ฯ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสฯ

ขุทฺทกนิกาเย

ปฏิสมฺภิทามคฺค-อฏฺฐกถา

(ปฐโม ภาโค)

คนฺถารมฺภกถา

โย สพฺพโลกาติคสพฺพโสภา-
ยุเตฺตหิ สเพฺพหิ คุเณหิ ยุโตฺต;
โทเสหิ สเพฺพหิ สวาสเนหิ,
มุโตฺต วิมุตฺติํ ปรมญฺจ ทาตาฯ

นิจฺจํ ทยาจนฺทนสีตจิโตฺต,
ปญฺญารวิโชฺชติตสพฺพเนโยฺย;
สเพฺพสุ ภูเตสุ ตมคฺคภูตํ,
ภูตตฺถนาถํ สิรสา นมิตฺวาฯ

โย สพฺพภูเตสุ มุนีว อโคฺค, อนนฺตสเงฺขสุ ชินตฺตเชสุ;
อหู ทยาญาณคุเณหิ สตฺถุลีลานุการี ชนตาหิเตสุฯ

ตํ **สาริปุตฺตํ** มุนิราชปุตฺตํ, เถรํ ถิราเนกคุณาภิรามํ;
ปญฺญาปภาวุคฺคตจารุกิตฺติํ, สุสนฺตวุตฺติญฺจ อโถ นมิตฺวาฯ

สทฺธมฺมจกฺกานุปวตฺตเกน , สทฺธมฺมเสนาปติสาวเกน;
สุเตฺตสุ วุเตฺตสุ ตถาคเตน, ภูตตฺถเวทิตฺตมุปาคเตนฯ

โย ภาสิโต ภาสิตโกวิเทน, ธมฺมปฺปทีปุชฺชลนายเกน;
ปาโฐ วิสิโฏฺฐ ปฏิสมฺภิทานํ, มโคฺคติ ตนฺนามวิเสสิโต จฯ

วิจิตฺตนานตฺตนโยปคูโฬฺห, คมฺภีรปเญฺญหิ สทาวคาโฬฺห;
อตฺตตฺถโลกตฺถปรายเณหิ, สํเสวนีโย สุชเนหิ นิจฺจํฯ

ญาณปฺปเภทาวหนสฺส ตสฺส, โยคีหิเนเกหิ นิเสวิตสฺส;
อตฺถํ อปุพฺพํ อนุวณฺณยโนฺต, สุตฺตญฺจ ยุตฺติญฺจ อนุกฺกมโนฺตฯ

อโวกฺกมโนฺต สมยา สกา จ, อนามสโนฺต สมยํ ปรญฺจ;
ปุโพฺพปเทสฏฺฐกถานยญฺจ, ยถานุรูปํ อุปสํหรโนฺตฯ

วกฺขามหํ อฏฺฐกถํ ชนสฺส, หิตาย สทฺธมฺมจิรฏฺฐิตตฺถํ;
สกฺกจฺจ **สทฺธมฺมปกาสินิํ** ตํ, สุณาถ ธาเรถ จ สาธุ สโนฺตติฯ

ตตฺถ **ปฏิสมฺภิทานํ มโคฺคติ ตนฺนามวิเสสิโต จา**ติ วุตฺตตฺตา ปฏิสมฺภิทามคฺคสฺส ปฏิสมฺภิทามคฺคตา ตาว วตฺตพฺพาฯ จตโสฺส หิ ปฏิสมฺภิทา – อตฺถปฏิสมฺภิทา, ธมฺมปฏิสมฺภิทา, นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา, ปฏิภานปฏิสมฺภิทาติฯ ตาสํ ปฏิสมฺภิทานํ มโคฺค อธิคมูปาโยติ ปฏิสมฺภิทามโคฺค, ปฏิสมฺภิทาปฏิลาภเหตูติ วุตฺตํ โหติฯ กถมยํ ตาสํ มโคฺค โหตีติ เจ? ปเภทโต เทสิตาย เทสนาย ปฏิสมฺภิทาญาณาวหตฺตาฯ นานาเภทภินฺนานญฺหิ ธมฺมานํ นานาเภทภินฺนา เทสนา โสตูนํ อริยปุคฺคลานํ ปฏิสมฺภิทาญาณปฺปเภทญฺจ สญฺชเนติ, ปุถุชฺชนานํ อายตึ ปฏิสมฺภิทาญาณปฺปเภทาย จ ปจฺจโย โหติฯ วุตฺตญฺจ – ‘‘ปเภทโต หิ เทสนา ฆนวินิโพฺภคปฏิสมฺภิทาญาณาวหา โหตี’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑.กามาวจรกุสลปทภาชนีย)ฯ อยญฺจ นานาเภทภินฺนา เทสนา, เตนสฺสา ปฏิสมฺภิทานํ มคฺคตฺตสิทฺธิฯ

ตตฺถ **จตโสฺส**ติ คณนปริเจฺฉโทฯ **ปฏิสมฺภิทา**ติ ปเภทาฯ ‘‘อเตฺถ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ธเมฺม ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา, ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๑๘) วุตฺตตฺตา น อญฺญสฺส กสฺสจิ ปเภทา, ญาณเสฺสว ปเภทาฯ ตสฺมา ‘‘จตโสฺส ปฏิสมฺภิทา’’ติ จตฺตาโร ญาณปฺปเภทาติ อโตฺถฯ อตฺถปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววตฺถานกรณสมตฺถํ อเตฺถ ปเภทคตํ ญาณํ **อตฺถปฏิสมฺภิทา**ฯ ธมฺมปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววตฺถานกรณสมตฺถํ ธเมฺม ปเภทคตํ ญาณํ **ธมฺมปฏิสมฺภิทา**ฯ นิรุตฺติปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววตฺถานกรณสมตฺถํ นิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตํ ญาณํ **นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา**ฯ ปฏิภานปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววตฺถานกรณสมตฺถํ ปฏิภาเน ปเภทคตํ ญาณํ **ปฏิภานปฏิสมฺภิทา**ฯ

ตตฺถ **อโตฺถ**ติ สเงฺขปโต เหตุผลํฯ ตญฺหิ ยสฺมา เหตุอนุสาเรน อรียติ อธิคมียติ ปาปุณียติ, ตสฺมา อโตฺถติ วุจฺจติฯ ปเภทโต ปน ยํกิญฺจิ ปจฺจยสมุปฺปนฺนํ, นิพฺพานํ, ภาสิตโตฺถ, วิปาโก, กิริยาติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อโตฺถติ เวทิตพฺพาฯ ตํ อตฺถํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมิํ อเตฺถ ปเภทคตํ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ

ธโมฺมติ สเงฺขปโต ปจฺจโยฯ โส หิ ยสฺมา ตํ ตํ วิทหติ ปวเตฺตติ เจว ปาเปติ จ, ตสฺมา ธโมฺมติ วุจฺจติฯ ปเภทโต ปน โย โกจิ ผลนิพฺพตฺตโก เหตุ, อริยมโคฺค, ภาสิตํ, กุสลํ, อกุสลนฺติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ธโมฺมติ เวทิตพฺพาฯ ตํ ธมฺมํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมิํ ธเมฺม ปเภทคตํ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ อยเมว หิ อโตฺถ อภิธเมฺม (วิภ. ๗๑๙-๗๒๕) –

> ‘‘ทุเกฺข ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ทุกฺขสมุทเย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, เหตุผเล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ
>
> ‘‘เย ธมฺมา ชาตา ภูตา สญฺชาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตา, อิเมสุ ธเมฺมสุ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ยมฺหา ธมฺมา เต ธมฺมา ชาตา ภูตา สญฺชาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตา, เตสุ ธเมฺมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ
>
> ‘‘ชรามรเณ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ชรามรณสมุทเย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, ชรามรณนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ชรามรณนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ

‘‘ชาติยา ญาณํ…เป.… ภเว ญาณํ…เป.… อุปาทาเน ญาณํ…เป.… ตณฺหาย ญาณํ…เป.… เวทนาย ญาณํ…เป.… ผเสฺส ญาณํ….เป.… สฬายตเน ญาณํ….เป.… นามรูเป ญาณํ…เป.… วิญฺญาเณ ญาณํ…เป.… สงฺขาเรสุ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, สงฺขารสมุทเย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, สงฺขารนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, สงฺขารนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ

‘‘อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ – สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ คาถํ อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภุตธมฺมํ เวทลฺลํฯ อยํ วุจฺจติ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ โส ตสฺส ตเสฺสว ภาสิตสฺส อตฺถํ ชานาติ ‘อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อโตฺถ, อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อโตฺถ’ติฯ อยํ วุจฺจติ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ

‘‘กตเม ธมฺมา กุสลา? ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา…เป.… ธมฺมารมฺมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ ตสฺมิํ สมเย ผโสฺส โหติ…เป.… อวิเกฺขโป โหติฯ อิเม ธมฺมา กุสลาฯ อิเมสุ ธเมฺมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติอาทินา นเยน วิภชิตฺวา วิภชิตฺวา ทสฺสิโตฯ

ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณนฺติ ตสฺมิํ อเตฺถ จ ธเมฺม จ ยา สภาวนิรุตฺติ อพฺยภิจาริโวหาโร, ตสฺส อภิลาเป ภาสเน อุทีรเณ ตํ ลปิตํ ภาสิตํ อุทีริตํ สภาวนิรุตฺติสทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมิํ สภาวนิรุตฺตาภิลาเป ‘‘อยํ สภาวนิรุตฺติ, อยํ น สภาวนิรุตฺตี’’ติ เอวํ ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺติสญฺญิตาย สภาวนิรุตฺติยา มาคธิกาย สพฺพสตฺตานํ มูลภาสาย ปเภทคตํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาฯ เอวมยํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา สทฺทารมฺมณา นาม ชาตา, น ปญฺญตฺติอารมฺมณาฯ กสฺมา? ยสฺมา สทฺทํ สุตฺวา ‘‘อยํ สภาวนิรุตฺติ, อยํ น สภาวนิรุตฺตี’’ติ ชานาติฯ ปฏิสมฺภิทาปฺปโตฺต หิ ‘‘ผโสฺส’’ติ วุเตฺต ‘‘อยํ สภาวนิรุตฺตี’’ติ ชานาติ, ‘‘ผสฺสา’’ติ วา ‘‘ผสฺส’’นฺติ วา วุเตฺต ปน ‘‘อยํ น สภาวนิรุตฺตี’’ติ ชานาติฯ เวทนาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อญฺญํ ปเนส นามาขฺยาตอุปสคฺคนิปาตพฺยญฺชนสทฺทํ ชานาติ น ชานาตีติ? ยทเคฺคน สทฺทํ สุตฺวา ‘‘อยํ สภาวนิรุตฺติ, อยํ น สภาวนิรุตฺตี’’ติ ชานาติ, ตทเคฺคน ตมฺปิ ชานิสฺสติฯ ตํ ปน นยิทํ ปฏิสมฺภิทากิจฺจนฺติ ปฏิกฺขิปิตฺวา ‘‘ภาสํ นาม สตฺตา อุคฺคณฺหนฺตี’’ติ วตฺวา อิทํ กถิตํ – มาตาปิตโร หิ ทหรกาเล กุมารเก มเญฺจ วา ปีเฐ วา นิปชฺชาเปตฺวา ตํ ตํ กถยมานา ตานิ ตานิ กิจฺจานิ กโรนฺติ, ทารกา เตสํ ตํ ตํ ภาสํ ววตฺถาเปนฺติ ‘‘อิมินา อิทํ วุตฺตํ, อิมินา อิทํ วุตฺต’’นฺติฯ คจฺฉเนฺต คจฺฉเนฺต กาเล สพฺพมฺปิ ภาสํ ชานนฺติฯ มาตา ทมิฬี, ปิตา อนฺธโกฯ เตสํ ชาตทารโก สเจ มาตุ กถํ ปฐมํ สุณาติ , ทมิฬภาสํ ภาสิสฺสติฯ สเจ ปิตุ กถํ ปฐมํ สุณาติ, อนฺธกภาสํ ภาสิสฺสติฯ อุภินฺนมฺปิ ปน กถํ อสุณโนฺต มาคธิกภาสํ ภาสิสฺสติฯ

โยปิ อคามเก มหาอรเญฺญ นิพฺพโตฺต, ตตฺถ อโญฺญ กเถโนฺต นาม นตฺถิ, โสปิ อตฺตโน ธมฺมตาย วจนํ สมุฎฺฐาเปโนฺต มาคธิกภาสเมว ภาสิสฺสติฯ นิรเย ติรจฺฉานโยนิยํ เปตฺติวิสเย มนุสฺสโลเก เทวโลเกติ สพฺพตฺถ มาคธิกภาสาว อุสฺสนฺนาฯ ตตฺถ เสสา โอฎฺฏกิราตอนฺธกโยนกทมิฬภาสาทิกา ภาสา ปริวตฺตนฺติฯ อยเมวกา ยถาภุจฺจพฺรหฺมโวหารอริยโวหารสงฺขาตา มาคธิกภาสา น ปริวตฺตติฯ สมฺมาสมฺพุโทฺธปิ เตปิฎกํ พุทฺธวจนํ ตนฺติํ อาโรเปโนฺต มาคธิกภาสาย เอว อาโรเปสิฯ กสฺมา? เอวญฺหิ อตฺถํ อาหริตุํ สุขํ โหติฯ มาคธิกภาสาย หิ ตนฺติํ อารุฬฺหสฺส พุทฺธวจนสฺส ปฏิสมฺภิทาปฺปตฺตานํ โสตปถาคมนเมว ปปโญฺจ ฯ โสเต ปน สงฺฆฎฺฏิตมเตฺตเยว นยสเตน นยสหเสฺสน อโตฺถ อุปฎฺฐาติฯ อญฺญาย ปน ภาสาย ตนฺติํ อา

รุฬฺหกํ โปเถตฺวา โปเถตฺวา อุคฺคเหตพฺพํ โหติฯ พหุมฺปิ อุคฺคเหตฺวา ปน ปุถุชฺชนสฺส ปฏิสมฺภิทาปฺปตฺติ นาม นตฺถิ, อริยสาวโก โน ปฏิสมฺภิทาปฺปโตฺต นาม นตฺถิฯ

ญาเณสุ ญาณนฺติ สพฺพตฺถกญาณมารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมิํ ญาเณ ปเภทคตํ ญาณํ, ยถาวุเตฺตสุ วา เตสุ ตีสุ ญาเณสุ โคจรกิจฺจาทิวเสน วิตฺถารคตํ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทาฯ

อิมา ปน จตโสฺส ปฏิสมฺภิทา ทฺวีสุ ฐาเนสุ ปเภทํ คจฺฉนฺติ, ปญฺจหิ การเณหิ วิสทา โหนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ กตเมสุ ทฺวีสุ ฐาเนสุ ปเภทํ คจฺฉนฺติ? เสกฺขภูมิยญฺจ อเสกฺขภูมิยญฺจฯ ตตฺถ สาริปุตฺตเตฺถรสฺส มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส มหากสฺสปเตฺถรสฺส มหากจฺจายนเตฺถรสฺส มหาโกฏฺฐิตเตฺถรสฺสาติ เอวมาทีนํ อสีติยาปิ มหาเถรานํ ปฏิสมฺภิทา อเสกฺขภูมิยํ ปเภทํ คตา, อานนฺทเตฺถรสฺส, จิตฺตสฺส คหปติโน, ธมฺมิกสฺส อุปาสกสฺส, อุปาลิสฺส คหปติโน, ขุชฺชุตฺตราย อุปาสิกายาติเอวมาทีนํ ปฏิสมฺภิทา เสกฺขภูมิยํ ปเภทํ คตาติ อิมาสุ ทฺวีสุ ภูมีสุ ปเภทํ คจฺฉนฺติฯ

กตเมหิ ปญฺจหิ การเณหิ วิสทา โหนฺติ? อธิคเมน, ปริยตฺติยา, สวเนน, ปริปุจฺฉาย, ปุพฺพโยเคนฯ ตตฺถ **อธิคโม** นาม อรหตฺตปฺปตฺติฯ อรหตฺตญฺหิ ปตฺตสฺส ปฏิสมฺภิทา วิสทา โหนฺติฯ **ปริยตฺติ** นาม พุทฺธวจนํฯ ตญฺหิ อุคฺคณฺหนฺตสฺส ปฏิสมฺภิทา วิสทา โหนฺติฯ **สวนํ** นาม สทฺธมฺมสฺสวนํฯ สกฺกจฺจํ อฏฺฐิํ กตฺวา ธมฺมํ สุณนฺตสฺส หิ ปฏิสมฺภิทา วิสทา โหนฺติฯ **ปริปุจฺฉา** นาม ปาฬิอฏฺฐกถาทีสุ คณฺฐิปทอตฺถปทวินิจฺฉยกถาฯ อุคฺคหิตปาฬิอาทีสุ หิ อตฺถํ ปริปุจฺฉนฺตสฺส ปฏิสมฺภิทา วิสทา โหนฺติฯ **ปุพฺพโยโค** นาม ปุพฺพพุทฺธานํ สาสเน โยคาวจรตา คตปจฺจาคติกภาเวน ยาว อนุโลมโคตฺรภุสมีปํ ปตฺตวิปสฺสนานุโยโคฯ ปุพฺพโยคาวจรสฺส หิ ปฏิสมฺภิทา วิสทา โหนฺติฯ อิเมหิ ปญฺจหิ การเณหิ วิสทา โหนฺตีติฯ

เอเตสุ ปน การเณสุ ปริยตฺติ สวนํ ปริปุจฺฉาติ อิมานิ ตีณิ ปเภทเสฺสว พลวการณานิฯ ปุพฺพโยโค อธิคมสฺส พลวปจฺจโย, ปเภทสฺส โหติ น โหตีติ? โหติ, น ปน ตถาฯ ปริยตฺติสวนปริปุจฺฉา หิ ปุเพฺพ โหนฺตุ วา มา วา, ปุพฺพโยเคน ปน ปุเพฺพ เจว เอตรหิ จ สงฺขารสมฺมสนํ วินา ปฏิสมฺภิทา นาม นตฺถิฯ อิเม ปน เทฺวปิ เอกโต หุตฺวา ปฏิสมฺภิทา อุปตฺถเมฺภตฺวา วิสทา กโรนฺตีติฯ อปเร อาหุ –

> ‘‘ปุพฺพโยโค พาหุสจฺจํ, เทสภาสา จ อาคโม;
> ปริปุจฺฉา อธิคโม, ครุสนฺนิสฺสโย ตถา;
> มิตฺตสมฺปตฺติ เจวาติ, ปฏิสมฺภิทปจฺจยา’’ติฯ

ตตฺถ **ปุพฺพโยโค** วุตฺตนโยวฯ **พาหุสจฺจํ** นาม เตสุ เตสุ สเตฺถสุ จ สิปฺปายตเนสุ จ กุสลตาฯ **เทสภาสา** นาม เอกสตโวหารกุสลตา, วิเสเสน ปน มาคธิเก โกสลฺลํฯ **อาคโม** นาม อนฺตมโส โอปมฺมวคฺคมตฺตสฺสปิ พุทฺธวจนสฺส ปริยาปุณนํฯ **ปริปุจฺฉา** นาม เอกคาถายปิ อตฺถวินิจฺฉยปุจฺฉนํฯ **อธิคโม** นาม โสตาปนฺนตา วา สกทาคามิตา วา อนาคามิตา วา อรหตฺตํ วาฯ **ครุสนฺนิสฺสโย** นาม สุตปฏิภานพหุลานํ ครูนํ สนฺติเก วาโสฯ **มิตฺตสมฺปตฺติ** นาม ตถารูปานํเยว มิตฺตานํ ปฏิลาโภติฯ

ตตฺถ พุทฺธา จ ปเจฺจกพุทฺธา จ ปุพฺพโยคเญฺจว อธิคมญฺจ นิสฺสาย ปฏิสมฺภิทา ปาปุณนฺติ, สาวกา สพฺพานิปิ เอตานิ การณานิฯ ปฏิสมฺภิทาปฺปตฺติยา จ ปาฏิเยโกฺก กมฺมฏฺฐาน

ภาวนานุโยโค นาม นตฺถิ, เสกฺขานํ ปน เสกฺขผลวิโมกฺขนฺติกา, อเสกฺขานํ อเสกฺขผลวิโมกฺขนฺติกา จ ปฏิสมฺภิทาปฺปตฺติ โหติฯ ตถาคตานญฺหิ ทส พลานิ วิย อริยานํ อริยผเลเหว ปฏิสมฺภิทา อิชฺฌนฺตีติฯ อิมาสํ จตสฺสนฺนํ ปฏิสมฺภิทานํ มโคฺคติ ปฏิสมฺภิทามโคฺค, ปฏิสมฺภิทามโคฺค เอว ปกรณํ ปฏิสมฺภิทามคฺคปฺปกรณํ, ปกาเรน กรียเนฺต วุจฺจเนฺต เอตฺถ นานาเภทภินฺนา คมฺภีรา อตฺถา อิติ ปกรณํฯ

ตเทตํ ปฏิสมฺภิทามคฺคปฺปกรณํ อตฺถสมฺปนฺนํ พฺยญฺชนสมฺปนฺนํ คมฺภีรํ คมฺภีรตฺถํ โลกุตฺตรปฺปกาสนํ สุญฺญตาปฏิสญฺญุตฺตํ ปฏิปตฺติผลวิเสสสาธนํ ปฏิปตฺติปฏิปกฺขปฏิเสธนํ โยคาวจรานํ ญาณวรรตนากรภูตํ ธมฺมกถิกานํ ธมฺมกถาวิลาสวิเสสเหตุภูตํ สํสารภีรุกานํ ทุกฺขนิสฺสรณํ ตทุปายทสฺสเนน อสฺสาสชนนตฺถํ ตปฺปฏิปกฺขนาสนตฺถญฺจ คมฺภีรตฺถานญฺจ อเนเกสํ สุตฺตนฺตปทานํ อตฺถวิวรเณน สุชนหทยปริโตสชนนตฺถํ ตถาคเตน อรหตา สมฺมาสมฺพุเทฺธน สพฺพตฺถ อปฺปฏิหตสพฺพญฺญุตญฺญาณมหาปทีปาวภาเสน สกลชนวิตฺถตมหากรุณาสิเนหสินิทฺธหทเยน เวเนยฺยชนหทยคตกิเลสนฺธการวิธมนตฺถมุชฺชลิตสฺส สทฺธมฺมมหาปทีปสฺส ตทธิปฺปายวิกาสนสิเนหปริเสเกน ปญฺจวสฺสสหสฺสมวิรตมุชฺชลนมิจฺฉตา โลกานุกมฺปเกน สตฺถุกเปฺปน ธมฺมราชสฺส ธมฺมเสนาปตินา อายสฺมตา สาริปุตฺตเตฺถเรน ภาสิตํ สุตฺวา อายสฺมตา อานเนฺทน ปฐมมหาสงฺคีติกาเล ยถาสุตเมว สงฺคีตึ อาโรปิตํฯ

ตเทตํ วินยปิฏกํ สุตฺตนฺตปิฏกํ อภิธมฺมปิฏกนฺติ ตีสุ ปิฏเกสุ สุตฺตนฺตปิฏกปริยาปนฺนํฯ ทีฆนิกาโย มชฺฌิมนิกาโย สํยุตฺตนิกาโย องฺคุตฺตรนิกาโย ขุทฺทกนิกาโยติ ปญฺจสุ มหานิกาเยสุ ขุทฺทกมหานิกายปริยาปนฺนํฯ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ คาถา อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภุตธมฺมํ เวทลฺลนฺติ นวสุ สตฺถุ สาสนเงฺคสุ ยถาสมฺภวํ เคยฺยเวยฺยากรณงฺคทฺวยสงฺคหิตํฯ

‘‘ทฺวาสีติ พุทฺธโต คณฺหึ, เทฺว สหสฺสานิ ภิกฺขุโต;
จตุราสีติ สหสฺสานิ, เย เม ธมฺมา ปวตฺติโน’’ติฯ (เถรคา. ๑๐๒๗) –

ธมฺมภณฺฑาคาริกเตฺถเรน ปน ปญฺจสุ ฐาเนสุ เอตทเคฺค อาโรปิเตน ปฏิญฺญาตานํ จตุราสีติยา ธมฺมกฺขนฺธสหสฺสานํ ภิกฺขุโต คหิเตสุ ทฺวีสุ ธมฺมกฺขนฺธสหเสฺสสุ อเนกสตธมฺมกฺขนฺธสงฺคหิตํฯ ตสฺส ตโย วคฺคา – มหาวโคฺค, มชฺฌิมวโคฺค, จูฬวโคฺคติฯ เอเกกสฺมึ วคฺคสฺมึ ทสทสกํ กตฺวา ญาณกถาทิกา มาติกากถาปริโยสานา สมตึส กถาฯ เอวมเนกธา ววตฺถาปิตสฺส อิมสฺส ปฏิสมฺภิทามคฺคปฺปกรณสฺส อนุปุพฺพํ อปุพฺพปทตฺถวณฺณนํ กริสฺสามฯ อิมญฺหิ ปกรณํ ปาฐโต อตฺถโต อุทฺทิสเนฺตน จ นิทฺทิสเนฺตน จ สกฺกจฺจํ อุทฺทิสิตพฺพํ นิทฺทิสิตพฺพญฺจ, อุคฺคณฺหเนฺตนาปิ สกฺกจฺจํ อุคฺคเหตพฺพํ ธาเรตพฺพญฺจฯ ตํ กิสฺสเหตุ? คมฺภีรตฺตา อิมสฺส ปกรณสฺส โลกหิตาย โลเก จิรฏฺฐิตตฺถํฯ

ตตฺถ สมตึสาย กถาสุ ญาณกถา กสฺมา อาทิโต กถิตาติ เจ? ญาณสฺส ปฏิปตฺติมลวิโสธกเตฺตน ปฏิปตฺติยา อาทิภูตตฺตาฯ วุตฺตญฺหิ ภควตา –

‘‘ตสฺมาติห ตฺวํ ภิกฺขุ, อาทิเมว วิโสเธหิ กุสลานํ ธมฺมานํฯ โก จาทิ กุสลานํ ธมฺมานํ, สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ ทิฏฺฐิ จ อุชุกา’’ติ (สํ. นิ. ๕.๓๖๙)?

อุชุกา ทิฏฺฐีติ หิ สมฺมาทิฏฺฐิสงฺขาตํ ญาณํ วุตฺตํฯ ตสฺมาปิ ญาณกถา อาทิโต กถิตาฯ

อปรมฺปิ วุตฺตํ –

‘‘ตตฺร, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติฯ กถญฺจ, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิ ปุพฺพงฺคมา โหติ? สมฺมาทิฏฺฐึ ‘สมฺมาทิฏฺฐี’ติ ปชานาติ, มิจฺฉาทิฏฺฐึ ‘มิจฺฉาทิฏฺฐี’ติ ปชานาติฯ สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิฯ สมฺมาสงฺกปฺปํ ‘สมฺมาสงฺกปฺโป’ติ ปชานาติ, มิจฺฉาสงฺกปฺปํ ‘มิจฺฉาสงฺกปฺโป’ติ ปชานาติฯ สมฺมาวาจํ ‘สมฺมาวาจา’ติ ปชานาติ, มิจฺฉาวาจํ ‘มิจฺฉาวาจา’ติ ปชานาติฯ สมฺมากมฺมนฺตํ ‘สมฺมากมฺมนฺโต’ติ ปชานาติ, มิจฺฉากมฺมนฺตํ ‘มิจฺฉากมฺมนฺโต’ติ ปชานาติฯ สมฺมาอาชีวํ ‘สมฺมาอาชีโว’ติ ปชานาติ, มิจฺฉาอาชีวํ ‘มิจฺฉาอาชีโว’ติ ปชานาติฯ สมฺมาวายามํ ‘สมฺมาวายาโม’ติ ปชานาติ, มิจฺฉาวายามํ ‘มิจฺฉาวายาโม’ติ ปชานาติฯ สมฺมาสตึ ‘สมฺมาสตี’ติ ปชานาติ, มิจฺฉาสตึ ‘มิจฺฉาสตี’ติ ปชานาติฯ สมฺมาสมาธึ ‘สมฺมาสมาธี’ติ ปชานาติ, มิจฺฉาสมาธึ ‘มิจฺฉาสมาธี’ติ ปชานาติฯ สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐี’’ติ (ม. นิ. ๓.๑๓๖ อาทโย)ฯ

ปุพฺพงฺคมภูตาย หิ สมฺมาทิฏฺฐิยา สิทฺธาย มิจฺฉาทิฏฺฐีนมฺปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิภาวํ ชานิสฺสตีติ สมฺมาทิฏฺฐิสงฺขาตํ ญาณํ ตาว โสเธตุํ ญาณกถา อาทิโต กถิตาฯ

‘‘อปิจุทายิ , ติฏฺฐตุ ปุพฺพโนฺต, ติฏฺฐตุ อปรโนฺต, ธมฺมํ เต เทเสสฺสามิ – อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ, อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ, อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ, อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี’’ติ (ม. นิ. ๒.๒๗๑) จ –

ปุพฺพนฺตาปรนฺตทิฏฺฐิโย ฐเปตฺวา ญาณเสฺสว วุตฺตตฺตา ญาณกถา อาทิโต กถิตาฯ

‘‘อลํ, สุภทฺท, ติฏฺฐเตตํ ‘สเพฺพ เต สกาย ปฏิญฺญาย อพฺภญฺญิํสุ, สเพฺพว น อพฺภญฺญิํสุ, อุทาหุ เอกเจฺจ อพฺภญฺญิํสุ, เอกเจฺจ น อพฺภญฺญิํสู’ติฯ ธมฺมํ เต, สุภทฺท, เทเสสฺสามิ, ตํ สุณาหิ สาธุกํ มนสิกโรหิ, ภาสิสฺสามี’’ติ (ที. นิ. ๒.๒๑๓) จ –

ปุถุสมณพฺราหฺมณปรปฺปวาทานํ วาเท ฐเปตฺวา อริยสฺส อฏฺฐงฺคิกสฺส มคฺคสฺส เทสิตตฺตา, อฏฺฐงฺคิเก จ มเคฺค สมฺมาทิฏฺฐิสงฺขาตสฺส ญาณสฺส ปธานตฺตา ญาณกถา อาทิโต กถิตาฯ

‘‘จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, โสตาปตฺติยงฺคานิ สปฺปุริสสํเสโว, สทฺธมฺมสฺสวนํ, โยนิโส มนสิกาโร, ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๔๖; ที. นิ. ๓.๓๑๑) จ –

‘‘สทฺธาชาโต อุปสงฺกมติ, อุปสงฺกมโนฺต ปยิรุปาสติ, ปยิรุปาสโนฺต โสตํ โอทหติ, โอหิตโสโต ธมฺมํ สุณาติ, สุตฺวา ธมฺมํ ธาเรติ, ธาตานํ ธมฺมานํ ปญฺญาย อตฺถํ อุปปริกฺขติ, อตฺถํ อุปปริกฺขโต ธมฺมา นิชฺฌานํ ขมนฺติ, ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺติยา ฉโนฺท ชายติ, ฉนฺทชาโต อุสฺสหติ, อุสฺสหิตฺวา ตุเลติ, ตุลยิตฺวา ปทหติ, ปหิตโตฺต กาเยน เจว ปรมตฺถสจฺจํ สจฺฉิกโรติ, ปญฺญาย จ นํ ปฏิวิชฺฌ ปสฺสตี’’ติ (ม. นิ. ๒.๑๘๓, ๔๓๒) จ –

‘‘อิธ ตถาคโต โลเก อุปฺปชฺชติ…เป.… โส ธมฺมํ เทเสติ อาทิกลฺยาณ’’นฺติ อาทีนิ (ที. นิ. ๑.๑๙๐) จ –

อเนกานิ สุตฺตนฺตปทานิ อนุโลเมเนฺตน สุตมเย ญาณํ อาทิํ กตฺวา ยถากฺกเมน ญาณกถา อาทิโต กถิตาฯ

สา ปนายํ ญาณกถา อุเทฺทสนิเทฺทสวเสน ทฺวิธา ฐิตาฯ อุเทฺทเส ‘‘โสตาวธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณ’’นฺติอาทินา นเยน เตสตฺตติ ญาณานิ มาติกาวเสน อุทฺทิฏฺฐานิฯ นิเทฺทเส ‘‘กถํ โสตาวธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณํฯ ‘อิเม ธมฺมา อภิเญฺญยฺยา’ติ โสตาวธานํ, ตํปชานนา ปญฺญา สุตมเย ญาณ’’นฺติอาทินา นเยน ตานิเยว เตสตฺตติ ญาณานิ วิตฺถารวเสน นิทฺทิฏฺฐานีติฯ

คนฺถารมฺภกถา นิฏฺฐิตาฯ

(๑) มหาวโคฺค

๑. ญาณกถา

มาติกาวณฺณนา

๑. ตตฺถ อุเทฺทเส ตาว **โสตาวธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณ**นฺติ เอตฺถ **โสต**สทฺโท อเนกตฺถปฺปเภโทฯ ตถา เหส –

> มํสวิญฺญาณญาเณสุ, ตณฺหาทีสุ จ ทิสฺสติ;
> ธาราย อริยมคฺค, จิตฺตสนฺตติยมฺปิ จฯ

‘‘โสตายตนํ โสตธาตุ โสตินฺทฺริย’’นฺติอาทีสุ (วิภ. ๑๕๗) หิ อยํ โสตสทฺโท มํสโสเต ทิสฺสติฯ ‘‘โสเตน สทฺทํ สุตฺวา’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๒๙๕) โสตวิญฺญาเณฯ ‘‘ทิพฺพาย โสตธาตุยา’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๓.๓๕๖) ญาณโสเตฯ ‘‘ยานิ โสตานิ โลกสฺมินฺติ ยานิ เอตานิ โสตานิ มยา กิตฺติตานิ ปกิตฺติตานิ อาจิกฺขิตานิ เทสิตานิ ปญฺญปิตานิ ปฏฺฐปิตานิ วิวริตานิ วิภตฺตานิ อุตฺตานีกตานิ ปกาสิตานิฯ เสยฺยถิทํ – ตณฺหาโสโต ทิฏฺฐิโสโต กิเลสโสโต ทุจฺจริตโสโต อวิชฺชาโสโต’’ติอาทีสุ (จูฬนิ. อชิตมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๔) ตณฺหาทีสุ ปญฺจสุ ธมฺเมสุฯ ‘‘อทฺทสา โข ภควา มหนฺตํ ทารุกฺขนฺธํ คงฺคาย นทิยา โสเตน วุยฺหมาน’’นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๔.๒๔๑) อุทกธารายํฯ ‘‘อริยเสฺสตํ, อาวุโส, อฏฺฐงฺคิกสฺส มคฺคสฺส อธิวจนํ, ยทิทํ โสโต’’ติอาทีสุ อริยมเคฺคฯ ‘‘ปุริสสฺส จ วิญฺญาณโสตํ ปชานาติ อุภยโต อโพฺพจฺฉินฺนํ อิธ โลเก ปติฏฺฐิตญฺจ ปรโลเก ปติฏฺฐิตญฺจา’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๓.๑๔๙) จิตฺตสนฺตติยํ ฯ อิธ ปนายํ มํสโสเต ทฏฺฐโพฺพฯ เตน โสเตน เหตุภูเตน, กรณภูเตน วา อวธียติ อวตฺถาปียติ อปฺปียตีติ โสตาวธานํฯ กึ ตํ? สุตํฯ สุตญฺจ นาม ‘‘พหุสฺสุโต โหติ สุตธโร สุตสนฺนิจโย’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๓๓๙) วิย โสตทฺวารานุสาเรน วิญฺญาตํ อวธาริตํ ธมฺมชาตํ, ตํ อิธ โสตาวธานนฺติ วุตฺตํฯ ตสฺมึ โสตาวธานสงฺขาเต สุเต ปวตฺตา ปญฺญา โสตาวธาเน ปญฺญาฯ **ปญฺญา**ติ จ ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส ปากฏกรณสงฺขาเตน ปญฺญาปนเฏฺฐน ปญฺญา, เตน เตน วา อนิจฺจาทินา ปกาเรน ธเมฺม ชานาตีติปิ ปญฺญาฯ

สุตมเย ญาณนฺติ เอตฺถ **สุต**สทฺโท ตาว สอุปสเคฺค อนุปสเคฺค จ –

> คมเน วิสฺสุเต ตินฺตนุโยคปจิเตปิ จ;
> สเทฺท จ โสตทฺวารานุสารญาเต จ ทิสฺสติฯ

ตถา หิสฺส ‘‘เสนาย ปสุโต’’ติอาทีสุ คจฺฉโนฺตติ อโตฺถฯ ‘‘สุตธมฺมสฺส ปสฺสโต’’ติอาทีสุ (อุทา. ๑๑; มหาว. ๕) วิสฺสุตธมฺมสฺสาติ อโตฺถฯ ‘‘อวสฺสุตา อวสฺสุตสฺส ปุริสปุคฺคลสฺสา’’ติอาทีสุ (ปาจิ. ๖๕๗) ตินฺตา ตินฺตสฺสาติ อโตฺถฯ ‘‘เย ฌานปสุตา ธีรา’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๑๘๑) อนุยุตฺตาติ อโตฺถฯ ‘‘ตุเมฺหหิ ปุญฺญํ ปสุตํ อนปฺปก’’นฺติอาทีสุ (ขุ. ปา. ๗.๑๒; เป. ว. ๒๕) อุปจิตนฺติ อโตฺถฯ ‘‘ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ วิญฺญาต’’นฺติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๒๔๑) สโทฺทติ อโตฺถฯ ‘‘พหุสฺสุโต โหติ สุตธโร สุตสนฺนิจโย’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๓๓๙) โสตทฺวารานุสารวิญฺญาตธโรติ อโตฺถฯ อิธ ปนสฺส โสตทฺวารานุสาเรน วิญฺญาตํ อุปธาริตนฺติ อโตฺถฯ **สุตมเย ญาณ**นฺติ ยา เอสา เอตํ สุตํ วิญฺญาตํ อวธาริตํ สทฺธมฺมํ อารพฺภ อารมฺมณํ กตฺวา สพฺพปฐมญฺจ อปราปรญฺจ ปวตฺตา ปญฺญา, ตํ ‘‘สุตมเย ญาณ’’นฺติ วุตฺตํ โหติ, สุตมยํ ญาณนฺติ อโตฺถฯ สุตมเยติ จ ปจฺจตฺตวจนเมตํ, ยถา ‘‘น เหวํ วตฺตเพฺพ’’ (กถา. ๑, ๑๕-๑๘)ฯ ‘‘วนปฺปคุเมฺพ ยถา ผุสฺสิต

เคฺค’’ (ขุ. ปา. ๖.๑๓; สุ. นิ. ๒๓๖)ฯ ‘‘นตฺถิ อตฺตกาเร นตฺถิ ปรกาเร นตฺถิ ปุริสกาเร’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๑.๑๖๘) ปจฺจตฺตวจนํ, เอวมิธาปิ ทฏฺฐพฺพํฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘สุตมยํ ญาณนฺติ อโตฺถ’’ติฯ

อถ วา สุเตน ปกโต ผสฺสาทิโก ธมฺมปุโญฺช สุตมโย, ตสฺมิํ สุตมเย ธมฺมปุเญฺช ปวตฺตํ ตํสมฺปยุตฺตํ ญาณํ สุตมเย ญาณํฯ สภาวสามญฺญลกฺขณวเสน ธเมฺม ชานาตีติ ญาณํฯ ตํเยว ญาณํ ปริยายวจเนน อธิปฺปายปกาสนตฺถํ อนิยเมน ‘‘ปญฺญา’’ติ วตฺวา ปจฺฉา อธิเปฺปตํ ‘‘ญาณ’’นฺติ นิยเมตฺวา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ญาณญฺจ นาม สภาวปฏิเวธลกฺขณํ, อกฺขลิตปฏิเวธลกฺขณํ วา กุสลิสฺสาสขิตฺตอุสุปฏิเวโธ วิย, วิสโยภาสนรสํ ปทีโป วิย, อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐานํ อรญฺญคตสุเทสโก วิยฯ ‘‘สมาหิโต, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๗๑) วจนโต สมาธิปทฏฺฐานํฯ ลกฺขณาทีสุ หิ สภาโว วา สามญฺญํ วา ลกฺขณํ นาม, กิจฺจํ วา สมฺปตฺติ วา รโส นาม, อุปฏฺฐานากาโร วา ผลํ วา ปจฺจุปฏฺฐานํ นาม, อาสนฺนการณํ ปทฏฺฐานํ นามาติ เวทิตพฺพํฯ

๒. สุตฺวาน สํวเร ปญฺญาติ –

ปาติโมโกฺข สตี เจว, ญาณํ ขนฺติ ตเถว จ;
วีริยํ ปญฺจิเม ธมฺมา, สํวราติ ปกาสิตาฯ

‘‘อิมินา ปาติโมกฺขสํวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต อุปาคโต สมุปาคโต อุปปโนฺน สมุปโนฺน สมนฺนาคโต’’ติ (วิภ. ๕๑๑) อาคโต **ปาติโมกฺขสํวโร**ฯ ‘‘จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา น นิมิตฺตคฺคาหี โหติ นานุพฺยญฺชนคฺคาหีฯ ยตฺวาธิกรณเมนํ จกฺขุนฺทฺริยํ อสํวุตํ วิหรนฺตํ อภิชฺฌาโทมนสฺสา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อนฺวาสฺสเวยฺยุํ, ตสฺส สํวราย ปฏิปชฺชติ, รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ, จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชตี’’ติอาทินา (ที. นิ. ๑.๒๑๓; ม. นิ. ๑.๒๙๕; สํ. นิ. ๔.๒๓๙; อ. นิ. ๓.๑๖) นเยน อาคโต **สติสํวโร**ฯ

‘‘ยานิ โสตานิ โลกสฺมิํ (อชิตาติ ภควา),
สติ เตสํ นิวารณํ;
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ, ปญฺญาเยเต ปิธียเร’’ติ ฯ (จูฬนิ. อชิตมาณวปุจฺฉา ๖๐; สุ. นิ. ๑๐๔๑) –

อาคโต **ญาณสํวโร**ฯ ‘‘กตเม จ, ภิกฺขเว, อาสวา ปฏิเสวนา ปหาตพฺพา? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวตี’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๒๓; อ. นิ. ๖.๕๘) นเยน อาคโต **ปจฺจยปฏิเสวนาสํวโร,** โสปิ ญาณสํวเรเนว สงฺคหิโตฯ ‘‘ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺส ชิฆจฺฉาย ปิปาสาย ฑํสมกสวาตาตปสริสปสมฺผสฺสานํ ทุรุตฺตานํ ทุราคตานํ วจนปถานํ อุปฺปนฺนานํ สารีริกานํ เวทนานํ ทุกฺขานํ ติพฺพานํ ขรานํ กฏุกานํ อสาตานํ อมนาปานํ ปาณหรานํ อธิวาสกชาติโก โหตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๔; อ. นิ. ๔.๑๑๔; ๖.๕๘) อาคโต **ขนฺติสํวโร**ฯ ‘‘อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสติ ปชหติ วิโนเทติ พฺยนฺตีกโรติ อนภาวํ คเมตี’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๒๖; อ. นิ. ๔.๑๑๔; ๖.๕๘) นเยน อาคโต **วีริยสํวโร**ฯ ‘‘อิธ อริยสาวโก มิจฺฉาอาชีวํ ปหาย สมฺมาอาชีเวน ชีวิกํ กเปฺปตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๘) อาคโต **อาชีวปาริสุทฺธิสํวโร,** โสปิ วีริยสํวเรเนว สงฺคหิโตฯ เตสุ สตฺตสุ สํวเรสุ ปาติโมกฺขสํวรอินฺทฺริยสํวรอาชีวปาริสุทฺธิปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาตา จตฺตาโร สํวรา อิธาธิเปฺปตา, เตสุ จ วิเสเสน ปาติโมกฺขสํวโรฯ สโพฺพปิ จายํ สํวโร ยถาสกํ สํวริตพฺพานํ กายทุจฺจริตาทีนํ สํวรณโต สํวโรติ วุจฺจติฯ สุตมยญาเณ วุตฺตํ ธมฺมํ สุตฺวา สํว

รนฺตสฺส สํวรํ กโรนฺตสฺส ตสฺมึ สํวเร ปวตฺตา ตํสมฺปยุตฺตา ปญฺญา ‘‘สุตฺวาน สํวเร ปญฺญา’’ติ วุตฺตาฯ อถ วา เหตุอเตฺถ สุตฺวาติ วจนสฺส สมฺภวโต สุตเหตุนา สํวเร ปญฺญาติปิ อโตฺถฯ

สีลมเย ญาณนฺติ เอตฺถ สีลนฺติ สีลนเฎฺฐน สีลํฯ กิมิทํ สีลนํ นาม? สมาธานํ วา, กายกมฺมาทีนํ สุสีลฺยวเสน อวิปฺปกิณฺณตาติ อโตฺถฯ อุปธารณํ วา, กุสลานํ ธมฺมานํ ปติฎฺฐาวเสน อาธารภาโวติ อโตฺถฯ เอตเทว หิ เอตฺถ อตฺถทฺวยํ สทฺทลกฺขณวิทู อนุชานนฺติฯ อเญฺญ ปน ‘‘อธิเสวนเฎฺฐน อาจารเฎฺฐน ตสฺสีลเฎฺฐน สิรเฎฺฐน สีตลเฎฺฐน สิวเฎฺฐน สีล’’นฺติ วณฺณยนฺติฯ

สีลนํ **ลกฺขณํ** ตสฺส, ภินฺนสฺสาปิ อเนกธา;
สนิทสฺสนตฺตํ รูปสฺส, ยถา ภินฺนสฺส เนกธาฯ

ยถา หิ นีลปีตาทิเภเทน อเนกธา ภินฺนสฺสาปิ รูปายตนสฺส สนิทสฺสนตฺตํ ลกฺขณํ นีลาทิเภเทน ภินฺนสฺสาปิ สนิทสฺสนภาวานติกฺกมนโต, ตถา สีลสฺส เจตนาทิเภเทน อเนกธา ภินฺนสฺสาปิ ยเทตํ กายกมฺมาทีนํ สมาธานวเสน กุสลานญฺจ ธมฺมานํ ปติฎฺฐานวเสน วุตฺตํ สีลนํ, ตเทว ลกฺขณํ เจตนาทิเภเทน ภินฺนสฺสาปิ สมาธานปติฎฺฐานภาวานติกฺกมนโตฯ เอวํ ลกฺขณสฺส ปนสฺส –

‘‘ทุสฺสีลฺยวิทฺธํสนตา, อนวชฺชคุโณ ตถา;
กิจฺจสมฺปตฺติ อเตฺถน, **รโส** นาม ปวุจฺจติ’’ฯ

ตสฺมา อิทํ สีลํ นาม กิจฺจเฎฺฐน รเสน ทุสฺสีลฺยวิทฺธํสนรสํ, สมฺปตฺติอเตฺถน รเสน อนวชฺชรสนฺติ เวทิตพฺพํฯ

โสเจยฺยปจฺจุปฎฺฐานํ , ตยิทํ ตสฺส วิญฺญุหิ;
โอตฺตปฺปญฺจ หิรี เจว, **ปทฎฺฐาน**นฺติ วณฺณิตํฯ –

ตยิทํ สีลํ ‘‘กายโสเจยฺยํ วจีโสเจยฺยํ มโนโสเจยฺย’’นฺติ (อิติวุ. ๖๖) เอวํ วุตฺตโสเจยฺยปจฺจุปฎฺฐานํ, สุจิภาเวน ปจฺจุปฎฺฐาติ คหณภาวํ คจฺฉติฯ หิโรตฺตปฺปญฺจ ปน ตสฺส วิญฺญูหิ ปทฎฺฐานนฺติ วณฺณิตํ, อาสนฺนการณนฺติ อโตฺถฯ หิโรตฺตเปฺป หิ สติ สีลํ อุปฺปชฺชติ เจว ติฎฺฐติ จ, อสติ เนว อุปฺปชฺชติ น ติฎฺฐตีติ เอวํวิเธน สีเลน สหคตํ ตํสมฺปยุตฺตํ ญาณํ สีลมเย ญาณํฯ อถ วา สีลเมว ปกตํ สีลมยํ, ตสฺมึ สีลมเย ตํสมฺปยุตฺตํ ญาณํฯ อสํวเร อาทีนวปจฺจเวกฺขณา จ, สํวเร อานิสํสปจฺจเวกฺขณา จ, สํวรปาริสุทฺธิปจฺจเวกฺขณา จ, สํวรสํกิเลสโวทานปจฺจเวกฺขณา จ สีลมยญาเณเนว สงฺคหิตาฯ

๓. **สํวริตฺวา สมาทหเน ปญฺญา**ติ สีลมยญาเณ วุตฺตสีลสํวเรน สํวริตฺวา สํวรํ กตฺวา สีเล ปติฎฺฐาย สมาทหนฺตสฺส อุปจารปฺปนาวเสน จิเตฺตกคฺคตํ กโรนฺตสฺส ตสฺมึ สมาทหเน ปวตฺตา ตํสมฺปยุตฺตา ปญฺญาฯ สมํ สมฺมา จ อาทหนํ ฐปนนฺติ จ สมาทหนํ, สมาธิเสฺสเวตํ ปริยายวจนํฯ

สมาธิภาวนามเย ญาณนฺติ เอตฺถ กุสลจิเตฺตกคฺคตา สมาธิฯ เกนเฎฺฐน สมาธิ? สมาธานเฎฺฐน สมาธิฯ กิมิทํ สมาธานํ นาม? เอการมฺมเณ จิตฺตเจตสิกานํ สมํ สมฺมา จ อาธานํ, ฐปนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ตสฺมา ยสฺส ธมฺมสฺสานุภาเวน เอการมฺมเณ จิตฺตเจตสิกา สมํ สมฺมา จ อวิกฺขิปมานา อวิปฺปกิณฺณา จ หุตฺวา ติฎฺฐนฺติ, อิทํ สมาธานนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตสฺส โข ปน สมาธิสฺส –

ลกฺขณํ ตุ อวิเกฺขโป, วิเกฺขปวิทฺธํสนํ **รโส**;
อกมฺปนมฺ**ปฏฺฐานํ, ปทฏฺฐานํ** สุขํ ปนฯ

ภาวียติ วฑฺฒียตีติ ภาวนา, สมาธิ เอว ภาวนา สมาธิภาวนา, สมาธิสฺส วา ภาวนา วฑฺฒนา สมาธิภาวนาฯ สมาธิภาวนาวจเนน อญฺญํ ภาวนํ ปฏิกฺขิปติฯ ปุเพฺพ วิย อุปจารปฺปนาวเสน สมาธิภาวนามเย ญาณํฯ

๔. **ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา**ติ เอตฺถ ปฏิจฺจ ผลเมตีติ ปจฺจโยฯ **ปฏิจฺจา**ติ น วินา เตน, อปจฺจกฺขิตฺวาติ อโตฺถฯ เอตีติ อุปฺปชฺชติ เจว ปวตฺตติ จาติ อโตฺถฯ อปิจ อุปการกโตฺถ ปจฺจยโตฺถ, ตสฺส ปจฺจยสฺส พหุวิธตฺตา ปจฺจยานํ ปริคฺคเห ววตฺถาปเน จ ปญฺญา ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญาฯ

ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺติ เอตฺถ **ธมฺม**สโทฺท ตาว สภาวปญฺญาปุญฺญปญฺญตฺติอาปตฺติปริยตฺตินิสฺสตฺตตาวิการคุณปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนาทีสุ ทิสฺสติฯ อยญฺหิ ‘‘กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ติกมาติกา ๑) สภาเว ทิสฺสติฯ

‘‘ยเสฺสเต จตุโร ธมฺมา, สทฺธสฺส ฆรเมสิโน;
สจฺจํ ธโมฺม ธิติ จาโค, ส เว เปจฺจ น โสจตี’’ติฯ (สุ. นิ. ๑๙๐) –

อาทีสุ ปญฺญายํฯ

‘‘น หิ ธโมฺม อธโมฺม จ, อุโภ สมวิปากิโน;
อธโมฺม นิรยํ เนติ, ธโมฺม ปาเปติ สุคฺคติ’’นฺติฯ (เถรคา. ๓๐๔) –

อาทีสุ ปุเญฺญฯ ‘‘ปญฺญตฺติธมฺมา นิรุตฺติธมฺมา อธิวจนธมฺมา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๐๖-๑๐๘) ปญฺญตฺติยํฯ ‘‘ปาราชิกา ธมฺมา สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา’’ติอาทีสุ (ปารา. ๒๓๓-๒๓๔) อาปตฺติยํฯ ‘‘อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณ’’นฺติอาทีสุ (อ. นิ. ๕.๗๓) ปริยตฺติยํฯ ‘‘ตสฺมิํ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ (ธ. ส. ๑๒๑)ฯ ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรตี’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๓๗๓; ม. นิ. ๑.๑๑๕) นิสฺสตฺตตายํฯ ‘‘ชาติธมฺมา ชราธมฺมา มรณธมฺมา’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๑๐.๑๐๗) วิกาเรฯ ‘‘ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมาน’’นฺติอาทีสุ (มหานิ. ๕๐) คุเณฯ ‘‘เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’ติอาทีสุ (วิภ. ๗๒๐) ปจฺจเยฯ ‘‘ฐิตาว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๒.๒๐; อ. นิ. ๓.๑๓๗) ปจฺจยุปฺปเนฺนฯ สฺวายมิธาปิ ปจฺจยุปฺปเนฺน ทฏฺฐโพฺพฯ อตฺถโต ปน อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ วา, ปจฺจเยหิ ธารียนฺตีติ วา, อตฺตโน ผลํ ธาเรนฺตีติ วา, อตฺตโน ปริปูรกํ อปาเยสุ อปตมานํ ธาเรนฺตีติ วา, สกสกลกฺขเณ ธาเรนฺตีติ วา, จิเตฺตน อวธารียนฺตีติ วา ยถาโยคํ ธมฺมาติ วุจฺจนฺติฯ อิธ ปน อตฺตโน ปจฺจเยหิ ธารียนฺตีติ ธมฺมา, ปจฺจยสมุปฺปนฺนา ธมฺมา ติฏฺฐนฺติ อุปฺปชฺชนฺติ เจว ปวตฺตนฺติ จ เอตายาติ ธมฺมฏฺฐิติ, ปจฺจยธมฺมานเมตํ อธิวจนํ ฯ ตสฺสํ ธมฺมฏฺฐิติยํ ญาณํ ธมฺมฏฺฐิติญาณํฯ อิทญฺหิ สมาธิภาวนามยญาเณ วุตฺตสมาธินา สมาหิเตน จิเตฺตน ยถาภูตญาณทสฺสนตฺถาย โยคมารภิตฺวา ววตฺถาปิตนามรูปสฺส เตสํ นามรูปานํ ปจฺจยปริคฺคหปริยายํ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ อุปฺปชฺชติฯ ‘‘นามรูปววตฺถาเน ญาณ’’นฺติ อวตฺวา เอว กสฺมา ‘‘ธมฺมฏฺฐิติญาณ’’นฺติ วุตฺตนฺติ เจ? ปจฺจยปริคฺคเหเนว ปจฺจยสมุปฺปนฺนปริคฺคหสฺส สิทฺธตฺตาฯ ปจฺจยสมุปฺปเนฺน หิ อปริคฺคหิเต ปจฺจยปริคฺคโห น สกฺกา โหติ กาตุํฯ ตสฺมา ธมฺมฏฺฐิติญาณคฺคหเณเนว ตสฺส เหตุภูตํ ปุเพฺพ สิทฺธํ นา

มรูปววตฺถานญาณํ วุตฺตเมว โหตีติ เวทิตพฺพํฯ กสฺมา ทุติยตติยญาณํ วิย ‘‘สมาทหิตฺวา ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา’’ติ น วุตฺตนฺติ เจ? สมถวิปสฺสนานํ ยุคนทฺธตฺตาฯ

> ‘‘สมาทหิตฺวา ยถา เจ วิปสฺสติ, วิปสฺสมาโน ตถา เจ สมาทเห;
> วิปสฺสนา จ สมโถ ตทา อหุ, สมานภาคา ยุคนทฺธา วตฺตเร’’ติฯ –

หิ วุตฺตํฯ ตสฺมา สมาธึ อวิสฺสเชฺชตฺวา สมาธิญฺจ ญาณญฺจ ยุคนทฺธํ กตฺวา ยาว อริยมคฺค, ตาว อุสฺสุกฺกาเปตพฺพนฺติ ญาปนตฺถํ ‘‘ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณ’’มิเจฺจว วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๕. อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน **ปญฺญา**ติ เอตฺถ อตฺตโน สภาวํ, อุปฺปาทาทิกฺขณํ วา ปตฺวา อติ อิตา อติกฺกนฺตาติ อตีตา, ตทุภยมฺปิ น อาคตา น สมฺปตฺตาติ อนาคตา, ตํ ตํ การณํ ปฏิจฺจ อุปฺปาทาทิอุทฺธํ ปนฺนา คตา ปวตฺตาติ ปจฺจุปฺปนฺนาฯ อทฺธา สนฺตติขณปจฺจุปฺปเนฺนสุ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ อิธาธิเปฺปตํฯ เตสํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ ปญฺจกฺขนฺธธมฺมานํ เอเกกกฺขนฺธลกฺขเณ สงฺขิปิตฺวา กลาปวเสน ราสึ กตฺวา ววตฺถาเน นิจฺฉยเน สนฺนิฏฺฐาปเน ปญฺญาฯ

สมฺมสเน ญาณนฺติ สมฺมา อามสเน อนุมชฺชเน เปกฺขเณ ญาณํ, กลาปสมฺมสนญาณนฺติ อโตฺถฯ อิทญฺหิ นามรูปววตฺถานญาณานนฺตรํ นามรูปปจฺจยปริคฺคเห ธมฺมฏฺฐิติญาเณ ฐิตสฺส ‘‘ยํกิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณีตํ วา ยํ ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ ตํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนํ, ทุกฺขโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสนํ, อนตฺตโต ววตฺถเปติ, เอกํ สมฺมสน’’นฺติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๔๘) นเยน วุตฺตสมฺมสนวเสน ปุเพฺพ ววตฺถาปิเต เอเกกสฺมึ ขเนฺธ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺตสฺส กลาปสมฺมสนญาณํ อุปฺปชฺชติฯ

๖. **ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา**ติ สนฺตติวเสน ปจฺจุปฺปนฺนานํ อชฺฌตฺตํ ปญฺจกฺขนฺธธมฺมานํ วิปริณามทสฺสเน ภงฺคทสฺสเน ปญฺญาฯ ยสฺมา ‘‘อิเม ธมฺมา อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชนฺตี’’ติ อุทยํ คเหตฺวาปิ เภเทเยว จิตฺตํ ฐเปติ, ตสฺมา อวุโตฺตปิ อุทโย วุโตฺตเยว โหตีติ เวทิตโพฺพฯ ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ ทสฺสเนน วา อุทยทสฺสนสฺส สิทฺธตฺตา อุทโย วุโตฺตเยว โหติฯ น หิ อุทยํ วินา ธมฺมานํ อุปฺปนฺนตฺตํ สิชฺฌติ, ตสฺมา ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ อุปฺปาทวิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา’’ติ อวุเตฺตปิ วุตฺตเมว โหตีติ เวทิตพฺพํฯ ‘‘อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณ’’นฺติ นิยมิตตฺตา จ อุทยทสฺสนํ สิทฺธเมว โหตีติ อนนฺตรํ วุตฺตสฺส สมฺมสนญาณสฺส ปารํ คนฺตฺวา ตํสมฺมสเนเยว ปากฏีภูเต อุทยพฺพเย ปริคฺคณฺหิตฺวา สงฺขารานํ ปริเจฺฉทกรณตฺถํ อุทยพฺพยานุปสฺสนํ อารภนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณํฯ ตญฺหิ อุทยพฺพเย อนุปสฺสนโต อุทยพฺพยานุปสฺสนาติ วุจฺจติฯ

๗. **อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา**ติ รูปกฺขนฺธาทิอารมฺมณํ ภงฺคโต ปฏิสงฺขาย ชานิตฺวา ปสฺสิตฺวาฯ **ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณ**นฺติ ตสฺส อารมฺมณํ ภงฺคโต ปฏิสงฺขาย อุปฺปนฺนสฺส ญาณสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสเน ยา ปญฺญา, ตํ ‘‘วิปสฺสเน ญาณ’’นฺติ วุตฺตํ โหติฯ **วิปสฺสนา**ติ จ วิวิธา ปสฺสนา วิปสฺสนาฯ อารมฺมณปฏิสงฺขาติปิ ปาโฐฯ ตสฺสโตฺถ – อารมฺมณสฺส ปฏิสงฺขา ชานนา ปสฺสนาติ วุตฺตนเยเนว อารมฺมณปฏิสงฺขา ‘‘ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณ’’นฺติ วุตฺตํ โหติฯ ยสฺมา ปน ภงฺคานุปสฺสนาย เอว วิปสฺสนา สิขํ ปาปุณาติ, ตสฺมา วิเสเสตฺวา อิทเมว ‘‘วิปสฺสเน ญาณ’’นฺติ วุตฺตํฯ ยสฺมา อุทยพฺพยานุปสฺสนาย ฐิตสฺส มคฺ

คามคฺคญาณทสฺสนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ตสฺสา สิทฺธาย ตํ สิทฺธเมว โหตีติ ตํ อวตฺวาว ภงฺคานุปสฺสนาย เอว วิปสฺสนาสิขํ ญาณํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อุทยพฺพยานุปสฺสนาย สุปริทิฏฺฐอุทยพฺพยสฺส สุปริจฺฉินฺนสฺ สงฺขาเรสุ ลหุํ ลหุํ อุปฏฺฐหนฺเตสุ ญาเณ ติกฺเข วหนฺเต อุทยํ ปหาย ภงฺเค เอว สติ สนฺติฏฺฐติ, ตสฺส ''เอวํ อุปฺปชฺชิตฺวา เอวํ นาม สงฺขารา ภิชฺชนฺตี''ติ ปสฺสโต เอตสฺมึ ฐาเน ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ อุปฺปชฺชติฯ

๘. **ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา**ติ อุปฺปาทปวตฺตนิมิตฺตอายูหนาปฏิสนฺธีนํ ภยโต อุปฏฺฐาเน ปีฬาโยคโต สปฺปฏิภยวเสน คหณูปคมเน ปญฺญาติ อโตฺถฯ ภยโต อุปฏฺฐาตีติ ภยตุปฏฺฐานํ อารมฺมณํ , ตสฺมึ ภยตุปฏฺฐาเนฯ อถ วา ภยโต อุปติฏฺฐตีติ ภยตุปฏฺฐานํ, ปญฺญา, ตํ ''ภยตุปฏฺฐาน''นฺติ วุตฺตํ โหติฯ

อาทีนเว ญาณนฺติ ภุมฺมวจนเมวฯ ''ยา จ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา, ยญฺจ อาทีนเว ญาณํ, ยา จ นิพฺพิทา, อิเม ธมฺมา เอกฏฺฐา, พฺยญฺชนเมว นาน''นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗) วุตฺตตฺตา เอกมิว วุจฺจมานมฺปิ อวตฺถาเภเทน มุญฺจิตุกมฺยตาทิ วิย ติวิธเมว โหติฯ ตสฺมา ภยตุปฏฺฐานอาทีนวานุปสฺสนาสุ สิทฺธาสุ นิพฺพิทานุปสฺสนา สิทฺธา โหตีติ กตฺวา อวุตฺตาปิ วุตฺตาว โหตีติ เวทิตพฺพาฯ

สพฺพสงฺขารานํ ภงฺคารมฺมณํ ภงฺคานุปสฺสนํ อาเสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺส ติภวจตุโยนิปญฺจคติสตฺตวิญฺญาณฏฺฐิตินวสตฺตาวาเสสุ ปเภทกา สงฺขารา สุเขน ชีวิตุกามสฺส ภีรุกปุริสสฺส สีหพฺยคฺฆทีปิอจฺฉตรจฺฉยกฺขรกฺขสจณฺฑโคณจณฺฑกุกฺกุรปภินฺนมทจณฺฑหตฺถิโฆรอาสิวิสอสนิวิจกฺกสุสานรณภูมิชลิตองฺคารกาสุอาทโย วิย มหาภยํ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ, ตสฺส ''อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺจุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคตาปิ เอวเมว นิรุชฺฌิสฺสนฺตี''ติ ปสฺสโต เอตสฺมึ ฐาเน ภยตุปฏฺฐานํ ญาณํ อุปฺปชฺชติฯ ตสฺส ตํ ภยตุปฏฺฐานญาณํ อาเสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺส สพฺพภวโยนิคติฐิติสตฺตาวาเสสุ เนว ตาณํ น เลณํ น คติ น ปฏิสรณํ ปญฺญายติ, สพฺพภวโยนิคติฐิตินิวาสคเตสุ สงฺขาเรสุ เอกสงฺขาเรปิ ปตฺถนา วา ปรามาโส วา น โหติ, ตโย ภวา วีตจฺจิตงฺคารปุณฺณา องฺคารกาสุโย วิย, จตฺตาโร มหาภูตา โฆรวิสา อาสิวิสา วิย, ปญฺจกฺขนฺธา อุกฺขิตฺตาสิกา วธกา วิย, ฉ อชฺฌตฺติกายตนานิ สุญฺญคาโม วิย, ฉ พาหิรายตนานิ คามฆาตกโจรา วิย, สตฺตวิญฺญาณฏฺฐิติโย นว จ สตฺตาวาสา เอกาทสหิ อคฺคีหิ อาทิตฺตา สมฺปชฺชลิตา สโชติภูตา วิย จ, สพฺเพ สงฺขารา คณฺฑภูตา โรคภูตา สลฺลภูตา อฆภูตา อาพาธภูตา วิย จ นิรสฺสาทา นิรสา มหาอาทีนวราสิภูตา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ, สุเขน ชีวิตุกามสฺส ภีรุกปุริสสฺส รมณียาการสณฺฐิตมฺปิ สวาฬกมิว วนคหนํ, สสทฺทูลา วิย คุหา, สคาหรกฺขสํ วิย อุทกํ, สมุสฺสิตขคฺคา วิย ปจฺจตฺถิกา, สวิสํ วิย โภชนํ, สโจโร วิย มโคฺค, อาทิตฺตมิว อคารํ, อุยฺยุตฺตเสนา วิย รณภูมิฯ ยถา หิ โส ปุริโส เอตานิ สวาฬกวนคหนาทีนิ อาคมฺม ภีโต สํวิโคฺค โลมหฏฺฐชาโต สมนฺตโต อาทีนวเมว ปสฺสติ, เอวเมว โส โยคาวจโร ภงฺคานุปสฺสนาวเสน สพฺพสงฺขาเรสุ ภยโต อุปฏฺฐิเตสุ สมนฺตโต นิรสํ นิรสฺสาทํ อาทีนวเมว ปสฺสติฯ ตเสฺสวํ ปสฺสโต อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ อุปฺปชฺชติฯ

โส เอวํ สพฺพสงฺขาเร อาทีนวโต สมฺปสฺสโนฺต สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสคเต สเภทเก สงฺขารคเต นิพฺพินฺทติ อุกฺกณฺฐติ นาภิรมติฯ เสยฺยถาปิ นาม จิตฺตกูฏปพฺพตปาทาภิรโต สุวณฺณราชหํโส อสุจิมฺหิ จณฺฑาลคามทฺวารอาวาเฏ นาภิรมติ, สตฺตสุ มหาสเรสุเยว อภิรมติ, เอวเมว อยํ โยคีราชหํโส สุปริทิฏฺฐาทีนเว สเภทเก สงฺขารคเต นาภิรมติ, ภาวนารามตาย ปน ภาวนารติยา สมนฺนาคตตฺตา สตฺตสุ อนุปสฺสนาสุเยว อภิรมติฯ ยถา จ

สุวณฺณปญฺชเรปิ ปกฺขิตฺโต สีโห มิคราชา นาภิรมติ, ติโยชนสหสฺสวิตฺถเต ปน หิมวนฺเตเยว รมติ, เอวมยมฺปิ โยคีสีโห ติวิเธ สุคติภเวปิ นาภิรมติ, ตีสุ อนุปสฺสนาสุเยว รมติฯ ยถา จ สพฺพเสโต สตฺตปฺปติฏฺโฐ อิทฺธิมา เวหาสงฺคโม ฉทฺทนฺโต นาคราชา นครมชฺเฌ นาภิรมติ, หิมวติ ฉทฺทนฺตรหเทเยว รมติ, เอวมยํ โยคีวรวารโณ สพฺพสฺมิมฺปิ สงฺขารคเต นาภิรมติ, ''อนุปฺปาโท เขม''นฺติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๕๓) นเยน นิทฺทิฏฺเฐ สนฺติปเทเยว รมติ, ตนฺนินฺนตโปฺปณตปฺปพฺภารมานโส โหติฯ เอตฺตาวตา ตสฺส นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ อุปฺปนฺนํ โหตีติฯ

๙. มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา ปญฺญา สงฺขารุเปกฺขาสุ ญาณนฺติ มุญฺจิตุํ จชิตุํ กาเมติ อิจฺฉตีติ มุญฺจิตุกาโม, มุญฺจิตุกามสฺส ภาโว มุญฺจิตุกมฺยตาฯ ปฏิสงฺขาติ อุปปริกฺขตีติ ปฏิสงฺขา, ปฏิสงฺขานํ วา ปฏิสงฺขาฯ สนฺติฏฺฐติ อชฺฌุเปกฺขตีติ สนฺติฏฺฐนา, สนฺติฏฺฐนํ วา สนฺติฏฺฐนาฯ มุญฺจิตุกมฺยตา จ สา ปฏิสงฺขา จ สนฺติฏฺฐนา จาติ มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนาฯ อิติ ปุพฺพภาเค นิพฺพิทาญาเณน นิพฺพินฺนสฺส อุปฺปาทาทีนิ ปริจฺจชิตุกามตา มุญฺจิตุกมฺยตาฯ มุญฺจนสฺส อุปายกรณตฺถํ มชฺเฌ ปฏิสงฺขานํ ปฏิสงฺขาฯ มุญฺจิตฺวา อวสาเน อชฺฌุเปกฺขนํ สนฺติฏฺฐนาฯ เอวํ อวตฺถาเภเทน ติปฺปการา ปญฺญา สงฺขารานํ อชฺฌุเปกฺขนาสุ ญาณํ, มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนาสงฺขาตานํ อวตฺถาเภเทน ภินฺนานํ ติสฺสนฺนมฺปิ ปญฺญานํ สงฺขารุเปกฺขตํ อิจฺฉนฺเตน ปน ''ปญฺญา''ติ จ ''สงฺขารุเปกฺขาสู''ติ จ พหุวจนํ กตํ, อวตฺถาเภเทน ภินฺนสฺสาปิ เอกตฺตา ''ญาณ''นฺติ เอกวจนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ วุตฺตญฺจ – ''ยา จ มุญฺจิตุกมฺยตา ยา จ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา ยา จ สงฺขารุเปกฺขา, อิเม ธมฺมา เอกฏฺฐา, พฺยญฺชนเมว นาน''นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗)ฯ เกจิ ปน ''สงฺขารุเปกฺขาสูติ พหุวจนํ สมถวิปสฺสนาวเสน สงฺขารุเปกฺขานํ พหุตฺตา''ติปิ วทนฺติฯ สงฺขารุเปกฺขาสูติ จ กิริยาเปกฺขนฺติ เวทิตพฺพํฯ อวตฺถาเภเทน ปน เตน นิพฺพิทาญาเณน นิพฺพินฺทนฺตสฺส อุกฺกณฺฐนฺตสฺส สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสคเตสุ สเภทเกสุ สงฺขาเรสุ จิตฺตํ น สชฺชติ น ลคฺคติ น พชฺฌติ, สพฺพสงฺขารคตํ มุญฺจิตุกามํ ฉฑฺเฑตุกามํ โหติฯ

อถ วา ยถา ชาลพฺภนฺตรคโต มจฺโฉ, สปฺปมุขคโต มณฺฑูโก, ปญฺชรปกฺขิตฺโต วนกุกฺกุโฏ, ทฬฺหปาสวสํคโต มิโค, อหิตุณฺฑิกหตฺถคโต สปฺโป, มหาปงฺกปกฺขนฺโท กุญฺชโร, สุปณฺณมุขคโต นาคราชา, ราหุมุขปวิฏฺโฐ จนฺโท, สปตฺตปริกฺขิตฺโต ปุริโสติเอวมาทโย ตโต ตโต มุจฺจิตุกามา นิสฺสริตุกามาว โหนฺติ, เอวํ ตสฺส โยคิโน จิตฺตํ สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุจฺจิตุกามํ นิสฺสริตุกามํ โหติฯ เอวญฺหิ วุจฺจมาเน ''มุจฺจิตุกามสฺส มุจฺจิตุกมฺยตา''ติ ปาโฐ ยุชฺชติฯ เอวญฺจ สติ ''อุปฺปาทํ มุญฺจิตุกมฺยตา''ติอาทีสุ ''อุปฺปาทา มุจฺจิตุกมฺยตา''ติอาทิ วตฺตพฺพํ โหติ, ตสฺมา ปุริโม เอว อโตฺถ สุนฺทรตโรฯ อถสฺส สพฺพสงฺขาเรสุ วิคตาลยสฺส สพฺพสงฺขารคตํ มุญฺจิตุกามสฺส มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ อุปฺปชฺชติฯ โส เอวํ สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสคเต สเภทเก สงฺขาเร มุญฺจิตุกาโม มุญฺจนสฺส อุปายสมฺปาทนตฺถํ ปุน เต เอว สงฺขาเร ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาเณน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา วิปสฺสติฯ เอวญฺหิ วิปสฺสโต จสฺส อนิจฺจวเสน นิมิตฺตํ ปฏิสงฺขาญาณํ อุปฺปชฺชติ, ทุกฺขวเสน ปวตฺตํ ปฏิสงฺขาญาณํ อุปฺปชฺชติ, อนตฺตวเสน นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ปฏิสงฺขาญาณํ อุปฺปชฺชติฯ โส ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาเณน ''สเพฺพ สงฺขารา สุญฺญา''ติ ทิสฺวา ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร ปริคฺคณฺหนฺโต ภยญฺจ นนฺทิญฺจ วิปฺปหาย ภริยาย โทสํ ทิสฺวา วิสฺสฏฺฐภริโย วิย ปุริโส ตสฺสา ภริยาย สงฺขาเรสุ อุทาสีโน โหติ มชฺฌตฺโต, ''อห''นฺติ วา ''มม''นฺติ วา น คณฺหาติฯ ตสฺส เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต ตีสุ ภเวสุ จิตฺตํ ปติลียติ ปฏิกุฏติ ปฏิวตฺตติ น สมฺปสาริยติฯ เสยฺยถาปิ นาม ปทุมปลาเส อีสกํ โปเณ อุทกผุสิตานิ ปติลียนฺติ ปฏิกุฏนฺติ ปฏิวตฺตนฺติ น สมฺปสาริยนฺติฯ เสยฺยถาปิ วา ปน กุกฺกุฏปตฺตํ วา นฺหารุททฺทุลํ วา อคฺคิมฺหิ ปกฺขิตฺตํ ปติลียติ ปฏิกุฏติ ปฏิวตฺตติ น สมฺปสาริ

ยติ, เอวํ ตสฺส ตีสุ ภเวสุ จิตฺตํ ปติลียติ ปฏิกุฏติ ปฏิวตฺตติ น สมฺปสาริยติ, อุเปกฺขา สณฺฐาติฯ เอวมสฺส สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติฯ อิมินา สงฺขารุเปกฺขาญาเณน สทฺธิํ อุปริ โคตฺรภุญาณสฺส สาธกํ อนุโลมญาณํ ปุพฺพาปรญาเณหิ อวุตฺตมฺปิ วุตฺตเมว โหตีติ เวทิตพฺพํฯ วุตฺตญฺหิ ภควตา –

> ‘‘โส วต, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กญฺจิ สงฺขารํ นิจฺจโต สมนุปสฺสโนฺต อนุโลมิกาย ขนฺติยา สมนฺนาคโต ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, อนุโลมิกาย ขนฺติยา อสมนฺนาคโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, สมฺมตฺตนิยามํ อโนกฺกมมาโน โสตาปตฺติผลํ วา สกทาคามิผลํ วา อนาคามิผลํ วา อรหตฺตผลํ วา สจฺฉิกริสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี’’ติอาทิ (อ. นิ. ๖.๙๘; ปฏิ. ม. ๓.๓๖)ฯ

วุตฺตญฺจ ธมฺมเสนาปตินา –

> ‘‘กติหากาเรหิ อนุโลมิกํ ขนฺติํ ปฏิลภติ? กติหากาเรหิ สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ? จตฺตาลีสาย อากาเรหิ อนุโลมิกํ ขนฺติํ ปฏิลภติ, จตฺตาลีสาย อากาเรหิ สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมตี’’ติอาทิ (ปฏิ. ม. ๓.๓๗)ฯ

ปฏฺฐาเน เจตํ วุตฺตํ ภควตา –

> ‘‘อนุโลมํ โคตฺรภุสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยฯ อนุโลมํ โวทานสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗)ฯ

ตสฺส หิ ตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อาเสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺส อธิโมกฺขสทฺธา พลวตรา โหติ, วีริยํ สุปคฺคหิตํ, สติ สูปฏฺฐิตา, จิตฺตํ สุสมาหิตํ, สงฺขารุเปกฺขาญาณํ ติกฺขตรํ ปวตฺตติฯ ตสฺส อิทานิ มโคฺค อุปฺปชฺชิสฺสตีติ สงฺขารุเปกฺขาย สงฺขาเร ‘‘อนิจฺจา’’ติ วา ‘‘ทุกฺขา’’ติ วา ‘‘อนตฺตา’’ติ วา สมฺมสิตฺวา ภวงฺคํ โอตรติฯ ภวงฺคานนฺตรํ สงฺขารุเปกฺขาย กตนเยเนว สงฺขาเร ‘‘อนิจฺจา’’ติ วา ‘‘ทุกฺขา’’ติ วา ‘‘อนตฺตา’’ติ วา อารมฺมณํ กุรุมานํ อุปฺปชฺชติ มโนทฺวาราวชฺชนํฯ ตทนนฺตรํ ตเถว สงฺขาเร อารมฺมณํ กตฺวา เทฺว ตีณิ จตฺตาริ วา ชวนจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตํสมฺปยุตฺตํ ญาณํ อนุโลมญาณํฯ ตญฺหิ ปุริมานญฺจ อฏฺฐนฺนํ วิปสฺสนาญาณานํ ตถกิจฺจตาย อนุโลเมติ, อุปริ จ ปตฺตพฺพานํ สตฺตติํสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํ อนุโลเมติฯ ยถา หิ ธมฺมิโก ราชา วินิจฺฉยฏฺฐาเน นิสิโนฺน อฏฺฐนฺนํ โวหาริกมหามตฺตานํ วินิจฺฉยํ สุตฺวา อคติคมนํ ปหาย มชฺฌโตฺต หุตฺวา ‘‘เอวํ โหตู’’ติ อนุโมทมาโน เตสญฺจ วินิจฺฉยสฺส อนุโลเมติ, โปราณสฺส จ ราชธมฺมสฺสฯ ตตฺถ ราชา วิย อนุโลมญาณํ, อฏฺฐ โวหาริกมหามตฺตา วิย อฏฺฐ วิปสฺสนาญาณานิ, โปราณราชธโมฺม วิย สตฺตติํส โพธิปกฺขิยธมฺมา, ยถา ราชา ‘‘เอวํ โหตู’’ติ อนุโมทมาโน โวหาริกานญฺจ วินิจฺฉยสฺส ราชธมฺมสฺส จ อนุโลเมติ, เอวมิทํ อนิจฺจาทิวเสน สงฺขาเร อารพฺภ อุปฺปชฺชมานานํ อฏฺฐนฺนญฺจ วิปสฺสนาญาณานํ ตถกิจฺจตาย อนุโลเมติ, อุปริ จ ปตฺตพฺพานํ สตฺตติํสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํฯ ตสฺมา อนุโลมญาณนฺติ วุจฺจติฯ

๑๐. พหิทฺธา วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา โคตฺรภุญาณนฺติ เอตฺถ **พหิทฺธา**ติ สงฺขารนิมิตฺตํฯ ตญฺหิ อชฺฌตฺตจิตฺตสนฺตาเน อกุสลกฺขเนฺธ อุปาทาย พหิทฺธาติ วุตฺตํฯ ตสฺมา พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตมฺหา วุฏฺฐาติ วิคตํ หุตฺวา อุทฺธํ ติฏฺฐตีติ วุฏฺฐานํ, วิวฏฺฏติ ปราวฏฺฏติ ปรมฺมุขํ โหตีติ วิวฏฺฏนํ, วุฏฺฐานญฺจ ตํ วิวฏฺฏนญฺจาติ วุฏฺฐานวิวฏฺฏนํฯ เตเนวาห –

‘‘โคตฺรภุญาณํ สมุทยสฺส อสมุจฺฉินฺทนโต ปวตฺตา น วุฏฺฐาติ, นิพฺพานารมฺมณโต ปน นิมิตฺตา วุฏฺฐาตีติ เอกโต วุฏฺฐานํ โหตี’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๘๒๗)ฯ

ปุถุชฺชนโคตฺตาภิภวนโต อริยโคตฺตภาวนโต โคตฺรภุฯ อิทญฺหิ อนุโลมญาเณหิ ปทุมปลาสโต อุทกมิว สพฺพสงฺขารโต ปติลียมานจิตฺตสฺส อนุโลมญาณสฺส อาเสวนเนฺต อนิมิตฺตํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กุรุมานํ ปุถุชฺชนโคตฺตํ ปุถุชฺชนสงฺขํ ปุถุชฺชนภูมึ อติกฺกมมานํ อริยโคตฺตํ อริยสงฺขํ อริยภูมึ โอกฺกมมานํ นิพฺพานารมฺมเณ ปฐมาวตฺตนปฐมาโภคปฐมสมนฺนาหารภูตํ มคฺคสฺส อนนฺตรสมนนฺตราเสวนอุปนิสฺสยนตฺถิวิคตวเสน ฉหิ อาการเหิ ปจฺจยภาวํ สาธยมานํ สิขาปฺปตฺตํ วิปสฺสนาย มุทฺธภูตํ อปุนราวตฺตกํ อุปฺปชฺชติฯ

๑๑. ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มเคฺค ญาณนฺติ เอตฺถ **ทุภโต**ติ อุภโต, ทฺวยโตติ วา วุตฺตํ โหติฯ กิเลสานํ สมุจฺฉินฺทนโต กิเลเสหิ จ ตทนฺวตฺตกกฺขเนฺธหิ จ นิพฺพานารมฺมณกรณโต พหิทฺธา สพฺพสงฺขารนิมิเตฺตหิ จ วุฏฺฐาติ วิวฏฺฏตีติ ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญาฯ เตนาวาห –

‘‘จตฺตาริปิ มคฺคญาณานิ อนิมิตฺตารมฺมณตฺตา นิมิตฺตโต วุฏฺฐหนฺติ, สมุทยสฺส สมุจฺฉินฺทนโต ปวตฺตา วุฏฺฐหนฺตีติ ทุภโต วุฏฺฐานานิ โหนฺตี’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๘๒๗)ฯ

มเคฺค ญาณนฺติ นิพฺพานํ มคฺคติ เปกฺขติ, นิพฺพานตฺถิเกหิ วา มคฺคียติ อเนฺวสียติ, กิเลเส วา มาเรเนฺต คจฺฉติ ปวตฺตตีติ มโคฺค, ตสฺมึ มเคฺค ญาณํฯ ชาติคฺคหเณน เอกวจนํ กตํฯ ตญฺหิ โคตฺรภุญาณสฺส อนนฺตรํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กุรุมานํ สยํวชฺฌ กิเลเส นิรวเสสํ สมุจฺฉินฺทมานํ อนมตคฺคสํสารวฏฺฏทุกฺขสมุทฺทํ โสสยมานํ สพฺพาปายทฺวารานิ ปิทหมานํ สตฺตอริยธนสมฺมุขีภาวํ กุรุมานํ อฏฺฐงฺคิกํ มิจฺฉามคฺคํ ปชหมานํ สพฺพเวรภยานิ วูปสมยมานํ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส โอรสปุตฺตภาวมุปนยมานํ อญฺญานิ จ อเนกานิ อานิสํสสตานิ ปฏิลาภยมานํ มคฺคญาณํ อุปฺปชฺชติฯ

ฐาตุํ อิจฺฉํ ปุริโส, ลงฺฆิตฺวา มาติกาย ปรตีเร;
เวเคนาคมฺม ยถา, คณฺหิตฺวา โอริมติรตรุพทฺธํฯ

รชฺชุํ วา ทณฺฑํ วา, อุลฺลงฺฆิตฺวาน ปารนินฺนตนุ;
ปาราปโนฺน ปน ตํ, มุญฺจิย เวธํ ปติฏฺฐหติ ปาเรฯ

เอวํ โยคาวจโร, สกฺกายมยมฺหิ โอริเม ตีเร;
ทิฏฺฐภโย อภเย ปน, ฐาตุํ อิจฺฉํ อมตปาเรฯ

อุทยพฺพยานุปสฺส , ปภุติกเวเคน อาคโต รชฺชุํ;
รูปาวฺหํ ทณฺฑํ วา, ตทิตรขนฺธาวฺหยํ สมฺมาฯ

คณฺหิตฺวา อาวชฺชน, จิเตฺตน หิ ปุพฺพวุตฺตนยโตว;
อนุโลเมหุลฺลงฺฆิย, นิพฺพุตินิโนฺน ตทาสโนปคโตฯ

ตํ มุญฺจิย โคตฺรภุนา, อลทฺธอาเสวเนน ตุ ปเวธํ;
ปติโต สงฺขตปาเร, ตโต ปติฏฺฐาติ มคฺคญาเณนฯ

ปสฺสิตุกาโม จนฺทํ, จเนฺท ฉนฺนมฺหิ อพฺภปฏเลหิ;
ฤลกสฺขุมสุขุเมสุ, อเพฺภสุ หเฎสุ วายุนา กมโตฯ

จนฺทํ ปเสฺสยฺย นโร, ยถา ตเถวานุโลมญาเณหิ กมา;
สจฺจจฺฉาทกโมเห, วินาสิเต เปกฺขเต หิ โคตฺรภุ อมตํฯ

วาตา วิย เต จนฺทํ, อมตํ น หิ เปกฺขเรนุโลมานิ;
ปุริโส อพฺภานิ ยถา, โคตฺรภุ น ตมํ วิโนเทติฯ

ภมิตมฺหิ จกฺกยเนฺต, ฐิโต นโร อญฺญทินฺนสญฺญาย;
อุสฺปาเต ผลกสตํ, อเปกฺขมาโน ยถา วิเชฺฌฯ

เอวมิธ มคฺคญาณํ, โคตฺรภุนา ทินฺนสญฺญมวิหาย;
นิพฺพาเน วตฺตนฺตํ, โลภกฺขนฺธาทิเก ปทาเลติฯ

สํสารทุกฺขชลธึ , โสสยติ ปิทหติ ทุคฺคติทฺวารํ;
กุรุเต จ อริยธนินํ, มิจฺฉามคฺคญฺจ ปชหาติฯ

เวรภยานิ สมยเต, กโรติ นาถสฺส โอรสสุตฺตตฺตํ;
อเญฺญ จ อเนกสเต, อานีสํเส ททาติ ญาณมิทนฺติฯ

๑๒. **ปโยคปฺปฏิปฺปสฺสทฺธิปญฺญา ผเล ญาณ**นฺติ เอตฺถ **ปโยโค**ติ ภุโส โยโค, ผล สจฺฉิกิริยาย มคฺคภาวนาย อุภโต วุฏฺฐานปโยโค, ตสฺส ปโยคสฺส ปฏิปฺปสฺสมฺภนํ นิฏฺฐานํ ปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธิฯ กิํ ตํ? จตุมคฺคกิจฺจปริโยสานํฯ ตสฺสา ปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธิยา เหตุภูตาย ปวตฺตา ผเล ปญฺญา ปโยคปฺปฏิปฺปสฺสทฺธิปญฺญาฯ ผลติ วิปจฺจตีติ ผลํ, ตสฺมิํ ผเล ตํสมฺปยุตฺตํ ญาณํฯ เอเกกสฺส หิ มคฺคญาณสฺส อนนฺตรา ตสฺส ตเสฺสว วิปากภูตานิ นิพฺพานารมฺมณานิ ตีณิ วา เทฺว วา เอกํ วา ผลจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อนนฺตรวิปากตฺตาเยว โลกุตฺตรกุสลานํ ‘‘สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหู’’ติ (ขุ. ปา. ๖.๕; สุ. นิ. ๒๒๘) จ, ‘‘ทนฺธํ อานนฺตริกํ ปาปุณาติ อาสวานํ ขยายา’’ติ (อ. นิ. ๔.๑๖๒) จ อาทิ วุตฺตํฯ ยสฺส เทฺว อนุโลมานิ, ตสฺส ตติยํ โคตฺรภุ, จตุตฺถํ มคฺคจิตฺตํ, ตีณิ ผลจิตฺตานิ โหนฺติฯ ยสฺส ตีณิ อนุโลมานิ, ตสฺส จตุตฺถํ โคตฺรภุ, ปญฺจมํ มคฺคจิตฺตํ, เทฺว ผลจิตฺตานิ โหนฺติฯ ยสฺส จตฺตาริ อนุโลมานิ, ตสฺส ปญฺจมํ โคตฺรภุ, ฉฏฺฐํ มคฺคจิตฺตํ, เอกํ ผลจิตฺตํ โหติฯ อิทํ มคฺควีถิยํ ผลํฯ กาลนฺตรผลํ ปน สมาปตฺติวเสน อุปฺปชฺชมานํ นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส อุปฺปชฺชมานญฺจ เอเตเนว สงฺคหิตํฯ

๑๓. **ฉินฺนวฏุมานุปสฺสเน ปญฺญา**ติ เตน เตน อริยมเคฺคน สมุจฺฉินฺนํ ตํ ตํ อุปกฺกิเลสํ ปจฺฉา ปสฺสเน ปญฺญาฯ **วิมุตฺติญาณ**นฺติ วิมุตฺติยา ญาณํฯ **วิมุตฺตี**ติ จ อุปกฺกิเลเสหิ วิมุตฺตํ ปริสุทฺธํ จิตฺตํ, วิมุตฺตภาโว วาฯ ตสฺสา วิมุตฺติยา ชานนํ ญาณํ วิมุตฺติญาณํฯ กิเลเสหิ วิมุตฺตํ จิตฺตสนฺตติมฺปิ กิเลเสหิ วิมุตฺตภาวมฺปิ ปจฺจเวกฺขโนฺต กิเลเสหิ น วินา ปจฺจเวกฺขตีติ เอเตน ปหีนกิเลสปจฺจเวกฺขณํ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘วิมุตฺตสฺมิํ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหตี’’ติ (มหาว. ๒๓; ที. นิ. ๑.๒๔๘) หิ อิทเมว สนฺธาย วุตฺตํฯ อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณํ ปน อวุตฺตมฺปิ อิมินาว วุตฺตํ โหตีติ คเหตพฺพํฯ วุตฺตญฺจ –

‘‘วุตฺตมฺหิ เอกธเมฺม, เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เตน;
วุตฺตา ภวนฺติ สเพฺพ, อิติ วุโตฺต ลกฺขโณ หาโร’’ติฯ (เนตฺติ. ๔.๕ นิเทฺทสวาร);

อถ วา อรหโต อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณาภาวา จตุนฺนํ อริยานํ ลพฺภมานํ ปหีนกิเลสปจฺจเวกฺขณเมว วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๑๔. ตทา สมุทาคเต ธมฺเม ปสฺสเน ปญฺญาติ ตทา มคฺคกฺขเณ ผลกฺขเณ จ สมุทาคเต ปฏิลาภวเสน จ ปฏิเวธวเสน จ สมาคเต สมฺปตฺเต สมงฺคิภูเต มคฺคผลธมฺเม จตุสจฺจธมฺเม จ ปสฺสนา เปกฺขณา ปชานนา ปญฺญาฯ **ปจฺจเวกฺขเณ ญาณ**นฺติ นิวตฺติตฺวา ภุสํ ปสฺสนํ ชานนํ ญาณํฯ อิมินา จ ญาณทฺวเยน ปจฺจเวกฺขณญาณานิ วุตฺตานิ โหนฺติฯ โสตาปนฺนสฺส หิ มคฺควีถิยํ โสตาปตฺติผลปริโยสาเน จิตฺตํ ภวงฺคํ โอตรติ, ตโต ภวงฺคํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา มคฺคปจฺจเวกฺขณตฺถาย มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมิํ นิรุทฺเธ ปฏิปาฏิยา สตฺต มคฺคปจฺจเวกฺขณชวนานีติฯ ปุน ภวงฺคํ โอตริตฺวา เตเนว นเยน ผลาทีนํ ปจฺจเวกฺขณตฺถาย อาวชฺชนาทีนิ อุปฺปชฺชนฺติฯ เยสํ อุปฺปตฺติยา เอส มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ, ผลํ ปจฺจเวกฺขติ, ปหีนกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, อวสิฏฺฐกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติฯ โส หิ ‘‘อิมินา วตาหํ มเคฺคน อาคโต’’ติ มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ, ตโต ‘‘อยํ เม อานิสํโส ลโทฺธ’’ติ ผลํ ปจฺจเวกฺขติ, ตโต ‘‘อิเม นาม เม กิเลสา ปหีนา’’ติ ปหีนกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, ตโต ‘‘อิเม นาม เม กิเลสา อวสิฏฺฐา’’ติ อุปริมคฺควชฺฌกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, อวสาเน ‘‘อยํ เม ธโมฺม อารมฺมณโต ปฏิลโทฺธ’’ติ อมตํ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติฯ อิติ โสตาปนฺนสฺส อริยสาวกสฺส ปญฺจ ปจฺจเวกฺขณานิ โหนฺติฯ ยถา จ โสตาปนฺนสฺส, เอวํ สกทาคามิอนาคามีนมฺปิฯ อรหโต ปน อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณํ นาม นตฺถีติ จตฺตาริเยว ปจฺจเวกฺขณานิฯ เอวํ สพฺพานิ เอกูนวีสติ ปจฺจเวกฺขณญาณานิฯ อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉโทเยว เจโสฯ ปหีนาวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณํ เสกฺขานํ โหติ วา น วาฯ ตสฺส หิ อภาวโตเยว มหานาโม สโกฺก ภควนฺตํ ปุจฺฉิ ‘‘โกสุ นาม เม ธโมฺม อชฺฌตฺตํ อปฺปหีโน, เยน เม เอกทา โลภธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺตี’’ติอาทิ (ม. นิ. ๑.๑๗๕)ฯ

เอตฺถ ธมฺมฏฺฐิติญาณาทีนํ เอกาทสนฺนํ ญาณานํ วิภาวนตฺถาย อยํ อุปมา เวทิตพฺพา – ยถา ปุริโส ‘‘มเจฺฉ คเหสฺสามี’’ติ มจฺฉขิปฺปํ คเหตฺวา ตทนุรูเป อุทเก โอสาเรตฺวา ขิปฺปมุเขน หตฺถํ โอตาเรตฺวา อโนฺตอุทเก กณฺหสปฺปํ มจฺฉสญฺญาย คีวาย ทฬฺหํ คเหตฺวา ‘‘มหา วต มยา มโจฺฉ ลโทฺธ’’ติ ตุโฎฺฐ อุกฺขิปิตฺวา ปสฺสโนฺต โสวตฺถิกตฺตยทสฺสเนน ‘‘สโปฺป’’ติ สญฺชานิตฺวา ภีโต อาทีนวํ ทิสฺวา คหเณ นิพฺพิโนฺน มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา มุญฺจนสฺส อุปายํ กโรโนฺต อคฺคนงฺคุฏฺฐโต ปฏฺฐาย หตฺถํ นิเพฺพเฐตฺวา พาหํ อุกฺขิปิตฺวา อุปริสีเส เทฺว ตโย วาเร ปริพฺภเมตฺวา สปฺปํ ทุพฺพลํ กตฺวา ‘‘คจฺฉ เร ทุฏฺฐสปฺปา’’ติ นิสฺสชฺชิตฺวา เวเคน ถลํ อารุยฺห ฐิโตว ‘‘มหนฺตสฺส วต โภ สปฺปสฺส มุขโต มุโตฺตมฺหี’’ติ หโฎฺฐ อาคตมคฺคํ โอโลเกยฺยฯ

ตตฺถ ตสฺส ปุริสสฺส มจฺฉสญฺญาย กณฺหสปฺปํ ทฬฺหํ คเหตฺวา ตุสฺสนํ วิย อิมสฺส โยคิโน อาทิโต พาลปุถุชฺชนสฺส อนิจฺจตาทิวเสน ภยานกํ ขนฺธปญฺจกํ นิจฺจาทิสญฺญาย ‘‘อหํ มมา’’ติ ทิฏฺฐิตณฺหาหิ ทฬฺหํ คเหตฺวา ตุสฺสนํ, ตสฺส ขิปฺปมุขโต สปฺปํ นีหริตฺวา โสวตฺถิกตฺตยํ ทิสฺวา ‘‘สโปฺป’’ติ สญฺชานนํ วิย สปฺปจฺจยนามรูปปริคฺคเหน ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา กลาปสมฺมสนาทีหิ ญาเณหิ ขนฺธปญฺจกสฺส อนิจฺจตาทิลกฺขณตฺตยํ ทิสฺวา ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ตสฺส ววตฺถาปนํ , ตสฺส ภายนํ วิย อิมสฺส ภยตุปฏฺฐานญาณํ, สเปฺป อาทีนวทสฺสนํ วิย อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ, สปฺปคหเณ นิพฺพินฺทนํ วิย นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ, สปฺปํ มุญฺจิตุกามตา วิย มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ, มุญฺจนสฺส อุปายกรณํ วิย ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ, สปฺปํ ปริพฺภเมตฺวา ทุพฺพลํ กตฺวา นิวตฺติตฺวา ฑํสิตุํ อสมตฺถภาวปาปนํ วิย ติลกฺขณาโรปเนน สงฺขารุเปกฺขานุโลมญาเณหิ สงฺขาเร ปริพฺภเมตฺวา ทุพฺพลํ กตฺวา ปุน นิจฺจสุขตฺตาการเน อุปฏฺฐาตุํ อสมตฺถ

ตาปาปนํ, สปฺปวิสฺสชฺชนํ วิย โคตฺรภุญาณํ, สปฺปํ วิสฺสเชฺชตฺวา ถลํ อารุยฺห ฐานํ วิย นิพฺพาน ถลํ อารุยฺห ฐิตํ มคฺคผลญาณํ, หฏฺฐสฺส อาคตมโคฺคโลกนํ วิย มคฺคาทิปจฺจเวกฺขณญาณนฺติฯ

อิเมสญฺจ สุตมยญาณาทีนํ จุทฺทสนฺนํ ญาณานํ อุปฺปตฺติกฺกเมน ปฏิปตฺติกฺกเมน จ เทสนกฺกมสฺส กตตฺตา ปจฺจเวกฺขเณสุ ปฐมํ กิเลสปจฺจเวกฺขณํ โหติ, ตโต มคฺคผลนิพฺพานปจฺจเวกฺขณานีติ เวทิตพฺพํฯ

‘‘โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ นิยฺยานิกํ อปจยคามิํ ทิฏฺฐิคตานํ ปหานาย, กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวาย, กามราคพฺยาปาทานํ อนวเสสปฺปหานาย, รูปราคอรูปราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชานํ อนวเสสปฺปหานายา’’ติ (ธ. ส. ๒๗๗, ๓๖๑-๓๖๓) จ กิเลสปฺปหานํเยว อธิกํ กตฺวา มคฺคปฏิปตฺติยา วุตฺตตฺตา ปฏิปตฺตานุรูเปเนว กิเลสปจฺจเวกฺขณสฺส อาทิภาโว ยุชฺชติ, อฏฺฐกถายํ วุตฺตกฺกโม ปน ทสฺสิโตเยวฯ โส ปน กโม ปญฺจวิโธ อุปฺปตฺติกฺกโม ปหานกฺกโม ปฏิปตฺติกฺกโม ภูมิกฺกโม เทสนกฺกโมติฯ

‘‘ปฐมํ กลลํ โหติ, กลลา โหติ อพฺพุทํ;
อพฺพุทา ชายเต เปสิ, เปสิ นิพฺพตฺตตี ฆโน’’ติฯ (สํ. นิ. ๑.๒๓๕) –

เอวมาทิ อุปฺปตฺติกฺกโมฯ ‘‘ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา, ภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๘) เอวมาทิ ปหานกฺกโมฯ ‘‘สีลวิสุทฺธิ จิตฺตวิสุทฺธิ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธี’’ติ เอวมาทิ ปฏิปตฺติกฺกโมฯ ‘‘กามาวจรา ธมฺมา, รูปาวจรา ธมฺมา, อรูปาวจรา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๙๓-๙๕) เอวมาทิ ภูมิกฺกโมฯ ‘‘จตฺตาโร สติปฏฺฐานา จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ปญฺจินฺทฺริยานิ ปญฺจ พลานิ สตฺต โพชฺฌงฺคา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค’’ติ (ม. นิ. ๓.๔๓; มหานิ. ๑๙๑; จูฬนิ. เมตฺตคูมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๒๒) วา, ‘‘อนุปุพฺพิกถํ กเถสิฯ เสยฺยถิทํ – ทานกถํ สีลกถํ สคฺคกถํ กามานํ อาทีนวํ โอการํ สํกิเลสํ เนกฺขเมฺม อานิสํสํ ปกาเสสี’’ติ (มหาว. ๓๑; ที. นิ. ๑.๒๙๘; ๒.๘๓) วา เอวมาทิ เทสนกฺกโมฯ อิธ ปน จุทฺทสนฺนํ ญาณานํ อุปฺปตฺติกฺกโม ปฏิปตฺติกฺกโม จ ตทุภยวเสน ปฏิปาฏิยา เทสิตตฺตา เทสนกฺกโม จาติ ตโย กมา เวทิตพฺพาฯ

๑๕. อิทานิ ยสฺมา เหฏฺฐา สรูเปน นามรูปววตฺถานญาณํ น วุตฺตํ, ตสฺมา ปญฺจธา นามรูปปฺปเภทํ ทเสฺสตุํ **อชฺฌตฺตววตฺถาเน ปญฺญา วตฺถุนานตฺเต ญาณ**นฺติอาทีนิ ปญฺจ ญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ สกเล หิ นามรูเป วุเตฺต ยํ ปริคฺคเหตุํ สกฺกา, ยญฺจ ปริคฺคเหตพฺพํ, ตํ ปริคฺคเหสฺสติฯ โลกุตฺตรนามญฺหิ ปริคฺคเหตุญฺจ น สกฺกา อนธิคตตฺตา, น จ ปริคฺคเหตพฺพํ อวิปสฺสนูปคตฺตาฯ ตตฺถ **อชฺฌตฺตววตฺถาเน**ติ ‘‘เอวํ ปวตฺตมานา มยํ อตฺตาติ คหณํ คมิสฺสามา’’ติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ อชฺฌตฺตาฯ **อชฺฌตฺต**สโทฺท ปนายํ โคจรชฺฌเตฺต นิยกชฺฌเตฺต อชฺฌตฺตชฺฌเตฺต วิสยชฺฌเตฺตติ จตูสุ อเตฺถสุ ทิสฺสติ ฯ ‘‘เตน, อานนฺท, ภิกฺขุนา ตสฺมิํเยว ปุริมสฺมิํ สมาธินิมิเตฺต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปตพฺพํ, อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๓๖๒) หิ อยํ โคจรชฺฌเตฺต ทิสฺสติฯ ‘‘อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ (ที. นิ. ๑.๒๒๘; ธ. ส. ๑๖๑), อชฺฌตฺตํ วา ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรตี’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๓๗๓) นิยกชฺฌเตฺตฯ ‘‘ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ, อชฺฌตฺติกา ธมฺมา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ติกมาติกา ๒๐) อชฺฌตฺตชฺฌเตฺตฯ ‘‘อยํ โข, ปนานนฺท, วิหาโร ตถาคเตน อภิสมฺพุโทฺธ ยทิทํ สพฺพนิมิตฺตานํ อมนสิการา อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๑๘๗) วิสยชฺฌเตฺต, อิสฺสริยฏฺฐาเนติ อโตฺถฯ ผลสมาปตฺติ หิ พุทฺธานํ อิสฺสริยฏฺฐานํ

นามฯ อิธ ปน อชฺฌตฺตชฺฌเตฺต ทฏฺฐโพฺพฯ เตสํ อชฺฌตฺตานํ ววตฺถาเน อชฺฌตฺตววตฺถาเนฯ **วตฺถุนานเตฺต**ติ วตฺถูนํ นานาภาเว, นานาวตฺถูสูติ อโตฺถฯ เอตฺถ ชวนมโนวิญฺญาณสฺส ปจฺจยภูโต ภวงฺคมโนปิ จกฺขาทิปญฺจกํ วิย อุปฺปตฺติฏฺฐานตฺตา วตฺถูติ วุโตฺตฯ อาวชฺชนมฺปิ ตนฺนิสฺสิตเมว กาตพฺพํฯ

๑๖. **พหิทฺธา**ติ ฉหิ อชฺฌตฺตชฺฌเตฺตหิ พหิภูเตสุ เตสํ วิสเยสุฯ **โคจรนานเตฺต**ติ วิสยนานเตฺตฯ

๑๗. **จริยาววตฺถาเน**ติ วิญฺญาณจริยาอญฺญาณจริยาญาณจริยาวเสน จริยานํ ววตฺถาเนฯ ‘‘จริยววตฺถาเน’’ติ รสฺสํ กตฺวาปิ ปฐนฺติฯ

๑๘. **จตุธมฺมววตฺถาเน**ติ กามาวจรภูมิอาทีนํ จุทฺทสนฺนํ จตุกฺกานํ วเสน จตุนฺนํ จตุนฺนํ ธมฺมานํ ววตฺถาเนฯ **ภูมี**ติ จ ‘‘ภูมิคตญฺจ เวหาสฏฺฐญฺจา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๑.๑๓๖) ปถวิยํ วตฺตติฯ ‘‘อภูมึ ตาต, มา เสวา’’ติอาทีสุ (ชา. ๑.๖.๓๔) วิสเยฯ ‘‘สุขภูมิยํ กามาวจเร’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๙๘๘) อุปฺปชฺชนฏฺฐาเนฯ อิธ ปน โกฏฺฐาเส วตฺตติฯ ปริเจฺฉเทติปิ วทนฺติฯ

๑๙. **นวธมฺมววตฺถาเน**ติ กามาวจรกุสลาทิวเสน ปาโมชฺชมูลกวเสน โยนิโส มนสิการมูลกวเสน จ นวนฺนํ นวนฺนํ ธมฺมานํ ววตฺถาเนฯ อิเมสุ จ ปญฺจสุ ญาเณสุ ปฐมํ อชฺฌตฺตธมฺมาววตฺถาเปตพฺพาติ วตฺถุนานเตฺต ญาณํ ปฐมํ วุตฺตํ, ตโต เตสํ วิสยา ววตฺถาเปตพฺพาติ ตทนนฺตรํ โคจรนานเตฺต ญาณํ วุตฺตํ, ตโต ปรานิ ตีณิ ญาณานิ ติณฺณํ จตุนฺนํ นวนฺนํ วเสน คณนานุโลเมน วุตฺตานิฯ

๒๐. อิทานิ ยสฺมา นามรูปเสฺสว ปเภทโต ววตฺถาปนญาณํ ญาตปริญฺญา, ตทนนฺตรํ ตีรณปริญฺญา, ตทนนฺตรํ ปหานปริญฺญาติ ติโสฺส ปริญฺญาฯ ตํสมฺพนฺธา จ ภาวนาสจฺฉิกิริยา โหนฺติ, ตสฺมา ธมฺมนานตฺตญาณานนฺตรํ ญาตเฏฺฐ ญาณาทีนิ ปญฺจ ญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ ติโสฺส หิ ปริญฺญา ญาตปริญฺญา ตีรณปริญฺญา ปหานปริญฺญา จฯ ตตฺถ ‘‘รุปฺปนลกฺขณํ รูปํ, เวทยิตลกฺขณา เวทนา’’ติ เอวํ เตสํ เตสํ ธมฺมานํ ปจฺจตฺตลกฺขณสลฺลกฺขณวเสน ปวตฺตา ปญฺญา **ญาตปริญฺญา** นามฯ ‘‘รูปํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา, เวทนา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา’’ติอาทินา นเยน เตสํ เตสํ ธมฺมานํ สามญฺญลกฺขณํ อาโรเปตฺวา ปวตฺตา ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาปญฺญา **ตีรณปริญฺญา** นามฯ เตสฺเยว ปน ธเมฺมสุ นิจฺจสญฺญาทิปชหนวเสน ปวตฺตา ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาว **ปหานปริญฺญา** นามฯ

ตตฺถ สงฺขารปริเจฺฉทโต ปฏฺฐาย ยาว ปจฺจยปริคฺคหา ญาตปริญฺญาย ภูมิฯ เอตสฺมิญฺหิ อนฺตเร ธมฺมานํ ปจฺจตฺตลกฺขณปฏิเวธเสฺสว อาธิปจฺจํ โหติฯ กลาปสมฺมสนโต ปฏฺฐาย ยาว อุทยพฺพยานุปสฺสนา ตีรณปริญฺญาย ภูมิฯ เอตสฺมิญฺหิ อนฺตเร สามญฺญลกฺขณปฏิเวธเสฺสว อาธิปจฺจํ โหติฯ ภงฺคานุปสฺสนํ อาทึ กตฺวา อุปริ ปหานปริญฺญาย ภูมิฯ ตโต ปฏฺฐาย หิ ‘‘อนิจฺจโต อนุปสฺสโนฺต นิจฺจสญฺญํ ปชหติ, ทุกฺขโต อนุปสฺสโนฺต สุขสญฺญํ ปชหติ, อนตฺตโต อนุปสฺสโนฺต อตฺตสญฺญํ ปชหติ, นิพฺพินฺทโนฺต นนฺทึ ปชหติ, วิรชฺชโนฺต ราคํ ปชหติ, นิโรเธโนฺต สมุทยํ ปชหติ, ปฏินิสฺสชฺชโนฺต อาทานํ ปชหตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๕๒) เอวํ นิจฺจสญฺญาทิปหานสาธิกานํ สตฺตนฺนํ อนุปสฺสนานํ อาธิปจฺจํ โหติฯ

ตตฺถ **อภิญฺญาปญฺญา**ติ ธมฺมานํ รุปฺปนาทิสภาเวน ชานนปญฺญาฯ สา หิ โสภนเฏฺฐน อภิสเทฺทน ‘‘เตสํ เตสํ ธมฺมานํ สภาวชานนวเสน โสภนํ ชานน’’นฺติ กตฺวา อภิญฺญาติ วุจฺจติฯ

ญาตเฏฺ€ ญาณนฺติ ชานนสภาวํ ญาณํฯ

๒๑. **ปริญฺญาปญฺญา**ติ ชานนปญฺญาฯ สา หิ พฺยาปนเฏฺ€น ปริสเทฺทน ‘‘อนิจฺจาทิสามญฺญลกฺขณวเสน สกิจฺจสมาปนวเสน วา พฺยาปิตํ ชานน’’นฺติ กตฺวา ปริญฺญาติ วุจฺจติฯ **ตีรณเฏฺ€ ญาณ**นฺติ อุปปริกฺขณสภาวํ, สมฺมสนสภาวํ วา ญาณํฯ

๒๒. **ปหาเน ปญฺญา**ติ นิจฺจสญฺญาทีนํ ปชหนา ปญฺญา, ปชหตีติ วา, ปชหนฺติ เอเตนาติ วา ปหานํฯ **ปริจฺจาคเฏฺ€ ญาณ**นฺติ ปริจฺจชนสภาวํ ญาณํฯ

๒๓. **ภาวนาปญฺญา**ติ วฑฺฒนปญฺญาฯ **เอกรสเฏฺ€ ญาณ**นฺติ เอกกิจฺจสภาวํ ญาณํ, วิมุตฺติรเสน วา เอกรสสภาวํ ญาณํฯ

๒๔. **สจฺฉิกิริยาปญฺญา**ติ ปฏิเวธวเสน ปฏิลาภวเสน วา ปจฺจกฺขกรณปญฺญาฯ **ผสฺสนเฏฺ€ ญาณ**นฺติ ตทุภยวเสเนว วินฺทนสภาวํ ญาณํฯ

๒๕-๒๘. อิทานิ ยสฺมา ปหานภาวนาสจฺฉิกิริยญาณานิ อริยมคฺคผลสมฺปยุตฺตานิปิ โหนฺติ, ตสฺมา ตทนนฺตรํ อริยปุคฺคลานํเยว ลพฺภมานานิ จตฺตาริ ปฏิสมฺภิทาญาณานิ อุทฺทิฏฺ€านิฯ ตตฺถาปิ ปจฺจยุปฺปนฺโนฺน อโตฺถ ทุกฺขสจฺจํ วิย ปากโฏ สุวิเญฺญยฺโย จาติ ปฐมํ **อตฺถปฏิสมฺภิทาญาณํ** อุทฺทิฏฺ€ํ, ตสฺส อตฺถสฺส เหตุธมฺมวิสยตฺตา ตทนนฺตรํ **ธมฺมปฏิสมฺภิทาญาณํ,** ตทุภยสฺส นิรุตฺติวิสยตฺตา ตทนนฺตรํ **นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาญาณํ,** เตสุ ตีสุปิ ญาเณสุ ปวตฺตนโต ตทนนฺตรํ **ปฏิภานปฏิสมฺภิทาญาณํ**ฯ ป-การํ ทีฆํ กตฺวา จ ปฐนฺติฯ

๒๙-๓๑. อิโต ปรานิ วิหารเฏฺ€ ญาณาทีนิ ตีณิ ญาณานิ อริยานํเยว สมฺภวโต ปฏิสมฺภิทาปเภทโต จ ปฏิสมฺภิทาญาณานนฺตรํ อุทฺทิฏฺ€านิฯ วิหารเฏฺ€ ญาณญฺหิ ธมฺมปฏิสมฺภิทา โหติ, สมาปตฺตเฏฺ€ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ ธมฺมสภาเว ญาณญฺหิ ปฏิสมฺภิทากถายํ (ปฏิ. ม. ๒.๓๐) ธมฺมปฏิสมฺภิทาติ วุตฺตํฯ นิพฺพาเน ญาณํ ปน อตฺถปฏิสมฺภิทา เอวฯ ตตฺถ **วิหารนานตฺต**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาทิวเสน นานาวิปสฺสนาวิหาเรฯ **วิหารเฏฺ€**ติ วิปสฺสนาวิหารสภาเวฯ **วิหาโร**ติ จ สสมฺปยุตฺตา วิปสฺสนา เอวฯ **สมาปตฺตินานตฺต**ติ อนิมิตฺตาทิวเสน นานาผลสมาปตฺติยํฯ **สมาปตฺตี**ติ จ โลกุตฺตรผลภูตา จิตฺตเจตสิกธมฺมาฯ **วิหารสมาปตฺตินานตฺต**ติ อุภยวเสน วุตฺตํฯ

๓๒. ตโต วิหารสมาปตฺติญาณสาธกสฺส ‘‘ทุภโต วุฏฺ€านวิวฏฺฏเน ปญฺญา’’ติ ปุเพฺพ วุตฺตสฺสาปิ มคฺคญาณสฺส อาสวสมุเจฺฉทสมตฺถตํ อนนฺตรผลทายกตฺตญฺจ การเณน วิเสเสตฺวา อปเรนากาเรน วตฺตุกาเมน ตเทว ‘‘อานนฺตริกสมาธิมฺหิ ญาณ’’นฺติ อุทฺทิฏฺ€ํฯ ตตฺถ **อวิเกฺขปปริสุทฺธตฺตา**ติ วิกฺขิปติ เตน จิตฺตนฺติ วิเกฺขโป, อุทฺธจฺจเสฺสตํ นามํฯ น วิเกฺขโป อวิเกฺขโป, อุทฺธจฺจปฏิปกฺขสฺส สมาธิเสฺสตํ นามํฯ ปริสุทฺธสฺส ภาโว ปริสุทฺธตฺตํ, อวิเกฺขปสฺส ปริสุทฺธตฺตํ อวิเกฺขปปริสุทฺธตฺตํ, ตสฺมา อวิเกฺขปปริสุทฺธตฺตา สมาธิสฺส ปริสุทฺธภาเวนาติ อโตฺถฯ อิทญฺหิ อาสวสมุเจฺฉทสฺส อนนฺตรผลทายกตฺตสฺส จ การณวจนํฯ **อาสวสมุเจฺฉเท**ติ เอตฺถ อาสวนฺตีติ อาสวา, จกฺขุโตปิ…เป…. มนโตปิ สนฺทนฺติ ปวตฺตนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ ธมฺมโต ยาว โคตฺรภุํ, โอกาสโต ยาว ภวคฺคํ สวนฺตีติ วา อาสวา, เอตํ ธมฺมํ เอตญฺจ โอกาสํ อโนฺตกริตฺวา ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ อโนฺตกรณโตฺถ หิ อยํ อา-กาโรฯ จิรปาริวาสิกเฏฺ€น มทิราทโย อาสวา วิยาติปิ อาสวาฯ โลกสฺมิญฺหิ จิรปาริวาสิกา มทิราทโย อาสวาติ วุจฺจนฺติฯ ยทิ จ จิรปาริวาสิกเฏฺ€น อาสวา, เอเตเยว ภวิตุมรหนฺติฯ วุตฺตเญฺหตํ –

‘‘ปุริมา, ภิกฺขเว, โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย, อิโต ปุพฺเพ อวิชฺชา นาโหสิ, อถ ปจฺฉา สมภวี’’ติอาทิฯ

อายตํ วา สํสารทุกฺขํ สวนฺติ ปสวนฺตีติปิ อาสวา, สมุจฺฉิชฺชติ เอเตนาติ สมุจฺเฉโทฯ **ปญฺญา**ติ กามาสวาทีนํ จตุนฺนํ อาสวานํ สมุจฺเฉเท ปญฺญาฯ

อานนฺตริกสมาธิมฺหิ ญาณนฺติ อตฺตโน ปวตฺติสมนนฺตรํ นิยเมเนว ผลปฺปทานโต อานนฺตริโกติ ลทฺธนาโม มคฺคสมาธิฯ น หิ มคฺคสมาธิมฺหิ อุปฺปนฺเน ตสฺส ผลุปฺปตฺตินิเสธโก โกจิ อนฺตราโย อตฺถิฯ ยถาห –

‘‘อยญฺจ ปุคฺคโล โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน อสฺส, กปฺปสฺส จ อุฑฺฒยฺหนเวลา อสฺส, เนว ตาว กปฺโป อุฑฺเฒยฺย, ยาวายํ ปุคฺคโล น โสตาปตฺติผลํ สจฺฉิกโรติ, อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล ฐิตกปฺปีฯ สเพฺพปิ มคฺคสมงฺคิโน ปุคฺคลา ฐิตกปฺปิโน’’ติ (ปุ. ป. ๑๗)ฯ

อิทํ เตน อานนฺตริกสมาธินา สมฺปยุตฺตํ ญาณํฯ

๓๓. อิมินา มคฺคญาเณน ผลปฺปตฺตานํ อริยานํเยว สมฺภวโต อิมสฺส ญาณสฺส อนนฺตรํ อรณวิหารญาณาทีนิ จตฺตาริ ญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺราปิ จ อรหโตเยว สตตเมว จ สมฺภวโต อรณวิหาเร ญาณํ ปฐมํ อุทฺทิฏฺฐํ, ตทนนฺตรํ นิโรธสฺส อนาคามิอรหนฺตานํ สมฺภเวปิ พหุสมฺภารตฺตา วิเสเสน จ นิโรธสฺส นิพฺพานสมฺมตตฺตา จ นิโรธสมาปตฺติยา ญาณํ อุทฺทิฏฺฐํ, ตทนนฺตรํ ปรินิพฺพานสฺส กาลนฺตเร ปรินิพฺพานกาลํ อาหจฺจ ฐิตตฺตา ทีฆกาลิกนฺติ ปรินิพฺพาเน ญาณํ อุทฺทิฏฺฐํ, ตทนนฺตรํ สมสีสฏฺฐสฺส สพฺพกิเลสขยานนฺตรํ ปรินิพฺพานกาลํ อาหจฺจ ฐิตตฺตา รสฺสกาลิกนฺติ สมสีสฏฺเฐ ญาณํ อุทฺทิฏฺฐํฯ ตตฺถ **สนฺต จาติ จ**-กาโร ทสฺสนาธิปเตยฺยญฺจ สนฺต วิหาราธิคโม จ ปณีตาธิมุตฺตตา จาติ ตีหิปิ ปเทหิ สมฺพนฺธิตโพฺพฯ **ทสฺสน**นฺติ วิปสฺสนาญาณํ, อธิปติเยว อาธิปเตยฺยํ, อธิปติโต วา อาคตตฺตา อาธิปเตยฺยํ, ทสฺสนญฺจ ตํ อาธิปเตยฺยญฺจาติ **ทสฺสนาธิปเตยฺยํ**ฯ วิหรตีติ วิหาโร, วิหรนฺติ เตน วาติ วิหาโร, อธิคมฺมติ ปาปุณียตีติ อธิคโม, วิหาโร เอว อธิคโม **วิหาราธิคโม**ฯ โส จ กิเลสปริฬาหวิรหิตตฺตา นิพฺพุโตติ **สนฺโต**ฯ โส จ อรหตฺตผลสมาปตฺติปญฺญาฯ อุตฺตมเฏฺฐน อตปฺปกเฏฺฐน จ **ปณีโต,** ปธานภาวํ นีโตติ วา ปณีโต, ปณีเต อธิมุโตฺต วิสฏฺฐจิโตฺต ตปฺปรโม ปณีตาธิมุโตฺต, ตสฺส ภาโว **ปณีตาธิมุตฺตตา**ฯ สา จ ผลสมาปตฺตาธิมุตฺตา ปุพฺพภาคปญฺญา เอวฯ

อรณวิหาเรติ นิกฺกิเลสวิหาเรฯ ราคาทโย หิ รณนฺติ สเตฺต จุเณฺณนฺติ ปีเฬนฺตีติ รณา, รณนฺติ เอเตหิ สตฺตา กนฺทนฺติ ปริเทวนฺตีติ วา รณาฯ วุโตฺต ติวิโธปิ วิหาโรฯ นตฺถิ เอตสฺส รณาติ อรโณฯ วิวิเธ ปจฺจนีกธเมฺม หรนฺติ เอเตนาติ วิหาโรฯ ตสฺมิํ อรเณ วิหาเรฯ นิเทฺทสวาเร (ปฏิ. ม. ๑.๘๒) วุตฺตปฐมชฺฌานาทีนิ จ ปณีตาธิมุตฺตตาย เอว สงฺคหิตานิฯ ผลสมาปตฺติํ สมาปชฺชิตุกามตาย หิ ปฐมชฺฌานาทิํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตธเมฺม วิปสฺสติ, ยา จ อรณวิภงฺคสุตฺตเนฺต (ม. นิ. ๓.๓๒๓ อาทโย) ภควตา เทสิตา อรณปฏิปทา, สาปิ อิมินาว สงฺคหิตาติ เวทิตพฺพา ฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถ ภควตา –

‘‘อรณวิภงฺคํ โว, ภิกฺขเว, เทเสสฺสามิ…เป.… น กามสุขํ อนุยุเญฺชยฺย หีนํ คมฺมํ โปถุชฺชนิกํ อนริยํ อนตฺถสํหิตํ, น จ อตฺตกิลมถานุโยคํ อนุยุเญฺชยฺย ทุกฺขํ อนริยํ อนตฺถสํหิตํฯ เอเต โข, ภิกฺขเว, อุโภ อเนฺต อนุปคมฺม มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญฺญาย สโมฺพธาย นิพฺพานาย

สํวตฺตติฯ อุสฺสาทนญฺจ ชญฺญา, อปสาทนญฺจ ชญฺญา, อุสฺสาทนญฺจ ญตฺวา อปสาทนญฺจ ญตฺวา เนวุสฺสาเทยฺย น อปสาเทยฺย, ธมฺมเมว เทเสยฺยฯ สุขวินิจฺฉยํ ชญฺญา, สุขวินิจฺฉยํ ญตฺวา อชฺฌตฺตํ สุขมนุยุเญฺชยฺย, รโหวาทํ น ภาเสยฺย, สมฺมุขา น ขีณํ ภเณ, อตรมาโนว ภาเสยฺย โน ตรมาโน, ชนปทนิรุตฺตึ นาภินิเวเสยฺย, สมญฺญํ นาติธาเวยฺยาติฯ อยมุเทฺทโส อรณวิภงฺคสฺส …เป.… ตตฺร, ภิกฺขเว, โย กามปฏิสนฺธิสุขิโน โสมนสฺสานุโยคํ อนนุโยโค หีนํ…เป.… อนตฺถสํหิตํ, อทุกฺโข เอโส ธโมฺม อวิฆาโต อนุปายาโส อปริฬาโห สมฺมาปฏิปทาฯ ตสฺมา เอโส ธโมฺม อรโณ…เป.… ตตฺร, ภิกฺขเว, โย อตฺตกิลมถานุโยคํ อนนุโยโค ทุกฺขํ อนริยํ อนตฺถสํหิตํฯ อทุกฺโข เอโส ธโมฺม …เป.… ตสฺมา เอโส ธโมฺม อรโณฯ ตตฺร, ภิกฺขเว, ยายํ มชฺฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา…เป.… อทุกฺโข เอโส ธโมฺม…เป.… ตสฺมา เอโส ธโมฺม อรโณ…เป.… ตตฺร, ภิกฺขเว, ยายํ เนวุสฺสาทนา น อปสาทนา ธมฺมเทสนา จ, อทุกฺโข เอโส ธโมฺม…เป.… ตสฺมา เอโส ธโมฺม อรโณ…เป.… ตตฺร, ภิกฺขเว, ยทิทํ เนกฺขมฺมสุขํ ปวิเวกสุขํ อุปสมสุขํ สโมฺพธิสุขํ, อทุกฺโข เอโส ธโมฺม…เป.… ตสฺมา เอโส ธโมฺม อรโณ…เป.… ตตฺร, ภิกฺขเว, ยฺวายํ รโหวาโท ภูโต ตโจฺฉ อตฺถสํหิโต, อทุกฺโข เอโส ธโมฺม…เป.… ตสฺมา เอโส ธโมฺม อรโณ …เป.… ตตฺร, ภิกฺขเว, ยฺวายํ สมฺมุขา ขีณวาโท ภูโต ตโจฺฉ อตฺถสํหิโต, อทุกฺโข เอโส ธโมฺม…เป.… ตสฺมา เอโส ธโมฺม อรโณ…เป.… ตตฺร, ภิกฺขเว, ยทิทํ อตรมานสฺส ภาสิตํ, อทุกฺโข เอโส ธโมฺม…เป.… ตสฺมา เอโส ธโมฺม อรโณ…เป.… ตตฺร, ภิกฺขเว, ยฺวายํ ชนปทนิรุตฺติยา จ อนภินิเวโส สมญฺญาย จ อนติสาโร, อทุกฺโข เอโส ธโมฺม…เป.… ตสฺมา เอโส ธโมฺม อรโณติฯ ตสฺมาติห, ภิกฺขเว, สรณญฺจ ธมฺมํ ชานิสฺสาม, อรณญฺจ ธมฺมํ ชานิสฺสามฯ สรณญฺจ ธมฺมํ ญตฺวา อรณญฺจ ธมฺมํ ญตฺวา อรณํ ปฏิปทํ ปฏิปชฺชิสฺสามาติ เอวญฺหิ โว, ภิกฺขเว, สิกฺขิตพฺพํฯ สุภูติ จ ปน, ภิกฺขเว, กุลปุโตฺต อรณปฏิปทํ ปฏิปโนฺน’’ติฯ

ตตฺถ มชฺฌิมา ปฏิปทา ทสฺสนาธิปเตยฺเยน จ สเนฺตน วิหาราธิคเมน จ สงฺคหิตาฯ กามสุขํ อตฺตกิลมถํ อนนุโยโค มชฺฌิมา ปฏิปทา เอวฯ อรหโต หิ วิปสฺสนาปุพฺพภาคมชฺฌิมาปฏิปทา โหติ, อรหตฺตผลสมาปตฺติ อฏฺฐงฺคมคฺควเสน มชฺฌิมา ปฏิปทา จฯ เสสา ปน ปณีตาธิมุตฺตตาย เอว สงฺคหิตาติ เวทิตพฺพาฯ กิญฺจาปิ สเพฺพปิ อรหโนฺต อรณวิหาริโน, อเญฺญ อรหโนฺต ธมฺมํ เทเสนฺตา ‘‘สมฺมาปฏิปเนฺน สมฺมาปฏิปนฺนา’’ติ ‘‘มิจฺฉาปฏิปเนฺน มิจฺฉาปฏิปนฺนา’’ติ ปุคฺคลวเสนาปิ อุสฺสาทนาปสาทนานิ กตฺวา ธมฺมํ เทเสนฺติฯ **สุภูติเตฺถโร** ปน ‘‘อยํ มิจฺฉาปฏิปทา, อยํ สมฺมาปฏิปทา’’ติ ธมฺมวเสเนว ธมฺมํ เทเสสิฯ เตเนว ภควา ตํเยว อรณปฏิปทํ ปฏิปโนฺนติ จ วเณฺณสิ, ‘‘เอตทคฺคํ, ภิกฺขเว, มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ อรณวิหารีนํ ยทิทํ สุภูตี’’ติ (อ. นิ. ๑.๑๙๘, ๒๐๑) จ อรณวิหารีนํ อคฺคฏฺฐาเน ฐเปสีติฯ

๓๔. **ทฺวีหิ พเลหี**ติ สมถพลวิปสฺสนาพเลหิฯ **สมนฺนาคตตฺตา**ติ ยุตฺตตฺตา ปริปุณฺณตฺตา วาฯ **ตโย จา**ติ วิภตฺติวิปลฺลาโส, ติณฺณญฺจาติ วุตฺตํ โหติฯ **สงฺขาราน**นฺติ วจีสงฺขารกายสงฺขารจิตฺตสงฺขารานํฯ **ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา**ติ ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺถํ นิโรธตฺถํ, อปฺปวตฺตตฺถนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **โสฬสหี**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาทีนิ อฏฺฐ, มคฺคผลานิ อฏฺฐาติ โสฬสหิฯ **ญาณจริยาหี**ติ ญาณปฺปวตฺตีหิฯ **นวหี**ติ รูปารูปาวจรสมาธิ ตทุปจาโร จาติ นวหิฯ **วสิภาวตา ปญฺญา**ติ ลหุตา, ยถาสุขวตฺตนํ อิสฺสริยํ วโส, โส อสฺส อตฺถีติ วสี, วสิโน ภาโว วสิภาโว, วสิภาโว เอว วสิภาวตา, ยถา ปาฏิกุลฺยเมว ปาฏิกุลฺยตาฯ เอวํวิธา ปญฺญา วสิภาวตาย ปญฺญาติ วา อโตฺถฯ

สิ-การํ ทีฆํ กตฺวา จ ปฐนฺติฯ สมนฺนาคตตฺตา จ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา จ ญาณจริยาหิ จ สมาธิจริยาหิ จาติ จ-กาโร สมฺพนฺธิตโพฺพฯ

นิโรธสมาปตฺติยา ญาณนฺติ อนาคามิอรหนฺตานํ นิโรธสมาปตฺตินิมิตฺตํ ญาณํ, ยถา อชินมฺหิ หญฺญเต ทีปีติฯ **นิโรธสมาปตฺตี**ติ จ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส อภาวมตฺตํ, น โกจิ ธโมฺม, ปญฺญตฺติมตฺตํ อภาวมตฺตตฺตา นิโรโธติ จฯ สมาปชฺชเนฺตน สมาปชฺชียติ นามาติ สมาปตฺตีติ จ วุจฺจติฯ

๓๕. **สมฺปชานสฺสา**ติ สมฺมา ปกาเรหิ ชานาตีติ สมฺปชาโนฯ ตสฺส สมฺปชานสฺสฯ **ปวตฺตปริยาทาเน**ติ ปวตฺตนํ ปวตฺตํ, สมุทาจาโรติ อโตฺถฯ กิเลสปวตฺตํ ขนฺธปวตฺตญฺจฯ ตสฺส ปวตฺตสฺส ปริยาทานํ ปริกฺขโย อปฺปวตฺติ ปวตฺตปริยาทานํฯ ตสฺมิํ ปวตฺตปริยาทาเนฯ **ปรินิพฺพาเน ญาณ**นฺติ อรหโต กามจฺฉนฺทาทีนํ ปรินิพฺพานํ อปฺปวตฺตํ อนุปาทิเสสปรินิพฺพานญฺจ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมิํ กิเลสปรินิพฺพาเน ขนฺธปรินิพฺพาเน จ ปวตฺตํ ญาณํฯ

๓๖. **สพฺพธมฺมาน**นฺติ สเพฺพสํ เตภูมกธมฺมานํฯ **สมฺมา สมุเจฺฉเท**ติ สนฺตติสมุเจฺฉทวเสน สุฎฺฐุ นิโรเธฯ **นิโรเธ จ อนุปฏฺฐานตา**ติ นิโรเธ คเต ปุน น อุปฏฺฐานตาย, ปุน อนุปฺปตฺติยนฺติ อโตฺถฯ สมฺมาสมุเจฺฉเท จ นิโรเธ จ อนุปฏฺฐานตา จาติ จ-กาโร สมฺพนฺธิตโพฺพฯ

สมสีสเฏฺฐ ญาณนฺติ เนกฺขมฺมาทีนิ สตฺตติํส สมานิ, ตณฺหาทีนิ เตรส สีสานิฯ ปจฺจนีกธมฺมานํ สมิตตฺตา สมานิ, ยถาโยคํ ปธานตฺตา จ โกฏิตฺตา จ สีสานิฯ เอกสฺมิํ อิริยาปเถ วา เอกสฺมิํ โรเค วา สภาคสนฺตติวเสน เอกสฺมิํ ชีวิตินฺทฺริเย วา เนกฺขมฺมาทีนิ สมานิ จ สทฺธาทีนิ สีสานิ จ อสฺส สนฺตีติ สมสีสี, สมสีสิสฺส อโตฺถ สมสีสโฎฺฐฯ ตสฺมิํ สมสีสเฏฺฐ, สมสีสิภาเวติ อโตฺถฯ เอกสฺมิํ อิริยาปเถ โรเค วา สภาคสนฺตติวเสน ชีวิเต วา วิปสฺสนํ อารภิตฺวา ตสฺมิํเยว อิริยาปเถ โรเค สภาคชีวิเต วา จตฺตาริ มคฺคผลานิ ปตฺวา, ตสฺมิํเยว ปรินิพฺพายนฺตสฺส อรหโตเยว สมสีสิภาโว โหตีติ ตสฺมิํ สมสีสิภาเว ญาณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ วุตฺตญฺจ ปุคฺคลปญฺญตฺติยํ (ปุ. ป. ๑๖), ตสฺสา จ อฎฺฐกถายํ (ปุ. ป. อฎฺฐ. ๑๖) –

> ‘‘กตโม จ ปุคฺคโล สมสีสี? ยสฺส ปุคฺคลสฺส อปุพฺพํ อจริมํ อาสวปริยาทานญฺจ โหติ ชีวิตปริยาทานญฺจฯ อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล สมสีสี’’ติ (ปุ. ป. ๑๖)ฯ

‘‘สมสีสินิเทฺทเส **อปุพฺพํ อจริม**นฺติ อปุเร อปจฺฉา, สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนวเสน เอกวารํเยว, เอกกาลํเยวาติ อโตฺถฯ **ปริยาทาน**นฺติ ปริกฺขโยฯ **อย**นฺติ อยํ ปุคฺคโล สมสีสี นาม วุจฺจติฯ โส ปเนส ติวิโธ โหติ อิริยาปถสมสีสี โรคสมสีสี ชีวิตสมสีสีติฯ ตตฺถ โย จงฺกมเนฺตว วิปสฺสนํ อารภิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺวา จงฺกมเนฺตว ปรินิพฺพาติ, โย ฐิตโกว วิปสฺสนํ อารภิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺวา ฐิตโกว ปรินิพฺพาติ, โย นิสิโนฺนว วิปสฺสนํ อารภิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺวา นิสิโนฺนว ปรินิพฺพาติ, โย นิปโนฺนว วิปสฺสนํ อารภิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺวา นิปโนฺนว ปรินิพฺพาติ, อยํ **อิริยาปถสมสีสี** นามฯ โย ปน เอกํ โรคํ ปตฺวา อโนฺตโรเคเยว วิปสฺสนํ อารภิตฺวา อรหตฺตํ ปตฺวา เตเนว โรเคน ปรินิพฺพาติ, อยํ **โรคสมสีสี** นามฯ กตโร ชีวิตสมสีสี? เตรส สีสานิฯ ตตฺถ กิเลสสีสํ อวิชฺชํ อรหตฺตมโคฺค ปริยาทิยติ, ปวตฺตสีสํ ชีวิตินฺทฺริยํ จุติจิตฺตํ ปริยาทิยติ, อวิชฺชาปริยาทายกํ จิตฺตํ ชีวิตินฺทฺริยํ ปริยาทาตุํ น สโกฺกติ, ชีวิตินฺทฺริยปริยาทายกํ จิตฺตํ อวิชฺชํ ปริยาทาตุํ น สโกฺกติฯ อวิชฺชาปริยาทายกํ จิตฺตํ อญฺญํ, ชีวิตินฺทฺริยปริยาทายกํ จิตฺตํ อญฺญํฯ ยสฺส เจตํ สีสทฺวยํ สมํ ปริยาทานํ คจฺฉติ, โส **ชีวิตสมสีสี** นามฯ กถมิทํ สมํ โหตีติ? วารสมตายฯ ยสฺมิญฺหิ วาเร มคฺควุฎฺฐานํ โหติฯ โสตาปตฺติมเคฺค ปญฺจ ปจฺจเวกฺขณานิ, สกทาคามิมเคฺค ปญฺจ, อนาคามิ

มเคฺค ปญฺจ, อรหตฺตมเคฺค จตฺตารีติ เอกูนวีสติเม ปจฺจเวกฺขณญาเณ ปติฏฺฐาย ภวงฺคํ โอตริตฺวา ปรินิพฺพายติฯ อิมาย วารสมตาย เอว อุภยสีสปริยาทานมฺปิ สมํ โหติ นามฯ เตนายํ ปุคฺคโล ‘ชีวิตสมสีสี’ติ วุจฺจติฯ อยเมว จ อิธ อธิเปฺปโต’’ติฯ

๓๗. อิทานิ ยสฺมา สุตมยสีลมยภาวนามยญาณานิ วฏฺฏปาทกานิ สเลฺลขา นาม น โหนฺติ, โลกุตฺตรปาทกาเนว เอตานิ จ อญฺญานิ จ ญาณานิ สเลฺลขาติ วุจฺจนฺติ, ตสฺมา ปจฺจนีกสเลฺลขนากาเรน ปวตฺตานิ ญาณานิ ทเสฺสตุํ สมสีสเฏฺฐ ญาณานนฺตรํ สเลฺลขเฏฺฐ ญาณํ อุทฺทิฏฺฐํฯ ตตฺถ **ปุถุนานตฺตเตชปริยาทาเน ปญฺญา**ติ โลกุตฺตเรหิ อสมฺมิสฺสเฏฺฐน ปุถูนํ ราคาทีนญฺจ นานตฺตานํ นานาสภาวานํ กามจฺฉนฺทาทีนญฺจ สนฺตาปนเฏฺฐน ‘‘เตชา’’ติ ลทฺธนามานํ ทุสฺสีลฺยาทีนญฺจ ปริยาทาเน เขปเน ปญฺญา, เนกฺขมฺมาทิมฺหิ สตฺตตึสเภเท ธเมฺม ปญฺญาติ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา ปุถุภูตา นานตฺตภูตา จ เตชา เอว เตสํ ปุถุภูตานํ นานตฺตภูตานํ ทุสฺสีลฺยาทีนํ ปญฺจนฺนํ เตชานํ ปริยาทาเน ปญฺญาติ อโตฺถฯ เตเชหิเยว ปุถูนํ นานตฺตานญฺจ สงฺคหํ นิเทฺทสวาเร ปกาสยิสฺสามฯ

สเลฺลขเฏฺฐ ญาณนฺติ ปจฺจนีกธเมฺม สเลฺลขติ สมุจฺฉินฺทตีติ สเลฺลโข, ตสฺมึ เนกฺขมฺมาทิเก สตฺตตึสปฺปเภเท สเลฺลขสภาเว ญาณํฯ ‘‘ปเร วิหึสกา ภวิสฺสนฺติ, มยเมตฺถ อวิหึสกา ภวิสฺสามาติ สเลฺลโข กรณีโย’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๘๓) นเยน ภควตา สเลฺลขสุตฺตเนฺต วุโตฺต จตฺจตฺตาลีสเภโทปิ สเลฺลโข อิมินา สงฺคหิโตเยวาติ เวทิตโพฺพฯ

๓๘. อิทานิ สเลฺลเข ฐิเตน กตฺตพฺพํ สมฺมปฺปธานวีริยํ ทเสฺสตุํ ตทนนฺตรํ วีริยารมฺภญาณํ อุทฺทิฏฺฐํฯ ตตฺถ **อสลฺลีนตฺตปหิตตฺตปคฺคหเฏฺฐ**ติ โกสชฺชวเสน อสลฺลีโน อสงฺกุจิโต อตฺตา อสฺสาติ อสลฺลีนโตฺตฯ **อตฺตา**ติ จิตฺตํฯ ยถาห –

> ‘‘อุทกญฺหิ นยนฺติ เนตฺติกา, อุสุการา นมยนฺติ เตชนํ;
> ทารุํ นมยนฺติ ตจฺฉกา, อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺฑิตา’’ติฯ อาทิ (ธ. ป. ๘๐-๘๒) –

กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขตาย ปหิโต เปสิโต วิสฺสโฏฺฐ อตฺตา เอเตนาติ ปหิตโตฺตฯ **อตฺตา**ติ อตฺตภาโวฯ ยถาห – ‘‘ยา ปน ภิกฺขุนี อตฺตานํ วธิตฺวา วธิตฺวา โรเทยฺยา’’ติอาทิ (ปาจิ. ๘๘๐)ฯ อสลฺลีนโตฺต จ โส ปหิตโตฺต จาติ อสลฺลีนตฺตปหิตโตฺตฯ สหชาตธเมฺม ปคฺคณฺหาติ อุปตฺถเมฺภตีติ ปคฺคโห, ปคฺคโห เอว อโตฺถ ปคฺคหโฏฺฐ, ปคฺคหสภาโวติ อโตฺถฯ อสลฺลีนตฺตปหิตตฺตสฺส ปคฺคหโฏฺฐ อสลฺลีนตฺตปหิตตฺตปคฺคหโฏฺฐฯ ตสฺมึ อสลฺลีนตฺตปหิตตฺตปคฺคหเฏฺฐฯ ‘‘ตสฺมาติห, ภิกฺขเว, ตุเมฺหปิ อปฺปฏิวานํ ปทเหยฺยาถฯ กามํ ตโจ จ นฺหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ, อุปสุสฺสตุ สรีเร มํสโลหิตํฯ ยํ ตํ ปุริสถาเมน ปุริสวีริเยน ปุริสปรกฺกเมน ปตฺตพฺพํ, น ตํ อปาปุณิตฺวา วีริยสฺส สณฺฐานํ ภวิสฺสตี’’ติ (อ. นิ. ๒.๕) วุตฺตตฺตา อสลฺลีนตฺตปหิตตฺตวจเนน ปธานสฺมึ อปฺปฏิวานิตา อนิวตฺตนตา วุตฺตาฯ ปคฺคหฏฺฐวจเนน ปน โกสชฺชุทฺธจฺจวิมุตฺตํ สมปฺปวตฺตํ วีริยํ วุตฺตํฯ

วีริยารเมฺภ ญาณนฺติ วีรภาโว วีริยํ, วีรานํ วา กมฺมํ, วิธินา วา นเยน อุปาเยน อีรยิตพฺพํ ปวตฺตยิตพฺพนฺติ วีริยํฯ ตเทตํ อุสฺสาหลกฺขณํ, สหชาตานํ ธมฺมานํ อุปตฺถมฺภนรสํ, อสํสีทนภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, ‘‘สํวิโคฺค โยนิโส ปทหตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๑๑๓) วจนโต สํเวคปทฏฺฐานํ, วีริยารมฺภวตฺถุปทฏฺฐานํ วาฯ สมฺมา อารทฺธํ สพฺพสมฺปตฺตีนํ มูลํ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ วีริยสงฺขาโต อารโมฺภ วีริยารโมฺภฯ อิมินา เสสารเมฺภ ปฏิกฺขิปติฯ อยญฺหิ **อารมฺภ**สโทฺท กเมฺม อาปตฺติยํ กิริยายํ วีริเย หึสายํ วิโกปเนติ อเนเกสุ อเตฺถสุ อาคโตฯ

‘‘ยํกิญฺจิ ทุกฺขํ สโมฺภติ, สพฺพํ อารมฺภปจฺจยา;
อารมฺภานํ นิโรเธน, นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว’’ติฯ (สุ. นิ. ๗๔๙) –

เอตฺถ หิ กมฺมํ อารโมฺภติ อาคตํฯ ‘‘อารมฺภติ จ วิปฺปฏิสารี จ โหตี’’ติ (อ. นิ. ๕.๑๔๒; ปุ. ป. ๑๙๑) เอตฺถ อาปตฺติฯ ‘‘มหายญฺญา มหารมฺภา, น เต โหนฺติ มหปฺผลา’’ติ (อ. นิ. ๔.๓๙; สํ. นิ. ๑.๑๒๐) เอตฺถ ยูปุสฺสาปนาทิกิริยาฯ ‘‘อารมฺภถ นิกฺกมถ, ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน’’ติ (สํ. นิ. ๑.๑๘๕) เอตฺถ วีริยํฯ ‘‘สมณํ โคตมํ อุทฺทิสฺส ปาณํ อารมฺภนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๒.๕๑-๕๒) เอตฺถ หึสาฯ ‘‘พีชคามภูตคามสมารมฺภา ปฏิวิรโต โหตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๑๐; ม. นิ. ๑.๒๙๓) เอตฺถ เฉทนภญฺชนาทิกํ วิโกปนํฯ อิธ ปน วีริยเมว อธิเปฺปตํฯ เตน วุตฺตํ ‘‘วีริยสงฺขาโต อารโมฺภ วีริยารโมฺภ’’ติฯ วีริยญฺหิ อารภนกวเสน อารโมฺภติ วุจฺจติฯ ตสฺมิํ วีริยารเมฺภ ญาณํฯ อสลฺลีนตฺตา ปหิตตฺตาติปิ ปฐนฺติ, อสลฺลีนภาเวน ปหิตภาเวนาติ อโตฺถฯ ปุริมปาโฐเยว สุนฺทโรฯ เกจิ ปน ‘‘สติธมฺมวิจยวีริยปีติสโมฺพชฺฌงฺคานํ สมตา อสลฺลีนตฺตตา, สติสมาธิปสฺสทฺธิอุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคานํ สมตา ปหิตตฺตตา, สตฺตนฺนํ สโมฺพชฺฌงฺคานํ สมตา ปคฺคหโฏฺฐ’’ติ วณฺณยนฺติฯ

๓๙. อิทานิ สมฺมาวายามสิทฺธํ มคฺคผลํ ปเตฺตน โลกหิตตฺถํ ธมฺมเทสนา กาตพฺพาติ ทเสฺสตุํ ตทนนฺตรํ อตฺถสนฺทสฺสเน ญาณํ อุทฺทิฎฺฐํฯ ตตฺถ **นานาธมฺมปฺปกาสนตา**ติ สพฺพสงฺขตาสงฺขตวเสน นานาธมฺมานํ ปกาสนตา ทีปนตา เทสนตาฯ **ปกาสนตา**ติ จ ปกาสนา เอวฯ **อตฺถสนฺทสฺสเน**ติ นานาอตฺถานํ ปเรสํ สนฺทสฺสเนฯ ธมฺมา จ อตฺถา จ เต เอวฯ

๔๐. อิทานิ ปเรสํ ธมฺมิยา กถาย สนฺทเสฺสนฺตสฺส ตสฺส อริยปุคฺคลสฺส ยถาสภาวธมฺมเทสนาการณํ ทสฺสนวิสุทฺธิํ ทเสฺสตุํ ตทนนฺตรํ ทสฺสนวิสุทฺธิญาณํ อุทฺทิฎฺฐํฯ ตตฺถ **สพฺพธมฺมานํ เอกสงฺคหตา นานเตฺตกตฺตปฏิเวเธ**ติ สเพฺพสํ สงฺขตาสงฺขตธมฺมานํ เอกสงฺคหตาย จ กามจฺฉนฺทาทีนํ นานตฺตสฺส จ เนกฺขมฺมาทีนํ เอกตฺตสฺส จ ปฏิเวโธ, อภิสมโยติ อโตฺถฯ โส ปน มคฺคปญฺญา ผลปญฺญา จฯ มคฺคปญฺญา สจฺจาภิสมยกฺขเณ สจฺจาภิสมยวเสน ปฏิวิชฺฌตีติ ปฏิเวโธ, ผลปญฺญา ปฏิวิทฺธตฺตา ปฏิเวโธฯ **เอกสงฺคหตา**ติ เอตฺถ ชาติสงฺคโห, สญฺชาติสงฺคโห, กิริยาสงฺคโห, คณนสงฺคโหติ จตุพฺพิโธ สงฺคโหฯ ตตฺถ ‘‘สเพฺพ ขตฺติยา อาคจฺฉนฺตุ, สเพฺพ พฺราหฺมณา, สเพฺพ เวสฺสา, สเพฺพ สุทฺทา อาคจฺฉนฺตุ’’, ‘‘ยา, จาวุโส วิสาข, สมฺมาวาจา, โย จ สมฺมากมฺมโนฺต, โย จ สมฺมาอาชีโว, อิเม ธมฺมา สีลกฺขเนฺธ สงฺคหิตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒) อยํ **ชาติสงฺคโห** นามฯ ‘‘เอกชาติกา อาคจฺฉนฺตู’’ติ วุตฺตฎฺฐาเน วิย หิ อิธ สเพฺพ ชาติยา เอกสงฺคหิตาฯ ‘‘สเพฺพ โกสลกา อาคจฺฉนฺตุ, สเพฺพ มาคธิกา, สเพฺพ ภารุกจฺฉกา อาคจฺฉนฺตุ’’, ‘‘โย, จาวุโส วิสาข, สมฺมาวายาโม, ยา จ สมฺมาสติ, โย จ สมฺมาสมาธิ, อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขเนฺธ สงฺคหิตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒) อยํ **สญฺชาติสงฺคโห** นามฯ ‘‘เอกฎฺฐาเน ชาตา สํวฑฺฒา อาคจฺฉนฺตู’’ติ วุตฺตฎฺฐาเน วิย หิ อิธ สเพฺพ ชาติฎฺฐาเนน นิวุโตฺถกาเสน เอกสงฺคหิตาฯ ‘‘สเพฺพ หตฺถาโรหา อาคจฺฉนฺตุ, สเพฺพ อสฺสาโรหา อาคจฺฉนฺตุ, สเพฺพ รถิกา อาคจฺฉนฺตุ’’, ‘‘ยา, จาวุโส วิสาข, สมฺมาทิฎฺฐิ, โย จ สมฺมาสงฺกโปฺป, อิเม ธมฺมา ปญฺญากฺขเนฺธ สงฺคหิตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒) อยํ **กิริยาสงฺคโห** นามฯ สเพฺพว หิ เต อตฺตโน กิริยากรเณน เอกสงฺคหิตาฯ ‘‘จกฺขายตนํ กตมํ ขนฺธคณนํ คจฺฉติ, จกฺขายตนํ รูปกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติฯ หญฺจิ จกฺขายตนํ รูปกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติ, เตน วต เร วตฺตเพฺพ จกฺขายตนํ รูปกฺขเนฺธน สงฺคหิต’’นฺติ (กถา. ๔๗๑) อยํ **คณนสงฺคโห** นามฯ อยมิธ อธิเปฺปโตฯ ตถฎฺฐาทีสุ ทฺวาทสสุ อากาเรสุ วิสุํ วิสุํ เอเกน สงฺคโห คณนปริเจฺฉโท เอเตสนฺติ เอกสงฺคหา, เอกสงฺคหานํ ภาโว เอกสงฺคหตาฯ

ทสฺสนวิสุทฺธิญาณนฺติ มคฺคผลญาณํ ทสฺสนํฯ ทสฺสนเมว วิสุทฺธิ ทสฺสนวิสุทฺธิ, ทสฺสน วิสุทฺธิ เอว ญาณํ ทสฺสนวิสุทฺธิญาณํฯ มคฺคญาณํ วิสุชฺฌตีติ ทสฺสนวิสุทฺธิ, ผลญาณํ วิสุทฺธตฺตา ทสฺสนวิสุทฺธิฯ

๔๑. อิทานิ ทสฺสนวิสุทฺธิสาธกานิ วิปสฺสนาญาณานิ ทุวิธา ทเสฺสตุํ ตทนนฺตรํ ขนฺติญาณปริโยคาหณญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถ **วิทิตตฺตา ปญฺญา**ติ รูปกฺขนฺธาทีนํ อนิจฺจาทิโต วิทิตตฺตา ปวตฺตา ปญฺญาฯ **ขนฺติญาณ**นฺติ วิทิตเมว ขมตีติ ขนฺติ, ขนฺติ เอว ญาณํ ขนฺติญาณํฯ เอเตน อธิวาสนขนฺตึ ปฏิกฺขิปติฯ เอตํ กลาปสมฺมสนาทิวเสน ปวตฺตํ ตรุณวิปสฺสนาญาณํฯ

๔๒. **ผุฏฺฐตฺตา ปญฺญา**ติ รูปกฺขนฺธาทีนํ อนิจฺจาทิวเสน ญาณผเสฺสน ผุฏฺฐตฺตา ปวตฺตา ปญฺญาฯ **ปริโยคาหเณ ญาณ**นฺติ ผุฏฺฐเมว ปริโยคาหติ ปวิสตีติ ปริโยคาหณํ ญาณํฯ คา-การํ รสฺสํ กตฺวาปิ ปฐนฺติฯ เอตํ ภงฺคานุปสฺสนาทิวเสน ปวตฺตํ ติกฺขวิปสฺสนาญาณํฯ เกจิ ปน ''วิปสฺสนาญาณเมว สทฺธาวาหิสฺส ขนฺติญาณํ, ปญฺญาวาหิสฺส ปริโยคาหณญาณ''นฺติ วทนฺติฯ เอวํ สเนฺต เอตานิ เทฺว ญาณานิ เอกสฺส น สมฺภวนฺติ , ตทสมฺภเว เอกสฺส สาวกสฺส สตฺตสฏฺฐิ สาวกสาธารณญาณานิ น สมฺภวนฺติ, ตสฺมา ตํ น ยุชฺชติฯ

๔๓. อิทานิ ยสฺมา ปุถุชฺชนา เสกฺขา จ วิปสฺสนูปเค ขนฺธาทโย ธเมฺม สกเล เอว สมฺมสนฺติ, น เตสํ เอกเทสํ, ตสฺมา เตสํ ปเทสวิหาโร น ลพฺภติ, อรหโตเยว ยถารุจิ ปเทสวิหาโร ลพฺภตีติ ทสฺสนวิสุทฺธิสาธกานิ ญาณานิ วตฺวา ตทนนฺตรํ อรหโต ทสฺสนวิสุทฺธิสิทฺธํ ปเทสวิหารญาณํ อุทฺทิฏฺฐํฯ ตตฺถ **สโมทหเน ปญฺญา**ติ ขนฺธาทีนํ เอกเทสสฺส เวทนาธมฺมสฺส สโมทหนปญฺญา, สมฺปิณฺฑนปญฺญา ราสิกรณปญฺญาฯ สโมธาเน ปญฺญาติปิ ปาโฐ, โสเยว อโตฺถฯ

ปเทสวิหาเร ญาณนฺติ ขนฺธาทีนํ ปเทเสน เอกเทเสน อวยเวน วิหาโร ปเทสวิหาโร, ตสฺมิํ ปเทสวิหาเร ญาณํฯ ตตฺถ **ปเทโส** นาม ขนฺธปเทโส อายตนธาตุสจฺจอินฺทฺริยปจฺจยาการสติปฏฺฐานฌานนามรูปธมฺมปเทโสติ นานาวิโธฯ เอวํ นานาวิโธ เจส เวทนา เอวฯ กถํ? ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ เวทนากฺขนฺธวเสน ขเนฺธกเทโส, ทฺวาทสนฺนํ อายตนานํ เวทนาวเสน ธมฺมายตเนกเทโส, อฏฺฐารสนฺนํ ธาตูนํ เวทนาวเสน ธมฺมธาเตกเทโส, จตุนฺนํ สจฺจานํ เวทนาวเสน ทุกฺขสเจฺจกเทโส, พาวีสติยา อินฺทฺริยานํ ปญฺจเวทนินฺทฺริยวเสน อินฺทฺริเยกเทโส, ทฺวาทสนฺนํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานํ ผสฺสปจฺจยา เวทนาวเสน ปจฺจยากาเรกเทโส, จตุนฺนํ สติปฏฺฐานานํ เวทนานุปสฺสนาวเสน สติปฏฺฐาเนกเทโส, จตุนฺนํ ฌานานํ สุขอุเปกฺขาวเสน ฌาเนกเทโส, นามรูปานํ เวทนาวเสน นามรูเปกเทโส, กุสลาทีนํ สพฺพธมฺมานํ เวทนาวเสน ธเมฺมกเทโสติ เอวํ เวทนา เอว ขนฺธาทีนํ ปเทโส, ตสฺสา เวทนาย เอว ปจฺจเวกฺขณวเสน ปเทสวิหาโรฯ

๔๔. อิทานิ ยสฺมา สมาธิภาวนามยญาณาทีนิ ภาเวนฺตา ปุถุชฺชนา เสกฺขา จ เต เต ภาเวตพฺพภาวนาธเมฺม อธิปตี เชฏฺฐเก กตฺวา เตน เตน ปหาตเพฺพ ตปฺปจฺจนีเก นานาสภาเว ธเมฺม อเนกาทีนเว อาทีนวโต ปจฺจเวกฺขิตฺวา ตสฺส ตสฺส ภาวนาธมฺมสฺส วเสน จิตฺตํ ปติฏฺฐเปตฺวา เต เต ปจฺจนีกธเมฺม ปชหนฺติฯ ปชหนฺตา วิปสฺสนากาเล สพฺพสงฺขาเร สุญฺญโต ทิสฺวา ปจฺฉา สมุเจฺฉเทน ปชหนฺติ, ตถา ปชหนฺตา จ เอกาภิสมยวเสน สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌนฺตา ปชหนฺติฯ ยถาวุเตฺตเหว อาการเรหิ สเพฺพปิ อริยา ยถาโยคํ ปฏิปชฺชนฺติ, ตสฺมา ปเทสวิหารญาณานนฺตรํ สญฺญาวิวฏฺฏญาณาทีนิ ฉ ญาณานิ ยถากฺกเมน อุทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถ **อธิปตตฺตา**

ปญฺญาติ เนกฺขมฺมาทีนํ อธิปติภาเวน เนกฺขมฺมาทีนิ อธิกานิ กตฺวา ตทธิกภาเวน ปวตฺตา ปญฺญาติ อโตฺถฯ **สญฺญาวิวเฏฺฏ ญาณ**นฺติ สญฺญาย วิวฏฺฏนํ ปราวฏฺฏนํ ปรมฺมุขภาโวติ สญฺญาวิวโฏฺฏ, ยาย สญฺญาย เต เต ภาวนาธเมฺม อธิปติํ กโรติ, ตาย สญฺญาย เหตุภูตาย, กรณภูตาย วา ตโต ตโต กามจฺฉนฺทาทิโต วิวฏฺฏเน ญาณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เอโตฺต วิวโฏฺฏติ อวุเตฺตปิ ยโต วิวฏฺฏติ, ตโต เอว วิวโฏฺฏติ คยฺหติ ยถา วิวฏฺฏนานุปสฺสนายฯ สา ปน สญฺญา สญฺชานนลกฺขณา, ตเทเวตนฺติ ปุน สญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสา ทารุอาทีสุ ตจฺฉกาทโย วิย, ยถาคหิตนิมิตฺตวเสน อภินิเวสกรณปจฺจุปฏฺฐานา หตฺถิทสฺสกอนฺธา วิย, อารมฺมเณ อโน คาฬฺหวุตฺติตาย อจิรฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานา วา วิชฺชุ วิย, ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา ติณปุริสเก สุ มิคโปตกานํ ปุริสาติ อุปฺปนฺนสญฺญา วิยฯ

๔๕. **นานเตฺต ปญฺญา**ติ นานาสภาเว ภาเวตพฺพโต อญฺญสภาเว กามจฺฉนฺทาทิเก อาทีนวทสฺสเนน ปวตฺตา ปญฺญาฯ **นานเตฺต**ติ จ นิมิตฺตเตฺถ ภุมฺมวจนํฯ นานตฺตปฺปหานํ วา นานตฺตํ, นานตฺตปฺปหานนิมิตฺตํ นานตฺตปฺปหานเหตุ เนกฺขมฺมาทีสุ ปญฺญาติ อธิปฺปาโยฯ **เจโตวิวเฏฺฏ ญาณ**นฺติ เจตโส กามจฺฉนฺทาทิโต วิวฏฺฏนํ เนกฺขมฺมาทีสุ ญาณํฯ **เจโต**ติ เจตฺถ เจตนา อธิเปฺปตาฯ สา เจตนาภาวลกฺขณา, อภิสนฺทหนลกฺขณา วา, อายูหนรสา, สํวิทหนปจฺจุปฏฺฐานา สกิจฺจปรกิจฺจสาธกา เชฏฺฐสิสฺสมหาวฑฺฒกิอาทโย วิยฯ อจฺจายิกกมฺมานุสฺสรณาทีสุ จ ปนายํ สมฺปยุตฺตานํ อุสฺสาหนภาเวน ปากฏา โหติฯ

๔๖. **อธิฏฺฐาเน ปญฺญา**ติ เนกฺขมฺมาทิวเสน จิตฺตสฺส ปติฏฺฐาปเน ปญฺญาฯ **จิตฺตวิวเฏฺฏ ญาณ**นฺติ กามจฺฉนฺทาทิปหานวเสน จิตฺตสฺส วิวฏฺฏเน ญาณํ ฯ จิตฺตเญฺจตฺถ วิชานนลกฺขณํ, ปุพฺพงฺคมรสํ, สนฺธานปจฺจุปฏฺฐานํ, นามรูปปทฏฺฐานํฯ

๔๗. **สุญฺญเต ปญฺญา**ติ อตฺตตฺตนิยสุญฺญตาย อนตฺตานตฺตนิเย ปวตฺตา อนตฺตานุปสฺสนา ปญฺญาฯ **ญาณวิวเฏฺฏ ญาณ**นฺติ ญาณเมว อภินิเวสโต วิวฏฺฏตีติ วิวโฏฺฏ, ตํ ญาณวิวฏฺฏภูตํ ญาณํฯ

๔๘. **โวสเคฺค ปญฺญา**ติ เอตฺถ โวสชฺชตีติ โวสโคฺค, กามจฺฉนฺทาทีนํ โวสโคฺค เนกฺขมฺมาทิมฺหิ ปญฺญาฯ **วิโมกฺขวิวเฏฺฏ ญาณ**นฺติ กามจฺฉนฺทาทิเกหิ วิมุจฺจตีติ วิโมโกฺข, วิโมโกฺข เอว วิวโฏฺฏ วิโมกฺขวิวโฏฺฏ, โส เอว ญาณํฯ

๔๙. **ตถเฏฺฐ ปญฺญา**ติ เอเกกสฺส สจฺจสฺส จตุพฺพิเธ จตุพฺพิเธ อวิปรีตสภาเว กิจฺจวเสน อสโมฺมหโต ปวตฺตา ปญฺญาฯ **สจฺจวิวเฏฺฏ ญาณ**นฺติ จตูสุ สเจฺจสุ ทุกโต วุฏฺฐานวเสน วิวฏฺฏตีติ สจฺจวิวโฏฺฏ, โส เอว ญาณํฯ เอกเมว ญาณํ อธิปติกตธมฺมวเสน สญฺญาวิวโฏฺฏติ, ปหาตพฺพธมฺมวเสน เจโตวิวโฏฺฏติ, จิตฺตปติฏฺฐาปนวเสน จิตฺตวิวโฏฺฏติ, ปจฺจนีกปหานวเสน วิโมกฺขวิวโฏฺฏติ เอวํ จตุธา วุตฺตํฯ อนตฺตานุปสฺสนาว สุญฺญตาการวเสน ‘‘ญาณวิวเฏฺฏ ญาณ’’นฺติ วุตฺตาฯ มคฺคญาณเมว เหฏฺฐา ‘‘มเคฺค ญาณ’’นฺติ จ, ‘‘อานนฺตริกสมาธิมฺหิ ญาณ’’นฺติ จ ทฺวิธา วุตฺตํ, วิวฏฺฏนาการวเสน ‘‘สจฺจวิวเฏฺฏ ญาณ’’นฺติ วุตฺตํฯ

๕๐. อิทานิ ตสฺส สจฺจวิวฏฺฏญาณวเสน ปวตฺตสฺส อาสวานํ ขเย ญาณสฺส วเสน ปวตฺตานิ กมโต ฉ อภิญฺญาญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถาปิ โลกปากฏานุภาวตฺตา อติวิมฺหาปนนฺติ ปฐมํ อิทฺธิวิธญาณํ อุทฺทิฏฺฐํ, เจโตปริยญาณสฺส วิสยโต ทิพฺพโสตญาณํ โอฬาริกวิสยนฺติ ทุติยํ ทิพฺพโสตญาณํ อุทฺทิฏฺฐํ, สุขุมวิสยตฺตา ตติยํ เจโตปริยญาณํ อุทฺทิฏฺฐํฯ ตีสุ วิชฺชาสุ ปุเพฺพนิวาสจฺฉาทกาตีตตมวิโนทกตฺตา ปฐมํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ อุทฺทิฏฺฐํ, ปจฺจุปฺปนฺ

นานาคตตมวิโนทกตฺตา ทุติยํ ทิพฺพจกฺขุญาณํ อุทฺทิฏฺฐํ, สพฺพตมสมุจฺเฉทกตฺตา ตติยํ อาสวานํ ขเย ญาณํ อุทฺทิฏฺฐํฯ ตตฺถ **กายมฺปี**ติ รูปกายมฺปิฯ **จิตฺตมฺปี**ติ ปาทกชฺฌานจิตฺตมฺปิฯ **เอกววตฺถานตา**ติ ปริกมฺมจิเตฺตน เอกโต ฐปนตาย จ ทิสฺสมานกาเยน, อทิสฺสมานกาเยน วา คนฺตุกามกาเล ยถาโยคํ กายสฺสปิ จิตฺตสฺสปิ มิสฺสีกรณตาย จาติ วุตฺตํ โหติฯ **กาโย**ติ เจตฺถ สรีรํฯ สรีรญฺหิ อสุจิสญฺจยโต กุจฺฉิตานํ เกสาทีนเญฺจว จกฺขุโรคาทีนํ โรคสตานญฺจ อายภูตโต กาโยติ วุจฺจติฯ **สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจา**ติ เอตฺถ จตุตฺถชฺฌานสมฺปยุตฺตํ เอกํเยว สญฺญํ อาการนานตฺตโต ทฺวิธา กตฺวา สมุจฺจยโตฺถ จ-สโทฺท ปยุโตฺตฯ จตุตฺถชฺฌานสฺมิญฺหิ อุเปกฺขา สนฺตตฺตา สุขนฺติ วุตฺตา, ตํสมฺปยุตฺตา สญฺญา สุขสญฺญาฯ สาเยว นีวรเณหิ เจว วิตกฺกาทิปจฺจนีเกหิ จ วิมุตฺตตฺตา ลหุสญฺญาฯ **อธิฏฺฐานวเสนา**ติ อธิกํ กตฺวา ฐานวเสน, ปวิสนวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ อธิฏฺฐานวเสน จาติ จ-สโทฺท สมฺพนฺธิตโพฺพฯ เอตฺตาวตา สพฺพปฺปการสฺส อิทฺธิวิธสฺส ยถาโยคํ การณํ วุตฺตํฯ

อิชฺฌนเฏฺฐ ปญฺญาติ อิชฺฌนสภาเว ปญฺญาฯ **อิทฺธิวิเธ ญาณ**นฺติ อิชฺฌนเฏฺฐน อิทฺธิ, นิปฺผตฺติอเตฺถน ปฏิลาภเฏฺฐน จาติ วุตฺตํ โหติฯ ยญฺหิ นิปฺผชฺชติ ปฏิลพฺภติ จ, ตํ อิชฺฌตีติ วุจฺจติฯ ยถาห – ‘‘กามํ กามยมานสฺส, ตสฺส เจตํ สมิชฺฌตี’’ติ (สุ. นิ. ๗๗๒)ฯ ตถา ‘‘เนกฺขมฺมํ อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริยํ, อรหตฺตมโคฺค อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริย’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๓.๓๒)ฯ อปโร นโย – อิชฺฌนเฏฺฐน อิทฺธิ, อุปายสมฺปทาเยตํ อธิวจนํฯ อุปายสมฺปทา หิ อิชฺฌติ อธิเปฺปตผลปฺปสวนโตฯ ยถาห – ‘‘อยํ โข จิโตฺต คหปติ สีลวา กลฺยาณธโมฺม, สเจ ปณิทหิสฺสติ, อนาคตมทฺธานํ ราชา อสฺสํ จกฺกวตฺตีติฯ อิชฺฌิสฺสติ หิ สีลวโต เจโตปณิธิ วิสุทฺธตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๔.๓๕๒)ฯ อปโร นโย – เอตาย สตฺตา อิชฺฌนฺตีติ อิทฺธิ, **อิชฺฌนฺตี**ติ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ อิทฺธิ เอว วิธํ อิทฺธิวิธํ, อิทฺธิโกฏฺฐาโส อิทฺธิวิกโปฺปติ อโตฺถฯ ตํ อิทฺธิวิธํ ญาณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

๕๑. **วิตกฺกวิปฺผารวเสนา**ติ ทิพฺพโสตธาตุอุปฺปาทนตฺถํ ปริกมฺมกรณกาเล สทฺทนิมิเตฺตสุ อตฺตโน วิตกฺกวิปฺผารวเสน วิตกฺกเวควเสนฯ **วิตโกฺก**ติ เจตฺถ วิตเกฺกตีติ วิตโกฺก, วิตกฺกนํ วา วิตโกฺก, อูหนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ สฺวายํ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ, อาหนนปริยาหนนรโส ฯ ตถา หิ เตน โยคาวจโร อารมฺมณํ วิตกฺกาหตํ วิตกฺกปริยาหตํ กโรตีติ วุจฺจติฯ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อานยนปจฺจุปฏฺฐาโน, ตชฺชาสมนฺนาหาเรน ปน อินฺทฺริเยน จ ปริกฺขิเตฺต วิสเย อนนฺตราเยน อุปฺปชฺชนโต อาปาถคตวิสยปทฏฺฐาโนติ วุจฺจติฯ **นานเตฺตกตฺตสทฺทนิมิตฺตาน**นฺติ นานาสภาวานํ เอกสภาวานญฺจ สทฺทนิมิตฺตานํฯ สทฺทา เอว เจตฺถ วิตกฺกุปฺปตฺติการณตฺตา สงฺขารนิมิตฺตตฺตา จ นิมิตฺตานิฯ เภริสทฺทาทิวเสน เอกฆนีภูตา, อเนกา วา สทฺทา, นานาทิสาสุ วา สทฺทา, นานาสตฺตานํ วา สทฺทา นานตฺตสทฺทา, เอกทิสาย สทฺทา, เอกสตฺตสฺส วา สทฺทา, เภริสทฺทาทิวเสน เอเกกสทฺทา วา เอกตฺตสทฺทาฯ **สโทฺท**ติ เจตฺถ สปฺปตีติ สโทฺท, กถียตีติ อโตฺถฯ **ปริโยคาหเณ ปญฺญา**ติ ปวิสนปญฺญา, ปชานนปญฺญาติ อโตฺถฯ **โสตธาตุวิสุทฺธิญาณ**นฺติ สวนเฏฺฐน จ นิชฺชีวเฏฺฐน จ โสตธาตุ, โสตธาตุกิจฺจกรณวเสน จ โสตธาตุ วิยาติปิ โสตธาตุ, ปริสุทฺธตฺตา นิรุปกฺกิเลสตฺตา วิสุทฺธิ, โสตธาตุ เอว วิสุทฺธิ โสตธาตุวิสุทฺธิ, โสตธาตุวิสุทฺธิ เอว ญาณํ โสตธาตุวิสุทฺธิญาณํฯ

๕๒. **ติณฺณนฺนํ จิตฺตาน**นฺติ โสมนสฺสสหคตโทมนสฺสสหคตอุเปกฺขาสหคตวเสน ติณฺณนฺนํ จิตฺตานํฯ **วิปฺผารตฺตา**ติ วิปฺผารภาเวน เวเคนาติ อโตฺถฯ เหตุอเตฺถ นิสฺสกฺกวจนํ, เจโตปริยญาณุปฺปาทนตฺถํ ปริกมฺมกรณกาเล ปเรสํ ติณฺณนฺนํ จิตฺตานํ วิปฺผารเหตุนาฯ **อินฺทฺริยานํ ปสาทวเสนา**ติ จกฺขาทีนํ ฉนฺนํ อินฺทฺริยานํ ปสาทวเสน, อินฺทฺริยานํ ปติฏฺฐิโตกาสา

เจตฺถ ผลูปจาเรน อินฺทฺริยานนฺติ วุตฺตา ยถา ‘‘วิปฺปสนฺนานิ โข เต, อาวุโส, อินฺทฺริยานิ ปริสุโทฺธ ฉวิวโณฺณ ปริโยทาโต’’ติ (มหาว. ๖๐)ฯ อินฺทฺริยปติฎฺฐิโตกาเสสุปิ หทยวตฺถุ เอว อิธาธิเปฺปตํฯ **ปสาทวเสนา**ติ จ อนาวิลภาววเสนฯ ‘‘ปสาทปฺปสาทวเสนา’’ติ วตฺตเพฺพ อปฺปสาทสทฺทสฺส โลโป กโตติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา อิทมฺปฺปสนฺนนฺติ คหณสฺส ปสาทมเปกฺขิตฺวา เอว สมฺภวโต ‘‘ปสาทวเสนา’’ติ วจเนเนว อปฺปสาโทปิ วุโตฺตว โหตีติ เวทิตพฺพํฯ **นานเตฺตกตฺตวิญฺญาณจริยา ปริโยคาหเณ ปญฺญา**ติ ยถาสมฺภวํ นานาสภาวเอกสภาวเอกูนนวุติวิญฺญาณปวตฺติวิชานนปญฺญาฯ เอตฺถ อสมาหิตสฺส วิญฺญาณจริยา นานตฺตา, สมาหิตสฺส วิญฺญาณจริยา เอกตฺตาฯ สราคาทิจิตฺตํ วา นานตฺตํ, วีตราคาทิจิตฺตํ เอกตฺตํฯ **เจโตปริยญาณ**นฺติ เอตฺถ ปริยาตีติ ปริยํ, ปริจฺฉินฺทตีติ อโตฺถฯ เจตโส ปริยํ เจโตปริยํ, เจโตปริยญฺจ ตํ ญาณญฺจาติ เจโตปริยญาณํฯ วิปฺผารตาติปิ ปาโฐ, วิปฺผารตายาติ อโตฺถฯ

๕๓. **ปจฺจยปฺปวตฺตานํ ธมฺมาน**นฺติ ปฎิจฺจสมุปฺปาทวเสน ปจฺจยโต ปวตฺตานํ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํฯ **นานเตฺตกตฺตกมฺมวิปฺผารวเสนา**ติ เอตฺถ อกุสลํ กมฺมํ นานตฺตํ, กุสลํ กมฺมํ เอกตฺตํฯ กามาวจรํ วา กมฺมํ นานตฺตํ, รูปาวจรารูปาวจรํ กมฺมํ เอกตฺตํฯ นานเตฺตกตฺตกมฺมวิปฺผารวเสน ปจฺจยปวตฺตานํ ธมฺมานํ ปริโยคาหเณ ปญฺญาติ สมฺพโนฺธฯ **ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณ**นฺติ ปุเพฺพ อตีตชาตีสุ นิวุตฺถขนฺธา ปุเพฺพนิวาโสฯ **นิวุตฺถา**ติ อชฺฌาวุตฺถา อนุภูตา อตฺตโน สนฺตาเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธาฯ ปุเพฺพ อตีตชาตีสุ นิวุตฺถธมฺมา วา ปุเพฺพนิวาโสฯ **นิวุตฺถา**ติ โคจรนิวาเสน นิวุตฺถา อตฺตโน วิญฺญาเณน วิญฺญาตา ปริจฺฉินฺนา, ปรวิญฺญาเณน วิญฺญาตาปิ วาฯ ฉินฺนวฎุมกานุสฺสรณาทีสุ เต พุทฺธานํเยว ลพฺภนฺติ ฯ **ปุเพฺพนิวาสานุสฺสตี**ติ ยาย สติยา ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรติ, สา ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติ, **ญาณ**นฺติ ตาย สติยา สมฺปยุตฺตํ ญาณํฯ

๕๔. **โอภาสวเสนา**ติ ทิเพฺพน จกฺขุนา รูปทสฺสนตฺถํ ปสาริตสฺส เตโชกสิณโอทาตกสิณอาโลกกสิณานํ อญฺญตรสฺส จตุตฺถชฺฌานารมฺมณสฺส กสิโณภาสสฺส วเสนฯ **นานเตฺตกตฺตรูปนิมิตฺตาน**นฺติ นานาสตฺตานํ รูปานิ, นานตฺตกายํ อุปปนฺนานํ วา สตฺตานํ รูปานิ, นานาทิสาสุ วา รูปานิ, อสมฺมิสฺสานิ วา รูปานิ นานตฺตรูปานิ, เอกสตฺตสฺส รูปานิ, เอกตฺตกายํ อุปปนฺนสฺส วา รูปานิ, เอกทิสาย วา รูปานิ, นานาทิสาทีนํ สมฺมิสฺสีภูตานิ วา รูปานิ เอกตฺตรูปานิฯ **รูป**นฺติ เจตฺถ วณฺณายตนเมวฯ ตญฺหิ รูปยตีติ รูปํ, วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตีติ อโตฺถฯ รูปเมว รูปนิมิตฺตํฯ เตสํ นานเตฺตกตฺตรูปนิมิตฺตานํฯ **ทสฺสนเฎฺฐ ปญฺญา**ติ ทสฺสนสภาเว ปญฺญาฯ

ทิพฺพจกฺขุญาณนฺติ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพํฯ เทวานญฺหิ สุจริตกมฺมนิพฺพตฺตํ ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหิ อปลิพุทฺธํ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตตาย ทูเรปิ อารมฺมณสมฺปฎิจฺฉนสมตฺถํ ทิพฺพํ ปสาทจกฺขุ โหติฯ อิทญฺจาปิ วีริยภาวนาพลนิพฺพตฺตํ ญาณจกฺขุ ตาทิสเมวาติ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพํ, ทิพฺพวิหารวเสน ปฎิลทฺธตฺตา อตฺตนา ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตาปิ ทิพฺพํ, อาโลกปริคฺคเหน มหาชุติกตฺตาปิ ทิพฺพํ, ติโรกุฎฺฎาทิคตรูปทสฺสเนน มหาคติกตฺตาปิ ทิพฺพํฯ ตํ สพฺพํ สทฺทสตฺถานุสาเรน เวทิตพฺพํฯ ทสฺสนเฎฺฐน จกฺขุ, จกฺขุกิจฺจกรเณน จกฺขุมิวาติปิ จกฺขุ, ทิพฺพญฺจ ตํ จกฺขุ จาติ ทิพฺพจกฺขุ, ทิพฺพจกฺขุ จ ตํ ญาณญฺจาติ ทิพฺพจกฺขุญาณํฯ

๕๕. **จตุสฎฺฐิยา อากาเรหี**ติ อฎฺฐสุ มคฺคผเลสุ เอเกกสฺมิํ อฎฺฐนฺนํ อฎฺฐนฺนํ อินฺทฺริยานํ วเสน จตุสฎฺฐิยา อากาเรหิฯ **ติณฺณนฺนํ อินฺทฺริยาน**นฺติ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยนฺติ, อิเมสํ ติณฺณนฺนํ อินฺทฺริยานํฯ **วสิภาวตา ปญฺญา**ติ วสิ

ภาวตาย ปวตฺตา ปญฺญา, อรหตฺตผเล อฏฺฐนฺนํ อินฺทฺริยานํ วเสน อฏฺฐหิ อากาเรหิ อญฺญาตาวินฺทฺริยเสฺสว วสิภาวตาย อรหตฺตมคฺคกฺขเณ อภาเวปิ การณสิทฺธิวเสน ตทตฺถสาธนตาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อาสวานํ ขเย ญาณ**นฺติ อตฺตนา วชฺฌานํ อาสวานํ ขยกรํ อรหตฺตมคฺคญาณํฯ

๕๖-๕๙. อิทานิ อาสวานํ ขยญาณสงฺขาตอรหตฺตมคฺคญาณสมฺพเนฺธ จตุนฺนมฺปิ มคฺคญาณานํ เอเกกสฺส มคฺคญาณสฺส เอกาภิสมยตํ ทเสฺสตุํ ''ปริญฺญเฏฺฐ ปญฺญา''ติอาทีนิ จตฺตาริ ญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถาปิ โอฬาริกตฺตา สพฺพสตฺตสาธารณตฺตา จ สุวิเญฺญยฺยนฺติ ทุกฺขสจฺจํ ปฐมํ วุตฺตํ, ตเสฺสว เหตุทสฺสนตฺถํ ตทนนฺตรํ สมุทยสจฺจํ, เหตุนิโรธา ผลนิโรโธติ ญาปนตฺถํ ตทนนฺตรํ นิโรธสจฺจํ, ตทธิคมูปายทสฺสนตฺถํ อเนฺต มคฺคสจฺจํฯ ภวสุขสฺสาทคธิตานํ วา สตฺตานํ สํเวคชนนตฺถํ ปฐมํ ทุกฺขมาห, ตํ เนว อกตํ อาคจฺฉติ, น อิสฺสรนิมฺมานาทิโต โหติ, อิโต ปน โหตีติ ญาปนตฺถํ ตทนนฺตรํ สมุทยสจฺจํ, ตโต สเหตุเกน ทุเกฺขน อภิภูตตฺตา สํวิคฺคมานสานํ ทุกฺขนิสฺสรณคเวสีนํ นิสฺสรณทสฺสเนน อสฺสาสชนนตฺถํ นิโรธํ, ตโต นิโรธาธิคมตฺถํ นิโรธสมฺปาปกํ มคฺคนฺติฯ อิทานิ ตพฺพิสยานิ ญาณานิ เตเนว กเมน อุทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถ **ปริญฺญเฏฺฐ**ติ ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺฐาทิเก จตุพฺพิเธ ปริชานิตพฺพสภาเวฯ **ปหานเฏฺฐ**ติ สมุทยสฺส อายูหนฏฺฐาทิเก จตุพฺพิเธ ปหาตพฺพสภาเวฯ **สจฺฉิกิริยเฏฺฐ**ติ นิโรธสฺส นิสฺสรณฏฺฐาทิเก จตุพฺพิเธ สจฺฉิกาตพฺพสภาเวฯ **ภาวนเฏฺฐ**ติ มคฺคสฺส นิยฺยานฏฺฐาทิเก จตุพฺพิเธ ภาเวตพฺพสภาเวฯ

๖๐-๖๓. อิทานิ ภาวิตมคฺคสฺส ปจฺจเวกฺขณวเสน วา อภาวิตมคฺคสฺส อนุสฺสววเสน วา วิสุํ วิสุํ สจฺจญาณานิ ทเสฺสตุํ **ทุเกฺข ญาณา**ทีนิ จตฺตาริ ญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถ **ทุเกฺข**ติ เอตฺถ **ทุ**-อิติ อยํ สโทฺท กุจฺฉิเต ทิสฺสติฯ กุจฺฉิตญฺหิ ปุตฺตํ ทุปฺโตฺตติ วทนฺติฯ **ขํ**-สโทฺท ปน ตุเจฺฉฯ ตุจฺฉญฺหิ อากาสํ 'ข'นฺติ วุจฺจติฯ อิทญฺจ ปฐมสจฺจํ กุจฺฉิตํ อเนกุปทฺทวาธิฏฺฐานโต, ตุจฺฉํ พาลชนปริกปฺปิตธุวสุภสุขตฺตภาววิรหิตโตฯ ตสฺมา กุจฺฉิตตฺตา ตุจฺฉตฺตา จ ''ทุกฺข''นฺติ วุจฺจติฯ

ทุกฺขสมุทเยติ เอตฺถ **สํ**-อิติ อยํ สโทฺท ''สมาคโม สเมต''นฺติอาทีสุ (วิภ. ๑๙๙; ที. นิ. ๒.๓๙๖) วิย สํโยคํ ทีเปติฯ **อุ**-อิติ อยํ สโทฺท ''อุปฺปนฺนํ อุทิต''นฺติอาทีสุ (ปารา. ๑๗๒; จูฬนิ. ขคฺควิสาณสุตฺตนิเทฺทส ๑๔๑) วิย อุปฺปตฺติํฯ **อย**-สโทฺท ปน การณํ ทีเปติฯ อิทญฺจาปิ ทุติยสจฺจํ อวเสสปจฺจยสมาโยเค สติ ทุกฺขสฺส อุปฺปตฺติการณํฯ อิติ ทุกฺขสฺส สํโยเค อุปฺปตฺติการณตฺตา ''ทุกฺขสมุทย''นฺติ วุจฺจติฯ

ทุกฺขนิโรเธติ เอตฺถ **นิ**-สโทฺท อภาวํ, **โรธ**-สโทฺท จ จารกํ ทีเปติฯ ตสฺมา อภาโว เอตฺถ สํสารจารกสงฺขาตสฺส ทุกฺขโรธสฺส สพฺพคติสุญฺญตฺตา, สมธิคเต วา ตสฺมิํ สํสารจารกสฺส ทุกฺขโรธสฺส อภาโว โหติ ตปฺปฏิปกฺขตฺตาติปิ ''ทุกฺขนิโรธ''นฺติ วุจฺจติฯ ทุกฺขสฺส วา อนุปฺปตฺตินิโรธปจฺจยตฺตา ทุกฺขนิโรธนฺติ วุจฺจติฯ

ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทายาติ เอตฺถ ยสฺมา อยํ เอตํ ทุกฺขนิโรธํ คจฺฉติ อารมฺมณกรณวเสน ตทภิมุขีภูตตฺตา, ปฏิปทา จ โหติ ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา, ตสฺมา ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทาติ วุจฺจติฯ จตฺตาริ มคฺคญาณาเนว เหฏฺฐา วุฏฺฐานาการทีปนวเสน ''มเคฺค ญาณ''นฺติ วุตฺตานิ, อนนฺตรผลทายกตฺตสฺส การณปริทีปนวเสน ''อานนฺตริกสมาธิมฺหิ ญาณ''นฺติ วุตฺตานิ, วิวฏฺฏนาการทีปนวเสน ''สจฺจวิวเฏฺฏ ญาณ''นฺติ วุตฺตานิ, มคฺคปฏิปาฏิกฺกเมเนว อรหตฺตมคฺคญาณุปฺปตฺติํ, ตสฺส จ ญาณสฺส อภิญฺญาภาวํ ทีเปตุํ อรหตฺตมคฺคญาณเมว ''อาสวานํ

ขเย ญาณ''นฺติ วุตฺตํฯ ปุน จตุนฺนมฺปิ มคฺคญาณานํ เอกาภิสมยตํ ทีเปตุํ ''ปริญฺเญฏฺฐ ปญฺญา ทุเกฺข ญาณ''นฺติอาทีนิ จตฺตาริ ญาณานิ วุตฺตานิฯ ปุน เอเกกสฺมึ สเจฺจ วิสุํ วิสุํ อุปฺปตฺติทีปนวเสน ''ทุเกฺข ญาณ''นฺติอาทีนิ จตฺตาริ ญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานีติ เอวํ ปุพฺพาปรวิเสโส เวทิตโพฺพติฯ

๖๔-๖๗. อิทานิ สเพฺพสํ อริยปุคฺคลานํ อริยมคฺคานุภาเวเนว ปฏิสมฺภิทาญาณานิ สิทฺธานีติ ทเสฺสตุํ **อตฺถปฏิสมฺภิเท ญาณ**นฺติอาทีนิ ปุน จตฺตาริ ปฏิสมฺภิทาญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ อิมานิ หิ ปฏิสมฺภิทาปเภทาภาเวปิ สพฺพอริยปุคฺคลสาธารณานิ สุทฺธิกปฏิสมฺภิทาญาณานิ, เหฏฺฐา อุทฺทิฏฺฐานิ ปน ปภินฺนปฏิสมฺภิทานํ ปเภทปฺปตฺตานิ ปฏิสมฺภิทาญาณานีติ เวทิตพฺพานีติ อยเมเตสํ อุภยตฺถวจเน วิเสโสฯ ยสฺมา วา อนนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐํ ทุกฺขารมฺมณํ นิโรธารมฺมณญฺจ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา โหติ, สมุทยารมฺมณํ มคฺคารมฺมณญฺจ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, ตทภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา, เตสุ ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา, ตสฺมา ตมฺปิ อตฺถวิเสสํ ทเสฺสตุํ สุทฺธิกปฏิสมฺภิทาญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานีติ เวทิตพฺพานิฯ ตสฺมาเยว จ เหฏฺฐา นานตฺตสเทฺทน วิเสเสตฺวา วุตฺตานิฯ อิธ ตถา อวิเสเสตฺวา วุตฺตานีติฯ

๖๘. เอวํ ปฏิปาฏิยา สตฺตสฏฺฐิ สาวกสาธารณญาณานิ อุทฺทิสิตฺวา อิทานิ สาวเกหิ อสาธารณานิ ตถาคตานํเยว อาเวณิกานิ ญาณานิ ทเสฺสตุํ **อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณาทีนิ** ฉ อสาธารณญาณานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถปิ ยสฺมา ตถาคตา สตฺตานํ ธมฺมเทสนาย ภาชนาภาชนตฺตํ โอโลเกนฺตา พุทฺธจกฺขุนา โอโลเกนฺติฯ พุทฺธจกฺขุ นาม อินฺทฺริยปโรปริยตฺตาสยานุสยญาณทฺวยเมวฯ ยถาห –

> ''อทฺทสา โข ภควา พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกโนฺต สเตฺต อปฺปรชเกฺข มหารชเกฺข ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย''ติอาทิ (มหาว. ๙; ม. นิ. ๑.๒๘๓; ๒.๓๓๙)ฯ

สตฺตสนฺตาเน จ โอโลเกนฺตา ปฐมํ อินฺทฺริยปริปากาปริปากํ โอโลเกนฺติ, อินฺทฺริยปริปากญฺจ ญตฺวา อาสยาทีนํ อนุรูเปน ธมฺมเทสนตฺถํ ตโต อาสยานุสยจริตานิ โอโลเกนฺติ, ตสฺมาปิ ปฐมํ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณํ อุทฺทิฏฺฐํ, ตทนนฺตรํ อาสยานุสยญาณํฯ ธมฺมํ เทเสนฺตา จ ยสฺมา ปาฏิหาริเยน วิเนตพฺพานํ ปาฏิหาริยํ กโรนฺติ, ตสฺมา อาสยานุสยญาณานนฺตรํ ยมกปาฏิหาริเย ญาณํ อุทฺทิฏฺฐํฯ อิเมสํ ติณฺณํ ญาณานํ เหตุปริทีปนตฺถํ ตทนนฺตรํ มหากรุณาญาณํ อุทฺทิฏฺฐํฯ มหากรุณาญาณสฺส ปริสุทฺธภาวปริทีปนตฺถํ ตทนนฺตรํ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ อุทฺทิฏฺฐํฯ สพฺพญฺญุสฺสาปิ สพฺพธมฺมานํ อาวชฺชนปฏิพทฺธภาวปริทีปนตฺถํ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส อนาวริยภาวปริทีปนตฺถญฺจ ตทนนฺตรํ อนาวรณญาณํ อุทฺทิฏฺฐนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณนฺติ เอตฺถ อุปริ ''สตฺตาน''นฺติ ปทํ อิเธว อาหริตฺวา ''สตฺตานํ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณ''นฺติ โยเชตพฺพํฯ ปรานิ จ อปรานิ จ ปราปรานีติ วตฺตเพฺพสนฺธิวเสน โร-การํ กตฺวา ปโรปรานีติ วุจฺจติฯ ปโรปรานํ ภาโว ปโรปริยํ, ปโรปริยเมว ปโรปริยตฺตํ, เวเนยฺยสตฺตานํ สทฺธาทีนํ ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ ปโรปริยตฺตํ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตํ, อินฺทฺริยปโรปริยตฺตสฺส ญาณํ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณํ, อินฺทฺริยานํ อุตฺตมานุตฺตมภาวญาณนฺติ อโตฺถฯ ''อินฺทฺริยวโรวริยตฺตญาณ''นฺติปิ ปาโฐฯ วรานิ จ อวริยานิ จ วโรวริยานิ, วโรวริยานํ ภาโว วโรวริยตฺตนฺติ โยเชตพฺพํฯ **อวริยานี**ติ จ น อุตฺตมานีติ อโตฺถฯ อถ วา ปรานิ จ โอปรานิ จ ปโรปรานิ, เตสํ ภาโว ปโรปริยตฺตนฺติ โยเชตพฺพํฯ **โอปรานี**ติ จ โอรานีติ วุตฺตํ โหติ, ลามกานีติ อโตฺถ, ''ปโรปรา ยสฺส สเมจฺจ ธมฺมา''ติอาทีสุ (สุ. นิ. ๔๗๙) วิยฯ ''อินฺทฺริยปโรปริยเตฺต ญาณ''นฺติ ภุมฺมวจเนนาปิ ปาโฐฯ

๖๙. **สตฺตานํ อาสยานุสเย ญาณ**นฺติ เอตฺถ รูปาทีสุ ขเนฺธสุ ฉนฺทราเคน สตฺตา วิสตฺตาติ สตฺตาฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา –

> ‘‘รูเป โข, ราธ, โย ฉโนฺท โย ราโค ยา นนฺที ยา ตณฺหา, ตตฺร สโตฺต ตตฺร วิสโตฺต, ตสฺมา ‘สโตฺต’ติ วุจฺจติฯ เวทนาย สญฺญาย สงฺขาเรสุ วิญฺญาเณ โย ฉโนฺท โย ราโค ยา นนฺที ยา ตณฺหา, ตตฺร สโตฺต ตตฺร วิสโตฺต, ตสฺมา ‘สโตฺต’ติ วุจฺจตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๑๖๑)ฯ

อกฺขรจินฺตกา ปน อตฺถํ อวิจาเรตฺวา ‘‘นามมตฺตเมต’’นฺติ อิจฺฉนฺติฯ เยปิ อตฺถํ วิจาเรนฺติ, เต สตฺวโยเคน สตฺตาติ อิจฺฉนฺติ, เตสํ สตฺตานํฯ อาสยนฺติ นิสฺสยนฺติ เอตํ อิติ อาสโย, มิจฺฉาทิฎฺฐิยา, สมฺมาทิฎฺฐิยา วา กามาทีหิ, เนกฺขมฺมาทีหิ วา ปริภาวิตสฺส สนฺตานเสฺสตํ อธิวจนํฯ สตฺตสนฺตาเน อนุเสนฺติ อนุปวตฺตนฺตีติ อนุสยา, ถามคตานํ กามราคาทีนํ เอตํ อธิวจนํฯ อาสโย จ อนุสโย จ อาสยานุสโยฯ ชาติคฺคหเณน จ ทฺวนฺทสมาสวเสน จ เอกวจนํ เวทิตพฺพํฯ ยสฺมา จริตาธิมุตฺติโย อาสยานุสยสงฺคหิตา, ตสฺมา อุเทฺทเส จริตาธิมุตฺตีสุ ญาณานิ อาสยานุสยญาเณเนว สงฺคเหตฺวา ‘‘อาสยานุสเย ญาณ’’นฺติ วุตฺตํฯ เยเนว หิ อธิปฺปาเยน อุเทฺทโส กโต, เตเนว อธิปฺปาเยน นิเทฺทโส กโตติฯ

๗๐. **ยมกปาฎิหีเร ญาณ**นฺติ เอตฺถ อคฺคิกฺขนฺธอุทกธาราทีนํ อปุพฺพํ อจริมํ สกึเยว ปวตฺติโต ยมกํ, อสฺสทฺธิยาทีนํ ปฎิปกฺขธมฺมานํ หรณโต ปาฎิหีรํ, ยมกญฺจ ตํ ปาฎิหีรญฺจาติ ยมกปาฎิหีรํฯ

๗๑. **มหากรุณาสมาปตฺติยา ญาณ**นฺติ เอตฺถ ปรทุเกฺข สติ สาธูนํ หทยกมฺปนํ กโรตีติ กรุณา, กินาติ วา ปรทุกฺขํ หึสติ วินาเสตีติ กรุณา, กิรียติ วา ทุกฺขิเตสุ ผรณวเสน ปสารียตีติ กรุณา, ผรณกมฺมวเสน กมฺมคุณวเสน จ มหตี กรุณา มหากรุณา, สมาปชฺชนฺติ เอตํ มหาการุณิกาติ สมาปตฺติ, มหากรุณา จ สา สมาปตฺติ จาติ มหากรุณาสมาปตฺติฯ ตสฺสํ มหากรุณาสมาปตฺติยํ, ตํสมฺปยุตฺตํ ญาณํฯ

๗๒-๗๓. **สพฺพญฺญุตญฺญาณํ อนาวรณญาณ**นฺติ เอตฺถ ปญฺจเนยฺยปถปฺปเภทํ สพฺพํ อญฺญาสีติ สพฺพญฺญู, สพฺพญฺญุสฺส ภาโว สพฺพญฺญุตา, สา เอว ญาณํ ‘‘สพฺพญฺญุตาญาณ’’นฺติ วตฺตเพฺพ ‘‘สพฺพญฺญุตญฺญาณ’’นฺติ วุตฺตํฯ สงฺขตาสงฺขตาทิเภทา สพฺพธมฺมา หิ สงฺขาโร วิกาโร ลกฺขณํ นิพฺพานํ ปญฺญตฺตีติ ปเญฺจว เนยฺยปถา โหนฺติฯ **สพฺพญฺญู**ติ จ กมสพฺพญฺญู, สกึสพฺพญฺญู, สตตสพฺพญฺญู, สตฺติสพฺพญฺญู, ญาตสพฺพญฺญูติ ปญฺจวิธา สพฺพญฺญุโน สิยุํฯ กเมน สพฺพชานนกาลาสมฺภวโต กมสพฺพญฺญุตา น โหติ, สกึ สพฺพารมฺมณคหณาภาวโต สกึสพฺพญฺญุตา น โหติ, จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ยถารมฺมณจิตฺตสมฺภวโต ภวงฺคจิตฺตวิโรธโต ยุตฺติอภาวโต จ สตตสพฺพญฺญุตา น โหติ, ปริเสสโต สพฺพชานนสมตฺถตฺตา สตฺติสพฺพญฺญุตา วา สิยา, วิทิตสพฺพธมฺมตฺตา ญาตสพฺพญฺญุตา วา สิยาฯ สตฺติสพฺพญฺญุโน สพฺพชานนตฺตํ นตฺถีติ ตมฺปิ น ยุชฺชติฯ

> ‘‘น ตสฺส อทฺทิฎฺฐมิธตฺถิ กิญฺจิ, อโถ อวิญฺญาตมชานิตพฺพํ;
> สพฺพํ อภิญฺญาสิ ยทตฺถิ เนยฺยํ, ตถาคโต เตน สมนฺตจกฺขู’’ติฯ (มหานิ. ๑๕๖; จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๕; ปฎิ. ม. ๑.๒๐๘) –

วุตฺตตฺตา ญาตสพฺพญฺญุตฺตเมว ยุชฺชติฯ เอวญฺหิ สติ กิจฺจโต อสมฺโมหโต การณสิทฺธิโต อาวชฺชนปฏิพทฺธโต สพฺพญฺญุตฺตเมว โหตีติฯ อาวชฺชนปฏิพทฺธตฺตา เอว หิ นตฺถิ เอตสฺส อาวรณนฺติ อนาวรณํ, ตเทว อนาวรณญาณนฺติ วุจฺจตีติฯ

อิมานิ เตสตฺตติ ญาณานีติ สาวเกหิ สาธารณาสาธารณวเสน อุทฺทิฏฺฐานิ อิมานิ เตสตฺตติ ญาณานิฯ **อิเมสํ เตสตฺตติยา ญาณาน**นฺติ อาทิโต ปฏฺฐาย วุตฺตานํ อิเมสํ เตสตฺตติ ญาณานํฯ อุพฺพาหนตฺเถ เจตํ สามิวจนํฯ เตสตฺตตีนนฺติปิ ปาโฐฯ ‘‘เตสตฺตติยา’’ติ วตฺตพฺเพ เอกสฺมิํ พหุวจนํ เวทิตพฺพํฯ **สตฺตสฏฺฐิ ญาณานี**ติอาทิโต ปฏฺฐาย สตฺตสฏฺฐิ ญาณานิฯ **สาวกสาธารณานี**ติ สวนนฺเต อริยาย ชาติยา ชาตตฺตา สาวกา, สมานํ ธารณเมเตสนฺติ สาธารณานิ, ตถาคตานํ สาวเกหิ สาธารณานิ สาวกสาธารณานิฯ **ฉ ญาณานี**ติ อเนฺต อุทฺทิฏฺฐานิ ฉ ญาณานิฯ **อสาธารณานิ สาวเกหี**ติ สาวเกหิ อสาธารณานิ ตถาคตานํเยว ญาณานีติฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺค-อฏฺฐกถาย

ญาณกถามาติกุทฺทฺทสวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑. สุตมยญาณนิเทฺทสวณฺณนา

วิสฺสชฺชนุเทฺทสวณฺณนา

๑. อิทานิ ยถานิกฺขิตฺตน อุเทฺทเสน สงฺคหิเต ธเมฺม ปเภทโต ทเสฺสตุํ **กถํ โสตาวธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณ**นฺติอาทิ นิเทฺทสวาโร อารทฺโธฯ ตตฺถ ยํ วุตฺตํ, ‘‘โสตาวธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณ’’นฺติ , ตํ กถํ โหตีติ? อยํ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาฯ ปญฺจวิธา หิ ปุจฺฉา – อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา, ทิฏฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา, วิมติเจฺฉทนาปุจฺฉา, อนุมติปุจฺฉา, กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติฯ ตาสํ อิทํ นานตฺตํ –

กตมา **อทิฏฺฐโชตนา**ปุจฺฉา? (มหานิ. ๑๕๐; จูฬนิ. ปุณฺณกมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๑๒) ปกติยา ลกฺขณํ อญฺญาตํ โหติ อทิฏฺฐํ อตุลิตํ อตีริตํ อวิภูตํ อวิภาวิตํ, ตสฺส ญาณาย ทสฺสนาย ตุลนาย ตีรณาย วิภูตาย วิภาวนตฺถาย ปญฺหํ ปุจฺฉติ, อยํ อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉาฯ

กตมา **ทิฏฺฐสํสนฺทนา**ปุจฺฉา? (มหานิ. ๑๕๐; จูฬนิ. ปุณฺณกมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๑๒) ปกติยา ลกฺขณํ ญาตํ โหติ ทิฏฺฐํ ตุลิตํ ตีริตํ วิภูตํ วิภาวิตํ, โส อเญฺญหิ ปณฺฑิเตหิ สทฺธิํ สํสนฺทนตฺถาย ปญฺหํ ปุจฺฉติ, อยํ ทิฏฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉาฯ

กตมา **วิมติเจฺฉทนา**ปุจฺฉา? (มหานิ. ๑๕๐; จูฬนิ. ปุณฺณกมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๑๒) ปกติยา สํสยปกฺขนฺโท โหติ วิมติปกฺขนฺโท เทฺวฬฺหกชาโต ‘‘เอวํ นุ โข, นนุ โข, กิํ นุ โข, กถํ นุ โข’’ติ? โส วิมติเจฺฉทนตฺถาย ปญฺหํ ปุจฺฉติ, อยํ วิมติเจฺฉทนาปุจฺฉาฯ

กตมา **อนุมติ**ปุจฺฉา? ภควา ภิกฺขูนํ อนุมติยา ปญฺหํ ปุจฺฉติ – ‘‘ตํ กิํ มญฺญถ, ภิกฺขเว, รูปํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วา’’ติ? ‘‘อนิจฺจํ, ภเนฺต’’ฯ ‘‘ยํ ปนานิจฺจํ, ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วา’’ติ? ‘‘ทุกฺขํ, ภเนฺต’’ฯ ‘‘ยํ ปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามธมฺมํ, กลฺลํ นุ ตํ สมนุปสฺสิตุํ ‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’’ติ? ‘‘โน เหตํ, ภเนฺต’’ติ (มหาว. ๒๑), อยํ อนุมติปุจฺฉาฯ

กตมา **กเถตุกมฺยตา**ปุจฺฉา? ภควา ภิกฺขูนํ กเถตุกมฺยตาย ปญฺหํ ปุจฺฉติ – ‘‘จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, สติปฏฺฐานาฯ กตเม จตฺตาโร’’ติ (สํ. นิ. ๕.๓๙๐)? อยํ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติฯ ตาสุ อยํ เถรสฺส กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติ เวทิตพฺพาฯ

อิทานิ สมาติกุเทฺทสาย กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาย ‘‘อิเม ธมฺมา อภิเญฺญยฺยาติ โสตาวธานํ, ตํปชานนา ปญฺญา สุตมเย ญาณ’’นฺติอาทโย โสฬส วิสฺสชฺชนุเทฺทสาฯ ตตฺถ **อิเม ธมฺมา อภิเญฺญยฺยา**ติ ‘‘เทสยนฺตสฺสา’’ติ ปาฐเสโสฯ อิเม ธมฺมา อภิชานิตพฺพาติ สตฺถุโน, อญฺญตรสฺส วา ครุฏฺฐานิยสฺส สพฺรหฺมจาริสฺส ธมฺมํ เทสยนฺตสฺส ปุเพฺพ วุตฺตนเยน โสตาวธานํ สุตํ **โสตาวธานํ** นามฯ ตํปชานนา ปญฺญา ตสฺส สุตสฺส ปชานนา ปริยายปริจฺฉินฺทกปญฺญา สุตมเย ญาณํ นามาติ อโตฺถฯ ตสฺส ปชานนา ตํปชานนาติ สามิวจนสมาโสฯ ตํ ปชานนาติ วิภตฺติวิปลฺลาสวเสน อุปโยควจนํ วาฯ **อภิเญฺญยฺยา**ติ จ สภาวลกฺขณาวโพธวเสน โสภเนนากาเรน ชานิตพฺพาฯ **ปริเญฺญยฺยา**ติ สามญฺญลกฺขณาวโพธวเสน กิจฺจสมาปนวเสน จ พฺยาปิตฺวา ชานิตพฺพาฯ **ภาเวตพฺพา**ติ วเฑฺฒตพฺพาฯ **สจฺฉิกาตพฺพา**ติ ปจฺจกฺขํ กาตพฺพาฯ ทุวิธา หิ สจฺฉิกิริยา ปฏิลาภสจฺฉิกิริยา อารมฺมณสจฺฉิกิริยา จฯ ปจฺจนีกสมุทาจารวเสน ปริหานิยสงฺขาตํ หานํ ภชนฺตีติ **หานภาคิยา**ฯ ตทนุธมฺมตาย สติยา สณฺฐานวเสน ฐานสงฺขาตํ ฐิตึ ภชนฺตีติ **ฐิติภาคิยา**ฯ อุปริวิเสสาธิคมวเสน วิเสสํ ภชนฺตีติ **วิเสสภาคิยา**ฯ อนิพฺพิทฺธปุพฺพํ อปฺปทาลิตปุพฺพํ โลภกฺขนฺธํ โทสกฺขนฺธํ โมหกฺขนฺธํ นิพฺพิชฺฌติ ปทาเลตีติ อริยมโคฺค นิเพฺพโธ นาม, นิพฺพิทาสหคตานํ สญฺญามนสิการานํ สมุทาจารวเสน ตํ นิเพฺพธํ ภชนฺตีติ **นิเพฺพธภาคิยา**ฯ

สเพฺพ สงฺขาราติ สเพฺพ สปฺปจฺจยา ธมฺมาฯ เต หิ **สงฺขตสงฺขารา** นามฯ ปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กรียนฺตีติ สงฺขารา, เต เอว ปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กตตฺตา สงฺขตาติ วิเสเสตฺวา วุตฺตาฯ กมฺมนิพฺพตฺตา เตภูมกรูปารูปธมฺมา อภิสงฺขตสงฺขาราติ อฎฺฐกถาสุ (วิสุทฺธิ. ๒.๕๘๗; วิภ. อฎฺฐ. ๒๒๖ สงฺขารปทนิเทฺทส) วุตฺตาฯ เตปิ ‘‘อนิจฺจา วต สงฺขารา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๑.๑๘๖; ๒.๑๔๓; ที. นิ. ๒.๒๒๑, ๒๗๒) สงฺขตสงฺขาเรสุ สงฺคหํ คจฺฉนฺติฯ ‘‘อวิชฺชาคโต อยํ, ภิกฺขเว, ปุริสปุคฺคโล ปุญฺญเญฺจว สงฺขารํ อภิสงฺขโรตี’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๒.๕๑) อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราว อาคตา เตภูมิกกุสลากุสลเจตนา **อภิสงฺขรณกสงฺขารา** นามฯ ‘‘ยาวติกา อภิสงฺขารสฺส คติ, ตาวติกํ คนฺตฺวา อกฺขาหตํ มเญฺญ อฎฺฐาสี’’ติอาทีสุ อาคตํ กายิกํ เจตสิกํ วีริยํ **ปโยคาภิสงฺขาโร** นามฯ ‘‘สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปนฺนสฺส โข, อาวุโส วิสาข, ภิกฺขุโน ปฐมํ นิรุชฺฌติ วจีสงฺขาโร, ตโต กายสงฺขาโร, ตโต จิตฺตสงฺขาโร’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๔๖๔) อาคตา วิตกฺกวิจาราฯ วาจํ สงฺขโรนฺตีติ **วจีสงฺขารา**ฯ อสฺสาสปสฺสาสา กาเยน สงฺขรียนฺตีติ **กายสงฺขารา**ฯ สญฺญา จ เวทนา จ จิเตฺตน สงฺขรียนฺตีติ **จิตฺตสงฺขารา**ฯ อิธ ปน สงฺขตสงฺขารา อธิเปฺปตาฯ

อนิจฺจาติ หุตฺวา อภาวเฎฺฐนฯ **ทุกฺขา**ติ ปีฬนเฎฺฐนฯ **สเพฺพ ธมฺมา**ติ นิพฺพานมฺปิ อโนฺตกตฺวา วุตฺตาฯ **อนตฺตา**ติ อวสวตฺตนเฎฺฐนฯ **อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจ**นฺติอาทีสุ ‘‘ทุกฺขสมุทโย ทุกฺขนิโรโธ’’ติ วตฺตเพฺพ ‘‘ทุกฺขสมุทยํ ทุกฺขนิโรธ’’นฺติ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตฯ ยสฺมา ปน พุทฺธาทโย อริยา ปฏิวิชฺฌนฺติ, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺติฯ ยถาห ‘‘จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, อริยสจฺจานิ…เป.… อิมานิ โข, ภิกฺขเว, จตฺตาริ อริยสจฺจานิฯ อริยา อิมานิ ปฏิวิชฺฌนฺติ, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี’’ติฯ อริยสฺส สจฺจานีติปิ อริยสจฺจานิฯ ยถาห ‘‘สเทวเก โลเก…เป.… สเทวมนุสฺสาย ตถาคโต อริโย, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๘)ฯ เอเตสํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา อริยภาวสิทฺธิโตปิ อริยสจฺจานิฯ ยถาห ‘‘อิเมสํ โข, ภิกฺขเว, จตุนฺนํ อริย

สจฺจานํ ยถาภูตํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อริโยติ วุจฺจตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๓)ฯ อริยานิ สจฺจานีติปิ อริยสจฺจานิฯ **อริยานี**ติ อวิตถานิ, อวิสํวาทกานีติ อตฺโถฯ ยถาห ‘‘อิมานิ โข, ภิกฺขเว, จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ตถานิ อวิตถานิ อนญฺญถานิ, ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๗)ฯ **สจฺจานี**ติ โก สจฺจโฏฺฐติ เจ? โย ปญฺญาจกฺขุนา อุปปริกฺขมานานํ มายาว วิปรีโต, มรีจีว วิสํวาทโก, ติตฺถิยานํ ปริกปฺปิตอตฺตาว อนุปลพฺภสภาโว จ น โหติ, อถ โข พาธนปภวสนฺตินิยฺยานปฺปกาเรน ตจฺฉาวิปรีตภูตภาเวน อริยญาณสฺส โคจโร โหติเยวฯ เอส อคฺคิลกฺขณํ วิย โลกปกติ วิย จ ตจฺฉาวิปรีตภูตภาโว สจฺจโฏฺฐติ เวทิตโพฺพฯ ยถาห ‘‘อิทํ ทุกฺขนฺติ, ภิกฺขเว, ตถเมตํ อวิตถเมตํ อนญฺญถเมต’’นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๐) วิตฺถาโรฯ อปิจ –

นาพาธกํ ยโต ทุกฺขํ, ทุกฺขา อญฺญํ น พาธกํ;
พาธกตฺตนิยาเมน, ตโต สจฺจมิทํ มตํฯ

ตํ วินา นาญฺญโต ทุกฺขํ, น โหติ น จ ตํ ตโต;
ทุกฺขเหตุ นิยาเมน, อิติ สจฺจํ วิสตฺติกาฯ

นาญฺญา นิพฺพานโต สนฺติ, สนฺตํ น จ น ตํ ยโต;
สนฺตภาวนิยาเมน, ตโต สจฺจมิทํ มตํฯ

มคฺคา อญฺญํ น นิยฺยานํ, อนิยฺยาโน น จาปิ โส;
ตจฺฉนิยฺยานภาเวน, อิติ โส สจฺจสมฺมโตฯ

อิติ ตจฺฉาวิปลฺลาส-ภูตภาวํ จตูสฺวปิ;
ทุกฺขาทีสฺววิเสเสน, สจฺจฏฺฐํ อาหุ ปณฺฑิตาติฯ

โส ปนายํ **สจฺจ**สโทฺท อเนเกสุ อเตฺถสุ ทิสฺสติฯ เสยฺยถิทํ – ‘‘สจฺจํ ภเณ น กุเชฺฌยฺยา’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๒๒๔) วาจาสเจฺจฯ ‘‘สเจฺจ ฐิตา สมณพฺราหฺมณา จา’’ติอาทีสุ (ชา. ๒.๒๑.๔๓๓) วิรติสเจฺจฯ ‘‘กสฺมา นุ สจฺจานิ วทนฺติ นานา, ปวาทิยาเส กุสลาวทานา’’ติอาทีสุ (สุ. นิ. ๘๙๑) ทิฎฺฐิสเจฺจฯ ‘‘เอกญฺหิ สจฺจํ น ทุตียมตฺถิ, ยสฺมิํ ปชา โน วิวเท ปชาน’’นฺติอาทีสุ (สุ. นิ. ๘๙๐; มหานิ. ๑๑๙) ปรมตฺถสเจฺจ นิพฺพาเน เจว มเคฺค จฯ ‘‘จตุนฺนํ สจฺจานํ กติ กุสลา กติ อกุสลา’’ติอาทีสุ (วิภ. ๒๑๖) อริยสเจฺจฯ สฺวายมิธาปิ อริยสเจฺจ ปวตฺตตีติฯ

นิเทฺทสวารสงฺคหิตสฺส วิสฺสชฺชนุเทฺทสสฺส

อตฺถวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

อภิเญฺญยฺยนิเทฺทสวณฺณนา

๒. อิทานิ วิสฺสชฺชนุเทฺทสสงฺคหิเต ธเมฺม ปเภทโต ทเสฺสตุํ **กถํ อิเม ธมฺมา อภิเญฺญยฺยา**ติอาทิ นิเทฺทสวาโร อารโทฺธฯ ตตฺถ อภิเญฺญยฺยนิเทฺทสาทีสุ ปญฺจสุ อาทิโต เอกกาทิวเสน ทส ทส วิสฺสชฺชนานิ **ทสุตฺตรปริยาเยน** สํสเนฺทตฺวา อุทฺทิฎฺฐานิฯ เตสุ อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส ตาว **สเพฺพ สตฺตา**ติ กามภวาทีสุ สญฺญาภวาทีสุ เอกโวการภวาทีสุ จ สพฺพภเวสุ สเพฺพ สตฺตาฯ **อาหารฎฺฐิติกา**ติ อาหารโต ฐิติ เอเตสนฺติ อาหารฎฺฐิติกาฯ **ฐิตี**ติ เจตฺถ สกกฺขเณ อตฺถิตา อธิเปฺปตาฯ อิติ สพฺพสตฺตานํ ฐิติเหตุ อาหาโร นา เอโก ธโมฺม อธิเกน

ญาเณน ชานิตโพฺพฯ ปจฺจเย หิ อภิญฺญาเต ปจฺจยุปฺปนฺนาปิ อภิญฺญาตา โหนฺติ อุภินฺนมฺปิ อญฺญมญฺญาเปกฺขตฺตาฯ เอเตน ญาตปริญฺญา วุตฺตา โหติฯ นนุ จ เอวํ สเนฺต ยํ วุตฺตํ ‘‘อสญฺญสตฺตา เทวา อเหตุกา อนาหารา อผสฺสกา’’ติอาทิ (วิภ. ๑๐๑๗), ตํ วิรุชฺฌตีติฯ ตญฺจ น วิรุชฺฌติฯ เตสญฺหิ ฌานํ อาหาโรติฯ เอวํ สเนฺตปิ ‘‘จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, อาหารา ภูตานํ วา สตฺตานํ ฐิติยา, สมฺภเวสีนํ วา อนุคฺคหายฯ กตเม จตฺตาโร? กพฬีกาโร อาหาโร โอฬาริโก วา สุขุโม วา, ผโสฺส ทุติโย, มโนสเญฺจตนา ตติยา, วิญฺญาณํ จตุตฺถ’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๑๑) อิทํ วิรุชฺฌตีติฯ อิทมฺปิ น วิรุชฺฌติฯ เอตสฺมิญฺหิ สุเตฺต นิปฺปริยาเยน อาหารลกฺขณาว ธมฺมา อาหาราติ วุตฺตาฯ อิธ ปน ปริยาเยน ปจฺจโย อาหาโรติ วุโตฺตฯ สพฺพสงฺขตธมฺมานญฺหิ ปจฺจโย ลทฺธุํ วฎฺฎติ, โส จ ยํ ยํ ผลํ ชเนติ, ตํ ตํ อาหรติ นามฯ ตสฺมา อาหาโรติ วุจฺจติฯ เตเนวาห –

> ‘‘อวิชฺชมฺปาหํ, ภิกฺขเว, สาหารํ วทามิ, โน อนาหารํฯ โก จ, ภิกฺขเว, อวิชฺชาย อาหาโร? ‘ปญฺจ นีวรณา’ติสฺส วจนียํฯ ปญฺจ นีวรเณปาหํ, ภิกฺขเว, สาหาเร วทามิ, โน อนาหาเรฯ โก จ, ภิกฺขเว, ปญฺจนฺนํ นีวรณานํ อาหาโรฯ ‘อโยนิโส มนสิการ’ติสฺส วจนีย’’นฺติอาทิ (อ. นิ. ๑๐.๖๑)ฯ อยํ อิธ อธิเปฺปโตฯ

เอตสฺมิญฺหิ ปจฺจยาหาเร คหิเต ปริยายาหาโรปิ นิปฺปริยายาหาโรปิ สโพฺพ คหิโตว โหติฯ

ตตฺถ อสญฺญภเว ปจฺจยาหาโร ลพฺภติฯ อนุปฺปเนฺน หิ พุเทฺธ ติตฺถายตเน ปพฺพชิตฺวา วาโยกสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวา จตุตฺถชฺฌานํ นิพฺพเตฺตตฺวา ตโต วุฎฺฐาย ‘‘ธี จิตฺตํ, ธี จิตฺตํ, จิตฺตสฺส นาม อภาโวเยว สาธุฯ จิตฺตญฺหิ นิสฺสาย วธพนฺธนาทิปจฺจยํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, จิเตฺต อสติ นเตฺถต’’นฺติ ขนฺติํ รุจิํ อุปฺปาเทตฺวา อปริหีนชฺฌานา กาลํกตฺวา อสญฺญภเว นิพฺพตฺตนฺติฯ โยยสฺส อิริยาปโถ มนุสฺสโลเก ปณิหิโต อโหสิ, โส เตน อิริยาปเถน นิพฺพตฺติตฺวา ปญฺจ กปฺปสตานิ ติฎฺฐติฯ เอตฺตกํ อทฺธานํ นิปโนฺน วิย นิสิโนฺน วิย ฐิโต วิย โหติฯ เอวรูปานญฺจ สตฺตานํ ปจฺจยาหาโร ลพฺภติฯ เต หิ ยํ ฌานํ ภาเวตฺวา นิพฺพตฺตา , ตเท เนสํ ปจฺจโย โหติฯ ยถา ชิยาเวเคน ขิตฺตสโร ยาว ชิยาเวโค อตฺถิ, ตาว คจฺฉติ, เอวํ ยาว ฌานปจฺจโย อตฺถิ, ตาว ติฎฺฐนฺติฯ ตสฺมิํ นิฎฺฐิเต ขีณเวโค สโร วิย ปตนฺติฯ

เย ปน เต เนรยิกา ‘‘เนวุฎฺฐานผลูปชีวิโน น ปุญฺญผลูปชีวิโน’’ติ วุตฺตา, เตสํ โก อาหาโรติ? เตสํ กมฺมเมว อาหาโรติฯ กิํ ปญฺจ อาหารา อตฺถีติ? ‘‘ปญฺจ, น ปญฺจา’’ติ อิทํ น วตฺตพฺพํฯ นนุ ‘‘ปจฺจโย อาหาโร’’ติ วุโตฺต, ตสฺมา เยน กเมฺมน เต นิรเย นิพฺพตฺตา, ตเทว เตสํ ฐิติปจฺจยตฺตา อาหาโรฯ ยํ สนฺธาย อิทํ วุตฺตํ ‘‘น ตาว กาลํ กโรติ, ยาว น ตํ ปาปกมฺมํ พฺยนฺตี โหตี’’ติ (อ. นิ. ๓.๓๖; ม. นิ. ๓.๒๕๐)ฯ ตสฺมา **อาหารฎฺฐิติกา**ติ ปจฺจยฎฺฐิติกาติ อโตฺถฯ กพฬีการํ อาหารํ อารพฺภาติ เจตฺถ วิวาโท น กาตโพฺพฯ มุเข อุปฺปนฺนเขโฬปิ หิ เตสํ อาหารกิจฺจํ สาเธติฯ เขโฬ หิ นิรเย ทุกฺขเวทนีโย หุตฺวา ปจฺจโย โหติ, สเคฺค สุขเวทนีโยฯ อิติ กามภเว นิปฺปริยาเยน จตฺตาโร อาหารา, รูปารูปภเวสุ ฐเปตฺวา อสญฺญภวํ เสสานํ ตโย , อสญฺญานเญฺจว อวเสสานญฺจ ปจฺจยาหาโรติ อิมินา อาหาเรน สเพฺพ สตฺตา อาหารฎฺฐิติกาฯ

สเพฺพ สตฺตาติ จ ปุคฺคลาธิฎฺฐานา ธมฺมเทสนา, สเพฺพ สงฺขาราติ อธิปฺปาโยฯ ภควโตปิ หิ ธมฺมปุคฺคลานํ วเสน จตุพฺพิธา เทสนา – ธมฺมาธิฎฺฐานา ธมฺมเทสนา, ธมฺมาธิฎฺฐานา ปุคฺคลเทสนา, ปุคฺคลาธิฎฺฐานา ปุคฺคลเทสนา, ปุคฺคลาธิฎฺฐานา ธมฺมเทสนาติฯ ‘‘นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ภาวิตํ กมฺมนิยํ โหติ, ยถยิทํ จิตฺตํฯ จิตฺตํ,

ภิกฺขเว, ภาวิตํ กมฺมนิยํ โหตี’’ติ (อ. นิ. ๑.๒๒) เอวรูปี **ธมฺมาธิฎฺฐานา ธมฺมเทสนา**ฯ ‘‘อฏฺฐานเมตํ, ภิกฺขเว, อนวกาโส ยํ ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล กญฺจิ สงฺขารํ นิจฺจโต อุปคจฺเฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตี’’ติ (อ. นิ. ๑.๒๖๘) เอวรูปี **ธมฺมาธิฎฺฐานา ปุคฺคลเทสนา**ฯ ‘‘เอกปุคฺคโล, ภิกฺขเว, โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสาน’’นฺติ (อ. นิ. ๑.๑๗๐, ๓๐๙), เอวรูปี **ปุคฺคลาธิฎฺฐานา ปุคฺคลเทสนา**ฯ ‘‘เอกปุคฺคลสฺส ภิกฺขเว, ปาตุภาวา มหโต จกฺขุสฺส ปาตุภาโว โหตี’’ติ (อ. นิ. ๑.๑๗๕-๑๘๖) เอวรูปี **ปุคฺคลาธิฎฺฐานา ธมฺมเทสนา**ฯ ตาสุ อิธ ปุคฺคลาธิฏฺฐานา ธมฺมเทสนา ฯ อุปริ ยาว ทสกา ธมฺมานํเยว คหิตตฺตา สตฺตคฺคหเณน ธมฺมคฺคหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํ, วิเสเสน วา สตฺตสนฺตานปริยาปนฺนธมฺมานํเยว อธิเกน ญาเณน สภาวโต อุปปริกฺขิตพฺพตฺตา สตฺตคฺคหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํ, สงฺขาเร อุปาทาย สโตฺตติ ปญฺญตฺติมตฺตสมฺภวโต วา ผโลปจาเรน สงฺขารา ‘‘สตฺตา’’ติ วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ น หิ โกจิ สโตฺต ปจฺจยฏฺฐิติโก อตฺถิ อญฺญตฺร สงฺขาเรหิ, โวหารวเสน ปน เอวํ วุจฺจติฯ เอวเมเตน ญาตปริญฺญา วุตฺตา โหติฯ

เทฺว ธาตุโยติ สงฺขตา จ ธาตุ อสงฺขตา จ ธาตุฯ ตตฺถ อเนเกหิ ปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กตา ปญฺจกฺขนฺธา สงฺขตา ธาตุ, เกหิจิ ปจฺจเยหิ อกตํ นิพฺพานํ อสงฺขตา ธาตุฯ

ติโสฺส ธาตุโยติ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ (วิภ. ๑๘๑-๑๘๒)ฯ ตตฺถ กตมา กามธาตุ? เหฏฺฐโต อวีจินิรยํ ปริยนฺตํ กริตฺวา อุปริโต ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทเว อโนฺตกริตฺวา ยํ เอตสฺมิํ อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปริยาปนฺนา ขนฺธา ธาตู อายตนา รูปา เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํฯ อยํ วุจฺจติ กามธาตุ (วิภ. ๑๘๒; ธ. ส. ๑๒๘๗)ฯ ตตฺถ กตมา รูปธาตุ? เหฏฺฐโต พฺรหฺมโลกํ ปริยนฺตํ กริตฺวา อุปริโต อกนิเฏฺฐ เทเว อโนฺตกริตฺวา ยํ เอตสฺมิํ อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปริยาปนฺนา สมาปนฺนสฺส วา อุปฺปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมาฯ อยํ วุจฺจติ รูปธาตุฯ ตตฺถ กตมา อรูปธาตุ? เหฏฺฐโต อากาสานญฺจายตนูปเค เทเว ปริยนฺตํ กริตฺวา อุปริโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนูปเค เทเว อโนฺตกริตฺวา ยํ เอตสฺมิํ อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปริยาปนฺนา สมาปนฺนสฺส วา อุปฺปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมาฯ อยํ วุจฺจติ อรูปธาตุฯ อฏฺฐกถายํ ปน ‘‘กามธาตูติ กามภโว ปญฺจกฺขนฺธา ลพฺภนฺติ, รูปธาตูติ รูปภโว ปญฺจกฺขนฺธา ลพฺภนฺติฯ อรูปธาตูติ อรูปภโว จตฺตาโร ขนฺธา ลพฺภนฺตี’’ติ วุตฺตํฯ อยํ ทสุตฺตรปริยาเยน โยชนาฯ

สงฺคีติปริยาเยน ปน ‘‘ติโสฺส กุสลธาตุโย – เนกฺขมฺมธาตุ อพฺยาปาทธาตุ อวิหิํสาธาตุฯ อปราปิ ติโสฺส ธาตุโย – รูปธาตุ อรูปธาตุ นิโรธธาตุฯ อปราปิ ติโสฺส ธาตุโย – หีนา ธาตุ มชฺฌิมา ธาตุ ปณีตา ธาตู’’ติ (ที. นิ. ๑.๓.๓๐๕) วุตฺตา ธาตุโยปิ เอตฺถ ยุชฺชนฺติ (วิภ. ๑๘๑-๑๘๒)ฯ เนกฺขมฺมปฏิสํยุโตฺต ตโกฺก วิตโกฺก…เป.… สมฺมาสงฺกโปฺปฯ อยํ วุจฺจติ เนกฺขมฺมธาตุฯ สเพฺพปิ กุสลา ธมฺมา เนกฺขมฺมธาตุฯ อพฺยาปาทปฏิสํยุโตฺต ตโกฺก วิตโกฺก…เป.… สมฺมาสงฺกโปฺป อพฺยาปาทธาตุฯ ยา สเตฺตสุ เมตฺติ เมตฺตายนา เมตฺตายิตตฺตํ เมตฺตาเจโตวิมุตฺติฯ อยํ วุจฺจติ อพฺยาปาทธาตุฯ อวิหิํสาปฏิสํยุโตฺต ตโกฺก วิตโกฺก…เป.… สมฺมาสงฺกโปฺป อวิหิํสาธาตุฯ ยา สเตฺตสุ กรุณา กรุณายนา กรุณายิตตฺตํ กรุณาเจโตวิมุตฺติฯ อยํ วุจฺจติ อวิหิํสาธาตุ (วิภ. ๑๘๒)ฯ รูปารูปธาตุโย วุตฺตาเยวฯ นิโรธธาตุ นิพฺพานํฯ หีนา ธาตุ ทฺวาทสากุสลจิตฺตุปฺปาทา, มชฺฌิมา ธาตุ อวเสสา เตภูมกธมฺมาฯ ปณีตา ธาตุ นว โลกุตฺตรธมฺมาฯ สพฺพาปิ จ นิชฺชีวเฏฺฐน ธาตุฯ

จตฺตาริ อริยสจฺจานีติ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขสมุทยํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจํฯ อิเมสํ วณฺณนา สจฺจวิสฺสชฺชเนสฺเยว ภวิสฺสติฯ

ปญฺจ วิมุตฺตายตนานีติ อตฺตโน หิตตฺถาย ปเรหิ ปวตฺติตธมฺมเทสนาสวนํ, ปเรสํ หิตตฺถาย อตฺตโน ยถาสุตธมฺมเทสนา, ยถาสุตสฺส ธมฺมสฺส สชฺฌายกรณํ, ยถาสุตสฺส ธมฺมสฺส เจตสา อนุวิตกฺกนํ, กสิณาสุภาทีสุ อนุกูลํ อารมฺมณนฺติ, อิมานิ ปญฺจ วิมุจฺจนการณานิฯ ยถาห –

‘‘อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน สตฺถา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย สพฺรหฺมจารี, ยถา ยถา โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน สตฺถา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย สพฺรหฺมจารี, ตถา ตถา โส ตสฺมิํ ธมฺเม อตฺถปฏิสํเวที จ โหติ ธมฺมปฏิสํเวที จ, ตสฺส อตฺถปฏิสํเวทิโน ธมฺมปฏิสํเวทิโน ปาโมชฺชํ ชายติ, ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ, ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ, อิทํ ปฐมํ วิมุตฺตายตนํฯ

‘‘ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน น เหว โข สตฺถา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย สพฺรหฺมจารี, อปิ จ โข ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ วิตฺถาเรน ปเรสํ เทเสติฯ ยถา ยถา โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน…เป.… สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติฯ อิทํ ทุติยํ วิมุตฺตายตนํฯ

‘‘ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน นเหว โข สตฺถา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย สพฺรหฺมจารี, นาปิ ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ วิตฺถาเรน ปเรสํ เทเสติ, อปิ จ โข ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ วิตฺถาเรน สชฺฌายํ กโรติฯ ยถา ยถา โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน…เป.… สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติฯ อิทํ ตติยํ วิมุตฺตายตนํฯ

‘‘ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน นเหว โข สตฺถา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย สพฺรหฺมจารี, นาปิ ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ วิตฺถาเรน ปเรสํ เทเสติ, นาปิ ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ วิตฺถาเรน สชฺฌายํ กโรติ, อปิ จ โข ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ เจตสา อนุวิตกฺเกติ อนุวิจาเรติ มนสานุเปกฺขติฯ ยถา ยถา โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน…เป.… สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติฯ อิทํ จตุตฺถํ วิมุตฺตายตนํฯ

‘‘ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน นเหว โข สตฺถา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย สพฺรหฺมจารี, นาปิ ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ วิตฺถาเรน ปเรสํ เทเสติ, นาปิ ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ วิตฺถาเรน สชฺฌายํ กโรติ, นาปิ ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ เจตสา อนุวิตกฺเกติ อนุวิจาเรติ มนสานุเปกฺขติ, อปิ จ ขฺวสฺส อญฺญตรํ สมาธินิมิตฺตํ สุคฺคหิตํ โหติ สุมนสิกตํ สูปธาริตํ สุปฺปฏิวิทฺธํ ปญฺญาย, ยถา ยถา โข, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน อญฺญตรํ สมาธินิมิตฺตํ สุคฺคหิตํ โหติ สุมนสิกตํ สูปธาริตํ สุปฺปฏิวิทฺธํ ปญฺญาย ตถา ตถา โส ตสฺมิํ ธมฺเม อตฺถปฏิสํเวที จ โหติ ธมฺมปฏิสํเวที จฯ ตสฺส อตฺถปฏิสํเวทิโน ธมฺมปฏิสํเวทิโน ปาโมชฺชํ ชายติ , ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ, ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติฯ อิทํ ปญฺจมํ วิมุตฺตายตน’’นฺติ (อ. นิ. ๕.๒๖; ที. นิ. ๓.๓๒๒)ฯ

ฉ อนุตฺตริยานีติ เอตฺถ นตฺถิ เอเตสํ อุตฺตรนฺติ อนุตฺตรานิ, อนุตฺตรานิ เอว อนุตฺตริยานิ, เชฏฺฐกานีติ อโตฺถฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา –

‘‘ฉยิมานิ (อ. นิ. ๖.๘, ๓๐), ภิกฺขเว, อนุตฺตริยานิฯ กตมานิ ฉ? ทสฺสนานุตฺตริยํ, สวนานุตฺตริยํ, ลาภานุตฺตริยํ, สิกฺขานุตฺตริยํ, ปาริจริยานุตฺตริยํ, อนุสฺสตานุตฺตริยนฺติฯ

‘‘กตมญฺจ, ภิกฺขเว, ทสฺสนานุตฺตริยํ? อิธ, ภิกฺขเว, เอกโจฺจ หตฺถิรตนมฺปิ ทสฺสนาย คจฺฉติ, อสฺสรตนมฺปิ ทสฺสนาย คจฺฉติ, มณิรตนมฺปิ ทสฺสนาย คจฺฉติ, อุจฺจาวจํ วา ปน ทสฺสนาย คจฺฉติ, สมณํ วา พฺราหฺมณํ วา มิจฺฉาทิฏฺฐิกํ มิจฺฉาปฏิปนฺนํ ทสฺสนาย คจฺฉติฯ อเตฺถตํ, ภิกฺขเว, ทสฺสนํ, เนตํ นตฺถีติ วทามิฯ ตญฺจ โข เอตํ, ภิกฺขเว, ทสฺสนํ หีนํ คมฺมํ โปถุชฺชนิกํ อนริยํ อนตฺถสํหิตํ น นิพฺพิทาย น วิราคาย น นิโรธาย น อุปสมาย น อภิญฺญาย น สโมฺพธาย น นิพฺพานาย สํวตฺตติฯ โย จ โข, ภิกฺขเว, ตถาคตํ วา ตถาคตสาวกํ วา ทสฺสนาย คจฺฉติ นิวิฏฺฐสโทฺธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสโนฺนฯ เอตทานุตฺตริยํ, ภิกฺขเว, ทสฺสนานํ สตฺตานํ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานํ สมติกฺกมาย ทุกฺขโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมาย ญายสฺส อธิคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ ตถาคตํ วา ตถาคตสาวกํ วา ทสฺสนาย คจฺฉติ นิวิฏฺฐสโทฺธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสโนฺนฯ อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ทสฺสนานุตฺตริยํฯ อิติ ทสฺสนานุตฺตริยํฯ

‘‘สวนานุตฺตริยญฺจ กถํ โหติ? อิธ, ภิกฺขเว, เอกโจฺจ เภริสทฺทมฺปิ สวนาย คจฺฉติ, วีณาสทฺทมฺปิ สวนาย คจฺฉติ, คีตสทฺทมฺปิ สวนาย คจฺฉติ, อุจฺจาวจํ วา ปน สวนาย คจฺฉติ, สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา มิจฺฉาทิฏฺฐิกสฺส มิจฺฉาปฏิปนฺนสฺส ธมฺมสฺสวนาย คจฺฉติฯ อเตฺถตํ, ภิกฺขเว, สวนํ, เนตํ นตฺถีติ วทามิ ฯ ตญฺจ โข เอตํ, ภิกฺขเว, สวนํ หีนํ…เป.… น นิพฺพานาย สํวตฺตติฯ โย จ โข, ภิกฺขเว, ตถาคตสฺส วา ตถาคตสาวกสฺส วา ธมฺมสฺสวนาย คจฺฉติ นิวิฏฺฐสโทฺธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสโนฺนฯ เอตทานุตฺตริยํ, ภิกฺขเว, สวนานํ สตฺตานํ วิสุทฺธิยา…เป.… นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ ตถาคตสฺส วา ตถาคตสาวกสฺส วา ธมฺมสฺสวนาย คจฺฉติ นิวิฏฺฐสโทฺธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสโนฺนฯ อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, สวนานุตฺตริยํฯ อิติ ทสฺสนานุตฺตริยํ, สวนานุตฺตริยํฯ

‘‘ลาภานุตฺตริยญฺจ กถํ โหติ? อิธ, ภิกฺขเว, เอกโจฺจ ปุตฺตลาภมฺปิ ลภติ, ทารลาภมฺปิ ลภติ, ธนลาภมฺปิ ลภติ, อุจฺจาวจํ วา ปน ลาภมฺปิ ลภติฯ สมเณ วา พฺราหฺมเณ วา มิจฺฉาทิฏฺฐิเก มิจฺฉาปฏิปเนฺน สทฺธํ ปฏิลภติฯ อเตฺถโส, ภิกฺขเว, ลาโภ, เนโส นตฺถีติ วทามิฯ โส จ โข เอโส, ภิกฺขเว, ลาโภ หีโน…เป.… น นิพฺพานาย สํวตฺตติฯ โย จ โข, ภิกฺขเว, ตถาคเต วา ตถาคตสาวเก วา สทฺธํ ปฏิลภติ นิวิฏฺฐสโทฺธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสโนฺนฯ เอตทานุตฺตริยํ, ภิกฺขเว, ลาภานํ สตฺตานํ วิสุทฺธิยา…เป.… นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ ตถาคเต วา ตถาคตสาวเก วา สทฺธํ ปฏิลภติ นิวิฏฺฐสโทฺธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสโนฺนฯ อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ลาภานุตฺตริยํ ฯ อิติ ทสฺสนานุตฺตริยํ, สวนานุตฺตริยํ, ลาภานุตฺตริยํฯ

‘‘สิกฺขานุตฺตริยญฺจ กถํ โหติ? อิธ, ภิกฺขเว, เอกโจฺจ หตฺถิสฺมิมฺปิ สิกฺขติ, อสฺสสฺมิมฺปิ สิกฺขติ, รถสฺมิมฺปิ สิกฺขติ, ธนุสฺมิมฺปิ สิกฺขติ, ถรุสฺมิมฺปิ สิกฺขติ, อุจฺจาวจํ วา ปน สิกฺขติ, สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา มิจฺฉาทิฏฺฐิกสฺส มิจฺฉาปฏิปนฺนสฺส สิกฺขติฯ อ

เตฺถสา, ภิกฺขเว, สิกฺขา, เนสา นตฺถีติ วทามิฯ สา จ โข เอสา, ภิกฺขเว, สิกฺขา หีนา…เป…. น นิพฺพานาย สํวตฺตติฯ โย จ โข, ภิกฺขเว, ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย อธิสีลมฺปิ สิกฺขติ, อธิจิตฺตมฺปิ สิกฺขติ, อธิปญฺญมฺปิ สิกฺขติ นิวิฏฺฐสทฺโธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสนฺโนฯ เอตทานุตฺตริยํ, ภิกฺขเว , สิกฺขานํ สตฺตานํ วิสุทฺธิยา…เป…. นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ ตถาคตปฺปเวทิเต ธมฺมวินเย อธิสีลมฺปิ สิกฺขติ, อธิจิตฺตมฺปิ สิกฺขติ, อธิปญฺญมฺปิ สิกฺขติ นิวิฏฺฐสทฺโธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสนฺโนฯ อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, สิกฺขานุตฺตริยํฯ อิติ ทสฺสนานุตฺตริยํ, สวนานุตฺตริยํ, ลาภานุตฺตริยํ, สิกฺขานุตฺตริยํฯ

‘‘ปาริจริยานุตฺตริยญฺจ กถํ โหติ? อิธ, ภิกฺขเว, เอกโจฺจ ขตฺติยมฺปิ ปริจรติ, พฺราหฺมณมฺปิ ปริจรติ, คหปติมฺปิ ปริจรติ, อุจฺจาวจํ วา ปน ปริจรติ, สมณํ วา พฺราหฺมณํ วา มิจฺฉาทิฏฺฐิกํ มิจฺฉาปฏิปนฺนํ ปริจรติฯ อเตฺถสา, ภิกฺขเว, ปาริจริยา, เนสา นตฺถีติ วทามิฯ สา จ โข เอสา, ภิกฺขเว, ปาริจริยา หีนา…เป…. น นิพฺพานาย สํวตฺตติฯ โย จ โข, ภิกฺขเว, ตถาคตํ วา ตถาคตสาวกํ วา ปริจรติ นิวิฏฺฐสทฺโธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสนฺโนฯ เอตทานุตฺตริยํ, ภิกฺขเว, ปาริจริยานํ สตฺตานํ วิสุทฺธิยา…เป…. นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ ตถาคตํ วา ตถาคตสาวกํ วา ปริจรติ นิวิฏฺฐสทฺโธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสนฺโนฯ อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ปาริจริยานุตฺตริยํฯ อิติ ทสฺสนานุตฺตริยํ, สวนานุตฺตริยํ, ลาภานุตฺตริยํ, สิกฺขานุตฺตริยํ, ปาริจริยานุตฺตริยํฯ

‘‘อนุสฺสตานุตฺตริยญฺจ กถํ โหติ? อิธ, ภิกฺขเว, เอกโจฺจ ปุตฺตลาภมฺปิ อนุสฺสรติ, ทารลาภมฺปิ อนุสฺสรติ, ธนลาภมฺปิ อนุสฺสรติ, อุจฺจาวจํ วา ปน อนุสฺสรติ, สมณํ วา พฺราหฺมณํ วา มิจฺฉาทิฏฺฐิกํ มิจฺฉาปฏิปนฺนํ อนุสฺสรติฯ อเตฺถสา, ภิกฺขเว, อนุสฺสติ, เนสา นตฺถีติ วทามิฯ สา จ โข เอสา, ภิกฺขเว, อนุสฺสติ หีนา…เป…. น นิพฺพานาย สํวตฺตติฯ โย จ โข, ภิกฺขเว, ตถาคตํ วา ตถาคตสาวกํ วา อนุสฺสรติ นิวิฏฺฐสทฺโธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสนฺโนฯ เอตทานุตฺตริยํ, ภิกฺขเว, อนุสฺสตีนํ สตฺตานํ วิสุทฺธิยา…เป…. นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ ตถาคตํ วา ตถาคตสาวกํ วา อนุสฺสรติ นิวิฏฺฐสทฺโธ นิวิฏฺฐเปโม เอกนฺตคโต อภิปฺปสนฺโนฯ อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, อนุสฺสตานุตฺตริยํฯ อิมานิ โข, ภิกฺขเว, ฉ อนุตฺตริยานี’’ติ (อ. นิ. ๖.๓๐)ฯ

สตฺต นิทฺทสวตฺถูนีติ เอตฺถ นตฺถิ เอตสฺส ทสาติ นิทฺทโสฯ นิทฺทสสฺส นิทฺทสภาวสฺส วตฺถูนิ การณานิ นิทฺทสวตฺถูนิฯ ขีณาสโว หิ ทสวสฺสกาเล ปรินิพฺพุโต ปุน ปฏิสนฺธิยา อภาวา ปุน ทสวโสฺส น โหตีติ นิทฺทโสติ วุจฺจติฯ น เกวลญฺจ ทสวโสฺสว น โหติ, นววโสฺสปิ…เป…. เอกมุหุตฺติโกปิ น โหติเยวฯ น เกวลญฺจ ทสวสฺสกาเล ปรินิพฺพุโต, สตฺตวสฺสิกกาเล ปรินิพฺพุโตปิ นิสฺสโตฺต นิทฺทโส นิมฺหุโตฺต โหติเยวฯ ติตฺถิยสมเย อุปฺปนฺนโวหารํ ปน สาสเน ขีณาสวสฺส อาโรเปตฺวา ตตฺถ ตาทิสสฺส อภาวํ, อิธ จ สพฺภาวํ ทเสฺสโนฺต ภควา ตาทิสสภาวสฺส การณานิ ‘‘สตฺต นิทฺทสวตฺถูนี’’ติ อาหฯ ยถาห –

‘‘สตฺติมานิ, ภิกฺขเว, นิทฺทสวตฺถูนิฯ กตมานิ สตฺต? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สิกฺขาสมาทาเน ติพฺพจฺฉโนฺท โหติ, อายติญฺจ สิกฺขาสมาทาเน อวิคตเปโมฯ ธมฺมนิสนฺติยา ติพฺพจฺฉโนฺท โหติ, อายติญฺจ ธมฺมนิสนฺติยา อวิคตเปโมฯ อิจฺฉาวินเย ติพฺพจฺฉโนฺท โหติ, อายติญฺจ อิจฺฉาวินเย อวิคตเปโมฯ ปฏิสลฺลาเน ติพฺพจฺฉโนฺท โหติ, อายติญฺจ ปฏิสลฺลาเน อวิคตเปโมฯ วีริยารเมฺภ ติพฺพจฺฉโนฺท โหติ, อายติญฺจ วีริยารเมฺภ อวิ

คตเปโม ฯ สติเนปเกฺก ติพฺพจฺฉโนฺท โหติ, อายติญฺจ สติเนปเกฺก อวิคตเปโมฯ ทิฏฺฐิปฏิเวเธ ติพฺพจฺฉโนฺท โหติ, อายติญฺจ ทิฏฺฐิปฏิเวเธ อวิคตเปโมฯ อิมานิ โข, ภิกฺขเว, สตฺต นิทฺทสวตฺถูนี''ติ (อ. นิ. ๗.๒๐)ฯ

เถโรปิ ตเถว เทสนํ อุทฺธริตฺวา ''สตฺต นิทฺทสวตฺถูนี''ติ อาหฯ

อฏฺฐ อภิภายตนานีติ เอตฺถ อภิภุยฺยมานานิ อายตนานิ เอเตสํ ฌานานนฺติ อภิภายตนานิ, ฌานานิฯ **อายตนานี**ติ อธิฏฺฐานเฏฺฐน อายตนสงฺขาตานิ กสิณารมฺมณานิฯ ญาณุตฺตริโก หิ ปุคฺคโล วิสทญาโณ ''กึ เอตฺถ อารมฺมเณ สมาปชฺชิตพฺพํฯ น มยฺหํ จิเตฺตกคฺคตากรเณ ภาโร อตฺถี''ติ, ตานิ อารมฺมณานิ อภิภวิตฺวา สมาปชฺชติ, สห นิมิตฺตุปฺปาเทเนวตฺถ อปฺปนํ นิพฺพเตฺตตีติ อโตฺถฯ เอวํ อุปฺปาทิตานิ ฌานานิ ''อภิภายตนานี''ติ วุจฺจนฺติฯ

''กตมานิ (อ. นิ. ๘.๖๕) อฏฺฐ? อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ, 'ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี'ติ เอวํสญฺญี โหติฯ อิทํ ปฐมํ อภิภายตนํฯ

''อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ อปฺปมาณานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ, 'ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี'ติ เอวํสญฺญี โหติฯ อิทํ ทุติยํ อภิภายตนํฯ

''อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ, 'ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี'ติ เอวํสญฺญี โหติฯ อิทํ ตติยํ อภิภายตนํฯ

''อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ อปฺปมาณานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ, 'ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี'ติ เอวํสญฺญี โหติฯ อิทํ จตุตฺถํ อภิภายตนํฯ

''อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ นีลานิ นีลวณฺณานิ นีลนิทสฺสนานิ นีลนิภาสานิฯ เสยฺยถาปิ นาม อุมาปุปฺผํ นีลํ นีลวณฺณํ นีลนิทสฺสนํ นีลนิภาสํ, เสยฺยถาปิ วา ปน ตํ วตฺถํ พาราณเสยฺยกํ อุภโตภาควิมฏฺฐํ นีลํ นีลวณฺณํ นีลนิทสฺสนํ นีลนิภาสํ, เอวเมว อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ นีลานิ นีลวณฺณานิ นีลนิทสฺสนานิ นีลนิภาสานิ, 'ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี'ติ เอวํสญฺญี โหติฯ อิทํ ปญฺจมํ อภิภายตนํฯ

''อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปีตานิ ปีตวณฺณานิ ปีตนิทสฺสนานิ ปีตนิภาสานิฯ เสยฺยถาปิ นาม กณิการปุปฺผํ ปีตํ ปีตวณฺณํ ปีตนิทสฺสนํ ปีตนิภาสํ, เสยฺยถาปิ วา ปน ตํ วตฺถํ พาราณเสยฺยกํ อุภโตภาควิมฏฺฐํ ปีตํ ปีตวณฺณํ ปีตนิทสฺสนํ ปีตนิภาสํ, เอวเมว อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปีตานิ ปีตวณฺณานิ ปีตนิทสฺสนานิ ปีตนิภาสานิ, 'ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี'ติ เอวํสญฺญี โหติฯ อิทํ ฉฏฺฐํ อภิภายตนํฯ

''อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ โลหิตกานิ โลหิตกวณฺณานิ โลหิตกนิทสฺสนานิ โลหิตกนิภาสานิฯ เสยฺยถาปิ นาม พนฺธุชีวกปุปฺผํ โลหิตกํ โลหิตกวณฺณํ โลหิตกนิทสฺสนํ โลหิตกนิภาสํ, เสยฺยถาปิ วา ปน ตํ วตฺถํ พาราณเสยฺยกํ อุภ

โตภาควิมฏฺฐํ โลหิตกํ โลหิตกวณฺณํ โลหิตกนิทสฺสนํ โลหิตกนิภาสํ, เอวเมว อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ โลหิตกานิ โลหิตกวณฺณานิ โลหิตกนิทสฺสนานิ โลหิตกนิภาสานิ, 'ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี'ติ เอวํสญฺญี โหติฯ อิทํ สตฺตมํ อภิภายตนํฯ

''อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ โอทาตานิ โอทาตวณฺณานิ โอทาตนิทสฺสนานิ โอทาตนิภาสานิฯ เสยฺยถาปิ นาม โอสธิตารกา โอทาตา โอทาตวณฺณา โอทาตนิทสฺสนา โอทาตนิภาสา, เสยฺยถาปิ วา ปน ตํ วตฺถํ พาราณเสยฺยกํ อุภโตภาควิมฏฺฐํ โอทาตํ โอทาตวณฺณํ โอทาตนิทสฺสนํ โอทาตนิภาสํ, เอวเมว อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ โอทาตานิ โอทาตวณฺณานิ โอทาตนิทสฺสนานิ โอทาตนิภาสานิ, 'ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี'ติ เอวํสญฺญี โหติฯ อิทํ อฏฺฐมํ อภิภายตนํฯ อิมานิ อฏฺฐ อภิภายตนานิ (อ. นิ. ๘.๖๕; ที. นิ. ๓.๓๕๘)ฯ

นว อนุปุพฺพวิหาราติ ปุพฺพํ ปุพฺพํ อนุ อนุปุพฺพํ, อนุปุพฺพํ วิหริตพฺพโต สมาปชฺชิตพฺพโต วิหารา อนุปุพฺพวิหารา, อนุปฏิปาฏิยา สมาปชฺชิตพฺพวิหาราติ อตฺโถฯ

''กตเม นว? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ วิวิเจฺจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ อวิตกฺกํ อวิจารํ สมาธิชํ ปีติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต สมฺปชาโน, สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ, ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ 'อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี'ติ, ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุเพฺพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา 'อนโนฺต อากาโส'ติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม 'อนนฺตํ วิญฺญาณ'นฺติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม 'นตฺถิ กิญฺจี'ติ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ สพฺพโส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม สญฺญาเวทยิตนิโรธํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี''ติ (อ. นิ. ๙.๓๓; ที. นิ. ๓.๓๔๓, ๓๕๙) วุตฺตา นว อนุปุพฺพวิหาราวฯ

ทส นิชฺชรวตฺถูนีติ มิจฺฉาทิฏฺฐาทีนิ นิชฺชรยนฺติ นาสยนฺตีติ นิชฺชรานิฯ **วตฺถูนี**ติ การณานิฯ นิชฺชรานิ จ ตานิ วตฺถูนิ จาติ นิชฺชรวตฺถูนิฯ สมฺมาทิฏฺฐาทีนํ เอตํ อธิวจนํฯ

''กตมานิ (อ. นิ. ๑๐.๑๐๖; ที. นิ. ๓.๓๖๐) ทส? สมฺมาทิฏฺฐิกสฺส, ภิกฺขเว, มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิชฺชิณฺณา โหติฯ เย จ มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ

''สมฺมาสงฺกปฺปสฺส, ภิกฺขเว, มิจฺฉาสงฺกโปฺป นิชฺชิโณฺณ โหติฯ เย จ มิจฺฉาสงฺกปฺปปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ , เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมาสงฺกปฺปปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ

‘‘สมฺมาวาจสฺส, ภิกฺขเว, มิจฺฉาวาจา นิชฺชิณฺณา โหติฯ เย จ มิจฺฉาวาจาปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมาวาจาปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ

‘‘สมฺมากมฺมนฺตสฺส, ภิกฺขเว, มิจฺฉากมฺมนฺโต นิชฺชิโณฺณ โหติฯ เย จ มิจฺฉากมฺมนฺตปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมากมฺมนฺตปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ

‘‘สมฺมาอาชีวสฺส, ภิกฺขเว, มิจฺฉาอาชีโว นิชฺชิโณฺณ โหติฯ เย จ มิจฺฉาอาชีวปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมาอาชีวปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ

‘‘สมฺมาวายามสฺส, ภิกฺขเว, มิจฺฉาวายาโม นิชฺชิโณฺณ โหติฯ เย จ มิจฺฉาวายามปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมาวายามปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ

‘‘สมฺมาสติสฺส, ภิกฺขเว, มิจฺฉาสติ นิชฺชิณฺณา โหติฯ เย จ มิจฺฉาสติปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมาสติปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ

‘‘สมฺมาสมาธิสฺส, ภิกฺขเว, มิจฺฉาสมาธิ นิชฺชิโณฺณ โหติฯ เย จ มิจฺฉาสมาธิปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมาสมาธิปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ

‘‘สมฺมาญาณิสฺส, ภิกฺขเว, มิจฺฉาญาณํ นิชฺชิณฺณํ โหติฯ เย จ มิจฺฉาญาณปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมาญาณปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺติฯ

‘‘สมฺมาวิมุตฺติสฺส , ภิกฺขเว, มิจฺฉาวิมุตฺติ นิชฺชิณฺณา โหติฯ เย จ มิจฺฉาวิมุตฺติปจฺจยา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ, เต จสฺส นิชฺชิณฺณา โหนฺติ, สมฺมาวิมุตฺติปจฺจยา จ อเนเก กุสลา ธมฺมา ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉนฺตี’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๑๐๖; ที. นิ. ๓.๓๖๐) วุตฺตานิ ทส นิชฺชรวตฺถูนิฯ

๓. **สพฺพํ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺย**นฺติอาทิ ภควตา วุตฺตํ อิธ อาหริตฺวา ทสฺสิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **กิญฺจ**-อิติ **จ**-กาโร ปทปูรณมตฺต นิปาโตฯ **จกฺขา**ทีนิ ตีณิ วิสฺสชฺชนานิ ฉสุ ทฺวาเรสุ เอเกกสฺมึ ปญฺจ ปญฺจ กตฺวา ทฺวารารมฺมณปวตฺติกฺกเมน นิทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถ ทฺวิธํ จกฺขุ – มํสจกฺขุ ปญฺญาจกฺขุ จฯ เตสุ พุทฺธจกฺขุ สมนฺตจกฺขุ ญาณจกฺขุ ทิพฺพจกฺขุ ธมฺมจกฺขูติ ปญฺจวิธํ ปญฺญาจกฺขุฯ ‘‘อทฺทสํ โข อหํ, ภิกฺขเว, พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกนฺโต’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๘๓; ๒.๓๓๙; มหาว. ๙) อิทํ **พุทฺธจกฺขุ** นามฯ ‘‘สมนฺตจกฺขุ วุจฺจติ สพฺพญฺญุตญฺญาณ’’นฺติ (จูฬนิ. โธตกมาณวปุจฺฉานิทฺเทส ๓๒; โมฆราชมาณวปุจฺฉานิทฺเทส ๘๕) อิทํ **สมนฺตจกฺขุ** นามฯ ‘‘จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาที’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๘๑; มหาว. ๑๕) อิทํ **ญาณจกฺขุ** นามฯ ‘‘อทฺทสํ โข อหํ, ภิกฺขเว, ทิเพฺพน จกฺขุนา วิสุทฺเธนา’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๘๕) อิทํ **ทิพฺพ**

จกฺขุ นามฯ ‘‘วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุํ อุทปาที’’ติ (ม. นิ. ๒.๓๙๕) อิทํ เหฏฺฐิมมคฺคตฺตยสงฺขาตํ ญาณํ **ธมฺมจกฺขุ** นามฯ

มํสจกฺขุปิ สสมฺภารจกฺขุ , ปสาทจกฺขูติ ทุวิธํ โหติฯ ยฺวายํ อกฺขิกูปเก ปติฏฺฐิโต เหฏฺฐา อกฺขิกูปกฏฺฐิเกน อุปริ ภมุกฏฺฐิเกน อุภโต อกฺขิกูเฏหิ พหิทฺธา อกฺขิปขุเมหิ ปริจฺฉินฺโน อกฺขิกูปกมชฺฌา นิกฺขเนฺตน นฺหารุสุตฺตเกน มตฺถลุเงค อาพทฺโธ เสตกณฺหาติกณฺหมณฺฑลวิจิโตฺต มํสปิโณฺฑ, อิทํ **สสมฺภารจกฺขุ** นามฯ โย ปน เอตฺถ สิโต เอตฺถ ปฏิพทฺโธ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท, อิทํ **ปสาทจกฺขุ** นามฯ อิทมิธาธิเปฺปตํฯ ตเทตํ ตสฺส สสมฺภารจกฺขุโน เสตมณฺฑลปริกฺขิตฺตสฺส กณฺหมณฺฑลสฺส มเชฺฌ อภิมุเข ฐิตานํ สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทเส ทิฏฺฐิมณฺฑเล สตฺตสุ ปิจุปฏเลสุ อาสิตฺตเตลํ ปิจุปฏลานิ วิย สตฺต อกฺขิปฏลานิ พฺยาเปตฺวา ปมาณโต มุคฺควิทลมตฺตํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ ตํ จกฺขตีติ **จกฺขุ,** รูปํ อสฺสาเทติ วิภาเวติ จาติ อโตฺถฯ รูปยนฺตีติ **รูปา,** วณฺณวิการํ อาปชฺชมานา หทยงฺคตภาวํ ปกาเสนฺตีติ อโตฺถฯ จกฺขุโต ปวตฺตํ วิญฺญาณํ, จกฺขุสฺส วา วิญฺญาณํ **จกฺขุวิญฺญาณํ**ฯ ผุสตีติ ผโสฺสฯ อุปสเคฺคน ปทํ มเณฺฑตฺวา สมฺผโสฺสติ วุตฺตํฯ จกฺขุโต ปวโตฺต สมฺผโสฺส **จกฺขุสมฺผโสฺสฯ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา**ติ จกฺขุวิญฺญาณสมฺปยุตฺตผสฺสปจฺจยาฯ **เวทยิต**นฺติ วินฺทนํ, เวทนาติ อโตฺถฯ ตเทว สุขยตีติ **สุขํ,** ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ สุขิตํ กโรตีติ อโตฺถฯ สุฏฺฐุ วา ขาทติ, ขนติ จ กายจิตฺตาพาธนฺติ สุขํฯ ทุกฺขยตีติ **ทุกฺขํ,** ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ ทุกฺขิตํ กโรตีติ อโตฺถฯ น ทุกฺขํ น สุขนฺติ **อทุกฺขมสุขํฯ ม**-กาโร ปทสนฺธิวเสน วุโตฺตฯ โส ปน จกฺขุสมฺผโสฺส อตฺตนา สมฺปยุตฺตาย เวทนาย สหชาต อญฺญมญฺญนิสฺสย วิปากอาหารสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน อฏฺฐธา ปจฺจโย โหติ, สมฺปฏิจฺฉนสมฺปยุตฺตาย อนนฺตรสมนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสยนตฺถิวิคตวเสนปญฺจธา, สนฺตีรณาทิสมฺปยุตฺตานํ อุปนิสฺสยวเสเนว ปจฺจโย โหติฯ

สุณาตีติ **โสตํ**ฯ ตํ สสมฺภารโสตพิลสฺส อโนฺต ตนุตมฺพโลมาจิเต องฺคุลิเวธกสณฺฐาเน ปเทเส โสตวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ สปฺปนฺตีติ **สทฺทา,** อุทาหรียนฺตีติ อโตฺถฯ ฆายตีติ **ฆานํ**ฯ ตํ สสมฺภารฆานพิลสฺส อโนฺต อชปทสณฺฐาเน ปเทเส ฆานวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ คนฺธยนฺตีติ **คนฺธา,** อตฺตโน วตฺถุํ สูเจนฺตีติ อโตฺถฯ ชีวิตมวฺหายตีติ **ชิวฺหา,** สายนเฏฺฐน วา ชิวฺหาฯ สา สสมฺภารชิวฺหาย อติอคฺคมูลปสฺสานิ วเชฺชตฺวา อุปริมตลมเชฺฌ ภินฺนอุปฺปลทลคฺคสณฺฐาเน ปเทเส ชิวฺหาวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานา ติฏฺฐติฯ รสนฺติ เต สตฺตาติ **รสา,** อสฺสาเทนฺตีติ อโตฺถฯ กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโยติ **กาโยฯ อาโย**ติ อุปฺปตฺติเทโสฯ โส ยาวตา อิมสฺมึ กาเย อุปาทิณฺณปฺปวตฺติ นาม อตฺถิ, ตตฺถ เยภุเยฺยน กายปสาโท กายวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมาโน ติฏฺฐติฯ ผุสียนฺตีติ **โผฏฺฐพฺพา**ฯ มุนาตีติ **มโน,** วิชานาตีติ อโตฺถฯ อตฺตโน ลกฺขณํ ธาเรนฺตีติ **ธมฺมา** ฯ **มโน**ติ สหาวชฺชนํ ภวงฺคํฯ **ธมฺมา**ติ ทฺวาทสปเภทา ธมฺมารมฺมณา ธมฺมาฯ **มโนวิญฺญาณ**นฺติ ชวนมโนวิญฺญาณํฯ **มโนสมฺผโสฺส**ติ ตํสมฺปยุโตฺต ผโสฺสฯ โส สมฺปยุตฺตาย เวทนาย วิปากปจฺจยวเชฺชหิ เสเสหิ สตฺตหิ ปจฺจโย โหติ, อนนฺตราย เตเหว, เสสานํ อุปนิสฺสยวเสเนว ปจฺจโย โหติฯ

รูปาทีนิ ปญฺจ วิสฺสชฺชนานิ ขนฺธวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ สีตาทีหิ รุปฺปติ ปีฬียตีติ **รูปํ**ฯ เวทยตีติ **เวทนา**ฯ สญฺชานาตีติ **สญฺญา**ฯ สงฺขโรนฺตีติ **สงฺขารา**ฯ **วิชานาตีติ วิญฺญาณํฯ จกฺขา**ทีนิ ธมฺมวิจารปริยนฺตานิ ทส ฉกฺกวเสน, สฏฺฐิ วิสฺสชฺชนานิ ปิยรูปสาตรูปวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ จกฺขุสมฺผสฺสชาทิกา เวทนา ตํตํสมฺปยุตฺตาวฯ รูเปสุ สญฺญา **รูปสญฺญา**ฯ สเญฺจตยตีติ **สเญฺจตนา,** อภิสนฺทหตีติ อโตฺถฯ ตสตีติ **ตณฺหา,** ปิปาสตีติ อโตฺถฯ วิตเกฺกตีติ **วิตโกฺก,** วิ

ตกฺกนํ วา วิตกฺโก, อูหนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ **วิจาโร,** วิจรณํ วา วิจาโร, อนุสญฺจรณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

๔. **ปถวีธาตา**ทีนิ ฉ วิสฺสชฺชนานิ สํขิเตฺตน นามรูปววตฺถานวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ ปตฺถฏตฺตา **ปถวี**ฯ อเปฺปติ, อาปียติ, อปฺปายตีติ วา **อาโป**ฯ เตชยตีติ **เตโช**ฯ วายตีติ **วาโย**ฯ น กสฺสติ น นิกสฺสติ, กสิตุํ ฉินฺทิตุํ ภินฺทิตุํ วา น สกฺกาติ **อากาโส**ฯ นิสฺสตฺตเฏฺฐน **ธาตุ**ฯ

ปถวีกสิณาทีนิ ทส วิสฺสชฺชนานิ กสิณภาวนาวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ **กสิณ**นฺติ สกลผรณวเสน กสิณมณฺฑลมฺปิ ตสฺมึ อุปฏฺฐิตนิมิตฺตมฺปิ ตทารมฺมณํ ฌานมฺปิ วุจฺจติฯ อิธ ปน ฌานํ อธิเปฺปตํฯ อาทิมฺหิ จตฺตาริ มหาภูตกสิณารมฺมณานิ ฌานานิ, ตโต ปรานิ จตฺตาริ วณฺณกสิณารมฺมณานิฯ **อากาสกสิณ**นฺติ ปริเจฺฉทากาโส, ตทารมฺมณญฺจ ฌานํ, กสิณุคฺฆาฏิมากาโส, ตทารมฺมณญฺจ อากาสานญฺจายตนํฯ **วิญฺญาณกสิณ**นฺติ อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณํ, ตทารมฺมณญฺจ วิญฺญาณญฺจายตนํฯ

เกสาทีนิ ทฺวตฺตึส วิสฺสชฺชนานิ ทฺวตฺตึสาการกมฺมฏฺฐานวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ เตสุ ปน เกสาทีสุ ปฏิกูลโต อุปฏฺฐิเตสุ กายคตาสติวเสน อสุภกมฺมฏฺฐานํ โหติ, วณฺณโต อุปฏฺฐิเตสุ กสิณกมฺมฏฺฐานํ โหติ, ธาตุโต อุปฏฺฐิเตสุ จตุธาตุววตฺถานกมฺมฏฺฐานํ โหติ, เกสาติอาทีนิ จ ปฏิกูลโต วณฺณโต วา อุปฏฺฐิตานํ ตทารมฺมณานิ ฌานานิ, ธาตุโต อุปฏฺฐิตสฺส เต จ โกฏฺฐาสา ตทารมฺมณา จ ธาตุภาวนา เวทิตพฺพาฯ

เกสา อุโภสุ ปเสฺสสุ กณฺณจูฬิกาหิ ปุรโต นลาฏเนฺตน, ปจฺฉโต จ คลวาฏเกน ปริจฺฉินฺนา สีสกฏาหเวฐนจเมฺม วีหคฺคมตฺตํ ปวิสิตฺวา ฐิตา อเนกสตสหสฺสสงฺขาฯ

โลมา ฐเปตฺวา เกสาทีนํ ปติฏฺฐิโตกาสํ หตฺถตลปาทตลานิ จ เยภุเยฺยน สรีรจเมฺม นวนวุติยา โลมกูปสหเสฺสสุ ลิกฺขามตฺตํ ปวิสิตฺวา ฐิตาฯ

นขา องฺคุลีนํ อคฺคปิเฏฺฐสุ ฐิตา วีสติฯ

ทนฺตา ทฺวีสุ หนุกฏฺฐิเกสุ ฐิตา เยภุเยฺยน ทฺวตฺตึสฯ

ตโจ สกลสรีรํ ปริโยนนฺธิตฺวา ปากฏกิโลมกสฺส อุปริ ฉวิยา เหฏฺฐา ฐิตํ จมฺมํฯ

มํสํ สาธิกานิ ตีณิ อฏฺฐิสตานิ อนุลิมฺปิตฺวา ฐิตานิ นวมํสเปสิสตานิฯ

นฺหารู สกลสรีเร อฏฺฐีนิ อาพนฺธิตฺวา ฐิตานิ นว นฺหารุสตานิฯ

อฏฺฐี สกลสรีเร เหฏฺฐา อฏฺฐีนํ อุปริ ฐิตานิ สาธิกานิ ตีณิ อฏฺฐิสตานิฯ

อฏฺฐิมิญฺชา เตสํ เตสํ อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตเร ฐิตา มิญฺชาฯ

วกฺกํ คลวาฏกา นิกฺขเนฺตน เอกมูเลน โถกํ คนฺตฺวา ทฺวิธา ภิเนฺนน ถูลนฺหารุนา วินิพทฺธา หุตฺวา หทยมํสํ ปริกฺขิปิตฺวา ฐิตา เทฺว มํสปิณฺฑิกาฯ

หทยํ สรีรพฺภนฺตเร ทฺวินฺนํ ถนานํ มเชฺฌ ฐิตํ อโนฺต จิตฺตสนฺนิสฺสยํ อฑฺฒปสตมตฺตโลหิตปุณฺณํ ปุนฺนาคฏฺฐิปติฏฺฐานมตฺตาวาฏกํ หทยมํสํฯ

ยกนํ ทฺวินฺนํ ถนานํ อพฺภนฺตเร ทกฺขิณปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตํ ยมกมํสปฏลํฯ

กิโลมกํ หทยวกฺกานิ ปฏิจฺฉาเทตฺวา ฐิตํ ปฏิจฺฉนฺนกิโลมกสงฺขาตญฺจ สกลสรีเร จมฺมสฺส เหฏฺฐโต มํสํ ปริโยนนฺธิตฺวา ฐิตํ อปฺปฏิจฺฉนฺนกิโลมกสงฺขาตญฺจาติ ทุวิธํ ปริโยนหนมํสํฯ

ปิหกํ หทยสฺส วามปเสฺส อุทรปฏลสฺส มตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตํ อุทรชิวฺหามํสํฯ

ปปฺผาสํ สรีรพฺภนฺตเร ทฺวินฺนํ ถนานํ อนฺตเร หทยยกนานํ อุปริ ฉาเทตฺวา โอลมฺพนฺตํ ฐิตํ ทฺวตฺตึสมํสขณฺฑปฺปเภทํ ปปฺผาสมํสํฯ

อนฺตํ อุปริ คลวาฏเก เหฏฺฐา กรีสมเคฺค วินิพนฺธตฺตา คลวาฏกกรีสมคฺคปริยเนฺต สรีรพฺภนฺตเร ฐิตา ปุริสสฺส ทฺวตฺตึสหตฺถา อิตฺถิยา อฏฺฐวีสติหตฺถา เอกวีสติยา ฐาเนสุ โอภคฺคา อนฺตวฏฺฏิฯ

อนฺตคุณํ อนฺตโภเค เอกโต อคลเนฺต อาพนฺธิตฺวา เอกวีสติยา อนฺตโภคานํ อนฺตรา ฐิตํ พนฺธนํฯ

อุทริยํ ทนฺตมุสลสญฺจุณฺณิตํ ชิวฺหาหตฺถปริวตฺติตํ เขฬลาลาปลิพุทฺธํ ตํขณวิคตวณฺณคนฺธรสาทิสมฺปทํ ตนฺตวายขลิสุวานวมถุสทิสํ นิปติตฺวา ปิตฺตเสมฺหวาตปลิเวฐิตํ หุตฺวา อุทรคฺคิสนฺตาปเวคกุถิตํ กิมิกุลากุลํ อุปรูปริ เผณพุพฺพุฬกานิ มุญฺจนฺตํ ปรมกสมฺพุกทุคฺคนฺธเชคุจฺฉภาวํ อาปชฺชิตฺวา อามาสยสงฺขาเต อุปรินาภิอนฺตปฏเล ฐิตํ นานปฺปการกํ อสิตปีตขายิตสายิตํฯ

กรีสํ ปกฺกาสยสงฺขาเต เหฏฺฐา นาภิปิฏฺฐิกณฺฏกมูลานํ อนฺตเร อุเพฺพเธน อฏฺฐงฺคุลมเตฺต อนฺตาวสาเน ฐิตํ วจฺจํฯ

ปิตฺตํ หทยมํสปปฺผาสานํ อนฺตเร ยกนมํสํ นิสฺสาย ฐิตํ มหาโกสาตกีโกสกสทิเส ปิตฺตโกสเก ฐิตํ พทฺธปิตฺตสงฺขาตญฺจ, เกสโลมนขทนฺตานํ มํสวินิมุตฺตฏฺฐานเญฺจว ถทฺธสุกฺขจมฺมญฺจ ฐเปตฺวา อวเสสํ สรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตํ อพทฺธปิตฺตสงฺขาตญฺจาติ ทุวิธํ ปิตฺตํฯ

เสมฺหํ อุทรปฏเล ฐิตํ เอกปตฺถปูรปฺปมาณํ เสมฺหํฯ

ปุโพฺพ ขาณุกณฺฏกปหรณคฺคิชาลาทีหิ อภิหเต วา สรีรปฺปเทเส อพฺภนฺตรธาตุโกฺขภวเสน วา อุปฺปเนฺนสุ คณฺฑปีฬกาทีสุ ปริปกฺกโลหิตปริณาโมฯ **โลหิตํ** ยกนสฺส เหฏฺฐาภาคํ ปูเรตฺวา หทยวกฺกปปฺผาสานํ อุปริ โถกํ โถกํ ปคฺฆรนฺตํ วกฺกหทยยกนปปฺผาเส เตมยมานํ ฐิตํ เอกปตฺถปูรมตฺตํ สนฺนิจิตโลหิตสงฺขาตญฺจ, เกสโลมนขทนฺตานํ มํสวินิมุตฺตฏฺฐานเญฺจว ถทฺธสุกฺขจมฺมญฺจ ฐเปตฺวา ธมนิชาลานุสาเรน สพฺพํ อุปาทิณฺณสรีรํ ผริตฺวา ฐิตํ สํสรณโลหิตสงฺขาตญฺจาติ ทุวิธํ โลหิตํฯ

เสโท อคฺคิสนฺตาปสูริยสนฺตาปอุตุวิการาทีหิ สนฺตเตฺต สรีเร สพฺพเกสโลมกูปวิวเรหิ ปคฺฆรณกอาโปธาตุฯ

เมโท ถูลสฺส สกลสรีเร จมฺมมํสนฺตเร กิสสฺส ชงฺฆมํสาทีนิ นิสฺสาย ฐิโต ถินสิเนโหฯ

อสฺสุ โสมนสฺสโทมนสฺสวิสภาคาหารอุตูหิ สมุฏฺฐหิตฺวา อกฺขิกูปเก ปูเรตฺวา ติฏฺฐนฺตี วา ปคฺฆรนฺตี วา อาโปธาตุฯ

วสา อคฺคิสนฺตาปสูริยสนฺตาปอุตุวิสภาเคหิ อุสฺมาชาเตสุ เยภุเยฺยน หตฺถตลหตฺถปิฏฺฐิปาทตลปาทปิฏฺฐินาสาปุฏฺฐนลาฏอํสกูเฏสุ ฐิโต วิลีนสิเนโหฯ

เขโฬ ตถารูปํ อาหารํ ปสฺสนฺตสฺส วา สรนฺตสฺส วา มุเข วา ฐเปนฺตสฺส หทยํ วา อากิลายนฺตสฺส กิสฺมิญฺจิเทว วา ชิคุจฺฉํ อุปฺปาเทนฺตสฺส ภิโยฺย อุปฺปชฺชิตฺวา อุโภหิ กโปลปเสฺสหิ โอรุยฺห ชิวฺหาย ติฏฺฐมานา เผณมิสฺสา อาโปธาตุฯ

สิงฺฆาณิกา วิสภาคาหารอุตุวเสน สญฺชาตธาตุโกฺขภสฺส วา โรทนฺตสฺส วา อโนฺตสีเส มตฺถลุงฺคโต คลิตฺวา ตาลุมตฺถกวิวเรน โอตริตฺวา นาสาปุเฏ ปูเรตฺวา ติฏฺฐนฺตํ วา ปคฺฆรนฺตํ วา ปูติ อสุจิ ปิจฺฉิลํฯ

ลสิกา อฏฺฐิสนฺธีนํ อพฺภญฺชนกิจฺจํ สาธยมานํ อสีติสตสนฺธีนํ อพฺภนฺตเร ฐิตํ ปิจฺฉิลกุณปํฯ

มุตฺตํ อาหารอุตุวเสน วตฺถิปุฏพฺภนฺตเร ฐิตา อาโปธาตุฯ

มตฺถลุงฺคํ สีสกฏาหพฺภนฺตเร จตฺตาโร สิพฺพินิมเคฺค นิสฺสาย ฐิโต จตุปิณฺฑสโมธาโน มิญฺชราสิฯ

จกฺขายตนาทีนิ ทฺวาทส วิสฺสชฺชนานิ ทฺวาทสายตนวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ อายตนโต, อายานํ ตนนโต, อายตสฺส จ นยนโต อายตนํฯ จกฺขุรูปาทีสุ หิ ตํตํทฺวารารมฺมณา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เสน เสน อนุภวนาทินา กิเจฺจน อายตนฺติ อุฏฺฐหนฺติ ฆฏนฺติ, วายมนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ เต จ ปน อายภูเต ธเมฺม เอตานิ ตโนนฺติ, วิตฺถาเรนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ อิทญฺจ อนมตเคฺค สํสาเร ปวตฺตํ อตีว อายตํ สํสารทุกฺขํ ยาว น นิวตฺตติ, ตาว นยนฺติ, ปวตฺตยนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ

อปิจ นิวาสฏฺฐานเฏฺฐน อากรเฏฺฐน สโมสรณฏฺฐานเฏฺฐน สญฺชาติเทสเฏฺฐน การณเฏฺฐน จ อายตนํ ฯ ตถา หิ โลเก ‘‘อิสฺสรายตนํ วาสุเทวายตน’’นฺติอาทีสุ นิวาสฏฺฐานํ ‘‘อายตน’’นฺติ วุจฺจติฯ ‘‘สุวณฺณายตนํ รชตายตน’’นฺติอาทีสุ อากโรฯ สาสเน ปน ‘‘มโนรเม อายตเน, เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๕.๓๘) สโมสรณฏฺฐานํฯ ‘‘ทกฺขิณาปโถ คุนฺนํ อายตน’’นฺติอาทีสุ สญฺชาติเทโสฯ ‘‘ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติอายตเน’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๓.๑๐๒; ๕.๒๓) การณํฯ จกฺขุอาทีสุ จาปิ เต เต จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา นิวสนฺติ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ จกฺขาทโย เนสํ นิวาสฏฺฐานํ , จกฺขาทีสุ จ เต อากิณฺณา ตนฺนิสฺสยตฺตา ตทารมฺมณตฺตา จาติ จกฺขาทโย จ เนสํ อากโร, ตตฺถ ตตฺถ วตฺถุทฺวารารมฺมณวเสน สโมสรณโต จกฺขาทโย จ เนสํ สโมสรณฏฺฐานํ, ตํนิสฺสยารมฺมณภาเวน ตเตฺถว อุปฺปตฺติโต จกฺขาทโย จ เนสํ สญฺชาติเทโส, จกฺขาทีนํ อภาเว อภาวโต จกฺขาทโย จ เนสํ การณนฺติ ยถาวุเตฺตน เฏฺฐน จกฺขุ จ ตํ อายตนญฺจาติ **จกฺขายตนํ**ฯ เอวํ เสสานิปิฯ

จกฺขุธาตาทีนิ อฏฺฐารส วิสฺสชฺชนานิ อฏฺฐารสธาตุวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ จกฺขาทีสุ เอเกโก ธโมฺม ยถาสมฺภวํ วิทหติ, ธียเต, วิธานํ วิธียเต, เอตาย, เอตฺถ วา ธียตีติ **ธาตุ**ฯ โลกิยา หิ ธาตุโย การณภาเวน ววตฺถิตา หุตฺวา สุวณฺณรชตาทิธาตุโย วิย สุวณฺณรชตาทิํ, อเนกปฺปการํ สํสารทุกฺขํ วิทหนฺติฯ ภารหาเรหิ จ ภาโร วิย สเตฺตหิ ธียเนฺต, ธารียนฺตีติ อโตฺถฯ ทุกฺข

วิธานมตฺตเมว เจตา อวสวตฺตนโตฯ เอตาหิ จ กรณภูตาหิ สํสารทุกฺขํ สเตฺตหิ อนุวิธียติฯ ต ถาวิหิตเญฺจตํ เอตาเสฺวว ธียติ, ฐปียตีติ อโตฺถฯ อปิจ ยถา ติตฺถิยานํ อตฺตา นาม สภาวโต นตฺถิ, น เอวเมตาฯ เอตา ปน อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ ธาตุโยฯ ยถา จ โลเก วิจิตฺตา หริ ตาลมโนสิลาทโย เสลาวยวา ธาตุโยติ วุจฺจนฺติ, เอวเมตาปิ ธาตุโย วิยาติ ธาตุโยฯ วิจิตฺตา เหตา ญาณเนยฺยาวยวาติฯ ยถา วา สรีรสงฺขาตสฺส สมุทายสฺส อวยวภูเตสุ รสโสณิตาทีสุ อญฺญมญฺญวิสภาคลกฺขณปริจฺฉิเนฺนสุ ธาตุสมญฺญา, เอวเมวเตสุปิ ปญฺจกฺขนฺธสงฺขาตสฺส อตฺตภาวสฺส อวยเวสุ ธาตุสมญฺญา เวทิตพฺพาฯ อญฺญมญฺญวิสภาคลกฺขณปริจฺฉินฺนา เหเต จกฺขาทโยติฯ อปิจ **ธาตู**ติ นิชฺชีวมตฺตเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตถา หิ ภควา ‘‘ฉธาตุโร อยํ ภิกฺขุ ปุ ริโส’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๓๔๓-๓๔๔) ชีวสญฺญาสมูหนนตฺถํ ธาตุเทสนํ อกาสีติฯ ยถาวุเตฺตน เตฺถน จกฺขุ จ ตํ ธาตุ จาติ **จกฺขุธาตุ**ฯ เอวํ เสสาปิฯ **มโนธาตู**ติ จ ติโสฺส มโนธาตุโยฯ **ธมฺมธาตู**ติ เวทนาสญฺญาสงฺขารกฺขนฺธา โสฬส สุขุมรูปานิ นิพฺพานญฺจฯ **มโนวิญฺญาณธา ตู**ติ ฉสตฺตติ มโนวิญฺญาณธาตุโยฯ

จกฺขุนฺทฺริยาทีนิ พาวีสติ วิสฺสชฺชนานิ พาวีสตินฺทฺริยวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ จกฺขุเมว ทสฺ สนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **จกฺขุนฺทฺริยํ**ฯ โสตเมว สวนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **โสตินฺทฺ ริยํ**ฯ ฆานเมว ฆายนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **ฆานินฺทฺริยํ**ฯ ชิวฺหา เอว สายนลกฺขเณ อินฺ ทฏฺฐํ กาเรตีติ **ชิวฺหินฺทฺริยํ**ฯ กาโย เอว ผุสนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **กายินฺทฺริยํ**ฯ มนเต อิติ มโน, วิชานาตีติ อโตฺถฯ อฏฺฐกถาจริยา ปนาหุ – นาลิยา มินมาโน วิย มหาตุลาย ธาร ยมาโน วิย จ อารมฺมณํ มนติ ชานาตีติ มโน, ตเทว มนนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **มนินฺทฺ ริยํ**ฯ

ชีวนฺติ เตน ตํสหชาตา ธมฺมาติ ชีวิตํ, ตเทว อนุปาลนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **ชีวิ ตินฺทฺริยํ**ฯ ตํ รูปชีวิตินฺทฺริยํ อรูปชีวิตินฺทฺริยนฺติ ทุวิธํฯ สพฺพกมฺมชรูปสหชํ สหชรูปานุปาลนํ รูปชีวิตินฺทฺริยํ, สพฺพจิตฺตสหชํ สหชอรูปานุปาลนํ อรูปชีวิตินฺทฺริยํฯ

ถียติ สงฺฆาตํ คจฺฉติ เอติสฺสา คโพฺภติ อิตฺถี, อิตฺถิลิงฺคาทีสุ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, นิยมโต อิตฺถิยา เอว อินฺทฺริยํ **อิตฺถินฺทฺริยํ**ฯ

ปุํ-วุจฺจติ นิรโย, ปุํ สงฺขาเต นิรเย ริสียติ หึสียตีติ ปุริโส, ปุริสลิงฺคาทีสุ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, นิยมโต ปุริสเสฺสว อินฺทฺริยํ **ปุริสินฺทฺริยํ**ฯ ทฺวีสุเปเตสุ เอเกกํ สภาวกสฺส เอเกกสฺส กมฺมชรูปสหชํ โหติฯ

กุสลวิปากกายวิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ สุขํ, กายิกสาตลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, สุขเมว อินฺทฺริยํ **สุขินฺทฺริยํ**ฯ

อกุสลวิปากกายวิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ ทุกฺขํ, กายิกอสาตลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺ ริยํ, ทุกฺขเมว อินฺทฺริยํ **ทุกฺขินฺทฺริยํ**ฯ

ปีติโสมนสฺสโยคโต โสภนํ มโน อสฺสาติ สุมโน, สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ, เจตสิกสา ตลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, โสมนสฺสเมว อินฺทฺริยํ **โสมนสฺสินฺทฺริยํ**ฯ

โทมนสฺสโยคโต ทุฏฺฐุ มโน อสฺสาติ, หีนเวทนตฺตา วา กุจฺฉิตํ มโน อสฺสาติ ทุมฺมโน, ทุมฺมนสฺส ภาโว โทมนสฺสํ, เจตสิกอสาตลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, โทมนสฺสเมว

อินฺทฺริยํ **โทมนสฺสินฺทฺริยํ**ฯ สุขทุกฺขาการปวตฺตึ อุเปกฺขติ มชฺฌตฺตาการสณฺฐิตตฺตา เตนากาเรน ปวตฺตตีติ อุเปกฺขา, มชฺฌตฺตลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, อุเปกฺขา เอว อินฺทฺริยํ **อุเปกฺขินฺทฺริยํ**ฯ

สทฺทหนฺติ เอตาย, สยํ วา สทฺทหติ, สทฺทหนมตฺตเมว วา เอสาติ สทฺธา, อสฺสทฺธิยสฺส อภิภวนโต อธิปติอตฺเถน อินฺทฺริยํ, อธิโมกฺขลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, สทฺธาเยว อินฺทฺริยํ **สทฺธินฺทฺริยํ**ฯ

วีรภาโว วีริยํ, วีรานํ วา กมฺมํ, วิธินา วา นเยน อีรยิตพฺพํ ปวตฺตยิตพฺพนฺติ วีริยํ, โกสชฺชสฺส อภิภวนโต อธิปติอตฺเถน อินฺทฺริยํ, ปคฺคหณลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, วีริยเมว อินฺทฺริยํ **วีริยินฺทฺริยํ**ฯ

สรนฺติ ตาย, สยํ วา สรติ, สรณมตฺตเมว วา เอสาติ สติ, มุฏฺฐสจฺจสฺส อภิภวนโต อธิปติอตฺเถน อินฺทฺริยํ, อุปฏฺฐานลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, สติ เอว อินฺทฺริยํ **สตินฺทฺริยํ**ฯ

อารมฺมเณ จิตฺตํ สมฺมา อาธิยติ ฐเปตีติ สมาธิ, วิเกฺขปสฺส อภิภวนโต อธิปติอตฺเถน อินฺทฺริยํ, อวิเกฺขปลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, สมาธิ เอว อินฺทฺริยํ **สมาธินฺทฺริยํ**ฯ

‘‘อิทํ ทุกฺข’’นฺติอาทินา นเยน อริยสจฺจานิ ปชานาตีติ ปญฺญาฯ อฏฺฐกถายํ ปน ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ปญฺญาปนวเสน ปญฺญา’’ติ วุตฺตํฯ อวิชฺชาย อภิภวนโต อธิปติอตฺเถน อินฺทฺริยํ, ทสฺสนลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, ปญฺญา เอว อินฺทฺริยํ **ปญฺญินฺทฺริยํ**ฯ

อนมตเคฺค สํสารวเฏฺฏ อนญฺญาตํ อมตํ ปทํ จตุสจฺจธมฺมเมว วา ชานิสฺสามีติ ปฏิปนฺนสฺส อุปฺปชฺชนโต อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ **อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ**ฯ โสตาปตฺติมคฺคญาณเสฺสตํ นามํฯ

ปฐมมเคฺคน ญาตํ มริยาทํ อนติกฺกมิตฺวา เตสํเยว เตน มเคฺคน ญาตานํ จตุสจฺจธมฺมานเมว ชานนโต อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ อาชานนกํ อินฺทฺริยํ **อญฺญินฺทฺริยํ**ฯ โสตาปตฺติผลาทีสุ ฉสุ ฐาเนสุ ญาณเสฺสตํ นามํฯ

อญฺญาตาวิโน จตุสเจฺจสุ นิฏฺฐิตญาณกิจฺจสฺส ขีณาสวสฺส อุปฺปชฺชนโต อินฺทฺริยฏฺฐสมฺภวโต จ **อญฺญาตาวินฺทฺริยํ,** อญฺญาตาวีนํ วา จตูสุ สเจฺจสุ นิฏฺฐิตกิจฺจานํ จตุตาริ สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ฐิตานํ ธมฺมานํ อพฺภนฺตเร อินฺทฏฺฐสาธเนน อญฺญาตาวินฺทฺริยํฯ อรหตฺตผลญาณเสฺสตํ นามํฯ สพฺพานิเปตานิ ยถาโยคํ อินฺทลิงฺคเฏฺฐน อินฺทเทสิตเฏฺฐน อินฺททิฏฺฐเฏฺฐน อินฺทสิฏฺฐเฏฺฐน อินฺทชุฏฺฐเฏฺฐน จ อินฺทฺริยานิฯ ภควา หิ สมฺมาสมฺพุโทฺธ ปรมิสฺสริยภาวโต อิโนฺท, กุสลากุสลญฺจ กมฺมํ กเมฺมสุ กสฺสจิ อิสฺสริยาภาวโตฯ เตเนเวตฺถ กมฺมชนิตานิ อินฺทฺริยานิ กุสลากุสลกมฺมํ อุลฺลิเงฺคนฺติ , เตน จ สิฏฺฐานีติ อินฺทลิงฺคเฏฺฐน อินฺทสิฏฺฐเฏฺฐน จ อินฺทฺริยานิฯ สพฺพาเนว ปเนตานิ ภควตา มุนิเนฺทน ยถาภูตโต ปกาสิตานิ อภิสมฺพุทฺธานิ จาติ อินฺทเทสิตเฏฺฐน อินฺททิฏฺฐเฏฺฐน จ อินฺทฺริยานิฯ เตเนว จ ภควตา มุนิเนฺทน กานิจิ โคจราเสวนาย, กานิจิ ภาวนาเสวนาย เสวิตานีติ อินฺทชุฏฺฐเฏฺฐนปิ อินฺทฺริยานิฯ อปิ จ อาธิปจฺจสงฺขาเตน อิสฺสริยเฏฺฐนปิ เอตานิ อินฺทฺริยานิฯ จกฺขุวิญฺญาณาทิปวตฺติยญฺหิ จกฺขาทีนํ สิทฺธมาธิปจฺจํ ตสฺมึ ติเกฺข ติกฺขตฺตา มเนฺท จ มนฺทตฺตาติฯ

๕.

กามธาตุอาทีนิ ทฺวาทส วิสฺสชฺชนานิ ภวปฺปเภทวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ กามราคสงฺขาเตน กาเมน ยุตฺตา ธาตุ **กามธาตุ,** กามสงฺขาตา วา ธาตุ กามธาตุฯ

กามํ ปหาย รูเปน ยุตฺตา ธาตุ **รูปธาตุ,** รูปสงฺขาตา วา ธาตุ รูปธาตุฯ

กามญฺจ รูปญฺจ ปหาย อรูเปน ยุตฺตา ธาตุ **อรูปธาตุ,** อรูปสงฺขาตา วา ธาตุ อรูปธาตุฯ

ตา เอว ธาตุโย ปุน ภวปริยาเยน วุตฺตาฯ ภวตีติ หิ ภโวติ วุจฺจติฯ สญฺญาย ยุตฺโต ภโว **สญฺญาภโว,** สญฺญาสหคโต วา ภโว สญฺญาภโว, สญฺญา วา เอตฺถ ภเว อตฺถีติ สญฺญาภโวฯ โส กามภโว จ อสญฺญาภวมุตฺโต รูปภโว จ เนวสญฺญานาสญฺญาภวมุตฺโต อรูปภโว จ โหติฯ

น สญฺญาภโว **อสญฺญาภโว,** โส รูปภเวกเทโสฯ

โอฬาริกตฺตาภาวโต เนวสญฺญา, สุขุมตฺเตน สมฺภวโต นาสญฺญาติ เนวสญฺญานาสญฺญา, ตาย ยุตฺโต ภโว **เนวสญฺญานาสญฺญาภโวฯ** อถ วา โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวา, สุขุมาย จ ภาวา เนวสญฺญานาสญฺญา อสฺมิํ ภเวติ เนวสญฺญานาสญฺญาภโว, โส อรูปภเวกเทโสฯ

เอเกน รูปกฺขนฺเธน โวกิโณฺณ ภโว เอเกน โวกาโร อสฺส ภวสฺสาติ **เอกโวการภโว,** โส อสญฺญภโววฯ

จตูหิ อรูปกฺขนฺเธหิ โวกิโณฺณ ภโว จตูหิ โวกาโร อสฺส ภวสฺสาติ **จตุโวการภโว** , โส อรูปภโว เอวฯ

ปญฺจหิ ขนฺเธหิ โวกิโณฺณ ภโว ปญฺจหิ โวกาโร อสฺส ภวสฺสาติ **ปญฺจโวการภโว,** โส กามภโว จ รูปภเวกเทโส จ โหติฯ

๖. **ปฐมชฺฌานา**ทีนิ ทฺวาทส วิสฺสชฺชนานิ ฌานสมาปตฺติวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ **ฌาน**นฺติ อิธ พฺรหฺมวิหารมตฺตํ อธิเปฺปตํฯ วิตกฺกวิจารปีติสุขจิเตฺตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ **ปฐมํ ฌานํ**ฯ ปีติสุขจิเตฺตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ **ทุติยํ ฌานํ**ฯ สุขจิเตฺตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ **ตติยํ ฌานํ**ฯ อุเปกฺขาจิเตฺตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ **จตุตฺถํ ฌานํ**ฯ

เมทติ เมชฺชตีติ เมตฺตา, สินิยฺหตีติ อโตฺถฯ มิเตฺต วา ภวา, มิตฺตสฺส วา เอสา ปวตฺตีติ เมตฺตา, ปจฺจนีกธเมฺมหิ มุตฺตตฺตา อารมฺมเณ จาธิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติ, เจตโส วิมุตฺติ เจโตวิมุตฺติ, เมตฺตา เอว เจโตวิมุตฺติ **เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ**ฯ

กรุณา วุตฺตตฺถา เอวฯ

โมทนฺติ ตาย ตํสมงฺคิโน, สยํ วา โมทติ, โมทนมตฺตเมว วา ตนฺติ **มุทิตา**ฯ ‘‘อเวรา โหนฺตู’’ติอาทิพฺยาปารปฺปหาเนน มชฺฌตฺตภาวูปคมเนน จ อุเปกฺขตีติ **อุเปกฺขา**ฯ เมตฺตาทโย ตโย พฺรหฺมวิหารา ปฐมาทีหิ ตีหิ ฌาเนหิ ยุตฺตาฯ อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาโร จตุตฺถชฺฌาเนน ยุโตฺตฯ

ผรณวเสน นตฺถิ เอตสฺส อโนฺตติ อนโนฺตฯ อากาโส อนโนฺต อากาสานโนฺต, กสิณุคฺฆาฏิมากาโส ฯ อากาสานโนฺตเยว อากาสานญฺจํ, ตํ อากาสานญฺจํ อธิฏฺฐานเฏฺฐน อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส ‘‘เทวานํ เทวายตนมิวา’’ติ อากาสานญฺจายตนํฯ อากาสานญฺจายตนเมว สมาปตฺติ **อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติ**ฯ ผรณวเสน จ นตฺถิ เอตสฺส อโนฺตติ อนนฺตํ, ตํ อากาสารมฺมณํ วิญฺญาณํฯ อนนฺตเมว อานญฺจํ, วิญฺญาณํ อานญฺจํ ‘‘วิญฺญาณานญฺจ’’นฺติ อวตฺวา ‘‘วิญฺญาณญฺจ’’นฺติ วุตฺตํฯ อยเญฺหตฺถ รุฬฺหิสโทฺทฯ ตํ วิญฺญาณญฺจํ อธิฏฺฐานเฏฺฐน อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส ‘‘เทวานํ เทวายตนมิวา’’ติ **วิญฺญาณญฺจายตนํ**ฯ นตฺถิ เอตสฺส กิญฺจนนฺติ อกิญฺจนํ, อนฺตมโส ภงฺคมตฺตมฺปิ อสฺส อวสิฏฺฐํ นตฺถีติ วุตฺตํ โหติฯ อกิญฺจนสฺส ภาโว อากิญฺจญฺญํฯ อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณาภาวเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตํ อากิญฺจญฺญํฯ อธิฏฺฐานเฏฺฐน อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส ‘‘เทวานํ เทวายตนมิวา’’ติ **อากิญฺจญฺญายตนํ**ฯ โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวโต, สุขุมาย จ ภาวโต เนวสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส สญฺญา นาสญฺญาติ เนวสญฺญานาสญฺญํฯ เนวสญฺญานาสญฺญญฺจ ตํ มนายตนธมฺมายตนปริยาปนฺนตฺตา อายตนญฺจาติ **เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ**ฯ อถ วา ยายเมตฺถ สญฺญา สา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา, สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญาติ เนวสญฺญานาสญฺญา, เนวสญฺญานาสญฺญา จ สา เสสธมฺมานํ อธิฏฺฐานเฏฺฐน อายตนญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํฯ อากิญฺจญฺญายตนารมฺมณาย สมาปตฺติยา เอตํ อธิวจนํฯ น เกวลํ เอตฺถ สญฺญา เอทิสี, อถ โข เวทนาปิ เนวเวทนา นาเวทนาฯ จิตฺตมฺปิ เนวจิตฺตํ นาจิตฺตํฯ ผโสฺสปิ เนวผโสฺส นาผโสฺสฯ เอส นโย เสสสมฺปยุตฺตธเมฺมสุฯ สญฺญาสีเสน ปนายํ เทสนา กตาติฯ

อวิชฺชาทีนิ ทฺวาทส วิสฺสชฺชนานิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺควเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ ปูเรตุํ อยุตฺตเฏฺฐน กายทุจฺจริตาทิ อวินฺทิยํ นาม, อลทฺธพฺพนฺติ อโตฺถฯ ตํ อวินฺทิยํ วินฺทตีติ **อวิชฺชา**ฯ ตพฺพิปรีตโต กายสุจริตาทิ วินฺทิยํ นาม, ตํ วินฺทิยํ น วินฺทตีติ อวิชฺชาฯ ขนฺธานํ ราสฏฺฐํ, อายตนานํ อายตนฏฺฐํ, ธาตูนํ สุญฺญฏฺฐํ, อินฺทฺริยานํ อธิปติยฏฺฐํ, สจฺจานํ ตถฏฺฐํ อวิทิตํ กโรตีติ อวิชฺชาฯ ทุกฺขาทีนํ ปีฬนาทิวเสน วุตฺตํ จตุพฺพิธํ จตุพฺพิธํ อตฺถํ อวิทิตํ กโรตีติปิ อวิชฺชา, อนฺตวิรหิเต สํสาเร สพฺพโยนิคติภววิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาเสสุ สเตฺต ชวาเปตีติ อวิชฺชา, ปรมตฺถโต อวิชฺชมาเนสุ อิตฺถิปุริสาทีสุ ชวติ, วิชฺชมาเนสุปิ ขนฺธาทีสุ น ชวตีติ อวิชฺชา, อปิ จ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วตฺถารมฺมณานํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานญฺจ ธมฺมานํ ฉาทนโตปิ อวิชฺชาฯ สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ **สงฺขารา**ฯ วิชานาตีติ **วิญฺญาณํ**ฯ นมตีติ **นามํ,** นามยตีติ วา นามํฯ รุปฺปตีติ **รูปํ**ฯ อาเย ตโนติ , อายตญฺจ นยตีติ **อายตนํ**ฯ ผุสตีติ **ผโสฺส**ฯ เวทยตีติ **เวทนา**ฯ ปริตสฺสตีติ **ตณฺหา**ฯ อุปาทิยติ ภุสํ คณฺหาตีติ **อุปาทานํ**ฯ ภวติ, ภาวยตีติ วา **ภโว**ฯ ชนนํ **ชาติ**ฯ ชีรณํ **ชรา**ฯ มรนฺติ เอเตนาติ **มรณํ**ฯ

๗. **ทุกฺขา**ทีนิ อฏฺฐสตานิ อฏฺฐ จ วิสฺสชฺชนานิ จตุสจฺจโยชนาวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ ‘‘ทุกฺขํ อภิเญฺญยฺย’’นฺติอาทีสุ หิ ฉนฺนํ จตุกฺกานํ วเสน จตุวีสติ วิสฺสชฺชนานิ ‘‘จกฺขุ ชรามรณ’’นฺติ เปยฺยาเล ‘‘จกฺขุ อภิเญฺญยฺยํ โสตํ อภิเญฺญยฺย’’นฺติอาทินา ‘‘ชาติ อภิเญฺญยฺยา’’ติ ปริโยสาเนน ปญฺจนวุตาธิเกน วิสฺสชฺชนสเตน โยเชตฺวา วุตฺตานิฯ ปญฺจนวุตาธิกํ จตุกฺกสตํ โหติ, เตสํ จตุกฺกานํ วเสน อสีติอธิกานิ สตฺต วิสฺสชฺชนสตานิฯ ‘‘ชรามรณํ อภิเญฺญยฺย’’นฺติอาทิเก จตุเกฺก ‘‘จตฺตาริ วิสฺสชฺชนานี’’ติ เอวํ สพฺพานิ อฏฺฐ จ สตานิ อฏฺฐ จ วิสฺสชฺชนานิ โหนฺติฯ เอตฺถ จ ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส ปธานภูโต ปจฺจโย สมุทโยติ เวทิตโพฺพฯ สพฺพสงฺขาเรหิ สุญฺญํ นิพฺพานํ นิโรโธติ เวทิตพฺพํฯ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยาทีนํ ติณฺณมฺปิ หิ โลกุตฺตรินฺทฺริยานํ เอตฺถ อภาวํ สนฺธาย อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยนิโรโธติอาทิ ยุชฺชติ ฯ นิโรธคามินิ

ปฏิปาทาติ จ สพฺพตฺถ อริยมคฺค เอวฯ เอวญฺหิ วุจฺจมาเน ผเลปิ มคฺคโวหารสมฺภวโต อญฺญินฺทฺริยอญฺญาตาวินฺทฺริยานมฺปิ ยุชฺชติฯ ปุน ทุกฺขาทีนํ ปริญฺญฏฺฐาทิวเสน อฏฺฐสตานิ อฏฺฐ จ วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิ, ปุน ทุกฺขาทีนํ ปริญฺญาปฏิเวธฏฺฐาทิวเสน อฏฺฐสตานิ อฏฺฐ จ วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ ปริญฺญา จ สา ปฏิวิชฺฌิตพฺพเฏฺฐน ปฏิเวโธ จาติ ปริญฺญาปฏิเวโธฯ ปริญฺญาปฏิเวโธว อโตฺถ **ปริญฺญาปฏิเวธโฏฺฐ**ฯ

๘. ปุน ตาเนว ทุกฺขาทีนิ ชรามรณปริยนฺตานิ ทฺวิอธิกานิ เทฺว ปทสตานิ สมุทยาทีหิ สตฺตหิ สตฺตหิ ปเทหิ โยเชตฺวา ทฺวิอธิกานํ ทฺวินฺนํ อฏฺฐกสตานํ วเสน สหสฺสญฺจ ฉ จ สตานิ โสฬส จ วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถ ปธานภูโต ปจฺจโย สมุทโย, ตสฺส นิโรโธ **สมุทยนิโรโธ**ฯ ฉโนฺท เอว ราโค ฉนฺทราโค, ทุเกฺข สุขสญฺญาย ทุกฺขสฺส ฉนฺทราโค, ตสฺส นิโรโธ **ฉนฺทราคนิโรโธ**ฯ ทุกฺขํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชมานํ สุขํ โสมนสฺสํ **ทุกฺขสฺส อสฺสาโท**ฯ ทุกฺขสฺส อนิจฺจตา ทุกฺขสฺส วิปริณามธมฺมตา **ทุกฺขสฺส อาทีนโว**ฯ ทุเกฺข ฉนฺทราควินโย ฉนฺทราคปฺปหานํ **ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ**ฯ ‘‘ยํ โข ปน กิญฺจิ ภูตํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ นิโรโธ ตสฺส นิสฺสรณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๔) วจนโต นิพฺพานเมว ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํฯ ‘‘ทุกฺขนิโรโธ สมุทยนิโรโธ ฉนฺทราคนิโรโธ ทุกฺขสฺส นิสฺสรณ’’นฺติ นานาสงฺขตปฏิปกฺขวเสน นานาปริยายวจเนหิ จตูสุ ฐาเนสุ นิพฺพานเมว วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ เกจิ ปน ‘‘อาหารสมุทยา ทุกฺขสมุทโย อาหารนิโรธา ทุกฺขนิโรโธ สรสวเสน สมุทยนิโรโธ, อถ วา อุทยพฺพยทสฺสเนน สมุทยนิโรโธ สห วิปสฺสนาย มโคฺค ฉนฺทราคนิโรโธ’’ติ วทนฺติฯ เอวญฺจ วุจฺจมาเน โลกุตฺตรินฺทฺริยานํ อวิปสฺสนูปคตฺตา น สพฺพสาธารณํ โหตีติ ปฐมํ วุตฺตนโยว คเหตโพฺพฯ โลกุตฺตรินฺทฺริเยสุ หิ ฉนฺทราคาภาวโตเยว ฉนฺทราคนิโรโธติ ยุชฺชติฯ สรีเร ฉนฺทราเคเนว สรีเรกเทเสสุ เกสาทีสุปิ ฉนฺทราโค กโตว โหติ, ชรามรณวเนฺตสุ ฉนฺทราเคเนว ชรามรเณสุปิ ฉนฺทราโค กโตว โหติฯ เอวํ อสฺสาทาทีนวาปิ โยเชตพฺพาฯ ปุน ทุกฺขาทีนิ ชรามรณปริยนฺตานิ ทฺวิอธิกานิ เทฺว ปทสตานิ สมุทยาทีหิ ฉหิ ฉหิ ปเทหิ โยเชตฺวา ทฺวิอธิกานํ ทฺวินฺนํ สตฺตกสตานํ วเสน นยสหสฺสญฺจ จตฺตาริ จ สตานิ จุทฺทส จ วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ

๙. อิทานิ รูปาทีนิ ชรามรณปริยนฺตานิ เอกาธิกานิ เทฺว ปทสตานิ สตฺตหิ อนุปสฺสนาหิ โยเชตฺวา นิทฺทิสิตุํ ปฐมํ ตาว อนิจฺจานุปสฺสนาทโย สตฺต อนุปสฺสนา นิทฺทิฏฺฐาฯ ตานิ สพฺพานิ สตฺตหิ สุทฺธิกอนุปสฺสนาวิสฺสชฺชเนหิ สทฺธิํ สหสฺสญฺจ จตฺตาริ จ สตานิ จุทฺทส จ วิสฺสชฺชนานิ โหนฺติฯ อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา **อนิจฺจานุปสฺสนา**ฯ สา นิจฺจสญฺญาปฏิปกฺขาฯ ทุกฺขนฺติ อนุปสฺสนา **ทุกฺขานุปสฺสนา**ฯ สา สุขสญฺญาปฏิปกฺขาฯ อนตฺตาติ อนุปสฺสนา **อนตฺตานุปสฺสนา**ฯ สา อตฺตสญฺญาปฏิปกฺขาฯ ติสฺสนฺนํ อนุปสฺสนานํ ปริปูรตฺตา นิพฺพินฺทตีติ นิพฺพิทา, นิพฺพิทา จ สา อนุปสฺสนา จาติ **นิพฺพิทานุปสฺสนา**ฯ สา นนฺทิปฏิปกฺขาฯ จตสฺสนฺนํ อนุปสฺสนานํ ปริปูรตฺตา วิรชฺชตีติ วิราโค, วิราโค จ โส อนุปสฺสนา จาติ **วิราคานุปสฺสนา**ฯ สา ราคปฏิปกฺขาฯ ปญฺจนฺนํ อนุปสฺสนานํ ปริปูรตฺตา ราคํ นิโรเธตีติ นิโรโธ, นิโรโธ จ โส อนุปสฺสนา จาติ **นิโรธานุปสฺสนา**ฯ สา สมุทยปฏิปกฺขาฯ ฉนฺนํ อนุปสฺสนานํ ปริปูรตฺตา ปฏินิสฺสชฺชตีติ ปฏินิสฺสโคฺค, ปฏินิสฺสโคฺค จ โส อนุปสฺสนา จาติ **ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา**ฯ สา อาทานปฏิปกฺขาฯ โลกุตฺตรินฺทฺริยานํ อสติปิ วิปสฺสนูปคเตฺต ‘‘สเพฺพ สงฺขารา อนิจฺจา, สเพฺพ สงฺขารา ทุกฺขา, สเพฺพ ธมฺมา อนตฺตา’’ติ (ธ. ป. ๒๗๗-๒๗๙; ปฏิ. ม. ๑.๓๑) วจนโต เตสมฺปิ อนิจฺจทุกฺขานตฺตตฺตา ตตฺถ นิจฺจสุขตฺตสญฺญานํ นนฺทิยา ราคสฺส จ อภาวา นิโรธวนฺตานีติ อนุปสฺสนโต ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺคปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺคสมฺภวโต จ เตหิปิ สตฺต อนุปสฺสนา โยชิตาติ เวทิตพฺพาฯ ชรามรณวเนฺตสุ อนิจฺจาทิโต ทิเฏฺฐสุ ชรามรณมฺปิ อนิจฺจาทิโต ทิฏฺฐํ นาม โหติ, ชรามรณวเนฺตสุ นิพฺพินฺทโนฺต วิรชฺชโนฺต ชรามรเณ นิพฺพิโนฺน จ วิรโตฺต จ โหติ, ชรา

มรณวเนฺตสุ นิโรธโต ทิเฏฺฐสุ ชรามรณมฺปิ นิโรธโต ทิฏฺฐํ นาม โหติ, ชรามรณวเนฺตสุ ปฏินิสฺสชฺชโนฺต ชรามรณํ ปฏินิสฺสชฺชโนฺตว โหตีติ ชรามรเณหิ สตฺต อนุปสฺสนา โยชิตาติ เวทิตพฺพาฯ

๑๐. อิทานิ อาทีนวญาณสฺส วตฺถุภูตานํ อุปฺปาทาทีนํ ปญฺจนฺนํ อารมฺมณานํ วเสน อุปฺปาทาทีนิ เตสํ เววจนานิ ปญฺจทส วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิ, สนฺติปทญาณสฺส ตปฺปฏิปกฺขารมฺมณวเสน อนุปฺปาทาทีนิ ปญฺจทส วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิ, ปุน ตาเนว อุปฺปาทานุปฺปาทาทีนิ ปทานิ ยุคฬกวเสน โยเชตฺวา ตึส วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ เอวํ อิมสฺมึ นเยว สฏฺฐิ วิสฺสชฺชนานิ โหนฺติฯ ตตฺถ **อุปฺปาโท**ติ ปุริมกมฺมปจฺจยา อิธ อุปฺปตฺติฯ **ปวตฺต**นฺติ ตถาอุปฺปนฺนสฺส ปวตฺติฯ **นิมิตฺต**นฺติ สพฺพมฺปิ สงฺขารนิมิตฺตํฯ โยคาวจรสฺส หิ สงฺขารา สสณฺฐานา วิย อุปฏฺฐหนฺติ, ตสฺมา นิมิตฺตนฺติ วุจฺจนฺติฯ **อายูหนา**ติ อายตึ ปฏิสนฺธิเหตุภูตํ กมฺมํฯ ตญฺหิ อภิสงฺขรณฏฺเฐน อายูหนาติ วุจฺจติฯ

ปฏิสนฺธีติ อายตึ อุปฺปตฺติฯ สา หิ ภวนฺตรปฏิสนฺธานโต ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติฯ **คตี**ติ ยาย คติยา สา ปฏิสนฺธิ โหติฯ สา หิ คนฺตพฺพโต คตีติ วุจฺจติฯ **นิพฺพตฺตี**ติ ขนฺธานํ นิพฺพตฺตนํฯ **อุปปตฺตี**ติ ‘‘สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๒) เอวํ วุตฺตา วิปากปวตฺติฯ **ชาตี**ติ ชนนํฯ ตตฺถ ตตฺถ นิพฺพตฺตมานานํ สตฺตานํ เย เย ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, เตสํ เตสํ ปฐมํ ปาตุภาโวฯ **ชรา**ติ ชีรณํฯ สา ทุวิธา ฐิตญฺญถตฺตลกฺขณสงฺขาตํ สงฺขตลกฺขณญฺจ ขณฺฑิจฺจาทิสมฺมโต สนฺตติยํ เอกภวปริยาปนฺนขนฺธานํ ปุราณภาโว จฯ สา อิธ อธิเปฺปตาฯ **พฺยาธี**ติ ธาตุโกฺขภปจฺจยสมุฏฺฐิโต ปิตฺตเสมฺหวาตสนฺนิปาตอุตุวิปริณามวิสมปริหารอุปกฺกมกมฺมวิปากวเสน อฏฺฐวิโธ อาพาโธฯ วิวิธํ ทุกฺขํ อาทหติ วิทหตีติ พฺยาธิ, พฺยาธยติ ตาเปติ, กมฺปยตีติ วา พฺยาธิฯ **มรณ**นฺติ มรนฺติ เอเตนาติ มรณํฯ ตํ ทุวิธํ วยลกฺขณสงฺขาตํ สงฺขตลกฺขณญฺจ เอกภวปริยาปนฺนชีวิตินฺทฺริยปฺปพนฺธวิเจฺฉโท จฯ ตํ อิธ อธิเปฺปตํฯ

โสโกติ โสจนํฯ ญาติโภคโรคสีลทิฏฺฐิพฺยสเนหิ ผุฏฺฐสฺส จิตฺตสนฺตาโปฯ **ปริเทโว**ติ ปริเทวนํฯ ญาติพฺยสนาทีหิเยว ผุฏฺฐสฺส วจีปลาโปฯ **อุปายาโส**ติ ภุโส อายาโสฯ ญาติพฺยสนาทีหิเยว ผุฏฺฐสฺส อธิมตฺตเจโตทุกฺขปฺปภาวิโต โทโสเยวฯ เอตฺถ จ อุปฺปาทาทโย ปเญฺจว อาทีนวญาณสฺส วตฺถุวเสน วุตฺตา, เสสา เตสํ เววจนวเสนฯ ‘‘นิพฺพตฺตี’’ติ หิ อุปฺปาทสฺส, ‘‘ชาตี’’ติ ปฏิสนฺธิยา เววจนํ, ‘‘คติ อุปปตฺตี’’ติ อิทํ ทฺวยํ ปวตฺตสฺส, ชราทโย นิมิตฺตสฺสาติฯ อนุปฺปาทาทิวจเนหิ ปน นิพฺพานเมว วุตฺตํฯ

ปุน ตาเนว อุปฺปาทานุปฺปาทาทีนิ สฏฺฐิ ปทานิ ทุกฺขสุขปเทหิ โยเชตฺวา สฏฺฐิ วิสฺสชฺชนานิ, ภยเขมปเทหิ โยเชตฺวา สฏฺฐิ วิสฺสชฺชนานิ, สามิสนิรามิสปเทหิ โยเชตฺวา สฏฺฐิ วิสฺสชฺชนานิ, สงฺขารนิพฺพานปเทหิ โยเชตฺวา สฏฺฐิ วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถ **ทุกฺข**นฺติ อนิจฺจตฺตา ทุกฺขํฯ ทุกฺขปฏิปกฺขโต **สุขํ**ฯ ยํ ทุกฺขํ, ตํ **ภยํ**ฯ ภยปฏิปกฺขโต **เขมํ**ฯ ยํ ภยํ, ตํ วฏฺฏามิสโลกามิเสหิ อวิปฺปมุตฺตตฺตา **สามิสํ**ฯ สามิสปฏิปกฺขโต **นิรามิสํ**ฯ ยํ สามิสํ, ตํ สงฺขารมตฺตเมวฯ สงฺขารปฏิปกฺขโต สนฺตตฺตา **นิพฺพานํ**ฯ สงฺขารา หิ อาทิตฺตา, นิพฺพานํ สนฺตนฺติฯ ทุกฺขากาเรน ภยากาเรน สามิสากาเรน สงฺขาราการเนาติ เอวํ เตน เตน อากาเรน ปวตฺตึ สนฺธาย ตถา ตถา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพนฺติฯ

๑๑. **ปริคฺคหฏฺฐา**ทีนิ เอกตึส วิสฺสชฺชนานิ อริยมคฺคกฺขณวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ อริยมคฺคสมฺปยุตฺตา หิ ธมฺมา อาทิโต ปภุติ อุปฺปาทนตฺถํ ปริคฺคยฺหเนฺต อิติ ปริคฺคหา, เตสํ สภาโว **ปริคฺคหโฏฺฐ**ฯ เตสํเยว อญฺญมญฺญปริวารภาเวน **ปริวารโฏฺฐ**ฯ ภาวนาปาริปูริวเสน **ปริปู**

รโฏฺฐฯ เตสํเยว สมาธิวเสน เอการมฺมณปริคฺคหมเปกฺขิตฺวา **เอกคฺคโฏฺฐ**ฯ นานารมฺมณวิเกฺขปาภาวมเปกฺขิตฺวา **อวิเกฺขปโฏฺฐ**ฯ วีริยวเสน **ปคฺคหโฏฺฐ**ฯ สมาธิวเสน อุทเกน นฺหานียจุณฺณานํ วิย อวิปฺปกิณฺณตา **อวิสารโฏฺฐ**ฯ สมาธิโยเคน อลุลิตตฺตา **อนาวิลโฏฺฐ**ฯ อวิกมฺปิตตฺตา **อนิญฺชนโฏฺฐ**ฯ **เอกตฺตุปฏฺฐานวเสนา**ติ สมาธิโยเคน จ เอการมฺมเณ ภุสํ ปติฏฺฐานวเสน จฯ **ฐิตโฏฺฐ**ติ อารมฺมเณ นิจฺจลภาเวน ปติฏฺฐิตโฏฺฐฯ ตสฺส นิพฺพานารมฺมณสฺส อาลมฺพนภาเวน **อารมฺมณโฏฺฐ**ฯ ตเตฺถว นิกามจารภาเวน **โคจรโฏฺฐ**ฯ นิสฺสรณปหานภาเวน นิพฺพานสฺส **ปหานโฏฺฐ**ฯ กิเลสปริจฺจาควเสน อริยมคฺคสฺส **ปริจฺจาคโฏฺฐ**ฯ ทุภโต วุฏฺฐานวเสน **วุฏฺฐานโฏฺฐ**ฯ นิมิตฺตปวเตฺตหิ นิวตฺตนวเสน **นิวตฺตนโฏฺฐ**ฯ นิพฺพุตตฺตา **สนฺตโฏฺฐ**ฯ อตปฺปกตฺตา อุตฺตมตฺตา จ **ปณีตโฏฺฐ**ฯ กิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา, อารมฺมเณ จ อธิมุตฺตตฺตา **วิมุตฺตโฏฺฐ**ฯ อาสวานํ อวิสยภาเวน ปริสุทฺธตฺตา **อนาสวโฏฺฐ**ฯ กิเลสกนฺตารสํสารกนฺตาราติกฺกมเนน **ตรณโฏฺฐ**ฯ สงฺขารนิมิตฺตาภาเวน **อนิมิตฺตโฏฺฐ**ฯ ตณฺหาปณิธิอภาเวน **อปฺปณิหิตโฏฺฐ**ฯ อตฺตสาราภาเวน **สุญฺญตโฏฺฐ**ฯ วิมุตฺติรเสน เอกรสตาย, สมถวิปสฺสนานํ เอกรสตาย วา **เอกรสโฏฺฐ**ฯ สมถวิปสฺสนานํ อญฺญมญฺญํ **อนติวตฺตนโฏฺฐ**ฯ เตสํเยว **ยุคนทฺธโฏฺฐ**ฯ อริยมคฺคสฺส สงฺขารโต นิคฺคมเน **นิยฺยานโฏฺฐ**ฯ นิพฺพานสมฺปาปเนน **เหตุโฏฺฐ**ฯ นิพฺพานปจฺจกฺขกรเณน **ทสฺสนโฏฺฐ**ฯ อธิปติภาเวน **อาธิปเตยฺยโฏฺฐ**ติฯ

๑๒. **สมถา**ทีนิ จตฺตาริ วิสฺสชฺชนานิ สมถวิปสฺสนาวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ อนิจฺจาทิวเสน อนุ อนุ ปสฺสนโต **อนุปสฺสนโฏฺฐ**ฯ ยุคนทฺธสฺส สมถวิปสฺสนาทฺวยสฺส เอกรสภาเวน **อนติวตฺตนโฏฺฐ**ฯ **สิกฺขา**ทีนิ นว วิสฺสชฺชนานิ อริยมคฺคสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ สิกฺขิตพฺพตฺตา **สิกฺขา** ฯ ตสฺสา สมาทาตพฺพโต **สมาทานโฏฺฐ**ฯ สีเล ปติฏฺฐาย กมฺมฏฺฐานวเสน คหิตสฺส อารมฺมณสฺส ภาวนาปวตฺติฏฺฐานตฺตา โคจรฏฺฐานตฺตา จ **โคจรโฏฺฐ**ฯ สมถกาเล วิปสฺสนากาเล วา โกสชฺชวเสน ลีนสฺส จิตฺตสฺส ธมฺมวิจยวีริยปีติสโมฺพชฺฌงฺคภาวนาวเสน อุสฺสาหนโฏฺฐ **ปคฺคหโฏฺฐ**ฯ อุทฺธจฺจวเสน อุทฺธตสฺส จิตฺตสฺส ปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคภาวนาวเสน สนฺนิสีทาปนโฏฺฐ **นิคฺคหโฏฺฐฯ อุโภ วิสุทฺธาน**นฺติ อุภโต วิสุทฺธานํ, ลีนุทฺธตปกฺขโต นิวาเรตฺวา วิสุทฺธานํ จิตฺตานนฺติ อโตฺถฯ มชฺฌิมภาเว ฐิตานํ สนฺตติวเสน ปวตฺตมานานํ จิตฺตานํ วเสน พหุวจนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อุสฺสาหนสนฺนิสีทาปเนสุ สพฺยาปาราภาโว **อชฺฌุเปกฺขนโฏฺฐ**ฯ สมฺปฺปวตฺตสฺส จิตฺตสฺส วเสน ภาวนา **วิเสสาธิคมโฏฺฐ**ฯ อริยมคฺคปาตุภาววเสน **อุตฺตริปฏิเวธโฏฺฐ**ฯ อริยมคฺคสิทฺธจตุสจฺจปฏิเวธวเสน **สจฺจาภิสมยโฏฺฐ**ฯ ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเธ **ปติฏฺฐาปกโฏฺฐ**ฯ สา หิ ตํสมงฺคิปุคฺคลํ นิโรธสงฺขาเต นิพฺพาเน ปติฏฺฐาเปติฯ

สทฺธินฺทฺริยาทีนิ ปญฺจ วิสฺสชฺชนานิ อินฺทฺริยฏฺฐวเสน วุตฺตานิฯ **อธิโมกฺขโฏฺฐ**ติ อธิมุจฺจนโฏฺฐฯ **อุปฏฺฐานโฏฺฐ**ติ อารมฺมณํ อุเปจฺจ ปติฏฺฐานโฏฺฐฯ **ทสฺสนโฏฺฐ**ติ สภาวเปกฺขนโฏฺฐฯ **สทฺธาพลา**ทีนิ ปญฺจ วิสฺสชฺชนานิ พลฏฺฐวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ อกมฺปิยเฏฺฐน สทฺธาวพลนฺติ **สทฺธาพลํฯ อสฺสทฺธิเย**ติ อสฺสทฺธิเยนฯ **อสฺสทฺธิย**นฺติ จ สทฺธาปฏิปกฺขภูโต จิตฺตุปฺปาโทฯ **อกมฺปิยโฏฺฐ**ติ อกเมฺปตพฺพโฏฺฐ, กเมฺปตุํ น สกฺกาติ อโตฺถฯ **โกสเชฺช**ติ กุสีตภาวสงฺขาเตน ถินมิเทฺธนฯ **ปมาเท**ติ สติปฏิปเกฺขน จิตฺตุปฺปาเทนฯ **อุทฺธเจฺจ**ติ อวูปสมสงฺขาเตน อุทฺธเจฺจนฯ **อวิชฺชายา**ติ โมเหนฯ **สติสโมฺพชฺฌงฺคา**ทีนิ สตฺต วิสฺสชฺชนานิ โพชฺฌงฺคฏฺฐวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ พุชฺฌนกสฺส อโงฺค โพชฺฌโงฺคฯ ปสโตฺถ สุนฺทโร จ โพชฺฌโงฺค สโมฺพชฺฌโงฺค, สติเยว สโมฺพชฺฌโงฺค **สติสโมฺพชฺฌโงฺค**ฯ ธเมฺม วิจินาตีติ ธมฺมวิจโยฯ ปญฺญาเยตํ นามํฯ **ปวิจยโฏฺฐ**ติ วิจารโฏฺฐฯ ปีนยตีติ **ปีติฯ ผรณโฏฺฐ**ติ วิสรณโฏฺฐฯ ปสฺสมฺภนํ **ปสฺสทฺธิ** ฯ **อุปสมโฏฺฐ**ติ นิทฺทรถโฏฺฐฯ อุปฺปตฺติโต อิกฺขตีติ **อุเปกฺขา,** สมํ เปกฺขติ อ

ปกฺขปติตาว หุตฺวา เปกฺขตีติ อโตฺถฯ สา อิธ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา, โพชฺฌงฺคุเปกฺขาติปิ ตสฺสา นามํฯ สมวาหิตลกฺขณตฺตา **ปฏิสงฺขานโฏฺฐ**ฯ

สมฺมาทิฏฺฐาทีนิ อฏฺฐ วิสฺสชฺชนานิ มคฺควเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ สมฺมา ปสฺสติ, สมฺมา วา ตาย ปสฺสนฺติ, ปสตฺถา สุนฺทรา วา ทิฏฺฐีติ สมฺมาทิฏฺฐิฯ ตสฺสา **สมฺมาทิฏฺฐิยา**ฯ สมฺมา สงฺกเปฺปติ, สมฺมา วา เตน สงฺกเปฺปนฺติ, ปสโตฺถ สุนฺทโร วา สงฺกโปฺปติ **สมฺมาสงฺกโปฺป**ฯ **อภิโรปนโฏฺฐ**ติ จิตฺตสฺส อารมฺมณาโรปนโฏฺฐฯ อารมฺมณาภินิโรปนโฏฺฐติปิ ปาโฐฯ สมฺมา วทติ , สมฺมา วา ตาย วทนฺติ, ปสตฺถา สุนฺทรา วา วาจาติ **สมฺมาวาจา**ฯ มิจฺฉาวาจาวิรติยา เอตํ นามํฯ **ปริคฺคหโฏฺฐ**ติ จตุพฺพิธวจีสํวรปริคฺคหโฏฺฐฯ สมฺมา กโรติ, สมฺมา วา เตน กโรนฺติ, ปสตฺถํ สุนฺทรํ วา กมฺมนฺติ สมฺมากมฺมํ, สมฺมากมฺมเมว **สมฺมากมฺมโนฺต**ฯ มิจฺฉากมฺมนฺตวิรติยา เอตํ นามํฯ **สมุฏฺฐานโฏฺฐ**ติ ติวิธกายสํวรสมุฏฺฐานโฏฺฐฯ สมฺมา อาชีวติ, สมฺมา วา เตน อาชีวนฺติ, ปสโตฺถ สุนฺทโร วา อาชีโวติ **สมฺมาอาชีโว**ฯ มิจฺฉาชีววิรติยา เอตํ นามํฯ **โวทานโฏฺฐ**ติ ปริสุทฺธโฏฺฐฯ สมฺมา วายมติ, สมฺมา วา เตน วายมนฺติ, ปสโตฺถ สุนฺทโร วา วายาโมติ **สมฺมาวายาโม**ฯ สมฺมา สรติ, สมฺมา วา ตาย สรนฺติ, ปสตฺถา สุนฺทรา วา สตีติ **สมฺมาสติ**ฯ สมฺมา สมาธิยติ, สมฺมา วา เตน สมาธิยนฺติ, ปสโตฺถ สุนฺทโร วา สมาธีติ **สมฺมาสมาธิ**ฯ

๑๓. **อินฺทฺริยา**ทีนิ ทส วิสฺสชฺชนานิ ราสิกตฺวา อนุปุพฺพปฏิปาฏิวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ **อาธิปเตยฺยโฏฺฐ**ติ อินฺทฏฺฐกรณวเสน อธิปติอโตฺถฯ **อกมฺปิยโฏฺฐ**ติ ปฏิปเกฺขหิ กเมฺปตุํ อสกฺกุเณยฺยโฏฺฐฯ **นิยฺยานโฏฺฐ**ติ โลกิยโลกุตฺตรานมฺปิ ปฏิปกฺขโต นิคฺคมนโฏฺฐฯ **เหตุโฏฺฐ**ติ มิจฺฉาทิฏฺฐาทีนํ ปหานาย สมฺมาทิฏฺฐาทโย เหตูติ วา สเพฺพปิ สมฺมาทิฏฺฐาทโย นิพฺพานสมฺปาปกเหตูติ วา เหตุโฏฺฐฯ สติปฏฺฐาเนสุ อารมฺมเณสุ โอกฺขนฺทิตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา อุปฏฺฐานโต อุปฏฺฐานํ, สติเยว อุปฏฺฐานํ **สติปฏฺฐานํ**ฯ กายเวทนาจิตฺตธเมฺมสุ ปนสฺสา อสุภทุกฺขานิจฺจานตฺตาการคหณวเส สุภสุขนิจฺจตฺตสญฺญาปหานกิจฺจสาธนวเสน จ ปวตฺติโต จตุธา เภโท โหติฯ เอตานิ ปุพฺพภาเค นานาจิเตฺตสุ ลพฺภนฺติ, มคฺคกฺขเณ ปน เอกาเยว สติ จตฺตาริ นามานิ ลภติฯ

สมฺมปฺปธาเนสุ ปทหนฺติ เอเตนาติ ปธานํ, โสภนํ ปธานํ **สมฺมปฺปธานํ**ฯ สมฺมา วา ปทหนฺติ เอเตนาติ สมฺมปฺปธานํ, โสภนํ วา ตํ กิเลสวิรูปตฺตวิรหโต ปธานญฺจ หิตสุขนิปฺผาทกเตฺตน เสฏฺฐภาวาวหนโต ปธานภาวกรณโต วา สมฺมปฺปธานํฯ วีริยเสฺสตํ อธิวจนํฯ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนานํ อนุปฺปนฺนุปฺปนฺนานญฺจ อกุสลกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานานุปฺปตฺติอุปฺปาทฏฺฐิติกิจฺจสาธนวเสน ปวตฺติโต ปนสฺส จตุธา เภโท โหติฯ เอตานิปิ ปุพฺพภาเค นานาจิเตฺตสุ ลพฺภนฺติ, มคฺคกฺขเณ ปน เอกเมว วีริยํ จตฺตาริ นามานิ ลภติฯ **ปทหนโฏฺฐ**ติ อุสฺสาหนโฏฺฐฯ ปธานโฏฺฐติปิ ปาโฐ, โสเยวโตฺถฯ

อิทฺธิปาทานนฺติ เอตฺถ ฉนฺทวีริยจิตฺตวีมํสาสุ เอเกโก อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, สมิชฺฌติ นิปฺผชฺชตีติ อโตฺถฯ อิชฺฌนฺติ วา เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิทฺธิ, ปฐเมนเตฺถน อิทฺธิ เอว ปาโท **อิทฺธิปาโท,** อิทฺธิโกฏฺฐาโสติ อโตฺถฯ ทุติเยนเตฺถน อิทฺธิยา ปาโทติ อิทฺธิปาโทฯ **ปาโท**ติ ปติฏฺฐา, อธิคมูปาโยติ อโตฺถฯ เตน หิ ยสฺมา อุปรูปริ วิเสสสงฺขาตํ อิทฺธึ ปชฺชนฺติ ปาปุณนฺติ, ตสฺมา ปาโทติ วุจฺจติฯ เอเต ฉนฺทาทโย ปุพฺพภาเค อธิปติวเสน นานาจิเตฺตสุ ลพฺภนฺติ, มคฺคกฺขเณ ปน สเหว ลพฺภนฺติฯ **อิชฺฌนโฏฺฐ**ติ นิปฺผชฺชนโฏฺฐ ปติฏฺฐานโฏฺฐ วาฯ **สจฺจาน**นฺติ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํฯ **ตถโฏฺฐ**ติ ยถาสภาวโฏฺฐฯ อิมานิ อฏฺฐ วิสฺสชฺชนานิ โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสกานิฯ **ปโยคาน**นฺติ จตุนฺนํ อริยมคฺคปโยคานํฯ **ปฏิปฺปสฺสทฺธโฏฺฐ**ติ จตุ

นฺนํ อริยผลานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธฏฺฐฯ มคฺคปโยโค หิ ผลกฺขเณ ปฏิปฺปสฺสโทฺธ โหติ นิฏฺฐิตกิจฺจตฺตาฯ มคฺคปโยคานํ ผลาทเยน ปฏิปฺปสฺสทฺธภาโว วาฯ **ผลานํ สจฺฉิกิริยฏฺฐ**ติ อริยผลานํ ปจฺจเวกฺขณวเสน ปจฺจกฺขกรณฏฺฐฯ อารมฺมณสจฺฉิกิริยา วุตฺตา โหติ, ผลกฺขเณ ปฏิลาภสจฺฉิกิริยา วาฯ **วิตกฺกา**ทีนิ ปญฺจ วิสฺสชฺชนานิ ฌานงฺควเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ วิตกฺกนํ **วิตกฺโก,** อูหนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ วิจรณํ **วิจาโร,** อนุสญฺจรณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **อุปวิจารฏฺฐ**ติ อนุมชฺชนฏฺฐฯ **อภิสนฺทนฏฺฐ**ติ เตมนฏฺฐ สมาธิวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคฏฺฐฯ

อาวชฺชนาทีนิ ปญฺจทส วิสฺสชฺชนานิ ปกิณฺณกวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ ภวงฺคารมฺมณโต อญฺญารมฺมเณ จิตฺตสนฺตานํ นเมนฺตานํ ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ **อาวชฺชนฏฺฐ**ฯ วิญฺญาณสฺส **วิชานนฏฺฐ**ฯ ปญฺญาย **ปชานนฏฺฐ**ฯ สญฺญาย **สญฺชานนฏฺฐ**ฯ สมาธิสฺส **เอโกทฏฺฐ**ฯ ทุติยชฺฌานสฺมิญฺหิ สมาธิ เอโก อุเทตีติ **เอโกที**ติ วุจฺจติ, วิตกฺกวิจาเรหิ อนชฺฌารุฬฺหตฺตา อโคฺค เสฏฺโฐ หุตฺวา อุปฺปชฺชตีติ อตฺโถฯ เสฏฺโฐปิ หิ โลเก เอโกติ วุจฺจติฯ วิตกฺกวิจารวิรหิโต วา เอโก อสหาโย หุตฺวา อุเทตีติปิ วฏฺฏติฯ สโพฺพปิ วา กุสลสมาธิ นีวรณาทีนํ อุทฺธจฺจเสฺสว วา ปฏิปกฺขตฺตา เตหิ อนชฺฌารุโฬฺหติ อโคฺค หุตฺวา อุเทตีติ วา เตหิ วิรหิโตติ อสหาโย หุตฺวา อุเทตีติ วา เอโกทีติ ยุชฺชติฯ **อภิญฺญาย ญาตฏฺฐ**ติ ญาตปริญฺญาย สภาวชานนฏฺฐฯ **ปริญฺญาย ตีรณฏฺฐ**ติ ตีรณปริญฺญาย อนิจฺจาทิโต อุปปริกฺขณฏฺฐฯ **ปหานสฺส ปริจฺจาคฏฺฐ**ติ ปหานปริญฺญาย ปฏิปกฺขปชหนฏฺฐฯ สมปฺปวตฺตาย **ภาวนาย เอกรสฏฺฐฯ ผสฺสนฏฺฐ**ติ ผุสนฏฺฐ วินฺทนฏฺฐฯ ปีฬาภารวหนาทินา **ขนฺธฏฺฐ**ฯ สุญฺญาทินา **ธาตุฏฺฐ**ฯ สกสกมริยาทายตนาทินา **อายตนฏฺฐ**ฯ ปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กตวเสน **สงฺขตฏฺฐ**ฯ ตพฺพิปรีเตน **อสงฺขตฏฺฐ**ฯ

๑๔. **จิตฺตฏฺฐา**ทีนิ ปญฺจทส วิสฺสชฺชนานิ จิตฺตสมฺพเนฺธน นิทฺทิฏฺฐานิฯ **จิตฺตฏฺฐ**ติ เอตฺถ อารมฺมณํ จิเนฺตตีติ จิตฺตํ, วิชานาตีติ อตฺโถฯ ยํ ปเนตฺถ ชวนํ โหติ, ตํ ชวนวีถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จิโนตีติปิ จิตฺตํ, ยํ วิปากํ โหติ, ตํ กมฺมกิเลเสหิ จิตนฺติปิ จิตฺตํ, สพฺพมฺปิ ยถานุรูปํ จิตฺตตาย จิตฺตํ, จิตฺตกรณตาย จิตฺตํ, ยํ วฏฺฏสฺส ปจฺจโย โหติ, ตํ สํสารทุกฺขํ จิโนตีติปิ จิตฺตํฯ เอวํ อารมฺมเณ จิตฺตตาทิโต **จิตฺตฏฺฐ**ฯ จิตฺตุปฺปาทเน ผลุปฺปาทเน วา นาสฺส อนุตรมตฺถีติ อนุตฺตรํ, อนุตฺตรสฺส ภาโว อานุตฺตริยํ, จิตฺตสฺส อานุตฺตริยํ จิตฺตานุตฺตริยํ, โส **จิตฺตานุตฺตริยฏฺฐฯ** อรหโต จุติจิตฺตํ วเชฺชตฺวา ยสฺส กสฺสจิ สมนนฺตรนิรุทฺธสฺส จิตฺตสฺส อนุตฺตรจิตฺตุปฺปาทเน สมตฺถภาโว มคฺคจิตฺตสฺส อนุตฺตรํ ผลุปฺปาทเน สมตฺถภาโวติ อธิปฺปาโยฯ **จิตฺตสฺส วุฏฺฐานฏฺฐ**ติ โคตฺรภุจิตฺตสฺส นิมิตฺตโต, มคฺคจิตฺตสฺส นิมิตฺตปวตฺตโต วุฏฺฐานฏฺฐฯ **จิตฺตสฺส วิวฏฺฏนฏฺฐ**ติ ตเสฺสว จิตฺตทฺวยสฺส ยถาวุตฺตโต วุฏฺฐิตสฺส นิพฺพาเนน วิวฏฺฏนฏฺฐฯ **จิตฺตสฺส เหตุฏฺฐ**ติ จิตฺตสฺส เหตุปจฺจยภูตานํ นวนฺนํ เหตูนํ เหตุฏฺฐฯ **จิตฺตสฺส ปจฺจยฏฺฐ**ติ จิตฺตสฺส วตฺถารมฺมณาทีนํ อเนเกสํ ปจฺจยานํ ปจฺจยฏฺฐฯ **จิตฺตสฺส วตฺถุฏฺฐ**ติ จิตฺตสฺส วตฺถุภูตานํ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายหทยวตฺถูนํ วตฺถุฏฺฐฯ **จิตฺตสฺส ภูมฏฺฐ**ติ จิตฺตสฺส อุปฺปตฺติเทสวเสน กามาวจราทิภูมิอตฺโถฯ **จิตฺตสฺส อารมฺมณฏฺฐ**ติ รูปาทิอารมฺมณฏฺฐฯ ปริจิตสฺสารมฺมณสฺส สญฺจรณฏฺฐานเฏฺฐน **โคจรฏฺฐ**ฯ อุปริ วุตฺตวิญฺญาณจริยาวเสน **จริยฏฺฐ**ฯ อถ วา ปโยคสมุทาจารฏฺฐ จริยฏฺฐฯ จิตฺตสฺส คมนาภาเวปิ ทูรสนฺติการมฺมณคหณวเสน **คตฏฺฐฯ อภินีหารฏฺฐ**ติ คหิตารมฺมณโต อญฺญารมฺมณมนสิการตฺถํ จิตฺตสฺส อภินีหรณฏฺฐฯ **จิตฺตสฺส นิยฺยานฏฺฐ**ติ มคฺคจิตฺตสฺส วฏฺฏโต นิยฺยานฏฺฐฯ ‘‘เนกฺขมฺมํ ปฏิลทฺธสฺส กามจฺฉนฺทโต จิตฺตํ นิสฺสฏํ โหตี’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๒๔, ๑๙๑ โถกํ วิสทิสํ) นเยน **จิตฺตสฺส นิสฺสรณฏฺฐ**ฯ

๑๕. **เอกตฺตา**ทีนิ ทฺวาจตฺตาลีส วิสฺสชฺชนานิ เอกตฺตสมฺพเนฺธน นิทฺทิฏฺฐานิฯ **เอกเตฺต**ติ อารมฺมเณกเตฺต, เอการมฺมเณติ อโตฺถฯ ปฐมชฺฌานวเสน **ปกฺขนฺทนโฎฺฐ**ฯ ทุติยชฺฌานวเสน **ปสีทนโฎฺฐ**ฯ ตติยชฺฌานวเสน **สนฺติฏฺฐนโฎฺฐ**ฯ จตุตฺถชฺฌานวเสน **มุจฺจนโฎฺฐ**ฯ ปจฺจเวกฺขณวเสน เอตํ สนฺตนฺติ **ปสฺสนโฎฺฐฯ ยานีกตฎฺฐา**ทโย ปญฺจ สมาธิสฺส วสีภาววิเสสาฯ **ยานีกตโฎฺฐ**ติ ยุตฺตยานสทิสกตโฎฺฐฯ **วตฺถุกตโฎฺฐ**ติ ปติฎฺฐเฎฺฐน วตฺถุ วิย กตโฎฺฐฯ **อนุฎฺฐิตโฎฺฐ**ติ ปจฺจุปฎฺฐิตโฎฺฐฯ **ปริจิตโฎฺฐ**ติ สมนฺตโต จิตโฎฺฐฯ **สุสมารทฺธโฎฺฐ**ติ สุฎฺฐุ สมารทฺธโฎฺฐ , สุกตโฎฺฐติ อโตฺถฯ อาวชฺชนสมาปชฺชนอธิฎฺฐานวุฎฺฐานปจฺจเวกฺขณวสิตาวเสน วา ปฎิปาฎิยา ปญฺจ ปทานิ โยเชตพฺพานิฯ กสิณาทิอารมฺมณภาวนาย สิขาปฺปตฺตกาเล จิตฺตเจตสิกานํ **ปริคฺคหปริวารปริปูรโฎฺฐ**ฯ เตสํเยว สมฺมา สมาหิตตฺตา เอการมฺมเณ สโมสรเณน **สโมธานโฎฺฐฯ** เตสํเยว พลปฺปตฺติยา อารมฺมณํ อภิภวิตฺวา ปติฎฺฐานวเสน **อธิฎฺฐานโฎฺฐ**ฯ สมถสฺส วิปสฺสนาย วา อาทิโต, อาทเรน วา เสวนวเสน **อาเสวนโฎฺฐ**ฯ วฑฺฒนวเสน **ภาวนโฎฺฐ** ฯ ปุนปฺปุนํ กรณวเสน **พหุลีกมฺมโฎฺฐ**ฯ พหุลีกตสฺส สุฎฺฐุ สมุฎฺฐิตวเสน **สุสมุคฺคตโฎฺฐ**ฯ สุสมุคฺคตสฺส ปจฺจนีเกหิ สุฎฺฐุ วิมุตฺติวเสน อารมฺมเณ จ สุฎฺฐุ อธิมุตฺติวเสน **สุวิมุตฺตโฎฺฐ**ฯ

พุชฺฌนฎฺฐาทีนิ จตฺตาริ ปทานิ โพชฺฌงฺควเสน วุตฺตานิฯ โสตาปตฺติมคฺคโพชฺฌงฺคานํ **พุชฺฌนโฎฺฐ**ฯ สกทาคามิมคฺคโพชฺฌงฺคานํ **อนุพุชฺฌนโฎฺฐ**ฯ อนาคามิมคฺคโพชฺฌงฺคานํ **ปฎิพุชฺฌนโฎฺฐ**ฯ อรหตฺตมคฺคโพชฺฌงฺคานํ **สมฺพุชฺฌนโฎฺฐ**ฯ วิปสฺสนาโพชฺฌงฺคานํ วา พุชฺฌนโฎฺฐฯ ทสฺสนมคฺคโพชฺฌงฺคานํ อนุพุชฺฌนโฎฺฐฯ ภาวนามคฺคโพชฺฌงฺคานํ ปฎิพุชฺฌนโฎฺฐฯ ผลโพชฺฌงฺคานํ สมฺพุชฺฌนโฎฺฐฯ ยถาวุตฺตนเยเนว โพชฺฌงฺคานํ ตสฺส ตสฺส ปุคฺคลสฺส โพธนาทิกรเณน โพธนฎฺฐาทโย จตฺตาโร อตฺถา เวทิตพฺพาฯ ยถาวุตฺตานํเยว โพชฺฌงฺคานํ พุชฺฌนเฎฺฐน ‘‘โพโธ’’ติ ลทฺธนามสฺส ปุคฺคลสฺส ปเกฺข ภวตฺตา โพธิปกฺขิยา นามฯ เตสํ ยถาวุตฺตานํเยว โพธิปกฺขิยฎฺฐาทโย จตฺตาโร อตฺถา เวทิตพฺพาฯ วิปสฺสนาปญฺญาวเสน **โชตนโฎฺฐ**ฯ กมโต จตุมคฺคปญฺญาวเสน **อุโชฺชตนานุโชฺชตนปฎิโชฺชตนสโญฺชตนโฎฺฐ**ฯ กมโต จตุมคฺคปญฺญาวเสน วา โชตนฎฺฐาทโย, ผลปญฺญาวเสน สโญฺชตนโฎฺฐ เวทิตโพฺพฯ

๑๖. **ปตาปนฎฺฐา**ทีนิ อฎฺฐารส วิสฺสชฺชนานิ อริยมคฺควเสน นิทฺทิฎฺฐานิฯ อริยมโคฺค หิ ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ ปตาเปติ ปภาเสติ วิโรจาเปตีติ ปตาปโน, ตสฺส **ปตาปนโฎฺฐ**ฯ ตเสฺสว อติปภสฺสรภาเวน สยํ **วิโรจนโฎฺฐ**ฯ กิเลสานํ วิโสสเนน **สนฺตาปนโฎฺฐ**ฯ อมลนิพฺพานารมฺมณตฺตา **อมลโฎฺฐ**ฯ สมฺปยุตฺตมลาภาเวน **วิมลโฎฺฐ**ฯ อารมฺมณกรณมลาภาเว **นิมฺมลโฎฺฐ**ฯ อถ วา โสตาปตฺติมคฺคสฺส อมลโฎฺฐฯ สกทาคามิอนาคามิมคฺคานํ วิมลโฎฺฐฯ อรหตฺตมคฺคสฺส นิมฺมลโฎฺฐฯ อถ วา สาวกมคฺคสฺส อมลโฎฺฐฯ ปเจฺจกพุทฺธมคฺคสฺส วิมลโฎฺฐฯ สมฺมาสมฺพุทฺธมคฺคสฺส นิมฺมลโฎฺฐฯ กิเลสวิสมาภาเวน **สมโฎฺฐ**ฯ ‘‘สมฺมา มานาภิสมยา’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๒๘; อ. นิ. ๓.๓๓; ๕.๒๐๐) วิย กิเลสปฺปหานเฎฺฐน **สมยโฎฺฐ**ฯ วิกฺขมฺภนตทงฺคสมุเจฺฉทปฎิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณสงฺขาเตสุ ปญฺจสุ วิเวเกสุ สมุเจฺฉทวิเวกตฺตา **วิเวกโฎฺฐ,** วินาภาวโฎฺฐฯ นิสฺสรณวิเวเก นิพฺพาเนน จรณโต **วิเวกจริยโฎฺฐ**ฯ ปญฺจสุ วิราเคสุ สมุเจฺฉทวิราคตฺตา **วิราคโฎฺฐ,** วิรชฺชนโฎฺฐฯ นิสฺสรณวิราเค นิพฺพาเนน จรณโต **วิราคจริยโฎฺฐ**ฯ ปญฺจสุ นิโรเธสุ สมุเจฺฉทนิโรธตฺตา **นิโรธโฎฺฐ**ฯ ทุกฺขนิโรเธ นิพฺพาเนน จรณโต **นิโรธจริยโฎฺฐ**ฯ ปริจฺจาคปกฺขนฺทนโวสคฺคตฺตา **โวสคฺคโฎฺฐ**ฯ อริยมโคฺค หิ สมุเจฺฉทวเสน กิเลสปฺปหานโต ปริจฺจาคโวสโคฺค, อารมฺมณกรเณน นิพฺพานปกฺขนฺทนโต ปกฺขนฺทนโวสโคฺค จฯ วิปสฺสนา ปนตทงฺควเสน กิเลสปฺปหานโต ปริจฺจาคโวสโคฺค, ตนฺนินฺนภาเวน นิพฺพานปกฺขนฺทนโต ปกฺขนฺ

ทนโวสโคฺคฯ น โส อิธ อธิเปฺปโตฯ โวสคฺคภาเวน จรณโต **โวสคฺคจริยโฏฺฐ**ฯ ปญฺจสุ วิมุตฺตีสุ สมุเจฺฉทวิมุตฺติตฺตา **วิมุตฺตโฏฺฐ**ฯ นิสฺสรณวิมุตฺติยํ จรณโต **วิมุตฺติจริยโฏฺฐ**ฯ

ฉนฺทวีริยจิตฺตวีมํสาสงฺขาเตสุ จตูสุ อิทฺธิปาเทสุ เอเกกอิทฺธิปาทวเสน ทส ทส กตฺวา จตุริทฺธิปาทวเสน **ฉนฺทฏฺฐา**ทีนิ จตฺตาลีส วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ กตฺตุกมฺยตโฏฺฐ **ฉนฺทโฏฺฐ**ฯ ฉนฺทํ สีสํ กตฺวา ภาวนารมฺภกาเล **มูลโฏฺฐ**ฯ สหชาตานํ ปติฏฺฐาภาเวน **ปาทโฏฺฐ**ฯ ปทโฏฺฐติ วา ปาโฐฯ อิทฺธิปาทตฺตา อธิปติภาเวน **ปธานโฏฺฐ**ฯ ปโยคกาเล **อิชฺฌนโฏฺฐ**ฯ สทฺธาสมฺปโยเคน **อธิโมกฺขโฏฺฐ**ฯ วีริยสมฺปโยเคน **ปคฺคหโฏฺฐ**ฯ สติสมฺปโยเคน **อุปฏฺฐานโฏฺฐ**ฯ สมาธิสมฺปโยเคน **อวิเกฺขปโฏฺฐ**ฯ ปญฺญาสมฺปโยเคน **ทสฺสนโฏฺฐ**ฯ ปคฺคหโฏฺฐ **วีริยโฏฺฐ**ฯ วีริยํ สีสํ กตฺวา ภาวนารมฺภกาเล มูลโฏฺฐฯ สยํ วีริยตฺตา ปคฺคหโฏฺฐฯ จินฺตนฏฺฐาทิโก **จิตฺตโฏฺฐ**ฯ จิตฺตํ สีสํ กตฺวา ภาวนารมฺภกาเล มูลโฏฺฐฯ อุปปริกฺขนโฏฺฐ **วีมํสโฏฺฐ**ฯ วีมํสํ สีสํ กตฺวา ภาวนารมฺภกาเล มูลโฏฺฐฯ สยํ วีมํสตฺตา ทสฺสนโฏฺฐฯ

๑๗. **ทุกฺขสฺส ปีฬนโฏฺฐ**ติอาทีนิ โสฬส วิสฺสชฺชนานิ สจฺจานํ ตถลกฺขณวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ ทุกฺขทสฺสเนเนว **ปีฬนโฏฺฐ**ฯ ทุกฺขายูหนสมุทยทสฺสเนน **สงฺขตโฏฺฐ**ฯ สพฺพกิเลสสนฺตาปหรสีตลมคฺคทสฺสเนน **สนฺตาปโฏฺฐ**ฯ อวิปริณามธมฺมนิโรธทสฺสเนน **วิปริณามโฏฺฐ**ฯ สมุทยทสฺสเนเนว **อายูหนโฏฺฐ**ฯ สมุทยายูหิตทุกฺขทสฺสเนน **นิทานโฏฺฐ**ฯ วิสโญฺญคภูตนิโรธทสฺสเนน **สโญฺญคโฏฺฐ**ฯ นิยฺยานภูตมคฺคทสฺสเนน **ปลิโพธโฏฺฐ**ฯ นิโรธทสฺสเนเนว **นิสฺสรณโฏฺฐ**ฯ อวิเวกภูตสมุทยทสฺสเนน **วิเวกโฏฺฐ**ฯ สงฺขตภูตมคฺคทสฺสเนน **อสงฺขตโฏฺฐ**ฯ วิสภูตทุกฺขทสฺสเนน **อมตโฏฺฐ**ฯ มคฺคทสฺสเนเนว **นิยฺยานโฏฺฐ**ฯ นิพฺพานสมฺปตฺติยา อเหตุภูตสมุทยทสฺสเนน **เหตุโฏฺฐ**ฯ สุทุทฺทสนิโรธทสฺสเนน **ทสฺสนโฏฺฐ**ฯ กปณชนสทิสทุกฺขทสฺสเนน อุฬารกุลสทิโส **อาธิปเตยฺยโฏฺฐ** ปาตุภวตีติฯ เอวํ ตํตํสจฺจทสฺสเนน ตทญฺญสจฺจทสฺสเนน จ เอเกกสฺส สจฺจสฺส จตฺตาโร จตฺตาโร ลกฺขณฏฺฐา วุตฺตาฯ

ตถฏฺฐาทีนิ ทฺวาทส วิสฺสชฺชนานิ สพฺพธมฺมสงฺคาหกทฺวาทสปทวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ **ตถโฏฺฐ**ติ ยถาสภาวโฏฺฐฯ **อนตฺตโฏฺฐ**ติ อตฺตวิรหิตโฏฺฐฯ **สจฺจโฏฺฐ**ติ อวิสํวาทนโฏฺฐฯ **ปฏิเวธโฏฺฐ**ติ ปฏิวิชฺฌิตพฺพโฏฺฐฯ **อภิชานนโฏฺฐ**ติ อภิชานิตพฺพโฏฺฐฯ **ปริชานนโฏฺฐ**ติ ญาตตีรณปริญฺญาย ปริชานิตพฺพโฏฺฐฯ **ธมฺมโฏฺฐ**ติ สภาวธารณาทิอโตฺถฯ **ธาตุโฏฺฐ**ติ สุญฺญาทิอโตฺถฯ **ญาตโฏฺฐ**ติ ชานิตุํ สกฺกุเณยฺยโฏฺฐฯ **สจฺฉิกิริยโฏฺฐ**ติ สจฺฉิกาตพฺพโฏฺฐฯ **ผสฺสนโฏฺฐ**ติ ญาเณน ผุสิตพฺพโฏฺฐฯ **อภิสมยโฏฺฐ**ติ ปจฺจเวกฺขณญาเณน อภิสมฺมาคนฺตพฺพโฏฺฐ, ญาเณน ปฏิลภิตพฺพโฏฺฐ วาฯ ปฏิลาโภปิ หิ ‘‘อตฺถาภิสมยา ธีโร’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๑.๑๓๐) วิย อภิสมโยติ วุจฺจติฯ

๑๘. เนกฺขมฺมาทีนิ สตฺต วิสฺสชฺชนานิ อุปจารชฺฌานวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ **เนกฺขมฺมนฺ**ติ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปโกฺข อโลโภฯ **อาโลกสญฺญา**ติ ถินมิทฺธสฺส ปฏิปเกฺข อาโลกนิมิเตฺตสญฺญาฯ **อวิเกฺขโป**ติ อุทฺธจฺจสฺส ปฏิปโกฺข สมาธิฯ **ธมฺมววตฺถานนฺ**ติ วิจิกิจฺฉาย ปฏิปกฺขํ ญาณํฯ **ญาณนฺ**ติ อวิชฺชาย ปฏิปกฺขํ ญาณํฯ **ปาโมชฺชนฺ**ติ อรติปฏิปกฺขา ปีติฯ **ปฐมชฺฌานา**ทีนิ อฏฺฐ วิสฺสชฺชนานิ รูปารูปสมาปตฺติวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ เหฏฺฐา ปน รูปสมาปตฺติอนนฺตรํ รูปชฺฌานสมฺพเนฺธน จตฺตาโร พฺรหฺมวิหารา นิทฺทิฏฺฐาฯ

อนิจฺจานุปสฺสนาทีนิ โลกุตฺตรมคฺคสฺส ปุพฺพภาเค อฏฺฐารสมหาวิปสฺสนาวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ เหฏฺฐา ปน รูปาทีหิ โยชนูปคา สตฺต อนุปสฺสนา เอว วุตฺตา, อิธ ปน สพฺพาปิ วุตฺตาฯ กลาปสมฺมสนอุทยพฺพยานุปสฺสนา กสฺมา น วุตฺตาติ เจ? ตาสํ ทฺวินฺนํ วเสน อนิจฺจานุปสฺสนา

ทีนํ สิชฺฌนโต อิมาสุ วุตฺตาสุ ตา เทฺวปิ วุตฺตาว โหนฺติ, อนิจฺจานุปสฺสนาทีหิ วา วินา ตาสํ ทฺวินฺนํ อปฺปวตฺติโต อิมาสุ วุตฺตาสุ ตา เทฺวปิ วุตฺตาว โหนฺติฯ **ขยานุปสฺสนา**ติ ปจฺจุปฺปนฺนานํ รูปกฺขนฺธาทีนํ ภงฺคทสฺสนญาณญฺจ ตํตํขนฺธภงฺคทสฺสนานนฺตรํ ตทารมฺมณจิตฺตเจตสิกภงฺคทสฺสนญาณญฺจฯ **วยานุปสฺสนา**ติ ปจฺจุปฺปนฺนานํ ขนฺธานํ ภงฺคทสฺสนานนฺตรํ ตทนฺวเยเนว อตีตานาคตขนฺธานํ ภงฺคทสฺสนญาณํฯ **วิปริณามานุปสฺสนา**ติ ตสฺมึ ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตฺตา, อถ สเพฺพปิ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา วิปริณามวโนฺตติ สเพฺพสํ วิปริณามทสฺสนญาณํฯ **อนิมิตฺตานุปสฺสนา**ติ เอวํ สพฺพสงฺขารานํ วิปริณามํ ทิสฺวา อนิจฺจโต วิปสฺสนฺตสฺส อนิจฺจานุปสฺสนาว นิจฺจนิมิตฺตปชหนวเสน นิจฺจนิมิตฺตาภาวา อนิมิตฺตานุปสฺสนา นาม โหติฯ **อปฺปณิหิตานุปสฺสนา**ติ อนิจฺจานุปสฺสนานนฺตรํ ปวตฺตา ทุกฺขานุปสฺสนาว สุขปตฺถนาปชหนวเสน ปณิธิอภาวา อปฺปณิหิตานุปสฺสนา นาม โหติฯ

สุญฺญตานุปสฺสนาติ ทุกฺขานุปสฺสนานนฺตรํ ปวตฺตา อนตฺตานุปสฺสนาว อตฺตาภินิเวสปชหนวเสน อตฺตสุญฺญตาทสฺสนโต สุญฺญตานุปสฺสนา นาม โหติฯ **อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนา**ติ เอวํ สงฺขารานํ ภงฺคํ ปสฺสิตฺวา ปสฺสิตฺวา อนิจฺจาทิโต วิปสฺสนฺตสฺส สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ, สงฺขารานํ มรณํ น อโญฺญ โกจิ อตฺถีติ ภงฺควเสน สุญฺญตํ คเหตฺวา ปวตฺตา วิปสฺสนาฯ สา หิ อธิปญฺญา จ ธเมฺมสุ จ วิปสฺสนาติ กตฺวา อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาติ วุจฺจติฯ **ยถาภูตญาณทสฺสน**นฺติ ภงฺคํ ทิสฺวา ทิสฺวา ‘‘สภยา สงฺขารา’’ติ ปวตฺตํ ภยตุปฏฺฐานญาณํฯ **อาทีนวานุปสฺสนา**ติ ภยตุปฏฺฐานวเสน อุปฺปนฺนํ สพฺพภวาทีสุ อาทีนวทสฺสนญาณํฯ ‘‘ยา จ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา ยญฺจ อาทีนเว ญาณํ ยา จ นิพฺพิทา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นาน’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗) วจนโต ภยตุปฏฺฐานาทีนวานุปสฺสนาสุ วุตฺตาสุ นิพฺพิทานุปสฺสนา อิธาปิ วุตฺตาว โหติฯ อาทิโต จตุตฺถํ กตฺวา วุตฺตตฺตา ปนิธ น วุตฺตาฯ **ปฏิสงฺขานุปสฺสนา**ติ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณวเสน อุปฺปนฺนํ มุญฺจนสฺส อุปายกรณํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาสญฺญิตํ อนิจฺจทุกฺขานตฺตานุปสฺสนาญาณํฯ ‘‘ยา จ มุญฺจิตุกมฺยตา ยา จ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา ยา จ สงฺขารุเปกฺขา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พฺยญฺชนเมว นาน’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗) วจนโต ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย วุตฺตาย มุญฺจิตุกมฺยตาสงฺขารุเปกฺขาญาณานิ วุตฺตาเนว โหนฺติฯ **วิวฏฺฏนานุปสฺสนา**ติ อนุโลมญาณวเสน อุปฺปนฺนํ โคตฺรภุญาณํฯ อนุโลมญาเณน โคตฺรภุญาณสฺส สิชฺฌนโต โคตฺรภุญาเณ วุเตฺต อนุโลมญาณํ วุตฺตเมว โหติฯ เอวญฺหิ อฏฺฐารสนฺนํ มหาวิปสฺสนานํ ปฏิปาฏิ วุจฺจมานา ปาฬิยา สเมติฯ วุตฺตญฺหิ อินฺทฺริยกถายํ –

> ‘‘ปุพฺพภาเค ปญฺจหินฺทฺริเยหิ ปฐมชฺฌานวเสน ปญฺจินฺทฺริยานิ นิสฺสฏานิ โหนฺติ, ปฐเม ฌาเน ปญฺจหินฺทฺริเยหิ ทุติยชฺฌานวเสน ปญฺจินฺทฺริยานิ นิสฺสฏานิ โหนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๙๒) –

อาทินา นเยน ยาว อรหตฺตผลา อุตฺตรุตฺตริปฏิปาฏิยา อินฺทฺริยานิ วุตฺตานิฯ ตสฺมา อฏฺฐารส มหาวิปสฺสนา ยถาวุตฺตกฺกเมน ปาฬิยา ยุชฺชนฺติฯ วิสุทฺธิมเคฺค ปน –

> ‘‘ขยานุปสฺสนาติ ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนาติ เอวํ ขยํ ปสฺสโต ญาณํฯ วิปริณามานุปสฺสนาติ รูปสตฺตกอรูปสตฺตกาทิวเสน ตํ ตํ ปริเจฺฉทํ อติกฺกมฺม อญฺญถา ปวตฺติทสฺสนํฯ อุปฺปนฺนสฺส วา ชราย เจว มรเณน จ ทฺวีหากาเรหิ วิปริณามทสฺสนํฯ ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ สปจฺจยนามรูปปริคฺคโห’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๘๕๐) –

วุตฺตํฯ ตํ ตาย ปาฬิยา วิรุทฺธํ วิย ทิสฺสติฯ วิวฏฺฏนานุปสฺสนาติ สงฺขารุเปกฺขา เจว อนุโลมญฺจาติ วุตฺตํฯ ตญฺจ ปาฬิยา วิรุทฺธํ วิย ทิสฺสติฯ จริยากถายญฺหิ –

‘‘อนิจฺจานุปสฺสนตฺถาย อาวชฺชนกิริยาพฺยากตา วิญฺญาณจริยาฯ อนิจฺจานุปสฺสนา ญาณจริยา…เป…. ปฏิสงฺขานุปสฺสนตฺถาย อาวชฺชนกิริยาพฺยากตา วิญฺญาณจริยาฯ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา ญาณจริยา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๑) –

ยสฺส ยสฺส ญาณสฺส วิสุํ วิสุํ อาวชฺชนํ ลพฺภติ, ตสฺส ตสฺส วิสุํ วิสุํ อาวชฺชนํ วุตฺตํฯ วิวฏฺฏนานุปสฺสนาย ปน อาวชฺชนํ อวตฺวาว ‘‘วิวฏฺฏนานุปสฺสนา ญาณจริยา’’ติ วุตฺตํฯ ยทิ สงฺขารุเปกฺขานุโลมญาณานิ วิวฏฺฏนานุปสฺสนา นาม สิยุํ, ตทาวชฺชนสมฺภวา ตทตฺถาย จ อาวชฺชนํ วเทยฺย, น จ ตทตฺถาย อาวชฺชนํ วุตฺตํฯ โคตฺรภุญาณสฺส ปน วิสุํ อาวชฺชนํ นตฺถิ อนุโลมาวชฺชนวีถิยํเยว อุปฺปตฺติโตฯ ตสฺมา วิวฏฺฏนานุปสฺสนตฺถาย อาวชฺชนสฺส อวุตฺตตฺตา โคตฺรภุญาณเมว ‘‘วิวฏฺฏนานุปสฺสนา’’ติ ยุชฺชติฯ

๑๙. **โสตาปตฺติมคฺคา**ทีนิ อฏฺฐ วิสฺสชฺชนานิ โลกุตฺตรมคฺคผลวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ โสตสฺส อาปชฺชนํ โสตาปตฺติ, โสตาปตฺติ เอว มคฺโค **โสตาปตฺติมคฺโค**ฯ โสตาปตฺติยา ผลํ โสตาปตฺติผลํ, สมาปชฺชียตีติ สมาปตฺติ, โสตาปตฺติผลเมว สมาปตฺติ **โสตาปตฺติผลสมาปตฺติ**ฯ ปฏิสนฺธิวเสน สกิํเยว อิมํ โลกํ อาคจฺฉตีติ สกทาคามี, ตสฺส มคฺโค **สกทาคามิมคฺโค**ฯ สกทาคามิสฺส ผลํ **สกทาคามิผลํ**ฯ ปฏิสนฺธิวเสเนว กามภวํ น อาคจฺฉตีติ อนาคามี, ตสฺส มคฺโค **อนาคามิมคฺโค**ฯ อนาคามิสฺส ผลํ **อนาคามิผลํ**ฯ กิเลเสหิ อารกตฺตา, กิเลสารีนํ หตตฺตา, สํสารจกฺกสฺส อรานํ หตตฺตา, ปาปกรเณ รหาภาวา, ปจฺจยาทีนํ อรหตฺตา อรหํ, อรหโต ภาโว อรหตฺตํฯ กิํ ตํ? อรหตฺตผลํฯ อรหตฺตสฺส มคฺโค **อรหตฺตมคฺโค**ฯ อรหตฺตเมว ผลํ **อรหตฺตผลํ**ฯ

‘‘อธิโมกฺขฏฺเฐน สทฺธินฺทฺริย’’นฺติอาทีนิ ‘‘ตถฏฺเฐน สจฺจา’’ติปริยนฺตานิ เตตฺติํส วิสฺสชฺชนานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ เหฏฺฐา ‘‘สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิโมกฺขฏฺโฐ’’ติอาทีหิ เตตฺติํสาย วิสฺสชฺชเนหิ สมานานิฯ เกวลญฺหิ ตตฺถ ธมฺเมหิ อตฺถา นิทฺทิฏฺฐา, อิธ อตฺเถหิ ธมฺมา นิทฺทิฏฺฐาติ อยํ วิเสโสฯ ‘‘อวิกฺเขปฏฺเฐน สมโถ’’ติอาทีนญฺจ จตุนฺนํ วิสฺสชฺชนานํ เหฏฺฐา ‘‘สมถสฺส อวิกฺเขปฏฺโฐ’’ติอาทีนญฺจ จตุนฺนํ วิสฺสชฺชนานํ วิเสโส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพฯ

สํวรฏฺเฐนาติอาทีนิ อฏฺฐ วิสฺสชฺชนานิ สีลาทิพลปริโยสานธมฺมวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ **สีลวิสุทฺธี**ติ สุปริสุทฺธปาติโมกฺขสํวราทิจตุพฺพิธํ สีลํ ทุสฺสีลฺยมลวิโสธนโตฯ **จิตฺตวิสุทฺธี**ติ สอุปจารา อฏฺฐ สมาปตฺติโยฯ จิตฺตสีเสน เหตฺถ สมาธิ วุตฺโตฯ โส จิตฺตมลวิโสธนโต จิตฺตวิสุทฺธิฯ **ทิฏฺฐิวิสุทฺธี**ติ นามรูปานํ ยถาสภาวทสฺสนํ สตฺตทิฏฺฐิมลวิโสธนโต ทิฏฺฐิวิสุทฺธิฯ **มุตฺตฏฺเฐนา**ติ ตทงฺควเสน อุปกฺกิเลสโต วิมุตฺตฏฺเฐน อารมฺมเณ จ อธิมุตฺตฏฺเฐนฯ **วิโมกฺโข**ติ ตทงฺควิโมกฺโขฯ **ปฏิเวธฏฺเฐน วิชฺชา**ติ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ ปุริมภวปฏิเวธฏฺเฐน วิชฺชา, ทิพฺพจกฺขุญาณํ สตฺตานํ จุตูปปาตปฏิเวธฏฺเฐน วิชฺชา, อาสวานํ ขเย ญาณํ สจฺจปฏิเวธฏฺเฐน วิชฺชาฯ **ปฏิเวธฏฺเฐนา**ติ ชานนฏฺเฐนฯ **ปริจฺจาคฏฺเฐน วิมุตฺตี**ติ ยํ ยํ ปริจฺจตฺตํ, ตโต ตโต วิมุตฺตตฺตา ผลวิมุตฺติฯ **สมุจฺเฉทฏฺเฐน ขเย ญาณ**นฺติ กิเลสสมุจฺฉินฺทนโต กิเลสกฺขยกเร อริยมคฺเค ญาณํฯ **ปฏิปฺปสฺสทฺธฏฺเฐน อนุปฺปาเท ญาณ**นฺติ มคฺคกิจฺจสงฺขาตปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา ปฏิสนฺธิวเสน อนุปฺปาทภูเต ตํตํมคฺควชฺฌกิเลสานํ อนุปฺปาทปริโยสาเน อุปฺปนฺเน อริยผเล ญาณํฯ

๒๐. **ฉนฺโท มูลฏฺเฐนา**ติอาทีนิ นว วิสฺสชฺชนานิ อริยมคฺคสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ **ฉนฺโท มูลฏฺเฐนา**ติ กุสลานํ ธมฺมานํ กตฺตุกมฺยตาฉนฺโท ปฏิปตฺติยา จ นิปฺผตฺติยา จ มูลตฺตา มูลฏฺเฐนฯ **มนสิกาโร สมุฏฺฐานฏฺเฐนา**ติ โยนิโสมนสิกาโร สพฺพกุ

สลธเมฺม สมุฏฺฐาเปตีติ สมุฏฺฐานเฏฺฐนฯ **ผโสฺส สโมธานเฏฺฐนา**ติ ยสฺมา ตณฺหาย วิเสเสน เวทนา ปธานการณํ, ตณฺหา จ ปหียมานา วิเสเสน เวทนาย ปริญฺญาตาย ปหียติ, ตสฺสา จ เวทนาย ผโสฺสว ปธานการณํ, ตสฺมึ ปริญฺญาเต เวทนา ปริญฺญาตา โหติ, ตสฺมา สตฺตสุ อภิเญฺญยฺยวตฺถูสุ ผโสฺส ปฐมํ วุโตฺตฯ โส จ ติกสนฺนิปาตสงฺขาตสฺส อตฺตโน การณสฺส วเสน ปเวทิตตฺตา ''ติกสนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโน''ติ วุตฺตตฺตา สโมธานเฏฺฐน อภิเญฺญโยฯ เกจิ ปน ''ญาณผโสฺส ผโสฺส''ติ วทนฺติฯ

ยสฺมา ปน เวทนา จิตฺตเจตสิเก อตฺตโน วเส วตฺตาปยมานา ตตฺถ สโมสรติ ปวิสติ, จิตฺตสนฺตานเมว วา ปวิสติ, ตสฺมา **สโมสรณเฏฺฐน อภิเญฺญยฺยา**ติ วุตฺตาฯ เกจิ ปน ''สพฺพานิปิ ปริเญฺญยฺยานิ เวทนาสุ สโมสรนฺติ, เวทนาสุ ปริญฺญาตาสุ สพฺพํ ตณฺหาวตฺถุ ปริญฺญาตํ โหติฯ ตํ กิสฺส เหตุ? เวทนาปจฺจยา หิ สพฺพาปิ ตณฺหาฯ ตสฺมา เวทนา สโมสรณเฏฺฐน อภิเญฺญยฺยา''ติ วทนฺติฯ ยสฺมา สพฺพโคปานสีนํ อาพนฺธนโต กูฏาคารกณฺณิกา วิย จิตฺตเจตสิกานํ สมฺปิณฺฑนโต สมาธิ กุสลานํ ธมฺมานํ ปมุโข โหติ เชฏฺฐโก, ตสฺมา **สมาธิ ปมุขเฏฺฐนา**ติ วุตฺตํฯ ปามุขเฏฺฐนาติปิ ปาโฐฯ ยสฺมา สมถวิปสฺสนํ ภาเวนฺตสฺส อารมฺมณูปฏฺฐานาธิปติ โหติ สติ, สติยา อุปฏฺฐิเต อารมฺมเณ สเพฺพปิ กุสลา ธมฺมา สกํ สกํ กิจฺจํ สาเธนฺติ, ตสฺมา **สติ อาธิปเตยฺยเฏฺฐนา**ติ วุตฺตํฯ **ปญฺญา ตทุตฺตรเฏฺฐนา**ติ อริยมคฺคปญฺญา เตสํ กุสลานํ ธมฺมานํ อุตฺตรเฏฺฐน เสฏฺฐเฏฺฐน อภิเญฺญยฺยาฯ อถ วา ตโต กิเลเสหิ, สํสารวฏฺฏโต วา อุตฺตรติ สมติกฺกมตีติ ตทุตฺตรา, ตสฺสา อโตฺถ ตทุตฺตรโฏฺฐฯ เตน **ตทุตฺตรเฏฺฐน**ฯ ตตุตฺตรเฏฺฐนาติปิ ปาโฐ, ตโต อุตฺตรเฏฺฐนาติ อโตฺถฯ **วิมุตฺติ สารเฏฺฐนา**ติ ผลวิมุตฺติ อปริหานิวเสน ถิรตฺตา สาโร, ตํ อติกฺกมิตฺวา อญฺญสฺส ปริเยสิตพฺพสฺส อภาวโตปิ สาโรฯ สา วิมุตฺติ เตน สารเฏฺฐน อภิเญฺญยฺยาฯ **อมโตคธํ นิพฺพานนฺ**ติ นตฺถิ เอตสฺส มรณสงฺขาตํ มตนฺติ อมตํ, กิเลสวิสปฏิปกฺขตฺตา อคทนฺติปิ อมตํ , สจฺฉิกิริยาย สตฺตานํ ปติฏฺฐาภูตนฺติ โอคธํ, สํสารทุกฺขสนฺติภูตตฺตา นิพฺพุตนฺติ นิพฺพานํ, นเตฺถตฺถ ตณฺหาสงฺขาตํ วานนฺติปิ นิพฺพานํฯ ตํ สาสนสฺส นิฏฺฐาภูตตฺตา **ปริโยสานเฏฺฐน อภิเญฺญยฺยํ**ฯ เอวํ อิมสฺมึ อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส สตฺตสหสฺสานิ สตฺตสตานิ จตฺตาลีสญฺจ วิสฺสชฺชนานิ โหนฺติฯ

อิทานิ เตสํ เอวํ นิทฺทิฏฺฐานํ ธมฺมานํ ''เย เย ธมฺมา อภิญฺญาตา, เต เต ธมฺมา ญาตา โหนฺตี''ติ นิคมนํ กโรติ, ตสฺส อภิมุขํ กตฺวา ญาตา โหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ **ตํญาตเฏฺฐน ญาณนฺ**ติ เตสํ วุตฺตปฺปการานํ ธมฺมานํ ชานนเฏฺฐน ญาณํฯ **ปชานนเฏฺฐน ปญฺญา**ติ ปการโต ชานนเฏฺฐน ปญฺญาฯ **เตน วุจฺจตี**ติอาทิโต ปุจฺฉิตปุจฺฉา นิคเมตฺวา ทสฺสิตาฯ เตน การเณน ''อิเม ธมฺมา อภิเญฺญยฺยาติ โสตาวธานํ, ตํปชานนา ปญฺญา สุตมเย ญาณ''นฺติ วุจฺจตีติ อโตฺถติฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺคฏฺฐกถาย

อภิเญฺญยฺยนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปริเญฺญยฺยนิเทฺทสวณฺณนา

๒๑. ปริเญฺญยฺยนิเทฺทเส กิญฺจาปิ ปริญฺญาสเทฺทน ญาตปริญฺญา, ตีรณปริญฺญา, ปหานปริญฺญาติ ติโสฺส ปริญฺญา สงฺคหิตาฯ เหฏฺฐา ''อภิเญฺญยฺยา''ติ ญาตปริญฺญาย วุตฺตตฺตา อุปริ ''ปหาตพฺพา''ติ ปหานปริญฺญาย วุตฺตตฺตา ตีรณปริญฺญาว อิธ อธิเปฺปตาฯ **ผโสฺส สาสโว อุปาทานิโย**ติ อาสวานญฺจว อุปาทานานญฺจ ปจฺจยภูโต เตภูมกผโสฺสฯ โสปิ หิ

อตฺตานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมาเนหิ สห อาสเวหีติ สาสโว, อารมฺมณภาวํ อุปคนฺตฺวา อุปาทานสมฺพนฺธเนน อุปาทานานํ หิโตติ อุปาทานิโยฯ ยสฺมา ผเสฺส ตีรณปริญฺญาย ปริญฺญาเต ผสฺสมุเขน เสสาปิ อรูปธมฺมา ตทนุสาเรน จ รูปธมฺมา ปริญฺญายนฺติ, ตสฺมา เอโกว ผโสฺส วุตฺโตฯ เอวํ เสเสสุปิ ยถาโยคํ โยเชตพฺพํฯ

นามนฺติ จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน นิพฺพานญฺจฯ **รูป**นฺติ จตฺตาริ จ มหาภูตานิ จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปานิ จตุวีสติฯ จตฺตาโร ขนฺธา นมนฏฺเฐน นามํฯ เต หิ อารมฺมณาภิมุขา นมนฺติฯ สพฺพมฺปิ นามนฏฺเฐน นามํฯ จตฺตาโร หิ ขนฺธา อารมฺมเณ อญฺญมญฺญํ นาเมนฺติ, นิพฺพานํ อารมฺมณาธิปติปจฺจยตาย อตฺตนิ อนวชฺชธมฺเม นาเมติฯ สนฺตติวเสน สีตาทีหิ รุปฺปนฏฺเฐน รูปํฯ **รุปฺปนฏฺเฐนา**ติ กุปฺปนฏฺเฐนฯ สนฺตติวิปริณามวเสน หิ สีตาทีหิ ฆฏฺฏนียํ ธมฺมชาตํ รูปนฺติ วุจฺจติฯ อิธ ปน นามนฺติ โลกิกเมว อธิเปฺปตํ, รูปํ ปน เอกเนฺตน โลกิกเมวฯ

ติโสฺส เวทนาติ สุขา เวทนา, ทุกฺขา เวทนา, อทุกฺขมสุขา เวทนาฯ ตา โลกิกา เอวฯ **อาหารา**ติ ปจฺจยาฯ ปจฺจยา หิ อตฺตโน ผลํ อาหรนฺตีติ อาหาราฯ กพฬีกาโร อาหาโร ผสฺสาหาโร มโนสเญฺจตนาหาโร วิญฺญาณาหาโรติ จตฺตาโรฯ วตฺถุวเสน กพฬีกาตพฺพตฺตา กพฬีกาโร , อโชฺฌหริตพฺพตฺตา อาหาโรฯ โอทนกุมฺมาสาทิวตฺถุกาย โอชาเยตํ นามํฯ สา หิ โอชฏฺฐมกรูปานิ อาหรตีติ อาหาโรฯ จกฺขุสมฺผสฺสาทิโก ฉพฺพิโธ ผโสฺส ติโสฺส เวทนา อาหรตีติ อาหาโรฯ มนโส สเญฺจตนา, น สตฺตสฺสาติ มโนสเญฺจตนา ยถา จิเตฺตกคฺคตาฯ มนสา วา สมฺปยุตฺตา สเญฺจตนา มโนสเญฺจตนา ยถา อาชญฺญรโถฯ เตภูมกกุสลากุสลเจตนาฯ สา หิ ตโย ภเว อาหรตีติ อาหาโรฯ **วิญฺญาณ**นฺติ เอกูนวีสติเภทํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํฯ ตญฺหิ ปฏิสนฺธินามรูปํ อาหรตีติ อาหาโรฯ **อุปาทานกฺขนฺธา**ติ อุปาทานโคจรา ขนฺธา, มชฺฌปทโลโปทฏฺฐโพฺพฯ อุปาทานสมฺภูตา วา ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธา ยถา ติณคฺคิ ถุสคฺคิฯ อุปาทานวิเธยฺยา วา ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธา ยถา ราชปุริโสฯ อุปาทานปฺปภวา วา ขนฺธา อุปาทานกฺขนฺธา ยถา ปุปฺผรุโกฺข ผลรุโกฺขฯ อุปาทานานิ ปน กามุปาทานํ ทิฏฺฐุปาทานํ สีลพฺพตุปาทานํ อตฺตวาทุปาทานนฺติ จตฺตาริฯ อตฺถโต ปน ภุสํ อาทานนฺติ อุปาทานํฯ รูปุปาทานกฺขโนฺธ, เวทนุปาทานกฺขโนฺธ, สญฺญุปาทานกฺขโนฺธ, สงฺขารุปาทานกฺขโนฺธ, วิญฺญาณุปาทานกฺขโนฺธติ ปญฺจฯ

ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานีติ จกฺขายตนํ, โสตายตนํ, ฆานายตนํ, ชิวฺหายตนํ, กายายตนํ, มนายตนํฯ

สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติโยติ กตมา สตฺต? วุตฺตเญฺหตํ ภควตา –

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว (อ. นิ. ๗.๔๔; ที. นิ. ๓.๓๓๒), สตฺตา นานตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโนฯ เสยฺยถาปิ มนุสฺสา เอกเจฺจ จ เทวา เอกเจฺจ จ วินิปาติกาฯ อยํ ปฐมา วิญฺญาณฏฺฐิติฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา นานตฺตกายา เอกตฺตสญฺญิโนฯ เสยฺยถาปิ เทวา พฺรหฺมกายิกา ปฐมาภินิพฺพตฺตาฯ อยํ ทุติยา วิญฺญาณฏฺฐิติฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา เอกตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโนฯ เสยฺยถาปิ เทวา อาภสฺสราฯ อยํ ตติยา วิญฺญาณฏฺฐิติฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา เอกตฺตกายา เอกตฺตสญฺญิโนฯ เสยฺยถาปิ เทวา สุภกิณฺหาฯ อยํ จตุตฺถา วิญฺญาณฎฺฐิติฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา ‘อนนฺโต อากาโส’ติ อากาสานญฺจายตนูปคาฯ อยํ ปญฺจมี วิญฺญาณฎฺฐิติฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม ‘อนนฺตํ วิญฺญาณ’นฺติ วิญฺญาณญฺจายตนูปคาฯ อยํ ฉฏฺฐา วิญฺญาณฎฺฐิติฯ

‘‘สนฺติ , ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม ‘นตฺถิ กิญฺจี’ติ อากิญฺจญฺญายตนูปคาฯ อยํ สตฺตมี วิญฺญาณฎฺฐิติฯ อิมา โข, ภิกฺขเว, สตฺต วิญฺญาณฎฺฐิติโย’’ติ (อ. นิ. ๗.๔๔; ที. นิ. ๓.๓๓๒)ฯ

วิญฺญาณฎฺฐิติโยติ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส ฐานานิ สวิญฺญาณกา ขนฺธา เอวฯ ตตฺถ **เสยฺยถาปี**ติ นิทสฺสนเตฺถ นิปาโตฯ **มนุสฺสา**ติ อปริมาเณสุปิ จกฺกวาเฬสุ อปริมาณานํ มนุสฺสานํ วณฺณสณฺฐานาทิวเสน เทฺวปิ เอกสทิสา นตฺถิฯ เยปิ วเณฺณน วา สณฺฐาเนน วา สทิสา โหนฺติ, เตปิ อาโลกิตวิโลกิตาทีหิ วิสทิสาว โหนฺติ, ตสฺมา **นานตฺตกายา**ติ วุตฺตาฯ ปฏิสนฺธิสญฺญา ปน เนสํ ติเหตุกาปิ ทุเหตุกาปิ อเหตุกาปิ โหติ, ตสฺมา **นานตฺตสญฺญิโน**ติ วุตฺตาฯ **เอกเจฺจ จ เทวา**ติ ฉ กามาวจรเทวาฯ เตสุ หิ เกสญฺจิ กาโย นีโล โหติ, เกสญฺจิ ปีตกาทิวโณฺณ, สญฺญา ปน เนสํ ติเหตุกาปิ ทุเหตุกาปิ โหติ, อเหตุกา น โหติฯ **เอกเจฺจ จ วินิปาติกา**ติ จตุอปายวินิมุตฺตา ปุนพฺพสุมาตา ยกฺขินี, ปิยงฺกรมาตา, ผุสฺสมิตฺตา, ธมฺมคุตฺตาติ เอวมาทโย อเญฺญ จ เวมานิกา เปตาฯ เอเตสญฺหิ โอทาตกาฬมงฺคุรจฺฉวิสามวณฺณาทิวเสน เจว กิสถูลรสฺสทีฆวเสน จ กาโย นานา โหติ, มนุสฺสานํ วิย ติเหตุกทฺวิเหตุกาเหตุกวเสน สญฺญาปิฯ เต ปน เทวา วิย น มเหสกฺขา, กปณมนุสฺสา วิย อเปฺปสกฺขา ทุลฺลภฆาสจฺฉาทนา ทุกฺขปีฬิตา วิหรนฺติฯ เอกเจฺจ กาฬปเกฺข ทุกฺขิตา ชุณฺหปเกฺข สุขิตา โหนฺติ, ตสฺมา สุขสมุสฺสยโต วินิปติตตฺตา **วินิปาติกา**ติ วุตฺตาฯ เย ปเนตฺถ ติเหตุกา, เตสํ ธมฺมาภิสมโยปิ โหติ ปิยงฺกรมาตาทีนํ วิยฯ

พฺรหฺมกายิกาติ พฺรหฺมปาริสชฺชพฺรหฺมปุโรหิตมหาพฺรหฺมาโนฯ **ปฐมาภินิพฺพตฺตา**ติ เต สเพฺพปิ ปฐมชฺฌาเนน นิพฺพตฺตาฯ พฺรหฺมปาริสชฺชา ปน ปริเตฺตน, พฺรหฺมปุโรหิตา มชฺฌิเมน, กาโย จ เตสํ วิปฺผาริกตโร โหติฯ มหาพฺรหฺมาโน ปณีเตน, กาโย ปน เนสํ อติวิปฺผาริกตโร โหติฯ อิติ เต กายสฺส นานตฺตา, ปฐมชฺฌานวเสน สญฺญาย เอกตฺตา **นานตฺตกายา เอกตฺตสญฺญิโน**ติ วุตฺตาฯ ยถา จ เต, เอวํ จตูสุ อปาเยสุ สตฺตาฯ นิรเยสุ หิ เกสญฺจิ คาวุตํ, เกสญฺจิ อฑฺฒโยชนํ , เกสญฺจิ ติคาวุตํ อตฺตภาโว โหติ, เทวทตฺตสฺส ปน โยชนสติโก ชาโตฯ ติรจฺฉาเนสุปิ เกจิ ขุทฺทกา โหนฺติ, เกจิ มหนฺตาฯ เปตฺติวิสเยสุปิ เกจิ สฎฺฐิหตฺถา เกจิ อสีติหตฺถา โหนฺติ เกจิ สุวณฺณา เกจิ ทุพฺพณฺณาฯ ตถา กาลกญฺจิกา อสุราฯ อปิเจตฺถ ทีฆปิฎฺฐิกา เปตา นาม สฎฺฐิโยชนิกาปิ โหนฺติ, สญฺญา ปน สเพฺพสมฺปิ อกุสลวิปากาเหตุกาว โหติฯ อิติ อปายิกาปิ ‘‘นานตฺตกายา เอกตฺตสญฺญิโน’’ติ สงฺขํ คจฺฉนฺติฯ

อาภสฺสราติ ทณฺฑอุกฺกาย อจฺจิ วิย เอเตสํ สรีรโต อาภา ฉิชฺชิตฺวา ฉิชฺชิตฺวา ปตนฺตี วิย สรติ วิสรตีติ อาภสฺสราฯ เตสุ ปญฺจกนเย ทุติยตติยชฺฌานทฺวยํ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา อุปฺปนฺนา **ปริตฺตาภา** นาม โหนฺติ, มชฺฌิมํ ภาเวตฺวา อุปฺปนฺนา **อปฺปมาณาภา** นาม โหนฺติ, ปณีตํ ภา

เวตฺวา อุปฺปนฺนา **อาภสฺสรา** นาม โหนฺติฯ อิธ ปน อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉทวเสน สเพฺพว เต คหิตาฯ สเพฺพสญฺหิ เตสํ กาโย เอกวิปฺผาโรว โหติ, สญฺญา ปน อวิตกฺกวิจารมตฺตา จ อวิตกฺกอวิจารา จาติ นานาฯ

สุภกิณฺหาติ สุเภน โวกิณฺณา วิกิณฺณา, สุเภน สรีรปฺปภาวเณฺณน เอกคฺฆนาติ อโตฺถฯ เอเตสญฺหิ น อาภสฺสรานํ วิย ฉิชฺชิตฺวา ฉิชฺชิตฺวา ปภา คจฺฉตีติฯ จตุกฺกนเย ตติยสฺส, ปญฺจกนเย จตุตฺถสฺส ปริตฺตมชฺฌิมปณีตสฺส ฌานสฺสวเสน **ปริตฺตสุภอปฺปมาณสุภสุภกิณฺหา** นาม หุตฺวา นิพฺพตฺตนฺติฯ อิติ สเพฺพปิ เต **เอกตฺตกายา** เจว จตุตฺถชฺฌานสญฺญาย **เอกตฺตสญฺญิโน** จาติ เวทิตพฺพาฯ **เวหปฺผลา**ปิ จตุตฺถวิญฺญาณฏฺฐิติเมว ภชนฺติฯ **อสญฺญสตฺตา** วิญฺญาณาภาวา เอตฺถ สงฺคหํ น คจฺฉนฺติ, สตฺตาวาเสสุ คจฺฉนฺติฯ

สุทฺธาวาสา วิวฏฺฏปเกฺข ฐิตา น สพฺพกาลิกา, กปฺปสตสหสฺสมฺปิ อสเงฺขฺยยมฺปิ พุทฺธสุเญฺญ โลเก น อุปฺปชฺชนฺติ, โสฬสกปฺปสหสฺสพฺภนฺตเร พุเทฺธสุ อุปฺปเนฺนสฺเยว อุปฺปชฺชนฺติ, ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตสฺส ภควโต ขนฺธาวารสทิสา โหนฺติ, ตสฺมา เนว วิญฺญาณฏฺฐิตึ, น จ สตฺตาวาสํ ภชนฺติฯ มหาสีวเตฺถโร ปน – ‘‘น โข ปน โส, สาริปุตฺต, สตฺตาวาโส สุลภรูโป, โย มยา อนาวุตฺถปุโพฺพ อิมินา ทีเฆน อทฺธุนา อญฺญตฺร สุทฺธาวาเสหิ เทเวหี’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๖๐) อิมินา สุเตฺตน สุทฺธาวาสาปิ จตุตฺถํ วิญฺญาณฏฺฐิตึ จตุตฺถํ สตฺตาวาสญฺจ ภชนฺตีติ วทติ, ตํ อปฺปฏิพาหิตตฺตา สุตฺตสฺส อนุญฺญาตํฯ

เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ยเถว สญฺญาย, เอวํ วิญฺญาณสฺสาปิ สุขุมตฺตา เนววิญฺญาณํ นาวิญฺญาณํ, ตสฺมา วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ น วุตฺตํฯ

อฏฺฐ โลกธมฺมาติ ลาโภ, อลาโภ, ยโส, อยโส, นินฺทา, ปสํสา, สุขํ, ทุกฺขนฺติ อิเม อฏฺฐ โลกปฺปวตฺติยา สติ อนุปรมธมฺมกตฺตา โลกสฺส ธมฺมาติ โลกธมฺมาฯ เอเตหิ มุโตฺต สโตฺต นาม นตฺถิ, พุทฺธานมฺปิ โหนฺติเยวฯ ยถาห –

> ‘‘อฏฺฐิเม, ภิกฺขเว, โลกธมฺมา โลกํ อนุปริวตฺตนฺติ, โลโก จ อฏฺฐ โลกธเมฺม อนุปริวตฺตติฯ กตเม อฏฺฐ? ลาโภ จ อลาโภ จ ยโส จ อยโส จ นินฺทา จ ปสํสา จ สุขญฺจ ทุกฺขญฺจฯ อิเม โข, ภิกฺขเว, อฏฺฐ โลกธมฺมา โลกํ อนุปริวตฺตนฺติ, โลโก จ อิเม อฏฺฐ โลกธเมฺม อนุปริวตฺตตี’’ติ (อ. นิ. ๘.๖)ฯ

ตตฺถ **อนุปริวตฺตนฺตี**ติ อนุพนฺธนฺติ นปฺปชหนฺติ, โลกโต น นิวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ **ลาโภ**ติ ปพฺพชิตสฺส จีวราทิ, คหฏฺฐสฺส ธนธญฺญาทิ ลาโภฯ โสเยว อลพฺภมาโน ลาโภ **อลาโภ**ฯ น ลาโภ อลาโภติ วุจฺจมาเน อตฺถาภาวาปตฺติโต ปริเญฺญโยฺย น สิยาฯ **ยโส**ติ ปริวาโรฯ โสเยว อลพฺภมานา ยโส **อยโส**ฯ **นินฺทา**ติ อวณฺณภณนํฯ **ปสํสา**ติ วณฺณภณนํฯ **สุข**นฺติ กามาวจรานํ กายิกเจตสิกํฯ **ทุกฺข**นฺติ ปุถุชฺชนโสตาปนฺนสกทาคามีนํ กายิกเจตสิกํ, อนาคามิอรหนฺตานํ กายิกเมวฯ

นว สตฺตาวาสาติ สตฺตานํ อาวาสา, วสนฏฺฐานานีติ อโตฺถฯ ตานิ ปน ตถาปกาสิตา ขนฺธา เอวฯ กตเม นว? วุตฺตเญฺหตํ ภควตา –

> ‘‘นวยิเม, ภิกฺขเว (อ. นิ. ๙.๒๔; ที. นิ. ๓.๓๔๑), สตฺตาวาสาฯ กตเม นว? สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา นานตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโน, เสยฺยถาปิ มนุสฺสา เอกเจฺจ จ เทวา

เอกเจฺจ จ วินิปาติกาฯ อยํ ปฐโม สตฺตาวาโสฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา นานตฺตกายา เอกตฺตสญฺญิโน, เสยฺยถาปิ เทวา พฺรหฺมกายิกา ปฐมาภินิพฺพตฺตาฯ อยํ ทุติโย สตฺตาวาโสฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา เอกตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโน, เสยฺยถาปิ เทวา อาภสฺสราฯ อยํ ตติโย สตฺตาวาโสฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา เอกตฺตกายา เอกตฺตสญฺญิโน, เสยฺยถาปิ เทวา สุภกิณฺหาฯ อยํ จตุตฺถ สตฺตาวาโสฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา อสญฺญิโน อปฺปฏิสํเวทิโน, เสยฺยถาปิ เทวา อสญฺญสตฺตาฯ อยํ ปญฺจโม สตฺตาวาโสฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา ‘อนโนฺต อากาโส’ติ อากาสานญฺจายตนูปคาฯ อยํ ฉโฏฺฐ สตฺตาวาโสฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม ‘อนนฺตํ วิญฺญาณ’นฺติ วิญฺญาณญฺจายตนูปคาฯ อยํ สตฺตโม สตฺตาวาโสฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม ‘นตฺถิ กิญฺจี’ติ อากิญฺจญฺญายตนูปคาฯ อยํ อฏฺฐโม สตฺตาวาโสฯ

‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตนูปคา ฯ อยํ นวโม สตฺตาวาโสฯ อิเม โข, ภิกฺขเว, นว สตฺตาวาสา’’ติ (อ. นิ. ๙.๒๔; ที. นิ. ๓.๓๔๑)ฯ

ทสายตนานีติ จกฺขายตนํ รูปายตนํ โสตายตนํ สทฺทายตนํ ฆานายตนํ คนฺธายตนํ ชิวฺหายตนํ รสายตนํ กายายตนํ โผฏฺฐพฺพายตนนฺติ เอวํ ทสฯ มนายตนธมฺมายตนานิ ปน โลกุตฺตรมิสฺสกตฺตา น คหิตานิฯ อิเมสุ ทสสุ วิสฺสชฺชเนสุ วิปสฺสนาวเสน ตีรณปริญฺญา วุตฺตา, ‘‘สพฺพํ, ภิกฺขเว, ปริเญฺญยฺย’’นฺติอาทีสุ ปน อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยาทีนํ ติณฺณํ, นิโรธปฏิปทานํ สจฺฉิกิริยาภาวนฏฺฐานํ เตสํเยว ปฏิเวธฏฺฐานํ ทุกฺขาทีนํ นิสฺสรณสฺส อนุปฺปาทาทีนํ ปญฺจทสนฺนํ, ปริคฺคหฏฺฐาทีนํ เอกตึสาย, อุตฺตริปฏิเวธฏฺฐาทีนํ ติณฺณํ, มคฺคงฺคานํ อฏฺฐนฺนํ, ‘‘ปโยคานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธโฏฺฐ’’ติอาทีนํ ทฺวินฺนํ, อสงฺขตฏฺฐสฺส วุฏฺฐานฏฺฐาทีนํ ทฺวินฺนํ, นิยฺยานฏฺฐสฺส อนุพุชฺฌนฏฺฐาทีนํ ติณฺณํ, อนุโพธนฏฺฐาทีนํ ติณฺณํ, อนุโพธปกฺขิยาทีนํ ติณฺณํ, อุโชฺชตนฏฺฐาทีนํ จตุนฺนํ, ปตาปนฏฺฐาทีนํ อฏฺฐารสนฺนํ, วิวฏฺฏนานุปสฺสนาทีนํ นวนฺนํ, ขเยญาณอนุปฺปาเทญาณานํ ปญฺญาวิมุตฺตินิพฺพานานนฺติ อิเมสํ ธมฺมานํ ปฏิลาภวเสน ตีรณปริญฺญา วุตฺตา, เสสานํ ยถาโยคํ วิปสฺสนาวเสน จ ปฏิลาภวเสน จ ตีรณปริญฺญา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

เยสํ เยสํ ธมฺมานํ ปฏิลาภตฺถาย วายมนฺตสฺส, เต เต ธมฺมา ปฏิลทฺธา โหนฺติฯ เอวํ เต ธมฺมา ปริญฺญาตา เจว โหนฺติ ตีริตา จาติ หิ กิจฺจสมาปนเฏฺฐน ตีรณปริญฺญา วุตฺตาฯ กิเจฺจ หิ สมาปิเต เต ธมฺมา ปฏิลทฺธา โหนฺตีติฯ เกจิ ปน ‘‘อวิปสฺสนูปคานํ ญาตปริ

ณฺญา’’ติ วทนฺติฯ อภิเญฺญเยฺยน ญาตปริญฺญาย วุตฺตตฺตา ตํ น สุนฺทรํฯ **ปริญฺญาตา เจว โหนฺติ ตีริตา จา**ติ เต ปฏิลทฺธา เอว ธมฺมา ปริญฺญาตา จ นาม โหนฺติ, ตีริตา จ นามาติ อ โตฺถฯ เอวํ กิจฺจสมาปนตฺถวเสน ปริญฺญาตโตฺถ วุโตฺต โหติฯ

๒๒. อิทานิ ตเมวตฺถํ เอเกกธเมฺม ปฏิลาภวเสน โยเชตฺวา อเนฺต จ นิคเมตฺวา ทเสฺสตุํ **เนกฺขมฺม**นฺติอาทิมาหฯ ตํ สพฺพํ ปุเพฺพ วุตฺตานุสาเรเนว เวทิตพฺพนฺติฯ

ปริเญฺญยฺยนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปหาตพฺพนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓. ปหาตพฺพนิเทฺทเส **อสฺมิมาโน**ติ รูปาทีสุ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ อสฺมีติ มาโนฯ ตสฺมิญฺหิ ปหีเน อรหตฺตํ ปตฺตํ โหติฯ รูปราคาทีสุ วิชฺชมาเนสฺวปิ เสสานิ อวตฺวา อสฺมิมาน เสฺสว วจนํ ทิฏฺฐิปติรูปกเตฺตน ตสฺส โอฬาริกตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ **อวิชฺชา**ติ สุตฺตนฺตปริยาเยน ทุกฺขาทีสุ จตูสุ ฐาเนสุ อญฺญาณํ, อภิธมฺมปริยาเยน ปุพฺพนฺตาทีหิ สทฺธิํ อฏฺฐสุฯ วุตฺตเญฺหตํ –

‘‘ตตฺถ กตมา อวิชฺชา? ทุเกฺข อญฺญาณํ, ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรเธ อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อญฺญาณํ, ปุพฺพเนฺต อญฺญาณํ, อปรเนฺต อญฺญาณํ, ปุพฺพนฺตาปรเนฺต อญฺญาณํ, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ อญฺญาณ’’นฺติ (ธ. ส. ๑๑๐๖; วิภ. ๒๒๖)ฯ

ภวตณฺหาติ กามภวาทีสุ ภเวสุ ปตฺถนาฯ ยถาห –

‘‘ตตฺถ กตมา ภวตณฺหา? โย ภเวสุ ภวจฺฉโนฺท ภวราโค ภวนนฺที ภวตณฺหา ภวสิเนโห ภวปริฬาโห ภวมุจฺฉา ภวโชฺฌสาน’’นฺติ (วิภ. ๘๙๕)ฯ

ติโสฺส ตณฺหาติ กามตณฺหา, ภวตณฺหา, วิภวตณฺหาฯ ตาสํ อภิธเมฺม เอวํ นิเทฺทโส กโต – ตตฺถ กตมา ภวตณฺหา? ภวทิฏฺฐิสหคโต ราโค…เป…. จิตฺตสฺส สาราโค, อยํ วุจฺจติ ภวตณฺหาฯ ตตฺถ กตมา วิภวตณฺหา? อุเจฺฉททิฏฺฐิสหคโต ราโค…เป…. จิตฺตสฺส สาราโค, อยํ วุจฺจติ วิภวตณฺหาฯ อวเสสา ตณฺหา กามตณฺหาฯ ตตฺถ กตมา กามตณฺหา? กามธาตุปฏิสํยุโตฺต ราโค…เป…. จิตฺตสฺส สาราโค, อยํ วุจฺจติ กามตณฺหาฯ ตตฺถ กตมา ภวตณฺหา? รูปธาตุอรูปธาตุปฏิสํยุโตฺต ราโค…เป…. ตตฺถ กตมา วิภวตณฺหา? อุเจฺฉททิฏฺฐิสหคโต ราโค…เป…. (วิภ. ๙๑๖)ฯ

อฏฺฐกถายํ ปน ‘‘ปญฺจกามคุณิโก ราโค กามตณฺหา, รูปารูปภเวสุ ราโค ฌานนิกนฺติ สสฺสตทิฏฺฐิสหคโต ราโค ภววเสน ปตฺถนา ภวตณฺหา, อุเจฺฉททิฏฺฐิสหคโต ราโค วิภวตณฺหา’’ติ วุตฺตํฯ อยํ ทสุตฺตรสุตฺตปริยาเยน โยชนาฯ สงฺคีติปริยาเยน ปน อภิธมฺมปริยาเยน จ ‘‘อปราปิ ติโสฺส ตณฺหา กามตณฺหา รูปตณฺหา อรูปตณฺหาฯ อปราปิ ติโสฺส ตณฺหา รูปตณฺหา อรูปตณฺหา นิโรธตณฺหา’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๐๕; วิภ. ๙๑๗-๙๑๘) วุตฺตา ตณฺหาปิ เอตฺถ ยุชฺชนฺติฯ ตาสุ ปญฺจ กามธาตุรูปธาตุอรูปธาตุปฏิสํยุตฺตา, อนฺติมา อุเจฺฉททิฏฺฐิสหคตาฯ

จตฺตาโร โอฆาติ กาโมโฆ, ภโวโฆ, ทิโฏฺฐโฆ, อวิโชฺชโฆฯ ยสฺส สํวิชฺชนฺติ, ตํ วฏฺฏสฺมิํ โอหนนฺติ โอสีทาเปนฺตีติ โอฆาฯ พลวกิเลสา เอเตฯ กามคุณสงฺขาเต กาเม โอโฆ กาโม

โฆฯ กามตณฺหาเยตํ นามํฯ รูปารูปสงฺขาเต กมฺมโต จ อุปปตฺติโต จ ทุวิเธปิ ภเว โอโฆ ภโว โฆฯ ภวตณฺหาเยตํ นามํฯ ทิฏฺฐิ เอว โอโฆ ทิโฏฺฐโฆฯ ‘‘สสฺสโต โลโก’’ติอาทิกาย ทิฏฺฐิยา เอตํ นามํฯ อวิชฺชา เอว โอโฆ อวิโชฺชโฆ, ทุกฺขาทีสุ อญฺญาณเสฺสตํ นามํฯ

ปญฺจ นีวรณานีติ กามจฺฉนฺทนีวรณํ พฺยาปาทนีวรณํ ถินมิทฺธนีวรณํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจนีวรณํ วิจิกิจฺฉานีวรณํฯ จิตฺตํ นีวรนฺติ ปริโยนนฺธนฺตีติ นีวรณานิฯ กามียนฺตีติ กามาฯ ปญฺจ กามคุณาฯ กาเมสุ ฉโนฺท กามจฺฉโนฺทฯ กามยตีติ วา กาโม, กาโม เอว ฉโนฺท, น กตฺตุกมฺยตาฉโนฺท น ธมฺมจฺฉโนฺทติ กามจฺฉโนฺทฯ กามตณฺหาเยตํ นามํฯ พฺยาปชฺชติ เตน จิตฺตํ ปูติภาวํ คจฺฉติ, พฺยาปาทยติ วา วินยาจารรูปสมฺปตฺติหิตสุขานีติ พฺยาปาโทฯ โทสเสฺสตํ นามํฯ ถินนตา ถินํ, มิทฺธนตา มิทฺธํ, อนุสฺสาหสํหนนตา อสตฺติวิฆาโต จาติ อโตฺถฯ จิตฺตสฺส อนุสฺสาโห ถินํ, เจตสิกานํ อกมฺมญฺญตา มิทฺธํ, ถินญฺจ มิทฺธญฺจ ถินมิทฺธํฯ อุทฺธตสฺส ภาโว อุทฺธจฺจํ, อวูปสโมติ อโตฺถฯ วิเกฺขปเสฺสตํ นามํฯ กุจฺฉิตํ กตํ กุกตํ, กุกตสฺส ภาโว กุกฺกุจฺจํ, ครหิตกิริยภาโวติ อโตฺถฯ ปจฺฉานุตาปเสฺสตํ นามํฯ วิคตา จิกิจฺฉาติ วิจิกิจฺฉา, วิคตปญฺญาติ อโตฺถฯ สภาวํ วา วิจินโนฺต เอตาย กิจฺฉติ กิลมตีติ วิจิกิจฺฉาฯ พุทฺธาทีสุ สํสยเสฺสตํ นามํฯ กามจฺฉโนฺท เอว นีวรณํ กามจฺฉนฺทนีวรณํฯ เอวํ เสเสสุปิฯ

ฉ ธมฺมา, ฉทฺธมฺมาติ วา ปาโฐฯ **ฉ ตณฺหากายา**ติ รูปตณฺหา สทฺทตณฺหา คนฺธตณฺหา รสตณฺหา โผฏฺฐพฺพตณฺหา ธมฺมตณฺหาฯ รูเป ตณฺหา รูปตณฺหาฯ สา เอว กามตณฺหาทิเภเทน อเนกเภทตฺตา ราสเฏฺฐน กาโยติ วุตฺตาฯ เอวํ เสเสสุปิฯ

สตฺตานุสยาติ กามราคานุสโย ปฏิฆานุสโย มานานุสโย ทิฏฺฐานุสโย วิจิกิจฺฉานุสโย ภวราคานุสโย อวิชฺชานุสโยฯ อปฺปหีนเฏฺฐน อนุเสนฺตีติ อนุสยาฯ กาเมสุ ราโค กามราโค, กาโม เอว วา ราโคติ กามราโคฯ อารมฺมณสฺมึ ปฏิหญฺญตีติ ปฏิฆํฯ อยาถาวทสฺสนเฏฺฐน ทิฏฺฐิฯ เสยฺยาทิวเสน มญฺญตีติ มาโนฯ ภเวสุ ราโค ภวราโคฯ ถามคโต กามราโค กามราคานุสโยฯ เอวํ เสเสสุปิฯ

อฏฺฐ มิจฺฉตฺตาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกโปฺป มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมโนฺต มิจฺฉาอาชีโว มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธิฯ ‘‘หิตสุขาวหา เม ภวิสฺสนฺตี’’ติ เอวํ อาสีสิตาปิ ตถาอภาวโต อสุภาทีสุเยว สุภนฺติอาทิวิปรีตปฺปวตฺติโต จ มิจฺฉาสภาวาติ มิจฺฉตฺตาฯ มิจฺฉา ปสฺสติ, มิจฺฉา วา เอตาย ปสฺสนฺตีติ มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ อถ วา วิปรีตา ทิฏฺฐีติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ, อยาถาวทิฏฺฐีติ วา มิจฺฉาทิฏฺฐิ, วิรชฺฌิตฺวา คหณโต วา วิตถา ทิฏฺฐีติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ, อนตฺถาวหตฺตา ปณฺฑิเตหิ กุจฺฉิตา ทิฏฺฐีติ วามิจฺฉาทิฏฺฐิฯ มิจฺฉาสงฺกปฺปาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **มิจฺฉาทิฏฺฐี**ติ สสฺสตุเจฺฉทาภินิเวโสฯ **มิจฺฉาสงฺกโปฺป**ติ กามวิตกฺกาทิติวิโธ วิตโกฺกฯ **มิจฺฉาวาจา**ติ มุสาวาทาทิจตุพฺพิธา เจตนาฯ **มิจฺฉากมฺมโนฺต**ติ ปาณาติปาตาทิติวิธา เจตนาฯ **มิจฺฉาอาชีโว**ติ มิจฺฉาชีวปโยคสมุฏฺฐาปิกา เจตนาฯ **มิจฺฉาวายาโม**ติ อกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตํ วีริยํฯ **มิจฺฉาสตี**ติ สติปฏิปกฺขภูโต อกุสลจิตฺตุปฺปาโทฯ **มิจฺฉาสมาธี**ติ อกุสลสมาธิฯ

นว ตณฺหามูลกาติ (ที. นิ. ๒.๑๐๓; ๓.๓๕๙) ตณฺหํ ปฏิจฺจ ปริเยสนา, ปริเยสนํ ปฏิจฺจ ลาโภ, ลาภํ ปฏิจฺจ วินิจฺฉโย, วินิจฺฉยํ ปฏิจฺจ ฉนฺทราโค, ฉนฺทราคํ ปฏิจฺจ อโชฺฌสานํ, อโชฺฌสานํ ปฏิจฺจ ปริคฺคโห, ปริคฺคหํ ปฏิจฺจ มจฺฉริยํ, มจฺฉริยํ ปฏิจฺจ อารโกฺข, อารกฺขาธิกรณํ ทณฺฑาทานสตฺถาทานกลหวิคฺคหวิวาทตุวํตุวํเปสุญฺญมุสาวาทา อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ (ที. นิ. ๒.๑๐๔; ๓.๓๕๙)ฯ อิเม นว ตณฺหามูลกา ธมฺมาฯ ตณฺหา มูลํ เอเตสนฺติ ตณฺหามูลกาฯ ปริเยสนาทโย อกุสลา เอวฯ **ตณฺหํ, ปฏิจฺจา**ติ ตณฺหํ นิสฺสายฯ **ปริเยสนา**ติ

รูปาทิอารมฺมณปริเยสนาฯ สา หิ ตณฺหาย สติ โหติฯ **ลาโภ**ติ รูปาทิอารมฺมณปฏิลาโภ, โส หิ ปริเยสนาย สติ โหติฯ วินิจฺฉโย ปน ญาณตณฺหาทิฏฺฐิวิตกฺกวเสน จตุพฺพิโธฯ ตตฺถ ‘‘สุขวินิจฺฉยํ ชญฺญา, สุขวินิจฺฉยํ ญตฺวา อชฺฌตฺตํ สุขมนุยุเญฺชยฺยา’’ติ (ม. นิ. ๓.๓๒๓) อยํ **ญาณวินิจฺฉโย**ฯ ‘‘วินิจฺฉโยติ เทฺว วินิจฺฉยา ตณฺหาวินิจฺฉโย จ ทิฏฺฐิวินิจฺฉโย จา’’ติ (มหานิ. ๑๐๒) เอวํ อาคตานิ อฏฺฐสตตณฺหาวิจริตานิ **ตณฺหาวินิจฺฉโย** ฯ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิโย **ทิฏฺฐิวินิจฺฉโย**ฯ ‘‘ฉนฺโท โข, เทวานมินฺท, วิตกฺกนิทาโน’’ติ (ที. นิ. ๒.๓๕๘) อิมสฺมึ ปน สุตฺเต อิธ วินิจฺฉโยติ วุตฺโต วิตกฺโกเยว อาคโตฯ ลาภํ ลภิตฺวา หิ อิฏฺฐานิฏฺฐํ สุนฺทราสุนฺทรญฺจ วิตเกฺกเนว วินิจฺฉินาติ ‘‘เอตฺตกํ เม รูปารมฺมณตฺถาย ภวิสฺสติ, เอตฺตกํ สทฺทาทิอารมฺมณตฺถาย, เอตฺตกํ มยฺหํ ภวิสฺสติ, เอตฺตกํ ปรสฺส, เอตฺตกํ ปริภุญฺชิสฺสามิ, เอตฺตกํ นิทหิสฺสามี’’ติฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘ลาภํ ปฏิจฺจ วินิจฺฉโย’’ติฯ **ฉนฺทราโค**ติ เอวํ อกุสลวิตเกฺกน วิตกฺกิเต วตฺถุสฺมึ ทุพฺพลราโค จ พลวราโค จ อุปฺปชฺชติฯ **ฉนฺโท**ติ เอตฺถ ทุพฺพลราคสฺสาธิวจนํ, **ราโค**ติ พลวราคสฺสฯ **อชฺโฌสาน**นฺติ อหํ มมาติ พลวสนฺนิฏฺฐานํฯ **ปริคฺคโห**ติ ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน ปริคฺคหกรณํฯ **มจฺฉริย**นฺติ ปเรหิ สาธารณภาวสฺส อสหนตาฯ เตเนวสฺส โปราณา เอวํ วจนตฺถํ วทนฺติ ‘‘อิทํ อจฺฉริยํ มยฺหเมว โหตุ, มา อญฺญสฺส อจฺฉริยํ โหตูติ ปวตฺตตฺตา มจฺฉริยนฺติ วุจฺจตี’’ติฯ **อารกฺข**ติ ทฺวารปิทหนมญฺชูสโคปนาทิวเสน สุฏฺฐุ รกฺขณํฯ อธิกโรตีติ อธิกรณํฯ การณเสฺสตํ นามํฯ **อารกฺขาธิกรณ**นฺติ ภาวนปุํสกํ, อารกฺขเหตูติ อตฺโถฯ ทณฺฑาทานาทีสุ ปรนิเสธนตฺถํ ทณฺฑสฺส อาทานํ **ทณฺฑาทานํ**ฯ เอกโตธาราทินา สตฺถสฺส อาทานํ **สตฺถาทานํ**ฯ กายกลโหปิ วาจากลโหปิ **กลโห**ฯ ปุริโม ปุริโม วิโรโธ **วิคฺคโห**ฯ ปจฺฉิโม ปจฺฉิโม **วิวาโท**ฯ **ตุวํตุว**นฺติ อคารววเสน ตุวํตุวํวจนํฯ

ทส มิจฺฉตฺตาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ…เป.… มิจฺฉาสมาธิ มิจฺฉาญาณํ มิจฺฉาวิมุตฺติฯ ตตฺถ **มิจฺฉาญาณ**นฺติ ปาปกิริยาสุ อุปายจินฺตาวเสน ปาปํ กตฺวา สุกตํ มยาติ ปจฺจเวกฺขณากาเรน จ อุปฺปนฺโน โมโหฯ **มิจฺฉาวิมุตฺตี**ติ อวิมุตฺตเสฺสว สโต วิมุตฺติสญฺญิตาฯ

๒๕. ยานิ อเนกเภเทน ปหาเนน ปหาตพฺพ ทเสฺสตุํ **เทฺว ปหานานี**ติอาทิ อารทฺธํฯ ปหาเนสุ หิ วิญฺญาเตสุ เตน เตน ปหาตพฺพา ธมฺมา สุวิเญฺญยฺยา โหนฺติฯ ปญฺจสุ ปหาเนสุ โลกิกานิ จ เทฺว ปหานานิ อปฺปโยคํ นิสฺสรณปฺปหานญฺจ ฐเปตฺวา อปฺปโยคาเนว เทฺว โลกุตฺตรปหานานิ ปฐมํ วุตฺตานิฯ สมฺมา อุจฺฉิชฺชนฺติ เอเตน กิเลสาติ สมุเจฺฉโท, ปหียนฺติ เอเตน กิเลสาติ ปหานํฯ สมุเจฺฉทสงฺขาตํ ปหานํ, น เสสปฺปหานนฺติ **สมุเจฺฉทปฺปหานํ**ฯ กิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา ปฏิปฺปสฺสทฺธิ, ปหีนตฺตา ปหานํ, ปฏิปฺปสฺสทฺธิสงฺขาตํ ปหานํ **ปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานํ**ฯ โลกํ อุตฺตรตีติ **โลกุตฺตโร**ฯ นิพฺพานสงฺขาตํ ขยํ คจฺฉตีติ ขยคามี, ขยคามี จ โส มคฺค จาติ **ขยคามิมคฺค,** ตํ ภาวยโต โส มคฺค สมุเจฺฉทปฺปหานนฺติ อตฺโถฯ ตถา ผลกฺขเณ โลกุตฺตรผลเมว ปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานํฯ

กามานเมตํ นิสฺสรณนฺติอาทีสุ กามโต รูปโต สงฺขตโต นิสฺสรนฺติ เอเตนาติ **นิสฺสรณํ,** เตหิ วา นิสฺสฏตฺตา นิสฺสรณํฯ อสุภชฺฌานํฯ กาเมหิ นิกฺขนฺตตฺตา **เนกฺขมฺมํ**ฯ อนาคามิมคฺควาฯ อสุภชฺฌานญฺหิ วิกฺขมฺภนโต กามานํ นิสฺสรณํ, ตํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา อุปฺปาทิตอนาคามิมคฺค ปน สมุเจฺฉทโต สพฺพโส กามานํ อจฺจนฺตนิสฺสรณํฯ รุปฺปตีติ รูปํ, น รูปํ อรูปํ มิตฺตปฏิปกฺขา อมิตฺตา วิย, โลภาทิปฏิปกฺขา อโลภาทโย วิย จ รูปปฏิปโกฺขติ อตฺโถฯ ผลวเสน วา น เตฺถตฺถ รูปนฺติ อรูปํ, อรูปเมว **อารุปฺปํ**ฯ อรูปชฺฌานานิฯ ตานิ รูปานํ นิสฺสรณํ นามฯ อรูเปหิปิ อรหตฺตมคฺค ปุน อุปฺปตฺตินิวารณโต สพฺพโส รูปานํ นิสฺสรณํ นามฯ **ภูต**นฺติ ชาตํฯ **สงฺขต**นฺติ ปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กตํฯ **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน**นฺติ เต เต ปจฺจเย ปฏิจฺจ สมฺมา สห จ อุปฺปนฺนํฯ

ปฐเมน สญฺชาตตฺตทีปเนน อนิจฺจตา, ทุติเยน อนิจฺจสฺสาปิ สโต ปจฺจยานุภาวทีปเนน ปรายตฺตตา, ตติเยน ปรายตฺตสฺสาปิ สโต ปจฺจยานํ อพฺยาปารตฺตทีปเนน เอวํธมฺมตา ทีปิตา โหติฯ **นิโรโธ**ติ นิพฺพานํฯ นิพฺพานญฺหิ อาคมฺม ทุกฺขํ นิรุชฺฌตีติ นิโรโธติ วุจฺจติฯ โส เอว จ สพฺพสงฺขตโต นิสฺสฏตฺตา ตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ นามฯ อฏฺฐกถายํ ปน –

> ‘‘นิโรโธ ตสฺส นิสฺสรณนฺติ อิธ อรหตฺตผลํ นิโรโธติ อธิเปฺปตํฯ อรหตฺตผเลน หิ นิพฺพาเน ทิเฏฺฐ ปุน อายตึ สพฺพสงฺขารา น โหนฺตีติ อรหตฺตสงฺขาตสฺส นิโรธสฺส ปจฺจยตฺตา นิโรโธติ วุตฺต’’นฺติ วุตฺตํฯ

เนกฺขมฺมํ ปฏิลทฺธสฺสาติอาทีสุ อสุภชฺฌานสฺส นิสฺสรณเตฺต วิกฺขมฺภนปฺปหาเนน, อนาคามิมคฺคสฺส นิสฺสรณเตฺต สมุเจฺฉทปฺปหาเนน กามา ปหีนา เจว โหนฺติ ปริจฺจตฺตา จฯ อรูปชฺฌานานํ นิสฺสรณเตฺต จ อรหตฺตมคฺคสฺส นิสฺสรณเตฺต จ เอวเมว รูปา โยเชตพฺพาฯ รูเปสุ หิ ฉนฺทราคปฺปหาเนน รูปานํ สมุเจฺฉโท โหติฯ **รูปา**ติ เจตฺถ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตฯ นิพฺพานสฺส นิสฺสรณเตฺต นิสฺสรณปฺปหาเนน, อรหตฺตผลสฺส นิสฺสรณเตฺต ปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหาเนน สงฺขารา ปหีนา เจว โหนฺติ ปริจฺจตฺตา จฯ นิพฺพานสฺส จ นิสฺสรณเตฺต อารมฺมณกรณวเสน ปฏิลาโภ เวทิตโพฺพฯ

ทุกฺขสจฺจนฺติอาทีสุ **ปริญฺญาปฏิเวธ**นฺติอาทิ ภาวนปุํสกวจนํฯ ปริญฺญาย ปฏิเวโธ ปริญฺญาปฏิเวโธฯ ตํ ปริญฺญาปฏิเวธํฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **ปชหาตี**ติ ตถา ตถา ปฏิวิชฺฌโนฺต ปหาตเพฺพ กิเลเส ปชหตีติ อโตฺถ คเหตโพฺพฯ โลกิยโลกุตฺตเรสุปิ ฉนฺทราคปฺปหาเนน วา ตานิ ปชหตีติ อโตฺถฯ ปชหตีติปิ ปาโฐฯ ยถา นาวา อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณ จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, โอริมํ ตีรํ ปชหติ, โสตํ ฉินฺทติ, ภณฺฑํ วหติ, ปาริมํ ตีรํ อเปฺปติ, เอวเมวํ มคฺคญาณํ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณ จตฺตาริ สจฺจานิ อภิสเมติ, ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, สมุทยํ ปหานาภิสมเยน อภิสเมติ, มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติ, นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติฯ กึ วุตฺตํ โหติ? ‘‘นิโรธํ อารมฺมณํ กตฺวา จตฺตาริ สจฺจานิ ปาปุณาติ ปสฺสติ ปฏิวิชฺฌตี’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๘๓๙) วุตฺตตฺตา เอกกฺขเณปิ วิสุํ วิสุํ วิย ปหานานิ วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ

ปญฺจสุ ปหาเนสุ ยํ สเสวาเล อุทเก ปกฺขิเตฺตน ฆเฏน เสวาลสฺส วิย เตน เตน โลกิยสมาธินา นีวรณาทีนํ ปจฺจนีกธมฺมานํ วิกฺขมฺภนํ ทูรีกรณํ, อิทํ **วิกฺขมฺภนปฺปหานํ** นามฯ **วิกฺขมฺภนปฺปหานญฺจ นีวรณานํ ปฐมํ ฌานํ ภาวยโต**ติ นีวรณานํเยว ปหานํ ปากฏตฺตา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ นีวรณานิ หิ ฌานสฺส ปุพฺพภาเคปิ ปจฺฉาภาเคปิ น สหสา จิตฺตํ อโชฺฌตฺถรนฺติ, อโชฺฌตฺถเฏสุ จ เตสุ ฌานํ ปริหายติ, วิตกฺกาทโย ปน ทุติยชฺฌานาทิโต ปุเพฺพ ปจฺฉา จ อปฺปฏิปกฺขา หุตฺวา ปวตฺตนฺติฯ ตสฺมา นีวรณานํ วิกฺขมฺภนํ ปากฏํฯ ยํ ปน รตฺติภาเค สมุชฺชลิเตน ปทีเปน อนฺธการสฺส วิย เตน เตน วิปสฺสนาย อวยวภูเตน ฌานเงฺคน ปฏิปกฺขวเสเนว ตสฺส ตสฺส จ ปหาตพฺพธมฺมสฺส ปหานํ, อิทํ **ตทงฺคปฺปหานํ** นามฯ **ตทงฺคปฺปหานญฺจ ทิฏฺฐิคตานํ นิเพฺพธภาคิยํ สมาธึ ภาวยโต**ติ ทิฏฺฐิคตานํเยว ปหานํ โอฬาริกวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ทิฏฺฐิคตญฺหิ โอฬาริกํ, นิจฺจสญฺญาทโย สุขุมาฯ ตตฺถ ทิฏฺฐิคตานนฺติ ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ ‘‘คูถคตํ มุตฺตคต’’นฺติอาทีนิ (อ. นิ. ๙.๑๑) วิยฯ คนฺตพฺพาภาวโต จทิฏฺฐิยา คตมตฺตเมเวตนฺติปิ ทิฏฺฐิคตํ, ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐีสุ อโนฺตคธตฺตา ทิฏฺฐีสุ คตนฺติปิ ทิฏฺฐิคตํฯ พหุวจเนน เตสํ ทิฏฺฐิคตานํฯ **นิเพฺพธภาคิยํ สมาธิ**นฺติ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตํ สมาธึฯ ยํ ปน อสนิวิจกฺกาภิหตสฺส (วิสุทฺธิ. ๒.๘๕๑) รุกฺขสฺส วิย อริยมคฺคญาเณน สํโยชนานํ ธมฺมานํ ยถา น ปุน

ปวตฺตติ, เอวํ ปหานํ, อิทํ **สมุเจฺฉทปฺปหานํ** นามฯ **นิโรโธ นิพฺพานนฺติ** นิโรธสงฺขาตํ นิพฺพานํฯ

เอวํ ปหานวเสน ปหาตพฺพ ธมฺม ทเสฺสตฺวา อิทานิ สรูเปเนว ปุน ปหาตพฺพ ธมฺม ทเสฺสตุํ **สพฺพํ, ภิกฺขเว, ปหาตพฺพ**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ จกฺขาทีนิ ฉนฺทราคปฺปหาเนน ปหาตพฺพานิฯ **รูปํ ปสฺสโนฺต ปชหาตี**ติอาทีสุ รูปํ อนิจฺจาทิโต ปสฺสโนฺต ปหาตพฺพ กิเลเส ปชหาติฯ **จกฺขุํ...เป.... ชรามรณํ...เป.... อมโตคธํ นิพฺพาน**นฺติ เปยฺยาลทฺวเย อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ''ปสฺสโนฺต ปชหาตี''ติอาทีสุ เตสุ โลกุตฺตเรสุ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ปสฺสโนฺต อุทิกฺขโนฺต อเปกฺขมาโน อิจฺฉมาโน วิปสฺสนากฺขเณสุ ปหาตพฺพ กิเลเส ปชหาตีติ ตํตํธมฺมานุรูเปน โยเชตพฺพํฯ

ปหาตพฺพนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ภาเวตพฺพนิเทฺทสวณฺณนา

๒๕. ภาเวตพฺพนิเทฺทเส **กายคตาสตี**ติ กายคตาสติสุตฺตเนฺต (ม. นิ. ๓.๑๕๓ อาทโย) วุตฺตา อานาปานจตุอิริยาปถขุทฺทกอิริยาปถทฺวตฺติํสาการจตุธาตุนวสิวถิกาปฎิกูล- ววตฺถาปกมนสิการสมฺปยุตฺตา ยถานุรูปํ รูปชฺฌานสมฺปยุตฺตา จ สติฯ สา หิ เตสุ กาเยสุ คตา ปวตฺตาติ กายคตาติ วุจฺจติฯ **สาตสหคตา**ติ มธุรสุขเวทยิตสงฺขาเตน สาเตน สห เอกุปฺปาทาทิภาวํ คตาฯ ตพฺภาเว โวกิเณฺณ อารมฺมเณ นิสฺสเย สํสเฎฺฐ ทิสฺสติ **สหคต**สโทฺท ปญฺจสุ อเตฺถสุ ชินวจเนฯ ''ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา''ติ (วิภ. ๒๐๓) เอตฺถ ตพฺภาเว, นนฺทิราคภูตาติ อโตฺถฯ ''ยา, ภิกฺขเว, วีมํสา โกสชฺชสหคตา โกสชฺชสมฺปยุตฺตา''ติ (สํ. นิ. ๕.๘๓๒) เอตฺถ โวกิเณฺณ, อนฺตรนฺตรา อุปฺปชฺชมาเนน โกสเชฺชน โวกิณฺณาติ อโตฺถฯ ''ลาภี โหติ รูปสหคตานํ วา สมาปตฺตีนํ อรูปสหคตานํ วา สมาปตฺตีน''นฺติ (ปุ. ป. ๓-๘) เอตฺถ อารมฺมเณ, รูปารูปารมฺมณานนฺติ อโตฺถฯ ''อฎฺฐิกสญฺญาสหคตํ สติสโมฺพชฺฌงฺคํ ภาเวตี''ติ (สํ. นิ. ๕.๒๓๘) เอตฺถ นิสฺสเย, อฎฺฐิกสญฺญานิสฺสยํ อฎฺฐิกสญฺญํ ภาเวตฺวา ปฎิลทฺธนฺติ อโตฺถฯ ''อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ โหติ สหชาตํ สมฺปยุตฺต''นฺติ (วิภ. ๕๗๘) เอตฺถ สํสเฎฺฐ, สมฺมิสฺสนฺติ อโตฺถฯ อิมสฺมิมฺปิ ปเท สํสโฎฺฐ อธิเปฺปโตฯ สาตสํสฎฺฐา หิ สาตสหคตาติ วุตฺตาฯ สา หิ ฐเปตฺวา จตุตฺถํ ฌานํ เสเสสุ สาตสหคตา โหติ, สติปิ จ อุเปกฺขาสหคตเตฺต เยภุยฺยวเสน สาตสหคตาติ วุตฺตา, ปุริมชฺฌานมูลกตฺตา วา จตุตฺถชฺฌานสฺส สาตสหคตาย อุเปกฺขาสหคตาปิ วุตฺตาว โหติ , อุเปกฺขาย ปน สเนฺต สุเข วุตฺตตฺตา ภควตา สาตสหคตาติ จตุตฺถชฺฌานสมฺปยุตฺตาปิ วุตฺตาว โหติฯ

สมโถ จ วิปสฺสนา จาติ กามจฺฉนฺทาทโย ปจฺจนีกธเมฺม สเมติ วินาเสตีติ สมโถฯ สมาธิเสฺสตํ นามํฯ อนิจฺจตาทิวเสน วิวิเธหิ อากาเรหิ ธเมฺม ปสฺสตีติ วิปสฺสนาฯ ปญฺญาเยตํ นามํฯ อิเม ปน เทฺว ทสุตฺตรปริยาเย ปุพฺพภาคาติ วุตฺตา, สงฺคีติปริยาเย จ โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสกาติฯ **ตโย สมาธี**ติ สวิตโกฺก สวิจาโร สมาธิ , อวิตโกฺก วิจารมโตฺต สมาธิ, อวิตโกฺก อวิจาโร สมาธิฯ สมฺปโยควเสน วตฺตมาเนน สห วิตเกฺกน สวิตโกฺก, สห วิจาเรน สวิจาโรฯ โส ขณิกสมาธิ, วิปสฺสนาสมาธิ, อุปจารสมาธิ, ปฐมชฺฌานสมาธิฯ นตฺถิ เอตสฺส วิตโกฺกติ อวิตโกฺกฯ วิตกฺกวิจาเรสุ วิจาโร มตฺตา ปรมา ปมาณํ เอตสฺสาติ วิจารมโตฺต, วิจารโต อุตฺตริ วิตเกฺกน สมฺปโยคํ น คจฺฉตีติ อโตฺถฯ โส ปญฺจกนเย ทุติยชฺฌานสมาธิ, ตทุภยวิรหิโต อวิตโกฺก อวิจาโร สมาธิฯ โส จตุกฺกนเย ทุติยชฺฌานาทิ, ปญฺจกนเย ตติยชฺฌานาทิ รูปาวจร

สมาธิฯ อิเม ตโยปิ โลกิยา เอวฯ สงฺคีติปริยาเย อปเรปิ ตโย สมาธี วุตฺตา – ‘‘สุญฺญโต สมาธิ, อนิมิตฺโต สมาธิ, อปฺปณิหิโต สมาธี’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๐๕)ฯ น เต อิธ อธิเปฺปตาฯ

จตฺตาโร สติปฏฺฐานาติ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, ธมฺมานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํฯ ปุพฺพภาเค จุทฺทสวิเธน กายํ ปริคฺคณฺหโต กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, นววิเธน เวทนํ ปริคฺคณฺหโต เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, โสฬสวิเธน จิตฺตํ ปริคฺคณฺหโต จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, ปญฺจวิเธน ธมฺเม ปริคฺคณฺหโต ธมฺมานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ เวทิตพฺพํฯ โลกุตฺตรํ ปน อิธ น อธิเปฺปตํฯ **ปญฺจงฺคิโก สมาธี**ติ ปญฺจ องฺคานิ อสฺส สนฺตีติ ปญฺจงฺคิโก, จตุตฺถชฺฌานสมาธิฯ ปีติผรณตา, สุขผรณตา, เจโตผรณตา, อาโลกผรณตา, ปจฺจเวกฺขณนิมิตฺตนฺติ ปญฺจ องฺคานิฯ ปีตึ ผรมานา อุปฺปชฺชตีติ ทฺวีสุ ฌาเนสุ ปญฺญา **ปีติผรณตา** นามฯ สุขํ ผรมานา อุปฺปชฺชตีติ ตีสุ ฌาเนสุ ปญฺญา **สุขผรณตา** นามฯ ปเรสํ เจโต ผรมานา อุปฺปชฺชตีติ เจโตปริยปญฺญา **เจโตผรณตา** นามฯ อาโลกํ ผรมานา อุปฺปชฺชตีติ ทิพฺพจกฺขุปญฺญา **อาโลกผรณตา** นามฯ ปจฺจเวกฺขณญาณํ **ปจฺจเวกฺขณนิมิตฺตํ** นามฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ –

> ‘‘ทฺวีสุ ฌาเนสุ ปญฺญา ปีติผรณตา, ตีสุ ฌาเนสุ ปญฺญา สุขผรณตา, ปรจิตฺตปญฺญา เจโตผรณตา, ทิพฺพจกฺขุปญฺญา อาโลกผรณตา, ตมฺหา ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐิตสฺส ปจฺจเวกฺขณญาณํ ปจฺจเวกฺขณนิมิตฺต’’นฺติ (วิภ. ๘๐๔)ฯ

ตณฺหิ วุฏฺฐิตสมาธิสฺส ปวตฺตาการคหณโต นิมิตฺตนฺติ วุตฺตํฯ ตตฺถ จ ปีติผรณตา สุขผรณตา เทฺว ปาทา วิย, เจโตผรณตา อาโลกผรณตา เทฺว หตฺถา วิย, อภิญฺญาปาทกํ จตุตฺถชฺฌานํ มชฺฌิมกาโย วิย, ปจฺจเวกฺขณนิมิตฺตํ สีสํ วิยฯ อิติ อายสฺมา ธมฺมเสนาปติ สาริปุตฺตตฺเถโร ปญฺจงฺคิกํ สมฺมาสมาธึ องฺคปจฺจงฺคสมฺปนฺนํ ปุริสํ วิย กตฺวา ทเสฺสสิฯ

ฉ อนุสฺสติฏฺฐานานีติ ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชนโต สติโย เอว อนุสฺสติโย, ปวตฺติตพฺพฏฺฐานสฺมิํเยว ปวตฺตตฺตา สทฺธาปพฺพชิตสฺส กุลปุตฺตสฺส อนุรูปา สติโยติปิ อนุสฺสติโย, อนุสฺสติโย เอว ปีติอาทีนํ ฐานตฺตา อนุสฺสติฏฺฐานานิฯ กตมานิ ฉ? พุทฺธานุสฺสติ ธมฺมานุสฺสติ สงฺฆานุสฺสติ สีลานุสฺสติ จาคานุสฺสติ เทวตานุสฺสติ (ที. นิ. ๓.๓๒๗)ฯ **โพชฺฌงฺคา**ติ โพธิยา, โพธิสฺส วา องฺคาฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยา เอสา ธมฺมสามคฺคี ยาย โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ อุปฺปชฺชมานาย ลีนุทฺธจฺจปติฏฺฐานายูหนกามสุขตฺตกิลมถานุโยคอุเจฺฉทสสฺสตาภินิเวสาทีนํ อเนเกสํ อุปทฺทวานํ ปฏิปกฺขภูตาย สติธมฺมวิจยวีริยปีติปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสงฺขาตาย ธมฺมสามคฺคิยา อริยสาวโก พุชฺฌตีติ กตฺวา โพธีติ วุจฺจติฯ **พุชฺฌตี**ติ กิเลสสนฺตานนิทฺทาย วุฏฺฐหติ, จตฺตาริ วา อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ, นิพฺพานเมว วา สจฺฉิกโรติ, ตสฺสา ธมฺมสามคฺคิสงฺขาตาย โพธิยา องฺคาติปิ โพชฺฌงฺคา ฌานงฺคมคฺคงฺคาทโย วิยฯ โย ปเนส ยถาวุตฺตปฺปการาย เอตาย ธมฺมสามคฺคิยา พุชฺฌตีติ กตฺวา อริยสาวโก โพธีติ วุจฺจติ, ตสฺส โพธิสฺส องฺคาติปิ โพชฺฌงฺคา เสนงฺครถงฺคาทโย วิยฯ เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา ‘‘พุชฺฌนกสฺส ปุคฺคลสฺส องฺคาติ วา โพชฺฌงฺคา’’ติฯ อปิจ ‘‘โพชฺฌงฺคาติ เกนเฏฺฐน โพชฺฌงฺคา, โพธาย สํวตฺตนฺตีติ โพชฺฌงฺคา’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๒.๑๗) นเยน โพชฺฌงฺคโฏฺฐ เวทิตโพฺพฯ **อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค**ติ ตํตํมคฺควชฺฌกิเลเสหิ อารกตฺตา อริยภาวกรตฺตา อริยผลปฏิลาภกรตฺตา จ อริโยฯ อฏฺฐ องฺคานิ อสฺสาติ อฏฺฐงฺคิโกฯ โสยํ จตุรงฺคิกา วิย เสนา, ปญฺจงฺคิกํ วิย จ ตูริยํ องฺคมตฺตเมว โหติ, องฺควินิมุตฺโต นตฺถิฯ โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคา โลกุตฺตรา, ทสุตฺตรปริยาเยน ปุพฺพภาคาปิ ลพฺภนฺติฯ

นว ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคานีติ สีลวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ, จิตฺตวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ, ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ, กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ, มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ, ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ, ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ, ปญฺญา ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ, วิมุตฺติ ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ (ที. นิ. ๓.๓๕๙)ฯ **สีลวิสุทฺธี**ติ วิสุทฺธึ ปาเปตุํ สมตฺถํ จตุปาริสุทฺธิสีลํฯ ตญฺหิ ทุสฺสีลฺยมลํ วิโสเธติฯ **ปาริสุทฺธิปธานิยงฺค**นฺติ ปริสุทฺธภาวสฺส ปธานํ อุตฺตมํ องฺคํฯ **จิตฺตวิสุทฺธี**ติ วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานภูตา ปคุณา อฏฺฐ สมาปตฺติโยฯ ตา หิ กามจฺฉนฺทาทิจิตฺตมลํ วิโสเธนฺติฯ **ทิฏฺฐิวิสุทฺธี**ติ สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสนํฯ ตญฺหิ สตฺตทิฏฺฐิมลํ วิโสเธติฯ **กงฺขาวิตรณวิสุทฺธี**ติ ปจฺจยาการญาณํฯ เตน หิ ตีสุ อทฺธาสุ ปจฺจยวเสน ธมฺมา ปวตฺตนฺตีติ ปสฺสโนฺต ตีสุปิ อทฺธาสุ สตฺตกงฺขามลํ วิตรโนฺต วิสุชฺฌติฯ **มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธี**ติ อุทยพฺพยานุปสฺสนกฺขเณ อุปฺปนฺนา โอภาสญาณปีติปสฺสทฺธิสุขอธิโมกฺขปคฺคหุปฏฺฐานอุเปกฺขานิกนฺตีติ ทส วิปสฺสนุปกฺกิเลสา, น มโคฺค, วีถิปฏิปนฺนํ อุทยพฺพยญาณํ มโคฺคติ เอวํ มคฺคามเคฺค ญาณํ นามฯ เตน หิ อมคฺคมลํ วิโสเธติฯ **ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธี**ติ วีถิปฏิปนฺนํ อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณํ ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ ภยตุปฏฺฐานานุปสฺสนาญาณํ อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อนุโลมญาณนฺติ อิมานิ นว วิปสฺสนาญาณานิฯ ตานิ หิ นิจฺจสญฺญาทิมลํ วิโสเธนฺติฯ **ญาณทสฺสนวิสุทฺธี**ติ จตุอริยมคฺคปญฺญาฯ สา หิ สมุเจฺฉทโต สกสกมคฺควชฺฌกิเลสมลํ วิโสเธติฯ **ปญฺญา**ติ อรหตฺตผลปญฺญาฯ **วิมุตฺตี**ติ อรหตฺตผลวิมุตฺติฯ

ทส กสิณายตนานีติ ‘‘ปถวีกสิณเมโก สญฺชานาติ อุทฺธํ อโธ ติริยํ อทฺวยํ อปฺปมาณํ, อาโปกสิณเมโก สญฺชานาติ…เป.… เตโชกสิณเมโก สญฺชานาติ…เป.… วาโยกสิณเมโก สญฺชานาติ…เป.… นีลกสิณเมโก สญฺชานาติ…เป.… ปีตกสิณเมโก สญฺชานาติ…เป.… โลหิตกสิณเมโก สญฺชานาติ…เป.… โอทาตกสิณเมโก สญฺชานาติ…เป.… อากาสกสิณเมโก สญฺชานาติ…เป.… วิญฺญาณกสิณเมโก สญฺชานาติ อุทฺธํ อโธ ติริยํ อทฺวยํ อปฺปมาณ’’นฺติ (อ. นิ. ๑๐.๒๕; ที. นิ. ๓.๓๖๐) เอวํ วุตฺตานิ ทสฯ เอตานิ หิ สกลผรณเฏฺฐน กสิณานิ, ตทารมฺมณานํ ธมฺมานํ เขตฺตเฏฺฐน อธิฏฺฐานเฏฺฐน วา อายตนานิฯ **อุทฺธ**นฺติ อุปริคคนตลาภิมุขํฯ **อโธ**ติ เหฏฺฐาภูมิตลาภิมุขํฯ **ติริย**นฺติ เขตฺตมณฺฑลมิว สมนฺตา ปริจฺฉินฺนํฯ เอกโจฺจ หิ อุทฺธเมว กสิณํ วเฑฺฒติ เอกโจฺจ อโธ, เอกโจฺจ สมนฺตโตฯ เอโกปิ เตน เตน วา การเณน เอวํ ปสาเรติ อาโลกมิว รูปทสฺสนกาโมฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘ปถวีกสิณเมโก สญฺชานาติ อุทฺธํ อโธ ติริย’’นฺติ (อ. นิ. ๑๐.๒๕; ที. นิ. ๓.๓๖๐)ฯ **อทฺวย**นฺติ อิทํ ปน เอกสฺส อญฺญภาวานุปคมนตฺถํ วุตฺตํฯ ยถา หิ อุทกํ ปวิฏฺฐสฺส สพฺพทิสาสุ อุทกเมว โหติ น อญฺญํ, เอวเมว ปถวีกสิณํ ปถวีกสิณเมว โหติ, นตฺถิ ตสฺส อญฺญกสิณสเมฺภโทติฯ เอส นโย สพฺพตฺถฯ **อปฺปมาณ**นฺติ อิทํ ตสฺส ตสฺส ผรณอปฺปมาณวเสน วุตฺตํฯ ตญฺหิ มนสา ผรโนฺต สกลเมว ผรติ, น ‘‘อยมสฺส อาทิ อิทํ มชฺฌ’’นฺติ ปมาณํ คณฺหาตีติฯ **อากาสกสิณ**นฺติ กสิณุคฺฆาฏิมากาโส ปริเจฺฉทากาสกสิณญฺจฯ **วิญฺญาณกสิณ**นฺติ กสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปวตฺตวิญฺญาณํฯ ตตฺถ กสิณวเสน กสิณุคฺฆาฏิมากาเส, กสิณุคฺฆาฏิมากาสวเสน ตตฺถ ปวตฺตวิญฺญาเณ อุทฺธํอโธติริยตา เวทิตพฺพา, ปริเจฺฉทากาสกสิณสฺสปิ วฑฺฒนียตฺตา ตสฺส วเสนปีติฯ

๒๖. อิทานิ ภาวนาปเภทํ ทเสฺสโนฺต **เทฺว ภาวนา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **โลกิยา**ติอาทีสุ โลโก วุจฺจติ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน วฏฺฏํ, ตสฺมึ ปริยาปนฺนภาเวน โลเก นิยุตฺตาติ โลกิยา, โลกิยานํ ธมฺมานํ ภาวนา โลกิยาฯ กิญฺจาปิ ธมฺมานํ ภาวนาติ โวหารวเสน วุจฺจติ, เตหิ ปน วิสุํ

ภาวนา นตฺถิฯ เต เอว หิ ธมฺมา ภาวิยมานา **ภาวนา**ติ วุจฺจนฺติฯ อุตฺติณฺณาติ อุตฺตรา, โลเก อปริยาปนฺนภาเวน โลกโต อุตฺตราติ **โลกุตฺตรา**ฯ

รูปภวสงฺขาเต รูเป อวจรนฺตีติ **รูปาวจราฯ กุสล**สทฺโท ปเนตฺถ อาโรคฺยอนวชฺชเฉกสุขวิปาเกสุ ทิสฺสติฯ ''กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ? กจฺจิ โภโต อนามย''นฺติอาทีสุ (ชา. ๑.๑๕.๑๔๖; ๒.๒๐.๑๒๙) อาโรเคฺยฯ ''กตโม ปน, ภนฺเต, กายสมาจาโร กุสโล? โย โข, มหาราช, กายสมาจาโร อนวโชฺช''ติ (ม. นิ. ๒.๓๖๑) จ ''ปุน จปรํ, ภนฺเต, เอตทานุตฺตริยํ, ยถา ภควา ธมฺมํ เทเสติ กุสเลสุ ธเมฺมสู''ติ (ที. นิ. ๓.๑๔๕) จ เอวมาทีสุ อนวเชฺชฯ ''ตํ กึ มญฺญสิ, ราชกุมาร, กุสโล ตฺวํ รถสฺส องฺคปจฺจงฺคาน''นฺติ? (ม. นิ. ๒.๘๗) ''กุสลา นจฺจคีตสฺส สิกฺขิตา จาตุริตฺถิโย''ติ (ชา. ๒.๒๒.๙๔) จ อาทีสุ เฉเกฯ ''กุสลานํ ธมฺมานํ สมาทานเหตุ เอวมิทํ ปุญฺญํ ปวฑฺฒตี''ติ (ที. นิ. ๓.๘๐) ''กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา''ติ (ธ. ส. ๔๓๑) จ อาทีสุ สุขวิปาเกฯ สฺวายมิธ อาโรเคฺยปิ อนวเชฺชปิ สุขวิปาเกปิ วฏฺฏติฯ วจนโตฺถ ปเนตฺถ กุจฺฉิเต ปาปเก ธเมฺม สลยนฺติ จลยนฺติ กเมฺปนฺติ วิทฺธํเสนฺตีติ กุสลา, กุจฺฉิเตน วา อากาเรน สยนฺติ ปวตฺตนฺตีติ กุสา, เต อกุสลสงฺขาเต กุเส ลุนนฺติ ฉินฺทนฺตีติ กุสลา, กุจฺฉิตานํ วา สานโต ตนุกรณโต กุสํ, ญาณํฯ เตน กุเสน ลาตพฺพา คเหตพฺพา ปวเตฺตตพฺพาติ กุสลา, ยถา วา กุสา อุภยภาคคตํ หตฺถปฺปเทสํ ลุนนฺติ, เอวมิเมปิ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนภาเวน อุภยภาคคตํ สํกิเลสปกฺขํ ลุนนฺติ, ตสฺมา กุสา วิย ลุนนฺตีติ กุสลาฯ เตสํ **รูปาวจรกุสลานํ ภาวนา**ฯ อรูปภวสงฺขาเต อรูเป อวจรนฺตีติ **อรูปาวจรา**ฯ เตภูมกวเฏฺฏ ปริยาปนฺนา อโนฺตคธาติ ปริยาปนฺนา, ตสฺมึ น ปริยาปนฺนาติ **อปริยาปนฺนา,** โลกุตฺตราฯ

กามาวจรกุสลานํ ธมฺมานํ ภาวนา กสฺมา น วุตฺตาติ เจ? อปฺปนาปฺปตฺตาย เอว ภาวนาย อภิธเมฺม ภาวนาติ อธิเปฺปตตฺตาฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถ –

> ''โยควิหิเตสุ วา กมฺมายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา สิปฺปายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา วิชฺชาฏฺฐาเนสุ กมฺมสฺสกตํ วา สจฺจานุโลมิกํ วา รูปํ อนิจฺจนฺติ วา, เวทนา อนิจฺจาติ วา, สญฺญา อนิจฺจาติ วา, สงฺขารา อนิจฺจาติ วา, วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺติ วา ยํ เอวรูปํ อนุโลมิกํ ขนฺตึ ทิฏฺฐึ รุจึ มุทึ เปกฺขํ ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺตึ ปรโต อสุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ จินฺตามยา ปญฺญาฯ โยควิหิเตสุ วา กมฺมายตเนสุ…เป.… ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺตึ ปรโต สุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ สุตมยา ปญฺญาฯ สพฺพาปิ สมาปนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา ปญฺญา''ติ (วิภ. ๗๖๘)ฯ

สา ปน กามาวจรภาวนา อาวชฺชนภวงฺคปาเตหิ อนฺตริตตฺตา ภาวนาติ น วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ สเพฺพสํ ปน ปุญฺญานํ ติวิธปุญฺญกิริยวตฺถูนํ อโนฺตคธตฺตา อุปจารสมาธิวิปสฺสนาสมาธีนํ ภาวนามยปุญฺญตา สิทฺธาฯ อิธ ปน โลกิยภาวนาย เอว สงฺคหิตาฯ รูปารูปาวจรานํ ติวิธภาเว **หีนา**ติ ลามกาฯ หีนุตฺตมานํ มเชฺฌ ภวา **มชฺฌา,** มชฺฌิมาติปิ ปาโฐฯ ปธานภาวํ นีตาติ **ปณีตา,** อุตฺตมาติ อโตฺถฯ อายูหนวเสน อยํ หีนมชฺฌิมปณีตตา เวทิตพฺพาฯ ยสฺสา หิ อายูหนกฺขเณ ฉโนฺท วา หีโน โหติ วีริยํ วา จิตฺตํ วา วีมํสา วา, สา หีนา นามฯ ยสฺสา เต ธมฺมา มชฺฌิมา, สา มชฺฌิมา นามฯ ยสฺสา เต ธมฺมา ปณีตา, สา ปณีตา นามฯ มุทุเกหิ วา อินฺทฺริเยหิ สมฺปยุตฺตา หีนา นาม, มชฺฌิเมหิ อินฺทฺริเยหิ สมฺปยุตฺตา มชฺฌิมา, อธิมเตฺตหิ อินฺทฺริเยหิ สมฺปยุตฺตา ปณีตา นามฯ อปริยาปนฺนาย หีนมชฺฌิมตฺตาภาวา ปณีตตา เอว วุตฺตาฯ สา หิ อุตฺตมเฏฺฐน อตปฺปกเฏฺฐน จ ปณีตาฯ

๒๗. ปฐมภาวนาจตุเกฺก **ภาเวตีติ** เอกสฺมิํเยว ขเณ ตถา ตถา ปฏิวิชฺฌโนฺต อริยมคฺคํ ภาเวติฯ ทุติยภาวนาจตุเกฺก **เอสนาภาวนาติ** อปฺปนาปุพฺพภาเค ภาวนาฯ สา หิ อปฺปนํ เอสนฺติ เอตายาติ เอสนาติ วุตฺตาฯ **ปฏิลาภภาวนาติ** อปฺปนาภาวนาฯ สา หิ ตาย เอสนาย ปฏิลพฺภตีติ ปฏิลาโภติ วุตฺตาฯ **เอกรสาภาวนาติ** ปฏิลาเภ วสีภาวํ ปตฺตุกามสฺส ปโยคกาเล ภาวนาฯ สา หิ เตน เตน ปหาเนน เตหิ เตหิ กิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติรเสน เอกรสาติ กตฺวา เอกรสาติ วุตฺตาฯ **อาเสวนาภาวนาติ** ปฏิลาเภ วสิปฺปตฺตสฺส ยถารุจิ ปริโภคกาเล ภาวนาฯ สา หิ ภุสํ เสวียตีติ อาเสวนาติ วุตฺตาฯ เกจิ ปน ‘‘อาเสวนาภาวนา วสีกมฺมํ, เอกรสาภาวนา สพฺพตฺถิกา’’ติ วณฺณยนฺติฯ จตุกฺกวิภาเค **สมาธิํ สมาปชฺชนฺตานนฺติ** วตฺตมานสมีเป วตฺตมานวจนํฯ **ตตฺถ ชาตาติ** ตสฺมิํ ปุพฺพภาเค ชาตาฯ **เอกรสา โหนฺตีติ** อปฺปนุปฺปาทเน สมานกิจฺจา โหนฺติฯ **สมาธิํ สมาปนฺนานนฺติ** อปฺปิตปฺปนานํฯ **ตตฺถ ชาตาติ** ตสฺสา อปฺปนาย ชาตาฯ **อญฺญมญฺญํ นาติวตฺตนฺตีติ** สมปฺปวตฺติยา อญฺญมญฺญํ นาติกฺกมนฺติฯ **อธิโมกฺขเฏฺฐน สทฺธินฺทฺริยํ ภาวยโตติ**อาทีสุ เอกกฺขเณปิ เอเกกสฺส อินฺทฺริยสฺส สกสกกิจฺจกรเณ ตํตํนิสฺสยวเสน สกสกกิจฺจการกานิ เสสานิปิ อินฺทฺริยานิ วิมุตฺติรเสน เอกรสา โหนฺตีติ วิมุตฺติรเสเนว เอกรสเฏฺฐน ภาวนาฯ พลโพชฺฌงฺคมคฺคเงฺคสุปิ เอเสว นโยฯ เอกรสาติ จ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตฯ

อิธ ภิกฺขูติ อิมสฺมิํ สาสเน ภิกฺขุฯ สํสาเร ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขุฯ **ปุพฺพณฺหสมยนฺติ**อาทีสุ อจฺจนฺตสํโยคเตฺถ อุปโยควจนํ, อตฺถโต ปน ภุมฺมเมว , ทิวสสฺส ปุพฺพกาเลติ อโตฺถฯ **อาเสวตีติ** วสิปฺปตฺตํ สมาธิํ ภุสํ เสวติฯ **มชฺฌนฺหิกสมยนฺติ** ทิวสสฺส มชฺฌกาเลฯ **สายนฺหสมยนฺติ** ทิวสสฺส สายนฺหกาเลฯ **ปุเรภตฺตนฺติ** ทิวาภตฺตโต ปุเรกาเลฯ **ปจฺฉาภตฺตนฺติ** ทิวาภตฺตโต ปจฺฉากาเลฯ **ปุริเมปิ ยาเมติ** รตฺติยา ปฐเม โกฏฺฐาเสฯ **กาเฬติ** กาฬปเกฺขฯ **ชุเณฺหติ** สุกฺกปเกฺขฯ **ปุริเมปิ วโยขเนฺธติ** ปฐเม วโยโกฏฺฐาเส, ปฐมวเยติ อโตฺถฯ ตีสุ จ วเยสุ วสฺสสตายุกสฺส ปุริสสฺส เอเกกสฺมิํ วเย จตุมาสาธิกานิ เตตฺติํส วสฺสานิ โหนฺติฯ

๒๘. ตติยภาวนาจตุเกฺก **ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานํ อนติวตฺตนเฏฺฐนาติ** ตตฺถ เนกฺขมฺมาทีสุ ภาวนาวิเสเสสุ ชาตานํ สมาธิปญฺญาสงฺขาตานํ ยุคนทฺธธมฺมานํ อญฺญมญฺญํ อนติกฺกมนภาเวนฯ **อินฺทฺริยานํ เอกรสเฏฺฐนาติ** ตเตฺถว สทฺธาทีนํ อินฺทฺริยานํ นานากิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติรเสน เอกรสภาเวนฯ **ตทุปควีริยวาหนเฏฺฐนาติ** เตสํ อนติวตฺตนเอกรสภาวานํ อนุจฺฉวิกสฺส วีริยสฺส วาหนภาเวนฯ **อาเสวนเฏฺฐนาติ** ยา ตสฺส ตสฺมิํ สมเย ปวตฺตา อาเสวนาฯ ตสฺสา อาเสวนาย อาเสวนภาเวนฯ

รูปสญฺญนฺติ กุสลวิปากกิริยวเสน ปญฺจทสวิธํ รูปาวจรชฺฌานสงฺขาตํ รูปสญฺญํฯ รูปาวจรชฺฌานมฺปิ หิ รูปนฺติ วุจฺจติ ‘‘รูปี รูปานิ ปสฺสตี’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๑๗๔; อ. นิ. ๘.๖๖; ธ. ส. ๒๔๘), ตสฺส ฌานสฺส อารมฺมณมฺปิ ‘‘พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สุวณฺณทุพฺพณฺณานี’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๑๗๓; อ. นิ. ๘.๖๕-๖๖; ธ. ส. ๒๔๗, ๒๔๙)ฯ รูปาวจรชฺฌานญฺหิ สญฺญาสีเสน รูเปสญฺญาติ กตฺวา รูปสญฺญาติ วุจฺจติฯ **ปฏิฆสญฺญนฺติ** กุสลวิปากา ปญฺจ, อกุสลวิปากา ปญฺจาติ เอวํ ทสวิธํ ปฏิฆสญฺญํฯ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา หิ สญฺญา จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ รูปาทีนํ อารมฺมณานญฺจ ปฏิฆาเตน อุปฺปนฺนตฺตา ปฏิฆสญฺญาติ วุจฺจติฯ รูปสญฺญา สทฺทสญฺญา คนฺธสญฺญา รสสญฺญา โผฏฺฐพฺพสญฺญาติปิ เอติสฺสา เอว นามํฯ **นานตฺตสญฺญนฺติ** อฎฺฐ กามาวจรกุสลสญฺญา, ทฺวาทส อกุสลสญฺญา , เอกาทส กามาวจรกุสลวิปากสญฺญา, เทฺว อกุสลวิปากสญฺญา, เอกาทส กามาวจรกิริยสญฺญาติ เอวํ จตุจตฺตาลีสวิธํ นานตฺตสญฺญํฯ สา หิ นานเตฺต นานาสภาเว รูปสทฺทาทิเภเท โคจเร ปวตฺตา สญฺญาติ นานตฺตสญฺญา, จตุจตฺตาลี

สเภทโต นานตฺตา นานาสภาวา อญฺญมญฺญํ อสทิสา สญฺญาติ วา นานตฺตสญฺญาติ วุจฺจติฯ สญฺญาพหุกเตฺตปิ ชาติคฺคหเณน เอกวจนํ กตํฯ

นิจฺจสญฺญนฺติ นิจฺจนฺติ สญฺญํ นิจฺจสญฺญํฯ เอวํ สุขสญฺญํ อตฺตสญฺญํฯ **นนฺทิ**นฺติ สปฺปีติกํ ตณฺหํฯ **ราค**นฺติ นิปฺปีติกํ ตณฺหํฯ **สมุทย**นฺติ ราคสฺส สมุทยํฯ อถ วา ภงฺคานุปสฺสนาย ภงฺคเสฺสว ทสฺสนโต สงฺขารานํ อุทยํฯ **อาทาน**นฺติ นิพฺพตฺตนวเสน กิเลสานํ, อโทสทสฺสาวิตาย สงฺขตารมฺมณสฺส วา อาทานํฯ **ฆนสญฺญ**นฺติ สนฺตติวเสน ฆนนฺติ สญฺญํฯ **อายูหน**นฺติ สงฺขารานํ อตฺถาย ปโยคกรณํฯ **ธุวสญฺญ**นฺติ ถิรนฺติ สญฺญํฯ **นิมิตฺต**นฺติ นิจฺจนิมิตฺตํฯ **ปณิธิ**นฺติ สุขปตฺถนํฯ **อภินิเวส**นฺติ อตฺถิ อตฺตาติ อภินิเวสํฯ **สาราทานาภินิเวส**นฺติ นิจฺจสารตฺตสารคหณาภินิเวสํฯ **สโมฺมหาภินิเวส**นฺติ ‘‘อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธาน’’นฺติอาทิวเสน (สํ. นิ. ๒.๒๐) ‘‘อิสฺสรโต โลโก สโมฺภตี’’ติอาทิวเสน จ สโมฺมหาภินิเวสํฯ **อาลยาภินิเวส**นฺติ อาทีนวาทสฺสเนน อลฺลียิตพฺพมิทนฺติ อภินิเวสํฯ **อปฺปฏิสงฺข**นฺติ อนุปายคหณํฯ **สโญฺญคาภินิเวส**นฺติ กามโยคาทิกํ กิเลสปฺปวตฺติํฯ

ทิเฎฺฐกเฎฺฐติ ทิฎฺฐีหิ สห เอกสฺมิํ ฐิตาติ ทิเฎฺฐกฎฺฐาฯ เต ทิเฎฺฐกเฎฺฐฯ กิเลเสนฺติ อุปตาเปนฺติ, วิพาเธนฺติ วาติ กิเลสาฯ เต กิเลเสฯ ทุวิธญฺหิ เอกฎฺฐํ ปหาเนกฎฺฐํ สหเชกฎฺฐญฺจฯ ปหาเนกฎฺฐํ สกฺกายทิฎฺฐิปมุขาหิ เตสฎฺฐิยา ทิฎฺฐีหิ สห (ปฏิ. ม. อฎฺฐ. ๒.๑.๑๑๘) ยาว โสตาปตฺติมเคฺคน ปหานา, ตาว เอกสฺมิํ ปุคฺคเล ฐิตาติ อโตฺถฯ อิทมิธาธิเปฺปตํฯ ทสสุ หิ กิเลเสสุ อิธ ทิฎฺฐิกิเลโสเยว อาคโตฯ เสเสสุ ปน อปายคมนีโย โลโภ โทโส โมโห มาโน วิจิกิจฺฉา ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ นว กิเลสา ทิฎฺฐิยา สห ปหาเนกฎฺฐา หุตฺวา โสตาปตฺติมเคฺคน ปหียนฺติ, ราคโทสโมหปมุเขสุ วา ทิยเฑฺฒสุ กิเลสสหเสฺสสุ โสตาปตฺติมเคฺคน ทิฎฺฐิยา ปหียมานาย ทิฎฺฐิยา สห อปายคมนิยา สพฺพกิเลสา ปหาเนกฎฺฐวเสน ปหียนฺติ, สหเชกเฎฺฐ ทิฎฺฐิยา สห เอกสฺมิํ จิเตฺต ฐิตาติ อโตฺถฯ โสตาปตฺติมเคฺคน หิ ทฺวีสุ ทิฎฺฐิสมฺปยุตฺตอสงฺขาริกจิเตฺตสุ ปหียมาเนสุ เตหิ สหชาโต โลโภ โมโห อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม กิเลสา สหเชกฎฺฐวเสน ปหียนฺติ, ทฺวีสุ ทิฎฺฐิสมฺปยุตฺตสสงฺขาริกจิเตฺตสุ ปหียมาเนสุ เตหิ สหชาโต โลโภ โมโห ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม กิเลสา สหเชกฎฺฐวเสน ปหียนฺติฯ **โอฬาริเก กิเลเส**ติ โอฬาริกภูเต กามราคพฺยาปาเทฯ **อนุสหคเต กิเลเส**ติ สุขุมภูเต กามราคพฺยาปาเทฯ **สพฺพกิเลเส**ติ มคฺคตฺตเยน ปหีนาวเสเสฯ

วีริยํ วาเหตีติ โยคาวจโร วีริยํ ปวเตฺตติฯ เหฎฺฐา เอสนาปฎิลาภเอกรสอาเสวนวจนานิ ภาวนานํ วิเสสทสฺสนตฺถํ วุตฺตานิ ‘‘เอวํภูตา จ ภาวนา’’ติฯ อิธ ‘‘ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานํ อนติวตฺตนเฎฺฐน อินฺทฺริยานํ เอกรสเฎฺฐน ตทุปควีริยวาหนเฎฺฐน อาเสวนเฎฺฐนา’’ติ วจนานิ ภาวนาเหตุทสฺสนตฺถํ วุตฺตานิ ‘‘อิมินา จ อิมินา จ เหตุนา ภาวนา’’ติฯ เหฎฺฐา อาเสวนาภาวนาติ นานากฺขณวเสน วุตฺตา, อิธ อาเสวนเฎฺฐน ภาวนาติ เอกกฺขณวเสนาติ วิเสโสฯ **รูปํ ปสฺสโนฺต ภาเวตี**ติอาทีสุ รูปาทีนิ ปสฺสิตพฺพากาเรน ปสฺสโนฺต ภาเวตพฺพํ ภาวนํ ภาเวตีติ อโตฺถฯ **เอกรสา โหนฺตี**ติ วิมุตฺติรเสน, กิจฺจรเสน วา เอกรสา โหนฺติฯ **วิมุตฺติรโส**ติ สมฺปตฺติรโสฯ กิจฺจสมฺปตฺติอเตฺถน รโส นาม ปวุจฺจตีติ หิ วุตฺตนฺติฯ

ภาเวตพฺพนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

สจฺฉิกาตพฺพนิเทฺทสวณฺณนา

๒๙. สจฺฉิกาตพฺพนิเทฺทเส ทส เอกุตฺตรวิสฺสชฺชนานิ ปฏิลาภสจฺฉิกิริยาวเสน วุตฺตานิฯ ตตฺถ **อกุปฺปา เจโตวิมุตฺตี**ติ อรหตฺตผลวิมุตฺติฯ สา หิ น กุปฺปติ น จลติ น ปริหายตีติ อกุปฺปา, สพฺพกิเลเสหิ จิตฺตสฺส วิมุตฺตตฺตา เจโตวิมุตฺตีติ วุจฺจติฯ **วิชฺชา**ติ ติโสฺส วิชฺชาฯ **วิมุตฺตี**ติ ทสุตฺตรปริยาเยน อรหตฺตผลํ วุตฺตํ, สงฺคีติปริยาเยน ปน ''วิมุตฺตีติ เทฺว วิมุตฺติโย จิตฺตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจา''ติ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๓.๓๐๔) วุตฺตํฯ เอตฺถ จ อฏฺฐ สมาปตฺติโย นีวรณาทีหิ สุฏฺฐุ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติ นาม, นิพฺพานํ สพฺพสงฺขตโต วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติ นามฯ **ติโสฺส วิชฺชา**ติ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ วิชฺชา สตฺตานํ จุตูปปาเต ญาณํ วิชฺชา อาสวานํ ขเย ญาณํ วิชฺชาฯ ตมวิชฺฌนฏฺเฐน วิชฺชา, วิทิตกรณฏฺเฐนาปิ วิชฺชาฯ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณญฺหิ อุปฺปชฺชมานํ ปุเพฺพนิวาสํ ฉาเทตฺวา ฐิตํ ตมํ วิชฺฌติ, ปุเพฺพนิวาสญฺจ วิทิตํ กโรตีติ วิชฺชาฯ จุตูปปาเต ญาณํ จุติปฏิสนฺธิจฺฉาทกํ ตมํ วิชฺฌติ, จุตูปปาตญฺจ วิทิตํ กโรตีติ วิชฺชาฯ อาสวานํ ขเย ญาณํ จตุสจฺจจฺฉาทกํ ตมํ วิชฺฌติ, จตุสจฺจธมฺมํ จ วิทิตํ กโรตีติ วิชฺชาฯ **จตฺตาริ สามญฺญผลานี**ติ โสตาปตฺติผลํ, สกทาคามิผลํ, อนาคามิผลํ, อรหตฺตผลํฯ ปาปธมฺมํ สเมติ วินาเสตีติ สมโณ, สมณสฺส ภาโว สามญฺญํฯ จตุนฺนํ อริยมคฺคานเมตํ นามํฯ สามญฺญสฺส ผลานิ สามญฺญผลานิฯ

ปญฺจ ธมฺมกฺขนฺธาติ สีลกฺขโนฺธ, สมาธิกฺขโนฺธ, ปญฺญากฺขโนฺธ, วิมุตฺติกฺขโนฺธ, วิมุตฺติญาณทสฺสนกฺขโนฺธฯ **ธมฺมกฺขนฺธา**ติ ธมฺมวิภาคา ธมฺมโกฏฺฐาสาฯ **สีลกฺขนฺธา**ทีสุปิ เอเสว นโยฯ โลกิยโลกุตฺตรา สีลสมาธิปญฺญา เอว สีลสมาธิปญฺญากฺขนฺธา ฯ สมุเจฺฉทปฏิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณวิมุตฺติโย เอว วิมุตฺติกฺขโนฺธฯ ติวิธา วิมุตฺติปจฺจเวกฺขณา เอว วิมุตฺติญาณทสฺสนกฺขโนฺธฯ โส โลกิโย เอวฯ ชานนฏฺเฐน ญาณเมว ทสฺสนฏฺเฐน ทสฺสนนฺติ ญาณทสฺสนํ, วิมุตฺตีนํ ญาณทสฺสนํ วิมุตฺติญาณทสฺสนนฺติ วุจฺจติฯ วิกฺขมฺภนตทงฺควิมุตฺติโย ปน สมาธิปญฺญากฺขเนฺธเหว สงฺคหิตาฯ อิเม ปญฺจ ธมฺมกฺขนฺธา เสกฺขานํ เสกฺขา, อเสกฺขานํ อเสกฺขาติ วุตฺตาฯ เอเตสุ หิ โลกิยา จ นิสฺสรณวิมุตฺติ จ เนวเสกฺขานาเสกฺขาฯ เสกฺขา โหนฺตาปิ เสกฺขานํ อิเม อิติ เสกฺขา, อเสกฺขานํ อิเม อิติ อเสกฺขาติ วุจฺจนฺติฯ ''เสเกฺขน วิมุตฺติกฺขเนฺธน สมนฺนาคโต โหตี''ติ เอตฺถ ปน นิสฺสรณวิมุตฺติยา อารมฺมณกรณวเสน สมนฺนาคโตติ เวทิตโพฺพฯ **ฉ อภิญฺญา**ติ ฉ อธิกานิ ญาณานิฯ กตมา ฉ? อิทฺธิวิธญาณํ , ทิพฺพโสตธาตุญาณํ, ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ, เจโตปริยญาณํ, ทิพฺพจกฺขุญาณํ, อาสวานํ ขเย ญาณนฺติ อิมา ฉฯ

สตฺต ขีณาสวพลานีติ ขีณา อาสวา อสฺสาติ ขีณาสโว, ขีณาสวสฺส พลานิ ขีณาสวพลานิฯ กตมานิ สตฺต? วุตฺตานิ ภควตา –

> ''อิธ, ภิกฺขเว, ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน อนิจฺจโต สเพฺพ สงฺขารา ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย สุทิฏฺฐา โหนฺติฯ ยมฺปิ, ภิกฺขเว, ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน อนิจฺจโต สเพฺพ สงฺขารา ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย สุทิฏฺฐา โหนฺติ, อิทมฺปิ, ภิกฺขเว, ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน พลํ โหติ, ยํ พลํ อาคมฺม ขีณาสโว ภิกฺขุ อาสวานํ ขยํ ปฏิชานาติ 'ขีณา เม อาสวา'ติฯ
>
> ''ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน องฺคารกาสูปมา กามาติ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย สุทิฏฺฐา โหนฺติฯ ยมฺปิ, ภิกฺขเว…เป.… อิทมฺปิ ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน พลํ โหติ…เป.…ฯ

‘‘ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน วิเวกนินฺนํ จิตฺตํ โหติ วิเวกโปณํ วิเวกปพฺภารํ วิเวกฏฺฐํ เนกฺขมฺมาภิรตํ พฺยนฺตีภูตํ สพฺพโส อาสวฏฺฐานิเยหิ ธมฺเมหิฯ ยมฺปิ, ภิกฺขเว…เป…. อิทมฺปิ ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน พลํ โหติ…เป….ฯ

‘‘ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ภาวิตา โหนฺติ สุภาวิตาฯ ปญฺจินฺทฺริยานิ ภาวิตานิ โหนฺติ สุภาวิตานิฯ สตฺต โพชฺฌงฺคา ภาวิตา โหนฺติ สุภาวิตาฯ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ภาวิโต โหติ สุภาวิโตฯ ยมฺปิ, ภิกฺขเว, ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ภาวิโต โหติ สุภาวิโต, อิทมฺปิ ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน พลํ โหติ, ยํ พลํ อาคมฺม ขีณาสโว ภิกฺขุ อาสวานํ ขยํ ปฏิชานาติ ‘ขีณา เม อาสวา’’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๙๐; ที. นิ. ๓.๓๕๗; ปฏิ. ม. ๒.๔๔)ฯ

ตตฺถ ปฐเมน พเลน ทุกฺขสจฺจปฏิเวโธ, ทุติเยน สมุทยสจฺจปฏิเวโธ, ตติเยน นิโรธสจฺจปฏิเวโธ, จตูหิ มคฺคสจฺจปฏิเวโธ ปกาสิโต โหติฯ

อฏฺฐ วิโมกฺขาติ อารมฺมเณ อธิมุจฺจนฏฺเฐน ปจฺจนีกธมฺเมหิ จ สุฏฺฐุ มุจฺจนฏฺเฐน วิโมกฺขาฯ ‘‘กตเม อฏฺฐ? รูปี รูปานิ ปสฺสติ, อยํ ปฐโม วิโมกฺโขฯ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ, อยํ ทุติโย วิโมกฺโขฯ ‘สุภ’นฺเตว อธิมุตฺโต โหติ, อยํ ตติโย วิโมกฺโขฯ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา ‘อนนฺโต อากาโส’ติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ จตุตฺโถ วิโมกฺโขฯ สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม ‘อนนฺตํ วิญฺญาณ’นฺติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ ปญฺจโม วิโมกฺโขฯ สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม ‘นตฺถิ กิญฺจี’ติ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ ฉฏฺโฐ วิโมกฺโขฯ สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ สตฺตโม วิโมกฺโขฯ สพฺพโส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม สญฺญาเวทยิตนิโรธํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อยํ อฏฺฐโม วิโมกฺโข’’ติ (ที. นิ. ๒.๑๗๔; ๓.๓๕๘; อ. นิ. ๘.๖๖)ฯ

นว อนุปุพฺพนิโรธาติ นว อนุปฏิปาฏิยา นิโรธาฯ ‘‘กตเม นว? ปฐมํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส กามสญฺญา นิรุทฺธา โหติ, ทุติยํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส วิตกฺกวิจารา นิรุทฺธา โหนฺติ, ตติยํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส ปีติ นิรุทฺธา โหติ, จตุตฺถํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส อสฺสาสปสฺสาสา นิรุทฺธา โหนฺติ, อากาสานญฺจายตนํ สมาปนฺนสฺส รูปสญฺญา นิรุทฺธา โหติ, วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปนฺนสฺส อากาสานญฺจายตนสญฺญา นิรุทฺธา โหติ, อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญา นิรุทฺธา โหติ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส อากิญฺจญฺญายตนสญฺญา นิรุทฺธา โหติ, สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปนฺนสฺส สญฺญา จ เวทนา จ นิรุทฺธา โหนฺตี’’ติ (อ. นิ. ๙.๓๑; ที. นิ. ๓.๓๔๔, ๓๕๙)ฯ

ทส อเสกฺขา ธมฺมาติ อุปริ สิกฺขิตพฺพาภาวโต น สิกฺขนฺตีติ อเสกฺขาฯ อถ วา ตีสุ สิกฺขาสุ สิกฺขนฺตีติ เสกฺขา, วุทฺธิปฺปตฺตา เสกฺขาติ อเสกฺขา, อรหนฺโตฯ อเสกฺขานํ อิเม อิติ อเสกฺขาฯ ‘‘กตเม ทส? อเสกฺขา สมฺมาทิฏฺฐิ, อเสโกฺข สมฺมาสงฺกปฺโป, อเสกฺขา สมฺมาวาจา, อเสโกฺข สมฺมากมฺมนฺโต, อเสโกฺข สมฺมาอาชีโว, อเสโกฺข สมฺมาวายาโม, อเสกฺขา สมฺมาสติ, อเสโกฺข สมฺมาสมาธิ, อเสกฺขํ สมฺมาญาณํ, อเสกฺขา สมฺมาวิมุตฺตี’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๔๘, ๓๖๐)ฯ **อเสกฺขํ สมฺมาญาณ**นฺติ อรหตฺตผลปญฺญํ ฐเปตฺวา เสสโลกิยปญฺญาฯ **สมฺมาวิมุตฺตี**ติ อรหตฺตผลวิมุตฺติฯ อฏฺฐกถายํ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๓.๓๔๘) ปน วุตฺตํ –

‘‘อเสกฺขา สมฺมาทิฏฺฐีติอาทโย สเพฺพปิ ผลสมฺปยุตฺตธมฺมา เอวฯ เอตฺถ จ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาญาณนฺติ ทฺวีสุ ฐาเนสุ ปญฺญาว กถิตาฯ สมฺมาวิมุตฺตีติ อิมินา ปน ปเทน วุตฺตาวเสสา ผลสมาปตฺติธมฺมา สงฺคหิตา’’ติฯ

สพฺพํ, ภิกฺขเว, สจฺฉิกาตพฺพนฺติอาทีสุ อารมฺมณสจฺฉิกิริยา เวทิตพฺพาฯ **รูปํ ปสฺสโนฺต สจฺฉิกโรตี**ติอาทีสุ รูปาทีนิ โลกิยานิ ปสฺสิตพฺพากาเรน ปสฺสโนฺต ตาเนว รูปาทีนิ อารมฺมณสจฺฉิกิริยาย สจฺฉิกโรติ, รูปาทีนิ วา ปสฺสิตพฺพากาเรน ปสฺสโนฺต เตน เหตุนา สจฺฉิกาตพฺพํ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรติฯ ปสฺสโนฺตติ หิ ปทํ เหตุอเตฺถปิ อกฺขรจินฺตกา อิจฺฉนฺติฯ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยาทีนิ ปน โลกุตฺตรานิ ปจฺจเวกฺขณวเสน ปสฺสโนฺต ตาเนว อารมฺมณสจฺฉิกิริยาย สจฺฉิกโรติฯ ‘‘อมโตคธํ นิพฺพานํ ปริโยสานเฏฺฐน สจฺฉิกโรตี’’ติ อิทํ ปริเญฺญยฺยปหาตพฺพสจฺฉิกาตพฺพภาเวตเพฺพสุ สจฺฉิกาตพฺพตฺตา อุทฺธเฏเมวฯ **เย เย ธมฺมา สจฺฉิกตา โหนฺติ, เต เต ธมฺมา ผสฺสิตา โหนฺตี**ติ อารมฺมณสจฺฉิกิริยาย สจฺฉิกตา อารมฺมณผเสฺสน ผุฏฺฐา โหนฺติ, ปฏิลาภสจฺฉิกิริยาย สจฺฉิกตา ปฏิลาภผเสฺสน ผุฏฺฐา โหนฺตีติฯ

สจฺฉิกาตพฺพนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

หานภาคิยจตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๓๐. อิทานิ ยสฺมา หานภาคิยาทิตา เอเกกเสฺสว สมาธิสฺส อวตฺถาเภเทน โหติ, ตสฺมา หานภาคิยจตุกฺกํ เอกโตเยว นิทฺทิฏฺฐํฯ ตตฺถ **ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภิ**นฺติ ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภิโน ฯ สามิอเตฺถ อุปโยควจนํฯ ลาโภ สจฺฉิกิริยา อสฺส อตฺถีติ ลาภีติ วุจฺจติฯ **กามสหคตา**ติ เอตฺถ สหคตสทฺทสฺส อารมฺมณโตฺถ อธิเปฺปโต, วตฺถุกามกิเลสกามารมฺมณาติ อโตฺถฯ **สญฺญามนสิการา**ติ ชวนสญฺญา จ ตทาวชฺชนมนสิกาโร จ, สญฺญาสมฺปยุตฺตมนสิกาโรปิ วฏฺฏติฯ **สมุทาจรนฺตี**ติ ปวตฺตนฺติฯ **ธโมฺม**ติ ปฐมชฺฌานธโมฺมฯ ฌานา ปริหายโนฺต ตีหิ การเณหิ ปริหายติ กิเลสสมุทาจาเรน วา อสปฺปายกิริยาย วา อนนุโยเคน วาฯ กิเลสสมุทาจาเรน ปริหายโนฺต สีฆํ ปริหายติ, กมฺมารามตาภสฺสารามตานิทฺทารามตาสงฺคณิการามตานุโยควเสน อสปฺปายกิริยาย ปริหายโนฺต ทนฺธํ ปริหายติ, เคลญฺญปจฺจยเวกลฺลาทินา ปลิโพเธน อภิกฺขณํ อสมาปชฺชโนฺต อนนุโยเคน ปริหายโนฺตปิ ทนฺธํ ปริหายติฯ อิธ ปน พลวการณเมว ทเสฺสโนฺต กิเลสสมุทาจารเมวาหฯ ทุติยชฺฌานาทีหิ ปน ปริหายโนฺต เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานนิกนฺติสมุทาจาเรนปิ ปริหายติฯ กิตฺตาวตา ปริหีโน โหตีติ? ยทา น สโกฺกติ สมาปชฺชิตุํ, เอตฺตาวตา ปริหีโน โหตีติฯ **ตทนุธมฺมตา**ติ อนุปวโตฺต ธโมฺม อนุธโมฺม, ฌานํ อธิกํ กตฺวา ปวตฺตสฺส นิกนฺติธมฺมเสฺสตํ อธิวจนํฯ อนุธโมฺม เอว อนุธมฺมตา, ตสฺส ฌานสฺส อนุธมฺมตา ตทนุธมฺมตาฯ **สตี**ติ นิกนฺติฯ **สนฺติฏฺฐตี**ติ ปติฏฺฐาติ ฯ ตํ ปฐมชฺฌานํ อนุวตฺตมานา นิกนฺติ ปวตฺตตีติ วุตฺตํ โหติฯ **อวิตกฺกสหคตา**ติ ทุติยชฺฌานารมฺมณาฯ ตญฺหิ นเตฺถตฺถ วิตโกฺกติ อวิตกฺกนฺติ วุจฺจติฯ **นิพฺพิทาสหคตา**ติ วิปสฺสนารมฺมณาฯ สา หิ สงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทนโต นิพฺพิทาติ วุจฺจติฯ ‘‘นิพฺพินฺทํ วิรชฺชตี’’ติ (มหาว. ๒๓; สํ. นิ. ๓.๖๑) หิ วุตฺตํฯ **วิราคูปสํหิตา**ติ อริยมคฺคปฏิสญฺญุตฺตา วิปสฺสนาฯ วิปสฺสนา หิ สิขาปฺปตฺตา มคฺควุฏฺฐานํ ปาเปติฯ ตสฺมา วิปสฺสนารมฺมณา สญฺญามนสิการา ‘‘วิราคูปสํหิตา’’ติ วุจฺจนฺติ, ‘‘วิราคา วิมุจฺจตี’’ติ หิ วุตฺตํฯ

วิตกฺกสหคตาติ วิตกฺกวเสน ปฐมชฺฌานารมฺมณาฯ **อุเปกฺขาสุขสหคตา**ติ ตตุรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย จ สุขเวทนาย จ วเสน ตติยชฺฌานารมฺมณาฯ **ปีติสุขสหคตา**ติ ปีติยา จ สุขเวทนาย จ วเสน ทุติยชฺฌานารมฺมณาฯ **อทุกฺขมสุขสหคตา**ติ อุเปกฺขาเวทนาวเสน จตุตฺถชฺฌานารมฺมณาฯ สา หิ เวทนา น ทุกฺขา น สุขาติ อทุกฺขมสุขาติ วุจฺจติ , ม-กาโร ปเนตฺถ

ปทสนฺธิวเสน วุโตฺต ฯ **รูปสหคตา**ติ รูปชฺฌานารมฺมณาฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตเน ฐิตสฺส หานภาคิยฐิติภาคิยนิเพฺพธภาคิยเตฺตสุ วิชฺชมาเนสุปิ วิเสสภาคิยตฺตาภาวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ น นิทฺทิฏฺฐํฯ สโพฺพปิ เจส โลกิโย สมาธิ ปมาทวิหาริสฺส มุทินฺทฺริยสฺส หานภาคิโย โหติ, อปฺปมาทวิหาริสฺส มุทินฺทฺริยสฺส ฐิติภาคิโย โหติ, ตณฺหาจริตสฺส ติกฺขินฺทฺริยสฺส วิเสสภาคิโย โหติ, ทิฏฺฐิจริตสฺส ติกฺขินฺทฺริยสฺส นิเพฺพธภาคิโย โหตีติ วุจฺจติฯ

หานภาคิยจตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ลกฺขณตฺติกนิเทฺทสวณฺณนา

๓๑. อิทานิ ยสฺมา เอเกโกปิ โลกิยธโมฺม ติลกฺขณพฺภาหโต, ตสฺมา ลกฺขณตฺติกํ เอกโต นิทฺทิฏฺฐํฯ ตตฺถ **อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนา**ติ ตตฺถ ตเตฺถว ขียนภาเวน อนิจฺจํฯ ‘‘ขยธมฺมตฺตา, วยธมฺมตฺตา, วิราคธมฺมตฺตา, นิโรธธมฺมตฺตา อนิจฺจ’’นฺติ เอเกฯ **ทุกฺขํ ภยเฏฺฐนา**ติ สปฺปฏิภยตาย ทุกฺขํฯ ยญฺหิ อนิจฺจํ, ตํ ภยาวหํ โหติ สีโหปมสุเตฺต (สํ. นิ. ๓.๗๘) เทวานํ วิยฯ ‘‘ชาติชราพฺยาธิมรณภยเฏฺฐน ทุกฺข’’นฺติ เอเกฯ **อนตฺตา อสารกเฏฺฐนา**ติ ‘‘อตฺตา นิวาสี การโก เวทโก สยํวสี’’ติ เอวํ ปริกปฺปิตสฺส อตฺตสารสฺส อภาเวน อนตฺตาฯ ยญฺหิ อนิจฺจํ ทุกฺขํ, ตํ อตฺตโนปิ อนิจฺจตํ วา อุทยพฺพยปีฬนํ วา ธาเรตุํ น สโกฺกติ, กุโต ตสฺส การกาทิภาโวฯ วุตฺตญฺจ ‘‘รูปญฺจ หิทํ, ภิกฺขเว, อตฺตา อภวิสฺส, นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวเตฺตยฺยา’’ติอาทิ (มหาว. ๒๐)ฯ ‘‘อตฺตสารนิจฺจสารวิรหิตตฺตา อนตฺตา’’ติ เอเกฯ

ลกฺขณตฺติกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทุกฺขสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๓๒-๓๓ .

อริยสจฺจจตุกฺกมฺปิ ตตเฏฺฐน สจฺจานํ เอกสมฺพนฺธตฺตา เอกโต เอว นิทฺทิฏฺฐํฯ ตตฺถ **ตตฺถา**ติ เตสุ จตูสุ อริยสเจฺจสุฯ **กตม**นฺติ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา ฯ **ทุกฺขํ อริยสจฺจ**นฺติ ปุจฺฉิตธมฺมนิทสฺสนํฯ ตตฺถ **ชาติปิ ทุกฺขา**ติอาทีสุ ชาติสทฺทสฺส ตาว อเนเก อตฺถา ปเวทิตาฯ ยถาห –

> ‘‘ภโว กุลํ นิกาโย จ, สีลํ ปญฺญตฺติ ลกฺขณํ;
> ปสูติ สนฺธิ เจวาติ, ชาติอตฺถา ปเวทิตา’’ฯ

ตถา หิสฺส ‘‘เอกมฺปิ ชาติํ เทฺวปิ ชาติโย’’ติอาทีสุ (ปารา. ๑๒) ภโว อโตฺถฯ ‘‘อกฺขิโตฺต อนุปกฺกุโฏฺฐ ชาติวาเทนา’’ติ (ที. นิ. ๑.๓๓๑) เอตฺถ กุลํฯ ‘‘อตฺถิ, วิสาเข, นิคณฺฐา นาม สมณชาตี’’ติ (อ. นิ. ๓.๗๑) เอตฺถ นิกาโยฯ ‘‘ยโตหํ, ภคินิ, อริยาย ชาติยา ชาโต นาภิชานามี’’ติ (ม. นิ. ๒.๓๕๑) เอตฺถ อริยสีลํฯ ‘‘ติริยา นาม ติณชาติ นาภิยา อุคฺคนฺตฺวา นภํ อาหจฺจ ฐิตา อโหสี’’ติ (อ. นิ. ๕.๑๙๖) เอตฺถ ปญฺญตฺติฯ ‘‘ชาติ ทฺวีหิ ขเนฺธหิ สงฺคหิตา’’ติ (ธาตุ. ๗๑) เอตฺถ สงฺขตลกฺขณํฯ ‘‘สมฺปติชาโต, อานนฺท, โพธิสโตฺต’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๐๗) เอตฺถ ปสูติฯ ‘‘ภวปจฺจยา ชาตี’’ติ (วิภ. ๓๕๔) จ ‘‘ชาติปิ ทุกฺขา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๓๓; วิภ. ๑๙๐) จ เอตฺถ ปริยายโต ปฏิสนฺธิขนฺธาฯ นิปฺปริยายโต ปน ตตฺถ ตตฺถ นิพฺพตฺตมานานํ สตฺตานํ เย เย ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, เตสํ เตสํ ปฐมํ ปาตุภาโวฯ

กสฺมา ปเนสา ชาติ ทุกฺขาติ เจ? อเนเกสํ ทุกฺขานํ วตฺถุภาวโตฯ อเนกานิ หิ ทุกฺขานิฯ เสยฺยถิทํ – ทุกฺขทุกฺขํ, วิปริณามทุกฺขํ, สงฺขารทุกฺขํ, ปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ, อปฺปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ , ปริยายทุกฺขํ, นิปฺปริยายทุกฺขนฺติฯ เอตฺถ กายิกเจตสิกา ทุกฺขา เวทนาสภาวโต จ นามโต จ ทุกฺขตฺตา **ทุกฺขทุกฺข**นฺติ วุจฺจติฯ สุขา เวทนา วิปริณาเมน ทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโต **วิปริณามทุกฺขํ**ฯ อุเปกฺขาเวทนา เจว อวเสสา จ เตภูมกสงฺขารา อุทยพฺพยปฏิปีฬิตตฺตา **สงฺขารทุกฺขํ**ฯ กณฺณสูลทนฺตสูลราคชปริฬาหโทสชปริฬาหาทิ กายิกเจตสิโก อาพาโธ ปุจฺฉิตฺวา ชานิตพฺพโต อุปกฺกมสฺส จ อปากฏภาวโต **ปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ**ฯ ทฺวตฺตึสกมฺมการณาทิสมุฏฺฐาโน อาพาโธ อปุจฺฉิตฺวาว ชานิตพฺพโต อุปกฺกมสฺส จ ปากฏภาวโต **อปฺปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ**ฯ ฐเปตฺวา ทุกฺขทุกฺขํ เสสํ ทุกฺขสจฺจวิภงฺเค (วิภ. ๑๙๐ อาทโย) อาคตํ ชาติอาทิ สพฺพมฺปิ ตสฺส ตสฺส ทุกฺขสฺส วตฺถุภาวโต **ปริยายทุกฺขํ**ฯ ทุกฺขทุกฺขํ ปน **นิปฺปริยายทุกฺข**นฺติ วุจฺจติฯ

ตตฺรายํ ชาติ ยํ ตํ พาลปณฺฑิตสุตฺตาทีสุ (ม. นิ. ๓.๒๔๖ อาทโย) ภควตาปิ อุปมาวเสน ปกาสิตํ อาปายิกํ ทุกฺขํ, ยญฺจ สุคติยมฺปิ มนุสฺสโลเก คโพฺภกฺกนฺติมูลกาทิเภทํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส วตฺถุภาวโต ทุกฺขาฯ ตตฺริทํ คโพฺภกฺกนฺติมูลกาทิเภทํ ทุกฺขํ – อยญฺหิ สโตฺต มาตุกุจฺฉิมฺหิ นิพฺพตฺตมาโน น อุปฺปลปทุมปุณฺฑรีกาทีสุ นิพฺพตฺตติ, อถ โข เหฏฺฐา อามาสยสฺส อุปริ ปกฺกาสยสฺส อุทรปฏลปิฏฺฐิกณฺฏกานํ เวมชฺเฌ ปรมสมฺพาเธ ติพฺพนฺธกาเร นานากุณปคนฺธปริภาวิตปรมทุคฺคนฺธปวนวิจริเต อธิมตฺตเชคุจฺเฉ กุจฺฉิปฺปเทเส ปูติมจฺฉปูติกุมฺมาสจนฺทนิกาทีสุ กิมิ วิย นิพฺพตฺตติฯ โส ตตฺถ นิพฺพโตฺต ทส มาเส มาตุกุจฺฉิสมฺภเวน อุสฺมนา ปุฏปากํ วิย ปจฺจมาโน ปิฏฺฐปิณฺฑิ วิย เสทิยมาโน สมิญฺชนปสารณาทิวิรหิโต อธิมตฺตํ ทุกฺขํ ปจฺจนุโภตีติฯ อิทํ ตาว **คโพฺภกฺกนฺติมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ ปน โส มาตุ สหสา อุปกฺขลนคมนนิสีทนอุฏฺฐานปริวตฺตนาทีสุ สุราธุตฺตหตฺถคโต เอฬโก วิย อหิตุณฺฑิกหตฺถคโต สปฺปโปตโก วิย จ อากฑฺฒนปริกฑฺฒนโอธุนนนิทฺธุนนาทินา อุปกฺกเมน อธิมตฺตํ ทุกฺขมนุโภติ, ยญฺจ มาตุ สีตุทกปานกาเล สีตนรกูปปโนฺน วิย อุณฺหยาคุภตฺตาทิอโชฺฌหรณกาเล องฺคารวุฏฺฐิสมฺปริกิโณฺณ วิย โลณมฺพิลาทิอโชฺฌหรณกาเล ขาราปตจฺฉิกาทิกมฺมการณปฺปโตฺต วิย อธิมตฺตํ ทุกฺขมนุโภติฯ อิทํ **คพฺภปริหรณมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ ปนสฺส มูฬฺหคพฺภาย มาตุยา มิตฺตามจฺจสุหชฺชาทีหิปิ อทสฺสนารเห ทุกฺขุปฺปตฺติฏฺฐาเน เฉทนผาลนาทีหิ ทุกฺขมนุภวติฯ อิทํ **คพฺภวิปตฺติมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ วิชายมานาย มาตุยา กมฺมเชหิ วาเตหิ ปริวเตฺตตฺวา นรกปฺปปาตํ วิย อติภยานกํ โยนิมคฺคํ ปฏิปาทิยมานสฺส ปรมสมฺพาเธน จ โยนิมุเขน ตาฬจฺฉิคฺคเฬน วิย นิกฺกฑฺฒิยมานสฺส มหานาคสฺส นรกสตฺตสฺส วิย จ สงฺฆาตปพฺพเตหิ วิจุณฺณิยมานสฺส ทุกฺขมุปฺปชฺชติฯ อิทํ **วิชายนมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ ปน ชาตสฺส ตรุณวณสทิสสฺส สุกุมารสรีรสฺส หตฺถคหณนฺหาปนโธวนโจฬปริมชฺชนาทิกาเล สูจิมุขขุรธาราวิชฺฌนผาลนสทิสํ ทุกฺขมุปฺปชฺชติฯ อิทํ มาตุกุจฺฉิโต **พหิ นิกฺขมนมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ ตโต ปรํ ปวตฺติยํ อตฺตนาว อตฺตานํ วเธนฺตสฺส อเจลกวตาทิวเสน อาตาปนปริตาปนานุโยคมนุยุตฺตสฺส โกธวเสน อภุญฺชนฺตสฺส อุพฺพนฺธนฺตสฺส จ ทุกฺขํ โหติฯ อิทํ **อตฺตุปกฺกมมูลกํ** ทุกฺขํฯ

ยํ ปน ปรโต วธพนฺธนาทีนิ อนุภวนฺตสฺส อุปฺปชฺชติฯ อิทํ **ปรูปกฺกมมูลกํ**ทุกฺขนฺติฯ อิติ อิมสฺส สพฺพสฺสาปิ ทุกฺขสฺส อยํ ชาติ วตฺถุเมว โหติฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ชาเยถ โน เจ นรเกสุ สโตฺต, ตตฺถคฺคิทาหาทิกมปฺปสยฺหํ;
ลเภถ ทุกฺขํ นุ กุหึ ปติฏฺฐํ, อิจฺจาห ทุกฺขาติ มุนีธ ชาตึฯ

‘‘ทุกฺขํ ติรเจฺฉสุ กสาปโตท-
ทณฺฑาภิฆาตาทิภวํ อเนกํ;
ยํ ตํ กถํ ตตฺถ ภเวยฺย ชาตึ,
วินา ตหึ ชาติ ตโตปิ ทุกฺขาฯ

‘‘เปเตสุ ทุกฺขํ ปน ขุปฺปิปาสา-
วาตาตปาทิปฺปภวํ วิจิตฺตํ;
ยสฺมา อชาตสฺส น ตตฺถ อตฺถิ,
ตสฺมาปิ ทุกฺขํ มุนิ ชาติมาหฯ

‘‘ติพฺพนฺธกาเร จ อสยฺหสีเต,
โลกนฺตเร ยํ อสุเรสุ ทุกฺขํ;
น ตํ ภเว ตตฺถ น จสฺส ชาติ,
ยโต อยํ ชาติ ตโตปิ ทุกฺขาฯ

‘‘ยญฺจาปิ คูถนรเก วิย มาตุคเพฺภ,
สโตฺต วสํ จิรมโต พหิ นิกฺขมญฺจ;
ปโปฺปติ ทุกฺขมติโฆรมิทมฺปิ นตฺถิ,
ชาตึ วินา อิติปิ ชาติ อยญฺหิ ทุกฺขาฯ

‘‘กึ ภาสิเตน พหุนา นนุ ยํ กุหิญฺจิ,
อตฺถีธ กิญฺจิทปิ ทุกฺขมิทํ กทาจิ;
เนวตฺถิ ชาติวิรเห ยทโต มเหสี,
ทุกฺขาติ สพฺพปฐมํ อิมมาห ชาติ’’นฺติฯ

ชราปิ ทุกฺขาติ เอตฺถ ทุวิธา ชรา สงฺขตลกฺขณญฺจ, ขณฺฑิจฺจาทิสมฺมโต สนฺตติยํ เอกภวปริยาปนฺนขนฺธปุราณภาโว จฯ สา อิธ อธิเปฺปตาฯ สา ปเนสา ทุกฺขา สงฺขารทุกฺขภาวโต เจว ทุกฺขวตฺถุโต จฯ ยํ หิทํ องฺคปจฺจงฺคสิถิลีภาวอินฺทฺริยวิการวิรูปตา โยพฺพนวินาสพลูปฆาตสติมติวิปฺปวาสปรปริภวาทิอเนกปฺปจฺจยํ กายิกเจตสิกํ ทุกฺขมุปฺปชฺชติ, ชรา ตสฺส วตฺถุฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘องฺคานํ สิถิลีภาวา, อินฺทฺริยานํ วิการโต;
โยพฺพนสฺส วินาเสน, พลสฺส อุปฆาตโตฯ

‘‘วิปฺปวาสา สตาทีนํ, ปุตฺตทาเรหิ อตฺตโน;
อปฺปสาทนียโต เจว, ภิโยฺย พาลตฺตปตฺติยาฯ

‘‘ปโปฺปติ ทุกฺขํ ยํ มโจฺจ, กายิกํ มานสํ ตถา;

สพฺพเมตํ ชราเหตุ, ยสฺมา ตสฺมา ชรา ทุขา’’ติฯ

ชราทุกฺขานนฺตรํ พฺยาธิทุเกฺข วตฺตเพฺพปิ กายิกทุกฺขคหเณเนว พฺยาธิทุกฺขํ คหิตํ โหตีติ น วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

มรณมฺปิ ทุกฺขนฺติ เอตฺถาปิ ทุวิธํ มรณํ – สงฺขตลกฺขณญฺจ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ – ‘‘ชรามรณํ ทฺวีหิ ขเนฺธหิ สงฺคหิต’’นฺติ (ธาตุ. ๗๑)ฯ เอกภวปริยาปนฺนชีวิตินฺทฺริยปฺปพนฺธวิเจฺฉโท จ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ – ‘‘นิจฺจํ มรณโต ภย’’นฺติ (สุ. นิ. ๕๘๑)ฯ ตํ อิธ อธิเปฺปตํฯ ชาติปจฺจยมรณํ อุปกฺกมมรณํ สรสมรณํ อายุกฺขยมรณํ ปุญฺญกฺขยมรณนฺติปิ ตเสฺสว นามํฯ ปุน ขณิกมรณํ สมฺมุติมรณํ สมุเจฺฉทมรณนฺติ อยเมฺปตฺถ เภโท เวทิตโพฺพฯ ปวเตฺต รูปารูปธมฺมานํ เภโท **ขณิกมรณํ** นามฯ ‘‘ติโสฺส มโต, ผุโสฺส มโต’’ติ อิทํ ปรมตฺถโต สตฺตสฺส อภาวา, ‘‘สสฺสํ มตํ, รุโกฺข มโต’’ติ อิทํ ชีวิตินฺทฺริยสฺส อภาวา **สมฺมุติมรณํ** นามฯ ขีณาสวสฺส อปฺปฏิสนฺธิกา กาลกิริยา **สมุเจฺฉทมรณํ** นามฯ พาหิรกํ สมฺมุติมรณํ ฐเปตฺวา อิตรํ สมฺมุติมรณญฺจ สมุเจฺฉทมรณญฺจ ยถาวุตฺตปพนฺธวิเจฺฉเทเนว สงฺคหิตํฯ ทุกฺขสฺส ปน วตฺถุภาวโต ทุกฺขํฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ปาปสฺส ปาปกมฺมาทินิมิตฺตมนุปสฺสโต;
ภทฺทสฺสาปสหนฺตสฺส, วิโยคํ ปิยวตฺถุกํ;
มียมานสฺส ยํ ทุกฺขํ, มานสํ อวิเสสโตฯ

‘‘สเพฺพสญฺจาปิ ยํ สนฺธิพนฺธนเจฺฉทนาทิกํ;
วิตุชฺชมานมมฺมานํ , โหติ ทุกฺขํ สรีรชํฯ

‘‘อสยฺหมปฺปฏิการํ, ทุกฺขเสฺสตสฺสิทํ ยโต;
มรณํ วตฺถุ เตเนตํ, ทุกฺขมิเจฺจว ภาสิต’’นฺติฯ

โสกาทีสุ **โสโก** นาม ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส อโนฺตนิชฺฌานลกฺขโณ จิตฺตสนฺตาโปฯ ทุโกฺข ปน ทุกฺขทุกฺขโต ทุกฺขวตฺถุโต จฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘สตฺตานํ หทยํ โสโก, วิสสลฺลํว ตุชฺชติ;
อคฺคิตโตฺตว นาราโจ, ภุสํว ทหเต ปุนฯ

‘‘สมาวหติ พฺยาธิญฺจ, ชรามรณเภทนํ;
ทุกฺขมฺปิ วิวิธํ ยสฺมา, ตสฺมา ทุโกฺขติ วุจฺจตี’’ติฯ

ปริเทโว นาม ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส วจีปลาโปฯ ทุโกฺข ปน สงฺขารทุกฺขภาวโต ทุกฺขวตฺถุโต จฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ยํ โสกสลฺลวิหโต ปริเทวมาโน, กโณฺฐฏฺฐตาลุตลโสสชมปฺปสยฺหํ;
ภิโยฺยธิมตฺตมธิคจฺฉติเยว ทุกฺขํ, ทุโกฺขติ เตน ภควา ปริเทวมาหา’’ติฯ

ทุกฺขํ นาม กายปีฬนลกฺขณํ กายิกทุกฺขํฯ ทุกฺขํ ปน ทุกฺขทุกฺขโต มานสทุกฺขาวหนโต จฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ปีเฬติ กายิกมิทํ, ทุกฺขํ ทุกฺขญฺจ มานสํ ภิโยฺย;
ชนยติ ยสฺมา ตสฺมา, ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตฺต’’นฺติฯ

โทมนสฺสํ นาม จิตฺตปีฬนลกฺขณํ มานสํ ทุกฺขํฯ ทุกฺขํ ปน ทุกฺขทุกฺขโต กายิกทุกฺขาวหนโต จฯ เจโตทุกฺขสมปฺปิตา หิ เกเส ปกิริย กนฺทนฺติ, อุรานิ ปฏิปิสนฺติ, อาวฏฺฏนฺติ, วิวฏฺฏนฺติ, อุทฺธํปาทํ ปปตนฺติ, สตฺถํ อาหรนฺติ, วิสํ ขาทนฺติ, รชฺชุยา อุพฺพนฺธนฺติ, อคฺคึ ปวิสนฺตีติ นานปฺปการกํ ทุกฺขมนุภวนฺติฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ปีเฬติ ยโต จิตฺตํ, กายสฺส จ ปีฬนํ สมาวหติ;
ทุกฺขนฺติ โทมนสฺสํ, วิโทมนสฺสา ตโต อาหู’’ติฯ

อุปายาโส นาม ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส อธิมตฺตเจโตทุกฺขปฺปภาวิโต โทโสเยวฯ ‘‘สงฺขารกฺขนฺธปริยาปโนฺน เอโก ธโมฺม’’ติ เอเกฯ ทุโกฺข ปน สงฺขารทุกฺขภาวโต จิตฺตปริทหนโต กายวิสาทนโต จฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘จิตฺตสฺส จ ปริทหนา, กายสฺส วิสาทนา จ อธิมตฺตํ;
ยํ ทุกฺขมุปายาโส, ชเนติ ทุโกฺข ตโต วุโตฺต’’ติฯ

เอตฺถ จ มนฺทคฺคินา อโนฺตภาชเน ปาโก วิย โสโก, ติกฺขคฺคินา ปจฺจมานสฺส ภาชนโต พหินิกฺขมนํ วิย ปริเทโว, พหินิกฺขนฺตาวเสสสฺส นิกฺขมิตุมฺปิ อปฺปโหนฺตสฺส อโนฺตภาชเนเยว ยาว ปริกฺขยา ปาโก วิย อุปายาโส ทฏฺฐโพฺพฯ

อปฺปิยสมฺปโยโค นาม อปฺปิเยหิ สตฺตสงฺขาเรหิ สโมธานํฯ ทุโกฺข ปน ทุกฺขวตฺถุโตฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ทิสฺวาว อปฺปิเย ทุกฺขํ, ปฐมํ โหติ เจตสิ;
ตทุปกฺกมสมฺภูตมถ กาเย ยโต อิธฯ

‘‘ตโต ทุกฺขทฺวยสฺสาปิ, วตฺถุโต โส มเหสินา;
ทุโกฺข วุโตฺตติ วิเญฺญโยฺย, อปฺปิเยหิ สมาคโม’’ติฯ

ปิยวิปฺปโยโค นาม ปิเยหิ สตฺตสงฺขาเรหิ วินาภาโวฯ ทุโกฺข ปน ทุกฺขวตฺถุโตฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ญาติธนาทิวิโยคา , โสกสรสมปฺปิตา วิตุชฺชนฺติ;
พาลา ยโต ตโตยํ, ทุโกฺขติ มโต ปิยวิโยโค’’ติฯ

อิจฺฉิตาลาเภ อลพฺภเนยฺยวตฺถูสุ อิจฺฉาว **ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ, ตมฺปิ ทุกฺข**นฺติ วุตฺตาฯ เยนปิ ธเมฺมน อลพฺภเนยฺยํ วตฺถุํ อิจฺฉโนฺต น ลภติ, ตมฺปิ อลพฺภเนยฺยวตฺถุมฺหิ อิจฺฉนํ ทุกฺขนฺติ อโตฺถฯ ทุกฺขํ ปน ทุกฺขวตฺถุโตฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ตํ ตํ ปตฺถยมานานํ, ตสฺส ตสฺส อลาภโต;
ยํ วิฆาตมยํ ทุกฺขํ, สตฺตานํ อิธ ชายติฯ

‘‘อลพฺภเนยฺยวตฺถูนํ, ปตฺถนา ตสฺส การณํ;

ยสฺมา ตสฺมา ชิโน ทุกฺขํ, อิจฺฉิตาลาภมพฺรวี’’ติฯ

สงฺขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาติ เอตฺถ ปน **สงฺขิเตฺตนา**ติ เทสนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ทุกฺขญฺหิ เอตฺตกานิ ทุกฺขสตานีติ วา เอตฺตกานิ ทุกฺขสหสฺสานีติ วา สงฺขิปิตุํ น สกฺกา, เทสนา ปน สกฺกาฯ ตสฺมา ‘‘ทุกฺขํ นาม น อญฺญํ กิญฺจิ, สํขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา’’ติ เทสนํ สงฺขิปโนฺต เอวมาหฯ **ปญฺจา**ติ คณนปริเจฺฉโทฯ **อุปาทานกฺขนฺธา**ติ อุปาทานโคจรา ขนฺธาฯ

ชาติปฺปภุติกํ ทุกฺขํ, ยํ วุตฺตมิธ ตาทินา;
อวุตฺตํ ยญฺจ ตํ สพฺพํ, วินา เอเตน วิชฺชติฯ

ยสฺมา ตสฺมา อุปาทานกฺขนฺธา สเงฺขปโต อิเม;
ทุกฺขาติ วุตฺตา ทุกฺขนฺต-เทสเกน มเหสินาฯ

ตถา หิ อินฺธนมิว ปาวโก, ลกฺขมิว ปหรณานิ, โครูปํ วิย ฑํสมกสาทโย, เขตฺตมิว ลายกา, คามํ วิย คามฆาตกา, อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกเมว ชาติอาทโย นานปฺปกาเรหิ วิพาเธนฺตา ติณลตาทีนิ วิย ภูมิยํ, ปุปฺผผลปลฺลวานิ วิย รุเกฺขสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุเยว นิพฺพตฺตนฺติฯ อุปาทานกฺขนฺธานญฺจ อาทิทุกฺขํ ชาติ, มเชฺฌทุกฺขํ ชรา, ปริโยสานทุกฺขํ มรณํ, มารณนฺติกทุกฺขาภิฆาเตน ปริฑยฺหนทุกฺขํ โสโก , ตทสหนโต ลาลปฺปนทุกฺขํ ปริเทโว, ตโต ธาตุโกฺขภสงฺขาตอนิฎฺฐโผฎฺฐพฺพสมาโยคโต กายสฺส อาพาธนทุกฺขํ ทุกฺขํ, เตน อาพาธิยมานานํ ปุถุชฺชนานํ ตตฺถ ปฎิฆุปฺปตฺติโต เจโตพาธนทุกฺขํ โทมนสฺสํ, โสกาทิวุทฺธิยา ชนิตวิสาทานํ อนุตฺถุนนทุกฺขํ อุปายาโส, มโนรถวิฆาตปฺปตฺตานํ อิจฺฉาวิฆาตทุกฺขํ อิจฺฉิตาลาโภติ เอวํ นานปฺปการโต อุปปริกฺขิยมานา อุปาทานกฺขนฺธาว ทุกฺขาติ ยเทตํ เอกเมกํ ทเสฺสตฺวา วุจฺจมานํ อเนเกหิปิ กเปฺปหิ น สกฺกา อนวเสสโต วตฺตุํ, ตํ สพฺพมฺปิ ทุกฺขํ เอกชลพินฺทุมฺหิ สกลสมุทฺทชลรสํ วิย เยสุ เกสุจิ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ สงฺขิปิตฺวา ทเสฺสตุํ ‘‘สงฺขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา’’ติ ภควตา วุตฺตเมว เถโร อโวจาติฯ

ตตฺถ กตมา ชาตีติอาทีสุ ปทภาชนีเยสุ **ตตฺถา**ติ ทุกฺขสจฺจนิเทฺทเส วุเตฺตสุ ชาติอาทีสุฯ **ยา เตสํ เตสํ สตฺตาน**นฺติ สเงฺขปโต อเนเกสํ สตฺตานํ สาธารณนิเทฺทโสฯ ยา เทวทตฺตสฺส ชาติ, ยา โสมทตฺตสฺส ชาตีติ เอวญฺหิ ทิวสมฺปิ กถิยมาเน เนว สตฺตา ปริยาทานํ คจฺฉนฺติ, น สพฺพํ อปรตฺถทีปนํ สิชฺฌติ, อิเมหิ ปน ทฺวีหิ ปเทหิ น โกจิ สโตฺต อปริยาทิโนฺน โหติ, น กิญฺจิ อปรตฺถทีปนํ น สิชฺฌติฯ **ตมฺหิ ตมฺหี**ติ อยํ คติชาติวเสน อเนเกสํ สตฺตนิกายานํ สาธารณนิเทฺทโสฯ **สตฺตนิกาเย**ติ สตฺตานํ นิกาเย, สตฺตฆฎายํ สตฺตสมูเหติ อโตฺถฯ **ชาตี**ติ ชายนวเสนฯ อิทเมตฺถ สภาวปจฺจตฺตํฯ **สญฺชาตี**ติ สญฺชายนวเสนฯ อุปสเคฺคน ปทํ วฑฺฒิตํฯ **โอกฺกนฺตี**ติ โอกฺกมนวเสนฯ ชายนเฎฺฐน วา ชาติ, สา อปริปุณฺณายตนวเสน วุตฺตาฯ สญฺชายนเฎฺฐน สญฺชาติ, สา ปริปุณฺณายตนวเสน วุตฺตาฯ โอกฺกมนเฎฺฐน โอกฺกนฺติ, สา อณฺฑชชลาพุชวเสน วุตฺตาฯ เต หิ อณฺฑโกสํ วตฺถิโกสญฺจ โอกฺกมนฺติ, โอกฺกมนฺตา ปวิสนฺตา วิย ปฎิสนฺธึ คณฺหนฺติฯ อภินิพฺพตฺตนเฎฺฐน **อภินิพฺพตฺติ,** สา สํเสทชโอปปาติกวเสน วุตฺตาฯ เต หิ ปากฎา เอว หุตฺวา นิพฺพตฺตนฺติ, อยํ ตาว สมฺมุติกถาฯ

อิทานิ **ขนฺธานํ ปาตุภาโว, อายตนานํ ปฎิลาโภ**ติ ปรมตฺถกถา โหติฯ ขนฺธา เอว หิ ปรมตฺถโต ปาตุภวนฺติ, น สตฺตาฯ เอตฺถ **จ ขนฺธาน**นฺติ เอกโวการภเว เอกสฺส, จตุโวการภเว จตุนฺนํ, ปญฺจโวการภเว ปญฺจนฺนมฺปิ คหณํ เวทิตพฺพํฯ **ปาตุภาโว**ติ อุปฺปตฺติฯ **อายตนาน**นฺติ

ตตฺร ตตฺร อุปฺปชฺชมานายตนวเสน สงฺคโห เวทิตพฺโพฯ **ปฏิลาโภ**ติ สนฺตติยํ ปาตุภาโวเยวฯ ปาตุภวนฺตาเนว หิ ตานิ ปฏิลทฺธานิ นาม โหนฺติฯ **อยํ วุจฺจติ ชาตี**ติ อยํ ชาติ นาม กถียติฯ

ชรานิเทฺทเส **ชรา**ติ สภาวปจฺจตฺตํฯ **ชีรณตา**ติ อาการนิเทฺทโสฯ **ขณฺฑิจฺจ**นฺติอาทโย ตโย กาลาติกฺกเม กิจฺจนิเทฺทสา, ปจฺฉิมา เทฺว ปกตินิเทฺทสาฯ อยญฺหิ ชราติ อิมินา ปเทน สภาวโต ทีปิตา, เตนสฺสา อิทํ สภาวปจฺจตฺตํฯ ชีรณตาติ อิมินา อาการโต, เตนสฺสายํ อาการนิเทฺทโสฯ ขณฺฑิจฺจนฺติ อิมินา กาลาติกฺกเม ทนฺตนขานํ ขณฺฑิตภาวกรณกิจฺจโตฯ **ปาลิจฺจ**นฺติ อิมินา เกสโลมานํ ปลิตภาวกรณกิจฺจโตฯ **วลิตฺตจตา**ติ อิมินา มํสํ มิลาเปตฺวา ตเจ วลิภาวกรณกิจฺจโต ทีปิตาฯ เตนสฺสา อิเม ตโย กาลาติกฺกเม กิจฺจนิเทฺทสาฯ เตหิ อิเมสํ วิการานํ ทสฺสนวเสน ปากฏีภูตา ปากฏชรา ทสฺสิตาฯ ยเถว หิ อุทกสฺส วา วาตสฺส วา อคฺคิโน วา ติณรุกฺขาทีนํ สมฺภคฺคปลิภคฺคตาย วา ฌามตาย วา คตมโคฺค ปากโฏ โหติ, น จ โส คตมโคฺค ตาเนว อุทกาทีนิ, เอวเมว ชราย ทนฺตาทีสุ ขณฺฑิจฺจาทิวเสน คตมโคฺค ปากโฏ จกฺขุํ อุมฺมีเลตฺวาปิ คยฺหติ, น จ ขณฺฑิจฺจาทีเนว ชราฯ น หิ ชรา จกฺขุวิเญฺญยฺยา โหติฯ

อายุโน สํหานิ อินฺทฺริยานํ ปริปาโกติ อิเมหิ ปน ปเทหิ กาลาติกฺกเมเยว อภิพฺยตฺตาย อายุกฺขยจกฺขาทิอินฺทฺริยปริปากสงฺขาตาย ปกติยา ทีปิตา, เตนสฺสิเม เทฺว ปกตินิเทฺทสาติ เวทิตพฺพาฯ ตตฺถ ยสฺมา ชรํ ปตฺตสฺส อายุ หายติ, ตสฺมา ชรา ''อายุโน สํหานี''ติ ผลูปจาเรน วุตฺตาฯ ยสฺมา จ ทหรกาเล สุปฺปสนฺนานิ สุขุมมฺปิ อตฺตโน วิสยํ สุเขเนว คณฺหนสมตฺถานิ จกฺขาทีนิ อินฺทฺริยานิ ชรํ ปตฺตสฺส ปริปกฺกานิ อาลุฬิตานิ อวิสทานิ โอฬาริกมฺปิ อตฺตโน วิสยํ คเหตุํ อสมตฺถานิ โหนฺติ, ตสฺมา ''อินฺทฺริยานํ ปริปาโก''ติ ผลูปจาเรเนว วุตฺตาฯ

สา ปเนสา เอวํ นิทฺทิฎฺฐา สพฺพาปิ ชรา ปากฏา ปฏิจฺฉนฺนาติ ทุวิธา โหติฯ ตตฺถ ทนฺตาทีสุ ขณฺฑาทิภาวทสฺสนโต รูปธเมฺมสุ ชรา **ปากฏชรา** นามฯ อรูปธเมฺมสุ ปน ชรา ตาทิสสฺส วิการสฺส อทสฺสนโต **ปฏิจฺฉนฺนชรา** นามฯ ตตฺร ยฺวายํ ขณฺฑาทิภาโว ทิสฺสติ, โส ตาทิสานํ ทนฺตาทีนํ วโณฺณเยวฯ ตํ จกฺขุนา ทิสฺวา มโนทฺวาเรน จิเนฺตตฺวา ''อิเม ทนฺตา ชราย ปหฏา''ติ ชรํ ชานาติ, อุทกฎฺฐาเน พทฺธานิ โคสิงฺคาทีนิ โอโลเกตฺวา เหฎฺฐา อุทกสฺส อตฺถิภาวชานนํ วิยฯ ปุน อยํ ชรา สวีจิ อวีจีติ เอวมฺปิ ทุวิธา โหติฯ ตตฺถ มณิกนกรชตปวาฬจนฺทสูริยาทีนํ มนฺททสกาทีสุ ปาณีนํ วิย, ปุปฺผผลปลฺลวาทีสุ อปาณีนํ วิย จ อนฺตรนฺตรา วณฺณวิเสสาทีนํ ทุพฺพิเญฺญยฺยตฺตา ชรา **อวีจิชรา** นาม, นิรนฺตรชราติ อโตฺถฯ ตโต อเญฺญสุ ปน ยถาวุเตฺตสุ อนฺตรนฺตรา วณฺณวิเสสาทีนํ สุวิเญฺญยฺยตฺตา ชรา **สวีจิชรา** นามฯ

ตตฺถ สวีจิชรา อุปาทิณฺณกอนุปาทิณฺณกวเสน เอวํ เวทิตพฺพา – ทหรกุมารกานญฺหิ ปฐมเมว ขีรทนฺตา นาม อุฎฺฐหนฺติ, น เต ถิราฯ เตสุ ปน ปติเตสุ ปุน ทนฺตา อุฎฺฐหนฺติฯ เต ปฐมเมว เสตา โหนฺติ, ชราวาเตน ปหฎกาเล กาฬกา โหนฺติฯ เกสา ปฐมเมว ตมฺพา โหนฺติ, ตโต กาฬกา, ตโต เสตาฯ ฉวิ ปน สโลหิติกา โหติฯ วฑฺฒนฺตานํ วฑฺฒนฺตานํ โอทาตานํ โอทาตภาโว, กาฬกานํ กาฬกภาโว ปญฺญายติฯ ชราวาเตน ปน ปหฎกาเล วลึ คณฺหาติฯ สพฺพมฺปิ สสฺสํ วปิตกาเล เสตํ โหติ, ปจฺฉา นีลํฯ ชราวาเตน ปน ปหฎกาเล ปณฺฑุกํ โหติฯ อมฺพงฺกุเรนาปิ ทีเปตุํ วฎฺฎติฯ

มรณนิเทฺทเส **จุตี**ติ จวนวเสน วุตฺตํฯ เอกจตุปญฺจกฺขนฺธานํ สามญฺญวจนเมตํฯ **จวนตา**ติ ภาววจเนน ลกฺขณนิทสฺสนํฯ **เภโท**ติ จุติขนฺธานํ ภงฺคุปฺปตฺติปริทีปนํฯ **อนฺตรธาน**นฺติ ฆฎสฺส วิย ภินฺนสฺส ภินฺนานํ จุติขนฺธานํ เยน เกนจิ ปริยาเยน ฐานาภาวปริทีปนํฯ **มจฺจุ**

มรณนฺติ มจฺจุสงฺขาตํ มรณํ, น ขณิกมรณํฯ กาโล นาม อนฺตโก, ตสฺส กิริยาติ **กาลกิริยา**ฯ เอตฺตาวตา จ สมฺมุติยา มรณํ ทีปิตํฯ

อิทานิ ปรมตฺเถน ทีเปตุํ **ขนฺธานํ เภโท**ติอาทิมาหฯ ปรมตฺเถน หิ ขนฺธาเยว ภิชฺชนฺติ, น สตฺโต นาม โกจิ มรติฯ ขนฺเธสุ ปน ภิชฺชมาเนสุ สตฺโต มรติ, ภินฺนสุ มโตติ โวหาโร โหติฯ เอตฺถ จ จตุโวการปญฺจโวการวเสน **ขนฺธานํ เภโท,** เอกโวการวเสน **กเฬวรสฺส นิเกฺขโป,** จตุโวการวเสน วา ขนฺธานํ เภโท, เสสทฺวยวเสน กเฬวรสฺส นิเกฺขโป เวทิตโพฺพฯ กสฺมา? ภวทฺวเยปิ รูปกายสงฺขาตสฺส กเฬวรสฺส สมฺภวโตฯ ยสฺมา วา จาตุมหาราชิกาทีสุปิ ขนฺธา ภิชฺชเนฺตว, น กิญฺจิ นิกฺขิปติ, ตสฺมา เตสํ วเสน ขนฺธานํ เภโท, มนุสฺสาทีสุ กเฬวรสฺส นิเกฺข โปฯ เอตฺถ จ กเฬวรสฺส นิเกฺขปกรณโต มรณํ ‘‘กเฬวรสฺส นิเกฺขโป’’ติ วุตฺตํฯ

ชีวิตินฺทฺริยสฺสุปเจฺฉโทติ อิมินา อินฺทฺริยพทฺธเสฺสว มรณํ นาม โหติ, อนินฺทฺริยพทฺธสฺส มรณํ นาม นตฺถีติ ทเสฺสติฯ ‘‘สสฺสํ มตํ, รุกฺข มโต’’ติ อิทํ ปน โวหารมตฺตเมว, อตฺถโต ปน เอวรูปานิ วจนานิ สสฺสาทีนํ ขยวยภาวเมว ทีเปนฺติฯ

อปิจ อิมานิ ชาติชรามรณานิ นาม อิเมสํ สตฺตานํ วธกปจฺจามิตฺตา วิย โอตารํ คเวสนฺตา นิ วิจรนฺติฯ ยถา หิ ปุริสสฺส ตีสุ ปจฺจามิเตฺตสุ โอตาราเปเกฺขสุ วิจรเนฺตสุ เอโก วเทยฺย ‘‘อหํ อสุกอรญฺญสฺส นาม วณฺณํ กเถตฺวา เอตํ อาทาย ตตฺถ คมิสฺสามิ, เอตฺถ มยฺหํ ทุกฺกรํ นตฺถี’’ติฯ ทุติโย วเทยฺย ‘‘อหํ ตว เอตํ คเหตฺวา คตกาเล โปเถตฺวา ทุพฺพลํ กริสฺสามิ, เอตฺถ มยฺหํ ทุกฺกรํ นตฺถี’’ติฯ ตติโย วเทยฺย ‘‘ตยา เอตสฺมึ โปเถตฺวา ทุพฺพเล กเต ติเณฺหน อสินา สีสเจฺฉทนํ นาม มยฺหํ ภาโร โหตู’’ติ เต เอวํ วตฺวา ตถา กเรยฺยุํฯ ตตฺถ ปฐมปจฺจามิตฺตสฺส อรญฺญวณฺณํ กเถตฺวา ตํ อาทาย ตตฺถ คตกาโล วิย สุหชฺชญาติมณฺฑลโต นิกฺกฑฺฒิตฺวา ยตฺถ กตฺถจิ นิพฺพตฺตาปนํ นาม ชาติยา กิจฺจํ, ทุติยสฺส โปเถตฺวา ทุพฺพลกรณํ วิย นิพฺพตฺตกฺขเนฺธสุ นิปติตฺวา ปราธีนมญฺจปรายณภาวกรณํ ชราย กิจฺจํ, ตติยสฺส ติเณฺหน อสินา สีส เจฺฉทนํ วิย ชีวิตกฺขยปาปนํ มรณสฺส กิจฺจนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อปิเจตฺถ ชาติทุกฺขํ สาทีนวมหากนฺตารปฺปเวโส วิย ทฏฺฐพฺพํ, ชราทุกฺขํ ตตฺถ อนฺนปา นรหิตสฺส ทุพฺพลํ วิย, มรณทุกฺขํ ทุพฺพลสฺส อิริยาปถปวตฺตเน วิหตปรกฺกมสฺส วาฬาทีหิ อนยพฺยสนาปาทนํ วิย ทฏฺฐพฺพนฺติฯ

โสกนิเทฺทเส วิยสตีติ พฺยสนํ, หิตสุขํ ขิปติ วิทฺธํเสตีติ อโตฺถฯ ญาตีนํ พฺยสนํ ญาติพฺย สนํ, โจรโรคภยาทีหิ ญาติกฺขโย ญาติวินาโสติ อโตฺถฯ เตน **ญาติพฺยสเนนฯ ผุฏฺฐสฺสา**ติ อโชฺฌตฺถฏสฺส อภิภูตสฺส, สมนฺนาคตสฺสาติ อโตฺถฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ อยํ ปน วิเสโส – โภคานํ พฺยสนํ **โภคพฺยสนํ,** ราชโจราทิวเสน โภคกฺขโย โภควินาโสติ อโตฺถฯ โรโคเยว พฺยสนํ **โรคพฺยสนํ**ฯ โรโค หิ อาโรคฺยํ วิยสติ วินาเสตีติ พฺยสนํฯ สีลสฺส พฺยสนํ **สีลพฺยสนํ**ฯ ทุสฺสีลฺยเสฺสตํ นามํฯ สมฺมาทิฏฺฐึ วินาสยมานา อุปฺปนฺนา ทิฏฺฐิ เอว พฺยสนํ **ทิฏฺฐิพฺยสนํ**ฯ เอตฺถ จ ปุริมานิ เทฺว อนิปฺผนฺนานิ, ปจฺฉิมานิ ตีณิ นิปฺผนฺนานิ ติลกฺขณพฺภาหตานิฯ ปุริมานิ จ ตีณิ เนว กุสลานิ น อกุสลานิ, สีลทิฏฺฐิพฺยสนทฺวยํ อกุสลํฯ

อญฺญตรญฺญตเรนาติ คหิเตสุ วา เยน เกนจิ อคฺคหิเตสุ วา มิตฺตามจฺจพฺยสนาทีสุ เยน เกนจิฯ **สมนฺนาคตสฺสา**ติ สมนุพนฺธสฺส อปริมุจฺจมานสฺสฯ **อญฺญตรญฺญตเรน ทุกฺขธ เมฺมนา**ติ เยน เกนจิ โสกทุกฺขสฺส อุปฺปตฺติเหตุนาฯ **โสโก**ติ โสจนกวเสน โสโกฯ อิทํ เตหิ การเณหิ อุปฺปชฺชนกโสกสฺส สภาวปจฺจตฺตํฯ **โสจนา**ติ โสจนากาโรฯ **โสจิตตฺต**นฺติ โสจิตภา

โวฯ **อโนตฺตโสโก**ติ อพฺภนฺตรโสโกฯ ทุติยปทํ อุปสคฺเคน วฑฺฒิตํฯ โส หิ อพฺภนฺตรํ สุกฺขาเปนฺโต วิย ปริสุกฺขาเปนฺโต วิย อุปฺปชฺชตีติ ‘‘อโนฺตโสโก อโนฺตปริโสโก’’ติ วุจฺจติฯ **เจตโส ปริชฺฌายนา**ติ จิตฺตสฺส ปริชฺฌายนากาโรฯ โสโก หิ อุปฺปชฺชมาโน อคฺคิ วิย จิตฺตํ ฌาเปติ ทหติ, ‘‘จิตฺตํ เม ฌามํ, น เม กิญฺจิ ปฏิภาตี’’ติ วทาเปติฯ ทุกฺขิโต มโน ทุมฺมโน, ตสฺส ภาโว **โทมนสฺสํ**ฯ อนุปวิฏฺฐเฏฺฐน โสโกว สลฺลนฺติ **โสกสลฺลํ**ฯ

ปริเทวนิเทฺทเส ‘‘มยฺหํ ธีตา, มยฺหํ ปุโตฺต’’ติ เอวํ อาทิสฺส อาทิสฺส เทวนฺติ โรทนฺติ เอเตนาติ **อาเทโว**ฯ ตํ ตํ วณฺณํ ปริกิเตฺตตฺวา ปริกิเตฺตตฺวา เทวนฺติ เอเตนาติ **ปริเทโว**ฯ ตโต ปรานิ เทฺว เทฺว ปทานิ ปุริมทฺวยเสฺสว อาการภาวนิเทฺทสวเสน วุตฺตานิฯ **วาจา**ติ วจนํฯ **ปลาโป**ติ ตุจฺฉํ นิรตฺถกวจนํฯ อุปฑฺฒภณิตอญฺญภณิตาทิวเสน วิรูโป ปลาโปติ **วิปฺปลาโปฯ ลาลโปฺป**ติ ปุนปฺปุนํ ลปนํฯ ลาลปฺปนากาโร **ลาลปฺปนา**ฯ ลาลปฺปิตสฺส ภาโว **ลาลปฺปิตตฺตํ**ฯ

ทุกฺขนิเทฺทเส กายนิสฺสิตตฺตา **กายิกํ**ฯ อมธุรเฏฺฐน **อสาตํ**ฯ กายิกปเทน เจตสิกอสาตํ ปฏิกฺขิปติ, อสาตปเทน กายิกสาตํฯ ตเทว ทุกฺขยตีติ **ทุกฺขํ,** ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ ทุกฺขิตํ กโรตีติ อโตฺถฯ ทุกฺขมตฺตา วา ทุกฺขํฯ **กายสมฺผสฺสช**นฺติ กายสมฺผเสฺส ชาตํฯ **อสาตํ ทุกฺขํ เวทยิต**นฺติ อสาตํ เวทยิตํ น สาตํ, ทุกฺขํ เวทยิตํ น สุขํฯ ปรโต ตีณิ ปทานิ อิตฺถิลิงฺควเสน วุตฺตานิฯ อสาตา เวทนา น สาตา, ทุกฺขา เวทนา น สุขาติ อยเมว ปเนตฺถ อโตฺถฯ ยํ กายิกํ อสาตํ ทุกฺขํ เวทยิตํ, ยา กายสมฺผสฺสชา อสาตา ทุกฺขา เวทนา, อิทํ วุจฺจติ ทุกฺขนฺติ เอวํ โยชนา เวทิตพฺพาฯ

โทมนสฺสนิเทฺทเส ทุฏฺฐุ มโนติ ทุมฺมโน, หีนเวทนตฺตา วา กุจฺฉิตํ มโนติ ทุมฺมโน, ทุมฺมนสฺส ภาโว **โทมนสฺสํ**ฯ จิตฺตนิสฺสิตตฺตา **เจตสิกํฯ เจโตสมฺผสฺสช**นฺติ จิตฺตสมฺผเสฺส ชาตํฯ

อุปายาสนิเทฺทเส อายาสนเฏฺฐน **อายาโส**ฯ สํสีทนวิสีทนาการปฺปวตฺตสฺส จิตฺตกิลมถเสฺสตํ นามํฯ พลวอายาโส **อุปายาโส**ฯ อายาสิตภาโว **อายาสิตตฺตํฯ** อุปายาสิตภาโว **อุปายาสิตตฺตํ**ฯ

อปฺปิยสมฺปโยคนิเทฺทเส **อิธา**ติ อิมสฺมิํ โลเกฯ **ยสฺสา**ติ เย อสฺสฯ **อนิฏฺฐา**ติ อปริเยสิตาฯ ปริเยสิตา วา โหนฺตุ อปริเยสิตา วา, นามเมเวตํ อมนาปารมฺมณานํฯ มนสฺมิํ น กมนฺติ น ปวิสนฺตีติ **อกนฺตา**ฯ มนสฺมิํ น อปฺปิยนฺติ, น วา มนํ วเฑฺฒนฺตีติ **อมนาปา**ฯ **รูปา**ติอาทิ เตสํ สภาวนิทสฺสนํฯ อนตฺถํ กาเมนฺติ อิจฺฉนฺตีติ **อนตฺถกามา**ฯ อหิตํ กาเมนฺติ อิจฺฉนฺตีติ **อหิตกามา**ฯ อผาสุํ ทุกฺขวิหารํ กาเมนฺติ อิจฺฉนฺตีติ **อผาสุกามา**ฯ จตูหิ โยเคหิ เขมํ นิพฺภยํ วิวฏฺฏํ น กาเมนฺติ, สภยํ วฏฺฏเมว เนสํ กาเมนฺติ อิจฺฉนฺตีติ **อโยคเกฺขมกามา**ฯ อปิจ สทฺธาทีนํ วุทฺธิสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส อกามนโต, เตสํเยว หานิสงฺขาตสฺส อนตฺถสฺส จ กามนโต **อนตฺถกามา**ฯ สทฺธาทีนํเยว อุปายภูตสฺส หิตสฺส อกามนโต, สทฺธาหานิอาทีนํ อุปายภูตสฺส อหิตสฺส จ กามนโต **อหิตกามา**ฯ ผาสุวิหารสฺส อกามนโต, อผาสุวิหารสฺส จ กามนโต **อผาสุกามา**ฯ ยสฺส กสฺสจิ นิพฺภยสฺส อกามนโต, ภยสฺส จ กามนโต **อโยคเกฺขมกามา**ติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

สงฺคตีติ คนฺตฺวา สํโยโคฯ **สมาคโม**ติ อาคเตหิ สํโยโคฯ **สโมธาน**นฺติ ฐานนิสชฺชาทีสุ สหภาโวฯ **มิสฺสีภาโว**ติ สพฺพกิจฺจานํ สหกรณํฯ อยํ สตฺตวเสน โยชนาฯ สงฺขารวเสน ปน ยํ ลพฺภติ, ตํ คเหตพฺพํฯ โส ปน อปฺปิยสมฺปโยโค อตฺถโต เอโก ธโมฺม นาม นตฺถิ, เกวลํ อปฺปิยสมฺปยุตฺตานํ ทุวิธสฺสาปิ ทุกฺขสฺส วตฺถุภาวโต ทุโกฺขติ วุโตฺตฯ

ปิยวิปฺปโยคนิเทฺทโส วุตฺตปฏิปกฺขนเยน เวทิตพฺโพฯ **มาตา วา**ติอาทิ ปเนตฺถ อตฺถกาเม สรูเปน ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ตตฺถ มมายตีติ **มาตา,** ปิยายตีติ **ปิตา**ฯ ภชตีติ **ภาตา,** ตถา **ภคินี**ฯ เมตฺตายนฺตีติ **มิตฺตา,** มินนฺติ วา สพฺพคุเยฺหสุ อโนฺต ปกฺขิปนฺตีติ มิตฺตาฯ กิจฺจกรณีเยสุ สหภาวเฏฺฐน อมา โหนฺตีติ **อมจฺจา**ฯ ‘‘อยํ อมฺหากํ อชฺฌตฺติโก’’ติ เอวํ ชานนฺติ, ญายนฺตีติ วา **ญาตี**ฯ โลหิเตน สมฺพนฺธาติ **สาโลหิตา**ฯ ปิตุปกฺขิกา ญาตี, มาตุปกฺขิกา สาโลหิตาฯ มาตาปิตุปกฺขิกา วา ญาตี, สสฺสุสสุรปกฺขิกา สาโลหิตาฯ อยมฺปิ ปิยวิปฺปโยโค อตฺถโต เอโก ธโมฺม นาม นตฺถิ, เกวลํ ปิยวิปฺปยุตฺตานํ ทุวิธสฺสาปิ ทุกฺขสฺส วตฺถุภาวโต ทุโกฺขติ วุโตฺตฯ อิทเมตฺถ สพฺพอฏฺฐกถาวจนํฯ สจฺจานํ ปน ตถลกฺขณตฺตา สมฺปโยควิปฺปโยควจเนหิ อปฺปิยปิยวตฺถูนิเยว วิเสสิตานีติ วตฺตุํ ยุชฺชตีติฯ

อิจฺฉิตาลาภนิเทฺทเส **ชาติธมฺมานนฺ**ติ ชาติสภาวานํ ชาติปกติกานํฯ **อิจฺฉา อุปฺปชฺชตี**ติ ตณฺหา อุปฺปชฺชติฯ **อโห วตา**ติ ปตฺถนาฯ **อสฺสามา**ติ ภเวยฺยามฯ **น โข ปเนตํ อิจฺฉาย ปตฺตพฺพนฺ**ติ ยํ เอตํ ‘‘อโห วต มยํ น ชาติธมฺมา อสฺสาม, น จ วต โน ชาติ อาคเจฺฉยฺยา’’ติ เอวํ ปหีนสมุทเยสุ สาธูสุ วิชฺชมานํ อชาติธมฺมตฺตํ ปรินิพฺพุเตสุ จ วิชฺชมานํ ชาติยา อนาคมนํ อิจฺฉิตํ, ตํ อิจฺฉนฺตสฺสาปิ มคฺคภาวนาย วินา อปฺปตฺตพฺพโต, อนิจฺฉนฺตสฺสาปิ จ ภาวนาย ปตฺตพฺพโต น อิจฺฉาย ปตฺตพฺพํ นาม โหติฯ **อิทมฺปี**ติ เอตมฺปิฯ อุปริ เสสานิ อุปาทาย **อปิ**สโทฺทฯ

อุปาทานกฺขนฺธนิเทฺทเส **เสยฺยถิทนฺ**ติ นิปาโต, ตสฺส เต กตเม อิติ เจติ อโตฺถฯ รูปเมว อุปาทานกฺขโนฺธติ **รูปุปาทานกฺขโนฺธ**ฯ เอเสว นโย เสเสสุปิฯ

ทุกฺขสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สมุทยสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๓๔. สมุทยสจฺจนิเทฺทเส **ยายํ ตณฺหา**ติ ยา อยํ ตณฺหาฯ **โปโนภวิกา**ติ ปุนพฺภวกรณํ ปุโนภโว, ปุโนภโว สีลมสฺสาติ โปโนภวิกาฯ อปิจ ปุนพฺภวํ เทติ, ปุนพฺภวาย สํวตฺตติ, ปุนปฺปุนํ ภเว นิพฺพเตฺตตีติ โปโนภวิกาฯ สา ปเนสา ปุนพฺภวสฺส ทายิกาปิ อตฺถิ อทายิกาปิ, ปุนพฺภวาย สํวตฺตนิกาปิ อตฺถิ อสํวตฺตนิกาปิ, ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา อุปธิเวปกฺกมตฺตาปิฯ สา ติปฺปการาปิ โปโนภวิกาติ นามํ ลภติฯ โปนพฺภวิกาติปิ ปาโฐ, โสเยวโตฺถฯ อภินนฺทนสงฺขาเตน นนฺทิราเคน สห คตาติ **นนฺทิราคสหคตา**ฯ นนฺทิราเคน สทฺธึ อตฺถโต เอกตฺตเมว คตาติ วุตฺตํ โหติฯ **ตตฺร ตตฺราภินนฺทินี**ติ ยตฺร ยตฺร อตฺตภาโว นิพฺพตฺตติ, ตตฺร ตตฺร อภินนฺทินีฯ รูปาทีสุ วา อารมฺมเณสุ ตตฺร ตตฺราภินนฺทินี, รูปาภินนฺทินี สทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพธมฺมาภินนฺทินีติ อโตฺถฯ ตตฺร ตตฺราภินนฺทีติปิ ปาโฐ, ตตฺร ตตฺร อภินนฺทยตีติ อโตฺถฯ **เสยฺยถิทนฺ**ติ นิปาโต, ตสฺส สา กตมา อิติ เจติ อโตฺถฯ **กามตณฺหา**ติ กาเม ตณฺหา, ปญฺจกามคุณิกราคเสฺสตํ อธิวจนํฯ **ภวตณฺหา**ติ ภเว ตณฺหาฯ ภวปตฺถนาวเสน อุปฺปนฺนสฺส สสฺสตทิฏฺฐิสหคตสฺส ราคสฺส รูปารูปภวราคสฺส จ ฌานนิกนฺติยา จ เอตํ อธิวจนํฯ **วิภวตณฺหา**ติ วิภเว ตณฺหาฯ อุเจฺฉททิฏฺฐิสหคตราคเสฺสตํ อธิวจนํฯ

อิทานิ ตสฺสา ตณฺหาย วตฺถุํ วิตฺถารโต ทเสฺสตุํ **สา โข ปเนสา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อุปฺปชฺชตี**ติ ชายติฯ **นิวิสตี**ติ ปุนปฺปุนํ ปวตฺติวเสน ปติฏฺฐาติฯ อุปฺปชฺชมานา กตฺถ อุปฺปชฺชติ, นิวิสมานา กตฺถ นิวิสตีติ สมฺพโนฺธฯ **ยํ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปนฺ**ติ ยํ โลกสฺมึ ปิยสภาวเญฺจว มธุรสภาวญฺจฯ **จกฺขุ โลเก**ติอาทีสุ โลกสฺมิญฺหิ จกฺขุอาทีสุ มมเตฺตน อภินิวิฏฺฐา สตฺตา สมฺปตฺ

ติยํ ปติฏฺฐิตา อตฺตโน จกฺขุํ อาทาสาทีสุ นิมิตฺตคฺคหณานุสาเรน วิปฺปสนฺนํ ปญฺจปสาทํ สุวณฺณวิมาเน อุคฺฆาฏิตมณิสีหปญฺชรํ วิย มญฺญนฺติ, โสตํ รชตปนาฬิกํ วิย ปามงฺคสุตฺตกํ วิย จ มญฺญนฺติ, ตุงฺคนาสาติ ลทฺธโวหารํ ฆานํ วฏฺฏิตฺวา ฐปิตหริตาลวฏฺฏิํ วิย มญฺญนฺติ, ชิวฺหํ รตฺตกมฺพลปฏลํ วิย มุทุสินิทฺธมธุรรสทํ มญฺญนฺติ, กายํ สาลลฏฺฐิํ วิย สุวณฺณโตรณํ วิย จ มญฺญนฺติ, มนํ อเญฺญสํ มเนน อสทิสํ อุฬารํ มญฺญนฺติ, รูปํ สุวณฺณกณิการปุปฺผาทิวณฺณํ วิย, สทฺทํ มตฺตกรวีกโกกิลมนฺทธมิตมณิวํสนิคฺโฆสํ วิย, อตฺตนา ปฏิลทฺธานิ จตุสมุฏฺฐานิกคนฺธารมฺมณาทีนิ ‘‘กสฺสญฺญสฺส เอวรูปานิ อตฺถี’’ติ มญฺญนฺติ, เตสํ เอวํ มญฺญมานานํ ตานิ จกฺขาทีนิ ปิยรูปานิ เจว สาตรูปานิ จ โหนฺติฯ อถ เนสํ ตตฺถ อนุปฺปนฺนา เจว ตณฺหา อุปฺปชฺชติ , อุปฺปนฺนา จ ปุนปฺปุนํ ปวตฺติวเสน นิวิสติฯ ตสฺมา เถโร ‘‘จกฺขุ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ, เอเตฺถสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชตี’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อุปฺปชฺชมานา**ติ ยทา อุปฺปชฺชติ, ตทา เอตฺถ อุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ

สมุทยสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิโรธสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๓๕. นิโรธสจฺจนิเทฺทเส **โย ตสฺสาเยว ตณฺหายา**ติ เอตฺถ ‘‘โย ตเสฺสว ทุกฺขสฺสา’’ติ วตฺตเพฺพ ยสฺมา สมุทยนิโรเธเนว ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ, โน อญฺญถาฯ ยถาห –

‘‘ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทเฬฺห, ฉิโนฺนปิ รุโกฺข ปุนเรว รูหติ;
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต, นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุน’’นฺติฯ (ธ. ป. ๓๓๘);

ตสฺมา ตํ ทุกฺขนิโรธํ ทเสฺสโนฺต สมุทยนิโรเธน ทเสฺสตุํ เอวมาหฯ สีหสมานวุตฺติโน หิ ตถาคตา, เต ทุกฺขํ นิโรเธนฺตา ทุกฺขนิโรธญฺจ ทเสฺสนฺตา เหตุมฺหิ ปฏิปชฺชนฺติ, น ผเลฯ สุวานวุตฺติโน ปน อญฺญติตฺถิยา , เต ทุกฺขํ นิโรเธนฺตา ทุกฺขนิโรธญฺจ ทเสฺสนฺตา อตฺตกิลมถานุโยเคน เจว ตเสฺสว จ เทสนาย ผเล ปฏิปชฺชนฺติ, น เหตุมฺหีติฯ สีหสมานวุตฺติตาย สตฺถา เหตุมฺหิ ปฏิปชฺชโนฺต ‘‘โย ตสฺสาเยวา’’ติอาทิมาหฯ ธมฺมเสนาปติปิ สตฺถารา วุตฺตกฺกเมเนวาหฯ

ตตฺถ **ตสฺสาเยว ตณฺหายา**ติ ยา สา ตณฺหา ‘‘โปโนภวิกา’’ติ วตฺวา กามตณฺหาทิวเสน วิภตฺตา อุปฺปตฺตินิเวสนวเสน จ เหฏฺฐา ปกาสิตา, ตสฺสาเยว ตณฺหายฯ **อเสสวิราคนิโรโธ**ติ วิราโค วุจฺจติ มโคฺค, ‘‘วิราคา วิมุจฺจตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๔๕; สํ. นิ. ๓.๑๒; มหาว. ๒๓) หิ วุตฺตํฯ วิราเคน นิโรโธ วิราคนิโรโธ, อนุสยสมุคฺฆาตโต อเสโส วิราคนิโรโธ อเสสวิราคนิโรโธฯ อถ วา วิราโคติ หิ ปหานํ วุจฺจติ, ตสฺมา อเสโส วิราโค อเสโส นิโรโธติ เอวเมฺปตฺถ โยชนา ทฏฺฐพฺพาฯ อตฺถโต ปน สพฺพาเนว ปเนตานิ อเสสวิราคนิโรโธติอาทีนิ นิพฺพานเสฺสว เววจนานิฯ ปรมตฺถโต หิ ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจนฺติ นิพฺพานํ วุจฺจติฯ ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม ตณฺหา อเสสา วิรชฺชติ นิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ ‘‘ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ’’ติ วุจฺจติฯ นิพฺพานญฺจ อาคมฺม ตณฺหา จชียติ ปฏินิสฺสชฺชียติ มุจฺจติ น อลฺลียติ, กามคุณาลเยสุ เจตฺถ เอโกปิ อาลโย นตฺถิ, ตสฺมา นิพฺพานํ **จาโค ปฏินิสฺสโคฺค มุตฺติ อนาลโย**ติ วุจฺจติฯ เอกเมว หิ นิพฺพานํ, นามานิ ปนสฺส สพฺพสงฺขตานํ นามปฏิปกฺขวเสน อเนกานิ โหนฺติฯ เสยฺยถิทํ – อเสสวิราโค อเสสนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสโคฺค มุตฺติ อนาลโย ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย ตณฺหากฺขโย อนุปฺปาโท อปฺปวตฺตํ อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตํ อนายูหนํ อปฺปฏิสนฺธิ อนุปปตฺติ อคติ อชาตํ อชรํ อพฺยาธิ อมตํ อโสกํ อปริเทวํ อนุปายาสํ อสํกิลิฏฺฐนฺติอาทีนิฯ

อิทานิ มเคฺคน ฉินฺนาย นิพฺพานํ อาคมฺม อปฺปวตฺติปฺปตฺตายปิ จ ตณฺหาย เยสุ วตฺถูสุ ตสฺสา อุปฺปตฺติ ทสฺสิตา, ตเตฺถว อภาวํ ทเสฺสตุํ **สา โข ปเนสา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ยถา ปุริโส เขเตฺต ชาตํ ติตฺตกาลาพุวลฺลึ ทิสฺวา อคฺคโต ปฏฺฐาย มูลํ ปริเยสิตฺวา ฉินฺเทยฺย, สา อนุปุเพฺพน มิลายิตฺวา อปฺปญฺญตฺตึ คเจฺฉยฺย, ตโต ตสฺมึ เขเตฺต ติตฺตกาลาพุ นิรุทฺธา ปหีนาติ วุเจฺจยฺย, เอวเมว เขเตฺต ติตฺตกาลาพุ วิย จกฺขาทีสุ ตณฺหาฯ สา อริยมเคฺคน มูลจฺฉินฺนา นิพฺพานํ อาคมฺม อปฺปวตฺตึ คจฺฉติฯ เอวํ คตา ปน เตสุ วตฺถูสุ เขเตฺต ติตฺตกาลาพุ วิย น ปญฺญายติฯ ยถา จ อฏวิโต โจเร อาเนตฺวา นครสฺส ทกฺขิณทฺวาเร ฆาเตยฺยุํ, ตโต อฏวิยํ โจรา มตาติ วา มาริตาติ วา วุเจฺจยฺยุํ, เอวเมว อฏวิยํ โจรา วิย ยา จกฺขาทีสุ ตณฺหา, สา ทกฺขิณทฺวาเร โจรา วิย นิพฺพานํ อาคมฺม นิรุทฺธตฺตา นิพฺพาเน นิรุทฺธาฯ เอวํ นิรุทฺธา ปน เตสุ วตฺถูสุ อฏวิยํ โจรา วิย น ปญฺญายติฯ เตนสฺสา ตเตฺถว นิโรธํ ทเสฺสโนฺต ''จกฺขุ โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ, เอเตฺถสา ตณฺหา ปหียมานา ปหียตี''ติอาทิมาหฯ อถ วา ตณฺหุปฺปาทวตฺถุสฺส ปริญฺญาตตฺตา ปริญฺญาตวตฺถุสฺมึ ปุน น อุปฺปชฺชนโต อนุปฺปาทนิโรธวเสน ตณฺหุปฺปาทวตฺถุสฺมึเยว นิรุชฺฌตีติ วุจฺจติฯ เอตฺถ จ อุปฺปชฺชนปฏิปกฺขวเสน ปหียตีติ วุตฺตํ, นิวิสนปฏิปกฺขวเสน นิรุชฺฌตีติฯ

นิโรธสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

มคฺคสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๓๖. มคฺคสจฺจนิเทฺทเส **อยเมวา**ติ อญฺญมคฺคปฏิเกฺขปนตฺถํ นิยมนํ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๐๕)ฯ **อริโย**ติ ตํตํมคฺควชฺฌกิเลเสหิ อารกตฺตา, อริยภาวกรตฺตา, อริยผลปฏิลาภกรตฺตา จ อริโยฯ อฏฺฐ องฺคานิ อสฺสาติ **อฏฺฐงฺคิโก**ฯ สฺวายํ จตุรงฺคิกา วิย เสนา, ปญฺจงฺคิกํ วิย ตูริยํ องฺคมตฺตเมว โหติ, องฺควินิมุโตฺต นตฺถิฯ

อิทานิ องฺคมตฺตเมว มโคฺค องฺควินิมุโตฺต นตฺถีติ ทเสฺสโนฺต **สมฺมาทิฏฺฐิ...เป.... สมฺมาสมาธี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ สมฺมา ทสฺสนลกฺขณา **สมฺมาทิฏฺฐิฯ** สมฺมา อภินิโรปนลกฺขโณ **สมฺมาสงฺกโปฺป**ฯ สมฺมา ปริคฺคหลกฺขณา **สมฺมาวาจา**ฯ สมฺมา สมุฎฺฐาปนลกฺขโณ **สมฺมากมฺมโนฺต**ฯ สมฺมา โวทาปนลกฺขโณ **สมฺมาอาชีโว**ฯ สมฺมา ปคฺคหลกฺขโณ **สมฺมาวายาโม**ฯ สมฺมา อุปฏฺฐานลกฺขณา **สมฺมาสติ**ฯ สมฺมา สมาธานลกฺขโณ **สมฺมาสมาธิ**ฯ เตสุ เอเกกสฺส ตีณิ ตีณิ กิจฺจานิ โหนฺติฯ เสยฺยถิทํ – สมฺมาทิฏฺฐิ ตาว อเญฺญหิปิ อตฺตโน ปจฺจนีกกิเลเสหิ สทฺธึ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปชหติ, นิโรธญฺจ อารมฺมณํ กโรติ, สมฺปยุตฺตธมฺเม จ ปสฺสติ ตปฺปฏิจฺฉาทกโมหวิธมนวเสน อสโมฺมหโตฯ สมฺมาสงฺกปฺปาทโยปิ ตเถว มิจฺฉาสงฺกปฺปาทีนิ จ ปชหนฺติ, นิพฺพานญฺจ อารมฺมณํ กโรนฺติฯ วิเสสโต ปเนตฺถ สมฺมาสงฺกโปฺป สหชาตธเมฺม สมฺมา อภินิโรเปติ, สมฺมาวาจา สมฺมา ปริคฺคณฺหาติ, สมฺมากมฺมโนฺต สมฺมา สมุฏฺฐาเปติ, สมฺมาอาชีโว สมฺมา โวทาเปติ, สมฺมาวายาโม สมฺมา ปคฺคณฺหาติ, สมฺมาสติ สมฺมา อุปฏฺฐาเปติ, สมฺมาสมาธิ สมฺมา สมาทหติฯ

อปิเจสา สมฺมาทิฏฺฐิ นาม ปุพฺพภาเค นานากฺขณา นานารมฺมณา โหติ, มคฺคกาเล เอกกฺขณา เอการมฺมณาฯ กิจฺจโต ปน ''ทุเกฺข ญาณ''นฺติอาทีนิ จตฺตาริ นามานิ ลภติ ฯ สมฺมาสงฺกปฺปาทโยปิ ปุพฺพภาเค นานากฺขณา นานารมฺมณา โหนฺติ, มคฺคกาเล เอกกฺขณา เอการมฺมณาฯ เตสุ สมฺมาสงฺกโปฺป กิจฺจโต เนกฺขมฺมสงฺกโปฺปติอาทีนิ ตีณิ นามานิ ลภติฯ สมฺมาวาจาทโย ตโย ปุพฺพภาเค วิรติโยปิ โหนฺติ เจตนาโยปิ, มคฺคกฺขเณ ปน วิรติโยเยวฯ สมฺมาวายาโม สมฺมาสตีติ อิทมฺปิ ทฺวยํ กิจฺจโต สมฺมปฺปธานสติปฏฺฐานวเสน จตฺตาริ นามานิ ลภติฯ สมฺมาสมาธิ ปน ปุพฺพภาเคปิ มคฺคกฺขเณปิ สมฺมาสมาธิเยวฯ

อิติ อิเมสุ อฏฺฐสุ ธเมฺมสุ ภควตา นิพฺพานาธิคมาย ปฏิปนฺนสฺส โยคิโน พหูปการตฺตา ปฐมํ สมฺมาทิฏฺฐิ เทสิตาฯ อยญฺหิ ‘‘ปญฺญาปโชฺชโต ปญฺญาสตฺถ’’นฺติ (ธ. ส. ๑๖, ๒๐, ๒๙) จ วุตฺตาฯ ตสฺมา เอตาย ปุพฺพภาเค วิปสฺสนาญาณสงฺขาตาย สมฺมาทิฏฺฐิยา อวิชฺชนฺธการํ วิธมิตฺวา กิเลสโจเร ฆาเตโนฺต เขเมน โยคาวจโร นิพฺพานํ ปาปุณาติฯ ตสฺมา ปฐมํ สมฺมาทิฏฺฐิ เทสิตาฯ

สมฺมาสงฺกโปฺป ปน ตสฺสา พหูปกาโรฯ ตสฺมา ตทนนฺตรํ วุโตฺตฯ ยถา หิ เหรญฺญิโก หเตฺถน ปริวเตฺตตฺวา ปริวเตฺตตฺวา จกฺขุนา กหาปณํ โอโลเกโนฺต ‘‘อยํ กูโฏ อยํ เฉโก’’ติ ชานาติ, เอวํ โยคาวจโรปิ ปุพฺพภาเค วิตเกฺกน วิตเกฺกตฺวา วิตเกฺกตฺวา วิปสฺสนาปญฺญาย โอโลกยมาโน ‘‘อิเม ธมฺมา กามาวจรา, อิเม รูปาวจราทโย’’ติ ชานาติฯ ยถา วา ปน ปุริเสน โกฏิยํ คเหตฺวา ปริวเตฺตตฺวา ปริวเตฺตตฺวา ทินฺนํ มหารุกฺขํ ตจฺฉโก วาสิยา ตเจฺฉตฺวา กเมฺม อุปเนติ, เอวํ วิตเกฺกน วิตเกฺกตฺวา วิตเกฺกตฺวา ทินฺนธเมฺม โยคาวจโร ปญฺญาย ‘‘อิเม ธมฺมา กามาวจรา, อิเม รูปาวจรา’’ติอาทินา นเยน ปริจฺฉินฺทิตฺวา กเมฺม อุปเนติฯ ตสฺมา สมฺมาสงฺกโปฺป สมฺมาทิฏฺฐานนฺตรํ วุโตฺตฯ

สฺวายํ ยถา สมฺมาทิฏฺฐิยา, เอวํ สมฺมาวาจายปิ อุปการโกฯ ยถาห – ‘‘ปุเพฺพ โข, คหปติ, วิตเกฺกตฺวา วิจาเรตฺวา ปจฺฉา วาจํ ภินฺทตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๓)ฯ ตสฺมา ตทนนฺตรํ สมฺมาวาจา วุตฺตาฯ

ยสฺมา ปน ‘‘อิทญฺจิทญฺจ กริสฺสามา’’ติ ปฐมํ วาจาย สํวิทหิตฺวา โลเก กมฺมเนฺต ปโยเชนฺติ, ตสฺมา วาจา กายกมฺมสฺส อุปการิกาติ สมฺมาวาจาย อนนฺตรํ สมฺมากมฺมโนฺต วุโตฺตฯ

จตุพฺพิธํ ปน วจีทุจฺจริตํ, ติวิธํ กายทุจฺจริตํ ปหาย อุภยํ สุจริตํ ปูเรนฺตเสฺสว ยสฺมา อาชีวฏฺฐมกสีลํ ปูรติ, น อิตรสฺส , ตสฺมา ตทุภยานนฺตรํ สมฺมาอาชีโว วุโตฺตฯ

เอวํ วิสุทฺธาชีเวน ปน ‘‘ปริสุโทฺธ เม อาชีโว’’ติ เอตฺตาวตา ปริโตสํ กตฺวา สุตฺตปฺปมเตฺตน วิหริตุํ น ยุตฺตํ, อถ โข สพฺพอิริยาปเถสุ อิทํ วีริยมารภิตพฺพนฺติ ทเสฺสตุํ ตทนนฺตรํ สมฺมาวายาโม วุโตฺตฯ

ตโต อารทฺธวีริเยนาปิ กายาทีสุ จตูสุ วตฺถูสุ สติ สูปฏฺฐิตา กาตพฺพาติ ทเสฺสตุํ ตทนนฺตรํ สมฺมาสติ วุตฺตาฯ

ยสฺมา ปน เอวํ สูปฏฺฐิตาย สติยา สมาธิสฺส อุปการานุปการานํ ธมฺมานํ คติโย สมเนฺวสิตฺวา ปโหติ เอกตฺตารมฺมเณ จิตฺตํ สมาธาตุํ, ตสฺมา สมฺมาสติอนนฺตรํ สมฺมาสมาธิ วุโตฺตติ เวทิตโพฺพติฯ

สมฺมาทิฏฺฐินิเทฺทเส ‘‘ทุเกฺข ญาณ’’นฺติอาทินา จตุสจฺจกมฺมฏฺฐานํ ทสฺสิตํฯ ตตฺถ ปุริมานิ เทฺว สจฺจานิ วฏฺฏํ, ปจฺฉิมานิ เทฺว วิวฏฺฏํฯ เตสุ ภิกฺขุโน วเฏฺฏ กมฺมฏฺฐานาภินิเวโส โหติ, วิวเฏฺฏ นตฺถิ อภินิเวโสฯ ปุริมานิ หิ เทฺว สจฺจานิ ‘‘ปญฺจกฺขนฺธา ทุกฺขํ, ตณฺหา สมุทโย’’ติ เอวํ สเงฺขเปน จ, ‘‘กตเม ปญฺจกฺขนฺธา? รูปกฺขโนฺธ’’ติอาทินา นเยน วิตฺถาเรน จ อาจริยสนฺติเก อุคฺคณฺหิตฺวา วาจาย ปุนปฺปุนํ ปริวเตฺตโนฺต โยคาวจโร กมฺมํ กโรติฯ อิตเรสุ ปน ทฺวีสุ สเจฺจสุ ‘‘นิโรธสจฺจํ อิฏฺฐํ กนฺตํ มนาปํ, มคฺคสจฺจํ อิฏฺฐํ กนฺตํ มนาป’’นฺติ เอวํ สวเนเนว กมฺมํ กโรติฯ โส เอวํ กมฺมํ กโรโนฺต จตฺตาริ สจฺจานิ เอกปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติ, เอกาภิสมเยน อภิสเมติฯ

ทุกฺขํ ปริญฺญาปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติ, สมุทยํ ปหานปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติฯ นิโรธํ สจฺฉิกิริยาปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติ, มคฺคํ ภาวนาปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติฯ ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน…เป.… มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติฯ

เอวมสฺส ปุพฺพภาเค ทฺวีสุ สเจฺจสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาสวนธารณสมฺมสนปฏิเวโธ โหติ, ทฺวีสุ สวนปฏิเวโธเยวฯ อปรภาเค ตีสุ กิจฺจโต ปฏิเวโธ โหติ นิโรเธ อารมฺมณปฏิเวโธฯ ตตฺถ สพฺพมฺปิ ปฏิเวธญาณํ โลกุตฺตรํ, สวนธารณสมฺมสนญาณํ โลกิยํ กามาวจรํฯ ปจฺจเวกฺขณา ปน ปตฺตสจฺจสฺส โหติ, อยญฺจ อาทิกมฺมิโกฯ ตสฺมา สา อิธ น วุตฺตาฯ อิมสฺส จ ภิกฺขุโน ปุเพฺพ ปริคฺคหโต ''ทุกฺขํ ปริชานามิ, สมุทยํ ปชหามิ, นิโรธํ สจฺฉิกโรมิ, มคฺคํ ภาเวมี''ติ อาโภคสมนฺนาหารมนสิการปจฺจเวกฺขณา นตฺถิ, ปริคฺคหโต ปฏฺฐาย โหติฯ อปรภาเค ปน ทุกฺขํ ปริญฺญาตเมว โหติ…เป.… มโคฺค ภาวิโตว โหติฯ

ตตฺถ เทฺว สจฺจานิ ทุทฺทสตฺตา คมฺภีรานิ, เทฺว คมฺภีรตฺตา ทุทฺทสานิฯ ทุกฺขสจฺจญฺหิ อุปฺปตฺติโต ปากฏํ, ขาณุกณฺฏกปฺปหาราทีสุ ''อโห ทุกฺข''นฺติ วตฺตพฺพตมฺปิ อาปชฺชติฯ สมุทยสจฺจํ ขาทิตุกามตาภุญฺชิตุกามตาทิวเสน อุปฺปตฺติโต ปากฏํฯ ลกฺขณปฏิเวธโต ปน อุภยมฺปิ คมฺภีรํฯ อิติ ตานิ ทุทฺทสตฺตา คมฺภีรานิฯ อิตเรสํ ปน ทฺวินฺนํ ทสฺสนตฺถาย ปโยโค ภวคฺคคฺคหณตฺถํ หตฺถปสารณํ วิย, อวีจิผุสนตฺถํ ปาทปสารณํ วิย, สตธา ภินฺนสฺส วาลสฺส โกฏิยา โกฏิปฏิปาทนํ วิย จ โหติฯ อิติ ตานิ คมฺภีรตฺตา ทุทฺทสานิฯ เอวํ ทุทฺทสตฺตา คมฺภีเรสุ คมฺภีรตฺตา จ ทุทฺทเสสุ จตูสุ สเจฺจสุ อุคฺคหาทิวเสน ปุพฺพภาคญาณุปฺปตฺตึ สนฺธาย อิทํ ''ทุเกฺข ญาณ''นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ปฏิเวธกฺขเณ ปน เอกเมว ตํ ญาณํ โหติฯ

อปเร ปนาหุ – จตุพฺพิธํ สเจฺจสุ ญาณํ สุตมยญาณํ ววตฺถานญาณํ สมฺมสนญาณํ อภิสมยญาณนฺติฯ ตตฺถ กตมํ สุตมยญาณํ? สํขิเตฺตน วา วิตฺถาเรน วา จตฺตาริ สจฺจานิ สุตฺวา ชานาติ ''อิทํ ทุกฺขํ, อยํ สมุทโย, อยํ นิโรโธ, อยํ มโคฺค''ติฯ อิทํ **สุตมยญาณํ**ฯ กตมํ ววตฺถานญาณํ? โส สุตานํ อตฺถํ อุปปริกฺขติ ธมฺมโต จ ลกฺขณโต จ, ''อิเม ธมฺมา อิมสฺมึ สเจฺจ ปริยาปนฺนา, อิมสฺส สจฺจสฺส อิทํ ลกฺขณ''นฺติ สนฺนิฏฺฐานํ กโรติฯ อิทํ **ววตฺถานญาณํ**ฯ กตมํ สมฺมสนญาณํ? โส เอวํ ยถานุปุพฺพํ จตฺตาริ สจฺจานิ ววตฺถเปตฺวา อถ ทุกฺขเมว คเหตฺวา ยาว โคตฺรภุญาณํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต สมฺมสติฯ อิทํ **สมฺมสนญาณํ**ฯ กตมํ อภิสมยญาณํ? โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ เอเกน ญาเณน จตฺตาริ สจฺจานิ อปุพฺพํ อจริมํ อภิสเมติ ''ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน, สมุทยํ ปหานาภิสมเยน, นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมตี''ติฯ อิทํ **อภิสมยญาณ**นฺติฯ

สมฺมาสงฺกปฺปนิเทฺทเส กามโต นิสฺสโฏติ **เนกฺขมฺมสงฺกโปฺป**ฯ พฺยาปาทโต นิสฺสโฏติ **อพฺยาปาทสงฺกโปฺป**ฯ วิหึสาย นิสฺสโฏติ **อวิหึสาสงฺกโปฺป**ฯ ตตฺถ เนกฺขมฺมวิตโกฺก กามวิตกฺกสฺส ปทฆาตํ ปทเจฺฉทํ กโรนฺโต อุปฺปชฺชติ, อพฺยาปาทวิตโกฺก พฺยาปาทวิตกฺกสฺส, อวิหึสาวิตโกฺก วิหึสาวิตกฺกสฺสฯ ตถา เนกฺขมฺมอพฺยาปาทอวิหึสาวิตกฺกา กามพฺยาปาทวิหึสาวิตกฺกานํ ปจฺจนีกา หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติฯ

ตตฺถ โยคาวจโร กามวิตกฺกสฺส ปทฆาตนตฺถํ กามวิตกฺกํ วา สมฺมสติ อญฺญํ วา ปน กิญฺจิ สงฺขารํฯ อถสฺส วิปสฺสนากฺขเณ วิปสฺสนาสมฺปยุโตฺต สงฺกโปฺป ตทงฺควเสน กามวิตกฺกสฺส ปทฆาตํ ปทเจฺฉทํ กโรนฺโต อุปฺปชฺชติ, วิปสฺสนํ อุสฺสุกฺกาเปตฺวา มคฺคํ ปาเปติฯ อถสฺส มคฺคกฺขเณ มคฺคสมฺปยุโตฺต สงฺกโปฺป สมุเจฺฉทวเสน กามวิตกฺกสฺส ปทฆาตํ ปทเจฺฉทํ กโรนฺโต อุปฺปชฺชติฯ พฺยาปาทวิตกฺกสฺสปิ ปทฆาตนตฺถํ พฺยาปาทวิตกฺกํ วา อญฺญํ วา สงฺขารํ, วิหึ

สาวิตกฺกสฺส ปทฆาตนตฺถํ วิหึสาวิตกฺกํ วา อญฺญํ วา สงฺขารํ สมฺมสติฯ อถสฺส วิปสฺสนากฺขเณ ติ สพฺพํ ปุริมนเยเนว โยเชตพฺพํฯ

กามวิตกฺกาทีนํ ปน ติณฺณมฺปิ ปาฬิยํ วิภตฺตสฺส อฏฺฐตึสารมฺมเณสุ เอกกมฺมฏฺฐานมฺปิ อปจฺจนีกํ นาม นตฺถิฯ เอกนฺตโต ปน กามวิตกฺกสฺส ตาว อสุเภสุ ปฐมชฺฌานเมว ปจฺจนีกํ, พฺยาปาทวิตกฺกสฺส เมตฺตาย ติกจตุกฺกชฺฌานานิ, วิหึสอาวิตกฺกสฺส กรุณาย ติกจตุกฺกชฺฌานานิฯ ตสฺมา อสุภปริกมฺมํ กตฺวา ฌานํ สมาปนฺนสฺส สมาปตฺติกฺขเณ ฌานสมฺปยุตฺโต วิตกฺโก วิกฺขมฺภนวเสน กามวิตกฺกสฺส ปจฺจนีโก หุตฺวา อุปฺปชฺชติ, ฌานํ ปาทกํ กตฺวา วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปนฺตสฺส วิปสฺสนากฺขเณ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺโต สงฺกปฺโป ตทงฺควเสน กามวิตกฺกสฺส ปจฺจนีโก หุตฺวา อุปฺปชฺชติ, วิปสฺสนํ อุสฺสุกฺกาเปตฺวา มคฺคํ ปาเปนฺตสฺส มคฺคกฺขเณ มคฺคสมฺปยุตฺโต สงฺกปฺโป สมุจฺเฉทวเสน กามวิตกฺกสฺส ปจฺจนีโก หุตฺวา อุปฺปชฺชติฯ เอวํ อุปฺปนฺโน เนกฺขมฺมสงฺกปฺโปติ วุจฺจตีติ เวทิตพฺโพฯ

เมตฺตาย ปน ปริกมฺมํ กตฺวา, กรุณาย ปริกมฺมํ กตฺวา ฌานํ สมาปนฺนสฺสาติ สพฺพํ ปุริมนเยเนว โยเชตพฺพํฯ เอวํ อุปฺปนฺโน อพฺยาปาทสงฺกปฺโปติ วุจฺจติ, อวิหึสาสงฺกปฺโปติ วุจฺจตีติ เวทิตพฺโพฯ เอวเมเต เนกฺขมฺมสงฺกปฺปาทโย วิปสฺสนาฌานวเสน อุปฺปตฺตีนํ นานตฺตา ปุพฺพภาเค นานา, มคฺคกฺขเณ ปน อิเมสุ ตีสุ ฐาเนสุ อุปฺปนฺนสฺส อกุสลสงฺกปฺปสฺส ปทเจฺฉทโต อนุปฺปตฺติสาธนวเสน มคฺคงฺคํ ปูรยมาโน เอโกว กุสลสงฺกปฺโป อุปฺปชฺชติฯ อยํ สมฺมาสงฺกปฺโป นามฯ

สมฺมาวาจานิเทฺทเสปิ ยสฺมา อเญฺญเนว จิตฺเตน มุสาวาทา วิรมติ, อเญฺญน อเญฺญน ปิสุณาวาจาทีหิ, ตสฺมา จตโสฺสเปตา เวรมณิโย ปุพฺพภาเค นานา, มคฺคกฺขเณ ปน มิจฺฉาวาจาสงฺขาตาย จตุพฺพิธาย อกุสลทุสฺสีลฺยเจตนาย ปทเจฺฉทโต อนุปฺปตฺติสาธนวเสน มคฺคงฺคํ ปูรยมานา เอกาว สมฺมาวาจาสงฺขาตา กุสลเวรมณิ อุปฺปชฺชติฯ อยํ สมฺมาวาจา นามฯ

สมฺมากมฺมนฺตนิเทฺทเสปิ ยสฺมา อเญฺญเนว จิตฺเตน ปาณาติปาตา วิรมติ, อเญฺญน อทินฺนาทานา, อเญฺญน มิจฺฉาจารา, ตสฺมา ติโสฺสเปตา เวรมณิโย ปุพฺพภาเค นานา, มคฺคกฺขเณ ปน มิจฺฉากมฺมนฺตสงฺขาตาย ติวิธาย อกุสลทุสฺสีลฺยเจตนาย ปทเจฺฉทโต อนุปฺปตฺติสาธนวเสน มคฺคงฺคํ ปูรยมานา เอกาว สมฺมากมฺมนฺตสงฺขาตา กุสลเวรมณิ อุปฺปชฺชติฯ อยํ สมฺมากมฺมโนฺต นามฯ

สมฺมาอาชีวนิเทฺทเส **อิธา**ติ อิมสฺมิํ สาสเนฯ **อริยสาวโก**ติ อริยสฺส พุทฺธสฺส สาวโกฯ **มิจฺฉาอาชีวํ ปหายา**ติ ปาปกํ อาชีวํ ปชหิตฺวาฯ **สมฺมาอาชีเวนา**ติ พุทฺธปฺปสเตฺถน กุสลอาชีเวนฯ **ชีวิกํ กเปฺปตี**ติ ชีวิตปฺปวตฺติํ ปวเตฺตติฯ อิธาปิ ยสฺมา อเญฺญเนว จิตฺเตน กายทฺวารวีติกฺกมา วิรมติ, อเญฺญเนว วจีทฺวารวีติกฺกมา, ตสฺมา ปุพฺพภาเค นานากฺขเณสุ อุปฺปชฺชติ, มคฺคกฺขเณ ปน ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ สตฺตนฺนํ กมฺมปถานํ วเสน อุปฺปนฺนาย มิจฺฉาอาชีวทุสฺสีลฺยเจตนาย ปทเจฺฉทโต อนุปฺปตฺติสาธนวเสน มคฺคงฺคํ ปูรยมานา เอกาว สมฺมาอาชีวสงฺขาตา กุสลเวรมณิ อุปฺปชฺชติฯ อยํ สมฺมาอาชีโว นามฯ

สมฺมาวายามนิเทฺทเส **อิธ ภิกฺขู**ติ อิมสฺมิํ สาสเน ปฏิปนฺนโก ภิกฺขุฯ **อนุปฺปนฺนานน**ฺติ อนิพฺพตฺตานํฯ **ปาปกานน**ฺติ ลามกานํฯ **อกุสลานํ ธมฺมานน**ฺติ อโกสลฺลสมฺภูตานํ ธมฺมานํฯ **อนุปฺปาทายา**ติ น อุปฺปาทนตฺถายฯ **ฉนฺทํ ชเนตี**ติ กตฺตุกมฺยตาสงฺขาตํ กุสลจฺฉนฺทํ ชเนติ อุปฺปาเทติฯ **วายมตี**ติ ปโยคํ ชเนติ ปรกฺกมํ กโรติฯ **วีริยํ อารภตี**ติ กายิกํ เจตสิกํ วีริยํ กโร

ติฯ **จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตี**ติ เตเนว สหชาตวีริเยน จิตฺตํ อุกฺขิปติฯ **ปทหตี**ติ ปธานวีริยํ กโรติฯ ปฏิปาฏิยา ปเนตานิ จตฺตาริปิ ปทานิ อาเสวนาภาวนาพหุลีกมฺมสาตจฺจกิริยาหิ โยเชตพฺพานิฯ

อุปฺปนฺนานนฺติ อนุปฺปนฺนานนฺติ อวตฺตพฺพตํ อาปนฺนานํฯ **ปหานายา**ติ ปชหนตฺถายฯ **อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมาน**นฺติ อนิพฺพตฺตานํ โกสลฺลสมฺภูตานํ ธมฺมานํฯ **อุปฺปาทายา**ติ อุปฺปาทนตฺถายฯ **อุปฺปนฺนาน**นฺติ นิพฺพตฺตานํฯ **ฐิติยา**ติ ฐิตตฺถายฯ **อสมฺโมสายา**ติ อนสฺสนตฺถํฯ **ภิยฺโยภาวายา**ติ ปุนปฺปุนํ ภาวายฯ **เวปุลฺลายา**ติ วิปุลภาวายฯ **ภาวนายา**ติ วฑฺฒิยาฯ **ปาริปูริยา**ติ ปริปูรณตฺถายฯ

เอเต ปน สมฺมาวายามสงฺขาตา จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา ปุพฺพภาเค โลกิยา, มคฺคกฺขเณ โลกุตฺตราฯ มคฺคกฺขเณ ปน เอกเมว วีริยํ จตุกิจฺจสาธนวเสน จตฺตาริ นามานิ ลภติฯ ตตฺถ โลกิยา กสฺสปสํยุตฺเต วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถ –

> ‘‘จตฺตาโรเม , อาวุโส, สมฺมปฺปธานา; กตเม จตฺตาโร? อิธาวุโส, ภิกฺขุ ‘อนุปฺปนฺนา เม ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชมานา อนตฺถาย สํวตฺเตยฺยุ’นฺติ อาตปฺปํ กโรติ, ‘อุปฺปนฺนา เม ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อปฺปหียมานา อนตฺถาย สํวตฺเตยฺยุ’นฺติ อาตปฺปํ กโรติ, ‘อนุปฺปนฺนา เม กุสลา ธมฺมา อนุปฺปชฺชมานา อนตฺถาย สํวตฺเตยฺยุ’นฺติ อาตปฺปํ กโรติ, ‘อุปฺปนฺนา เม กุสลา ธมฺมา นิรุชฺฌมานา อนตฺถาย สํวตฺเตยฺยุ’นฺติ อาตปฺปํ กโรตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑๔๕);

ตตฺถ จ **อนุปฺปนฺนา**ติ อสมุทาจารวเสน วา อนนุภูตารมฺมณวเสน วา อนุปฺปนฺนาฯ อญฺญถา หิ อนมตเคฺค สํสาเร อนุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา นาม นตฺถิ, อนุปฺปนฺนา ปน อุปฺปชฺชมานาปิ เอเตเยว อุปฺปชฺชนฺติ, ปหียมานาปิ เอเตเยว ปหียนฺติฯ

ตตฺถ เอกจฺจสฺส วตฺตคนฺถธุตงฺคสมาธิวิปสฺสนานวกมฺมภวานํ อญฺญตรวเสน กิเลสา น สมุทาจรนฺติฯ กถํ? เอกโจฺจ หิ วตฺตสมฺปโนฺน โหติ, อสีติ ขนฺธกวตฺตานิ จุทฺทส มหาวตฺตานิ เจติยงฺคณโพธิยงฺคณปานียมาฬกอุโปสถาคารอาคนฺตุกคมิกวตฺตานิ จ กโรนฺตเสฺสว กิเลสา โอกาสํ น ลภนฺติฯ อปรภาเค ปนสฺส วตฺตานิ วิสฺสเชฺชตฺวา ภินฺนวตฺตสฺส จรโต อโยนิโสมนสิการํ สติโวสฺสคฺคญฺจ อาคมฺม อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวมฺปิ อสมุทาจารวเสน อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ นามฯ

เอกโจฺจ คนฺถยุโตฺต โหติ, เอกมฺปิ นิกายํ คณฺหาติ เทฺวปิ ตโยปิ จตฺตาโรปิ ปญฺจปิฯ ตสฺส เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ อตฺถวเสน ปาฬิวเสน อนุสนฺธิวเสน ปุพฺพาปรวเสน คณฺหนฺตสฺส สชฺฌายนฺตสฺส จินฺเตนฺตสฺส วาเจนฺตสฺส เทเสนฺตสฺส ปกาเสนฺตสฺส กิเลสา โอกาสํ น ลภนฺติฯ อปรภาเค ปนสฺส คนฺถกมฺมํ ปหาย กุสีตสฺส จรโต อโยนิโสมนสิการสติโวสฺสเคฺค อาคมฺม อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวมฺปิ อสมุทาจารวเสน อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ นามฯ

เอกโจฺจ ปน ธุตงฺคธโร โหติ, เตรส ธุตงฺคคุเณ สมาทาย วตฺตติ, ตสฺส ธุตงฺคคุเณ ปริหรนฺตสฺส กิเลสา โอกาสํ น ลภนฺติฯ อปรภาเค ปนสฺส ธุตงฺคานิ วิสฺสเชฺชตฺวา พาหุลฺลาย อาวตฺตสฺส จรโต อโยนิโสมนสิการสติโวสฺสเคฺค อาคมฺม อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวมฺปิ อสมุทาจารวเสน อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ นามฯ

เอกโจฺจ อฎฺฐสุ สมาปตฺตีสุ จิณฺณวสี โหติ, ตสฺส ปฐมชฺฌานาทีสุ อาวชฺชนวสีอาทีนํ วเสน วิหรนฺตสฺส กิเลสา โอกาสํ น ลภนฺติฯ อปรภาเค ปนสฺส ปริหีนชฺฌานสฺส วา วิสฺสฎฺฐชฺฌานสฺส วา ภสฺสาทีสุ อนุยุตฺตสฺส วิหรโต อโยนิโสมนสิการสติโวสฺสเคฺค อาคมฺม อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวมฺปิ อสมุทาจารวเสน อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ นามฯ

เอกโจฺจ ปน วิปสฺสโก โหติ, สตฺตสุ วา อนุปสฺสนาสุ (ปฎิ. ม. ๓.๓๕) อฎฺฐารสสุ วา มหาวิปสฺสนาสุ (ปฎิ. ม. ๑.๒๒) กมฺมํ กโรโนฺต วิหรติ, ตสฺส เอวํ วิหรโต กิเลสา โอกาสํ น ลภนฺติฯ อปรภาเค ปนสฺส วิปสฺสนากมฺมํ ปหาย กายทฬฺหีพหุลสฺส วิหรโต อโยนิโสมนสิการสติโวสฺสเคฺค อาคมฺม อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวมฺปิ อสมุทาจารวเสน อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ นามฯ

เอกโจฺจ นวกมฺมิโก โหติ, อุโปสถาคารโภชนสาลาทีนิ กโรติ , ตสฺส เตสํ อุปกรณานิ จิเนฺตนฺตสฺส กิเลสา โอกาสํ น ลภนฺติฯ อปรภาเค ปนสฺส นวกเมฺม นิฎฺฐิเต วา วิสฺสเฎฺฐ วา อโยนิโสมนสิการสติโวสฺสเคฺค อาคมฺม อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวมฺปิ อสมุทาจารวเสน อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ นามฯ

เอกโจฺจ ปน พฺรหฺมโลกโต อาคโต สุทฺธสโตฺต โหติ, ตสฺส อนาเสวนาย กิเลสา โอกาสํ น ลภนฺติฯ อปรภาเค ปนสฺส ลทฺธาเสวนสฺส อโยนิโสมนสิการสติโวสฺสเคฺค อาคมฺม อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวมฺปิ อสมุทาจารวเสน อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ นามฯ เอวํ ตาว อสมุทาจารวเสน อนุปฺปนฺนตา เวทิตพฺพาฯ

กถํ อนนุภูตารมฺมณวเสน? อิเธกโจฺจ อนนุภูตปุพฺพํ มนาปิกาทิเภทํ อารมฺมณํ ลภติ, ตสฺส ตตฺถ อโยนิโสมนสิการสติโวสฺสเคฺค อาคมฺม ราคาทโย กิเลสา อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวํ อนนุภูตารมฺมณวเสน อนุปฺปนฺนา อุปฺปชฺชนฺติ นามฯ เอวํ อนุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ อุปฺปาเท สติ อตฺตโน อนตฺถํ ปสฺสิตฺวา เตสํ อนุปฺปาทาย สติปฎฺฐานภาวนานุโยเคน ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ ภาเวติ, อุปฺปเนฺนสุ ปน เตสุ เตสํ อปฺปหานโต อตฺตโน อนตฺถํ ปสฺสิตฺวา เตสํ ปหานาย ทุติยํ ตเถว สมฺมปฺปธานํ ภาเวติฯ

อนุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมาติ สมถวิปสฺสนา เจว มโคฺค จฯ เตสํ อนุปฺปาเท อตฺตโน อนตฺถํ ปสฺสิตฺวา เตสํ อุปฺปาทนตฺถาย ตเถว ตติยํ สมฺมปฺปธานํ ภาเวติฯ **อุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา**ติ สมถวิปสฺสนาวฯ มโคฺค ปน สกึ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌมาโน อนตฺถาย สํวตฺตนโก นาม นตฺถิฯ โส หิ ผลสฺส ปจฺจยํ ทตฺวาว นิรุชฺฌติฯ ตาสํ สมถวิปสฺสนานํ นิโรธโต อตฺตโน อนตฺถํ ปสฺสิตฺวา ตาสํ ฐิติยา ตเถว จตุตฺถํ สมฺมปฺปธานํ ภาเวติฯ โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ ปน เอกเมว วีริยํฯ

เย เอวํ อนุปฺปนฺนา อุปฺปเชฺชยฺยุํ, เต ยถา เนว อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ เตสํ อนุปฺปนฺนานํ อนุปฺปาทกิจฺจํ, อุปฺปนฺนานญฺจ ปหานกิจฺจํ สาเธติฯ **อุปฺปนฺนา**ติ เจตฺถ จตุพฺพิธํ อุปฺปนฺนํ วตฺตมานุปฺปนฺนํ ภูตาปคตุปฺปนฺนํ โอกาสกตุปฺปนฺนํ ภูมิลทฺธุปฺปนฺนนฺติฯ ตตฺถ สพฺพมฺปิ อุปฺปาทชราภงฺคสมงฺคิสงฺขาตํ **วตฺตมานุปฺปนฺนํ** นามฯ อารมฺมณรสํ อนุภวิตฺวา นิรุทฺธํ อนุภูตาปคตสงฺขาตํ กุสลากุสลํ อุปฺปาทาทิตฺตยมนุปฺปตฺวา นิรุทฺธํ ภุตฺวาปคตสงฺขาตํ เสสสงฺขตญฺจ **ภูตาปคตุปฺปนฺนํ** นามฯ ‘‘ยานิสฺส ตานิ ปุเพฺพ กตานิ กมฺมานี’’ติ เอวมาทินา (ม. นิ. ๓.๒๔๘) นเยน วุตฺตํ กมฺมํ อตีตมฺปิ สมานํ อญฺญํ วิปากํ ปฎิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กตฺวา ฐิตตฺตา ตถา กโตกาสญฺจ วิปากํ อนุปฺปนฺนมฺปิ สมานํ เอวํ กเต โอกาเส เอกเนฺตน อุปฺปชฺชนโต **โอกาสกตุปฺปนฺนํ** นามฯ ตาสุ ตาสุ ภูมีสุ อสมูหตํ อกุสลํ **ภูมิลทฺธุปฺปนฺนํ** นามฯ

เอตฺถ จ ภูมิยา ภูมิลทฺธสฺส จ นานตฺตํ เวทิตพฺพํ – **ภูมี**ติ หิ วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา เตภูมกา ปญฺจกฺขนฺธาฯ ภูมิลทฺธํ นาม เตสุ ขเนฺธสุ อุปฺปตฺติรหํ กิเลสชาตํฯ เตน หิ สา ภูมิลทฺธา นาม โหตีติ ตสฺมา ภูมิลทฺธนฺติ วุจฺจติฯ สา จ โข น อารมฺมณวเสนฯ อารมฺมณวเสน หิ สเพฺพปิ อตีตานาคเต ปริญฺญาเตปิ จ ขีณาสวานํ ขเนฺธ อารพฺภ กิเลสา อุปฺปชฺชนฺติฯ ยทิ จ ตํ ภูมิลทฺธํ นาม สิยา, ตสฺส อปฺปเหยฺยโต น โกจิ ภวมูลํ ปชเหยฺยฯ วตฺถุวเสน ปน ภูมิลทฺธํ เวทิตพฺพํฯ ยตฺถ ยตฺถ หิ วิปสฺสนาย อปริญฺญาตา ขนฺธา อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ตตฺถ อุปฺปาทโต ปภุติ เตสุ วฏฺฏมูลํ กิเลสชาตํ อนุเสติฯ ตํ อปฺปหีนเฏฺฐน ภูมิลทฺธนฺติ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ จ ยสฺส เยสุ ขเนฺธสุ อปฺปหีนเฏฺฐน อนุสยิตา กิเลสา, ตสฺส เต เอว ขนฺธา เตสํ กิเลสานํ วตฺถุ, น อเญฺญสํ สนฺตกา ขนฺธาฯ อตีตกฺขเนฺธสุ จ อปฺปหีนานุสยิตานํ กิเลสานํ อตีตกฺขนฺธาว วตฺถุ, น อิตเรฯ เอส นโย อนาคตาทีสุฯ ตถา กามาวจรกฺขเนฺธสุ อปฺปหีนานุสยิตานํ กิเลสานํ กามาวจรกฺขนฺธา เอว วตฺถุ, น อิตเรฯ เอส นโย รูปารูปาวจเรสุฯ โสตาปนฺนาทีสุ ปน ยสฺส ยสฺส อริยปุคฺคลสฺส ขเนฺธสุ ตํ ตํ วฏฺฏมูลํ กิเลสชาตํ เตน เตน มเคฺคน ปหีนํ, ตสฺส ตสฺส เต เต ขนฺธา ปหีนานํ เตสํ เตสํ วฏฺฏมูลกานํ กิเลสานํ อวตฺถุโต ภูมีติ สงฺขํ น ลภนฺติฯ ปุถุชฺชนสฺส สพฺพโส วฏฺฏมูลกิเลสานํ อปฺปหีนตฺตา ยํกิญฺจิ กริยมานํ กมฺมํ กุสลมกุสลํ วา โหติ, อิจฺจสฺส กมฺมกิเลสปจฺจยาว วฏฺฏํ วฏฺฏติ, ตสฺส ตเสฺสว ตํ วฏฺฏมูลํ รูปกฺขเนฺธเยว, น เวทนาทีสุฯ วิญฺญาณกฺขเนฺธเยว วา, น รูปกฺขนฺธาทีสูติ น วตฺตพฺพํฯ กสฺมา? อวิเสเสน ปญฺจสุปิ ขเนฺธสุ อนุสยิตตฺตาฯ กถํ? ปถวีรสาทิ วิย รุเกฺขฯ ยถา หิ มหารุเกฺข ปถวีตลํ อธิฏฺฐาย ปถวีรสญฺจ อาโปรสญฺจ นิสฺสาย ตปฺปจฺจยา มูลขนฺธสาขาปสาขาปลฺลวปลาสปุปฺผผเลหิ วฑฺฒิตฺวา นภํ ปูเรตฺวา ยาว กปฺปาวสานา พีชปรมฺปราย รุกฺขปเวณึ สนฺตานยมาเน ฐิเต ตํ ปถวีรสาทิมูเลเยว, น ขนฺธาทีสุฯ ผเลเยว วา, น มูลาทีสูติ น วตฺตพฺพํฯ กสฺมา? อวิเสเสน สเพฺพสุ มูลาทีสุ อนุคตตฺตาติฯ ยถา ปน ตเสฺสว รุกฺขสฺส ปุปฺผผลาทีสุ นิพฺพิโนฺน โกจิ ปุริโส จตูสุ ทิสาสุ มณฺฑูกกณฺฏกํ นาม วิสกณฺฏกํ อาโกเฏยฺย, อถ โส รุโกฺข เตน วิสสมฺผเสฺสน ผุโฏฺฐ ปถวีรส อาโปรสานํ ปริยาทินฺนตฺตา อปฺปสวธมฺมตํ อาคมฺม ปุน สนฺตานํ นิพฺพเตฺตตุํ น สกฺกุเณยฺย, เอวเมว ขนฺธปฺปวตฺติยํ นิพฺพิโนฺน กุลปุโตฺต ตสฺส ปุริสสฺส จตูสุ ทิสาสุ รุเกฺข วิสโยชนํ วิย อตฺตโน สนฺตาเน จตุมคฺคภาวนํ อารภติฯ อถสฺส โส ขนฺธสนฺตาโน เตน จตุมคฺควิสสมฺผเสฺสน สพฺพโส วฏฺฏมูลกิเลสานํ ปริยาทินฺนตฺตา กิริยสภาวมตฺตํ อุปคตกายกมฺมาทิสพฺพกมฺมปฺปเภโท หุตฺวา อายตึ ปุนพฺภวานภินิพฺพตฺตนธมฺมตํ อาคมฺม ภวนฺตรสนฺตานํ นิพฺพเตฺตตุํ น สโกฺกติ, เกวลํ จริมวิญฺญาณนิโรเธน นิรินฺธโน วิย ชาตเวโท อนุปาทาโน ปรินิพฺพายติฯ เอวํ ภูมิยา ภูมิลทฺธสฺส จ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

อปรมฺปิ จตุพฺพิธํ อุปฺปนฺนํ สมุทาจารุปฺปนฺนํ อารมฺมณาธิคฺคหิตุปฺปนฺนํ อวิกฺขมฺภิตุปฺปนฺนํ อสมูหตุปฺปนฺนนฺติฯ ตตฺถ วตฺตมานุปฺปนฺนเมว **สมุทาจารุปฺปนฺนํ**ฯ จกฺขาทีนํ ปน อาปาถคเต อารมฺมเณ ปุพฺพภาเค อนุปฺปชฺชมานมฺปิ กิเลสชาตํ อารมฺมณสฺส อธิคฺคหิตตฺตา เอว อปรภาเค เอกเนฺตน อุปฺปตฺติโต **อารมฺมณาธิคฺคหิตุปฺปนฺน**นฺติ วุจฺจติฯ สมถวิปสฺสนานํ อญฺญตรวเสน อวิกฺขมฺภิตํ กิเลสชาตํ จิตฺตสนฺตติมนารูฬฺหมฺปิ อุปฺปตฺตินิวารกสฺส เหตุโน อภาวา **อวิกฺขมฺภิตุปฺปนฺนํ** นามฯ สมถวิปสฺสนาวเสน ปน วิกฺขมฺภิตมฺปิ อริยมเคฺคน อสมูหตตฺตา อุปฺปตฺติธมฺมตํ อนตีตตฺตา **อสมูหตุปฺปนฺน**นฺติ วุจฺจติฯ ติวิธมฺปิ เจตํ อารมฺมณาธิคฺคหิตาวิกฺขมฺภิตาสมูหตุปฺปนฺนํ ภูมิลเทฺธเนว สงฺคหํ คจฺฉตีติ เวทิตพฺพํฯ

อิเจฺจตสฺมึ วุตฺตปฺปเภเท อุปฺปเนฺน ยเทตํ วตฺตมานภูตาปคโตกาสกตสมุทาจารสงฺขาตํ อุปฺปนฺนํ, ตํ อมคฺควชฺฌตฺตา เกนจิ มคฺคญาเณน ปหาตพฺพํ น โหติฯ ยํ ปเนตํ ภูมิลทฺธาร

มฺมณาธิคฺคหิตาวิกฺขมฺภิตาสมูหตสงฺขาตํ อุปฺปนฺนํ, ตสฺส ตํ อุปฺปนฺนภาวํ นาสยมานํ ยสฺมา ตํ ตํ โลกิยโลกุตฺตรญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ตํ สพฺพมฺปิ ปหาตพฺพํ โหตีติฯ เอวํ เย มโคฺค กิเลเส ปชหติ, เต สนฺธาย ‘‘อุปฺปนฺนาน’’นฺติอาทิ วุตฺตํฯ

อถ มคฺคกฺขเณ กถํ อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ อุปฺปาทาย ภาวนา โหติ, กถญฺจ อุปฺปนฺนานํ ฐิติยาติ? มคฺคปฺปวตฺติยา เอวฯ มโคฺค หิ ปวตฺตมาโน ปุเพฺพ อนุปฺปนฺนปุพฺพตฺตา อนุปฺปโนฺนนาม วุจฺจติฯ อนาคตปุพฺพญฺหิ ฐานํ อาคนฺตฺวา อนนุภูตปุพฺพํ วา อารมฺมณํ อนุภวิตฺวา วตฺตาโร ภวนฺติ ‘‘อนาคตฏฺฐานํ อาคตมฺห, อนนุภูตํ อารมฺมณํ อนุภวามา’’ติฯ ยาวสฺส ปวตฺติ, อยเมว ฐิติ นามาติ ฐิติยา ภาเวตีติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ เอวเมตสฺส ภิกฺขุโน อิทํ โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณเอกเมว วีริยํ ‘‘อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อนุปฺปาทายา’’ติอาทีนิ จตฺตาริ นามานิ ลภติฯ อยํ โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ สมฺมปฺปธานกถาฯ เอวเมตฺถ โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสกา สมฺมปฺปธานา นิทฺทิฏฺฐาติฯ

สมฺมาสตินิเทฺทเส **กาเย**ติ รูปกาเยฯ รูปกาโย หิ อิธ องฺคปจฺจงฺคานํ เกสาทีนญฺจ ธมฺมานํ สมูหเฏฺฐน หตฺถิกายรถกายาทโย วิย กาโยติ อธิเปฺปโตฯ ยถา จ สมูหเฏฺฐน, เอวํ กุจฺฉิตานํ อายเฏฺฐนฯ กุจฺฉิตานญฺหิ ปรมเชคุจฺฉานํ โส อาโยติปิ กาโยฯ **อาโย**ติ อุปฺปตฺติเทโสฯ ตตฺรายํ วจนโตฺถ – อายนฺติ ตโตติ อาโยฯ เก อายนฺติ? กุจฺฉิตา เกสาทโยฯ อิติ กุจฺฉิตานํ อาโยติ กาโยฯ

กายานุปสฺสีติ กายํ อนุปสฺสนสีโล, กายํ วา อนุปสฺสมาโนฯ **กาเย**ติ จ วตฺวาปิ ปุน **กายานุปสฺสี**ติ ทุติยํ กายคฺคหณํ อสมฺมิสฺสโต ววตฺถานฆนวินิโพฺภคาทิทสฺสนตฺถํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ เตน น กาเย เวทนานุปสฺสี จิตฺตธมฺมานุปสฺสี วา, อถ โข กายานุปสฺสีเยวาติ กายสงฺขาเต วตฺถุสฺมิํ กายานุปสฺสนาการเสฺสว ทสฺสเนน อสมฺมิสฺสโต ววตฺถานํ ทสฺสิตํ โหติฯ ตถา น กาเย องฺคปจฺจงฺควินิมุตฺตเอกธมฺมานุปสฺสี, นาปิ เกสโลมาทิวินิมุตฺตอิตฺถิปุริสานุปสฺสีฯ โยปิ เจตฺถ เกสโลมาทิโก ภูตุปาทายสมูหสงฺขาโต กาโย, ตตฺถาปิ น ภูตุปาทายวินิมุตฺตเอกธมฺมานุปสฺสี, อถ โข รถสมฺภารานุปสฺสโก วิย องฺคปจฺจงฺคสมูหานุปสฺสี, นคราวยวานุปสฺสโก วิย เกสโลมาทิสมูหานุปสฺสี, กทลิกฺขนฺธปตฺตวฎฺฎิวินิภุชฺชโก วิย ริตฺตมุฏฺฐิวินิเวฐโก วิย จ ภูตุปาทายสมูหานุปสฺสีเยวาติ สมูหวเสเนว กายสงฺขาตสฺส วตฺถุโน นานปฺปการโต ทสฺสเนน ฆนวินิโพฺภโค ทสฺสิโต โหติฯ น เหตฺถ ยถาวุตฺตสมูหวินิมุโตฺต กาโย วา อิตฺถี วา ปุริโส วา อโญฺญ วา โกจิ ธโมฺม ทิสฺสติ, ยถาวุตฺตธมฺมสมูหมเตฺตเยว ปน ตถา ตถา สตฺตา มิจฺฉาภินิเวสํ กโรนฺติฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘ยํ ปสฺสติ น ตํ ทิฏฺฐํ, ยํ ทิฏฺฐํ ตํ น ปสฺสติ;
> อปสฺสํ พชฺฌเต มูโฬฺห, พชฺฌมาโน น มุจฺจตี’’ติฯ

ฆนวินิโพฺภคาทิทสฺสนตฺถนฺติ วุตฺตํฯ อาทิสเทฺทน เจตฺถ อยมฺปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพ – อยญฺหิ เอตสฺมิํ กาเย กายานุปสฺสีเยว, น อญฺญธมฺมานุปสฺสีฯ กิํ วุตฺตํ โหติ? ยถา อนุทกภูตายปิ มรีจิยา อุทกานุปสฺสิโน โหนฺติ, น เอวํ อนิจฺจทุกฺขานตฺตาสุภภูตเยว อิมสฺมิํ กาเย นิจฺจสุขตฺตสุภภาวานุปสฺสี, อถ โข กายานุปสฺสี

อนิจฺจทุกฺขานตฺตาสุภาการสมูหานุปสฺสีเยวาติ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา ยฺวายํ มหาสติปฏฺฐาเน ‘‘อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา…เป.… โส สโตว อสฺสสตี’’ติ อาทินา (ที. นิ. ๒.๓๗๔; ม. นิ. ๑.๑๐๗) นเยน อสฺสาสปสฺสาสาทิ จุณฺณกชาตอฏฺฐิกปริโยสา

โน กาโย วุตฺโต, โย จ ปรโต สติปฏฺฐานกถายํ ‘‘อิเธกโจฺจ ปถวีกายํ อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, อาโปกายํ, เตโชกายํ, วาโยกายํ, เกสกายํ, โลมกายํ, ฉวิกายํ, จมฺมกายํ, มํสกายํ, รุหิรกายํ, นฺหารุกายํ, อฏฺฐิกายํ, อฏฺฐิมิญฺชกาย’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๓.๓๕) กาโย วุตฺโต, ตสฺส สพฺพสฺส อิมสฺมิํเยว กาเย อนุปสฺสนโต กาเย กายานุปสฺสีติ เอวมฺปิ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพฯ

อถ วา กาเย อหนฺติ วา มมนฺติ วา เอวํ คเหตพฺพสฺส กสฺสจิ อนนุปสฺสนโต ตสฺส ตเสฺสว ปน เกสโลมาทิกสฺส นานาธมฺมสมูหสฺส อนุปสฺสนโต กาเย เกสาทิธมฺมสมูหสงฺขาตกายานุปสฺสีติ เอวมโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ อปิจ ‘‘อิมสฺมิํ กาเย อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโต’’ติอาทินา อนุกฺกเมน ปรโต อาคตนยสฺส สพฺพเสฺสว อนิจฺจลกฺขณาทิโน อาการสมูหสงฺขาตสฺส กายสฺส อนุปสฺสนโตปิ กาเย กายานุปสฺสีติ เอวมฺปิ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ อยํ ปน จตุสติปฏฺฐานสาธารโณ อโตฺถฯ

กาเย กายานุปสฺสีติ อสฺสาสปสฺสาสกายาทิเก พหุธา วุเตฺต กาเย เอเกกกายานุปสฺสีฯ **วิหรตี**ติ จตูสุ อิริยาปถวิหาเรสุ อญฺญตรวิหารสมาโยคปริทีปนเมตํ, เอกํ อิริยาปถพาธนํ อเญฺญน อิริยาปเถน วิจฺฉินฺทิตฺวา อปตมานํ อตฺตานํ หรติ ปวเตฺตตีติ อโตฺถฯ **อาตาปี**ติ กายปริคฺคาหกวีริยสมาโยคปริทีปนเมตํฯ โส หิ ยสฺมา ตสฺมิํ สมเย ยํ ตํ วีริยํ ตีสุ ภเวสุ กิเลสานํ อาตาปนโต อาตาโปติ วุจฺจติ, เตน สมนฺนาคโต โหติ , ตสฺมา ‘‘อาตาปี’’ติ วุจฺจติฯ **สมฺปชาโน**ติ กายปริคฺคาหเกน สมฺปชญฺญสงฺขาเตน ญาเณน สมนฺนาคโตฯ **สติมา**ติ กายปริคฺคาหิกาย สติยา สมนฺนาคโตฯ อยํ ปน ยสฺมา สติยา อารมฺมณํ ปริคฺคเหตฺวา ปญฺญาย อนุปสฺสติ ฯ น หิ สติวิรหิตสฺส อนุปสฺสนา นาม อตฺถิฯ เตเนวาห – ‘‘สติญฺจ ขฺวาหํ, ภิกฺขเว, สพฺพตฺถิกํ วทามี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๒๓๔)ฯ ตสฺมา เอตฺถ ‘‘กาเย กายานุปสฺสี วิหรตี’’ติ เอตฺตาวตา กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานกมฺมฏฺฐานํ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา ยสฺมา อนาตาปิโน อโนฺตสเงฺขโป อนฺตรายกโร โหติ, อสมฺปชาโน อุปายปริคฺคเห อนุปายปริวชฺชเน จ สมฺมุยฺหติ, มุฏฺฐสฺสติ อุปายาปริจฺจาเค อนุปายาปริคฺคเห จ อสมโตฺถ โหติ, เตนสฺส ตํ กมฺมฏฺฐานํ น สมฺปชฺชติ, ตสฺมา เยสํ ธมฺมานํ อานุภาเวน ตํ สมฺปชฺชติ, เตสํ ทสฺสนตฺถํ ‘‘อาตาปี สมฺปชาโน สติมา’’ติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อิติ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ สมฺปโยคงฺคญฺจ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ปหานงฺคํ ทเสฺสตุํ **วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺส**นฺติ วุตฺตํฯ ตตฺถ **วิเนยฺยา**ติ ตทงฺควินเยน วา วิกฺขมฺภนวินเยน วา วินยิตฺวาฯ **โลเก**ติ ยฺวายํ กาโย ปุเพฺพ ปริคฺคหิโต, เสฺวว อิธ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน โลโก นามฯ ตสฺมิํ โลเก อภิชฺฌํ โทมนสฺสญฺจ ปชหิตฺวาติ อโตฺถฯ ยสฺมา ปนสฺส น กายมเตฺตเยว อภิชฺฌาโทมนสฺสํ ปหียติ, เวทนาทีสุปิ ปหียติเยว, ตสฺมา ‘‘ปญฺจปิ อุปาทานกฺขนฺธา โลโก’’ติ (วิภ. ๓๖๒) วิภเงฺค วุตฺตํฯ โลกสงฺขาตตฺตาเยว เตสํ ธมฺมานํ อตฺถุทฺธารวเสเนตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยํ ปนาห – ‘‘ตตฺถ กตโม โลโก (วิภ. ๕๓๘), เสฺวว กาโย โลโก’’ติ อยเมเวตฺถ อโตฺถฯ อภิชฺฌาโทมนสฺสนฺติ จ สมาเสตฺวา วุตฺตํฯ สํยุตฺตงฺคุตฺตรปาฐนฺตเรสุ ปน วิสุํ กตฺวา ปฐนฺติฯ สา ปน อภิชฺฌายนฺติ ปตฺถยนฺติ เอตาย, สยํ วา อภิชฺฌายติ, อภิชฺฌายนมตฺตเมว วา เอสาติ อภิชฺฌาฯ ยสฺมา ปเนตฺถ อภิชฺฌาคหเณน กามจฺฉโนฺท, โทมนสฺสคหเณน พฺยาปาโท สงฺคหํ คจฺฉติ, ตสฺมา นีวรณปริยาปนฺนพลวธมฺมทฺวยทสฺสเนน นีวรณปฺปหานํ วุตฺตํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ

วิเสเสน ปเนตฺถ อภิชฺฌาวินเยน กายสมฺปตฺติมูลกสฺส อนุโรธสฺส, โทมนสฺสวินเยน กายวิปตฺติมูลกสฺส วิโรธสฺส, อภิชฺฌาวินเยน จ กาเย อภิรติยา, โทมนสฺสวินเยน กายภาวนาย อ

นภิรติยา, อภิชฺฌาวินเยน กาเย อภูตานํ สุภสุขภาวาทีนํ ปเกฺขปสฺส, โทมนสฺสวินเยน กาเย ภูตานํ อสุภาสุขภาวาทีนํ อปนยนสฺส ปหานํ วุตฺตํฯ เตน โยคาวจรสฺส โยคานุภาโว โยคสมตฺถตา จ ทีปิตา โหติฯ โยคานุภาโว หิ เอส, ยทยํ อนุโรธวิโรธวิปฺปมุตฺโต อรติรติสโห อภูตปเกฺขปภูตาปนยนวิรหิโต จ โหติฯ อนุโรธวิโรธวิปฺปมุตฺโต เจส อรติรติสโห อภูตํ อปกฺขิปนฺโต ภูตญฺจ อนปเนนฺโต โยคสมตฺโถ โหตีติฯ

อปโร นโย – ''กาเย กายานุปสฺสี''ติ เอตฺถ อนุปสฺสนาย กมฺมฏฺฐานํ วุตฺตํฯ ''วิหรตี''ติ เอตฺถ วุตฺตวิหาเรน กมฺมฏฺฐานิกสฺส กายปริหรณํฯ ''อาตาปี''ติอาทีสุ อาตาเปน สมฺมปฺปธานํ, สติสมฺปชญฺญเน สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ, กมฺมฏฺฐานปริหรณูปาโย วาฯ สติยา วา กายานุปสฺสนาวเสน ปฏิลทฺธสมโถ, สมฺปชญฺญเน วิปสฺสนา, อภิชฺฌาโทมนสฺสวินเยน ภาวนาผลํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เวทนาสุ เวทนานุปสฺสีติอาทีสุ จ เวทนาทีนํ ปุน วจเน ปโยชนํ กายานุปสฺสนายํ วุตฺตนเยเนว ยถาโยคํ โยเชตฺวา เวทิตพฺพํฯ อยํ ปน อสาธารณโตฺถ – สุขาทีสุ อเนกปฺปเภทาสุ เวทนาสุ วิสุํ วิสุํ อนิจฺจาทิโต เอเกกเวทนานุปสฺสีติ, สราคาทิเก โสฬสปฺปเภเท จิเตฺต วิสุํ วิสุํ อนิจฺจาทิโต เอเกกจิตฺตานุปสฺสีติ, กายเวทนาจิตฺตานิ ฐเปตฺวา เสสเตภูมกธเมฺมสุ วิสุํ วิสุํ อนิจฺจาทิโต เอเกกธมฺมานุปสฺสีติ, สติปฏฺฐานสุตฺตเนฺต (ที. นิ. ๒.๓๘๒; ม. นิ. ๑.๑๑๕) วุตฺตนเยน นีวรณาทิธมฺมานุปสฺสีติ วาฯ เอตฺถ จ ''กาเย''ติ เอกวจนํ สรีรสฺส เอกตฺตา, ''จิเตฺต''ติ เอกวจนํ จิตฺตสฺส สภาวเภทาภาวโต ชาติคฺคหเณน กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยถา จ เวทนาทโย อนุปสฺสิตพฺพา, ตถา อนุปสฺสโนฺต เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี, จิเตฺต จิตฺตานุปสฺสี, ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสีติ เวทิตโพฺพฯ กถํ ตาว เวทนา อนุปสฺสิตพฺพา? สุขา ตาว เวทนา ทุกฺขโต, ทุกฺขา เวทนา สลฺลโต, อทุกฺขมสุขา เวทนา อนิจฺจโต อนุปสฺสิตพฺพาฯ ยถาห –

''โย สุขํ ทุกฺขโต อทฺท, ทุกฺขมทฺทกฺขิ สลฺลโต;
อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ, อทฺทกฺขิ นํ อนิจฺจโต;
ส เว สมฺมทฺทโส ภิกฺขุ, ปริชานาติ เวทนา''ติฯ (สํ. นิ. ๔.๒๕๓);

สพฺพา เอว เจตา ทุกฺขโตปิ อนุปสฺสิตพฺพาฯ วุตฺตเญฺหตํ ''ยํกิญฺจิ เวทยิตํ, สพฺพํ ตํ ทุกฺขสฺมินฺติ วทามี''ติ (สํ. นิ. ๔.๒๕๙)ฯ สุขทุกฺขโตปิ จ อนุปสฺสิตพฺพาฯ ยถาห – ''สุขา เวทนา ฐิติสุขา วิปริณามทุกฺขาฯ ทุกฺขา เวทนา ฐิติทุกฺขา วิปริณามสุขาฯ อทุกฺขมสุขา เวทนา ญาณสุขา อญฺญาณทุกฺขา''ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๕)ฯ อปิจ อนิจฺจาทิสตฺตอนุปสฺสนาวเสนาปิ อนุปสฺสิตพฺพาฯ

จิตฺตธเมฺมสุปิ จิตฺตํ ตาว อารมฺมณาธิปติสหชาตภูมิกมฺมวิปากกิริยาทินานตฺตเภทานํ อนิจฺจาทิสตฺตอนุปสฺสนานํ สราคาทิโสฬสเภทานญฺจ วเสน อนุปสฺสิตพฺพํ, ธมฺมา สลกฺขณสามญฺญลกฺขณานํ สุญฺญตาธมฺมสฺส อนิจฺจาทิสตฺตอนุปสฺสนานํ สนฺตาสนฺตาทีนญฺจ วเสน อนุปสฺสิตพฺพาฯ กามเญฺจตฺถ ยสฺส กายสงฺขาเต โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ ปหีนํ, ตสฺส เวทนาทิโลเกสุปิ ตํ ปหีนเมว, นานาปุคฺคลวเสน ปน นานากฺขณิกสติปฏฺฐานภาวนาวเสน จ สพฺพตฺถ วุตฺตํฯ ยโต วา เอกตฺถ ปหีนํ, เสเสสุปิ ปหีนํ โหติฯ เตเนวสฺส ตตฺถ ปหานทสฺสนตฺถมฺปิ เอวํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อิติ อิเม จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ปุพฺพภาเค นานาจิเตฺตสุ ลพฺภนฺติฯ อเญฺญเนว หิ จิเตฺตน กายํ ปริคฺคณฺหาติ, อเญฺญน เวทนํ, อเญฺญน จิตฺตํ, อเญฺญน ธเมฺม ปริคฺคณฺหาติฯ โลกุตฺตรม

คฺคกฺขเณ ปน เอกจิเตฺตเยว ลพฺภนฺติฯ อาทิโต หิ กายํ ปริคฺคณฺหิตฺวา อาคตสฺส วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา สติ กายานุปสฺสนา นาม, ตาย สติยา สมนฺนาคโต ปุคฺคโล กายานุปสฺสี นามฯ วิปสฺสนํ อุสฺสุกฺกาเปตฺวา อริยมคฺคํ ปตฺตสฺส มคฺคกฺขเณ มคฺคสมฺปยุตฺตา สติ กายานุปสฺสนา นาม, ตาย สติยา สมนฺนาคโต ปุคฺคโล กายานุปสฺสี นามฯ เวทนํ ปริคฺคณฺหิตฺวา จิตฺตํ ปริคฺคณฺหิตฺวา ธมฺเม ปริคฺคณฺหิตฺวา อาคตสฺส วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา สติ ธมฺมานุปสฺสนา นาม, ตาย สติยา สมนฺนาคโต ปุคฺคโล ธมฺมานุปสฺสี นามฯ วิปสฺสนํ อุสฺสุกฺกาเปตฺวา อริยมคฺคํ ปตฺตสฺส มคฺคกฺขเณ มคฺคสมฺปยุตฺตา สติ ธมฺมานุปสฺสนา นาม, ตาย สติยา สมนฺนาคโต ปุคฺคโล ธมฺมานุปสฺสี นามฯ เอวํ ตาว เทสนา ปุคฺคเล ติฏฺฐติฯ กาเย ปน ‘‘สุภ’’นฺติ วิปลฺลาสปฺปหานา กายปริคฺคาหิกา สติ มคฺเคน สมิชฺฌตีติ กายานุปสฺสนา นามฯ เวทนาย ‘‘สุขา’’ติ วิปลฺลาสปฺปหานา เวทนาปริคฺคาหิกา สติ มคฺเคน สมิชฺฌตีติ เวทนานุปสฺสนา นามฯ จิเตฺต ‘‘นิจฺจ’’นฺติ วิปลฺลาสปฺปหานา จิตฺตปริคฺคาหิกา สติ มคฺเคน สมิชฺฌตีติ จิตฺตานุปสฺสนา นามฯ ธมฺเมสุ ‘‘อตฺตา’’ติ วิปลฺลาสปฺปหานา ธมฺมปริคฺคาหิกา สติ มคฺเคน สมิชฺฌตีติ ธมฺมานุปสฺสนา นามฯ อิติ เอกาว มคฺคสมฺปยุตฺตา สติ จตุกิจฺจสาธกเตฺตน จตฺตาริ นามานิ ลภติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ ปน เอกจิเตฺตเยว ลพฺภนฺตี’’ติฯ

สมฺมาสมาธินิเทฺทเส **วิวิเจฺจว กาเมหี**ติ กาเมหิ วิวิจฺจิตฺวา วินา หุตฺวา อปกฺกมิตฺวาฯ โยปนายเมตฺถ เอวกาโร, โส นิยมโตฺถติ เวทิตโพฺพฯ ยสฺมา จ นิยมโตฺถ, ตสฺมา ปฐมชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรณสมเย อวิชฺชมานานมฺปิ กามานํ ตสฺส ปฐมชฺฌานสฺส ปฏิปกฺขภาวํ กามปริจฺจาเคเนว จสฺส อธิคมํ ทีเปติฯ กถํ? ‘‘วิวิเจฺจว กาเมหี’’ติ เอวญฺหิ นิยเม กยิรมาเน อิทํ ปญฺญายติ – นูนิมสฺส ฌานสฺส กามา ปฏิปกฺขภูตา, เยสุ สติ อิทํ น ปวตฺตติ, อนฺธกาเร สติ ปทีโปภาโส วิย, เตสํ ปริจฺจาเคเนว จสฺส อธิคโม โหติ โอริมตีรปริจฺจาเคน ปาริมตีรสฺส วิยฯ ตสฺมา นิยมํ กโรตีติฯ

ตตฺถ สิยา, กสฺมา ปเนส ปุพฺพปเทเยว วุโตฺต, น อุตฺตรปเท, กึ อกุสเลหิ ธเมฺมหิ อวิวิจฺจาปิ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยาติ? น โข ปเนตํ เอวํ ทฏฺฐพฺพํฯ ตํนิสฺสรณโต หิ ปุพฺพปเท เอส วุโตฺตฯ กามธาตุสมติกฺกมนโต หิ กามราคปฏิปกฺขโต จ อิทํ ฌานํ กามานเมว นิสฺสรณํฯ ยถาห – ‘‘กามานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิทํ เนกฺขมฺม’’นฺติ (อิติวุ. ๗๒)ฯ อุตฺตรปเทปิ ปน ยถา ‘‘อิเธว, ภิกฺขเว, สมโณ, อิธ ทุติโย สมโณ’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๓๙; อ. นิ. ๔.๒๔๑) เอตฺถ เอวกาโร อาเนตฺวา วุจฺจติ, เอวํ วตฺตโพฺพฯ น หิ สกฺกา อิโต อเญฺญหิปิ นีวรณสงฺขาเตหิ อกุสเลหิ ธเมฺมหิ อวิวิจฺจ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุํฯ ตสฺมา ‘‘วิวิเจฺจว กาเมหิ วิวิเจฺจว อกุสเลหิ ธเมฺมหี’’ติ เอวํ ปททฺวเยปิ เอส ทฏฺฐโพฺพฯ ปททฺวเยปิ จ กิญฺจาปิ วิวิจฺจาติ อิมินา สาธารณวจเนน ตทงฺควิกฺขมฺภนสมุเจฺฉทปฏิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณวิเวกา จิตฺตกายอุปธิวิเวกา จ สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, ตถาปิ ปุพฺพภาเค กายวิเวกจิตฺตวิเวกวิกฺขมฺภนวิเวกา ทฏฺฐพฺพา, โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ กายวิเวกจิตฺตวิเวกสมุเจฺฉทวิเวกปฏิปฺปสฺสทฺธิวิเวกนิสฺสรณวิเวกาฯ

กาเมหีติ อิมินา ปน ปเทน เย จ มหานิเทฺทเส ‘‘กตเม วตฺถุกามา มนาปิกา รูปา’’ติอาทินา (มหานิ. ๑) นเยน วตฺถุกามา วุตฺตา, เย จ ตเตฺถว วิภเงฺค จ ‘‘ฉโนฺท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม, สงฺกโปฺป กาโม, ราโค กาโม, สงฺกปฺปราโค กาโม’’ติ (มหานิ. ๑; วิภ. ๕๖๔) เอวํ กิเลสกามา วุตฺตา, เต สเพฺพปิ สงฺคหิตา อิเจฺจว ทฏฺฐพฺพาฯ เอวญฺหิ สติ วิวิเจฺจว กาเมหีติ วตฺถุกาเมหิปิ วิวิเจฺจวาติ อโตฺถ ยุชฺชติฯ เตน กายวิเวโก วุโตฺต โหติฯ

วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธเมฺมหีติ กิเลสกาเมหิ สพฺพากุสเลหิ วา วิวิจฺจาติ อโตฺถ ยุชฺชติฯ เตน จิตฺตวิเวโก วุโตฺต โหติฯ ปุริเมน เจตฺถ วตฺถุกาเมหิ วิเวกวจนโต เอว กามสุขปริจฺจาโค, ทุติเยน กิเลสกาเมหิ วิเวกวจนโต เนกฺขมฺมสุขปริคฺคโห วิภาวิโต โหติฯ เอวํ วตฺถุกามกิเลสกาม วิเวกวจนโตเยว จ เอเตสํ ปฐเมน สํกิเลสวตฺถุปฺปหานํ, ทุติเยน สํกิเลสปฺปหานํฯ ปฐเมน โลลภาวสฺส เหตุปริจฺจาโค, ทุติเยน พาลภาวสฺสฯ ปฐเมน จ ปโยคสุทฺธิ, ทุติเยน อาสยโป สนํ วิภาวิตํ โหตีติ วิญฺญาตพฺพํฯ เอส ตาว นโย กาเมหีติ เอตฺถ วุตฺตกาเมสุ วตฺถุกามปเกฺขฯ

กิเลสกามปเกฺข ปน ฉนฺทติ จ ราโคติ จ เอวมาทีหิ อเนกเภโท กามจฺฉนฺทว กาโมติ อธิเปฺปโตฯ โส จ อกุสลปริยาปโนฺนปิ สมาโน ‘‘ตตฺถ กตเม กามา, ฉนฺท กาโม’’ติอาทินา (วิภ. ๕๖๔) นเยน วิภเงฺค อุปริ ฌานงฺคปฏิปกฺขโต วิสุํ วุโตฺต, กิเลสกามตฺตา วา ปุริมปเท วุ โตฺต, อกุสลปริยาปนฺนตฺตา ทุติยปเทฯ อเนกเภทโต จสฺส กามโตติ อวตฺวา กาเมหีติ วุตฺตํฯ อเญฺญสมฺปิ จ ธมฺมานํ อกุสลภาเว วิชฺชมาเน ‘‘ตตฺถ กตเม อกุสลา ธมฺมา, กามจฺฉนฺท’’ติ อาทินา (วิภ. ๕๖๔) นเยน **วิภเงฺค** อุปริ ฌานงฺคปจฺจนีกปฏิปกฺขภาวทสฺสนโต นีวรณาเนว วุตฺตานิฯ นีวรณานิ หิ ฌานงฺคปจฺจนีกานิ, เตสํ ฌานงฺคาเนว ปฏิปกฺขานิ วิทฺธํสกานิ วินาสกา นีติ วุตฺตํ โหติฯ ตถา หิ ‘‘สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปโกฺข, ปีติ พฺยาปาทสฺส, วิตโกฺก ถิ นมิทฺธสฺส, สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺฉายา’’ติ เปฏเก วุตฺตํฯ

เอวเมตฺถ ‘‘วิวิเจฺจว กาเมหี’’ติ อิมินา กามจฺฉนฺทสฺส วิกฺขมฺภนวิเวโก วุโตฺต โหติฯ ‘‘วิ วิจฺจ อกุสเลหิ ธเมฺมหี’’ติ อิมินา ปญฺจนฺนมฺปิ นีวรณานํฯ อคหิตคฺคหเณน ปน ปฐเมน กาม จฺฉนฺทสฺส, ทุติเยน เสสนีวรณานํฯ ตถา ปฐเมน ตีสุ อกุสลมูเลสุ ปญฺจกามคุณเภทวิสยสฺส โลภสฺส, ทุติเยน อาฆาตวตฺถุเภทาทิวิสยานํ โทสโมหานํฯ โอฆาทีสุ วา ธเมฺมสุ ปฐเมน กา โมฆกามโยคกามาสวกามุปาทานอภิชฺฌากายคนฺถ กามราคสโญฺญชนานํ, ทุติเยน อวเสส โอฆโยคาสวอุปาทานคนฺถสํโยชนานํฯ ปฐเมน ตณฺหาย ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ, ทุติเยน อวิชฺ ชาย ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจฯ อปิจ ปฐเมน โลภสมฺปยุตฺตอฏฺฐจิตฺตุปฺปาทานํ, ทุติเยน เสสานํ จตุนฺนํ อกุสลจิตฺตุปฺปาทานํ วิกฺขมฺภนวิเวโก วุโตฺต โหตีติ เวทิตโพฺพฯ

เอตฺตาวตา จ ปฐมสฺส ฌานสฺส ปหานงฺคํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ สมฺปโยคงฺคํ ทเสฺสตุํ **สวิ ตกฺกํ สวิจาร**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ **วิตโกฺก**ฯ อา รมฺมณานุมชฺชนลกฺขโณ **วิจาโร**ฯ สเนฺตปิ จ เนสํ กตฺถจิ อวิปฺปโยเค โอฬาริกเฏฺฐน ปุพฺพงฺ คมเฏฺฐน จ ฆณฺฑาภิฆาโต วิย เจตโส ปฐมาภินิปาโต วิตโกฺก, สุขุมเฏฺฐน อนุมชฺชนสภาเวน จ ฆณฺฑานุรโว วิย อนุปฺปพโนฺธ วิจาโรฯ วิปฺผารวา เจตฺถ วิตโกฺก ปฐมุปฺปตฺติกาเล ปริปฺผนฺ ทนภูโต จิตฺตสฺส, อากาเส อุปฺปติตุกามสฺส ปกฺขิโน ปกฺขวิเกฺขโป วิย, ปทุมาภิมุขปาโต วิย จ คนฺธานุพนฺธเจตโส ภมรสฺสฯ สนฺตวุตฺติ วิจาโร นาติปริปฺผนฺทนภูโต จิตฺตสฺส, อากาเส อุปฺปติ ตสฺส ปกฺขิโน ปกฺขปฺปสารณํ วิย, ปริพฺภมนํ วิย จ ปทุมาภิมุขปติตสฺส ภมรสฺส ปทุมสฺส อุปริ ภาเคฯ

ทุกนิปาตฏฺฐกถายํ ปน ‘‘อากาเส คจฺฉโต มหาสกุณสฺส อุโภหิ ปเกฺขหิ วาตํ คเหตฺวา ป เกฺข สนฺนิสีทาเปตฺวา คมนํ วิย อารมฺมเณ เจตโส อภินิโรปนภาเวน ปวโตฺต วิตโกฺก, วาตคฺ คหณตฺถํ ปเกฺข ผนฺทาปยมานสฺส คมนํ วิย อนุมชฺชนภาเวน ปวโตฺต วิจาโร’’ติ วุตฺตํฯ ตํ อนุ ปฺปพเนฺธน ปวตฺติยํ ยุชฺชติฯ โส ปน เตสํ วิเสโส ปฐมทุติยชฺฌาเนสุ ปากโฏ โหติฯ อปิจ มลคฺคหิตํ กํสภาชนํ เอเกน หเตฺถน ทฬฺหํ คเหตฺวา อิตเรน หเตฺถน จุณฺณเตลวาลณฺฑุปเกน ปริมชฺชนฺตสฺส ทฬฺหคฺคหณหโตฺถ วิย วิตโกฺก, ปริมชฺชนหโตฺถ วิย วิจาโรฯ ตถา กุมฺภการสฺส

ทณฺฑปฺปหาเรน จกฺกํ ภมยิตฺวา ภาชนํ กโรนฺตสฺส อุปฺปีฬนหโตฺถ วิย วิตโกฺก, อิโต จิโต จ สํสรณหโตฺถ วิย วิจาโรฯ ตถา มณฺฑลํ กโรนฺตสฺส มเชฺฌ สนฺนิรุชฺฌิตฺวา ฐิตกณฺฏโก วิย อภินิโรปโน วิตโกฺก, พหิ ปริพฺภมนกณฺฏโก วิย อนุมชฺชโน วิจาโรฯ อิติ อิมินา จ วิตเกฺกน อิมินา จ วิจาเรน สห วตฺตติ รุโกฺข วิย ปุเปฺผน ผเลน จาติ อิทํ ฌานํ ''สวิตกฺกํ สวิจาร''นฺติ วุจฺจติฯ

วิเวกชนฺติ เอตฺถ วิวิตฺติ วิเวโก, นีวรณวิคโมติ อโตฺถฯ วิวิโตฺตติ วา วิเวโก, นีวรณวิวิโตฺต ฌานสมฺปยุตฺตธมฺมราสีติ อโตฺถฯ ตสฺมา วิเวกา, ตสฺมึ วา วิเวเก ชาตนฺติ วิเวกชํฯ **ปีติสุข**นฺติ เอตฺถ ปีณยตีติ ปีติ, สา สมฺปิยายนลกฺขณาฯ สา ปเนสา ขุทฺทิกา ปีติ, ขณิกา ปีติ, โอกฺกนฺติกา ปีติ, อุเพฺพคา ปีติ, ผรณา ปีตีติ ปญฺจวิธา โหติฯ

ตตฺถ **ขุทฺทิกา ปีติ** สรีเร โลมหํสนมตฺตเมว กาตุํ สโกฺกติฯ **ขณิกา ปีติ** ขเณ ขเณ วิชฺชุปฺปาทสทิสา โหติฯ **โอกฺกนฺติกา ปีติ** สมุทฺทตีรํ วีจิ วิย กายํ โอกฺกมิตฺวา โอกฺกมิตฺวา ภิชฺชติฯ **อุเพฺพคา ปีติ** พลวตี โหติ กายํ อุทฺธคฺคํ กตฺวา อากาเส ลงฺฆาปนปฺปมาณปฺปตฺตาฯ **ผรณา ปีติ** อติพลวตี โหติฯ ตาย หิ อุปฺปนฺนาย สกลสรีรํ ธมิตฺวา ปูริตวตฺถิ วิย มหตา อุทโกเฆน ปกฺขนฺทปพฺพตกุจฺฉิ วิย จ อนุปริผุฏฺฐํ โหติฯ สา ปเนสา ปญฺจวิธา ปีติ คพฺภํ คณฺหนฺตี ปริปากํ คจฺฉนฺตี ทุวิธํ ปสฺสทฺธึ ปริปูเรติ กายปสฺสทฺธิญฺจ จิตฺตปสฺสทฺธิญฺจฯ ปสฺสทฺธิ คพฺภํ คณฺหนฺตี ปริปากํ คจฺฉนฺตี ทุวิธมฺปิ สุขํ ปริปูเรติ กายิกญฺจ เจตสิกญฺจฯ สุขํ คพฺภํ คณฺหนฺตํ ปริปากํ คจฺฉนฺตํ ติวิธํ สมาธึ ปริปูเรติ – ขณิกสมาธึ, อุปจารสมาธึ, อปฺปนาสมาธิญฺจาติฯ ตาสุ จ ยา อปฺปนาสมาธิสฺส มูลํ หุตฺวา วฑฺฒมานา สมาธิสมฺปโยคํ คตา ผรณา ปีติ, อยํ อิมสฺมึ อเตฺถ อธิเปฺปตา ปีตีติฯ

อิตรํ ปน สุขยตีติ สุขํ, ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ สุขิตํ กโรตีติ อโตฺถฯ สุขนํ วา สุขํ, สุฏฺฐุ วา ขาทติ, ขณติ จ กายจิตฺตาพาธนฺติ สุขํ, โสมนสฺสเวทนาเยตํ นามํฯ ตํ สาตลกฺขณํฯ สเนฺตปิ จ เนสํ กตฺถจิ อวิปฺปโยเค อิฏฺฐารมฺมณปฏิลาภตุฏฺฐิ ปีติ, ปฏิลทฺธรสานุภวนํ สุขํฯ ยตฺถ ปีติ, ตตฺถ สุขํฯ ยตฺถ สุขํ, ตตฺถ น นิยมโต ปีติฯ สงฺขารกฺขนฺธสงฺคหิตา ปีติ, เวทนากฺขนฺธสงฺคหิตํ สุขํฯ กนฺตารขินฺนสฺส วนนฺตุทกทสฺสนสวเนสุ วิย ปีติ, วนจฺฉายาปเวสนอุทกปริโภเคสุ วิย สุขํฯ ตสฺมึ ตสฺมึ สมเย ปากฏภาวโต เจตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อิติ อยญฺจ ปีติ อิทญฺจ สุขํ อสฺส ฌานสฺส, อสฺมึ วา ฌาเน อตฺถีติ อิทํ ฌานํ ''ปีติสุข''นฺติ วุจฺจติฯ อถ วา ปีติ จ สุขญฺจ ปีติสุขํ ธมฺมวินยาทโย วิยฯ วิเวกชํ ปีติสุขํ อสฺส ฌานสฺส, อสฺมึ วา ฌาเน อตฺถีติ เอวมฺปิ วิเวกชํ ปีติสุขํฯ ยเถว หิ ฌานํ, เอวํ ปีติสุขเมเปฺตฺถ วิเวกชเมว โหติฯ ตญฺจสฺส อตฺถีติ ตสฺมา อโลปสมาสํ กตฺวา เอกปเทเนว ''วิเวกชํปีติสุข''นฺติปิ วตฺตุํ ยุชฺชติฯ

ปฐมนฺติ คณนานุปุพฺพตา ปฐมํ, ปฐมํ อุปฺปนฺนนฺติปิ ปฐมํฯ **ฌาน**นฺติ ทุวิธํ ฌานํ อารมฺมณูปนิชฺฌานญฺจ ลกฺขณูปนิชฺฌานญฺจฯ ตตฺถ อฏฺฐ สมาปตฺติโย ปถวีกสิณาทิอารมฺมณํ อุปนิชฺฌายนฺตีติ ''อารมฺมณูปนิชฺฌาน''นฺติ สงฺขฺยํ คตาฯ วิปสฺสนามคฺคผลานิ ปน ลกฺขณูปนิชฺฌานํ นามฯ ตตฺถ วิปสฺสนา อนิจฺจาทิลกฺขณสฺส อุปนิชฺฌานโต ลกฺขณูปนิชฺฌานํ, วิปสฺสนาย กตกิจฺจสฺส มเคฺคน อิชฺฌนโต มโคฺค ลกฺขณูปนิชฺฌานํ, ผลํ ปน นิโรธสจฺจํ ตถลกฺขณํ อุปนิชฺฌายตีติ ลกฺขณูปนิชฺฌานํฯ เตสุ อิธ ปุพฺพภาเค อารมฺมณูปนิชฺฌานํ, โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ ลกฺขณูปนิชฺฌานํ อธิเปฺปตํ, ตสฺมา อารมฺมณูปนิชฺฌานโต ลกฺขณูปนิชฺฌานโต ปจฺจนีกชฺฌาปนโต จ ''ฌาน''นฺติ เวทิตพฺพํฯ **อุปสมฺปชฺชา**ติ อุปคนฺตฺวา, ปาปุณิตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ อุปสมฺปาทยิตฺวา วา, นิปฺผาเทตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ **วิหรตี**ติ ตทนุรูเปน อิริยาปถวิหาเรน อิริยติ, วุตฺตปฺปการฌานสมงฺคี หุตฺวา อตฺตภาวสฺส วุตฺตึ อภินิปฺผาเทติฯ

วิตกฺกวิจารานํ วูปสมาติ เอตฺถ วิตกฺกสฺส จ วิจารสฺส จาติ อิเมสํ ทฺวินฺนํ วูปสมา สมติกฺกมา, ทุติยชฺฌานกฺขเณ อปาตุภาวาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ ทุติยชฺฌาเน สเพฺพปิ ปฐมชฺฌานธมฺมา น สนฺติ, อเญฺญเยว หิ ปฐมชฺฌาเน ผสฺสาทโย, อเญฺญ อิธาติฯ โอฬาริกสฺส ปน โอฬาริกสฺส องฺคสฺส สมติกฺกมา ปฐมชฺฌานโต ปเรสํ ทุติยชฺฌานาทีนํ อธิคโม โหตีติ ทสฺสนตฺถํ ‘‘วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา’’ติ เอวํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ **อชฺฌตฺต**นฺติ อิธ นิยกชฺฌตฺตํ อธิเปฺปตํ, ตสฺมา อตฺตนิ ชาตํ, อตฺตสนฺตาเน นิพฺพตฺตนฺติ อโตฺถฯ

สมฺปสาทนนฺติ สมฺปสาทนํ วุจฺจติ สทฺธาฯ สมฺปสาทนโยคโต ฌานมฺปิ สมฺปสาทนํ นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิยฯ ยสฺมา วา ตํ ฌานํ สมฺปสาทนสมนฺนาคตตฺตา วิตกฺกวิจารโกฺขภวูปสมเนน จ เจโต สมฺปสาทยติ, ตสฺมาปิ สมฺปสาทนนฺติ วุตฺตํฯ อิมสฺมิญฺจ อตฺถวิกเปฺป สมฺปสาทนํ เจตโสติ เอวํ ปทสมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพ, ปุริมสฺมิํ ปน อตฺถวิกเปฺป เจตโสติ เอตํ เอโกทิภาเวน สทฺธิํ โยเชตพฺพํฯ

ตตฺรายํ อตฺถโยชนา – เอโก อุเทตีติ **เอโกทิ,** วิตกฺกวิจาเรหิ อนชฺฌารูฬฺหตฺตา อโคฺคเสโฎฺฐ หุตฺวา อุเทตีติ อโตฺถฯ เสโฎฺฐปิ หิ โลเก เอโกติ วุจฺจติฯ วิตกฺกวิจารวิรหิโต วา เอโก อสหาโย หุตฺวา อิติปิ วตฺตุํ วฎฺฎติฯ อถ วา สมฺปยุตฺตธเมฺม อุทายตีติ อุทิ, อุฎฺฐเปตีติ อโตฺถฯ เสฎฺฐเฎฺฐน เอโก จ โส อุทิ จาติ เอโกทิฯ สมาธิเสฺสตํ อธิวจนํฯ อิติ อิมํ เอโกทิํ ภาเวติ วเฑฺฒตีติ อิทํ ทุติยํ ฌานํ **เอโกทิภาวํ**ฯ โส ปนายํ เอโกทิ ยสฺมา เจตโส, น สตฺตสฺส น ชีวสฺสฯ ตสฺมา เอตํ ‘‘เจตโส เอโกทิภาว’’นฺติ วุตฺตํฯ

นนุ จายํ สทฺธา ปฐมชฺฌาเนปิ อตฺถิ, อยญฺจ เอโกทินามโก สมาธิฯ อถ กสฺมา อิทเมว ‘‘สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาว’’นฺติ จ วุตฺตนฺติ? วุจฺจเต – อทุญฺหิ ปฐมชฺฌานํ วิตกฺกวิจารโกฺขเภน วีจิตรงฺคสมากุลมิว ชลํ น สุปฺปสนฺนํ โหติ, ตสฺมา สติยาปิ สทฺธาย ‘‘สมฺปสาทน’’นฺติ น วุตฺตํฯ น สุปฺปสนฺนตฺตาเยว เจตฺถ สมาธิปิ น สุฎฺฐุ ปากโฎฯ ตสฺมา ‘‘เอโกทิภาว’’นฺติปิ น วุตฺตํฯ อิมสฺมิํ ปน ฌาเน วิตกฺกวิจารปลิโพธาภาเวน ลทฺโธกาสา พลวตี สทฺธา, พลวสทฺธาสหายปฎิลาเภเนว จ สมาธิปิ ปากโฎ, ตสฺมา อิทเมว เอวํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อวิตกฺกํ อวิจารนฺติ ภาวนาย ปหีนตฺตา เอตสฺมิํ, เอตสฺส วา วิตโกฺก นตฺถีติ อวิตกฺกํฯ อิมินาว นเยน อวิจารํฯ เอตฺถาห – ‘‘นนุ จ ‘วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา’ติ อิมินาปิ อยมโตฺถ สิโทฺธฯ อถ กสฺมา ปุน วุตฺตํ ‘อวิตกฺกํ อวิจาร’นฺติ’’? วุจฺจเต – เอวเมตํ, สิโทฺธวายมโตฺถ, น ปเนตํ ตทตฺถทีปกํ, นนุ อโวจุมฺห ‘‘โอฬาริกสฺส ปน โอฬาริกสฺส องฺคสฺส สมติกฺกมา ปฐมชฺฌานโต ปเรสํ ทุติยชฺฌานาทีนํ สมธิคโม โหตีติ ทสฺสนตฺถํ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมาติ เอวํ วุตฺต’’นฺติฯ

อปิจ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อิทํ สมฺปสาทนํ, น กิเลสกาลุสฺสิยสฺสฯ วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมา เอโกทิภาวํ, น อุปจารชฺฌานมิว นีวรณปฺปหานา, น ปฐมชฺฌานมิว จ องฺคปาตุภาวาติ เอวํ สมฺปสาทนเอโกทิภาวานํ เหตุปริทีปกมิทํ วจนํฯ ตถา วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อิทํ อวิตกฺกอวิจารํ, น ตติยจตุตฺถชฺฌานานิ วิย จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ วิย จ อภาวาติ เอวํ อวิตกฺกอวิจารภาวสฺส เหตุปริทีปกญฺจฯ น วิตกฺกวิจาราภาวมตฺตปริทีปกํ, วิตกฺกวิจาราภาวมตฺตปริทีปกเมว ปน ‘‘อวิตกฺกํ อวิจาร’’นฺติ อิทํ วจนํฯ ตสฺมา ปุริมํ วตฺวาปิ ปุน วตฺตพฺพเมวาติฯ

สมาธิชนฺติ ปฐมชฺฌานสมาธิโต, สมฺปยุตฺตสมาธิโต วา ชาตนฺติ อโตฺถฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ ปฐมชฺฌานมฺปิ สมฺปยุตฺตสมาธิโต ชาตํ, อถ โข อยเมว สมาธิ ‘‘สมาธี’’ติ วตฺตพฺพตํ อรหติ วิตกฺกวิจารโกฺขภวิรเหน อติวิย อจลตฺตา สุปฺปสนฺนตฺตา จฯ ตสฺมา อิมสฺส วณฺณภณนตฺถํ อิท

เมว ‘‘สมาธิช’’นฺติ วุตฺตํฯ **ปีติสุข**นฺติ อิทํ วุตฺตนยเมวฯ **ทุติย**นฺติ คณนานุปุพฺพตา ทุติยํ, อิทํ ทุติยํ อุปฺปนฺนนฺติปิ ทุติยํฯ

ปีติยา จ วิราคาติ วิราโค นาม วุตฺตปฺปการาย ปีติยา ชิคุจฺฉนํ วา สมติกฺกโม วา, อุภินฺนํ ปน อนฺตรา จสโทฺท สมฺปิณฺฑนโตฺถ, โส วูปสมํ วา สมฺปิเณฺฑติ วิตกฺกวิจารวูปสมํ วาฯ ตตฺถ ยทา วูปสมเมว สมฺปิเณฺฑติ, ตทา ปีติยา วิราคา จ, กิญฺจ ภิโยฺย วูปสมา จาติ เอวํ โยชนา เวทิตพฺพาฯ อิมิสฺสา จ โยชนาย วิราโค ชิคุจฺฉนโตฺถ โหติ, ตสฺมา ปีติยา ชิคุจฺฉนา จ สมติกฺกมา จาติ อยมโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ ยทา ปน วิตกฺกวิจารวูปสมํ สมฺปิเณฺฑติ, ตทา ปีติยา จ วิราคา, กิญฺจ ภิโยฺย วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมาติ เอวํ โยชนา เวทิตพฺพาฯ อิมิสฺสา จ โยชนาย วิราโค สมติกฺกมนโตฺถ โหติ, ตสฺมา ปีติยา จ สมติกฺกมา, วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมาติ อยมโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ

กามเญฺจเต วิตกฺกวิจารา ทุติยชฺฌาเนเยว วูปสนฺตา, อิมสฺส ปน ฌานสฺส มคฺคปริทีปนตฺถํ วณฺณภณนตฺถเญฺจตํ วุตฺตํฯ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมาติ หิ วุเตฺต อิทํ ปญฺญายติ ‘‘นูน วิตกฺกวิจารวูปสโม มโคฺค อิมสฺส ฌานสฺสา’’ติฯ ยถา จ ตติเย อริยมเคฺค อปฺปหีนานมฺปิ สกฺกายทิฎฺฐาทีนํ ‘‘ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานา’’ติ (ที. นิ. ๑.๓๗๓; ม. นิ. ๒.๑๓๓; สํ. นิ. ๕.๑๘๔; อ. นิ. ๓.๘๘) เอวํ ปหานํ วุจฺจมานํ วณฺณภณนํ โหติ, ตทธิคมาย อุสฺสุกฺกานํ อุสฺสาหชนกํ, เอวเมว อิธ อวูปสนฺตานมฺปิ วิตกฺกวิจารานํ วูปสโม วุจฺจมาโน วณฺณภณนํ โหติฯ เตนายมโตฺถ วุโตฺต ‘‘ปีติยา จ สมติกฺกมา วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมา’’ติฯ

อุเปกฺขโก จ วิหรตีติ เอตฺถ อุปปตฺติโต อิกฺขตีติ อุเปกฺขา , สมํ ปสฺสติ อปกฺขปติตา หุตฺวา ปสฺสตีติ อโตฺถฯ ตาย วิสทาย วิปุลาย ถามคตาย สมนฺนาคตตฺตา ตติยชฺฌานสมงฺคี ‘‘อุเปกฺขโก’’ติ วุจฺจติฯ

อุเปกฺขา ปน ทสวิธา โหติ ฉฬงฺคุเปกฺขา พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา โพชฺฌงฺคุเปกฺขา วีริยุเปกฺขา สงฺขารุเปกฺขา เวทนุเปกฺขา วิปสฺสนุเปกฺขา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา ฌานุเปกฺขา ปาริสุทฺธุเปกฺขาติฯ

ตตฺถ ยา ‘‘อิธ, ภิกฺขเว, ขีณาสโว ภิกฺขุ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต สมฺปชาโน’’ติ (อ. นิ. ๖.๑) เอวมาคตา ขีณาสวสฺส ฉสุ ทวาเรสุ อิฎฺฐานิฎฺฐฉฬารมฺมณาปาเถ ปริสุทฺธปกติภาวาวิชหนาการภูตา อุเปกฺขา, อยํ **ฉฬงฺคุเปกฺขา** นามฯ

ยา ปน ‘‘อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๕๕๖; ม. นิ. ๑.๗๗) เอวมาคตา สเตฺตสุ มชฺฌตฺตาการภูตา อุเปกฺขา, อยํ **พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา** นามฯ

ยา ปน ‘‘อุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต’’นฺติ (ม. นิ. ๒.๒๔๗) เอวมาคตา สหชาตธมฺมานํ มชฺฌตฺตาการภูตา อุเปกฺขา, อยํ **โพชฺฌงฺคุเปกฺขา** นามฯ

ยา ปน ‘‘กาเลน กาลํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิกโรตี’’ติ (อ. นิ. ๓.๑๐๓) เอวมาคตา อนจฺจารทฺธนาติสิถิลวีริยสงฺขาตา อุเปกฺขา, อยํ **วีริยุเปกฺขา** นามฯ

ยา ปน ‘‘กติ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กติ สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ? อฎฺฐ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทส สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน

อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๕๗) เอวมาคตา นีวรณาทิปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนาคหเณ มชฺฌตฺตภูตา อุเปกฺขา, อยํ **สงฺขารุเปกฺขา** นามฯ

ยา ปน ‘‘ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเปกฺขาสหคต’’นฺติ (ธ. ส. ๑๕๐) เอวมาคตา อทุกฺขมสุขสญฺญิตา อุเปกฺขา, อยํ **เวทนุเปกฺขา** นามฯ

ยา ‘‘ยทตฺถิ ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ, อุเปกฺขํ ปฏิลภตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๗๑; อ. นิ. ๗.๕๕) เอวมาคตา วิจินเน มชฺฌตฺตภูตา อุเปกฺขา, อยํ **วิปสฺสนุเปกฺขา** นามฯ

ยา ปน ฉนฺทาทีสุ เยวาปนเกสุ อาคตา สหชาตานํ สมวาหิตภูตา อุเปกฺขา, อยํ **ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา** นามฯ

ยา ปน ‘‘อุเปกฺขโก จ วิหรตี’’ติ (ธ. ส. ๑๖๓; ที. นิ. ๑.๒๓๐) เอวมาคตา อคฺคสุเขปิ ตสฺมิํ อปกฺขปาตชนนี อุเปกฺขา, อยํ **ฌานุเปกฺขา** นามฯ

ยา ปน ‘‘อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิํ จตุตฺถํ ฌาน’’นฺติ (ธ. ส. ๑๖๕; ที. นิ. ๑.๒๓๒) เอวมาคตา สพฺพปจฺจนีกปริสุทฺธา ปจฺจนีกวูปสมเนปิ อพฺยาปารภูตา อุเปกฺขา, อยํ **ปาริสุทฺธุเปกฺขา** นามฯ

ตตฺถ ฉฬงฺคุเปกฺขา จ พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา จ โพชฺฌงฺคุเปกฺขา จ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา จ ฌานุเปกฺขา จ ปาริสุทฺธุเปกฺขา จ อตฺถโต เอกา, ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาว โหติฯ เตน เตน อวตฺถาเภเทน ปนสฺสายํ เภโทฯ เอกสฺสาปิ สโต สตฺตสฺส กุมารยุวเตฺถรเสนาปติราชาทิวเสน เภโท วิย, ตสฺมา ตาสุ ยตฺถ ฉฬงฺคุเปกฺขา, น ตตฺถ โพชฺฌงฺคุเปกฺขาทโยฯ ยตฺถ วา ปน โพชฺฌงฺคุเปกฺขา, น ตตฺถ ฉฬงฺคุเปกฺขาทโย โหนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ

ยถา เจตาสํ อตฺถโต เอกีภาโว, เอวํ สงฺขารุเปกฺขาวิปสฺสนุเปกฺขานมฺปิฯ ปญฺญา เอว หิ สา, กิจฺจวเสน ทฺวิธา ภินฺนาฯ ยถา หิ ปุริสสฺส สายํ เคหํ ปวิฏฺฐํ สปฺปํ อชปททณฺฑํ คเหตฺวา ปริเยสมานสฺส ตํ ถุสโกฏฺฐเก นิปนฺนํ ทิสฺวา ‘‘สโปฺป นุ โข, โน’’ติ อวโลเกนฺตสฺส โสวตฺถิกตฺตยํ ทิสฺวา นิพฺพมติกสฺส ‘‘สโปฺป, น สโปฺป’’ติ วิจินเน มชฺฌตฺตตา อุปฺปชฺชติ, เอวเมว ยา อารทฺธวิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาญาเณน ลกฺขณตฺตเย ทิเฏฺฐ สงฺขารานํ อนิจฺจภาวาทิวิจินเน มชฺฌตฺตตา อุปฺปชฺชติ, อยํ วิปสฺสนุเปกฺขาฯ ยถา ปน ตสฺส ปุริสสฺส อชปททเณฺฑน คาฬฺหํ สปฺปํ คเหตฺวา ‘‘กินฺตาหํ อิมํ สปฺปํ อวิเหเฐโนฺต อตฺตานญฺจ อิมินา อฑํสาเปโนฺต มุเญฺจยฺย’’นฺติ มุญฺจนาการเมว ปริเยสโต คหเณ มชฺฌตฺตตา โหติ, เอวเมว ยา ลกฺขณตฺตยสฺส ทิฏฺฐตฺตา อาทิเตฺต วิย ตโย ภเว ปสฺสโต สงฺขารคหเณ มชฺฌตฺตตา, อยํ สงฺขารุเปกฺขาฯ อิติ วิปสฺสนุเปกฺขาย สิทฺธาย สงฺขารุเปกฺขาปิ สิทฺธาว โหติฯ อิมินา ปเนสา วิจินนคหเณสุ มชฺฌตฺตสงฺขาเตน กิเจฺจน ทฺวิธา ภินฺนาติฯ วีริยุเปกฺขา ปน เวทนุเปกฺขา จ อญฺญมญฺญญฺจ อวเสสาหิ จ อตฺถโต ภินฺนา เอวาติฯ อาห เจตฺถ –

‘‘มชฺฌตฺตพฺรหฺมโพชฺฌงฺคฉฬงฺคฌานสุทฺธิโย;
วิปสฺสนา จ สงฺขารเวทนา วีริยํ อิติฯ

วิตฺถารโต ทโสเปกฺขา, ฉ มชฺฌตฺตาทิโต ตโต;
ทุเว ปญฺญา ตโต ทฺวีหิ, จตโสฺสว ภวนฺติมา’’ติฯ

อิติ อิมาสุ อุเปกฺขาสุ ฌานุเปกฺขา อิธ อธิเปฺปตาฯ สา มชฺฌตฺตลกฺขณาฯ เอตฺถาห – ‘‘นนุ จายํ อตฺถโต ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาว โหติ, สา จ ปฐมทุติยชฺฌาเนสุปิ อตฺถิ, ตสฺมา ตตฺรปิ ‘อุเปกฺขโก จ วิหรตี’ติ เอวมยํ วตฺตพฺพา สิยา, สา กสฺมา น วุตฺตา’’ติ? อปริพฺยตฺตกิจฺจโตฯ อปริพฺยตฺตญฺหิ ตสฺส ตตฺถ กิจฺจํ วิตกฺกาทีหิ อภิภูตตฺตา, อิธ ปนายํ วิตกฺกวิจารปีตีหิ อนภิภูตตฺตา อุกฺขิตฺตสิรา วิย หุตฺวา ปริพฺยตฺตกิจฺจา ชาตา, ตสฺมา วุตฺตาติฯ

อิทานิ **สโต จ สมฺปชาโน**ติ เอตฺถ สรตีติ สโตฯ สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโนฯ อิติ ปุคฺคเลน สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ วุตฺตํฯ ตตฺถ สรณลกฺขณา สติฯ อสมฺโมหลกฺขณํ สมฺปชญฺญํฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ อิทํ สติสมฺปชญฺญํ ปุริมชฺฌาเนสุปิ อตฺถิ, มุฏฺฐสฺสติสฺส หิ อสมฺปชานสฺส อุปจารมตฺตมฺปิ น สมฺปชฺชติ, ปเคว อปฺปนาฯ โอฬาริกตฺตา ปน เตสํ ฌานานํ ภูมิยํ วิย ปุริสสฺส จิตฺตสฺส คติ สุขา โหติ, อพฺยตฺตํ ตตฺถ สติสมฺปชญฺญกิจฺจํฯ โอฬาริกงฺคปฺปหาเนน ปน สุขุมตฺตา อิมสฺส ฌานสฺส ปุริสสฺส ขุรธารายํ วิย สติสมฺปชญฺญกิจฺจปริคฺคหิตา เอว จิตฺตสฺส คติ อิจฺฉิตพฺพาติ อิเธว วุตฺตํฯ กิญฺจ ภิโยฺย – ยถา เธนุปโค วจฺโฉ เธนุโต อปนีโต อรกฺขิยมาโน ปุนเทว เธนุํ อุปคจฺฉติ, เอวมิทํ ตติยชฺฌานสุขํ ปีติโต อปนีตมฺปิ สติสมฺปชญฺญารเกฺขน อรกฺขิยมานํ ปุนเทว ปีตึ อุปคเจฺฉยฺย, ปีติสมฺปยุตฺตเมว สิยาฯ สุเข วาปิ สตฺตา สารชฺชนฺติ, อิทญฺจ อติมธุรํ สุขํ ตโต ปรํ สุขาภาวาฯ สติสมฺปชญฺญานุภาเวน ปเนตฺถ สุเข อสารชฺชนา โหติ, โน อญฺญถาติ อิมมฺปิ อตฺถวิเสสํ ทเสฺสตุํ อิทํ อิเธว วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อิทานิ **สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทตี**ติ เอตฺถ กิญฺจาปิ ตติยชฺฌานสมงฺคิโน สุขปฏิสํเวทนาโภโค นตฺถิ, เอวํ สเนฺตปิ ยสฺมา ตสฺส นามกาเยน สมฺปยุตฺตํ สุขํ, ยํ วา ตํ นามกายสมฺปยุตฺตํ สุขํ, ตํสมุฏฺฐาเนนสฺส ยสฺมา อติปณีเตน รูเปน รูปกาโย ผุโฏฺฐ, ยสฺส ผุฏฺฐตฺตา ฌานา วุฏฺฐิโตปิ สุขํ ปฏิสํเวเทยฺย, ตสฺมา เอตมตฺถํ ทเสฺสโนฺต ‘‘สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทหี’’ติ อาหฯ

อิทานิ **ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี**ติ เอตฺถ ยํฌานเหตุ ยํฌานการณา ตํ ตติยชฺฌานสมงฺคิปุคฺคลํ พุทฺธาทโย อริยา อาจิกฺขนฺติ เทเสนฺติ ปญฺญเปนฺติ ปฏฺฐเปนฺติ วิวรนฺติ วิภชนฺติ อุตฺตานีกโรนฺติ ปกาเสนฺติ, ปสํสนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ กินฺติ? อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารีติฯ ตํ ตติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ เอวเมตฺถ โยชนา เวทิตพฺพาฯ

กสฺมา ปน ตํ เต เอวํ ปสํสนฺตีติ? ปสํสารหโตฯ อยญฺหิ ยสฺมา อติมธุรสุเข สุขปารมิปฺปเตฺตปิ ตติยชฺฌาเน อุเปกฺขโก, น ตตฺถ สุขาภิสเงฺคน อากฑฺฒียติฯ ยถา จ ปีติ น อุปฺปชฺชติ, เอวํ อุปฏฺฐิตสฺสติตาย สติมาฯ ยสฺมา จ อริยกนฺตํ อริยชนเสวิตเมว จ อสํกิลิฏฺฐํ สุขํ นามกาเยน ปฏิสํเวเทติ, ตสฺมา ปสํสารโห โหติฯ อิติ ปสํสารหโต นํ อริยา เต เอวํ ปสํสารหเหตุภูเต คุเณ ปกาเสนฺตา ‘‘อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี’’ติ เอวํ ปสํสนฺตีติ เวทิตพฺพํฯ **ตติย**นฺติ คณนานุปุพฺพตา ตติยํ, ตติยํ อุปฺปนฺนนฺติปิ ตติยํฯ

สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานาติ กายิกสุขสฺส จ กายิกทุกฺขสฺส จ ปหานาฯ **ปุเพฺพวา**ติ ตญฺจ โข ปุเพฺพว, น จตุตฺถชฺฌานกฺขเณฯ **โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา**ติ เจตสิกสุขสฺส เจตสิกทุกฺขสฺส จาติ อิเมสมฺปิ ทฺวินฺนํ ปุเพฺพว อตฺถงฺคมา, ปหานา อิเจฺจว วุตฺตํ โหติฯ กทา ปน เนสํ ปหานํ โหติ? จตุนฺนํ ฌานานํ อุปจารกฺขเณฯ โสมนสฺสญฺหิ จตุตฺถสฺส ฌานสฺส อุปจารกฺขเณเยว ปหียติ, ทุกฺขโทมนสฺสสุขานิ ปฐมทุติยตติยานํ อุปจารกฺขเณสุฯ เอวเมเตสํ ปหานกฺกเมน อวุตฺตานํ **อินฺทฺริยวิภเงฺค** (วิภ. ๒๑๙ อาทโย) ปน อินฺทฺริยานํ อุเทฺทสกฺกเมเนว อิธาปิ วุตฺตานํ สุขทุกฺขโสมนสฺสโทมนสฺสานํ ปหานํ เวทิตพฺพํฯ

ยทิ ปเนตานิ ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส อุปจารกฺขเณเยว ปหียนฺติ , อถ กสฺมา ‘‘กตฺถ จุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ วิวิเจฺจว กาเมหิ…เป…. ปฐมชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ เอตฺถ จุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติฯ กตฺถ จุปฺปนฺนํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ, สุขินฺทฺริยํ, โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา…เป.… จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ เอตฺถ จุปฺปนฺนํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๕๑๐) เอวํ ฌาเนเสฺวว นิโรโธ วุตฺโตติ? อติสยนิโรธตฺตาฯ อติสยนิโรโธ หิ เตสํ ปฐมชฺฌานาทีสุ, น นิโรโธเยวฯ นิโรโธเยว ปน อุปจารกฺขเณ, นาติสยนิโรโธฯ ตถา หิ นานาวชฺชเน ปฐมชฺฌานูปจาเร นิรุทฺธสฺสาปิ ทุกฺขินฺทฺริยสฺส ฑํสมกสาทิสมฺผเสฺสน วา วิสมาสนูปตาเปน วา สิยา อุปฺปตฺติ, น เตฺวว อโนฺตอปฺปนายํฯ อุปจาเร วา นิรุทฺธเมฺปตํ น สุฏฺฐุ นิรุทฺธํ โหติ ปฏิปเกฺขน อวิหตตฺตาฯ อโนฺตอปฺปนายํ ปน ปีติผรเณน สโพฺพ กาโย สุโขกฺกโนฺต โหติ, สุโขกฺกนฺตกายสฺส จ สุฏฺฐุ นิรุทฺธํ โหติ ทุกฺขินฺทฺริยํ ปฏิปเกฺขน วิหตตฺตาฯ นานาวชฺชเนเยว จ ทุติยชฺฌานูปจาเร ปหีนสฺสาปิ โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส, ยสฺมา เอตํ วิตกฺกวิจารปจฺจเยปิ กายกิลมเถ จิตฺตูปฆาเต จ สติ อุปฺปชฺชติ, วิตกฺกวิจาราภาเว เนว อุปฺปชฺชติฯ ยตฺถ ปน อุปฺปชฺชติ, ตตฺถ วิตกฺกวิจารภาเวฯ อปฺปหีนาเยว จ ทุติยชฺฌานูปจาเร วิตกฺกวิจาราติ ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺติ, นเตฺวว ทุติยชฺฌาเน ปหีนปจฺจยตฺตาฯ ตถา ตติยชฺฌานูปจาเร ปหีนสฺสาปิ สุขินฺทฺริยสฺส ปีติสมุฏฺฐานปณีตรูปผุฏฺฐกายสฺส สิยา อุปฺปตฺติ, นเตฺวว ตติยชฺฌาเนฯ ตติยชฺฌาเน หิ สุขสฺส ปจฺจยภูตา ปีติ สพฺพโส นิรุทฺธา โหติฯ ตถา จตุตฺถชฺฌานูปจาเร ปหีนสฺสาปิ โสมนสฺสินฺทฺริยสฺส อาสนฺนตฺตา, อปฺปนาปฺปตฺตาย อุเปกฺขาย อภาเวน สมฺมา อนติกฺกนฺตตฺตา จ สิยา อุปฺปตฺติ, นเตฺวว จตุตฺถชฺฌาเนฯ ตสฺมา เอว จ ‘‘เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌตี’’ติ ตตฺถ ตตฺถ อปริเสสคฺคหณํ กตนฺติฯ

เอตฺถาห – ‘‘อเถวํ ตสฺส ตสฺส ฌานสฺสูปจาเร ปหีนาปิ เอตา เวทนา อิธ กสฺมา สมาหรี’’ติ ? สุขคฺคหณตฺถํ ฯ ยา หิ อยํ ‘‘อทุกฺขมสุข’’นฺติ เอตฺถ อทุกฺขมสุขา เวทนา วุตฺตา, สา สุขุมา ทุพฺพิเญฺญยฺยา น สกฺกา สุเขน คเหตุํ, ตสฺมา ยถา นาม ทุฏฺฐสฺส ยถา ตถา วา อุปสงฺกมิตฺวา คเหตุํ อสกฺกุเณยฺยสฺส โคณสฺส คหณตฺถํ โคโป เอกสฺมิํ วเช สพฺพา คาโว สมาหรติ, อเถเกกํ นีหรโนฺต ปฏิปาฏิยา อาคตํ ‘‘อยํ โส คณฺหถ น’’นฺติ ตมฺปิ คาหาเปติ, เอวเมวํ สุขคฺคหณตฺถํ สพฺพาปิ เอตา สมาหริฯ เอวญฺหิ สมาหฏา เอตา ทเสฺสตฺวา ‘‘ยํ เนว สุขํ, น ทุกฺขํ, น โสมนสฺสํ, น โทมนสฺสํ, อยํ อทุกฺขมสุขาเวทนา’’ติ สกฺกา โหติ เอสา คาหยิตุํฯ

อปิจ อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา ปจฺจยทสฺสนตฺถญฺจาปิ เอตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ สุขทุกฺขปฺปหานาทโย หิ ตสฺสา ปจฺจยาฯ ยถาห – ‘‘จตฺตาโร โข, อาวุโส, ปจฺจยา อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยาฯ อิธาวุโส, ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา…เป…. จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ อิเม โข อาวุโส, จตฺตาโร ปจฺจยา อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๘)ฯ ยถา วา อญฺญตฺถ ปหีนาปิ สกฺกายทิฏฺฐิอาทโย ตติยมคฺคสฺส วณฺณภณนตฺถํ ตตฺถ ปหีนาติ วุตฺตา , เอวํ วณฺณภณนตฺถเมฺปตสฺส ฌานเสฺสตา อิธ วุตฺตาติปิ เวทิตพฺพาฯ ปจฺจยฆาเตน วา เอตฺถ ราคโทสานํ อติทูรภาวํ ทเสฺสตุเมฺปตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ เอตาสุ หิ สุขํ โสมนสฺสสฺส ปจฺจโย, โสมนสฺสํ ราคสฺส, ทุกฺขํ โทมนสฺสสฺส, โทมนสฺสํ โทสสฺสฯ สุขาทิฆาเตน จ สปฺปจฺจยา ราคโทสา หตาติ อติทูเร โหนฺตีติฯ

อทุกฺขมสุขนฺติ ทุกฺขาภาเวน อทุกฺขํฯ สุขาภาเวน อสุขํฯ เอเตเนตฺถ ทุกฺขสุขปฏิปกฺขภูตํ ตติยเวทนํ ทีเปติ, น ทุกฺขสุขาภาวมตฺตํฯ ตติยเวทนา นาม อทุกฺขมสุขา, อุเปกฺขาติปิ วุจฺจติฯ สา อิฏฺฐานิฏฺฐวิปรีตานุภวนลกฺขณาฯ **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ**นฺติ อุเปกฺขาย ชนิตสติ

ปาริสุทฺธึฯ อิมสฺมิญฺหิ ฌาเน สุปริสุทฺธา สติ, ยา จ ตสฺสา สติยา ปาริสุทฺธิ, สา อุเปกฺขาย กตา, น อเญฺญนฯ ตสฺมา เอตํ ‘‘อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ’’นฺติ วุจฺจติฯ ยาย จ อุเปกฺขาย เอตฺถ สติยา ปาริสุทฺธิ โหติ, สา อตฺถโต ตตฺรมชฺฌตฺตตาติ เวทิตพฺพาฯ น เกวลเญฺจตฺถ ตาย สติเยว ปริสุทฺธา, อปิจ โข สเพฺพปิ สมฺปยุตฺตธมฺมา, สติสีเสน ปน เทสนา วุตฺตาฯ

ตตฺถ กิญฺจาปิ อยํ อุเปกฺขา เหฏฺฐาปิ ตีสุ ฌาเนสุ วิชฺชติ, ยถา ปน ทิวา สูริยปฺปภาภิภวา โสมฺมภาเวน จ อตฺตโน อุปการกเตฺตน วา สภาคาย รตฺติยา อลาภา ทิวา วิชฺชมานาปิ จนฺทเลขา อปริสุทฺธา โหติ อปริโยทาตา, เอวมยมฺปิ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาจนฺทเลขา วิตกฺกาทิปจฺจนีกธมฺมเตชาภิภวา สภาคาย จ อุเปกฺขาเวทนารตฺติยา อลาภา วิชฺชมานาปิ ปฐมชฺฌานาทิเภเท อปริสุทฺธา โหติฯ ตสฺสา จ อปริสุทฺธาย ทิวา อปริสุทฺธจนฺทเลขาย ปภา วิย สหชาตาปิ สติอาทโย อปริสุทฺธาว โหนฺติฯ ตสฺมา เตสุ เอกมฺปิ ‘‘อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ’’นฺติ น วุตฺตํฯ อิธ ปน วิตกฺกาทิปจฺจนีกเตชาภิภวาภาวา สภาคาย จ อุเปกฺขาเวทนารตฺติยา ปฏิลาภา อยํ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาจนฺทเลขา อติวิย ปริสุทฺธาฯ ตสฺสา ปริสุทฺธตฺตา ปริสุทฺธจนฺทเลขาย ปภา วิย สหชาตาปิ สติอาทโย ปริสุทฺธา โหนฺติ ปริโยทาตาฯ ตสฺมา อิทเมว ‘‘อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิ’’นฺติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **จตุตฺถ**นฺติ คณนานุปุพฺพตา จตุตฺถํ, จตุตฺถํ อุปฺปนฺนนฺติปิ จตุตฺถํฯ

อิมานิ จตฺตาริ ฌานานิ ปุพฺพภาเคปิ นานา, มคฺคกฺขเณปิฯ ปุพฺพภาเค สมาปตฺติวเสน นานา, มคฺคกฺขเณ นานามคฺควเสนฯ เอกสฺส หิ ปฐมมโคฺค ปฐมชฺฌานิโก โหติ, ทุติยมคฺคาทโยปิ ปฐมชฺฌานิกา วา ทุติยาทีสุ อญฺญตรชฺฌานิกา วาฯ เอกสฺส ปฐมมโคฺค ทุติยาทีนํ อญฺญตรชฺฌานิโก โหติ, ทุติยาทโยปิ ทุติยาทีนํ อญฺญตรชฺฌานิกา วา ปฐมชฺฌานิกา วาฯ เอวํ จตฺตาโรปิ มคฺคา ฌานวเสน สทิสา วา อสทิสา วา เอกจฺจสทิสา วา โหนฺติฯ อยํ ปนสฺส วิเสโส ปาทกชฺฌานนิยเมน โหติฯ ปฐมชฺฌานลาภิโน หิ ปฐมชฺฌานา วุฏฺฐาย วิปสฺสนฺตสฺส อุปฺปนฺนมโคฺค ปฐมชฺฌานิโก โหติ, มคฺคงฺคโพชฺฌงฺคานิ ปเนตฺถ ปริปุณฺณาเนว โหนฺติฯ ทุติยชฺฌานโต วุฏฺฐาย วิปสฺสนฺตสฺส อุปฺปโนฺน ทุติยชฺฌานิโก โหติ, มคฺคงฺคานิ ปเนตฺถ สตฺต โหนฺติฯ ตติยชฺฌานโต วุฏฺฐาย วิปสฺสนฺตสฺส อุปฺปโนฺน ตติยชฺฌานิโก, มคฺคงฺคานิ ปเนตฺถ สตฺต, โพชฺฌงฺคานิ ฉ โหนฺติฯ เอส นโย จตุตฺถชฺฌานโต ปฏฺฐาย ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนาฯ อารุเปฺป จตุกฺกปญฺจกชฺฌานํ อุปฺปชฺชติ, ตญฺจ โข โลกุตฺตรํ, น โลกิยนฺติ วุตฺตํฯ เอตฺถ กถนฺติ? เอตฺถปิ ปฐมชฺฌานาทีสุ ยโต วุฏฺฐาย โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏิลภิตฺวา อรูปสมาปตฺตึ ภาเวตฺวา โย อารุเปฺป อุปฺปโนฺน, ตํฌานิกาว ตสฺส ตตฺถ ตโย มคฺคา อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวํ ปาทกชฺฌานเมว นิยเมติฯ เกจิ ปน เถรา ‘‘วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา ขนฺธา นิยเมนฺตี’’ติ วทนฺติฯ เกจิ ‘‘ปุคฺคลชฺฌาสโย นิยเมตี’’ติ วทนฺติฯ เกจิ ‘‘วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา นิยเมตี’’ติ วทนฺติฯ

ตตฺรายํ อนุปุพฺพิกถา – วิปสฺสนานิยเมน หิ สุกฺขวิปสฺสกสฺส อุปฺปนฺนมโคฺคปิ, สมาปตฺติลาภิโน ฌานํ ปาทกํ อกตฺวา อุปฺปนฺนมโคฺคปิ, ปฐมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา ปกิณฺณกสงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมโคฺคปิ ปฐมชฺฌานิโกว โหติ, สเพฺพสุ สตฺต โพชฺฌงฺคานิ อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ ปญฺจ ฌานงฺคานิ โหนฺติฯ เตสญฺหิ ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเปกฺขาสหคตาปิ หุตฺวา วุฏฺฐานกาเล สงฺขารุเปกฺขาภาวํ ปตฺตา โสมนสฺสสหคตาว โหติฯ

ปญฺจกนเย ทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานานิ ปาทกานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมเคฺคสุ ยถากฺกเมเนว ฌานํ จตุรงฺคิกํ ติวงฺคิกํ ทุวงฺคิกญฺจ โหติ, สเพฺพสุ ปน สตฺต มคฺคงฺคานิ โหนฺติ, จตุเตฺถ ฉ

โพชฺฌงฺคานิฯ อยํ วิเสโส ปาทกชฺฌานนิยเมน เจว วิปสฺสนานิยเมน จ โหติฯ เตสมฺปิ หิ ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเปกฺขาสหคตาปิ โหติ, วุฏฺฐานคามินี โสมนสฺสสหคตาวฯ

ปญฺจมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา นิพฺพตฺติตมคฺเค ปน อุเปกฺขาจิตฺเตกคฺคตาวเสน เทฺว ฌานงฺคานิ, โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคานิ ฉ สตฺต เจวฯ อยมฺปิ วิเสโส อุภยนิยมวเสน โหติฯ อิมสฺมิญฺหิ นเย ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตา วา อุเปกฺขาสหคตา วา โหติ, วุฏฺฐานคามินี อุเปกฺขาสหคตาว โหติฯ อรูปชฺฌานานิ ปาทกานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมคฺเคปิ เอเสว นโยฯ อิธ ปน จตุกฺกนเย อวิตกฺกวิจารมตฺตสฺส ทุติยชฺฌานสฺส อภาวา ตํ อปเนตฺวา เสสานํ วเสน โยเชตพฺพํฯ เอวํ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย เย เกจิ สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา นิพฺพตฺติตมคฺคสฺส อาสนฺนปเทเส วุฏฺฐิตสมาปตฺติ อตฺตนา สทิสภาวํ กโรติ ภูมิวณฺโณ วิย โคธาวณฺณสฺสฯ

ทุติยเตฺถรวาเท ปน ยโต ยโต สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย เย เย สมาปตฺติธมฺเม สมฺมสิตฺวา มคฺโค นิพฺพตฺติโต โหติ, ตํตํสมาปตฺติสทิโสว โหติฯ ตตฺราปิ จ วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพฯ

ตติยเตฺถรวาเท อตฺตโน อชฺฌาสยานุรูเปน ยํ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา เย เย ฌานธมฺเม สมฺมสิตฺวา มคฺโค นิพฺพตฺติโต, ตํตํฌานสทิโสว โหติฯ ปาทกชฺฌานํ ปน สมฺมสิตชฺฌานํ วา วินา อชฺฌาสยมตฺเตเนว ตํ น อิชฺฌติฯ เอตฺถาปิ จ วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพฯ

อยํ วุจฺจติ สมฺมาสมาธีติ ยา อิเมสุ จตูสุ ฌาเนสุ เอกคฺคตา, อยํ ปุพฺพภาเค โลกิโย, อปรภาเค โลกุตฺตโร สมฺมาสมาธิ นาม วุจฺจติฯ เอวํ โลกิยโลกุตฺตรวเสน ธมฺมเสนาปติ มคฺคสจฺจํ เทเสติฯ ตตฺถ โลกิยมคฺเค สพฺพาเนว มคฺคงฺคานิ ยถานุรูปํ ฉสุ อารมฺมเณสุ อญฺญตรารมฺมณานิ โหนฺติฯ โลกุตฺตรมคฺเค ปน จตุสจฺจปฺปฏิเวธาย ปวตฺตสฺส อริยสาวกสฺส นิพฺพานารมฺมณํ อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาตกํ ปญฺญาจกฺขุ สมฺมาทิฏฺฐิ, ตถา สมฺปนฺนทิฏฺฐิสฺส ตํสมฺปยุตฺต ติวิธมิจฺฉาสงฺกปฺปสมุคฺฆาตโก เจตโส นิพฺพานปทาภินิโรปโน สมฺมาสงฺกปฺโป, ตถา ปสฺสนฺตสฺส วิตกฺเกนฺตสฺส จ ตํสมฺปยุตฺตาว จตุพฺพิธวจีทุจฺจริตสมุคฺฆาติกา มิจฺฉาวาจาย วิรติ สมฺมาวาจา, ตถา วิรมนฺตสฺส ตํสมฺปยุตฺตาว ติวิธมิจฺฉากมฺมนฺตสมุจฺเฉทิกา มิจฺฉากมฺมนฺตา วิรติ สมฺมากมฺมนฺโต, เตสํเยว จสฺส วาจากมฺมนฺตานํ โวทานภูตา ตํสมฺปยุตฺตาว กุหนาทิสมุจฺเฉทิกา มิจฺฉาอาชีวา วิรติ สมฺมาอาชีโว, ตสฺสาเยวสฺส สมฺมาวาจากมฺมนฺตาชีวสงฺขาตาย สีลภูมิยํ ปติฏฺฐมานสฺส ตทนุรูโป ตํสมฺปยุโตฺตว โกสชฺชสมุจฺเฉทโก, อนุปฺปนฺนุปฺปนฺนานํ อกุสลกุสลานํ อนุปฺปาทปฺปหานุปฺปาทฏฺฐิติสาธโก จ วีริยารมฺโภ สมฺมาวายาโม, เอวํ วายมนฺตสฺส ตํสมฺปยุโตฺตว มิจฺฉาสติวินิทฺธุนโก, กายาทีสุ กายานุปสฺสนาทิสาธโก จ เจตโส อสโมฺมโส สมฺมาสติฯ เอวํ อนุตฺตราย สติยา สุวิหิตจิตฺตารกฺขสฺส ตํสมฺปยุตฺตาว มิจฺฉาสมาธิวิทฺธํสิกา จิเตฺตกคฺคตา สมฺมาสมาธิฯ เอส โลกุตฺตโร อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺคฯ

โย สห โลกิเยน มเคฺคน ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทาติ สงฺขฺยํ คโต, โส โข ปเนส มโคฺค สมฺมาทิฏฺฐิสงฺกปฺปานํ วิชฺชาย เสสธมฺมานํ จรเณน สงฺคหิตตฺตา วิชฺชา เจว จรณญฺจฯ ตถา เตสํ ทฺวินฺนํ วิปสฺสนายาเนน อิตเรสํ สมถยาเนน สงฺคหิตตฺตา สมโถ เจว วิปสฺสนา จฯ เตสํ ทฺวินฺนํ ปญฺญากฺขเนฺธน ตทนนฺตรานํ ติณฺณํ สีลกฺขเนฺธน อวเสสานํ ติณฺณํ สมาธิกฺขเนฺธน อธิปญฺญาอธิสีลอธิจิตฺตสิกฺขาหิ จ สงฺคหิตตฺตา ขนฺธตฺตยญฺจว สิกฺขตฺตยญฺจ โหติฯ เยน สมนฺนาคโต อริยสาวโก ทสฺสนสมเตฺถหิ จกฺขูหิ คมนสมเตฺถหิ จ ปาเทหิ สมนฺนาคโต อทฺธิโก วิย วิชฺชาจรณสมฺปโนฺน หุตฺวา วิปสฺสนายาเนน กามสุขลฺลิกานุโยคํ สมถยาเนน อตฺตกิลมถานุ

โยคนฺติ อนฺตทฺวยํ ปริวชฺเชตฺวา มชฺฌิมปฏิปทํ ปฏิปนฺโน ปญฺญากฺขเนฺธน โมหกฺขนฺธํ, สีลกฺขเนฺธน โทสกฺขนฺธํ, สมาธิกฺขเนฺธน จ โลภกฺขนฺธํ ปทาเลนฺโต อธิปญฺญาสิกฺขาย ปญฺญาสมฺปทํ, อธิสีลสิกฺขาย สีลสมฺปทํ, อธิจิตฺตสิกฺขาย สมาธิสมฺปทนฺติ ติโสฺส สมฺปตฺติโย ปตฺวา อมตํ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรติฯ อาทิมชฺฌปริโยสานกลฺยาณํ สตฺตตึสโพธิปกฺขิยธมฺมรตนวิจิตฺตํ สมฺมตฺตนิยามสงฺขาตํ อริยภูมึ โอกฺกนฺโต โหตีติฯ

มคฺคสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สจฺจปกิณฺณกวณฺณนา

จตูสุ ปน สเจฺจสุ พาธนลกฺขณํ ทุกฺขสจฺจํ, ปภวลกฺขณํ สมุทยสจฺจํ, สนฺติลกฺขณํ นิโรธสจฺจํ, นิยฺยานลกฺขณํ มคฺคสจฺจํ, อปิจ ปวตฺติปวตฺตกนิวตฺตินิวตฺตกลกฺขณานิ ปฏิปาฏิยาฯ ตถา สงฺขตตณฺหาอสงฺขตทสฺสนลกฺขณานิ จฯ

กสฺมา ปน จตฺตาเรว อริยสจฺจานิ วุตฺตานิ อนูนานิ อนธิกานีติ เจ? อญฺญสฺส อสมฺภวโต อญฺญตรสฺส จ อนปเนยฺยภาวโตฯ น หิ เอเตหิ อญฺญํ อธิกํ วา, เอเตสํ วา เอกมฺปิ อปเนตพฺพํ สโมฺภติฯ ยถาห –

> ‘‘อิธ, ภิกฺขเว, อาคเจฺฉยฺย สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา ‘เนตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, อญฺญํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํฯ ยํ สมเณน โคตเมน เทสิตํ, อหเมตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ฐเปตฺวา อญฺญํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ปญฺญเปสฺสามี’ติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี’’ติอาทิฯ

ยถา จาห –

> ‘‘โย หิ โกจิ, ภิกฺขเว, สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา เอวํ วเทยฺย ‘เนตํ ทุกฺขํ ปฐมํ อริยสจฺจํ, ยํ สมเณน โคตเมน เทสิตํ, อหเมตํ ทุกฺขํ ปฐมํ อริยสจฺจํ ปจฺจกฺขาย อญฺญํ ทุกฺขํ ปฐมํ อริยสจฺจํ ปญฺญเปสฺสามี’ติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี’’ติอาทิ (สํ. นิ. ๕.๑๐๘๖)ฯ

อปิจ ปวตฺติมาจิกฺขโนฺต ภควา สเหตุกํ อาจิกฺขิ, นิวตฺติญฺจ สอุปายํฯ อิติ ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตูนํ เอตปฺปรมโต จตฺตาเรว วุตฺตานิฯ ตถา ปริเญฺญยฺยปหาตพฺพสจฺฉิกาตพฺพภาเวตพฺพานํ, ตณฺหาวตฺถุตณฺหาตณฺหานิโรธตณฺหานิโรธูปายานํ, อาลยอาลยรามตาอาลยสมุคฺฆาตอาลยสมุคฺฆาตูปายานญฺจ วเสนาปิ จตฺตาเรว วุตฺตานีติฯ

เอตฺถ จ โอฬาริกตฺตา สพฺพสตฺตสาธารณตฺตา จ สุวิเญฺญยฺยนฺติ ทุกฺขสจฺจํ ปฐมํ วุตฺตํฯ ตเสฺสว เหตุทสฺสนตฺถํ ตทนนฺตรํ สมุทยสจฺจํ, เหตุนิโรธา ผลนิโรโธติ ญาปนตฺถํ ตโต นิโรธสจฺจํ, ตทธิคมูปายทสฺสนตฺถํ อเนฺต มคฺคสจฺจํฯ ภวสุขสฺสาทคธิตานํ วา สตฺตานํ สํเวคชนนตฺถํ ปฐมํ ทุกฺขมาหฯ ตํ เนว อกตํ อาคจฺฉติ, น อิสฺสรนิมฺมานาทิโต โหติ, อิโต ปน โหตีติ ญาปนตฺถํ ตทนนฺตรํ สมุทยํฯ ตโต สเหตุเกน ทุเกฺขน อภิภูตตฺตา สํวิคฺคมานสานํ ทุกฺขนิสฺสรณคเวสีนํ นิสฺสรณทสฺสเนน อสฺสาสชนนตฺถํ นิโรธํฯ ตโต นิโรธาธิคมนตฺถํ นิโรธสมฺปาปกํ มคฺคนฺติ อยเมเตสํ กโมฯ

เอเตสุ ปน ภาโร วิย ทุกฺขสจฺจํ ทฏฺฐพฺพํ, ภาราทานมิว สมุทยสจฺจํ, ภารนิเกฺขปนมิว นิโรธสจฺจํ, ภารนิเกฺขปนูปาโย วิย มคฺคสจฺจํฯ โรโค วิย วา ทุกฺขสจฺจํ, โรคนิทานมิว สมุทยสจฺจํ, โรควูปสโม วิย นิโรธสจฺจํ, เภสชฺชมิว มคฺคสจฺจํฯ ทุพฺภิกฺขมิว วา ทุกฺขสจฺจํ, ทุพ

พุฏฺฐิ วิย สมุทยสจฺจํ, สุภิกฺขมิว นิโรธสจฺจํ, สุวุฏฺฐิ วิย มคฺคสจฺจํฯ อปิจ เวรีเวรมูลเวรสมุคฺฆาต เวรสมุคฺฆาตูปาเยหิ, วิสรุกฺขรุกฺขมูลมูลูปเจฺฉทตทุปเจฺฉทูปาเยหิ, ภยภยมูลนิพฺภยตทธิคมูปาเยหิ, โอริมตีรมโหฆปาริมตีรตํสมฺปาปกวายาเมหิ จ โยเชตฺวาเปตานิ อุปมาโต เวทิตพฺพานีติฯ

สพฺพาเนว ปเนตานิ สจฺจานิ ปรมตฺเถน เวทกการกนิพฺพุตคมกาภาวโต สุญฺญานีติ เวทิตพฺพานิฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

“ทุกฺขเมว หิ น โกจิ ทุกฺขิโต, การโก น กิริยาว วิชฺชติ;
อตฺถิ นิพฺพุติ น นิพฺพุโต ปุมา, มคฺคมตฺถิ คมโก น วิชฺชตี”ติฯ

อถ วา –

ธุวสุภสุขตฺตสุญฺญํ, ปุริมทฺวยมตฺตสุญฺญมมตปทํ;
ธุวสุขอตฺตวิรหิโต, มคฺโค อิติ สุญฺญตา เตสุฯ

นิโรธสุญฺญานิ วา ตีณิ, นิโรโธ จ เสสตฺตยสุญฺโญฯ ผลสุญฺโญ วา เอตฺถ เหตุ สมุทเย ทุกฺขสฺส อภาวโต, มคฺเค จ นิโรธสฺส, น ผเลน สคพฺโภ ปกติวาทีนํ ปกติ วิยฯ เหตุสุญฺญญฺจ ผลํ ทุกฺขสมุทยานํ นิโรธมคฺคานญฺจ อสมวายา, น เหตุสมเวตํ เหตุผลํ สมวายวาทีนํ ทฺวิอณุกาทิ วิยฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

“ตยมิธ นิโรธสุญฺญํ, ตเยน เตนาปิ นิพฺพุตี สุญฺญา;
สุญฺโญ ผเลน เหตุ, ผลมฺปิ ตํเหตุนา สุญฺญ”นฺติฯ

สพฺพาเนว สจฺจานิ อญฺญมญฺญสภาคานิ อวิตถโต อตฺตสุญฺญโต ทุกฺกรปฏิเวธโต จฯ ยถาห –

“ตํ กึ มญฺญสิ, อานนฺท, กตมํ นุ โข ทุกฺกรตรํ วา ทุรภิสมฺภวตรํ วา, โย ทูรโตว สุขุเมน ตาฬจฺฉิคฺคเฬน อสนํ อติปาเตยฺย โปงฺขานุโปงฺขํ อวิราธิตํ, โย วา สตฺตธา ภินฺนสฺส วาลสฺส โกฏิยา โกฏึ ปฏิวิเชฺฌยฺยาติ? เอตเทว, ภนฺเต, ทุกฺกรตรญฺจว ทุรภิสมฺภวตรญฺจ; โย วา สตฺตธา ภินฺนสฺส วาลสฺส โกฏิยา โกฏึ ปฏิวิเชฺฌยฺยาติ; อถ โข เต, อานนฺท, ทุปฺปฏิวิชฺฌตรํ ปฏิวิชฺฌนฺติ, เย ‘อิทํ ทุกฺข’นฺติ ยถาภูตํ ปฏิวิชฺฌนฺติ…เป.… ‘อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา’ติ ยถาภูตํ ปฏิวิชฺฌนฺตี”ติ (สํ. นิ. ๕.๑๑๑๕);

วิสภาคานิ สลกฺขณววตฺถานโตฯ ปุริมานิ จ เทฺว สภาคานิ ทุรวคาหตฺเถน คมฺภีรตฺตา โลกิยตฺตา สาสวตฺตา จ, วิสภาคานิ ผลเหตุเภทโต ปริเญฺญยฺยปหาตพฺพโต จฯ ปจฺฉิมานิปิ เทฺว สภาคานิ คมฺภีรตฺเตน ทุรวคาหตฺตา โลกุตฺตรตฺตา อนาสวตฺตา จ, วิสภาคานิ วิสยวิสยีเภทโต สจฺฉิกาตพฺพภาเวตพฺพโต จฯ ปฐมตติยานิ จาปิ สภาคานิ ผลาปเทสโต, วิสภาคานิ สงฺขตาสงฺขตโต ฯ ทุติยจตุตฺถานิ จาปิ สภาคานิ เหตุอปเทสโต, วิสภาคานิ เอกนฺตกุสลากุสลโตฯ ปฐมจตุตฺถานิ จาปิ สภาคานิ สงฺขตโต, วิสภาคานิ โลกิยโลกุตฺตรโตฯ ทุติยตติยานิ จาปิ สภาคานิ เนวเสกฺขนาเสกฺขภาวโต, วิสภาคานิ สารมฺมณานารมฺมณโตฯ

“อิติ เอวํ ปกาเรหิ, นเยหิ จ วิจกฺขโณ;
วิชญฺญา อริยสจฺจานํ, สภาควิสภาคต”นฺติฯ

สพฺพเมว เจตฺถ ทุกฺขํ เอกวิธํ ปวตฺติภาวโต, ทุวิธํ นามรูปโต, ติวิธํ กามรูปารูปูปปตฺติภวเภทโต, จตุพฺพิธํ จตุอาหารเภทโต, ปญฺจวิธํ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธเภทโตฯ สมุทโยปิ เอกวิโธ ปวตฺตกภาวโต, ทุวิโธ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตาสมฺปยุตฺตโต, ติวิโธ กามภววิภวตณฺหาเภทโต, จตุพฺพิโธ จตุมคฺคปฺปเหยฺยโต, ปญฺจวิโธ รูปาภินนฺทนาทิเภทโต, ฉพฺพิโธ ฉตณฺหากายเภทโตฯ นิโรโธปิ เอกวิโธ อสงฺขตธาตุภาวโต, ปริยายโต ปน ทุวิโธ สอุปาทิเสสอนุปาทิเสสโต, ติวิโธ ภวตฺตยวูปสมโต, จตุพฺพิโธ จตุมคฺคาธิคมนียโต, ปญฺจวิโธ ปญฺจาภินนฺทนวูปสมโต, ฉพฺพิโธ ฉตณฺหากายกฺขยเภทโตฯ มโคฺคปิ เอกวิโธ ภาเวตพฺพโต, ทุวิโธ สมถวิปสฺสนาเภทโต, ทสฺสนภาวนาเภทโต วา, ติวิโธ ขนฺธตฺตยเภทโตฯ อยญฺหิ สปฺปเทสตฺตา นครํ วิย รเชฺชน นิปฺปเทเสหิ ตีหิ ขเนฺธหิ สงฺคหิโตฯ ยถาห –

> ‘‘น โข, อาวุโส วิสาข, อริเยน อฏฺฐงฺคิเกน มเคฺคน ตโย ขนฺธา สงฺคหิตา, ตีหิ จ โข, อาวุโส วิสาข, ขเนฺธหิ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค สงฺคหิโตฯ ยา, จาวุโส วิสาข, สมฺมาวาจา โย จ สมฺมากมฺมโนฺต โย จ สมฺมาอาชีโว, อิเม ธมฺมา สีลกฺขเนฺธ สงฺคหิตาฯ โย จ สมฺมาวายาโม ยา จ สมฺมาสติ โย จ สมฺมาสมาธิ, อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขเนฺธ สงฺคหิตาฯ ยา จ สมฺมาทิฏฺฐิ โย จ สมฺมาสงฺกโปฺป, อิเม ธมฺมา ปญฺญากฺขเนฺธ สงฺคหิตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒)ฯ

จตุพฺพิโธ โสตาปตฺติมคฺคาทิวเสนฯ

อปิจ สพฺพาเนว สจฺจานิ เอกวิธานิ อวิตถตฺตา, อภิเญฺญยฺยตฺตา วาฯ ทุวิธานิ โลกิยโลกุตฺตรโต, สงฺขตาสงฺขตโต วาฯ ติวิธานิ ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตพฺพโต อปฺปหาตพฺพโต เนวปหาตพฺพนาปหาตพฺพโต จฯ จตุพฺพิธานิ ปริเญฺญยฺยปหาตพฺพสจฺฉิกาตพฺพภาเวตพฺพโตติฯ

> ‘‘เอวํ อริยสจฺจานํ, ทุโพฺพธานํ พุโธ วิธึ;
> อเนกเภทโต ชญฺญา, หิตาย จ สุขาย จา’’ติฯ

สจฺจปกิณฺณกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิทานิ ธมฺมเสนาปติ ภควตา เทสิตกฺกเมเนว อเนฺต สจฺจจตุกฺกํ นิทฺทิสิตฺวา ‘‘ตํ ญาตเฏฺฐน ญาณ’’นฺติอาทินา สจฺจจตุกฺกวเสน สุตมเย ญาณํ นิคเมตฺวา ทเสฺสติฯ เอวํ ‘‘โสตาวธาเน ปญฺญา สุตมเย ญาณ’’นฺติ ปุเพฺพ วุตฺตํ สพฺพํ นิคเมตฺวา ทเสฺสตีติฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺคฏฺฐกถาย

สุตมยญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. สีลมยญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๓๗. สีลมยญาณนิเทฺทเส **ปญฺจา**ติ คณนปริเจฺฉโทฯ **สีลานี**ติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํฯ **ปริยนฺตปาริสุทฺธิสีล**นฺติอาทิ ปญฺจนฺนํ สรูปโต ทสฺสนํฯ ปริยนฺตปาริสุทฺธีติอาทีสุ ยถา นีลวณฺณโยคโต วตฺถมฺปิ นีลมสฺส อตฺถีติ นีลนฺติ วุจฺจติ, เอวํ คณนวเสน ปริโยโนฺต ปริเจฺฉโท อสฺสา อตฺถีติ ปริยนฺตา, อุปสมฺปนฺนสีเล ปโตฺต อนุปสมฺปนฺนสีลสฺส อวสานสพฺภาวโต วา ปริโยโนฺต อวสานํ อสฺสา อตฺถีติ ปริยนฺตาฯ สปริยนฺตาติ วา วตฺตเพฺพ สการโลโป กโตติ เวทิตโพฺพ ‘‘ทกํ ทกาสยา ปวิสนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๘; อ. นิ. ๔.๓๓) เอตฺถ อุการโลโป วิยฯ ปริสุทฺธ

ภาโว ปาริสุทฺธิ, ปริยนฺตา จ สา ปาริสุทฺธิ จาติ ปริยนฺตปาริสุทฺธิ, ปริยนฺตปาริสุทฺธิสงฺขาตํ สีลํ ปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลํฯ วุตฺตปฏิปกฺขน น ปริยนฺตาติ **อปริยนฺตา,** นตฺถิ เอติสฺสา ปริยโนฺตติปิ อปริยนฺตา, วุโทฺธ เอติสฺสา ปริยโนฺตติปิ อปริยนฺตาฯ สมาทานโต ปภุติ อขณฺฑิตตฺตา ขณฺฑิตาปิ กตปฏิกมฺมตฺตา จิตฺตุปฺปาทมตฺตเกนาปิ มเลน วิรหิตตฺตา จ ปริสุทฺธชาติมณิ วิย สุธนฺตสุปริกมฺมกตสุวณฺณํ วิย จ ปริสุทฺธตฺตา อริยมคฺคสฺส ปทฏฺฐานภูตา อนูนเฏฺฐน **ปริปูณฺณา**ฯ ทิฎฺฐิยา ปหีนตฺตา ทิฎฺฐิปรามาเสน อคฺคหิตตฺตา **อปรามฏฺฐาฯ**อยํ เต สีเล โทโสติ เกนจิ โจทเกน ปรามสิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา วา อปรามฏฺฐาฯ อรหตฺตผลกฺขเณ สพฺพทรถปฏิปฺปสฺสทฺธิยา **ปฏิปฺปสฺสทฺธิฯ อนุปสมฺปนฺนาน**นฺติ อนวเสสสมาทานวเสน สีลสมฺปทาย ภุสํ สมฺปนฺนาติ อุปสมฺปนฺนา, น อุปสมฺปนฺนา อนุปสมฺปนฺนาฯ เตสํ อนุปสมฺปนฺนานํฯ

ปริยนฺตสิกฺขาปทานนฺติ เอตฺถ สิกฺขิตพฺพเฏฺฐน สิกฺขา, โกฏฺฐาสเฏฺฐน ปทานิ, สิกฺขิตพฺพโกฏฺฐาสานีติ อโตฺถฯ อปิจ สีเล ปติฏฺฐิเตน อุปริปตฺตพฺพตฺตา สเพฺพ กุสลา ธมฺมา สิกฺขา, สีลานิ ตาสํ สิกฺขานํ ปติฏฺฐเฏฺฐน ปทานีติ สิกฺขานํ ปทตฺตา สิกฺขาปทานิ , ปริยนฺตานิ สิกฺขาปทานิ เอเตสนฺติ ปริยนฺตสิกฺขาปทาฯ เตสํ ปริยนฺตสิกฺขาปทานํฯ เอตฺถ จ เทฺว ปริยนฺตา สิกฺขาปทปริยโนฺต จ กาลปริยโนฺต จฯ กตโม สิกฺขาปทปริยโนฺต? อุปาสโกปาสิกานํ ยถาสมาทานวเสน เอกํ วา เทฺว วา ตีณิ วา จตฺตาริ วา ปญฺจ วา อฎฺฐ วา ทส วา สิกฺขาปทานิ โหนฺติ, สิกฺขมานสามเณรสามเณรีนํ ทส สิกฺขาปทานิฯ อยํ สิกฺขาปทปริยโนฺตฯ กตโม กาลปริยโนฺต? อุปาสโกปาสิกา ทานํ ททมานา ปริเวสนปริยนฺตํ สีลํ สมาทิยนฺติ, วิหารคตา วิหารปริยนฺตํ สีลํ สมาทิยนฺติ, เอกํ วา เทฺว วา ตโย วา ภิโยฺย วา รตฺตินฺทิวานิ ปริเจฺฉทํ กตฺวา สีลํ สมาทิยนฺติฯ อยํ กาลปริยโนฺตฯ อิเมสุ ทฺวีสุ ปริยเนฺตสุ สิกฺขาปทํ ปริยนฺตํ กตฺวา สมาทินฺนํ สีลํ วีติกฺกมเนน วา มรเณน วา ปฏิปฺปสฺสมฺภติ, กาลํ ปริยนฺตํ กตฺวา สมาทินฺนํ ตํตํกาลาติกฺกเมน ปฏิปฺปสฺสมฺภติฯ

อปริยนฺตสิกฺขาปทานนฺติ –

‘‘นว โกฏิสหสฺสานิ, อสีติ สตโกฏิโย;
ปญฺญาส สตสหสฺสานิ, ฉตฺตึส จ ปุนาปเรฯ

‘‘เอเต สํวรวินยา, สมฺพุเทฺธน ปกาสิตา;
เปยฺยาลมุเขน นิทฺทิฏฺฐา, สิกฺขา วินยสํวเร’’ติฯ –

เอวํ คณนวเสน ปริยนฺตานมฺปิ สิกฺขาปทานํ อนวเสสสมาทานภาววเสน ลาภยสญาติองฺคชีวิตเหตุ อทิฏฺฐปริยนฺตภาววเสน อุปริ รกฺขิตพฺพสีลปริเจฺฉทาภาววเสน จ นตฺถิ เอเตสํ ปริยโนฺตติ อปริยนฺตานิฯ อปริยนฺตานิ สิกฺขาปทานิ เอเตสนฺติ อปริยนฺตสิกฺขาปทาฯ เตสํ อปริยนฺตสิกฺขาปทานํ, วุทฺธปริยนฺตสิกฺขาปทานนฺติ วา อโตฺถฯ

ปุถุชฺชนกลฺยาณกานนฺติอาทีสุ –

‘‘ปุถูนํ ชนนาทีหิ, การเณหิ ปุถุชฺชโน;
ปุถุชฺชนโนฺตคธตฺตา, ปุถุวายํ ชโน อิติ’’ฯ –

วุตฺตปุถุชฺชนลกฺขณานติกฺกเมปิ –

‘‘ทุเว ปุถุชฺชนา วุตฺตา, พุเทฺธนาทิจฺจพนฺธุนา;

อโนฺธ ปุถุชฺชโน เอโก, กลฺยาเณโก ปุถุชฺชโน’’ติฯ –

วุตฺตปุถุชฺชนทฺวเย กลฺยาณธมฺมสมาคเมน อนฺธปุถุชฺชนภาวํ อติกฺกมฺม กลฺยาณปุถุชฺชนภาเว ฐิตานํ ปุถุชฺชนกลฺยาณกานํ กลฺยาณปุถุชฺชนานนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ปุถุชฺชเนสุ วา กลฺยาณกานํ ปุถุชฺชนกลฺยาณกานํฯ

กุสลธเมฺม ยุตฺตานนฺติ เอตฺถ **กุสล**สโทฺท ตาว อาโรคฺยานวชฺชเฉกสุขวิปาเกสุ ทิสฺสติฯ อยญฺหิ ‘‘กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ, กจฺจิ โภโต อนามย’’นฺติอาทีสุ (ชา. ๑.๑๕.๑๔๖; ๒.๒๐.๑๒๙) อาโรเคฺย ทิสฺสติฯ ‘‘กตโม ปน, ภเนฺต, กายสมาจาโร กุสโล? โย โข, มหาราช, กายสมาจาโร อนวโชฺช’’ติ (ม. นิ. ๒.๓๖๑) จ ‘‘ปุน จปรํ, ภเนฺต, เอตทานุตฺตริยํ ยถา ภควา ธมฺมํ เทเสติ กุสเลสุ ธเมฺมสู’’ติ จ (ที. นิ. ๓.๑๔๕) เอวมาทีสุ อนวเชฺชฯ ‘‘กุสโล ตฺวํ รถสฺส องฺคปจฺจงฺคานํ (ม. นิ. ๒.๘๗), กุสลา นจฺจคีตสฺส สิกฺขิตา จาตุริตฺถิโย’’ติอาทีสุ (ชา. ๒.๒๒.๙๔) เฉเกฯ ‘‘กุสลานํ, ภิกฺขเว, ธมฺมานํ สมาทานเหตุ (ที. นิ. ๓.๘๐)ฯ กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๔๓๑) สุขวิปาเกฯ สฺวายมิธ อาโรเคฺยปิ อนวเชฺชปิ สุขวิปาเกปิ วฎฺฎติฯ

วจนโตฺถ ปเนตฺถ กุจฺฉิเต ปาปเก ธเมฺม สลยนฺติ จลยนฺติ กเมฺปนฺติ วิทฺธํเสนฺตีติ กุสลาฯ กุจฺฉิเตน วา อากาเรน สยนฺติ ปวตฺตนฺตีติ กุสา, เต กุเส ลุนนฺติ ฉินฺทนฺตีติ กุสลาฯ กุจฺฉิตานํ วา สานโต ตนุกรณโต กุสํ ญาณํฯ เตน กุเสน ลาตพฺพา คเหตพฺพา ปวเตฺตตพฺพาติ กุสลา, ยถา วา กุสา อุภยภาคคตํ หตฺถปฺปเทสํ ลุนนฺติ, เอวมิเมปิ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนภาเวน อุภยภาคคตํ สํกิเลสปกฺขํ ลุนนฺติ, ตสฺมา กุสา วิย ลุนนฺตีติ กุสลาฯ อปิจ อาโรเคฺยเฎฺฐน อนวชฺชเฎฺฐน โกสลฺลสมฺภูตเฎฺฐน วา กุสลาฯ อิธ ปน ยสฺมา วิปสฺสนากุสลเมว อธิเปฺปตํ, ตสฺมา เสเส วิหาย ตเสฺสว ทสฺสนตฺถํ ‘‘กุสลธเมฺม’’ติ เอกวจนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ วิปสฺสนากุสลธเมฺม สาตจฺจกิริยตาย สกฺกจฺจการิตาย จ ยุตฺตานนฺติ อโตฺถฯ

เสกฺขปริยเนฺต ปริปูรการีนนฺติ เอตฺถ ตีสุ สิกฺขาสุ ชาตาติปิ เสกฺขา, สตฺตนฺนํ เสกฺขานํ เอเตติปิ เสกฺขา, สยเมว สิกฺขนฺตีติปิ เสกฺขา ฯ โสตาปตฺติมคฺคผลสกทาคามิมคฺคผลอนาคามิมคฺคผลอรหตฺตมคฺคธมฺมา ฯ เต เสกฺขา ธมฺมา ปริยเนฺต อวสาเน เอตสฺส, เต วา เสกฺขา ธมฺมา ปริยโนฺต ปริเจฺฉโท เอตสฺสาติ เสกฺขปริยโนฺตฯ ตสฺมิํ เสกฺขปริยเนฺต ธเมฺมติ สมฺพโนฺธฯ ปริปูรํ ปริปุณฺณตํ กโรนฺตีติ ปริปูรการิโน, ปริปูรกาโร ปริปูรกิริยา เอเตสํ อตฺถีติ วา ปริปูรการิโนฯ เตสํ โสตาปตฺติมคฺคสฺส ปุพฺพภาคภูเต เสกฺขปริยเนฺต ปฎิปทาธเมฺม วิปสฺสนาปาริปูริยา ปริปูรการีนํฯ **กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขาน**นฺติ เอตฺถ **กาเย**ติ สรีเรฯ สรีรญฺหิ อสุจิสญฺจยโต กุจฺฉิตานญฺจ เกสาทีนํ จกฺขุโรคาทีนญฺจ โรคสตานํ อายภูตตฺตา กาโยติ วุจฺจติฯ **ชีวิเต**ติ ชีวิตินฺทฺริเยฯ ตญฺหิ ชีวนฺติ เตนาติ ชีวิตนฺติ วุจฺจติฯ นตฺถิ เอเตสํ อเปกฺขาติ อนเปกฺขา, นิสฺสิเนหาติ อโตฺถฯ เตสํ ตสฺมิํ กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขานํฯ

อิทานิ เตสํ เตสุ อนเปกฺขตฺตสฺส การณํ ทเสฺสโนฺต **ปริจฺจตฺตชีวิตาน**นฺติ อาหฯ ภควโต อาจริยสฺส วา สกชีวิตปริจฺจาเคเนว หิ เต กิลมมาเนปิ กาเย วินสฺสมาเนปิ ชีวิเต อนเปกฺขา โหนฺตีติฯ **สตฺตนฺนํ เสกฺขาน**นฺติ สิกฺขนฺตีติ เสกฺขาติ ลทฺธนามานํ โสตาปตฺติมคฺคฎฺฐาทีนํ สตฺตนฺนํ อริยปุคฺคลานํฯ **ตถาคตสาวกาน**นฺติ ตถาคตสฺส สาวกานํฯ อฎฺฐปิ หิ อริยปุคฺคลา สวนเนฺต อริยาย ชาติยา ชาตตฺตา ภควโต เทสนํ อนุสิฎฺฐิํ อเวจฺจปฺปสาทโยเคน สกฺกจฺจํ สุณนฺตีติ สาวกาฯ เตสุปิ อรหตฺตผลเฎฺฐเยว วิเสเสตฺวา ทเสฺสโนฺต **ขีณาสวาน**นฺติ อาห, อร

หตฺตมคฺคญาเณน ปริกฺขีณสพฺพาสวานนฺติ อโตฺถฯ **ปเจฺจกพุทฺธาน**นฺติ ตํ ตํ การณํ ปฏิจฺจ เอโกว อนาจริยโก จตฺสจฺจํ พุชฺฌิตวาติ ปเจฺจกพุโทฺธฯ ตาทิสานํ ปเจฺจกพุทฺธานํฯ

ตถาคตานนฺติ เอตฺถ อฏฺฐหิ การเณหิ ภควา ตถาคโต – ตถา อาคโตติ ตถาคโต, ตถา คโตติ ตถาคโต, ตถลกฺขณํ อาคโตติ ตถาคโต, ตถธเมฺม ยาถาวโต อภิสมฺพุโทฺธติ ตถาคโต, ตถทสฺสิตาย ตถาคโต, ตถวาทิตาย ตถาคโต, ตถา การิตาย ตถาคโต, อภิภวนเฏฺฐน ตถาคโตฯ

กถํ ภควา **ตถา อาคโตติ ตถาคโต**? ยถา สพฺพโลกหิตาย อุสฺสุกฺกมาปนฺนา ปุริมกา สมฺมาสมฺพุทฺธา อาคตาฯ กึ วุตฺตํ โหติ? เยนาภินีหาเรน ปุริมกา ภควโนฺต อาคตา, เตเนว อมฺหากมฺปิ ภควา อาคโตฯ อถ วา ยถา ปุริมกา ภควโนฺต ทานสีลเนกฺขมฺมปญฺญาวีริยขนฺติสจฺจาธิฏฺฐานเมตฺตุเปกฺขาสงฺขาตา ทส ปารมิโย, ทส อุปปารมิโย, ทส ปรมตฺถปารมิโยติ สมตึส ปารมิโย ปูเรตฺวา องฺคปริจฺจาคํ นยนธนรชฺชปุตฺตทารปริจฺจาคนฺติ อิเม ปญฺจ มหาปริจฺจาเค ปริจฺจชิตฺวา, ปุพฺพโยคปุพฺพจริยธมฺมกฺขานญาตตฺถจริยาทโย ปูเรตฺวา พุทฺธิจริยาย โกฏึ ปตฺวา อาคตา, ตถา อมฺหากมฺปิ ภควา อาคโตฯ ยถา จ ปุริมกา ภควโนฺต จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน จตฺตาโร สมฺมปฺปธาเน จตฺตาโร อิทฺธิปาเท ปญฺจินฺทฺริยานิ ปญฺจ พลานิ สตฺต โพชฺฌเงฺค อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวตฺวา พฺรูเหตฺวา อาคตา, ตถา อมฺหากมฺปิ ภควา อาคโตติ ตถาคโตฯ

> ‘‘ยเถว ทีปงฺกรพุทฺธอาทโย, สพฺพญฺญุภาวํ มุนโย อิธาคตา;
> ตถา อยํ สกฺยมุนีปิ อาคโต, ตถาคโต วุจฺจติ เตน จกฺขุมา’’ติฯ

กถํ **ตถา คโตติ ตถาคโต?** ยถา สมฺปติชาตา ปุริมกา ภควโนฺต คตาฯ กถญฺจ เต คตา? เต หิ สมฺปติชาตา สเมหิ ปาเทหิ ปถวิยํ ปติฏฺฐาย อุตฺตเรนมุขา สตฺตปทวีติหาเรน คตาฯ ยถาห ‘‘สมฺปติชาโต, อานนฺท, โพธิสโตฺต สเมหิ ปาเทหิ ปถวิยํ ปติฏฺฐหิตฺวา อุตฺตราภิมุโข สตฺตปทวีติหาเรน คจฺฉติ เสตมฺหิ ฉเตฺต อนุธารยมาเน, สพฺพา จ ทิสา อนุวิโลเกติ, อาสภิญฺจ วาจํ ภาสติ ‘อโคฺคหมสฺมิ โลกสฺส, เชโฏฺฐหมสฺมิ โลกสฺส, เสโฏฺฐหมสฺมิ โลกสฺส, อยมนฺติมา ชาติ, นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโว’’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๐๗; ที. นิ. ๒.๓๑)ฯ ตญฺจสฺส คมนํ ตถํ อโหสิ อวิตถํ อเนเกสํ วิเสสาธิคมานํ ปุพฺพนิมิตฺตภาเวนฯ ยญฺหิ โส สมฺปติชาโต สเมหิ ปาเทหิ ปติฏฺฐหิ, อิทมสฺส จตุริทฺธิปาทปฏิลาภสฺส ปุพฺพนิมิตฺตํ, อุตฺตรมุขภาโว ปนสฺส สพฺพโลกุตฺตรภาวสฺส ปุพฺพนิมิตฺตํ, สตฺตปทวีติหาโร สตฺตโพชฺฌงฺครตนปฏิลาภสฺส ปุพฺพนิมิตฺตํ, ‘‘สุวณฺณทณฺฑา วีติปตนฺติ จามรา’’ติ (สุ. นิ. ๖๙๓) เอตฺถ วุตฺตจามรุเกฺขโป ปน สพฺพติตฺถิยนิมฺมถนสฺส ปุพฺพนิมิตฺตํ, เสตจฺฉตฺตธารณํ อรหตฺตผลวิมุตฺติวรวิมลเสตจฺฉตฺตปฏิลาภสฺส ปุพฺพนิมิตฺตํ, สพฺพาทิสานุวิโลกนํ สพฺพญฺญุตานาวรณญาณปฏิลาภสฺส ปุพฺพนิมิตฺตํ, อาสภิวาจาภาสนํ ปน อปฺปฏิวตฺติยวรธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสฺส ปุพฺพนิมิตฺตํฯ ตถายํ ภควาปิ คโตฯ ตญฺจสฺส คมนํ ตถํ อโหสิ อวิตถํ เตสํเยว วิเสสาธิคมานํ ปุพฺพนิมิตฺตภาเวนฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘มุหุตฺตชาโตว ควํปตี ยถา, สเมหิ ปาเทหิ ผุสี วสุนฺธรํ;
> โส วิกฺกมี สตฺต ปทานิ โคตโม, เสตญฺจ ฉตฺตํ อนุธารยุํ มรูฯ
>
> ‘‘คนฺตฺวาน โส สตฺต ปทานิ โคตโม, ทิสา วิโลเกสิ สมา สมนฺตโต;
> อฏฺฐงฺคุเปตํ คิรมพฺภุทีรยิ, สีโห ยถา ปพฺพตมุทฺธนิฏฺฐิโต’’ติฯ

เอวํ ตถา คโตติ ตถาคโตฯ

อถ วา ยถา ปุริมกา ภควโนฺต, อยมฺปิ ภควา ตเถว เนกฺขเมฺมน กามจฺฉนฺทํ…เป…. ปฐมชฺฌาเนน นีวรเณ…เป…. อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญํ…เป…. อรหตฺตมเคฺคน สพฺพกิเลเส ปหาย คโตฯ เอวมฺปิ ตถา คโตติ ตถาคโตฯ

กถํ **ตถลกฺขณํ อาคโตติ ตถาคโต?** ปถวีธาตุยา กกฺขฬตฺตลกฺขณํ ตถํ อวิตถํ, อาโปธาตุยา ปคฺฆรณลกฺขณํ, เตโชธาตุยา อุณฺหตฺตลกฺขณํ, วาโยธาตุยา วิตฺถมฺภนลกฺขณํ, อากาสธาตุยา อสมฺผุฎฺฐลกฺขณํ, วิญฺญาณธาตุยา วิชานนลกฺขณํฯ

รูปสฺส รุปฺปนลกฺขณํ, เวทนาย เวทยิตลกฺขณํ, สญฺญาย สญฺชานนลกฺขณํ, สงฺขารานํ อภิสงฺขรณลกฺขณํ, วิญฺญาณสฺส วิชานนลกฺขณํฯ

วิตกฺกสฺส อภินิโรปนลกฺขณํ, วิจารสฺส อนุมชฺชนลกฺขณํ, ปีติยา ผรณลกฺขณํ, สุขสฺส สาตลกฺขณํ, จิเตฺตกคฺคตาย อวิเกฺขปลกฺขณํ, ผสฺสสฺส ผุสนลกฺขณํฯ

สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิโมกฺขลกฺขณํ, วีริยินฺทฺริยสฺส ปคฺคหลกฺขณํ, สตินฺทฺริยสฺส อุปฎฺฐานลกฺขณํ, สมาธินฺทฺริยสฺส อวิเกฺขปลกฺขณํ, ปญฺญินฺทฺริยสฺส ปชานนลกฺขณํฯ

สทฺธาพลสฺส อสฺสทฺธิเย อกมฺปิยลกฺขณํ, วีริยพลสฺส โกสเชฺช, สติพลสฺส มุฎฺฐสฺสเจฺจ, สมาธิพลสฺส อุทฺธเจฺจ, ปญฺญาพลสฺส อวิชฺชาย อกมฺปิยลกฺขณํฯ

สติสโมฺพชฺฌงฺคสฺส อุปฎฺฐานลกฺขณํ, ธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌงฺคสฺส ปวิจยลกฺขณํ, วีริยสโมฺพชฺฌงฺคสฺส ปคฺคหลกฺขณํ, ปีติสโมฺพชฺฌงฺคสฺส ผรณลกฺขณํ, ปสฺสทฺธิสโมฺพชฺฌงฺคสฺส อุปสมลกฺขณํ, สมาธิสโมฺพชฺฌงฺคสฺส อวิเกฺขปลกฺขณํ, อุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคสฺส ปฎิสงฺขานลกฺขณํฯ

สมฺมาทิฎฺฐิยา ทสฺสนลกฺขณํ, สมฺมาสงฺกปฺปสฺส อภินิโรปนลกฺขณํ, สมฺมาวาจาย ปริคฺคหลกฺขณํ, สมฺมากมฺมนฺตสฺส สมุฎฺฐานลกฺขณํ, สมฺมาอาชีวสฺส โวทานลกฺขณํ, สมฺมาวายามสฺส ปคฺคหลกฺขณํ, สมฺมาสติยา อุปฎฺฐานลกฺขณํ, สมฺมาสมาธิสฺส อวิเกฺขปลกฺขณํฯ

อวิชฺชาย อญฺญาณลกฺขณํ, สงฺขารานํ เจตนาลกฺขณํ, วิญฺญาณสฺส วิชานนลกฺขณํ, นามสฺส นมนลกฺขณํ, รูปสฺส รุปฺปนลกฺขณํ, สฬายตนสฺส อายตนลกฺขณํ, ผสฺสสฺส ผุสนลกฺขณํ, เวทนาย เวทยิตลกฺขณํ, ตณฺหาย เหตุลกฺขณํ, อุปาทานสฺส คหณลกฺขณํ, ภวสฺส อายูหนลกฺขณํ, ชาติยา นิพฺพตฺติลกฺขณํ, ชราย ชีรณลกฺขณํ, มรณสฺส จุติลกฺขณํฯ

ธาตูนํ สุญฺญตาลกฺขณํ, อายตนานํ อายตนลกฺขณํ, สติปฎฺฐานานํ อุปฎฺฐานลกฺขณํ, สมฺมปฺปธานานํ ปทหนลกฺขณํ, อิทฺธิปาทานํ อิชฺฌนลกฺขณํ, อินฺทฺริยานํ อธิปติลกฺขณํ, พลานํ อกมฺปิยลกฺขณํ, โพชฺฌงฺคานํ นิยฺยานลกฺขณํ, มคฺคสฺส เหตุลกฺขณํฯ

สจฺจานํ ตถลกฺขณํ, สมถสฺส อวิเกฺขปลกฺขณํ, วิปสฺสนาย อนุปสฺสนาลกฺขณํ, สมถวิปสฺสนานํ เอกรสลกฺขณํ, ยุคนทฺธานํ อนติวตฺตนลกฺขณํฯ

สีลวิสุทฺธิยา สํวรลกฺขณํ, จิตฺตวิสุทฺธิยา อวิเกฺขปลกฺขณํ, ทิฎฺฐิวิสุทฺธิยา ทสฺสนลกฺขณํฯ

ขเย ญาณสฺส สมุเจฺฉทลกฺขณํ, อนุปฺปาเท ญาณสฺส ปสฺสทฺธิลกฺขณํฯ

ฉนฺทสฺส มูลลกฺขณํ, มนสิการสฺส สมุฏฺฐานลกฺขณํ, ผสฺสสฺส สโมธานลกฺขณํ, เวทนาย สโมสรณลกฺขณํ, สมาธิสฺส ปมุขลกฺขณํ, สติยา อาธิปเตยฺยลกฺขณํ, ปญฺญาย ตตุตฺตริลกฺขณํ, วิมุตฺติยา สารลกฺขณํ, อมโตคธสฺส นิพฺพานสฺส ปริโยสานลกฺขณํ ตถํ อวิตถํฯ เอตํ ตถลกฺขณํ ญาณคติยา อาคโต อวิรชฺฌิตฺวา ปตฺโต อนุปฺปตฺโตติ ตถาคโตฯ เอวํ ตถลกฺขณํ อาคโตติ ตถาคโตฯ

กถํ **ตถธมฺเม ยาถาวโต อภิสมฺพุทฺโธติ ตถาคโต?** ตถธมฺมา นาม จตฺตาริ อริยสจฺจานิฯ ยถาห – ‘‘จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, ตถานิ อวิตถานิ อนญฺญถานิฯ กตมานิ จตฺตาริ? ‘อิทํ ทุกฺข’นฺติ, ภิกฺขเว, ตถเมตํ อวิตถเมตํ อนญฺญถเมต’’นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๐) วิตฺถาโรฯ ตานิ จ ภควา อภิสมฺพุทฺโธติ ตถานํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา ตถาคโตติ วุจฺจติฯ อภิสมฺพุธตฺโถ หิ เอตฺถ คตสทฺโทฯ

อปิจ ชรามรณสฺส ชาติปจฺจยสมฺภูตสมุทาคตฏฺโฐ ตโถ อวิตโถ อนญฺญโถ…เป.… สงฺขารานํ อวิชฺชาปจฺจยสมฺภูตสมุทาคตฏฺโฐ ตโถ อวิตโถ อนญฺญโถฯ ตถา อวิชฺชาย สงฺขารานํ ปจฺจยฏฺโฐ ตโถ อวิตโถ อนญฺญโถ…เป.… ชาติยา ชรามรณสฺส ปจฺจยฏฺโฐ ตโถ อวิตโถ อนญฺญโถฯ ตํ สพฺพํ ภควา อภิสมฺพุทฺโธฯ ตสฺมาปิ ตถานํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา ตถาคโตฯ เอวํ ตถธมฺเม ยาถาวโต อภิสมฺพุทฺโธติ ตถาคโตฯ

กถํ **ตถทสฺสิตาย ตถาคโต**? ภควา ยํ สเทวเก โลเก…เป.… สเทวมนุสฺสาย อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ อปริมาณานํ สตฺตานํ จกฺขุทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉนฺตํ รูปารมฺมณํ นาม อตฺถิ, ตํ สพฺพากาเรน ชานาติ ปสฺสติฯ เอวํ ชานตา ปสฺสตา จ เตน ตํ อิฏฺฐานิฏฺฐาทิวเสน วา ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาเตสุ ลพฺภมานกปทวเสน วา ‘‘กตมํ ตํ รูปํ รูปายตนํ? ยํ รูปํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย วณฺณนิภา สนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ นีลํ ปีตก’’นฺติอาทินา (ธ. ส. ๖๑๖) นเยน อเนเกหิ นาเมหิ เตรสหิ วาเรหิ ทฺวิปญฺญาสาย นเยหิ วิภชฺชมานํ ตถเมว โหติ, วิตถํ นตฺถิ ฯ เอส นโย โสตทฺวาราทีสุปิ อาปาถมาคจฺฉเนฺตสุ สทฺทาทีสุฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ภควตา ‘‘ยํ, ภิกฺขเว, สเทวกสฺส โลกสฺส…เป.… สเทวมนุสฺสาย ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ วิญฺญาตํ ปตฺตํ ปริเยสิตํ อนุวิจริตํ มนสา, ตมหํ ชานามิ, ตมหํ อพฺภญฺญาสิํ, ตํ ตถาคตสฺส วิทิตํ, ตํ ตถาคโต น อุปฏฺฐาสี’’ติ (อ. นิ. ๔.๒๔)ฯ เอวํ ตถทสฺสิตาย ตถาคโตฯ ตตฺถ ตถทสฺสีอตฺเถ ตถาคโตติ ปทสมฺภโว เวทิตพฺโพฯ

กถํ **ตถวาทิตาย ตถาคโต**? ยํ รตฺติํ ภควา โพธิมเณฺฑ อปราชิตปลฺลงฺเก นิสิโนฺน จตุนฺนํ มารานํ มตฺถกํ มทฺทิตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสโมฺพธิํ อภิสมฺพุทฺโธ, ยญฺจ รตฺติํ ยมกสาลานมนฺตเร อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายิ, เอตฺถนฺตเร ปญฺจจตฺตาลีสวสฺสปริมาเณ กาเล ปฐมโพธิยาปิ มชฺฌิมโพธิยาปิ ปจฺฉิมโพธิยาปิ ยํ ภควตา ภาสิตํ สุตฺตํ เคยฺยํ…เป.… เวทลฺลํ, ตํ สพฺพํ อตฺถโต จ พฺยญฺชนโต จ อนวชฺชํ อนุปวชฺชํ อนูนมนธิกํ สพฺพาการปริปุณฺณํ ราคมทนิมฺมทนํ โทสโมหมทนิมฺมทนํ, นตฺถิ ตตฺถ วาลคฺคมตฺตมฺปิ ปกฺขลิตํ, สพฺพํ ตํ เอกมุทฺทิกาย ลญฺฉิตํ วิย, เอกนาฬิกาย มิตํ วิย, เอกตุลาย ตุลิตํ วิย, จ ตถเมว โหติฯ ยถาห ‘‘ยญฺจ, จุนฺท, รตฺติํ ตถาคโต อนุตฺตรํ สมฺมาสโมฺพธิํ อภิสมฺพุชฺฌติ, ยญฺจ รตฺติํ อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายติ, ยํ เอตสฺมิํ อนฺตเร ภาสติ ลปติ นิทฺทิสติ, สพฺพํ ตํ ตถเมว โหติ, โน อญฺญถาฯ ตสฺมา ‘ตถาคโต’ติ วุจฺจตี’’ติ (ที. นิ. ๓.๑๘๘)ฯ คทอตฺโถ หิ เอตฺถ คตสทฺโทฯ เอวํ ตถวาทิตาย ตถาคโตฯ

อปิจ อาคทนํ อาคโท, วจนนฺติ อโตฺถฯ ตโถ อวิปรีโต อาคโท อสฺสาติ ทการสฺส ตการํ กตฺวา ตถาคโตติ เอวเมตสฺมึ อเตฺถ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพาฯ

กถํ **ตถาการิตาย ตถาคโต**? ภควโต หิ วาจาย กาโย อนุโลเมติ, กายสฺสาปิ วาจา, ตสฺมา ยถาวาที ตถาการี ยถาการี ตถาวาที จ โหติฯ เอวํภูตสฺส จสฺส ยถา วาจา, กาโยปิ ตถา คโต ปวโตฺตติ อโตฺถฯ ยถา จ กาโย, วาจาปิ ตถา คตา ปวตฺตาติ ตถาคโตฯ เตเนวาห – ‘‘ยถาวาที, ภิกฺขเว, ตถาคโต ตถาการี, ยถาการี ตถาวาทีฯ อิติ ยถาวาที ตถาการี, ยถาการี ตถาวาทีฯ ตสฺมา ‘ตถาคโต’ติ วุจฺจตี’’ติฯ เอวํ ตถาการิตาย ตถาคโตฯ

กถํ **อภิภวนเฎฺฐน ตถาคโต**? อุปริ ภวคฺคํ เหฎฺฐา อวีจึ ปริยนฺตํ กตฺวา ติริยํ อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ สพฺพสเตฺต อภิภวติ สีเลน สมาธินา ปญฺญาย วิมุตฺติยา วิมุตฺติญาณทสฺสเนน, น ตสฺส ตุลา วา ปมาณํ วา อตฺถิ, อตุโล อปฺปเมโยฺย อนุตฺตโร ราชาธิราชา เทวานํ อติเทโว สกฺกานํ อติสโกฺก พฺรหฺมานํ อติพฺรหฺมาฯ เตนาห – ‘‘สเทวเก, ภิกฺขเว, โลเก…เป.… สเทวมนุสฺสาย ตถาคโต อภิภู อนภิภูโต อญฺญทตฺถุ ทโส วสวตฺตีฯ ตสฺมา ‘ตถาคโต’ติ วุจฺจตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๒๓)ฯ

ตเตฺถวํ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา – อคโท วิย อคโทฯ โก ปเนส? เทสนาวิลาโส เจว ปุญฺญุสฺสโย จฯ เตน เหส มหานุภาโว ภิสโกฺก ทิพฺพาคเทน สเปฺป วิย สพฺพปรปฺปวาทิโน สเทวกญฺจ โลกํ อภิภวติฯ อิติ สพฺพโลกาภิภวเน ตโถ อวิปรีโต เทสนาวิลาสมโย เจว ปุญฺญมโย จ อคโท อสฺสาติ ทการสฺส ตการํ กตฺวา ตถาคโตติ เวทิตโพฺพฯ เอวํ อภิภวนเฎฺฐน ตถาคโตฯ

อปิจ ตถาย คโตติปิ ตถาคโต, ตถํ คโตติปิ ตถาคโตติฯ **คโต**ติ อวคโต อตีโต ปโตฺต ปฎิปโนฺนติ อโตฺถ ฯ ตตฺถ สกลํ โลกํ ตีรณปริญฺญาย ตถาย คโต อวคโตติ ตถาคโต, โลกสมุทยํ ปหานปริญฺญาย ตถาย คโต อตีโตติ ตถาคโต, โลกนิโรธํ สจฺฉิกิริยาย ตถาย คโต ปโตฺตติ ตถาคโต, โลกนิโรธคามินิปฎิปทํ ตถํ คโต ปฎิปโนฺนติ ตถาคโตฯ เตน ยํ วุตฺตํ ภควตา – ‘‘โลโก, ภิกฺขเว, ตถาคเตน อภิสมฺพุโทฺธ, โลกสฺมา ตถาคโต วิสํยุโตฺตฯ โลกสมุทโย, ภิกฺขเว, ตถาคเตน อภิสมฺพุโทฺธ, โลกสมุทโย ตถาคตสฺส ปหีโนฯ โลกนิโรโธ, ภิกฺขเว , ตถาคเตน อภิสมฺพุโทฺธ โลกนิโรโธ ตถาคตสฺส สจฺฉิกโตฯ โลกนิโรธคามินี ปฎิปทา, ภิกฺขเว, ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา, โลกนิโรธคามินีปฎิปทา ตถาคตสฺส ภาวิตาฯ ยํ, ภิกฺขเว, สเทวกสฺส โลกสฺส…เป.… อนุวิจริตํ มนสา, สพฺพํ ตํ ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธํฯ ตสฺมา ‘ตถาคโต’ติ วุจฺจตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๒๓)ฯ ตสฺส เอวมฺปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อิทมฺปิ จ ตถาคตสฺส ตถาคตภาวทีปเน มุขมตฺตเมวฯ สพฺพากาเรน ปน ตถาคโตว ตถาคตสฺส ตถาคตภาวํ วเณฺณยฺยฯ ยสฺมา ปน สพฺพพุทฺธา ตถาคตคุเณนาปิ สมสมา, ตสฺมา สเพฺพสํ วเสน **ตถาคตาน**นฺติ อาหฯ

อรหนฺตานนฺติ กิเลเสหิ อารกตฺตา, อรีนํ อรานญฺจ หตตฺตา, ปจฺจยาทีนํ อรหตฺตา, ปาปกรเณ รหาภาวา ตถาคโต อรหํฯ อารกา หิ โส สพฺพกิเลเสหิ สุวิทูรวิทูเร ฐิโต มเคฺคน สวาสนานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตาติ อรหํฯ

> โส ตโต อารกา นาม, ยสฺส เยนาสมงฺคิตา;
> อสมงฺคี จ โทเสหิ, นาโถ เตนารหํ มโตฯ

เต จาเนน กิเลสารโย มเคฺคน หตาติ อรีนํ หตตฺตาปิ อรหํฯ

ยสฺมา ราคาทิสงฺขาตา, สเพฺพปิ อรโย หตา;
ปญฺญาสเตฺถน นาเถน, ตสฺมาปิ อรหํ มโตฯ

ยเญฺจตํ อวิชฺชาภวตณฺหามยนาภิปุญฺญาทิอภิสงฺขารานํ ชรามรณเนมิ อาสวสมุทยมเยน อเกฺขน วิชฺฌิตฺวา ติภวรเถ สมาโยชิตํ อนาทิกาลปฺปวตฺตํ สํสารจกฺกํ, ตสฺสาเนน โพธิมเณฺฑ วีริยปาเทหิ สีลปถวิยํ ปติฏฺฐาย สทฺธาหเตฺถน กมฺมกฺขยกรํ ญาณผรสุํ คเหตฺวา สเพฺพ อรา หตาติ อรานํ หตตฺตาปิ อรหํฯ

อรา สํสารจกฺกสฺส, หตา ญาณาสินา ยโต;
โลกนาเถน เตเนส, อรหนฺติ ปวุจฺจติฯ

อคฺคทกฺขิเณยฺยตฺตา จ จีวราทิปจฺจเย อรหติ ปูชาวิเสสญฺจฯ เตเนว จ อุปฺปเนฺน ตถาคเต เย เกจิ มเหสกฺขา เทวมนุสฺสา, น เต อญฺญตฺถ ปูชํ กโรนฺติฯ ตถา หิ พฺรหฺมา สหมฺปติ สิเนรุมเตฺตน รตนทาเมน ตถาคตํ ปูเชสิ, ยถาพลญฺจ อเญฺญ เทวา มนุสฺสา จ พิมฺพิสารโกสลราชาทโยฯ ปรินิพฺพุตมฺปิ จ ภควนฺตํ อุทฺทิสฺส ฉนฺนวุติโกฏิธนํ วิสฺสเชฺชตฺวา อโสกมหาราชา สกลชมฺพุทีเป จตุราสีติ วิหารสหสฺสานิ ปติฏฺฐาเปสิ, โก ปน วาโท อเญฺญสํ ปูชาวิเสสานนฺติ ปจฺจยาทีนํ อรหตฺตาปิ อรหํฯ

ปูชาวิเสสํ สห ปจฺจเยหิ, ยสฺมา อยํ อรหติ โลกนาโถ;
อตฺถานุรูปํ อรหนฺติ โลเก, ตสฺมา ชิโน อรหติ นามเมตํฯ

ยถา จ โลเก เย เกจิ ปณฺฑิตมานิโน พาลา อสิโลกภเยน รโห ปาปํ กโรนฺติ, เอวเมส น กทาจิ กโรตีติ ปาปกรเณ รหาภาวโตปิ อรหํฯ

ยสฺมา นตฺถิ รโห นาม, ปาปกเมฺมสุ ตาทิโน;
รหาภาเวน เตเนส, อรหํ อิติ วิสฺสุโตฯ

เอวํ สพฺพถาปิ –

อารกตฺตา หตตฺตา จ, กิเลสารีน โส มุนิ;
หตสํสารจกฺกาโร, ปจฺจยาทีน จารโห;
น รโห กโรติ ปาปานิ, อรหํ เตน วุจฺจตีติฯ

ยสฺมา ปน สพฺพพุทฺธา อรหตฺตคุเณนาปิ สมสมา, ตสฺมา สเพฺพสํ วเสน ‘‘อรหนฺตาน’’นฺติ อาหฯ

สมฺมาสมฺพุทฺธานนฺติ สมฺมา สามญฺจ สพฺพธมฺมานํ พุทฺธตฺตา สมฺมาสมฺพุโทฺธฯ ตถา เหส สพฺพธเมฺม สมฺมา สมฺพุโทฺธ, อภิเญฺญยฺเย ธเมฺม อภิเญฺญยฺยโต พุโทฺธ, ปริเญฺญยฺเย ธเมฺม ปริเญฺญยฺยโต, ปหาตเพฺพ ธเมฺม ปหาตพฺพโต, สจฺฉิกาตเพฺพ ธเมฺม สจฺฉิกาตพฺพโต, ภาเวตเพฺพ ธเมฺม ภาเวตพฺพโตฯ เตเนวาห –

‘‘อภิเญฺญยฺยํ อภิญฺญาตํ, ภาเวตพฺพญฺจ ภาวิตํ;
ปหาตพฺพํ ปหีนํ เม, ตสฺมา พุโทฺธสฺมิ พฺราหฺมณา’’ติฯ (ม. นิ. ๒.๓๙๙; สุ. นิ. ๕๖๓);

อถ วา จกฺขุ ทุกฺขสจฺจํ, ตสฺส มูลการณภาเวน สมุฏฺฐาปิกา ปุริมตณฺหา สมุทยสจฺจํ, อุภินฺนํ อปฺปวตฺติ นิโรธสจฺจํ, นิโรธปฺปชานนา ปฏิปทา มคฺคสจฺจนฺติ เอวํ เอเกกปทุทฺธาเรนาปิ สพฺพธมฺเม สมฺมา สามญฺจ พุทฺโธฯ เอส นโย โสตฆานชิวฺหากายมเนสุฯ เอเตเนว นเยน รูปาทีนิ ฉ อายตนานิ, จกฺขุวิญฺญาณาทโย ฉ วิญฺญาณกายา, จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ฉ ผสฺสา, จกฺขุสมฺผสฺสชาทโย ฉ เวทนา, รูปสญฺญาทโย ฉ สญฺญา, รูปสเญฺจตนาทโย ฉ เจตนา, รูปตณฺหาทโย ฉ ตณฺหากายา, รูปวิตกฺกาทโย ฉ วิตกฺกา, รูปวิจาราทโย ฉ วิจารา, รูปกฺขนฺธาทโย ปญฺจกฺขนฺธา, ทส กสิณานิ, ทส อนุสฺสติโย, อุทฺธุมาตกสญฺญาทิวเสน ทส สญฺญา, เกสาทโย ทฺวตฺติํสาการา, ทฺวาทสายตนานิ, อฏฺฐารส ธาตุโย, กามภวาทโย นว ภวา, ปฐมาทีนิ จตฺตาริ ฌานานิ, เมตฺตาภาวนาทโย จตโสฺส อปฺปมญฺญา, จตโสฺส อรูปสมาปตฺติโย, ปฏิโลมโต ชรามรณาทีนิ, อนุโลมโต อวิชฺชาทีนิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานิ จ โยเชตพฺพานิฯ ตตฺรายํ เอกปทโยชนา – ชรามรณํ ทุกฺขสจฺจํ, ชาติ สมุทยสจฺจํ, อุภินฺนํ นิสฺสรณํ นิโรธสจฺจํ, นิโรธปฺปชานนา ปฏิปทา มคฺคสจฺจนฺติ เอวํ เอเกกปทุทฺธาเรน สพฺพธมฺเม สมฺมา สามญฺจ พุทฺธ อนุพุทฺธ ปฏิวิทฺธฯ ยํ วา ปน กิญฺจิ อตฺถิ เนยฺยํ นาม, สพฺพสฺส สมฺมา สมฺพุทฺธตฺตา วิโมกฺขนฺติกญาณวเสน สมฺมาสมฺพุทฺโธฯ ตสฺส ปน วิภาโค อุปริ อาวิ ภวิสฺสตีติฯ ยสฺมา ปน สพฺพพุทฺธา สมฺมาสมฺพุทฺธคุเณนาปิ สมสมา, ตสฺมา สเพฺพสํ วเสน ‘‘สมฺมาสมฺพุทฺธาน’’นฺติ อาหฯ

๓๘. อิทานิ ปริยนฺตปาริสุทฺธิอปริยนฺตปาริสุทฺธิสีลทฺวเย เอเกกเมว สีลํ ปญฺจธา ภินฺทิตฺวา ทเสฺสตุํ **อตฺถิ สีลํ ปริยนฺตํ, อตฺถิ สีลํ อปริยนฺต**นฺติอาทิมาหฯ อิตเรสุ ปน ตีสุ สีเลสุ ตถาวิโธ เภโท นตฺถีติฯ ตตฺถ **ลาภปริยนฺต**นฺติ ลาเภน ปริยโนฺต เภโท เอตสฺสาติ ลาภปริยนฺตํฯ เอวํ เสสานิปิฯ **ยโส**ติ ปเนตฺถ ปริวาโรฯ **อิธา**ติ อิมสฺมิํ โลเกฯ **เอกโจฺจ**ติ เอโกฯ **ลาภเหตู**ติ ลาโภเยว เหตุ ลาภเหตุ, ตสฺมา ลาภเหตุโตติ วุตฺตํ โหติฯ เหตฺวเตฺถ นิสฺสกฺกวจนํฯ ‘‘ลาภปจฺจยา ลาภการณา’’ติ ตเสฺสว เววจนํฯ เหตุเมว หิ ปฏิจฺจ เอตํ ผลเมตีติ **ปจฺจโย**ติ จ, ผลุปฺปตฺติํ การยตีติ **การณ**นฺติ จ วุจฺจติฯ

ยถาสมาทินฺนนฺติ ยํ ยํ สมาทินฺนํ คหิตํฯ **วีติกฺกมตี**ติ อชฺฌาจรติฯ **เอวรูปานี**ติ เอวํสภาวานิ, วุตฺตปฺปการานีติ อธิปฺปาโยฯ **สีลานี**ติ คหฏฺฐสีลานิ วา โหนฺตุ ปพฺพชิตสีลานิ วา, เยสํ อาทิมฺหิ วา อเนฺต วา เอกํ ภินฺนํ, ตานิ ปริยเนฺต ฉินฺนสาฏโก วิย **ขณฺฑานิ**ฯ เยสํ เวมเชฺฌ เอกํ ภินฺนํ, ตานิ มเชฺฌ วินิวิทฺธสาฏโก วิย **ฉิทฺทานิ**ฯ เยสํ ปฏิปาฏิยา เทฺว วา ตีณิ วา ภินฺนานิ, ตานิ ปิฏฺฐิยา วา กุจฺฉิยา วา อุฏฺฐิเตน ทีฆวฏฺฏาทิสณฺฐาเนน วิสภาควเณฺณน กาฬรตฺตาทีนํ อญฺญตรสรีรวณฺณา คาวี วิย **สพลานิ**ฯ เยสํ อนฺตรนฺตรา เอเกกานิ ภินฺนานิ, ตานิ อนฺตรนฺตรา วิสภาควณฺณพินฺทุวิจิตฺรา คาวี วิย **กมฺมาสานิ**ฯ อวิเสเสน วา สพฺพานิปิ สตฺตวิเธน เมถุนสํโยเคน โกธูปนาหาทีหิ จ ปาปธเมฺมหิ อุปหตตฺตา ขณฺฑานิ ฉิทฺทานิ สพลานิ กมฺมาสานีติฯ ตานิเยว ตณฺหาทาสพฺยโต โมเจตฺวา ภุชิสฺสภาวากรเณน **น ภุชิสฺสานิ**ฯ พุทฺธาทีหิ วิญฺญูหิ น ปสตฺถตฺตา **น วิญฺญุปฺปสตฺถานิ**ฯ ตณฺหาทิฏฺฐีหิ ปรามฏฺฐตฺตา, เกนจิ วา ‘‘อยํ เต สีเลสุ โทโส’’ติ ปรามฏฺฐุํ สกฺกุเณยฺยตาย **ปรามฏฺฐานิ**ฯ อุปจารสมาธิํ อปฺปนาสมาธิํ วา, อถ วา มคฺคสมาธิํ ผลสมาธิํ วา น สํวตฺตยนฺตีติ **อสมาธิสํวตฺตนิกานิ**ฯ น สมาธิสํวตฺตนิกานีติปิ ปาโฐฯ

เกจิ ปน ‘‘ขณฺฑานีติ กุสลานํ ธมฺมานํ อปฺปติฏฺฐาภูตตฺตา, ฉิทฺทานีติปิ เอวํฯ สพลานีติ วิวณฺณกรณตฺตา, กมฺมาสานีติปิ เอวํฯ น ภุชิสฺสานีติ ตณฺหาทาสพฺยํ คตตฺตาฯ น วิญฺญุปฺปสตฺถานีติ กุสเลหิ ครหิตตฺตาฯ ปรามฏฺฐานีติ ตณฺหาย คหิตตฺตาฯ อสมาธิสํวตฺตนิกานีติ วิปฺปฏิสารวตฺถุภูตตฺตา’’ติ เอวมตฺถํ วณฺณยนฺติฯ

น อวิปฺปฏิสารวตฺถุกานีติ วิปฺปฏิสาราวหตฺตา อวิปฺปฏิสารสฺส ปติฏฺฐา น โหนฺตีติ อ โตฺถฯ **น ปาโมชฺชวตฺถุกานี**ติ อวิปฺปฏิสารชาย ทุพฺพลปีติยา น วตฺถุภูตานิ ตสฺสา อนาวหตฺ ตา ฯ เอวํ เสเสสุปิ โยชนา กาตพฺพาฯ **น ปีติวตฺถุกานี**ติ ทุพฺพลปีติชาย พลวปีติยา น วตฺถุภู ตานิฯ **น ปสฺสทฺธิวตฺถุกานี**ติ พลวปีติชาย กายจิตฺตปสฺสทฺธิยา น วตฺถุภูตานิฯ **น สุขวตฺถุ กานี**ติ ปสฺสทฺธิชสฺส กายิกเจตสิกสุขสฺส น วตฺถุภูตานิฯ **น สมาธิวตฺถุกานี**ติ สุขชสฺส สมาธิ สฺส น วตฺถุภูตานิฯ **น ยถาภูตญาณทสฺสนวตฺถุกานี**ติ สมาธิปทฏฺฐานสฺส ยถาภูตญาณทสฺ สนสฺส น วตฺถุภูตานิฯ

น เอกนฺตนิพฺพิทายาติอาทีสุ **น**-การเมว อาหริตฺวา ‘‘น วิราคายา’’ติอาทินา นเยน เส สปเทหิปิ โยเชตพฺพํฯ **น วิราคายา**ติอาทีสุ สนกาโร วา ปาโฐฯ ตตฺถ **เอกนฺตนิพฺพิทายา**ติ เอกเนฺตน วฏฺฏ นิพฺพินฺทนตฺถาย น สํวตฺตนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ เอวํ เสเสสุปิ โยเชตพฺพํฯ **วิราคา ยา**ติ วฏฺฏ วิรชฺชนตฺถายฯ **นิโรธายา**ติ วฏฺฏสฺส นิโรธนตฺถายฯ **อุปสมายา**ติ นิโรธิตสฺส ปุน อนุปฺปตฺติวเสน วฏฺฏสฺส อุปสมนตฺถายฯ **อภิญฺญายา**ติ วฏฺฏสฺส อภิชานนตฺถายฯ **สโมฺพธา ยา**ติ กิเลสนิทฺทาวิคเมน วฏฺฏโต ปพุชฺฌนตฺถายฯ **นิพฺพานายา**ติ อมตนิพฺพานตฺถายฯ

ยถาสมาทินฺนํ สิกฺขาปทํ วีติกฺกมายาติ ยถาสมาทินฺนสฺส สิกฺขาปทสฺส วีติกฺกมนตฺ ถายฯ วิภตฺติวิปลฺลาสวเสน ปเนตฺถ อุปโยควจนํ กตํฯ **จิตฺตมฺปิ น อุปฺปาเทตี**ติ จิตฺตุปฺปาท สุทฺธิยา สีลสฺส อติวิสุทฺธภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, น ปน จิตฺตุปฺปาทมเตฺตน สีลํ ภิชฺชติฯ **กึ โส วี ติกฺกมิสฺสตี**ติ กิมตฺถํ วีติกฺกมํ กริสฺสติ, เนว วีติกฺกมํ กริสฺสตีติ อโตฺถฯ **อขณฺฑานี**ติอาทีนิ เหฏฺฐา วุตฺตปฏิปกฺขนเยน เวทิตพฺพานิฯ น ขณฺฑานีติปิ ปาโฐฯ ‘‘เอกนฺตนิพฺพิทายา’’ติอาที สุ เอกเนฺตน วฏฺฏ นิพฺพินฺทนตฺถายาติอาทินา นเยน โยเชตพฺพํ ฯ เอตฺถ ปน **นิพฺพิทายา**ติ วิ ปสฺสนาฯ **วิราคายา**ติ มโคฺคฯ **นิโรธาย อุปสมายา**ติ นิพฺพานํฯ **อภิญฺญาย สโมฺพธายา**ติ มโคฺคฯ **นิพฺพานายา**ติ นิพฺพานเมวฯ เอกสฺมึ ฐาเน วิปสฺสนา, ทฺวีสุ มโคฺค, ตีสุ นิพฺพานํ วุตฺ ตนฺติ เอวํ อวตฺถานกถา เวทิตพฺพาฯ ปริยาเยน ปน สพฺพานิเปตานิ มคฺคเววจนานิปิ นิพฺพาน เววจนานิปิ โหนฺติเยวฯ

๓๙. อิทานิ ปริยนฺตาปริยนฺตวเสน วิชฺชมานปเภทํ ทเสฺสตฺวา ปุน ธมฺมวเสน ชาติวเสน ปจฺจยวเสน สมฺปยุตฺตวเสน สีลสฺส ปเภทํ ทเสฺสตุํ **กึ สีล**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ สมุฏฺฐาติ เอเต นาติ สมุฏฺฐานํฯ ปจฺจยเสฺสตํ นามํฯ กึ สมุฏฺฐานมสฺสาติ **กึสมุฏฺฐานํ**ฯ กตินํ ธมฺมานํ สโมธานํ สมวาโย อสฺสาติ **กติธมฺมสโมธานํ**ฯ

เจตนา สีลนฺติ ปาณาติปาตาทีหิ วิรมนฺตสฺส, วตฺตปฏิปตฺตึ วา ปูเรนฺตสฺส เจตนาฯ **เจต สิกํ สีล**นฺติ ปาณาติปาตาทีหิ วิรมนฺตสฺส วิรติฯ อปิจ เจตนา สีลํ นาม ปาณาติปาตาทีนิ ปช หนฺตสฺส สตฺตกมฺมปถเจตนา ฯ เจตสิกํ สีลํ นาม ‘‘อภิชฺฌํ โลเก ปหาย วิคตาภิเชฺฌน เจตสา วิหรตี’’ติอาทินา (ที. นิ. ๑.๒๑๗) นเยน วุตฺตา อนภิชฺฌาอพฺยาปาทสมฺมาทิฏฺฐิธมฺมาฯ **สํวโร สีล**นฺติ เอตฺถ ปญฺจวิโธ สํวโร เวทิตโพฺพ – ปาติโมกฺขสํวโร, สติสํวโร, ญาณสํวโร, ขนฺติสํว โร, วีริยสํวโรติฯ ตตฺถ ‘‘อิมินา ปาติโมกฺขสํวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต’’ติ (วิภ. ๕๑๑) อยํ **ปาติโมกฺขสํวโร**ฯ ‘‘รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ, จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๒๑๓; ม. นิ. ๑.๒๙๕; สํ. นิ. ๔.๒๓๙; อ. นิ. ๓.๑๖) อยํ **สติสํวโร**ฯ

‘‘ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ, (อชิตาติ ภควา;)
สติ เตสํ นิวารณํ;
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ, ปญฺญาเยเต ปิธียเร’’ติฯ (สุ. นิ. ๑๐๔๑) –

อยํ **ญาณสํวโร**ฯ ปจฺจยปฏิเสวนมฺปิ เอเตฺถว สโมธานํ คจฺฉติฯ โย ปนายํ ‘‘ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺสา’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๒๔; อ. นิ. ๔.๑๑๔; ๖.๕๘) นเยน อาคโต, อยํ **ขนฺติสํวโร** นามฯ โย จายํ ‘‘อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสตี’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๒๖; อ. นิ. ๔.๑๑๔; ๖.๕๘) นเยน อาคโต, อยํ **วีริยสํวโร** นามฯ อาชีวปาริสุทฺธิปิ เอเตฺถว สโมธานํ คจฺฉติฯ อิติ อยํ ปญฺจวิโธปิ สํวโร, ยา จ ปาปภีรุกานํ กุลปุตฺตานํ สมฺปตฺตวตฺถุโต วิรติ, สพฺพเมตํ สํวรสีลนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อวีติกฺกโม สีล**นฺติ สมาทินฺนสีลสฺส กายิกวาจสิโก อวีติกฺกโมฯ อิทํ ตาว **กึ สีล**นฺติ ปญฺหสฺส วิสฺสชฺชนํฯ

กติ สีลานีติ ปญฺหสฺส วิสฺสชฺชเน **กุสลสีลํ อกุสลสีลํ อพฺยากตสีล**นฺติ เอตฺถ ยสฺมา โลเก เตสํ เตสํ สตฺตานํ ปกติ สีลนฺติ วุจฺจติ, ยํ สนฺธาย ‘‘อยํ สุขสีโล, อยํ ทุกฺขสีโล, อยํ กลหสีโล, อยํ มณฺฑนสีโล’’ติ ภณนฺติฯ ตสฺมา เตน ปริยาเยน อตฺถุทฺธารวเสน อกุสลสีลมฺปิ สีลนฺติ วุตฺตํฯ ตํ ปน ‘‘สุตฺวาน สํวเร ปญฺญา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๓๗) วจนโต อิธาธิเปฺปตสีลํ น โหตีติฯ

ยสฺมา ปน เจตนาทิเภทสฺส สีลสฺส สมฺปยุตฺตจิตฺตํ สมุฏฺฐานํ, ตสฺมา **กุสลจิตฺตสมุฏฺฐานํ กุสลสีล**นฺติอาทิมาหฯ

สํวรสโมธานํ สีลนฺติ สํวรสมฺปยุตฺตขนฺธาฯ เต หิ สํวเรน สมาคตา มิสฺสีภูตาติ สํวรสโมธานนฺติ วุตฺตาฯ เอวํ อวีติกฺกมสโมธานํ สีลมฺปิ เวทิตพฺพํฯ **ตถาภาเว ชาตเจตนา สโมธานํ สีล**นฺติ สํวรภาเว อวีติกฺกมภาเว ชาตเจตนาสมฺปยุตฺตา ขนฺธาฯ ยสฺมา จ ตีสุปิ เจเตสุ ตํสมฺปยุตฺตา ธมฺมา อธิเปฺปตา, ตสฺมา เจตนาสโมธาเนน เจตสิกานมฺปิ สงฺคหิตตฺตา เจตสิกสโมธานสีลํ วิสุํ น นิทฺทิฏฺฐนฺติ เวทิตพฺพํฯ เหฏฺฐา เจตนาทโย ธมฺมา ‘‘สีล’’นฺติ วุตฺตาฯ น เกวลํ เต เอว สีลํ, ตํสมฺปยุตฺตา ธมฺมาปิ สีลเมวาติ ทสฺสนตฺถํ อยํ ติโก วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

๔๐. อิทานิ ยสฺมา เจตนาเจตสิกา สํวราวีติกฺกมาเยว โหนฺติ น วิสุํ, ตสฺมา สํวราวีติกฺกเมเยว ยาว อรหตฺตมคฺคา สาธารณกฺกเมน โยเชโนฺต **ปาณาติปาตํ สํวรฏฺฐน สีลํ, อวีติกฺกมฏฺฐน สีล**นฺติอาทิมาหฯ ปาณาติปาตา เวรมณิอาทโย หิ ยสฺมา อตฺตโน อตฺตโน ปจฺจนีกํ สํวรนฺติ, ตํ น วีติกฺกมนฺติ จ, ตสฺมา สํวรณโต อวีติกฺกมนโต จ สํวรฏฺฐน สีลํ อวีติกฺกมฏฺฐน สีลํ นาม โหติฯ ตตฺถ **ปาณาติปาตํ สํวรฏฺฐนา**ติ ปาณาติปาตสฺส ปิทหนฏฺฐน สีลํฯ กึ ตํ? ปาณาติปาตา เวรมณีฯ สา จ ตํ สํวรนฺตีเยว ตํ น วีติกฺกมตีติ **อวีติกฺกมฏฺฐน** สีลํฯ เอวเมว **อทินฺนาทานา เวรมณิ**อาทโย อนภิชฺฌาอพฺยาปาทสมฺมาทิฏฺฐิโย โยเชตพฺพาฯ

ปาณาติปาตนฺติอาทีสุ ปน ทสสุ อกุสลกมฺมปเถสุ ปาณสฺส อติปาโต **ปาณาติปาโต**ฯ ปาณวโธ ปาณฆาโตติ วุตฺตํ โหติฯ **ปาโณ**ติ เจตฺถ โวหารโต สโตฺต, ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยํฯ ตสฺมึ ปน ปาเณ ปาณสญฺญิโน ชีวิตินฺทฺริยุปเจฺฉทกอุปกฺกมสมุฏฺฐาปิกา กายวจีทฺวารานํ อญฺญตรทฺวารปฺปวตฺตา วธกเจตนา ปาณาติปาโตฯ โส คุณวิรหิเตสุ ติรจฺฉานคตาทีสุ ปาเณสุ ขุทฺทเก ปาเณ อปฺปสาวโชฺช, มหาสรีเร มหาสาวโชฺชฯ กสฺมา? ปโยคมหนฺตตายฯ ปโยคสมเตฺตปิ วตฺถุมหนฺตตายฯ คุณวเนฺตสุ มนุสฺสาทีสุ อปฺปคุเณ ปาเณ อปฺปสาวโชฺช, มหาคุเณ มหาสาวโชฺชฯ สรีรคุณานํ ปน สมภาเว สติ กิเลสานํ อุปกฺกมานญฺจ มุทุตาย อปฺปสาวโชฺช, ติพฺพตาย มหาสาวโชฺชติ เวทิตโพฺพฯ ตสฺส ปญฺจ สมฺภารา – ปาโณ, ปาณสญฺญิตา, วธกจิตฺตํ, อุปกฺกโม, เตน มรณนฺติฯ

อทินฺนสฺส อาทานํ **อทินฺนาทานํ,** ปรสํหรณํ, เถยฺยํ, โจริกาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ **อทินฺน**นฺติ ปรปริคฺคหิตํ, ยตฺถ ปโร ยถากามการิตํ อาปชฺชโนฺต อทณฺฑารโห อนุปวโชฺช จ โหติ, ตสฺมึ

ปรปริคฺคหิเต ปรปริคฺคหิตสญฺญิโน ตทาทายกอุปกฺกมสมุฏฺฐาปิกา กายวจีทฺวารานํ อญฺญตรทฺวารปฺปวตฺตา เถยฺยเจตนา อทินฺนาทานํฯ ตํ หีเน ปรสนฺตเก อปฺปสาวชฺชํ, ปณีเต มหาสาวชฺชํฯ กสฺมา? วตฺถุปณีตตายฯ วตฺถุสมเตฺต สติ คุณาธิกานํ สนฺตเก วตฺถุสฺมึ มหาสาวชฺชํ, ตํ ตํ คุณาธิกํ อุปาทาย ตโต ตโต หีนคุณสฺส สนฺตเก วตฺถุสฺมึ อปฺปสาวชฺชํฯ ตสฺส ปญฺจ สมฺภารา – ปรปริคฺคหิตํ, ปรปริคฺคหิตสญฺญิตา เถยฺยจิตฺตํ, อุปกฺกโม, เตน หรณนฺติฯ

กาเมสูติ เมถุนสมาจาเรสุฯ **มิจฺฉาจาโร**ติ เอกนฺตนินฺทิโต ลามกาจาโรฯ ลกฺขณโต ปน อสทฺธมฺมาธิปฺปาเยน กายทฺวารปฺปวตฺตา อคมนียฏฺฐานวีติกฺกมเจตนา กาเมสุ มิจฺฉาจาโรฯ

ตตฺถ **อคมนียฏฺฐานํ** นาม ปุริสานํ ตาว มาตุรกฺขิตา, ปิตุรกฺขิตา, มาตาปิตุรกฺขิตา, ภาตุรกฺขิตา, ภคินิรกฺขิตา, ญาติรกฺขิตา, โคตฺตรกฺขิตา, ธมฺมรกฺขิตา, สารกฺขา, สปริทณฺฑาติ มาตุรกฺขิตาทโย ทส, ธนกฺกีตา, ฉนฺทวาสินี, โภควาสินี, ปฏวาสินี, โอทปตฺตกินี, โอภตจุมฺพฏา, ทาสี จ, ภริยา จ, กมฺมการี จ ภริยา จ, ธชาหฏา มุหุตฺติกาติ ธนกฺกีตาทโย ทสาติ วีสติ อิตฺถิโยฯ อิตฺถีสุ ปน ทฺวินฺนํ สารกฺขสปริทณฺฑานํ ทสนฺนญฺจ ธนกฺกีตาทีนนฺติ ทฺวาทสนฺนํ อิตฺถีนํ อเญฺญ ปุริสา, อิทํ อคมนียฏฺฐานํ นามฯ

โส ปเนส มิจฺฉาจาโร สีลาทิคุณรหิเต อคมนียฏฺฐาเน อปฺปสาวโชฺช, สีลาทิคุณสมฺปเนฺน มหาสาวโชฺชฯ ตสฺส จตฺตาโร สมฺภารา – อคมนียวตฺถุ, ตสฺมึ เสวนจิตฺตํ, เสวนปโยโค, มเคฺคนมคฺคปฏิปตฺติอธิวาสนนฺติฯ

มุสาติ วิสํวาทนปุเรกฺขารสฺส อตฺถภญฺชโก วจีปโยโค, กายปโยโค วาฯ วิสํวาทนาธิปฺปาเยน ปนสฺส ปรวิสํวาทกกายวจีปโยคสมุฏฺฐาปิกา เจตนา มุสาวาโทฯ อปโร นโย – **มุสา**ติ อภูตํ อตจฺฉํ วตฺถุฯ **วาโท**ติ ตสฺส ภูตโต ตจฺฉโต วิญฺญาปนํฯ ลกฺขณโต ปน อตถํ วตฺถุํ ตถโต ปรํ วิญฺญาเปตุกามสฺส ตถาวิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปิกา เจตนา มุสาวาโทฯ โส ยมตฺถํ ภญฺชติ, ตสฺส อปฺปตาย อปฺปสาวโชฺช, มหนฺตตาย มหาสาวโชฺชฯ อปิจ คหฏฺฐานํ อตฺตโน สนฺตกํ อทาตุกามตาย นตฺถีติอาทินยปฺปวโตฺต อปฺปสาวโชฺช, สกฺขินา หุตฺวา อตฺถภญฺชนตฺถํ วุโตฺต มหาสาวโชฺชฯ ปพฺพชิตานํ อปฺปกมฺปิ เตลํ วา สปฺปึ วา ลภิตฺวา หสาธิปฺปาเยน ‘‘อชฺช คาเม เตลํ นที มเญฺญ สนฺทตี’’ติ ปูรณกถานเยน ปวโตฺต อปฺปสาวโชฺช, อทิฏฺฐํเยว ปน ทิฏฺฐนฺติอาทินา นเยน วทนฺตานํ มหาสาวโชฺชฯ ตสฺส จตฺตาโร สมฺภารา – อตถํ วตฺถุ, วิสํวาทนจิตฺตํ, ตโชฺช วายาโม, ปรสฺส ตทตฺถวิชานนนฺติฯ

ยาย วาจาย ยสฺส ตํ วาจํ ภาสติ, ตสฺส หทเย อตฺตโน ปิยภาวํ, ปรสฺส จ สุญฺญภาวํ กโรติ, สา **ปิสุณา วาจา**ฯ ยาย ปน อตฺตานมฺปิ ปรมฺปิ ผรุสํ กโรติ, ยา วาจา สยมฺปิ ผรุสา เนว กณฺณสุขา น หทยสุขา วา, อยํ **ผรุสา วาจา**ฯ เยน สมฺผํ ปลปติ นิรตฺถกํ, โส **สมฺผปฺปลาโป**ฯ เตสํ มูลภูตา เจตนาปิ ปิสุณาวาจาทินามเมว ลภติฯ สา เอว จ อิธ อธิเปฺปตาติฯ

ตตฺถ สํกิลิฏฺฐจิตฺตสฺส ปเรสํ วา เภทาย อตฺตโน ปิยกมฺยตาย วา กายวจีปโยคสมุฏฺฐาปิกา เจตนา ปิสุณา วาจาฯ สา ยสฺส เภทํ กโรติ, ตสฺส อปฺปคุณตาย อปฺปสาวชฺชา, มหาคุณตาย มหาสาวชฺชาฯ ตสฺสา จตฺตาโร สมฺภารา – ภินฺทิตโพฺพ ปโร, ‘‘อิติ อิเม นานา ภวิสฺสนฺตี’’ติ เภทปุเรกฺขารตา วา ‘‘อิติ อหํ ปิโย ภวิสฺสามิ วิสฺสาสิโก’’ติ ปิยกมฺยตา วา, ตโชฺช วายาโม, ตสฺส ตทตฺถวิชานนนฺติฯ ปเร ปน อภิเนฺน กมฺมปถเภโท นตฺถิ, ภิเนฺนเยว โหติฯ

ปรสฺส มมฺมเจฺฉทกกายวจีปโยคสมุฏฺฐาปิกา เอกนฺตผรุสเจตนา ผรุสา วาจาฯ มมฺมเจฺฉทโกปิ ปน ปโยโค จิตฺตสณฺหตาย ผรุสา วาจา น โหติฯ มาตาปิตโร หิ กทาจิ ปุตฺตเก เอวมฺปิ วทนฺติ ‘‘โจรา โว ขณฺฑาขณฺฑิกํ กโรนฺตู’’ติฯ อุปฺปลปตฺตมฺปิ จ เนสํ อุปริ ปตนฺตํ น อิจฺฉนฺติฯ อาจริยุปชฺฌายา จ กทาจิ นิสฺสิตเก เอวํ วทนฺติ ‘‘กึ อิเม อหิริกา อโนตฺตปฺปิโน, นิทฺธมถ เน’’ติฯ อถ จ เนสํ อาคมาธิคมสมฺปตฺตึ อิจฺฉนฺติฯ ยถา จ จิตฺตสณฺหตาย ผรุสา วาจา น โหติ, เอวํ วจนสณฺหตาย อผรุสา วาจาปิ น โหติฯ น หิ มาราเปตุกามสฺส ‘‘อิมํ สุขํ สยาเปถา’’ติ วจนํ อผรุสา วาจา โหติ, จิตฺตผรุสตาย ปเนสา ผรุสา วาจาวฯ สา ยํ สนฺธาย ปวตฺติตา, ตสฺส อปฺปคุณตาย อปฺปสาวชฺชา, มหาคุณตาย มหาสาวชฺชาฯ ตสฺสา ตโย สมฺภารา – อกฺโกสิตโพฺพ ปโร, กุปิตจิตฺตํ, อกฺโกสนาติฯ

อนตฺถวิญฺญาปิกา กายวจีปโยคสมุฏฺฐาปิกา อกุสลเจตนา สมฺผปฺปลาโปฯ โส อาเสวนมนฺทตาย อปฺปสาวโชฺช, อาเสวนมหนฺตตาย มหาสาวโชฺชฯ ตสฺส เทฺว สมฺภารา – ภารตยุทฺธสีตาหรณาทินิรตฺถกกถาปุเรกฺขารตา, ตถารูปิกถากถนญฺจาติฯ ปเร ปน ตํ กถํ อคณฺหนฺเต กมฺมปถเภโท นตฺถิ, ปเรน สมฺผปฺปลาเป คหิเตเยว โหติฯ

อภิชฺฌายตีติ **อภิชฺฌา,** ปรภณฺฑาภิมุขี หุตฺวา ตนฺนินฺนตาย ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ สา ‘‘อโห วต อิทํ มมสฺสา’’ติ เอวํ ปรภณฺฑาภิชฺฌายนลกฺขณา, อทินฺนาทานํ วิย อปฺปสาวชฺชา มหาสาวชฺชา จฯ ตสฺส เทฺว สมฺภารา – ปรภณฺฑํ, อตฺตโน ปริณามนญฺจาติฯ ปรภณฺฑวตฺถุเก หิ โลเภ อุปฺปเนฺนปิ น ตาว กมฺมปถเภโท โหติ, ยาว ‘‘อโห วต อิทํ มมสฺสา’’ติ อตฺตโน น ปริณาเมติฯ

หิตสุขํ พฺยาปาทยตีติ **พฺยาปาโท**ฯ โส ปรวินาสาย มโนปโทสลกฺขโณ, ผรุสา วาจา วิย อปฺปสาวโชฺช มหาสาวโชฺช จฯ ตสฺส เทฺว สมฺภารา – ปรสโตฺต จ, ตสฺส จ วินาสจินฺตาติฯ ปรสตฺตวตฺถุเก หิ โกเธ อุปฺปเนฺนปิ น ตาว กมฺมปถเภโท โหติ, ยาว ‘‘อโห วตายํ อุจฺฉิเชฺชยฺย วินเสฺสยฺยา’’ติ ตสฺส วินาสํ น จิเนฺตติฯ

ยถาภุจฺจคหณาภาเวน มิจฺฉา ปสฺสตีติ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ**ฯ สา ‘‘นตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทินา นเยน วิปรีตทสฺสนลกฺขณา, สมฺผปฺปลาโป วิย อปฺปสาวชฺชา, มหาสาวชฺชา จฯ อปิจ อนิยตา อปฺปสาวชฺชา, นิยตา มหาสาวชฺชาฯ ตสฺสา เทฺว สมฺภารา – วตฺถุโน จ คหิตาการวิปรีตตา, ยถา จ ตํ คณฺหาติ, ตถาภาเวน ตสฺสูปฏฺฐานนฺติฯ ตตฺถ นตฺถิกาเหตุกอกิริยทิฏฺฐีหิ เอว กมฺมปถเภโท โหติ, น อญฺญทิฏฺฐีหิฯ

อิเมสํ ปน ทสนฺนํ อกุสลกมฺมปถานํ ธมฺมโต, โกฏฺฐาสโต, อารมฺมณโต, เวทนาโต, มูลโตติ ปญฺจหากาเรหิ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

ตตฺถ **ธมฺมโต**ติ เอเตสุ หิ สตฺต ปฏิปาฏิยา เจตนาธมฺมาว โหนฺติ, อภิชฺฌาทโย ตโย เจตนาสมฺปยุตฺตาฯ

โกฏฺฐาสโตติ ปฏิปาฏิยา สตฺต, มิจฺฉาทิฏฺฐิ จาติ อิเม อฏฺฐ กมฺมปถา เอว โหนฺติ, โน มูลานิฯ อภิชฺฌาพฺยาปาทา กมฺมปถา เจว มูลานิ จฯ อภิชฺฌา หิ มูลํ ปตฺวา โลโภ อกุสลมูลํ โหติ, พฺยาปาโท โทโส อกุสลมูลํฯ

อารมฺมณโตติ ปาณาติปาโต ชีวิตินฺทฺริยารมฺมณโต สงฺขารารมฺมโณฯ อทินฺนาทานํ สตฺตารมฺมณํ วา สงฺขารารมฺมณํ วาฯ มิจฺฉาจาโร โผฏฺฐพฺพวเสน สงฺขารารมฺมโณ, สตฺตารมฺมโณติปิ เอเกฯ มุสาวาโท สตฺตารมฺมโณ วา สงฺขารารมฺมโณ วาฯ ตถา ปิสุณา วาจาฯ ผรุสา วาจา สตฺตารมฺมณาว สมฺผปฺปลาโป ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาตวเสน สตฺตารมฺมโณ วา สงฺขารารมฺมโณ วาฯ ตถา อภิชฺฌาฯ พฺยาปาโท สตฺตารมฺมโณวฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ เตภูมกธมฺมวเสน สงฺขารารมฺมณาวฯ

เวทนาโตติ ปาณาติปาโต ทุกฺขเวทโน โหติฯ กิญฺจาปิ หิ ราชาโน โจรํ ทิสฺวา หสมานาปิ ''คจฺฉถ ภเณ, มาเรถ น''นฺติ วทนฺติ, สนฺนิฏฺฐาปกเจตนา ปน เนสํ ทุกฺขสมฺปยุตฺตาว โหติฯ อทินฺนาทานํ ติเวทนํฯ ตญฺหิ ปรภณฺฑํ ทิสฺวา หฏฺฐตุฏฺฐสฺส คณฺหโต สุขเวทนํ โหติ, ภีตตสิตสฺส คณฺหโต ทุกฺขเวทนํ, ตถา วิปากนิสฺสนฺทผลานิ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสฯ คหณกาเล มชฺฌตฺตภาเว ฐิตสฺส ปน คณฺหโต อทุกฺขมสุขเวทนํ โหติฯ มิจฺฉาจาโร สุขมชฺฌตฺตวเสน ทฺวิเวทโน, สนฺนิฏฺฐาปกจิตฺเต ปน มชฺฌตฺตเวทโน น โหติฯ มุสาวาโท อทินฺนาทาเน วุตฺตนเยเนว ติเวทโน, ตถา ปิสุณา วาจาฯ ผรุสา วาจา ทุกฺขเวทนาฯ สมฺผปฺปลาโป ติเวทโนฯ ปเรสุ หิ สาธุการํ เทเนฺตสุ เจลาทีนิ อุกฺขิปเนฺตสุ หฏฺฐตุฏฺฐสฺส สีตาหรณภารตยุทฺธาทีนิ กถนกาเล โส สุขเวทโน โหติ, ปฐมํ ทินฺนเวตเนน เอเกน ปจฺฉา อาคนฺตฺวา ''อาทิโต ปฏฺฐาย กเถหี''ติ วุเตฺต ''นิรวเสสํ ยถานุสนฺธิกํ ปกิณฺณกกถํ กเถสฺสามิ นุ โข, โน''ติ โทมนสฺสิตสฺส กถนกาเล ทุกฺขเวทโน โหติ, มชฺฌตฺตสฺส กถยโต อทุกฺขมสุขเวทโน โหติฯ อภิชฺฌา สุขมชฺฌตฺตวเสน ทฺวิเวทนา, ตถา มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ พฺยาปาโท ทุกฺขเวทโนฯ

มูลโตติ ปาณาติปาโต โทสโมหวเสน ทฺวิมูลโก โหติ, อทินฺนาทานํ โทสโมหวเสน วา โลภโมหวเสน วา, มิจฺฉาจาโร โลภโมหวเสน, มุสาวาโท โทสโมหวเสน วา โลภโมหวเสน วาฯ ตถา ปิสุณา วาจา สมฺผปฺปลาโป จฯ ผรุสา วาจา โทสโมหวเสน, อภิชฺฌา โมหวเสน เอกมูลา, ตถา พฺยาปาโทฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ โลภโมหวเสน ทฺวิมูลาติฯ

อกุสลกมฺมปถกถา นิฏฺฐิตาฯ

ปาณาติปาตาทีหิ ปน วิรติโย, อนภิชฺฌาอพฺยาปาทสมฺมาทิฏฺฐิโย จาติ อิเม ทส กุสลกมฺมปถา นามฯ ปาณาติปาตาทีหิ เอตาย วิรมนฺติ, สยํ วา วิรมติ, วิรมณมตฺตเมว วา เอตนฺติ **วิรติ**ฯ ยา ปาณาติปาตาทีหิ วิรมนฺตสฺส กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตา วิรติ, สา ปเภทโต ติวิธา โหติ สมฺปตฺตวิรติ สมาทานวิรติ สมุเจฺฉทวิรตีติฯ ตตฺถ อสมาทินฺนสิกฺขาปทานํ อตฺตโน ชาติวยพาหุสจฺจาทีนิ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ''อยุตฺตํ อมฺหากํ เอวรูปํ ปาปํ กาตุ''นฺติ สมฺปตฺตวตฺถุํ อวีติกฺกมนฺตานํ อุปฺปชฺชมานา วิรติ **สมฺปตฺตวิรติ** นามฯ สมาทินฺนสิกฺขาปทานํ ปน สิกฺขาปทสมาทาเน จ ตตุตฺตริ จ อตฺตโน ชีวิตมฺปิ ปริจฺจชิตฺวา วตฺถุํ อวีติกฺกมนฺตานํ อุปฺปชฺชมานา วิรติ **สมาทานวิรติ** นามฯ อริยมคฺคสมฺปยุตฺตา ปน วิรติ **สมุเจฺฉทวิรติ** นาม, ยสฺสา อุปฺปตฺติโต ปภุติ อริยปุคฺคลานํ ''ปาณํ ฆาเตสฺสามา''ติอาทิจิตฺตมฺปิ น อุปฺปชฺชตีติฯ

อิทานิ อกุสลกมฺมปถานํ วิย อิเมสํ กุสลกมฺมปถานํ ธมฺมโต, โกฏฺฐาสโต, อารมฺมณโต, เวทนาโต, มูลโตติ ปญฺจหากาเรหิ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

ตตฺถ **ธมฺมโต**ติ เอเตสุปิ ปฏิปาฏิยา สตฺต เจตนาปิ วฏฺฏนฺติ วิรติโยปิ, อเนฺต ตโย เจตนาสมฺปยุตฺตาวฯ

โกฏฺฐาสโตติ ปฏิปาฏิยา สตฺต กมฺมปถา เอว, โน มูลานิ, อเนฺต ตโย กมฺมปถา เจว มูลานิ จฯ อนภิชฺฌา หิ มูลํ ปตฺวา อโลโภ กุสลมูลํ โหติ, อพฺยาปาโท อโทโส กุสลมูลํ, สมฺมาทิฏฺฐิ อโมโห กุสลมูลํฯ

อารมฺมณโตติ ปาณาติปาตาทีนํ อารมฺมณาเนว เอเตสํ อารมฺมณานิฯ วีติกฺกมิตพฺพโตเยว หิ เวรมณี นาม โหติฯ ยถา ปน นิพฺพานารมฺมโณ อริยมโคฺค กิเลเส ปชหติ, เอวํ ชีวิตินฺทฺริยาทิอารมฺมณาเปเต กมฺมปถา ปาณาติปาตาทีนิ ทุสฺสีลฺยานิ ปชหนฺตีติฯ

เวทนาโตติ สเพฺพ สุขเวทนา วา โหนฺติ มชฺฌตฺตเวทนา วาฯ กุสลํ ปตฺวา หิ ทุกฺขา เวทนา นาม นตฺถิฯ

มูลโตติ ปฏิปาฏิยา สตฺต ญาณสมฺปยุตฺตจิเตฺตน วิรมนฺตสฺส อโลภอโทสอโมหวเสน ติมูลา โหนฺติฯ ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตน วิรมนฺตสฺส อโลภาโทสวเสน ทฺวิมูลาฯ อนภิชฺฌา ญาณสมฺปยุตฺตจิเตฺตน วิรมนฺตสฺส อโทสอโมหวเสน ทฺวิมูลาฯ ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตน วิรมนฺตสฺส อโทสวเสน เอกมูลาฯ อโลโภ ปน อตฺตนาว อตฺตโน มูลํ น โหติฯ อพฺยาปาเทปิ เอเสว นโยฯ สมฺมาทิฏฺฐิ อโลภาโทสวเสน ทฺวิมูลาวาติฯ

กุสลกมฺมปถกถา นิฏฺฐิตาฯ

๕๑. เอวํ ทสกุสลกมฺมปถวเสน สีลํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เนกฺขมฺมาทีนํ อรหตฺตมคฺคปริโยสานานํ สตฺตตึสธมฺมานํ วเสน ทเสฺสตุํ **เนกฺขเมฺมน กามจฺฉนฺทํ สํวรเฏฺฐน สีลํ, อวีติกฺกมเฏฺฐน สีล**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ ยสฺมา เนกฺขเมฺมน กามจฺฉนฺทํ สํวรติ น วีติกฺกมติ, ตสฺมา เนกฺขมฺมํ สีลนฺติ อธิปฺปาโยฯ ปจฺจตฺตเตฺถ วา กรณวจนํ, เนกฺขมฺมนฺติ อโตฺถฯ เอส นโย เสเสสุฯ ปาฬิยํ ปน เนกฺขมฺมอพฺยาปาเท ทเสฺสตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา เสสํ สงฺขิปิตฺวา อเนฺต อรหตฺตมโคฺคเยว ทสฺสิโตฯ

เอวํ สํวรอวีติกฺกมวเสน สีลํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เตสํเยว ทฺวินฺนํ ปเภททสฺสนตฺถํ **ปญฺจ สีลานิ ปาณาติปาตสฺส ปหานํ สีล**นฺติอาทิมาหฯ เอตฺถ จ ปาณาติปาตสฺส ปหานํ สีลํ, ปาณาติปาตา เวรมณี สีลํ, ปาณาติปาตสฺส ปฏิปกฺขเจตนา สีลํ, ปาณาติปาตสฺส สํวโร สีลํ, ปาณาติปาตสฺส อวีติกฺกโม สีลนฺติ โยชนา กาตพฺพาฯ **ปหาน**นฺติ จ โกจิ ธโมฺม นาม นตฺถิ อญฺญตฺร วุตฺตปฺปการานํ ปาณาติปาตาทีนํ อนุปฺปาทมตฺตโตฯ ยสฺมา ปน ตํ ตํ ปหานํ ตสฺส ตสฺส กุสลสฺส ธมฺมสฺส ปติฏฺฐานเฏฺฐน อุปธารณํ โหติ, วิปฺปกิณฺณสภาวากรเณน จ สโมธานํ, ตสฺมา ปุเพฺพ วุเตฺตเนว อุปธารณสโมธานสงฺขาเตน สีลนเฏฺฐน สีลนฺติ วุตฺตํฯ อิตเร จตฺตาโร ธมฺมา ตโต ตโต เวรมณิวเสน ตสฺส ตสฺส สํวรวเสน ตทุภยสมฺปยุตฺตเจตนาวเสน ตํ ตํ อวีติกฺกมนฺตสฺส อวีติกฺกมวเสน จ เจตโส ปวตฺติสภาวํ สนฺธาย วุตฺตาฯ

อถ วา ปหานมฺปิ ธมฺมโต อตฺถิเยวฯ กถํ? ปหียเต อเนน ปาณาติปาตาทิปฏิปโกฺข, ปชหติ วา ตํ ปฏิปกฺขนฺติ ปหานํฯ กึ ตํ? สเพฺพปิ กุสลา ขนฺธาฯ อเญฺญ ปน อาจริยา ‘‘เนกฺขมฺมาทีสุปิ ‘เวรมณี สีล’นฺติ วจนมตฺตํ คเหตฺวา สพฺพกุสเลสุปิ นิยตเยวาปนกภูตา วิรติ นาม อตฺถี’’ติ วทนฺติ, น ตถา อิธาติฯ เอวมิเมหิ ปหานาทีหิ ปญฺจหิ ปเทหิ วิเสเสตฺวา ปริยนฺตาปริยนฺตสีลทฺวเย อปริยนฺตสีลเมว วุตฺตํฯ ตสฺมา เอว หิ **เอวรูปานิ สีลานิ จิตฺตสฺส อวิปฺปฏิสาราย สํวตฺตนฺติ...เป.... สจฺฉิกาตพฺพํ สจฺฉิกโรโนฺต สิกฺขตี**ติ วุตฺตํฯ

ตตฺถ **อวิปฺปฏิสาราย สํวตฺตนฺตี**ติ ‘‘สํวโร อวิปฺปฏิสารตฺถายา’’ติ (ปริ. ๓๖๖) จ ‘‘อวิปฺปฏิสารตฺถานิ โข, อานนฺท, กุสลานิ สีลานิ อวิปฺปฏิสารานิสํสานี’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๑; ๑๑.๑) จ วจนโต อวิปฺปฏิสารตฺถาย สํวตฺตนฺติฯ ‘‘อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺชตฺถายา’’ติ (ปริ. ๓๖๖) จ ‘‘โยนิโส มนสิกโรโต ปาโมชฺชํ ชายตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๔) จ วจนโต **ปาโมชฺชาย สํวตฺตนฺติ**ฯ ‘‘ปาโมชฺชํ ปีตตฺถายา’’ติ (ปริ. ๓๖๖) จ ‘‘ปมุทิตสฺส ปีติ ชายตี’’ติ (อ. นิ. ๕.๒๖; สํ. นิ. ๕.๓๗๖; ที. นิ. ๓.๓๒๒) จ วจนโต **ปีติยา สํวตฺตนฺติ**ฯ ‘‘ปีติ ปสฺสทฺธตฺถายา’’ติ (ปริ. ๓๖๖) จ ‘‘ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภตี’’ติ (อ. นิ. ๕.๒๖; สํ. นิ. ๕.๓๗๖; ที. นิ. ๓.๓๒๒) จ วจนโต **ปสฺสทฺธิยา สํวตฺตนฺติ**ฯ ‘‘ปสฺสทฺธิ สุขตฺถายา’’ติ (ปริ. ๓๖๖) จ ‘‘ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทตี’’ติ (อ. นิ. ๕.๒๖; สํ. นิ. ๕.๓๗๖; ที. นิ. ๓.๓๒๒) จ วจนโต **โสมนสฺสาย สํวตฺตนฺติ**ฯ เจตสิกํ สุขญฺหิ โสมนสฺสนฺติ วุจฺจติฯ **อาเสวนายา**ติ ภุสา เสวนา อาเสวนาฯ กสฺส อาเสวนา? อนนฺตรํ โสมนสฺสวจเนน สุขสฺส วุตฺตตฺตา สุขํ สิทฺธํฯ ‘‘สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยตี’’ติ (อ. นิ. ๕.๒๖; สํ. นิ. ๕.๓๗๖; ที. นิ. ๓.๓๒๒) จ วจนโต เตน สุเขน สมาธิ สิโทฺธ โหติฯ เอวํ สิทฺธสฺส สมาธิสฺส อาเสวนาฯ ตสฺส สมาธิสฺส **อาเสวนาย สํวตฺตนฺติ,** ปคุณพลวภาวาย สํวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ **ภาวนายา**ติ ตเสฺสว สมาธิสฺส วุทฺธิยาฯ **พหุลีกมฺมายา**ติ ตเสฺสว สมาธิสฺส ปุนปฺปุนํ กิริยายฯ อวิปฺปฏิสาราทิปวตฺติยา มูลการณํ หุตฺวา สมาธิสฺส สทฺธินฺทฺริยาทิอลงฺการสาธเนน **อลงฺการาย สํวตฺตนฺติ**ฯ อวิปฺปฏิสาราทิกสฺส สมาธิสมฺภารสฺส สาธเนน **ปริกฺขาราย สํวตฺตนฺติ**ฯ ‘‘เย จ โข อิเม ปพฺพชิเตน ชีวิตปริกฺขารา สมุทาเนตพฺพา’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๑๙๒) วิย หิ เอตฺถ สมฺภารโตฺถ ปริกฺขารสโทฺทฯ ‘‘รโถ สีลปริกฺขาโร, ฌานโกฺข จกฺกวีริโย’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๓.๕๔) ปน อลงฺการโตฺถฯ ‘‘สตฺตหิ นครปริกฺขาเรหิ สุปริกฺขตํ โหตี’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๗.๖๗) ปริวารโตฺถฯ อิธ ปน อลงฺการปริวารานํ วิสุํ อาคตตฺตา สมฺภารโตฺถติ วุตฺตํฯ สมฺภารโตฺถ จ ปจฺจยโตฺถติฯ มูลการณภาเวเนว สมาธิสมฺปยุตฺตผสฺสาทิธมฺมสมฺปตฺติสาธเนน **ปริวาราย สํวตฺตนฺติ**ฯ สมาธิสฺส วิปสฺสนาย จ ปทฏฺฐานภาวปาปเนน วสีภาวปาปเนน จ ปริปุณฺณภาวสาธนโต **ปาริปูริยา สํวตฺตนฺติ**ฯ

เอวํ สีลูปนิสฺสเยน สพฺพาการปริปูรํ สมาธิํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ‘‘สมาหิเต จิเตฺต ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ, ยถาภูตํ ชานํ ปสฺสํ นิพฺพินฺทติ, นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ, วิราคา วิมุจฺจตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๓; ที. นิ. ๓.๓๕๙) วจนโต สีลมูลกานิ สมาธิปทฏฺฐานานิ ยถาภูตญาณทสฺสนาทีนิ ทเสฺสโนฺต **เอกนฺตนิพฺพิทายา**ติอาทิมาหฯ นิพฺพิทาย หิ ทสฺสิตาย ตสฺสา ปทฏฺฐานภูตํ ยถาภูตญาณทสฺสนํ ทสฺสิตเมว โหติฯ ตสฺมิญฺหิ อสิเทฺธ นิพฺพิทา น สิชฺฌตีติฯ ตานิ ปน วุตฺตตฺถาเนวฯ ยถาภูตญาณทสฺสนํ ปเนตฺถ สปฺปจฺจยนามรูปปริคฺคโหฯ

เอวํ อมตมหานิพฺพานปริโยสานํ สีลปฺปโยชนํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ตสฺส สีลสฺส อธิสีลสิกฺขาภาวํ ตมฺมูลกา จ อธิจิตฺตอธิปญฺญาสิกฺขา ทเสฺสตุกาโม **เอวรูปานํ สีลานํ สํวรปาริสุทฺธิ อธิสีล**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ สํวโรเยว ปาริสุทฺธิ **สํวรปาริสุทฺธิ**ฯ เอวรูปานํ อปริยนฺตภูตานํ วิวฏฺฏนิสฺสิตานํ สีลานํ สํวรปาริสุทฺธิ วิวฏฺฏนิสฺสิตตฺตา เสสสีลโต อธิกํ สีลนฺติ **อธิสีล**นฺติ วุจฺจติฯ **สํวรปาริสุทฺธิยา ฐิตํ จิตฺต**นฺติ เอทิสาย สีลสํวรปาริสุทฺธิยา ปติฏฺฐิตํ จิตฺตํ สุฏฺฐุ อวิปฺปฏิสาราทีนํ อาวหนโต น วิเกฺขปํ คจฺฉติ, สมาธิสฺมิํ ปติฏฺฐาตีติ อโตฺถฯ อวิเกฺขโปเยว ปาริสุทฺธิ **อวิเกฺขปปาริสุทฺธิ**ฯ โส สพฺพมลวิรหิโต นิเพฺพธภาคิโย สมาธิ เสสสมาธิโต อธิกตฺตา **อธิจิตฺต**นฺติ วุจฺจติฯ จิตฺตสีเสน เหตฺถ สมาธิ นิทฺทิโฏฺฐฯ **สํวรปาริสุทฺธิํ สมฺมา ปสฺสตี**ติ ปริสุทฺธํ สีลสํวรํ ญาตปริญฺญาวเสน ตีรณปริญฺญาวเสน จ สมฺมา ปสฺสติ, เอวเมว อวิเกฺขปปาริสุทฺธิสงฺขาตํ ปริสุทฺธํ สมาธิํ สมฺมา ปสฺสติฯ เอวํ ปสฺสโต จสฺส ทสฺสนสงฺขาตา ปาริสุทฺธิ **ทสฺสนปาริสุทฺธิ**ฯ สาเยว เสสปญฺญาย อธิกตฺตา **อธิปญฺญา**ติ วุจฺจติฯ **โย ตตฺถา**ติ โย ตตฺถ สํวรอวิ

เกฺขปทสฺสเนสุฯ **สํวรโฏฺฐ**ติ สํวรภาโวฯ เอวเมว อวิเกฺขปฏฺฐทสฺสนฏฺฐา จ เวทิตพฺพาฯ อธิสีลเมว สิกฺขา **อธิสีลสิกฺขา**ฯ เอวํ อิตราปิ เวทิตพฺพาฯ

เอวํ ติโสฺส สิกฺขาโย ทเสฺสตฺวา อิทานิ ตาสํ ปาริปูริกฺกมํ ทเสฺสตุํ **อิมา ติโสฺส สิกฺขาโย อาวชฺชโนฺต สิกฺขตี**ติอาทิมาหฯ ตสฺสโตฺถ – ปเจฺจกํ ปริปูเรตุํ อาวชฺชโนฺตปิ สิกฺขติ นาม, อาวเชฺชตฺวา ‘‘อยํ นาม สิกฺขา’’ติ ชานโนฺตปิ สิกฺขติ นาม, ชานิตฺวา ปุนปฺปุนํ ปสฺสโนฺตปิ สิกฺขติ นาม, ปสฺสิตฺวา ยถาทิฏฺฐํ ปจฺจเวกฺขโนฺตปิ สิกฺขติ นาม, ปจฺจเวกฺขิตฺวา ตเตฺถว จิตฺตํ อจลํ กตฺวา ปติฏฺฐเปโนฺตปิ สิกฺขติ นาม, ตํตํสิกฺขาสมฺปยุตฺตสทฺธาวีริยสติสมาธิปญฺญาหิ สกสกกิจฺจํ กโรโนฺตปิ สิกฺขติ นาม, อภิเญฺญยฺยาภิชานนาทิกาเลปิ ตํ ตํ กิจฺจํ กโรโนฺต ติโสฺสปิ สิกฺขาโย สิกฺขติ นามาติ ฯ ปุน **ปญฺจ สีลานี**ติอาทีนิ วุตฺตตฺถาเนวฯ **อรหตฺตมเคฺคน สพฺพกิเลสานนฺ**ติอาทีสุ ปน อรหนฺตานํ สุฏฺฐุ วิปฺปฏิสาราทิอภาวโต อาเสวนาทิภาวโต จ ตานิ ปทานิ ยุชฺชเนฺตวฯ **เอกนฺตนิพฺพิทายา**ติอาทีนิ ปน สติปฏฺฐานสมฺมปฺปธานานิ วิย มคฺคกฺขเณเยว โยเชตพฺพานิฯ

๔๒. **สํวรปาริสุทฺธึ สมฺมา ปสฺสติ, อวิเกฺขปปาริสุทฺธึ สมฺมา ปสฺสตี**ติ อิทํ ปน วจนทฺวยํ ผลสมาปตฺตตฺถาย วิปสฺสนาวเสน โยเชตพฺพํ, ทุติยวจนํ ปน นิโรธสมาปตฺตตฺถาย วิปสฺสนาวเสนาปิ ยุชฺชติฯ **อาวชฺชโนฺต สิกฺขตี**ติอาทีสุ ปญฺจสุ วจเนสุ อรหโต สิกฺขิตพฺพาภาเวปิ อเสกฺขสีลกฺขนฺธาทิสภาวโต ‘‘สิกฺขตี’’ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **สทฺธาย อธิมุจฺจโนฺต สิกฺขตี**ติอาทีนิ ปน มคฺคกฺขณเญฺญว สนฺธาย วุตฺตานิฯ อญฺญานิปิ อุปจารปฺปนาวิปสฺสนามคฺควเสน วุตฺตานิ วจนานิ ยถาโยคํ โยเชตพฺพานีติฯ

สีลมยญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. สมาธิภาวนามยญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๔๓. สมาธิภาวนามยญาณนิเทฺทเส อาทิโต ตาว เอกกโต ปฏฺฐาย ยาว ทสกา สมาธิปฺปเภทํ ทเสฺสโนฺต **เอโก สมาธี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **จิตฺตสฺส เอกคฺคตา**ติ นานารมฺมณวิเกฺขปาภาวโต เอกํ อารมฺมณํ อคฺคํ อุตฺตมํ อสฺสาติ เอกโคฺค, เอกคฺคสฺส ภาโว เอกคฺคตาฯ สา ปน เอกคฺคตา จิตฺตสฺส, น สตฺตสฺสาติ ทสฺสนตฺถํ ‘‘จิตฺตสฺสา’’ติ วุตฺตํฯ ทุเก **โลกิโย**ติ โลโก วุจฺจติ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน วฏฺฏํ, ตสฺมึ ปริยาปนฺนภาเวน โลเก นิยุโตฺตติ โลกิโยฯ **โลกุตฺตโร**ติ อุตฺติโณฺณติ อุตฺตโร, โลเก อปริยาปนฺนภาเวน โลกโต อุตฺตโรติ โลกุตฺตโรฯ ติเก สวิตโกฺก จ โส สวิจาโร จาติ **สวิตกฺกสวิจาโร**ฯ เอวํ **อวิตกฺกอวิจาโร**ฯ วิตกฺกวิจาเรสุ วิจาโรว มตฺตา ปมาณํ เอตสฺสาติ วิจารมโตฺต, วิจารโต อุตฺตริ วิตเกฺกน สทฺธึ สมฺปโยคํ น คจฺฉตีติ อโตฺถฯ อวิตโกฺก จ โส วิจารมโตฺต จาติ **อวิตกฺกวิจารมโตฺต**ฯ ตีสุปิ วิเจฺฉทํ กตฺวาปิ ปฐนฺติฯ จตุกฺกปญฺจกา วุตฺตตฺถา ฯ ฉเกฺก ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชนโต สติเยว อนุสฺสติ, ปวตฺติตพฺพฏฺฐานมฺหิเยว วา ปวตฺตตฺตา สทฺธาปพฺพชิตสฺส กุลปุตฺตสฺส อนุรูปา สตีติปิ อนุสฺสติ, พุทฺธํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ พ**อุทฺธานุสฺสติ**ฯ อรหตาทิพุทฺธคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ ตสฺสา พุทฺธานุสฺสติยา วเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตาเยว อุทฺธจฺจสงฺขาตสฺส วิเกฺขปสฺส ปฏิปกฺขภาวโต น วิเกฺขโปติ **อวิเกฺขโป**ฯ ธมฺมํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **ธมฺมานุสฺสติ**ฯ สฺวากฺขาตตาทิธมฺมคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ สงฺฆํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **สงฺฆานุสฺสติ**ฯ สุปฺปฏิปนฺนตาทิสงฺฆคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํ ฯ สีลํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **สีลานุสฺสติ**ฯ อตฺตโน อขณฺฑตาทิสีลคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ จาคํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **จาคานุสฺสติ**ฯ อตฺตโน มุตฺตจาคตาทิจาคคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ

เทวตา อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **เทวตานุสฺสติ**ฯ เทวตา สกฺขิฏฺฐาเน ฐเปตฺวา อตฺตโน สทฺธาทิคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ

สตฺตเก **สมาธิกุสลตา**ติ เอกวิธาทิเภเทน อเนกเภเท สมาธิมฺหิ ‘‘อยเมวํวิโธ สมาธิ, อยเมวํวิโธ สมาธี’’ติ เฉกภาโวฯ สมาธิปริเจฺฉทกปญฺญาเยตํ อธิวจนํฯ สมาธิอุปฺปาทนวิธาเนปิ เฉกภาโว สมาธิกุสลตาฯ

สมาธิสฺส สมาปตฺติกุสลตาติ อุปฺปาทิตสฺส สมาธิสฺส สมาปชฺชเน เฉกภาโวฯ เอเตน สมาปชฺชนวสิตา วุตฺตา โหติฯ

สมาธิสฺส ฐิติกุสลตาติ สมาปนฺนสฺส สมาธิสฺส สนฺตติวเสน ยถารุจิ ฐปเน เฉกภาโวฯ เอเตน อธิฏฺฐานวสิตา วุตฺตา โหติฯ อถ วา นิมิตฺตคฺคหเณน จสฺส ปุน เต อาการา สมฺปาทยโต อปฺปนามตฺตเมว อิชฺฌติ, น จิรฏฺฐานํฯ จิรฏฺฐานํ ปน สมาธิปริปนฺถานํ ธมฺมานํ สุวิโสธิตตฺตา โหติฯ โย หิ ภิกฺขุ กามาทีนวปจฺจเวกฺขณาทีหิ กามจฺฉนฺทํ น สุฏฺฐุ วิกฺขเมฺภตฺวา, กายปสฺสทฺธิวเสน กายทุฏฺฐุลฺลํ น สุปฺปฏิปฺปสฺสทฺธํ กตฺวา, อารมฺภธาตุมนสิการาทิวเสน ถินมิทฺธํ น สุฏฺฐุ ปฏิวิโนเทตฺวา, สมถนิมิตฺตมนสิการาทิวเสน อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ น สุฏฺฐุ สมูหตํ กตฺวา, อเญฺญปิ สมาธิปริปเนฺถ ธเมฺม น สุฏฺฐุ วิโสเธตฺวา ฌานํ สมาปชฺชติ, โส อวิโสธิตํ อาสยํ ปวิฏฺฐภมโร วิย, อสุทฺธํ อุยฺยานํ ปวิฏฺฐราชา วิย จ ขิปฺปเมว นิกฺขมติฯ โย ปน สมาธิปริปเนฺถ ธเมฺม สุฏฺฐุ วิโสเธตฺวา ฌานํ สมาปชฺชติ, โส สุวิโสธิตํ อาสยํ ปวิฏฺฐภมโร วิย, สุปริสุทฺธํ อุยฺยานํ ปวิฏฺฐราชา วิย จ สกลมฺปิ ทิวสภาคํ อโนฺตสมาปตฺติยํเยว โหติฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘กาเมสุ ฉนฺทํ ปฏิฆํ วิโนทเย, อุทฺธจฺจถีนํ วิจิกิจฺฉปญฺจมํ;
> วิเวกปาโมชฺชกเรน เจตสา, ราชาว สุทฺธนฺตคโต ตหึ รเม’’ติ ฯ

ตสฺมา ‘‘จิรฏฺฐิติกาเมน ปาริปนฺถิกธเมฺม โสเธตฺวา ฌานํ สมาปชฺชิตพฺพ’’นฺติ วุตฺตตฺตา ตํ วิธึ สมฺปาเทตฺวา สมาธิสฺส จิรฏฺฐิติกรเณ เฉกภาโวติ วุตฺตํ โหติฯ

สมาธิสฺส วุฏฺฐานกุสลตาติ สนฺตติวเสน ยถารุจิ ปวตฺตสฺส สมาธิสฺส ยถาปริจฺฉินฺนกาเลเยว วุฏฺฐาเนน สมาธิสฺส วุฏฺฐาเน เฉกภาโวฯ ‘‘ยสฺส หิ ธมฺมํ ปุริโส วิชญฺญา’’ติอาทีสุ (ชา. ๑.๑๐.๑๕๒) วิย นิสฺสกฺกเตฺถ วา สามิวจนํ กตนฺติ เวทิตพฺพนฺติฯ เอเตน วุฏฺฐานวสิตา วุตฺตา โหติฯ

สมาธิสฺส กลฺลตากุสลตาติ อคิลานภาโว อโรคภาโว กลฺลตาฯ คิลาโน หิ อกลฺลโกติ วุจฺจติฯ วินเยปิ วุตฺตํ ‘‘นาหํ, ภเนฺต, อกลฺลโก’’ติ (ปารา. ๑๕๑)ฯ อนงฺคณสุตฺตวตฺถสุเตฺตสุ (ม. นิ. ๑.๕๗ อาทโย, ๗๐ อาทโย) วุตฺตานํ ฌานปฏิลาภปจฺจนีกานํ ปาปกานํ อิจฺฉาวจรานํ อภาเวน จ อภิชฺฌาทีนํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสานํ วิคเมน จ สมาธิสฺส อคิลานภาวกรเณ เฉกภาโว สมาธิสฺส กลฺลตากุสลตา, กิเลสเคลญฺญรหิตภาเว กุสลตาติ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา **กลฺลตา**ติ กมฺมญฺญตา กมฺมญฺญตาปริยายตฺตา กลฺลวจนสฺสฯ ‘‘ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา’’ติ (ธ. ส. ๑๑๖๒) หิ วุตฺตํ ‘‘กลฺลจิตฺตํ มุทุจิตฺตํ วินีวรณจิตฺต’’นฺติ (ที. นิ. ๑.๒๙๘; ม. นิ. ๒.๓๙๕; มหาว. ๒๖) จฯ เอตฺถ กลฺลสโทฺท กมฺมญฺญโตฺถฯ ตสฺมา กสิณานุโลมโต กสิณปฏิโลมโต กสิณานุโลมปฏิโลมโต ฌานานุโลมโต ฌานปฏิโลมโต ฌานานุโลมปฏิโลมโต ฌานุกฺกนฺติกโต กสิณุกฺกนฺติกโต ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต องฺคสงฺกนฺติโต อารมฺมณสงฺกนฺติโต องฺคารมฺมณสงฺกนฺติโต องฺคววตฺถานโต อารมฺมณววตฺถานโตติ อิเมหิ จุทฺทสหิ อาการเหิ,

องฺคารมฺมณววตฺถานโตติ อิมินา สห ปญฺจทสหิ วา อากาเรหิ จิตฺตปริทมเนน สมาธิสฺส กมฺมญฺญภาวกรเณ กุสลภาโวติ วุตฺตํ โหติฯ

สมาธิสฺส โคจรกุสลตาติ สมาธิสฺส โคจเรสุ กสิณาทีสุ อารมฺมเณสุ ตํ ตํ ฌานํ สมาปชฺชิตุกามตาย ยถารุจิ อาวชฺชนกรณวเสน เตสุ อารมฺมเณสุ เฉกภาโวฯ เอเตน กสิณาวชฺชนวเสน อาวชฺชนวสิตา วุตฺตา โหติฯ อถ วา ตสฺมึ ตสฺมึ ทิสาภาเค กสิณผรณวเสน เอวํ ผฏฺฐสฺส กสิณสฺส จิรฏฺฐานวเสน จ สมาธิสฺส โคจเรสุ เฉกภาโวฯ

สมาธิสฺส อภินีหารกุสลตาติ เอกตฺตนเยน เหฏฺฐาเหฏฺฐาสมาธึ อุปรูปริสมาธิภาวูปนยเนน อภินีหรเณ อภินินฺนามเน เฉกภาโวฯ อุปจารชฺฌานญฺหิ วสิปฺปตฺตํ ปฐมชฺฌานตฺถาย วิปสฺสนตฺถาย วา อภินีหรติ, เอวํ ปฐมชฺฌานาทีนิ ทุติยชฺฌานาทิอตฺถาย วิปสฺสนตฺถาย วา, จตุตฺถชฺฌานํ อรูปสมาปตฺตตฺถาย อภิญฺญตฺถาย วิปสฺสนตฺถาย วา, อากาสานญฺจายตนาทโย วิญฺญาณญฺจายตนาทิอตฺถาย วิปสฺสนตฺถาย วา อภินีหรตีติ เอวํ สมาธิสฺส ตตฺถ ตตฺถ อภินีหารกุสลตาฯ ยสฺมา ปน กุสลตา นาม ปญฺญา, สา สมาธิ น โหติ, ตสฺมา สมาธิปริณายกปญฺญาวเสน สตฺตวิโธ สมาธิ วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

เกจิ ปน อาจริยา ‘‘สมาธิกุสลตาติ เยน มนสิกาเรน จิตฺตํ น วิกฺขิปติ, ตตฺถ กุสลตาฯ สมาปตฺติกุสลตาติ เยน มนสิกาเรน สมาปชฺชนฺตสฺส ฌานงฺคานิ ปาตุภวนฺติ, ตตฺถ กุสลตาฯ ฐิติกุสลตาติ เยน มนสิกาเรน อปฺปิโต สมาธิ น วิกฺขิปติ, ตตฺถ กุสลตาฯ วุฏฺฐานกุสลตาติ นีวรณวุฏฺฐานํ ชานาติ ปฐมชฺฌาเน, องฺควุฏฺฐานํ ชานาติ ตีสุ ฌาเนสุ, อารมฺมณวุฏฺฐานํ ชานาติ อรูปสมาปตฺตีสุ, วิเกฺขปวุฏฺฐานํ ชานาติ วิสยาธิมตฺตสุ, สจฺฉนฺทวุฏฺฐานํ ชานาติ ปริยนฺตกาเล จ อวสานกรณียกาเล จฯ กลฺลตากุสลตาติ จิตฺตผาสุตาย สรีรผาสุตาย อาหารผาสุตาย เสนาสนผาสุตาย ปุคฺคลผาสุตาย จ สมาธิสฺส กลฺลตา โหตีติ ชานาติฯ โคจรกุสลตาติ อารมฺมณสฺส ปริเจฺฉทํ กาตุํ ชานาติ, ทิสาผรณํ กาตุํ ชานาติ, วเฑฺฒตุํ ชานาติฯ อภินีหารกุสลตาติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมา มนสิกาเรน จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ, อุปจาเร วสิปฺปเตฺต ปฐมชฺฌาเน อภินีหรติ, เอวํ อุปรูปริฌาเนสุ อภิญฺญาสุ อรูปสมาปตฺตีสุ วิปสฺสนาสุ จ อภินีหรติฯ เอวํ ตตฺถ ตตฺถ อภินีหารกุสลตา’’ติ เอวเมเตสํ ปทานํ อตฺถํ วณฺณยนฺติฯ

อฏฺฐกํ วุตฺตตฺถเมวฯ นวเก **รูปาวจโร**ติ ‘‘กตเม ธมฺมา รูปาวจรา? เหฏฺฐโต พฺรหฺมปาริสชฺชํ ปริยนฺตํ กริตฺวา อุปริโต อกนิเฏฺฐ เทเว อโนฺตกริตฺวา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑๒๘๙) นเยน วุเตฺตสุ รูปาวจรธเมฺมสุ ปริยาปโนฺนฯ ตตฺรายํ วจนโตฺถ – รูปกฺขนฺธสงฺขาตํ รูปํ เอตฺถ อวจรติ, น กาโมติ รูปาวจโรฯ รูปกฺขโนฺธปิ หิ รูปนฺติ วุจฺจติ ‘‘รูปกฺขโนฺธ รูป’’นฺติอาทีสุ (ยม. ๑.ขนฺธยมก.๒) วิยฯ โส ปน พฺรหฺมปาริสชฺชพฺรหฺมปุโรหิตมหาพฺรหฺมานํ ปริตฺตาภอปฺปมาณาภอาภสฺสรานํ ปริตฺตสุภอปฺปมาณสุภสุภกิณฺหานํ อสญฺญสตฺตเวหปฺผลานํ อวิหาตปฺปสุทสฺสสุทสฺสีอกนิฏฺฐานญฺจ วเสน โสฬสวิโธ ปเทโสฯ โส รูปาวจรสงฺขาโต ปเทโส อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา ‘‘รูป’’นฺติ วุจฺจติ, ตสฺมึ รูเป อวจรตีติ รูปาวจโรฯ รูปภโว วา รูปํ, ตสฺมึ อวจรตีติ รูปาวจโรฯ กิญฺจาปิ หิ เอโส สมาธิ กามภเวปิ อวจรติ, ยถา ปน สงฺคาเม อวจรณโต สงฺคามาวจโรติ ลทฺธนาโม นาโค นคเร จรโนฺตปิ สงฺคามาวจโรติ วุจฺจติ, ถลจรา ชลจรา จ ปาณิโน อถเล อชเล จ ฐิตาปิ ถลจรา ชลจราติ วุจฺจนฺติ, เอวมยํ อญฺญตฺถ อวจรโนฺตปิ รูปาวจโรติ วุโตฺตฯ อปิจ รูปภวสงฺขาเต รูเป ปฏิสนฺธึ อวจาเรตีติปิ รูปาวจโรฯ **หีโน**ติ ลามโกฯ หีนุตฺตมานํ มเชฺฌ ภโว **มโชฺฌ**ฯ มชฺฌิโมติปิ ปาโฐ, โสเยวโตฺถฯ ปธานภาวํ นีโต **ปณีโต,** อุตฺตโมติ อโตฺถฯ เอเต ปน อายูหนวเสน เวทิตพฺพาฯ ยสฺส หิ อายูหนกฺขเณ ฉโนฺท วา หีโน โหติ วีริยํ วา จิตฺตํ

วา วีมํสา วา, โส หีโน นามฯ ยสฺส เต ธมฺมา มชฺฌิมา, โส มชฺฌิโมฯ ยสฺส ปณีตา, โส ปณีโตฯ อุปฺปาทิตมตฺต วา หีโน, นาติสุภาวิโต มชฺฌิโม, อติสุภาวิโต วสิปฺปตฺโต ปณีโตฯ **อรูปาวจโร** รูปาวจเร วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺโพฯ

สุญฺญโต สมาธีติอาทีสุ ''สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา''ติ วิปสฺสนาปฏิปาฏิยา วิปสฺสนฺตสฺส อนตฺตานุปสฺสนาย มคฺควุฏฺฐาเน ชาเต ยสฺมา สา วิปสฺสนา อตฺตวิรหิเตสุ สงฺขาเรสุ สุญฺญโต ปวตฺตา, ตสฺมา สุญฺญตา นาม โหติฯ ตาย สิโทฺธ อริยมคฺคสมาธิ **สุญฺญโต สมาธิ** นาม โหติ, สุญฺญตวเสน ปวตฺตสมาธีติ อโตฺถฯ วิปสฺสนาย ปวตฺตาการเรน หิ โส ปวตฺตติฯ อนิจฺจานุปสฺสนาย มคฺควุฏฺฐาเน ชาเต ยสฺมา สา วิปสฺสนา นิจฺจนิมิตฺตปฏิปกฺขวเสน ปวตฺตา, ตสฺมา อนิมิตฺตา นาม โหติฯ ตาย สิโทฺธ อริยมคฺคสมาธิ **อนิมิโตฺต สมาธิ** นาม โหติ, นิจฺจนิมิตฺตวิรหิโต สมาธีติ อโตฺถฯ วิปสฺสนาย ปวตฺตาการเรน หิ โส ปวตฺตติฯ ทุกฺขานุปสฺสนาย มคฺควุฏฺฐาเน ชาเต ยสฺมา สา วิปสฺสนา ปณิธิปฏิปกฺขวเสน ปวตฺตา, ตสฺมา อปฺปณิหิตา นาม โหติฯ ตาย สิโทฺธ อริยมคฺคสมาธิ **อปฺปณิหิโต สมาธิ** นาม โหติ, ปณิธิวิรหิโต สมาธีติ อโตฺถฯ วิปสฺสนาย ปวตฺตาการเรน หิ โส ปวตฺตติฯ ตาทิสา เอว ตโย ผลสมาธโยปิ เอเตหิเยว ตีหิ สมาธีหิ คหิตา โหนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ โลกุตฺตรสมาธีนํ ปน ปณีตตฺตา หีนาทิเภโทน อุทฺธโฏฯ

ทสเก **อุทฺธุมาตกสญฺญาวเสนา**ติอาทีสุ ภสฺตา วิย วายุนา อุทฺธํ ชีวิตปริยาทานา ยถานุกฺกมํ สมุคฺคเตน สูนภาเวน อุทฺธุมาตตฺตา อุทฺธุมาตํ, อุทฺธุมาตเมว **อุทฺธุมาตกํ,** ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ อุทฺธุมาตนฺติ อุทฺธุมาตกํฯ ตถารูปสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ วินีลํ วุจฺจติ วิปริภินฺนวณฺณํ, วินีลเมว **วินีลกํ,** ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วินีลนฺติ วินีลกํฯ มํสุสฺสทฏฺฐาเนสุ รตฺตวณฺณสฺส, ปุพฺพสนฺนิจยฏฺฐาเนสุ เสตวณฺณสฺส, เยภุเยฺยน จ นีลวณฺณสฺส นีลฏฺฐาเน นีลสาฏกปารุตเสฺสว ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ ปริภินฺนฏฺฐาเนสุ วิสฺสนฺทมานปุพฺพํ วิปุพฺพํ, วิปุพฺพเมว **วิปุพฺพกํ,** ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วิปุพฺพนฺติ วิปุพฺพกํฯ ตถารูปสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ วิจฺฉิทฺทํ วุจฺจติ ทฺวิธา ฉินฺทเนน อปธาริตํ, วิจฺฉิทฺทเมว **วิจฺฉิทฺทกํ,** ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วิจฺฉิทฺทนฺติ วิจฺฉิทฺทกํฯ เวมเชฺฌ ฉินฺนสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ อิโต จ เอโตฺต จ วิวิธาการเรน โสณสิงฺคาลาทีหิ ขายิตนฺติ วิกฺขายิตํ, วิขายิตนฺติ วตฺตเพฺพ วิกฺขายิตนฺติ วุตฺตํฯ วิกฺขายิตเมว **วิกฺขายิตกํ,** ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วิกฺขายิตนฺติ วิกฺขายิตกํฯ ตถารูปสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ วิวิธํ ขิตฺตํ วิกฺขิตฺตํ, วิกฺขิตฺตเมว **วิกฺขิตฺตกํ,** ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วิกฺขิตฺตนฺติ วิกฺขิตฺตกํฯ อเญฺญน หตฺถํ อเญฺญน ปาทํ อเญฺญน สีสนฺติ เอวํ ตโต ตโต ขิตฺตสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ หตญฺจ ตํ ปุริมนเยเนว วิกฺขิตฺตกญฺจาติ **หตวิกฺขิตฺตกํ**ฯ กากปทาการเรน องฺคปจฺจเงฺคสุ สเตฺถน หนิตฺวา วุตฺตนเยน วิกฺขิตฺตสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ โลหิตํ กิรติ วิกฺขิปติ อิโต จิโต จ ปคฺฆรตีติ **โลหิตกํ**ฯ ปคฺฆริตโลหิตมกฺขิตสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ ปุฬวา วุจฺจนฺติ กิมโย, ปุฬเว กิรตีติ **ปุฬวกํ**ฯ กิมิปริปุณฺณสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ อฏฺฐิเยว **อฏฺฐิกํ,** ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ อฏฺฐีติ อฏฺฐิกํฯ อฏฺฐิสงฺขลิกายปิ เอกฏฺฐิกสฺสปิ เอตํ อธิวจนํฯ อิมานิ จ ปน อุทฺธุมาตกาทีนิ นิสฺสาย อุปฺปนฺนนิมิตฺตานมฺปิ นิมิเตฺตสุ ปฏิลทฺธชฺฌานานมฺปิ เอตาเนว นามานิฯ อิธ ปน อุทฺธุมาตกนิมิเตฺต ปฏิกูลาการคาหิกา อปฺปนาวเสน อุปฺปนฺนา สญฺญา อุทฺธุมาตกสญฺญา, ตสฺสา อุทฺธุมาตกสญฺญาย วเสน **อุทฺธุมาตกสญฺญาวเสน**ฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **ปญฺจปญฺญาส สมาธี**ติ เอกกาทิวเสน วุตฺตาฯ

๔๔. เอวํ เอกกาทิวเสน สมาธิปฺปเภทํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อเญฺญนปิ ปริยาเยน สมาธึ ทเสฺสตุกาโม **อปิจา**ติ อญฺญํ ปริยายารมฺภํ ทเสฺสตฺวา **ปญฺจวีสตี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สมาธิสฺส**

สมาธิฏฺฐาติ สมาธิสฺส สมาธิภาเว สภาวา, เยหิ สภาเวหิ โส สมาธิ โหติ, เต ตสฺมึ อตฺถา นามฯ **ปริคฺคหฏฺเฐน สมาธี**ติ สทฺธาทีหิ อินฺทฺริเยหิ ปริคฺคหิตตฺตา ตสฺมา ปริคฺคหิตสภาเวน สมาธิฯ ตาเนว จ อินฺทฺริยานิ อญฺญมญฺญปริวารานิ โหนฺติ, ภาวนาปาริปูริยา ปริปุณฺณานิ จ โหนฺติฯ ตสฺมา **ปริวารฏฺเฐน ปริปูรฏฺเฐน สมาธิ**ฯ เตสํเยว สมาธิวเสน เอการมฺมณมเปกฺขิตฺวา **เอกคฺคฏฺเฐน,** นานารมฺมณวิเกฺขปาภาวมเปกฺขิตฺวา **อวิเกฺขปฏฺเฐน,** โลกุตฺตรเสฺสว มหตา วีริยพลปคฺคเหน ปตฺตพฺพตฺตา โลกุตฺตรมคฺคเสฺสว จ ปริหานิวเสน วิสาราภาวโต เหฏฺฐา คหิตปคฺคหฏฺฐอวิสารฏฺฐา อิธ น คหิตาติ เวทิตพฺพาฯ กิเลสกาลุสฺสิยสฺสาภาเวน **อนาวิลฏฺเฐน สมาธิ**ฯ อวิกมฺปตฺตา **อนิญฺชนฏฺเฐน สมาธิ**ฯ วิกฺขมฺภนวเสน สมุเจฺฉทวเสน วา กิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา อารมฺมเณ จ อธิมุตฺตตฺตา **วิมุตฺตฏฺเฐน สมาธิ**ฯ

เอกตฺตุปฏฺฐานวเสน จิตฺตสฺส ฐิตตฺตาติ สมาธิโยเคเนว เอการมฺมเณ ภุสํ ปติฏฺฐานวเสน จิตฺตสฺส อารมฺมเณ นิจฺจลภาเวน ปติฏฺฐิตตฺตาฯ อฏฺฐสุ ยุคเลสุ เอสติ เนสติ, อาทิยติ นาทิยติ, ปฏิปชฺชติ น ปฏิปชฺชตีติ อิมานิ ตีณิ ยุคลานิ อปฺปนาวีถิโต ปุพฺพภาเค อุปจารสฺส มุทุมชฺฌาธิมตฺตตาวเสน วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิ, ฌายติ ฌาเปตีติ อิทํ อปฺปนาวีถิยํ อุปจารวเสน เวทิตพฺพํฯ เอสิตตฺตา เนสิตตฺตา, อาทินฺนตฺตา อนาทินฺนตฺตา, ปฏิปนฺนตฺตา นปฺปฏิปนฺนตฺตา, ฌาตตฺตา น ฌาปิตตฺตาติ อิมานิ จตฺตาริ ยุคลานิ อปฺปนาวเสน วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ

ตตฺถ **สมํ เอสตีติ สมาธี**ติอาทีสุ **สม**นฺติ อปฺปนํฯ สา หิ ปจฺจนีกธเมฺม สเมติ นาเสตีติ สมา, ปจฺจนีกวิสมาภาวโต วา สมภูตาติ สมาฯ ตํ สมํ เอสติ อชฺฌาสยวเสน คเวสติฯ **อิติ**สโทฺท การณโตฺถ, ยสฺมา สมํ เอสติ, ตสฺมา สมาธีติ อโตฺถฯ **วิสมํ เนสตี**ติ ตํ ตํ ฌานปจฺจนีกสงฺขาตํ วิสมํ น เอสติฯ มุทุภูโต หิ ปุพฺพภาคสมาธิ อาทิภูตตฺตา **สมํ เอสติ, วิสมํ เนสติ** นามฯ มชฺฌิมภูโต ถิรภูตตฺตา **สมํ อาทิยติ, วิสมํ นาทิยติ** นามฯ อธิมตฺตภูโต อปฺปนาวีถิยา อาสนฺนภูตตฺตา **สมํ ปฏิปชฺชติ, วิสมํ นปฺปฏิปชฺชติ** นามฯ **สมํ ฌายตี**ติ ภาวนปุํสกวจนํ, สมํ หุตฺวา ฌายติ, สเมน วา อากาเรน ฌายตีติ อโตฺถฯ อปฺปนาวีถิยญฺหิ สมาธิ ปจฺจนีกธมฺมวิคเมน สนฺตตฺตา, สนฺตาย อปฺปนาย อนุกูลภาเวน จ ฐิตตฺตา สเมนากาเรน ปวตฺตติฯ **ฌายตี**ติ จ ปชฺชลตีติ อโตฺถ ‘‘เอเต มณฺฑลมาเฬ ทีปา ฌายนฺติ (ที. นิ. ๑.๑๕๙) สพฺพรตฺตึ, สพฺพรตฺติโย จ เตลปฺปทีโป ฌายติ, เตลปฺปทีโป เจตฺถ ฌาเยยฺยา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๔.๒๕๕-๒๕๖) วิยฯ สมํ ชายตีติปิ ปาโฐ , สเมนากาเรน อุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ ฌายติ ฌาเปตีติ ยุคลตฺตา ปน ปุริมปาโฐว สุนฺทรตโรฯ **ฌาเปตี**ติ จ ทหตีติ อโตฺถฯ โส หิ สมาธิปจฺจนีกธเมฺม ทูรตรกรเณน ทหติ นามฯ เอสนาเนสนาทีนํ ปน อปฺปนาย สิทฺธตฺตา ‘‘เอสิตตฺตา เนสิตตฺตา’’ติอาทีหิ อปฺปนาสมาธิ วุโตฺตฯ **สมํ ฌาตตฺตา**ติ สมํ ชลิตตฺตาฯ สมํ ชาตตฺตาติปิ ปาโฐฯ อิติ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ ยุคลานํ วเสน โสฬส, ปุริมา จ นวาติ อิเม ปญฺจวีสติ สมาธิสฺส สมาธิฏฺฐาฯ

สโม จ หิโต จ สุโข จาติ สมาธีติ อิทํ ปน ปญฺจวีสติยา อากาเรหิ สาธิตสฺส สมาธิสฺส อตฺถสาธนตฺถํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สโม**ติ สมสทฺทสฺส, สํสทฺทสฺส วา อโตฺถฯ โส หิ ปจฺจนีกโกฺขภวิสมวิรหิตตฺตา สโมฯ **หิโต**ติ อาธิสทฺทสฺส อโตฺถ, อารมฺมเณ อาหิโต นิจฺจลภาวกรเณน ปติฏฺฐาปิโตติ อธิปฺปาโยฯ อุภเยน สโม จ อาหิโต จาติ สมาธีติ วุตฺตํ โหติฯ **สุโข**ติ สนฺตฏฺเฐน สุโขฯ ‘‘ยายํ, ภเนฺต, อทุกฺขมสุขา เวทนา, สนฺตสฺมึ เอสา ปณีเต สุเข วุตฺตา ภควตา’’ติ (ม. นิ. ๒.๘๘) จ ‘‘อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา, สุขมิเจฺจว ภาสิตา’’ติ จ วุตฺตตฺตา เตน สนฺตเตฺถน สุขสเทฺทน อุเปกฺขาสหคตสมาธิปิ คหิโต โหติฯ อนิยาเมน หิ สพฺพสมาธโย อิธ วุจฺจนฺติฯ เตน จ

สุขสเทฺทน อาหิตภาวสฺส การณํ วุตฺตํ โหติฯ ยสฺมา สโนฺต, ตสฺมา เอการมฺมเณ อาหิโตติ อธิปฺปาโย เวทิตโพฺพติฯ

สมาธิภาวนามยญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๔. ธมฺมฎฺฐิติญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๔๕. ธมฺมฎฺฐิติญาณนิเทฺทเส **อวิชฺชาสงฺขารานํ อุปฺปาทฎฺฐิตี**ติอาทีสุ ติฎฺฐนฺติ เอตาย สงฺขาราติ ฐิติฯ กา สา? อวิชฺชาฯ สา หิ สงฺขารานํ อุปฺปาทาย นิพฺพตฺติยา ฐิติ การณนฺติ **อุปฺปาทฎฺฐิติ**ฯ อุปฺปนฺนานํ ปวตฺติยาปิ การณนฺติ **ปวตฺตฎฺฐิติ**ฯ กิญฺจาปิ หิ ชนกปจฺจยสฺส ชนนกฺขเณเยว กิจฺจานุภาโว โหติ, เตน ปน ชนิตานํเยว ปวตฺตตฺตา สกกฺขเณ ปวตฺติยาปิ การณํ นาม โหติ, สนฺตติวเสน วา ปวตฺติยา การณนฺติ อโตฺถ ฯ **ปวตฺต**นฺติ จ นปุํสเก ภาววจนเมตํ, ตสฺมา ปวตฺตํ ปวตฺตีติ อตฺถโต เอกํฯ ปวตฺติสทฺทสฺส ปน ปากฎตฺตา เตน โยเชตฺวา อโตฺถ วุโตฺตฯ ภาเวปิ ฐิติสทฺทสฺส สิชฺฌนโต น อิธ ภาเว ฐิติสโทฺท, การเณ ฐิติสโทฺทติ ทสฺสนตฺถํ **นิมิตฺตฎฺฐิตี**ติ วุตฺตํ, นิมิตฺตภูตา ฐิตีติ อโตฺถ, การณภูตาติ วุตฺตํ โหติฯ น เกวลํ นิมิตฺตมตฺตํ โหติ, อถ โข สงฺขารชนเน สพฺยาปารา วิย หุตฺวา อายูหติ วายมตีติ ปจฺจยสมตฺถตํ ทเสฺสโนฺต **อายูหนฎฺฐิตี**ติ อาห, อายูหนภูตา ฐิตีติ อโตฺถฯ ยสฺมา อวิชฺชา สงฺขาเร อุปฺปาทยมานา อุปฺปาเท สํโยเชติ นาม, ฆเฎตีติ อโตฺถฯ สงฺขาเร ปวตฺตยมานา ปวตฺติยํ ปลิพุนฺธติ นาม, พนฺธตีติ อโตฺถฯ ตสฺมา **สโญฺญคฎฺฐิติ ปลิโพธฎฺฐิตี**ติ วุตฺตาฯ สโญฺญคภูตา ฐิติ, ปลิโพธภูตา ฐิตีติ อโตฺถฯ ยสฺมา อวิชฺชาว สงฺขาเร อุปฺปาทยมานา อุปฺปาทาย ปวตฺติยา จ มูลการณเฎฺฐน สมุทโย นาม, สมุทยภูตา ฐิตีติ **สมุทยฎฺฐิติ,** มูลการณภูตา ฐิตีติ อโตฺถฯ อวิชฺชาว สงฺขารานํ อุปฺปาเท ชนกปจฺจยตฺตา, ปวตฺติยํ อุปตฺถมฺภกปจฺจยตฺตา **เหตุฎฺฐิติ ปจฺจยฎฺฐิตี**ติ วุตฺตา, เหตุภูตา ฐิติ, ปจฺจยภูตา ฐิตีติ อโตฺถฯ ชนกปจฺจโย หิ เหตูติ, อุปตฺถมฺภโก ปจฺจโยติ วุจฺจติฯ เอวํ เสเสสุปิ โยเชตพฺพํฯ

ภโว ชาติยา, ชาติ ชรามรณสฺสาติ เอตฺถ ปน อุปฺปาทฎฺฐิติ สโญฺญคฎฺฐิติ เหตุฎฺฐิตีติ อุปฺปาทวเสน โยชิตานิ ปทานิ ชาติชรามรณวนฺตานํ ขนฺธานํ วเสน ปริยาเยน วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ เกจิ ปน ‘‘อุปฺปาทาย ฐิติ อุปฺปาทฎฺฐิตี’’ติ เอวมาทินา นเยเนตฺถ อตฺถํ วณฺณยนฺติฯ **อวิชฺชา ปจฺจโย**ติ อวิชฺชาย สงฺขารานํ ปจฺจยภาวํ อเปกฺขิตฺวา วุตฺตํฯ อวิชฺชายปิ ปจฺจยสมฺภูตตฺตา ตสฺสา อปิ ปจฺจยปริคฺคหณทสฺสนตฺถํ **อุโภเปเต ธมฺมา ปจฺจยสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา**ติ วุตฺตํฯ เอวํ เสเสสุปิ โยเชตพฺพํฯ **ชาติ ปจฺจโย, ชรามรณํ ปจฺจยสมุปฺปนฺน**นฺติ ปน ปริยาเยน วุตฺตํฯ **อตีตมฺปิ อทฺธาน**นฺติ อติกฺกนฺตมฺปิ กาลํฯ **อนาคตมฺปิ อทฺธาน**นฺติ อปฺปตฺตมฺปิ กาลํฯ อุภยตฺถาปิ อจฺจนฺตสํโยคเตฺถ อุปโยควจนํฯ

๔๖. อิทานิ นวาการวารานนฺตรํ เต นวากาเร วิหาย เหตุปฎิจฺจปจฺจยปเทเหว โยเชตฺวา **อวิชฺชา เหตุ, สงฺขารา เหตุสมุปฺปนฺนา**ติอาทโย ตโย วารา นิทฺทิฎฺฐาฯ นวาการวาเร ชนกอุปตฺถมฺภกวเสน ปจฺจโย วุโตฺตฯ อิธ ปน เหตุวารสฺส ปจฺจยวารสฺส จ วิสุํ อาคตตฺตา **เหตู**ติ ชนกปจฺจยตฺตํ, **ปจฺจโย**ติ อุปตฺถมฺภกปจฺจยตฺตํ เวทิตพฺพํ เอเกกสฺสาปิ อวิชฺชาทิกสฺส ปจฺจยสฺส อุภยถา สมฺภวโตฯ ปฎิจฺจวาเร **อวิชฺชา ปฎิจฺจา**ติ อตฺตโน อุปฺปาเท สงฺขารานํ อวิชฺชาเปกฺขตฺตา สงฺขาเรหิ อวิชฺชา ปฎิมุขํ เอตพฺพา คนฺตพฺพาติ ปฎิจฺจาฯ เอเตน อวิชฺชาย สงฺขารุปฺปาทนสมตฺถตา วุตฺตา โหติฯ **สงฺขารา ปฎิจฺจสมุปฺปนฺนา**ติ สงฺขารา อวิชฺชํ ปฎิจฺจ ตทภิมุขํ ปวตฺตนโต ปฎิมุขํ กตฺวา น วิหาย สมํ อุปฺปนฺนาฯ เอวํ เสเสสุปิ ลิงฺคานุรูเปน โยเชตพฺพํฯ อวิชฺชา ปฎิจฺจาติ อุสฺสุกฺกวเสน วา ปาโฐ, อโตฺถ ปเนตฺถ อวิชฺชา อตฺตโน ปจฺจเย

ปฏิจฺจ ปวตฺตาติ ปาฐเสสวเสน โยเชตพฺพํฯ เอวํ เสเสสุปิฯ จตูสุปิ จ เอเตสุ วาเรสุ ทฺวาทสนฺนํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานํ ปจฺจยเสฺสว วเสน ธมฺมฏฺฐิติญาณสฺส นิทฺทิสิตพฺพตฺตา อวิชฺชาทีนํ เอกาทสนฺนํเยว องฺคานํ วเสน ธมฺมฏฺฐิติญาณํ นิทฺทิฏฺฐํ, ชรามรณสฺส ปน อเนฺต ฐิตตฺตา ตสฺส วเสน น นิทฺทิฏฺฐํฯ ชรามรณสฺสาปิ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสานํ ปจฺจยตฺตา ชรามรณํ เตสํ ปจฺจยํ กตฺวา อุปปริกฺขมานสฺส ตสฺสาปิ ชรามรณสฺส วเสน ธมฺมฏฺฐิติญาณํ ยุชฺชเตวฯ

๔๗. อิทานิ ตาเนว ทฺวาทส ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานิ วีสติอาการวเสน วิภชิตฺวา จตุสเงฺขปติยทฺธติสนฺธิโย ทเสฺสตฺวา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ นิทฺทิสิตุกาโม **ปุริมกมฺมภวสฺมิ**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปุริมกมฺมภวสฺมิ**นฺติ ปุริเม กมฺมภเว, อตีตชาติยํ กมฺมภเว กริยมาเนติ อโตฺถฯ **โมโห อวิชฺชา**ติ โย ตทา ทุกฺขาทีสุ โมโห, เยน มูโฬฺห กมฺมํ กโรติ, สา อวิชฺชาฯ **อายูหนา สงฺขารา**ติ ตํ กมฺมํ กโรนฺตสฺส ปุริมเจตนาโย, ยถา ‘‘ทานํ ทสฺสามี’’ติ จิตฺตํ อุปฺปาเทตฺวา มาสมฺปิ สํวจฺฉรมฺปิ ทานูปกรณานิ สเชฺชนฺตสฺส อุปฺปนฺนา ปุริมเจตนาโยฯ ปฏิคฺคาหกานํ ปน หเตฺถ ทกฺขิณํ ปติฏฺฐาปยโต เจตนา ภโวติ วุจฺจติฯ เอกาวชฺชเนสุ วา ฉสุ ชวเนสุ เจตนา อายูหนา สงฺขารา นาม, สตฺตมชวเน เจตนา ภโวฯ ยา กาจิ วา ปน เจตนา ภโว, ตํสมฺปยุตฺตา อายูหนา สงฺขารา นามฯ

นิกนฺติ ตณฺหาติ ยา กมฺมํ กโรนฺตสฺส ตสฺส ผเล อุปปตฺติภเว นิกามนา ปตฺถนา, สา ตณฺหา นามฯ **อุปคมนํ อุปาทาน**นฺติ ยํ กมฺมภวสฺส ปจฺจยภูตํ ‘‘อิมสฺมึ นาม กเมฺม กเต กามาสมฺปชฺชนฺตี’’ติ วา ‘‘อิทํ กตฺวา อสุกสฺมึ นาม ฐาเน กาเม เสวิสฺสามี’’ติ วา ‘‘อตฺตา อุจฺฉิโนฺน สุอุจฺฉิโนฺน โหตี’’ติ วา ‘‘สุขี โหติ วิคตปริฬาโห’’ติ วา ‘‘สีลพฺพตํ สุเขน ปริปูรตี’’ติ วา ปวตฺตํ อุปคมนํ ทฬฺหคหณํ, อิทํ อุปาทานํ นามฯ **เจตนา ภโว**ติ อายูหนาวสาเน วุตฺตา เจตนา ภโว นามฯ **ปุริมกมฺมภวสฺมิ**นฺติ อตีตชาติยา กมฺมภเว กริยมาเน ปวตฺตาฯ **อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา**ติ ปจฺจุปฺปนฺนปฏิสนฺธิยา ปจฺจยภูตาฯ

อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณนฺติ ยํ ปจฺจุปฺปนฺนภวสฺส ภวนฺตรปฏิสนฺธานวเสน อุปฺปนฺนตฺตา ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติ, ตํ วิญฺญาณํฯ **โอกฺกนฺติ นามรูป**นฺติ ยา คเพฺภ รูปารูปธมฺมานํ โอกฺกนฺติ อาคนฺตฺวา ปวิสนํ วิย, อิทํ นามรูปํฯ **ปสาโท อายตน**นฺติ โย ปสนฺนภาโว, อิทํ อายตนํฯ ชาติคฺคหเณน เอกวจนํ กตํฯ เอเตน จกฺขาทีนิ ปญฺจายตนานิ วุตฺตานิฯ ‘‘ปภสฺสรมิทํ, ภิกฺขเว, จิตฺตํ, ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐ’’นฺติ (อ. นิ. ๑.๔๙) เอตฺถ ภวงฺคจิตฺตํ อธิเปฺปตนฺติ วจนโต อิธาปิ มนายตนสฺส วิปากภูตตฺตา, ตสฺส จ กิเลสกาลุสฺสิยาภาเวน ปสนฺนตฺตา ปสาทวจเนน มนายตนมฺปิ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ผุโฏฺฐ ผโสฺส**ติ โย อารมฺมณํ ผุโฏฺฐ ผุสโนฺต อุปฺปโนฺน, อยํ ผโสฺสฯ **เวทยิตํ เวทนา**ติ ยํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน วา สฬายตนปจฺจเยน วา ผเสฺสน สห อุปฺปนฺนํ วิปากเวทยิตํ, อยํ เวทนาฯ **อิธุปปตฺติภวสฺมึ ปุเรกตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา**ติ ปจฺจุปฺปเนฺน วิปากภเว อตีตชาติยํ กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจเยน ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ

อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานนฺติ ปริปกฺกายตนสฺส กมฺมกรณกาเล โมหาทโย ทสฺสิตาฯ **อายตึ ปฏิสนฺธิยา**ติ อนาคเต ปฏิสนฺธิยาฯ อายตึ ปฏิสนฺธิ **วิญฺญาณ**นฺติอาทีนิ วุตฺตตฺถานิฯ

กถํ ปน ทฺวาทสหิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเงฺคหิ อิเม วีสติ อาการา คหิตา โหนฺตีติ? อวิชฺชา สงฺขาราติ อิเม เทฺว อตีตเหตุโย สรูปโต วุตฺตาฯ ยสฺมา ปน อวิทฺวา ปริตสฺสติ, ปริตสฺสิโต อุปาทิยติ, ตสฺสุปาทานปจฺจยา ภโว, ตสฺมา เตหิ ทฺวีหิ คหิเตหิ ตณฺหุปาทานภวาปิ คหิตาว โหนฺติฯ

ปจฺจุปฺปเนน วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนา สรูปโต วุตฺตาเยวฯ ตณฺหุปาทานภวา ปจฺจุปฺปนฺนเหตุโย สรูปโต วุตฺตา ฯ ภเว ปน คหิเต ตสฺส ปุพฺพภาคา ตํสมฺปยุตฺตา วา สงฺขารา คหิตาว โหนฺติ, ตณฺหุปาทานคฺคหเณน จ ตํสมฺปยุตฺตาฯ ยาย วา มูโฬฺห กมฺมํ กโรติ, สา อวิชฺชา คหิตาว โหติฯ อนาคเต ชาติ ชรามรณนฺติ เทฺว สรูเปน วุตฺตานิ, ชาติชรามรณคฺคหเณเนว ปน วิญฺญาณาทีนิ ปญฺจ อนาคตผลานิ คหิตาเนว โหนฺติฯ เตสํเยว หิ ชาติชรามรณานีติ เอวํ ทฺวาทสหิ อเงฺคหิ วีสติ อาการา คหิตา โหนฺติฯ

> ‘‘อตีเต เหตโว ปญฺจ, อิทานิ ผลปญฺจกํ;
> อิทานิ เหตโว ปญฺจ, อายตึ ผลปญฺจก’’นฺติฯ –

คาถาย อยเมวโตฺถ วุโตฺตฯ **อิติเม**ติ อิติ อิเมฯ อิติ อิเมติ วา ปาโฐฯ

จตุสเงฺขเปติ จตุโร ราสีฯ อตีเต ปญฺจ เหตุธมฺมา เอโก เหตุสเงฺขโป, ปจฺจุปฺปเนฺน ปญฺจ ผลธมฺมา เอโก ผลสเงฺขโป, ปจฺจุปฺปเนฺน ปญฺจ เหตุธมฺมา เอโก เหตุสเงฺขโป, อนาคเต ปญฺจ ผลธมฺมา เอโก ผลสเงฺขโปฯ

ตโย อเทฺธติ ตโย กาเลฯ ปฐมปญฺจกวเสน อตีตกาโล, ทุติยตติยปญฺจกวเสน ปจฺจุปฺปนฺนกาโล, จตุตฺถปญฺจกวเสน อนาคตกาโล เวทิตโพฺพฯ

ติสนฺธินฺติ ตโย สนฺธโย อสฺสาติ ติสนฺธิ, ตํ ติสนฺธิํฯ อตีตเหตุปจฺจุปฺปนฺนผลานมนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธิ, ปจฺจุปฺปนฺนผลอนาคตเหตูนมนฺตรา เอโก ผลเหตุสนฺธิ, ปจฺจุปฺปนฺนเหตุอนาคตผลานมนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธิฯ

ปฏิจฺจสมุปฺปาทปาฬิยํ สรูปโต อาคตวเสน ปน อวิชฺชาสงฺขารา เอโก สเงฺขโป, วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนา ทุติโย, ตณฺหุปาทานภวา ตติโย, ชาติชรามรณํ จตุโตฺถฯ อวิชฺชาสงฺขาราติ เทฺว องฺคานิ อตีตกาลานิ, วิญฺญาณาทีนิ ภวาวสานานิ อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนฺนกาลานิ , ชาติชรามรณนฺติ เทฺว อนาคตกาลานิฯ สงฺขารวิญฺญาณานํ อนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธิ, เวทนาตณฺหานมนฺตรา เอโก ผลเหตุสนฺธิ, ภวชาตีนมนฺตรา เอโก เหตุผลสนฺธิฯ

วีสติยา อากาเรหีติ วีสติยา โกฏฺฐาเสหิฯ จตุสเงฺขเป จ ตโย อเทฺธ จ ติสนฺธิํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทญฺจ วีสติยา อากาเรหิ ชานาตีติ สมฺพโนฺธฯ

ชานาตีติ สุตานุสาเรน ภาวนารมฺภญาเณน ชานาติฯ **ปสฺสตี**ติ ญาตเมว จกฺขุนา ทิฏฺฐํ วิย หตฺถตเล อามลกํ วิย จ ผุฏฺฐํ กตฺวา ญาเณเนว ปสฺสติฯ **อญฺญาตี**ติ ทิฏฺฐฐมริยาเทเนว อาเสวนํ กโรโนฺต ญาเณเนว ชานาติฯ มริยาทโตฺถ หิ เอตฺถ อากาโรฯ **ปฏิวิชฺฌตี**ติ ภาวนาปาริปูริยา นิฏฺฐํ ปาเปโนฺต ญาเณเนว ปฏิเวธํ กโรติฯ สลกฺขณวเสน วา ชานาติ, สรสวเสน ปสฺสติ, ปจฺจุปฏฺฐานวเสน อญฺญาติ, ปทฏฺฐานวเสน ปฏิวิชฺฌติฯ

ตตฺถ **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**ติ ปจฺจยธมฺมา เวทิตพฺพาฯ **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา**ติ เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ นิพฺพตฺตธมฺมาฯ กถมิทํ ชานิตพฺพนฺติ เจ? ภควโต วจเนนฯ ภควตา หิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมเทสนาสุเตฺต –

> ‘‘กตโม จ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, ชาติปจฺจยา, ภิกฺขเว, ชรามรณํ, อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานํ ฐิตาว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา

อิทปฺปจฺจยตา, ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ, อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญาเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานีกโรติ ‘ปสฺสถา’ติ จาหฯ ชาติปจฺจยา, ภิกฺขเว, ชรามรณํ, ภวปจฺจยา, ภิกฺขเว, ชาติ…เป…. อวิชฺชาปจฺจยา, ภิกฺขเว, สงฺขาราฯ อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ…เป…. อุตฺตานีกโรติ ‘ปสฺสถา’ติ จาหฯ อวิชฺชาปจฺจยา, ภิกฺขเว, สงฺขาราฯ อิติ โข, ภิกฺขเว, ยา ตตฺรต ถตา อวิตถตา อนญฺญถตา อิทปฺปจฺจยตาฯ อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒๐) –

เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ เทเสนฺเตน ตถตาทีหิ เววจเนหิ ปจฺจยธมฺมาว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ วุตฺตาฯ ตสฺมา ชรามรณาทีนํ ปจฺจยลกฺขโณ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, ทุกฺขานุพนฺธนรโส กุมฺมคฺคปจฺจุปฏฺฐาโน, อยมฺปิ สปจฺจยตฺตา อตฺตโน วิเสสปจฺจยปทฏฺฐาโนฯ

อุปฺปาทา วา อนุปฺปาทา วาติ อุปฺปาเท วา อนุปฺปาเท วา, ตถาคเตสุ อุปฺปเนฺนสุปิ อนุปฺปเนฺนสุปีติ อโตฺถฯ **ฐิตาว สา ธาตู**ติ ฐิโตว โส ปจฺจยสภาโว, น กทาจิ ชาติชรามรณสฺส ปจฺจโย น โหตีติ อโตฺถฯ **ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา อิทปฺปจฺจยตา**ติ ชาติปจฺจโยเยวฯ ชาติปจฺจเยน หิ ชรามรณสงฺขาโต ปจฺจยสมุปฺปนฺนธโมฺม ตทายตฺตตาย ติฎฺฐติ, ชาติปจฺจโยว ชรามรณธมฺมํ นิยเมติ, ตสฺมา ชาติ ‘‘ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา’’ติ วุจฺจติฯ ชาติเยว อิมสฺส ชรามรณสฺส ปจฺจโยติ อิทปฺปจฺจโย, อิทปฺปจฺจโยว **อิทปฺปจฺจยตาฯ ตนฺ**ติ ตํ ปจฺจยํฯ **อภิสมฺพุชฺฌตี**ติ ญาเณน อภิสมฺพุชฺฌติฯ **อภิสเมตี**ติ ญาเณน อภิสมาคจฺฉติฯ **อาจิกฺขตี**ติ กเถติฯ **เทเสตี**ติ ทเสฺสติฯ **ปญฺญาเปตี**ติ ชานาเปติฯ **ปฏฺฐเปตี**ติ ญาณมุเข ฐเปติฯ **วิวรตี**ติ วิวริตฺวา ทเสฺสติฯ **วิภชตี**ติ วิภาคโต ทเสฺสติฯ **อุตฺตานีกโรตี**ติ ปากฏํ กโรติฯ **อิติ โข**ติ เอวํ โขฯ **ยา ตตฺรา**ติ ยา เตสุ ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณ’’นฺติอาทีสุ ฯ โส ปนายํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ อนูนาธิเกเหว ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส สมฺภวโต **ตถตา**ติ, สามคฺคิํ อุปคเตสุ ปจฺจเยสุ มุหุตฺตมฺปิ ตโต นิพฺพตฺตนธมฺมานํ อสมฺภวาภาวโต **อวิตถตา**ติ, อญฺญธมฺมปจฺจเยหิ อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติโต **อนญฺญถตา**ติ, ยถาวุตฺตานํ เอเตสํ ชรามรณาทีนํ ปจฺจยโต วา ปจฺจยสมูหโต วา **อิทปฺปจฺจยตา**ติ วุโตฺตฯ ตตฺรายํ วจนโตฺถ – อิเมสํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา, อิทปฺปจฺจยานํ วา สมูโห อิทปฺปจฺจยตาฯ ลกฺขณํ ปเนตฺถ สทฺทสตฺถโต เวทิตพฺพนฺติฯ

ธมฺมฏฺฐิติญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๕. สมฺมสนญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๔๘. สมฺมสนญาณนิเทฺทเส **ยํ กิญฺจี**ติ อนวเสสปริยาทานํฯ **รูปนฺ**ติ อติปฺปสงฺคนิยมนํฯ เอวํ ปททฺวเยนาปิ รูปสฺส อเสสปริคฺคโห กโต โหติฯ อถสฺส อตีตาทินา วิภาคํ อารภติฯ ตญฺหิ กิญฺจิ อตีตํ กิญฺจิ อนาคตาทิเภทนฺติฯ เอส นโย เวทนาทีสุปิฯ ตตฺถ รูปํ ตาว อทฺธาสนฺตติสมยขณวเสน จตุธา อตีตํ นาม โหติ, ตถา อนาคตปจฺจุปฺปนฺนํฯ ตตฺถ **อทฺธาวเสน** ตาว เอกสฺส เอกสฺมิํ ภเว ปฏิสนฺธิโต ปุเพฺพ อตีตํ, จุติโต อุทฺธํ อนาคตํ, อุภินฺนมนฺตเร ปจฺจุปฺปนฺนํฯ **สนฺตติวเสน** สภาคเอกอุตุสมุฎฺฐานํ เอกาหารสมุฎฺฐานญฺจ ปุพฺพาปริยภาเวน วตฺตมานมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุเพฺพ วิสภาคอุตุอาหารสมุฎฺฐานํ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํฯ จิตฺตชํ เอกวีถิเอกชวนเอกสมาปตฺติสมุฎฺฐานํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุเพฺพ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํ, กมฺมสมุฎฺฐานสฺส ปาฏิเยกฺกํ สนฺตติวเสน อตีตาทิเภโท นตฺถิ, เตสเญฺญว ปน อุตุอาหารจิตฺตสมุฎฺฐานานํ อุปตฺถมฺภนวเสน ตสฺส อตีตาทิภาโว เวทิตโพฺพฯ **สมยวเสน** เอกมุหุตฺตปุพฺพณฺหสาย

นฺหรตฺตินฺทิวาทีสุ สมเยสุ สนฺตานวเสน ปวตฺตมานํ ตํ ตํ สมยํ ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม, ตโต ปุเพฺพ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคตํฯ **ขณวเสน** อุปฺปาทาทิขณตฺตยปริยาปนฺนํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุเพฺพ อนาคตํ, ปจฺฉา อตีตํฯ อปิจ อติกฺกนฺตเหตุปจฺจยกิจฺจํ อตีตํ, นิฎฺฐิตเหตุกิจฺจมนิฎฺฐิตปจฺจยกิจฺจํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, อุภยกิจฺจมสมฺปตฺตํ อนาคตํฯ สกิจฺจกฺขเณ วา ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตโต ปุเพฺพ อนาคตํ, ปจฺฉา อตีตํฯ เอตฺถ จ ขณาทิกถาว นิปฺปริยายา เสสา สปริยายาฯ

อชฺฌตฺตนฺติ ปญฺจสุปิ ขเนฺธสุ อิธ นิยกชฺฌตฺตํ อธิเปฺปตํ, ตสฺมา อตฺตโน สนฺตาเน ปวตฺตํ ปาฎิปุคฺคลิกํ รูปํ อชฺฌตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตโต พหิภูตํ ปน อินฺทฺริยพทฺธํ วา อนินฺทฺริยพทฺธํ วา รูปํ **พหิทฺธา** นามฯ **โอฬาริก**นฺติ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายรูปสทฺทคนฺธรสโผฎฺฐพฺพสงฺขาตา ปถวีเตโชวาโย จาติ ทฺวาทสวิธํ รูปํ ฆฎฺฎนวเสน คเหตพฺพโต โอฬาริกํฯ เสสํ ปน อาโปธาตุ อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ หทยวตฺถุ โอชา อากาสธาตุ กายวิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ รูปสฺส ลหุตา มุทุตา กมฺมญฺญตา อุปจโย สนฺตติ ชรตา อนิจฺจตาติ โสฬสวิธํ รูปํ ฆฎฺฎนวเสน อคเหตพฺพโต **สุขุมํฯ หีนํ วา ปณีตํ วา**ติ เอตฺถ หีนปณีตภาโว ปริยายโต นิปฺปริยายโต จฯ ตตฺถ อกนิฎฺฐานํ รูปโต สุทสฺสีนํ รูปํ หีนํ, ตเทว สุทสฺสานํ รูปโต ปณีตํฯ เอวํ ยาว นรกสตฺตานํ รูปํ, ตาว ปริยายโต หีนปณีตตา เวทิตพฺพาฯ นิปฺปริยายโต ปน ยตฺถ อกุสลวิปากํ อุปฺปชฺชติ, ตํ หีนํฯ ยตฺถ กุสลวิปากํ, ตํ ปณีตํฯ **ยํ ทูเร สนฺติเก วา**ติ เอตฺถ ยํ สุขุมํ, ตเทว ทุปฺปฎิวิชฺฌสภาวตฺตา ทูเรฯ ยํ โอฬาริกํ, ตเทว สุปฺปฎิวิชฺฌสภาวตฺตา สนฺติเกฯ

สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววเตฺถติ เอกํ สมฺมสนํ, ทุกฺขโต ววเตฺถติ เอกํ สมฺมสนํ, อนตฺตโต ววเตฺถติ เอกํ สมฺมสนนฺติ เอตฺถ อยํ ภิกฺขุ ‘‘ยํ กิญฺจิ รูป’’นฺติ เอวํ อนิยมนิทฺทิฎฺฐํ สพฺพมฺปิ รูปํ อตีตตฺติเกน เจว จตูหิ อชฺฌตฺตาทิทุเกหิ จาติ เอกาทสหิ โอกาเสหิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววเตฺถติ อนิจฺจนฺติ สมฺมสติฯ กถํ? ปรโต วุตฺตนเยนฯ วุตฺตเญฺหตํ – ‘‘รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยเฎฺฐนา’’ติ (ปฎิ. ม. ๑.๔๘)ฯ ตสฺมา เอส ยํ อตีตํ รูปํ, ตํ ยสฺมา อตีเตเยว ขีณํ, นยิมํ ภวํ สมฺปตฺตนฺติ อนิจฺจํ ขยเฎฺฐน, ยํ อนาคตํ รูปํ อนนฺตรภเว นิพฺพตฺติสฺสติ, ตมฺปิ ตเตฺถว ขียิสฺสติ, น ตโต ปรํ ภวํ คมิสฺสตีติ อนิจฺจํ ขยเฎฺฐน, ยํ ปจฺจุปฺปนฺนํ รูปํ, ตํ อิเธว ขียติ, น อิโต คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยเฎฺฐน, ยํ อชฺฌตฺตํ รูปํ, ตมฺปิ อชฺฌตฺตเมว ขียติ, น พหิทฺธาภาวํ คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยเฎฺฐน, ยํ พหิทฺธา โอฬาริกํ สุขุมํ หีนํ ปณีตํ ทูเร สนฺติเก, ตมฺปิ เอเตฺถว ขียติ, น ทูรภาวํ คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยเฎฺฐนาติ สมฺมสติฯ อิทํ สพฺพมฺปิ ‘‘อนิจฺจํ ขยเฎฺฐนา’’ติ เอตสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนํ, ปเภทโต ปน เอกาทสวิธํ โหติฯ

สพฺพเมว เจตํ ทุกฺขํ ภยเฎฺฐนาติ สมฺมสติฯ **ภยเฎฺฐนา**ติ สปฺปฎิภยตายฯ ยญฺหิ อนิจฺจํ, ตํ ภยาวหํ โหติ สีโหปมสุเตฺต (อ. นิ. ๔.๓๓; สํ. นิ. ๓.๗๘) เทวานํ วิยฯ อิติ อิทมฺปิ ‘‘ทุกฺขํ ภยเฎฺฐนา’’ติ เอตสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนํ, ปเภทโต ปน เอกาทสวิธํ โหติฯ

ยถา จ ทุกฺขํ, เอวํ สพฺพมฺปิ ตํ อนตฺตา อสารกเฎฺฐนาติ สมฺมสติฯ **อสารกเฎฺฐนา**ติ ‘‘อตฺตา นิวาสี การโก เวทโก สยํวสี’’ติ เอวํ ปริกปฺปิตสฺส อตฺตสารสฺส อภาเวนฯ ยญฺหิ อนิจฺจํ ทุกฺขํ, อตฺตโนปิ อนิจฺจตํ วา อุทยพฺพยปีฬนํ วา วาเรตุํ น สโกฺกติ, กุโต ตสฺส การกาทิภาโวฯ เตนาห – ‘‘รูปญฺจ หิทํ, ภิกฺขเว, อตฺตา อภวิสฺส, นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวเตฺตยฺยา’’ติอาทิ (สํ. นิ. ๓.๕๙)ฯ อิติ อิทํ ‘‘อนตฺตา อสารกเฎฺฐนา’’ติ เอตสฺส วเสน เอกํ สมฺมสนํ, ปเภทโต ปน เอกาทสวิธํ โหติฯ เอเสว นโย เวทนาทีสุฯ อิติ เอเกกสฺมึ ขเนฺธ เอกาทส เอกาทส กตฺวา ปญฺจสุ

ขเนฺธสุ ปญฺจปญฺญาส สมฺมสนานิ โหนฺติ, อนิจฺจโต ปญฺจปญฺญาส , ทุกฺขโต ปญฺจปญฺญาส, อนตฺตโต ปญฺจปญฺญาสาติ ติวิธานุปสฺสนาวเสน สพฺพานิ ปญฺจสฏฺฐิสตสมฺมสนานิ โหนฺติฯ

เกจิ ปน ‘‘สพฺพํ รูปํ, สพฺพํ เวทนํ, สพฺพํ สญฺญํ, สเพฺพ สงฺขาเร, สพฺพํ วิญฺญาณนฺติ ปทมฺปิ ปกฺขิปิตฺวา เอเกกสฺมิํ ขเนฺธ ทฺวาทส ทฺวาทส กตฺวา ปญฺจสุ สฏฺฐิ, อนุปสฺสนาโต อสีติสตสมฺมสนานี’’ติ วทนฺติฯ

อตีตาทิวิภาเค ปเนตฺถ สนฺตติวเสน ขณาทิวเสน จ เวทนาย อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนภาโว เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **สนฺตติวเสน** เอกวีถิเอกชวนเอกสมาปตฺติปริยาปนฺนา เอกวิธวิสยสมาโยคปฺปวตฺตา จ ปจฺจุปฺปนฺนา, ตโต ปุเพฺพ อตีตา, ปจฺฉา อนาคตาฯ **ขณาทิวเสน** ขณตฺตยปริยาปนฺนา ปุพฺพนฺตาปรนฺตมชฺฌคตา สกิจฺจญฺจ กุรุมานา เวทนา ปจฺจุปฺปนฺนา, ตโต ปุเพฺพ อตีตา, ปจฺฉา อนาคตาฯ อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภโท นิยกชฺฌตฺตวเสเนว เวทิตโพฺพฯ

โอฬาริกสุขุมภาโว ‘‘อกุสลา เวทนา โอฬาริกา, กุสลาพฺยากตา เวทนา สุขุมา’’ติอาทินา (วิภ. ๔) นเยน วิภเงฺค วุเตฺตน ชาติสภาวปุคฺคลโลกิยโลกุตฺตรวเสน เวทิตโพฺพฯ **ชาติวเสน** ตาว อกุสลา เวทนา สาวชฺชกิริยเหตุโต, กิเลสสนฺตาปภาวโต จ อวูปสนฺตวุตฺตีติ กุสลเวทนาย โอฬาริกา, สพฺยาปารโต สอุสฺสาหโต สวิปากโต กิเลสสนฺตาปภาวโต สาวชฺชโต จ วิปากาพฺยากตาย โอฬาริกา, สวิปากโต กิเลสสนฺตาปภาวโต สพฺยาพชฺฌโต สาวชฺชโต จ กิริยาพฺยากตาย โอฬาริกาฯ กุสลาพฺยากตา ปน วุตฺตวิปริยายโต อกุสลาย เวทนาย สุขุมาฯ เทฺวปิ กุสลากุสลา เวทนา สพฺยาปารโต สอุสฺสาหโต สวิปากโต จ ยถาโยคํ ทุวิธายปิ อพฺยากตาย โอฬาริกา, วุตฺตวิปริยาเยน ทุวิธาปิ อพฺยากตา ตาหิ สุขุมาฯ เอวํ ตาว ชาติวเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ

สภาววเสน ปน ทุกฺขา เวทนา นิรสฺสาทโต สวิปฺผารโต โขภกรณโต อุเพฺพชนียโต อภิภวนโต จ อิตราหิ ทฺวีหิ โอฬาริกา, อิตรา ปน เทฺว สาตโต สนฺตโต ปณีตโต มนาปโต มชฺฌตฺตโต จ ยถาโยคํ ทุกฺขาย สุขุมาฯ อุโภ ปน สุขทุกฺขา สวิปฺผารโต อุเพฺพชนียโต โขภกรณโต ปากฏโต จ อทุกฺขมสุขาย โอฬาริกา, สา วุตฺตวิปริยาเยน ตทุภยโต สุขุมาฯ เอวํ สภาววเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ

ปุคฺคลวเสน ปน อสมาปนฺนสฺส เวทนา นานารมฺมเณ วิกฺขิตฺตภาวโต สมาปนฺนสฺส เวทนาย โอฬาริกา, วิปริยาเยน อิตรา สุขุมาฯ เอวํ ปุคฺคลวเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ

โลกิยโลกุตฺตรวเสน ปน สาสวา เวทนา โลกิยา, สา อาสวุปฺปตฺติเหตุโต โอฆนิยโต โยคนิยโต คนฺถนิยโต นีวรณิยโต อุปาทานิยโต สํกิเลสิกโต ปุถุชฺชนสาธารณโต จ อนาสวาย โอฬาริกา, อนาสวา จ วิปริยาเยน สาสวาย สุขุมาฯ เอวํ โลกิยโลกุตฺตรวเสน โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ

ตตฺถ ชาติอาทิวเสน สเมฺภโท ปริหริตโพฺพฯ อกุสลวิปากกายวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา หิ เวทนา ชาติวเสน อพฺยากตตฺตา สุขุมาปิ สมานา สภาวาทิวเสน โอฬาริกา โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ –

‘‘อพฺยากตา เวทนา สุขุมา, ทุกฺขา เวทนา โอฬาริกาฯ สมาปนฺนสฺส เวทนา สุขุมา, อสมาปนฺนสฺส เวทนา โอฬาริกาฯ อนาสวา เวทนา สุขุมา, สาสวา เวทนา

โอฬาริกา’’ติ (วิภ. ๑๑)ฯ

ยถา จ ทุกฺขา เวทนา, เอวํ สุขาทโยปิฯ ตาปิ หิ ชาติวเสน โอฬาริกา, สภาวาทิวเสน สุขุมา โหนฺติฯ ตสฺมา ยถา ชาติอาทิวเสน สเมฺภโท น โหติ, ตถา เวทนานํ โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ เสยฺยถิทํ, อพฺยากตา ชาติวเสน กุสลากุสลาหิ สุขุมาฯ ตตฺถ กตมา อพฺยากตา? กึ ทุกฺขา? กึ สุขา? กึ สมาปนฺนสฺส? กึ อสมาปนฺนสฺส? กึ สาสวา? กึ อนาสวาติ? เอวํ สภาวาทิเภโท น ปรามสิตโพฺพฯ เอส นโย สพฺพตฺถฯ

อปิจ ‘‘ตํ ตํ วา ปน เวทนํ อุปาทายุปาทาย เวทนา โอฬาริกา สุขุมา ทฏฺฐพฺพา’’ติ วจนโต อกุสลาทีสุปิ โลภสหคตาย โทสสหคตา เวทนา อคฺคิ วิย นิสฺสยทหนโต โอฬาริกา, โลภสหคตา สุขุมาฯ โทสสหคตาปิ นิยตา โอฬาริกา, อนิยตา สุขุมาฯ นิยตาปิ กปฺปฏฺฐิติกา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมาฯ กปฺปฏฺฐิติกาสุปิ อสงฺขาริกา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมาฯ โลภสหคตา ปน ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมาฯ สาปิ นิยตา กปฺปฏฺฐิติกา อสงฺขาริกา โอฬาริกา, อิตรา สุขุมาฯ อวิเสเสน จ อกุสลา พหุวิปากา โอฬาริกา, อปฺปวิปากา สุขุมาฯ กุสลา ปน อปฺปวิปากา โอฬาริกา, พหุวิปากา สุขุมาฯ

อปิจ กามาวจรกุสลา โอฬาริกา, รูปาวจรา สุขุมา, ตโต อรูปาวจรา, ตโต โลกุตฺตราฯ กามาวจรา จ ทานมยา โอฬาริกา, สีลมยา สุขุมาฯ สีลมยาปิ โอฬาริกา, ตโต ภาวนามยา สุขุมาฯ ภาวนามยาปิ ทุเหตุกา โอฬาริกา, ติเหตุกา สุขุมาฯ ติเหตุกาปิ สสงฺขาริกา โอฬาริกา, อสงฺขาริกา สุขุมา ฯ รูปาวจรา จ ปฐมชฺฌานิกา โอฬาริกา…เป.… ปญฺจมชฺฌานิกา สุขุมาวฯ อรูปาวจรา จ อากาสานญฺจายตนสมฺปยุตฺตา โอฬาริกา…เป.… เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมฺปยุตฺตา สุขุมาวฯ โลกุตฺตรา จ โสตาปตฺติมคฺคสมฺปยุตฺตา โอฬาริกา…เป.… อรหตฺตมคฺคสมฺปยุตฺตา สุขุมาวฯ เอส นโย ตํตํภูมิวิปากกิริยาเวทนาสุ ทุกฺขาทิอสมาปนฺนาทิสาสวาทิวเสน วุตฺตเวทนาสุ จฯ โอกาสวเสน วาปิ นิรเย ทุกฺขา โอฬาริกา, ติรจฺฉานโยนิยํ สุขุมา…เป.… ปรนิมฺมิตวสวตฺตีสุ สุขุมาวฯ ยถา จ ทุกฺขา, เอวํ สุขาปิ สพฺพตฺถ ยถานุรูปํ โยเชตพฺพาฯ วตฺถุวเสน จาปิ หีนวตฺถุกา ยา กาจิ เวทนา โอฬาริกา, ปณีตวตฺถุกา สุขุมาฯ หีนปณีตเภเท ยา โอฬาริกา, สา หีนาฯ ยา จ สุขุมา, สา ปณีตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

ทูรสนฺติกปเท ปน ‘‘อกุสลา เวทนา กุสลาพฺยากตาหิ เวทนาหิ ทูเร, อกุสลา เวทนา อกุสลาย เวทนาย สนฺติเก’’ติอาทินา (วิภ. ๑๓) นเยน วิภงฺเค วิภตฺตาฯ ตสฺมา อกุสลา เวทนา วิสภาคโต อสํสฏฺฐโต อสริกฺขโต จ กุสลาพฺยากตาหิ ทูเร, ตถา กุสลาพฺยากตา อกุสลายฯ เอส นโย สพฺพวาเรสุฯ อกุสลา ปน เวทนา สภาคโต สํสฏฺฐโต สริกฺขโต จ อกุสลาย สนฺติเกติ อิทํ เวทนาย อตีตาทิวิภาเค วิตฺถารกถามุขํฯ ตํตํเวทนาสมฺปยุตฺตานํ ปน สญฺญาทีนมฺปิ เอตํ เอวเมว เวทิตพฺพํฯ

เย ปเนตฺถ เวทนาทีสุ **จกฺขุ…เป.… ชรามรณ**นฺติ เปยฺยาเลน สํขิเตฺตสุ จ ธเมฺมสุ โลกุตฺตรธมฺมา อาคตา, เต อสมฺมสนูปคตฺตา อิมสฺมิํ อธิกาเร น คเหตพฺพาฯ เต ปน เกวลํ เตน เตน ปเทน สงฺคหิตธมฺมทสฺสนวเสน จ อภิญฺญยฺยนิเทฺทเส อาคตนเยน จ วุตฺตาฯ เยปิ จ สมฺมสนูปคา, เตสุ เย ยสฺส ปากฏา โหนฺติ, สุเขน ปริคฺคหํ คจฺฉนฺติ, เตสุ เตน สมฺมสนํ อารภิตพฺพํฯ ชาติชรามรณวเสน วิสุํ สมฺมสนาภาเวปิ ชาติชรามรณวเนฺตสุเยว ปน สมฺมสิเตสุ ตานิปิ สมฺมสิตานิ โหนฺตีติ ปริยาเยน เตสมฺปิ วเสน สมฺมสนํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจโต ววเตฺถตี**ติอาทินา นเยน อตีตตฺติกเสฺสว จ วเสน สมฺมสนสฺส วุตฺตตฺ

ตา อชฺฌตฺตาทิเภทํ อนามสิตฺวาปิ อตีตตฺติกเสฺสว วเสน ปริจฺฉินฺทิตฺวาปิ อนิจฺจาทิโต สมฺมสนํ กาตพฺพเมวฯ

ยํ ปน อนิจฺจํ, ตํ ยสฺมา นิยมโต สงฺขตาทิเภทํ โหติ, เตนสฺส ปริยายทสฺสนตฺถํ, นานากาเรหิ วา มนสิการปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ **รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ สงฺขต**นฺติอาทิมาหฯ ตญฺหิ หุตฺวา อภาวเฏฺฐน **อนิจฺจํ,** อนิจฺจนฺติกตาย อาทิอนฺตวนฺตตาย วา อนิจฺจํฯ ปจฺจเยหิ สมาคนฺตฺวา กตตฺตา **สงฺขตํ**ฯ ปจฺจเย ปฏิจฺจ นิสฺสาย สมํ, สห วา อุปฺปนฺนตฺตา **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ**ฯ เอเตน ปจฺจเยหิ กเตปิ ปจฺจยานํ อพฺยาปารตํ ทเสฺสติฯ **ขยธมฺม**นฺติ ขียนธมฺมํ ขียนปกติกํฯ **วยธมฺม**นฺติ นสฺสนธมฺมํฯ นยิทํ มนฺทีภาวกฺขยวเสน ขยธมฺมํ, เกวลํ วิคมนปกติกํฯ ปหูตสฺส มนฺทีภาโวปิ หิ โลเก ขโยติ วุจฺจติฯ **วิราคธมฺม**นฺติ นยิทํ กุหิญฺจิ คมนวเสน วยธมฺมํ, เกวลํ สภาวาติกฺกมนปกติกํฯ ‘‘วิราโค นาม ชิคุจฺฉนํ วา สมติกฺกโม วา’’ติ หิ วุตฺตํฯ **นิโรธธมฺม**นฺติ นยิทํ สภาวาติกฺกเมน ปุนราวตฺติธมฺมํ, เกวลํ อปุนราวตฺตินิโรเธน นิรุชฺฌนปกติกนฺติ ปุริมปุริมปทสฺส อตฺถวิวรณวเสน ปจฺฉิมปจฺฉิมปทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อถ วา เอกภวปริยาปนฺนรูปภงฺควเสน ขยธมฺมํ, เอกสนฺตติปริยาปนฺนรูปกฺขยวเสน วยธมฺมํ, รูปสฺส ขณภงฺควเสน วิราคธมฺมํ, ติณฺณมฺปิ อปุนปฺปวตฺติวเสน นิโรธธมฺมนฺติปิ โยเชตพฺพํฯ

ชรามรณํ อนิจฺจนฺติอาทีสุ ชรามรณํ น อนิจฺจํ, อนิจฺจสภาวานํ ปน ขนฺธานํ ชรามรณตฺตา อนิจฺจํ นาม ชาตํฯ สงฺขตาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อนฺตรเปยฺยาเล ชาติยาปิ อนิจฺจาทิตาย เอเสว นโยฯ

ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติอาทิ น วิปสฺสนาวเสน วุตฺตํ, เกวลํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เอเกกงฺควเสน สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานโต สมฺมสนญาณํ นาม โหตีติ ปริยาเยน วุตฺตํฯ น ปเนตํ กลาปสมฺมสนญาณํ ธมฺมฏฺฐิติญาณเมว ตํ โหตีติฯ **อสติ ชาติยา**ติ ลิงฺควิปลฺลาโส กโต, อสติยา ชาติยาติ วุตฺตํ โหติฯ **อสติ สงฺขาเรสู**ติ วจนวิปลฺลาโส กโต, อสเนฺตสุ สงฺขาเรสูติ วุตฺตํ โหติฯ **ภวปจฺจยา ชาติ, อสตี**ติอาทิ ‘‘ภวปจฺจยา ชาติ, อสติ ภเว นตฺถิ ชาตี’’ติอาทินา นเยน โยเชตพฺพํฯ

สมฺมสนญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖. อุทยพฺพยญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๔๙. อิทานิ อนนฺตรํ วุตฺตสฺส สมฺมสนญาณสฺส นานานเยหิ ภาวนาถิรกรเณน ปารํ คนฺตฺวา ฐิเตน อนิจฺจาทิโต ทิเฏฺฐ สงฺขาเร อุทยพฺพเยน ปริจฺฉินฺทิตฺวา อนิจฺจาทิโต วิปสฺสนตฺถํ วุตฺตสฺส อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณสฺส นิเทฺทเส **ชาตํ รูป**นฺติอาทีสุ สนฺตติวเสน ยถาสกํ ปจฺจเยหิ นิพฺพตฺตํ รูปํฯ **ตสฺส** ชาตสฺส รูปสฺส **นิพฺพตฺติลกฺขณํ** ชาติํ อุปฺปาทํ อภินวาการํ **อุทโย**ติ, **วิปริณามลกฺขณํ** ขยํ ภงฺคํ **วโย**ติ, **อนุปสฺสนา** ปุนปฺปุนํ นิสามนา, อุทยพฺพย อนุปสฺสนาญาณนฺติ อโตฺถฯ เวทนาทีสุปิ เอเสว นโยฯ ชาติชรามรณวนฺตานํเยว อุทยพฺพยสฺส ปริคฺคเหตพฺพตฺตา ชาติชรามรณานํ อุทยพฺพยาภาวโต ชาติชรามรณํ อนามสิตฺวา **ชาตํ จกฺขุ…เป.… ชาโต ภโว**ติ เปยฺยาลํ กตํฯ โส เอวํ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ ปสฺสโนฺต เอวํ ชานาติ ‘‘อิเมสํ ขนฺธานํ อุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ อนุปฺปนฺนานํ ราสิ วา นิจโย วา นตฺถิ, อุปฺปชฺชมานานมฺปิ ราสิโต วา นิจยโต วา อาคมนํ นาม นตฺถิ, นิรุชฺฌมานานมฺปิ ทิสาวิทิสาคมนํ

นาม นตฺถิ, นิรุทฺธานมฺปิ เอกสฺมิํ ฐาเน ราสิโต นิจยโต นิธานโต อวฎฺฐานํ นาม นตฺถิฯ ยถา ปน วีณาย วาทิยมานาย อุปฺปนฺนสฺส สทฺทสฺส เนว อุปฺปตฺติโต ปุพฺเพ สนฺนิจโย อตฺถิ, น อุปฺปชฺชมาโน สนฺนิจยโต อาคโต, น นิรุชฺฌมานสฺส ทิสาวิทิสาคมนํ อตฺถิ, น นิรุโทฺธ กตฺถจิ สนฺนิจิโต ติฎฺฐติ, อถ โข วีณญฺจ อุปวีณญฺจ ปุริสสฺส จ ตชฺชํ วายามํ ปฎิจฺจ อหุตฺวา สโมฺภติ, หุตฺวา ปฎิเวติ, เอวํ สเพฺพปิ รูปารูปิโน ธมฺมา อหุตฺวา สโมฺภนฺติ, หุตฺวา ปฎิเวนฺตี’’ติฯ

๕๐. เอวํ สเงฺขปโต อุทยพฺพยทสฺสนํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ วิตฺถารโต ทเสฺสตุํ **ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อุทยํ ปสฺสโนฺต กติ ลกฺขณานิ ปสฺสตี**ติอาทีหิ ราสิโต คณนํ ปุจฺฉิตฺวา, ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อุทยํ ปสฺสโนฺต **ปญฺจวีสติ ลกฺขณานิ ปสฺสตี**ติอาทีหิ ราสิโตว คณนํ วิสฺสเชฺชตฺวา, ปุน **รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสโนฺต กติ ลกฺขณานิ ปสฺสตี**ติอาทีหิ วิภาคโต คณนํ ปุจฺฉิตฺวา **รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสโนฺต ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสตี**ติอาทีหิ วิภาคโต คณนํ วิสฺสเชฺชตฺวา, ปุน **รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสโนฺต กตมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสตี**ติอาทีหิ ลกฺขณวิภาคํ ปุจฺฉิตฺวา วิสฺสชฺชนํ กตํฯ

ตตฺถ **อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย**ติ ‘‘ปุริมกมฺมภวสฺมิํ โมโห อวิชฺชา’’ติ วุตฺตาย อวิชฺชาย สติ อิมสฺมิํ ภเว รูปสฺส อุปฺปาโท โหตีติ อโตฺถฯ **ปจฺจยสมุทยเฎฺฐนา**ติ ปจฺจยสฺส อุปฺปนฺนภาเวนาติ อโตฺถฯ อวิชฺชาตณฺหากมฺมานิ เจตฺถ อิธ ปฎิสนฺธิเหตุภูตา อตีตปจฺจยา ฯ อิเมสุ จ ตีสุ คหิเตสุ สงฺขารุปาทานานิ คหิตาเนว โหนฺติฯ **อาหารสมุทยา**ติ ปวตฺติปจฺจเยสุ กพฬีการาหารสฺส พลวตฺตา โสเยว คหิโตฯ ตสฺมิํ ปน คหิเต ปวตฺติเหตุภูตานิ อุตุจิตฺตานิปิ คหิตาเนว โหนฺติฯ **นิพฺพตฺติลกฺขณ**นฺติ อทฺธาสนฺตติขณวเสน รูปสฺส อุปฺปาทํ, อุปฺปาโทเยว สงฺขตลกฺขณตฺตา ลกฺขณนฺติ จ วุโตฺตฯ **ปญฺจ ลกฺขณานี**ติ อวิชฺชา ตณฺหา กมฺมาหารา นิพฺพตฺติ จาติ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิฯ อวิชฺชาทโยปิ หิ รูปสฺส อุทโย ลกฺขียติ เอเตหีติ ลกฺขณานิฯ นิพฺพตฺติ ปน สงฺขตลกฺขณเมว, ตมฺปิ สงฺขตนฺติ ลกฺขียติ เอเตนาติ ลกฺขณํฯ

อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธติ อนาคตภวสฺส ปจฺจยภูตาย อิมสฺมิํ ภเว อวิชฺชาย อรหตฺตมคฺคญาเณน นิโรเธ กเต ปจฺจยาภาวา อนาคตสฺส รูปสฺส อนุปฺปาโท นิโรโธ โหตีติ อโตฺถฯ **ปจฺจยนิโรธเฎฺฐนา**ติ ปจฺจยสฺส นิรุทฺธภาเวนาติ อโตฺถฯ นิโรโธ เจตฺถ อนาคตปฎิสนฺธิปจฺจยานํ อิธ อวิชฺชาตณฺหากมฺมานํเยว นิโรโธฯ **อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ**ติ ปวตฺติปจฺจยสฺส กพฬีการาหารสฺส อภาเว ตํสมุฎฺฐานรูปาภาโว โหติฯ **วิปริณามลกฺขณ**นฺติ อทฺธาสนฺตติขณวเสน รูปสฺส ภงฺคํ, ภโงฺคเยว สงฺขตลกฺขณตฺตา ลกฺขณนฺติ วุโตฺตฯ อิธ **ปญฺจ ลกฺขณานี**ติ อวิชฺชาตณฺหากมฺมาหารานํ อภาวนิโรธา จตฺตาริ, วิปริณาโม เอกนฺติ ปญฺจฯ เอส นโย เวทนากฺขนฺถาทีสุฯ อยํ ปน วิเสโส – อรูปกฺขนฺธานํ อุทยพฺพยทสฺสนํ อทฺธาสนฺตติวเสน, น ขณวเสนฯ ผโสฺส เวทนาสญฺญาสงฺขารกฺขนฺธานํ ปวตฺติปจฺจโย, ตํนิโรธา จ เตสํ นิโรโธฯ นามรูปํ วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส ปวตฺติปจฺจโย, ตํนิโรธา จ ตสฺส นิโรโธติฯ

เกจิ ปนาหุ – ‘‘จตุธา ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสเน อตีตาทิวิภาคํ อนามสิตฺวาว สพฺพสามญฺญวเสน อวิชฺชาทีหิ อุเทตีติ อุปฺปชฺชมานภาวมตฺตํ คณฺหาติ, น อุปฺปาทํฯ อวิชฺชาทินิโรธา นิรุชฺฌตีติ อนุปฺปชฺชมานภาวมตฺตํ คณฺหาติ, น ภงฺคํฯ ขณโต อุทยพฺพยทสฺสเน ปจฺจุปฺปนฺนานํ อุปฺปาทํ ภงฺคํ คณฺหาตี’’ติฯ

วิปสฺสมาโน ปน วิปสฺสโก ปฐมํ ปจฺจยโต อุทยพฺพยํ มนสิกริตฺวา วิปสฺสนากาเล อวิชฺชาทิเก จตุโร ธเมฺม วิสฺสเชฺชตฺวา อุทยพฺพยวเนฺตเยว ขเนฺธ คเหตฺวา เตสํ อุทยพฺพยํ ปสฺสติ, เอวญฺจ ตสฺส วิปสฺสกสฺส ‘‘เอวํ รูปาทีนํ อุทโย, เอวํ วโย, เอวํ รูปาทโย อุเทนฺติ, เอวํ เวนฺตี’’ติ

ปจฺจยโต จ ขณโต จ วิตฺถาเรน อุทยพฺพยํ ปสฺสโต ‘‘อิติ กิร อิเม ธมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตี’’ติ ญาณํ วิสทตรํ โหติ, สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทนยลกฺขณเภทา ปากฏา โหนฺติ ฯ ยญฺหิ โส อวิชฺชาทิสมุทยา ขนฺธานํ สมุทยํ อวิชฺชาทินิโรธา จ ขนฺธานํ นิโรธํ ปสฺสติ, อิทมสฺส ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสนํฯ ยํ ปน นิพฺพตฺติลกฺขณวิปริณามลกฺขณานิ ปสฺสโนฺต ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ ปสฺสติ, อิทมสฺส ขณโต อุทยพฺพยทสฺสนํฯ อุปฺปตฺติกฺขเณเยว หิ นิพฺพตฺติลกฺขณํ, ภงฺคกฺขเณ จ วิปริณามลกฺขณํฯ

อิจฺจสฺเสวํ ปจฺจยโต เจว ขณโต จ เทฺวธา อุทยพฺพยํ ปสฺสโต ปจฺจยโต อุทยทสฺสเนน สมุทยสจฺจํ ปากฏํ โหติ ชนกาวโพธโตฯ ขณโต อุทยทสฺสเนน ทุกฺขสจฺจํ ปากฏํ โหติ ชาติทุกฺขาวโพธโตฯ ปจฺจยโต วยทสฺสเนน นิโรธสจฺจํ ปากฏํ โหติ ปจฺจยานุปฺปาเทน ปจฺจยวตํ อนุปฺปาทาวโพธโตฯ ขณโต วยทสฺสเนน ทุกฺขสจฺจเมว ปากฏํ โหติ มรณทุกฺขาวโพธโตฯ ยญฺจสฺส อุทยพฺพยทสฺสนํ, มโคฺควายํ โลกิโกติ มคฺคสจฺจํ ปากฏํ โหติ ตตฺร สโมฺมหวิฆาตโตฯ

ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน อนุโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ปากโฏ โหติ ‘‘อิมสฺมิํ สติ อิทํ โหตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๐๔; สํ. นิ. ๒.๒๑; อุทา. ๑) อวโพธโตฯ ปจฺจยโต วยทสฺสเนน ปฏิโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ปากโฏ โหติ ‘‘อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๐๖; สํ. นิ. ๒.๒๑; อุทา. ๒) อวโพธโตฯ ขณโต ปน อุทยพฺพยทสฺสเนน ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา ปากฏา โหนฺติ สงฺขตลกฺขณาวโพธโตฯ อุทยพฺพยวโนฺต หิ สงฺขตา, เต จ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนาติฯ

ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน เอกตฺตนโย ปากโฏ โหติ เหตุผลสมฺพเนฺธน สนฺตานสฺส อนุปเจฺฉทาวโพธโตฯ อถ สุฎฺฐุตรํ อุเจฺฉททิฏฺฐิํ ปชหติฯ ขณโต อุทยทสฺสเนน นานตฺตนโย ปากโฏ โหติ นวนวานํ อุปฺปาทาวโพธโตฯ อถ สุฏฺฐุตรํ สสฺสตทิฏฺฐิํ ปชหติฯ ปจฺจยโต จสฺส อุทยพฺพยทสฺสเนน อพฺยาปารนโย ปากโฏ โหติ ธมฺมานํ อวสวตฺติภาวาวโพธโตฯ อถ สุฏฺฐุตรํ อตฺตทิฏฺฐิํ ปชหติฯ ปจฺจยโต ปน อุทยทสฺสเนน เอวํธมฺมตานโย ปากโฏ โหติ ปจฺจยานุรูเปน ผลสฺสุปฺปาทาวโพธโตฯ อถ สุฏฺฐุตรํ อกิริยทิฏฺฐิํ ปชหติฯ

ปจฺจยโต จสฺส อุทยทสฺสเนน อนตฺตลกฺขณํ ปากฏํ โหติ ธมฺมานํ นิรีหกตฺตปจฺจยปฏิพทฺธวุตฺติตาวโพธโตฯ ขณโต อุทยพฺพยทสฺสเนน อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ โหติ หุตฺวา อภาวาวโพธโต, ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิเวกาวโพธโต จฯ ทุกฺขลกฺขณมฺปิ ปากฏํ โหติ อุทยพฺพเยหิ ปฏิปีฬนาวโพธโตฯ สภาวลกฺขณมฺปิ ปากฏํ โหติ อุทยพฺพยปริจฺฉินฺนาวโพธโต ฯ สภาวลกฺขเณ สงฺขตลกฺขณสฺส ตาวกาลิกตฺตมฺปิ ปากฏํ โหติ, อุทยกฺขเณ วยสฺส, วยกฺขเณ จ อุทยสฺส อภาวาวโพธโตติฯ

ตเสฺสวํ ปากฏีภูตสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทนยลกฺขณเภทสฺส ‘‘เอวํ กิร นามิเม ธมฺมา อนุปฺปนฺนปุพฺพา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺตี’’ติ นิจฺจนวาว หุตฺวา สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติฯ น เกวลญฺจ นิจฺจนวาว, สูริยุคฺคมเน อุสฺสาวพินฺทุ วิย อุทกปุพฺพุโฬ วิย อุทเก ทณฺฑราชิ วิย อารเคฺค สาสโป วิย วิชฺชุปฺปาโท วิย จ ปริตฺตฏฺฐายิโน มายามรีจิสุปินนฺตอลาตจกฺกคนฺธพฺพนครเผณกทลิอาทโย วิย อสารา นิสฺสาราติ จาปิ อุปฏฺฐหนฺติฯ เอตฺตาวตา เตน ‘‘วยธมฺมเมว อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺนญฺจ วยํ อุเปตี’’ติ อิมินา อากาเรน สมปญฺญาส ลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ฐิตํ อุทยพฺพยานุปสฺสนา นาม ปฐมํ ตรุณวิปสฺสนาญาณํ อธิคตํ โหติ, ยสฺสาธิคมา ‘‘อารทฺธวิปสฺสโก’’ติ สงฺขํ คจฺฉติฯ อิมสฺมิํ ญาเณ ฐิตสฺส โอภาสาทโย ทส วิปสฺสนูปกฺกิเลสา อุปฺปชฺชนฺติ, เยสํ อุปฺปตฺติยา อกุสโล โยคาวจโร เตสุ มคฺคญาณสญฺญี หุตฺวา อมคฺคเมว ‘‘ม

โคฺค’’ติ คณฺหาติ, อุปกฺกิเลสชฏาชฏิโต จ โหติฯ กุสโล ปน โยคาวจโร เตสุ วิปสฺสนํ อาโรเปโนฺต อุปกฺกิเลสชฏํ วิชเฏตฺวา ‘‘เอเต ธมฺมา น มโคฺค, อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ ปน วีถิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนาญาณํ มโคฺค’’ติ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ววตฺถเปติฯ ตเสฺสวํ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ญตฺวา ฐิตํ ญาณํ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นามฯ

เอตฺตาวตา จ ปน เตน จตุนฺนํ สจฺจานํ ววตฺถานํ กตํ โหติฯ กถํ? นามรูปปริคฺคเห สติ ปจฺจยปริคฺคหสมฺภวโต ธมฺมฏฺฐิติญาณวจเนเนว วุเตฺตน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิสงฺขาเตน นามรูปววตฺถาปเนน ทุกฺขสจฺจสฺส ววตฺถานํ กตํ โหติ, กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิสงฺขาเตน ปจฺจยปริคฺคหเณน สมุทยสจฺจสฺส ววตฺถานํ, อุทยพฺพยานุปสฺสเนน จ ขณโต อุทยพฺพยทสฺสเนน ทุกฺขสจฺจสฺส ววตฺถานํ กตํ, ปจฺจยโต อุทยทสฺสเนน สมุทยสจฺจสฺส ววตฺถานํ, ปจฺจยโต วยทสฺสเนน นิโรธสจฺจสฺส ววตฺถานํ, ยญฺจสฺส อุทยพฺพยทสฺสนํ, มโคฺควายํ โลกิโกติ ตตฺร สโมฺมหวิฆาตโต อิมิสฺสญฺจ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ วิปสฺสโต สมฺมา มคฺคสฺส อวธารเณน มคฺคสจฺจสฺส ววตฺถานํ กตํฯ เอวํ โลกิเยน ตาว ญาเณน จตุนฺนํ สจฺจานํ ววตฺถานํ กตํ โหตีติฯ

อุทยพฺพยญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗. ภงฺคานุปสฺสนาญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๕๑. โส อุทยพฺพยานุปสฺสนายํ ฐิโต โยคาวจโร มคฺคามคฺคววตฺถาปเนน อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ วีถิปฏิปนฺนํ อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณํ ‘‘มโคฺค’’ติ ญตฺวา ติลกฺขณสลฺลกฺขเณน ตเสฺสว มคฺคสฺส สุวิสทกรณตฺถํ ปุน อุทยพฺพยานุปสฺสนํ อารภิตฺวา อุทยพฺพเยน ปริจฺฉิเนฺน สงฺขาเร อนิจฺจาทิโต วิปสฺสติฯ เอวํ ตสฺส ตํ ญาณํ ติกฺขํ หุตฺวา วหติ, สงฺขารา ลหุํ อุปฏฺฐหนฺติ, ญาเณ ติเกฺข วหเนฺต สงฺขาเรสุ ลหุํ อุปฏฺฐหเนฺตสุ อุปฺปาทํ อติกฺกมิตฺวา ภเงฺค เอว สติ สนฺติฏฺฐติฯ นิโรธาธิมุตฺตตฺตา วา อุทยํ ปหาย ภเงฺคเยว สติํ อุปฏฺฐเปติฯ เอตสฺมิํ ฐาเน ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ อุปฺปชฺชติฯ อิทานิ ตสฺส ญาณสฺส นิเทฺทเส **รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชตี**ติ รูปารมฺมณํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติฯ อถ วา รูปารมฺมณภาเว จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชตีติ อโตฺถฯ **ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา**ติ ตํ รูปารมฺมณํ ปฏิสงฺขาย ชานิตฺวา, ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อโตฺถฯ **ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสตี**ติ เยน จิเตฺตน ตํ รูปารมฺมณํ ขยโต วยโต ทิฏฺฐํ, ตสฺส จิตฺตสฺส อปเรน จิเตฺตน ภงฺคํ อนุปสฺสตีติ อโตฺถฯ เตนาหุ โปราณา – ‘‘ญาตญฺจ ญาณญฺจ อุโภ วิปสฺสตี’’ติฯ **จิตฺต**นฺติ เจตฺถ สสมฺปยุตฺตจิตฺตํ อธิเปฺปตํฯ

อนุปสฺสตีติ อนุ อนุ ปสฺสติ, อเนเกหิ อากาเรหิ ปุนปฺปุนํ ปสฺสตีติ อโตฺถฯ เตนาห **อนุปสฺสตีติ กถํ อนุปสฺสติ, อนิจฺจโต อนุปสฺสตี**ติอาทิ ฯ ตตฺถ ยสฺมา ภโงฺค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏิ, ตสฺมา ภงฺคานุปสฺสโก โยคาวจโร สพฺพํ รูปคตํ อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโตฯ ตโต อนิจฺจสฺส ทุกฺขตฺตา, ทุกฺขสฺส จ อนตฺตตฺตา, ตเทว ทุกฺขโต อนุปสฺสติ, โน สุขโตฯ อนตฺตโต อนุปสฺสติ, โน อตฺตโต ฯ ยสฺมา ปน ยํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา, น ตํ อภินนฺทิตพฺพํฯ ยญฺจ น อภินนฺทิตพฺพํ, น ตตฺถ รชฺชิตพฺพํฯ ตสฺมา เอส ตสฺมิํ ภงฺคานุปสฺสนานุสาเรน ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ทิเฏฺฐ รูปคเต นิพฺพินฺทติ, โน นนฺทติฯ วิรชฺชติ, โน รชฺชติฯ โส เอวํ วิรชฺชโนฺต โลกิเกเนว ตาว ญาเณน ราคํ นิโรเธติ, โน สมุเทติ, สมุทยํ น กโรตีติ อโตฺถฯ อถ วา โส เอวํ วิรโตฺต ยถา ทิฏฺฐํ รูปคตํ, ตถา อทิฏฺฐมฺปิ อนฺวยญาณวเสน นิโรเธติ, โน สมุเทติฯ นิโรธโตว มนสิ กโรติ, นิโรธเมวสฺส ปสฺสติ, โน สมุทยนฺติ อโตฺถฯ โส เอวํ ปฏิปโนฺน ปฏินิสฺสชฺชติ, โน อาทิยติฯ กิํ วุตฺตํ โหติ? อยมฺปิ หิ อนิจฺจาทิอนุปสฺสนา ตทงฺควเสน สทฺธิํ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลสานํ ปริจฺจชนโต, สงฺขตโทสทสฺสเนน จ ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย ปกฺขนฺ

ทนโต ปริจฺจาคปฏินิสฺสโคฺค เจว ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสโคฺค จาติ วุจฺจติฯ ตสฺมา ตาย สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ยถาวุตฺเตน นเยน กิเลเส จ ปริจฺจชติ, นิพฺพาเน จ ปกฺขนฺทติฯ นาปิ นิพฺพตฺตนวเสน กิเลเส อาทิยติ, น อโทสทสฺสิตาวเสน สงฺขตารมฺมณํฯ เตน วุจฺจติ **ปฏินิสฺสชฺชติ, โน อาทิยตี**ติฯ

๕๒. อิทานิสฺส เตหิ ญาเณหิ เยสํ ธมฺมานํ ปหานํ โหติ, ตํ ทเสฺสตุํ **อนิจฺจโต อนุปสฺสโนฺต นิจฺจสญฺญํ ปชหตี**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **นนฺทิ**นฺติ สปฺปีติกํ ตณฺหํฯ **ราค**นฺติ เสสํ ตณฺหํฯ **สมุทย**นฺติ ราคสฺส อุปฺปตฺติํฯ อถ วา รูปคตสฺส อุทยํฯ **อาทาน**นฺติ นิพฺพตฺตนวเสน กิเลสานํ อาทานํฯ เวทนารมฺมณตาติอาทีนิ อิธ จ เหฏฺฐา จ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ

คาถาสุ ปน **วตฺถุสงฺกมนา**ติ รูปาทีสุ เอเกกสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ปุน เยน จิเตฺตน ภโงฺค ทิโฏฺฐ, ตสฺสาปิ ภงฺคทสฺสนวเสน ปุริมวตฺถุโต อญฺญวตฺถุสงฺกมนาฯ **ปญฺญาย จ วิวฏฺฏนา**ติ อุทยํ ปหาย วเย สนฺติฏฺฐนาฯ **อาวชฺชนา พลเญฺจวา**ติ รูปาทีสุ เอเกกสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ปุน ภงฺคารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคทสฺสนตฺถํ อนนฺตรเมว อาวชฺชนสมตฺถตาฯ **ปฏิสงฺขา วิปสฺสนา**ติ เอสา อารมฺมณปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสนา นามฯ **อารมฺมณอนฺวเยน อุโภ เอกววตฺถนา**ติ ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐสฺส อารมฺมณสฺส อนฺวเยน อนุคมเนน ยถา อิทํ, ตถา อตีเตปิ สงฺขารคตํ ภิชฺชิ, อนาคเตปิ ภิชฺชิสฺสตีติ เอวํ อุภินฺนํ เอกสภาเวเนว ววตฺถาปนนฺติ อโตฺถฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ โปราเณหิ –

> ‘‘สํวิชฺชมานมฺหิ วิสุทฺธทสฺสโน, ตทนฺวยํ เนติ อตีตนาคเต;
> สเพฺพปิ สงฺขารคตา ปโลกิโน, อุสฺสาวพินฺทู สูริเยว อุคฺคเต’’ติฯ

นิโรเธ อธิมุตฺตตาติ เอวํ อุภินฺนํ ภงฺควเสน เอกววตฺถานํ กตฺวา ตสฺมิํเยว ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตา ตคฺครุตา ตนฺนินฺนตา ตโปฺปณตา ตปฺปพฺภารตาติ อโตฺถฯ **วยลกฺขณวิปสฺสนา**ติ เอสา วยลกฺขณวิปสฺสนา นามาติ วุตฺตํ โหติฯ **อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา**ติ ปุริมญฺจ รูปาทิอารมฺมณํ ชานิตฺวาฯ **ภงฺคญฺจ อนุปสฺสตี**ติ ตสฺสารมฺมณสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ตทารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส จ ภงฺคํ อนุปสฺสติฯ **สุญฺญโต จ อุปฏฺฐาน**นฺติ ตเสฺสวํ ภงฺคมนุปสฺสโต ‘‘สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ, เตสํ เภโท มรณํ, น อโญฺญ โกจิ อตฺถี’’ติ สุญฺญโต อุปฏฺฐานํ อิชฺฌติฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘ขนฺธา นิรุชฺฌนฺติ น จตฺถิ อโญฺญ, ขนฺธาน เภโท มรณนฺติ วุจฺจติ;
> เตสํ ขยํ ปสฺสติ อปฺปมโตฺต, มณิํว วิชฺฌํ วชิเรน โยนิโส’’ติฯ

อธิปญฺญา วิปสฺสนาติ ยา จ อารมฺมณปฏิสงฺขา, ยา จ ภงฺคานุปสฺสนา, ยญฺจ สุญฺญโต อุปฏฺฐานํ, อยํ อธิปญฺญา วิปสฺสนา นามาติ วุตฺตํ โหติฯ **กุสโล ตีสุ อนุปสฺสนาสู**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาทีสุ ตีสุ เฉโก ภิกฺขุฯ **จตโสฺส จ วิปสฺสนาสู**ติ นิพฺพิทาทีสุ จ จตูสุ วิปสฺสนาสุฯ **ตโย อุปฏฺฐาเน กุสลตา**ติ ขยโต วยโต สุญฺญโตติ อิมสฺมิญฺจ ติวิเธ อุปฏฺฐาเน กุสลตายฯ **นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี**ติ สสฺสตทิฏฺฐิอาทีสุ นานปฺปการาสุ ทิฏฺฐีสุ น เวธติฯ โส เอวํ อเวธมาโน ‘‘อนิรุทฺธเมว นิรุชฺฌติ, อภินฺนเมว ภิชฺชตี’’ติ ปวตฺตมนสิกาโร ทุพฺพลภาชนสฺส วิย ภิชฺชมานสฺส, สุขุมรชเสฺสว วิปฺปกิริยมานสฺส, ติลานํ วิย ภชฺชิยมานานํ สพฺพสงฺขารานํ อุปฺปาทฏฺฐิติปวตฺตนิมิตฺตํ วิสฺสเชฺชตฺวา เภทเมว ปสฺสติฯ โส ยถา นาม จกฺขุมา ปุริโส โปกฺขรณีตีเร วา นทีตีเร วา ฐิโต ถูลผุสิตเก เทเว วสฺสเนฺต อุทกปิเฏฺฐ มหนฺตมหนฺตานิ อุทกปุพฺพุฬานิ อุปฺ

ปชฺชิตฺวา อุปฺปชฺชิตฺวา สีฆํ สีฆํ ภิชฺชมานานิ ปเสฺสยฺย, เอวเมว สเพฺพ สงฺขารา ภิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺตีติ ปสฺสติฯ เอวรูปญฺหิ โยคาวจรํ สนฺธาย วุตฺตํ ภควตา –

‘‘ยถา ปุพฺพุฬกํ ปเสฺส, ยถา ปเสฺส มรีจิกํ;
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ, มจฺจุราชา น ปสฺสตี’’ติฯ (ธ. ป. ๑๗๐);

ตเสฺสวํ ‘‘สเพฺพ สงฺขารา ภิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺตี’’ติ อภิณฺหํ ปสฺสโต อฎฺฐานิสํสปริวารํ ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ พลปฺปตฺตํ โหติฯ ตตฺริเม อฎฺฐานิสํสา – ภวทิฎฺฐิปฺปหานํ, ชีวิตนิกนฺติปริจฺจาโค, สทายุตฺตปยุตฺตตา, วิสุทฺธาชีวิตา, อุสฺสุกฺกปฺปหานํ, วิคตภยตา, ขนฺติโสรจฺจปฎิลาโภ, อรติรติสหนตาติฯ เตนาหุ โปราณา –

‘‘อิมานิ อฎฺฐคฺคุณมุตฺตมานิ, ทิสฺวา ตหิํ สมฺมสตี ปุนปฺปุนํ;
อาทิตฺตเจลสฺสิรสูปโม มุนิ, ภงฺคานุปสฺสี อมตสฺส ปตฺติยา’’ติฯ

ภงฺคานุปสฺสนาญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๘. อาทีนวญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๕๓. อาทีนวญาณนิเทฺทเส **อุปฺปาโท**ติ ปุริมกมฺมปจฺจยา อิธ อุปฺปตฺติฯ **ปวตฺต**นฺติ ตถาอุปฺปนฺนสฺส ปวตฺติฯ **นิมิตฺต**นฺติ สพฺพมฺปิ สงฺขารนิมิตฺตํฯ **อายูหนา**ติ อายติํ ปฎิสนฺธิเหตุภูตํ กมฺมํฯ **ปฎิสนฺธี**ติ อายติํ อุปฺปตฺติฯ **คตี**ติ ยาย คติยา สา ปฎิสนฺธิ โหติฯ **นิพฺพตฺตี**ติ ขนฺธานํ นิพฺพตฺตนํฯ **อุปปตฺตี**ติ ‘‘สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา’’ติ (ธ. ส. ๑๒๘๙) เอวํ วุตฺตา วิปากปฺปวตฺติ ฯ **ชาตี**ติ ชราทีนํ ปจฺจยภูตา ภวปจฺจยา ชาติฯ นิปฺปริยายโต ตตฺถ ตตฺถ นิพฺพตฺตมานานํ สตฺตานํ เย เย ขนฺธา ปาตุภวนฺติ, เตสํ ปฐมปาตุภาโว ชาติฯ **ชรา**ติ ขณฺฑิจฺจาทิสมฺมโต สนฺตติยํ เอกภวปริยาปนฺนขนฺธสนฺตานสฺส ปุราณภาโวฯ **โสโก**ติ ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฎฺฐสฺส จิตฺตสนฺตาโปฯ **ปริเทโว**ติ ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฎฺฐสฺส วจีปลาโปฯ **อุปายาโส**ติ ภุโส อายาโส, ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฎฺฐสฺส อธิมตฺตเจโตทุกฺขปฺปภาวิโต โทโสเยวฯ เอตฺถ จ อุปฺปาทาทโย ปเญฺจว อาทีนวญาณสฺส วตฺถุวเสน วุตฺตา, เสสา เตสํ เววจนวเสนฯ ‘‘นิพฺพตฺติ ชาตี’’ติ อิทญฺหิ ทฺวยํ อุปฺปาทสฺส เจว ปฎิสนฺธิยา จ เววจนํ, ‘‘คติ อุปปตฺตี’’ติ อิทํ ทฺวยํ ปวตฺตสฺส, ชราทโย นิมิตฺตสฺสาติฯ เตนาห –

‘‘อุปฺปาทญฺจ ปวตฺตญฺจ, นิมิตฺตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสติ;
อายูหนํ ปฎิสนฺธิํ, ญาณํ อาทีนเว อิท’’นฺติฯ จ
‘‘อิทํ อาทีนเว ญาณํ, ปญฺจฐาเนสุ ชายตี’’ติฯ จ

สพฺพปเทสุ จ ***ภยนฺติ*** อิเจฺจตสฺส วจนสฺส ภยํ อิตีติ ปทเจฺฉโท ฯ ***ภย***นฺติ ปีฬาโยคโต สปฺปฎิภยตาย ภยํฯ **อิตี**ติ ภยตุปฎฺฐานสฺส การณนิเทฺทโสฯ

อนุปฺปาโท เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณนฺติอาทิ ปน อาทีนวญาณสฺส ปฎิปกฺขญาณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ภยตุปฎฺฐาเนน วา อาทีนวํ ทิสฺวา อุพฺพิคฺคหทยานํ อภยมฺปิ อตฺถิ เขมํ นิราทีนวนฺติ อสฺสาสชนนตฺถมฺปิ เอตํ วุตฺตํฯ ยสฺมา วา ยสฺส อุปฺปาทาทโย ภยโต สูปฎฺฐิตา โหนฺติ, ตสฺส ตปฺปฎิปกฺขนินฺนํ จิตฺตํ โหติ, ตสฺมา ภยตุปฎฺฐานวเสน สิทฺธสฺส อาทีนวญาณสฺส อานิสํสทสฺสนตฺถมฺเปตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อนุปฺปาโท อปฺปวตฺต**นฺติอาทิ นิพฺพานเมวฯ **สนฺติ**

ปเทติ สนฺติโกฏฺฐาเส, นิพฺพาเนติ อโตฺถฯ อนุสฺสววเสนาปิ หิ สนฺติปทนฺติ นามมตฺตํ คเหตฺวา อุปฺปนฺนํ ญาณมฺปิ ‘‘สนฺติปเท ญาณ’’นฺติ วุตฺตํฯ

อุปฺปาโท ภยํ, อนุปฺปาโท เขมนฺติอาทิ วิปกฺขปฏิปกฺขวเสน อุภยํ สมาเสตฺวา อุปฺปชฺชมานํ ญาณํ คเหตฺวา วุตฺตํฯ เอตฺถ จ ยํ ภยํ, ตํ ยสฺมา นิยมโต ทุกฺขํฯ ยญฺจ ทุกฺขํ, ตํ วฏฺฏามิสโลกามิสกิเลสามิเสหิ อวิปฺปมุตฺตตฺตา สามิสเมวฯ ยญฺจ สามิสํ, ตํ สงฺขารมตฺตเมวฯ ตสฺมา **อุปฺปาโท ทุกฺขนฺติ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา อาทีนเว ญาณ**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ เอวํ สเนฺตปิ ภยากาเรน ทุกฺขากาเรน สามิสากาเรน สงฺขารากาเรนาติ เอวํ อาการนานตฺตโต ปวตฺติวเสเนตฺถ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ อุปฺปาโท ภยํ, ทุกฺขํ, สามิสํ, สงฺขารา จาติ อุปฺปาทาทิลิงฺคมนเปกฺขิตฺวา ‘‘เนตํ โข สรณํ เขมํ, เนตํ สรณมุตฺตม’’นฺติอาทีสุ (ธ. ป. ๑๘๙) วิย อตฺตโน ลิงฺคาเปกฺขเมว วุตฺตํฯ สงฺขาราติ จ เอกตฺตมนเปกฺขิตฺวา ‘‘อปฺปจฺจยา ธมฺมา, อสงฺขตา ธมฺมา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๗-๘) วิย พหุวจนํ กตํ, อุปฺปาทาทีนํ วา สงฺขาเรกเทสตฺตา ‘‘อุตฺตเร ปญฺจาลา, ทกฺขิเณ ปญฺจาลา’’ติอาทีสุ วิย พหุนฺนํ เอกเทเสปิ พหุวจนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **เขมํ สุขํ นิรามิสํ นิพฺพาน**นฺติ นิพฺพานเมว วุตฺตาการานํ ปฏิปกฺขวเสน จตุธา วุตฺตํฯ **ทส ญาเณ ปชานาตี**ติ อาทีนเว ญาณํ ปชานโนฺต อุปฺปาทาทิวตฺถุกานิ ปญฺจ, อนุปฺปาทาทิวตฺถุกานิ ปญฺจาติ ทส ญาเณ ปชานาติ ปฏิวิชฺฌติ สจฺฉิกโรติฯ **ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตา**ติ อาทีนวญาณสฺส เจว สนฺติปทญาณสฺส จาติ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตายฯ **นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี**ติ ปรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานาทิวเสน ปวตฺตาสุ ทิฏฺฐีสุ น เวธตีติฯ

อาทีนวญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๙. สงฺขารุเปกฺขาญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๕๔. สงฺขารุเปกฺขาญาณนิเทฺทเส **อุปฺปาทา**ทีนิ วุตฺตตฺถาเนวฯ **ทุกฺข**นฺติ **ภย**นฺติ **สามิส**นฺติ **สงฺขารา**ติ อุปฺปาทาทิมุญฺจนญาณสฺส การณวจนานิฯ เอวญฺจ ลกฺขณโต สงฺขารุเปกฺขํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อตฺถโต ทเสฺสตุํ **อุปฺปาโท สงฺขารา, เต สงฺขาเร อชฺฌุเปกฺขตีติ สงฺขารุเปกฺขา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สงฺขาเร อชฺฌุเปกฺขตี**ติ ตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาญาเณน ลกฺขณตฺตยสฺส ทิฏฺฐตฺตา ลกฺขณวิจินเน ปหีนพฺยาปารสฺส อาทิเตฺต วิย ตโยภเว ปสฺสโต สงฺขารคฺคหเณ มชฺฌตฺตสฺส ตํ วิปสฺสนาญาณํ เต สงฺขาเร วิเสเสน จ อิกฺขติ, คหเณน วชฺชิตญฺจ หุตฺวา อิกฺขติ โอโลเกตีติ สงฺขารุเปกฺขา นามาติ อโตฺถฯ ยถา โลเก วิเสเสน ชยโนฺต อธิชยตีติ, อเนฺนน วชฺชิโต วสโนฺต อุปวสตีติ วุจฺจติฯ ปุน สงฺขาเร อนิจฺจาทิโต วิปสฺสิตฺวา คหเณ มชฺฌตฺตภาวสณฺฐิตํ สงฺขารุเปกฺขมฺปิ อนิจฺจาทิโต วิปสฺสิตฺวา ตสฺสาปิ สงฺขารุเปกฺขาย คหเณ มชฺฌตฺตาการสณฺฐิตาย สงฺขารุเปกฺขาย สพฺภาวโต **เย จ สงฺขารา ยา จ อุเปกฺขา**ติอาทิ วุตฺตํฯ

๕๕. อิทานิ สงฺขารุเปกฺขาย จิตฺตาภินีหารเภทํ ทเสฺสตุํ **กติหากาเรหี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สงฺขารุเปกฺขายา**ติ ภุมฺมวจนํฯ **จิตฺตสฺส อภินีหาโร**ติ สงฺขารุเปกฺขาลาภิโน ตโต อญฺญสฺส จิตฺตสฺส สงฺขารุเปกฺขาภิมุขํ กตฺวา ภุสํ หรณํฯ อภิมุขโตฺถ หิ เอตฺถ **อภิ**สโทฺท, ภุสโตฺถ **นี**สโทฺทฯ **กติหากาเรหี**ติ ปุจฺฉิตํ ปุจฺฉํ **อฏฺฐหากาเรหี**ติ วิสฺสเชฺชตฺวา ทุติยปุจฺฉาวิสฺสชฺชเนเนว เต อฏฺฐากาเร ทเสฺสตุกาโม เต อทเสฺสตฺวาว **ปุถุชฺชนสฺส กติหากาเรหี**ติอาทิ ปุจฺฉํ อกาสิฯ **ปุถุชฺชนสฺสา**ติ เอตฺถ ปน –

ทุเว ปุถุชฺชนา วุตฺตา, พุเทฺธนาทิจฺจพนฺธุนา;

อโนฺธ ปุถุชฺชโน เอโก, กลฺยาเณโก ปุถุชฺชโนติฯ

ตตฺถ ยสฺส ขนฺธธาตุอายตนาทีสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาสวนธารณปจฺจเวกฺขณาทีนิ นตฺถิ, อยํ อนฺธปุถุชฺชโนฯ ยสฺส ตานิ อตฺถิ, โส กลฺยาณปุถุชฺชโนฯ ทุวิโธปิ ปเนส –

ปุถูนํ ชนนาทีหิ, การเณหิ ปุถุชฺชโน;
ปุถุชฺชนโนฺตคธตฺตา, ปุถุวายํ ชโน อิติฯ

โส หิ ปุถูนํ นานปฺปการานํ กิเลสาทีนํ ชนนาทีหิ การเณหิ **ปุถุชฺชโน**ฯ ยถาห – ‘‘ปุถุ กิเลเส ชเนนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ อวิหตสกฺกายทิฏฺฐิกาติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ สตฺถารานํ มุขุโลฺลกิกาติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ สพฺพคตีหิ อวุฏฺฐิตาติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ นานาภิสงฺขาเร อภิสงฺขโรนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ นานาโอเฆหิ วุยฺหนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ นานาสนฺตาเปหิ สนฺตเปฺปนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ นานาปริฬาเหหิ ปริฑยฺหนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ ปญฺจสุ กามคุเณสุ รตฺตา คิทฺธา คธิตา มุจฺฉิตา อโชฺฌสนฺนา ลคฺคา ลคฺคิตา ปลิพุทฺธาติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ ปญฺจหิ นีวรเณหิ อาวุตา นิวุตา โอวุตา ปิหิตา ปฏิจฺฉนฺนา ปฏิกุชฺชิตาติ ปุถุชฺชนา’’ติ (มหานิ. ๙๔)ฯ ปุถูนํ วา คณนปถาตีตานํ อริยธมฺมปรมฺมุขานํ นีจธมฺมสมาจารานํ ชนานํ อโนฺตคธตฺตาปิ ปุถุชฺชนา, ปุถุ วา อยํ วิสุํเยว สงฺขํ คโต, วิสํสโฏฺฐ สีลสุตาทิคุณยุเตฺตหิ อริเยหิ ชโนติปิ ปุถุชฺชโนฯ เตสุ กลฺยาณปุถุชฺชโน อิธาธิเปฺปโต อิตรสฺส ภาวนาย เอว อภาวาฯ

เสกฺขสฺสาติ เอตฺถ สตฺต เสกฺขา โสตาปตฺติมคฺคผลสกทาคามิมคฺคผลอนาคามิมคฺคผลอรหตฺตมคฺคฏฺฐาฯ เต หิ ติโสฺส สิกฺขา สิกฺขนฺตีติ เสกฺขาฯ เตสุ โสตาปตฺติสกทาคามิอนาคามิผลฏฺฐา ตโย อิธาธิเปฺปตา มคฺคฏฺฐานํ สงฺขารุเปกฺขาย จิตฺตาภินีหาราภาวาฯ

วีตราคสฺสาติ เอตฺถ สมุเจฺฉทวิคเมน วิคโต ราโค อสฺสาติ วีตราโคฯ อรหโต เอตํ อธิวจนํฯ ตีสุปิ ปเทสุ ชาติคฺคหเณน เอกวจนํ กตํฯ

สงฺขารุเปกฺขํ อภินนฺทตีติ ตสฺมิํ อุเปกฺขาวิหาเร ผาสุวิหารสญฺญํ ปฏิลภิตฺวา ผาสุวิหารนิกนฺติยา สงฺขารุเปกฺขาภิมุโข หุตฺวา นนฺทติ, สปฺปีติกํ ตณฺหํ อุปฺปาเทตีติ อโตฺถฯ **วิปสฺสตี**ติ โสตาปตฺติมคฺคปฏิลาภตฺถํ อนิจฺจาทิวเสน วิวิธา ปสฺสติ, เสโกฺข อุปริมคฺคตฺถํ, วีตราโค ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ วิปสฺสติฯ **ปฏิสงฺขายา**ติ อนิจฺจาทิวเสเนว อุปปริกฺขิตฺวาฯ ยสฺมา ปน โสตาปนฺนาทโย อริยา สกํ สกํ ผลสมาปตฺติํ สมาปชฺชมานา อุทยพฺพยญาณาทีหิ นวหิ วิปสฺสนาญาเณหิ อวิปสฺสิตฺวา สมาปชฺชิตุํ น สโกฺกนฺติ, ตสฺมา **ปฏิสงฺขาย วา ผลสมาปตฺติํ สมาปชฺชตี**ติ วุตฺตํฯ

ผลสมาปตฺติยา ปวตฺติทสฺสนตฺถํ ปน เตสํ อิทํ ปญฺหกมฺมํ – กา ผลสมาปตฺติ? เก ตํ สมาปชฺชนฺติ? เก น สมาปชฺชนฺติ? กสฺมา สมาปชฺชนฺติ? กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ? กถํ ฐานํ? กถํ วุฏฺฐานํ? กิํ ผลสฺส อนนฺตรํ? กสฺส จ ผลํ อนนฺตรนฺติ?

ตตฺถ **กา ผลสมาปตฺตี**ติ? ยา อริยผลสฺส นิโรเธ อปฺปนาฯ

เก ตํ สมาปชฺชนฺติ? เก น สมาปชฺชนฺตีติ? สเพฺพปิ ปุถุชฺชนา น สมาปชฺชนฺติฯ กสฺมา? อนธิคตตฺตาฯ อริยา ปน สเพฺพปิ สมาปชฺชนฺติฯ กสฺมา ? อธิคตตฺตาฯ อุปริมา ปน เหฏฺฐิมํ น สมาปชฺชนฺติ ปุคฺคลนฺตรภาวูปคมเนน ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา, เหฏฺฐิมา จ อุปริมํ อนธิคตตฺตาฯ อตฺตโน อตฺตโนเยว ปน ผลํ สเพฺพปิ สมาปชฺชนฺตีติ อิทเมตฺถ สนฺนิฏฺฐานํฯ

เกจิ ปน ‘‘โสตาปนฺนสกทาคามิโนปิ น สมาปชฺชนฺติ, อุปริมา เทฺวเยว สมาปชฺชนฺตี’’ติ วทนฺติฯ อิทญฺจ เนสํ การณํ – เอเต หิ สมาธิสฺมึ ปริปูรการิโนติฯ ตํ ปุถุชฺชนสฺสาปิ อตฺตนา ปฏิลทฺธํ โลกิยสมาธึ สมาปชฺชนโต อการณเมวฯ กิเญฺจตฺถ การณาการณจินฺตายฯ นนุ อิเธว ปาฬิยํ ‘‘กตเม ทส สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กตเม ทส โคตฺรภุธมฺมา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๖๐) อิเมสํ ปญฺหานํ วิสฺสชฺชเน ‘‘โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย สกทาคามิผลสมาปตฺตตฺถายา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๖๐) วิสุํ วิสุํ วุตฺตาฯ ตสฺมา สเพฺพปิ อริยา อตฺตโน อตฺตโน ผลํ สมาปชฺชนฺตีติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ

กสฺมา สมาปชฺชนฺตีติ? ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํฯ ยถา หิ ราชาโน รชฺชสุขํ, เทวตา ทิพฺพสุขมนุภวนฺติ, เอวํ อริยา ‘‘โลกุตฺตรสุขํ อนุภวิสฺสามา’’ติ อทฺธานปริเจฺฉทํ กตฺวา อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺติฯ

กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ, กถํ ฐานํ, กถํ วุฏฺฐานนฺติ? ทฺวีหิ ตาว อากาเรหิ อสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ นิพฺพานโต อญฺญสฺส อารมฺมณสฺส อมนสิการา, นิพฺพานสฺส จ มนสิการาฯ ยถาห – ‘‘เทฺว โข, อาวุโส, ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโร’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๘)ฯ อยํ ปเนตฺถ สมาปชฺชนกฺกโม – ผลสมาปตฺตตฺถิเกน หิ อริยสาวเกน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน อุทยพฺพยาทิวเสน สงฺขารา วิปสฺสิตพฺพาฯ ตสฺส ปวตฺตานุปุพฺพวิปสฺสนสฺส สงฺขารารมฺมณโคตฺรภุญาณานนฺตรํ ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเธ จิตฺตํ อเปฺปติฯ ผลสมาปตฺตินินฺนตาย เจตฺถ เสกฺขสฺสาปิ ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มโคฺคฯ เย ปน วทนฺติ ‘‘โสตาปโนฺน ‘ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชิสฺสามี’ติ วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา สกทาคามี โหติ, สกทาคามี จ อนาคามี’’ติฯ เต วตฺตพฺพา ‘‘เอวํ สติ อนาคามี อรหา ภวิสฺสติ, อรหา ปเจฺจกพุโทฺธ, ปเจฺจกพุโทฺธ จ พุโทฺธ’’ติฯ

ตสฺมา น กิญฺจิ เอตํ, ปาฬิวเสเนว จ ปฏิกฺขิตฺตนฺติปิ น คเหตพฺพํฯ อิทเมว ปน คเหตพฺพํฯ เสกฺขสฺสาปิ ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มโคฺคฯ ผลญฺจสฺส สเจ อเนน ปฐมชฺฌานิโก มโคฺค อธิคโต โหติ, ปฐมชฺฌานิกเมว อุปฺปชฺชติ, สเจ ทุติยาทีสุ อญฺญตรชฺฌานิโก, ทุติยาทีสุ อญฺญตรชฺฌานิกเมวาติ เอวํ ตาวสฺสา สมาปชฺชนํ โหติฯ

‘‘ตโย โข, อาวุโส, ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา ฐิติยา สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโร, ปุเพฺพ จ อภิสงฺขาโร’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๘) วจนโต ปนสฺสา ตีหากาเรหิ ฐานํ โหติฯ ตตฺถ **ปุเพฺพ จ อภิสงฺขาโร**ติ สมาปตฺติโต ปุเพฺพ กาลปริเจฺฉโทฯ ‘‘อสุกสฺมึ นาม กาเล วุฏฺฐหิสฺสามี’’ติ ปริจฺฉินฺนตฺตา หิสฺสา ยาว โส กาโล นาคจฺฉติ, ตาว ฐานํ โหติฯ เอวมสฺส ฐานํ โหติฯ

‘‘เทฺว โข, อาวุโส, ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา วุฏฺฐานาย สพฺพนิมิตฺตานญฺจ มนสิกาโร, อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา อมนสิกาโร’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๘) วจนโต ปนสฺสา ทฺวีหากาเรหิ วุฏฺฐานํ โหติฯ ตตฺถ **สพฺพนิมิตฺตานนฺ**ติ รูปนิมิตฺตเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณนิมิตฺตานํฯ กามญฺจ น สพฺพาเนเวตานิ เอกโต มนสิ กโรติ, สพฺพสงฺคาหิกวเสน ปเนตํ วุตฺตํฯ ตสฺมา ยํ ภวงฺคสฺส อารมฺมณํ โหติ, ตํ มนสิกโรโต ผลสมาปตฺติโต วุฏฺฐานํ โหตีติ เอวมสฺสา วุฏฺฐานํ เวทิตพฺพํฯ

กึ ผลสฺส อนนฺตรํ, กสฺส จ ผลํ อนนฺตรนฺติ? ผลสฺส ตาว ผลเมว วา อนนฺตรํ โหติ ภวงฺคํ วาฯ ผลํ ปน อตฺถิ มคฺคานนฺตรํ, อตฺถิ ผลานนฺตรํ, อตฺถิ โคตฺรภุอนนฺตรํ, อตฺถิ เนวสญฺญา

นาสญฺญายตนานนฺตรนฺติฯ ตตฺถ มคฺควีถิยํ มคฺคานนฺตรํ, ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ ผลานนฺตรํ, ผลสมาปตฺตีสุ ปุริมํ ปุริมํ โคตฺรภุอนนฺตรํฯ **โคตฺรภู**ติ เจตฺถ อนุโลมํ เวทิตพฺพํฯ วุตฺตเญฺหตํ ปฏฺฐาเน ‘‘อรหโต อนุโลมํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยฯ เสกฺขานํ อนุโลมํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗)ฯ เยน ผเลน นิโรธา วุฏฺฐานํ โหติ, ตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนานนฺตรนฺติฯ ตตฺถ ฐเปตฺวา มคฺควีถิยํ อุปฺปนฺนผลํ อวเสสํ สพฺพํ ผลสมาปตฺติวเสน ปวตฺตํ นามฯ เอวเมตํ มคฺควีถิยํ วา ผลสมาปตฺติยํ วา อุปฺปชฺชนวเสน –

> ‘‘ปฏิปฺปสฺสทฺธทรถํ, อมตารมฺมณํ สุภํ;
> วนฺตโลกามิสํ สนฺตํ, สามญฺญผลมุตฺตม’’นฺติฯ

อยเมตฺถ ผลสมาปตฺติกถาฯ

ตทชฺฌุเปกฺขิตฺวาติ ตํ สงฺขารุเปกฺขํ อเญฺญน ตาทิเสเนว วิปสฺสนาญาเณน อชฺฌุเปกฺขิตฺวาฯ **สุญฺญตวิหาเรน วา**ติอาทีสุ ผลสมาปตฺตึ วินา วิปสฺสนาวิหาเรเนว วิหริตุกามสฺส อรหโต อตฺตาภินิเวสํ ภยโต ทิสฺวา สุญฺญตาธิมุตฺตสฺส สงฺขารุเปกฺขาย วยํ ปสฺสนฺตสฺส วิปสฺสนตฺตยวิหาโร สุญฺญตวิหาโร นาม, สงฺขารนิมิตฺตํ ภยโต ทิสฺวา อนิมิตฺตาธิมุตฺตสฺส สงฺขารุเปกฺขาย วยํ ปสฺสนฺตสฺส วิปสฺสนตฺตยวิหาโร อนิมิตฺตวิหาโร นาม, ตณฺหาปณิธึ ภยโต ทิสฺวา อปฺปณิหิตาธิมุตฺตสฺส สงฺขารุเปกฺขาย วยํ ปสฺสนฺตสฺส วิปสฺสนตฺตยวิหาโร อปฺปณิหิตวิหาโร นามฯ ตถา หิ ปรโต วุตฺตํ –

> ‘‘อภินิเวสํ ภยโต สมฺปสฺสมาโน สุญฺญเต อธิมุตฺตตฺตา ผุสฺส ผุสฺส วยํ ปสฺสติ, สุญฺญโต วิหาโรฯ นิมิตฺตํ ภยโต สมฺปสฺสมาโน อนิมิเตฺต อธิมุตฺตตฺตา ผุสฺส ผุสฺส วยํ ปสฺสติ, อนิมิโตฺต วิหาโรฯ ปณิธึ ภยโต สมฺปสฺสมาโน อปฺปณิหิเต อธิมุตฺตตฺตา ผุสฺส ผุสฺส วยํ ปสฺสติ, อปฺปณิหิโต วิหาโร’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๘)ฯ

ฉฬงฺคุเปกฺขาสพฺภาเวน จ ปฏิกูเล อปฺปฏิกูลสญฺญาทิวิหารสพฺภาเวน จ อรหโตเยว สพฺพากาเรน จิตฺตํ วเส วตฺตติ, ตโต อยํ วิปสฺสนาวิหาโร อรหโตเยว อิชฺฌตีติ วุตฺตํ โหติฯ **วีตราโค สงฺขารุเปกฺขํ วิปสฺสติ วา**ติ เอตฺถ ปน ติธา จ ภยํ, ติธา จ อธิมุตฺตึ อนาปชฺชิตฺวา เกวลํ วิปสฺสนาติ เวทิตพฺพาฯ เอวญฺหิ สติ ปุพฺพาปรวิเสโส โหติฯ

๕๖. อิทานิ ทฺวินฺนํ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ วเสน สงฺขารุเปกฺขาย เอกตฺตนานตฺตเภทํ ทเสฺสตุกาโม **กถํ ปุถุชฺชนสฺส จ เสกฺขสฺส จา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **จิตฺตสฺส อภินีหาโร เอกตฺตํ โหตี**ติ เอโก โหติ, สกเตฺถ ภาววจนนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยถา อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตาติ วุตฺตํ, ตถา เอโกว เอกตฺตํฯ **อภินีหาโร**ติ สามิอเตฺถ ปจฺจตฺตวจนํ วา, อภินีหารสฺสาติ อโตฺถฯ ‘‘โส เทโส สมฺมชฺชิตฺวา’’ติอาทีสุ (มหาว. ๑๖๘) วิย วิภตฺติวิปลฺลาโส กโตติ เวทิตโพฺพฯ **จิตฺตํ กิลิสฺสตี**ติ วิปสฺสนานิกนฺติสงฺขาเตน โลภกิเลเสน จิตฺตํ กิลิสฺสติ, ตาปียติ พาธียตีติ อโตฺถฯ **ภาวนาย ปริปโนฺถ โหตี**ติ ปฏิลทฺธาย วิปสฺสนาภาวนาย อุปฆาโต โหติฯ **ปฏิเวธสฺส อนฺตราโย โหตี**ติ วิปสฺสนาภาวนาย ปฏิลภิตพฺพสฺส สจฺจปฺปฏิเวธสฺส ปฏิลาภนฺตราโย โหติฯ **อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจโย โหตี**ติ สงฺขารุเปกฺขาสมฺปยุตฺตกมฺมสฺส พลวตฺตา เตเนว สุคติปฏิสนฺธิยา ทียมานาย อตินฺนุทนสงฺขาโต โลภกิเลโส อนาคเต กามาวจรสุคติปฏิสนฺธิยา ปจฺจโย โหติ ฯ ยสฺมา กิเลสสหายํ กมฺมํ วิปากํ ชเนติ, ตสฺมา กมฺมํ ชนกปจฺจโย โหติ, กิเลโส อุปตฺถมฺภกปจฺจโยฯ เสกฺขสฺส ปน **อุตฺตริปฏิเวธสฺสา**ติ สกทาคามิมคฺคาทิวเสน

สจฺจปฺปฏิเวธสฺสฯ **อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจโย โหตี**ติ เสกฺขสฺ โสตาปนฺนสกทาคามีนํ อนธิคตชฺฌานานํ สงฺขารุเปกฺขากเมฺมน ทีฆมานาย กามาวจรสุคติปฏิสนฺธิยา อภินนฺทน กิเลโส ปจฺจโย โหติ, ฌานลาภีนํ ปน อนาคามิสฺส จ พฺรหฺมโลเกเยว ปฏิสนฺธานโต ปจฺจโย น โหติ, อนุโลมโคตฺรภูหิ จ ทีฆมานาย ปฏิสนฺธิยา อยเมว กิเลโส ปจฺจโย โหตีติ เวทิตโพฺพฯ

อนิจฺจโตติ หุตฺวา อภาวเฏฺฐน อนิจฺจนฺติกตาย อาทิอนฺตวนฺตตาย จ อนิจฺจโตฯ **ทุกฺขโต**ติ อภิณฺหํ ปฏิปีฬนเฏฺฐน อุปฺปาทวยปฏิปีฬนตาย ทุกฺขวตฺถุตาย จ ทุกฺขโตฯ **อนตฺตโต**ติ อวสวตฺตนเฏฺฐน ปจฺจยายตฺตวุตฺติตาย สามินิวาสีการกเวทกาภาเวน จ อนตฺตโตฯ **อนุปสฺสนเฏฺฐนา**ติ อนุ อนุ อนิจฺจาทิโต ปสฺสนเฏฺฐนฯ **อภินีหาโร นานตฺตํ โหตี**ติ อภินีหาโร นานา โหตีติ วา อภินีหารสฺส นานาภาโว โหตีติ วา เวทิตพฺพํฯ

กุสลาติ อาโรคฺยเฏฺฐน อนวชฺชเฏฺฐน โกสลฺลสมฺภูตเฏฺฐน จฯ **อพฺยากตา**ติ กุสลากุสลภาเวน น พฺยากตาฯ **กิญฺจิกาเล สุวิทิตา**ติ วิปสฺสนากาเล สุฏฺฐุ วิทิตาฯ **กิญฺจิกาเล น สุวิทิตา**ติ อภินนฺทนกาเล น สุฏฺฐุ วิทิตาฯ **อจฺจนฺตํ สุวิทิตา**ติ อภินนฺทนาย ปหีนตฺตา เอกเนฺตน สุวิทิตาฯ **วิทิตเฏฺฐน จ อวิทิตเฏฺฐน จา**ติ เอตฺถ ปุถุชฺชนเสกฺขานํ สุวิทิตโฏฺฐปิ วีตราคสฺส อจฺจนฺตสุวิทิตโฏฺฐปิ วิทิตโฏฺฐว โหติ, ทฺวินฺนมฺปิ น สุวิทิตโฏฺฐ อวิทิตโฏฺฐวฯ

อติตฺตตฺตาติ วิปสฺสนาย กรณียสฺส อปริโยสิตตฺตา อปฺปณีตภาเวนฯ ตพฺพิปรีเตน **ติตฺตตฺตาฯ ติณฺณํ สโญฺญชนานํ ปหานายา**ติ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสานํ ปหานตฺถํฯ ปจฺฉิมภวิกาปิ โพธิสตฺตา เอเตฺถว สงฺคหํ คจฺฉนฺติฯ อปจฺฉิมภวิกา ปน วิปสฺสนํ สงฺขารุเปกฺขํ ปาเปตฺวา ฐเปนฺติฯ **โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏิลาภตฺถายา**ติ อสมาเสตฺวา ปฐนฺติ, สมาเสตฺวา ปาโฐ สุนฺทรตโรฯ **เสโกฺข ติณฺณํ สโญฺญชนานํ ปหีนตฺตา**ติ โสตาปนฺนสกทาคามิอนาคามีนํ สามเญฺญน วุตฺตํฯ สกทาคามิอนาคามีนมฺปิ หิ ตานิ ปหีนาเนวฯ **อุตฺตริปฏิลาภตฺถายา**ติ อุปรูปริมคฺคปฏิลาภตฺถํฯ **ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถายา**ติ ทิเฏฺฐว ธเมฺม ปจฺจเกฺข อตฺตภาเว โย สุโข วิหาโร, ตทตฺถายฯ **วิหารสมาปตฺตเฏฺฐนา**ติ เสกฺขสฺส ผลสมาปตฺตเฏฺฐน, วีตราคสฺส วิปสฺสนาวิหารผลสมาปตฺตเฏฺฐนฯ

๕๗. อิทานิ สงฺขารุเปกฺขานํ คณนปริเจฺฉทํ ทเสฺสตุํ **กติ สงฺขารุเปกฺขา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สมถวเสนา**ติ สมาธิวเสนฯ อยเมว วา ปาโฐฯ **นีวรเณ ปฏิสงฺขา**ติ ปญฺจ นีวรณานิ ปหาตพฺพภาเวน ปริคฺคเหตฺวาฯ **สนฺติฏฺฐนา**ติ นีวรณานํ ปหานาภิมุขีภูตตฺตา เตสํ ปหาเนปิ อพฺยาปารภาวูปคมเนน มชฺฌตฺตตาย สนฺติฏฺฐนาฯ **สงฺขารุเปกฺขาสู**ติ นีวรณปฺปหาเน พฺยาปาราการเณน นีวรณสงฺขาตานํ สงฺขารานํ อุเปกฺขนาสุฯ เอส นโย วิตกฺกวิจาราทีสุ จฯ สมถสงฺขารุเปกฺขา นาม อปฺปนาวีถิยา อาสนฺนปุพฺพภาเค พลปฺปตฺตภาวนามยญาณํฯ **โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏิลาภตฺถายา**ติอาทีสุ จตูสุ มคฺควาเรสุ สุญฺญตานิมิตฺตอปฺปณิหิตมคฺคานํ อญฺญตรญฺญตโร มโคฺค ลพฺภติฯ **โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถายา**ติอาทีสุ จตูสุ ผลวาเรสุ ปน อปฺปณิหิตา ผลสมาปตฺติ เวทิตพฺพาฯ กสฺมา? ‘‘สุญฺญตวิหารสมาปตฺตตฺถาย อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตตฺถายา’’ติ อิตราสํ ทฺวินฺนํ ผลสมาปตฺตีนํ วิสุํ วุตฺตตฺตาฯ อนิจฺจานุปสฺสนาวุฏฺฐานวเสน หิ อนิมิตฺตมโคฺค, ตเถว ผลสมาปตฺติกาเล อนิมิตฺตผลสมาปตฺติ, ทุกฺขานุปสฺสนาวุฏฺฐานวเสน อปฺปณิหิตมคฺคผลสมาปตฺติโย, อนตฺตานุปสฺสนาวุฏฺฐานวเสน สุญฺญตมคฺคผลสมาปตฺติโย สุตฺตนฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ

เอตฺถ จ จตูสุ มคฺควาเรสุ **อุปฺปาทน**ฺติอาทีนิ ปญฺจ มูลปทานิ, **คติ**นฺติอาทีนิ ทส เววจนปทานีติ ปนฺนรส ปทานิ วุตฺตานิฯ ฉสุ ปน ผลสมาปตฺติวาเรสุ ปญฺจ มูลปทาเนว วุตฺตานิฯ ตํ กสฺมา อิติ เจ? สงฺขารุเปกฺขาย ติกฺขภาเว สติ กิเลสปฺปหาเน สมตฺถสฺส มคฺคสฺส สมฺภวโต ตสฺสา ติกฺขภาวทสฺสนตฺถํ เววจนปเทหิ สห ทฬฺหํ กตฺวา มูลปทานิ วุตฺตานิฯ ผลสฺส นิรุสฺสาหภาเวน สนฺตสภาวตฺตา มคฺคายตฺตตฺตา จ มนฺทภูตาปิ สงฺขารุเปกฺขา ผลสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทสฺสนตฺถํ มูลปทาเนว วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ

๕๘. อิทานิ ชาติวเสน ปุจฺฉิตฺวา ลพฺภมานวเสน วิสฺสชฺเชตุํ **กติ สงฺขารุเปกฺขา กุสลา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปนฺนรส สงฺขารุเปกฺขา**ติ สมถวเสน อฏฺฐ, จตุนฺนํ มคฺคานํ ติณฺณํ ผลานํ วเสน สตฺตาติ ปนฺนรสฯ สมถวเสน อฏฺฐ สงฺขารุเปกฺขา อรหโต นีวรณปฏิสงฺขาอภาวโต, วิตกฺกวิจาราทีนํ ปหานพฺยาปารํ วินา สุเขน ปหานโต จ สงฺขารุเปกฺขานามสฺส อนนุรูปาติ กตฺวา ตาสํ อพฺยากตตฺตา น วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ อรหตา ปน ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชเนฺตน สงฺขารุเปกฺขํ วินา สมาปชฺชิตุํ น สกฺกาติ ติโสฺส สงฺขารุเปกฺขา อพฺยากตาติ วุตฺตาฯ อปฺปณิหิตสุญฺญตานิมิตฺตวเสน หิ อรหโต ติโสฺส สงฺขารุเปกฺขาฯ

อิทานิ สงฺขารุเปกฺขานํ สํวณฺณนาวเสน วุตฺตาสุ ตีสุ คาถาสุ **ปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา ปญฺญา**ติ สงฺขารุเปกฺขา ฯ **อฏฺฐ จิตฺตสฺส โคจรา**ติ สมถวเสน วุตฺตา อฏฺฐ สงฺขารุเปกฺขา สมาธิสฺส วิสยา, ภูมิโยติ อโตฺถฯ ‘‘จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวย’’นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๑.๒๓, ๑๙๒) วิย จิตฺตสีเสน สมาธิ นิทฺทิโฏฺฐ, ‘‘โคจเร, ภิกฺขเว, จรถ สเก เปตฺติเก วิสเย’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๕.๓๗๒) วิย โคจรสเทฺทน วิสโยฯ ยญฺหิ ยทายตฺตํ, ตเสฺสโส วิสโยติ วุจฺจติฯ **ปุถุชฺชนสฺส เทฺว**ติ สมถวเสน วิปสฺสนาวเสน จฯ **ตโย เสกฺขสฺสา**ติ สมถวิปสฺสนาสมาปตฺติวเสนฯ **ตโย จ วีตราคสฺสา**ติ อปฺปณิหิตสุญฺญตานิมิตฺตผลสมาปตฺติวเสนฯ ‘‘ติโสฺส’’ติ วตฺตเพฺพ ‘‘ตโย’’ติ จ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตฯ ตโย สงฺขารุเปกฺขา ธมฺมาติ วา โยเชตพฺพํฯ **เยหิ จิตฺตํ วิวฏฺฏตี**ติ เยหิ สงฺขารุเปกฺขาธเมฺมหิ วิตกฺกวิจาราทิโต, อุปฺปาทาทิโต วา จิตฺตํ อปคจฺฉติฯ วีตราคสฺสาปิ หิ สงฺขารุเปกฺขาสพฺภาวโต จ สงฺขารโต จิตฺตํ วิวฏฺฏิตฺวา นิพฺพานํ ปกฺขนฺทตีติ วุตฺตํ โหติฯ **อฏฺฐ สมาธิสฺส ปจฺจยา**ติ สมถวเสน วุตฺตา อฏฺฐ อปฺปนาสมฺปาปกตฺตา อปฺปนาสมาธิสฺส ปจฺจยาฯ **ทส ญาณสฺส โคจรา**ติ วิปสฺสนาวเสน วุตฺตา ทส มคฺคญาณสฺส ผลญาณสฺส จ ภูมิโยฯ **ติณฺณํ วิโมกฺขาน ปจฺจยา**ติ สุญฺญตานิมิตฺตอปฺปณิหิตวิโมกฺขานํ อุปนิสฺสยปจฺจยาฯ **นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี**ติ ภงฺคํ อวิสฺสชฺชิตฺวาว สงฺขาเร อนิจฺจาทิวเสน วิปสฺสโนฺต สสฺสตทิฏฺฐิอาทีสุ นานปฺปการาสุ ทิฏฺฐีสุ น เวธตีติฯ

สงฺขารุเปกฺขาญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๐. โคตฺรภุญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๕๙. โคตฺรภุญาณนิเทฺทเส **อภิภุยฺยตี**ติ อภิภวติ อติกฺกมติฯ **พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺต**นฺติ สกสนฺตานปฺปวตฺตอกุสลกฺขนฺธโต พหิทฺธาภูตํ สงฺขารนิมิตฺตํฯ โลกิกสงฺขารา หิ กิเลสานํ นิมิตฺตตฺตา, นิมิตฺตากาเรน อุปฏฺฐานโต วา นิมิตฺตนฺติ วุจฺจนฺติฯ **อภิภุยฺยตีติ โคตฺรภู**ติ จ ปุถุชฺชนโคตฺตาภิภวนโต โคตฺรภุภาโว วุโตฺตฯ **ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภู**ติ อริยโคตฺตภาวนโต โคตฺรภุภาโว วุโตฺตฯ **อภิภุยฺยิตฺวา ปกฺขนฺทตีติ โคตฺรภู**ติ อุโภ อเตฺถ สมาเสตฺวา วุตฺตํฯ **วุฏฺฐาตีติ โคตฺรภู**ติ จ **วิวฏฺฏตีติ โคตฺรภู**ติ จ มาติกาย วุฏฺฐานวิวฏฺฏนปทานุรูเปน ปุถุชฺชนโคตฺตาภิภวนโตฺถเยว วุโตฺตฯ สมถวเสน วุตฺตโคตฺรภูนํ ปน นีวรณาทิโคตฺตาภิภวนโต โคตฺรภูติ, ‘‘โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถาย’’ติอาทีสุ ฉสุ สมาปตฺติวาเรสุ อุปฺปาทาทิโคตฺตาภิภวน

โต โคตฺรภูติ, ‘‘สกทาคามิมคฺคํ ปฏิลาภตฺถายา’’ติอาทีสุ ตีสุ มคฺควาเรสุ โสตาปนฺนาทิโคตฺตาภิภวนโต โคตฺรภูติ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ โคตฺตโตฺถ เจตฺถ พีชโตฺถฯ วตฺตนิปกรเณ กิร วุตฺตํ – โคตฺตํ วุจฺจติ นิพฺพานํ สพฺพปริปเนฺถหิ คุตฺตตฺตา, ตํ ปฏิปชฺชตีติ โคตฺรภูติ, อฏฺฐ สมาปตฺติโยปิ โคตฺตํ โคตฺรภุปริปเนฺถหิ คุตฺตตฺตา, ตํ โคตฺตํ ปฏิปชฺชตีติ โคตฺรภูติ วุตฺตํฯ ‘‘จตุนฺนํ มคฺคานํเยว โคตฺรภุ นิพฺพานารมฺมณํ, จตสฺสนฺนํ ผลสมาปตฺตีนํ โคตฺรภุ สงฺขารารมฺมณํ ผลสมาปตฺตินินฺนตฺตา’’ติ วทนฺติฯ วุตฺตเญฺหตํ วิสุทฺธิมเคฺค – ‘‘ตสฺส ปวตฺตานุปุพฺพวิปสฺสนสฺส สงฺขารารมฺมณโคตฺรภุญาณานนฺตรํ ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเธ จิตฺตํ อเปฺปตี’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๘๖๓)ฯ เตเนเวตฺถ มคฺควาเรสุ โสฬสมํ กตฺวา คหิตสฺส พหิทฺธาสงฺขารนิมิตฺตปทสฺส สมาปตฺติวาเรสุ ฉฏฺฐํ กตฺวา คหณํ น กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อิตรถา หิ มูลปทคฺคหเณน คเหตพฺพํ ภเวยฺยฯ

อเญฺญ ปน ‘‘โย นิพฺพาเน ปฐมาโภโค ปฐมสมนฺนาหาโร, อยํ วุจฺจติ โคตฺรภู’’ติ วทนฺติฯ ตํ ผลํ สนฺธาย น ยุชฺชติฯ **ปนฺนรส โคตฺรภุธมฺมา กุสลา**ติ เอตฺถ อรหโต อภิภวิตพฺพนีวรณาภาวโต วิตกฺกวิจาราทีนํ สุเขเนว ปหาตพฺพภาวโต จ อภิภวนเฏฺฐน โคตฺรภุนามํ นารหนฺตีติ กตฺวา โคตฺรภูนํ อพฺยากตตา น วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ อรหตา ปน ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชเนฺตน สงฺขาเร อนภิภุยฺย สมาปชฺชิตุํ น สกฺกาติ ‘‘ตโย โคตฺรภุธมฺมา อพฺยากตา’’ติ วุตฺตาฯ เกจิ ปน ‘‘อฏฺฐ สมาปตฺติโย นิเพฺพธภาคิยา เอว อิธ นิทฺทิฏฺฐา, ตสฺมา อฏฺฐ สมาปตฺติโคตฺรภู กุสลา โหนฺตี’’ติ วทนฺติฯ ตถา สงฺขารุเปกฺขายปิ เวทิตพฺพํฯ

๖๐. **สามิสญฺจา**ติอาทีสุ วฏฺฏามิสโลกามิสกิเลสามิสานํ กิเลสามิเสน สามิสํ สนิกนฺติกตฺตาฯ กึ ตํ? อฏฺฐวิธํ สมถโคตฺรภุญาณํฯ **วฏฺฏามิส**นฺติ เจตฺถ เตภูมกวฏฺฏเมวฯ **โลกามิส**นฺติ ปญฺจ กามคุณาฯ **กิเลสามิส**นฺติ กิเลสา เอวฯ **นิรามิส**นฺติ ทสวิธํ วิปสฺสนาโคตฺรภุญาณํ อนิกนฺติกตฺตาฯ น หิ อริยา โคตฺรภุสฺมึ นิกนฺตึ กโรนฺติฯ โปตฺถเก ‘‘สามิสเญฺจ’’ติ ลิขนฺติ, ตํ น สุนฺทรตรํฯ เอวเมว ปณิหิตญฺจ อปฺปณิหิตํ สญฺญุตฺตญฺจ วิสญฺญุตฺตํ วุฏฺฐิตญฺจ อวุฏฺฐิตํ เวทิตพฺพํฯ นิกนฺติปณิธิยา หิ **ปณิหิตํ** ปตฺถิตนฺติ อโตฺถฯ ตทภาเวน **อปฺปณิหิตํ** ฯ นิกนฺติสโญฺญเคเนว **สญฺญุตฺตํ**ฯ ตทภาเวน **วิสญฺญุตฺตํฯ วุฏฺฐิต**นฺติ วิปสฺสนาโคตฺรภุญาณเมวฯ ตญฺหิ นิกนฺติเจฺฉทกตฺตา วุฏฺฐิตํ นามฯ อิตรํ **อวุฏฺฐิตํ**ฯ พหิทฺธา วุฏฺฐานตฺตา วา วุฏฺฐิตํฯ ผลโคตฺรภุปิ หิ นิพฺพานชฺฌาสยวเสน นิพฺพานาภิมุขีภูตตฺตา พหิทฺธาสงฺขารนิมิตฺตา วุฏฺฐิตํ นามาติ เวทิตพฺพํฯ เหฏฺฐาภิภวนวุฏฺฐานวิวฏฺฏนวาเรสุปิ ผลโคตฺรภุ อชฺฌาสยวเสน นิพฺพานาภิมุขีภูตตฺตา อภิภุยฺยติ วุฏฺฐาติ วิวฏฺฏตีติ เวทิตพฺพํฯ **ติณฺณํ วิโมกฺขาน ปจฺจยา**ติ ติณฺณํ โลกุตฺตรวิโมกฺขานํ สมถโคตฺรภุ ปกตูปนิสฺสยปจฺจยา โหนฺติ, วิปสฺสนาโคตฺรภุ อนนฺตรสมนนฺตรูปนิสฺสยปจฺจยา โหนฺติฯ **ปญฺญา ยสฺส ปริจฺจิตา**ติ ปุพฺพภาคปญฺญา ยสฺส ปริจิตา ปริจิณฺณาฯ **กุสโล วิวเฏฺฏ วุฏฺฐาเน**ติ อสโมฺมหวเสเนว วิวฏฺฏสงฺขาเต โคตฺรภุญาเณ กุสโล เฉโก, ปุพฺพภาคญาเณน วา กุสโลฯ **นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี**ติ สมุเจฺฉเทน ปหีนาสุ นานปฺปการาสุ ทิฏฺฐีสุ น เวธตีติฯ

โคตฺรภุญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๑. มคฺคญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๖๑. มคฺคญาณนิเทฺทเส **มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาตี**ติ ทิฏฺฐานุสยปฺปหาเนน สมุเจฺฉทวเสน ทฺวาสฏฺฐิเภทโต มิจฺฉาทิฏฺฐิโต วุฏฺฐาติฯ **ตทนุวตฺตกกิเลเสหี**ติ มิจฺฉาทิฏฺฐิสมฺปโยควเสน จ มิจฺฉาทิฏฺฐิอุปนิสฺสเยน จ อุปฺปชฺชมาเนหิ มิจฺฉาทิฏฺฐิอนุวตฺตมาเนหิ นานาวิเธหิ กิเลเสหิฯ เตน ตเทกฏฺฐกิเลสปฺปหานํ วุตฺตํ โหติฯ ทฺวิธญฺหิ เอกฏฺฐํ สหเชกฏฺฐํ ปหาเนกฏฺฐญฺจฯ

ตาย ทิฏฺฐิยา สห เอกสฺมึ จิเตฺต, เอกสฺมึ ปุคฺคเล วา ยาว ปหานา ฐิตาติ ตเทกฏฺฐาฯ ทิฏฺฐิยา หิ ปหียมานาย ทิฏฺฐิสมฺปยุเตฺตสุ ทฺวีสุ อสงฺขาริกจิเตฺตสุ ตาย ทิฏฺฐิยา สหชาตา โลโภ โมโห อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม กิเลสา, ทฺวีสุ สสงฺขาริกจิเตฺตสุ ตาย ทิฏฺฐิยา สหชาตา โลโภ โมโห ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม กิเลสา **สหเชกฏฺฐวเสน** ปหียนฺติฯ ทิฏฺฐิกิเลเสเยว ปหียมาเน เตน สห เอกสฺมึ ปุคฺคเล ฐิตา อปายคมนียา โลโภ โทโส โมโห มาโน วิจิกิจฺฉา ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม กิเลสา **ปหาเนกฏฺฐวเสน** ปหียนฺติฯ **ขเนฺธหี**ติ ตทนุวตฺตเกเหว ขเนฺธหิ, ตํ ทิฏฺฐึ อนุวตฺตมาเนหิ สหเชกเฏฺฐหิ จ ปหาเนกเฏฺฐหิ จ จตูหิ อรูปกฺขเนฺธหิ, ตํสมุฏฺฐานรูเปหิ วา สห ปญฺจหิ ขเนฺธหิ มิจฺฉาทิฏฺฐิอาทิกิเลสปจฺจยา อนาคเต อุปฺปชฺชิตเพฺพหิ วิปากกฺขเนฺธหิฯ **พหิทฺธา จ สพฺพนิมิเตฺตหี**ติ ยถาวุตฺตกิเลสกฺขนฺธโต พหิภูเตหิ สพฺพสงฺขารนิมิเตฺตหิฯ **มิจฺฉาสงฺกปฺปา วุฏฺฐาตี**ติ โสตาปตฺติมเคฺคน ปหาตเพฺพสุ จตูสุ ทิฏฺฐิสมฺปยุเตฺตสุ, วิจิกิจฺฉาสหคเต จาติ ปญฺจสุ จิเตฺตสุ อปายคมนียเสสากุสลจิเตฺตสุ จ มิจฺฉาสงฺกปฺปา วุฏฺฐาติฯ

มิจฺฉาวาจาย วุฏฺฐาตีติ มุสาวาทโต เจว อปายคมนียปิสุณผรุสสมฺผปฺปลาเปหิ จ วุฏฺฐาติ ฯ **มิจฺฉากมฺมนฺตา วุฏฺฐาตี**ติ ปาณาติปาตาทินฺนาทานมิจฺฉาจาเรหิ วุฏฺฐาติฯ **มิจฺฉาอาชีวา วุฏฺฐาตี**ติ กุหนา ลปนา เนมิตฺติกตา นิเปฺปสิกตา ลาเภนลาภํนิชิคีสนตา, อาชีวเหตุเกหิ วา สเตฺตหิปิ กายวจีกเมฺมหิ วุฏฺฐาติฯ มิจฺฉาวายามมิจฺฉาสติมิจฺฉาสมาธีหิ วุฏฺฐานํ มิจฺฉาสงฺกปฺปวุฏฺฐาเน วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ **มิจฺฉาสตี**ติ จ สติยา ปฏิปกฺขากาเรน อุปฺปชฺชมานา อกุสลจิตฺตุปฺปาทมเตฺตเมวฯ อุปริมคฺคเตฺตเย ‘‘ทสฺสนเฏฺฐน สมฺมาทิฏฺฐี’’ติอาทีนิ อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ ยถา ปฐมชฺฌานิเก ปฐมมเคฺค ลพฺภนฺติ, ตเถว ลพฺภนฺติฯ ตตฺถ ปฐมมเคฺค สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปชหตีติ สมฺมาทิฏฺฐิฯ สมฺมาสงฺกปฺปาทโยปิ มิจฺฉาสงฺกปฺปาทีนํ ปชหนเฏฺฐเนว เวทิตพฺพาฯ เอวํ สเนฺต ปฐมมเคฺคเนว ทฺวาสฏฺฐิยา ทิฏฺฐิคตานํ ปหีนตฺตา อุปริมคฺคเตฺตเยน ปหาตพฺพา ทิฏฺฐิ นาม นตฺถิฯ

ตตฺถ สมฺมาทิฏฺฐีติ นามํ กถํ โหตีติ? ยถา วิสํ อตฺถิ วา โหตุ มา วา, อคโท อคโทเตฺวว วุจฺจติ, เอวํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ อตฺถิ วา โหตุ มา วา, อยํ สมฺมาทิฏฺฐิ เอว นามฯ ยทิ เอวํ นามมเตฺตเมวตํ โหติ, อุปริมคฺคเตฺตเย ปน สมฺมาทิฏฺฐิยา กิจฺจาภาโว อาปชฺชติ, มคฺคงฺคานิ น ปริปูเรนฺติฯ ตสฺมา สมฺมาทิฏฺฐิ สกิจฺจกา กาตพฺพา, มคฺคงฺคานิ ปริปูเรตพฺพานีติฯ สกิจฺจกา เจตฺถ สมฺมาทิฏฺฐิ ยถาลาภนิยเมน ทีเปตพฺพาฯ อุปริมคฺคตฺตยวชฺฌ หิ เอโก มาโน อตฺถิ, โส ทิฏฺฐิฏฺฐาเน ติฏฺฐติ, สา ตํ มานํ ปชหตีติ สมฺมาทิฏฺฐิฯ โสตาปตฺติมคฺคสฺมิญฺหิ สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปชหติฯ โสตาปนฺนสฺส ปน สกทาคามิมคฺควชฺฌ มาโน อตฺถิ, ตํ มานํ ปชหตีติ สมฺมาทิฏฺฐิฯ ตเสฺสว สตฺตอกุสลจิตฺตสหชาโต สงฺกโปฺป อตฺถิ, เตเหว จิเตฺตหิ วาจงฺคโจปนํ อตฺถิ, กายงฺคโจปนํ อตฺถิ, ปจฺจยปริโภโค อตฺถิ, สหชาตวายาโม อตฺถิ, อสฺสติยภาโว อตฺถิ, สหชาตจิเตฺตกคฺคตา อตฺถิ, เอเต มิจฺฉาสงฺกปฺปาทโย นามฯ สกทาคามิมเคฺค สมฺมาสงฺกปฺปาทโย เตสํ ปหาเนน สมฺมาสงฺกปฺปาทโยติ เวทิตพฺพาฯ เอวํ สกทาคามิมเคฺค อฏฺฐงฺคานิ สกิจฺจกานิ โหนฺติฯ สกทาคามิสฺส อนาคามิมคฺควชฺฌ มาโน อตฺถิ, โส ทิฏฺฐิฏฺฐาเน ติฏฺฐติฯ ตเสฺสว สเตฺตหิ จิเตฺตหิ สหชาตา สงฺกปฺปาทโย อตฺถิฯ เตสํ ปหาเนน อนาคามิมเคฺค อฏฺฐนฺนํ องฺคานํ สกิจฺจกตา เวทิตพฺพาฯ อนาคามิสฺส อรหตฺตมคฺควชฺฌ มาโน อตฺถิ, โส ทิฏฺฐิฏฺฐาเน ติฏฺฐติฯ ยานิ ปนสฺส ปญฺจ อกุสลจิตฺตานิ, เตหิ สหชาตา สงฺกปฺปาทโย อตฺถิฯ เตสํ ปหาเนน อรหตฺตมเคฺค อฏฺฐนฺนํ องฺคานํ สกิจฺจกตา เวทิตพฺพาฯ

โอฬาริกาติ กายวจีทฺวาเร วีติกฺกมสฺส ปจฺจยภาเวน ถูลภูตมฺหาฯ **กามราคสโญฺญชนา**ติ เมถุนราคสงฺขาตา สโญฺญชนาฯ โส หิ กามภเว สโญฺญเชตีติ สโญฺญชนนฺติ วุจฺจติฯ **ปฏิฆสโญฺญชนา**ติ พฺยาปาทสโญฺญชนาฯ โส หิ อารมฺมเณ ปฏิหญฺญตีติ ปฏิฆนฺติ วุจฺจติฯ เต เอว ถามคตเฏฺฐน สนฺตาเน อนุเสนฺตีติ **อนุสยาฯ อณุสหคตา**ติ อณุภูตา, สุขุมภูตาติ อโตฺถฯ ตพฺภาเว หิ เอตฺถ สหคตสโทฺทฯ สกทาคามิสฺส หิ กามราคพฺยาปาทา ทฺวีหิ การเณหิ อณุภูตา อธิจฺจุปฺปตฺติยา จ ปริยุฏฺฐานมนฺทตาย จฯ ตสฺส หิ พาลปุถุชฺชนสฺส วิย กิเลสา อภิณฺหํ น อุปฺปชฺชนฺติ, กทาจิ กรหจิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อุปฺปชฺชมานา จ พาลปุถุชฺชนสฺส วิย มทฺทนฺตา ผรนฺตา ฉาเทนฺตา อนฺธอนฺธํ กโรนฺตา น อุปฺปชฺชนฺติ, ทฺวีหิ ปน มเคฺคหิ ปหีนตฺตา มนฺทมนฺทา ตนุกาการา หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ, วีติกฺกมํ ปาเปตุํ สมตฺถา น โหนฺติฯ เอวํ ตนุภูตา อนาคามิมเคฺคน ปหียนฺติ **รูปราคา**ติ รูปภเว ฉนฺทราคาฯ **อรูปราคา**ติ อรูปภเว ฉนฺทราคาฯ **มานา**ติ อุนฺนติลกฺขณาฯ **อุทฺธจฺจา**ติ อวูปสมลกฺขณาฯ **อวิชฺชายา**ติ อนฺธลกฺขณายฯ **ภวราคานุสยา**ติ รูปราคารูปราควเสน ปวตฺตภวราคานุสยาฯ

๖๒. อิทานิ มคฺคญาณสํวณฺณนํ กโรโนฺต **อชาตํ ฌาเปตี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ จ **อชาตํ ฌาเปติ ชาเตน, ฌานํ เตน ปวุจฺจตี**ติ อตฺตโน สนฺตาเน ปาตุภูเตน เตน เตน โลกุตฺตรชฺฌาเนน ตํสมงฺคีปุคฺคโล อชาตเมว ตํ ตํ กิเลสํ ฌาเปติ ทหติ สมุจฺฉินฺทติ, เตน การเณน ตํ โลกุตฺตรํ ฌานนฺติ ปวุจฺจตีติ อโตฺถฯ **ฌานวิโมเกฺข กุสลตา**ติ ตสฺมิํ อริยมคฺคสมฺปยุเตฺต วิตกฺกาทิเก ฌาเน จ วิโมกฺขสงฺขาเต อริยมเคฺค จ อสโมฺมหวเสน กุสลตาย ปฐมมเคฺคเนว ปหีนาสุ นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปติฯ ฌานํ นาม ทุวิธํ อารมฺมณูปนิชฺฌานญฺจ ลกฺขณูปนิชฺฌานญฺจฯ โลกิยปฐมชฺฌานาทิกํ กสิณาทิอารมฺมณูปนิชฺฌานเฏฺฐน ฌานํ, วิปสฺสนาสงฺขารานํ สภาวสามญฺญลกฺขณูปนิชฺฌานเฏฺฐน ฌานํ, โลกุตฺตรํ นิพฺพาเน ตถลกฺขณูปนิชฺฌานเฏฺฐน ฌานํฯ อิธ ปน โคตฺรภุนาปิ สาธารณํ ลกฺขณูปนิชฺฌานฏฺฐํ อนามสิตฺวา อสาธารเณน กิเลสฌาปนเฏฺฐน ฌานํ วุตฺตํฯ วิโมกฺขโฏฺฐ ปเนตฺถ นิพฺพานารมฺมเณ สุฏฺฐุ อธิมุจฺจนโฏฺฐ กิเลเสหิ จ สุฏฺฐุ มุจฺจนโฏฺฐฯ

สมาทหิตฺวา ยถา เจ วิปสฺสตีติ อปฺปนูปจารขณิกสมาธีนํ อญฺญตเรน สมาธินา ปฐมํ จิตฺตสมาธานํ กตฺวา ปจฺฉา ยถา วิปสฺสติ จฯ สมุจฺจยโตฺถ เจ-สโทฺท วิปสฺสนํ สมุจฺจิโนติฯ **วิปสฺสมาโน ตถา เจ สมาทเห**ติ วิปสฺสนา นาเมสา ลูขภูตา นิรสฺสาทา, สมโถ จ นาม สินิทฺธภูโต สอสฺสาโทฯ ตสฺมา ตาย ลูขภูตํ จิตฺตํ สิเนเหตุํ วิปสฺสมาโน ตถา จ สมาทเหฯ วิปสฺสมาโน ปุน สมาธิํ ปวิสิตฺวา จิตฺตสมาธานญฺจ ตเถว กเรยฺย, ยเถว วิปสฺสนนฺติ อโตฺถฯ อิธ เจ-สโทฺท สมาทหนํ สมุจฺจิโนติฯ อุภยตฺถาปิ คาถาพนฺธานุวตฺตเนน เจ-กาโร กโต, อโตฺถ ปน จ-การโตฺถ เอวฯ **วิปสฺสนา จ สมโถ ตทา อหู**ติ ยสฺมา สมถวิปสฺสนานํ ยุคนทฺธภาเว สติ อริยมคฺคปาตุภาโว โหติ, ตสฺมา อริยมคฺคชนนสมตฺถตฺตา ยทา ตทุภยสมาโยโค โหติ, ตทา วิปสฺสนา จ สมโถ จ อหุ, สมถวิปสฺสนา ภูตา นาม โหตีติ อโตฺถฯ ตา จ สมถวิปสฺสนา อริยมคฺคาภิมุขีกาเล จ มคฺคกฺขเณ จ **สมานภาคา ยุคนทฺธา วตฺตเร** สมาโน สโม ภาโค โกฏฺฐาโส เอเตสนฺติ สมานภาคา, ยุเค นทฺธา วิยาติ ยุคนทฺธา, อญฺญมญฺญํ อนติวตฺตนเฏฺฐน สมธุรา สมพลาติ อโตฺถฯ วิตฺถาโร ปนสฺส ยุคนทฺธกถายํ อาวิภวิสฺสติฯ

ทุกฺขา สงฺขารา สุโข, นิโรโธ อิติ ทสฺสนํฯ ทุภโต วุฏฺฐิตา ปญฺญา, ผเสฺสติ อมตํ ปทนฺติ ทุกฺขา สงฺขารา, สุโข นิโรโธ นิพฺพานนฺติ ปฏิปนฺนสฺส ตโต นิพฺพานทสฺสนํ อริยมคฺคญาณํ ทุภโต วุฏฺฐิตา ปญฺญา นามฯ สา เอว จ ปญฺญา อมตํ ปทํ นิพฺพานํ อารมฺมณผุสเนน ผุสติ, ปฏิลภตีติ อโตฺถฯ นิพฺพานญฺหิ อตปฺปกเฏฺฐน อมตสทิสนฺติ อมตํ, นาสฺส มตํ มรณํ วโย

อตฺถีติปิ อมตํ, ปุพฺพภาคโต ปฏฺฐาย มหตา อุสฺสาเหน มหติยา ปฏิปทาย ปชฺชติ ปฏิปชฺชียตีติ ปทนฺติ วุจฺจติฯ

วิโมกฺขจริยํ ชานาตีติ วิโมกฺขปวตฺตึ อสโมฺมหวเสน ชานาติ, ปจฺจเวกฺขณวเสน ชานาติฯ ‘‘ทุภโต วุฏฺฐาโน วิโมโกฺข, ทุภโต วุฏฺฐานา จตฺตาโร วิโมกฺขา, ทุภโต วุฏฺฐานานํ อนุโลมา จตฺตาโร วิโมกฺขา, ทุภโต วุฏฺฐานปฏิปฺปสฺสทฺธิ จตฺตาโร วิโมกฺขา’’ติ หิ อุปริ วิโมกฺขกถายํเยว (ปฏิ. ม. ๑.๒๐๙ อาทโย) อาคตา วิโมกฺขจริยา เวทิตพฺพาฯ เตสํ วิตฺถาโร ตเตฺถว อาคโตฯ **นานเตฺตกตฺตโกวิโท**ติ เตสํ วิโมกฺขานํ นานาภาเว เอกภาเว จ กุสโลฯ ทุภโต วุฏฺฐานวิโมกฺขวเสน หิ เตสํ เอกตฺตํ, จตุอริยมคฺควเสน นานตฺตํ, เอเกกสฺสาปิ วา อริยมคฺคสฺส อนุปสฺสนาเภเทน นานตฺตํ, อริยมคฺคภาเวน เอกตฺตํ เวทิตพฺพํฯ **ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตา**ติ ทสฺสนสงฺขาตสฺส จ ภาวนาสงฺขาตสฺส จาติ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตายฯ **ทสฺสน**นฺติ หิ โสตาปตฺติมโคฺคฯ โส หิ ปฐมํ นิพฺพานทสฺสนโต ทสฺสนนฺติ วุโตฺตฯ โคตฺรภุ ปน กิญฺจาปิ ปฐมตรํ นิพฺพานํ ปสฺสติ, ยถา ปน รโญฺญ สนฺติกํ เกนจิเทว กรณีเยน อาคโต ปุริโส ทูรโตว รถิกาย จรนฺตํ หตฺถิกฺขนฺธคตํ ราชานํ ทิสฺวาปิ ‘‘ทิโฏฺฐ เต ราชา’’ติ ปุโฏฺฐ ทิสฺวา กตฺตพฺพกิจฺจสฺส อกตตฺตา ‘‘น ปสฺสามี’’ติ อาห, เอวเมว นิพฺพานํ ทิสฺวา กตฺตพฺพสฺส กิเลสปฺปหานสฺสาภาวา น ‘‘ทสฺสน’’นฺติ วุจฺจติฯ ตญฺหิ ญาณํ มคฺคสฺส อาวชฺชนฏฺฐาเน ติฏฺฐติฯ **ภาวนา**ติ เสสมคฺคตฺตยํฯ ตญฺหิ ปฐมมเคฺคน ทิฏฺฐสฺมิํเยว ธเมฺม ภาวนาวเสน อุปฺปชฺชติ, น อทิฏฺฐปุพฺพํ กิญฺจิ ปสฺสติ, ตสฺมา ‘‘ภาวนา’’ติ วุจฺจติฯ เหฏฺฐา ปน ภาวนามคฺคสฺส อปรินิฏฺฐิตตฺตา ‘‘ทฺวินฺนํ ญาณาน’’นฺติ อวตฺวา โสตาปตฺติสกทาคามิอนาคามิมคฺคลาภิโน สนฺธาย ‘‘ฌานวิโมเกฺข กุสลตา’’ติ วุตฺตํ, อรหตฺตมคฺคลาภิโน ปน ภาวนามคฺคสฺส ปรินิฏฺฐิตตฺตา ‘‘ทฺวินฺนํ ญาณานํ กุสลตา’’ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

มคฺคญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๒. ผลญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๖๓. ผลญาณนิเทฺทเส **ตํปโยคปฺปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา**ติ ตสฺส อชฺฌตฺตพหิทฺธา วุฏฺฐานปโยคสฺส ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตาฯ มโคฺค หิ สกกฺขเณ กิเลสปฺปหาเนน อุภโต วุฏฺฐานปโยคํ กโรติ นาม, ผลกฺขเณ กิเลสานํ ปหีนตฺตา มคฺคสฺส อุภโต วุฏฺฐานปโยโค ปฏิปฺปสฺสโทฺธ วูปสโนฺต นาม โหติฯ **อุปฺปชฺชตี**ติ มคฺคานนฺตรํ สกิํ วา ทฺวิกฺขตฺตุํ วา อุปฺปชฺชติ, ผลสมาปตฺติกาเล ปน พหุกฺขตฺตุํ, นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส ทฺวิกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชติ, สพฺพมฺปิ หิ ตํ ปโยคปฺปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา อุปฺปชฺชติฯ **มคฺคเสฺสตํ ผล**นฺติ ผลํ อเปกฺขิตฺวา นปุํสกวจนํ กตํฯ สกทาคามิมคฺคกฺขณาทีสุปิ เอเกกมคฺคงฺควเสเนว วุฏฺฐานโยชนา เวทิตพฺพาฯ

ผลญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๓. วิมุตฺติญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๖๔. วิมุตฺติญาณนิเทฺทเส **สกฺกายทิฏฺฐี**ติ วิชฺชมานเฏฺฐน สติ ขนฺธปญฺจกสงฺขาเต กาเย, สยํ วา สตี ตสฺมิํ กาเย ทิฏฺฐีติ สกฺกายทิฏฺฐิฯ **วิจิกิจฺฉา**ติ วิคตา จิกิจฺฉา, สภาวํ วา วิจินโนฺต เอตาย กิจฺฉติ กิลมตีติ วิจิกิจฺฉาฯ **สีลพฺพตปรามาโส**ติ สีเลน สุทฺธิ วเตน สุทฺธิ สีลพฺพเตน สุทฺธีติ คหิตอภินิเวโสฯ โส หิ สภาวํ อติกฺกมิตฺวา ปรโต อามสตีติ สีลพฺพตปรามาโสฯ อุภินฺนํ สมาเนปิ ทิฏฺฐิภาเว ตกฺกญฺจ ปรูปเทสญฺจ วินา ปกติยา เอว สกฺกายทิฏฺฐิคหณโต

ปกติภูตาย วีสติวตฺถุกาย สกฺกายทิฏฺฐิยา ปหาเนเนว สพฺพทิฏฺฐิปฺปหานทสฺสนตฺถํ สกฺกายทิฏฺฐิ วุตฺตาฯ สีลพฺพตปรามาโส ปน ‘‘สุทฺธิปฏิปทํ ปฏิปชฺชามา’’ติ ปฏิปนฺนานํ ปฏิปทาย มิจฺฉาภาวทสฺสนตฺถํ วิสุํ วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ ติณฺณมฺปิ อนุสยปฺปหาเนเนว ปหานํ ทเสฺสตุํ **ทิฏฺฐานุสโย วิจิกิจฺฉานุสโย**ติ วุตฺตํ, น วิสุํ กิเลสตฺตาฯ **อุปกฺกิเลสา**ติ กิเลเสนฺติ อุปตาเปนฺติ วิพาเธนฺตีติ กิเลสา, ถามคตเฏฺฐน ภุสา กิเลสาติ อุปกฺกิเลสาฯ **สมฺมา สมุจฺฉินฺนา โหนฺตี**ติ สมุเจฺฉทปฺปหาเนน อนุปฺปาทนิโรเธน สมฺมา สมุจฺฉินฺนา โหนฺติฯ **สปริยุฏฺฐาเนหี**ติ จิตฺตํ ปริโยนนฺธนฺตานิ อุเฏฺฐนฺติ อุปฺปชฺชนฺตีติ ปริยุฏฺฐานานิ, สมุทาจารปฺปตฺตานํ กิเลสานเมตํ อธิวจนํฯ สห ปริยุฏฺฐาเนหีติ สปริยุฏฺฐานานิฯ เตหิ สปริยุฏฺฐาเนหิ อนุสยิตอุปกฺกิเลเสหิฯ **จิตฺตํ วิมุตฺตํ โหตี**ติ เตสํ อภพฺพุปฺปตฺติกภูตตฺตา สนฺตติวเสน ปวตฺตมานํ จิตฺตํ ตโต วิมุตฺตํ นาม โหติฯ ตเทว สุฏฺฐุ วิมุตฺตตฺตา **สุวิมุตฺตํฯ ตํวิมุตฺติญาตเฏฺฐนา**ติ ตสฺสา วิมุตฺติยา ชานนเฏฺฐนฯ

วิมุตฺติญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๔. ปจฺจเวกฺขณญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๖๕. ปจฺจเวกฺขณญาณนิเทฺทเส มคฺคกฺขเณเยว เหตุเฏฺฐน ปฐมํ มคฺคงฺคานิ วิสุํ วิสุํ วตฺวา ปุน มคฺคงฺคภูเต จ อมคฺคงฺคภูเต จ ธเมฺม ‘‘พุชฺฌนเฏฺฐน โพธี’’ติ ลทฺธนามสฺส อริยสฺส องฺคภาเวน โพชฺฌเงฺค วิสุํ ทเสฺสสิฯ สติธมฺมวิจยวีริยสมาธิสโมฺพชฺฌงฺคา หิ มคฺคงฺคาเนว, ปีติปสฺสทฺธิอุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคา อมคฺคงฺคานิฯ ปุน พลวเสน อินฺทฺริยวเสน จ วิสุํ นิทฺทิเฏฺฐสุ สทฺธา เอว อมคฺคงฺคภูตาฯ ปุน มคฺคกฺขเณ ชาเตเยว ธเมฺม ราสิวเสน ทเสฺสโนฺต **อาธิปเตยฺยเฏฺฐนา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อุปฏฺฐานเฏฺฐน สติปฏฺฐานา**ติ เอกาว นิพฺพานารมฺมณา สติ กายเวทนาจิตฺตธเมฺมสุ สุภสุขนิจฺจอตฺตสญฺญาปหานกิจฺจสาธนวเสน จตฺตาโร สติปฏฺฐานา นามฯ นิพฺพานารมฺมณํ เอกเมว วีริยํ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ ปหานานุปฺปตฺติกิจฺจสฺส, อนุปฺปนฺนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ อุปฺปาทฐิติกิจฺจสฺส สาธนวเสน จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา นามฯ

ตถเฏฺฐน สจฺจาติ ทุกฺขภาวาทีสุ อวิสํวาทกเฏฺฐน จตฺตาริ อริยสจฺจานิฯ เอตาเนว เจตฺถ ปฏิเวธเฏฺฐน ตทา สมุทาคตานิ, ‘‘อมโตคธํ นิพฺพาน’’นฺติ วิสุํ วุตฺตํ นิพฺพานญฺจ, เสสา ปน ธมฺมา ปฏิลาภเฏฺฐน ตทา สมุทาคตาฯ ‘‘ตถเฏฺฐน สจฺจา ตทา สมุทาคตา’’ติ วจนโต มคฺคผลปริโยสาเน อวสฺสํ จตฺตาริ สจฺจานิ ปจฺจเวกฺขตีติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ ‘‘กตํ กรณียํ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๒๔๘) วจนโต จ ‘‘ทุกฺขํ เม ปริญฺญาตํ, สมุทโย เม ปหีโน, นิโรโธ เม สจฺฉิกโต, มโคฺค จ เม ภาวิโต’’ติ ปจฺจเวกฺขณํ วุตฺตเมว โหติฯ ตถา ปจฺจเวกฺขณํ ยุชฺชติ จฯ **สมุทโย**ติ เจตฺถ ตํตํมคฺควโชฺฌเยว เวทิตโพฺพฯ เอตฺถ วุตฺตสมุทยปจฺจเวกฺขณวเสเนว อฏฺฐกถายํ ทุวิธํ กิเลสปจฺจเวกฺขณํ มคฺคผลนิพฺพานปจฺจเวกฺขณานิ อิธ สรูเปเนว อาคตานีติ วุตฺตานิฯ เกวลํ ทุกฺขปจฺจเวกฺขณเมว น วุตฺตํฯ กิญฺจาปิ น วุตฺตํ, อถ โข ปาฬิสพฺภาวโต ยุตฺติสพฺภาวโต จ คเหตพฺพเมวฯ สจฺจปฏิเวธตฺถญฺหิ ปฏิปนฺนสฺส นิฏฺฐิเต สจฺจปฏิเวเธ สยํ กตกิจฺจปจฺจเวกฺขณํ ยุตฺตเมวาติฯ **อวิเกฺขปเฏฺฐน สมโถ**ติอาทิ มคฺคสมฺปยุเตฺต เอว สมถวิปสฺสนาธเมฺม เอกรสเฏฺฐน อนติวตฺตนเฏฺฐน จ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ **สํวรเฏฺฐน สีลวิสุทฺธี**ติ สมฺมาวาจากมฺมนฺตาชีวา เอวฯ **อวิเกฺขปเฏฺฐน จิตฺตวิสุทฺธี**ติ สมฺมาสมาธิ เอวฯ **ทสฺสนเฏฺฐน ทิฏฺฐิวิสุทฺธี**ติ สมฺมาทิฏฺฐิเยวฯ **วิมุตฺตเฏฺฐนา**ติ สมุเจฺฉทวเสน มคฺควชฺฌกิเลเสหิ มุจฺจนเฏฺฐน, นิพฺพานารมฺมเณ วา อธิมุจฺจนเฏฺฐนฯ **วิโมโกฺข**ติ สมุเจฺฉทวิโมโกฺข, อริยมโคฺคเยวฯ **ปฏิเวธเฏฺฐน วิชฺชา**ติ สจฺจปฏิเวธเฏฺฐน วิชฺชา, สมฺมาทิฏฺฐิเยวฯ **ปริจฺจาคเฏฺฐน วิมุตฺตี**ติ มคฺควชฺฌกิเลสานํ ปชหนเฏฺฐน ตโต มุจฺจนโต วิมุตฺติ, อริยมโคฺคเยวฯ **สมุ**

เจฺฉทเฏฺฐน ขเย ญาณนฺติ กิเลสสมุจฺฉินฺทนเฏฺฐน กิเลสกฺขยกเร อริยมคฺค ญาณํ, สมฺมาทิฏฺฐิเยวฯ

ฉนฺทาทโย เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ เกวลเญฺหตฺถ มคฺคกฺขเณเยว มคฺคสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานากาเรน ทสฺสิตาฯ **วิมุตฺตี**ติ เจตฺถ มคฺควิมุตฺติเยวฯ ''ตถเฏฺฐน สจฺจา''ติ เอตฺถ คหิตมฺปิ จ นิพฺพานํ อิธ ปริโยสานภาวทสฺสนตฺถํ ปุน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ผลกฺขเณปิ เอเสว นโยฯ เอตฺถ ปน **เหตุเฏฺฐน มโคฺค**ติ ผลมคฺคภาเวเนวฯ **สมฺมปฺปธานา**ติ มคฺคกฺขเณ จตุกิจฺจสาธกสฺส วีริยกิจฺจสฺส ผลสฺส อุปฺปาทกฺขเณ สิทฺธตฺตา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อญฺญถา หิ ผลกฺขเณ สมฺมปฺปธานา เอว น ลพฺภนฺติฯ วุตฺตญฺหิ มคฺคกฺขเณ สตฺตตึส โพธิปกฺขิยธเมฺม อุทฺธรเนฺตน เถเรน ''ผลกฺขเณ ฐเปตฺวา จตฺตาโร สมฺมปฺปธาเน อวเสสา เตตฺตึส ธมฺมา ลพฺภนฺตี''ติฯ เอวเมว ปฏิเวธกิจฺจาทิสิทฺธิวเสน สจฺจาทีนิปิ ยถาโยคํ เวทิตพฺพานิฯ **วิโมโกฺข**ติ จ ผลวิโมโกฺขฯ **วิมุตฺตี**ติ ผลวิมุตฺติฯ **ปฏิปฺปสฺสทฺธเฏฺฐน อนุปฺปาเท ญาณํ** วุตฺตตฺถเมวฯ **วุฏฺฐหิตฺวา**ติ อนฺตรา วุฏฺฐานาภาวา ผลาวสาเนน เอวํ วุตฺตํฯ **อิเม ธมฺมา ตทา สมุทาคตา**ติ อิเม วุตฺตปฺปการา ธมฺมา มคฺคกฺขเณ ผลกฺขเณ จ สมุทาคตาติ ปจฺจเวกฺขตีติ อิติ-สทฺทํ ปาฐเสสํ กตฺวา สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ

ปจฺจเวกฺขณญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๕. วตฺถุนานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๖๖. วตฺถุนานตฺตญาณนิเทฺทเส **จกฺขุํ อชฺฌตฺตํ ววเตฺถตี**ติ อชฺฌตฺตภูตํ จกฺขุํ ววตฺถเปติฯ ยถา โส จกฺขุํ ววตฺถเปติ, ตถา วตฺตุกาโม **กถํ จกฺขุํ อชฺฌตฺตํ ววเตฺถตี**ติ ปุจฺฉิตฺวา ปุน **จกฺขุ อวิชฺชาสมฺภูตนฺติ ววเตฺถตี**ติอาทินา ววตฺถาปนาการํ ทเสฺสสิฯ ตตฺถ อวิชฺชาตณฺหา อตีตา อุปตฺถมฺภกเหตุโย, กมฺมํ อตีตํ ชนกเหตุ, อาหาโร อิทานิ อุปตฺถมฺภกเหตุฯ เอเตน จกฺขุปตฺถมฺภกานิ อุตุจิตฺตานิ คหิตาเนว โหนฺติฯ **จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทายา**ติ อุปโยคเตฺถ สามิวจนํ, จตฺตาริ มหาภูตานิ อุปาทิยิตฺวา ปวตฺตนฺติ อโตฺถฯ เอเตน ปสาทจกฺขุภาโว ทสฺสิโต โหติ, สสมฺภารภาโว ปฏิกฺขิโตฺตฯ **อุปฺปนฺน**นฺติ อทฺธาวเสน, สนฺตติขณวเสน วา ปจฺจุปฺปนฺนํฯ **สมุทาคต**นฺติ เหตุโต สมุฏฺฐิตํฯ เอตฺตาวตา วิปสฺสนาปุพฺพภาเค จกฺขุววตฺถานํ ทสฺสิตํฯ **อหุตฺวา สมฺภูต**นฺติอาทีหิ อนิจฺจานุปสฺสนาฯ ปุเพฺพ อุทยา อวิชฺชมานโต อหุตฺวา สมฺภูตํ, อุทฺธํ วยา อภาวโต หุตฺวา น ภวิสฺสติฯ **อนฺตวนฺตโต**ติ อโนฺต อสฺส อตฺถีติ อนฺตวา, อนฺตวา เอว อนฺตวโนฺต ยถา ''สติมโนฺต, คติมโนฺต, ธิติมโนฺต จ โย อิสี''ติ (เถรคา. ๑๐๕๒)ฯ ตโต อนฺตวนฺตโต, ภงฺควิชฺชมานโตติ อโตฺถฯ **อทฺธุว**นฺติ สพฺพาวตฺถานิปาติตาย, ถิรภาวสฺส จ อภาวตาย น ถิรํฯ **อสสฺสต**นฺติ น นิจฺจํฯ **วิปริณามธมฺม**นฺติ ชราย เจว มรเณน จาติ เทฺวธา วิปริณามปกติกํฯ **จกฺขุ อนิจฺจ**นฺติอาทีนิ **จกฺขุํ อนิจฺจโต**ติอาทีนิ จ วุตฺตตฺถานิฯ **มโน**ติ อิธ ภวงฺคมนสฺส อธิเปฺปตตฺตา **อวิชฺชาสมฺภูโต**ติอาทิ ยุชฺชติเยวฯ **อาหารสมฺภูโต**ติ เอตฺถ สมฺปยุตฺตผสฺสาหารมโนสเญฺจตนาหารวเสน เวทิตพฺพํฯ **อุปฺปโนฺน**ติ จ อทฺธาสนฺตติวเสนฯ

วตฺถุนานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๖. โคจรนานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๖๗. โคจรนานตฺตญาณนิเทฺทเส **รูเป พหิทฺธา ววเตฺถตี**ติ อชฺฌตฺตโต พหิทฺธาภูเต รูปายตนธเมฺม ววตฺถเปตีติ อโตฺถฯ **อวิชฺชาสมฺภูตา**ติอาทิ อตฺตภาวปริยาปนฺนกมฺมชรูปตฺตา

วุตฺตํฯ อาหาโรปิ หิ กมฺมชรูปสฺส อุปตฺถมฺภกปจฺจโย โหติฯ สทฺทสฺส ปน อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานตฺตา อวิชฺชาสมฺภูตาทิจตุกฺกํ น วุตฺตํฯ โผฏฺฐพฺพานํ สยํ มหาภูตตฺตา ‘‘จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทายา’’ติ น วุตฺตํฯ **ธมฺมา**ติ เจตฺถ ภวงฺคมโนสมฺปยุตฺตา ตโย อรูปิโน ขนฺธา, ธมฺมายตนปริยาปนฺนานิ สุขุมรูปานิ จ กมฺมสมุฏฺฐานานิ, สพฺพานิปิ รูปาทีนิ จฯ อปิจ ยานิ ยานิ เยน เยน สมุฏฺฐหนฺติ, ตานิ ตานิ เตน เตน เวทิตพฺพานิฯ อิตรถา หิ สกสนฺตานปริยาปนฺนาปิ รูปาทโย ธมฺมา สเพฺพ น สงฺคเณฺหยฺยุํฯ ยสฺมา อนินฺทฺริยพทฺธรูปาทโยปิ วิปสฺสนูปคา, ตสฺมา เตสํ กมฺมสมฺภูตปเทน สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ เตปิ หิ สพฺพสตฺตสาธารณกมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานาฯ อเญฺญ ปน ‘‘อนินฺทฺริยพทฺธา รูปาทโย อวิปสฺสนูปคา’’ติ วทนฺติฯ ตํ ปน –

> ‘‘สเพฺพ สงฺขารา อนิจฺจาติ, ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ;
> อถ นิพฺพินฺทติ ทุเกฺข, เอส มโคฺค วิสุทฺธิยา’’ติฯ (ธ. ป. ๒๗๗) –

อาทิกาย ปาฬิยา วิรุชฺฌติฯ วุตฺตญฺจ วิสุทฺธิมเคฺค – ‘‘อิเธกโจฺจ อาทิโตว อชฺฌตฺตสงฺขาเร อภินิวิสิตฺวา วิปสฺสติ, ยสฺมา ปน น สุทฺธอชฺฌตฺตทสฺสนมเตฺตเนว มคฺควุฏฺฐานํ โหติ, พหิทฺธาปิ ทฏฺฐพฺพเมว, ตสฺมา ปรสฺส ขเนฺธปิ อนุปาทินฺนสงฺขาเรปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ วิปสฺสตี’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๗๘๔)ฯ ตสฺมา ปเรสํ จกฺขาทิววตฺถานมฺปิ อนินฺทฺริยพทฺธรูปาทิววตฺถานมฺปิ อิจฺฉิตพฺพเมว, ตสฺมา เตภูมกสงฺขารา อวิปสฺสนูปคา นาม นตฺถิฯ

โคจรนานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๗. จริยานานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๖๘. จริยานานตฺตญาณนิเทฺทเส **วิญฺญาณจริยา**ติอาทีสุ อารมฺมเณ จรตีติ จริยา, วิญฺญาณเมว จริยา **วิญฺญาณจริยา**ฯ อญฺญาเณน จรณํ , อญฺญาเณน วา จรติ, อญฺญาเต วา จรติ, อญฺญาณสฺส วา จรณนฺติ **อญฺญาณจริยา**ฯ ญาณเมว จริยา, ญาเณน วา จริยา, ญาเณน วา จรติ, ญาเต วา จรติ, ญาณสฺส วา จรณนฺติ **ญาณจริยาฯ ทสฺสนตฺถายา**ติ รูปทสฺสนตฺถาย ปวตฺตาฯ **อาวชฺชนกิริยาพฺยากตา**ติ ภวงฺคสนฺตานโต อปเนตฺวา รูปารมฺมเณ จิตฺตสนฺตานํ อาวเชฺชติ นาเมตีติ อาวชฺชนํ, วิปากาภาวโต กรณมตฺตนฺติ กิริยา, กุสลากุสลวเสน น พฺยากตาติ อพฺยากตาฯ **ทสฺสนโฏฺฐ**ติ ปสฺสนฺติ เตน, สยํ วา ปสฺสติ, ทสฺสนมตฺตเมว วา ตนฺติ ทสฺสนํ, ทสฺสนเมว อโตฺถ ทสฺสนโฏฺฐฯ **จกฺขุวิญฺญาณ**นฺติ กุสลวิปากํ วา อกุสลวิปากํ วาฯ **ทิฏฺฐตฺตา**ติ อทิเฏฺฐ สมฺปฏิจฺฉนสฺส อภาวโต จกฺขุวิญฺญาเณน รูปารมฺมณสฺส ทิฏฺฐตฺตาฯ **อภินิโรปนา วิปากมโนธาตู**ติ ทิฏฺฐารมฺมณเมว อาโรหตีติ อตินิโรปนา, อุภยวิปากา สมฺปฏิจฺฉนมโนธาตุฯ **อภินิโรปิตตฺตา**ติ รูปารมฺมณํ อภิรุฬฺหตฺตาฯ **วิปากมโนวิญฺญาณธาตู**ติ อุภยวิปากา สนฺตีรณมโนวิญฺญาณธาตุฯ เอส นโย โสตทฺวาราทีสุปิฯ สนฺตีรณานนฺตรํ โวฏฺฐพฺพเน อวุเตฺตปิ อฏฺฐกถาจริเยหิ วุตฺตตฺตา ลพฺภตีติ คเหตพฺพํฯ **วิชานนตฺถายา**ติ ธมฺมารมฺมณสฺส เจว รูปาทิอารมฺมณสฺส จ วิชานนตฺถายฯ **อาวชฺชนกิริยาพฺยากตา**ติ มโนทฺวาราวชฺชนจิตฺตํฯ **วิชานนโฏฺฐ**ติ ตทนนฺตรชวนวเสน อารมฺมณสฺส วิชานนเมว อโตฺถ, น อโญฺญฯ อุปริ อกุสลชวนานํ วิปสฺสนามคฺคผลชวนานญฺจ วิสุํ วุตฺตตฺตา เสสชวนานิ อิธ คเหตพฺพานิ สิยุํฯ ‘‘กุสเลหิ กเมฺมหิ วิปฺปยุตฺตา จรตีติ วิญฺญาณจริยา’’ติอาทิวจนโต (ปฏิ. ม. ๑.๗๐) ปน หสิตุปฺปาทจิตฺตชวนเมว คเหตพฺพํฯ ฉสุ ทฺวาเรสุ อเหตุกานํเยว จิตฺตานํ วุตฺตตฺตา เทฺว อาวชฺชนานิ เทฺว ปญฺจวิญฺญาณานิ เทฺว สมฺปฏิจฺฉนานิ ตีณิ สนฺตีรณานิ เอกํ หสิตุปฺปาทจิตฺตนฺติ อฏฺฐารส อเหตุกจิตฺตานิเยว วิญฺญาณจริยาติ เวทิตพฺพานิฯ

๖๙. อิทานิ วิสยวิชานนมตฺตเฏฺฐน วิญฺญาณจริยาติ ทเสฺสตุํ **นีราคา จรตี**ติอาทิมาห, วิญฺญาณญฺหิ ราคาทิสมฺปโยเค สทฺธาทิสมฺปโยเค จ อวตฺถนฺตรํ ปาปุณาติ, เตสุ อสติ สกาว ตฺถายเมว ติฏฺฐติฯ ตสฺมา นีราคาทิวจเนน เตสํ วุตฺตวิญฺญาณานํ วิญฺญาณกิจฺจมตฺตํ ทเสฺสติฯ นตฺถิ เอติสฺสา ราโคติ นีราคาฯ นิราคาติ รสฺสํ กตฺวาปิ ปฐนฺติ ฯ โส ปน รชฺชนวเสน **ราโค**ฯ อิตเรสุ ทุสฺสนวเสน **โทโส**ฯ มุยฺหนวเสน **โมโห**ฯ มญฺญนวเสน **มาโน**ฯ วิปรีตทสฺสนวเสน **ทิฏฺฐิ**ฯ อุทฺธตภาโว, อวูปสนฺตภาโว วา **อุทฺธจฺจํฯ วิจิกิจฺฉา** วุตฺตตฺถาฯ อนุเสนฺตีติ **อนุสยา**ฯ ‘‘นิรนุสยา’’ติ วตฺตเพฺพ **นานุสยา**ติ วุตฺตํ, โสเยวโตฺถฯ ปริยุฏฺฐานปฺปตฺตานเมเวตฺถ อภาโว เวทิตโพฺพฯ น หิ วิญฺญาณจริยา ปหีนานุสยานํเยว วุตฺตาฯ ยา จ นีราคาทินามา, สา ราคา ทีหิ วิปฺปยุตฺตาว นาม โหตีติ ปริยายนฺตรทสฺสนตฺถํ **ราควิปฺปยุตฺตา**ติอาทิมาหฯ ปุน อเญฺญหิ จ วิปฺปยุตฺตตํ ทเสฺสตุํ **กุสเลหิ กเมฺมหี**ติอาทิมาหฯ กุสลานิเยว ราคาทิวชฺชาภาวา **อนวชฺชานิ**ฯ ปริสุทฺธภาวกเรหิ หิริโอตฺตเปฺปหิ ยุตฺตตฺตา **สุกฺกานิ**ฯ ปวตฺติสุขตฺตา สุโข อุท โย อุปฺปตฺติ เอเตสนฺติ **สุขุทฺรยานิ,** สุขวิปากตฺตา วา สุโข อุทโย วฑฺฒิ เอเตสนฺติ สุขุทฺรยา นิฯ วุตฺตวิปเกฺขน อกุสลานิ โยเชตพฺพานิฯ **วิญฺญาเต จรตี**ติ วิญฺญาเณน วิญฺญายมานํ อา รมฺมณํ วิญฺญาตํ นาม, ตสฺมิํ วิญฺญาเต อารมฺมเณฯ กิํ วุตฺตํ โหติ? นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิย วิญฺญาณโยคโต วิญฺญาตํ วิญฺญาณํ นาม โหติ, ตสฺมิํ วิญฺญาเณ จรตีติ **วิญฺญาณจริยา**ติ วุตฺตํ โหติฯ **วิญฺญาณสฺส เอวรูปา จริยา โหตี**ติ วุตฺตปฺปการสฺส วิญฺญาณสฺส วุตฺตปฺปการา จริยา โหตีติ อโตฺถฯ ‘‘วิญฺญาณสฺส จริยา’’ติ จ โวหารวเสน วุจฺจติ, วิญฺญาณโต ปน วิสุํ จริยา นตฺถิฯ **ปกติปริสุทฺธมิทํ จิตฺตํ นิกฺกิเลสเฏฺฐนา**ติ อิทํ วุตฺตปฺปการํ จิตฺตํ ราคาทิกิเลส าภาเวน ปกติยา เอว ปริสุทฺธํฯ ตสฺมา วิชานนมตฺตเมว จริยาติ **วิญฺญาณจริยา**ติ วุตฺตํ โห ติฯ นิเกฺลสเฏฺฐนาติปิ ปาโฐฯ

อญฺญาณจริยาย **มนาปิเยสู**ติ มนสิ อเปฺปนฺติ ปสีทนฺติ, มนํ วา อปฺปายนฺติ วเฑฺฒนฺตีติ มนาปานิ, มนาปานิเยว มนาปิยานิฯ เตสุ มนาปิเยสุฯ ตานิ ปน อิฏฺฐานิ วา โหนฺตุ อนิฏฺฐานิ วา, คหณวเสน มนาปิยานิฯ น หิ อิฏฺฐสฺมิํเยว ราโค อนิฏฺฐสฺมิํเยว โทโส อุปฺปชฺชติฯ **ราคสฺส ชวนตฺถายา**ติ สนฺตติวเสน ราคสฺส ชวนตฺถาย ปวตฺตาฯ **อาวชฺชนกิริยาพฺยากตา**ติ จกฺขุทฺ วาเร อโยนิโส มนสิการภูตา อาวชฺชนกิริยาพฺยากตา มโนธาตุฯ **ราคสฺส ชวนา**ติ เยภุเยฺยน สตฺตกฺขตฺตุํ ราคสฺส ปวตฺติ, ปุนปฺปุนํ ปวโตฺต ราโคเยวฯ **อญฺญาณจริยา**ติ อญฺญาเณน ราค สฺส สมฺภวโต อญฺญาเณน ราคสฺส จริยาติ วุตฺตํ โหติฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **ตทุภเยน อสม เปกฺขนสฺมิํ วตฺถุสฺมิ**นฺติ ราคโทสวเสน สมเปกฺขนวิรหิเต รูปารมฺมณสงฺขาเต วตฺถุสฺมิํฯ **โม หสฺส ชวนตฺถายา**ติ วิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจวเสน โมหสฺส ชวนตฺถายฯ **อญฺญาณจริยา**ติ อญฺ ญาณเสฺสว จริยา, น อญฺญสฺสฯ **วินิพนฺธสฺสา**ติอาทีนิ มานาทีนํ สภาววจนานิฯ ตตฺถ **วินิ พนฺธสฺสา**ติ อุนฺนติวเสน วินิพนฺธิตฺวา ฐิตสฺสฯ **ปรามฏฺฐายา**ติ รูปสฺส อนิจฺจภาวาทิํ อติกฺ กมิตฺวา ปรโต นิจฺจภาวาทิํ อามฏฺฐาย คหิตายฯ **วิเกฺขปคตสฺสา**ติ รูปารมฺมเณ วิกฺขิตฺตภาวํ คตสฺสฯ **อนิฏฺฐงฺคตายา**ติ อสนฺนิฏฺฐานภาวํ คตายฯ **ถามคตสฺสา**ติ พลปฺปตฺตสฺสฯ **ธเมฺม สู**ติ รูปาทีสุ วา ธมฺมารมฺมณภูเตสุ วา ธเมฺมสุฯ

๗๐. ยสฺมา ราคาทโย อญฺญาเณน โหนฺติ, ตสฺมา ราคาทิสมฺปโยเคน อญฺญาณํ วิเสเส โนฺต **สราคา จรตี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สราคา จรตี**ติ โมหมานทิฏฺฐิมานานุสยทิฏฺฐานุสยอวิชฺ ชานุสยชวนวเสน จริยา เวทิตพฺพาฯ **สโทสา จรตี**ติ โมหอวิชฺชานุสยชวนวเสนฯ **สโมหา จรตี**ติ ราคโทสมานทิฏฺฐิอุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉานุสยชวนวเสนฯ **สมานา จรตี**ติ ราคโมหกา มราคภวราคาวิชฺชานุสยชวนวเสนฯ **สทิฏฺฐิ จรตี**ติ ราคโมหกามราคาวิชฺชานุสยชวนวเสนฯ **สอุทฺธจฺจา จรติ สวิจิกิจฺฉา จรตี**ติ โมหอวิชฺชานุสยชวนวเสนฯ **สานุสยา จรตี**ติ เอตฺถาปิ

วุตฺตนเยเนว เอเกกํ อนุสยํ มูลํ กตฺวา ตสฺมึ จิเตฺต ลพฺภมานกเสสานุสยวเสน สานุสยตา โย เชตพฺพาฯ **ราคสมฺปยุตฺตา**ติอาทิ สราคาทิเววจนเมวฯ สา เอว หิ จริยา สมฺปโยควเสน สห ราคาทีหิ วตฺตตีติ สราคาทิอาทีนิ นามานิ ลภติฯ ราคาทีหิ สมํ เอกุปฺปาเทกนิโรเธกวตฺถุกา รมฺมณาทีหิ ปกาเรหิ ยุตฺตาติ **ราคสมฺปยุตฺตานี**ติอาทีนิ นามานิ ลภติฯ สาเยว จ ยสฺมา กุสลาทีหิ กเมฺมหิ วิปฺปยุตฺตา, อกุสลาทีหิ กเมฺมหิ สมฺปยุตฺตา, ตสฺมาปิ อญฺญาณจริยาติ ทเสฺสตุํ **กุสเลหิ กเมฺมหี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อญฺญาเต**ติ โมหสฺส อญฺญาณลกฺขณตฺตา ยถาสภาเวน อญฺญาเต อารมฺมเณฯ เสสํ วุตฺตตฺถเมวฯ

๗๑. ญาณจริยายํ ยสฺมา วิวฏฺฏนานุปสฺสนาทีนํ อนนฺตรปจฺจยภูตา อาวชฺชนกิริยาพฺยากตา นตฺถิ, ตสฺมา เตสํ อตฺถาย อาวชฺชนกิริยาพฺยากตํ อวตฺวา วิวฏฺฏนานุปสฺสนาทโยว วุตฺตาฯ อนุโลมญาณตฺถาย เอว หิ อาวชฺชนา โหติ, ตโต วิวฏฺฏนานุปสฺสนามคฺคผลานิฯ **ผลสมาปตฺตี**ติ เจตฺถ มคฺคานนฺตรชา วา โหตุ กาลนฺตรชา วา, อุโภปิ อธิเปฺปตาฯ **นีราคา จรตี**ติอาทีสุ ราคาทีนํ ปฏิปกฺขวเสน นีราคาทิตา เวทิตพฺพา, วิญฺญาณจริยายํ ราคาทีนํ อภาวมตฺตเมฺวฯ **ญาเต**ติ ยถาสภาวโต ญาเตฯ **อญฺญา วิญฺญาณจริยา**ติอาทีหิ ติสฺสนฺนํ จริยานํ อญฺญมญฺญมสมฺมิสฺสตํ ทเสฺสติฯ วิญฺญาณกิจฺจมตฺตวเสน หิ อเหตุกจิตฺตุปฺปาทา วิญฺญาณจริยา, อญฺญาณกิจฺจวตํ ทฺวาทสนฺนํ อกุสลจิตฺตุปฺปาทานํ วเสเนว อญฺญาณจริยา, วิเสเสน ญาณกิจฺจการีนํ วิปสฺสนามคฺคผลานํ วเสน ญาณจริยาฯ เอวมิมา อญฺญมญฺญมสมฺมิสฺสา จ, วิปสฺสนํ ฐเปตฺวา สเหตุกกามาวจรกิริยากุสลา จ, สเหตุกกามาวจรวิปากา จ, รูปาวจรารูปาวจรกุสลาพฺยากตา จ ตีหิ จริยาหิ วินิมุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ นิพฺพานารมฺมณาย วิวฏฺฏนานุปสฺสนาย ญาณจริยาย นิทฺทิฏฺฐตฺตา นิพฺพานมคฺคผลปจฺจเวกฺขณภูตานิ เสกฺขาเสกฺขานํ ปจฺจเวกฺขณญาณานิ ญาณจริยาย สงฺคหิตานีติ เวทิตพฺพานิฯ ตานิปิ หิ วิเสเสน ญาณกิจฺจกราเนวาติฯ

จริยานานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๘. ภูมินานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๗๒. ภูมินานตฺตญาณนิเทฺทเส **ภูมิโย**ติ ภาคา ปริเจฺฉทา วาฯ **กามาวจรา**ติ เอตฺถ ทุวิโธ กาโม กิเลสกาโม วตฺถุกาโม จฯ กิเลสกาโม ฉนฺทราโค, วตฺถุกาโม เตภูมกวฏฺฏํฯ กิเลสกาโม กาเมตีติ กาโม, วตฺถุกาโม กามียตีติ กาโมฯ โส ทุวิโธ กาโม ปวตฺติวเสน ยสฺมึ ปเทเส อวจรติ, โส ปเทโส กาโม เอตฺถ อวจรตีติ กามาวจโรฯ โส ปน ปเทโส จตุนฺนํ อปายานํ, มนุสฺสโลกสฺส, ฉนฺนญฺจ เทวโลกานํ วเสน เอกาทสวิโธ ฯ ยถา หิ ยสฺมึ ปเทเส สสตฺถา ปุริสา อวจรนฺติ, โส วิชฺชมาเนสฺวปิ อเญฺญสุ ทฺวิปทจตุปฺปเทสุ อวจรเนฺตสุ เตสํ อภิลกฺขิตตฺตา ''สสตฺถาวจโร''ติ วุจฺจติ, เอวํ วิชฺชมาเนสฺวปิ อเญฺญสุ รูปาวจราทีสุ ตตฺถ อวจรเนฺตสุ เตสํ อภิลกฺขิตตฺตา อยํ ปเทโส ''กามาวจโร''เตฺวว วุจฺจติฯ สฺวายํ ยถา รูปภโว รูปํ, เอวํ อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา ''กาโม''เตฺวว วุจฺจติฯ ตปฺปฏิพโทฺธ เอเกโก ธโมฺม อิมสฺมึ เอกาทสวิธปเทสสงฺขาเต กาเม อวจรตีติ กามาวจโรฯ กิญฺจาปิ หิ เอตฺถ เกจิ ธมฺมา รูปารูปภเวสฺวปิ อวจรนฺติ, ยถา ปน สงฺคาเม อวจรณโต ''สงฺคามาวจโร''ติ ลทฺธนาโม นาโค นคเร จรโนฺตปิ ''สงฺคามาวจโร''เตฺวว วุจฺจติ, ถลชลจรา จ ปาณิโน อถเล อชเล จ ฐิตาปิ ''ถลจรา ชลจรา''เตฺวว วุจฺจนฺติ, เอวํ เต อญฺญตฺถ อวจรนฺตาปิ กามาวจราเยวาติ เวทิตพฺพาฯ อารมฺมณกรณวเสน วา เอเตสุ วุตฺตปฺปกาเรสุ ธเมฺมสุ กาโม อวจรตีติ กามาวจราฯ กามเญฺจส รูปารูปาวจรธเมฺมสุปิ อวจรติ, ยถา ปน ''วทตีติ วโจฺฉ, มหิยํ เสตีติ มหึโส''ติ วุเตฺต น ยตฺตกา วทนฺติ, มหิยํ วา เสนฺ

ติ, สเพฺพสํ ตํ นามํ โหติฯ เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ เอตฺถ สเพฺพ เต ธมฺมา เอกราสึ กตฺวา วุตฺตภูมิสทฺทมเปกฺขิตฺวา กามาวจราติ อิตฺถิลิงฺควจนํ กตํฯ รูปาวจราติอาทีสุ รูปภโว รูปํ, ตสฺมึ รูเป อวจรนฺตีติ **รูปาวจรา**ฯ อรูปภโว อรูปํ, ตสฺมึ อรูเป อวจรนฺตีติ **อรูปาวจรา**ฯ เตภูมกวฏฺฏํ ปริยาปนฺนา อโนฺตคธาติ ปริยาปนฺนา, ตสฺมึ น ปริยาปนฺนาติ **อปริยาปนฺนา**ฯ

กามาวจราทิภูมินิเทฺทเสสุ **เหฏฺฐโต**ติ เหฏฺฐาภาเคนฯ **อวีจินิรย**นฺติ ชาลานํ วา สตฺตานํ วา เวทนานํ วา วีจิ อนฺตรํ ฉิทฺทํ เอตฺถ นตฺถีติ อวีจิฯ สุขสงฺขาโต อโย เอตฺถ นตฺถีติ นิรโย, นิรติอเตฺถนปิ นิรโยฯ **ปริยนฺตํ กริตฺวา**ติ ตํ อวีจิสงฺขาตํ นิรยํ อนฺตํ กตฺวาฯ **อุปริโต**ติ อุปริภาเคนฯ **ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทเว**ติ ปรนิมฺมิเตสุ กาเมสุ วสํ วตฺตนโต เอวํลทฺธโวหาเร เทเวฯ **อโนฺต กริตฺวา**ติ อโนฺต ปกฺขิปิตฺวาฯ **ยํ เอตสฺมึ อนฺตเร**ติ เย เอตสฺมึ โอกาเสฯ **ยนฺ**ติ จ ลิงฺควจนวิปลฺลาโส กโตฯ **เอตฺถาวจรา**ติ อิมินา ยสฺมา ตสฺมึ อนฺตเร อเญฺญปิ จรนฺติ กทาจิ กตฺถจิ สมฺภวโต, ตสฺมา เตสํ อสงฺคณฺหนตฺถํ อวจราติ วุตฺตํฯ เตน เย เอกสฺมึ อนฺตเร โอคาฬฺหา หุตฺวา จรนฺติ, สพฺพตฺถ สทา จ สมฺภวโต, อโธภาเค จ จรนฺติ อวีจินิรยสฺส เหฏฺฐา ภูตูปาทาย ปวตฺติภาเวน, เตสํ สงฺคโห กโต โหติฯ เต หิ โอคาฬฺหา จรนฺติ, อโธภาเค จ จรนฺตีติ อวจราฯ **เอตฺถ ปริยาปนฺนา**ติ อิมินา ปน ยสฺมา เอเต เอตฺถาวจรา อญฺญตฺถาปิ อวจรนฺติ, น ปน ตตฺถ ปริยาปนฺนา โหนฺติ, ตสฺมา เตสํ อญฺญตฺถาปิ อวจรนฺตานํ ปริคฺคโห กโต โหติฯ

อิทานิ เต เอตฺถ ปริยาปเนฺน ธมฺเม ราสิสุญฺญตาปจฺจยภาวโต เจว สภาวโต จ ทเสฺสโนฺต **ขนฺธธาตุอายตนา**ติอาทิมาหฯ **พฺรหฺมโลก**นฺติ ปฐมชฺฌานภูมิสงฺขาตํ พฺรหฺมฏฺฐานํฯ **อกนิฏฺฐ**ติ อุตฺตมเฏฺฐน น กนิฏฺฐาฯ **สมาปนฺนสฺสา**ติ สมาปตฺตึ สมาปนฺนสฺสฯ เอเตน กุสลชฺฌานํ วุตฺตํฯ **อุปปนฺนสฺสา**ติ วิปากวเสน พฺรหฺมโลเก อุปปนฺนสฺสฯ เอเตน วิปากชฺฌานํ วุตฺตํฯ **ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺสา**ติ ทิเฏฺฐว ธเมฺม ปจฺจเกฺข อตฺตภาเว สุโข วิหาโร ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาโร, โส อสฺส อตฺถีติ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารี, อรหาฯ ตสฺส ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺสฯ เอเตน กิริยชฺฌานํ วุตฺตํฯ **เจตสิกา**ติ เจตสิ ภวา เจตสิกา, จิตฺตสมฺปยุตฺตาติ อโตฺถฯ **อากาสานญฺจายตนูปเค**ติ อากาสานญฺจายตนสงฺขาตํ ภวํ อุปคเตฯ ทุติยปเทปิ เอเสว นโยฯ **มคฺคา**ติ จตฺตาโร อริยมคฺคาฯ **มคฺคผลานี**ติ จตฺตาริ อริยมคฺคผลานิฯ **อสงฺขตา จ ธาตู**ติ ปจฺจเยหิ อกตา นิพฺพานธาตุฯ

อปราปิ จตโสฺส ภูมิโยติ เอเกกจตุกฺกวเสน เวทิตพฺพาฯ **จตฺตาโร สติปฏฺฐานา**ติ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ ธมฺมานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํฯ ตสฺสโตฺถ – ปติฏฺฐาตีติ ปฏฺฐานํ, อุปฏฺฐาติ โอกฺกนฺทิตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ สติเยว ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํฯ อถ วา สรณเฏฺฐน สติ, อุปฏฺฐานเฏฺฐน ปฏฺฐานํ, สติ จ สา ปฏฺฐานญฺจาติปิ สติปฏฺฐานํฯ อารมฺมณวเสน พหุกา ตา สติโยติ สติปฏฺฐานาฯ **จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา**ติ อนุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ อนุปฺปาทาย สมฺมปฺปธานํ, อุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ ปหานาย สมฺมปฺปธานํ, อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ อุปฺปาทาย สมฺมปฺปธานํ, อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ฐิติยา สมฺมปฺปธานํฯ ปทหนฺติ วายมนฺติ เอเตนาติ ปธานํ, วีริยเสฺสตํ นามํ ฯ **สมฺมปฺปธาน**นฺติ อวิปรีตปฺปธานํ การณปฺปธานํ อุปายปฺปธานํ โยนิโสปธานํฯ เอกเมว วีริยํ กิจฺจวเสน จตุธา กตฺวา สมฺมปฺปธานาติ วุตฺตํฯ **จตฺตาโร อิทฺธิปาทา**ติ ฉนฺทิทฺธิปาโท, จิตฺติทฺธิปาโท, วีริยิทฺธิปาโท, วีมํสิทฺธิปาโทฯ ตสฺสโตฺถ วุโตฺตเยวฯ **จตฺตาริ ฌานานี**ติ วิตกฺกวิจารปีติสุขจิเตฺตกคฺคตาวเสน ปญฺจงฺคิกํ ปฐมชฺฌานํฯ ปีติสุขจิเตฺตกคฺคตาวเสน ติวงฺคิกํ ทุติยชฺฌานํ, สุขจิตฺตกคฺคตาวเสน ทุวงฺคิกํ ตติยชฺฌานํ, อุเปกฺขาจิเตฺตกคฺคตาวเสน ทุวงฺคิกํ จตุตฺถชฺฌานํฯ อิมานิ หิ องฺคานิ อารมฺมณูปนิชฺฌานเฏฺฐน ฌานนฺติ วุจฺจนฺติฯ **จตโสฺส อปฺ**

ปมญฺญาโยติ เมตฺตา, กรุณา, มุทิตา, อุเปกฺขาฯ ผรณอปฺปมาณวเสน อปฺปมญฺญาโยฯ เอตาโย หิ อารมฺมณวเสน อปฺปมาเณ วา สเตฺต ผรนฺติ, เอกํ สตฺตมฺปิ วา อนวเสสผรณวเสน ผรนฺตีติ ผรณอปฺปมาณวเสน อปฺปมญฺญาโยติ วุจฺจนฺติฯ **จตโสฺส อรูปสมาปตฺติโย**ติ อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติ, วิญฺญาณญฺจายตนสมาปตฺติ, อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติฯ **จตโสฺส ปฏิสมฺภิทา** วุตฺตตฺถา เอวฯ

จตโสฺส ปฏิปทาติ ''ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา, ทุกฺขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา, สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา, สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา''ติ (ที. นิ. ๓.๓๑๑) วุตฺตา จตโสฺส ปฏิปทาฯ **จตฺตาริ อารมฺมณานี**ติ ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ, ปริตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณํ, อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมฺมณนฺติ (ธ. ส. ๑๘๑ อาทโย) วุตฺตานิ จตฺตาริ อารมฺมณานิฯ กสิณาทิอารมฺมณานํ อววตฺถาเปตพฺพโต อารมฺมณวนฺตานิ ฌานานิ วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ **จตฺตาโร อริยวํสา**ติ อริยา วุจฺจนฺติ พุทฺธา จ ปเจฺจกพุทฺธา จ ตถาคตสาวกา จ, เตสํ อริยานํ วํสา ตนฺติโย ปเวณิโยติ อริยวํสาฯ เก ปน เต? จีวรสโนฺตโส ปิณฺฑปาตสโนฺตโส เสนาสนสโนฺตโส ภาวนารามตาติ อิเม จตฺตาโรฯ คิลานปจฺจยสโนฺตโส ปิณฺฑปาตสโนฺตเส วุเตฺต วุโตฺตเยว โหติฯ โย หิ ปิณฺฑปาเต สนฺตุโฎฺฐ, โส กถํ คิลานปจฺจเย อสนฺตุโฎฺฐ ภวิสฺสติฯ

จตฺตาริ สงฺคหวตฺถูนีติ จตฺตาริ ชนสงฺคณฺหนการณานิ – ทานญฺจ เปยฺยวชฺชญฺจ อตฺถจริยา จ สมานตฺตตา จาติ อิมานิ จตฺตาริฯ **ทาน**นฺติ ยถารหํ ทานํฯ **เปยฺยวชฺช**นฺติ ยถารหํ ปิยวจนํฯ **อตฺถจริยา**ติ ตตฺถ ตตฺถ กตฺตพฺพสฺส กรณวเสน กตฺตพฺพากตฺตพฺพานุสาสนวเสน จ วุฑฺฒิกิริยาฯ **สมานตฺตตา**ติ สห มาเนน สมาโน, สปริมาโณ สปริคณโนติ อโตฺถฯ สมาโน ปรสฺส อตฺตา เอเตนาติ สมานโตฺต, สมานตฺตสฺส ภาโว สมานตฺตตา, ''อยํ มยา หีโน, อยํ มยา สทิโส, อยํ มยา อธิโก''ติ ปริคเณตฺวา ตทนุรูเปน อุปจรณํ กรณนฺติ อโตฺถฯ ''สมานสุขทุกฺขตา สมานตฺตตา''ติ จ วทนฺติฯ

จตฺตาริ จกฺกานีติ เอตฺถ จกฺกํ นาม ทารุจกฺกํ, รตนจกฺกํ, ธมฺมจกฺกํ, อิริยาปถจกฺกํ, สมฺปตฺติจกฺกนฺติ ปญฺจวิธํฯ ตตฺถ ''ยํ ปน ตํ, เทว, จกฺกํ ฉหิ มาเสหิ นิฎฺฐิตํ ฉารตฺตูเนหี''ติ (อ. นิ. ๓.๑๕) อิทํ ทารุจกฺกํฯ ''จกฺกํ วตฺตยโต ปริคฺคเหตฺวา''ติ (ชา. ๑.๑๓.๖๘) อิทํ รตนจกฺกํฯ ''มยา ปวตฺติตํ จกฺก''นฺติ (สุ. นิ. ๕๖๒) อิทํ ธมฺมจกฺกํฯ ''จตุจกฺกํ นวทฺวาร''นฺติ (สํ. นิ. ๑.๒๙) อิทํ อิริยาปถจกฺกํฯ ''จตฺตาริมานิ , ภิกฺขเว, จกฺกานิ, เยหิ สมนฺนาคตานํ เทวมนุสฺสานํ จตุจกฺกํ วตฺตติฯ กตมานิ จตฺตาริ? ปติรูปเทสวาโส, สปฺปุริสาวสฺสโย, อตฺตสมฺมาปณิธิ, ปุเพฺพ จ กตปุญฺญตา''ติ (อ. นิ. ๔.๓๑) อิทํ สมฺปตฺติจกฺกํฯ อิธาปิ เอตเทว อธิเปฺปตํฯ ตตฺถ **ปติรูปเทสวาโส**ติ ยตฺถ จตโสฺส ปริสา สนฺทิสฺสนฺติ, เอวรูเป อนุจฺฉวิเก เทเส วาโสฯ **สปฺปุริสาวสฺสโย**ติ พุทฺธาทีนํ สปฺปุริสานํ อวสฺสยนํ เสวนํ ภชนํฯ **อตฺตสมฺมาปณิธี**ติ อตฺตโน สมฺมา ปติฎฺฐาปนํฯ สเจ ปุเพฺพ อสฺสทฺธาทีหิ สมนฺนาคโต โหติ, ตานิ ปหาย สทฺธาทีสุ ปติฎฺฐาปนํฯ **ปุเพฺพ จ กตปุญฺญตา**ติ ปุเพฺพ อุปจิตกุสลตาฯ อิทเมว เจตฺถ ปมาณํฯ เยน หิ ญาณสมฺปยุตฺตจิเตฺตน กุสลกมฺมํ กตํ โหติ, ตเทว กุสลํ ตํ ปุริสํ ปติรูปเทเส อุปเนติ, สปฺปุริเส ภชาเปติ, โส เอว ปุคฺคโล อตฺตานํ สมฺมา ฐเปตีติฯ

จตฺตาริ ธมฺมปทานีติ จตฺตาโร ธมฺมโกฎฺฐาสาฯ กตมานิ จตฺตาริ? อนภิชฺฌา ธมฺมปทํ, อพฺยาปาโท ธมฺมปทํ, สมฺมาสติ ธมฺมปทํ, สมฺมาสมาธิ ธมฺมปทํฯ **อนภิชฺฌา ธมฺมปทํ** นาม อโลโภ วา อนภิชฺฌาวเสน อธิคตชฺฌานวิปสฺสนามคฺคผลนิพฺพานานิ วาฯ **อพฺยาปาโท**

ธมฺมปทํ นาม อโกโป วา เมตฺตาสีเสน อธิคตชฺฌานาทีนิ วาฯ **สมฺมาสติ ธมฺมปทํ** นาม สูปฏฺฐิตสฺสติ วา สติสีเสน อธิคตชฺฌานาทีนิ วาฯ **สมฺมาสมาธิ ธมฺมปทํ** นาม อฏฺฐสมาปตฺติ วา อฏฺฐสมาปตฺติสีเสน อธิคตชฺฌานาทีนิ วาฯ ทสอสุภวเสน วา อธิคตชฺฌานาทีนิ อนภิชฺฌา ธมฺมปทํ, จตุพฺรหฺมวิหารวเสน อธิคตานิ อพฺยาปาโท ธมฺมปทํ, ทสานุสฺสติอาหาเรปฏิกูลสญฺญาวเสน อธิคตานิ สมฺมาสติ ธมฺมปทํ, ทสกสิณอานาปานวเสน อธิคตานิ สมฺมาสมาธิ ธมฺมปทนฺติฯ **อิมา จตโสฺส ภูมิโย**ติ เอเกกํ จตุกฺกวเสเนว โยเชตพฺพํฯ

ภูมินานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๙. ธมฺมนานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๗๓. ธมฺมนานตฺตญาณนิเทฺทเส **กมฺมปเถ**ติ กมฺมานิ จ ตานิ ปถา จ อปายคมนายาติ กมฺมปถา, เต กมฺมปเถฯ **ทส กุสลกมฺมปถา** นาม ปาณาติปาตา อทินฺนาทานา กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณีติ ตีณิ กายสุจริตานิ, มุสาวาทา ปิสุณาย วาจาย ผรุสาย วาจาย สมฺผปฺปลาปา เวรมณีติ จตฺตาริ วจีสุจริตานิ, อนภิชฺฌา อพฺยาปาโท สมฺมาทิฏฺฐีติ ตีณิ มโนสุจริตานิฯ **ทส อกุสลกมฺมปถา** นาม ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ กาเมสุมิจฺฉาจาโรติ ตีณิ กายทุจฺจริตานิ, มุสาวาโท ปิสุณา วาจา ผรุสา วาจา สมฺผปฺปลาโปติ จตฺตาริ วจีทุจฺจริตานิ, อภิชฺฌา พฺยาปาโท มิจฺฉาทิฏฺฐีติ ตีณิ มโนทุจฺจริตานิฯ กุสลากุสลาปิ จ ปฏิสนฺธิชนกาเยว กมฺมปถาติ วุตฺตา, วุตฺตาวเสสา ปฏิสนฺธิชนเน อเนกนฺติ กตฺตา กมฺมปถาติ น วุตฺตาฯ โอฬาริกกุสลากุสลคหเณเนว เสสกุสลากุสลาปิ คหิตาติ เวทิตพฺพาฯ **รูป**นฺติ ภูโตปาทายเภทโต อฏฺฐวีสติวิธํ รูปํฯ **วิปาก**นฺติ กามาวจรกุสลวิปากานํ โสฬสนฺนํ, อกุสลวิปากานํ สตฺตนฺนญฺจ วเสน เตวีสติวิธํ วิปากํฯ **กิริย**นฺติ ติณฺณมเหตุกกิริยานํ, อฏฺฐนฺนํ สเหตุกกิริยานญฺจ วเสน เอกาทสวิธํ กามาวจรกิริยํฯ วิปากาภาวโต กิริยามตฺตาติ กิริยาฯ เอตฺตาวตา กามาวจรเมว รูปาพฺยากตวิปากาพฺยากตกิริยาพฺยากตวเสน วุตฺตํฯ

อิธฏฺฐสฺสาติ อิมสฺมึ โลเก ฐิตสฺสฯ เยภุเยฺยน มนุสฺสโลเก ฌานภาวนาสพฺภาวโต มนุสฺสโลกวเสน วุตฺตํ, ฌานานิ ปน กทาจิ กรหจิ เทวโลเกปิ ลพฺภนฺติ, รูปีพฺรหฺมโลเกปิ ตตฺรูปปตฺติกเหฏฺฐูปปตฺติกอุปรูปปตฺติกานํ วเสน ลพฺภนฺติฯ สุทฺธาวาเส ปน อรูปาวจเร จ เหฏฺฐูปปตฺติกา นตฺถิฯ รูปารูปาวจเรสุ อภาวิตชฺฌานา เหฏฺฐา นิพฺพตฺตมานา กามาวจรสุคติยํเยว นิพฺพตฺตนฺติ, น ทุคฺคติยํฯ **ตตฺรูปปนฺนสฺสา**ติ วิปากวเสน พฺรหฺมโลเก อุปปนฺนสฺส ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน วตฺตมานานิ จตฺตาริ วิปากชฺฌานานิฯ รูปารูปาวจรชฺฌานสมาปตฺตีสุ กิริยาพฺยากตานิ น วุตฺตานิฯ กิญฺจาปิ น วุตฺตานิ, อถ โข กุสเลหิ สมานปวตฺติตฺตา กุสเลสุ วุเตฺตสุ วุตฺตาเนว โหนฺตีติ เวทิตพฺพานิฯ ยถา ปฏฺฐาเน ''กุสลากุสเล นิรุเทฺธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๖, ๔๐๙) กุสลชวนคฺคหเณเนว กิริยชวนํ สงฺคหิตํ, เอวมิธาปิ ทฏฺฐพฺพํฯ **สามญฺญผลานี**ติ จตฺตาริ สามญฺญผลานิฯ เอเตน โลกุตฺตรวิปากาพฺยากตํ วุตฺตํฯ **นิพฺพาน**นฺติ นิพฺพานาพฺยากตํฯ

ปาโมชฺชมูลกาติ ปาโมชฺชํ มูลํ อาทิ เอเตสนฺติ ปาโมชฺชมูลกา, ปาโมชฺชาทิกาติ อโตฺถฯ ปาโมเชฺชน หิ สมาคตาเนว โหนฺติฯ **อนิจฺจโต มนสิกโรโต ปาโมชฺชํ ชายตี**ติ เอตฺถ โยนิโสมนสิกโรโตเยว ปาโมชฺชํ ชายติ, น อโยนิโสมนสิกโรโตฯ อโยนิโสมนสิกโรโต กุสลุปฺปตฺติเยว นตฺถิ, ปเคว วิปสฺสนาฯ กสฺมา สรูเปน วุตฺตนฺติ เจ? ปาโมชฺชสฺส พลวภาวทสฺสนตฺถํฯ ปาโมเชฺช หิ อสติ ปเนฺตสุ จ เสนาสเนสุ อธิกุสเลสุ จ ธเมฺมสุ อรติ อุกฺกณฺฐิตา อุปฺ

ปชฺชติฯ เอวํ สติ ภาวนาเยว อุกฺกมติฯ ปาโมเชฺช ปน สติ อรติอภาวโต ภาวนาปาริปูรึ คจฺฉติฯ โยนิโสมนสิการสฺส ปน มูลภาเวน ภาวนาย พหูปการตฺตํ ทเสฺสตุํ อุปริ นวกํ วกฺขติฯ

> ‘‘ยโต ยโต สมฺมสติ, ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ;
> ลภตี ปีติปาโมชฺชํ, อมตํ ตํ วิชานต’’นฺติฯ (ธ. ป. ๓๗๔) –

วจนโต วิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาปจฺจยา ปาโมชฺชํ อุปฺปชฺชติฯ อิธ ปน กลาปสมฺมสนปจฺจยา ปาโมชฺชํ คเหตพฺพํฯ ปมุทิตสฺส ภาโว ปาโมชฺชํ, ทุพฺพลา ปีติฯ อาทิกมฺมเตฺถ ป-กาโร ทฏฺฐโพฺพฯ **ปมุทิตสฺสาติ** เตน ปาโมเชฺชน ปมุทิตสฺส ตุฏฺฐสฺสฯ ปโมทิตสฺสาติปิ ปาโฐฯ โสเยว โตฺถฯ **ปีตี**ติ พลวปีติฯ **ปีติมนสฺสา**ติ ปีติยุตฺตมนสฺสฯ ยุตฺตสทฺทสฺส โลโป ทฏฺฐโพฺพ ยถา อสฺสรโถติ ฯ **กาโย**ติ นามกาโย, รูปกาเยน สห วาฯ **ปสฺสมฺภตี**ติ วูปสนฺตทรโถ โหติฯ **ปสฺสทฺธกาโย**ติ อุภยปสฺสทฺธิโยเคน นิพฺพุตกาโยฯ **สุขํ เวเทตี**ติ เจตสิกํ สุขํ วินฺทติ, กายิกสุเขน สห วาฯ **สุขิโน**ติ สุขสมงฺคิสฺสฯ **จิตฺตํ สมาธิยตี**ติ จิตฺตํ สมํ อาธิยติ, เอกคฺคํ โหติฯ **สมาหิเต จิเตฺต**ติ ภาเวนภาวลกฺขณเตฺถ ภุมฺมวจนํฯ จิตฺตสมาหิตภาเวน หิ ยถาภูตชานนํ ลกฺขียติฯ **ยถาภูตํ ปชานาตี**ติ อุทยพฺพยญาณาทิวเสน สงฺขารํ ยถาสภาวํ ชานาติฯ **ปสฺสตี**ติ ตํเยว จกฺขุนา ทิฏฺฐํ วิย ผุฏํ กตฺวา ปญฺญาจกฺขุนา ปสฺสติฯ **นิพฺพินฺทตี**ติ นววิธวิปสฺสนาญาณโยเคน สงฺขาเรสุ อุกฺกณฺฐติฯ **นิพฺพินฺทํ วิรชฺชตี**ติ ตํ วิปสฺสนํ สิขํ ปาเปโนฺต มคฺคญาณโยเคน สงฺขาเรหิ วิรโตฺต โหติฯ **วิราคา วิมุจฺจตี**ติ วิราคสงฺขาตมคฺคเหตุ ผลวิมุตฺติยา นิพฺพาเน อธิโมเกฺขน วิมุจฺจติฯ เกสุจิ ปน โปตฺถเกสุ อิมสฺมึ วาเร ‘‘สมาหิเตน จิเตฺตน อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาตี’’ติอาทิ สจฺจนโย ลิขิโต, โสปิ จ เกสุจิ โปตฺถเกสุ ‘‘อิทํ ทุกฺขนฺติ โยนิโส มนสิ กโรตี’’ติอาทินา นเยน ลิขิโตฯ วารทฺวเยปิ พฺยญฺชนโตเยว วิเสโส, น อตฺถโตฯ ‘‘นิพฺพินฺทํ วิรชฺชตี’’ติ หิ มคฺคญาณสฺส วุตฺตตฺตา มคฺคญาเณ จ สิเทฺธ จตุสจฺจาภิสมยกิจฺจํ สิทฺธเมว โหติฯ ตสฺมา จตุสจฺจนเยน วุตฺตวาโรปิ อิมินา วาเรน อตฺถโต อวิสิโฏฺฐเยวฯ

๗๔. อิทานิ **อนิจฺจโต**ติอาทีหิ อารมฺมณสฺส อวิเสเสตฺวา วุตฺตตฺตา อารมฺมณํ วิเสเสโนฺต **รูปํ อนิจฺจโต มนสิ กโรตี**ติอาทิมาหฯ **โยนิโสมนสิการมูลกา**ติ โยนิโสมนสิกาโร มูลํ ปติฏฺฐา เอเตสนฺติ โยนิโสมนสิการมูลกาฯ โยนิโสมนสิการํ มุญฺจิตฺวาเยว หิ ปาโมชฺชาทโย นว น โหนฺติฯ **สมาหิเตน จิเตฺตนา**ติ การณภูเตน จิเตฺตนฯ **ยถาภูตํ ปชานาตี**ติ ปญฺญาย ปชานาติฯ ‘‘อิทํ ทุกฺขนฺติ โยนิโส มนสิ กโรตี’’ติ วุจฺจมาเน อนุสฺสววเสน ปุพฺพภาคสจฺจานุโพโธปิ สงฺคยฺหติฯ **โยนิโสมนสิกาโร**ติ จ อุปาเยน มนสิกาโรฯ

ธาตุนานตฺตํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ ผสฺสนานตฺตนฺติ จกฺขาทิธาตุนานตฺตํ ปฏิจฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทินานตฺตํ อุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ **ผสฺสนานตฺตํ ปฏิจฺจา**ติ จกฺขุสมฺผสฺสาทินานตฺตํ ปฏิจฺจฯ **เวทนานานตฺต**นฺติ จกฺขุสมฺผสฺสชาทิเวทนานานตฺตํ ฯ **สญฺญานานตฺต**นฺติ กามสญฺญาทินานตฺตํฯ **สงฺกปฺปนานตฺต**นฺติ กามสงฺกปฺปาทินานตฺตํฯ **ฉนฺทนานตฺต**นฺติ สงฺกปฺปนานตฺตตาย รูเป ฉโนฺท สเทฺท ฉนฺทติ เอวํ ฉนฺทนานตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ **ปริฬาหนานตฺต**นฺติ ฉนฺทนานตฺตตาย รูปปริฬาโห สทฺทปริฬาโหติ เอวํ ปริฬาหนานตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ **ปริเยสนานานตฺต**นฺติ ปริฬาหนานตฺตตาย รูปปริเยสนาทินานตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ **ลาภนานตฺต**นฺติ ปริเยสนานานตฺตตาย รูปปฏิลาภาทินานตฺตํ อุปฺปชฺชตีติฯ

ธมฺมนานตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒๐-๒๔. ญาณปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา

๗๕. ญาณปญฺจกนิเทฺทเส เตสํ ปญฺจนฺนํ ญาณานํ อนุปุพฺพสมฺพนฺธสพฺภาวโต เอกโตว ปุจฺฉาวิสฺสชฺชนานิ กตานิฯ **อภิญฺญาตา โหนฺตีติ** ธมฺมสภาวลกฺขณชานนวเสน สุฏฺฐุ ญาตา โหนฺติฯ **ญาตา โหนฺตีติ** ญาตปริญฺญาวเสน สภาวโต ญาตตฺตา ญาตา นาม โหนฺติฯ เยน ญาเณน เต ธมฺมา ญาตา โหนฺติ, ตํ ญาตฏฺเฐน ญาณํ, ปชานนฏฺเฐน ปญฺญาติ สมฺพนฺธฯ อิมินาว นเยน เสสญาณานิปิ โยเชตพฺพานิฯ **ปริญฺญาตา โหนฺตีติ** สามญฺญลกฺขณวเสน สมนฺตโต ญาตา โหนฺติฯ **ตีริตา โหนฺตีติ** ตีรณปริญฺญาวเสน อนิจฺจาทิโต อุปปริกฺขิตา สมาปิตา นาม โหนฺติฯ **ปหีนา โหนฺตีติ** อนิจฺจานุปสฺสนาทินา ญาเณน นิจฺจสญฺญาทโย ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ปหีนา โหนฺติฯ **ปริจฺจตฺตา โหนฺตีติ** ปหานวเสเนว ฉฑฺฑิตา นาม โหนฺติฯ **ภาวิตา โหนฺตีติ** วฑฺฒิตา ปริภาวิตา จ โหนฺติฯ **เอกรสา โหนฺตีติ** สกิจฺจสาธนปฏิปกฺขปหาเนน เอกกิจฺจา โหนฺติ, ปจฺจนีกโต วา วิมุตฺติวเสน วิมุตฺติรเสน เอกรสา โหนฺติฯ **สจฺฉิกตา โหนฺตีติ** ปฏิลาภวเสน ผลธมฺมํ ปฏิเวธวเสน นิพฺพานธมฺมนฺติ ปจฺจกฺขกตา โหนฺติฯ **ผสฺสิตา โหนฺตีติ** ปฏิลาภผุสเนน ปฏิเวธผุสเนน จ ผสฺสิตา อนุภูตา โหนฺติฯ อิมานิ ปญฺจ ญาณานิ เหฏฺฐา สุตมยญาณวเสน วุตฺตานิ, อิธ สกิจฺจสาธนวเสนฯ

ญาณปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒๕-๒๘. ปฏิสมฺภิทาญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๗๖. ปฏิสมฺภิทาญาณนิเทฺทเส ยสฺมา ธเมฺม อวุเตฺต ตสฺส กิจฺจํ น สกฺกา วตฺตุํ, ตสฺมา อุทฺทิฏฺฐานํ ปฏิปาฏึ อนาทิยิตฺวา ปฐมํ ธมฺมา นิทฺทิฏฺฐาฯ ธมฺมาทีนํ อตฺถา วุตฺตาเยวฯ **สทฺธินฺทฺริยํ ธโมฺม**ติอาทีหิ ธมฺมสทฺทปริยาปเนฺน ธเมฺม วตฺวา นานตฺตสทฺทสฺส อตฺถํ ทเสฺสโนฺต **อโญฺญ สทฺธินฺทฺริยํ ธโมฺม**ติอาทิมาหฯ ‘‘อโญฺญ ธโมฺม’’ติ หิ วุเตฺต ธมฺมานํ นานตฺตํ ทสฺสิตํ โหติฯ **ปฏิวิทิตา**ติ อภิมุขภาเวน วิทิตา ปากฏา นาม โหนฺติฯ เตน ปฏิสมฺภิทาปทสฺส อโตฺถ วุโตฺตฯ **อธิโมกฺขโฏฺฐ อโตฺถ**ติอาทีหิ เตสํ สทฺธาทีนํ อธิมุจฺจนาทิกิจฺจํ อโตฺถ นามาติ ทเสฺสติฯ **สนฺทเสฺสตฺ**นฺติ ปรํ ญาเปตุกามสฺส ปรํ สนฺทเสฺสตุํฯ ปรสฺส ปน วจนํ สุณนฺตสฺสาปิ ลพฺภติเยวฯ **พฺยญฺชนนิรุตฺตาภิลาปา**ติ นามพฺยญฺชนํ นามนิรุตฺติ นามาภิลาโปฯ นามญฺหิ อตฺถํ พฺยญฺชยตีติ พฺยญฺชนํ, ‘‘สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ โข, ภิกฺขเว, ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๙) เอวํ นิทฺธาเรตฺวา สเหตุกํ กตฺวา วุจฺจมานตฺตา นิรุตฺติ, อภิลปียติ เอเตน อโตฺถติ อภิลาโปติ วุจฺจติฯ

นามญฺจ นาเมตํ จตุพฺพิธํ – สามญฺญนามํ, คุณนามํ, กิตฺติมนามํ, โอปปาติกนามนฺติฯ ตตฺถ ปฐมกปฺปิเกสุ มหาชเนน สมฺมนฺนิตฺวา ฐปิตตฺตา ‘‘มหาสมฺมโต’’ติ รโญฺญ นามํ **สามญฺญนามํ**ฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘มหาชนสมฺมโตติ โข, วาเสฏฺฐ, ‘มหาสมฺมโต มหาสมฺมโต’เตฺวว ปฐมํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺต’’นฺติ (ที. นิ. ๓.๑๓๑)ฯ ‘‘ธมฺมกถิโก ปํสุกูลิโก วินยธโร ติปิฏกธโร สโทฺธ สโต’’ติ เอวรูปํ คุณโต อาคตนามํ **คุณนามํ**ฯ ‘‘ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธ’’ติอาทีนิปิ ตถาคตสฺส อเนกานิ นามสตานิ คุณนามาเนวฯ เตน วุตฺตํ –

> ‘‘อสเงฺขฺยยฺยานิ นามานิ, สคุเณน มเหสิโน;
> คุเณหิ นามมุเทฺธยฺยํ, อปิ นามสหสฺสโต’’ติฯ

ยํ ปน ชาตสฺส กุมารกสฺส นามคฺคหณทิวเส ทกฺขิเณยฺยานํ สกฺการํ กตฺวา สมีเป ฐิตา ญาตกา กเปฺปตฺวา ปกเปฺปตฺวา ‘‘อยํ อสุโก นามา’’ติ นามํ กโรนฺติ, อิทํ **กิตฺติมนามํ**ฯ ยา ปน ปุริมปญฺญตฺติ อปรปญฺญตฺติยํ ปตติ, ปุริมโวหาโร ปจฺฉิมโวหาเร ปตติฯ เสยฺยถิทํ, ปุริมก

เปฺปปิ จโนฺท จโนฺทเยว นาม, เอตรหิปิ จโนฺทเยวฯ อตีเต สูริโย, สมุโทฺท, ปถวี, ปพฺพโต ปพฺพโตเยว นาม, เอตรหิปิ ปพฺพโตเยวาติ, อิทํ **โอปปาติกนามํ**ฯ อิทํ จตุพฺพิธมฺปิ นามํ เอกํ นามเมว โหติ , ตํ โลกสเงฺกตมตฺตสิทฺธํ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานํฯ อเญฺญ ปน ''นามํ นาม อตฺถ โชตโก สโทฺท''ติ วทนฺติฯ พลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺคานํ วุตฺตนยานุสาเรเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

ปฏิสมฺภิทาญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒๙-๓๑. ญาณตฺตยนิเทฺทสวณฺณนา

๗๘. ญาณตฺตยนิเทฺทเส **นิมิตฺตนฺ**ติ สงฺขารนิมิตฺตํฯ **อนิมิเตฺต**ติ สงฺขารนิมิตฺตปฏิปเกฺข นิพฺพาเนฯ **อธิมุตฺตตฺตา**ติ ตนฺนินฺนภาเวน จิตฺตสฺส วิสฺสฏฺฐตฺตาฯ **ผุสฺส ผุสฺส วยํ ปสฺสตี**ติ สงฺขารนิมิตฺตํ ญาเณน ผุสิตฺวา ผุสิตฺวา ตสฺส ภงฺคํ วิปสฺสนาญาเณเนว ปสฺสติฯ เอเตน ภงฺคานุปสฺสนา สิทฺธาฯ สา อนิจฺจานุปสฺสนํ สาเธติ, อนิจฺจสฺส ทุกฺขตฺตา สา ทุกฺขานุปสฺสนํ, ทุกฺขสฺส อนตฺตตฺตา สา อนตฺตานุปสฺสนนฺติ เอวเมตฺถ ติโสฺส อนุปสฺสนา วุตฺตา โหนฺติฯ **อนิมิโตฺต วิหาโร**ติ นิมิตฺตํ ภยโต ทิฏฺฐตฺตา โส วิปสฺสนตฺตยวิหาโร อนิมิตฺตวิหาโร นาม โหติฯ **ปณิธินฺ**ติ ตณฺหํฯ **อปฺปณิหิเต**ติ ตณฺหาปฏิปเกฺข นิพฺพาเนฯ **อภินิเวสนฺ**ติ อตฺตาภินิเวสํฯ **สุญฺญเต**ติ อตฺตวิรหิเต นิพฺพาเนฯ **สุญฺญโต**ติ สุญฺญํเยว สุญฺญโตฯ **ปวตฺตํ อชฺฌุเปกฺขิตฺวา**ติ วิปากปฺปวตฺตํ สงฺขารุเปกฺขาย อชฺฌุเปกฺขิตฺวาฯ สุคติสงฺขาตวิปากปฺปวตฺตาภินนฺทิโน หิสตฺตาฯ อยํ ปน ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตุกาโม ตํ ปวตฺตํ, สพฺพญฺจ สงฺขารคตํ อนิจฺจาทิโต ปสฺสิตฺวา อชฺฌุเปกฺขติเยวฯ เอวญฺหิ ทิเฏฺฐ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตุํ สโกฺกติ, น อญฺญถาฯ **อาวชฺชิตฺวา**ติ อาวชฺชเนน อาวชฺชิตฺวาฯ **สมาปชฺชตี**ติ ผลสมาปตฺตึ ปฏิปชฺชติฯ **อนิมิตฺตา สมาปตฺตี**ติ นิมิตฺตํ ภยโต ทิสฺวา สมาปนฺนตฺตา อนิมิตฺตา สมาปตฺติ นามฯ **อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตี**ติ วิปสฺสนาวิหารวเสน จ ผลสมาปตฺติวเสน จ ตทุภยํ นาม โหติฯ

๗๙. อิทานิ สงฺขารนิมิตฺตเมว วิภชิตฺวา ทเสฺสโนฺต **รูปนิมิตฺตนฺ**ติอาทิมาหฯ ชรามรณคฺคหเณ วตฺตพฺพํ ปุเพฺพ วุตฺตเมวฯ ''อโญฺญ อนิมิตฺตวิหาโร''ติอาทีหิ วุเตฺตเยว นิคเมตฺวา ทเสฺสติฯ สเงฺขปเปน **วิหารเฏฺฐ ญาณํ** นาม ผลสมาปตฺติยา ปุพฺพภาเค สงฺขารุเปกฺขาญาเณ ฐิตสฺส วิปสฺสนาวิหารนานเตฺต ญาณํ **สมาปตฺตเฏฺฐ ญาณํ** นาม ผลสมาปตฺตินานเตฺต ญาณํฯ **วิหารสมาปตฺตเฏฺฐ ญาณํ** นาม ตทุภยนานเตฺต ญาณํฯ วิปสฺสนาวิหาเรเนว วีตินาเมตุกาโม วิปสฺสนาวิหารเมว ปวเตฺตติ, ผลสมาปตฺติวิหาเรเนว วีตินาเมตุกาโม วิปสฺสนาปฏิปาฏิยา อุสฺสกฺกิตฺวา ผลสมาปตฺติวิหารเมว ปวเตฺตติ, ตทุภเยน วีตินาเมตุกาโม ตทุภยํ ปวเตฺตติฯ เอวํ ปุคฺคลาธิปฺปายวเสน ติวิธํ ชาตํฯ เสสเมตฺถ วตฺตพฺพํ สงฺขารุเปกฺขาญาณวณฺณนายํ วุตฺตเมวฯ

ญาณตฺตยนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓๒. อานนฺตริกสมาธิญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐. อานนฺตริกสมาธิญาณนิเทฺทเส **เนกฺขมฺมวเสนา**ติอาทีสุ เนกฺขมฺมอพฺยาปาทอาโลกสญฺญาอวิเกฺขปปฐมชฺฌานววตฺถานญาณปาโมชฺชานิ สุกฺขวิปสฺสกสฺส อุปจารชฺฌานสมฺปยุตฺตา ตสฺส ตสฺส กิเลสสฺส วิปกฺขภูตา สตฺต ธมฺมา เอกจิตฺตสมฺปยุตฺตา เอวฯ **จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อวิเกฺขโป**ติ เอกคฺคสฺส ภาโว เอกคฺคตา, นานารมฺมเณ น วิกฺขิปติ เตน จิตฺตนฺติ อวิเกฺขโป, จิตฺตสฺส เอกคฺคตาสงฺขาโต อวิเกฺขโปติ อโตฺถฯ **สมาธี**ติ เอการมฺมเณ สมํ อาธียติ เตน

จิตฺตนฺติ สมาธิ นามาติ อโตฺถฯ **ตสฺส สมาธิสฺส วเสนา**ติ อุปจารสมาธินาปิ สมาหิตจิตฺตสฺส ยถาภูตาวโพธโต วุตฺตปฺปการสฺส สมาธิสฺส วเสนฯ **อุปฺปชฺชติ ญาณ**นฺติ มคฺคญาณํ ยถากฺกเมน อุปฺปชฺชติฯ **ขียนฺตี**ติ สมุเจฺฉทวเสน ขียนฺติฯ **อิตี**ติ วุตฺตปฺปการสฺส อตฺถสฺส นิคมนํฯ **ปฐมํ สมโถ**ติ ปุพฺพภาเค สมาธิ โหติฯ **ปจฺฉา ญาณ**นฺติ อปรภาเค มคฺคกฺขเณ ญาณํ โหติฯ

กามาสโวติ ปญฺจกามคุณิกราโคฯ **ภวาสโว**ติ รูปารูปภเวสุ ฉนฺทราโค ฌานนิกนฺติ สสฺสตทิฏฺฐิสหชาโต ราโค ภววเสน ปตฺถนาฯ **ทิฏฺฐาสโว**ติ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิโยฯ **อวิชฺชาสโว**ติ ทุกฺขาทีสุ อฏฺฐสุ ฐาเนสุ อญฺญาณํฯ ภุมฺมวจเนน โอกาสปุจฺฉํ กตฺวา ''โสตาปตฺติมเคฺคนา''ติอาทินา อาสวกฺขยกเรน มเคฺคน อาสวกฺขยํ ทเสฺสตฺวา ''เอตฺถา''ติ โอกาสวิสฺสชฺชนํ กตํ, มคฺคกฺขเณติ วุตฺตํ โหติฯ **อนวเสโส**ติ นตฺถิ เอตสฺส อวเสโสติ อนวเสโสฯ **อปายคมนีโย**ติ นิรยติรจฺฉานโยนิเปตฺติวิสยาสุรกายา จตฺตาโร สุขสงฺขาตา อยา อเปตตฺตา อปายา, ยสฺส สํวิชฺชติ , ตํ ปุคฺคลํ อปาเย คเมตีติ อปายคมนีโยฯ อาสวกฺขยกถา ทุภโตวุฏฺฐานกถายํ วุตฺตาฯ

อวิเกฺขปวเสนาติ ปวตฺตมานสฺส สมาธิสฺส อุปนิสฺสยภูตสมาธิวเสนฯ **ปถวีกสิณวเสนา**ติอาทีสุ ทส กสิณานิ ตทารมฺมณิกอปฺปนาสมาธิวเสน วุตฺตานิ, พุทฺธานุสฺสติอาทโย มรณสฺสติ อุปสมานุสฺสติ จ อุปจารชฺฌานวเสน วุตฺตา, อานาปานสฺสติ กายคตาสติ จ อปฺปนาสมาธิวเสน วุตฺตา, ทส อสุภา ปฐมชฺฌานวเสน วุตฺตาฯ

พุทฺธํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **พุทฺธานุสฺสติ**ฯ ''อิติปิ โส ภควา อรห''นฺติอาทิพุทฺธคุณารมฺมณาย (ม. นิ. ๑.๗๔; อ. นิ. ๓.๗๑; ๙.๒๗) สติยา เอตํ อธิวจนํ, ตสฺสา พุทฺธานุสฺสติยา วเสนฯ ตถา ธมฺมํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **ธมฺมานุสฺสติ**ฯ ''สฺวากฺขาโต ภควตา ธโมฺม''ติอาทิธมฺมคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ สงฺฆํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **สงฺฆานุสฺสติ**ฯ ''สุปฺปฏิปโนฺน ภควโต สาวกสโงฺฆ''ติอาทิสงฺฆคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ สีลํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **สีลานุสฺสติ**ฯ อตฺตโน อขณฺฑตาทิสีลคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ จาคํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **จาคานุสฺสติ**ฯ อตฺตโน มุตฺตจาคตาทิจาคคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ เทวตา อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **เทวตานุสฺสติ**ฯ เทวตา สกฺขิฏฺฐาเน ฐเปตฺวา อตฺตโน สทฺธาทิคุณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ อานาปาเน อารพฺภ อุปฺปนฺนา สติ **อานาปานสฺสติ**ฯ อานาปานนิมิตฺตารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ มรณํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา สติ **มรณสฺสติ**ฯ เอกภวปริยาปนฺนชีวิตินฺทฺริยุปเจฺฉทสงฺขาตมรณารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ กุจฺฉิตานํ เกสาทีนํ ปฏิกูลานํ อายตฺตา อากรตฺตา กาโยติสงฺขาเต สรีเร คตา ปวตฺตา, ตาทิสํ วา กายํ คตา สติ **กายคตาสติ**ฯ ''กายคตสตี''ติ วตฺตเพฺพรสฺสํ อกตฺวา ''กายคตาสตี''ติ วุตฺตาฯ ตเถว อิธาปิ กายคตาสติวเสนาติ วุตฺตํฯ เกสาทิเกสุ กายโกฏฺฐาเสสุ ปฏิกูลนิมิตฺตารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ อุปสมํ อารพฺภ อุปฺปนฺนา อนุสฺสติ **อุปสมานุสฺสติ**ฯ สพฺพทุกฺขูปสมารมฺมณาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ ทส อสุภา เหฏฺฐา วุตฺตตฺถาฯ

๘๑. **ทีฆํ อสฺสาสวเสนา**ติอาทีนิ อปฺปนูปจารสมาธิเภทํเยว ทเสฺสตุํ วุตฺตานิฯ **ทีฆํ อสฺสาสวเสนา**ติ ทีฆนฺติ วุตฺตอสฺสาสวเสนฯ ''ทีฆํ วา อสฺสสโนฺต ทีฆํ อสฺสสามีติ ปชานาตี''ติ (ที. นิ. ๒.๓๗๔; ม. นิ. ๑.๑๐๗; ๓.๑๔๘) หิ วุตฺตํฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **สพฺพกายปฏิสํเวที**ติ สพฺพสฺส อสฺสาสปสฺสาสกายสฺส ปฏิสํเวทีฯ **ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขาร**นฺติ โอฬาริกํ อสฺสาสปสฺสาสสงฺขาตํ กายสงฺขารํ ปสฺสเมฺภโนฺต วูปสเมโนฺตฯ ''ทีฆํ รสฺสํ สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสมฺภยํ

กายสงฺขาร’’นฺติ อิมินาว จตุกฺเกน อปฺปนาสมาธิ วุตฺโตฯ **ปีติปฏิสํเวที**ติ ปีตึ ปากฏํ กโรโนฺตฯ **จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที**ติ สญฺญาเวทนาสงฺขาตํ จิตฺตสงฺขารํ ปากฏํ กโรโนฺตฯ **อภิปฺปโมทยํ จิตฺต**นฺติ จิตฺตํ โมเทโนฺตฯ **สมาทหํ จิตฺต**นฺติ อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ ฐเปโนฺตฯ **วิโมจยํ จิตฺต**นฺติ จิตฺตํ นีวรณาทีหิ วิโมเจโนฺตฯ **ปีติปฏิสํเวที สุขปฏิสํเวที จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขาร**นฺติ จตุกฺกญฺจ **จิตฺตปฏิสํเวที อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ สมาทหํ จิตฺตํ วิโมจยํ จิตฺต**นฺติ จตุกฺกญฺจ อปฺปนาสมาธิวเสน วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตสมาธิวเสน จ วุตฺตานิฯ **อนิจฺจานุปสฺสี**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาวเสนฯ **วิราคานุปสฺสี**ติ นิพฺพิทานุปสนาวเสนฯ **นิโรธานุปสฺสี**ติ ภงฺคานุปสฺสนาวเสนฯ **ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี**ติ วุฏฺฐานคามินีวิปสฺสนาวเสนฯ สา หิ ตทงฺควเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชติฯ สงฺขตโทสทสฺสเนน จ ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย ปกฺขนฺทติฯ อิทํ จตุกฺกํ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตสมาธิวเสเนว วุตฺตํฯ **อสฺสาสวเสน ปสฺสาสวเสนา**ติ เจตฺถ อสฺสาสปสฺสาสปวตฺติมตฺตํ คเหตฺวา วุตฺตํ, น ตทารมฺมณกรณวเสนฯ วิตฺถาโร ปเนตฺถ อานาปานกถายํ อาวิภวิสฺสติฯ

อานนฺตริกสมาธิญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓๓. อรณวิหารญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๘๒. อรณวิหารญาณนิเทฺทเส อนิจฺจานุปสฺสนาทโย วุตฺตตฺถาฯ **สุญฺญโต วิหาโร**ติ อนตฺตานุปสฺสนาย วุฏฺฐิตสฺส สุญฺญตากาเรเนว ปวตฺตา อรหตฺตผลสมาปตฺติฯ **อนิมิโตฺต วิหาโร**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาย วุฏฺฐิตสฺส อนิมิตฺตากาเรน ปวตฺตา อรหตฺตผลสมาปตฺติฯ **อปฺปณิหิโต วิหาโร**ติ ทุกฺขานุปสฺสนาย วุฏฺฐิตสฺส อปฺปณิหิตากาเรน ปวตฺตา อรหตฺตผลสมาปตฺติฯ **สุญฺญเต อธิมุตฺตตา**ติ สุญฺญเต ผลสมาปตฺติยา ปุพฺพภาคปญฺญาวเสน อธิมุตฺตตาฯ เสสทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ **ปฐมํ ฌาน**นฺติอาทีหิ อรหตฺตผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตุกามสฺส วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา ฌานสมาปตฺติโย วุตฺตาฯ อรหโตเยว หิ วิปสฺสนาผลสมาปตฺติปณีตาธิมุตฺติฌานสมาปตฺติโย สพฺพกิเลสานํ ปหีนตฺตา ‘‘อรณวิหาโร’’ติ วตฺตุํ อรหนฺติฯ

ปฐเมน ฌาเนน นีวรเณ หรตีติ อรณวิหาโรติ ปฐมชฺฌานสมงฺคี ปฐเมน ฌาเนน นีวรเณ หรตีติ ตํ ปฐมํ ฌานํ อรณวิหาโรติ อโตฺถฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ อรหโต นีวรณาภาเวปิ นีวรณวิปกฺขตฺตา ปฐมสฺส ฌานสฺส นีวรเณ หรตีติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ วิปสฺสนาผลสมาปตฺติปณีตาธิมุตฺติวเสน ติธา อรณวิหารญาณํ อุทฺทิสิตฺวา กสฺมา ฌานสมาปตฺติโยว อรณวิหาโรติ นิทฺทิฏฺฐาติ เจ? อุเทฺทสวเสเนว ตาสํ ติสฺสนฺนํ อรณวิหารตาย สิทฺธตฺตาฯ ผลสมาปตฺติวิปสฺสนาย ปน ภูมิภูตานํ ฌานสมาปตฺตีนํ อรณวิหารตา อวุเตฺต น สิชฺฌติ, ตสฺมา อสิทฺธเมว สาเธตุํ ‘‘ปฐมํ ฌานํ อรณวิหาโร’’ติอาทิ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตาสญฺหิ อรณวิหารตา อุเทฺทสวเสน อสิทฺธาปิ นิเทฺทเส วุตฺตตฺตา สิทฺธาติฯ เตสํ วา โยชิตนเยเนว ‘‘อนิจฺจานุปสฺสนา นิจฺจสญฺญํ หรตีติ อรณวิหาโร, ทุกฺขานุปสฺสนา สุขสญฺญํ หรตีติ อรณวิหาโร, อนตฺตานุปสฺสนา อตฺตสญฺญํ หรตีติ อรณวิหาโร, สุญฺญโต วิหาโร อสุญฺญตํ หรตีติ อรณวิหาโร, อนิมิโตฺต วิหาโร นิมิตฺตํ หรตีติ อรณวิหาโร, อปฺปณิหิโต วิหาโร ปณิธึ หรตีติ อรณวิหาโร, สุญฺญตาธิมุตฺตตา อสุญฺญตาธิมุตฺตึ หรตีติ อรณวิหาโร, อนิมิตฺตาธิมุตฺตตา นิมิตฺตาธิมุตฺตึ หรตีติ อรณวิหาโร, อปฺปณิหิตาธิมุตฺตตา ปณิหิตาธิมุตฺตึ หรตีติ อรณวิหาโร’’ติ โยเชตฺวา คเหตพฺพํฯ

อรณวิหารญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓๔. นิโรธสมาปตฺติญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๘๓. นิโรธสมาปตฺติญาณนิเทฺทเส **สมถพล**นฺติ กามจฺฉนฺทาทโย ปจฺจนีกธมฺเม สเมตีติ สมโถ, โสเยว อกมฺปนียฏฺเฐน พลํฯ อนาคามิอรหนฺตานํเยว สมาธิปฏิปกฺขสฺส กามจฺฉนฺทสฺส ปหาเนน สมาธิสฺมึ ปริปูรการิภาวปฺปตฺตตฺตา เตสํเยว สมาธิ พลปฺปตฺโตติ กตฺวา ‘‘สมถพล’’นฺติ วุจฺจติ, น อเญฺญสํฯ สมาธิพลนฺติปิ ปาโฐฯ **วิปสฺสนาพล**นฺติ อนิจฺจาทิวเสน วิวิเธหิ อากาเรหิ ธมฺเม ปสฺสตีติ วิปสฺสนา, สาเยว อกมฺปนียฏฺเฐน พลํฯ เตสํเยว อุภินฺนํ พลปฺปตฺตํ วิปสฺสนาญาณํฯ ตตฺถ สมถพลํ อนุปุพฺพน จิตฺตสนฺตานวูปสมนตฺถํ นิโรเธ จ ปฏิปาทนตฺถํ, วิปสฺสนาพลํ ปวเตฺต อาทีนวทสฺสนตฺถํ นิโรเธ จ อานิสํสทสฺสนตฺถํฯ

นีวรเณติ นิมิตฺตเตฺถ ภุมฺมวจนํ, นีวรณนิมิตฺตํ นีวรณปจฺจยาติ อโตฺถฯ กรณเตฺถ วา ภุมฺมวจนํ, นีวรเณนาติ อโตฺถฯ **น กมฺปตี**ติ ฌานสมงฺคีปุคฺคโลฯ อถ วา ฌานนฺติ ฌานงฺคานํ อธิเปฺปตตฺตา ปฐเมน ฌาเนน ตํสมฺปยุตฺตสมาธิ นีวรเณ น กมฺปติฯ อยเมว เจตฺถ โยชนา คเหตพฺพาฯ **อุทฺธเจฺจ จาติ** อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาเท อุทฺธเจฺจ จฯ **อุทฺธจฺจ**นฺติ จ อุทฺธตภาโว , ตํ อวูปสมลกฺขณํฯ **อุทฺธจฺจสหคตกิเลเส จา**ติ อุทฺธเจฺจน สหคเต เอกุปฺปาทาทิภาวํ คเต อุทฺธจฺจสมฺปยุเตฺต โมหอหิริกอโนตฺตปฺปกิเลเส จฯ **ขเนฺธ จา**ติ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตจตุกฺขเนฺธ จฯ **น กมฺปติ น จลติ น เวธตี**ติ อญฺญมญฺญเววจนานิฯ อุทฺธเจฺจ น กมฺปติ, อุทฺธจฺจสหคตกิเลเส น จลติ, อุทฺธจฺจสหคตกฺขเนฺธ น เวธตีติ โยเชตพฺพํฯ วิปสฺสนาพลํ สตฺตนฺนํเยว อนุปสฺสนานํ วุตฺตตฺตา ตาสํเยว วเสน วิปสฺสนาพลํ ปริปุณฺณํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ **อวิชฺชาย จา**ติ ทฺวาทสสุปิ อกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ อวิชฺชาย จฯ **อวิชฺชาสหคตกิเลเส จา**ติ ยถาโยคํ อวิชฺชาย สมฺปยุตฺตโลภโทสมานทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาถินอุทฺธจฺจอหิริกอโนตฺตปฺปกิเลเส จฯ

วจีสงฺขาราติ วิตกฺกวิจาราฯ ‘‘ปุเพฺพ โข, อาวุโส วิสาข, วิตเกฺกตฺวา วิจาเรตฺวา ปจฺฉา วาจํ ภินฺทติ, ตสฺมา วิตกฺกวิจารา วจีสงฺขาโร’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๓) วจนโต วาจํ สงฺขโรนฺติ อุปฺปาเทนฺตีติ วจีสงฺขาราฯ **กายสงฺขารา**ติ อสฺสาสปสฺสาสาฯ ‘‘อสฺสาสปสฺสาสา โข, อาวุโส วิสาข, กายิกา เอเต ธมฺมา กายปฏิพทฺธา, ตสฺมา อสฺสาสปสฺสาสา กายสงฺขาโร’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๓) วจนโต กาเยน สงฺขรียนฺตีติ กายสงฺขาราฯ **สญฺญาเวทยิตนิโรธ**นฺติ สญฺญาย เวทนาย จ นิโรธํฯ **จิตฺตสงฺขารา**ติ สญฺญา จ เวทนา จฯ ‘‘เจตสิกา เอเต ธมฺมา จิตฺตปฏิพทฺธา, ตสฺมา สญฺญา จ เวทนา จ จิตฺตสงฺขาโร’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๓) วจนโต จิเตฺตน สงฺขรียนฺตีติ จิตฺตสงฺขาราฯ

๘๔. ญาณจริยาสุ อนุปสฺสนาวสาเน, วิวฏฺฏนานุปสฺสนาคหเณน วา ตสฺสา อาทิภูตา จริยากถาย ญาณจริยาติ วุตฺตา เสสานุปสฺสนาปิ คหิตา โหนฺตีติ เวทิตพฺพํฯ **โสฬสหิ ญาณจริยาหี**ติ จ อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉโท, อนาคามิสฺส ปน อรหตฺตมคฺคผลวชฺชาหิ จุทฺทสหิปิ โหติ ปริปุณฺณพลตฺตาฯ

๘๕. **นวหิ สมาธิจริยาหี**ติ เอตฺถ ปฐมชฺฌานาทีหิ อฏฺฐ, ปฐมชฺฌานาทีนํ ปฏิลาภตฺถาย สพฺพตฺถ อุปจารชฺฌานวเสน เอกาติ นว สมาธิจริยาฯ พลจริยานํ กึ นานตฺตํ? สมถพเลน ปิ หิ ‘‘เนกฺขมฺมวเสนา’’ติอาทีหิ สตฺตหิ ปริยาเยหิ อุปจารสมาธิ วุโตฺต, เปยฺยาลวิตฺถารโต ‘‘ปฐมชฺฌานวเสนา’’ติอาทีหิ สมสตฺตติยา วาเรหิ ยถาโยคํ อปฺปนูปจารสมาธิ วุโตฺต, สมาธิจริยายปิ ‘‘ปฐมํ ฌาน’’นฺติอาทีหิ อฏฺฐหิ ปริยาเยหิ อปฺปนาสมาธิ วุโตฺตฯ **ปฐมํ ฌานํ ปฏิลาภตฺถายา**ติอาทีหิ อฏฺฐหิ ปริยาเยหิ อุปจารสมาธิ วุโตฺตติ อุภยตฺถาปิ อปฺปนูปจารสมาธิเยว วุโตฺตฯ เอวํ สเนฺตปิ อกมฺปิยเฏฺฐน พลานิ วสีภาวเฏฺฐน จริยาติ เวทิตพฺพาฯ วิปสฺสนาพเล ปน สตฺต อนุปสฺสนาว ‘‘วิปสฺสนาพล’’นฺติ วุตฺตา, ญาณจริยาย สตฺต จ อนุปสฺสนา

วุตฺตา, วิวฏฺฏนานุปสฺสนาทโย นว จ วิเสเสตฺวา วุตฺตาฯ อิทํ เนสํ นานตฺตํฯ สตฺต อนุปสฺสนา ปน อกมฺปิยเฏฺฐน พลานิ วสีภาวเฏฺฐน จริยาติ เวทิตพฺพาฯ

‘‘วสีภาวตา ปญฺญา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๓๔ มาติกา) เอตฺถ วุตฺตวสิโย วิสฺสเชฺชตุํ **วสีติ ปญฺจ วสิโย**ติ อิตฺถิลิงฺคโวหาเรน วุตฺตํฯ วโส เอว วสีติ วุตฺตํ โหติฯ ปุน ปุคฺคลาธิฏฺฐานาย เทสนาย ตา วสิโย วิสฺสเชฺชโนฺต **อาวชฺชนวสี**ติอาทิมาหฯ อาวชฺชนาย วโส อาวชฺชนวโส, โส อสฺส อตฺถีติ อาวชฺชนวสีฯ เอเสว นโย เสเสสุฯ **ปฐมํ ฌานํ ยตฺถิจฺฉก**นฺติ ยตฺถ ยตฺถ ปเทเส อิจฺฉติ คาเม วา อรเญฺญ วา, ตตฺถ ตตฺถ อาวชฺชติฯ **ยทิจฺฉก**นฺติ ยทา ยทา กาเล สีตกาเล วา อุณฺหกาเล วา, ตทา ตทา อาวชฺชติฯ อถ วา ยํ ยํ ปฐมํ ฌานํ อิจฺฉติ ปถวีกสิณารมฺมณํ วา เสสารมฺมณํ วา, ตํ ตํ อาวชฺชติฯ เอเกกกสิณารมฺมณสฺสาปิ ฌานสฺส วสิตานํ วุตฺตตฺตา ปุริมโยชนา เยว สุนฺทรตราฯ **ยาวติจฺฉก**นฺติ ยาวตกํ กาลํ อิจฺฉติ อจฺฉราสงฺฆาตมตฺตํ สตฺตาหํ วา, ตาวตกํ กาลํ อาวชฺชติฯ **อาวชฺชนายา**ติ มโนทฺวาราวชฺชนายฯ **ทนฺธายิตตฺต**นฺติ อวสวตฺติภาโว, อลสภาโว วาฯ **สมาปชฺชตี**ติ ปฏิปชฺชติ, อเปฺปตีติ อโตฺถฯ **อธิฏฺฐาตี**ติ อโนฺตสมาปตฺติยํ อธิกํ กตฺวา ติฏฺฐติฯ **วุฏฺฐานวสิยํ**ปฐมํ ฌานนฺติ นิสฺสกฺกเตฺถ อุปโยควจนํ, ปฐมชฺฌานาติ อโตฺถฯ **ปจฺจเวกฺขตี**ติ ปจฺจเวกฺขณชวเนหิ นิวตฺติตฺวา ปสฺสติฯ อยเมตฺถ ปาฬิวณฺณนาฯ

อยํ ปน อตฺถปฺปกาสนา – ปฐมชฺฌานโต วุฏฺฐาย วิตกฺกํ อาวชฺชยโต ภวงฺคํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา ปวตฺตาวชฺชนานนฺตรํ วิตกฺการมฺมณาเนว จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติ, ตโต เทฺว ภวงฺคานิ, ตโต ปุน วิจารารมฺมณํ อาวชฺชนํ วุตฺตนเยเนว ชวนานีติ เอวํ ปญฺจสุ ฌานเงฺคสุ ยทา นิรนฺตรํ จิตฺตํ เปเสตุํ สโกฺกติ, อถสฺส อาวชฺชนวสี สิทฺธาว โหติฯ อยํ ปน มตฺถกปฺปตฺตา วสี ภควโต ยมกปาฏิหาริเยว ลพฺภติฯ อิโต ปรํ สีฆตรา อาวชฺชนวสี นาม นตฺถิฯ อเญฺญสํ ปน อนุตรนฺตรา ภวงฺควาเร คณนา นตฺถิฯ มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส นโนฺทปนนฺททมเน วิย สีฆํ สมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา สมาปชฺชนวสี นามฯ อจฺฉรามตฺตํ วา ทสจฺฉรามตฺตํ วา ขณํ สมาปตฺตึ ฐเปตุํ สมตฺถตา อธิฏฺฐานวสี นามฯ ตเถว ตโต ลหุํ วุฏฺฐานสมตฺถตา วุฏฺฐานวสี นามฯ ปจฺจเวกฺขณวสี ปน อาวชฺชนวสิยา เอว วุตฺตาฯ ปจฺจเวกฺขณชวนาเนว หิ ตตฺถ อาวชฺชนานนฺตรานีติฯ อิติ อาวชฺชนวสิยา สิทฺธาย ปจฺจเวกฺขณวสี สิทฺธา โหติ, อธิฏฺฐานวสิยา จ สิทฺธาย วุฏฺฐานวสี สิทฺธา โหติฯ เอวํ สเนฺตปิ ‘‘อยํ ปน มตฺถกปฺปตฺตา วสี ภควโต ยมกปาฏิหาริเยว ลพฺภตี’’ติ วุตฺตตฺตา ปาฏิหาริยกาเล ฌานงฺคปจฺจเวกฺขณานํ อภาวโต นานาวิธวณฺณาทินิมฺมานสฺส นานากสิณวเสน อิชฺฌนโต ตํตํกสิณารมฺมณํ ฌานํ สมาปชฺชิตุกามสฺส ยถารุจิ ลหุํ ตสฺมึ กสิเณ วุตฺตนเยน อาวชฺชนปวตฺตนสมตฺถตา อาวชฺชนวสี, ตทาวชฺชนวีถิยํเยว ตสฺส ฌานสฺส อปฺปนาสมตฺถตาสมาปชฺชนสมตฺถตา สมาปชฺชนวสีฯ เอวญฺหิ วุจฺจมาเน ยุตฺติ จ น วิรุชฺฌติ, วสีปฏิปาฏิ จ ยถากฺกเมเนว ยุชฺชติฯ ฌานงฺคปจฺจเวกฺขณายํ ปน ‘‘มตฺถกปฺปตฺตาเยว ปญฺจ ชวนานี’’ติ วุตฺตตฺตา วุตฺตนเยน สตฺตสุปิ ชวเนสุ ชวเนฺตสุ ปจฺจเวกฺขณวสีเยว โหติฯ เอวํ สเนฺต ‘‘ปฐมชฺฌานํ อาวชฺชตี’’ติ วจนํ น ยุชฺชตีติ เจ? ยถา กสิเณ ปวตฺตํ ฌานํ การโณปจาเรน กสิณนฺติ วุตฺตํ, ตถา ฌานปจฺจยํ กสิณํ ‘‘สุโข พุทฺธานมุปฺปาโท’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๑๙๔) วิย ผโลปจาเรน ฌานนฺติ วุตฺตํฯ ยถาปริจฺฉิเนฺน กาเล ฐตฺวา วุฏฺฐิตสฺส นิทฺทาย ปพุทฺธสฺส ปุน นิโทฺทกฺกมเน วิย ปุน ฌาโนกฺกมเน สติปิ อธิฏฺฐานวสีเยว นาม, ยถาปริเจฺฉเทน วุฏฺฐิตสฺส ปน วุฏฺฐาเนเยว อธิฏฺฐาเน สติปิ วุฏฺฐานวสี นาม โหตีติ อยํ เตสํ วิเสโสฯ

นิโรธสมาปตฺติยา วิภาวนตฺถํ ปน อิทํ ปญฺหกมฺมํ – กา นิโรธสมาปตฺติ, เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺติ, กตฺถ สมาปชฺชนฺติ, กสฺมา สมาปชฺชนฺติ, กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ,

กถํ ฐานํ, กถํ วุฏฺฐานํ, วุฏฺฐิตสฺส กินฺนินฺนํ จิตฺตํ โหติ, มตสฺส จ สมาปนฺนสฺส จ โก วิเสโส, นิโรธสมาปตฺติ กึ สงฺขตา อสงฺขตา โลกิยา โลกุตฺตรา นิปฺผนฺนา อนิปฺผนฺนาติ?

ตตฺถ **กา นิโรธสมาปตฺตี**ติ? ยา อนุปุพฺพนิโรธวเสน จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ อปฺปวตฺติฯ

เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺตีติ? สเพฺพปิ ปุถุชฺชนา โสตาปนฺนา สกทาคามิโน สุกฺขวิปสฺสกา จ อนาคามี อรหโนฺต น สมาปชฺชนฺติ, อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน ปน อนาคามิโน จ ขีณาสวา จ สมาปชฺชนฺติฯ

กตฺถ สมาปชฺชนฺตีติ? ปญฺจโวการภเวฯ กสฺมา? อนุปุพฺพสมาปตฺติสพฺภาวโตฯ จตุโวการภเว ปน ปฐมชฺฌานาทีนํ อุปฺปตฺติเยว นตฺถิ, ตสฺมา น สกฺกา ตตฺถ สมาปชฺชิตุํฯ

กสฺมา สมาปชฺชนฺตีติ? สงฺขารานํ ปวตฺติเภเท อุกฺกณฺฐิตฺวา ทิเฏฺฐว ธเมฺม อจิตฺตกา หุตฺวา ‘‘นิโรธํ นิพฺพานํ ปตฺวา สุขํ วิหริสฺสามา’’ติ สมาปชฺชนฺติฯ

กถํ จสฺสา สมาปชฺชนํ โหตีติ? สมถวิปสฺสนาวเสน อุสฺสกฺกิตฺวา กตปุพฺพกิจฺจสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นิโรธยโต เอวมสฺสา สมาปชฺชนํ โหติฯ โย หิ สมถวเสเนว อุสฺสกฺกติ, โส เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติฯ โย วิปสฺสนาวเสเนว อุสฺสกฺกติ, โส ผลสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติฯ โย ปน อุภยวเสน อุสฺสกฺกิตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นิโรเธติ, โส ตํ สมาปชฺชตีติ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ

อยํ ปน วิตฺถาโร – อิธ ภิกฺขุ นิโรธํ สมาปชฺชิตุกาโม กตภตฺตกิโจฺจ สุโธตหตฺถปาโท วิวิเตฺต โอกาเส สุปญฺญเตฺต อาสเน นิสีทติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุํ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวาฯ โส ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติฯ วิปสฺสนา ปเนสา ติวิธา โหติ – สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปสฺสนา, ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา, นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนาติฯ ตตฺถ สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปสฺสนา มนฺทา วา โหตุ ติกฺขา วา, มคฺคสฺส ปทฏฺฐานํ โหติเยวฯ ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา ติกฺขาว วฏฺฏติ มคฺคภาวนาสทิสาฯ นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนา ปน นาติมนฺทา นาติติกฺขา วฏฺฏติฯ ตสฺมา เอส นาติมนฺทาย นาติติกฺขาย วิปสฺสนาย เต สงฺขาเร วิปสฺสติฯ ตโต ทุติยชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสติฯ ตโต ตติยชฺฌานํ…เป.… ตโต วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสติฯ อถ อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย จตุพฺพิธํ ปุพฺพกิจฺจํ กโรติ – นานาพทฺธอวิโกปนํ, สงฺฆปฏิมานนํ, สตฺถุปโกฺกสนํ, อทฺธานปริเจฺฉทนฺติฯ

ตตฺถ **นานาพทฺธอวิโกปน**นฺติ ยํ อิมินา ภิกฺขุนา สทฺธึ เอกาพทฺธํ น โหติ, นานาพทฺธํ หุตฺวา ฐิตํ ปตฺตจีวรํ วา มญฺจปีฐํ วา นิวาสเคหํ วา อญฺญํ วา ปน กิญฺจิ ปริกฺขารชาตํ, ตํ ยถา น วิกุปฺปติ, อคฺคิอุทกวาตโจรอุนฺทูราทีนํ วเสน น วินสฺสติ, เอวํ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ ตตฺริทํ อธิฏฺฐานวิธานํ – ‘‘อิทญฺจิทญฺจ อิมสฺมึ สตฺตาหพฺภนฺตเร มา อคฺคินา ฌายตุ, มา อุทเกน วุยฺหตุ, มา วาเตน วิทฺธํสตุ, มา โจเรหิ หรียตุ, มา อุนฺทูราทีหิ ขชฺชตู’’ติฯ เอวํ อธิฏฺฐิเต ตํ สตฺตาหํ ตสฺส น โกจิ ปริสฺสโย โหติ, อนธิฏฺฐหโต ปน อคฺคิอาทีหิ วินสฺสติฯ อิทํ นานาพทฺธอวิโกปนํ นามฯ ยํ ปน เอกาพทฺธํ โหติ นิวาสนปารุปนํ วา นิสินฺนาสนํ วา, ตตฺถ วิสุํ อธิฏฺฐานกิจฺจํ นตฺถิ, สมาปตฺติเยว นํ รกฺขติฯ

สงฺฆปฏิมานนนฺติ ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปฏิมานนํ อุทิกฺขนํฯ ยาว เอโส ภิกฺขุ อาคจฺฉติ, ตาว สงฺฆกมฺมสฺส อกรณนฺติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ น ปฏิมานนํ เอตสฺส ปุพฺพกิจฺจํ, ปฏิมานนาวชฺชนํ ปน ปุพฺพกิจฺจํฯ ตสฺมา เอวํ อาวชฺชิตพฺพํ – ''สเจ มยิ สตฺตาหํ นิโรธํ สมาปชฺชิตฺวา นิสินฺเน สโงฺฆ อปโลกนกมฺมาทีสุ กิญฺจิเทว กมฺมํ กตฺตุกาโม โหติ, ยาว มํ โกจิ ภิกฺขุ อาคนฺตฺวา น ปโกฺกสติ, ตาวเทว วุฏฺฐหิสฺสามี''ติฯ เอวํ กตฺวา สมาปนฺโน หิ ตสฺมิํ สมเย วุฏฺฐาติเยวฯ โย ปน เอวํ น กโรติ, สโงฺฆ จ สนฺนิปติตฺวา ตํ อปสฺสโนฺต ''อสุโก ภิกฺขุ กุหิ''นฺติ ปุจฺฉิตฺวา ''นิโรธํ สมาปโนฺน''ติ วุเตฺต กญฺจิ ภิกฺขุํ เปเสติ ''คจฺฉ ตํ สงฺฆสฺส วจเนน ปโกฺกสา''ติฯ อถสฺส เตน ภิกฺขุนา สวนูปจาเร ฐตฺวา ''สโงฺฆ ตํ อาวุโส ปฏิมาเนตี''ติ วุตฺตมเตฺตเยว วุฏฺฐานํ โหติฯ เอวํครุกา หิ สงฺฆสฺส อาณา นามฯ ตสฺมา ตํ อาวชฺชิตฺวา ยถา สยเมว วุฏฺฐาติ, เอวํ สมาปชฺชิตพฺพํฯ

สตฺถุปโกฺกสนนฺติ อิธาปิ สตฺถุปโกฺกสนาวชฺชนเมว อิมสฺส ปุพฺพกิจฺจํฯ ตสฺมา ตมฺปิ เอวํ อาวชฺชิตพฺพํ – ''สเจ มยิ สตฺตาหํ นิโรธํ สมาปชฺชิตฺวา นิสินฺเน สตฺถา โอติเณฺณ วตฺถุสฺมิํ สิกฺขาปทํ วา ปญฺญเปติ, ตถารูปาย วา อฏฺฐุปฺปตฺติยา ธมฺมํ เทเสติฯ ยาว มํ โกจิ อาคนฺตฺวา น ปโกฺกสติ, ตาวเทว วุฏฺฐหิสฺสามี''ติฯ เอวํ กตฺวา นิสิโนฺน หิ ตสฺมิํ สมเย วุฏฺฐาติเยวฯ โย ปน เอวํ น กโรติ, สตฺถา จ สเงฺฆ สนฺนิปติเต ตํ อปสฺสโนฺต ''อสุโก ภิกฺขุ กุหิ''นฺติ ปุจฺฉิตฺวา ''นิโรธํ สมาปโนฺน''ติ วุเตฺต กญฺจิ ภิกฺขุํ เปเสติ ''คจฺฉ ตํ มม วจเนน ปโกฺกสา''ติฯ อถสฺส เตน ภิกฺขุนา สวนูปจาเร ฐตฺวา สตฺถา อายสฺมนฺตํ อามเนฺตตี''ติ วุตฺตมเตฺตเยว วุฏฺฐานํ โหติฯ เอวํ ครุกญฺหิ สตฺถุปโกฺกสนํฯ ตสฺมา ตํ อาวชฺชิตฺวา ยถา สยเมว วุฏฺฐาติ, เอวํ สมาปชฺชิตพฺพํฯ

อทฺธานปริเจฺฉโทติ ชีวิตทฺธานสฺส ปริเจฺฉโทฯ อิมินา หิ ภิกฺขุนา อทฺธานปริเจฺฉเท กุสเลน ภวิตพฺพํฯ ''อตฺตโน อายุสงฺขารา สตฺตาหํ ปวตฺติสฺสนฺติ, น ปวตฺติสฺสนฺตี''ติ อาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชิตพฺพํฯ สเจ หิ สตฺตาหพฺภนฺตเร นิรุชฺฌนเก อายุสงฺขาเร อนาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชติ, ตสฺส นิโรธสมาปตฺติ มรณํ ปฏิพาหิตุํ น สโกฺกติฯ อโนฺตนิโรเธ มรณสฺส นตฺถิตาย อนฺตราว สมาปตฺติโต วุฏฺฐาติ, ตสฺมา เอตํ อาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชิตพฺพํฯ อวเสสญฺหิ อนาวชฺชิตุมฺปิ วฏฺฏติ, อิทํ ปน อาวชฺชิตพฺพเมวาติ วุตฺตํฯ โส เอวํ อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อิมํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชติฯ อเถกํ วา เทฺว วา จิตฺตวาเร อติกฺกมิตฺวา อจิตฺตโก โหติ, นิโรธํ ผุสติฯ กสฺมา ปนสฺส ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อุปริ จิตฺตานิ นปฺปวตฺตนฺตีติ? นิโรธสฺส ปโยคตฺตาฯ อิทญฺหิ อิมสฺส ภิกฺขุโน เทฺว สมถวิปสฺสนาธเมฺม ยุคนทฺเธ กตฺวา อฏฺฐสมาปตฺติอาโรหนํ อนุปุพฺพนิโรธสฺส ปโยโค, น เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยาติ นิโรธสฺส ปโยคตฺตา ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อุปริ นปฺปวตฺตนฺติฯ

กถํ ฐานนฺติ? เอวํ สมาปนฺนาย ปนสฺสา กาลปริเจฺฉทวเสน เจว อนฺตรา อายุกฺขยสงฺฆปฏิมานนสตฺถุปโกฺกสนาภาเวน จ ฐานํ โหติฯ

กถํ วุฏฺฐานนฺติ? อนาคามิสฺส อนาคามิผลสมาปตฺติยา อรหโต อรหตฺตผลสมาปตฺติยาติ เอวํ เทฺวธา วุฏฺฐานํ โหติฯ

วุฏฺฐิตสฺส กินฺนินฺนํ จิตฺตํ โหตีติ? นิพฺพานนินฺนํฯ วุตฺตเญฺหตํ – ''สญฺญาเวทยิตนิโรธสมาปตฺติยา วุฏฺฐิตสฺส โข, อาวุโส วิสาข, ภิกฺขุโน วิเวกนินฺนํ จิตฺตํ โหติ วิเวกโปณํ วิเวกปพฺภาร''นฺติ (ม. นิ. ๑.๔๖๔)ฯ

มตสฺส จ สมาปนฺนสฺส จ โก วิเสโสติ? อยมฺปิ อโตฺถ สุเตฺต วุโตฺตเยวฯ ยถาห – ''โยจายํ, อาวุโส, มโต กาลงฺกโต, ตสฺส กายสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, วจีสงฺขารา, จิตฺต

สงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, อายุ ปริกฺขีโณ, อุสฺมา วูปสนฺตา, อินฺทฺริยานิ ปริภินฺนานิฯ ยฺวายํ ภิกฺขุ สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปนฺโน, ตสฺสปิ กายสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, วจีสงฺขารา, จิตฺตสงฺขารา นิรุทฺธา ปฏิปฺปสฺสทฺธา, อายุ อปริกฺขีโณ, อุสฺมา อวูปสนฺตา, อินฺทฺริยานิ อปริภินฺนานี''ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๗)ฯ

นิโรธสมาปตฺติ กึ สงฺขตาติอาทิปุจฺฉายํ ปน ''สงฺขตา''ติปิ ''อสงฺขตา''ติปิ ''โลกิยา''ติปิ ''โลกุตฺตรา''ติปิ น วตฺตพฺพาฯ กสฺมา? สภาวโต นตฺถิตายฯ ยสฺมา ปน สมาปชฺชนฺตสฺส วเสน สมาปนฺโน นาม โหติ, ตสฺมา นิปฺผนฺนาติ วตฺตุํ วฏฺฏติ, โน อนิปฺผนฺนาติฯ

''อิติ สนฺตา สมาปตฺติ, อยํ อริยนิเสวิตา;
ทิเฏฺฐว ธมฺเม นิพฺพานมิติ สงฺขมุปาคตา''ติฯ

นิโรธสมาปตฺติญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓๕. ปรินิพฺพานญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๘๖. ปรินิพฺพานญาณนิเทฺทเส **อิธา**ติ อิมสฺมึ สาสเนฯ **สมฺปชาโน**ติ สาตฺถกสมฺปชญฺญํ, สปฺปายสมฺปชญฺญํ, โคจรสมฺปชญฺญํ, อสโมฺมหสมฺปชญฺญนฺติ อิเมหิ จตูหิ สมฺปชเญฺญหิ สมฺปชาโนฯ **ปวตฺตน**ฺติ สพฺพตฺถ ยถานุรูปํ ปริยุฏฺฐานปวตฺตญฺจ อนุสยปฺปวตฺตญฺจฯ **ปริยาทิยตี**ติ อุปจารปฺปนาวเสน วุเตฺตสุ วิกฺขมฺภนวเสน, วิปสฺสนาวเสน วุเตฺตสุ ตทงฺควเสน, มคฺควเสน วุเตฺตสุ สมุเจฺฉทวเสน เขเปติ อปฺปวตฺตํ กโรติฯ เปยฺยาลมุเขน หิ ทุติยาทิฌานสมาปตฺติมหาวิปสฺสนามคฺคา สํขิตฺตาฯ ยสฺมา เอตํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ปวตฺตํ ญาณํ ปรินิพฺพาเน ญาณํ นาม โหติ, ตสฺมา วิกฺขมฺภนปรินิพฺพานํ ตทงฺคปรินิพฺพานํ สมุเจฺฉทปรินิพฺพานนฺติปิ วุตฺตเมว โหติฯ เอเตหิ กิเลสปรินิพฺพานปจฺจเวกฺขณญาณํ วุตฺตํฯ **อถ วา ปนา**ติอาทีหิ ขนฺธปรินิพฺพานปจฺจเวกฺขณญาณํ นิทฺทิสติฯ **อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา**ติ ทุวิธา หิ นิพฺพานธาตุ สอุปาทิเสสา จ อนุปาทิเสสา จฯ ตตฺถ อุปาทียเต ''อหํ มมา''ติ ภุสํ คณฺหียตีติ อุปาทิ, ขนฺธปญฺจกเสฺสตํ อธิวจนํฯ อุปาทิเยว เสโส อวสิโฎฺฐติ อุปาทิเสโส, สห อุปาทิเสเสน วตฺตตีติ สอุปาทิเสสาฯ นเตฺถตฺถ อุปาทิเสโสติ อนุปาทิเสสาฯ สอุปาทิเสสา ปฐมํ วุตฺตาฯ อยํ ปน อนุปาทิเสสาฯ ตาย อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยาฯ **จกฺขุปวตฺตน**ฺติ จกฺขุปวตฺติ จกฺขุสมุทาจาโรฯ **ปริยาทิยตี**ติ เขปียติ มทฺทียตีติฯ เอส นโย เสเสสุฯ

ปรินิพฺพานญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓๖. สมสีสฏฺฐญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๘๗. สมสีสฏฺฐญาณนิเทฺทเส **ปญฺจกฺขนฺธา**ติอาทีหิ ทสหิ ราสีหิ สพฺพธมฺมสงฺคโห เวทิตโพฺพฯ น หิ เอเกกสฺส วเสน อายตนธาตุราสิวเชฺชหิ เสเสหิ อฏฺฐหิ ราสีหิ วิสุํ วิสุํ สพฺพธโมฺม สงฺคยฺหตีติฯ ยสฺมา ปน โลกุตฺตรธมฺมา เหตุสมุเจฺฉเทน สมุจฺฉินฺทิตพฺพา น โหนฺติ, ตสฺมา สพฺพธมฺมสเทฺทน สงฺคหิตาปิ โลกุตฺตรธมฺมา สมุเจฺฉทวเสน สมฺภวโต อิธ น คเหตพฺพา, เหตุสมุเจฺฉเทน สมุจฺฉินฺทิตพฺพา เอว เตภูมกธมฺมา คเหตพฺพาฯ **สมฺมา สมุจฺฉินฺทตี**ติ ยถาโยคํ วิกฺขมฺภนตทงฺคสมุเจฺฉทปหานวเสน ปริยุฏฺฐานํ อนุสยญฺจ นิโรเธโนฺต สมฺมา สมุจฺฉินฺทติฯ เอวํ ปุคฺคลาธิฏฺฐานาย เทสนาย สมฺมา สมุเจฺฉโท นิทฺทิโฎฺฐฯ **นิโรเธตี**ติ อนุปฺปาทนิโรเธน นิโรเธติฯ อิมินา สมุเจฺฉทโตฺถ วุโตฺตฯ **น อุปฏฺฐาตี**ติ เอวํ นิโรเธ กเต โส โส ธโมฺม ปุน

น อุปติฏฺฐติ, น อุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ อิมินา นิโรธโตฺถ วุโตฺตฯ เอวํ อนุปฏฺฐหนธมฺมวเสน อนุปฏฺฐานภาโว นิทฺทิโฏฺฐฯ **สม**นฺติ กามจฺฉนฺทาทีนํ สมิตตฺตา สมํฯ ตานิ ปน เนกฺขมฺมาทีนิ สตฺต, รูปารูปชฺฌานานิ อฏฺฐ, มหาวิปสฺสนา อฏฺฐารส, อริยมคฺคา จตฺตาโรติ สตฺตตึส โหนฺติฯ

เตรส สีสานิ สีสภูตานํ สเพฺพสํ สงฺคหวเสน วุตฺตานิฯ อิธ ปน สทฺธาทีนิ อเฏฺฐว สีสานิ ยุชฺชนฺติฯ น หิ อรหโต ตณฺหาทีนิ ปญฺจ สีสานิ สนฺติฯ **ปลิโพธสีส**นฺติ ปลิพุนฺธนํ ปลิโพโธ, นิพฺพานมคฺคาวรณนฺติ อโตฺถฯ **สีส**นฺติ ปธานํ, อธิกนฺติ อโตฺถฯ ปลิโพโธเยว สีสํ, ตํสมฺปยุตฺตาทิสพฺพปลิโพเธสุ วา สีสนฺติ ปลิโพธสีสํฯ เอส นโย เสเสสุฯ วิเสสโต ปน **วินิพนฺธน**นฺติ อุนฺนติวเสน สํสาเร พนฺธนํฯ **ปรามาโส**ติ อภินิเวโสฯ **วิเกฺขโป**ติ วิปฺปกิณฺณตาฯ **กิเลโส**ติ กิลิสฺสนํฯ **อธิโมโกฺข**ติ อธิมุจฺจนํฯ **ปคฺคโห**ติ อุสฺสาหนํฯ **อุปฏฺฐาน**นฺติ อปิลาปนํฯ **อวิเกฺขโป**ติ อวิปฺปกิณฺณตาฯ **ทสฺสน**นฺติ ยถาสภาวปฏิเวโธฯ **ปวตฺต**นฺติ อุปาทินฺนกฺขนฺธปวตฺตํฯ **โคจโร**ติ อารมฺมณํฯ อิเมสุ ทฺวาทสสุปิ วาเรสุ ปธานโฏฺฐ สีสโฏฺฐฯ **วิโมโกฺข**ติ วิกฺขมฺภนตทงฺคสมุเจฺฉทปฏิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณวิมุตฺตีสุ ปญฺจสุ นิสฺสรณวิมุตฺติ นิพฺพานํฯ **สงฺขารสีส**นฺติ สพฺพสงฺขตสงฺขารานํ สีสํ, โกฏิ อวสานนฺติ อโตฺถฯ เอเตน อนุปาทิเสสปรินิพฺพานํ วุตฺตํฯ สงฺขาราภาวมตฺตวเสน วา ขนฺธปรินิพฺพานเมว วุตฺตํ โหติฯ เนกฺขมฺมาทิกํ สมญฺจ สทฺธาทิกํ สีสญฺจ, สมสีสํ วา อสฺส อตฺถีติ สมสีสีติฯ อถ วา เตรสนฺนํ สีสานํ ตณฺหาทีนิ ปญฺจ สีสานิ สมุทยสจฺจํ, สทฺธาทีนิ ปญฺจ มคฺคสจฺจํ, ปวตฺตสีสํ ชีวิตินฺทฺริยํ ทุกฺขสจฺจํ, โคจรสีสญฺจ สงฺขารสีสญฺจ นิโรธสจฺจนฺติ อิเมสํ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ เอกสฺมึ โรเค วา เอกสฺมึ อิริยาปเถ วา เอกสฺมึ สภาคชีวิตินฺทฺริเย วา อภิสมโย จ อนุปาทิเสสปรินิพฺพานญฺจ ยสฺส โหติ, โส ปุเพฺพ วุตฺตสมานญฺจ อิเมสญฺจ สีสานํ อตฺถิตาย สมสีสีติ วุจฺจติฯ

สมสีสฏฺฐญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓๗. สเลฺลขฏฺฐญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๘๘. สเลฺลขฏฺฐญาณนิเทฺทเส **ราโค ปุถู**ติ ราโค วิสุํ, โลกุตฺตเรหิ อสมฺมิโสฺสติ อโตฺถฯ เอส นโย เสเสสุฯ **ราโค**ติ รญฺชนเฏฺฐนฯ **โทโส**ติ ทุสฺสนเฏฺฐนฯ **โมโห**ติ มุยฺหนเฏฺฐนฯ รญฺชนลกฺขโณ ราโค, ทุสฺสนลกฺขโณ โทโส, มุยฺหนลกฺขโณ โมโหติ อิเม ตโย สีสกิเลเส วตฺวา อิทานิ ปเภทโต ทเสฺสโนฺต **โกโธ**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ กุชฺฌนลกฺขโณ **โกโธ**ติ อิธ สตฺตวตฺถุโก อธิเปฺปโตฯ อุปนนฺธนลกฺขโณ **อุปนาโห,** ทฬฺหภาวปฺปโตฺต โกโธเยวฯ ปรคุณมกฺขนลกฺขโณ **มโกฺข,** ปรคุณปุญฺฉนนฺติ อโตฺถฯ ยุคคฺคาหลกฺขโณ **ปฬาโส,** ยุคคฺคาหวเสน ปรคุณทสฺสนนฺติ อโตฺถฯ ปรสมฺปตฺติขียนลกฺขณา **อิสฺสา,** อุสูยนาติ อโตฺถ ฯ อตฺตสมฺปตฺตินิคูหนลกฺขณํ **มจฺฉริยํ,** ‘‘มยฺหํ อจฺฉริยํ มา ปรสฺส โหตู’’ติ อโตฺถฯ อตฺตนา กตปาปปฏิจฺฉาทนลกฺขณา **มายา,** ปฏิจฺฉาทนเฏฺฐน มายา วิยาติ อโตฺถฯ อตฺตโน อวิชฺชมานคุณปฺปกาสนลกฺขณํ **สาเฐยฺยํ,** สฐภาโวติ อโตฺถฯ จิตฺตสฺส อุทฺธุมาตภาวลกฺขโณ **ถโมฺภ,** ถทฺธภาโวติ อโตฺถฯ กรณุตฺตริยลกฺขโณ **สารโมฺภ**ฯ อุนฺนติลกฺขโณ **มาโน**ฯ อพฺภุนฺนติลกฺขโณ **อติมาโน**ฯ มตฺตภาวลกฺขโณ **มโท**ฯ ปญฺจสุ กามคุเณสุ จิตฺตโวสคฺคลกฺขโณ **ปมาโท**ฯ

เอวํ วิสุํ วิสุํ กิเลสวเสน ปุถู ทเสฺสตฺวา วุตฺตกิเลเส จ อวุเตฺต จ อเญฺญ สพฺพสงฺคาหิกวเสน ทเสฺสตุํ **สเพฺพ กิเลสา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ทิฏฺฐธมฺมสมฺปราเยสุ สเตฺต กิเลเสนฺติ อุปตาเปนฺติ วิพาเธนฺตีติ กิเลสาฯ อกุสลกมฺมปถสงฺคหิตา จ อสงฺคหิตา จฯ ทุฏฺฐุ จริตา, ทุฏฺฐา วา จริตาติ **ทุจฺจริตา**ฯ เต ปน กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตนฺติ ติปฺปการาฯ วิปากํ อภิสงฺขโรนฺตีติ **อภิสงฺขารา**ฯ เตปิ ปุญฺญาภิสงฺขาโร อปุญฺญาภิสงฺขาโร อาเนญฺชาภิสงฺขาโรติ

ติปฺปการาฯ วิปากวเสน ภวํ คจฺฉนฺตีติภวคามิโน , ภวคามิโน กมฺมา **ภวคามิกมฺมา**ฯ อิมินา อภิสงฺขารภาเวปิ สติ อเวทนียานิ กมฺมานิ ปฏิกฺขิตฺตานิ โหนฺตีติ อยํ วิเสโสฯ ‘‘ทุจฺจริตา’’ติ จ ‘‘กมฺมา’’ติ จ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตฯ **นานเตฺตกตฺต**นฺติ เอตฺถ อุเทฺทเส เอกตฺตสทฺทสฺส อภาเวปิ นานเตฺตกตฺตานํ อญฺญมญฺญาเปกฺขตฺตา เอกตฺตมฺปิ นิทฺทิสิตุกาเมน ‘‘นานเตฺตกตฺต’’นฺติ อุเทฺทโส กโตฯ นานตฺตสเลฺลขเก เอกเตฺต ทสฺสิเต สเลฺลขญาณํ สุเขน ทสฺสียตีติฯ **นานตฺต**นฺติ อนวฏฺฐิตตฺตา สปริปฺผนฺทตฺตา จ นานาสภาโวฯ **เอกตฺต**นฺติ อวฏฺฐิตตฺตา อปริปฺผนฺทตฺตา จ เอกสภาโวฯ

จรณเตโชติ จรนฺติ เตน อคตํ ทิสํ นิพฺพานํ คจฺฉนฺตีติ จรณํฯ กึ ตํ? สีลํฯ ตเทว ปฏิปกฺขตาปนเฏฺฐน เตโชฯ **คุณเตโช**ติ สีเลน ลทฺธปติโฏฺฐ สมาธิเตโชฯ **ปญฺญาเตโช**ติ สมาธินา ลทฺธปติโฏฺฐ วิปสฺสนาเตโชฯ **ปุญฺญเตโช**ติ วิปสฺสนาหิ ลทฺธปติโฏฺฐ อริยมคฺคกุสลเตโชฯ **ธมฺมเตโช**ติ จตุนฺนํ เตชานํ ปติฏฺฐาภูโต พุทฺธวจนเตโชฯ **จรณเตเชน เตชิตตฺตา**ติ สีลเตเชน ติขิณีกตตฺตาฯ **ทุสฺสีลฺยเตช**นฺติ ทุสฺสีลภาวสงฺขาตํ เตชํฯ ตมฺปิ หิ สนฺตานํ ตาปนโต เตโช นามฯ **ปริยาทิยตี**ติ เขเปติฯ **อคุณเตช**นฺติ สมาธิสฺส ปฏิปกฺขํ วิเกฺขปเตชํฯ **ทุปฺปญฺญเตช**นฺติ วิปสฺสนาญาณปฏิปกฺขํ โมหเตชํฯ **อปุญฺญเตช**นฺติ ตํตํมคฺควชฺฌกิเลสปฺปหาเนน กิเลสสหายํ อกุสลกมฺมเตชํฯ น เกวลเญฺหตํ อปุญฺญเมว เขเปติ, ‘‘อตฺถิ, ภิกฺขเว, กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๒๓๓; ที. นิ. ๓.๓๑๒; ม. นิ. ๒.๑๘) วจนโต กุสลกมฺมมฺปิ เขเปติเยวฯ ปุญฺญเตชปฏิปกฺขวเสน อปุญฺญเตชเมว วุตฺตํฯ **อธมฺมเตช**นฺติ นานาติตฺถิยานํ สมยวจนเตชํฯ อิมสฺส ญาณสฺส อุเทฺทสวณฺณนายํ วุเตฺต ทุติเย อตฺถวิกเปฺป ราคาทโย เอกูนวีสติ ปุถุ ทุสฺสีลฺยเตชา โหนฺติฯ ‘‘อภิสงฺขารา, ภวคามิกมฺมา’’ติ เอตฺถ อปุญฺญาภิสงฺขารา อกุสลกมฺมญฺจ อปุญฺญเตชา โหนฺติ, อาเนญฺชาภิสงฺขารานิ โลกิยกุสลกมฺมานิ ปุญฺญเตเชเนว เขปนียโต อปุญฺญเตชปกฺขิกาว โหนฺติฯ กามจฺฉนฺทาทโย ปญฺจทส นานตฺตา อคุณเตชา โหนฺติ, นิจฺจสญฺญาทโย อฏฺฐารส นานตฺตา ทุปฺปญฺญเตชา โหนฺติ, จตุมคฺควชฺฌา จตฺตาโร นานตฺตา อปุญฺญเตชา โหนฺติฯ โสตาปตฺติมคฺควชฺฌนานเตฺตน อธมฺมเตโช สงฺคเหตโพฺพฯ

นิเทฺทเส สเลฺลขปฏิปเกฺขน อสเลฺลเขน สเลฺลขํ ทเสฺสตุกาเมน อสเลฺลขปุพฺพโก สเลฺลโข นิทฺทิโฏฺฐฯ เนกฺขมฺมาทโย สตฺตตึส เอกตฺตธมฺมาว ปจฺจนีกานํ สลฺลิขนโต ‘‘สเลฺลโข’’ติ วุตฺตาฯ ตสฺมึ เนกฺขมฺมาทิเก สตฺตตึสปเภเท สเลฺลเข ญาณํ **สเลฺลขเฏฺฐ ญาณ**นฺติฯ

สเลฺลขฏฺฐญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓๘. วีริยารมฺภญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๘๙. วีริยารมฺภญาณนิเทฺทเส **อนุปฺปนฺนาน**นฺติ เอกสฺมึ อตฺตภาเว, เอกสฺมึ วา อารมฺมเณ อนิพฺพตฺตานํฯ อนมตเคฺค หิ สํสาเร อนุปฺปนฺนา อกุสลา นาม นตฺถิ, กุสลา ปน อตฺถิฯ **ปาปกาน**นฺติ ลามกานํฯ **อกุสลานํ ธมฺมาน**นฺติ อโกสลฺลสมฺภูตานํ ธมฺมานํฯ **อนุปฺปาทายา**ติ น อุปฺปาทนตฺถายฯ **อุปฺปนฺนาน**นฺติ อิมสฺมึ อตฺตภาเว นิพฺพตฺตานํฯ **ปหานายา**ติ ปชหนตฺถายฯ **อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมาน**นฺติ อิมสฺมึ อตฺตภาเว อนิพฺพตฺตปุพฺพานํ โกสลฺลสมฺภูตานํ ธมฺมานํฯ **อุปฺปาทายา**ติ อุปฺปาทนตฺถายฯ **อุปฺปนฺนาน**นฺติ อิมสฺมึ อตฺตภาเว นิพฺพตฺตานํฯ **ฐิติยา**ติ ฐิตตฺถายฯ **อสโมฺมสายา**ติ อวินาสตฺถายฯ ***ภิโยฺยภาวายา***ติ ปุนปฺปุนภาวายฯ **เวปุลฺลายา**ติ วิปุลภาวายฯ ***ภาวนายา***ติ วฑฺฒิยาฯ **ปาริปูริยา**ติ ปริปูรณตฺถายฯ

อิทานิ อกุสเลสุ กามจฺฉนฺทํ, กุสเลสุ เนกฺขมฺมํ วิเสเสตฺวา ทเสฺสตุํ **อนุปฺปนฺนสฺส กามจฺฉนฺทสฺสา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **กามจฺฉนฺโท**ติ สมาธิปฏิปกฺโข กามราโคฯ **เนกฺขมฺมนฺ**ติ ปฐมชฺฌานสมาธิ, ปฐมชฺฌานํ วา, สพฺเพ เอว วา กุสลา ธมฺมา เนกฺขมฺมํฯ

อิทานิ สพฺพกิเลสานํ สพฺพกิเลสปฏิปกฺขสฺส อรหตฺตมคฺคสฺส จ วเสน โยเชตฺวา ทเสฺสตุํ **อนุปฺปนฺนานํ สพฺพกิเลสานนฺ**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อุปฺปนฺนสฺส อรหตฺตมคฺคสฺส ฐิติยา**ติอาทีสุ อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนสฺส อรหตฺตมคฺคสฺส ฐิติกฺขณภงฺคกฺขณวเสน ‘‘ฐิติยา’’ติอาทิ โยชนา เวทิตพฺพาฯ วิภงฺคฏฺฐกถายมฺปิ ‘‘ยา จสฺส ปวตฺติ, อยเมว ฐิติ นามา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๔๐๖) วุตฺตํฯ เกจิ ปน ‘‘อรหตฺตมคฺคสฺส ปุพฺพภาคมโคฺค ทฏฺฐโพฺพ’’ติ วทนฺติฯ

วีริยารมฺภญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓๙. อตฺถสนฺทสฺสนญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๙๐. อตฺถสนฺทสฺสนญาณนิเทฺทเส **ปญฺจกฺขนฺธา**ติอาทีนิ วุตฺตตฺถาเนวฯ **ปกาเสตี**ติ ปากฏํ กโรติ, โสตูนํ ญาณจกฺขุนา ทสฺสนํ สมฺปาเทตีติ อโตฺถฯ **นานาธมฺมา**ติ โลกิยโลกุตฺตรา สพฺพธมฺมา วุตฺตาฯ กสฺมา ปกาสนานิเทฺทเส โลกิยา เอว วุตฺตาติ เจ? อนิจฺจาทิวเสน ปกาสนาย อารทฺธตฺตาฯ โลกุตฺตรานญฺจ อสมฺมสนูปคตฺตา โลกุตฺตรา น วุตฺตาฯ นานาธมฺมนิเทฺทเสน ปน อตฺถสนฺทสฺสนนิเทฺทเสน จ เตสํ สงฺคหิตตฺตา ยถา เต ปกาเสตพฺพา, ตถา ปกาสนา ปกาสนาเยวฯ **ปชหโนฺต**ติ โสตารํ ปชหาเปโนฺตติ อโตฺถฯ **สนฺทเสฺสตี**ติ โสตูนํ สมฺมา ทเสฺสติฯ เกจิ ปน ‘‘กามจฺฉนฺทสฺส ปหีนตฺตา เนกฺขมฺมตฺถํ สนฺทเสฺสตี’’ติอาทินา นเยน ปฐนฺติฯ เตสํ อุชุกเมว โสตูนํ โทสปฺปหาเนน คุณปฏิลาเภ จ กเต สิขาปฺปตฺตํ เทสนาญาณํ โหตีติ ทสฺสนตฺถํ อยํ นโย วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

อตฺถสนฺทสฺสนญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔๐. ทสฺสนวิสุทฺธิญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๙๑. ทสฺสนวิสุทฺธิญาณนิเทฺทเส **สเพฺพ ธมฺมา เอกสงฺคหิตา**ติ สเพฺพ สงฺขตาสงฺขตา ธมฺมา เอเกน สงฺคหิตา ปริจฺฉินฺนาฯ **ตถเฏฺฐนา**ติ ภูตเฏฺฐน, อตฺตโน อตฺตโน สภาววเสน วิชฺชมานเฏฺฐนาติ อโตฺถฯ **อนตฺตเฏฺฐนา**ติ การกเวทกสงฺขาเตน อตฺตนา รหิตเฏฺฐนฯ **สจฺจเฏฺฐนา**ติ อวิสํวาทกเฏฺฐน, อตฺตโน สภาวญฺญถตฺตาภาเวนาติ อโตฺถฯ **ปฏิเวธเฏฺฐนา**ติ สภาวโต ญาเณน ปฏิวิชฺฌิตพฺพเฏฺฐนฯ อิธ โลกุตฺตรญาเณน อสโมฺมหโต อารมฺมณโต จ ปฏิเวโธ เวทิตโพฺพฯ **อภิชานนเฏฺฐนา**ติ โลกิเกน ญาเณน อารมฺมณโต, โลกุตฺตเรน ญาเณน อสโมฺมหโต อารมฺมณโต จ เตสํ เตสํ ธมฺมานํ สภาวโต อภิชานิตพฺพเฏฺฐนฯ ‘‘สพฺพํ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺย’’นฺติ (สํ. นิ. ๔.๔๖) หิ วุตฺตํฯ **ปริชานนเฏฺฐนา**ติ วุตฺตนเยเนว โลกิยโลกุตฺตเรหิ ญาเณหิ สภาวโต อภิญฺญาตานํ ธมฺมานํ อนิจฺจาทิโต นิยฺยานาทิโต จ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ชานิตพฺพเฏฺฐนฯ ‘‘สพฺพํ, ภิกฺขเว, ปริเญฺญยฺย’’นฺติ หิ วุตฺตํฯ **ธมฺมเฏฺฐนา**ติ สภาวธารณาทินา ธมฺมเฏฺฐนฯ **ธาตุเฏฺฐนา**ติ นิชฺชีวตาทินา ธาตุเฏฺฐนฯ **ญาตเฏฺฐนา**ติ โลกิยโลกุตฺตเรหิ ญาเณหิ ญาตุํ สกฺกุเณยฺยเฏฺฐนฯ ยถา ทฏฺฐุํ สกฺกุเณยฺยาทินา อเตฺถน ‘‘ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ วิญฺญาตํ รูป’’นฺติ วุตฺตํ, เอวมิธาปิ ญาตุํ สกฺกุเณยฺยโฏฺฐ ญาตโฏฺฐติ เวทิตโพฺพฯ **สจฺฉิกิริยเฏฺฐนา**ติ อารมฺมณโต ปจฺจกฺขกาตพฺพเฏฺฐนฯ **ผุสนเฏฺฐนา**ติ ปจฺจกฺขกตสฺส อารมฺมณโต ปุนปฺปุนํ ผุสิตพฺพเฏฺฐนฯ **อภิสมยเฏฺฐนา**ติ โลกิเกน ญาเณน อภิสมาคนฺตพฺพเฏฺฐนฯ กิญฺ

จาปิ หิ ‘‘ตถเฏฺฐ ปญฺญา สจฺจวิวเฏฺฏ ญาณํ, อภิญฺญาปญฺญา ญาตเฏฺฐ ญาณํ, สจฺฉิกิริยาปญฺญา ผสฺสนเฏฺฐ ญาณ’’นฺติ เอเกกเมว ญาณํ วุตฺตํฯ อฏฺฐกถายญฺจ –

> ‘‘สมวาเย ขเณ กาเล, สมูเห เหตุทิฏฺฐิสุ;
> ปฏิลาเภ ปหาเน จ, ปฏิเวเธ จ ทิสฺสตี’’ติ ฯ –

คาถาวณฺณนายํ อภิสมยสทฺทสฺส ปฏิเวธโตฺถ วุโตฺต, อิธ ปน ยถาวุเตฺตน อเตฺถน เตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ อฏฺฐกถายเมว หิ โส โลกิยญาณวเสน ธมฺมาภิสมโย วุโตฺตติฯ

กามจฺฉโนฺท นานตฺตนฺติ วิเกฺขปสพฺภาวโต นานารมฺมณตฺตา จ นานาสภาโวติ อโตฺถฯ เอวํ สพฺพกิเลสา เวทิตพฺพาฯ **เนกฺขมฺมํ เอกตฺต**นฺติ จิเตฺตกคฺคตาสพฺภาวโต นานารมฺมณวิเกฺขปาภาวโต จ เอกสภาวนฺติ อโตฺถฯ เอวํ สพฺพกุสลา เวทิตพฺพาฯ อิธ เปยฺยาเลน สํขิตฺตานํ พฺยาปาทาทีนํ อกุสลานํ ยถาวุเตฺตน อเตฺถน นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ วิตกฺกวิจาราทีนํ ปน เหฏฺฐิมานํ เหฏฺฐิมานํ อุปริมโต อุปริมโต โอฬาริกเฏฺฐน นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ ยสฺมา เอกสงฺคหิตนานเตฺตกตฺตานํ ปฏิเวโธ มคฺคกฺขเณ สจฺจปฏิเวเธน สิชฺฌติ, ตสฺมา ‘‘ปฏิเวโธ’’ติ ปทํ อุทฺธริตฺวา สจฺจาภิสมยํ ทเสฺสสิฯ

ปริญฺญา ปฏิเวธํ ปฏิวิชฺฌตีติ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติฯ เอส นโย เสเสสุฯ สจฺจาภิสมยกาลสฺมิญฺหิ มคฺคญาณสฺส เอกกฺขเณ ปริญฺญา, ปหานํ, สจฺฉิกิริยา, ภาวนาติ จตฺตาริ กิจฺจานิ โหนฺติฯ ยถา นาวา อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณ จตฺตาริ กิจฺจานิ กโรติ, โอริมํ ตีรํ ปชหติ, โสตํ ฉินฺทติ, ภณฺฑํ วหติ, ปาริมํ ตีรํ อเปฺปติ, เอวเมว มคฺคญาณํ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณ จตฺตาริ สจฺจานิ อภิสเมติ, ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมติ, สมุทยํ ปหานาภิสมเยน อภิสเมติ, มคฺคํ ภาวนาภิสมเยน อภิสเมติ, นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมติฯ กิํ วุตฺตํ โหติ? นิโรธํ อารมฺมณํ กตฺวา กิจฺจวเสน จตฺตาริปิ สจฺจานิ ปาปุณาติ ปสฺสติ ปฏิวิชฺฌตีติฯ ยถา โอริมํ ตีรํ ปชหติ, เอวํ มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปริชานาติฯ ยถา โสตํ ฉินฺทติ, เอวํ สมุทยํ ปชหติฯ ยถา ภณฺฑํ วหติ, เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตาย มคฺคํ ภาเวติฯ ยถา ปาริมํ ตีรํ อเปฺปติ, เอวํ ปาริมตีรภูตํ นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ เอวํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํฯ

ทสฺสนํ วิสุชฺฌตีติ ตํตํมคฺควชฺฌกิเลสตมปฺปหาเนน ญาณทสฺสนํ วิสุทฺธิภาวํ ปาปุณาติฯ **ทสฺสนํ วิสุทฺธ**นฺติ ตสฺส ตสฺส ผลสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ตสฺส ตสฺส มคฺคญาณสฺส กิจฺจสิทฺธิปฺปตฺติโต ญาณทสฺสนํ วิสุทฺธิภาวํ ปตฺตํ โหติฯ สพฺพธมฺมานํ เอกสงฺคหิตาย นานเตฺตกตฺตปฏิเวธปญฺญาย มคฺคผลญาเณหิ สิทฺธิโต อเนฺต มคฺคผลญาณานิ วุตฺตานิฯ

ทสฺสนวิสุทฺธิญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔๑-๔๒. ขนฺติญาณปริโยคาหณญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๙๒-๙๓. ขนฺติญาณปริโยคาหณญาณนิเทฺทเสสุ **รูปํ อนิจฺจโต วิทิต**นฺติ อนิจฺจานุปสฺสนาย อนิจฺจนฺติ ญาตํฯ **รูปํ ทุกฺขโต วิทิต**นฺติ ทุกฺขานุปสฺสนาย ทุกฺขนฺติ ญาตํฯ **รูปํ อนตฺตโต วิทิต**นฺติ อนตฺตานุปสฺสนาย อนตฺตาติ ญาตํฯ **ยํ ยํ วิทิตํ, ตํ ตํ ขมตี**ติ ยํ ยํ รูปํ อนิจฺจาทิโต วิทิตํ, ตํ ตํ รูปํ อนิจฺจาทิโต ขมติ รุจฺจติฯ ‘‘รูปํ อนิจฺจโต วิทิตํ, ยํ ยํ วิทิตํ, ตํ ตํ ขมตี’’ติ วิสุํ วิสุญฺจ กตฺวา เกสุจิ โปตฺถเกสุ ลิขิตํฯ ‘‘เวทนา สญฺญา สงฺขารา อนิจฺจโต วิทิตา’’ติอาทินา

ลิงฺควจนานิ ปริวเตฺตตฺวา โยเชตพฺพานิฯ **ผุสตี**ติ วิปสฺสนาญาณผุสเนน ผุสติ ผรติฯ **ปริโยคหตี**ติ วิปสฺสนาญาเณน ปวิสติฯ ปริโยคาหตีติปิ ปาโฐฯ

ขนฺติญาณปริโยคาหณญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔๓. ปเทสวิหารญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๙๔. ปเทสวิหารญาณนิเทฺทเส เยนากาเรน มาติกาย อุทฺทิโฏฺฐ ปเทโส ปจฺจเวกฺขิตโพฺพ, ตํ ทเสฺสโนฺต **มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยาปิ เวทยิต**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยา**ติ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตเวทนาปิ วฏฺฏติ ทิฏฺฐึ อุปนิสฺสยํ กตฺวา อุปฺปนฺนา กุสลากุสลเวทนาปิ วิปากเวทนาปิฯ ตตฺถ มิจฺฉาทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา อกุสลาว โหติ, ทิฏฺฐึ ปน อุปนิสฺสาย กุสลาปิ อุปฺปชฺชนฺติ อกุสลาปิฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิกา หิ ทิฏฺฐึ อุปนิสฺสาย ปกฺขทิวเสสุ ยาคุภตฺตาทีนิ เทนฺติ, อนฺธกุฎฺฐิอาทีนํ วตฺตํ ปฏฺฐเปนฺติ, จตุมหาปเถ สาลํ กโรนฺติ, โปกฺขรณึ ขณาเปนฺติ, ปุปฺผารามํ ผลารามํ โรเปนฺติ, นทีวิทุเคฺคสุ เสตุํ อตฺถรนฺติ, วิสมํ สมํ กโรนฺติฯ อิติ เตสํ กุสลา เวทนา อุปฺปชฺชติฯ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปน นิสฺสาย สมฺมาทิฏฺฐิเก อโกฺกสนฺติ ปริภาสนฺติ วธพนฺธาทีนิ กโรนฺติ, ปาณํ วธิตฺวา เทวตานํ อุปหรนฺติฯ อิติ เนสํ อกุสลา เวทนา อุปฺปชฺชติฯ วิปากเวทนา ปน ภวนฺตรคตานํ โหติฯ สา ปน มิจฺฉาทิฏฺฐิ สหชาตาย เวทนาย สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ, สมนนฺตรนิรุทฺธา มิจฺฉาทิฏฺฐิ ปจฺจุปฺปนฺนมิจฺฉาทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตาย เวทนาย อนนฺตรสมนนฺตรูปนิสฺสยอาเสวนนตฺถิวิคตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ, มิจฺฉาทิฏฺฐึ ครุํ กตฺวา อภินนฺทนฺตสฺส โลภสหคตเวทนาย อารมฺมณอารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ, สพฺพากุสเลหิ มิจฺฉาทิฏฺฐึ อารมฺมณมตฺตํ กโรนฺตสฺส สพฺพากุสลเวทนาย มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส วิปสฺสนฺตสฺส กุสลาพฺยากตเวทนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ, มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจเยน อุปฺปชฺชมานานํ กุสลากุสลเวทนานํ ภวนฺตเร วิปากเวทนานญฺจ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหติฯ

มิจฺฉาทิฏฺฐิวูปสมปจฺจยาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิวูปสโม นาม สมฺมาทิฏฺฐิ, ตสฺมา ยํ สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยา เวทยิตํ วุตฺตํ, ตเทว ‘‘มิจฺฉาทิฏฺฐิวูปสมปจฺจยา’’ติ เวทิตพฺพํฯ เกจิ ปน ‘‘มิจฺฉาทิฏฺฐิวูปสโม นาม วิปสฺสนากฺขเณ โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ จา’’ติ วทนฺติฯ

สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยาปิ เวทยิตนฺติ เอตฺถาปิ สมฺมาทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตเวทนาปิ วฏฺฏติ สมฺมาทิฏฺฐึ อุปนิสฺสยํ กตฺวา อุปฺปนฺนา กุสลากุสลเวทนาปิ วิปากเวทนาปิฯ ตตฺถ สมฺมาทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา กุสลาว โหติ, สมฺมาทิฏฺฐึ ปน อุปนิสฺสาย พุทฺธปูชา ทีปมาลาโรปนํ มหาธมฺมสฺสวนํ อปฺปติฏฺฐิเต ทิสาภาเค เจติยปติฏฺฐาปนนฺติ เอวมาทีนิ ปุญฺญานิ กโรนฺติฯ อิติ เนสํ กุสลา เวทนา อุปฺปชฺชติฯ สมฺมาทิฏฺฐิเมว นิสฺสาย มิจฺฉาทิฏฺฐิเก อโกฺกสนฺติ ปริภาสนฺติ, อตฺตานํ อุกฺกํสนฺติ, ปรํ วเมฺภนฺติฯ อิติ เนสํ อกุสลา เวทนา อุปฺปชฺชติฯ วิปากเวทนา ปน ภวนฺตรคตานํเยว โหติฯ สา ปน สมฺมาทิฏฺฐิ สหชาตาย สมนนฺตรนิรุทฺธาย ปจฺจุปฺปนฺนาย เวทนาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุตฺตปจฺจเยเหว ปจฺจโย โหติ, โลกิกสมฺมาทิฏฺฐิ ปจฺจเวกฺขณสมฺปยุตฺตาย วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตาย นิกนฺติสมฺปยุตฺตาย จ เวทนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ, มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุตฺตนเยเนว อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ, มคฺคผลสมฺมาทิฏฺฐิ ปจฺจเวกฺขณสมฺปยุตฺตาย เวทนาย อารมฺมณอารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสยปจฺจยวเสน ปจฺจโย โหติฯ

สมฺมาทิฏฺฐิวูปสมปจฺจยาปิ เวทยิตนฺติ สมฺมาทิฏฺฐิวูปสโม นาม มิจฺฉาทิฏฺฐิ, ตสฺมา ยํ มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยา เวทยิตํ วุตฺตํ, ตเทว ‘‘สมฺมาทิฏฺฐิวูปสมปจฺจยา’’ติ เวทิตพฺพํฯ **มิจฺฉา**

สงฺกปฺปปจฺจยา มิจฺฉาสงฺกปฺปวูปสมปจฺจยาติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ ยสฺส ยสฺส หิ ‘‘วูปสมปจฺจยา’’ติ วุจฺจติ, ตสฺส ตสฺส ปฏิปกฺขธมฺมปจฺจยาว ตํ ตํ เวทยิตํ อธิเปฺปตํฯ มิจฺฉาญาณาทีสุ ปน **มิจฺฉาญาณํ** นาม ปาปกิริยาสุ อุปายจินฺตาฯ อถ วา มิจฺฉาญาณํ มิจฺฉาปจฺจเวกฺขณญาณํฯ **สมฺมาญาณํ** นาม วิปสฺสนาสมฺมาทิฏฺฐึ โลกุตฺตรสมฺมาทิฏฺฐิญฺจ ฐเปตฺวา อวเสสกุสลาพฺยากตํ ญาณํฯ **มิจฺฉาวิมุตฺติ** นาม ปาปาธิมุตฺติตาฯ อถ วา อยาถาววิมุตฺติ อนิยฺยานิกวิมุตฺติ อวิมุตฺตเสฺสว สโต วิมุตฺติสญฺญีติฯ **สมฺมาวิมุตฺติ** นาม กลฺยาณาธิมุตฺติตา ผลวิมุตฺติ จฯ สมฺมาทิฏฺฐิอาทโย เหฏฺฐา วุตฺตตฺถาเยวฯ

ฉนฺทปจฺจยาปีติอาทีสุ ปน ฉนฺโท นาม โลโภ, ฉนฺทปจฺจยา อฏฺฐโลภสหคตจิตฺตสมฺปยุตฺตเวทนา เวทิตพฺพาฯ **ฉนฺทวูปสมปจฺจยา** ปฐมชฺฌานเวทนาวฯ **วิตกฺกปจฺจยา** ปฐมชฺฌานเวทนาฯ **วิตกฺกวูปสมปจฺจยา** ทุติยชฺฌานเวทนาฯ **สญฺญาปจฺจยา** ฐเปตฺวา ปฐมชฺฌานํ เสสา ฉ สมาปตฺติเวทนาฯ **สญฺญาวูปสมปจฺจยา** เนวสญฺญานาสญฺญายตนเวทนาฯ

ฉนฺโท จ อวูปสนฺโต โหตีติอาทีสุ สเจ ฉนฺทวิตกฺกสญฺญา อวูปสนฺตา โหนฺตีติ อโตฺถฯ **ตปฺปจฺจยา**ติ โส ฉนฺทวิตกฺกสญฺญานํ อวูปสโม เอว ปจฺจโย ตปฺปจฺจโย, ตสฺมา ตปฺปจฺจยาฯ ฉนฺทวิตกฺกสญฺญาอวูปสมปจฺจยา เวทนา โหตีติ อโตฺถฯ สา อฏฺฐโลภสหคตจิตฺตสมฺปยุตฺตเวทนา โหติฯ สเจ ฉโนฺท วูปสโนฺต วิตกฺกสญฺญา อวูปสนฺตาฯ **ตปฺปจฺจยา**ติ โส ฉนฺทสฺส วูปสโม วิตกฺกสญฺญานํ อวูปสโม เอว ปจฺจโย ตปฺปจฺจโย, ตสฺมา ตปฺปจฺจยาฯ สา ปฐมชฺฌานเวทนาวฯ สเจ ฉนฺทวิตกฺกา วูปสนฺตา สญฺญา อวูปสนฺตาฯ **ตปฺปจฺจยา**ติ โส ฉนฺทวิตกฺกานํ วูปสโม สญฺญาย อวูปสโม เอว ปจฺจโย ตปฺปจฺจโย, ตสฺมา ตปฺปจฺจยาฯ สา ทุติยชฺฌานเวทนาวฯ สเจ ฉนฺทวิตกฺกสญฺญา วูปสนฺตาฯ **ตปฺปจฺจยา**ติ โส ฉนฺทวิตกฺกสญฺญานํ วูปสโม เอว ปจฺจโย ตปฺปจฺจโย, ตสฺมา ตปฺปจฺจยาฯ สา เนวสญฺญานาสญฺญายตนเวทนาวฯ เกจิ ปน ‘‘ฉโนฺท นาม อปฺปนํ ปาปุณิสฺสามีติ ปุพฺพภาเค ธมฺมจฺฉโนฺท, อปฺปนาปฺปตฺตสฺส โส ฉโนฺท วูปสโนฺต โหติฯ ปฐมชฺฌาเน วิตโกฺก โหติ, ทุติยชฺฌานปฺปตฺตสฺส วิตโกฺก วูปสโนฺต โหติฯ สตฺตสุ สมาปตฺตีสุ สญฺญา โหติ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส จ นิโรธํ สมาปนฺนสฺส จ สญฺญา วูปสนฺตา โหตี’’ติ เอวํ วณฺณยนฺติฯ อิธ ปน นิโรธสมาปตฺติ น ยุชฺชติฯ **อปฺปตฺตสฺส ปตฺติยา**ติ อรหตฺตผลสฺส ปตฺตตฺถายฯ **อตฺถิ อายวนฺ**ติ อตฺถิ วีริยํฯ อายาวนฺติปิ ปาโฐฯ **ตสฺมิมฺปิ ฐาเน อนุปฺปเตฺต**ติ ตสฺส วีริยารมฺภสฺส วเสน ตสฺมึ อรหตฺตผลสฺส การเณ อริยมเคฺค อนุปฺปเตฺต ฯ **ตปฺปจฺจยาปิ เวทยิตนฺ**ติ อรหตฺตสฺส ฐานปจฺจยา เวทยิตํฯ เอเตน จตุมคฺคสหชาตา นิพฺพตฺติตโลกุตฺตรเวทนา คหิตาฯ เกจิ ปน ‘‘อายวนฺติ ปฏิปตฺติฯ ตสฺมิมฺปิ ฐาเน อนุปฺปเตฺตติ ตสฺสา ภูมิยา ปตฺติยา’’ติ วณฺณยนฺติฯ

ปเทสวิหารญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔๔-๔๙. วิวฏฺฏญาณฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๕. วิวฏฺฏญาณฉกฺกนิเทฺทเส **เนกฺขมฺมาธิปตตฺตา ปญฺญา**ติ เนกฺขมฺมํ อธิกํ กตฺวา เนกฺขมฺมาธิกภาเวน ปวตฺตา ปญฺญาฯ **กามจฺฉนฺทโต สญฺญาย วิวฏฺฏตี**ติ เนกฺขมฺมาธิปติกตปญฺญาสมฺปยุตฺตสญฺญาย เหตุภูตาย, กรณภูตาย วา กามจฺฉนฺทโต วิวฏฺฏติ ปราวตฺตติ, ปรมฺมุขี โหตีติ อโตฺถฯ เอส นโย เสเสสุฯ

๙๖. **กามจฺฉโนฺท นานตฺตนฺ**ติ กามจฺฉโนฺท สนฺตวุตฺติตาย อภาวโต น เอกสภาโวฯ **เนกฺขมฺมํ เอกตฺตนฺ**ติ เนกฺขมฺมํ สนฺตวุตฺติภาวโต เอกสภาโวฯ **เนกฺขเมฺมกตฺตํ เจตยโต**ติ

กามจฺฉนฺท อาทีนวทสฺสเนน เนกฺขมฺมํ ปวตฺตยโตฯ **กามจฺฉนฺทโต จิตฺตํ วิวฏฺฏตี**ติ ทิฏฺฐาทีนวโต กามจฺฉนฺทโต เนกฺขมฺมกฺขเณ จิตฺตํ วิวฏฺฏติฯ เอส นโย เสเสสุฯ

๙๗. **กามจฺฉนฺทํ ปชหนฺต**ติ เนกฺขมฺมปวตฺติกฺขเณ กามจฺฉนฺทํ วิกฺขมฺภนปฺปหาเนน ปชหนฺตฯ **เนกฺขมฺมวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐาตี**ติ ปฏิลทฺธสฺส เนกฺขมฺมสฺส วเสน ตํสมฺปยุตฺตจิตฺตํ อธิติฏฺฐติ อธิกํ กโรนฺต ติฏฺฐติ, ปวตฺเตตีติ อตฺถฯ เอส นโย เสเสสุฯ

๙๘. **จกฺขุ สุญฺญํ อเตฺตน วา**ติ พาลชนปริกปฺปิตสฺส การกเวทกสงฺขาตสฺส อตฺตโน อภาวา จกฺขุ อเตฺตน จ สุญฺญํฯ ยญฺหิ ยตฺถ น โหติ, เตน ตํ สุญฺญํ นาม โหติฯ **อตฺตนิเยน วา**ติ อตฺตโน อภาเวเนว อตฺตโน สนฺตกสฺสปิ อภาวา อตฺตโน สนฺตเกน จ สุญฺญํฯ โลกสฺส อตฺตาติ จ อตฺตนิยนฺติ จ อุภยถา คาหสมฺภวโต ตทุภยคาหปฏิเสธนตฺถํ อตฺตาภาโว จ อตฺตนิยาภาโว จ วุโตฺตฯ **นิเจฺจน วา**ติ ภงฺคํ อติกฺกมิตฺวา ติฏฺฐนฺตสฺส กสฺสจิ อภาวโต นิเจฺจน จ สุญฺญํฯ **ธุเวน วา**ติ ปวตฺติกฺขเณปิ ถิรสฺส กสฺสจิ อภาวโต ธุเวน จ สุญฺญํฯ **สสฺสเตน วา**ติ สพฺพกาเลปิ วิชฺชมานสฺส กสฺสจิ อภาวโต สสฺสเตน จ สุญฺญํฯ **อวิปริณามธเมฺมน วา**ติ ชราภงฺควเสน ทฺวิธา อปริวตฺตมานปกติกสฺส กสฺสจิ อภาวโต อวิปริณามธเมฺมน จ สุญฺญํฯ อถ วา นิจฺจภาเวน จ ธุวภาเวน จ สสฺสตภาเวน จ อวิปริณามธมฺมภาเวน จ สุญฺญนฺติ อโตฺถฯ สมุจฺจยโตฺถ วา-สโทฺทฯ **ยถาภูตํ ชานโต ปสฺสโต**ติ อิเจฺจวํ อนตฺตานุปสฺสนาญาเณน ยถาสภาเวน ชานนฺตสฺส จกฺขุนา วิย จ ปสฺสนฺตสฺสฯ **จกฺขาภินิเวสโต ญาณํ วิวฏฺฏตี**ติ จกฺขุ อตฺตาติ วา อตฺตนิยนฺติ วา ปวตฺตมานโต ทิฏฺฐาภินิเวสโต ตทงฺคปฺปหานวเสน ญาณํ วิวฏฺฏติฯ เอส นโย เสเสสุฯ

๙๙. **เนกฺขเมฺมน กามจฺฉนฺทํ โวสชฺชตี**ติ เนกฺขมฺมลาภี ปุคฺคโล เนกฺขเมฺมน ตปฺปฏิปกฺขํ กามจฺฉนฺทํ ปริจฺจชติฯ **โวสเคฺค ปญฺญา**ติ กามจฺฉนฺทสฺส โวสคฺคภูเต เนกฺขเมฺม ตํสมฺปยุตฺตา ปญฺญาฯ เอส นโย เสเสสุฯ **ปีฬนฏฺฐา**ทโย เหฏฺฐา วุตฺตตฺถา เอวฯ **ปริชานโนฺต วิวฏฺฏตี**ติ ปุคฺคลาธิฏฺฐานา เทสนา, มคฺคสมงฺคีปุคฺคโล ทุกฺขสฺส จตุพฺพิธํ อตฺถํ กิจฺจวเสน ปริชานโนฺต ทุภโต วุฏฺฐานวเสน วิวฏฺฏติ, ญาณวิวฏฺฏเนปิ ญาณสมงฺคี วิวฏฺฏตีติ วุโตฺตฯ

๑๐๐. **ตถเฏฺฐ ปญฺญา**ติ เอตสฺส ปุคฺคลเสฺสว ตถเฏฺฐ วิวฏฺฏนา ปญฺญาฯ เอส นโย เสเสสุฯ อิทานิ มคฺคกฺขเณ เอว กิจฺจวเสน อาการนานตฺตโต ฉ วิวฏฺฏญาณานิ ทเสฺสตุํ **สญฺญาวิวโฏฺฏ**ติอาทิมาติกํ ฐเปตฺวา ตํ อตฺถโต วิภชโนฺต **สญฺชานโนฺต วิวฏฺฏตี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สญฺชานโนฺต วิวฏฺฏตีติ สญฺญาวิวโฏฺฏ**ติ ยสฺมา ปุพฺพภาเค เนกฺขมฺมาทึ อธิปติโต สญฺชานโนฺต โยคี ปจฺฉา เนกฺขมฺมสมฺปยุตฺตญาเณน กามจฺฉนฺทาทิโต วิวฏฺฏติ, ตสฺมา ตํ ญาณํ สญฺญาวิวโฏฺฏ นามาติ อโตฺถฯ **เจตยโนฺต วิวฏฺฏตีติ เจโตวิวโฏฺฏ**ติ ยสฺมา โยคี เนกฺขเมฺมกตฺตาทีนิ เจตยโนฺต สมฺปยุตฺตญาเณน กามจฺฉนฺทาทิโต วิวฏฺฏติ, ตสฺมา ตํ ญาณํ เจโตวิวโฏฺฏ นามาติ อโตฺถฯ **วิชานโนฺต วิวฏฺฏตีติ จิตฺตวิวโฏฺฏ**ติ ยสฺมา โยคี เนกฺขมฺมาทิวเสน จิตฺตาธิฏฺฐาเนน วิชานโนฺต ตํสมฺปยุตฺตญาเณน กามจฺฉนฺทาทิโต วิวฏฺฏติ, ตสฺมา ตํ ญาณํ จิตฺตวิวโฏฺฏ นามาติ อโตฺถฯ **ญาณํ กโรโนฺต วิวฏฺฏตีติ ญาณวิวโฏฺฏ**ติ ยสฺมา โยคี ฉพฺพิธํ อชฺฌตฺติกายตนํ อนตฺตานุปสฺสนาญาเณน สุญฺญโต วิทิตํ กโรโนฺต เตเนว ญาเณน ทิฏฺฐาภินิเวสโต วิวฏฺฏติ, ตสฺมา ตํ ญาณํ ญาณวิวโฏฺฏ นามาติ อโตฺถฯ **โวสชฺชโนฺต วิวฏฺฏตีติ วิโมกฺขวิวโฏฺฏ**ติ ยสฺมา โยคี เนกฺขมฺมาทีหิ กามจฺฉนฺทาทีนิ โวสชฺชโนฺต ตํสมฺปยุตฺตญาเณน กามจฺฉนฺทาทิโต วิวฏฺฏติ, ตสฺมา ตํ ญาณํ วิโมกฺขวิวโฏฺฏ นามาติ อโตฺถฯ **ตถเฏฺฐ วิวฏฺฏตีติ สจฺจวิวโฏฺฏ**ติ ยสฺมา โยคี จตุพฺพิเธ ตถเฏฺฐ ทุภโต วุฏฺฐานวเสน วิวฏฺฏติ, ตสฺมา มคฺคญาณํ

สจฺจวิวโฏฺฏ นามาติ อโตฺถฯ มคฺคญาณเมว วา ตถเฏฺฐ ทุภโต วุฏฺฐานภาเวน วิวฏฺฏตีติ สจฺจวิวโฏฺฏติ อโตฺถฯ

ยตฺถ สญฺญาวิวโฏฺฏติอาทิ สจฺจวิวฏฺฏญาณนิเทฺทเส วุตฺตตฺตา สจฺจวิวฏฺฏญาณกฺขณเมว สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ มคฺคกฺขเณเยว หิ สพฺพานิ ยุชฺชนฺติฯ กถํ? ญาณวิวเฏฺฏ ญาณญฺหิ วเชฺชตฺวา เสเสสุ อริยมโคฺค สรูเปเนว อาคโตฯ วิปสฺสนากิจฺจสฺส ปน มเคฺคเนว สิชฺฌนโต วิปสฺสนากิจฺจสิทฺธิวเสน ญาณวิวฏฺฏญาณมฺปิ มคฺคกฺขเณ ยุชฺชติฯ มคฺคญาเณเนว วา "จกฺขุ สุญฺญ"นฺติอาทิ กิจฺจวเสน ปฏิวิทฺธเมว โหตีติ มคฺคกฺขเณ ตํ ญาณํ วตฺตุํ ยุชฺชติเยวฯ อตฺถโยชนา ปเนตฺถ "ยตฺถ มคฺคกฺขเณ สญฺญาวิวโฏฺฏ, ตตฺถ เจโตวิวโฏฺฏฯ ยตฺถ มคฺคกฺขเณ เจโตวิวโฏฺฏ , ตตฺถ สญฺญาวิวโฏฺฏ"ติ เอวมาทินา นเยน สพฺพสํสนฺทเนสุ โยชนา กาตพฺพาฯ อถ วา สญฺญาวิวฏฺฏเจโตวิวฏฺฏจิตฺตวิวฏฺฏวิโมกฺขวิวเฏฺฏสุ จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ อาคตตฺตา สจฺจวิวโฏฺฏ อาคโตเยว โหติฯ ญาณวิวโฏฺฏ จ สจฺจวิวเฏฺฏเนว กิจฺจวเสน สิโทฺธ โหติฯ สญฺญาเจโตจิตฺตวิโมกฺขวิวเฏฺฏเสฺวว จ เปยฺยาเล วิตฺถาริยมาเน "อนตฺตานุปสฺสนาธิปตตฺตา ปญฺญา อภินิเวสโต สญฺญาย วิวฏฺฏตีติ อธิปตตฺตา ปญฺญา สญฺญาวิวเฏฺฏ ญาณ"นฺติ จ, "อภินิเวโส นานตฺตํ, อนตฺตานุปสฺสนา เอกตฺตํฯ อนตฺตานุปสฺสเนกตฺตํ เจตยโต อภินิเวสโต จิตฺตํ วิวฏฺฏตีติ นานเตฺต ปญฺญา เจโตวิวเฏฺฏ ญาณ"นฺติ จ, "อภินิเวสํ ปชหโนฺต อนตฺตานุปสฺสนาวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐาตีติ อธิฏฺฐาเน ปญฺญา จิตฺตวิวเฏฺฏ ญาณ"นฺติ จ, "อนตฺตานุปสฺสนาย อภินิเวสํ โวสชฺชตีติ โวสเคฺค ปญฺญา วิโมกฺขวิวเฏฺฏ ญาณ"นฺติ จ ปาฐสมฺภวโต ญาณวิวเฏฺฏ ญาณมฺปิ เตสุ อาคตเมว โหติฯ ญาณวิวเฏฺฏ จ อนตฺตานุปสฺสนาย วุฏฺฐาย อริยมคฺคํ ปฏิลทฺธสฺส กิจฺจวเสน "จกฺขุ สุญฺญํ อเตฺตน วา อตฺตนิเยน วา"ติอาทิยุชฺชนโต สจฺจวิวโฏฺฏ ลพฺภติ, ตสฺมา เอเกกสฺมิํ วิวเฏฺฏ เสสา ปญฺจ ปญฺจ วิวฏฺฏา ลพฺภนฺติฯ ตสฺมา เอวํ "ยตฺถ สญฺญาวิวโฏฺฏ, ตตฺถ เจโตวิวโฏฺฏ"ติอาทิกานิ สํสนฺทนานิ วุตฺตานีติ เวทิตพฺพํฯ

วิวฏฺฏญาณฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๐. อิทฺธิวิธญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๐๑. อิทฺธิวิธญาณนิเทฺทเส **อิธ ภิกฺขู**ติ อิมสฺมิํ สาสเน ภิกฺขุฯ **ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคต**นฺติ เอตฺถ ฉนฺทเหตุโก สมาธิ, ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ ฉนฺทสมาธิ, กตฺตุกมฺยตาฉนฺทํ อธิปติํ กริตฺวา ปฏิลทฺธสมาธิเสฺสตํ อธิวจนํฯ ปธานภูตา สงฺขารา ปธานสงฺขารา, จตุกิจฺจสาธกสฺส สมฺมปฺปธานวีริยเสฺสตํ อธิวจนํฯ จตุกิจฺจสาธนวเสน พหุวจนํ กตํฯ **สมนฺนาคต**นฺติ ฉนฺทสมาธินา จ ปธานสงฺขาเรหิ จ อุเปตํฯ **อิทฺธิปาท**นฺติ นิปฺผตฺติปริยาเยน วา อิชฺฌนเฏฺฐน, อิชฺฌนฺติ เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิมินา วา ปริยาเยน อิทฺธีติ สงฺขํ คตานํ อุปจารชฺฌานาทิกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตานํ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารานํ อธิฏฺฐานเฏฺฐน ปาทภูตํ เสสจิตฺตเจตสิกราสินฺติ อโตฺถฯ วุตฺตญฺหิ อิทฺธิปาทวิภเงฺค สุตฺตนฺตภาชนีเย "อิทฺธิปาโทติ ตถาภูตสฺส เวทนากฺขโนฺธ…เป.… วิญฺญาณกฺขโนฺธ"ติ (วิภ. ๔๓๔)ฯ อภิธมฺมภาชนีเย จ "อิทฺธิปาโทติ ตถาภูตสฺส ผโสฺส เวทนา…เป.… ปคฺคาโห อวิเกฺขโป"ติ (วิภ. ๔๔๗) วุตฺตํฯ ตสฺมา "เสสจิตฺตเจตสิกราสิ"นฺติ เอตฺถ? ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขาเรสุ เอเกกํ อิทฺธิํ กตฺวา ทฺวีหิ ทฺวีหิ สห เสสวจนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ เอวญฺหิ จตฺตาโร ขนฺธา สเพฺพ จ ผสฺสาทโย ธมฺมา สงฺคหิตา โหนฺติฯ อิมินา นเยน เสเสสุปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ยเถว หิ ฉนฺทํ อธิปติํ กริตฺวา ปฏิลทฺธสมาธิ ฉนฺทสมาธีติ วุโตฺต, เอวํ วีริยํ จิตฺตํ วีมํสํ อธิปติํ กริตฺวา ปฏิลทฺธสมาธิ วีมํสาสมาธีติ วุจฺจติฯ เอวเมเกกสฺมิํ อิทฺธิปาเท ฉนฺทาทโย วีริยาทโย จิตฺตาทโย วีมํ

สาทโยติ ตโย ตโย ธมฺมา อิทฺธีปิ โหนฺติ อิทฺธิปาทาปิ, เสสา ปน สมฺปยุตฺตกา จตฺตาโร ขนฺธา อิทฺธิปาทาเยว ฯ ยสฺมา วา อิเม ตโย ตโย ธมฺมา สมฺปยุตฺตเกหิ จตูหิ ขเนฺธหิ สทฺธึเยว อิชฺฌนฺติ, น วินา เตหิ, ตสฺมา เตน ปริยาเยน สเพฺพ จตฺตาโรปิ ขนฺธา อิชฺฌนเฏฺฐน อิทฺธิ นาม โหนฺติ, ปติฏฺฐเฏฺฐน ปาทา นามาติปิ เวทิตพฺพํฯ

วีริยสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตนฺติ เอตฺถ ปน วีริยนฺติ จ ปธานสงฺขาโรติ จ เอโกเยวฯ กสฺมา ทฺวิธา วุตฺตนฺติ เจ? วีริยสฺส อธิปติภาวทสฺสนวเสเนตฺถ ปฐมํ วีริยคฺคหณํ กตํ, ตเสฺสว จตุกิจฺจสาธกตฺตทสฺสนตฺถํ ปธานสงฺขารวจนํ กตํฯ เอวํ ทฺวิธา วุตฺตตฺตา เอว เจตฺถาปิ ตโย ตโย ธมฺมาติ วุตฺตํฯ เกจิ ปน ‘‘วิภเงฺค ‘อิทฺธีติ ยา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อิทฺธิ สมิทฺธิ อิชฺฌนา สมิชฺฌนา’ติ (วิภ. ๔๓๔) วุตฺตตฺตา อิทฺธิ นาม อนิปฺผนฺนา, อิทฺธิปาโท นิปฺผโนฺน’’ติ วทนฺติฯ อิธ ปน อิทฺธิปิ อิทฺธิปาโทปิ นิปฺผโนฺน ลกฺขณพฺภาหโตติ สนฺนิฏฺฐานํ กตํฯ อิทฺธิ สมิทฺธีติ อาทีหิ อิชฺฌนากาเรน ธมฺมา เอว วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ

ภาเวตีติ อาเสวติฯ สุตฺตนฺตภาชนีเย (วิภ. ๔๓๑ อาทโย) วิย อิธาปิ อิทฺธิปาทภาวนา โลกิยา เอวฯ ตสฺมา อิทฺธิวิธํ ตาว สมฺปาเทตุกาโม โลกิยํ อิทฺธิปาทํ ภาเวโนฺต ปถวีกสิณาทีสุ อฎฺฐสุ กสิเณสุ อธิกตวสิปฺปตฺตอฎฺฐสมาปตฺติโก กสิณานุโลมโต กสิณปฎิโลมโต กสิณานุโลมปฎิโลมโต ฌานานุโลมโต ฌานปฎิโลมโต ฌานานุโลมปฎิโลมโต ฌานุกฺกนฺติกโต กสิณุกฺกนฺติกโต ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต องฺคสงฺกนฺติกโต อารมฺมณสงฺกนฺติกโต องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกโต องฺคววตฺถานโต อารมฺมณววตฺถานโตติ อิเมหิ จุทฺทสหิ อากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตฺวา ฉนฺทสีสวีริยสีสจิตฺตสีสวีมํสาสีสวเสน ปุนปฺปุนํ ฌานํ สมาปชฺชติฯ องฺคารมฺมณววตฺถานมฺปิ เกจิ อิจฺฉนฺติฯ ปุพฺพเหตุสมฺปเนฺนน ปน กสิเณสุ จตุกฺกชฺฌานมเตฺต จิณฺณวสินาปิ กาตุํ วฎฺฎตีติ ตํ ตํ อิทฺธิปาทํ สมาธึ ภาเวโนฺต ‘‘อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อนุปฺปาทายา’’ติอาทิกํ (วิภ. ๔๓๒) จตุปฺปการํ วีริยํ อธิฎฺฐาติ, ตสฺส จ หานิวุทฺธิโย ญตฺวา วีริยสมตํ อธิฎฺฐาติฯ โส เอวํ จตูสุ อิทฺธิปาเทสุ จิตฺตํ ปริภาเวตฺวา อิทฺธิวิธํ สมฺปาเทติฯ

โส อิเมสุ จตูสุ อิทฺธิปาเทสูติอาทีสุ **โส**ติ โส ภาวิตจตุริทฺธิปาโท ภิกฺขุฯ **จตูสุ อิทฺธิปาเทสุ จิตฺตํ ปริภาเวตี**ติ ปุนปฺปุนํ ฉนฺทาทีสุ เอเกกํ อธิปตึ กตฺวา ฌานสมาปชฺชนวเสน เตสุ จิตฺตํ ปริภาเวติ นาม, ฉนฺทาทิวาสนํ คาหาเปตีติ อโตฺถฯ **ปริทเมตี**ติ นิพฺพิเสวนํ กโรติฯ ปุริมํ ปจฺฉิมสฺส การณวจนํฯ ปริภาวิตญฺหิ จิตฺตํ ปริทมิตํ โหตีติฯ **มุทุํ กโรตี**ติ ตถา ทนฺตํ จิตฺตํ วสิปฺปตฺตํ กโรติฯ วเส วตฺตมานญฺหิ จิตฺตํ ‘‘มุทู’’ติ วุจฺจติฯ **กมฺมนิย**นฺติ กมฺมกฺขมํ กมฺมโยคฺคํ กโรติฯ มุทุ หิ จิตฺตํ กมฺมนิยํ โหติ สุธนฺตมิว สุวณฺณํ, อิธ ปน อิทฺธิวิธกมฺมกฺขมํฯ **โส**ติ โส ปริภาวิตจิโตฺต ภิกฺขุฯ **กายมฺปิ จิเตฺต สโมทหตี**ติอาทิ อิทฺธิกรณกาเล ยถาสุขํ จิตฺตจารสฺส อิชฺฌนตฺถํ โยควิธานํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **กายมฺปิ จิเตฺต สโมทหตี**ติ อตฺตโน กรชกายมฺปิ ปาทกชฺฌานจิเตฺต สโมทหติ ปเวเสติ อาโรเปติ, กายํ จิตฺตานุคติกํ กโรตีติ อโตฺถฯ เอวํ กรณํ อทิสฺสมาเนน กาเยน คมนสฺส อุปการาย โหติฯ **จิตฺตมฺปิ กาเย สโมทหตี**ติ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ อตฺตโน กรชกาเย สโมทหติ อาโรเปติ , จิตฺตมฺปิ กายานุคติกํ กโรตีติ อโตฺถฯ เอวํ กรณํ ทิสฺสมาเนน กาเยน คมนสฺส อุปการาย โหติฯ สมาทหตีติปิ ปาโฐ, ปติฎฺฐาเปตีติ อโตฺถฯ **กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมตี**ติ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา กรชกาเย อาโรเปติ กายานุคติกํ กโรติ, อิทํ จิตฺตํ กาเย สโมทหนสฺส เววจนํฯ **จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตี**ติ กรชกายํ คเหตฺวา ปาทกชฺฌานจิเตฺต อาโรเปติ, จิตฺตานุคติกํ กโรติ, อิทํ กายํ จิเตฺต สโมทหนสฺส เววจนํฯ **อธิฎฺฐาตี**ติ ‘‘เอวํ โหตู’’ติ อธิฎฺฐาติฯ สโมทหนสฺส อตฺถวิวรณตฺถํ ปริณาโม วุโตฺต, ปริณามสฺส อตฺถวิวรณตฺถํ อธิฎฺฐานํ วุตฺตํฯ ยสฺมา สโมทหตีติ มูลปทํ, ปริณาเมติ อธิฎฺฐาตีติ

ตสฺส อตฺถนิเทฺทสปทานิ , ตสฺมา เตสํ ทฺวินฺนํเยว ปทานํ วเสน ปริณาเมตฺวาติ อธิฏฺฐหิตฺวาติ วุตฺตํ, น วุตฺตํ สโมทหิตฺวาติฯ

สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ กาเย โอกฺกมิตฺวา วิหรตีติ จตุตฺถชฺฌาเนน สหชาตสุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ สมาปชฺชนวเสน กรชกาเย โอกฺกมิตฺวา ปเวเสตฺวา วิหรติฯ ตาย สญฺญาย โอกฺกนฺตกายสฺส ปนสฺส กรชกาโยปิ ตูลปิจุ วิย ลหุโก โหติฯ **โส**ติ โส กตโยควิธาโน ภิกฺขุฯ **ตถาภาวิเตน จิเตฺตนา**ติ อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ กรณวจนํ, เหตุอเตฺถ วา, ตถาภาวิเตน จิเตฺตน เหตุภูเตนาติ อโตฺถฯ **ปริสุเทฺธนา**ติ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาวโต ปริสุเทฺธนฯ ปริสุทฺธตฺตาเยว **ปริโยทาเตน,** ปภสฺสเรนาติ อโตฺถฯ **อิทฺธิวิธญาณายา**ติ อิทฺธิโกฏฺฐาเส, อิทฺธิวิกเปฺป วา ญาณตฺถายฯ **จิตฺตํ อภินีหรตี**ติ โส ภิกฺขุ วุตฺตปฺปการวเสน ตสฺมิํ จิเตฺต อภิญฺญาปาทเก ชาเต อิทฺธิวิธญาณาธิคมตฺถาย ปริกมฺมจิตฺตํ อภินีหรติ, กสิณารมฺมณโต อปเนตฺวา อิทฺธิวิธาภิมุขํ เปเสติฯ **อภินินฺนาเมตี**ติ อธิคนฺตพฺพอิทฺธิโปณํ อิทฺธิปพฺภารํ กโรติฯ **โส**ติ โส เอวํ กตจิตฺตาภินีหาโร ภิกฺขุฯ **อเนกวิหิต**นฺติ อเนกวิธํ นานปฺปการกํฯ **อิทฺธิวิธ**นฺติ อิทฺธิโกฏฺฐาสํ, อิทฺธิวิกปฺปํ วาฯ **ปจฺจนุโภตี**ติ ปจฺจนุภวติ, ผเสฺสติ สจฺฉิกโรติ ปาปุณาตีติ อโตฺถฯ

๑๐๒. อิทานิสฺส อเนกวิหิตภาวํ ทเสฺสโนฺต **เอโกปิ หุตฺวา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **เอโกปิ หุตฺวา**ติ อิทฺธิกรณโต ปุเพฺพ ปกติยา เอโกปิ หุตฺวาฯ **พหุธา โหตี**ติ พหุนฺนํ สนฺติเก จงฺกมิตุกาโม วา, สชฺฌายํ วา กตฺตุกาโม, ปญฺหํ วา ปุจฺฉิตุกาโม หุตฺวา สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ โหติฯ กถํ ปนายเมวํ โหติ? อิทฺธิยา ภูมิปาทปทมูลภูเต ธเมฺม สมฺปาเทตฺวา อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ สตํ อิจฺฉติ, ‘‘สตํ โหมิ สตํ โหมี’’ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาติฯ อธิฏฺฐานจิเตฺตน สเหว สตํ โหติฯ สหสฺสาทีสุปิ เอเสว นโยฯ สเจ เอวํ น อิชฺฌติ, ปุน ปริกมฺมํ กตฺวา ทุติยมฺปิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สํยุตฺตฏฺฐกถายญฺหิ ‘‘เอกวารํ เทฺววารํ สมาปชฺชิตุํ วฏฺฏตี’’ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ นิมิตฺตารมฺมณํ, ปริกมฺมจิตฺตานิ สตารมฺมณานิ วา สหสฺสารมฺมณานิ วาฯ ตานิ จ โข วณฺณวเสเนว, โน ปณฺณตฺติวเสนฯ อธิฏฺฐานจิตฺตมฺปิ ตเถว สตารมฺมณํ วา สหสฺสารมฺมณํ วา, ตํ ปฐมปฺปนาจิตฺตมิว โคตฺรภุอนนฺตรํ เอกเมว อุปฺปชฺชติ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิกํ ฯ ตตฺถ เย เต พหู นิมฺมิตา, เต อนิยเมตฺวา นิมฺมิตตฺตา อิทฺธิมตา สทิสาว โหนฺติฯ ฐานนิสชฺชาทีสุ วา ภาสิตตุณฺหีภาวาทีสุ วา ยํ ยํ อิทฺธิมา กโรติ, ตํตเทว กโรนฺติฯ สเจ ปน นานาวเณฺณ กาตุกาโม โหติ, เกจิ ปฐมวเย เกจิ มชฺฌิมวเย เกจิ ปจฺฉิมวเย, ตถา ทีฆเกเส อุปฑฺฒมุณฺฑมุเณฺฑ มิสฺสกเกเส อุปฑฺฒรตฺตจีวเร ปณฺฑุกจีวเร ปทภาณธมฺมกถาสรภญฺญปญฺหปุจฺฉนปญฺหวิสฺสชฺชนรชนปจนจีวรสิพฺพนโธวนาทีนิ กโรเนฺต, อปเรปิ วา นานปฺปการเก กาตุกาโม โหติ, เตน ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย ‘‘เอตฺตกา ภิกฺขู ปฐมวยา โหนฺตู’’ติอาทินา นเยน ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาตพฺพํฯ อธิฏฺฐานจิเตฺตน สทฺธิํ อิจฺฉิตปฺปการาเยว โหนฺตีติฯ เอส นโย ‘‘พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหตี’’ติอาทีสุฯ อยํ ปน วิเสโส – อิมินา หิ ภิกฺขุนา เอวํ พหุภาวํ นิมฺมินิตฺวา ปุน ‘‘เอโกว หุตฺวา จงฺกมิสฺสามิ, สชฺฌายํ กริสฺสามิ, ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสามี’’ติ จิเนฺตตฺวา วา ‘‘อยํ วิหาโร อปฺปภิกฺขุโก, สเจ เกจิ อาคมิสฺสนฺติ, กุโต อิเม เอตฺตกา เอกสทิสา ภิกฺขู อทฺธา เถรสฺส เอสานุภาโวติ มํ ชานิสฺสนฺตี’’ติ อปฺปิจฺฉตาย วา อนฺตราว ‘‘เอโก โหมี’’ติ อิจฺฉเนฺตน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘เอโก โหมี’’ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘เอโก โหมี’’ติ อธิฏฺฐาตพฺพํ ฯ อธิฏฺฐานจิเตฺตน สทฺธิํเยว เอโก โหติฯ เอวํ อกโรโนฺต ปน ยถาปริจฺฉินฺนกาลวเสน สยเมว เอโก โหติฯ

อาวิภาวนฺติ ปากฏภาวํ กโรตีติ อโตฺถฯ **ติโรภาว**นฺติ ปฏิจฺฉนฺนภาวํ กโรตีติ อโตฺถฯ อาวิภาวํ ปจฺจนุโภติ, ติโรภาวํ ปจฺจนุโภตีติ ปุริเมน วา สมฺพโนฺธฯ ตตฺรายํ อิทฺธิมา อาวิภาวํ กตฺตุกาโม อนฺธการํ วา อาโลกํ กโรติ, ปฏิจฺฉนฺนํ วา วิวฏํ กโรติ, อนาปาถํ วา อาปาถํ กโรติฯ กถํ? อยญฺหิ ยถา ปฏิจฺฉโนฺนปิ ทูเร ฐิโตปิ วา ทิสฺสติ, เอวํ อตฺตานํ วา ปรํ วา กตฺตุกาโม ปาทกชฺฌานโต วุฎฺฐาย ‘‘อิทํ อนฺธการํ อาโลกชาตํ โหตู’’ติ วา, ‘‘อิทํ ปฏิจฺฉนฺนํ วิวฏํ โหตู’’ติ วา, ‘‘อิทํ อนาปาถํ อาปาถํ โหตู’’ติ วา อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฎฺฐาติฯ สห อธิฎฺฐานา ยถาธิฎฺฐิตเมว โหติฯ ปเร ทูเร ฐิตาปิ ปสฺสนฺติ, สยมฺปิ ปสฺสิตุกาโม ปสฺสติฯ ติโรภาวํ กตฺตุกาโม ปน อาโลกํ วา อนฺธการํ กโรติ, อปฺปฏิจฺฉนฺนํ วา ปฏิจฺฉนฺนํ, อาปาถํ วา อนาปาถํ กโรติฯ กถํ? อยญฺหิ ยถา อปฺปฏิจฺฉโนฺนปิ สมีเป ฐิโตปิ วา น ทิสฺสติ, เอวํ อตฺตานํ วา ปรํ วา กตฺตุกาโม ปาทกชฺฌานา วุฎฺฐหิตฺวา ‘‘อิทํ อาโลกฎฺฐานํ อนฺธการํ โหตู’’ติ วา, ‘‘อิทํ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ ปฏิจฺฉนฺนํ โหตู’’ติ วา, ‘‘อิทํ อาปาถํ อนาปาถํ โหตู’’ติ วา อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฎฺฐาติฯ สห อธิฎฺฐานา ยถาธิฎฺฐิตเมว โหติฯ ปเร สมีเป ฐิตาปิ น ปสฺสนฺติ, สยมฺปิ อปสฺสิตุกาโม น ปสฺสติฯ อปิจ สพฺพมฺปิ ปากฏปาฏิหาริยํ อาวิภาโว นาม, อปากฏปาฏิหาริยํ ติโรภาโว นามฯ ตตฺถ ปากฏปาฏิหาริเย อิทฺธิปิ ปญฺญายติ อิทฺธิมาปิฯ ตํ ยมกปาฏิหาริเยน ทีเปตพฺพํฯ อปากฏปาฏิหาริเย อิทฺธิเยว ปญฺญายติ, น อิทฺธิมาฯ ตํ มหกสุเตฺตน (สํ. นิ. ๔.๓๔๖) จ พฺรหฺมนิมนฺตนิกสุเตฺตน (ม. นิ. ๑.๕๐๑ อาทโย) จ ทีเปตพฺพํฯ

ติโรกุฎฺฎนฺติ ปรกุฎฺฎํ, กุฎฺฎสฺส ปรภาคนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เอส นโย **ติโรปาการติโรปพฺพเตสุฯ กุโฎฺฎ**ติ จ เคหภิตฺติฯ **ปากาโร**ติ เคหวิหารคามาทีนํ ปริเกฺขปปาการโรฯ **ปพฺพโต**ติ ปํสุปพฺพโต วา ปาสาณปพฺพโต วาฯ **อสชฺชมาโน**ติ อลคฺคมาโนฯ **เสยฺยถาปิ อากาเส**ติ อากาเส วิยฯ เอวํ คนฺตุกาเมน ปน อากาสกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐาย กุฎฺฎํ วา ปาการํ วา ปพฺพตํ วา อาวชฺชิตฺวา กตปริกเมฺมน ‘‘อากาโส โหตู’’ติ อธิฎฺฐาตโพฺพ, อากาโสว โหติฯ อโธ โอตริตุกามสฺส, อุทฺธํ วา อาโรหิตุกามสฺส สุสิโร โหติ, วินิวิชฺฌิตฺวา คนฺตุกามสฺส ฉิโทฺทฯ โส ตตฺถ อสชฺชมาโน คจฺฉติฯ สเจ ปนสฺส ภิกฺขุโน อธิฎฺฐหิตฺวา คจฺฉนฺตสฺส อนฺตรา ปพฺพโต วา รุโกฺข วา อุเฎฺฐติ, กึ ปุน สมาปชฺชิตฺวา อธิฎฺฐาตพฺพนฺติ? โทโส นตฺถิฯ ปุน สมาปชฺชิตฺวา อธิฎฺฐานญฺหิ อุปชฺฌายสฺส สนฺติเก นิสฺสยคฺคหณสทิสํ โหติฯ อิมินา ปน ภิกฺขุนา ‘‘อากาโส โหตู’’ติ อธิฎฺฐิตตฺตา อากาโส โหติเยวฯ ปุริมาธิฎฺฐานพเลเนว จสฺส อนฺตรา อโญฺญ ปพฺพโต วา รุโกฺข วา อุตุมโย อุฎฺฐหิสฺสตีติ อฎฺฐานเมตํฯ อเญฺญน อิทฺธิมตา นิมฺมิเต ปน ปฐมํ นิมฺมานํ พลวํ โหติฯ อิตเรน ตสฺส อุทฺธํ วา อโธ วา คนฺตพฺพํฯ

ปถวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชนฺติ เอตฺถ **อุมฺมุชฺช**นฺติ อุฎฺฐานํ, **นิมุชฺช**นฺติ สํสีทนํ, อุมฺมุชฺชญฺจ นิมุชฺชญฺจ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํฯ เอวํ กตฺตุกาเมน ปน อาโปกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา อุฎฺฐาย ‘‘เอตฺตเก ฐาเน ปถวี อุทกํ โหตู’’ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฎฺฐาตพฺพํฯ สห อธิฎฺฐานา ยถาปริจฺฉิเนฺน ฐาเน ปถวี อุทกเมว โหติฯ โส ตตฺถ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุทเกฯ น เกวลญฺจ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชเมว, นฺหานปานมุขโธวนภณฺฑกโธวนาทีสุ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ กโรติฯ น เกวลญฺจ อุทกเมว กโรติ, สปฺปิเตลมธุผาณิตาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ ‘‘อิทญฺจิทญฺจ เอตฺตกํ โหตู’’ติ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฎฺฐหนฺตสฺส ยถาธิฎฺฐิตเมว โหติฯ อุทฺธริตฺวา ภาชนคตํ กโรนฺตสฺส สปฺปิ สปฺปิเยว โหติ, เตลาทีนิ เตลาทีนิเยว, อุทกํ อุทกเมวฯ โส ตตฺถ เตมิตุกาโมว เตเมติ, น เตมิตุกาโม น เตเมติฯ ตเสฺสว จ สา ปถวี อุทกํ โหติ, เสสชนสฺส ปถวีเยวฯ ตตฺถ มนุสฺสา ปตฺติกาปิ คจฺฉนฺติ, ยานาทีหิปิ คจฺฉนฺติ, กสิกมฺมาทีนิปิ กโรนฺติเยวฯ สเจ ปนายํ ‘‘เตสมฺปิ อุทกํ โหตู’’ติ อิจฺฉติ, โหติเยวฯ ปริจฺฉินฺนกาลํ ปน อติกฺกมิตฺวา ยํ ปกติยา ฆฎตฬากาทีสุ อุทกํ, ตํ ฐเปตฺวา อวเสสํ ปริจฺฉินฺนฎฺฐานํ ปถวีเยว โหติฯ

อุทเกปิ อภิชฺชมาเน คจฺฉตีติ เอตฺถ ยํ อุทกํ อกฺกมิตฺวา สํสีทติ, ตํ ภิชฺชมานนฺติ วุจฺจติ, วิปรีตํ อภิชฺชมานํฯ เอวํ คนฺตุกาเมน ปน ปถวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘เอตฺตเก ฐาเน อุทกํ ปถวี โหตู’’ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สห อธิฏฺฐานา ยถาปริจฺฉินฺนฏฺฐาเน อุทกํ ปถวีเยว โหติฯ โส ตตฺถ คจฺฉติ เสยฺยถาปิ ปถวิยํฯ น เกวลญฺจ คจฺฉติ, ยํ ยํ อิริยาปถํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ กเปฺปติฯ น เกวลญฺจ ปถวิเมว กโรติ, มณิสุวณฺณปพฺพตรุกฺขาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ วุตฺตนเยเนว อาวชฺชิตฺวา อธิฏฺฐาติ, ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติฯ ตเสฺสว จ ตํ อุทกํ ปถวี โหติ, เสสชนสฺส อุทกเมว ฯ มจฺฉกจฺฉปา จ อุทกกากาทโย จ ยถารุจิ วิจรนฺติฯ สเจ ปนายํ อเญฺญสมฺปิ มนุสฺสานํ ตํ ปถวิํ กาตุํ อิจฺฉติ, กโรติเยวฯ ยถาปริจฺฉินฺนกาลาติกฺกเมน ปน อุทกเมว โหติฯ

อากาเสปิ ปลฺลงฺเกน กมตีติ อนฺตลิเกฺข สมนฺตโต อูรุพทฺธาสเนน คจฺฉติฯ **ปกฺขี สกุโณ**ติ ปเกฺขหิ ยุโตฺต สกุโณ, น อปริปุณฺณปโกฺข ลูนปโกฺข วาฯ ตาทิโส หิ อากาเส คนฺตุํ น สโกฺกติฯ เอวมากาเส คนฺตุกาเมน ปน ปถวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ นิสิโนฺน คนฺตุมิจฺฉติ, ปลฺลงฺกปฺปมาณํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สเจ นิปโนฺน คนฺตุกาโม โหติ, มญฺจปฺปมาณํ, สเจ ปทสา คนฺตุกาโม โหติ, มคฺคปฺปมาณนฺติ เอวํ ยถานุรูปํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา วุตฺตนเยเนว ‘‘ปถวี โหตู’’ติ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สห อธิฏฺฐานา ปถวีเยว โหติฯ อากาเส คนฺตุกาเมน จ ภิกฺขุนา ทิพฺพจกฺขุลาภินาปิ ภวิตพฺพํฯ กสฺมา? ยสฺมา อนฺตรา อุตุสมุฏฺฐานา วา ปพฺพตรุกฺขาทโย โหนฺติ, นาคสุปณฺณาทโย วา อุสูยนฺตา มาเปนฺติ, เตสํ ทสฺสนตฺถํฯ เต ปน ทิสฺวา กิํ กาตพฺพนฺติ? ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘อากาโส โหตู’’ติ ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฏฺฐาตพฺพํฯ อปิจ โอกาเส โอโรหณตฺถมฺปิ อิมินา ทิพฺพจกฺขุลาภินา ภวิตพฺพํฯ อยญฺหิ สเจ อโนกาเส นฺหานติเตฺถ วา คามทฺวาเร วา โอโรหติ, มหาชนสฺส ปากโฏ โหติ, ตสฺมา ทิพฺพจกฺขุนา ปสฺสิตฺวา อโนกาสํ วเชฺชตฺวา โอกาเส โอตรตีติฯ

อิเมปิ จนฺทิมสูริเย เอวํมหิทฺธิเก เอวํมหานุภาเวติ เอตฺถ จนฺทิมสูริยานํ ทฺวาจตฺตาลีสโยชนสหเสฺสปริจรเณน มหิทฺธิกตา, ตีสุ ทีเปสุ เอกกฺขเณ อาโลกกรเณน มหานุภาวตา เวทิตพฺพา, เอวํ อุปริจรณอาโลกผรเณหิ วา มหิทฺธิเก, เตเนว มหิทฺธิกเตฺตน มหานุภาเว ฯ **ปรามสตี**ติ ปริคฺคณฺหาติ, เอกเทเส วา ผุสติฯ **ปริมชฺชตี**ติ สมนฺตโต อาทาสตลํ วิย ปริมชฺชติฯ อยํ ปนสฺส อิทฺธิ อภิญฺญาปาทกชฺฌานวเสเนว อิชฺฌติ, นเตฺถตฺถ กสิณสมาปตฺตินิยโมฯ สฺวายํ ยทิ อิจฺฉติ คนฺตฺวา ปรามสิตุํ, คนฺตฺวา ปรามสติฯ สเจ ปน อิเธว นิสิโนฺนโก วา นิปโนฺนโก วา ปรามสิตุกาโม โหติ, ‘‘หตฺถปาเส โหตู’’ติ อธิฏฺฐาติฯ อธิฏฺฐานพเลน วณฺฏา มุตฺตตาลผลํ วิย อาคนฺตฺวา หตฺถปาเส ฐิเต วา ปรามสติ, หตฺถํ วา วเฑฺฒตฺวา ปรามสติฯ หตฺถํ วเฑฺฒนฺตสฺส ปน กิํ อุปาทินฺนกํ วฑฺฒติ อนุปาทินฺนกํ วาติ? อุปาทินฺนกํ นิสฺสาย อนุปาทินฺนกํ วฑฺฒติฯ โย เอวํ กตฺวา น เกวลํ จนฺทิมสูริเย ปรามสติ, สเจ อิจฺฉติ, ปาทกถลิกํ กตฺวา ปาเท ฐเปติ, ปีฐํ กตฺวา นิสีทติ, มญฺจํ กตฺวา นิปชฺชติ, อปเสฺสนผลกํ กตฺวา อปสฺสยติฯ ยถา เอโก, เอวํ อปโรปิฯ อเนเกสุปิ หิ ภิกฺขุสตสหเสฺสสุ เอวํ กโรเนฺตสุ เตสญฺจ เอกเมกสฺส ตเถว อิชฺฌติฯ จนฺทิมสูริยานญฺจ คมนมฺปิ อาโลกกรณมฺปิ ตเถว โหติฯ ยถา หิ ปาติสหเสฺสสุ อุทกปูเรสุ สพฺพปาตีสุ จนฺทมณฺฑลานิ ทิสฺสนฺติ, ปากติกเมว จนฺทสฺส คมนํ อาโลกกรณญฺจ โหติ, ตถูปมเมตํ ปาฏิหาริยํฯ **ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วเตฺตตี**ติ พฺรหฺมโลกํ ปริเจฺฉทํ กตฺวา เอตฺถนฺตเร อเนกวิธํ อภิญฺญํ กโรโนฺต อตฺตโน กาเยน วสํ อิสฺสริยํ วเตฺตติฯ วิตฺถาโร ปเนตฺถ อิทฺธิกถาย อาวิภวิสฺสตีติฯ

อิทฺธิวิธญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๑. โสตธาตุวิสุทฺธิญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๐๓. โสตธาตุวิสุทฺธิญาณนิเทฺทเส **ทูเรปิ สทฺทาน**นฺติอาทิ ทิพฺพโสตํ อุปฺปาเทตุกามสฺส อาทิกมฺมิกสฺส ภิกฺขุโน อุปายสนฺทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ทูเรปิ สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตน**ฺติ ทูเร สทฺทานํ อนฺตเร สทฺทํฯ สโทฺทเยว หิ นิมิตฺตกรณวเสน สทฺทนิมิตฺตํฯ ‘‘ทูเร’’ติ วุเตฺตปิ ปกติโสตสฺส อาปาถฎฺฐาเนเยวฯ **โอฬาริกาน**นฺติ ถูลานํฯ **สุขุมาน**นฺติ อณูนํฯ **สณฺหสณฺหาน**นฺติ สณฺหโตปิ สณฺหานํ, อติสณฺหานนฺติ อโตฺถฯ เอเตน ปรมสุขุมา สทฺทา วุตฺตา โหนฺติฯ อิมํ ญาณํ อุปฺปาเทตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน ฌายินา อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐาย ปริกมฺมสมาธิจิเตฺตน ปฐมตรํ ปกติโสตปเถ ทูเร โอฬาริโก อรเญฺญ สีหาทีนํ สโทฺท อาวชฺชิตโพฺพฯ วิหาเร ฆณฺฑิสโทฺท เภริสโทฺท สงฺขสโทฺท สามเณรทหรภิกฺขูนํ สพฺพถาเมน สชฺฌายนฺตานํ สชฺฌายนสโทฺท ปกติกถํ กเถนฺตานํ ‘‘กึ, ภเนฺต, กึ, อาวุโส’’ติอาทิสโทฺท สกุณสโทฺท วาตสโทฺท ปทสโทฺท ปกฺกุถิตอุทกสฺส จิจฺจิฎายนสโทฺท อาตเป สุสฺสมานตาลปณฺณสโทฺท กุนฺถกิปิลฺลิกาทิสโทฺทติ เอวํ สโพฺพฬาริกโต ปภุติ ยถากฺกเมน สุขุมสุขุมสทฺทา อาวชฺชิตพฺพาฯ

เอวํ กโรเนฺตน จ ปุรตฺถิมาทีสุ ทสสุ ทิสาสุ กเมน เอเกกิสฺสา ทิสาย สทฺทนิมิตฺตํ วุตฺตนเยน มนสิ กาตพฺพํฯ มนสิ กโรเนฺตน จ เย สทฺทา ปกติโสตสฺส สุยฺยนฺติ, เตสุ ปกติโสตโมธาย มโนทฺวาริเกน จิเตฺตน มนสิ กาตพฺพํฯ ตสฺส เต สทฺทา ปกติจิตฺตสฺสาปิ ปากฎา โหนฺติ, ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺส ปน อติวิย ปากฎา โหนฺติฯ ตเสฺสวํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกโรโต อิทานิ ทิพฺพโสตธาตุ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ เตสุ สเทฺทสุ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ นิรุเทฺธ จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติฯ เยสํ ปุริมานิ ตีณิ จตฺตาริ วา ปริกโมฺมปจารานุโลมโคตฺรภุนามกานิ กามาวจรานิ, จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา อปฺปนาจิตฺตํ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิกํฯ ตตฺถ ยํ เตน อปฺปนาจิเตฺตน สทฺธึ อุปฺปนฺนํ ญาณํ, อยํ ทิพฺพโสตธาตุฯ ตํ ถามคตํ กโรเนฺตน ‘‘เอตฺถนฺตเร สทฺทํ สุณามี’’ติ เอกงฺคุลมตฺตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา วเฑฺฒตพฺพํ, ตโต ทฺวงฺคุลจตุรงฺคุลอฎฺฐงฺคุลวิทตฺถิรตนอโนฺตคพฺภปมุข- ปาสาทปริเวณสงฺฆารามโคจรคามชนปทาทิวเสน ยาว จกฺกวาฬํ, ตโต วา ภิโยฺยปิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริจฺฉินฺทิตฺวา วเฑฺฒตพฺพํฯ เอวํ อธิคตาภิโญฺญ เอส ปาทกชฺฌานารมฺมเณน ผุโฎฺฐกาสพฺภนฺตรคเต สเทฺท ปุน ปาทกชฺฌานํ อสมาปชฺชิตฺวาปิ อภิญฺญาญาเณน สุณาติเยวฯ เอวํ สุณโนฺต จ สเจปิ ยาวพฺรหฺมโลกา สงฺขเภริปณวาทิสเทฺทหิ เอกโกลาหลํ โหติ, ปาฎิเยกฺกํ ววตฺถาเปตุกามตาย สติ ‘‘อยํ สงฺขสโทฺท, อยํ เภริสโทฺท’’ติ ววตฺถาเปตุํ สโกฺกติเยวฯ อภิญฺญาญาเณน สุเต สาตฺถเก สเทฺท ปจฺฉา กามาวจรจิเตฺตน อตฺถํ ชานาติฯ ทิพฺพโสตํ ปกติโสตวโตเยว อุปฺปชฺชติ, โน พธิรสฺสฯ ปจฺฉา ปกติโสเต วินเฎฺฐปิ ทิพฺพโสตํ น วินสฺสตีติ วทนฺติฯ

โส ทิพฺพาย โสตธาตุยาติ เอตฺถ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพาฯ เทวานญฺหิ สุจริตกมฺมาภินิพฺพตฺตา ปิตฺตเสมฺหรุธิราทีหิ อปลิพุทฺธา อุปกฺกิเลสวิมุตฺตตาย ทูเรปิ อารมฺมณสมฺปฎิจฺฉนสมตฺถา ทิพฺพา ปสาทโสตธาตุ โหติฯ อยญฺจาปิ อิมสฺส ภิกฺขุโน วีริยภาวนาพลนิพฺพตฺตา ญาณโสตธาตุ ตาทิสาเยวาติ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพาฯ อปิจ ทิพฺพวิหารวเสน ปฎิลทฺธตฺตา, อตฺตนา จ ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตาปิ ทิพฺพา, สวนเฎฺฐน นิชฺชีวเฎฺฐน จ โสตธาตุ, โสตธาตุกิจฺจกรเณน จ โสตธาตุ วิยาติปิ โสตธาตุฯ ตาย ทิพฺพาย โสตธาตุยาฯ **วิสุทฺธายา**ติ ปริสุทฺธาย นิรุปกฺกิเลสายฯ **อติกฺกนฺตมานุสิกายา**ติ มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา สทฺทสวเนน มานุสิกํ มํสโสตธาตุํ อติกฺกนฺตาย วีติวตฺติตฺวา ฐิตายฯ **อุโภ สเทฺท สุณาตี**ติ เทฺว สเทฺท สุณาติฯ กตเม เทฺว? **ทิเพฺพ จ มานุเส จ,** เทวานญฺจ มนุสฺสานญฺจ สเทฺทติ วุตฺตํ โหติฯ เอเตน ป

เทสปริยาทานํ เวทิตพฺพํฯ **เย ทูเร สนฺติเก จา**ติ เย สทฺทา ทูเร ปรจกฺกวาเฬปิ, เย จ สนฺติเก อนฺตมโส สเทหสนฺนิสฺสิตปาณกสทฺทาปิ, เต สุณาตีติ วุตฺตํ โหติฯ เอเตน นิปฺปเทสปริยาทานํ เวทิตพฺพนฺติฯ

โสตธาตุวิสุทฺธิญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๒. เจโตปริยญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๐๔. เจโตปริยญาณนิเทฺทเส **โส เอวํ ปชานาตี**ติ อิทานิ วตฺตพฺพํ วิธานํ อุปทิสติฯ **อิทํ รูปํ โสมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐิต**นฺติอาทิ อาทิกมฺมิเกน ฌายินา ปฏิปชฺชิตพฺพํ วิธานํฯ กถํ? เอตญฺหิ ญาณํ อุปฺปาเทตุกาเมน ฌายินา ปฐมํ ตาว ทิพฺพจกฺขุญาณํ อุปฺปาเทตพฺพํฯ เอตญฺหิ ทิพฺพจกฺขุวเสน อิชฺฌติ, ตํ เอตสฺส ปริกมฺมํฯ ตสฺมา เตน ภิกฺขุนา อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา ทิเพฺพน จกฺขุนา ปรสฺส หทยรูปํ นิสฺสาย วตฺตมานสฺส โลหิตสฺส วณฺณํ ปสฺสิตฺวา ปสฺสิตฺวา จิตฺตํ ปริเยสิตพฺพํฯ ตญฺหิ โลหิตํ กุสลโสมนเสฺส วตฺตมาเน รตฺตํ โหติ นิโคฺรธปกฺกวณฺณํ, อกุสลโสมนเสฺส วตฺตมาเน ตเทว ลุฬิตํ โหติ, โทมนเสฺส วตฺตมาเน กาฬกํ โหติ ชมฺพุปกฺกวณฺณํ ลุฬิตํฯ กุสลูเปกฺขาย วตฺตมานาย ปสนฺนํ โหติ ติลเตลวณฺณํฯ อกุสลูเปกฺขาย วตฺตมานาย ตเทว ลุฬิตํ โหติฯ ตสฺมา เตน ''อิทํ รูปํ โสมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐิตํ, อิทํ รูปํ โทมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐิตํ, อิทํ รูปํ อุเปกฺขินฺทฺริยสมุฏฺฐิต''นฺติ ปรสฺส หทยโลหิตวณฺณํ ปสฺสิตฺวา ปสฺสิตฺวา จิตฺตํ ปริเยสเนฺตน เจโตปริยญาณํ ถามคตํ กาตพฺพํฯ เอวํ ถามคเต หิ ตสฺมิํ อนุกฺกเมน สพฺพมฺปิ กามาวจราทิเภทํ จิตฺตํ ปชานาติ จิตฺตา จิตฺตเมว สงฺกมโนฺต วินา หทยรูปทสฺสเนนฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ อฏฺฐกถายํ –

> ''อารุเปฺป ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม กสฺส หทยรูปํ ปสฺสติ, กสฺสินฺทฺริยวิการํ โอโลเกตีติ? น กสฺสจิฯ อิทฺธิมโต วิสโย เอส, ยทิทํ ยตฺถ กตฺถจิ จิตฺตํ อาวชฺชโนฺต โสฬสปฺปเภทํ จิตฺตํ ชานาติฯ อกตาภินิเวสสฺส ปน วเสน อยํ กถา''ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๐๑)ฯ

ปรสตฺตานนฺติ อตฺตานํ ฐเปตฺวา เสสสตฺตานํฯ **ปรปุคฺคลาน**นฺติ อิทมฺปิ อิมินา เอกตฺถเมว, เวเนยฺยวเสน ปน เทสนาวิลาเสน จ พฺยญฺชเนน นานตฺตํ กตํฯ **เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานาตี**ติ อตฺตโน จิเตฺตน เตสํ จิตฺตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา สราคาทิวเสน นานปฺปการโต ชานาติฯ **สราคํ วา**ติอาทีสุ วา-สโทฺท สมุจฺจยโตฺถฯ ตตฺถ อฏฺฐวิธํ โลภสหคตจิตฺตํ **สราคํ** จิตฺตํ นาม, อวเสสํ จตุภูมกกุสลาพฺยากตจิตฺตํ **วีตราคํ** นามฯ เทฺว โทมนสฺสจิตฺตานิ, เทฺว วิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจจิตฺตานีติ อิมานิ ปน จตฺตาริ จิตฺตานิ อิมสฺมิํ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺติฯ เกจิ ปน เถรา ตานิปิ วีตราคปเทน สงฺคณฺหนฺติฯ ทุวิธํ ปน โทมนสฺสสหคตํ จิตฺตํ **สโทสํ** จิตฺตํ นาม, สพฺพมฺปิ จตุภูมกํ กุสลาพฺยากตํ **วีตโทสํ** นามฯ เสสานิ ทส อกุสลจิตฺตานิ อิมสฺมิํ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺติฯ เกจิ ปน เถรา ตานิปิ วีตโทสปเทน สงฺคณฺหนฺติฯ **สโมหํ วีตโมห**นฺติ เอตฺถ ปน โมเหกเหตุกวเสน วิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจสหคตทฺวยเมว **สโมหํ**ฯ โมหสฺส ปน สพฺพากุสเลสุ สมฺภวโต ทฺวาทสวิธมฺปิ อกุสลํ จิตฺตํ ''สโมห''นฺติ เวทิตพฺพํฯ อวเสสํ กุสลาพฺยากตํ **วีตโมหํ**ฯ ถินมิทฺธานุคตํ ปน **สํขิตฺตํ,** อุทฺธจฺจานุคตํ **วิกฺขิตฺตํ**ฯ รูปาวจรารูปาวจรํ **มหคฺคตํ,** อวเสสํ **อมหคฺคตํ**ฯ สพฺพมฺปิ เตภูมกํ **สอุตฺตรํ,** โลกุตฺตรํ **อนุตฺตรํ**ฯ อุปจารปฺปตฺตํ อปฺปนาปฺปตฺตญฺจ **สมาหิตํ,** ตทุภยมสมฺปตฺตํ **อสมาหิตํ**ฯ ตทงฺควิกฺขมฺภนสมุเจฺฉทปฏิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณวิมุตฺติปฺปตฺตํ **วิมุตฺตํ,** ปญฺจวิธมฺปิ เอตํ วิมุตฺติมปฺปตฺตํ **อวิมุตฺต**นฺติ เวทิตพฺพํฯ อิติ เจโตปริยญาณลาภี ภิกฺขุ โสฬสปฺปเภทมฺปิ จิตฺตํ ปชานาติฯ ปุถุชฺชนา ปน อริยานํ มคฺคผลจิตฺตํ น ชานนฺติ, อริยาปิ จ

เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา อุปริมานํ อุปริมานํ มคฺคผลจิตฺตํ น ชานนฺติ, อุปริมา อุปริมา ปน เหฏฺฐิมานํ เหฏฺฐิมานํ จิตฺตํ ชานนฺตีติฯ

เจโตปริยญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๓. ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๐๕. ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณนิเทฺทเส **เอวํ ปชานาตี**ติอาทิ จตูสุ อิทฺธิปาเทสุ ปริภาวิตจิตฺตสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ อุปฺปาเทตุกามสฺส ตทุปฺปาทนวิธานทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ กมโต หิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสิตฺวา วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนาสงฺขาตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ผลสเงฺขปํ ปสฺสติ, ตสฺส ปจฺจยํ ปุริมภเว กมฺมกิเลสสงฺขาตํ เหตุสเงฺขปํ ปสฺสติ, ตสฺส ปจฺจยํ ปุริมภเวเยว ผลสเงฺขปํ ปสฺสติ, ตสฺส ปจฺจยํ ตติยภเว เหตุสเงฺขปํ ปสฺสติฯ เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาททสฺสเนน ชาติปรมฺปรํ ปสฺสติฯ เอวํ พหูปกาโร ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทมนสิกาโร ฯ ตตฺถ ‘‘อิมสฺมิํ สติ อิทํ โหติ, อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตี’’ติ อิทํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิเทฺทสสฺส อุเทฺทสวจนํฯ เอวํ เตสํ อญฺญตรวจเนเนว อเตฺถ สิเทฺธ ทฺวิธา วจนํ กสฺมาติ เจ? อตฺถนานตฺตสพฺภาวโตฯ กถํ? **อิมสฺมิํ สตี**ติ อิมสฺมิํ ปจฺจเย วิชฺชมาเนฯ อิทํ สพฺพปจฺจยานํ สาธารณวจนํฯ **อิทํ โหตี**ติ อิทํ ปจฺจยุปฺปนฺนํ ภวติฯ อิทํ สพฺพปจฺจยุปฺปนฺนานํ สาธารณวจนํฯ อิมินา สกเลน วจเนน อเหตุกวาโท ปฏิสิโทฺธ โหติฯ เย หิ ธมฺมา ปจฺจยสมฺภวา โหนฺติ, น ปจฺจยาภาวา, เต อเหตุกา นาม น โหนฺตีติฯ **อิมสฺสุปฺปาทา**ติ อิมสฺส ปจฺจยสฺส อุปฺปาทเหตุฯ อิทํ สพฺพปจฺจยานํ อุปฺปาทวนฺตตาทีปนวจนํฯ **อิทํ อุปฺปชฺชตี**ติ อิทํ ปจฺจยุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชติฯ อิทํ สพฺพปจฺจยุปฺปนฺนานํ ตโต อุปฺปชฺชมานตาทีปนวจนํฯ อิมินา สกเลน วจเนน สสฺสตาเหตุกวาโท ปฏิสิโทฺธ โหติฯ เย หิ อุปฺปาทวโนฺต ธมฺมา, เต อนิจฺจาฯ ตสฺมา สติปิ สเหตุกเตฺต อนิจฺจเหตุกา เอเต ธมฺมา น โลเก นิจฺจสมฺมตปกติปุริสาทิเหตุกาติ วุตฺตํ โหติฯ

ยทิทนฺติ นิทฺทิสิตพฺพตฺถสนฺทสฺสนํฯ **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา**ติ เอตฺถ ยํ ปฏิจฺจ ผลเมติ, โส ปจฺจโยฯ **ปฏิจฺจา**ติ น วินา, อปจฺจกฺขิตฺวาติ อโตฺถฯ **เอตี**ติ อุปฺปชฺชติ เจว ปวตฺตติ จาติ อโตฺถฯ อปิจ อุปการกโฏฺฐ ปจฺจยโฏฺฐ, อวิชฺชา จ สา ปจฺจโย จาติ อวิชฺชาปจฺจโยฯ ตสฺมา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺตีติ โยชนาฯ เอวํ สมฺภวนฺติ-สทฺทสฺส เสสปเทหิปิ โยชนา กาตพฺพาฯ โสกาทีสุ จ โสจนํ **โสโก**ฯ ปริเทวนํ **ปริเทโว**ฯ ทุกฺขตีติ **ทุกฺขํ**ฯ อุปฺปาทฏฺฐิติวเสน วา เทฺวธา ขนตีติปิ ทุกฺขํฯ ทุมฺมนสฺส ภาโว **โทมนสฺสํ**ฯ ภุโส อายาโส **อุปายาโส**ฯ **สมฺภวนฺตี**ติ นิพฺพตฺตนฺติฯ **เอวนฺ**ติ นิทฺทิฏฺฐนยนิทสฺสนํฯ เตน อวิชฺชาทีเหว การเณหิ, น อิสฺสรนิมฺมานาทีหีติ ทเสฺสติฯ **เอตสฺสา**ติ ยถาวุตฺตสฺสฯ **เกวลสฺสา**ติ อสมฺมิสฺสสฺส, สกลสฺส วาฯ **ทุกฺขกฺขนฺธสฺสา**ติ ทุกฺขสมูหสฺส, น สตฺตสฺส น สุขสุภาทีนํฯ **สมุทโย**ติ นิพฺพตฺติฯ **โหตี**ติ สมฺภวติฯ

ตตฺถ กตมา อวิชฺชา? ทุเกฺข อญฺญาณํ, ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรเธ อญฺญาณํ, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อญฺญาณํ, ปุพฺพเนฺต อญฺญาณํ, อปรเนฺต อญฺญาณํ, ปุพฺพนฺตาปรเนฺต อญฺญาณํ, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ อญฺญาณํฯ กตเม สงฺขารา? ปุญฺญาภิสงฺขาโร, อปุญฺญาภิสงฺขาโร, อาเนญฺชาภิสงฺขาโร, กายสงฺขาโร, วจีสงฺขาโร, จิตฺตสงฺขาโรฯ อฏฺฐ กามาวจรกุสลเจตนา ปญฺจ รูปาวจรกุสลเจตนา ปุญฺญาภิสงฺขาโร, ทฺวาทส อกุสลเจตนา อปุญฺญาภิสงฺขาโร, จตโสฺส อรูปาวจรกุสลเจตนา อาเนญฺชาภิสงฺขาโรฯ กายสเญฺจตนา กายสงฺขาโร, วจีสเญฺจตนา วจีสงฺขาโร, มโนสเญฺจตนา จิตฺตสงฺขาโรฯ

ตตฺถ สิยา – กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ ‘‘อิเม สงฺขารา อวิชฺชาปจฺจยา โหนฺตี’’ติ? อวิชฺชาภาเว ภาวโตฯ ยสฺส หิ ทุกฺขาทีสุ อวิชฺชาสงฺขาตํ อญฺญาณํ อปฺปหีนํ โหติฯ โส ทุกฺเข ตาว ปุพฺพนฺตาทีสุ จ อญฺญาเณน สํสารทุกฺขํ สุขสญฺญาย คเหตฺวา ตเสฺสว เหตุภูเต ติวิเธปิ สงฺขาเร อารภติฯ สมุทเย อญฺญาเณน ทุกฺขเหตุภูเตปิ ตณฺหาปริกฺขาเร สงฺขาเร สุขเหตุโต มญฺญมาโน อารภติฯ นิโรเธ ปน มคฺเค จ อญฺญาเณน ทุกฺขสฺส อนิโรธภูเตปิ คติวิเสเส ทุกฺขนิโรธสญฺญี หุตฺวา นิโรธสฺส จ อมคฺคภูเตสุปิ ยญฺญามรตปาทีสุ นิโรธมคฺคสญฺญี หุตฺวา ทุกฺขนิโรธํ ปตฺถยมาโน ยญฺญามรตปาทิมุเขน ติวิเธปิ สงฺขาเร อารภติฯ

อปิจ โส ตาย จตูสุ สเจฺจสุ อปฺปหีนาวิชฺชตาย วิเสสโต ชาติชราโรคมรณาทิอเนกาทีนวโวกิณฺณมฺปิ ปุญฺญผลสงฺขาตํ ทุกฺขํ ทุกฺขโต อชานนฺโต ตสฺส อธิคมาย กายวจีจิตฺตสงฺขารเภทํ ปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ เทวจฺฉรกามโก วิย มรุปปาตํฯ สุขสมฺมตสฺสาปิ จ ตสฺส ปุญฺญผลสฺส อเนฺต มหาปริฬาหชนิกํ วิปริณามทุกฺขตํ อปฺปสฺสาทตญฺจ อปสฺสนฺโตปิ ตปฺปจฺจยํ วุตฺตปฺปการเมว ปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ สลโภ วิย ทีปสิขาภินิปาตํ, มธุพินฺทุคิโทฺธ วิย จ มธุลิตฺตสตฺถธาราเลหนํฯ กามูปเสวนาทีสุ จ สวิปาเกสุ อาทีนวํ อปสฺสโนฺต สุขสญฺญาย เจว กิเลสาภิภูตตาย จ ทฺวารตฺตยปฺปวตฺตมฺปิ อปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ พาโล วิย คูถกีฬนํ, มริตุกาโม วิย จ วิสขาทนํฯ อารุปฺปวิปาเกสุ จาปิ สงฺขารวิปริณามทุกฺขตํ อนวพุชฺฌมาโน สสฺสตาทิวิปลฺลาเสน จิตฺตสงฺขารภูตํ อาเนญฺชาภิสงฺขารํ อารภติ ทิสามูโฬฺห วิย ปิสาจนคราภิมุขมคฺคคมนํฯ เอวํ ยสฺมา อวิชฺชาภาวโตว สงฺขารภาโว, น อภาวโต, ตสฺมา ชานิตพฺพเมตํ ‘‘อิเม สงฺขารา อวิชฺชาปจฺจยา โหนฺตี’’ติฯ

เอตฺถาห – คณฺหาม ตาว เอตํ ‘‘อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย’’ติฯ กึ ปนายเมกาว อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย, อุทาหุ อเญฺญปิ ปจฺจยา สนฺตีติ? กึ ปเนตฺถ ยทิ ตาว เอกาว, เอกการณวาโท อาปชฺชติฯ อถ อเญฺญปิ สนฺติ, ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ เอกการณนิเทฺทโส นุปปชฺชตีติ? น นุปปชฺชติฯ กสฺมา? ยสฺมา –

> ‘‘เอกํ น เอกโต อิธ, นาเนกมเนกโตปิ โน เอกํ;
> ผลมตฺถิ อตฺถิ ปน เอก-เหตุผลทีปเน อโตฺถ’’ฯ

ภควา หิ กตฺถจิ ปธานตฺตา กตฺถจิ ปากฏตฺตา กตฺถจิ อสาธารณตฺตา เทสนาวิลาสสฺส จ เวเนยฺยานญฺจ อนุรูปโต เอกเมว เหตุญฺจ ผลญฺจ ทีเปติฯ ตสฺมา อยมิธ อวิชฺชา วิชฺชมาเนสุปิ อเญฺญสุ วตฺถารมฺมณสหชาตธมฺมาทีสุ สงฺขารการเณสุ ‘‘อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๕๒) จ, ‘‘อวิชฺชาสมุทยา อาสวสมุทโย’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๐๔) จ วจนโต อเญฺญสมฺปิ ตณฺหาทีนํ สงฺขารเหตูนํ เหตูติ ปธานตฺตา, ‘‘อวิทฺวา, ภิกฺขเว, อวิชฺชาคโต ปุญฺญาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรตี’’ติ ปากฏตฺตา, อสาธารณตฺตา จ สงฺขารานํ เหตุภาเวน ทีปิตาติ เวทิตพฺพาฯ เอเตเนว จ เอเกกเหตุผลทีปนปริหารวจเนน สพฺพตฺถ เอเกกเหตุผลทีปเน ปโยชนํ เวทิตพฺพนฺติฯ

เอตฺถาห – เอวํ สเนฺตปิ เอกนฺตานิฏฺฐผลาย สาวชฺชาย อวิชฺชาย กถํ ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารปจฺจยตฺตํ ยุชฺชติ? น หิ นิมฺพพีชโต อุจฺฉุ อุปฺปชฺชตีติฯ กถํ น ยุชฺชิสฺสติ? โลกสฺมิญฺหิ –

> ‘‘วิรุโทฺธ จาวิรุโทฺธ จ, สทิสาสทิโส ตถา;
> ธมฺมานํ ปจฺจโย สิโทฺธ, วิปากา เอว เต จ น’’ฯ

อิติ อยํ อวิชฺชา วิปากวเสน เอกนฺตานิฏฺฐผลา, สภาววเสน จ สาวชฺชาปิ สมานา สเพฺพ สมฺปิ เอเตสํ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ยถานุรูปํ ฐานกิจฺจสภาววิรุทฺธาวิรุทฺธปจฺจยวเสน สทิสาสทิสปจฺจยวเสน จ ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพาฯ

อปิจ –

‘‘จุตูปปาเต สํสาเร, สงฺขารานญฺจ ลกฺขเณ;
โย ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน-ธเมฺมสุ จ วิมุยฺหติฯ

‘‘อภิสงฺขโรติ โส เอเต, สงฺขาเร ติวิเธ ยโต;
อวิชฺชา ปจฺจโย เตสํ, ติวิธานํ อยํ ตโตฯ

‘‘ยถาปิ นาม ชจฺจโนฺธ, นโร อปริณายโก;
เอกทา ยาติ มเคฺคน, อุมฺมเคฺคนาปิ เอกทาฯ

‘‘สํสาเร สํสรํ พาโล, ตถา อปริณายโก;
กโรติ เอกทา ปุญฺญํ, อปุญฺญมปิ เอกทาฯ

‘‘ยทา จ ญตฺวา โส ธมฺมํ, สจฺจานิ อภิสเมสฺสติ;
ตทา อวิชฺชูปสมา, อุปสโนฺต จริสฺสตี’’ติฯ

สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ ฉ วิญฺญาณกายา จกฺขุวิญฺญาณํ โสตวิญฺญาณํ ฆานวิญฺญาณํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ กายวิญฺญาณํ มโนวิญฺญาณํฯ ตตฺถ จกฺขุวิญฺญาณํ กุสลวิปากํ อกุสลวิปากนฺติ ทุวิธํฯ ตถา โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิฯ มโนวิญฺญาณํ เทฺว วิปากมโนธาตุโย, ติโสฺส อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโย, อฏฺฐ สเหตุกวิปากจิตฺตานิ, ปญฺจ รูปาวจรานิ, จตฺตาริ อรูปาวจรานีติ พาวีสติวิธํฯ อิติ สพฺพานิ พาตฺตึส โลกิยวิปากวิญฺญาณานิฯ

ตตฺถ สิยา – กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ ‘‘อิทํ วุตฺตปฺปการํ วิญฺญาณํ สงฺขารปจฺจยา โหตี’’ติ? อุปจิตกมฺมาภาเว วิปากาภาวโตฯ วิปากเญฺหตํ, วิปากญฺจ น อุปจิตกมฺมาภาเว อุปฺปชฺชติฯ ยทิ อุปฺปเชฺชยฺย, สเพฺพสํ สพฺพวิปากานิ อุปฺปเชฺชยฺยุํ, น จ อุปฺปชฺชนฺตีติ ชานิตพฺพเมตํ ‘‘สงฺขารปจฺจยา อิทํ วิญฺญาณํ โหตี’’ติฯ สพฺพเมว หิ อิทํ ปวตฺติปฏิสนฺธิวเสน เทฺวธา ปวตฺตติฯ ตตฺถ เทฺว ปญฺจวิญฺญาณานิ เทฺว มโนธาตุโย โสมนสฺสสหคตาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตูติ อิมานิ เตรส ปญฺจโวการภเว ปวตฺติยํเยว ปวตฺตนฺติ, เสสานิ เอกูนวีสติ ตีสุ ภเวสุ ยถานุรูปํ ปวตฺติยมฺปิ ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปวตฺตนฺติฯ

‘‘ลทฺธปฺปจฺจยมิติ ธมฺมมตฺตเมตํ ภวนฺตรมุเปติ;
นาสฺส ตโต สงฺกนฺติ, น ตโต เหตุํ วินา โหติ’’ฯ

อิติ เหตํ ลทฺธปฺปจฺจยํ รูปารูปธมฺมมตฺตํ อุปฺปชฺชมานํ ภวนฺตรมุเปตีติ วุจฺจติ, น สโตฺต, น ชีโวฯ ตสฺส จ นาปิ อตีตภวโต อิธ สงฺกนฺติ อตฺถิ, นาปิ ตโต เหตุํ วินา อิธ ปาตุภาโวฯ เอตฺถ จ ปุริมํ จวนโต จุติ, ปจฺฉิมํ ภวนฺตราทิปฏิสนฺธานโต ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติฯ

เอตฺถาห – นนุ เอวํ อสงฺกนฺติปาตุภาเว สติ เย อิมสฺมิํ มนุสฺสตฺตภาเว ขนฺธา, เตสํ นิรุทฺธตฺตา, ผลปฺปจฺจยสฺส จ กมฺมสฺส ตตฺถ อคมนโต, อญฺญสฺส อญฺญโต จ ตํ ผลํ สิยา ฯ อุป

ภุญฺชเก จ อสติ กสฺส ตํ ผลํ สิยาฯ ตสฺมา น สุนฺทรมิทํ วิธานนฺติฯ ตตฺริทํ วุจฺจติ –

“สนฺตาเน ยํ ผลํ เอตํ, นาญฺญสฺส น จ อญฺญโต;
พีชานํ อภิสงฺขาโร, เอตสฺสตฺถสฺส สาธโกฯ

“ผลสฺสุปฺปตฺติยา เอว, สิทฺธา ภุญฺชกสมฺมุติ;
ผลุปฺปาเทน รุกฺขสฺส, ยถา ผลติ สมฺมุตี”ติฯ

โยปิ วเทยฺย “เอวํ สเนฺตปิ เอเต สงฺขารา วิชฺชมานา วา ผลสฺส ปจฺจยา สิยุํ อวิชฺชมานา วาฯ ยทิ จ วิชฺชมานา, ปวตฺติกฺขเณเยว เนสํ วิปาเกน ภวิตพฺพํฯ อถาปิ อวิชฺชมานา, ปวตฺติโต ปุเพฺพ ปจฺฉา จ นิจฺจํ ผลาวหา สิยุ”นฺติฯ โส เอวํ วตฺตโพฺพ –

“กตตฺตา ปจฺจยา เอเต, น จ นิจฺจํ ผลาวหา;
ปาฏิโภคาทิกํ ตตฺถ, เวทิตพฺพํ นิทสฺสน”นฺติฯ

วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ อิธ เวทนา สญฺญา สงฺขารกฺขนฺธา นามํ, จตฺตาริ จ มหาภูตานิ จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปํ รูปํฯ อภาวกคพฺภเสยฺยกานํ อณฺฑชานญฺจ ปฏิสนฺธิกฺขเณ วตฺถุทสกํ กายทสกนฺติ วีสติ รูปานิ, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต เตวีสติ ธมฺมา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ เวทิตพฺพาฯ สภาวกานํ ภาวทสกํ ปกฺขิปิตฺวา เตตฺตึส, โอปปาติกสเตฺตสุ พฺรหฺมกายิกาทีนํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ จกฺขุโสตวตฺถุทสกานิ ชีวิตินฺทฺริยนวกญฺจาติ เอกูนจตฺตาลีส รูปานิ, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต ทฺวาจตฺตาลีส ธมฺมา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํฯ กามภเว ปน เสสโอปปาติกานํ สํเสทชานํ วา สภาวกปริปุณฺณายตนานํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายวตฺถุภาวทสกานีติ สตฺตติ รูปานิ, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต เตสตฺตติ ธมฺมา วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํฯ เอส อุกฺกํโสฯ อวกํเสน ปน ตํตํทสกวิกลานํ ตสฺส ตสฺส วเสน หาเปตฺวา หาเปตฺวา ปฏิสนฺธิยํ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปสงฺขา เวทิตพฺพาฯ อรูปีนํ ปน ตโยว อรูปิโน ขนฺธา, อสญฺญานํ รูปโต ชีวิตินฺทฺริยนวกเมวาติฯ เอส ตาว ปฏิสนฺธิยํ นโยฯ

ตตฺถ สิยา – กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ “ปฏิสนฺธินามรูปํ วิญฺญาณปจฺจยา โหตี”ติ? สุตฺตโต ยุตฺติโต จฯ สุเตฺต หิ “จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา”ติอาทินา (ธ. ส. ทุกมาติกา ๖๒) นเยน พหุธา เวทนาทีนํ วิญฺญาณปจฺจยตา สิทฺธาฯ ยุตฺติโต ปน –

จิตฺตเชน หิ รูเปน, อิธ ทิเฏฺฐน สิชฺฌติ;
อทิฏฺฐสฺสาปิ รูปสฺส, วิญฺญาณํ ปจฺจโย อิติฯ

นามรูปปจฺจยา สฬายตนนฺติ นามํ วุตฺตเมวฯ อิธ ปน รูปํ นิยมโต จตฺตาริ ภูตานิ ฉ วตฺถูนิ ชีวิตินฺทฺริยนฺติ เอกาทสวิธํฯ สฬายตนํ – จกฺขายตนํ, โสตายตนํ, ฆานายตนํ, ชิวฺหายตนํ, กายายตนํ, มนายตนํฯ

ตตฺถ สิยา – กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ “นามรูปํ สฬายตนสฺส ปจฺจโย”ติ? นามรูปภาเว ภาวโตฯ ตสฺส ตสฺส หิ นามสฺส รูปสฺส จ ภาเว ตํ ตํ อายตนํ โหติ, น อญฺญถาติฯ

สฬายตนปจฺจยา ผโสฺสติ –

“ฉเฬว ผสฺสา สเงฺขปา, จกฺขุสมฺผสฺสอาทโย;

วิญฺญาณมิว พาตฺติํส, วิตฺถาเรน ภวนฺติ เต’’ฯ

ผสฺสปจฺจยา เวทนาติ –

‘‘ทฺวารโต เวทนา วุตฺตา, จกฺขุสมฺผสฺสชาทิกา;
ฉเฬว ตา ปเภเทน, อิธ พาตฺติํส เวทนา’’ฯ

เวทนาปจฺจยา ตณฺหาติ –

‘‘รูปตณฺหาทิเภเทน, ฉ ตณฺหา อิธ ทีปิตา;
เอเกกา ติวิธา ตตฺถ, ปวตฺตาการโต มตาฯ

‘‘ทุกฺขี สุขํ ปตฺถยติ, สุขี ภิโยฺยปิ อิจฺฉติ;
อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา, สุขมิเจฺจว ภาสิตาฯ

‘‘ตณฺหาย ปจฺจยา ตสฺมา, โหนฺติ ติโสฺสปิ เวทนา;
เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, อิติ วุตฺตา มเหสินา’’ฯ

ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺติ จตฺตาริ อุปาทานานิ – กามุปาทานํ, ทิฎฺฐุปาทานํ, สีลพฺพตุปาทานํ, อตฺตวาทุปาทานํฯ **อุปาทานปจฺจยา ภโว**ติ อิธ กมฺมภโว อธิเปฺปโตฯ อุปปตฺติภโว ปน ปทุทฺธารวเสน วุโตฺตฯ **ภวปจฺจยา ชาตี**ติ กมฺมภวปจฺจยา ปฎิสนฺธิขนฺธานํ ปาตุภาโวฯ

ตตฺถ สิยา – กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ ‘‘ภโว ชาติยา ปจฺจโย’’ติ เจ? พาหิรปจฺจยสมเตฺตปิ หีนปณีตาทิวิเสสทสฺสนโตฯ พาหิรานญฺหิ ชนกชนนิสุกฺกโสณิตาหาราทีนํ ปจฺจยานํ สมเตฺตปิ สตฺตานํ ยมกานมฺปิ สตํ หีนปฺปณีตตาทิวิเสโส ทิสฺสติฯ โส จ น อเหตุโก สพฺพทา จ สเพฺพสญฺจ อภาวโต, น กมฺมภวโต อญฺญเหตุโก ตทภินิพฺพตฺตกสตฺตานํ อชฺฌตฺตสนฺตาเน อญฺญสฺส การณสฺส อภาวโตติ กมฺมภวเหตุโกเยวฯ กมฺมญฺหิ สตฺตานํ หีนปฺปณีตตาทิวิเสสสฺส เหตุฯ เตนาห ภควา – ‘‘กมฺมํ สเตฺต วิภชติ, ยทิทํ หีนปฺปณีตตายา’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๘๙)ฯ

ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติอาทีสุ ยสฺมา อสติ ชาติยา ชรามรณํ นาม โสกาทโย วา ธมฺมา น โหนฺติ, ชาติยา ปน สติ ชรามรณเญฺจว ชรามรณสงฺขาตทุกฺขธมฺมผุฎฺฐสฺส จ พาลสฺส ชรามรณาภิสมฺพนฺธา วา เตน เตน ทุกฺขธเมฺมน ผุฎฺฐสฺส อนภิสมฺพนฺธา วา โสกาทโย จ ธมฺมา โหนฺติ, ตสฺมา อยํ ชาติ ชรามรณสฺส เจว โสกาทีนญฺจ ปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพาฯ

โส ตถาภาวิเตน จิเตฺตนาติอาทีสุ **ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณาย**าติ เอตสฺส ญาณสฺส อธิคมาย, ปตฺติยาติ วุตฺตํ โหติฯ **อเนกวิหิต**นฺติ อเนกวิธํ นานปฺปการํ, อเนเกหิ วา ปกาเรหิ ปวตฺติตํ, สํวณฺณิตนฺติ อโตฺถฯ **ปุเพฺพนิวาส**นฺติ สมนนฺตราตีตํ ภวํ อาทิํ กตฺวา ตตฺถ ตตฺถ นิวุตฺถสนฺตานํฯ **อนุสฺสรตี**ติ ขนฺธปฎิปาฎิวเสน จุติปฎิสนฺธิวเสน วา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา สรติฯ อิมญฺหิ ปุเพฺพนิวาสํ ฉ ชนา อนุสฺสรนฺติ ติตฺถิยา ปกติสาวกา มหาสาวกา อคฺคสาวกา ปเจฺจกพุทฺธา พุทฺธาติฯ ตตฺถ **ติตฺถิยา** จตฺตาลีสํเยว กเปฺป อนุสฺสรนฺติ , น ตโต ปรํฯ กสฺมา? ทุพฺพลปญฺญตฺตาฯ เตสญฺหิ นามรูปปริเจฺฉทวิรหิตตฺตา ทุพฺพลา ปญฺญา โหติฯ **ปกติสาวกา** กปฺปสตมฺปิ กปฺปสหสฺสมฺปิ อนุสฺสรนฺติเยว พลวปญฺญตฺตาฯ อสีติ **มหาสาวกา** สตสหสฺสกเปฺป อนุสฺสรนฺติฯ เทฺว **อคฺคสาวกา** เอกมสงฺขเยฺยํ กปฺปสตสหสฺสญฺจฯ **ปเจฺจก**

พุทฺธา เทฺว อสงฺขยฺยานิ สตสหสฺสญฺจฯ เอตฺตโก หิ เตสํ อภินีหาโรฯ **พุทฺธานํ** ปน ปริเจฺฉโท นาม นตฺถิฯ ติตฺถิยา จ ขนฺธปฏิปาฏิเมว สรนฺติ, ปฏิปาฏึ มุญฺจิตฺวา จุติปฏิสนฺธิวเสน สริตุํ น สโกฺกนฺติฯ ยถา อนฺธา ยฏฺฐึ อมุญฺจิตฺวาว คจฺฉนฺติ, เอวํ เต ขนฺธปฏิปาฏึ อมุญฺจิตฺวาว สรนฺติฯ ปกติสาวกา ขนฺธปฏิปาฏิยาปิ อนุสฺสรนฺติ, จุติปฏิสนฺธิวเสนาปิ สงฺกมนฺติ, ตถา อสีติ มหาสาวกาฯ ทฺวินฺนํ ปน อคฺคสาวกานํ ขนฺธปฏิปาฏิกิจฺจํ นตฺถิฯ เอกสฺส อตฺตภาวสฺส จุตึ ทิสฺวา ปฏิสนฺธึ ปสฺสนฺติ, ปุน อปรสฺส จุตึ ทิสฺวา ปฏิสนฺธินฺติ เอวํ จุติปฏิสนฺธิวเสเนว สงฺกมนฺตา คจฺฉนฺติ, ตถา ปเจฺจกพุทฺธาฯ พุทฺธานํ ปน เนว ขนฺธปฏิปาฏิกิจฺจํ, น จุติปฏิสนฺธิวเสน สงฺกมนกิจฺจํ อตฺถิฯ เตสญฺหิ อเนกาสุ กปฺปโกฏีสุ เหฏฺฐา วา อุปริ วา ยํ ยํ ฐานํ อิจฺฉนฺติ, ตํ ตํ ปากฏเมว โหติฯ ตสฺมา อเนกาปิ กปฺปโกฏิโย สงฺขิปิตฺวา ยํ ยํ อิจฺฉนฺติ, ตตฺถ ตเตฺถว โอกฺกมนฺตา สีโหกฺกนฺตวเสน คจฺฉนฺติฯ เอวํ คจฺฉนฺตานญฺจ เนสํ ญาณํ อนฺตรนฺตราสุ ชาตีสุ อสชฺชมานํ อิจฺฉิติจฺฉิตฏฺฐานเมว คณฺหาติฯ

อิเมสุ ปน ฉสุ ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรเนฺตสุ ติตฺถิยานํ ปุเพฺพนิวาสทสฺสนํ ขโชฺชปนกปฺปภาสทิสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ, ปกติสาวกานํ ทีปปฺปภาสทิสํ, มหาสาวกานํ อุกฺกาปภาสทิสํ, อคฺคสาวกานํ โอสธิตารกาปภาสทิสํ, ปเจฺจกพุทฺธานํ จนฺทปฺปภาสทิสํฯ พุทฺธานํ รสฺมิสหสฺสปฏิมณฺฑิตสรทสูริยมณฺฑลสทิสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติฯ ติตฺถิยานํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสรณํ อนฺธานํ ยฏฺฐิโกฏิคมนํ วิย โหติฯ ปกติสาวกานํ ทณฺฑกเสตุคมนํ วิย, มหาสาวกานํ ชงฺฆเสตุคมนํ วิย, อคฺคสาวกานํ สกฏเสตุคมนํ วิย, ปเจฺจกพุทฺธานํ ชงฺฆมคฺคคมนํ วิย, พุทฺธานํ มหาสกฏมคฺคคมนํ วิย โหติฯ อิมสฺมึ ปน อธิกาเร สาวกานํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสรณํ อธิเปฺปตํฯ

ตสฺมา เอวํ อนุสฺสริตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน ภิกฺขุนา ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปาตปฏิกฺกเนฺตน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน ปฏิปาฏิยา จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา อภิญฺญาปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย วุตฺตนเยน ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา สพฺพปจฺฉิมา นิสชฺชา อาวชฺชิตพฺพาฯ ตโต อาสนปญฺญาปนํ เสนาสนปฺปเวสนํ ปตฺตจีวรปฏิสามนํ โภชนกาโล คามโต อาคมนกาโล คาเม ปิณฺฑาย จริตกาโล คามํ ปิณฺฑาย ปวิฏฺฐกาโล วิหารโต นิกฺขมนกาโล เจติยโพธิวนฺทนกาโล ปตฺตโธวนกาโล ปตฺตปฏิคฺคหณกาโล ปตฺตปฏิคฺคหณโต ยาว มุขโธวนา กตกิจฺจํ ปจฺจูสกาเล กตกิจฺจํ, มชฺฌิมยาเม ปฐมยาเม กตกิจฺจนฺติ เอวํ ปฏิโลมกฺกเมน สกลํ รตฺตินฺทิวํ กตกิจฺจํ อาวชฺชิตพฺพํฯ เอตฺตกํ ปน ปกติจิตฺตสฺสปิ ปากฏํ โหติ, ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺส ปน อติปากฏเมวฯ สเจ ปเนตฺถ กิญฺจิ น ปากฏํ โหติ, ปุน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อาวชฺชิตพฺพํฯ เอตฺตเกน ทีเป ชลิเต วิย ปากฏํ โหติ ฯ เอวํ ปฏิโลมกฺกเมเนว ทุติยทิวเสปิ ตติยจตุตฺถปญฺจมทิวเสสุปิ ทสาเหปิ อทฺธมาเสปิ มาเสปิ สํวจฺฉเรปิ กตกิจฺจํ อาวชฺชิตพฺพํฯ เอเตเนว อุปาเยน ทส วสฺสานิ วีสติ วสฺสานีติ ยาว อิมสฺมึ ภเว อตฺตโน ปฏิสนฺธิ, ตาว อาวชฺชเนฺตน ปุริมภเว จุติกฺขเณ ปวตฺตํ นามรูปํ อาวชฺชิตพฺพํฯ ปโหติ หิ ปณฺฑิโต ภิกฺขุ ปฐมวาเรเนว ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ นามรูปํ อารมฺมณํ กาตุํฯ ยสฺมา ปน ปุริมภเว นามรูปํ อเสสํ นิรุทฺธํ, อิธ อญฺญํ อุปฺปนฺนํ, ตสฺมา ตํ ฐานํ อาหุนฺทริกํ อนฺธตมมิว โหติ สุทุทฺทสํ ทุปฺปเญฺญนฯ เตนาปิ ‘‘น สโกฺกมหํ ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ นามรูปารมฺมณํ กาตุ’’นฺติ ธุรนิเกฺขโป น กาตโพฺพฯ ตเทว ปน ปาทกชฺฌานํ ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย วุฏฺฐาย ตํ ฐานํ อาวชฺชิตพฺพํฯ

เอวํ กโรโนฺต หิ เสยฺยถาปิ นาม พลวา ปุริโส กูฏาคารกณฺณิกตฺถาย มหารุกฺขํ ฉินฺทโนฺต สาขาปลาสเจฺฉทนมเตฺตเนว ผรสุธาราย วิปนฺนาย มหารุกฺขํ ฉินฺทิตุํ อสโกฺกโนฺตปิ ธุรนิเกฺขปํ อกตฺวาว กมฺมารสาลํ คนฺตฺวา ติขิณํ ผรสุํ การาเปตฺวา ปุน อาคนฺตฺวา ฉิเนฺทยฺย, ปุน วิปนฺนาย

จ ปุนปิ ตเถว กาเรตฺวา ฉินฺทยฺย, โส เอวํ ฉินฺทโนฺต ฉินฺนสฺส ฉินฺนสฺส ปุน เฉตฺตพฺพาภาวโต อฉินฺนสฺส จ เฉทนโต นจิรเสฺสว มหารุกฺขํ ปาเตยฺย, เอวเมว ปาทกชฺฌานา วุฏฺฐาย ปุเพฺพ อาวชฺชิตํ อนาวชฺชิตฺวา ปฏิสนฺธิเมว อาวชฺชโนฺต ตํ นจิรเสฺสว ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ นามรูปํ อารมฺมณํ กเรยฺยาติฯ ตตฺถ ปจฺฉิมนิสชฺชโต ปภุติ ยาว ปฏิสนฺธิโต อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตํ ญาณํ ปุเพฺพนิวาสญาณํ นาม น โหติ, ตํ ปน ปริกมฺมสมาธิญาณํ นาม โหติฯ ''อตีตํสญาณ''นฺติ เปตํ เอเก วทนฺติ ฯ ตํ อตีตํสญาณสฺส รูปาวจรตฺตา รูปาวจรํ สนฺธาย วจนํ น ยุชฺชติฯ ยทา ปนสฺส ภิกฺขุโน ปฏิสนฺธึ อติกฺกมฺม จุติกฺขเณ ปวตฺตํ นามรูปํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชิตฺวา ปุเพฺพ วุตฺตนเยน อปฺปนาจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ตทาสฺส เตน จิเตฺตน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ นามฯ เตน ญาเณน สมฺปยุตฺตาย สติยา ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรติฯ

ตตฺถ **เสยฺยถิท**นฺติ อารทฺธปฺปการทสฺสนเตฺถ นิปาโตฯ เตเนว ยฺวายํ ปุเพฺพนิวาโส อารโทฺธ, ตสฺส ปการปฺปเภทํ ทเสฺสโนฺต **เอกมฺปิ ชาติ**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **เอกมฺปิ ชาติ**นฺติ เอกมฺปิ ปฏิสนฺธิมูลํ จุติปริโยสานํ เอกภวปริยาปนฺนํ ขนฺธสนฺตานํฯ เอส นโย **เทฺวปิ ชาติโย**ติ อาทีสุฯ **อเนเกปิ สํวฏฺฏกเปฺป**ติอาทีสุ ปน ปริหายมาโน กโปฺป สํวฏฺฏกโปฺป ตทา สเพฺพสํ พฺรหฺมโลเก สนฺนิปตนโตฯ วฑฺฒมาโน กโปฺป วิวฏฺฏกโปฺป ตทา พฺรหฺมโลกโต สตฺตานํ วิวฏฺฏนโตฯ ตตฺถ สํวเฏฺฏน สํวฏฺฏฏฺฐายี คหิโต โหติ ตํมูลกตฺตาฯ วิวเฏฺฏน จ วิวฏฺฏฏฺฐายีฯ เอวญฺหิ สติ ''จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, กปฺปสฺส อสเงฺขยฺยยานิฯ กตมานิ จตฺตาริ? ยทา, ภิกฺขเว, กโปฺป สํวฏฺฏติ, ตํ น สุกรํ สงฺขาตุํฯ ยทา, ภิกฺขเว, กโปฺป สํวโฏฺฏ ติฏฺฐติ…เป…. ยทา, ภิกฺขเว, กโปฺป วิวฏฺฏติ…เป…. ยทา, ภิกฺขเว, กโปฺป วิวโฏฺฏ ติฏฺฐติ, ตํ น สุกรํ สงฺขาตุ''นฺติ (อ. นิ. ๔.๑๕๖) วุตฺตานิ จตฺตาริ อสเงฺขยฺยานิ ปริคฺคหิตานิ โหนฺติฯ

ตตฺถ ตโย สํวฏฺฏา – เตโชสํวโฏฺฏ, อาโปสํวโฏฺฏ, วาโยสํวโฏฺฏติฯ ติโสฺส สํวฏฺฏสีมา – อาภสฺสรา, สุภกิณฺหา, เวหปฺผลาติฯ ยทา กโปฺป เตเชน สํวฏฺฏติ, อาภสฺสรโต เหฏฺฐา อคฺคินา ฑยฺหติฯ ยทา อาเปน สํวฏฺฏติ, สุภกิณฺหโต เหฏฺฐา อุทเกน วิลียติฯ ยทา วายุนา สํวฏฺฏติ, เวหปฺผลโต เหฏฺฐา วาเตน วิทฺธํสียติฯ วิตฺถารโต ปน สทาปิ เอกํ พุทฺธเกฺขตฺตํ วินสฺสติฯ พุทฺธเกฺขตฺตํ นาม ติวิธํ โหติ – ชาติเกฺขตฺตํ, อาณาเกฺขตฺตํ, วิสยเกฺขตฺตญฺจฯ ตตฺถ **ชาติเกฺขตฺตํ** ทสสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺตํ โหติ, ยํ ตถาคตสฺส ปฏิสนฺธิคหณาทีสุ กมฺปติฯ **อาณาเกฺขตฺตํ** โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺตํ, ยตฺถ รตนปริตฺตํ, ขนฺธปริตฺตํ, ธชคฺคปริตฺตํ, อาฏานาฏิยปริตฺตํ , โมรปริตฺตนฺติ อิเมสํ ปริตฺตานํ อานุภาโว วตฺตติฯ **วิสยเกฺขตฺตํ** อนนฺตมปริมาณํ, ยํ ''ยาวตา วา ปน อากเงฺขยฺยา''ติ (อ. นิ. ๓.๘๑) วุตฺตํฯ ตตฺถ ยํ ยํ ตถาคโต อากงฺขติ, ตํ ตํ ชานาติฯ เอวเมเตสุ ตีสุ พุทฺธเกฺขเตฺตสุ เอกํ อาณาเกฺขตฺตํ วินสฺสติ, ตสฺมึ ปน วินสฺสเนฺต ชาติเกฺขตฺตํ วินฏฺฐเมว โหติ, วินสฺสนฺตญฺจ เอกโตว วินสฺสติ, สณฺฐหนฺตญฺจ เอกโตว สณฺฐหติฯ

ตเสฺสวํ วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํ – ยสฺมึ สมเย กโปฺป อคฺคินา นสฺสติ, อาทิโตว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ วุฏฺฐหิตฺวา โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬ เอกํ มหาวสฺสํ วสฺสติฯ มนุสฺสา ตุฏฺฐา สพฺพพีชานิ นีหริตฺวา วปนฺติฯ สเสฺสสุ ปน โคขายิตกมเตฺตสุ ชาเตสุ คทฺรภรวํ รวโนฺต เอกพินฺทุมตฺตมฺปิ น วสฺสติ, ตทา ปจฺฉินฺนํ ปจฺฉินฺนเมว วสฺสํ โหติฯ วสฺสูปชีวิโน สตฺตา กเมน พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺติ, ปุปฺผผลูปชีวินิโย จ เทวตาฯ เอวํ ทีเฆ อทฺธาเน วีติวเตฺต ตตฺถ ตตฺถ อุทกํ ปริกฺขยํ คจฺฉติฯ อถานุกฺกเมน มจฺฉกจฺฉปาปิ กาลํ กตฺวา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺติ, เนรยิกสตฺตาปิฯ ตตฺถ ''เนรยิกา สตฺตมสูริยปาตุภาเว วินสฺสนฺตี''ติ เอเกฯ ฌานํ วินา นตฺถิ

พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺติ, เอเตสญฺจ เกจิ ทุพฺภิกฺขปีฬิตา, เกจิ อภพฺพา ฌานาธิคมาย, เต กถํ ตตฺถ นิพฺพตฺตนฺตีติ? เทวโลเก ปฏิลทฺธชฺฌานวเสนฯ ตทา หิ ‘‘วสฺสสตสหสฺสสฺส อจฺจเยน กปฺปวุฏฺฐานํ ภวิสฺสตี’’ติ โลกพฺยูหา นาม กามาวจรเทวา มุตฺตสิรา วิกิณฺณเกสา รุทมฺมุขา อสฺสูนิ หเตฺถหิ ปุญฺฉมานา รตฺตวตฺถนิวตฺถา อติวิย วิรูปเวสธาริโน หุตฺวา มนุสฺสปเถ วิจรนฺตา เอวํ อาโรเจนฺติ – ‘‘มาริสา, มาริสา, อิโต วสฺสสตสหสฺสสฺส อจฺจเยน กปฺปวุฏฺฐานํ ภวิสฺสติ, อยํ โลโก วินสฺสิสฺสติ, มหาสมุทฺโทปิ อุสฺสุสฺสิสฺสติ, อยญฺจ มหาปถวี สิเนรุ จ ปพฺพตราชา อุฑฺฒยฺหิสฺสนฺติ วินสฺสิสฺสนฺติ, ยาว พฺรหฺมโลกา โลกวินาโส ภวิสฺสติฯ เมตฺตํ, มาริสา, ภาเวถฯ กรุณํ… มุทิตํ… อุเปกฺขํ, มาริสา, ภาเวถฯ มาตรํ อุปฏฺฐหถ, ปิตรํ อุปฏฺฐหถ, กุเล เชฏฺฐาปจายิโน โหถา’’ติฯ เตสํ วจนํ สุตฺวา เยภุยฺเยน มนุสฺสา จ ภุมฺมา เทวา จ สํเวคชาตา อญฺญมญฺญํ มุทุจิตฺตา หุตฺวา เมตฺตาทีนิ ปุญฺญานิ กริตฺวา เทวโลเก นิพฺพตฺตนฺติฯ ตตฺถ ทิพฺพสุธาโภชนํ ภุญฺชิตฺวา วาโยกสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวา ฌานํ ปฏิลภนฺติฯ ตทเญฺญ ปน อปราปริยเวทนีเยน กมฺมุน เทวโลเก นิพฺพตฺตนฺติฯ อปราปริยเวทนียกมฺมรหิโต หิ สํสาเร สํสรโนฺต นาม สโตฺต นตฺถิฯ เตปิ ตตฺถ ตเถว ฌานํ ปฏิลภนฺติฯ เอวํ เทวโลเก ปฏิลทฺธชฺฌานวเสน สเพฺพปิ พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺตีติฯ

วสฺสูปเจฺฉทโต ปน อุทฺธํ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ทุติโย สูริโย ปาตุภวติ, ตสฺมิํ ปาตุภูเต เนว รตฺติปริเจฺฉโท, น ทิวาปริเจฺฉโท ปญฺญายติฯ เอโก สูริโย อุเทติ, เอโก อตฺถํ คจฺฉติ, อวิจฺฉินฺนสูริยสนฺตาโปว โลโก โหติฯ ยถา จ ปกติสูริเย สูริยเทวปุโตฺต โหติ, เอวํ กปฺปวินาสกสูริเย นตฺถิฯ ตตฺถ ปกติสูริเย วตฺตมาเน อากาเส วลาหกาปิ ธูมสิขาปิ จรนฺติฯ กปฺปวินาสกสูริเย วตฺตมาเน วิคตธูมวลาหกํ อาทาสมณฺฑลํ วิย นิมฺมลํ นภํ โหติฯ ฐเปตฺวา ปญฺจ มหานทิโย เสสกุนฺนทีอาทีสุ อุทกํ สุสฺสติฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ตติโย สูริโย ปาตุภวติ, ยสฺส ปาตุภาวา มหานทิโยปิ สุสฺสนฺติฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน จตุโตฺถ สูริโย ปาตุภวติ, ยสฺส ปาตุภาวา หิมวติ มหานทีนํ ปภวา – ‘‘สีหปปาตโน, หํสปาตโน, กณฺณมุณฺฑโก, รถการทโห, อโนตตฺตทโห, ฉทฺทนฺตทโห, กุณาลทโห’’ติ อิเม สตฺต มหาสรา สุสฺสนฺติฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ปญฺจโม สูริโย ปาตุภวติ, ยสฺส ปาตุภาวา อนุปุเพฺพน มหาสมุเทฺท องฺคุลิปพฺพเตมนมตฺตมฺปิ อุทกํ น สณฺฐาติฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ฉโฏฺฐ สูริโย ปาตุภวติ, ยสฺส ปาตุภาวา สกลจกฺกวาฬํ เอกธูมํ โหติ ปริยาทินฺนสิเนหํ ธูเมนฯ ยถา จิทํ, เอวํ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิปิฯ

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน สตฺตโม สูริโย ปาตุภวติ, ยสฺส ปาตุภาวา สกลจกฺกวาฬํ เอกชาลํ โหติ สทฺธิํ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬหิฯ โยชนสติกาทิเภทานิ สิเนรุกูฏานิปิ ปลุชฺชิตฺวา อากาเสเยว อนฺตรธายนฺติฯ สา อคฺคิชาลา อุฏฺฐหิตฺวา จาตุมหาราชิเก คณฺหาติฯ ตตฺถ กนกวิมานรตนวิมานมณิวิมานานิ ฌาเปตฺวา ตาวติํสภวนํ คณฺหาติฯ เอเตเนว อุปาเยน ยาว ปฐมชฺฌานภูมิํ คณฺหาติฯ ตตฺถ ตโยปิฯ พฺรหฺมโลเก ฌาเปตฺวา อาภสฺสเร อาหจฺจ ติฏฺฐติฯ สา ยาว อณุมตฺตมฺปิ สงฺขารคตํ อตฺถิ, ตาว น นิพฺพายติฯ สพฺพสงฺขารปริกฺขยา ปน สปฺปิเตลฌาปนคฺคิสิขา วิย ฉาริกมฺปิ อนวเสเสตฺวา นิพฺพายติฯ เหฏฺฐาอากาเสน สห อุปริอากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรฯ

อถ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน มหาเมโฆ อุฏฺฐหิตฺวา ปฐมํ สุขุมํ สุขุมํ วสฺสติฯ อนุปุพฺเพพน กุมฺภนาฬิยฏฺฐิมุสลตาลกฺขนฺธาทิปฺปมาณาหิ ธาราหิ วสฺสนฺโต โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬสุ สพฺพํ ทฑฺฒฏฺฐานํ ปูเรตฺวา อนฺตรธายติฯ ตํ อุทกํ เหฏฺฐา จ ติริยญฺจ วาโต สมุฏฺฐหิตฺวา ฆนํ กโรติ ปริวฏุมํ ปทุมินิปตฺต อุทกพินฺทุสทิสํฯ กถํ ตาว มหนฺตํ อุทกราสึ ฆนํ กโรตีติ เจ? วิวรสมฺปทานโตฯ ตํ หิสฺส ตหึ ตหึ วิวรํ เทติฯ ตํ เอวํ วาเตน สมฺปิณฺฑิยมานํ ฆนํ กริยมานํ ปริกฺขยมานํ อนุปุพฺเพพน เหฏฺฐา โอตรติฯ โอติเณฺณ โอติเณฺณ อุทเก พฺรหฺมโลกฏฺฐาเน พฺรหฺมโลกา, อุปริ จตุกามาวจรเทวโลกฏฺฐาเน จ เทวโลกา ปาตุภวนฺติฯ ปุริมปถวิฏฺฐานํ โอติเณฺณ ปน พลววาตา อุปฺปชฺชนฺติฯ เต ตํ ปิหิตทฺวาเร ธมกรเณ ฐิตอุทกมิว นิรุสฺสาสํ กตฺวา รุมฺภนฺติฯ มธุโรทกํ ปริกฺขยํ คจฺฉมานํ อุปริ รสปถวึ สมุฏฺฐาเปติฯ สา วณฺณสมฺปนฺนา เจว โหติ คนฺธรสสมฺปนฺนา จ นิรุทกปายาสสฺส อุปริ ปฏลํ วิยฯ ตทา จ อาภสฺสรพฺรหฺมโลเก ปฐมตราภินิพฺพตฺตา สตฺตา อายุกฺขยา วา ปุญฺญกฺขยา วา ตโต จวิตฺวา อิธูปปชฺชนฺติฯ เต โหนฺติ สยํปภา อนฺตลิกฺขจราฯ เต **อคฺคญฺญสุตฺเต** (ที. นิ. ๓.๑๒๐) วุตฺตนเยน ตํ รสปถวึ สายิตฺวา ตณฺหาภิภูตา อาลุปฺปการกํ ปริภุญฺชิตุํ อุปกฺกมนฺติฯ

อถ เตสํ สยํปภา อนฺตรธายติ, อนฺธกาโร โหติฯ เต อนฺธการํ ทิสฺวา ภายนฺติฯ ตโต เนสํ ภยํ นาเสตฺวา สูรภาวํ ชนยนฺตํ ปริปุณฺณปญฺญาสโยชนํ สูริยมณฺฑลํ ปาตุภวติฯ เต ตํ ทิสฺวา ‘‘อาโลกํ ปฏิลภิมฺหา’’ติ หฏฺฐตุฏฺฐา หุตฺวา ‘‘อมฺหากํ ภีตานํ ภยํ นาเสตฺวา สูรภาวํ ชนยโนฺต อุฏฺฐิโต, ตสฺมา สูริโย โหตู’’ติ สูริโยเตฺววสฺส นามํ กโรนฺติฯ อถ สูริเย ทิวสํ อาโลกํ กตฺวา อตฺถงฺคเต ‘‘ยมฺปิ อาโลกํ ลภิมฺห, โสปิ โน นโฏฺฐ’’ติ ปุน ภีตา โหนฺติ, เตสํ เอวํ โหติ ‘‘สาธุ วตสฺส สเจ อญฺญํ อาโลกํ ลเภยฺยามา’’ติฯ เตสํ จิตฺตํ ญตฺวา วิย เอกูนปญฺญาสโยชนํ จนฺทมณฺฑลํ ปาตุภวติฯ เต ตํ ทิสฺวา ภิโยฺยโสมตฺตาย หฏฺฐตุฏฺฐา หุตฺวา ‘‘อมฺหากํ ฉนฺทํ ญตฺวา วิย อุฏฺฐิโต, ตสฺมา จโนฺท โหตู’’ติ จโนฺทเตฺววสฺส นามํ กโรนฺติฯ

เอวํ จนฺทิมสูริเยสุ ปาตุภูเตสุ นกฺขตฺตานิ ตารกรูปานิ ปาตุภวนฺติฯ ตโต ปภุติ รตฺตินฺทิวา ปญฺญายนฺติ อนุกฺกเมน จ มาสทฺธมาสอุตุสํวจฺฉราฯ จนฺทิมสูริยานํ ปน ปาตุภูตทิวเสเยว สิเนรุจกฺกวาฬหิมวนฺตปพฺพตา ปาตุภวนฺติ ฯ เต จ โข อปุพฺพํ อจริมํ ผคฺคุณปุณฺณมทิวเสเยว ปาตุภวนฺติฯ กถํ? ยถา นาม กงฺคุภตฺต ปจฺจมาเน เอกปฺปหาเรเนว ปุพฺพุฬกา อุฏฺฐหนฺติ, เอเก ปเทสา ถูปถูปา โหนฺติ, เอเก นินฺนนินฺนา เอเก สมสมา, เอวเมวํ ถูปถูปฏฺฐาเน ปพฺพตา โหนฺติ นินฺนนินฺนฏฺฐาเน สมุทฺทา สมสมฏฺฐาเน ทีปาติฯ

อถ เตสํ สตฺตานํ รสปถวึ ปริภุญฺชนฺตานํ กเมน เอกเจฺจ วณฺณวโนฺต, เอกเจฺจ ทุพฺพณฺณา โหนฺติฯ ตตฺถ วณฺณวโนฺต ทุพฺพเณฺณ อติมญฺญนฺติฯ เตสํ อติมานปจฺจยา สา รสปถวี อนฺตรธายติ, ภูมิปปฺปฏโก ปาตุภวติฯ อถ เตสํ เตเนว นเยน โสปิ อนฺตรธายติ, ปทาลตา ปาตุภวติฯ เตเนว นเยน สาปิ อนฺตรธายติ, อกฏฺฐปาโก สาลิ ปาตุภวติ อกโณ อถุโส สุโทฺธ สุคนฺธา ตณฺฑุลปฺผโลฯ ตโต เนสํ ภาชนานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ เต สาลึ ภาชเน ฐเปตฺวา ปาสาณปิฏฺฐิยํ ฐเปนฺติฯ สยเมว ชาลาสิขา อุฏฺฐหิตฺวา ตํ ปจติฯ โส โหติ โอทโน สุมนชาติปุปฺผสทิโสฯ น ตสฺส สูเปน วา พฺยญฺชเนน วา กรณียํ อตฺถิ, ยํ ยํ รสํ ภุญฺชิตุกามา โหนฺติ, ตํ ตํ รโสว โหติฯ เตสํ ตํ โอฬาริกํ อาหารํ อาหรยตํ ตโต ปภุติ มุตฺตกรีสํ สญฺชายติฯ อถ เนสํ ตสฺส นิกฺขมนตฺถาย วณมุขานิ ปภิชฺชนฺติ ฯ ปุริสสฺส ปุริสภาโว, อิตฺถิยา อิตฺถิภาโว ปาตุภวติฯ ตตฺร สุทํ อิตฺถี ปุริสํ, ปุริโส จ อิตฺถึ อติเวลํ อุปนิชฺฌายติฯ เตสํ อติเวลํ อุปนิชฺฌายนปจฺจยา กามปริฬาโห อุปฺปชฺชติฯ ตโต เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวนฺติฯ เต อสทฺธมฺมปฏิเสวนปจฺจยา วิญฺญูหิ ครหิยมานา วิเหฐิยมานา ตสฺส อสทฺธมฺมสฺส ปฏิจฺฉาทนเหตุ อคารานิ กโรนฺติฯ เต อคารํ

อชฺฌาวสมานา อนุกฺกเมน อญฺญตรสฺส อลสชาติกสฺส สตฺตสฺส ทิฏฺฐานุคตึ อาปชฺชนฺตา สนฺนิธึ กโรนฺติฯ ตโต ปภุติ กโณปิ ถุโสปิ ตณฺฑุลํ ปริโยนนฺธติ, ลายิตฏฺฐานมฺปิ น ปฏิวิรูหติฯ เต สนฺนิปติตฺวา อนุตฺถุนนฺติ ''ปาปกา วต โภ ธมฺมา สเตฺตสุ ปาตุภูตา, มยญฺหิ ปุพฺเพ มโนมยา อหุมฺหา''ติ **อคฺคญฺญสุเตฺต** (ที. นิ. ๓.๑๒๘) วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตพฺพํฯ ตโต มริยาทํ ฐเปนฺติฯ

อถ อญฺญตโร สโตฺต อญฺญสฺส ภาคํ อทินฺนํ อาทิยติฯ ตํ ทฺวิกฺขตฺตุํ ปริภาสิตฺวา ตติยวาเร ปาณิเลฑฺฑุทณฺฑเหิ ปหรนฺติฯ เต เอวํ อทินฺนาทานครหมุสาวาททณฺฑาทาเนสุ อุปฺปเนฺนสุ สนฺนิปติตฺวา จินฺตยนฺติ ''ยํนูน มยํ เอกํ สตฺตํ สมฺมเนฺนยฺยาม, โย โน สมฺมา ขียิตพฺพํ ขีเยยฺย, ครหิตพฺพํ ครเหยฺย, ปพฺพาเชตพฺพํ ปพฺพาเชยฺยฯ มยํ ปนสฺส สาลีนํ ภาคํ อนุปทสฺสามา''ติฯ เอวํ กตสนฺนิฏฺฐาเนสุ ปน สเตฺตสุ อิมสฺมึ ตาว กเปฺป อยเมว ภควา โพธิสตฺตภูโต เตน สมเยน เตสุ สเตฺตสุ อภิรูปตโร จ ทสฺสนียตโร จ มเหสกฺขตโร จ พุทฺธิสมฺปโนฺน ปฏิพโล นิคฺคหปคฺคหํ กาตุํฯ เต ตํ อุปสงฺกมิตฺวา ยาจิตฺวา สมฺมนฺนิํสุฯ โส ''เตน มหาชเนน สมฺมโตติ **มหาสมฺมโต,** เขตฺตานํ อธิปตีติ **ขตฺติโย,** ธเมฺมน สเมน ปเร รเญฺชตีติ **ราชา''**ติ ตีหิ นาเมหิ ปญฺญายิตฺถฯ ยญฺหิ โลเก อจฺฉริยฏฺฐานํ, โพธิสโตฺตว ตตฺถ อาทิปุริโสติฯ เอวํ โพธิสตฺตํ อาทิํ กตฺวา ขตฺติยมณฺฑเล สณฺฐิเต อนุปุเพฺพน พฺราหฺมณาทโยปิ วณฺณา สณฺฐหิํสุฯ ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว ชาลูปเจฺฉโท, อิทเมกมสเงฺขยฺยํ **สํวโฏฺฏ**ติ วุจฺจติฯ กปฺปวินาสกชาลูปเจฺฉทโต ยาว โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬปริปูรโก สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทํ ทุติยมสเงฺขยฺยํ **สํวฏฺฏฏฺฐายี**ติ วุจฺจติฯ สมฺปตฺติมหาเมฆโต ยาว จนฺทิมสูริยปาตุภาโว, อิทํ ตติยมสเงฺขยฺยํ **วิวโฏฺฏ**ติ วุจฺจติฯ จนฺทิมสูริยปาตุภาวโต ยาว ปุน กปฺปวินาสกมหาเมโฆ, อิทํ จตุตฺถมสเงฺขยฺยํ **วิวฏฺฏฏฺฐายี**ติ วุจฺจติฯ อิมานิ จตฺตาริ อสเงฺขยฺยานิ เอโก มหากโปฺป โหติฯ เอวํ ตาว อคฺคินา วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํฯ

ยสฺมิํ ปน สมเย กโปฺป อุทเกน นสฺสติ, อาทิโตว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ อุฏฺฐหิตฺวาติ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว วิตฺถาเรตพฺพํฯ อยํ ปน วิเสโส – ยถา ตตฺถ ทุติโย สูริโย, เอวมิธ กปฺปวินาสโก ขารูทกมหาเมโฆ อุฏฺฐาติฯ โส อาทิโต สุขุมํ สุขุมํ วสฺสโนฺต อนุกฺกเมน มหาธาราหิ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานํ ปูเรโนฺต วสฺสติฯ ขารูทเกน ผุฏฺฐผุฏฺฐา ปถวีปพฺพตาทโย วิลียนฺติฯ อุทกํ สมนฺตโต วาเตหิ ธารียติฯ ปถวิโต ยาว ทุติยชฺฌานภูมิํ อุทกํ คณฺหาติ, ตตฺถ ตโยปิ พฺรหฺมโลเก วิลียาเปตฺวา สุภกิเณฺห อาหจฺจ ติฏฺฐติฯ ตํ ยาว อณุมตฺตมฺปิ สงฺขารคตํ อตฺถิ, ตาว น วูปสมฺมติฯ

อุทกานุคตํ ปน สพฺพสงฺขารคตํ อภิภวิตฺวา สหสา วูปสมฺมติ, อนฺตรธานํ คจฺฉติฯ เหฏฺฐาอากาเสน สห อุปริอากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรติ สพฺพํ วุตฺตสทิสํฯ เกวลํ ปนิธ อาภสฺสรพฺรหฺมโลกํ อาทิํ กตฺวา โลโก ปาตุภวติฯ สุภกิณฺหโต จ จวิตฺวา อาภสฺสรฏฺฐานาทีสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติฯ ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว กปฺปวินาสกขารูทกูปเจฺฉโท, อิทเมกํ อสเงฺขยฺยํฯ อุทกูปเจฺฉทโต ยาว สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทํ ทุติยมสเงฺขยฺยํฯ สมฺปตฺติมหาเมฆโต…เป.… อิมานิ จตฺตาริ อสเงฺขยฺยานิ เอโก มหากโปฺป โหติฯ เอวํ อุทเกน วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํฯ

ยสฺมิํ ปน สมเย กโปฺป วาเตน วินสฺสติ, อาทิโตว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ วุฏฺฐหิตฺวาติ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว วิตฺถาเรตพฺพํฯ อยํ ปน วิเสโส – ยถา ตตฺถ ทุติยสูริโย, เอวมิธ กปฺปวินาสนตฺถํ วาโต สมุฏฺฐาติฯ โส ปฐมํ ถูลรชํ อุฏฺฐาเปติ, ตโต สณฺหรชํ สุขุมวาลิกํ ถูลวาลิกํ สกฺขร

ปาสาณาทโยติ ยาว กูฏาคารมเตฺต ปาสาเณ วิสมฏฺฐาเน ฐิตมหารุกฺเข จ อุฏฺฐาเปติฯ เต ปถวิโต นภมุคฺคตา น ปุน ปตนฺติ, ตเตฺถว จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา อภาวํ คจฺฉนฺติฯ อถานุกฺกเมน เหฏฺฐามหาปถวิยา วาโต สมุฏฺฐหิตฺวา ปถวึ ปริวเตฺตตฺวา อุทฺธํ มูลํ กตฺวา อากาเส ขิปติฯ โยชนสตปฺปมาณา ปถวิปฺปเทสา ทฺวิโยชนติโยชนจตุโยชนปญฺจโยชนสตปฺปมาณาปิ ภิชฺชิตฺวา วาตเวคุกฺขิตฺตา อากาเสเยว จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา อภาวํ คจฺฉนฺติฯ จกฺกวาฬปพฺพตมฺปิ สิเนรุปพฺพตมฺปิ วาโต อุกฺขิปิตฺวา อากาเส ขิปติฯ เต อญฺญมญฺญํ อภิหนฺตฺวา จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา วินสฺสนฺติฯ เอเตเนว อุปาเยน ภูมฏฺฐกวิมานานิ จ อากาสฏฺฐกวิมานานิ จ วินาเสนฺโต ฉ กามาวจรเทวโลเก วินาเสตฺวา โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิ วินาเสติฯ ตตฺถ จกฺกวาฬา จกฺกวาเฬหิ, หิมวนฺตา หิมวเนฺตหิ, สิเนรู สิเนรูหิ อญฺญมญฺญํ สมาคนฺตฺวา จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา วินสฺสนฺติฯ ปถวิโต ยาว ตติยชฺฌานภูมึ วาโต คณฺหาติ, ตตฺถ ตโย พฺรหฺมโลเก วินาเสตฺวา เวหปฺผเล อาหจฺจ ติฏฺฐติฯ เอวํ สพฺพสงฺขารคตํ วินาเสตฺวา สยมฺปิ วินสฺสติฯ เหฏฺฐาอากาเสน สห อุปริอากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรติ สพฺพํ วุตฺตสทิสํฯ อิธ ปน สุภกิณฺหพฺรหฺมโลกํ อาทึ กตฺวา โลโก ปาตุภวติฯ เวหปฺผลโต จ จวิตฺวา สุภกิณฺหฏฺฐานาทีสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติฯ ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว กปฺปวินาสกวาตูปเจฺฉโท, อิทเมกํ อสเงฺขยฺยํฯ วาตูปเจฺฉทโต ยาว สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทํ ทุติยมสเงฺขยฺยํ…เป.… อิมานิ จตฺตาริ อสเงฺขยฺยานิ เอโก มหากโปฺป โหติฯ เอวํ วาเตน วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํฯ

กึ การณา เอวํ โลโก วินสฺสติ? อกุสลมูลการณาฯ อกุสลมูเลสุ หิ อุสฺสเนฺนสุ เอวํ โลโก วินสฺสติฯ โส จ โข ราเค อุสฺสนฺนตเร อคฺคินา วินสฺสติ, โทเส อุสฺสนฺนตเร อุทเกน วินสฺสติฯ เกจิ ปน ‘‘โทเส อุสฺสนฺนตเร อคฺคินา, ราเค อุทเกนา’’ติ วทนฺติฯ โมเห อุสฺสนฺนตเร วาเตน วินสฺสติฯ เอวํ วินสฺสโนฺตปิ จ นิรนฺตรเมว สตฺต วาเร อคฺคินา นสฺสติ, อฏฺฐเม วาเร อุทเกนฯ ปุน สตฺต วาเร อคฺคินา, อฏฺฐเม วาเร อุทเกนาติ เอวํ อฏฺฐเม อฏฺฐเม วาเร วินสฺสโนฺต สตฺตกฺขตฺตุํ อุทเกน วินสฺสิตฺวา ปุน สตฺต วาเร อคฺคินา นสฺสติฯ เอตฺตาวตา เตสฏฺฐิ กปฺปา อตีตา โหนฺติฯ เอตฺถนฺตเร อุทเกน นสฺสนวารํ สมฺปตฺตมฺปิ ปฏิพาหิตฺวา ลทฺโธกาโส วาโต ปริปุณฺณจตุสฏฺฐิกปฺปายุเก สุภกิเณฺห วิทฺธํเสโนฺต โลกํ วินาเสติฯ

ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรโนฺตปิ จ กปฺปานุสฺสรณโก ภิกฺขุ เอเตสุ กเปฺปสุ อเนเกปิ สํวฏฺฏกเปฺป อเนเกปิ วิวฏฺฏกเปฺป อเนเกปิ สํวฏฺฏวิวฏฺฏกเปฺป อนุสฺสรติฯ **สํวฏฺฏกเปฺป วิวฏฺฏกเปฺป**ติ จ กปฺปสฺส อฑฺฒํ คเหตฺวา วุตฺตํฯ **สํวฏฺฏวิวฏฺฏกเปฺป**ติ สกลกปฺปํ คเหตฺวา วุตฺตํฯ กถํ อนุสฺสรตีติ เจ? **อมุตฺราสิ**นฺติอาทินา นเยนฯ ตตฺถ **อมุตฺราสิ**นฺติ อมุมฺหิ สํวฏฺฏกเปฺป อหํ อมุมฺหิ ภเว วา โยนิยา วา คติยา วา วิญฺญาณฏฺฐิติยา วา สตฺตาวาเส วา สตฺตนิกาเย วา อาสึฯ **เอวํนาโม**ติ ติโสฺส วา ผุโสฺส วาฯ **เอวํโคโตฺต**ติ กจฺจาโน วา กสฺสโป วาฯ อิทมสฺส อตีตภเว อตฺตโน นามโคตฺตานุสฺสรณวเสน วุตฺตํฯ สเจ ปน ตสฺมึ กาเล อตฺตโน วณฺณสมฺปตฺตึ วา ลูขปณีตชีวิกภาวํ วา สุขทุกฺขพหุลตํ วา อปฺปายุกทีฆายุกภาวํ วา อนุสฺสริตุกาโม โหติ, ตมฺปิ อนุสฺสรติเยวฯ เตนาห ‘‘เอวํวโณฺณ…เป.… เอวมายุปริยโนฺต’’ติฯ ตตฺถ **เอวํวโณฺณ**ติ โอทาโต วา สาโม วาฯ **เอวมาหาโร**ติ สาลิมํโสทนาหาโร วา ปวตฺตผลโภชโน วาฯ **เอวํสุขทุกฺขปฺปฏิสํเวที**ติ อเนกปฺปกาเรน กายิกเจตสิกานํ สามิสนิรามิสาทิปฺปเภทานํ วา สุขทุกฺขานํ ปฏิสํเวทีฯ **เอวมายุปริยโนฺต**ติ เอวํ วสฺสสตปริมาณายุปริยโนฺต วา จตุราสีติกปฺปสตสหสฺสายุปริยโนฺต วาฯ

โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทินฺติ โส อหํ ตโต ภวโต โยนิโต คติโต วิญฺญาณฏฺฐิติโต สตฺตาวาสโต สตฺตนิกายโต วา จุโต ปุน อมุกสฺมึ นาม ภเว โยนิยา คติยา วิญฺญาณฏฺฐิติยา

สตฺตาวาเส สตฺตนิกาเย วา อุทปาทึฯ **ตตฺราปาสิ**นฺติ อถ ตตฺราปิ ภเว โยนิยา คติยา วิญฺญาณฏฺฐิติยา สตฺตาวาเส สตฺตนิกาเย วา ปุน อโหสิํฯ **เอวํนาโม**ติอาทิ วุตฺตนยเมวฯ อปิจ ยสฺมา **อมุตฺราสิ**นฺติ อิทํ อนุปุพฺเพน อาโรหนฺตสฺส ยาวติจฺฉกํ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๑๐) อนุสฺสรณํ, **โส ตโต จุโต**ติ ปฏินิวตฺตนฺตสฺส ปจฺจเวกฺขณํ, ตสฺมา **อิธูปปนฺโน**ติ อิมิสฺสา อิธูปปตฺติยา อนนฺตรเมวสฺส อุปฺปตฺติฏฺฐานํ สนฺธาย **อมุตฺร อุทปาทิ**นฺติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ตตฺราปาสิ**นฺติ เอวมาทิ ปนสฺส ตตฺร อิมิสฺสา อุปฺปตฺติยา อนนฺตเร อุปฺปตฺติฏฺฐาเน นามโคตฺตาทีนํ อนุสฺสรณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ **โส ตโต จุโต อิธูปปนฺโน**ติ สฺวาหํ ตโต อนนฺตรูปปตฺติฏฺฐานโต จุโต อิธ อมุกสฺมิํ นาม ขตฺติยกุเล วา พฺราหฺมณกุเล วา นิพฺพตฺโตติฯ **อิตี**ติ เอวํฯ **สาการํ สอุทฺเทส**นฺติ นามโคตฺตวเสน สอุทฺเทสํ, วณฺณาทิวเสน สาการํฯ นามโคตฺเตน หิ สตฺโต ติสฺโส ผุสฺโส กสฺสโปติ อุทฺทิสียติ, วณฺณาทีหิ สาโม โอทาโตติ นานตฺตโต ปญฺญายติฯ ตสฺมา นามโคตฺตํ อุทฺเทโส, อิตเร อาการาติฯ

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๔. ทิพฺพจกฺขุญาณนิทฺเทสวณฺณนา

๑๐๖. ทิพฺพจกฺขุญาณนิทฺเทเส **อาโลกสญฺญํ มนสิ กโรตี**ติ ทิวา วา รตฺติํ วา สูริยโชติจนฺทมณิอาโลกํ อาโลโกติ มนสิ กโรติฯ เอวํ มนสิกโรโนฺต จ อาโลโกติ สญฺญํ มนสิ ปวตฺตนโต ‘‘อาโลกสญฺญํ มนสิ กโรตี’’ติ วุจฺจติฯ **ทิวาสญฺญํ อธิฏฺฐาตี**ติ เอวํ อาโลกสญฺญํ มนสิกริตฺวา ทิวาติ สญฺญํ ฐเปติฯ **ยถา ทิวา ตถา รตฺติ**นฺติ ยถา ทิวา อาโลโก ทิโฏฺฐ, ตเถว รตฺติมฺปิ มนสิ กโรติฯ **ยถา รตฺติํ ตถา ทิวา**ติ ยถา รตฺติํ อาโลโก ทิโฏฺฐ, ตเถว ทิวาปิ มนสิ กโรติฯ **อิติ วิวเฏน เจตสา**ติ เอวํ อปิหิเตน จิเตฺตนฯ **อปริโยนเทฺธนา**ติ สมนฺตโต อนเทฺธนฯ **สปฺปภาสํ จิตฺตํ ภาเวตี**ติ สโอภาสํ จิตฺตํ วเฑฺฒติฯ เอเตน ทิพฺพจกฺขุสฺส ปริกมฺมาโลการมฺมณํ จิตฺตํ กถิตํฯ อาโลกกสิณารมฺมณํ จตุตฺถชฺฌานเมว วา สนฺธาย วุตฺตํฯ ตเสฺสวํ ภาวยโต โอภาสชาตํ จิตฺตํ โหติ วิคตนฺธการาวรณํฯ เตน หิ ทิพฺพจกฺขุํ อุปฺปาเทตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน กุลปุเตฺตน อิมิสฺสาเยว ปาฬิยา อนุสาเรน กสิณารมฺมณํ อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สพฺพากาเรน อภินีหารกฺขมํ กตฺวา ‘‘เตโชกสิณํ โอทาตกสิณํ อาโลกกสิณ’’นฺติ อิเมสุ ตีสุ กสิเณสุ อญฺญตรํ อาสนฺนํ กาตพฺพํ, อุปจารชฺฌานโคจรํ กตฺวา วเฑฺฒตฺวา ฐเปตพฺพํ, น ตตฺถ อปฺปนา อุปฺปาเทตพฺพาติ อธิปฺปาโยฯ สเจ หิ อุปฺปาเทติ, ปาทกชฺฌานนิสฺสยํ โหติ, น ปริกมฺมนิสฺสยํฯ อิเมสุ จ ปน ตีสุ อาโลกกสิณํเยว เสฏฺฐตรํ, ตทนุโลเมน ปน อิตรํ กสิณทฺวยมฺปิ วุตฺตํฯ ตสฺมา อาโลกกสิณํ อิตเรสํ วา อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา จตฺตาริ ฌานานิ อุปฺปาเทตฺวา ปุน อุปจารภูมิยํเยว ฐตฺวา กสิณํ วเฑฺฒตพฺพํฯ วฑฺฒิตวฑฺฒิตฏฺฐานสฺส อโนฺตเยว รูปคตํ ปสฺสิตพฺพํฯ รูปคตํ ปสฺสโต ปนสฺส เตน พฺยาปาเรน ปริกมฺมจิเตฺตน อาโลกผรณํ อกุพฺพโต ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมติ, ตโต อาโลโก อนฺตรธายติ, ตสฺมิํ อนฺตรหิเต รูปคตมฺปิ น ทิสฺสติฯ อถาเนน ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานเมว ปวิสิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย อาโลโก ผริตโพฺพฯ เอวํ อนุกฺกเมน อาโลโก ถามคโต โหตีติฯ ‘‘เอตฺถ อาโลโก โหตู’’ติ ยตฺตกํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทติ, ตตฺถ อาโลโก ติฏฺฐติเยวฯ ทิวสมฺปิ นิสีทิตฺวา ปสฺสโต รูปทสฺสนํ โหติฯ ตตฺถ ยทา ตสฺส ภิกฺขุโน มํสจกฺขุสฺส อนาปาถคตํ อโนฺตกุจฺฉิคตํ หทยวตฺถุนิสฺสิตํ เหฏฺฐาปถวีตลนิสฺสิตํ ติโรกุฏฺฏปพฺพตปาการคตํ ปรจกฺกวาฬคตนฺติ อิทํ รูปํ ญาณจกฺขุสฺส อาปาถํ อาคจฺฉติ, มํสจกฺขุนา ทิสฺสมานํ วิย โหติ, ตทา ทิพฺพจกฺขุ อุปฺปนฺนํ โหติฯ ตเทว เจตฺถ รูปทสฺสนสมตฺถํ, น ปุพฺพภาคจิตฺตานิฯ

ตตฺรายํ ทิพฺพจกฺขุโน อุปฺปตฺติกฺกโม – วุตฺตปฺปการเมตํ รูปมารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ตเทว รูปมารมฺมณํ กตฺวา จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อิทํ ปน ญาณํ ''สตฺตานํ จุตูปปาเต ญาณ''นฺติปิ ''ทิพฺพจกฺขุญาณ''นฺติปิ วุจฺจติฯ ตํ ปเนตํ ปุถุชฺชนสฺส ปริปนฺถํ โหติฯ โส หิ ''ยตฺถ ยตฺถ อาโลโก โหตู''ติ อธิฏฺฐาติ, ตํ ตํ ปถวีสมุทฺทปพฺพเต วินิวิชฺฌิตฺวาปิ เอกาโลกํ โหติฯ อถสฺส ตตฺถ ภยานกานิ ยกฺขรกฺขสาทิรูปานิ ปสฺสโต ภยํ อุปฺปชฺชติฯ เตน จิตฺตวิเกฺขปํ ปตฺวา ฌานวิพฺภนฺตโก โหติฯ ตสฺมา รูปทสฺสเน อปฺปมเตฺตน ภวิตพฺพํฯ

สตฺตานํ จุตูปปาตญาณายาติ สตฺตานํ จุติยา จ อุปปาเต จ ญาณายฯ เยน ญาเณน สตฺตานํ จุติ จ อุปปาโต จ ญายติ, ตทตฺถํ ทิพฺพจกฺขุญาณตฺถนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **ทิเพฺพน จกฺขุนา**ติ วุตฺตตฺถเมวฯ **วิสุเทฺธนา**ติ จุตูปปาตทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา วิสุทฺธํฯ โย หิ จุติมตฺตเมว ปสฺสติ, น อุปปาตํ, โส อุเจฺฉททิฏฺฐึ คณฺหาติฯ โย อุปปาตเมว ปสฺสติ, น จุตึ, โส นวสตฺตปาตุภาวทิฏฺฐึ คณฺหาติฯ โย ปน ตทุภยํ ปสฺสติ, โส ยสฺมา ทุวิธมฺปิ ตํ ทิฏฺฐิคตมติวตฺตติ, ตสฺมาสฺส ตํ ทสฺสนํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุ โหติฯ อุภยเมฺปตํ พุทฺธปุตฺตา ปสฺสนฺติ ฯ เตน วุตฺตํ – ''จุตูปปาตทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา วิสุทฺธ''นฺติฯ มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา รูปทสฺสเนน **อติกฺกนฺตมานุสกํ,** มานุสกํ วา มํสจกฺขุํ อติกฺกนฺตตฺตา อติกฺกนฺตมานุสกํฯ เตน ทิเพฺพน จกฺขุนา วิสุเทฺธน อติกฺกนฺตมานุสเกนฯ

สเตฺต ปสฺสตีติ มนุสฺสานํ มํสจกฺขุนา วิย สเตฺต โอโลเกติฯ **จวมาเน อุปปชฺชมาเน**ติ เอตฺถ จุติกฺขเณ อุปปตฺติกฺขเณ วา ทิพฺพจกฺขุนา ทฎฺฐุํ น สกฺกา, เย ปน อาสนฺนจุติกา อิทานิ จวิสฺสนฺติฯ เต **จวมานา**ฯ เย จ คหิตปฏิสนฺธิกา สมฺปตินิพฺพตฺตา วา, เต **อุปปชฺชมานา**ติ อธิเปฺปตาฯ เต เอวรูเป จวมาเน จ อุปปชฺชมาเน จ ปสฺสตีติ ทเสฺสติฯ **หีเน**ติ โมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา หีนานํ ชาติกุลโภคาทีนํ วเสน หีฬิเต โอหีฬิเต โอญฺญาเต อวญฺญาเตฯ **ปณีเต**ติ อโมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา ตพฺพิปรีเตฯ **สุวเณฺณ**ติ อโทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา อิฏฺฐกนฺตมนาปวณฺณยุเตฺตฯ **ทุพฺพเณฺณ**ติ โทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา อนิฏฺฐากนฺตามนาปวณฺณยุเตฺต, อนภิรูเป วิรูเปติปิ อโตฺถฯ **สุคเต**ติ สุคติคเต, อโลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา อเฑฺฒ มหทฺธเนฯ **ทุคฺคเต**ติ ทุคฺคติคเต, โลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา ทลิเทฺท อปฺปนฺนปาเนฯ **ยถากมฺมูปเค**ติ ยํ ยํ กมฺมํ อุปจิตํ, เตน เตน อุปคเตฯ ตตฺถ ปุริเมหิ ''จวมาเน''ติอาทีหิ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจํ วุตฺตํ, อิมินา ปน ปเทน ยถากมฺมูปคญาณกิจฺจํฯ

ตสฺส จ ญาณสฺส อยมุปฺปตฺติกฺกโม – อิธ ภิกฺขุ เหฏฺฐานิรยาภิมุขํ อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา เนรยิเก สเตฺต ปสฺสติ มหาทุกฺขมนุภวมาเน, ตํ ทสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจเมวฯ โส เอวํ มนสิ กโรติ ''กึ นุ โข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ ทุกฺขมนุภวนฺตี''ติฯ อถสฺส ''อิทํ นาม กตฺวา''ติ ตํกมฺมารมฺมณํ ญาณมุปฺปชฺชติฯ ตถา อุปริเทวโลกาภิมุขํ อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา นนฺทนวนมิสฺสกวนผารุสกวนาทีสุ สเตฺต ปสฺสติ มหาสมฺปตฺตึ อนุภวมาเน, ตมฺปิ ทสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจเมวฯ โส เอวํ มนสิ กโรติ ''กึ นุ โข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ สมฺปตฺตึ อนุภวนฺตี''ติฯ อถสฺส ''อิทํ นาม กตฺวา''ติ ตํกมฺมารมฺมณํ ญาณมุปฺปชฺชติฯ อิทํ ยถากมฺมูปคญาณํ นามฯ อิมสฺส วิสุํ ปริกมฺมํ นาม นตฺถิฯ ยถา จิมสฺส, เอวํ อนาคตํสญาณสฺสาปิฯ ทิพฺพจกฺขุปาทกาเนว หิ อิมานิ ทิพฺพจกฺขุนา สเหว อิชฺฌนฺติฯ

อิเม วต โภโนฺตติอาทีสุ **อิเม**ติ ทิพฺพจกฺขุนา ทิฏฺฐานํ นิทสฺสนวจนํฯ **วตา**ติ อนุโลมวจนเตฺถ นิปาโตฯ **โภโนฺต**ติ ภวโนฺตฯ ทุฎฺฐุ จริตํ, ทุฏฺฐํ วา จริตํ กิเลสปูติกตฺตาติ ทุจฺจริตํ,

กาเยน ทุจฺจริตํ, กายโต วา อุปฺปนฺนํ ทุจฺจริตนฺติ **กายทุจฺจริตํ** ฯ อิตเรสุปิ เอเสว นโยฯ **สมนฺนาคตา**ติ สมงฺคีภูตาฯ **อริยานํ อุปวาทกา**ติ พุทฺธปเจฺจกพุทฺธสาวกานํ อริยานํ อนฺตมโส คิหิโสตาปนฺนานมฺปิ อนตฺถกามา หุตฺวา อนฺติมวตฺถุนา วา คุณปริธํสเนน วา อุปวาทกา, อโกฺกสกา ครหกาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ ‘‘นตฺถิ อิเมสํ สมณธมฺโม, อสฺสมณา เอเต’’ติ วทนฺโต อนฺติมวตฺถุนา อุปวทติ, ‘‘นตฺถิ อิเมสํ ฌานํ วา วิโมโกฺข วา มโคฺค วา ผลํ วา’’ติอาทีนิ วทนฺโต คุณปริธํสเนน อุปวทตีติ เวทิตโพฺพฯ โส จ ชานํ วา อุปวเทยฺย อชานํ วา, อุภยถาปิ อริยูปวาโทว โหติฯ ภาริยํ กมฺมํ อานนฺตริยสทิสํ สคฺคาวรณํ มคฺคาวรณญฺจ, สเตกิจฺฉํ ปน โหติฯ ตสฺมา โย อริยํ อุปวทติ, เตน คนฺตฺวา สเจ อตฺตนา วุฑฺฒตโร โหติ, อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา ‘‘อหํ อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตํ เม ขมาหี’’ติ ขมาเปตโพฺพฯ สเจ นวกตโร โหติ, วนฺทิตฺวา อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา อญฺชลิํ ปคฺคเหตฺวา ‘‘อหํ, ภเนฺต, ตุเมฺห อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตํ เม ขมถา’’ติ ขมาเปตโพฺพฯ สเจ ทิสาปกฺกโนฺต โหติ, สยํ วา คนฺตฺวา สทฺธิวิหาริกาทิเก วา เปเสตฺวา ขมาเปตโพฺพฯ สเจ นาปิ คนฺตุํ น เปเสตุํ สกฺกา โหติ, เย ตสฺมิํ วิหาเร ภิกฺขู วสนฺติ, เตสํ สนฺติกํ คนฺตฺวา สเจ นวกตรา โหนฺติ, อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา, สเจ วุฑฺฒตรา, วุเฑฺฒ วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตฺวา ‘‘อหํ, ภเนฺต, อสุกํ นาม อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ขมตุ เม โส อายสฺมา’’ติ วตฺวา ขมาเปตโพฺพฯ สมฺมุขา อกฺขมเนฺตปิ เอตเทว กาตพฺพํฯ สเจ เอกจาริกภิกฺขุ โหติ, เนว ตสฺส วสนฏฺฐานํ, น คตฏฺฐานํ ปญฺญายติ, เอกสฺส ปณฺฑิตสฺส ภิกฺขุโน สนฺติกํ คนฺตฺวา ‘‘อหํ, ภเนฺต, อสุกํ นาม อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตํ เม อนุสฺสรโต วิปฺปฏิสาโร โหติ, กิํ กโรมี’’ติ วตฺตพฺพํฯ โส วกฺขติ ‘‘ตุเมฺห มา จินฺตยิตฺถ, เถโร ตุมฺหากํ ขมติ, จิตฺตํ วูปสเมถา’’ติฯ เตนาปิ อริยสฺส คตทิสาภิมุเขน อญฺชลิํ ปคฺคเหตฺวา ‘‘ขมถา’’ติ วตฺตพฺพํฯ ยทิ โส ปรินิพฺพุโต โหติ, ปรินิพฺพุตมญฺจฏฺฐานํ คนฺตฺวา ยาว สิวถิกํ คนฺตฺวาปิ ขมาเปตพฺพํฯ เอวํ กเต เนว สคฺคาวรณํ, น มคฺคาวรณํ โหติ, ปากติกเมว โหตีติฯ

มิจฺฉาทิฏฺฐิกาติ วิปรีตทสฺสนาฯ **มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา**ติ มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน สมาทินฺนนานาวิธกมฺมา, เย จ มิจฺฉาทิฏฺฐิมูลเกสุ กายกมฺมาทีสุ อเญฺญปิ สมาทเปนฺติฯ เอตฺถ จ วจีทุจฺจริตคฺคหเณเนว อริยูปวาเท, มโนทุจฺจริตคฺคหเณน จ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สงฺคหิตายปิ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปุน วจนํ มหาสาวชฺชภาวทสฺสนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํฯ มหาสาวโชฺช หิ อริยูปวาโท อานนฺตริยสทิสตฺตาฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘เสยฺยถาปิ, สาริปุตฺต, ภิกฺขุ สีลสมฺปโนฺน สมาธิสมฺปโนฺน ปญฺญาสมฺปโนฺน ทิเฏฺฐว ธเมฺม อญฺญํ อาราเธยฺย, เอวํสมฺปทมิทํ สาริปุตฺต วทามิ ตํ วาจํ อปฺปหาย ตํ จิตฺตํ อปฺปหาย ตํ ทิฏฺฐิํ อปฺปฏินิสฺสชฺชิตฺวา ยถาภตํ นิกฺขิโตฺต, เอวํ นิรเย’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๔๙)ฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิโต จ มหาสาวชฺชตรํ นาม อญฺญํ นตฺถิฯ ยถาห – ‘‘นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ มหาสาวชฺชํ, ยถยิทํ, ภิกฺขเว, มิจฺฉาทิฏฺฐิ, มิจฺฉาทิฏฺฐิปรมานิ, ภิกฺขเว, วชฺชานี’’ติ (อ. นิ. ๑.๓๑๐)ฯ

กายสฺส เภทาติ อุปาทินฺนกฺขนฺธปริจฺจาคาฯ **ปรํ มรณา**ติ ตทนนฺตรํ อภินิพฺพตฺติกฺขนฺธคฺคหเณฯ อถ วา **กายสฺส เภทา**ติ ชีวิตินฺทฺริยสฺสุปเจฺฉทาฯ **ปรํ มรณา**ติ จุติจิตฺตโต อุทฺธํฯ **อปาย**นฺติ เอวมาทิ สพฺพํ นิรยเววจนเมวฯ นิรโย หิ สคฺคโมกฺขเหตุภูตา ปุญฺญสมฺมตา อยา อเปตตฺตา, สุขานํ วา อายสฺส อภาวา อปาโยฯ ทุกฺขสฺส คติ ปฏิสรณนฺติ **ทุคฺคติ,** โทสพหุลตาย วา ทุเฏฺฐน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คติ ทุคฺคติฯ วิวสา นิปตนฺติ ตตฺถ ทุกฺกฏการิโนติ **วินิปาโต,** วินสฺสนฺตา วา เอตฺถ ปตนฺติ สมฺภิชฺชมานงฺคปจฺจงฺคาติปิ วินิปาโตฯ นตฺถิ เอตฺถ อสฺสาทสญฺญิโต อโยติ **นิรโย**ฯ

อถ วา อปายคฺคหเณน ติรจฺฉานโยนึ ทีเปติฯ ติรจฺฉานโยนิ หิ อปาโย สุคติโต อเปตตฺตา, น ทุคฺคติ มเหสกฺขานํ นาคราชาทีนํ สมฺภวโตฯ ทุคฺคติคฺคหเณน เปตฺติวิสยํฯ โส หิ อปาโย เจว ทุคฺคติ จ สุคติโต อเปตตฺตา ทุกฺขสฺส จ คติภูตตฺตา, น ตุ วินิปาโต อสุรสทิสํ อวินิปติตตฺตาฯ วินิปาตคฺคหเณน อสุรกายํฯ โส หิ ยถาวุตฺเตน อตฺเถน อปาโย เจว ทุคฺคติ จ สพฺพสมุสฺสเยหิ จ วินิปติตตฺตา วินิปาโตติ วุจฺจติฯ นิรยคฺคหเณน อวีจิอาทิมเนกปฺปการํ นิรยเมวาติฯ **อุปปนฺนา**ติ อุปคตา, ตตฺถ อภินิพฺพตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ วุตฺตวิปริยาเยน สุกฺกปกฺโข เวทิตพฺโพฯ

อยํ ปน วิเสโส – ตตฺถ สุคติคฺคหเณน มนุสฺสคติปิ สงฺคยฺหติ, สคฺคคฺคหเณน เทวคติเยวฯ ตตฺถ สุนฺทรา คตีติ **สุคติ**ฯ รูปาทีหิ วิสเยหิ สุฏฺฐุ อโคฺคติ **สโคฺค**ฯ โส สโพฺพปิ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน **โลโก**ติ อยํ วจนโตฺถฯ อิติ ‘‘ทิเพฺพน จกฺขุนา’’ติอาทิ สพฺพํ นิคมนวจนํฯ เอวํ ทิเพฺพน จกฺขุนา ปสฺสตีติ อยเมตฺถ สเงฺขปโตฺถติฯ

ทิพฺพจกฺขุญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปญฺจญาณปกิณฺณกํ

อิเมสุ ปญฺจสุ ญาเณสุ **อิทฺธิวิธญาณํ** ปริตฺตมหคฺคตอตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน สตฺตสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ **โสตธาตุวิสุทฺธิญาณํ** ปริตฺตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ **เจโตปริยญาณํ** ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนพหิทฺธารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ **ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ**

ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอตีตอชฺฌตฺตพหิทฺธานวตฺตพฺพารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ **ทิพฺพจกฺขุญาณํ** ปริตฺตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ **ยถากมฺมูปคญาณํ** ปริตฺตมหคฺคตอตีตอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน ปญฺจสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ **อนาคตํสญาณํ** ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอนาคตอชฺฌตฺตพหิทฺธานวตฺตพฺพารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตตีติฯ

ปญฺจญาณปกิณฺณกํ นิฏฺฐิตํฯ

๕๕. อาสวกฺขยญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๐๗. อาสวกฺขยญาณนิเทฺทเส **อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยา**ทีนิ วุตฺตตฺถานิฯ **กติ ฐานานิ คจฺฉตี**ติ เอเกกสฺส อุปฺปตฺติฏฺฐานนิยมนตฺถํ ปุจฺฉาฯ **เอกํ ฐานํ คจฺฉตี**ติ เอกสฺมึ ฐาเน อุปฺปชฺชตีติ วุตฺตํ โหติฯ อุปฺปตฺติโอกาสฏฺฐานญฺหิ ติฏฺฐติ เอตฺถาติ ฐานนฺติ วุจฺจติฯ **ฉ ฐานานี**ติ ฉ มคฺคผลกฺขเณฯ อินฺทฺริยานํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยาทีสุ ตีสุ เอเกกเมว อธิกํ โหตีติ ทสฺสนตฺถํ **สทฺธินฺทฺริยํ อธิโมกฺขปริวารํ โหตี**ติอาทิ วุตฺตํฯ ยถา ‘‘สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิโมกฺขโฏฺฐ’’ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๑.๑๒) อธิโมกฺขาทโย สทฺธินฺทฺริยาทีนํ กิจฺจวเสน วุตฺตา, เอวมิธาปิ ‘‘อธิโมกฺขปริวารํ โหตี’’ติ สทฺธินฺทฺริยํ อธิโมกฺขเตฺถน ปริวารํ โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **ปริวาร**นฺติ จ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตฯ **ปญฺญินฺทฺริย**นฺติ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยเมว ปชานนสภาวทสฺสนตฺถํ วิสุํ กตฺวา วุตฺตํฯ อภิธเมฺมปิ (วิภ. ๒๑๙) หิ ปญฺญาย กิจฺจวิเสสทสฺสนตฺถํ มคฺคกฺขเณ จ ผลกฺขเณ จ เอกาว ปญฺญา อฏฺฐธา

วิภตฺตาฯ **อภิสนฺทนปริวาร**นฺติ นฺหานิยจุณฺณานํ อุทกํ วิย จิตฺตเจตสิกานํ สิเนหนกิจฺเจน ปริวารํ โหติฯ อิทํ โสมนสฺสสมฺปยุตฺตมคฺควเสเนว วุตฺตํฯ อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตมคฺเค ปน โสมนสฺสินฺทฺริยฏฺฐาเน อุเปกฺขินฺทฺริยํ ทฏฺฐพฺพํฯ ตํ ปน สมฺปยุตฺตานํ นาติอุปพฺรูหนปริวารนฺติ คเหตพฺพํฯ **ปวตฺตสนฺตตาธิปเตยฺยปริวาร**นฺติ ปวตฺตา สนฺตติ ปวตฺตสนฺตติ, วตฺตมานสนฺตานนฺติ อโตฺถฯ อธิปติภาโว อาธิปเตยฺยํ, ปวตฺตสนฺตติยา อาธิปเตยฺยํ ปวตฺตสนฺตตาธิปเตยฺยํฯ วตฺตมานชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปริปวตฺติยา จ ปจฺจยตฺตา ปุพฺพาปรวเสน ปวตฺตสนฺตติยา อธิปติภาเวน อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยสฺส ปริวารํ โหติฯ

โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ชาตา ธมฺมาติอาทิ สเพฺพสํ มคฺคสมฺปยุตฺตกานํ วณฺณภณนตฺถํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **มคฺคกฺขเณ ชาตา**ติ มคฺคสมุฏฺฐิตา เอว, น อเญฺญฯ ยสฺมา ปน มคฺคสมุฏฺฐิตมฺปิ รูปํ กุสลาทินามํ น ลภติ, ตสฺมา ตํ อปเนโนฺต **ฐเปตฺวา จิตฺตสมุฏฺฐานํ รูป**นฺติ อาหฯ สเพฺพว หิ เต ธมฺมา กุจฺฉิตานํ สลนาทีหิ อเตฺถหิ **กุสลา**ฯ เต อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมานา นตฺถิ เอเตสํ อาสวาติ **อนาสวา**ฯ วฏฺฏมูลํ ฉินฺทนฺตา นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา วฏฺฏโต นิยฺยนฺตีติ **นิยฺยานิกา**ฯ กุสลากุสลสงฺขาตา จยา อเปตตฺตา อปจยสงฺขาตํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตนโต อปจยํ คจฺฉนฺตีติ **อปจยคามิโน,** ปวตฺตํ อปจินนฺตา วิทฺธํเสนฺตา คจฺฉนฺตีติปิ อปจยคามิโนฯ โลเก อปริยาปนฺนภาเวน โลกโต อุตฺตรา อุตฺติณฺณาติ **โลกุตฺตรา**ฯ นิพฺพานํ อารมฺมณํ เอเตสนฺติ **นิพฺพานารมฺมณา**ฯ

อิมานิ อฏฺฐินฺทฺริยานีติอาทิ ปุเพฺพ วุตฺตปริวารภาวสฺส จ เตน สหคตาทิภาวสฺส จ อาทิวุตฺตอาการานญฺจ ทีปนตฺถํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อฏฺฐินฺทฺริยานี**ติ ปุเพฺพ วุตฺตนเยน ปญฺญินฺทฺริเยน สห อฏฺฐฯ **สหชาตปริวารา**ติ อฏฺฐสุ เอเกเกน สห อิตเร อิตเร สตฺต สหชาตา หุตฺวา ตสฺส สหชาตปริวารา โหนฺติฯ ตเถว อญฺญํ อญฺญสฺส อญฺญํ อญฺญสฺสาติ เอวํ **อญฺญมญฺญปริวารา** โหนฺติฯ ตเถว อญฺญมญฺญํ **นิสฺสยปริวารา สมฺปยุตฺตปริวารา** จ โหนฺติฯ **สหคตา**ติ เตน อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริเยน สห เอกุปฺปาทาทิภาวํ คตาฯ **สหชาตา**ติ เตเนว สห ชาตาฯ **สํสฏฺฐา**ติ เตเนว สห มิสฺสิตาฯ **สมฺปยุตฺตา**ติ เตเนว สมํ เอกุปฺปาทาทิปกาเรหิ ยุตฺตาฯ **เตวา**ติ เต เอว อฏฺฐ อินฺทฺริยธมฺมาฯ **ตสฺสา**ติ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยสฺสฯ **อาการา**ติ ปริวารโกฏฺฐาสาฯ

ผลกฺขเณ ชาตา ธมฺมา สเพฺพว อพฺยากตา โหนฺตีติ รูปสฺสปิ อพฺยากตตฺตา จิตฺตสมุฏฺฐานรูเปน สห วุตฺตาฯ มคฺคเสฺสว กุสลตฺตา นิยฺยานิกตฺตา อปจยคามิตฺตา จ ผลกฺขเณ ‘‘กุสลา’’ติ จ ‘‘นิยฺยานิกา’’ติ จ ‘‘อปจยคามิโน’’ติ จ น วุตฺตํฯ **อิตี**ติอาทิ วุตฺตปฺปการนิคมนํฯ ตตฺถ **อฏฺฐฏฺฐกานี**ติ อฏฺฐสุ มคฺคผเลสุ เอเกกสฺส อฏฺฐกสฺส วเสน อฏฺฐ อินฺทฺริยอฏฺฐกานิฯ **จตุสฏฺฐิ โหนฺตี**ติ จตุสฏฺฐิ อาการา โหนฺติฯ **อาสวา**ติอาทิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถเมว ฯ อิธ อรหตฺตมคฺคเวชฺฌเยว อาสเว อวตฺวา เสสมคฺคตฺตยวชฺฌานมฺปิ วจนํ อาสวกฺขยวจนสามญฺญมเตฺตน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อรหตฺตมคฺคญาณเมว หิ เกจิ อาสเว อเสเสตฺวา อาสวานํ เขปนโต ‘‘ขเย ญาณ’’นฺติ วุจฺจติฯ ตสฺมาเยว จ อรหาเยว ขีณาสโวติ วุจฺจตีติฯ

อาสวกฺขยญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๖-๖๓. สจฺจญาณจตุกฺกทฺวยนิเทฺทสวณฺณนา

๑๐๘-๙. สจฺจญาณจตุกฺกทฺวยนิเทฺทเส **ทุกฺขสฺส ปีฬนโฏฺฐ**ติอาทีนิ วุตฺตตฺถาเนวฯ **มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณํ ทุเกฺขเปตํ ญาณ**นฺติอาทิ อนนฺตรจตุเกฺก วิย เอกาภิสมยวเสน

วุตฺตํฯ ทุวิธญฺหิ สจฺจญาณํ โลกิยํ โลกุตฺตรญฺจฯ โลกิกํ ทุวิธํ อนุโพธญาณํ ปจฺจเวกฺขณญาณญฺจฯ **อนุโพธญาณํ** อาทิกมฺมิกสฺส อนุสฺสวาทิวเสน นิโรเธ มเคฺค จ ปวตฺตติ, ทุเกฺข สมุทเย จ อารมฺมณกรณวเสนฯ **ปจฺจเวกฺขณญาณํ** ปฏิวิทฺธสจฺจสฺส จตูสฺปิ สเจฺจสุ อารมฺมณกรณวเสนฯ โลกุตฺตรํ ปฏิเวธญาณํ นิโรธมารมฺมณํ กตฺวา กิจฺจโต จตฺตาริ สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติฯ ยถาห – ''โย, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธมฺปิ ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธคามินิํ ปฏิปทมฺปิ ปสฺสตี''ติ (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) สพฺพํ วตฺตพฺพํฯ อิธาปิ อิมินา วาเรน อิทเมว วุตฺตํฯ ตํ ปน โลกุตฺตรมฺปิ ''ทุเกฺข ญาณ''นฺติอาทีนิ นามานิ ลภตีติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ อิธ ปน โลกิกญาณเมว อธิเปฺปตํฯ ตสฺมาเยว จ **ตตฺถ กตมํ ทุเกฺข ญาณ**นฺติอาทิมาหฯ

ตตฺถ **ทุกฺขํ อารพฺภา**ติ ทุกฺขสจฺจํ อาลมฺพิตฺวา, อารมฺมณํ กตฺวาติ อโตฺถฯ **ปญฺญา**ติอาทีสุ ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส ปากฏกรณสงฺขาเตน ปญฺญาปนเฏฺฐน **ปญฺญา,** เตน เตน วา อนิจฺจาทินา ปกาเรน ธเมฺม ชานาตีติปิ ปญฺญาฯ อิทมสฺสา สภาวปทํฯ ปชานนากาโร **ปชานนา**ฯ อนิจฺจาทีนิ วิจินาตีติ **วิจโยฯ ปวิจโย**ติ อุปสเคฺคน ปทํ วฑฺฒิตํ, ปกาเรน วิจโยติ อโตฺถฯ จตุสจฺจธมฺมํ วิจินาตีติ **ธมฺมวิจโย**ฯ อนิจฺจาทีนํ สมฺมา ลกฺขณวเสน **สลฺลกฺขณา**ฯ สา เอว อุปสคฺคนานเตฺตน **อุปลกฺขณา ปจฺจุปลกฺขณา**ติ วุตฺตาฯ ภุสํ ลกฺขณา เต เต อนิจฺจาทิธเมฺม ปฏิจฺจ อุปลกฺขณาติ อโตฺถฯ ปณฺฑิตภาโว **ปณฺฑิจฺจํ**ฯ กุสลภาโว **โกสลฺลํ**ฯ นิปุณภาโว **เนปุญฺญํ**ฯ อนิจฺจาทีนํ วิภาวนวเสน **เวภพฺยา**ฯ อนิจฺจาทีนํ จินฺตนกวเสน **จินฺตา,** ยสฺส อุปฺปชฺชติ, ตํ อนิจฺจาทีนิ จินฺตาเปตีติปิ จินฺตาฯ อนิจฺจาทีนิ อุปปริกฺขตีติ **อุปปริกฺขาฯ ภูรี**ติ ปถวีฯ อยมฺปิ สณฺหเฏฺฐน วิตฺถตเฏฺฐน จ ภูรี วิยาติ ภูรีฯ อถ วา ปญฺญาเยว ภูเต อเตฺถ รมตีติ ภูรีติ วุจฺจติฯ อสนิ วิย สิลุจฺจเย กิเลเส เมธติ หิํสตีติ **เมธา,** ขิปฺปํ คหณธารณเฏฺฐน วา เมธาฯ ยสฺส อุปฺปชฺชติ, ตํ อตฺตหิตปฏิปตฺติยํ สมฺปยุตฺตธเมฺม จ ยาถาวลกฺขณปฏิเวเธ ปริเณตีติ **ปริณายิกา**ฯ ธเมฺม อนิจฺจาทิวเสน วิวิธา ปสฺสตีติ **วิปสฺสนา**ฯ สมฺมา ปกาเรหิ อนิจฺจาทีนิ ชานาตีติ สมฺปชาโน, ตสฺส ภาโว **สมฺปชญฺญํ**ฯ อุปฺปถปฏิปเนฺน สินฺธเว วีถิอาโรปนตฺถํ ปโตโท วิย อุปฺปเถ ธาวนกํ กูฏจิตฺตํ วีถิอาโรปนตฺถํ วิชฺฌตีติ ปโตโท วิย **ปโตโท**ฯ

ทสฺสนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กโรตีติ อินฺทฺริยํ, ปญฺญาสงฺขาตํ อินฺทฺริยํ **ปญฺญินฺทฺริยํ**ฯ กิํ วุตฺตํ โหติ? นยิทํ ''ปุริสสฺส อินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริย''นฺติอาทิ วิย ปญฺญาย อินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํฯ อถ โข ปญฺญา เอว อินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยนฺติ วุตฺตํ โหติฯ อวิชฺชาย น กมฺปตีติ **ปญฺญาพลํ**ฯ กิเลสเจฺฉทนเฏฺฐน ปญฺญาว สตฺถํ **ปญฺญาสตฺถํ**ฯ อจฺจุคฺคตเฏฺฐน ปญฺญาว ปาสาโท **ปญฺญาปาสาโท**ฯ อาโลกนเฏฺฐน ปญฺญาว อาโลโก **ปญฺญาอาโลโก**ฯ โอภาสนเฏฺฐน ปญฺญาว โอภาโส **ปญฺญาโอภาโส**ฯ ปโชฺชตนเฏฺฐน ปญฺญาว ปโชฺชโต **ปญฺญาปโชฺชโต**ฯ ปญฺญวโต หิ เอกปลฺลเงฺกน นิสินฺนสฺส ทสสหสฺสิโลกธาตุ เอกาโลกา เอโกภาสา เอกปโชฺชตา โหติฯ เตเนตํ วุตฺตํฯ อิเมสุ ปน ตีสุ ปเทสุ เอกปเทนาปิ เอตสฺมิํ อเตฺถ สิเทฺธ ยานิ ปเนตานิ ภควตา ''จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, อาโลกาฯ กตเม จตฺตาโร? จนฺทาโลโก, สูริยาโลโก, อคฺคาโลโก, ปญฺญาโลโกฯ อิเม โข, ภิกฺขเว, จตฺตาโร อาโลกาฯ เอตทคฺคํ, ภิกฺขเว, อิเมสํ จตุนฺนํ อาโลกานํ ยทิทํ ปญฺญาโลโก''ฯ ตถา ''จตฺตาโรเม , ภิกฺขเว, โอภาสาฯ จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, ปโชฺชตา''ติ (อ. นิ. ๔.๑๔๔-๑๔๕) สตฺตานํ อชฺฌาสยวเสน สุตฺตานิ เทสิตานิฯ ตทนุรูเปเนว อิธาปิ เถเรน เทสนา กตาฯ อโตฺถ หิ อเนเกหิ อากาเรหิ วิภชฺชมาโน สุวิภโตฺต โหติ, อญฺญถา จ อโญฺญ พุชฺฌติ, อญฺญถา อโญฺญติฯ รติกรณเฏฺฐน ปน รติทายกเฏฺฐน รติชนกเฏฺฐน จิตฺตีกตเฏฺฐน ทุลฺลภปาตุภาวเฏฺฐน อตุลเฏฺฐน อโนมสตฺตปริโภคเฏฺฐน จ ปญฺญาว รตนํ **ปญฺญารตนํ**ฯ

น เตน สตฺตา มุยฺหนฺติ, สยํ วา อารมฺมเณ น มุยฺหตีติ **อโมโหฯ ธมฺมวิจย**ปทํ วุตฺตตฺถ เมวฯ กสฺมา ปเนตํ ปุน วุตฺตนฺติ? อโมหสฺส โมหปฏิปกฺขภาวทีปนตฺถํฯ เตเนตํ ทีเปติ ‘‘ยฺวายํ อโมโห, โส น เกวลํ โมหโต อโญฺญ ธโมฺม, โมหสฺส ปน ปฏิปโกฺข ธมฺมวิจยสงฺขาโต อโมโห นาม อิธ อธิเปฺปโต’’ติฯ **สมฺมาทิฎฺฐี**ติ ยาถาวนิยฺยานิกกุสลทิฎฺฐิ ฯ ‘‘ตตฺถ กตมํ ทุกฺขสมุทเย ญาณํ, ตตฺถ กตมํ ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ, ตตฺถ กตมํ ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณ’’นฺติ ปุจฺฉาวจนานิ สเงฺขปวเสน วุตฺตานีติฯ

สจฺจญาณจตุกฺกทฺวยนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๖๔-๖๗. สุทฺธิกปฏิสมฺภิทาญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๐. สุทฺธิกปฏิสมฺภิทาญาณนิเทฺทเส อิเมสํ ญาณานํ ปเภทาภาวโตเยว เหฎฺฐา วิย ปเภทํ อทเสฺสตฺวาเยว **อเตฺถสุ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา**ติอาทิ วุตฺตํฯ ปญฺญาปเภทาภาเวปิ อตฺตนา ปฏิวิทฺธจตุสจฺจธมฺมมตฺตวเสน นานตฺตสพฺภาวโต **อตฺถนานเตฺต ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเท ญาณ**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **นานเตฺต**ติ อตฺถาทีนํ อเนกภาเวฯ **ววตฺถาเน**ติ อตฺถาทีนํ นิจฺฉยเนฯ **สลฺลกฺขเณ**ติ อตฺถาทีนํ สมฺมาทสฺสเนฯ **อุปลกฺขเณ**ติ อตฺถาทีนํ ภุสํ ทสฺสเนฯ **ปเภเท**ติ อตฺถาทีนํ นานาเภเทฯ **ปภาวเน**ติ อตฺถาทีนํ ปากฏีกรเณน อุปฺปาทเนฯ **โชตเน**ติ อตฺถาทีนํ ทีปเนฯ **วิโรจเน**ติ อตฺถาทีนํ วิวิธา ทีปเนฯ **ปกาสเน**ติ อตฺถาทีนํ ปภาสเน ฯ ‘‘นานเตฺต’’ติ มูลปทํ กตฺวา สพฺพสาธารณวเสน วุตฺตํฯ ‘‘ววตฺถาเน’’ติ โสตาปนฺนสฺส วเสน, ‘‘สลฺลกฺขเณ อุปลกฺขเณ’’ติ สกทาคามิสฺส วเสน, ‘‘ปเภเท ปภาวเน’’ติ อนาคามิสฺส วเสน, ‘‘โชตเน วิโรจเน ปกาสเน’’ติ อรหโต วเสน วุตฺตนฺติ เอวเมฺปตฺถ โยชนา กาตพฺพาติฯ

สุทฺธิกปฏิสมฺภิทาญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

อิติ สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺค-อฎฺฐกถาย

ปฐโม ภาโค นิฎฺฐิโตฯ

ฯ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสฯ

ขุทฺทกนิกาเย

ปฏิสมฺภิทามคฺค-อฎฺฐกถา

(ทุติโย ภาโค)

๖๘. อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๑. อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณนิเทฺทเส **ตถาคตสฺสา**ติ วจเน อุเทฺทเส สรูปโต อวิชฺชมาเนปิ ‘‘ฉ ญาณานิ อสาธารณานิ สาวเกหี’’ติ (ปฏิ. ม. มาติกา ๑.๗๓) วุตฺตตฺตา ‘‘ตถาคตสฺสา’’ติ วุตฺตเมว โหติฯ ตสฺมา อุเทฺทเส อตฺถโต สิทฺธสฺส ตถาคตวจนสฺส นิเทฺทเส คหณํ กตํฯ **สเตฺต ปสฺสตี**ติ รูปาทีสุ ฉนฺทราเคน สตฺตตาย ลคฺคตาย สตฺตา, เต สเตฺต อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาเณน จกฺขุนา ปสฺสติ โอโลเกติฯ **อปฺปรชเกฺข**ติ ปญฺญามเย อกฺขิมฺหิ อปฺปํ ราคา

ทิรโช เอเตสนฺติ อปฺปรชกฺขา, อปฺปํ ราคาทิรโช เอเตสนฺติ วา อปฺปรชกฺขาฯ เต อปฺปรชเกฺขฯ **มหารชเกฺข**ติ ปญฺญามเย อกฺขิมฺหิ มหนฺตํ ราคาทิรโช เอเตสนฺติ มหารชกฺขา, มหนฺตํ ราคาทิรโช เอเตสนฺติ วา มหารชกฺขาฯ **ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย**ติ ติกฺขานิ สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ เอเตสนฺติ ติกฺขินฺทฺริยา, มุทูนิ สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ เอเตสนฺติ มุทินฺทฺริยาฯ **สฺวาการे ทฺวาการे**ติ สุนฺทรา สทฺธาทโย อาการา โกฏฺฐาสา เอเตสนฺติ สฺวาการา, กุจฺฉิตา ครหิตา สทฺธาทโย อาการา โกฏฺฐาสา เอเตสนฺติ ทฺวาการาฯ **สุวิญฺญาปเย ทุวิญฺญาปเย**ติ เย กถิตํ การณํ สลฺลเกฺขนฺติ สุเขน สกฺกา โหนฺติ วิญฺญาเปตุํ, เต สุวิญฺญาปยา, ตพฺพิปรีตา ทุวิญฺญาปยาฯ **อเปฺปกเจฺจ ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิโน**ติ อปิ เอเก ปรโลกเญฺจว ราคาทิวชฺชญฺจ ภยโต ปสฺสเนฺต, อิมสฺส ปน ปทสฺส นิเทฺทเส ปรโลกเสฺสว น วุตฺตตฺตา ขนฺธาทิโลเก จ ราคาทิวเชฺช จ ปรํ พาฬฺหํ ภยํ ปสฺสนสีลาติ ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิโนฯ เต ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิเนติ เอวมเตฺถ คเหตโพฺพฯ **อเปฺปกเจฺจ น ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิโน**ติ ตพฺพิปรีเตฯ **โลโก**ติ จ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐนฯ **วชฺชน**ฺติ จ วชฺชนียเฏฺฐนฯ เอตฺตาวตา อุเทฺทสสฺส นิเทฺทโสกโต โหติฯ

ปุน นิเทฺทสสฺส ปฏินิเทฺทสํ กโรโนฺต **อปฺปรชเกฺข มหารชเกฺข**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ตีสุ รตเนสุ โอกปฺปนสงฺขาตา สทฺธา อสฺส อตฺถีติ **สโทฺธ**ฯ โส สทฺธาสมฺปโนฺน ปุคฺคโล อสฺสทฺธิยรชสฺส เจว อสฺสทฺธิยมูลกสฺส เสสากุสลรชสฺส จ อปฺปกตฺตา **อปฺปรชโกฺข**ฯ นตฺถิ เอตสฺส สทฺธาติ **อสฺสโทฺธ**ฯ โส วุตฺตปฺปการสฺส รชสฺส มหนฺตตฺตา **มหารชโกฺข**ฯ อารทฺธํ วีริยมเนนาติ **อารทฺธวีริโย**ฯ โส โกสชฺชรชสฺส เจว โกสชฺชมูลกสฺส เสสากุสลรชสฺส จ อปฺปกตฺตา อปฺปรชโกฺขฯ หีนวีริยตฺตา กุจฺฉิเตน อาการेน สีทตีติ กุสีโท, กุสีโท เอว **กุสีโต**ฯ โส วุตฺตปฺปการสฺส รชสฺส มหนฺตตฺตา มหารชโกฺขฯ อารมฺมณํ อุเปจฺจ ฐิตา สติ อสฺสาติ **อุปฏฺฐิตสฺสติ**ฯ โส มุฏฺฐสฺสจฺจรชสฺส เจว มุฏฺฐสฺสจฺจมูลกสฺส เสสากุสลรชสฺส จ อปฺปกตฺตา อปฺปรชโกฺขฯ มุฏฺฐา นฏฺฐา สติ อสฺสาติ **มุฏฺฐสฺสติ**ฯ โส วุตฺตปฺปการสฺส รชสฺส มหนฺตตฺตา มหารชโกฺขฯ อปฺปนาสมาธินา อุปจารสมาธินา วา อารมฺมเณ สมํ, สมฺมา วา อาหิโต ฐิโตติ **สมาหิโต,** สมาหิตจิโตฺตติ วา สมาหิโตฯ โส อุทฺธจฺจรชสฺส เจว อุทฺธจฺจมูลกสฺส เสสากุสลรชสฺส จ อปฺปกตฺตา อปฺปรชโกฺขฯ น สมาหิโต **อสมาหิโต**ฯ โส วุตฺตปฺปการสฺส รชสฺส มหนฺตตฺตา มหารชโกฺขฯ อุทยตฺถคามินี ปญฺญา อสฺส อตฺถีติ **ปญฺญวา**ฯ โส โมหรชสฺส เจว โมหมูลกสฺส เสสากุสลรชสฺส จ อปฺปกตฺตา อปฺปรชโกฺขฯ โมหมูฬฺหตฺตา ทุฏฺฐา ปญฺญา อสฺสาติ **ทุปฺปโญฺญ**ฯ โส วุตฺตปฺปการสฺส รชสฺส มหนฺตตฺตา มหารชโกฺขฯ **สโทฺธ ปุคฺคโล ติกฺขินฺทฺริโย**ติ พหุลํ อุปฺปชฺชมานาย พลวติยา สทฺธาย สโทฺธ, เตเนว สทฺธินฺทฺริเยน ติกฺขินฺทฺริโยฯ **อสฺสโทฺธ ปุคฺคโล มุทินฺทฺริโย**ติ พหุลํ อุปฺปชฺชมาเนน อสฺสทฺธิเยน อสฺสโทฺธ, อนฺตรนฺตรา อุปฺปชฺชมาเนน ทุพฺพเลน สทฺธินฺทฺริเยน มุทินฺทฺริโยฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **สโทฺธ ปุคฺคโล สฺวาการो**ติ ตาย เอว สทฺธาย โสภนาการोฯ **อสฺสโทฺธ ปุคฺคโล ทฺวาการो**ติ เตเนว อสฺสทฺธิเยน วิรูปาการोฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **สุวิญฺญาปโย**ติ สุเขน วิญฺญาเปตุํ สกฺกุเณโยฺยฯ **ทุวิญฺญาปโย**ติ ทุเกฺขน วิญฺญาเปตุํ สกฺกุเณโยฺยฯ **ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวี**ติ เอตฺถ ยสฺมา ปญฺญาสมฺปนฺนเสฺสว สทฺธาทีนิ สุปริสุทฺธานิ โหนฺติ, ตสฺมา สุปริสุทฺธสทฺธาทิสมฺปโนฺน ตํสมฺปยุตฺตาย, สุปริสุทฺธสทฺธาทิสมฺปโนฺนปิ วา ตปฺปจฺจยาย ปญฺญาย ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวี โหติฯ ตสฺมา เอว หิ สทฺธาทโยปิ จตฺตาโร ‘‘ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวี’’ติ วุตฺตาฯ

๑๑๒. อิทานิ ‘‘ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวี’’ติ เอตฺถ วุตฺตํ โลกญฺจ วชฺชญฺจ ทเสฺสตุํ **โลโก**ติอาทิมาหฯ เอตฺถ ขนฺธา เอว ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน โลโกติ **ขนฺธโลโก**ฯ เสสทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ **วิปตฺติภวโลโก**ติ อปายโลโกฯ โส หิ อนิฏฺฐผลตฺตา วิรูโป ลาโภติ วิปตฺติ, ภวตีติ

ภโว, วิปตฺติ เอว ภโว วิปตฺติภโว, วิปตฺติภโว เอว โลโก วิปตฺติภวโลโกฯ **วิปตฺติสมฺภวโลโก**ติ อปายูปคํ กมฺมํฯ ตญฺหิ สมฺภวติ เอตสฺมา ผลนฺติ สมฺภโว, วิปตฺติยา สมฺภโว วิปตฺติสมฺภโว, วิปตฺติสมฺภโว เอว โลโก วิปตฺติสมฺภวโลโกฯ **สมฺปตฺติภวโลโก**ติ สุคติโลโกฯ โส หิ อิฏฺฐผลตฺตา สุนฺทโร ลาโภติ สมฺปตฺติ, ภวตีติ ภโว, สมฺปตฺติ เอว ภโว สมฺปตฺติภโว, สมฺปตฺติภโว เอว โลโก สมฺปตฺติภวโลโกฯ **สมฺปตฺติสมฺภวโลโก**ติ สุคตูปคํ กมฺมํฯ ตญฺหิ สมฺภวติ เอตสฺมา ผลนฺติ สมฺภโว, สมฺปตฺติยา สมฺภโว สมฺปตฺติสมฺภโว, สมฺปตฺติสมฺภโว เอว โลโก สมฺปตฺติสมฺภวโลโกฯ **เอโก โลโก**ติอาทีนิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถาเนวฯ

วชฺชนฺติ นปุํสกวจนํ อสุโกติ อนิทฺทิฏฺฐตฺตา กตํฯ **กิเลสา**ติ ราคาทโยฯ **ทุจฺจริตา**ติ ปาณาติปาตาทโยฯ **อภิสงฺขารา**ติ ปุญฺญาภิสงฺขาราทโยฯ **ภวคามิกมฺมา**ติ อตฺตโน วิปากทานวเสน ภวํ คจฺฉนฺตีติ ภวคามิโน, อภิสงฺขาเรสุปิ วิปากชนกาเนว กมฺมานิ วุตฺตานิฯ **อิตี**ติ วุตฺตปฺปการนิทสฺสนํฯ **อิมสฺมิญฺจ โลเก อิมสฺมิญฺจ วเชฺช**ติ วุตฺตปฺปกาเร โลเก จ วเชฺช จฯ **ติพฺพา ภยสญฺญา**ติ พลวตี ภยสญฺญาฯ **ติพฺพา**ติ ปรสทฺทสฺส อโตฺถ วุโตฺต, **ภยสญฺญา**ติ ภยสทฺทสฺส, โลกวชฺชทฺวยมฺปิ หิ ภยวตฺถุตฺตา สยญฺจ สภยตฺตา ภยํ, ภยมิติ สญฺญา ภยสญฺญาฯ **ปจฺจุปฏฺฐิตา โหตี**ติ ตํ ตํ ปฏิจฺจ อุเปจฺจ ฐิตา โหติฯ **เสยฺยถาปิ อุกฺขิตฺตาสิเก วธเก**ติ ยถา นาม ปหริตุํ อุจฺจาริตขเคฺค ปจฺจามิเตฺต ติพฺพา ภยสญฺญา ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติ, เอวเมว โลเก จ วเชฺช จ ติพฺพา ภยสญฺญา ปจฺจุปฏฺฐิตา โหติฯ **อิเมหิ ปญฺญาสาย อาการเหี**ติ อปฺปรชกฺขปญฺจกาทีสุ ทสสุ ปญฺจเกสุ เอเกกสฺมิํ ปญฺจนฺนํ ปญฺจนฺนํ อาการานํ วเสน ปญฺญาสาย อาการเหิฯ **อิมานิ ปญฺจินฺทฺริยานี**ติ สทฺธินฺทฺริยาทีนิ ปญฺจินฺทฺริยานิ ฯ **ชานาตี**ติ ตถาคโต ปญฺญาย ปชานาติฯ **ปสฺสตี**ติ ทิพฺพจกฺขุนา ทิฏฺฐํ วิย กโรติฯ **อญฺญาตี**ติ สพฺพาการมริยาทาหิ ชานาติฯ **ปฏิวิชฺฌตี**ติ เอกเทสํ อเสเสตฺวา นิรวเสสทสฺสนวเสน ปญฺญาย ปทาเลตีติฯ

อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖๙. อาสยานุสยญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๓. อาสยานุสยญาณนิเทฺทเส **อิธ ตถาคโต**ติอาทิ ปญฺจธา ฐปิโต นิเทฺทโสฯ ตตฺถ **อาสยานุสยา** วุตฺตตฺถา เอวฯ **จริต**นฺติ ปุเพฺพ กตํ กุสลากุสลํ กมฺมํฯ **อธิมุตฺติ**นฺติ สมฺปติ กุสเล อกุสเล วา จิตฺตโวสโคฺคฯ **ภพฺพาภเพฺพ**ติ ภเพฺพ จ อภเพฺพ จฯ อริยาย ชาติยา สมฺภวนฺติ ชายนฺตีติ ภพฺพาฯ วตฺตมานสมีเป วตฺตมานวจนํฯ ภวิสฺสนฺติ ชายิสฺสนฺตีติ วา ภพฺพา, ภาชนภูตาติ อโตฺถฯ เย อริยมคฺคปฏิเวธสฺส อนุจฺฉวิกา อุปนิสฺสยสมฺปนฺนา, เต ภพฺพาฯ วุตฺตปฏิปกฺขา อภพฺพาฯ

กตโม สตฺตานํ อาสโยติอาทิ นิเทฺทสสฺส ปฏินิเทฺทโสฯ ตตฺถ **สสฺสโต**ติ นิโจฺจฯ **โลโก**ติ อตฺตาฯ อิธ สรีรํเยว นสฺสติ, อตฺตา ปน อิธ ปรตฺถ จ โสเยวาติ มญฺญนฺติฯ โส หิ สยํเยว อาโลเกตีติ กตฺวา ‘‘โลโก’’ติ มญฺญนฺติฯ **อสสฺสโต**ติ อนิโจฺจฯ อตฺตา สรีเรเนว สห นสฺสตีติ มญฺญนฺติฯ **อนฺตวา**ติ ปริเตฺต กสิเณ ฌานํ อุปฺปาเทตฺวา ตํปริตฺตกสิณารมฺมณํ จิตฺตํ สปริยโนฺต อตฺตาติ มญฺญนฺติฯ **อนนฺตวา**ติ น อนฺตวา อปฺปมาเณ กสิเณ ฌานํ อุปฺปาเทตฺวา ตํอปฺปมาณกสิณารมฺมณํ จิตฺตํ อปริยโนฺต อตฺตาติ มญฺญนฺติฯ **ตํ ชีวํ ตํ สรีร**นฺติ ชีโว จ สรีรญฺจ ตํเยวฯ **ชีโว**ติ อตฺตา, ลิงฺควิปลฺลาเสน นปุํสกวจนํ กตํฯ **สรีร**นฺติ ราสเฏฺฐน ขนฺธปญฺจกํฯ **อญฺญํ ชีวํ อญฺญํ สรีร**นฺติ อโญฺญ ชีโว อญฺญํ ขนฺธปญฺจกํฯ **โหติ ตถาคโต ปรํ มรณา**ติ ขนฺธา อิเธว วินสฺสนฺติ, สโตฺต มรณโต ปรํ โหติ วิชฺชติ น นสฺสติฯ ‘‘ตถาคโต’’ติ เจตฺถ สตฺตา

ธิวจนนฺติ วทนฺติฯ เกจิ ปน ‘‘ตถาคโตติ อรหา’’ติ วทนฺติฯ อิเม ‘‘น โหตี’’ติ ปเกฺข โทสํ ทิสฺวา เอวํ คณฺหนฺติฯ **น โหติ ตถาคโต ปรํ มรณา**ติ ขนฺธาปิ อิเธว นสฺสนฺติ, ตถาคโต จ มรณโต ปรํ น โหติ อุจฺฉิชฺชติ วินสฺสติฯ อิเม ‘‘โหตี’’ติ ปเกฺข โทสํ ทิสฺวา เอวํ คณฺหนฺติฯ **โหติ จ น จ โหตี**ติ อิเม เอเกกปกฺขปริคฺคเห โทสํ ทิสฺวา อุภยปกฺขํ คณฺหนฺติฯ **เนว โหติ น น โหตี**ติ อิเม อุภยปกฺขปริคฺคเห อุภยโทสาปตฺตึ ทิสฺวา ‘‘โหตีติ จ น โหติ, เนว โหตีติ จ น โหตี’’ติ อมราวิเกฺขปปกฺขํ คณฺหนฺติฯ

อยํ ปเนตฺถ อฏฺฐกถานโย – ‘‘สสฺสโต โลโกติ วา’’ติอาทีหิ ทสหากาเรหิ ทิฏฺฐิปเภโทว วุตฺโตฯ ตตฺถ **สสฺสโต โลโก**ติ จ ขนฺธปญฺจกํ โลโกติ คเหตฺวา ‘‘อยํ โลโก นิโจฺจ ธุโว สพฺพกาลิโก’’ติ คณฺหนฺตสฺส สสฺสตนฺติ คหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ **อสสฺสโต**ติ ตเมว โลกํ ‘‘อุจฺฉิชฺชติ วินสฺสตี’’ติ คณฺหนฺตสฺส อุเจฺฉทคฺคหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ **อนฺตวา**ติ ปริตฺตกสิณลาภิโน สุปฺปมเตฺต วา สราวมเตฺต วา กสิเณ สมาปนฺนสฺส อโนฺตสมาปตฺติยํ ปวตฺติตรูปารูปธเมฺม ‘‘โลโก’’ติ จ กสิณปริเจฺฉทเนฺตน ‘‘อนฺตวา’’ติ จ คณฺหนฺตสฺส ‘‘อนฺตวา โลโก’’ติ คหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ สา สสฺสตทิฏฺฐิปิ โหติ อุเจฺฉททิฏฺฐิปิฯ วิปุลกสิณลาภิโน ปน ตสฺมิํ กสิเณ สมาปนฺนสฺส อโนฺตสมาปตฺติยํ ปวตฺติตรูปารูปธเมฺม ‘‘โลโก’’ติ จ กสิณปริเจฺฉทเนฺตน ‘‘น อนฺตวา’’ติ จ คณฺหนฺตสฺส ‘‘อนนฺตวา โลโก’’ติ คหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ สา สสฺสตทิฏฺฐิปิ โหติ อุเจฺฉททิฏฺฐิปิฯ **ตํ ชีวํ ตํ สรีร**นฺติ เภทนธมฺมสฺส สรีรเสฺสว ‘‘ชีว’’นฺติ คหิตตฺตา ‘‘สรีเร อุจฺฉิชฺชมาเน ชีวมฺปิ อุจฺฉิชฺชตี’’ติ อุเจฺฉทคฺคหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ ทุติยปเท สรีรโต อญฺญสฺส ชีวสฺส คหิตตฺตา ‘‘สรีเร อุจฺฉิชฺชมาเนปิ ชีวํ น อุจฺฉิชฺชตี’’ติ สสฺสตคฺคหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ **โหติ ตถาคโต**ติอาทีสุ ‘‘สโตฺต ตถาคโต นาม, โส ปรํ มรณา โหตี’’ติ คณฺหโต ปฐมา สสฺสตทิฏฺฐิฯ ‘‘น โหตี’’ติ คณฺหโต ทุติยา อุเจฺฉททิฏฺฐิฯ ‘‘โหติ จ น จ โหตี’’ติ คณฺหโต ตติยา เอกจฺจสสฺสตทิฏฺฐิฯ ‘‘เนว โหติ น น โหตี’’ติ คณฺหโต จตุตฺถา อมราวิเกฺขปทิฏฺฐีติฯ

อิตีติ วุตฺตปฺปการทิฏฺฐินิสฺสยนิทสฺสนํฯ **ภวทิฏฺฐิสนฺนิสฺสิตา วา สตฺตา โหนฺติ วิภวทิฏฺฐิสนฺนิสฺสิตา วา**ติ ภโว วุจฺจติ สสฺสโต, สสฺสตวเสน อุปฺปชฺชมานทิฏฺฐิ ภวทิฏฺฐิ, ภโวติ ทิฏฺฐีติ วุตฺตํ โหติฯ วิภโว วุจฺจติ อุเจฺฉโท , อุเจฺฉทวเสน อุปฺปชฺชมานทิฏฺฐิ วิภวทิฏฺฐิ, วิภโวติ ทิฏฺฐีติ วุตฺตํ โหติฯ วุตฺตปฺปการา ทสวิธา ทิฏฺฐิ ภวทิฏฺฐิ จ วิภวทิฏฺฐิ จาติ ทฺวิธาว โหติฯ ตาสุ ทฺวีสุ เอเกกํ สนฺนิสฺสิตา อปสฺสิตา อลฺลีนา สตฺตา โหนฺติฯ

เอเต วา ปน อุโภ อเนฺต อนุปคมฺมาติ เอตฺถ ‘‘อคฺคิโต วา อุทกโต วา มิถุเภทา วา’’ติ อาทีสุ (ที. นิ. ๒.๑๕๒) วิย วา-สโทฺท สมุจฺจยโตฺถฯ เอเต วุตฺตปฺปกาเร สสฺสตุเจฺฉทวเสน เทฺว ปเกฺข จ น อุปคนฺตฺวา อนลฺลียิตฺวา ปหายาติ อโตฺถฯ ‘‘อนุโลมิกา วา ขนฺตี’’ติ วิกปฺปโตฺถวฯ **อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสฺ**ติ อิเมสํ ชรามรณาทีนํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา, อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา, อิทปฺปจฺจยานํ วา สมูโห อิทปฺปจฺจยตาฯ ลกฺขณํ ปเนตฺถ สทฺทสตฺถโต ปริเยสิตพฺพํฯ เต เต ปจฺจเย ปฏิจฺจ สห สมฺมา จ อุปฺปนฺนา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนาฯ ตสฺสา อิทปฺปจฺจยตาย จ เตสุ ปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ จ ธเมฺมสุฯ **อนุโลมิกา**ติ โลกุตฺตรธมฺมานํ อนุโลมโต อนุโลมิกาฯ **ขนฺตี**ติ ญาณํฯ ญาณญฺหิ ขมนโต ขนฺติฯ **ปฏิลทฺธา โหตี**ติ สเตฺตหิ อธิคตา โหติฯ อิทปฺปจฺจยตาย ขนฺติยา อุเจฺฉทตฺตานุปคโม โหติ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ ปจฺจยสามคฺคิยํ อายตฺตวุตฺติตฺตา ปจฺจยานุปรมทสฺสเนน ผลานุปรมทสฺสนโตฯ ปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ ขนฺติยา สสฺสตตฺตานุปคโม โหติ ปจฺจยสามคฺคิยํ นวนวานํ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ อุปฺปาทสฺสนโตฯ เอวเมเต อุโภ อเนฺต อนุปคมฺม ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺน

ธมฺมทสฺสเนน น อุเจฺฉโท น สสฺสโตติ ปวตฺตํ สมฺมาทสฺสนํ ‘‘อนุโลมิกา ขนฺตี’’ติ เวทิตพฺพํฯ เอวญฺหิ ตทุภยทิฏฺฐิปฏิปกฺขภูตา สมฺมาทิฏฺฐิ วุตฺตา โหติฯ **ยถาภูตํ วา ญาณ**นฺติ ยถาภูตํ ยถาสภาวํ เนยฺยํฯ ตตฺถ ปวตฺตญาณมฺปิ วิสยโวหาเรน ‘‘ยถาภูตญาณ’’นฺติ วุตฺตํฯ ตํ ปน สงฺขารุเปกฺขาปริยนฺตํ วิปสฺสนาญาณํ อิธาธิเปฺปตํฯ เหฏฺฐา ปน ‘‘ยถาภูตญาณทสฺสน’’นฺติ ภยตูปฏฺฐานญาณํ วุตฺตํฯ ยถาภูตํ วา ญาณํ สเตฺตหิ ปฏิลทฺธํ โหตีติ สมฺพนฺโธฯ

อิทานิ ‘‘สสฺสโต โลโก’’ติอาทีหิ มิจฺฉาทิฏฺฐิปริภาวิตํ ‘‘เอเต วา ปนา’’ติอาทีหิ สมฺมาทิฏฺฐิปริภาวิตํ สตฺตสนฺตานํ ทเสฺสตฺวา ‘‘กามํ เสวนฺตเญฺญว’’ติอาทีหิ เสสากุสเลหิ เสสกุสเลหิ จ ปริภาวิตํ สตฺตสนฺตานํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ กามํ เสวนฺตํเยว ปุคฺคลํ ตถาคโต ชานาตีติ โยชนา กาตพฺพาฯ **เสวนฺต**นฺติ จ อภิณฺหสมุทาจารวเสน เสวมานํฯ ปุเพฺพ อาเสวิตวเสน กิเลสกาโม ครุ อสฺสาติ **กามครุโก**ฯ ตเถว กาโม อาสเย สนฺตาเน อสฺสาติ **กามาสโย**ฯ สนฺตานวเสเนว กาเม อธิมุโตฺต ลโคฺคติ **กามาธิมุโตฺต**ฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **เนกฺขมฺมา**ทีนิ วุตฺตตฺถาเนวฯ กามาทีหิ จ ตีหิ เสสากุสลา, เนกฺขมฺมาทีหิ ตีหิ เสสกุสลา คหิตาว โหนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ ‘‘อยํ สตฺตานํ อาสโย’’ติ ติธา วุตฺตํ สนฺตานเมว ทเสฺสติฯ

อยํ ปเนตฺถ อฏฺฐกถานโย – ‘‘อิติ ภวทิฏฺฐิสนฺนิสฺสิตา วา’’ติ เอวํ สสฺสตทิฏฺฐิํ วา สนฺนิสฺสิตาฯ สสฺสตทิฏฺฐิ หิ เอตฺถ ภวทิฏฺฐีติ วุตฺตา, อุเจฺฉททิฏฺฐิ จ วิภวทิฏฺฐีติฯ สพฺพทิฏฺฐีนญฺหิ สสฺสตุเจฺฉททิฏฺฐีหิ สงฺคหิตตฺตา สเพฺพปิเม ทิฏฺฐิคติกา สตฺตา อิมาว เทฺว ทิฏฺฐิโย สนฺนิสฺสิตา โหนฺติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘ทฺวยนิสฺสิโต ขฺวายํ, กจฺจาน, โลโก เยภุเยฺยน อตฺถิตเญฺจว นตฺถิตญฺจา’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑๕)ฯ เอตฺถ หิ **อตฺถิตา**ติ สสฺสตํฯ **นตฺถิตา**ติ อุเจฺฉโทฯ อยํ ตาว วฏฺฏนิสฺสิตานํ ปุถุชฺชนานํ สตฺตานํ อาสโยฯ อิทานิ วิวฏฺฏนิสฺสิตานํ สุทฺธสตฺตานํ อาสยํ ทเสฺสตุํ ‘‘เอเต วา ปน อุโภ อเนฺต อนุปคมฺมา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘เอเต วา ปนา’’ติ เอเตเยวฯ ‘‘อุโภ อเนฺต’’ติ สสฺสตุเจฺฉทสงฺขาเต เทฺว อเนฺตฯ ‘‘อนุปคมฺมา’’ติ น อลฺลียิตฺวาฯ ‘‘อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสู’’ติ อิทปฺปจฺจยตาย เจว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธเมฺมสุ จฯ ‘‘อนุโลมิกา ขนฺตี’’ติ วิปสฺสนาญาณํฯ ‘‘ยถาภูตํ ญาณ’’นฺติ มคฺคญาณํฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยา ปฏิจฺจสมุปฺปาเท เจว ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธเมฺมสุ จ เอเต อุโภ สสฺสตุเจฺฉทอเนฺต อนุปคนฺตฺวา วิปสฺสนา ปฏิลทฺธา, ยญฺจ ตโต อุตฺตริ มคฺคญาณํ, อยํ สตฺตานํ อาสโยฯ อยํ วฏฺฏนิสฺสิตานญฺจ วิวฏฺฏนิสฺสิตานญฺจ สเพฺพสมฺปิ สตฺตานํ อาสโย อิทํ วสนฏฺฐานนฺติฯ อยํ อาจริยานํ สมานฏฺฐกถาฯ

วิตณฺฑวาที ปนาห ‘‘มโคฺค นาม วาสํ วิทฺธํเสโนฺต คจฺฉติ, ตฺวํ มโคฺค วาโสติ วเทสี’’ติ? โส วตฺตโพฺพ ‘‘ตฺวํ อริยวาสภาณโก โหสิ น โหสี’’ติ? สเจ ‘‘น โหมี’’ติ วทติ, ‘‘ตฺวํ อภาณกตาย น ชานาสี’’ติ วตฺตโพฺพฯ สเจ ‘‘ภาณโกสฺมี’’ติ วทติ, ‘‘สุตฺตํ อาหรา’’ติ วตฺตโพฺพฯ สเจ อาหรติ, อิเจฺจตํ กุสลํฯ โน เจ อาหรติ, สยํ อาหริตพฺพํ ‘‘ทสยิเม, ภิกฺขเว, อริยาวาสา, ยทริยา อาวสิํสุ วา อาวสนฺติ วา อาวสิสฺสนฺติ วา’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๑๙)ฯ เอตญฺหิ สุตฺตํ มคฺคสฺส วาสภาวํ ทีเปติฯ ตสฺมา สุกถิตเมเวตนฺติฯ อิมํ ปน ภควา สตฺตานํ อาสยํ ชานโนฺต อิเมสญฺจ ทิฏฺฐิคตานํ อิเมสญฺจ วิปสฺสนาญาณมคฺคญาณานํ อปฺปวตฺติกฺขเณปิ ชานาติ เอวฯ ตสฺมาเยว จ ‘‘กามํ เสวนฺตํเยว ชานาตี’’ติอาทิ วุตฺตนฺติฯ

อนุสยนิเทฺทเส **อนุสยา**ติ เกนเฏฺฐน อนุสยา? อนุสยนเฏฺฐนฯ โก เอส อนุสยนโฏฺฐ นามาติ? อปฺปหีนโฏฺฐฯ เอเต หิ อปฺปหีนเฏฺฐน ตสฺส ตสฺส สนฺตาเน อนุเสนฺติ นามฯ ตสฺมา ‘‘อนุสยา’’ติ วุจฺจนฺติฯ **อนุเสนฺตี**ติ อนุรูปํ การณํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ อโตฺถฯ อถาปิ สิยา – อนุ

สยนโฏฺฐ นาม อปฺปหีนากาโร, โส จ อุปฺปชฺชตีติ วตฺตุํ น ยุชฺชติ, ตสฺมา น อนุสยา อุปฺปชฺชนฺตีติฯ ตตฺริทํ ปฏิวจนํ – น อปฺปหีนากาโร, อนุสโยติ ปน อปฺปหีนเฏฺฐน ถามคตกิเลโส วุจฺจติฯ โส จิตฺตสมฺปยุตฺโต สารมฺมโณ สปฺปจฺจยเฏฺฐน สเหตุโก เอกนฺตากุสโล อตีโตปิ โหติ อนาคโตปิ ปจฺจุปฺปนฺโนปิ, ตสฺมา อุปฺปชฺชตีติ วตฺตุํ ยุชฺชตีติฯ ตตฺริทํ ปมาณํ – อิเธว ตาว อภิสมยกถาย (ปฏิ. ม. ๓.๒๑) ‘‘ปจฺจุปฺปนฺเน กิเลเส ปชหตี’’ติ ปุจฺฉํ กตฺวา อนุสยานํ ปจฺจุปฺปนฺนภาวสฺส อตฺถิตาย ‘‘ถามคโต อนุสยํ ปชหตี’’ติ วุตฺตํฯ ธมฺมสงฺคณิยํ โมหสฺส ปทภาชเน ‘‘อวิชฺชานุสโย อวิชฺชาปริยุฏฺฐานํ อวิชฺชาลงฺคี โมโห อกุสลมูลํ, อยํ ตสฺมึ สมเย โมโห โหตี’’ติ (ธ. ส. ๓๙๐) อกุสลจิตฺเตน สทฺธึ โมหสฺส อุปฺปนฺนภาโว วุตฺโต ฯ กถาวตฺถุสฺมึ ‘‘อนุสยา อพฺยากตา อนุสยา อเหตุกา อนุสยา จิตฺตวิปฺปยุตฺตา’’ติ สเพฺพ วาทา ปฏิเสธิตาฯ อนุสยยมเก สตฺตนฺนํ มหาวารานํ อญฺญตรสฺมึ อุปฺปชฺชนวาเร ‘‘ยสฺส กามราคานุสโย อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปฏิฆานุสโย อุปฺปชฺชตี’’ติอาทิ (ยม. ๒.อนุสยยมก.๓๐๐) วุตฺตํฯ ตสฺมา ‘‘อนุเสนฺตีติ อนุรูปํ การณํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ ยํ วุตฺตํ, ตํ อิมินา ตนฺติปฺปมาเณน ยุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยมฺปิ ‘‘จิตฺตสมฺปยุตฺโต สารมฺมโณ’’ติอาทิ วุตฺตํ, ตมฺปิ สุวุตฺตเมวฯ อนุสโย หิ นาเมส ปรินิปฺผนฺโน จิตฺตสมฺปยุตฺโต อกุสลธโมฺมติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ

กามราคานุสโยติอาทีสุ กามราโค จ โส อปฺปหีนเฏฺฐน อนุสโย จาติ กามราคานุสโยฯ เสสปเทสุปิ เอเสว นโยฯ กามราคานุสโย เจตฺถ โลภสหคตจิเตฺตสุ สหชาตวเสน อารมฺมณวเสน จ มนาเปสุ อวเสสกามาวจรธเมฺมสุ อารมฺมณวเสเนว อุปฺปชฺชมาโน โลโภฯ **ปฏิฆานุสโย** จ โทมนสฺสสหคตจิเตฺตสุ สหชาตวเสน อารมฺมณวเสน จ อมนาเปสุ อวเสสกามาวจรธเมฺมสุ อารมฺมณวเสเนว อุปฺปชฺชมาโน โทโสฯ **มานานุสโย** ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตโลภสหคตจิเตฺตสุ สหชาตวเสน อารมฺมณวเสน จ ทุกฺขเวทนาวเชฺชสุ อวเสสกามาวจรธเมฺมสุ รูปารูปาวจรธเมฺมสุ จ อารมฺมณวเสเนว อุปฺปชฺชมาโน มาโนฯ **ทิฏฺฐานุสโย** จตูสุ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุเตฺตสุฯ **วิจิกิจฺฉานุสโย** วิจิกิจฺฉาสหคเตฯ **อวิชฺชานุสโย** ทฺวาทสสุ อกุสลจิเตฺตสุ สหชาตวเสน อารมฺมณวเสน จฯ ตโยปิ อวเสสเตภูมกธเมฺมสุ อารมฺมณวเสเนว อุปฺปชฺชมานา ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาโมหาฯ ภวราคานุสโย จตูสุ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุเตฺตสุ อุปฺปชฺชมาโนปิ สหชาตวเสน น วุโตฺต, อารมฺมณวเสเนว ปน รูปารูปาวจรธเมฺมสุ อุปฺปชฺชมาโน โลโภ วุโตฺตฯ

๑๑๔. อิทานิ ยถาวุตฺตานํ อนุสยานํ อนุสยนฏฺฐานํ ทเสฺสโนฺต **ยํ โลเก**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ยํ โลเก ปิยรูป**นฺติ ยํ อิมสฺมึ โลเก ปิยชาติกํ ปิยสภาวํฯ **สาตรูป**นฺติ สาตชาติกํ อสฺสาทปทฏฺฐานํ อิฏฺฐารมฺมณํฯ **เอตฺถ สตฺตานํ กามราคานุสโย อนุเสตี**ติ เอตสฺมึ อิฏฺฐารมฺมเณ สตฺตานํ อปฺปหีนเฏฺฐน กามราคานุสโย อนุเสติฯ ‘‘ปิยรูปํ สาตรูป’’นฺติ จ อิธ กามาวจรธโมฺมเยว อธิเปฺปโตฯ ยถา นาม อุทเก นิมุคฺคสฺส เหฏฺฐา จ อุปริ จ สมนฺตา จ อุทกเมว โหติ, เอวเมว อิฏฺฐารมฺมเณ ราคุปฺปตฺติ นาม สตฺตานํ อาจิณฺณสมาจิณฺณาฯ ตถา อนิฏฺฐารมฺมเณ ปฏิฆุปฺปตฺติฯ **อิติ อิเมสุ ทฺวีสุ ธเมฺมสู**ติ เอวํ อิเมสุ ทฺวีสุ อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมณธเมฺมสุฯ **อวิชฺชานุปติตา**ติ กามราคปฏิฆสมฺปยุตฺตา หุตฺวา อารมฺมณกรณวเสน อวิชฺชา อนุปติตา อนุคตาฯ วิเจฺฉทํ กตฺวาปิ ปาโฐฯ **ตเทกโฏฺฐ**ติ ตาย อวิชฺชาย สหเชกฏฺฐวเสน เอกโต ฐิโตฯ **มาโน จ ทิฏฺฐิ จ วิจิกิจฺฉา จาติ** นววิธมาโน, ทฺวาสฏฺฐิวิธา ทิฏฺฐิ, อฏฺฐวตฺถุกา วิจิกิจฺฉา, ตเทกโฏฺฐ มาโน จ ตเทกฏฺฐา ทิฏฺฐิ จ ตเทกฏฺฐา วิจิกิจฺฉา จาติ โยชนาฯ **ทฏฺฐพฺพา**ติ ปสฺสิตพฺพา อวคนฺตพฺพาฯ ตโย เอกโต กตฺวา พหุวจนํ กตํฯ ภวราคานุสโย ปเนตฺถ กามราคานุสเยเนว สงฺคหิโตติ เวทิตโพฺพฯ

จริตนิเทฺทเส เตรส เจตนา **ปุญฺญาภิสงฺขาโร**ฯ ทฺวาทส **อปุญฺญาภิสงฺขาโร**ฯ จตุโสฬส **อาเนญฺชาภิสงฺขาโร**ฯ ตตฺถ กามาวจโร **ปริตฺตภูมโก**ฯ อิตโร **มหาภูมโก**ฯ ตีสุปิ วา เอเตสุ โย โกจิ อปฺปวิปาโก **ปริตฺตภูมโก,** มหาวิปาโก **มหาภูมโก**ติ เวทิตพฺพฯ

๑๑๕. อธิมุตฺตินิเทฺทเส **สนฺตีติ** สํวิชฺชนฺติฯ **หีนาธิมุตฺติกา**ติ ลามกชฺฌาสยาฯ **ปณีตาธิมุตฺติกา**ติ กลฺยาณชฺฌาสยาฯ **เสวนฺตี**ติ นิสฺสยนฺติ อลฺลียนฺติฯ **ภชนฺตี**ติ อุปสงฺกมนฺติฯ **ปยิรุปาสนฺตี**ติ ปุนปฺปุนํ อุปสงฺกมนฺติฯ สเจ หิ อาจริยุปชฺฌายา น สีลวนฺโต โหนฺติ, อเนฺตวาสิกสทฺธิวิหาริกา สีลวนฺโต, เต อตฺตโน อาจริยุปชฺฌาเยปิ น อุปสงฺกมนฺติ, อตฺตโน สทิเส สารุเปฺป ภิกฺขูเยว อุปสงฺกมนฺติฯ สเจปิ อาจริยุปชฺฌายา สารุปฺปา ภิกฺขู, อิตเร อสารุปฺปา, เตปิ น อาจริยุปชฺฌาเย อุปสงฺกมนฺติ, อตฺตโน สทิเส หีนาธิมุตฺติเกเยว อุปสงฺกมนฺติฯ เอวํ อุปสงฺกมนํ ปน น เกวลํ เอตรหิเยว, อตีตานาคเตปีติ ทเสฺสตุํ **อตีตมฺปิ อทฺธานนฺ**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อตีตมฺปิ อทฺธานนฺ**ติ อตีตสฺมิํ กาเล, อจฺจนฺตสํโยคเตฺถ วา อุปโยควจนํฯ เสสํ อุตฺตานตฺถเมวฯ อิทํ ปน ทุสฺสีลานํ ทุสฺสีลเสวนเมว, สีลวนฺตานํ สีลวนฺตเสวนเมว, ทุปฺปญฺญานํ ทุปฺปญฺญเสวนเมว, ปญฺญวนฺตานํ ปญฺญวนฺตเสวนเมว โก นิยเมตีติ? อชฺฌาสยธาตุ นิยเมตีติฯ

ภพฺพาภพฺพนิเทฺทเส ฉเฏฺฐตเพฺพ ปฐมํ นิทฺทิสิตฺวา คเหตเพฺพ ปจฺฉา นิทฺทิสิตุํ อุเทฺทสสฺส อุปฺปฏิปาฏิยา ปฐมํ อภพฺพา นิทฺทิฏฺฐาฯ อุเทฺทเส ปน ทฺวนฺทสมาเส อจฺจิตสฺส จ มนฺทกฺขรสฺส จ ปทสฺส ปุพฺพนิปาตลกฺขณวเสน ภพฺพสโทฺท ปุพฺพํ ปยุโตฺตฯ **กมฺมาวรเณนา**ติ ปญฺจวิเธน อานนฺตริยกเมฺมนฯ **สมนฺนาคตา**ติ สมงฺคีภูตาฯ **กิเลสาวรเณนา**ติ นิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิยาฯ อิมานิ เทฺว สคฺคมคฺคานํ อาวรณโต อาวรณานิฯ ภิกฺขุนีทูสกาทีนิ กมฺมานิปิ กมฺมาวรเณเนว สงฺคหิตานิฯ **วิปากาวรเณนา**ติ อเหตุกปฏิสนฺธิยาฯ ยสฺมา ปน ทุเหตุกานมฺปิ อริยมคฺคปฏิเวโธ นตฺถิ, ตสฺมา ทุเหตุกา ปฏิสนฺธิปิ วิปากาวรณเมวาติ เวทิตพฺพา, **อสฺสทฺธา**ติ พุทฺธาทีสุ สทฺธารหิตาฯ **อจฺฉนฺทิกา**ติ กตฺตุกมฺยตากุสลจฺฉนฺทรหิตาฯ อุตฺตรกุรุกา มนุสฺสา อจฺฉนฺทิกฏฺฐานํ ปวิฏฺฐาฯ **ทุปฺปญฺญา**ติ ภวงฺคปญฺญาย ปริหีนาฯ ภวงฺคปญฺญาย ปน ปริปุณฺณายปิ ยสฺส ภวงฺคํ โลกุตฺตรสฺส ปาทกํ น โหติ, โสปิ ทุปฺปโญฺญเยว นามฯ **อภพฺพา นิยามํ โอกฺกมิตุํ กุสเลสุ ธเมฺมสุ สมฺมตฺตนฺ**ติ กุสเลสุ ธเมฺมสุ สมฺมตฺตนิยามสงฺขาตํ อริยมคฺคํ โอกฺกมิตุํ อภพฺพาฯ อริยมโคฺค หิ สมฺมา สภาโวติ สมฺมตฺตํ, โสเยว อนนฺตรผลทาเนน, สยเมว วา อจลภาวโต นิยาโม, ตํ โอกฺกมิตุํ ปวิสิตุํ อภพฺพาฯ **น กมฺมาวรเณนา**ติอาทีนิ วุตฺตวิปริยาเยเนว เวทิตพฺพานีติฯ

อาสยานุสยญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗๐. ยมกปาฏิหีรญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๖. ยมกปาฏิหีรญาณนิเทฺทเส **อสาธารณํ สาวเกหี**ติ เสสาสาธารณญาณนิเทฺทเส อญฺญวจเนหิ โอกาสาภาวโต น วุตฺตํ, อิธ ปน อญฺญวจนาภาวโต วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อุปริมกายโต**ติ นาภิยา อุทฺธํ สรีรโตฯ **อคฺคิกฺขโนฺธ ปวตฺตตี**ติ เตโชกสิณารมฺมณํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘อุปริมกายโต อคฺคิชาลา วุฏฺฐาตู’’ติ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา อนนฺตรํ อภิญฺญาญาเณน ‘‘อุปริมกายโต อคฺคิชาลา วุฏฺฐาตู’’ติ อธิฏฺฐิเต สห อธิฏฺฐานา อุปริมกายโต อคฺคิชาลา วุฏฺฐาติฯ สา หิ อิธ ราสเฏฺฐน ขโนฺธติ วุตฺตาฯ **เหฏฺฐิมกายโต**ติ นาภิโต เหฏฺฐา สรีรโตฯ **อุทกธารา ปวตฺตตี**ติ อาโปกสิณารมฺมณํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘เหฏฺฐิมกายโต อุทกธารา วุฏฺฐาตู’’ติ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา อนนฺตรํ อภิ

ญฺญาญาเณน ‘‘เหฏฺฐิมกายโต อุทกธารา วุฏฺฐาตู’’ติ อธิฏฺฐิเต สห อธิฏฺฐานา เหฏฺฐิมกายโต อุทกธารา วุฏฺฐาติฯ อุภยตฺถาปิ อโพฺพเจฺฉทวเสน ปวตฺตตีติ วุตฺตํฯ อธิฏฺฐานสฺส อาวชฺชนสฺส จ อนฺตเร เทฺว ภวงฺคจิตฺตานิ วตฺตนฺติฯ ตสฺมาเยว ยุคลา หุตฺวา อคฺคิกฺขนฺธอุทกธารา ปวตฺตนฺติ, อนฺตรํ น ปญฺญายติฯ อเญฺญสํ ปน ภวงฺคปริเจฺฉโท นตฺถิ ฯ **ปุรตฺถิมกายโต**ติ อภิมุขปสฺสโตฯ **ปจฺฉิมกายโต**ติ ปิฏฺฐิปสฺสโตฯ **ทกฺขิณอกฺขิโต วามอกฺขิโต**ติอาทิ สมาสปาโฐเยว, น อโญฺญฯ ทกฺขิณนาสิกาโสตโต วามนาสิกาโสตโตติ ปาโฐ สุนฺทโรฯ รสฺสํ กตฺวาปิ ปฐนฺติฯ **อํสกูฏโต**ติ เอตฺถ อพฺภุคฺคตเฏฺฐน กูโฏ วิยาติ กูโฏ, อํโสเยว กูโฏ อํสกูโฏฯ **องฺคุลงฺคุเลหี**ติ องฺคุลีหิ องฺคุลีหิฯ **องฺคุลนฺตริกาหี**ติ องฺคุลีนํ อนฺตริกาหิฯ **เอเกกโลมโต อคฺคิกฺขโนฺธ ปวตฺตติ, เอเกกโลมโต อุทกธารา ปวตฺตตี**ติ อุภยตฺถาปิ อาเมฑิตวจเนน สพฺพโลมานํ ปริยาทินฺนตฺตา เอเกกโลมโตว อคฺคิกฺขนฺธอุทกธารา ยุคลา ยุคลา หุตฺวา ปวตฺตนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ **โลมกูปโต โลมกูปโต อคฺคิกฺขโนฺธ ปวตฺตติ, โลมกูปโต โลมกูปโต อุทกธารา ปวตฺตตี**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ เกสุจิ โปตฺถเกสุ ‘‘เอเกกโลมโต อคฺคิกฺขโนฺธ ปวตฺตติฯ โลมกูปโต โลมกูปโต อุทกธารา ปวตฺตติ, โลมกูปโต โลมกูปโต อคฺคิกฺขโนฺธ ปวตฺตติ, เอเกกโลมโต อุทกธารา ปวตฺตตี’’ติ ลิขิตํฯ ตมฺปิ ยุชฺชติเยวฯ ปาฏิหีรสฺส อติสุขุมตฺตทีปนโต ปน ปุริมปาโฐเยว สุนฺทรตโรฯ

อิทานิ **ฉนฺนํ วณฺณาน**นฺติ โก สมฺพโนฺธ? เหฏฺฐา ‘‘อุปริมกายโต’’ติอาทีหิ อเนเกหิ สรีราวยวา วุตฺตาฯ เตน สรีราวยวสมฺพโนฺธ ปวตฺตตีติ วจนสมฺพเนฺธน จ ยมกปาฏิหีราธิกาเรน จ ฉนฺนํ วณฺณานํ สรีราวยวภูตานํ รสฺมิโย ยมกา หุตฺวา ปวตฺตนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ สามิวจนสมฺพเนฺธน จ อวสฺสํ ‘‘รสฺมิโย’’ติ ปาฐเสโส อิจฺฉิตโพฺพเยวฯ **นีลาน**นฺติ อุมาปุปฺผวณฺณานํฯ **ปีตกาน**นฺติ กณิการปุปฺผวณฺณานํฯ **โลหิตกาน**นฺติ อินฺทโคปกวณฺณานํฯ **โอทาตาน**นฺติ โอสธิตารกวณฺณานํฯ **มญฺชิฏฺฐาน**นฺติ มนฺทรตฺตวณฺณานํฯ **ปภสฺสราน**นฺติ ปภาสนปกติกานํ ปภสฺสรวณฺณานํฯ ปภสฺสรวเณฺณ วิสุํ อวิชฺชมาเนปิ วุตฺตสุ ปญฺจสุ วเณฺณสุ เย เย ปภา สมุชฺชลา, เต เต ปภสฺสราฯ ตถา หิ ตถาคตสฺส ยมกปาฏิหีรํ กโรนฺตสฺส ยมกปาฏิหีรญาณพเลเนว เกสมสฺสูนเญฺจว อกฺขีนญฺจ นีลฏฺฐาเนหิ นีลรสฺมิโย นิกฺขมนฺติ, ยาสํ วเสน คคนตลํ อญฺชนจุณฺณสโมกิณฺณํ วิย อุมาปุปฺผนีลุปฺปลทลสญฺฉนฺนํ วิย วีติปตนฺตมณิตาลวณฺฏํ วิย ปสาริตเมจกปฏํ วิย จ โหติฯ ฉวิโต เจว อกฺขีนญฺจ ปีตกฏฺฐาเนหิ ปีตรสฺมิโย นิกฺขมนฺติ, ยาสํ วเสน ทิสาภาคา สุวณฺณรสนิสิญฺจมานา วิย สุวณฺณปฏฺปสาริตา วิย กุงฺกุมจุณฺณกณิการปุปฺผสมฺปริกิณฺณา วิย จ วิโรจนฺติฯ มํสโลหิเตหิ เจว อกฺขีนญฺจ รตฺตฏฺฐาเนหิ โลหิตรสฺมิโย นิกฺขมนฺติ, ยาสํ วเสน ทิสาภาคา จินปิฏฺฐจุณฺณรญฺชิตา วิย สุปกฺกลาขารสนิสิญฺจมานา วิย รตฺตกมฺพลปริกฺขิตฺตา วิย ชยสุมนปาลิภทฺทกพนฺธุชีวกกุสุมสมฺปริกิณฺณา วิย จ วิโรจนฺติฯ อฏฺฐีหิ เจว ทเนฺตหิ จ อกฺขีนญฺจ เสตฏฺฐาเนหิ โอทาตรสฺมิโย นิกฺขมนฺติ, ยาสํ วเสน ทิสาภาคา รชตกุเฏหิ อาสิญฺจมานขีรธาราสมฺปริกิณฺณา วิย ปสาริตรชตปฏฺฏวิตานา วิย วีติปตนฺตรชตตาลวณฺฏา วิย กุนฺทกุมุทสินฺทุวารสุมนมลฺลิกาทิกุสุมสญฺฉนฺนา วิย จ วิโรจนฺติฯ หตฺถตลปาทตลาทีหิ มนฺทรตฺตฏฺฐาเนหิ มญฺชิฏฺฐรสฺมิโย นิกฺขมนฺติ, ยาสํ วเสน ทิสาภาคา ปวาฬชาลปริกฺขิตฺตา วิย รตฺตกุรวกกุสุมสโมกิณฺณา วิย จ วิโรจนฺติฯ อุณฺณานขาทีหิ ปภสฺสรฏฺฐาเนหิ ปภสฺสรรสฺมิโย นิกฺขมนฺติ, ยาสํ วเสน ทิสาภาคา โอสธิตารกปุญฺชปุณฺณา วิย วิชฺชุปฏลาทิปริปุณฺณา วิย จ วิโรจนฺติฯ

ภควา จงฺกมตีติอาทิ ‘‘ภควโต จ นิมฺมิตานญฺจ นานาอิริยาปถกรณํ ยมกปาฏิหีเรเนว โหตี’’ติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ เตสญฺหิ นิมฺมิตานํ อิริยาปถา ยุคลาว หุตฺวา วตฺตนฺติฯ ยทิ นิมฺมิตา พหุกา โหนฺติ, ‘‘นิมฺมิโต’’ติอาทิ กสฺมา เอกวจนํ กตนฺติ เจ? นิมฺมิเตสุปิ เอเกกสฺส นานาอิริยา

ปถภาวทสฺสนตฺถํฯ พหุวจเนน หิ วุตฺต สเพฺพปิ นิมฺมิตา สกิํ เอเกกอิริยาปถิกา วิย โหนฺติฯ เอกวจเนน ปน วุตฺต นิมฺมิเตสุ เอเกโก นานาอิริยาปถิโกติ ญายติฯ ตสฺมา เอกวจนนิเทฺทโส กโตฯ จูฬปนฺถกเตฺถโรปิ ตาว นานาอิริยาปถิกภิกฺขูนํ สหสฺสํ มาเปสิ, กิํ ปน ภควา ยมกปาฏิหีเร พหู นิมฺมิเต น กริสฺสติฯ จูฬปนฺถกเตฺถรํ มุญฺจิตฺวา อเญฺญสํ สาวกานํ เอกาวชฺชเนน นานาอิริยปถิกานํ นานารูปานญฺจ นิมฺมานํ น อิชฺฌติฯ อนิยเมตฺวา หิ นิมฺมิตา อิทฺธิมตา สทิสาว โหนฺติฯ ฐานนิสชฺชาทีสุ วา ภาสิตตุณฺหีภาวาทีสุ วา ยํ ยํ อิทฺธิมา กโรติ, ตํ ตเทว กโรนฺติ, วิสทิสกรณํ นานากิริยากรณญฺจ ‘‘เอตฺตกา อีทิสา โหนฺตุ, เอตฺตกา อิมํ นาม กโรนฺตู’’ติ วิสุํ วิสุํ อาวชฺชิตฺวา อธิฏฺฐาเนน อิชฺฌติฯ ตถาคตสฺส ปน เอกาวชฺชนาธิฏฺฐาเนเนว นานปฺปการนิมฺมานํ อิชฺฌติฯ เอวเมว อคฺคิกฺขนฺธอุทกธารานิมฺมาเน จ นานาวณฺณนิมฺมาเน จ เวทิตพฺพํฯ ตตฺถ **ภควา จงฺกมตี**ติ อากาเส วา ปถวิยํ วา จงฺกมติฯ **นิมฺมิโต**ติ อิทฺธิยา มาปิตพุทฺธรูปํฯ **ติฏฺฐติ วา**ติอาทีนิปิ อากาเส วา ปถวิยํ วาฯ **กเปฺปตี**ติ กโรติฯ **ภควา ติฏฺฐตี**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยติฯ

ยมกปาฏิหีรญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗๑. มหากรุณาญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๗. มหากรุณาญาณนิเทฺทเส **พหุเกหิ อากาเรหี**ติ อิทานิ วุจฺจมาเนหิ เอกูนนวุติยา ปกาเรหิฯ **ปสฺสนฺตานนฺ**ติ ญาณจกฺขุนา จ พุทฺธจกฺขุนา จ โอโลเกนฺตานํฯ **โอกฺกมตี**ติ โอตรติ ปวิสติฯ **อาทิโตฺต**ติ ทุกฺขลกฺขณวเสน ปีฬาโยคโต สนฺตาปนเฏฺฐน อาทีปิโตฯ ‘‘ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺข’’นฺติ (สํ. นิ. ๓.๑๕) วุตฺตตฺตา สพฺพสงฺขตสฺส เจว ทุกฺขลกฺขณวเสน ปีฬิตตฺตา ทุกฺขสฺส จ กรุณาย มูลภูตตฺตา ปฐมํ ทุกฺขลกฺขณวเสน ‘‘อาทิโตฺต’’ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ราคาทีหิ อาทิตฺตตํ ปน อุปริ วกฺขติฯ อถ วา **อาทิโตฺต**ติ ราคาทีหิเยว อาทิโตฺตฯ อุปริ ปน ‘‘ตสฺส นตฺถโญฺญ โกจิ นิพฺพาเปตา’’ติ อตฺถาเปกฺขนวเสน ปุน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ **โลกสนฺนิวาโส**ติ ปญฺจกฺขนฺธา ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน โลโก, ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน สนฺนิวสนฺติ เอตฺถ สตฺตาติ สนฺนิวาโส, โลโกว สนฺนิวาโส โลกสนฺนิวาโสฯ ทุกฺขิตํ ขนฺธสนฺตานํ อุปาทาย สตฺตโวหารสพฺภาวโต โลกสนฺนิวาสโยคโต สตฺตสมูโหปิ โลกสนฺนิวาโสฯ โสปิ จ สหขนฺธโกเยวฯ **อุยฺยุโตฺต**ติ อเนเกสุ กิเจฺจสุ นิจฺจพฺยาปารตาย กตโยโค กตอุสฺสาโห, สตตกิเจฺจสุ สอุสฺสุโกฺกติ อโตฺถฯ ฆฏฺฏนยุโตฺตติ วา อุยฺยุโตฺตฯ **ปยาโต**ติ ปพฺพเตยฺยา นที วิย อนวฏฺฐิตคมเนน มรณาย ยาตุํ อารโทฺธฯ **กุมฺมคฺคปฺปฏิปโนฺน**ติ กุจฺฉิตํ มิจฺฉามคฺคํ ปฏิปโนฺนฯ อุปริ ปน ‘‘วิปถปกฺขโนฺท’’ติ นานาปเทหิ วิเสเสตฺวา วุตฺตํฯ

อุปนียตีติ ชราวเสน มรณาย อุปนียติ หรียติฯ ชรา หิ ‘‘อายุโน สํหานี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒) วุตฺตาฯ **อทฺธุโว**ติ น ถิโร, สทา ตเถว น โหติฯ ยสฺมา อทฺธุโว, ตสฺมา อุปนียตีติ ปุริมสฺส การณวจนเมตํฯ เอเตน สการณํ ชราทุกฺขํ วุตฺตํฯ ตํ ชราทุกฺขํ ทิสฺวา ชราปาริชุญฺญรหิตาปิ วิญฺญู ปพฺพชนฺติฯ **อตาโณ**ติ ตายิตุํ รกฺขิตุํ สมเตฺถน รหิโต, อนารโกฺขติ วุตฺตํ โหติฯ **อนภิสฺสโร**ติ อภิสริตฺวา อภิคนฺตฺวา พฺยาหรเณน อสฺสาเสตุํ สมเตฺถน รหิโต, อสหาโยติ วา อโตฺถฯ ยสฺมา อนภิสฺสโร, ตสฺมา อตาโณติ ปุริมสฺส การณวจนเมตํฯ เอเตน สการณํ ปิยวิปฺปโยคทุกฺขํ วุตฺตํฯ ตํ ปิยวิปฺปโยคทุกฺขํ ทิสฺวา ญาติปาริชุญฺญรหิตาปิ วิญฺญู ปพฺพชนฺติฯ **อสฺสโก**ติ สกภณฺฑรหิโตฯ **สพฺพํ ปหาย คมนียนฺ**ติ สกภณฺฑนฺติ สลฺลกฺขิตํ สพฺพํ ปหาย โลเกน คนฺตพฺพํฯ ยสฺมา สพฺพํ ปหาย คมนียํ, ตสฺมา อสฺสโกติ ปุริมสฺส การณวจนเมตํฯ เอเตน สการณํ มรณทุกฺขํ วุตฺตํฯ ตํ ทิสฺวา โภคปาริชุญฺญรหิตาปิ วิญฺญู ปพฺพชนฺติฯ อญฺญตฺถ ‘‘กมฺมสฺ

สกา มาณวสตฺตา’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๘๙) วุตฺตํ, อิธ จ รฏฺฐปาลสุตฺเต จ ‘‘อสฺสโก โลโก’’ติ (ม. นิ. ๒.๓๐๕) วุตฺตํ, ตํ กถํ ยุชฺชตีติ เจ? ปหาย คมนียํ สนฺธาย ‘‘อสฺสโก’’ติ วุตฺตํ, กมฺมํ ปน น ปหาย คมนียํฯ ตสฺมา ‘‘กมฺมสฺสกา’’ติ วุตฺตํฯ รฏฺฐปาลสุตฺเตเยว จ เอวเมตํ วุตฺตํ ‘‘ตฺวํ ปน ยถากมฺมํ คมิสฺสสี’’ติ (ม. นิ. ๒.๓๐๖)ฯ **อูโน**ติ ปาริปูรึรหิโตฯ **อติโตฺต**ติ ภิโยฺย ภิโยฺย ปตฺถ นายปิ น สุหิโต ฯ อิทํ อูนภาวสฺส การณวจนํฯ **ตณฺหาทาโส**ติ ตณฺหาย วเส วตฺตนโต ตณฺหาย ทาสภูโตฯ อิทํ อติตฺตภาวสฺส การณวจนํฯ เอเตน อิจฺฉาโรคาปเทเสน สการณํ พฺยาธิทุกฺขํ วุตฺตํฯ ตํ พฺยาธิทุกฺขํ ทิสฺวา พฺยาธิปาริชุญฺญรหิตาปิ วิญฺญู ปพฺพชนฺติฯ **อตายโน**ติ ปุตฺตาทีหิปิ ตายนสฺส อภาวโต อตายโน อนารโกฺข, อลพฺภเนยฺยเขโม วาฯ **อเลโณ**ติ อลฺลียิตุํ นิสฺสิตุํ อนรโห อลฺลีนานมฺปิ จ เลณกิจฺจาการโกฯ **อสรโณ**ติ นิสฺสิตานํ น ภยสารโก น ภยวินาสโกฯ **อสรณีภูโต**ติ ปุเร อุปฺปตฺติยา อตฺตโน อภาเวเนว อสรโณ, อุปฺปตฺติสมกาลเมว อสรณีภูโตติ อโตฺถฯ

อุทฺธโตติ สพฺพากุสเลสุ อุทฺธจฺจสฺส อุปฺปชฺชนโต สตฺตสนฺตาเน จ อกุสลุปฺปตฺติพาหุลฺลโต อกุสลสมงฺคีโลโก เตน อุทฺธเจฺจน อุทฺธโตฯ **อวูปสโนฺต**ติ อวูปสมนลกฺขณสฺส อุทฺธจฺจเสฺสว โยเคน อวูปสโนฺต ภนฺตมิคปฏิภาโคฯ ‘‘อุปนียติ โลโก’’ติอาทีสุ จตูสุ จ ‘‘อุทฺธโต โลโก’’ติ จ ปญฺจสุ ฐาเนสุ โลโกติ อาคตํ, เสเสสุ โลกสนฺนิวาโสติฯ อุภยถาปิ โลโกเยวฯ **สสโลฺล**ติ ปีฬาชนกตาย อโนฺตตุทนตาย ทุนฺนีหรณียตาย จ สลฺลาติ สงฺขํ คเตหิ ราคาทีหิ สเลฺลหิ สหวตฺตนโกฯ **วิโทฺธ**ติ มิคาทโย กทาจิ ปเรหิ วิทฺธา โหนฺติ, อยํ ปน โลโก นิจฺจํ อตฺตนาว วิโทฺธฯ **ปุถุสเลฺลหี**ติ ‘‘สตฺต สลฺลานิ – ราคสลฺลํ, โทสสลฺลํ, โมหสลฺลํ, มานสลฺลํ, ทิฏฺฐิสลฺลํ, กิเลสสลฺลํ, ทุจฺจริตสลฺล’’นฺติ (มหานิ. ๑๗๔) วุเตฺตหิ สตฺตหิ สเลฺลหิฯ **ตสฺสา**ติ ตสฺส โลกสนฺนิวาสสฺสฯ **สลฺลานํ อุทฺธตา**ติ เตสํ สลฺลานํ สตฺตสนฺตานโต อุทฺธริตา ปุคฺคโลฯ **อญฺญตฺร มยา**ติ มํ ฐเปตฺวาฯ เยปิ ภควโต สาวกา สลฺลานิ อุทฺธรนฺติ, เตสํ ภควโต วจเนเนว อุทฺธรณโต ภควาว อุทฺธรติ นามฯ **อวิชฺชนฺธการาวรโณ**ติ อวิชฺชา เอว สภาวทสฺสนจฺฉาทเนน อนฺธํ วิย กโรตีติ อวิชฺชนฺธกาโร, โสว สภาวาวคมนนิวารเณน อาวรณํ เอตสฺสาติ อวิชฺชนฺธการาวรโณฯ **กิเลสปญฺชรปกฺขิโตฺต**ติ กิเลสา เอว กุสลคมนสนฺนิรุชฺฌนเฏฺฐน ปญฺชโรติ กิเลสปญฺชโร, อวิชฺชาปภเว กิเลสปญฺชเร ปกฺขิโตฺต ปาติโตฯ **อาโลกํ ทเสฺสตา**ติ ปญฺญาโลกํ ทสฺสนสีโล, ปญฺญาโลกสฺส ทเสฺสตาติ วา อโตฺถฯ **อวิชฺชาคโต**ติ อวิชฺชํ คโต ปวิโฏฺฐฯ น เกวลํ อวิชฺชาย อาวรณมตฺตเมว, อถ โข คหนคโต วิย อวิชฺชาโกสสฺส อโนฺต ปวิโฏฺฐติ ปุริมโต วิเสโสฯ **อณฺฑภูโต**ติอาทโย จ วิเสสาเยวฯ **อณฺฑภูโต**ติ อเณฺฑ ภูโต นิพฺพโตฺตฯ ยถา หิ อเณฺฑ นิพฺพตฺตา เอกเจฺจ สตฺตา ‘‘อณฺฑภูตา’’ติ วุจฺจนฺติ, เอวมยํ โลโก อวิชฺชณฺฑโกเส นิพฺพตฺตตฺตา ‘‘อณฺฑภูโต’’ติ วุจฺจติฯ **ปริโยนโทฺธ**ติ เตน อวิชฺชณฺฑโกเสน สมนฺตโต โอนโทฺธ พโทฺธ เวฐิโตฯ

ตนฺตากุลกชาโตติ ตนฺตํ วิย อากุลภูโตฯ ยถา นาม ทุนฺนิกฺขิตฺตํ มูสิกจฺฉินฺนํ เปสการานํ ตนฺตํ ตหึ ตหึ อากุลํ โหติ, อิทํ อคฺคํ อิทํ มูลนฺติ อเคฺคน วา อคฺคํ, มูเลน วา มูลํ สมาเนตุํ ทุกฺกรํ โหติ, เอวเมว สตฺตา ปจฺจยากาเร ขลิตา อากุลา พฺยากุลา โหนฺติ, น สโกฺกนฺติ ปจฺจยาการํ อุชุํ กาตุํฯ ตตฺถ ตนฺตํ ปจฺจตฺตปุริสกาเร ฐตฺวา สกฺกาปิ ภเวยฺย อุชุํ กาตุํ, ฐเปตฺวา ปน เทฺว โพธิสเตฺต อโญฺญ สโตฺต อตฺตโน ธมฺมตาย ปจฺจยาการํ อุชุํ กาตุํ สมโตฺถ นาม นตฺถิฯ ยถา ปน อากุลํ ตนฺตํ กญฺชิกํ ทตฺวา โกเจฺฉน ปหฏํ ตตฺถ ตตฺถ กุลกชาตํ โหติ คณฺฐิพทฺธํ, เอวมยํ โลโก ปจฺจเยสุ ปกฺขลิตฺวา ปจฺจเย อุชุํ กาตุํ อสโกฺกโนฺต ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิคตวเสน กุลกชาโต โหติ คณฺฐิพโทฺธฯ เย หิ เกจิ ทิฏฺฐิโย นิสฺสิตา, สเพฺพ เต ปจฺจยํ อุชุํ กาตุํ น สโกฺกนฺติเยวฯ **กุลาคณฺฐิกชาโต**ติ กุลาคณฺฐิกํ วิย ภูโตฯ กุลาคณฺฐิกํ วุจฺจติ เปสการกญฺชิกสุตฺตํฯ

‘‘กุลา นาม สกุณิกา, ตสฺสา กุลาวโก’’ติปิ เอเกฯ ยถา ตทุภยมฺปิ อากุลํ อเคฺคน วา อคฺคํ, มูเลน วา มูลํ สมาเนตุํ ทุกฺกรนฺติ ปุริมนเยเนว โยเชตพฺพํฯ **มุญฺชปพฺพชภูโต**ติ มุญฺชติณํ วิย ปพฺพชติณํ วิย จ ภูโต มุญฺชติณปพฺพชติณสทิโส ชาโตฯ ยถา ตานิ ติณานิ โกเฏฺฏตฺวา โกเฏฺฏตฺวา กตรชฺชุ ชิณฺณกาเล กตฺถจิ ปติตํ คเหตฺวา เตสํ ติณานํ ‘‘อิทํ อคฺคํ อิทํ มูล’’นฺติ อเคฺคน วา อคฺคํ, มูเลน วา มูลํ สมาเนตุํ ทุกฺกรํ, ตมฺปิ ปจฺจตฺตปุริสกาเร ฐตฺวา สกฺกา ภเวยฺย อุชุํ กาตุํ, ฐเปตฺวา ปน เทฺว โพธิสเตฺต อโญฺญ สโตฺต อตฺตโน ธมฺมตาย ปจฺจยาการํ อุชุํ กาตุํ สมโตฺถ นาม นตฺถิฯ เอวมยํ โลโก ปจฺจยาการํ อุชุํ กาตุํ อสโกฺกโนฺต ทฺวาสฎฺฐิทิฎฺฐิคตวเสน คณฺฐิชาโต หุตฺวา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ สํสารํ นาติวตฺตติฯ

ตตฺถ **อปาโย**ติ นิรโย ติรจฺฉานโยนิ เปตฺติวิสโย อสุรกาโยฯ สเพฺพปิ หิ เต วฑฺฒิสงฺขาตสฺส อายสฺส อภาวโต ‘‘อปาโย’’ติ วุจฺจนฺติฯ ตถา ทุกฺขสฺส คติภาวโต **ทุคฺคติ**ฯ สุขสมุสฺสยโต วินิปติตตฺตา **วินิปาโต**ฯ อิตโร ปน –

> ‘‘ขนฺธานญฺจ ปฎิปาฎิ, ธาตุอายตนาน จ;
> อโพฺพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา, สํสาโรติ ปวุจฺจติ’’ฯ

ตํ สพฺพมฺปิ นาติวตฺตติ นาติกฺกมติฯ อถ โข จุติโต ปฎิสนฺธึ, ปฎิสนฺธิโต จุตินฺติ เอวํ ปุนปฺปุนํ จุติปฎิสนฺธิโย คณฺหมาโน ตีสุ ภเวสุ จตูสุ โยนีสุ ปญฺจสุ คตีสุ สตฺตสุ วิญฺญาณฎฺฐิตีสุ นวสุ สตฺตาวาเสสุ มหาสมุเทฺท วาตุกฺขิตฺตนาวา วิย ยนฺตโคโณ วิย จ ปริพฺภมติเยวฯ **อวิชฺชาวิสโทสสลฺลิโตฺต**ติ อวิชฺชาเยว อกุสลุปฺปาทเนน กุสลชีวิตนาสนโต วิสนฺติ อวิชฺชาวิสํ, ตเทว สนฺตานทูสนโต อวิชฺชาวิสโทโส, เตน อนุสยปริยุฎฺฐานทุจฺจริตภูเตน ภุสํ ลิโตฺต มกฺขิโตติ อวิชฺชาวิสโทสสลฺลิโตฺตฯ **กิเลสกลลีภูโต**ติ อวิชฺชาทิมูลกา กิเลสา เอว โอสีทนเฎฺฐน กลลํ กทฺทโมติ กิเลสกลลํ, ตทสฺส อตฺถีติ กิเลสกลลี, เอวํภูโตฯ **ราคโทสโมหชฎาชฎิโต**ติ โลภปฎิฆาวิชฺชาสงฺขาตา ราคโทสโมหา เอว รูปาทีสุ อารมฺมเณสุ เหฎฺฐุปริยวเสน ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชนโต สํสิพฺพนเฎฺฐน เวฬุคุมฺพาทีนํ สาขาชาลสงฺขาตา ชฎา วิยาติ ชฎา, ตาย ราคโทสโมหชฎาย ชฎิโตฯ ยถา นาม เวฬุชฎาทีหิ เวฬุอาทโย, เอวํ ตาย ชฎาย อยํ โลโก ชฎิโต วินโทฺธ สํสิพฺพิโตติ อโตฺถฯ **ชฎํ วิชเฎตา**ติ อิมํ เอวํ เตธาตุกํ โลกํ ชเฎตฺวา ฐิตํ ชฎํ วิชเฎตา สํฉินฺทิตา สมฺปทาลยิตาฯ

ตณฺหาสงฺฆาฎปฎิมุโกฺกติ ตณฺหา เอว อโพฺพจฺฉินฺนํ ปวตฺติโต สงฺฆฎิตเฎฺฐน สงฺฆาโฎติ ตณฺหาสงฺฆาโฎ, ตสฺมึ ตณฺหาสงฺฆาเฎ ปฎิมุโกฺก อนุปวิโฎฺฐ อโนฺตคโตติ ตณฺหาสงฺฆาฎปฎิมุโกฺกฯ **ตณฺหาชาเลน โอตฺถโฎ**ติ ตณฺหา เอว ปุเพฺพ วุตฺตนเยน สํสิพฺพนเฎฺฐน ชาลนฺติ ตณฺหาชาลํ, เตน ตณฺหาชาเลน โอตฺถโฎ สมนฺตโต ฉาทิโต ปลิเวฐิโตฯ **ตณฺหาโสเตน วุยฺหตี**ติ ตณฺหา เอว สํสาเร อากฑฺฒนเฎฺฐน โสโตติ ตณฺหาโสโต, เตน ตณฺหาโสเตน วุยฺหติ อากฑฺฒียติฯ **ตณฺหาสโญฺญชเนน สญฺญุโตฺต**ติ ตณฺหา เอว โลกํ วฎฺฎสฺมึ สํโยชนโต พนฺธนโต สํโยชนนฺติ ตณฺหาสํโยชนํ, เตน ตณฺหาสํโยชเนน สญฺญุโตฺต พโทฺธฯ **ตณฺหานุสเยน อนุสโฎ**ติ ตณฺหา เอว อนุสยนเฎฺฐน อนุสโยติ ตณฺหานุสโย, เตน ตณฺหานุสเยน อนุสโฎ อนุคโต ถามคโตฯ **ตณฺหาสนฺตาเปน สนฺตปฺปตี**ติ ตณฺหา เอว ปวตฺติกาเล ผลกาเล จ โลกํ สนฺตาเปตีติ สนฺตาโป, เตน ตณฺหาสนฺตาเปน สนฺตปฺปติ สนฺตาปียติฯ **ตณฺหาปริฬาเหน ปริฑยฺหตี**ติ ตณฺหา เอว พลวภูตา ปวตฺติกาเล ผลกาเล จ สมนฺตโต ทหนเฎฺฐน มหาปริฬาโหติ ตณฺหาปริฬาโห, เตน ตณฺหาปริฬาเหน ปริฑยฺหติ สมนฺตโต ฑหียติฯ **ทิฎฺฐิสงฺฆาฎา**ทโย อิมินาว นเยน โยเชตพฺพาฯ

อนุคโตติ อนุปวิฏฺโฐฯ **อนุสโฏ**ติ อนุธาวิโตฯ **อภิภูโต**ติ ปีฬิโตฯ **อพฺภาหโต**ติ อภิอาหโต อภิมุขํ ภุสํ ปหโตฯ **ทุเกฺข ปติฏฺฐิโต**ติ ทุเกฺข ขนฺธปญฺจเก สุขวิปลฺลาเสน ปติฏฺฐิโต อภินิวิฏฺโฐฯ

ตณฺหาย อุฑฺฑิโตติ ตณฺหาย อุลฺลงฺฆิโตฯ จกฺขุ หิ ตณฺหารชฺชุนา อาวุนิตฺวา รูปนาคทเนฺต อุฑฺฑิตํ, โสตาทีนิ ตณฺหารชฺชุนา อาวุนิตฺวา สทฺทาทินาคทเนฺตสุ อุฑฺฑิตานิฯ ตํสมงฺคีโลโกปิ อุฑฺฑิโตเยว นามฯ **ชราปาการปริกฺขิโตฺต**ติ อนติกฺกมนียเฏฺฐน ปาการภูตาย ชรายปริวาริโตฯ **มจฺจุปาเสน ปริกฺขิโตฺต**ติ ทุโมฺมจนียเฏฺฐน ปาสภูเตน มรเณน พโทฺธฯ **มหาพนฺธนพโทฺธ**ติ ทฬฺหตฺตา ทุเจฺฉทตฺตา จ มหเนฺตหิ พนฺธเนหิ พโทฺธฯ **ราคพนฺธเนนา**ติราโค เอว พนฺธติ สํสารโต จลิตุํ น เทตีติ ราคพนฺธนํฯ เตน ราคพนฺธเนนฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **กิเลสพนฺธเนนา**ติ วุตฺตาวเสเสน กิเลสพนฺธเนนฯ **ทุจฺจริตพนฺธเนนา**ติ ติวิเธนฯ สุจริตํ ปน พนฺธนโมกฺขสฺส เหตุภูตํ พนฺธนโมกฺขภูตญฺจ อตฺถิฯ ตสฺมา ตํ น คเหตพฺพํฯ

พนฺธนํ โมเจตาติ ตสฺส พนฺธนํ โมเจตาฯ พนฺธนา โมเจตาติปิ ปาโฐ, พนฺธนโต ตํ โมเจตาติ อโตฺถฯ **มหาสมฺพาธปฺปฏิปโนฺน**ติ กุสลสญฺจารปีฬเนน มหาสมฺพาธสงฺขาตํ ราคโทสโมหมานทิฏฺฐิกิเลสทุจฺจริตคหนํ ปฏิปโนฺนฯ **โอกาสํ ทเสฺสตา**ติ โลกิยโลกุตฺตรสมาธิปญฺญาโอกาสํ ทเสฺสตาฯ **มหาปลิโพเธน ปลิพุโทฺธ**ติ มหานิวารเณน นิวุโตฯ มหาเลเปน วา ลิโตฺตฯ **ปลิโพโธ**ติ จ ราคาทิสตฺตวิโธ เอวฯ ‘‘ตณฺหาทิฏฺฐิปลิโพโธ’’ติ เอเกฯ **ปลิโพธํ เฉตา**ติ ตํ ปลิโพธํ ฉินฺทิตาฯ **มหาปปาเต**ติ ปญฺจคติปปาเต, ชาติชรามรณปปาเต วาฯ ตํ สพฺพมฺปิ ทุรุตฺตรณเฏฺฐน ปปาโตฯ **ปปาตา อุทฺธตา**ติ ตมฺหา ปปาตโต อุทฺธริตาฯ **มหากนฺตารปฺปฏิปโนฺน**ติ ชาติชราพฺยาธิมรณโสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสกนฺตารํ ปฏิปโนฺนฯ สพฺพมฺปิ ตํ ทุรติกฺกมนเฏฺฐน กนฺตาโร, ตํ **กนฺตารํ ตาเรตา**ฯ กนฺตารา ตาเรตาติ วา ปาโฐฯ **มหาสํสารปฺปฏิปโนฺน**ติ อโพฺพจฺฉินฺนํ ขนฺธสนฺตานํ ปฏิปโนฺนฯ **สํสารา โมเจตา**ติ สํสารโต โมเจตาฯ สํสารํ โมเจตาติ วา ปาโฐฯ **มหาวิทุเคฺค**ติ สํสารวิทุเคฺคฯ สํสาโรเยว หิ ทุคฺคมนเฏฺฐน วิทุโคฺคฯ **สมฺปริวตฺตตี**ติ ภุสํ นิวตฺติตฺวา จรติฯ **มหาปลิเป**ติ มหเนฺต กามกทฺทเมฯ กาโม หิ โอสีทนเฏฺฐน ปลิโปฯ **ปลิปโนฺน**ติ ลโคฺคฯ มหาปลิปปลิปโนฺนติปิ ปาโฐฯ

อพฺภาหโตติ สโพฺพปทฺทเวหิ อพฺภาหโตฯ **ราคคฺคินา**ติ ราคาทโยเยว อนุทหนเฏฺฐนอคฺคิ, เตน ราคคฺคินาฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **อุนฺนีตโก**ติ อุคฺคเหตฺวา นีโต, ชาติยา อุคฺคเหตฺวา ชราทิอุปทฺทวาย นีโตติ อโตฺถฯ ก-กาโร ปเนตฺถ อนุกมฺปาย ทฏฺฐโพฺพฯ **หญฺญติ นิจฺจมตาโณ**ติ ปริตฺตายเกน รหิโต สตตํ ปีฬียติฯ **ปตฺตทโณฺฑ**ติ ราชาทีหิ ลทฺธอาโณฯ **ตกฺกโร**ติ โจโรฯ **วชฺชพนฺธนพโทฺธ**ติ ราคาทิวชฺชพนฺธเนหิ พโทฺธฯ **อาฆาตนปจฺจุปฏฺฐิโต**ติ มรณธมฺมคณฺฐิกฏฺฐานํ อุเปจฺจ ฐิโตฯ **โกจิ พนฺธนา โมเจตา**ฯ โกจิ พนฺธนํ โมเจตาติปิ ปาโฐฯ **อนาโถ**ติ นตฺถิ เอตสฺส นาโถ อิสฺสโร, สยํ วา น นาโถ น อิสฺสโรติ อนาโถ, อสรโณติ วา อโตฺถฯ **ปรมกาปญฺญปฺปโตฺต**ติ ชราทิปฏิพาหเน อปฺปหุตาย อตีว กปณภาวํ ปโตฺตฯ **ตาเยตา**ติ รกฺขิตาฯ ตายิตาติ วา ปาโฐ สุนฺทโร ฯ **ทุกฺขาภิตุโนฺน**ติ ชาติทุกฺขาทีหิ อเนเกหิ ทุเกฺขหิ อภิตุโนฺน อติพฺยาธิโต อติกมฺปิโต จฯ **จิรรตฺตํ ปีฬิโต**ติ ทุเกฺขเหว ทีฆมทฺธานํ ปีฬิโต ฆฏฺฏิโตฯ **คธิโต**ติ เคเธน คิโทฺธ, อภิชฺฌากายคเนฺถน วา คนฺถิโตฯ **นิจฺจํ ปิปาสิโต**ติ ปาตุํ ภุญฺชิตุํ อิจฺฉา ปิปาสา, สา ตณฺหา เอว, ตณฺหาปิปาสาย นิรนฺตรํ ปิปาสิโตฯ

อโนฺธติ ทสฺสนเฏฺฐน จกฺขูติ สงฺขํ คตาย ปญฺญาย อภาวโต กาโณฯ ปญฺญา หิ ธมฺมสภาวํ ปสฺสติฯ **อจกฺขุโก**ติ ตํ ปน อนฺธตฺตํ น ปจฺฉา สมฺภูตํ, ปกติยา เอว อวิชฺชมานจกฺขุโกติ

ตเมว อนุตฺตรํ วิเสเสติฯ **หตเนตฺโต**ติ นยนฏฺฐาน เนตฺตนฺติ สงฺขํ คตาย ปญฺญาย อภาวโตเยว วินฏฺฐเนตฺตโกฯ สมวิสมํ ทเสฺสนฺตํ อตฺตภาวํ เนตีติ เนตฺตนฺติ หิ วุตฺตํฯ ปญฺญาย สุคติญฺจ อคติญฺจ นยติฯ หตเนตฺตตฺตาเยวสฺส เนตฺอภาวํ ทเสฺสนฺโต **อปริณายโก**ติ อาห, อวิชฺชมาน เนตฺตโกติ อโตฺถฯ อโญฺญปิสฺส เนตา น วิชฺชตีติ วุตฺตํ โหติฯ **วิปถปกฺขนฺโท**ติ วิปรีโต, วิสโม วา ปโถ วิปโถ, ตํ วิปถํ ปกฺขโนฺท ปวิโฏฺฐ ปฏิปโนฺนติ วิปถปกฺขโนฺท, มิจฺฉาปถสงฺขาตํ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปฏิปโนฺนติ อโตฺถฯ **อญฺชสาปรโทฺธ**ติ อญฺชเส อุชุมคฺคสฺมึ มชฺฌิมปฏิปทาย อปรโทฺธ วิรโทฺธฯ **อริยปถํ อาเนตา**ติ อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ อุปเนตา ปฏิปาทยิตาฯ **มโหฆปกฺขโนฺท**ติ ยสฺส สํวิชฺชนฺติ, ตํ วฏฺฏสฺมึ โอหนนฺติ โอสีทาเปนฺตีติ โอฆา, ปกติโอฆโต มหนฺตา โอฆาติ มโหฆาฯ เต กาโมโฆ ภโวโฆ ทิโฏฺฐโฆ อวิโชฺชโฆติ จตุปฺปเภทาฯ เต มโหเฆ ปกฺขโนฺท ปวิโฏฺฐติ มโหฆปกฺขโนฺท, สํสารสงฺขาตํ มโหฆํ วา ปกฺขโนฺทติฯ

๑๑๘. อิทานิ เอกุตฺตริกนโยฯ ตตฺถ **ทฺวีหิ ทิฏฺฐิคเตหี**ติ สสฺสตุเจฺฉททิฏฺฐีหิฯ ตตฺถ ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ ‘‘คูถคตํ มุตฺตคต’’นฺติอาทีนิ (อ. นิ. ๙.๑๑) วิยฯ คนฺตพฺพาภาวโต วา ทิฏฺฐิยา คตมตฺตเมเวตนฺติ ทิฏฺฐิคตํ, ทิฏฺฐีสุ คตํ อิทํ ทสฺสนํ ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิอโนฺตคธตฺตาติปิ ทิฏฺฐิคตํฯ ทฺวาสฏฺฐิเตสฏฺฐิทิฏฺฐิโยปิ หิ สสฺสตทิฏฺฐิ อุเจฺฉททิฏฺฐีติ เทฺวว ทิฏฺฐิโย โหนฺติฯ ตสฺมา สเงฺขเปน สพฺพา ทิฏฺฐิโย อโนฺต กโรโนฺต ‘‘ทฺวีหิ ทิฏฺฐิคเตหี’’ติ วุตฺตํ ฯ **ปริยุฏฺฐิโต**ติ ปริยุฏฺฐานํ ปโตฺต สมุทาจารํ ปโตฺต, อุปฺปชฺชิตุํ อปฺปทาเนน กุสลจารสฺส คหณํ ปโตฺตติ อโตฺถฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา – ‘‘ทฺวีหิ, ภิกฺขเว, ทิฏฺฐิคเตหิ ปริยุฏฺฐิตา เทวมนุสฺสา โอลียนฺติ เอเก, อติธาวนฺติ เอเก, จกฺขุมโนฺต จ ปสฺสนฺตี’’ติอาทิ (อิติวุ. ๔๙)ฯ

ตีหิ ทุจฺจริเตหีติ ติวิธกายทุจฺจริเตน จตุพฺพิธวจีทุจฺจริเตน ติวิธมโนทุจฺจริเตนฯ **วิปฺปฏิปโนฺน**ติ วิรูปํ ปฏิปโนฺน, มิจฺฉาปฏิปโนฺนติ อโตฺถฯ **โยเคหิ ยุโตฺต**ติ วฏฺฏสฺมึ โยเชนฺตีติ โยคา, อีติอเตฺถน วา โยคา, เตหิ โยเคหิ ยุโตฺต สมปฺปิโตฯ **จตุโยคโยชิโต**ติ กามโยโค, ภวโยโค, ทิฏฺฐิโยโค, อวิชฺชาโยโคติ อิเมหิ จตูหิ โยเคหิ สกฏสฺมึ โยโค วิย วฏฺฏสฺมึ โยชิโตฯ ปญฺจกามคุณิโก ราโค กามโยโคฯ รูปารูปภเวสุ ฉนฺทราโค, ฌานนิกนฺติ จ, สสฺสตทิฏฺฐิสหชาโต ราโค ภววเสน ปตฺถนา ภวโยโคฯ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิโย ทิฏฺฐิโยโคฯ อฏฺฐสุ ฐาเนสุ อญฺญาณํ อวิชฺชาโยโคฯ เต เอว จตฺตาโร พลวภูตา โอฆา, ทุพฺพลภูตา โยคาฯ

จตูหิ คเนฺถหีติ ยสฺส สํวิชฺชนฺติ, ตํ จุติปฏิสนฺธิวเสน วฏฺฏสฺมึ คเนฺถนฺติ ฆเฏนฺตีติ คนฺถาฯ เต อภิชฺฌา กายคโนฺถ, พฺยาปาโท กายคโนฺถ, สีลพฺพตปรามาโส กายคโนฺถ, อิทํสจฺจาภินิเวโส กายคโนฺถติ จตุปฺปเภทาฯ อภิชฺฌายนฺติ เอตาย, สยํ วา อภิชฺฌายติ, อภิชฺฌายนมตฺตเมว วา เอสาติ อภิชฺฌา, โลโภเยวฯ นามกายํ คเนฺถติ จุติปฏิสนฺธิวเสน วฏฺฏสฺมึ ฆเฏตีติ กายคโนฺถฯ พฺยาปชฺชติ เตน จิตฺตํ ปูติภาวํ คจฺฉติ, พฺยาปาทยติ วา วินยาจารรูปสมฺปตฺติหิตสุขาทีนีติ พฺยาปาโทฯ อิโต พหิทฺธา สมณพฺราหฺมณานํ สีเลน สุทฺธิ วเตน สุทฺธิ สีลวเตน สุทฺธีติ ปรามสนํ สีลพฺพตปรามาโสฯ สพฺพญฺญุภาสิตมฺปิ ปฏิกฺขิปิตฺวา ‘‘สสฺสโต โลโก , อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญ’’นฺติอาทินา อากาเรน อภินิวิสตีติ อิทํสจฺจาภินิเวโสฯ เตหิ จตูหิ คเนฺถหิ คนฺถิโต, พโทฺธติ อโตฺถฯ

จตูหิ อุปาทาเนหีติ ภุสํ อาทิยนฺติ ทฬฺหคฺคาหํ คณฺหนฺตีติ อุปาทานาฯ เต กามุปาทานํ ทิฏฺฐุปาทานํ สีลพฺพตุปาทานํ อตฺตวาทุปาทานนฺติ จตุปฺปเภทาฯ วตฺถุสงฺขาตํ กามํ อุปาทิยตีติ กามุปาทานํ, กาโม จ โส อุปาทานญฺจาติปิ กามุปาทานํฯ ทิฏฺฐิ จ สา อุปาทานญฺจาติ ทิฏฺฐุปาทานํ, ทิฏฺฐึ อุปาทิยตีติปิ ทิฏฺฐุปาทานํฯ ‘‘สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา’’ติอาทีสุ (ปฏิ.

ม. ๑.๑๔๗) หิ ปุริมทิฏฺฐึ อุตฺตรทิฏฺฐิ อุปาทิยติฯ สีลพฺพตํ อุปาทิยตีติ สีลพฺพตุปาทานํ, สีลพฺพตญฺจ ตํ อุปาทานญฺจาติปิ สีลพฺพตุปาทานํฯ โคสีลโควตาทีนิ หิ เอวํ วิสุทฺธีติ อภินิเวสโต สยเมว อุปาทานานิฯ วทนฺติ เอเตนาติ วาโท, อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ อุปาทานํฯ กึ วทนฺติ, อุปาทิยนฺติ วา? อตฺตานํฯ อตฺตโน วาทุปาทานํ อตฺตวาทุปาทานํ, อตฺตวาทมตฺตเมว วา อตฺตาติ อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ อตฺตวาทุปาทานํฯ ฐเปตฺวา อิมา เทฺว ทิฏฺฐิโย สพฺพาปิ ทิฏฺฐี ทิฏฺฐุปาทานํฯ เตหิ จตูหิ อุปาทาเนหิฯ **อุปาทียตี**ติ ภุสํ คณฺหียติฯ อุปาทิยตีติ วา ปาโฐ, โลโก อุปาทาเนหิ ตํ ตํ อารมฺมณํ ภุสํ คณฺหาตีติ อโตฺถฯ

ปญฺจคติสมารุโฬฺหติ สุกตทุกฺกฏการเณหิ คมฺมติ อุปสงฺกมียตีติ คติ, สโหกาสกาขนฺธาฯ นิรโย ติรจฺฉานโยนิ เปตฺติวิสโย มนุสฺสา เทวาติ อิมา ปญฺจ คติโย โวกฺกมนภาเวน ภุสํ อารุโฬฺหฯ **ปญฺจหิ กามคุเณหี**ติ รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพสงฺขาเตหิ ปญฺจหิ วตฺถุกามโกฏฺฐาเสหิฯ **รชฺชตี**ติ อโยนิโสมนสิการํ ปฏิจฺจ ราคุปฺปาทเนน เตหิ รญฺชียติ, สารโตฺต กรียตีติ อโตฺถฯ **ปญฺจหิ นีวรเณหี**ติ จิตฺตํ นีวรนฺติ ปริโยนนฺธนฺตีติ นีวรณาฯ กามจฺฉนฺทพฺยาปาทถินมิทฺธอุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจวิจิกิจฺฉาสงฺขาเตหิ ปญฺจหิ นีวรเณหิฯ **โอตฺถโฏ**ติ อุปริโต ปิหิโตฯ

ฉหิ วิวาทมูเลหีติ ฉหิ วิวาทสฺส มูเลหิฯ ยถาห –

> ‘‘ฉยิมานิ, ภิกฺขเว, วิวาทมูลานิฯ กตมานิ ฉ? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ โกธโน โหติ อุปนาหีฯ โย โส, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ โกธโน โหติ อุปนาหีฯ โส สตฺถริปิ อคารโว วิหรติ อปฺปติโสฺส, ธเมฺมปิ, สเงฺฆปิ, สิกฺขายปิ น ปริปูรการีฯ โย โส, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สตฺถริ อคารโว วิหรติ อปฺปติโสฺส, ธเมฺมปิ, สเงฺฆปิ, สิกฺขายปิ น ปริปูรการี, โส สเงฺฆ วิวาทํ ชเนติฯ โย โหติ วิวาโท พหุชนาหิตาย พหุชนาสุขาย พหุโน ชนสฺส อนตฺถาย อหิตาย ทุกฺขาย เทวมนุสฺสานํฯ เอวรูปํ เจ ตุเมฺห, ภิกฺขเว, วิวาทมูลํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา สมนุปเสฺสยฺยาถ, ตตฺร ตุเมฺห, ภิกฺขเว, ตเสฺสว ปาปกสฺส วิวาทมูลสฺส ปหานาย วายเมยฺยาถฯ เอวรูปํ เจ ตุเมฺห, ภิกฺขเว, วิวาทมูลํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา น สมนุปเสฺสยฺยาถฯ ตตฺร ตุเมฺห, ภิกฺขเว, ตเสฺสว ปาปกสฺส วิวาทมูลสฺส อายตึ อนวสฺสวาย ปฏิปเชฺชยฺยาถฯ เอวเมตสฺส ปาปกสฺส วิวาทมูลสฺส ปหานํ โหติฯ เอวเมตสฺส ปาปกสฺส วิวาทมูลสฺส อายตึ อนวสฺสโว โหติฯ
>
> ‘‘ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ มกฺขี โหติ ปฬาสีฯ อิสฺสุกี โหติ มจฺฉรีฯ สโฐ โหติ มายาวีฯ ปาปิโจฺฉ โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ สนฺทิฏฺฐิปรามาสี โหติ อาธานคฺคาหี ทุปฺปฏินิสฺสคฺคีฯ โย โส, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สนฺทิฏฺฐิปรามาสี โหติ อาธานคฺคาหี ทุปฺปฏินิสฺสคฺคี, โส สตฺถริปิ…เป…. อายตึ อนวสฺสโว โหตี’’ติ (ปริ. ๒๗๒; อ. นิ. ๖.๓๖)ฯ

ตตฺถ **โกธโน**ติ กุชฺฌนลกฺขเณน โกเธน สมนฺนาคโตฯ **อุปนาหี**ติ เวรอปฺปฏินิสฺสชฺชนลกฺขเณน อุปนาเหน สมนฺนาคโตฯ **อหิตาย ทุกฺขาย เทวมนุสฺสานนฺ**ติ ทฺวินฺนํ ภิกฺขูนํ วิวาโท กถํ เทวมนุสฺสานํ อหิตาย ทุกฺขาย สํวตฺตตีติ? โกสมฺพกกฺขนฺธเก (มหาว. ๔๕๑ อาทโย) วิย ทฺวีสุ ภิกฺขูสุ วิวาทํ อาปเนฺนสุ ตสฺมึ วิหาเร เตสํ อเนฺตวาสิกา วิวทนฺติ, เตสํ โอวาทํ คณฺหโนฺต ภิกฺขุนิสโงฺฆ วิวทติ, ตโต เตสํ อุปฏฺฐากาปิ วิวทนฺติฯ อถ มนุสฺสานํ อารกฺขเทวตา เทฺว โกฏฺฐาสา โหนฺติฯ ธมฺมวาทีนํ อารกฺขเทวตา ธมฺมวาทินิโย โหนฺติ อธมฺมวาทีนํ อธมฺมวาทินิโยฯ ตโต อารกฺขเทวตานํ มิตฺตา ภุมฺมฏฺฐเทวตา ภิชฺชนฺติฯ เอวํ ปรมฺปราย ยาว พฺรหฺมโลกา ฐเปตฺวา อริยสาวเก สเพฺพ เทวมนุสฺสา เทฺว โกฏฺฐาสา โหนฺติฯ ธมฺมวาทีหิ ปน อธมฺมวาทิโนว พหุตรา โหนฺติฯ ตโต ยํ พหุเกหิ คหิตํ, สพฺพํ ตํ สจฺจนฺติ ธมฺมํ วิสฺสเชฺชตฺวา พหุตราว อ

ธมฺมํ คณฺหนฺติฯ เต อธมฺมํ ปุรกฺขตฺวา วิหรนฺตา อปาเยสุ นิพฺพตฺตนฺติฯ เอวํ ทฺวินฺนํ ภิกฺขูนํ วิวาโท เทวมนุสฺสานํ อหิตาย ทุกฺขาย โหติฯ **อชฺฌตฺตํ วา**ติ ตุมฺหากํ อพฺภนฺตรปริสาย วาฯ **พหิทฺธา วา**ติ ปเรสํ ปริสาย วาฯ **มกฺขี**ติ ปเรสํ คุณมกฺขณลกฺขเณน มเกฺขน สมนฺนาคโตฯ **ปฬาสี**ติ ยุคคฺคาหลกฺขเณน ปฬาเสน สมนฺนาคโตฯ **อิสฺสุกี**ติ ปเรสํ สกฺการาทิอิสฺสายนลกฺขณาย อิสฺสาย สมนฺนาคโตฯ **มจฺฉรี**ติ อาวาสมจฺฉริยาทีหิ ปญฺจหิ มจฺฉริเยหิ สมนฺนาคโตฯ **สโฐ**ติ เกราฏิโกฯ **มายาวี**ติ กตปาปปฏิจฺฉาทโกฯ **ปาปิโจฺฉ**ติ อสนฺตสมฺภาวนิจฺฉโก ทุสฺสีโลฯ **มิจฺฉาทิฏฺฐี**ติ นตฺถิกวาที อเหตุกวาที อกิริยวาทีฯ **สนฺทิฏฺฐิปรามาสี**ติ สยํ ทิฏฺฐิเมว ปรามสติฯ **อาธานคฺคาหี**ติ ทฬฺหคฺคาหีฯ **ทุปฺปฏินิสฺสคฺคี**ติ น สกฺกา โหติ คหิตํ วิสฺสชฺชาเปตุํฯ ขุทฺทกวตฺถุวิภเงฺค ปน ‘‘ตตฺถ กตมานิ ฉ วิวาทมูลานิ? โกโธ มโกฺข อิสฺสา สาเฐยฺยํ ปาปิจฺฉตา สนฺทิฏฺฐิปรามาสิตา, อิมานิ ฉ วิวาทมูลานี’’ติ (วิภ. ๙๔๔) ปธานวเสน เอเกโกเยว ธโมฺม วุโตฺตฯ

ฉหิ ตณฺหากาเยหีติ ‘‘รูปตณฺหา, สทฺทตณฺหา, คนฺธตณฺหา, รสตณฺหา, โผฏฺฐพฺพตณฺหา, ธมฺมตณฺหา’’ติ (วิภ. ๙๔๔) วุตฺตาหิ ฉหิ ตณฺหาหิฯ ตตฺถ ยสฺมา เอเกกาเยว ตณฺหา อเนกวิสยตฺตา เอเกกสฺมิมฺปิ วิสเย ปุนปฺปุนํ อุปฺปตฺติโต อเนกา โหนฺติ, ตสฺมา สมูหเฏฺฐน กายสเทฺทน โยเชตฺวา ตณฺหากายาติ วุตฺตํฯ ตณฺหากายาติ วุเตฺตปิ ตณฺหา เอวฯ **รชฺชตี**ติ สยํ อารมฺมเณ รชฺชติ, สารโตฺต โหติฯ

ฉหิ ทิฏฺฐิคเตหีติ สพฺพาสวสุเตฺต วุเตฺตหิฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถ –

> ‘‘ตสฺส เอวํ อโยนิโส มนสิกโรโต ฉนฺนํ ทิฏฺฐีนํ อญฺญตรา ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติฯ ‘อตฺถิ เม อตฺตา’ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตโต ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ, ‘นตฺถิ เม อตฺตา’ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตโต ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ, ‘อตฺตนาว อตฺตานํ สญฺชานามี’ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตโต ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ, ‘อตฺตนาว อนตฺตานํ สญฺชานามี’ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตโต ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ, ‘อนตฺตนาว อตฺตานํ สญฺชานามี’ติ วา อสฺส สจฺจโต เถตโต ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติฯ อถ วา ปนสฺส เอวํ ทิฏฺฐิ โหติ ‘โย เม อยํ อตฺตา วโท เวเทโยฺย ตตฺร ตตฺร กลฺยาณปาปกานํ กมฺมานํ วิปากํ ปฏิสํเวเทติ, โส จ โข ปน เม อยํ อตฺตา นิโจฺจ ธุโว สสฺสโต อวิปริณามธโมฺม สสฺสติสมํ ตเถว ฐสฺสตี’’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๙)ฯ

ตตฺถ **อตฺถิ เม อตฺตา**ติ สสฺสตทิฏฺฐิ สพฺพกาเลสุ อตฺตโน อตฺถิตํ คณฺหาติฯ **สจฺจโต เถตโต**ติ ภูตโต จ ถิรโต จ, ‘‘อิทํ สจฺจ’’นฺติ สุฏฺฐุ ทฬฺหภาเวนาติ วุตฺตํ โหติฯ **นตฺถิ เม อตฺตา**ติ อุเจฺฉททิฏฺฐิ สโต สตฺตสฺส ตตฺถ ตตฺถ วิภวคฺคหณโตฯ อถ วา ปุริมาปิ ตีสุ กาเลสุ อตฺถีติ คหณโต สสฺสตทิฏฺฐิ, ปจฺจุปฺปนฺนเมว อตฺถีติ คณฺหนฺตี อุเจฺฉททิฏฺฐิ, ปจฺฉิมาปิ อตีตานาคเตสุ นตฺถีติ คหณโต ‘‘ภสฺสนฺตา อาหุติโย’’ติ คหิตทิฏฺฐิคติกานํ วิย อุเจฺฉททิฏฺฐิฯ อตีเต เอว นตฺถีติ คณฺหนฺตี อธิจฺจสมุปฺปนฺนกสฺส วิย สสฺสตทิฏฺฐิฯ **อตฺตนาว อตฺตานํ สญฺชานามี**ติ สญฺญากฺขนฺธสีเสน ขเนฺธ อตฺตาติ คเหตฺวา สญฺญาย อวเสสกฺขเนฺธ สญฺชานโต อิมินา อตฺตนา อิมํ อตฺตานํ สญฺชานามีติ โหติฯ **อตฺตนาว อนตฺตาน**นฺติ สญฺญากฺขนฺธํเยว อตฺตาติ คเหตฺวา, อิตเร จตฺตาโรปิ อนตฺตาติ คเหตฺวา สญฺญาย เต สญฺชานโต เอวํ โหติฯ **อนตฺตนาว อตฺตาน**นฺติ สญฺญากฺขนฺธํ อนตฺตาติ คเหตฺวา, อิตเร จตฺตาโรปิ อตฺตาติ คเหตฺวา สญฺญาย เต สญฺชานโต เอวํ โหติฯ สพฺพาปิ สสฺสตุเจฺฉททิฏฺฐิโยวฯ **วโท เวเทโยฺย**ติอาทโย ปน สสฺสตทิฏฺฐิยา เอว อภินิเวสาการาฯ ตตฺถ วทตีติ วโท, วจีกมฺมสฺส การโกติ วุตฺตํ โหติฯ เวทยตีติ เวเทโยฺย, ชานาติ อนุภวติ จาติ วุตฺตํ โหติฯ กึ เวเทตีติ? **ตตฺร ตตฺร กลฺยาณปาปกานํ**

กมฺมานํ วิปากํ ปฏิสํเวเทติ ฯ ตตฺร ตตฺราติ เตสุ เตสุ โยนิคติฐิตินิวาสนิกาเยสุ อารมฺมเณสุ วาฯ **นิโจฺจ**ติ อุปฺปาทวยรหิโตฯ **ธุโว**ติ ถิโร สารภูโตฯ **สสฺสโต**ติ สพฺพกาลิโกฯ **อวิปริณามธมฺโม**ติ อตฺตโน ปกติภาวํ อวิชหนธมฺโม, กกณฺฎโก วิย นานปฺปการตํ นาปชฺชติฯ **สสฺสติสม**นฺติ จนฺทสูริยสมุทฺทมหาปถวีปพฺพตา โลกโวหาเรน สสฺสติโยติ วุจฺจนฺติฯ สสฺสตีหิ สมํ สสฺสติสมํฯ ยาว สสฺสติโย ติฏฺฐนฺติ, ตาว ตเถว ฐสฺสตีติ คณฺหโต เอวํ ทิฏฺฐิ โหติฯ

ขุทฺทกวตฺถุวิภงฺค ปน ''ตตฺร ตตฺร ทีฆรตฺตํ กลฺยาณปาปกานํ กมฺมานํ วิปากํ ปจฺจนุโภติ, น โส ชาโต นาโหสิ, น โส ชาโต น ภวิสฺสติ, นิโจฺจ ธุโว สสฺสโต อวิปริณามธมฺมดิ วา ปนสฺส สจฺจโต เถตโต ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชตี''ติ (วิภ. ๙๔๘) ฉ ทิฏฺฐี เอวํ วิเสเสตฺวา วุตฺตาฯ

ตตฺถ **น โส ชาโต นาโหสี**ติ โส อตฺตา อชาติธมฺมโต น ชาโต นาม, สทา วิชฺชมาโนเยวาติ อโตฺถฯ เตเนว อตีเต นาโหสิ, อนาคเต น ภวิสฺสติฯ โย หิ ชาโต, โส อโหสิฯ โย จ ชายิสฺสติ, โส ภวิสฺสตีติ วุจฺจติฯ อถ วา **น โส ชาโต นาโหสี**ติ โส สทา วิชฺชมานตฺตา อตีเตปิ น ชาตุ น อโหสิ, อนาคเตปิ น ชาตุ น ภวิสฺสติฯ **อนุสยา** วุตฺตตฺถาฯ

สตฺตหิ สโญฺญชเนหีติ สตฺตกนิปาเต วุเตฺตหิฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถ –

> ''สตฺติมานิ, ภิกฺขเว, สํโยชนานิฯ กตมานิ สตฺต? อนุนยสํโยชนํ, ปฏิฆสํโยชนํ, ทิฏฺฐิสํโยชนํ, วิจิกิจฺฉาสํโยชนํ, มานสํโยชนํ, ภวราคสํโยชนํ, อวิชฺชาสํโยชนํฯ อิมานิ โข, ภิกฺขเว, สตฺต สํโยชนานี''ติ (อ. นิ. ๗.๘)ฯ

ตตฺถ **อนุนยสํโยชน**นฺติ กามราคสํโยชนํฯ สพฺพาเนเวตานิ พนฺธนเฏฺฐน สํโยชนานิฯ

สตฺตหิ มาเนหีติ ขุทฺทกวตฺถุวิภงฺค วุเตฺตหิฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถ –

> ''มาโน , อติมาโน, มานาติมาโน, โอมาโน, อธิมาโน, อสฺมิมาโน, มิจฺฉามาโน''ติ (วิภ. ๙๕๐)ฯ

ตตฺถ **มาโน**ติ เสยฺยาทิวเสน ปุคฺคลํ อนามสิตฺวา ชาติอาทีสุ วตฺถุวเสเนว อุนฺนติฯ **อติมาโน**ติ ชาติอาทีหิ ''มยา สทิโส นตฺถี''ติ อติกฺกมิตฺวา อุนฺนติฯ **มานาติมาโน**ติ ''อยํ ปุเพฺพ มยา สทิโส, อิทานิ อหํ เสโฏฺฐ, อยํ หีนตโร''ติ อุปฺปนฺนมาโนฯ **โอมาโน**ติ ชาติอาทีหิ อตฺตานํ เหฏฺฐา กตฺวา ปวตฺตมาโน, หีโนหมสฺมีติ มาโนเยวฯ **อธิมาโน**ติ อนธิคเตเยว จตุสจฺจธเมฺม อธิคโตติ มาโนฯ อยํ ปน อธิมาโน ปริสุทฺธสีลสฺส กมฺมฏฺฐาเน อปฺปมตฺตสฺส นามรูปํ ววตฺถเปตฺวา ปจฺจยปริคฺคเหน วิติณฺณกงฺขสฺส ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสนฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส ปุถุชฺชนสฺส อุปฺปชฺชติ, น อเญฺญสํฯ **อสฺมิมาโน**ติ รูปาทีสุ ขเนฺธสุ อสฺมีติ มาโน, ''อหํ รูป''นฺติอาทิวเสน อุปฺปนฺนมาโนติ วุตฺตํ โหติฯ **มิจฺฉามาโน**ติ ปาปเกน กมฺมายตนาทินา อุปฺปนฺนมาโนฯ

โลกธมฺมา วุตฺตตฺถาฯ **สมฺปริวตฺตตี**ติ โลกธเมฺมหิ เหตุภูเตหิ ลาภาทีสุ จตูสุ อนุโรธวเสน, อลาภาทีสุ จตูสุ ปฏิวิโรธวเสน ภุสํ นิวตฺตติ, ปกติภาวํ ชหาตีติ อโตฺถฯ **มิจฺฉตฺตา**ปิ วุตฺตตฺถาฯ **นิยฺยาโต**ติ คโต ปกฺขโนฺท, อภิภูโตติ อโตฺถฯ

อฏฺฐหิ ปุริสโทเสหีติ อฏฺฐกนิปาเต อุปมาหิ สห, ขุทฺทกวตฺถุวิภงฺค อุปมํ วินา วุเตฺตหิฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถ –

‘‘กตเม อฏฺฐ ปุริสโทสา? อิธ ภิกฺขู ภิกฺขุํ อาปตฺติยา โจเทนฺติฯ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ อาปตฺติยา โจทิยมาโน ‘น สรามิ น สรามี’ติ อสฺสติยาว นิเพฺพเฐติฯ อยํ ปฐโม ปุริสโทโสฯ

‘‘ปุน จปรํ ภิกฺขู ภิกฺขุํ อาปตฺติยา โจเทนฺติฯ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ อาปตฺติยา โจทิยมาโน โจทกํเยว ปฏิปฺผรติ ‘กึ นุ โข ตุยฺหํ พาลสฺส อพฺยตฺตสฺส ภณิเตน, ตฺวมฺปิ นาม มํ ภณิตพฺพํ มญฺญสี’ติ? อยํ ทุติโย ปุริสโทโสฯ

‘‘ปุน จปรํ ภิกฺขู ภิกฺขุํ อาปตฺติยา โจเทนฺติฯ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ อาปตฺติยา โจทิยมาโน โจทกํเยว ปจฺจาโรเปติ ‘ตฺวมฺปิ โขสิ อิตฺถนฺนามํ อาปตฺตึ อาปนฺโน, ตฺวํ ตาว ปฐมํ ปฏิกโรหี’ติฯ อยํ ตติโย ปุริสโทโสฯ

‘‘ปุน จปรํ ภิกฺขู ภิกฺขุํ อาปตฺติยา โจเทนฺติฯ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ อาปตฺติยา โจทิยมาโน อเญฺญนญฺญํ ปฏิจรติ, พหิทฺธา กถํ อปนาเมติ, โกปญฺจ โทสญฺจ อปฺปจฺจยญฺจ ปาตุกโรติฯ อยํ จตุตฺโถ ปุริสโทโสฯ

‘‘ปุน จปรํ ภิกฺขู ภิกฺขุํ อาปตฺติยา โจเทนฺติฯ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ อาปตฺติยา โจทิยมาโน สงฺฆมเชฺฌ พาหาวิเกฺขปกํ ภณติฯ อยํ ปญฺจโม ปุริสโทโสฯ

‘‘ปุน จปรํ ภิกฺขู ภิกฺขุํ อาปตฺติยา โจเทนฺติฯ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ อาปตฺติยา โจทิยมาโน อนาทิยิตฺวา สงฺฆํ อนาทิยิตฺวา โจทกํ สาปตฺติโกว เยน กามํ ปกฺกมติฯ อยํ ฉโฏฺฐ ปุริสโทโสฯ

‘‘ปุน จปรํ ภิกฺขู ภิกฺขุํ อาปตฺติยา โจเทนฺติฯ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ อาปตฺติยา โจทิยมาโน ‘เนวาหํ อาปโนฺนมฺหิ, น ปนาหํ อนาปโนฺนมฺหี’ติ โส ตุณฺหีภูโต สงฺฆํ วิเหเสติฯ อยํ สตฺตโม ปุริสโทโสฯ

‘‘ปุน จปรํ ภิกฺขู ภิกฺขุํ อาปตฺติยา โจเทนฺติฯ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ อาปตฺติยา โจทิยมาโน เอวมาห – ‘กึ นุ โข ตุเมฺห อายสฺมโนฺต อติพาฬฺหํ มยิ พฺยาวฏา? อิทานาหํ สิกฺขํ ปจฺจกฺขาย หีนายาวตฺติสฺสามี’ติฯ โส สิกฺขํ ปจฺจกฺขาย หีนายาวตฺติตฺวา เอวมาห ‘อิทานิ โข ตุเมฺห อายสฺมโนฺต อตฺตมนา โหถา’ติฯ อยํ อฏฺฐโม ปุริสโทโสฯ อิเม อฏฺฐ ปุริสโทสา’’ติ (วิภ. ๙๕๗; อ. นิ. ๘.๑๔)ฯ

ตตฺถ **ปุริสโทสา**ติ ปุริสานํ โทสา, เต ปน ปุริสสนฺตานํ ทูเสนฺตีติ โทสาฯ **น สรามิ น สรามี**ติ ‘‘มยา เอตสฺส กมฺมสฺส กตฏฺฐานํ นสฺสรามิ น สลฺลเกฺขมี’’ติ เอวํ อสฺสติภาเวน นิเพฺพเฐติ โมเจติฯ **โจทกํเยว ปฏิปฺผรตี**ติ ปฏิวิรุโทฺธ หุตฺวา ผรติ, ปฏิอาณิภาเวน ติฎฺฐติฯ **กึ นุ โข ตุยฺหนฺ**ติ ตุยฺหํ พาลสฺส อพฺยตฺตสฺส ภณิเตน นาม กึ, โย ตฺวํ เนว วตฺถุํ, น อาปตฺตึ, น โจทนํ ชานาสีติ ทีเปติฯ ตฺวมฺปิ นาม เอวํ กิญฺจิ อชานโนฺต ภณิตพฺพํ มญฺญสีติ อโชฺฌตฺถรติฯ **ปจฺจาโรเปตี**ติ ‘‘ตฺวมฺปิ โขสี’’ติอาทีนิ วทโนฺต ปติอาโรเปติฯ **ปฏิกโรหี**ติ เทสนาคามินึ เทเสหิ, วุฏฺฐานคามินิโต วุฏฺฐาหิ, ตโต สุทฺธเนฺต ปติฏฺฐิโต อญฺญํ โจเทสฺสสีติ ทีเปติฯ **อเญฺญนญฺญํ ปฏิจรตี**ติ อเญฺญน การเณน, วจเนน วา อญฺญํ การณํ, วจนํ วา ปฏิจฺฉาเทติฯ ‘‘อาปตฺตึ อาปโนฺนสี’’ติ วุโตฺต ‘‘โก อาปโนฺน, กึ อาปโนฺน, กิสฺมึ อาปโนฺน, กถํ อาปโนฺน, กํ ภณถ, กึ ภณถา’’ติ ภณติฯ ‘‘เอวรูปํ กิญฺจิ ตยา ทิฎฺฐ’’นฺติ วุเตฺต ‘‘น สุณามี’’ติ โสตํ อุปเนติฯ

พหิทฺธา กถํ อปนาเมตีติ ‘‘อิตฺถนฺนามํ อาปตฺตึ อาปนฺโนสี’’ติ ปุโฏฺฐ ‘‘ปาฏลิปุตฺตํ คโตมฺหี’’ติ วตฺวา ปุน ‘‘น ตว ปาฏลิปุตฺตคมนํ ปุจฺฉามา’’ติ วุตฺเต ตโต ราชคหํ คโตมฺหีติฯ ‘‘ราชคหํ วา ยาหิ พฺราหฺมณเคหํ วา, อาปตฺตึ อาปนฺโนสี’’ติฯ ‘‘ตตฺถ เม สูกรมํสํ ลทฺธ’’นฺติอาทีนิ วทนฺโต กถํ พหิทฺธา วิกฺขิปติฯ **โกป**นฺติ กุปิตภาวํ, **โทส**นฺติ ทุฏฺฐภาวํฯ อุภยเมฺปตํ โกธเสฺสว นามํฯ **อปฺปจฺจย**นฺติ อสนฺตุฏฺฐาการํ, โทมนสฺสเสฺสตํ นามํฯ **ปาตุกโรตี**ติ ทเสฺสติ ปกาเสติฯ **พาหาวิเกฺขปกํ ภณตี**ติ พาหํ วิกฺขิปิตฺวา วิกฺขิปิตฺวา อลชฺชิวจนํ วทติฯ **อนาทิยิตฺวา**ติ จิตฺตีกาเรน อคฺคเหตฺวา อวชานิตฺวา, อนาทโร หุตฺวาติ อโตฺถฯ **วิเหเสตี**ติ วิเหเฐติ พาธติฯ **อติพาฬฺห**นฺติ อติทฬฺหํ อติปฺปมาณํฯ **มยิ พฺยาวฏา**ติ มยิ พฺยาปารํ อาปนฺนาฯ **หีนายาวตฺติตฺวา**ติ หีนสฺส คิหิภาวสฺส อตฺถาย อาวตฺติตฺวา, คิหี หุตฺวาติ อโตฺถฯ **อตฺตมนา โหถา**ติ ตุฏฺฐจิตฺตา โหถ, ‘‘มยา ลภิตพฺพํ ลภถ, มยา วสิตพฺพฏฺฐาเน วสถ, ผาสุวิหาโร โว มยา กโต’’ติ อธิปฺปาเยน วทติฯ **ทุสฺสตี**ติ ทุโฏฺฐ โหติฯ

นวหิ อาฆาตวตฺถูหีติ สเตฺตสุ อุปฺปตฺติวเสเนว กถิตานิฯ ยถาห –

‘‘นวยิมานิ, ภิกฺขเว, อาฆาตวตฺถูนิฯ กตมานิ นว? ‘อนตฺถํ เม อจรี’ติ อาฆาตํ พนฺธติ, ‘อนตฺถํ เม จรตี’ติ อาฆาตํ พนฺธติ, ‘อนตฺถํ เม จริสฺสตี’ติ อาฆาตํ พนฺธติ, ‘ปิยสฺส เม มนาปสฺส อนตฺถํ อจริ, อนตฺถํ จรติ, อนตฺถํ จริสฺสตี’ติ อาฆาตํ พนฺธติ, ‘อปฺปิยสฺส เม อมนาปสฺส อตฺถํ อจริ, อตฺถํ จรติ, อตฺถํ จริสฺสตี’ติ อาฆาตํ พนฺธติฯ อิมานิ โข, ภิกฺขเว, นว อาฆาตวตฺถูนี’’ติ (อ. นิ. ๙.๒๙)ฯ

ตตฺถ **อาฆาตวตฺถูนี**ติ อาฆาตการณานิฯ **อาฆาต**นฺติ เจตฺถ โกโป, โสเยว อุปรูปริ โกปสฺส วตฺถุตฺตา อาฆาตวตฺถุฯ **อาฆาตํ พนฺธตี**ติ โกปํ พนฺธติ กโรติ อุปฺปาเทติฯ ‘‘อตฺถํ เม นาจริ, น จรติ, น จริสฺสติฯ ปิยสฺส เม มนาปสฺส อตฺถํ นาจริ, น จรติ, น จริสฺสติฯ อปฺปิยสฺส เม อมนาปสฺส อนตฺถํ นาจริ, น จรติ, น จริสฺสตี’’ติ (มหานิ. ๘๕; วิภ. ๙๖๐; ธ. ส. ๑๐๖๖) นิเทฺทเส วุตฺตานิ อปรานิปิ นว อาฆาตวตฺถูนิ อิเมเหว นวหิ สงฺคหิตานิฯ **อาฆาติโต**ติ ฆฏฺฏิโตฯ

นววิธมาเนหีติ กตเม นววิธมานา? เสยฺยสฺส เสโยฺยหมสฺมีติ มาโน, เสยฺยสฺส สทิโสหมสฺมีติ มาโน, เสยฺยสฺส หีโนหมสฺมีติ มาโนฯ สทิสสฺส เสโยฺยหมสฺมีติ มาโน, สทิสสฺส สทิโสหมสฺมีติ มาโน, สทิสสฺส หีโนหมสฺมีติ มาโนฯ หีนสฺส เสโยฺยหมสฺมีติ มาโน, หีนสฺส สทิโสหมสฺมีติ มาโน, หีนสฺส หีโนหมสฺมีติ มาโนฯ อิเม นววิธมานา (วิภ. ๙๖๒)ฯ

เอตฺถ ปน **เสยฺยสฺส เสโยฺยหมสฺมีติ มาโน** ราชูนเญฺจว ปพฺพชิตานญฺจ อุปฺปชฺชติฯ ราชา หิ ‘‘รเฏฺฐน วา ธเนน วา วาหเนหิ วา โก มยา สทิโส อตฺถี’’ติ เอตํ มานํ กโรติ, ปพฺพชิโตปิ ‘‘สีลธุตงฺคาทีหิ โก มยา สทิโส อตฺถี’’ติ เอตํ มานํ กโรติฯ

เสยฺยสฺส สทิโสหมสฺมีติ มาโนปิ เอเตสํเยว อุปฺปชฺชติฯ ราชา หิ ‘‘รเฏฺฐน วา ธเนน วา วาหเนหิ วา อญฺญราชูหิ สทฺธึ มยฺหํ กึ นานากรณ’’นฺติ เอตํ มานํ กโรติ, ปพฺพชิโตปิ ‘‘สีลธุตงฺคาทีหิ อเญฺญน ภิกฺขุนา มยฺหํ กึ นานากรณ’’นฺติ เอตํ มานํ กโรติฯ

เสยฺยสฺส หีโนหมสฺมีติ มาโนปิ เอเตสํเยว อุปฺปชฺชติฯ ยสฺส หิ รโญฺญ รฎฺฐํ วา ธนํ วา วาหนาทีนิ วา นาติสมฺปนฺนานิ โหนฺติ, โส ‘‘มยฺหํ ราชาติ โวหารสุขมตฺตกเมว, กึ ราชา นาม อห’’นฺติ เอตํ มานํ กโรติ, ปพฺพชิโตปิ อปฺปลาภสกฺกาโร ‘‘อหํ ธมฺมกถิโก พหุสฺสุโต มหาเถ

โรติ กถามตฺตเมว, กึ ธมฺมกถิโก นามาหํ, กึ พหุสฺสุโต นามาหํ, กึ มหาเถโร นามาหํ, ยสฺส เม ลาภสกฺกาโร นตฺถี’’ติ เอตํ มานํ กโรติฯ

สทิสสฺส เสโยฺยหมสฺมีติ มานาทโย อมจฺจาทีนํ อุปฺปชฺชนฺติฯ อมโจฺจ วา หิ รฏฺฐิโย วา ‘‘โภคยานวาหนาทีหิ โก มยา สทิโส อโญฺญ ราชปุริโส อตฺถี’’ติ วา, ‘‘มยฺหํ อเญฺญหิ สทฺธึ กึ นานากรณ’’นฺติ วา, ‘‘อมโจฺจติ นามเมว มยฺหํ, ฆาสจฺฉาทนมตฺตมฺปิ เม นตฺถิ, กึ อมโจฺจ นามาห’’นฺติ วา เอตํ มานํ กโรติฯ

หีนสฺส เสโยฺยหมสฺมีติ มานาทโย ทาสาทีนํ อุปฺปชฺชนฺติฯ ทาโส หิ ‘‘มาติโต วา ปิติโต วา โก มยา สทิโส อโญฺญ ทาโส นาม อตฺถิ, อเญฺญ ชีวิตุํ อสโกฺกนฺตา กุจฺฉิเหตุ ทาสา นาม ชาตา, อหํ ปน ปเวณิอาคตตฺตา เสโยฺย’’ติ วา, ‘‘ปเวณิอาคตภาเวน อุภโตสุทฺธิกทาสเตฺตน อสุกทาเสน นาม สทฺธึ มยฺหํ กึ นานากรณ’’นฺติ วา, ‘‘กุจฺฉิวเสนาหํ ทาสพฺยํ อุปคโต, มาตาปิตุโกฏิยา ปน เม ทาสฏฺฐานํ นตฺถิ, กึ ทาโส นาม อห’’นฺติ วา เอตํ มานํ กโรติฯ ยถา จ ทาโส, เอวํ ปุกฺกุสจณฺฑาลาทโยปิ เอตํ มานํ กโรนฺติเยวฯ เอตฺถ จ เสยฺยสฺส เสโยฺยหมสฺมีติ อุปฺปนฺนมาโนว ยาถาวมาโน, อิตเร เทฺว อยาถาวมานาฯ ตถา สทิสสฺส สทิโสหมสฺมีติ หีนสฺส หีโนหมสฺมีติ อุปฺปนฺนมาโนว ยาถาวมาโน, อิตเร เทฺว อยาถาวมานาฯ ตตฺถ ยาถาวมานา อรหตฺตมคฺควชฺฌา, อยาถาวมานา โสตาปตฺติมคฺควชฺฌาติฯ

ตณฺหามูลกา วุตฺตาเยวฯ **รชฺชตี**ติ น เกวลํ ราเคเนว รชฺชติ, อถ โข ตณฺหามูลกานํ ปริเยสนาทีนมฺปิ สมฺภวโต ตณฺหามูลเกหิ สเพฺพหิ อกุสลธเมฺมหิ รชฺชติ, ยุชฺชติ พชฺฌตีติ อธิปฺปาโยฯ

ทสหิ กิเลสวตฺถูหีติ กตมานิ ทส กิเลสวตฺถูนิ? โลโภ, โทโส, โมโห, มาโน, ทิฏฺฐิ, วิจิกิจฺฉา, ถินํ, อุทฺธจฺจํ, อหิริกํ, อโนตฺตปฺปนฺติ อิมานิ ทส กิเลสวตฺถูนิ (วิภ. ๙๖๖)ฯ

ตตฺถ กิเลสา เอว **กิเลสวตฺถูนิ,** วสนฺติ วา เอตฺถ อขีณาสวา สตฺตา โลภาทีสุ ปติฏฺฐิตตฺตาติ วตฺถูนิ, กิเลสา จ เต ตปฺปติฏฺฐานํ สตฺตานํ วตฺถูนิ จาติ กิเลสวตฺถูนิฯ ยสฺมา เจตฺถ อนนฺตรปจฺจยาทิภาเวน อุปฺปชฺชมานาปิ กิเลสา วสนฺติ เอว นาม, ตสฺมา กิเลสานํ วตฺถูนีติปิ กิเลสวตฺถูนิฯ ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ วา ลุพฺภติ, ลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ **โลโภ**ฯ ทุสฺสนฺติ เตน, สยํ วา ทุสฺสติ, ทุสฺสนมตฺตเมว วา ตนฺติ **โทโส**ฯ มุยฺหนฺติ เตน, สยํ วา มุยฺหติ, มุยฺหนมตฺตเมว วา ตนฺติ **โมโห**ฯ มญฺญตีติ **มาโน**ฯ **ทิฏฺฐิ**อาทโย วุตฺตตฺถาว ฯ น หิรียตีติ อหิริโก, ตสฺส ภาโว **อหิริกํ**ฯ น โอตฺตปฺปตีติ อโนตฺตปฺปี, ตสฺส ภาโว **อโนตฺตปฺปํ**ฯ เตสุ อหิริกํ กายทุจฺจริตาทีหิ อชิคุจฺฉนลกฺขณํ, อโนตฺตปฺปํ เตเหว อสารชฺชนลกฺขณํ, **กิลิสฺสตี**ติ อุปตาปียติ วิพาธียติฯ

ทสหิ อาฆาตวตฺถูหีติ ปุเพฺพ วุเตฺตหิ นวหิ จ ‘‘อฏฺฐาเน วา ปนาฆาโต ชายตี’’ติ (ธ. ส. ๑๐๖๖) วุเตฺตน จาติ ทสหิฯ อนตฺถํ เม อจรีติอาทีนิปิ หิ อวิกเปฺปตฺวา ขาณุกณฺฏกาทิมฺหิปิ อฏฺฐาเน อาฆาโต อุปฺปชฺชติฯ

ทสหิ อกุสลกมฺมปเถหีติ กตเม ทส อกุสลกมฺมปถา (ที. นิ. ๓.๓๖๐)? ปาณาติปาโต, อทินฺนาทานํ, กาเมสุมิจฺฉาจาโร, มุสาวาโท, ปิสุณา วาจา, ผรุสา วาจา, สมฺผปฺปลาโป, อภิชฺฌา, พฺยาปาโท, มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ อิเม ทส อกุสลกมฺมปถาฯ ตตฺถ อกุสลกมฺมานิ จ ตานิ ปถา จ ทุคฺคติยาติ **อกุสลกมฺมปถาฯ สมนฺนาคโต**ติ สมงฺคีภูโตฯ

ทสหิ สโญฺญชเนหีติ กตมานิ ทส สํโยชนานิ (ธ. ส. ๑๑๑๘)? กามราคสํโยชนํ, ปฏิฆสํโยชนํ, มานสํโยชนํ, ทิฏฺฐิสํโยชนํ, วิจิกิจฺฉาสํโยชนํ, สีลพฺพตปรามาสสํโยชนํ, ภวราคสํโยชนํ, อิสฺสาสํโยชนํ, มจฺฉริยสํโยชนํ, อวิชฺชาสํโยชนํ, อิมานิ ทส สํโยชนานิฯ **มิจฺฉตฺตา** วุตฺตาเยวฯ

ทสวตฺถุกาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยาติ กตมา ทสวตฺถุกา มิจฺฉาทิฏฺฐิ (วิภ. ๙๗๑)? นตฺถิ ทินฺนํ, นตฺถิ ยิฏฺฐํ, นตฺถิ หุตํ, นตฺถิ สุกตทุกฺกฏานํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก, นตฺถิ อยํ โลโก, นตฺถิ ปโร โลโก, นตฺถิ มาตา, นตฺถิ ปิตา, นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา, นตฺถิ โลเก สมณพฺราหฺมณา สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺติฯ อยํ ทสวตฺถุกา มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ

ตตฺถ **ทสวตฺถุกา**ติ ทส วตฺถูนิ เอติสฺสาติ ทสวตฺถุกาฯ **นตฺถิ ทินฺนนฺ**ติ ทินฺนํ นาม อตฺถิ, สกฺกา กสฺสจิ กิญฺจิ ทาตุนฺติ ชานาติฯ ทินฺนสฺส ปน ผลํ วิปาโก นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ ยิฏฺฐนฺ**ติ ยิฏฺฐํ วุจฺจติ มหายาโค, ตํ ยชิตุํ สกฺกาติ ชานาติฯ ยิฏฺฐสฺส ปน ผลํ วิปาโก นตฺถีติ คณฺหาติฯ **หุตนฺ**ติ อาหุนปาหุนมงฺคลกิริยา, ตํ กาตุํ สกฺกาติ ชานาติฯ ตสฺส ปน ผลํ วิปาโก นตฺถีติ คณฺหาติฯ **สุกตทุกฺกฏานนฺ**ติ เอตฺถ ทส กุสลกมฺมปถา สุกตกมฺมานิ นาม, ทส อกุสลกมฺมปถา ทุกฺกฏกมฺมานิ นามฯ เตสํ อตฺถิภาวํ ชานาติฯ ผลํ วิปาโก ปน นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ อยํ โลโก**ติ ปรโลเก ฐิโต อิมํ โลกํ นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ ปโร โลโก**ติ อิธโลเก ฐิโต ปรโลกํ นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา**ติ มาตาปิตูนํ อตฺถิภาวํ ชานาติฯ เตสุ กตปฺปจฺจเยน โกจิ ผลํ วิปาโก นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา**ติ จวนกอุปปชฺชนกสตฺตา นตฺถีติ คณฺหาติฯ **สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา**ติ อนุโลมปฏิปทํ ปฏิปนฺนา ธมฺมิกสมณพฺราหฺมณา โลกสฺมิํ นตฺถีติ คณฺหาติฯ **เย อิมญฺจ โลกํ...เป.... ปเวเทนฺตี**ติ อิมญฺจ ปรญฺจ โลกํ อตฺตนาว อภิวิสิเฏฺฐน ญาเณน ญตฺวา ปเวทนสมตฺโถ สพฺพญฺญู พุโทฺธ นตฺถีติ คณฺหาติฯ

อนฺตคฺคาหิกาย ทิฏฺฐิยาติ ‘‘สสฺสโต โลโก’’ติอาทิกํ เอเกกํ อนฺตํ ภาคํ คณฺหาตีติ อนฺตคฺคาหิกาฯ อถ วา อนฺตสฺส คาโห อนฺตคฺคาโห, อนฺตคฺคาโห อสฺสา อตฺถีติ อนฺตคฺคาหิกาฯ ตาย อนฺตคฺคาหิกายฯ สา ปน วุตฺตาเยวฯ

อฏฺฐสตตณฺหาปปญฺจสเตหีติ อฏฺฐุตฺตรํ สตํ อฏฺฐสตํฯ สํสาเร ปปเญฺจติ จิรํ วสาเปตีติ ปปโญฺจ, ตณฺหา เอว ปปโญฺจ ตณฺหาปปโญฺจ, อารมฺมณเภเทน ปุนปฺปุนํ อุปฺปตฺติวเสน จ ตณฺหานํ พหุกตฺตา พหุวจนํ กตฺวา ตณฺหาปปญฺจานํ สตํ ตณฺหาปปญฺจสตํฯ เตน ‘‘ตณฺหาปปญฺจสเตนา’’ติ วตฺตเพฺพ วจนวิปลฺลาสวเสน ‘‘ตณฺหาปปญฺจสเตหี’’ติ พหุวจนนิเทฺทโส กโตฯ อฏฺฐสตนฺติ สงฺขาเตน ตณฺหาปปญฺจสเตนาติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ อฏฺฐ อโพฺพหาริกานิ กตฺวา สตเมว คหิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ขุทฺทกวตฺถุวิภเงฺค ปน ตณฺหาวิจริตานีติ อาคตํฯ ยถาห –

> ‘‘อฏฺฐารส ตณฺหาวิจริตานิ อชฺฌตฺติกสฺส อุปาทาย, อฏฺฐารส ตณฺหาวิจริตานิ พาหิรสฺส อุปาทาย, ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญุหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา ฉตฺติํส ตณฺหาวิจริตานิ โหนฺติฯ อิติ อตีตานิ ฉตฺติํส ตณฺหาวิจริตานิ, อนาคตานิ ฉตฺติํส ตณฺหาวิจริตานิ, ปจฺจุปฺปนฺนานิ ฉตฺติํส ตณฺหาวิจริตานิ ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญุหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา อฏฺฐตณฺหาวิจริตสตํ โหตี’’ติ (วิภ. ๘๔๒)ฯ

ตณฺหาปปญฺจาเยว ปเนตฺถ **ตณฺหาวิจริตานี**ติ วุตฺตาฯ ตณฺหาสมุทาจารา ตณฺหาปวตฺติโยติ อโตฺถฯ **อชฺฌตฺติกสฺส อุปาทายา**ติ อชฺฌตฺติกํ ขนฺธปญฺจกํ อุปาทายฯ อิทญฺหิ อุปโยคเตฺถ สามิวจนํฯ วิตฺถาโร ปนสฺส ตสฺส นิเทฺทเส (วิภ. ๙๗๓) วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ อยํ ปน อปโร นโย – รูปารมฺมณาเยว กามตณฺหา, ภวตณฺหา, วิภวตณฺหาติ ติโสฺส ตณฺหา โหนฺติ, ตถา สทฺทาทิอารมฺมณาติ ฉสุ อารมฺมเณสุ อฎฺฐารส ตณฺหา โหนฺติ, อชฺฌตฺตารมฺมณา อฎฺฐารส, พหิทฺธารมฺมณา อฎฺฐารสาติ ฉตฺติํส โหนฺติฯ ตา เอว อตีตารมฺมณา ฉตฺติํส, อนาคตารมฺมณา ฉตฺติํส, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ฉตฺติํสาติ อฎฺฐสตตณฺหาวิจริตสตํ โหติฯ **ปปญฺจิโต**ติ อารมฺมเณ, สํสาเร วา ปปญฺจิโต จิรวาสิโตฯ

ทฺวาสฎฺฐิยา ทิฎฺฐิคเตหีติ ''กตมานิ ทฺวาสฎฺฐิ ทิฎฺฐิคตานิ พฺรหฺมชาเล เวยฺยากรเณ วุตฺตานิ ภควตา? จตฺตาโร สสฺสตวาทา, จตฺตาโร เอกจฺจสสฺสตวาทา, จตฺตาโร อนฺตานนฺติกา, จตฺตาโร อมราวิเกฺขปิกา, เทฺว อธิจฺจสมุปฺปนฺนิกา, โสฬส สญฺญีวาทา, อฎฺฐ อสญฺญีวาทา, อฎฺฐ เนวสญฺญีนาสญฺญีวาทา, สตฺต อุเจฺฉทวาทา, ปญฺจ ทิฎฺฐธมฺมนิพฺพานวาทาติ อิมานิ ทฺวาสฎฺฐิ ทิฎฺฐิคตานิ พฺรหฺมชาเล เวยฺยากรเณ วุตฺตานิ ภควตา''ติ (วิภ. ๙๗๗)ฯ วิตฺถาโร ปเนตฺถ พฺรหฺมชาลสุเตฺต วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

อหญฺจมฺหิ ติโณฺณติ อหญฺจ จตุโรฆํ, สํสารสมุทฺทํ วา ติโณฺณ อมฺหิ ภวามิฯ **มุโตฺต**ติ ราคาทิพนฺธเนหิ มุโตฺตฯ **ทโนฺต**ติ นิพฺพิเสวโน นิปฺปริปฺผโนฺทฯ **สโนฺต**ติ สีตีภูโตฯ **อสฺสโตฺถ**ติ นิพฺพานทสฺสเน ลทฺธสฺสาโสฯ **ปรินิพฺพุโต**ติ กิเลสปรินิพฺพาเนน ปรินิพฺพุโตฯ **ปโหมี**ติ สมโตฺถมฺหิฯ **โข**อิติ เอกํสเตฺถ นิปาโตฯ **ปเร จ ปรินิพฺพาเปตุ**นฺติ เอตฺถ ปเร จ-สโทฺท ''ปเร จ ตาเรตุ''นฺติอาทีหิปิ โยเชตโพฺพติฯ

มหากรุณาญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๗๒-๗๓. สพฺพญฺญุตญฺญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๙. สพฺพญฺญุตญฺญาณนิเทฺทเส **กตมํ ตถาคตสฺส สพฺพญฺญุตญฺญาณ**นฺติ ปุจฺฉิตฺวา เตน สมคติกตฺตา เตเนว สห อนาวรณญาณํ นิทฺทิฎฺฐํฯ น หิ อนาวรณญาณํ ธมฺมโต วิสุํ อตฺถิ, เอกเมว เหตํ ญาณํ อาการเภทโต เทฺวธา วุจฺจติ สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพลาทีนิ วิยฯ สพฺพญฺญุตญฺญาณเมว หิ นตฺถิ เอตสฺส อาวรณนฺติ, เกนจิ ธเมฺมน, ปุคฺคเลน วา อาวรณํ กาตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย อนาวรณนฺติ วุจฺจติ อาวชฺชนปฎิพทฺธตฺตา สพฺพธมฺมานํฯ อเญฺญ ปน อาวชฺชิตฺวาปิ น ชานนฺติฯ เกจิ ปนาหุ ''มโนวิญฺญาณํ วิย สพฺพารมฺมณิกตฺตา สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ฯ ตํเยว ญาณํ อินฺทวชิรํ วิย วิสเยสุ อปฺปฎิหตตฺตา อนาวรณญาณํฯ อนุปุพฺพสพฺพญฺญุตาปฎิเกฺขโป สพฺพญฺญุตญฺญาณํ, สกิํสพฺพญฺญุตาปฎิเกฺขโป อนาวรณญาณํ, ภควา สพฺพญฺญุตญฺญาณปฎิลาเภนปิ สพฺพญฺญูติ วุจฺจติ, น จ อนุปุพฺพสพฺพญฺญูฯ อนาวรณญาณปฎิลาเภนปิ สพฺพญฺญูติ วุจฺจติ, น จ สกิํสพฺพญฺญู''ติฯ

สพฺพํ สงฺขตมสงฺขตํ อนวเสสํ ชานาตีติ เอตฺถ **สพฺพ**นฺติ ชาติวเสน สพฺพธมฺมานํ นิเสฺสสปริยาทานํฯ **อนวเสส**นฺติ เอเกกเสฺสว ธมฺมสฺส สพฺพาการวเสน นิเสฺสสปริยาทานํฯ **สงฺขตมสงฺขต**นฺติ ทฺวิธา ปเภททสฺสนํฯ สงฺขตญฺหิ เอโก ปเภโท, อสงฺขตํ เอโก ปเภโทฯ ปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กตนฺติ สงฺขตํฯ ขนฺธปญฺจกํฯ ตถา น สงฺขตนฺติ อสงฺขตํฯ นิพฺพานํฯ สงฺขตํ อนิจฺจทุกฺขานตฺตาทีหิ อากาเรหิ อนวเสสํ ชานาติ, อสงฺขตํ สุญฺญตานิมิตฺตอปฺปณิหิตาทีหิ อากาเรหิ อนวเสสํ ชานาติฯ นตฺถิ เอตสฺส สงฺขตสฺส อสงฺขตสฺส จ อวเสโสติ อนวเสสํฯ

สงฺขตํ อสงฺขตญฺจฯ อเนกเภทาปิ ปญฺญตฺติ ปจฺจเยหิ อกตตฺตา อสงฺขตปกฺขํ ภชติฯ สพฺพญฺญุตญฺญาณญฺหิ สพฺพาปิ ปญฺญตฺติโย อเนกเภทโต ชานาติฯ อถ วา **สพฺพนฺ**ติ สพฺพธมฺมคฺคหณํฯ **อนวเสส**นฺติ นิปฺปเทสคฺคหณํฯ **ตตฺถ อาวรณํ นตฺถี**ติ ตตฺถ ตสฺมึ อนวเสเส สงฺขตาสงฺขเต นิสฺสงฺคตฺตา สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส อาวรณํ นตฺถีติ ตเทว สพฺพญฺญุตญฺญาณํ อนาวรณญาณํ นามาติ อโตฺถฯ

๑๒๐. อิทานิ อเนกวิสยเภทโต ทเสฺสตุํ **อตีต**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อตีตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนฺน**นฺติ กาลเภทโต ทสฺสิตํ, **จกฺขุ เจว รูปา จา**ติอาทิ วตฺถารมฺมณเภทโตฯ **เอวํ ตํ สพฺพนฺ**ติ เตสํ จกฺขุรูปานํ อนวเสสปริยาทานํฯ เอวํ เสเสสุฯ **ยาวตา**ติ อนวเสสปริยาทานํฯ **อนิจฺจฏฺฐ**นฺติอาทิ สามญฺญลกฺขณเภทโต ทสฺสิตํฯ **อนิจฺจฏฺฐ**นฺติ จ อนิจฺจาการํฯ ปจฺจตฺตเตฺถ วา อุปโยควจนํฯ เอส นโย เอทิเสสุฯ **รูปสฺสา**ติอาทิ ขนฺธเภทโต ทสฺสิตํฯ **จกฺขุสฺส… เป…. ชรามรณสฺสา**ติ เหฏฺฐา วุตฺตเปยฺยาลนเยน โยเชตพฺพํฯ **อภิญฺญายา**ติอาทีสุ เหฏฺฐา วุตฺตญาณาเนวฯ **อภิญฺญฏฺฐ**นฺติ อภิชานนสภาวํฯ เอส นโย เอทิเสสุฯ **ขนฺธานํ ขนฺธฏฺฐ**นฺติอาทิ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ **กุสเล ธเมฺม**ติอาทิ กุสลตฺติกวเสน เภโทฯ **กามาวจเร ธเมฺม**ติอาทิ จตุภูมกวเสนฯ อุภยตฺถาปิ ‘‘สเพฺพ ชานาตี’’ติ พหุวจนปาโฐ สุนฺทโรฯ เอกวจนโสเต ปติตตฺตา ปน โปตฺถเกสุ เอกวจเนน ลิขิตํฯ **ทุกฺขสฺสา**ติอาทิ จุทฺทสนฺนํ พุทฺธญาณานํ วิสยเภโทฯ **อินฺทฺริยปโรปริยเตฺต ญาณ**นฺติอาทีนิ จตฺตาริ ญาณานิ วตฺวา สพฺพญฺญุตญฺญาณํ กสฺมา น วุตฺตนฺติ เจ? วุจฺจมานสฺส สพฺพญฺญุตญฺญาณตฺตาฯ วิสยเภทโต หิ สพฺพญฺญุตญฺญาเณ วุจฺจมาเน ตํ ญาณํ น วตฺตพฺพํ โหติ, สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปน สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส วิสโย โหติเยวฯ

ปุน กาฬการามสุตฺตนฺตาทีสุ (อ. นิ. ๔.๒๔) วุตฺตนเยน สพฺพญฺญุตญฺญาณภูมึ ทเสฺสโนฺต **ยาวตา สเทวกสฺส โลกสฺสา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ สห เทเวหิ **สเทวกสฺส**ฯ สห มาเรน **สมารกสฺส** ฯ สห พฺรหฺมุนา **สพฺรหฺมกสฺส** โลกสฺสฯ สห สมณพฺราหฺมเณหิ **สสฺสมณพฺราหฺมณิยา**ฯ สห เทวมนุเสฺสหิ **สเทวมนุสฺสาย** ปชายฯ ปชาตตฺตา **ปชา**ติ สตฺตโลกสฺส ปริยายวจนเมตํฯ ตตฺถ สเทวกวจเนน ปญฺจกามาวจรเทวคฺคหณํ, สมารกวจเนน ฉฏฺฐกามาวจรเทวคฺคหณํ, สพฺรหฺมกวจเนน พฺรหฺมกายิกาทิพฺรหฺมคฺคหณํ, สสฺสมณพฺราหฺมณิวจเนน สาสนสฺส ปจฺจตฺถิกปจฺจามิตฺตสมณพฺราหฺมณคฺคหณํ สมิตปาปพาหิตปาปสมณพฺราหฺมณคฺคหณญฺจ, ปชาวจเนน สตฺตโลกคฺคหณํ, สเทวมนุสฺสวจเนน สมฺมุติเทวเสสมนุสฺสคฺคหณํ เวทิตพฺพํฯ เอวเมตฺถ ตีหิ ปเทหิ โอกาสโลโก, ทฺวีหิ ปชาวเสน สตฺตโลโก คหิโตติ เวทิตโพฺพฯ

อปโร นโย – สเทวกคฺคหเณน อรูปาวจรโลโก คหิโต, สมารกคฺคหเณน ฉกามาวจรเทวโลโก, สพฺรหฺมกคฺคหเณน รูปาวจรพฺรหฺมโลโก, สสฺสมณพฺราหฺมณาทิคฺคหเณน จตุปริสวเสน, สมฺมุติเทเวหิ วา สห มนุสฺสโลโก, อวเสสสตฺตโลโก วาฯ

อปิเจตฺถ สเทวกวจเนน อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉทโต สพฺพสฺสปิ โลกสฺส ทิฏฺฐาทิชานนภาวํ สาเธติฯ ตโต เยสํ สิยา ‘‘มาโร มหานุภาโว ฉกามาวจริสฺสโร วสวตฺตี, กึ ตสฺสาปิ ทิฏฺฐาทึ ชานาตี’’ติ, เตสํ วิมตึ วิธมโนฺต ‘‘สมารกสฺสา’’ติ อาหฯ เยสํ ปน สิยา ‘‘พฺรหฺมา มหานุภาโว เอกงฺคุลิยา เอกสฺมึ จกฺกวาฬสหเสฺส อาโลกํ ผรติ, ทฺวีหิ…เป…. ทสหิ องฺคุลีหิ ทสสุ จกฺกวาฬสหเสฺสสุ อาโลกํ ผรติ, อนุตฺตรญฺจ ฌานสมาปตฺติสุขํ ปฏิสํเวเทติ, กึ ตสฺสาปิ ทิฏฺฐาทึ ชานาตี’’ติ, เตสํ วิมตึ วิธมโนฺต ‘‘สพฺรหฺมกสฺสา’’ติ อาหฯ ตโต เยสํ สิยา ‘‘ปุถู สมณพฺราหฺมณา สา

สนสฺส ปจฺจตฺถิกา, กึ เตสมฺปิ ทิฏฺฐาทึ ชานาตี''ติ, เตสํ วิมตึ วิธมโนฺต ''สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชายา''ติ อาหฯ เอวํ อุกฺกฏฺฐานํ ทิฏฺฐาทิชานนภาวํ ปกาเสตฺวา อถ สมฺมุติเทเว อวเสสมนุเสฺส จ อุปาทาย อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉทวเสน เสสสตฺตโลกสฺส ทิฏฺฐาทิชานนภาวํ ปกาเสติฯ อยเมตฺถ อนุสนฺธิกฺกโมฯ โปราณา ปนาหุ – **สเทวกสฺสา**ติ เทวตาหิ สทฺธึ อวเสสโลกสฺส ฯ **สมารกสฺสา**ติ มาเรน สทฺธึ อวเสสโลกสฺสฯ **สพฺรหฺมกสฺสา**ติ พฺรเหฺมหิ สทฺธึ อวเสสโลกสฺสฯ เอวํ สเพฺพปิ ติภวูปเค สเตฺต ตีหากาเรหิ ตีสุ ปเทสุ ปกฺขิปิตฺวา ปุน ทฺวีหากาเรหิ ปริยาทาตุํ **สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสายา**ติ วุตฺตํฯ เอวํ ปญฺจหิ ปเทหิ เตน เตน อากาเรน เตธาตุกเมว ปริยาทินฺนํ โหตีติฯ

ทิฏฺฐนฺติ รูปายตนํฯ **สุต**นฺติ สทฺทายตนํฯ **มุต**นฺติ ปตฺวา คเหตพฺพโต คนฺธายตนํ, รสายตนํ, โผฏฺฐพฺพายตนํฯ **วิญฺญาต**นฺติ สุขทุกฺขาทิธมฺมารมฺมณํฯ **ปตฺต**นฺติ ปริเยสิตฺวา วา อปริเยสิตฺวา วา ปตฺตํฯ **ปริเยสิต**นฺติ ปตฺตํ วา อปฺปตฺตํ วา ปริเยสิตํฯ **อนุวิจริตํ มนสา**ติ จิเตฺตน อนุสญฺจริตํฯ **สพฺพํ ชานาตี**ติ อิมินา เอตํ ทเสฺสติ – ยํ อปริมานาสุ โลกธาตูสุ อิมสฺส สเทวกสฺส โลกสฺส ''นีลํ ปีต''นฺติอาทิ (ธ. ส. ๖๑๙) รูปารมฺมณํ จกฺขุทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, อยํ สโตฺต อิมสฺมึ ขเณ อิมํ นาม รูปารมฺมณํ ทิสฺวา สุมโน วา ทุมฺมโน วา มชฺฌโตฺต วา ชาโตติ ตํ สพฺพํ ตถาคตสฺส สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ชานาติฯ ตถา ยํ อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ อิมสฺส สเทวกสฺส โลกสฺส ''เภริสโทฺท, มุทิงฺคสโทฺท''ติอาทิ สทฺทารมฺมณํ โสตทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, ''มูลคโนฺธ ตจคโนฺธ''ติอาทิ (ธ. ส. ๖๒๔-๖๒๗) คนฺธารมฺมณํ ฆานทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, ''มูลรโส, ขนฺธรโส''ติอาทิ (ธ. ส. ๖๒๘-๖๓๑) รสารมฺมณํ ชิวฺหาทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, ''กกฺขฬํ, มุทุก''นฺติอาทิ (ธ. ส. ๖๔๗-๖๕๐) ปถวีธาตุเตโชธาตุวาโยธาตุเภทํ โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ กายทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, อยํ สโตฺต อิมสฺมึ ขเณ อิมํ นาม โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ ผุสิตฺวา สุมโน วา ทุมฺมโน วา มชฺฌโตฺต วา ชาโตติ ตํ สพฺพํ ตถาคตสฺส สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ชานาติฯ ตถา ยํ อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ อิมสฺส สเทวกสฺส โลกสฺส สุขทุกฺขาทิเภทํ ธมฺมารมฺมณํ มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, อยํ สโตฺต อิมสฺมึ ขเณ อิมํ นาม ธมฺมารมฺมณํ วิชานิตฺวา สุมโน วา ทุมฺมโน วา มชฺฌโตฺต วา ชาโตติ ตํ สพฺพํ ตถาคตสฺส สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ชานาติฯ อิมสฺส ปน มหาชนสฺส ปริเยสิตฺวา อปฺปตฺตมฺปิ อตฺถิ, ปริเยสิตฺวา ปตฺตมฺปิ อตฺถิฯ อปริเยสิตฺวา อปฺปตฺตมฺปิ อตฺถิ, อปริเยสิตฺวา ปตฺตมฺปิ อตฺถิฯ สพฺพํ ตถาคตสฺส สพฺพญฺญุตญฺญาเณน อปฺปตฺตํ นาม นตฺถีติฯ

๑๒๑. ปุน อปเรน ปริยาเยน สพฺพญฺญุตญฺญาณภาวสาธนตฺถํ **น ตสฺสา**ติ คาถมาหฯ ตตฺถ **น ตสฺส อทฺทิฏฺฐมิธตฺถิ กิญฺจี**ติ ตสฺส ตถาคตสฺส อิธ อิมสฺมึ เตธาตุเก โลเก, อิมสฺมึ ปจฺจุปฺปนฺนกาเล วา ปญฺญาจกฺขุนา อทฺทิฏฺฐํ นาม กิญฺจิ อปฺปมตฺตกมฺปิ น อตฺถิ น สํวิชฺชติฯ **อตฺถี**ติ อิทํ วตฺตมานกาลิกํ อาขฺยาตปทํฯ อิมินา ปจฺจุปฺปนฺนกาลิกสฺส สพฺพธมฺมสฺส ญาตภาวํ ทเสฺสติฯ คาถาพนฺธสุขตฺถํ ปเนตฺถ ท-กาโร สํยุโตฺตฯ **อโถ อวิญฺญาต**นฺติ เอตฺถ **อโถ**อิติ วจโนปาทาเน นิปาโตฯ **อวิญฺญาต**นฺติ อตีตกาลิกํ อวิญฺญาตํ นาม กิญฺจิ ธมฺมชาตํฯ นาโหสีติ ปาฐเสโสฯ อพฺยยภูตสฺส อตฺถิสทฺทสฺส คหเณ ปาฐเสสํ วินาปิ ยุชฺชติเยวฯ อิมินา อตีตกาลิกสฺส สพฺพธมฺมสฺส ญาตภาวํ ทเสฺสติ ฯ **อชานิตพฺพ**นฺติ อนาคตกาลิกํ อชานิตพฺพํ นาม ธมฺมชาตํ น ภวิสฺสติ, นตฺถิ วาฯ อิมินา อนาคตกาลิกสฺส สพฺพธมฺมสฺส ญาตภาวํ ทเสฺสติฯ ชานนกิริยาวิเสสนมตฺตเมว วา เอตฺถ อ-กาโรฯ **สพฺพํ อภิญฺญาสิ ยทตฺถิ เนยฺย**นฺติ เอตฺถ ยํ เตกาลิกํ วา กาลวิมุตฺตํ วา เนยฺยํ ชานิตพฺพํ กิญฺจิ ธมฺมชาตํ อตฺถิ, ตํ สพฺพํ ตถาคโต อภิญฺญาสิ อธิเกน สพฺพญฺญุตญฺญาเณน ชานิ ปฏิวิชฺฌิฯ เอตฺถ อตฺถิสเทฺทน เตกาลิกสฺส กาลวิมุตฺตสฺส จ คหณา อตฺถิ-สโทฺท อพฺยยภูโตเยว ทฏฺฐโพฺพฯ **ตถาคโต เตน สมนฺตจกฺ**

ขูติ กาลวเสน โอกาสวเสน จ นิปฺปเทสตฺตา สมนฺตา สพฺพโต ปวตฺตํ ญาณจกฺขุ อสฺสาติ สมนฺตจกฺขุฯ เตน ยถาวุเตฺตน การเณน ตถาคโต สมนฺตจกฺขุ, สพฺพญฺญูติ วุตฺตํ โหติฯ อิมิสฺสา คาถาย ปุคฺคลาธิฏฺฐานาย เทสนาย สพฺพญฺญุตญฺญาณํ สาธิตํฯ

ปุน พุทฺธญาณานํ วิสยวเสน สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ทเสฺสตุกาโม **สมนฺตจกฺขูติ เกนเฏฺฐน สมนฺตจกฺขู**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ คาถาย **สมนฺตจกฺขู**ติ วุตฺตปเท ยํ ตํ สมนฺตจกฺขุ, ตํ เกนเฏฺฐน สมนฺตจกฺขูติ อโตฺถฯ อโตฺถ ปนสฺส **ยาวตา ทุกฺขสฺส ทุกฺขเฏฺฐ**ติอาทีหิ วุโตฺตเยว โหติฯ สพฺพญฺญุตญฺญาณญฺหิ สมนฺตจกฺขุฯ ยถาห – ‘‘สมนฺตจกฺขุ วุจฺจติ สพฺพญฺญุตญฺญาณ’’นฺติ (จูฬนิ. โธตกมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๓๒)ฯ ตสฺมิํ สพฺพญฺญุตญฺญาณเฏฺฐ วุเตฺต สมนฺตจกฺขุโฏฺฐ วุโตฺตเยว โหตีติฯ พุทฺธเสฺสว ญาณานีติ **พุทฺธญาณานิฯ ทุเกฺข ญาณา**ทีนิปิ หิ สพฺพากาเรน พุทฺธเสฺสว ภควโต ปวตฺตนฺติ, อิตเรสํ ปน เอกเทสมเตฺตเนว ปวตฺตนฺติฯ **สาวกสาธารณานี**ติ ปน เอกเทเสนาปิ อตฺถิตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **สโพฺพ ญาโต**ติ สโพฺพ ญาเณน ญาโตฯ **อญฺญาโต ทุกฺขโฏฺฐ นตฺถี**ติ วุตฺตเมว อตฺถํ ปฏิเสเธน วิภาเวติฯ **สโพฺพ ทิโฏฺฐ**ติ น เกวลํ ญาตมโตฺตเยว, อถ โข จกฺขุนา ทิโฏฺฐ วิย กโตฯ **สโพฺพ วิทิโต**ติ น เกวลํ ทิฏฺฐมโตฺตเยว, อถ โข ปากโฏฯ **สโพฺพ สจฺฉิกโต**ติ น เกวลํ วิทิโตเยว, อถ โข ตตฺถ ญาณปฏิลาภวเสน ปจฺจกฺขีกโตฯ **สโพฺพ ผสฺสิโต**ติ น เกวลํ สจฺฉิกโตเยว, อถ โข ปุนปฺปุนํ ยถารุจิ สมฺุทาจารวเสน ผุโฏฺฐติฯ อถ วา **ญาโต** สภาวลกฺขณวเสนฯ **ทิโฏฺฐ** สามญฺญลกฺขณวเสนฯ **วิทิโต** รสวเสนฯ **สจฺฉิกโต** ปจฺจุปฏฺฐานวเสน ฯ **ผสฺสิโต** ปทฏฺฐานวเสนฯ อถ วา ญาโต ญาณุปฺปาทวเสนฯ ทิโฏฺฐ จกฺขุปฺปาทวเสนฯ วิทิโต ปญฺญุปฺปาทวเสนฯ สจฺฉิกโต วิชฺชุปฺปาทวเสนฯ ผสฺสิโต อาโลกุปฺปาทวเสนฯ ‘‘ยาวตา ทุกฺขสฺส ทุกฺขโฏฺฐ, สโพฺพ ทิโฏฺฐ, อทิโฏฺฐ ทุกฺขโฏฺฐ นตฺถี’’ติอาทินา นเยน จ ‘‘ยาวตา สเทวกสฺส โลกสฺส…เป.… อนุวิจริตํ มนสา, สพฺพํ ญาตํ, อญฺญาตํ นตฺถี’’ติอาทินา นเยน จ วิตฺถาโร เวทิตโพฺพฯ ปฐมํ วุตฺตคาถา นิคมนวเสน ปุน วุตฺตาฯ ตํนิคมเนเยว หิ กเต ญาณนิคมนมฺปิ กตเมว โหตีติฯ

สพฺพญฺญุตญฺญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺค-อฏฺฐกถาย

ญาณกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. ทิฏฺฐิกถา

๑. อสฺสาททิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๒๒. อิทานิ ญาณกถานนฺตรํ กถิตาย ทิฏฺฐิกถาย อนุปุพฺพอนุวณฺณนา อนุปฺปตฺตาฯ อยญฺหิ ทิฏฺฐิกถา ญาณกถาย กตญาณปริจยสฺส สมธิคตสมฺมาทิฏฺฐิสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิมลวิโสธนา สุกรา โหติ, สมฺมาทิฏฺฐิ จ สุปริสุทฺธา โหตีติ ญาณกถานนฺตรํ กถิตาฯ ตตฺถ **กา ทิฏฺฐี**ติ อาทิกา ปุจฺฉาฯ **กา ทิฏฺฐีติ อภินิเวสปรามาโส ทิฏฺฐี**ติอาทิกํ ปุจฺฉิตปุจฺฉาย วิสฺสชฺชนํฯ **กถํ อภินิเวสปรามาโส ทิฏฺฐี**ติอาทิโก วิสฺสชฺชิตวิสฺสชฺชนสฺส วิตฺถารนิเทฺทโส, **สพฺพาว ตา ทิฏฺฐิโย อสฺสาททิฏฺฐิโย**ติอาทิกา ทิฏฺฐิสุตฺตสํสนฺทนาติ เอวมิเม จตฺตาโร ปริเจฺฉทาฯ ตตฺถ ปุจฺฉาปริเจฺฉเท ตาว **กา ทิฏฺฐี**ติ ธมฺมปุจฺฉา, สภาวปุจฺฉาฯ **กติ ทิฏฺฐิฏฺฐานานี**ติ เหตุปุจฺฉา ปจฺจยปุจฺฉา, กิตฺตกานิ ทิฏฺฐีนํ การณานีติ อโตฺถฯ **กติ ทิฏฺฐิปริยุฏฺฐานานี**ติ สมุทาจาร ปุจฺฉา วิการปุจฺฉาฯ ทิฏฺฐิโย เอว หิ สมุทาจารวเสน จิตฺตํ ปริโยนนฺธนฺติโย อุฏฺฐหนฺตีติ ทิฏฺฐิปริยุฏฺฐานานิ นาม โหนฺติฯ **กติ ทิฏฺฐิโย**ติ ทิฏฺฐีนํ สงฺขาปุจฺฉา คณนาปุจฺฉาฯ **กติ ทิฏฺฐาภินิเวสา**ติ วตฺถุปฺปเภทวเสน อารมฺมณนานตฺตวเสน ทิฏฺฐิปฺปเภทปุจฺฉาฯ ทิฏฺฐิโย เอว หิ ตํ ตํ วตฺถุํ ตํ ตํ อารมฺมณํ อภินิวิสนฺติ ปรามสนฺตีติ ทิฏฺฐิปรามาสาติ วุจฺจนฺติฯ **กตโม ทิฏฺฐิฏฺฐานสมุคฺฆาโต**ติ ทิฏฺฐีนํ ปฏิปกฺขปุจฺฉา ปหานูปายปุจฺฉาฯ ทิฏฺฐิการณานิ หิ ขนฺธาทีนิ ทิฏฺฐิสมุคฺฆาเตน ตาสํ การณานิ น โหนฺตีติ ตานิ จ การณานิ สมุคฺฆาติตานิ นาม โหนฺติฯ ตสฺมา ทิฏฺฐิฏฺฐานานิ สมฺมา ภุสํ หญฺญนฺติ เอเตนาติ ทิฏฺฐิฏฺฐานสมุคฺฆาโตติ วุจฺจติฯ

อิทานิ เอตาสํ ฉนฺนํ ปุจฺฉานํ **กา ทิฏฺฐี**ติอาทีนิ ฉ วิสฺสชฺชนานิฯ ตตฺถ **กา ทิฏฺฐี**ติ วิสฺสเชฺชตพฺพปุจฺฉาฯ **อภินิเวสปรามาโส ทิฏฺฐี**ติ วิสฺสชฺชนํฯ สา ปน อนิจฺจาทิเก วตฺถุสฺมึ นิจฺจาทิวเสน อภินิวิสติ ปติฏฺฐหติ ทฬฺหํ คณฺหาตีติ **อภินิเวโส**ฯ อนิจฺจาทิอาการํ อติกฺกมิตฺวา นิจฺจนฺติอาทิวเสน วตฺตมาโน ปรโต อามสติ คณฺหาตีติ **ปรามาโส**ฯ อถ วา นิจฺจนฺติอาทิกํ ปรํ อุตฺตมํ สจฺจนฺติ อามสติ คณฺหาตีติ ปรามาโส, อภินิเวโส จ โส ปรามาโส จาติ **อภินิเวสปรามาโส**ฯ เอวํปกาโร ทิฏฺฐีติ กิจฺจโต ทิฏฺฐิสภาวํ วิสฺสเชฺชติฯ **ตีณิ สต**นฺติ ตีณิ สตานิ, วจนวิปลฺลาโส กโตฯ **กตโม ทิฏฺฐิฏฺฐานสมุคฺฆาโต**ติ ปุจฺฉํ อนุทฺธริตฺวาว **โสตาปตฺติมโคฺค ทิฏฺฐิฏฺฐานสมุคฺฆาโต**ติ วิสฺสชฺชนํ กตํฯ

๑๒๓. อิทานิ **กถํ อภินิเวสปรามาโส**ติอาทิ วิตฺถารนิเทฺทโสฯ ตตฺถ **รูป**นฺติ อุปโยควจนํฯ รูปํ อภินิเวสปรามาโสติ สมฺพนฺโธฯ **รูป**นฺติ เจตฺถ รูปุปาทานกฺขโนฺธ กสิณรูปญฺจฯ ‘‘เอตํ มมา’’ติ อภินิเวสปรามาโส ทิฏฺฐิ, ‘‘เอโสหมสฺมี’’ติ อภินิเวสปรามาโส ทิฏฺฐิ, ‘‘เอโส เม อตฺตา’’ติ อภินิเวสปรามาโส ทิฏฺฐีติ ปเจฺจกํ โยเชตพฺพํฯ **เอต**นฺติ สามญฺญวจนํฯ เตเนว ‘‘เวทนํ เอตํ มม, สงฺขาเร เอตํ มมา’’ติ นปุํสกวจนํ เอกวจนญฺจ กตํฯ เอโสติ ปน วตฺตพฺพมเปกฺขิตฺวา ปุลฺลิเงฺคกวจนํ กตํฯ **เอตํ มมา**ติ ตณฺหามญฺญนามูลิกา ทิฏฺฐิฯ **เอโสหมสฺมี**ติ มานมญฺญนามูลิกา ทิฏฺฐิฯ **เอโส เม อตฺตา**ติ ทิฏฺฐิมญฺญนา เอวฯ เกจิ ปน ‘‘เอตํ มมาติ มมํการกปฺปนา, เอโสหมสฺมีติ อหํการกปฺปนา, เอโส เม อตฺตาติ อหํการมมํการกปฺปิโต อตฺตาภินิเวโสติ จ, ตถา ยถากฺกเมเนว ตณฺหามูลนิเวโส มานปคฺคาโห, ตณฺหามูลนิวิโฏฺฐ มานปคฺคหิโต, อตฺตาภินิเวโสติ จ, สงฺขารานํ ทุกฺขลกฺขณาทสฺสนํ, สงฺขารานํ อนิจฺจลกฺขณาทสฺสนํ, สงฺขารานํ ติลกฺขณาทสฺสนเหตุโก อตฺตาภินิเวโสติ จ, ทุเกฺข อสุเภ จ สุขํ สุภนฺติ วิปลฺลาสคตสฺส, อนิเจฺจ นิจฺจนฺติ วิปลฺลาสคตสฺส, จตุพฺพิธวิปลฺลาสคตสฺส จ อตฺตาภินิเวโสติ จ, ปุเพฺพนิวาสญาณสฺส อาการกปฺปนา, ทิพฺพจกฺขุญาณสฺส อนาคตปฏิลาภกปฺปนา, ปุพฺพนฺตาปรนฺ

ตอิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ กปฺปนิสฺสิตสฺส อตฺตาภินิเวโสติ จ, นนฺทิยา อตีตมนฺวาคเมติ, นนฺทิยา อนาคตํ ปฏิกงฺขติ, ปจฺจุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ สํหีรติ อตฺตาภินิเวโสติ จ, ปุพฺพเนฺต อญฺญาณเหตุกา ทิฏฺฐิ, อปรเนฺต อญฺญาณเหตุกา ทิฏฺฐิ, ปุพฺพนฺตาปรเนฺต อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ อญฺญาณเหตุโก อตฺตาภินิเวโส''ติ จ เอเตสํ ติณฺณํ วจนานํ อตฺถํ วณฺณยนฺติฯ

ทิฏฺฐิโย ปเนตฺถ ปฐมํ ปญฺจกฺขนฺธวตฺถุกาฯ ตโต ฉอชฺฌตฺติกพาหิรายตนวิญฺญาณ- กายสมฺผสฺสกายเวทนากายสญฺญากายเจตนากายตณฺหากายวิตกฺกวิจารธาตุทสกสิณ- ทฺวตฺตึสาการวตฺถุกา ทิฏฺฐิโย วุตฺตาฯ ทฺวตฺตึสากาเรสุ จ ยตฺถ วิสุํ อภินิเวโส น ยุชฺชติ, ตตฺถ สกลสรีราภินิเวสวเสเนว วิสุํ อภินิเวโส วิย กโตติ เวทิตพฺพํฯ ตโต ทฺวาทสายตนอฏฺฐารสธาตุเอกูนวีสติอินฺทฺริยวเสน โยชนา กตาฯ ตีณิ เอกเนฺตโลกุตฺตรินฺทฺริยานิ น โยชิตานิฯ น หิ โลกุตฺตรวตฺถุกา ทิฏฺฐิโย โหนฺติฯ สพฺพตฺถาปิ จ โลกิยโลกุตฺตรมิเสฺสสุ ธเมฺมสุ โลกุตฺตเร ฐเปตฺวา โลกิยา เอว คเหตพฺพาฯ อนินฺทฺริยพทฺธรูปญฺจ น คเหตพฺพเมวฯ ตโต เตธาตุกวเสน นววิธภววเสน ฌานพฺรหฺมวิหารสมาปตฺติวเสน ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺควเสน จ โยชนา กตาฯ ชาติชรามรณานํ วิสุํ คหเณ ปริหาโร วุตฺตนโย เอวฯ สพฺพานิ เจตานิ รูปาทิกานิ ชรามรณนฺตานิ อฏฺฐนวุติสตํ ปทานิ ภวนฺติฯ

๑๒๔. ทิฏฺฐิฏฺฐาเนสุ **ขนฺธาปิ ทิฏฺฐิฏฺฐาน**นฺติ วีสติวตฺถุกายปิ สกฺกายทิฏฺฐิยา ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํเยว วตฺถุตฺตา ''เย หิ เกจิ, ภิกฺขเว, สมณา วา พฺราหฺมณา วา อตฺตานํ สมนุปสฺสมานา สมนุปสฺสนฺติ, สเพฺพ เต ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธสฺเยว สมนุปสฺสนฺติ, เอเตสํ วา อญฺญตร''นฺติ (สํ. นิ. ๓.๔๗) วุตฺตตฺตา จ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทิฏฺฐีนํ การณํฯ **อวิชฺชาปิ ทิฏฺฐิฏฺฐาน**นฺติ อวิชฺชาย อนฺธีกตานํ ทิฏฺฐิอุปฺปตฺติโต ''ยายํ, ภเนฺต, ทิฏฺฐิ 'อสมฺมาสมฺพุเทฺธสุ สมฺมาสมฺพุทฺธา'ติ, อยํ นุ โข, ภเนฺต, ทิฏฺฐิ กึ ปฏิจฺจ ปญฺญายตีติ? มหตี โข เอสา, กจฺจาน, ธาตุ, ยทิทํ อวิชฺชาธาตุฯ หีนํ, กจฺจาน, ธาตุํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ หีนา สญฺญา หีนา ทิฏฺฐี''ติ (สํ. นิ. ๒.๙๗) วจนโต จ อวิชฺชา ทิฏฺฐีนํ การณํฯ **ผโสฺสปิ ทิฏฺฐิฏฺฐาน**นฺติ เตน ผเสฺสน ผุฏฺฐสฺส ทิฏฺฐิอุปฺปตฺติโต ''เย เต, ภิกฺขเว, สมณพฺราหฺมณา ปุพฺพนฺตกปฺปิกา ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐิโน ปุพฺพนฺตํ อารพฺภ อเนกวิหิตานิ อธิวุตฺติปทานิ อภิวทนฺติ, ตทปิ ผสฺสปจฺจยา''ติ (ที. นิ. ๑.๑๒๓) วจนโต จ ผโสฺส ทิฏฺฐีนํ การณํฯ **สญฺญาปิ ทิฏฺฐิฏฺฐาน**นฺติ อาการมตฺตคฺคหเณน อยาถาวสภาวคาหเหตุตฺตา สญฺญาย –

> ''ยานิ จ ตีณิ ยานิ จ สฏฺฐิ, สมณปฺปวาทสิตานิ ภูริปญฺญ;
> สญฺญกฺขรสญฺญนิสฺสิตานิ, โอสรณานิ วิเนยฺย โอฆตมคา''ติฯ (สุ. นิ. ๕๔๓) –

วจนโต ''สญฺญานิทานา หิ ปปญฺจสงฺขา''ติ (สุ. นิ. ๘๘๐; มหานิ. ๑๐๙) วจนโต จ สญฺญา ทิฏฺฐีนํ การณํฯ **วิตโกฺกปิ ทิฏฺฐิฏฺฐาน**นฺติ อาการปริวิตเกฺกน ทิฏฺฐิอุปฺปตฺติโต –

> ''นเหว สจฺจานิ พหูนิ นานา, อญฺญตฺร สญฺญาย นิจฺจานิ โลเก;
> ตกฺกญฺจ ทิฏฺฐีสุ ปกปฺปยิตฺวา, สจฺจํ มุสาติ ทฺวยธมฺมมาหู''ติฯ (สุ. นิ. ๘๙๒) –

วจนโต จ วิตโกฺก ทิฏฺฐีนํ การณํฯ **อโยนิโสมนสิกาโรปิ ทิฏฺฐิฏฺฐาน**นฺติ อโยนิโส มนสิการสฺส อกุสลานํ อสาธารณเหตุตฺตา ''ตเสฺสวํ อโยนิโส มนสิกโรโต ฉนฺนํ ทิฏฺฐีนํ อญฺญตรา ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชตี''ติ (ม. นิ. ๑.๑๙) วจนโต จ อโยนิโส มนสิกาโร ทิฏฺฐีนํ การณํ ฯ **ปาปมิโตฺตปิ ทิฏฺฐิฏฺฐาน**นฺติ ปาปมิตฺตสฺส ทิฏฺฐานุคติอาปชฺชเนน ทิฏฺฐิอุปฺปตฺติโต ''พาหิรํ,

ภิกฺขเว, องฺคนฺติ กริตฺวา น อญฺญํ เอกงฺคมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ มหโต อนตฺถาย สํวตฺตติฯ ยถยิทํ, ภิกฺขเว, ปาปมิตฺตตา''ติ (อ. นิ. ๑.๑๑๐) วจนโต จ ปาปมิโตฺต ทิฏฺฐีนํ การณํฯ **ปรโตปิ โฆโส ทิฏฺฐิฏฺฐาน**นฺติ ทุรกฺขาตธมฺมสฺสวเนน ทิฏฺฐิอุปฺปตฺติโต ''เทฺวเม, ภิกฺขเว, เหตู เทฺว ปจฺจยา มิจฺฉาทิฏฺฐิยา อุปฺปาทาย ปรโต จ โฆโส อโยนิโส จ มนสิกาโร''ติ (อ. นิ. ๒.๑๒๖) วจนโต จ ปรโต โฆโส มิจฺฉาทิฏฺฐิกโต มิจฺฉาทิฏฺฐิปฏิสญฺญุตฺตกถา ทิฏฺฐีนํ การณํฯ

อิทานิ **ทิฏฺฐิฏฺฐาน**นฺติ ปทสฺส อตฺถํ วิวรโนฺต **ขนฺธา เหตุ ขนฺธา ปจฺจโย**ติอาทิมาหฯ ขนฺธา เอว ทิฏฺฐีนํ **อุปาทาย,** ชนกเหตุ เจว อุปตฺถมฺภกปจฺจโย จาติ อโตฺถฯ **สมุฏฺฐานเฏฺฐนา**ติ สมุฏฺฐหนฺติ อุปฺปชฺชนฺติ เอเตนาติ สมุฏฺฐานํ, การณนฺติ อโตฺถฯ เตน สมุฏฺฐานเฏฺฐน, ทิฏฺฐิการณภาเวนาติ อโตฺถฯ

๑๒๕. อิทานิ กิจฺจเภเทน ทิฏฺฐิเภทํ ทเสฺสโนฺต **กตมานิ อฏฺฐารส ทิฏฺฐิปริยุฏฺฐานานี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ยา ทิฏฺฐี**ติ อิทานิ วุจฺจมานานํ อฏฺฐารสนฺนํ ปทานํ สาธารณํ มูลปทํฯ ยา ทิฏฺฐิ, ตเทว ทิฏฺฐิคตํ, ยา ทิฏฺฐิ, ตเทว ทิฏฺฐิคหนนฺติ สเพฺพหิ สมฺพโนฺธ กาตโพฺพฯ อยาถาวทสฺสนเฏฺฐน ทิฏฺฐิ, ตเทว ทิฏฺฐีสุ คตํ ทสฺสนํ ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิอโนฺตคธตฺตาติ **ทิฏฺฐิคตํ**ฯ เหฏฺฐาปิสฺส อโตฺถ วุโตฺตเยวฯ ทฺวินฺนํ อนฺตานํ เอกนฺตคตตฺตาปิ **ทิฏฺฐิคตํ**ฯ สา เอว ทิฏฺฐิ ทุรติกฺกมนเฏฺฐน **ทิฏฺฐิคหนํ** ติณคหนวนคหนปพฺพตคหนานิ วิยฯ สาสงฺกสปฺปฏิภยเฏฺฐน **ทิฏฺฐิกนฺตารํ** โจรกนฺตารวาฬกนฺตารนิรุทกกนฺตารทุพฺภิกฺขกนฺตารา วิยฯ ธมฺมสงฺคณิยํ ''ทิฏฺฐิกนฺตาโร''ติ สกลิเงฺคเนว อาคตํฯ สมฺมาทิฏฺฐิยา วินิวิชฺฌนเฏฺฐน ปฏิโลมเฏฺฐน จ **ทิฏฺฐิวิสูกํ**ฯ มิจฺฉาทสฺสนญฺหิ อุปฺปชฺชมานํ สมฺมาทสฺสนํ วินิวิชฺฌติ เจว วิโลเมติ จฯ ธมฺมสงฺคณิยํ (ธ. ส. ๓๙๒, ๑๑๐๕) ''ทิฏฺฐิวิสูกายิก''นฺติ อาคตํฯ กทาจิ สสฺสตสฺส, กทาจิ อุเจฺฉทสฺส คหณโต ทิฏฺฐิยา วิรูปํ ผนฺทิตนฺติ **ทิฏฺฐิวิปฺผนฺทิตํ**ฯ ทิฏฺฐิคติโก หิ เอกสฺมิํ ปติฏฺฐาตุํ น สโกฺกติ, กทาจิ สสฺสตํ อนุสฺสรติ, กทาจิ อุเจฺฉทํฯ ทิฏฺฐิเยว อนเตฺถ สํโยเชตีติ **ทิฏฺฐิสโญฺญชนํ**ฯ ทิฏฺฐิเยว อโนฺตตุทนเฏฺฐน ทุนฺนีหรณียเฏฺฐน จ สลฺลนฺติ **ทิฏฺฐิสลฺลํ** ฯ ทิฏฺฐิเยว ปีฬากรณเฏฺฐน สมฺพาโธติ **ทิฏฺฐิสมฺพาโธ**ฯ ทิฏฺฐิเยว โมกฺขาวรณเฏฺฐน ปลิโพโธติ **ทิฏฺฐิปลิโพโธ**ฯ ทิฏฺฐิเยว ทุโมฺมจนียเฏฺฐน พนฺธนนฺติ **ทิฏฺฐิพนฺธนํ**ฯ ทิฏฺฐิเยว ทุรุตฺตรเฏฺฐน ปปาโตติ **ทิฏฺฐิปปาโต**ฯ ทิฏฺฐิเยว ถามคตเฏฺฐน อนุสโยติ **ทิฏฺฐานุสโย**ฯ ทิฏฺฐิเยว อตฺตานํ สนฺตาเปตีติ **ทิฏฺฐิสนฺตาโป**ฯ ทิฏฺฐิเยว อตฺตานํ อนุทหตีติ **ทิฏฺฐิปริฬาโห**ฯ ทิฏฺฐิเยว กิเลสกายํ คเนฺถตีติ **ทิฏฺฐิคโนฺถ**ฯ ทิฏฺฐิเยว ภุสํ อาทิยตีติ **ทิฏฺฐุปาทานํ**ฯ ทิฏฺฐิเยว ''สจฺจ''นฺติอาทิวเสน อภินิวิสตีติ **ทิฏฺฐาภินิเวโส**ฯ ทิฏฺฐิเยว อิทํ ปรนฺติ อามสติ, ปรโต วา อามสตีติ **ทิฏฺฐิปรามาโส**ฯ

๑๒๖. อิทานิ ราสิวเสน โสฬส ทิฏฺฐิโย อุทฺทิสโนฺต **กตมา โสฬส ทิฏฺฐิโย**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ สุขโสมนสฺสสงฺขาเต อสฺสาเท ทิฏฺฐิ **อสฺสาททิฏฺฐิ**ฯ อตฺตานํ อนุคตา ทิฏฺฐิ **อตฺตานุทิฏฺฐิ**ฯ นตฺถีติ ปวตฺตตฺตา วิปรีตา ทิฏฺฐิ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ**ฯ สติ กาเย ทิฏฺฐิ, สนฺตี วา กาเย ทิฏฺฐิ **สกฺกายทิฏฺฐิ**ฯ **กาโย**ติ เจตฺถ ขนฺธปญฺจกํ, ขนฺธปญฺจกสงฺขาโต สกฺกาโย วตฺถุ ปติฏฺฐา เอติสฺสาติ **สกฺกายวตฺถุกา**ฯ สสฺสตนฺติ ปวตฺตา ทิฏฺฐิ **สสฺสตทิฏฺฐิ**ฯ อุเจฺฉโทติ ปวตฺตา ทิฏฺฐิ **อุเจฺฉททิฏฺฐิ**ฯ สสฺสตาทิอนฺตํ คณฺหาตีติ **อนฺตคฺคาหิกา,** อนฺตคฺคาโห วา อสฺสา อตฺถีติ อนฺตคฺคาหิกาฯ อตีตสงฺขาตํ ปุพฺพนฺตํ อนุคตา ทิฏฺฐิ **ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐิ**ฯ อนาคตสงฺขาตํ อปรนฺตํ อนุคตา ทิฏฺฐิ **อปรนฺตานุทิฏฺฐิ**ฯ อนเตฺถ สํโยเชตีติ **สโญฺญชนิกา**ฯ อหงฺการวเสน อหนฺติ อุปฺปเนฺนน มาเนน ทิฏฺฐิยา มูลภูเตน วินิพนฺธา ฆฏิตา อุปฺปาทิตา ทิฏฺฐิ **อหนฺติ มานวินิพนฺธา ทิฏฺฐิ**ฯ ตถา มมงฺการวเสน มมนฺติ อุปฺปเนฺนน มาเนน วินิพนฺธา ทิฏฺฐิ **มมนฺติ มานวินิพนฺธา ทิฏฺฐิ**ฯ อตฺตโน วทนํ กถนํ อตฺตวาโท, เตน ปฏิสญฺญุตฺตา พทฺธา ทิฏฺฐิ **อตฺตวาท**

ปฏิสํยุตฺตา ทิฏฺฐิฯ อตฺตานํ โลโกติ วทนํ กถนํ โลกวาโท, เตน ปฏิสญฺญุตฺตา ทิฏฺฐิ **โลกวาทปฏิสํยุตฺตา ทิฏฺฐิ**ฯ ภโว วุจฺจติ สสฺสตํ, สสฺสตวเสน อุปฺปชฺชนทิฏฺฐิ **ภวทิฏฺฐิ**ฯ วิภโว วุจฺจติ อุเจฺฉโท, อุเจฺฉทวเสน อุปฺปชฺชนทิฏฺฐิ **วิภวทิฏฺฐิ**ฯ

๑๒๗-๑๒๘. อิทานิ ตีณิ สตํ ทิฏฺฐาภินิเวเส นิทฺทิสิตุกาโม **กตเม ตีณิ สตํ ทิฏฺฐาภินิเวสา**ติ ปุจฺฉิตฺวา เต อวิสฺสเชฺชตฺวาว วิสุํ วิสุํ อภินิเวสวิสฺสชฺชเนเนว เต วิสฺสเชฺชตุกาโม **อสฺสาททิฏฺฐิยา, กถํ อากาเรหิ อภินิเวโส โหตี**ติอาทินา นเยน โสฬสนฺนํ ทิฏฺฐีนํ อภินิเวสาการคณนํ ปุจฺฉิตฺวา ปุน **อสฺสาททิฏฺฐิยา ปญฺจตึสาย อากาเรหิ อภินิเวโส โหตี**ติ ตาสํ โสฬสนฺนํ ทิฏฺฐีนํ อภินิเวสาการคณนํ วิสฺสเชฺชตฺวา ปุน ตานิ คณนานิ วิสฺสเชฺชนฺโต **อสฺสาททิฏฺฐิยา กตเมหิ ปญฺจตึสาย อากาเรหิ อภินิเวโส โหตี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **รูปํ ปฏิจฺจา**ติ รูปกฺขนฺธํ ปฏิจฺจฯ **อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสนฺ**ติ ‘‘อยํ เม กาโย อีทิโส’’ติ รูปสมฺปทํ นิสฺสาย เคหสิตํ ราคสมฺปยุตฺตํ สุขํ โสมนสฺสํ อุปฺปชฺชติฯ เหฏฺฐา วุเตฺตนเยฺฐน สุขญฺจ โสมนสฺสญฺจฯ ตํเยว **รูปสฺส อสฺสาโท**ติ รูปนิสฺสโย อสฺสาโทฯ ตณฺหิ สุขํ ตณฺหาวเสน อสฺสาทียติ อุปภุญฺชียตีติ อสฺสาโทฯ **อภินิเวสปรามาโส ทิฏฺฐี**ติ โส อสฺสาโท สสฺสโตติ วา อุจฺฉิชฺชิสฺสตีติ วา สสฺสตํ วา อุจฺฉิชฺชมานํ วา อตฺตานํ สุขิตํ กโรตีติ วา อภินิเวสปรามาโส โหติฯ ตสฺมา ยา จ ทิฏฺฐิ โย จ อสฺสาโทติ อสฺสาทสฺส ทิฏฺฐิภาวาภาเวปิ อสฺสาทํ วินา สา ทิฏฺฐิ น โหตีติ กตฺวา อุภยมฺปิ สมุจฺจิตํฯ **อสฺสาททิฏฺฐี**ติ อสฺสาเท ปวตฺตา ทิฏฺฐีติ วุตฺตํ โหติฯ

อิทานิ นานาสุเตฺตหิ สํสเนฺทตฺวา มิจฺฉาทิฏฺฐึ มิจฺฉาทิฏฺฐิกญฺจ ครหิตุกาโม **อสฺสาททิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ทิฏฺฐิวิปตฺตี**ติ สมฺมาทิฏฺฐิวินาสกมิจฺฉาทิฏฺฐิสงฺขาตทิฏฺฐิยา วิปตฺติฯ **ทิฏฺฐิวิปโนฺน**ติ วิปนฺนา วินฏฺฐา สมฺมาทิฏฺฐิ อสฺสาติ ทิฏฺฐิวิปโนฺน, วิปนฺนทิฏฺฐีติ วุตฺตํ โหติฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วา วิปโนฺน วินโฏฺฐติ ทิฏฺฐิวิปโนฺนฯ **น เสวิตโพฺพ** อุปสงฺกมเนนฯ **น ภชิตโพฺพ** จิเตฺตนฯ **น ปยิรุปาสิตโพฺพ** อุปสงฺกมิตฺวา นิสีทเนนฯ **ตํ กิสฺส เหตู**ติ ‘‘ตํ เสวนาทิกํ เกน การเณน น กาตพฺพ’’นฺติ ตสฺส การณปุจฺฉาฯ **ทิฏฺฐิ หิสฺส ปาปิกา**ติ การณวิสฺสชฺชนํฯ ยสฺมา อสฺส ปุคฺคลสฺส ทิฏฺฐิ ปาปิกา, ตสฺมา ตํ เสวนาทิกํ น กาตพฺพนฺติ อโตฺถฯ **ทิฏฺฐิยา ราโค**ติ ‘‘สุนฺทรา เม ทิฏฺฐี’’ติ ทิฏฺฐึ อารพฺภ ทิฏฺฐิยา อุปฺปชฺชนราโค ฯ **ทิฏฺฐิราครโตฺต**ติ เตน ทิฏฺฐิราเคน รเงฺคน รตฺตํ วตฺถํ วิย รโตฺตฯ **น มหปฺผลนฺ**ติ วิปากผเลนฯ **น มหานิสํสนฺ**ติ นิสฺสนฺทผเลนฯ

ปุริสปุคฺคลสฺสาติ ปุริสสงฺขาตสฺส ปุคฺคลสฺสฯ โลกิยโวหาเรน หิ ปุริ วุจฺจติ สรีรํ, ตสฺมึ ปุริสฺมึ เสติ ปวตฺตตีติ ปุริโส, ปุํ วุจฺจติ นิรโย, ตํ ปุํ คลติ คจฺฉตีติ ปุคฺคโลฯ เยภุเยฺยน หิ สตฺตา สุคติโต จุตา ทุคฺคติยํเยว นิพฺพตฺตนฺติฯ **ตํ กิสฺส เหตู**ติ ตํ น มหปฺผลตฺตํ เกน การเณน โหติฯ **ทิฏฺฐิ หิสฺส ปาปิกา**ติ ยสฺมา อสฺส ปุคฺคลสฺส ทิฏฺฐิ ปาปิกา, ตสฺมา น มหปฺผลํ โหตีติ อโตฺถฯ **เทฺวว คติโย**ติ ปญฺจสุ คตีสุ เทฺวว คติโยฯ วิปชฺชมานาย ทิฏฺฐิยา **นิรโย**ฯ สมฺปชฺชมานาย **ติรจฺฉานโยนิฯ ยเญฺจว กายกมฺมนฺ**ติ สกลิงฺคธารณปฏิปทานุโยคอภิวาทนปจฺจุฏฺฐานอญฺชลิกมฺมาทิ กายกมฺมํฯ **ยญฺจ วจีกมฺมนฺ**ติ สกสมยปริยาปุณนสชฺฌายนเทสนาสมาทปนาทิ วจีกมฺมํฯ **ยญฺจ มโนกมฺมนฺ**ติ อิธโลกจินฺตาปฏิสํยุตฺตญฺจ ปรโลกจินฺตาปฏิสํยุตฺตญฺจ กตากตจินฺตาปฏิสํยุตฺตญฺจ มโนกมฺมํฯ ติณกฏฺฐธญฺญพีเชสุ สตฺตทิฏฺฐิสฺส ทานานุปฺปทานปฏิคฺคหณปริโภเคสุ จ กายวจีมโนกมฺมานิฯ **ยถาทิฏฺฐี**ติ ยา อยํ ทิฏฺฐิ, ตสฺสานุรูปํฯ **สมตฺตนฺ**ติ ปริปุณฺณํฯ **สมาทินฺนนฺ**ติ คหิตํฯ

อฏฺฐกถายํ ปน วุตฺตํ – ตเทตํ ยถาทิฏฺฐิยํ ฐิตกายกมฺมํ, ทิฏฺฐิสหชาตกายกมฺมํ, ทิฏฺฐานุโลมิกกายกมฺมนฺติ ติวิธํ โหติฯ ตตฺถ ‘‘ปาณํ หนโต อทินฺนํ อาทิยโต มิจฺฉาจรโต นตฺถิ ตโตนิทานํ ปาปํ, นตฺถิ ปาปสฺส อาคโม’’ติ ยํ เอวํ ทิฏฺฐิกสฺส สโต ปาณาติปาตอทินฺนาทานมิจฺฉาจารสงฺขาตํ กายกมฺมํ, อิทํ **ยถาทิฏฺฐิยํ ฐิตกายกมฺมํ** นามฯ ‘‘ปาณํ หนโต อทินฺนํ อาทิยโต มิจฺฉาจรโต นตฺถิ ตโตนิทานํ ปาปํ, นตฺถิ ปาปสฺส อาคโม’’ติ ยํ อิมาย ทิฏฺฐิยา อิมินา ทสฺสเนน สหชาตํ กายกมฺมํ, อิทํ **ทิฏฺฐิสหชาตกายกมฺมํ** นามฯ ตเทว ปน สมตฺตํ สมาทินฺนํ คหิตํ ปรามฏฺฐํ **ทิฏฺฐานุโลมิกกายกมฺมํ** นามฯ วจีกมฺมมโนกมฺเมสุปิ เอเสว นโยฯ เอตฺถ ปน มุสา ภณโต ปิสุณํ ภณโต ผรุสํ ภณโต สมฺผํ ปลปโต อภิชฺฌาลุโน พฺยาปนฺนจิตฺตสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิกสฺส สโต นตฺถิ ตโตนิทานํ ปาปํ, นตฺถิ ปาปสฺส อาคโมติ โยชนา กาตพฺพาฯ ลิงฺคธารณาทิปริยาปุณนาทิโลกจินฺตาทิวเสน วุตฺตนโย เจตฺถ สุนฺทโรฯ

เจตนาทีสุ ทิฏฺฐิสหชาตา เจตนา **เจตนา** นามฯ ทิฏฺฐิสหชาตา ปตฺถนา **ปตฺถนา** นามฯ เจตนาปตฺถนานํ วเสน จิตฺตฏฺฐปนา **ปณิธิ** นามฯ เตหิ ปน เจตนาทีหิ สมฺปยุตฺตา ผสฺสาทโย สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนา ธมฺมา **สงฺขารา** นามฯ **อนิฏฺฐายา**ติอาทีหิ ทุกฺขเมว วุตฺตํฯ ทุกฺขญฺหิ สุขกาเมหิ สเตฺตหิ น เอสิตตฺตา **อนิฏฺฐํ**ฯ อปฺปิยตฺตา **อกนฺตํ**ฯ มนสฺส อวฑฺฒนโต, มนสิ อวิสปฺปนโต จ **อมนาปํ**ฯ อายตึ อภทฺทตาย **อหิตํ**ฯ ปีฬนโต **ทุกฺข**นฺติฯ **ตํ กิสฺส เหตู**ติ ตํ เอวํ สํวตฺตนํ เกน การเณน โหตีติ อโตฺถฯ อิทานิสฺส การณํ **ทิฏฺฐิ หิสฺส ปาปิกา**ติฯ ยสฺมา ตสฺส ปุคฺคลสฺส ทิฏฺฐิ ปาปิกา ลามกา, ตสฺมา เอวํ สํวตฺตตีติ อโตฺถฯ **อลฺลาย ปถวิยา นิกฺขิตฺต**นฺติ อุทเกน ตินฺตาย ภูมิยา โรปิตํฯ **ปถวีรสํ อาโปรส**นฺติ ตสฺมิํ ตสฺมิํ ฐาเน ปถวิยา จ สมฺปทํ อาปสฺส จ สมฺปทํฯ พีชนิกฺขิตฺตฏฺฐาเน หิ น สพฺพา ปถวี น สโพฺพ อาโป จ พีชํ ผลํ คณฺหาเปติฯ โย ปน เตสํ ปเทโส พีชํ ผุสติ, โสเยว พีชํ ผลํ คณฺหาเปติฯ ตสฺมา พีชโปสนาย ปจฺจยภูโตเยว โส ปเทโส ปถวีรโส อาโปรโสติ เวทิตโพฺพฯ รสสทฺทสฺส หิ สมฺปตฺติ จ อโตฺถฯ ยถาห ‘‘กิจฺจสมฺปตฺติอเตฺถน รโส นาม ปวุจฺจตี’’ติฯ โลเก จ ‘‘สุรโส คนฺธโพฺพ’’ติ วุเตฺต สุสมฺปโนฺน คนฺธโพฺพติ อโตฺถ ญายติฯ **อุปาทิยตี**ติ คณฺหาติฯ โย หิ ปเทโส ปจฺจโย โหติ, ตํ ปจฺจยํ ลภมานํ พีชํ ตํ คณฺหาติ นามฯ **สพฺพํ ต**นฺติ สพฺพํ ตํ รสชาตํฯ **ติตฺตกตฺตายา**ติ โส ปถวีรโส อาโปรโส จ อติตฺตโก สมาโนปิ ติตฺตกํ พีชํ นิสฺสาย นิมฺพรุกฺขาทีนํ เตสํ ผลานญฺจ ติตฺตกภาวาย สํวตฺตติฯ **กฎุกตฺตายา**ติ อิทํ ปุริมเสฺสว เววจนํฯ

> ‘‘วณฺณคนฺธรสูเปโต, อโมฺพยํ อหุวา ปุเร;
> ตเมว ปูชํ ลภมาโน, เกนโมฺพ กฎุกปฺผโล’’ติฯ (ชา. ๑.๒.๗๑) –

อาคตฏฺฐาเน วิย หิ อิธาปิ ติตฺตกเมว อปฺปิยเฏฺฐน กฎุกนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อสาตตฺตายา**ติ อมธุรภาวายฯ อสาทุตฺตายาติปิ ปาโฐ, อสาทุภาวายาติ อโตฺถฯ **สาทู**ติ หิ มธุรํฯ **พีชํ หิสฺสา**ติ อสฺส นิมฺพาทิกสฺส พีชํฯ **เอวเมว**นฺติ เอวํ เอวํฯ ยสฺมา สุขา เวทนา ปรโม อสฺสาโท, ตสฺมา มิจฺฉาทิฏฺฐิยา ทุกฺขเวทนาวเสน อาทีนโว ทสฺสิโตติฯ ปุน อฏฺฐารสเภเทน ทิฏฺฐิยา อาทีนวํ ทเสฺสตุํ **อสฺสาททิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐี**ติอาทิมาหฯ ตํ วุตฺตตฺถเมวฯ **อิเมหิ อฏฺฐารสหิ อากาเรหิ ปริยุฏฺฐิตจิตฺตสฺส สโญฺญโค**ติ ทิฏฺฐิยา เอว สํสาเร พนฺธนํ ทเสฺสติฯ

๑๒๙. ยสฺมา ปน ทิฏฺฐิภูตานิปิ สโญฺญชนานิ อตฺถิ อทิฏฺฐิภูตานิปิ, ตสฺมา ตํ ปเภทํ ทเสฺสโนฺต **อตฺถิ สโญฺญชนานิ เจวา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ยสฺมา กามราคสโญฺญชนเสฺสว **อนุนยสโญฺญชน**นฺติ อาคตฏฺฐานมฺปิ อตฺถิ, ตสฺมา อนุนยสโญฺญชนนฺติ วุตฺตํฯ กามราคภาวํ อปฺปตฺวา ปวตฺตํ โลภํ สนฺธาย เอตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ เสสขนฺธายตนาทิมูลเกสุปิ วาเรสุ อิมิ

นาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ เวทนาปรมตฺตา จ อสฺสาทสฺส เวทนาปริโยสานา เอว เทสนา กตาฯ สญฺญาทโย น คหิตาฯ **อิเมหิ ปญฺจตึสาย อากาเรหี**ติ ปญฺจกฺขนฺธา อชฺฌตฺติกายตนาทีนิ ปญฺจ ฉกฺกานิ จาติ อิมานิ ปญฺจตึส วตฺถูนิ นิสฺสาย อุปฺปนฺนอสฺสาทารมฺมณวเสน ปญฺจตึสาย อากาเรหิฯ

อสฺสาททิฏฺฐินิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อตฺตานุทิฏฺฐินิทฺเทสวณฺณนา

๑๓๐. อตฺตานุทิฏฺฐิยํ **อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน**ติ อาคมาธิคมาภาวา เญยฺโย อสฺสุตวา อิติฯ ยสฺส หิ ขนฺธธาตุอายตนสจฺจปจฺจยาการสติปฏฺฐานาทีสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาวินิจฺฉยวิรหิตตฺตา อตฺตานุทิฏฺฐิปฏิเสธกโร เนว อาคโม, ปฏิปตฺติยา อธิคนฺตพฺพสฺส อนธิคตตฺตา น จ อธิคโม อตฺถิ, โส อาคมาธิคมานํ อภาวา เญยฺโย อสฺสุตวา อิติฯ **สุต**นฺติ หิ พุทฺธวจนาคโม จ สุตผลตฺตา เหตุโวหารวเสน อธิคโม จ, ตํ สุตํ อสฺส อตฺถีติ สุตวา, น สุตวา อสฺสุตวาฯ สฺวายํ –

ปุถูนํ ชนนาทีหิ, การเณหิ ปุถุชฺชโน;
ปุถุชฺชนนฺตโคธตฺตา, ปุถุวายํ ชโน อิติฯ

โส หิ ปุถูนํ นานปฺปการานํ กิเลสาทีนํ ชนนาทีหิ การเณหิ **ปุถุชฺชโน**ฯ ยถาห – ‘‘ปุถุ กิเลเส ชเนนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ อวิหตสกฺกายทิฏฺฐิกาติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ สตฺถารานํ มุขุโลฺลกิกาติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ สพฺพคตีหิ อวุฏฺฐิตาติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ นานาภิสงฺขาเร อภิสงฺขโรนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ นานาโอเฆหิ วุยฺหนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ นานาสนฺตาเปหิ สนฺตเปฺปนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ นานาปริฬาเหหิ ปริฑยฺหนฺตีติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ ปญฺจสุ กามคุเณสุ รตฺตา คิทฺธา คธิตา มุจฺฉิตา อโชฺฌสนฺนา ลคฺคา ลคฺคิตา ปลิพุทฺธาติ ปุถุชฺชนา, ปุถุ ปญฺจหิ นีวรเณหิ อาวุตา นิวุตา โอวุตา ปิหิตา ปฏิจฺฉนฺนา ปฏิกุชฺชิตาติ ปุถุชฺชนา’’ติ (มหานิ. ๙๔)ฯ ปุถูนํ วา คณนปถมตีตานํ อริยธมฺมปรมฺมุขานํ นีจธมฺมสมุทาจารานํ ชนานํ อโนฺตคธตฺตาปิ ปุถุชฺชนา, ปุถุ วา อยํ, วิสุํเยว สงฺขํ คโต วิสํสโฏฺฐ สีลสุตาทิคุณยุเตฺตหิ อริเยหิ ชโนติปิ ปุถุชฺชโนฯ เอวเมเตหิ ‘‘อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน’’ติ ทฺวีหิ ปเทหิ เย เต –

‘‘ทุเว ปุถุชฺชนา วุตฺตา, พุเทฺธนาทิจฺจพนฺธุนา;
อโนฺธ ปุถุชฺชโน เอโก, กลฺยาเณโก ปุถุชฺชโน’’ติฯ –

เทฺว ปุถุชฺชนา วุตฺตา, เตสุ อนฺธปุถุชฺชโน วุโตฺต โหตีติ เวทิตโพฺพฯ

อริยานํ อทสฺสาวีติอาทีสุ **อริยา**ติ อารกตฺตา กิเลเสหิ, อนเย น อิริยนโต, อเย จ อิริยนโต, สเทวเกน จ โลเกน อรณียโต พุทฺธา จ ปเจฺจกพุทฺธา จ พุทฺธสาวกา จ วุจฺจนฺติ, พุทฺธา เอว วา อิธ อริยาฯ ยถาห – ‘‘สเทวเก, ภิกฺขเว, โลเก…เป.… ตถาคโต อริโยติ วุจฺจตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๘)ฯ

สปฺปุริสาติ เอตฺถ ปน ปเจฺจกพุทฺธา ตถาคตสาวกา จ ‘‘สปฺปุริสา’’ติ เวทิตพฺพาฯ เต หิ โลกุตฺตรคุณโยเคน โสภนา ปุริสาติ สปฺปุริสาฯ สเพฺพเยว วา เอเต เทฺวธาปิ วุตฺตาฯ พุทฺธาปิ หิ อริยา จ สปฺปุริสา จ ปเจฺจกพุทฺธา พุทฺธสาวกาปิฯ ยถาห –

‘‘โย เว กตญฺญู กตเวทิ ธีโร, กลฺยาณมิโตฺต ทฬฺหภตฺติ จ โหติ;

ทุขิตสฺส สกฺกจฺจ กโรติ กิจฺจํ, ตถาวิธํ สปฺปุริสํ วทนฺตี''ติฯ (ชา. ๒.๑๗.๗๘);

เอตฺถ หิ ''กตญฺญู กตเวที ธีโร''ติ ปเจฺจกสมฺพุโทฺธ วุโตฺต, ''กลฺยาณมิโตฺต ทฬฺหภตฺติ จา''ติ พุทฺธสาวโก, ''ทุขิตสฺส สกฺกจฺจ กโรติ กิจฺจ''นฺติ สมฺมาสมฺพุโทฺธติฯ อิทานิ โย เตสํ อริยานํ อทสฺสนสีโล , น จ ทสฺสเน สาธุการี, โส ''อริยานํ อทสฺสาวี''ติ เวทิตโพฺพฯ โส จ จกฺขุนา อทสฺสาวี ญาเณน อทสฺสาวีติ ทุวิโธฯ เตสุ ญาเณน อทสฺสาวี อิธาธิเปฺปโตฯ มํสจกฺขุนา หิ ทิพฺพจกฺขุนา วา อริยา ทิฎฺฐาปิ อทิฎฺฐาว โหนฺติ เตสํ จกฺขูนํ วณฺณมตฺตคหณโต น อริยภาวโคจรโตฯ โสณสิงฺคาลาทโยปิ หิ จกฺขุนา อริเย ปสฺสนฺติ, น จ เต อริยานํ ทสฺสาวิโน, ตสฺมา จกฺขุนา ทสฺสนํ น ทสฺสนํ, ญาเณน ทสฺสนเมว ทสฺสนํฯ ยถาห – ''กึ เต, วกฺกลิ, อิมินา ปูติกาเยน ทิเฎฺฐน, โย โข, วกฺกลิ, ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสตี''ติ (สํ. นิ. ๓.๘๗)ฯ ตสฺมา จกฺขุนา ปสฺสโนฺตปิ ญาเณน อริเยหิ ทิฎฺฐํ อนิจฺจาทิลกฺขณํ อปสฺสโนฺต อริยาธิคตญฺจ ธมฺมํ อนธิคจฺฉโนฺต อริยกรธมฺมานํ อริยภาวสฺส จ อทิฎฺฐตฺตา ''อริยานํ อทสฺสาวี''ติ เวทิตโพฺพฯ

อริยธมฺมสฺส อโกวิโทติ สติปฎฺฐานาทิเภเท อริยธเมฺม อกุสโลฯ **อริยธเมฺม อวินีโต**ติ เอตฺถ ปน –

ทุวิโธ วินโย นาม, เอกเมเกตฺถ ปญฺจธา;
อภาวโต ตสฺส อยํ, ''อวินีโต''ติ วุจฺจติฯ

อยญฺหิ สํวรวินโย ปหานวินโยติ ทุวิโธ วินโยฯ เอตฺถ จ ทุวิเธปิ วินเย เอกเมโก วินโย ปญฺจธา ภิชฺชติฯ **สํวรวินโย**ปิ หิ สีลสํวโร, สติสํวโร, ญาณสํวโร, ขนฺติสํวโร, วีริยสํวโรติ ปญฺจวิโธฯ **ปหานวินโย**ปิ ตทงฺคปฺปหานํ, วิกฺขมฺภนปฺปหานํ, สมุเจฺฉทปฺปหานํ, ปฎิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานํ, นิสฺสรณปฺปหานนฺติ ปญฺจวิโธฯ

ตตฺถ ''อิมินา ปาติโมกฺขสํวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต''ติ (วิภ. ๕๑๑) อยํ **สีลสํวโร**ฯ ''รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชตี''ติ (ที. นิ. ๑.๒๑๓; ม. นิ. ๑.๒๙๕; สํ. นิ. ๔.๒๓๙; อ. นิ. ๓.๑๖) อยํ **สติสํวโร**ฯ

''ยานิ โสตานิ โลกสฺมึ, (อชิตาติ ภควา)
สติ เตสํ นิวารณํ;
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ, ปญฺญาเยเต ปิธียเร''ติฯ (สุ. นิ. ๑๐๔๑; จูฬนิ. อชิตมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๔) –

อยํ **ญาณสํวโร**ฯ ''ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺสา''ติ (ม. นิ. ๑.๒๔; อ. นิ. ๔.๑๑๔; ๖.๕๘) อยํ **ขนฺติสํวโร**ฯ ''อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสตี''ติ (ม. นิ. ๑.๒๖; อ. นิ. ๔.๑๑๔; ๖.๕๘) อยํ **วีริยสํวโร**ฯ สโพฺพปิ จายํ สํวโร ยถาสกํ สํวริตพฺพานํ วิเนตพฺพานญฺจ กายทุจฺจริตาทีนํ สํวรณโต ''สํวโร'', วินยนโต ''วินโย''ติ วุจฺจติฯ เอวํ ตาว สํวรวินโย ปญฺจธา ภิชฺชตีติ เวทิตโพฺพฯ

ตถา ยํ นามรูปปริเจฺฉทาทีสุ วิปสฺสนาญาเณสุ ปฎิปกฺขภาวโต ทีปาโลเกน วิย ตมสฺส เตน เตน วิปสฺสนาญาเณน ตสฺส ตสฺส อนตฺถสฺส ปหานํ, เสยฺยถิทํ – นามรูปววตฺถาเนน สกฺกายทิฎฺฐิยา, ปจฺจยปริคฺคเหน อเหตุวิสมเหตุทิฎฺฐีนํ, กงฺขาวิตรเณน กถํกถีภาวสฺส, กลาปสมฺมสเนน ''อหํ มมา''ติ คาหสฺส, มคฺคามคฺคววตฺถาเนน อมเคฺค มคฺคสญฺญาย, อุทยทสฺสเนน อุเจฺฉททิฎฺฐิยา, วยทสฺสเนน สสฺสตทิฎฺฐิยา, ภยทสฺสเนน สภเย อภยสญฺญาย,

อาทีนวทสฺสเนน อสฺสาทสญฺญาย, นิพฺพิทานุปสฺสเนน อภิรติสญฺญาย, มุญฺจิตุกมฺยตาญาเณน อมุญฺจิตุกมฺยตาย, อุเปกฺขาญาเณน อนุเปกฺขาย, อนุโลมญาเณน ธมฺมฏฺฐิติยํ นิพฺพาเน จ ปฏิโลมภาวสฺส, โคตฺรภุนา สงฺขารนิมิตฺตคาหสฺส ปหานํ, เอตํ **ตทงฺคปฺปหานํ** นามฯ

ยํ ปน อุปจารปฺปนาเภเทน สมาธินา ปวตฺติภาวนิวารณโต ฆฏปฺปหาเรน วิย อุทกปิฏฺเฐ เสวาลสฺส เตสํ เตสํ นีวรณาทิธมฺมานํ ปหานํ, อิทํ **วิกฺขมฺภนปฺปหานํ** นามฯ ยํ จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ ภาวิตตฺตา ตํตํมคฺควโต อตฺตโน สนฺตาเน ‘‘ทิฏฺฐิคตานํ ปหานายา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๒๗๗; วิภ. ๖๒๘) นเยน วุตฺตสฺส สมุทยปกฺขิกสฺส กิเลสคฺคณสฺส อจฺจนฺตอปฺปวตฺติภาเวน ปหานํ, อิทํ **สมุเจฺฉทปฺปหานํ** นามฯ ยํ ปน ผลกฺขเณ ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตํ กิเลสานํ, อิทํ **ปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานํ** นามฯ ยํ สพฺพสงฺขตนิสฺสฏตฺตา ปหีนสพฺพสงฺขตํ นิพฺพานํ, อิทํ **นิสฺสรณปฺปหานํ** นามฯ สพฺพมฺปิ เจตํ ปหานํ ยสฺมา จาคฏฺเฐน ปหานํ, วินยนฏฺเฐน วินโย, ตสฺมา ‘‘ปหานวินโย’’ติ วุจฺจติ, ตํตํปหานวโต วา ตสฺส ตสฺส วินยสฺส สมฺภวโตเปตํ ‘‘ปหานวินโย’’ติ วุจฺจติฯ เอวํ ปหานวินโยปิ ปญฺจธา ภิชฺชตีติ เวทิตพฺโพฯ

เอวมยํ สเงฺขปโต ทุวิโธ, ปเภทโต จ ทสวิโธ วินโย ภินฺนสํวรตฺตา ปหาตพฺพสฺส จ อปฺปหีนตฺตา ยสฺมา เอตสฺส อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส นตฺถิ, ตสฺมา อภาวโต ตสฺส อยํ ‘‘อวินีโต’’ติ วุจฺจตีติฯ เอส นโย **สปฺปุริสานํ อทสฺสาวี สปฺปุริสธมฺมสฺส อโกวิโท สปฺปุริสธเมฺม อวินีโต**ติ เอตฺถาปิฯ นินฺนานาการณญฺหิ เอตํ อตฺถโตฯ ยถาห – ‘‘เยว เต อริยา, เตว เต สปฺปุริสาฯ เยว เต สปฺปุริสา, เตว เต อริยาฯ โยว โส อริยานํ ธโมฺม, โสว โส สปฺปุริสานํ ธโมฺมฯ โยว โส สปฺปุริสานํ ธโมฺม, โสว โส อริยานํ ธโมฺมฯ เยว เต อริยวินยา, เตว เต สปฺปุริสวินยาฯ เยว เต สปฺปุริสวินยา, เตว เต อริยวินยาฯ อริเยติ วา สปฺปุริเสติ วา, อริยธเมฺมติ วา สปฺปุริสธเมฺมติ วา, อริยวินเยติ วา สปฺปุริสวินเยติ วา เอเสเส เอเก เอกเฏฺฐ สเม สมภาเค ตชฺชาเต ตญฺเญวา’’ติฯ

กสฺมา ปน เถโร **อตฺตานุทิฏฺฐิยา กตเมหิ วีสติยา อากาเรหิ อภินิเวโส โหตี**ติ ปุจฺฉิตฺวา ตํ อวิสฺสเชฺชตฺวาว ‘‘อิธ อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน’’ติ เอวํ ปุถุชฺชนํ นิทฺทิสีติ? ปุคฺคลาธิฏฺฐานาย เทสนาย ตํ อตฺถํ อาวิกาตุํ ปฐมํ ปุถุชฺชนํ นิทฺทิสีติ เวทิตพฺพํฯ

๑๓๑. เอวํ ปุถุชฺชนํ นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ อภินิเวสุเทฺทสํ ทเสฺสโนฺต **รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี**ติอาทิมาห ฯ ตตฺถ **รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี**ติ รูปกฺขนฺธํ กสิณรูปญฺจ ‘‘อตฺตา’’ติ ทิฏฺฐิปสฺสนาย สมนุปสฺสติฯ นิเทฺทเส ปนสฺส รูปกฺขเนฺธ อภินิเวโส ปญฺจกฺขนฺธาธิการตฺตา ปากโฏฺติ ตํ อวตฺวา กสิณรูปเมว ‘‘รูป’’นฺติ สามญฺญวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **รูปวนฺตํ วา อตฺตาน**นฺติ อรูปํ ‘‘อตฺตา’’ติ คเหตฺวา ตํ อตฺตานํ รูปวนฺตํ สมนุปสฺสติฯ **อตฺตนิ วา รูป**นฺติ อรูปเมว ‘‘อตฺตา’’ติ คเหตฺวา ตสฺมิํ อตฺตนิ รูปํ สมนุปสฺสติฯ **รูปสฺมิํ วา อตฺตาน**นฺติ อรูปเมว ‘‘อตฺตา’’ติ คเหตฺวา ตํ อตฺตานํ รูปสฺมิํ สมนุปสฺสติฯ

ตตฺถ **รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี**ติ สุทฺธรูปเมว ‘‘อตฺตา’’ติ กถิตํฯ **รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมิํ วา อตฺตานํ, เวทนํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, สญฺญํ, สงฺขาเร, วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี**ติ อิเมสุ สตฺตสุ ฐาเนสุ อรูปํ ‘‘อตฺตา’’ติ กถิตํฯ **เวทนาวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา เวทนํ, เวทนาย วา อตฺตาน**นฺติ เอวํ จตูสุ ขเนฺธสุ ติณฺณํ ติณฺณํ วเสน ทฺวาทสสุ ฐาเนสุ รูปารูปมิสฺสโก อตฺตา กถิโตฯ ตา ปน วีสติปิ ทิฏฺฐิโย มคฺคาวรณา, น สคฺคาวรณา, โสตาปตฺติมคฺควชฺฌาฯ

อิทานิ ตํ นิทฺทิสนฺโต **กถํ รูป**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปถวีกสิณ**นฺติ ปถวีมณฺฑลํ นิสฺสาย อุปฺปาทิตํ ปฏิภาคนิมิตฺตสงฺขาตํ สกลผรณวเสน ปถวีกสิณํฯ **อหนฺ**ติ อตฺตานเมว สนฺธาย คณฺหาติฯ **อตฺตนฺ**ติ อตฺตานํฯ **อทฺวย**นฺติ เอกเมวฯ **เตลปฺปทีปสฺสา**ติ เตลยุตฺตสฺส ปทีปสฺสฯ **ฌายโต**ติ ชลโตฯ **ยา อจฺจิ, โส วโณฺณ**ติอาทิ อจฺจิํ มุญฺจิตฺวา วณฺณสฺส อภาวโต วุตฺตํฯ **ยา จ ทิฏฺฐิ ยญฺจ วตฺถู**ติ ตทุภยํ เอกโต กตฺวา รูปวตฺถุกา อตฺตานุทิฏฺฐิ วุจฺจตีติ อโตฺถฯ

อาโปกสิณาทีนิ อาปาทีนิ นิสฺสาย อุปฺปาทิตกสิณนิมิตฺตาเนวฯ ปริจฺฉินฺนากาสกสิณํ ปน รูปชฺฌานสฺส อารมฺมณํ โหนฺตมฺปิ อากาสกสิณนฺติ วุจฺจมาเน อรูปชฺฌานารมฺมเณน กสิณุคฺฆาฏิมากาเสน สํกิณฺณํ โหตีติ น คหิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ รูปาธิการตฺตา วิญฺญาณกสิณํ น คเหตพฺพเมวาติฯ **อิเธกโจฺจ เวทนํ สญฺญํ สงฺขาเร วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี**ติ จตฺตาโร ขเนฺธ อภินฺทิตฺวา เอกโต คหณวเสน วุตฺตํฯ โส หิ จิตฺตเจตสิกานํ วิสุํ วิสุํ กรเณ อสมตฺถตฺตา สเพฺพ เอกโต กตฺวา ‘‘อตฺตา’’ติ คณฺหาติฯ **อิมินา รูเปน รูปวา**ติ เอตฺถ สรีรรูปมฺปิ กสิณรูปมฺปิ ลพฺภติฯ **ฉายาสมฺปโนฺน**ติ ฉายาย สมฺปโนฺน อวิรโหฯ **ตเมนา**ติ เอตฺถ เอน-สโทฺท นิปาตมตฺตํ, ตเมตนฺติ วา อโตฺถฯ **ฉายาวา**ติ วิชฺชมานจฺฉาโย ฯ รูปํ อตฺตาติ อคฺคหิเตปิ รูปํ อมุญฺจิตฺวา ทิฏฺฐิยา อุปฺปนฺนตฺตา **รูปวตฺถุกา**ติ วุตฺตํฯ

อตฺตนิ รูปํ สมนุปสฺสตีติ สรีรรูปสฺส กสิณรูปสฺส จ จิตฺตนิสฺสิตตฺตา ตสฺมิํ อรูปสมุทาเย อตฺตนิ ตํ รูปํ สมนุปสฺสติฯ **อยํ คโนฺธ**ติ ฆายิตคนฺธํ อาหฯ **อิมสฺมิํ ปุเปฺผ**ติ ปุปฺผนิสฺสิตตฺตา คนฺธสฺส เอวมาหฯ

รูปสฺมิํ อตฺตานํ สมนุปสฺสตีติ ยตฺถ รูปํ คจฺฉติ, ตตฺถ จิตฺตํ คจฺฉติฯ ตสฺมา รูปนิสฺสิตํ จิตฺตํ คเหตฺวา ตํ อรูปสมุทายํ อตฺตานํ ตสฺมิํ รูเป สมนุปสฺสติฯ โอฬาริกตฺตา รูปสฺส โอฬาริกาธารํ กรณฺฑกมาหฯ

๑๓๒. **อิเธกโจฺจ จกฺขุสมฺผสฺสชํ เวทน**นฺติอาทีสุ วิสุํ วิสุํ เวทนาย ทิฏฺฐิคหเณ อสติปิ เวทนาติ เอกคฺคหเณน คหิเต สพฺพาสํ เวทนานํ อโนฺตคธตฺตา วิสุํ วิสุํ คหิตา เอว โหนฺตีติ วิสุํ วิสุํ โยชนา กตาติ เวทิตพฺพาฯ โส หิ อนุภวนวเสน เวทนาย โอฬาริกตฺตา เวทนํเยว ‘‘อตฺตา’’ติ คณฺหาติฯ **สญฺญํ สงฺขาเร วิญฺญาณํ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี**ติ สญฺญาทโย อรูปธเมฺม รูปญฺจ เอกโต กตฺวา ‘‘อตฺตา’’ติ สมนุปสฺสติฯ อุมฺมตฺตโก วิย หิ ปุถุชฺชโน ยถา ยถา อุปฏฺฐาติ, ตถา ตถา คณฺหาติฯ

๑๓๓. **จกฺขุสมฺผสฺสชํ สญฺญ**นฺติอาทีสุ สญฺชานนวเสน สญฺญาย ปากฏตฺตา สญฺญํ ‘‘อตฺตา’ติ คณฺหาติฯ เสสํ เวทนาย วุตฺตนเยน เวทิตพฺพํฯ

๑๓๔. **จกฺขุสมฺผสฺสชํ เจตน**นฺติอาทีสุ สงฺขารกฺขนฺธปริยาปเนฺนสุ ธเมฺมสุ เจตนาย ปธานตฺตา ปากฏตฺตา จ เจตนา เอว นิทฺทิฏฺฐาฯ ตาย อิตเรปิ นิทฺทิฏฺฐาว โหนฺติฯ โส ปน เจตสิกภาววเสน ปากฏตฺตา เจตนํ ‘‘อตฺตา’’ติ คณฺหาติฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ

๑๓๕. **จกฺขุวิญฺญาณ**นฺติอาทีสุ วิชานนวเสน จิตฺตสฺส ปากฏตฺตา จิตฺตํ ‘‘อตฺตา’’ติ คณฺหาติฯ เสสเมตฺถาปิ วุตฺตนยเมวฯ

อตฺตานุทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. มิจฺฉาทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๓๖. **มิจฺฉาทิฏฺฐิ** เหฏฺฐา วุตฺตตฺถาเยวฯ อยํ ปน อปโร นโย – **นตฺถิ ทินฺนนฺ**ติ อุจฺเฉททิฏฺฐิกตฺตา ทานผลํ ปฏิกฺขิปติฯ **นตฺถิ ยิฏฺฐนฺ**ติ เอตฺถ **ยิฏฺฐนฺ**ติ ขุทฺทกยญฺญฯ **หุตนฺ**ติ มหายญฺญฯ ทุวินฺนมฺปิ ผลํ ปฏิกฺขิปติฯ **นตฺถิ สุกตทุกฺกฏานํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก**ติ ทานผลสฺส ปฏิกฺขิตฺตตฺตา สีลาทีนํ ปุญฺญกมฺมานํ, ปาณาติปาตาทีนํ ปาปกมฺมานํ ผลํ ปฏิกฺขิปติฯ **นตฺถิ อยํ โลโก**ติ ปุเร กเตน กมฺมุนาฯ **นตฺถิ ปโร โลโก**ติ อิธ กเตน กมฺมุนาฯ **นตฺถิ มาตา, นตฺถิ ปิตา**ติ เตสุ กตกมฺมานํ ผลํ ปฏิกฺขิปติฯ **นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา**ติ กมฺมเหตุกํ อุปปตฺติํ ปฏิกฺขิปติฯ **นตฺถิ โลเก สมณพฺราหฺมณา...เป.... ปเวเทนฺตี**ติ อิธโลกปรโลเก ปสฺสิตุํ อภิญฺญาปฏิลาภาย ปฏิปทํ ปฏิกฺขิปติฯ อิธ ปาฬิยํ ปน **นตฺถิ ทินฺนนฺติ วตฺถู**ติ นตฺถิ ทินฺนนฺติ วุจฺจมานํ ทานํ, ตสฺสา ทิฏฺฐิยา วตฺถูติ อโตฺถ ฯ **เอวํวาโท มิจฺฉา**ติ เอวํ นตฺถิ ทินฺนนฺติ วาโท วจนํ มิจฺฉา วิปรีโตติ อโตฺถฯ

มิจฺฉาทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. สกฺกายทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๓๗. **สกฺกายทิฏฺฐิ** ปน อตฺตานุทิฏฺฐิเยว, อญฺญตฺถ อาคตปริยายวจนทสฺสนตฺถํ วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

สกฺกายทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. สสฺสตทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๓๘. **สกฺกายวตฺถุกาย สสฺสตทิฏฺฐิยา**ติ กมฺมธารยสมาโสฯ **รูปวนฺตํ วา อตฺตาน**นฺติอาทีนํ ปนฺนรสนฺนํ วจนานํ อเนฺต สมนุปสฺสตีติ สมฺพโนฺธ กาตโพฺพ, ปาโฐ วาฯ อญฺญถา หิน ฆฏียตีติฯ เอวํ ‘‘รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ สมนุปสฺสตี’’ติ เอกเมว ทเสฺสตฺวา เสสา จุทฺทส สํขิตฺตาฯ

สสฺสตทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖. อุเจฺฉททิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๓๙. **สกฺกายวตฺถุกาย อุเจฺฉททิฏฺฐิยา** เอวํ ‘‘รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี’’ติ เอกเมว ทเสฺสตฺวา เสสา จตโสฺส สํขิตฺตาฯ

อุเจฺฉททิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗. อนฺตคฺคาหิกาทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๔๐. **อนฺตคฺคาหิกาย ทิฏฺฐิยา** ปฐมวาเร อาการปุจฺฉาฯ ทุติเย อาการคหณํฯ ตติเย อาการวิสฺสชฺชนํฯ ตตฺถ **โลโก**ติ อตฺตาฯ **โส อโนฺต**ติ อญฺญมญฺญปฏิปเกฺขสุ สสฺสตุเจฺฉทเนฺตสุ สสฺสตคฺคาเห สสฺสตโนฺต, อสสฺสตคฺคาเห อุเจฺฉทโนฺตฯ **ปริตฺตํ โอกาส**นฺติ สุปฺปมตฺตํ วา สราวมตฺตํ วา ขุทฺทกํ ฐานํฯ **นีลกโต ผรตี**ติ นีลนฺติ อารมฺมณํ กโรติฯ **อยํ โลโก**ติ อตฺตานํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **ปริวฏุโม**ติ สมนฺตโต ปริเจฺฉทวาฯ **อนฺตสญฺญี**ติ อนฺตวาติสญฺญีฯ อโนฺต อสฺส อตฺถีติ อโนฺตติ คเหตพฺพํฯ **ยํ ผรตี**ติ ยํ กสิณรูปํ ผรติฯ **ตํ วตฺถุ เจว โลโก จา**ติ ตํ กสิณ

รูปํ อารมฺมณเญฺจว อาโลกิยเฏฺฐน โลโก จฯ **เยน ผรตี**ติ เยน จิเตฺตน ผรติฯ **โส อตฺตา เจว โลโก จา**ติ อตฺตานมเปกฺขิตฺวา ปุลฺลิงฺคํ กตํ, ตํ จิตฺตํ อตฺตา เจว อาโลกนเฏฺฐน โลโก จาติ วุตฺตํ โหติฯ **อนฺตวา**ติ อโนฺตฯ **โอกาสกโต ผรตี**ติ อาโลกกสิณวเสน เตโชกสิณวเสน โอทาตกสิณวเสน วา โอภาโสติ ผรติฯ นีลาทีนํ ปญฺจนฺนํ ปภสฺสรกสิณานํเยว คหิตตฺตา ปถวี อาโปวาโยกสิณวเสน อตฺตาภินิเวโส น โหตีติ คเหตพฺพํฯ

วิปุลํ โอกาสนฺติ ขลมณฺฑลมตฺตาทิวเสน มหนฺตํ ฐานํฯ **อนนฺตวา**ติ วุฑฺฒอนนฺตวาฯ **อปริยโนฺต**ติ วุฑฺฒอปริยโนฺตฯ **อนนฺตสญฺญี**ติ อนโนฺตติสญฺญีฯ **ตํ ชีว**นฺติ โส ชีโวฯ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตฯ **ชีโว**ติ จ อตฺตา เอวฯ รูปาทีนิ ปญฺจปิ ปริวฏุมเฏฺฐน สรีรํฯ **ชีวํ น สรีร**นฺติ อตฺตสงฺขาโต ชีโว รูปสงฺขาตํ สรีรํ น โหติฯ เอส นโย เวทนาทีสุฯ **ตถาคโต**ติ สโตฺตฯ อรหนฺติ เอเกฯ **ปรํ มรณา**ติ มรณโต อุทฺธํ, ปรโลเกติ อโตฺถฯ **รูปํ อิเธว มรณธมฺม**นฺติ อตฺตโน ปากฏกฺขนฺธสีเสน ปญฺจกฺขนฺธคฺคหณํ, ตํ อิมสฺมึเยว โลเก นสฺสนปกติกนฺติ อโตฺถฯ เสสกฺขเนฺธสุปิ เอเสว นโยฯ **กายสฺส เภทา**ติ ขนฺธปญฺจกสงฺขาตสฺส กายสฺส เภทโต ปรํฯ อิมินา วจเนน ‘‘ปรํ มรณา’’ติ เอตสฺส อุเทฺทสสฺส อโตฺถ วุโตฺตฯ **โหติปี**ติอาทีสุ **โหตี**ติ มูลปทํฯ จตูสุปิ อปิ-สโทฺท สมุจฺจยโตฺถฯ **ติฏฺฐตี**ติ สสฺสตตฺตา ติฏฺฐติ, น จวตีติ อโตฺถฯ ‘‘โหตี’’ติ ปทสฺส วา อตฺถวิเสสนตฺถํ ‘‘ติฏฺฐตี’’ติ ปทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อุปฺปชฺชตี**ติ อณฺฑชชลาพุชโยนิปเวสวเสน อุปฺปชฺชติ นาม, **นิพฺพตฺตตี**ติ สํเสทชโอปปาติกโยนิปเวสวเสน นิพฺพตฺตติ นามาติ อตฺถโยชนา เวทิตพฺพาฯ **อุจฺฉิชฺชตี**ติ ปพนฺธาภาววเสนฯ **วินสฺสตี**ติ ภงฺควเสนฯ **น โหติ ปรํ มรณา**ติ ปุริมปทานํ อตฺถวิวรณํ, จุติโต อุทฺธํ น วิชฺชตีติ อโตฺถฯ **โหติ จ น จ โหตี**ติ เอกจฺจสสฺสติกานํ ทิฏฺฐิ, เอเกน ปริยาเยน โหติ, เอเกน ปริยาเยน น โหตีติ อโตฺถฯ ชีวภาเวน โหติ, ปุพฺพชีวสฺส อภาเวน น โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ **เนว โหติ น น โหตี**ติ อมราวิเกฺขปิกานํ ทิฏฺฐิ, โหตีติ จ เนว โหติ, น โหตีติ จ น โหตีติ อโตฺถฯ อนฺวาทภยา มุสาวาทภยา จ มนฺทตฺตา โมมูหตฺตา จ ปุพฺพวุตฺตนยสฺส ปฏิเกฺขปมตฺตํ กโรติฯ **อิเมหิ ปญฺญาสาย อากาเรหี**ติ ยถาวุตฺตานํ ทสนฺนํ ปญฺจกานํ วเสน ปญฺญาสาย อากาเรหีติฯ

อนฺตคฺคาหิกาทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๘. ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๔๑. ปุพฺพนฺตาปรนฺตานุทิฏฺฐีสุ สสฺสตํ วทนฺตีติ **สสฺสตวาทา**ฯ อถ วา วทนฺติ เอเตนาติ วาโท, ทิฏฺฐิคตเสฺสตํ อธิวจนํฯ สสฺสตนฺติ วาโทปิ สสฺสตโยเคน สสฺสโต, สสฺสโต วาโท เอเตสนฺติ สสฺสตวาทาฯ ตถา เอกจฺจํ สสฺสตนฺติ วาโท เอกจฺจสสฺสโต, โส เอเตสํ อตฺถีติ **เอกจฺจสสฺสติกา**ฯ ตถา อนฺตวา, อนนฺตวา, อนฺตวา จ อนนฺตวา จ, เนวนฺตวา นานนฺตวาติ ปวโตฺต วาโท อนฺตานโนฺต, โส เอเตสํ อตฺถีติ **อนฺตานนฺติกา**ฯ น มรตีติ อมราฯ กา สา? ‘‘เอวมฺปิ เม โน’’ติอาทินา (ที. นิ. ๑.๖๒-๖๓) นเยน ปริยนฺตรหิตสฺส ทิฏฺฐิคติกสฺส ทิฏฺฐิ เจว วาจา จฯ วิวิโธ เขโป วิเกฺขโป, อมราย ทิฏฺฐิยา, วาจาย วา วิเกฺขโป อมราวิเกฺขโป, โส เอเตสํ อตฺถีติ **อมราวิเกฺขปิกา**ฯ อปโร นโย – อมรา นาม มจฺฉชาติ , สา อุมฺมุชฺชนนิมุชฺชนาทิวเสน อุทเก สนฺธาวมานา คเหตุํ น สกฺกา โหติ, เอวเมวํ อยมฺปิ วาโท อิโต จิโต จ สนฺธาวติ, คาหํ น อุปคจฺฉตีติ อมราวิเกฺขโปติ วุจฺจติ, โส เอเตสํ อตฺถีติ อมราวิเกฺขปิกาฯ **อธิจฺจสมุปฺปโนฺน**ติ อการณสมุปฺปโนฺน อตฺตา จ โลโก จาติ ทสฺสนํ อธิจฺจสมุปฺปนฺนํ, ตํ เอเตสํ อตฺถีติ **อธิจฺจสมุปฺปนฺนิกา**ฯ

ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๙. อปรนฺตานุทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๔๒. สญฺญึ วทนฺตีติ **สญฺญีวาทา**ฯ อสญฺญึ วทนฺตีติ **อสญฺญีวาทา**ฯ เนวสญฺญีนาสญฺญึ วทนฺตีติ **เนวสญฺญีนาสญฺญีวาทา**ฯ อถ วา สญฺญีติ ปวตฺโต วาโท สญฺญีวาโท, โส เยสํ อตฺถีติ เต สญฺญีวาทา, ตถา อสญฺญีวาทา, เนวสญฺญีนาสญฺญีวาทา จฯ อุจฺเฉทํ วทนฺตีติ **อุจฺเฉทวาทาฯ ทิฏฺฐธมฺโม**ติ ปจฺจกฺขธมฺโม, ตตฺถ ตตฺถ ปฏิลทฺธอตฺตภาวเสฺสตํ อธิวจนํฯ ทิฏฺฐธเมฺม นิพฺพานํ ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานํ, อิมสฺมิํเยว อตฺตภาเว ทุกฺขวูปสโมติ อโตฺถ, ตํ วทนฺตีติ **ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทา**ฯ อิมสฺมิํ ปนเตฺถ วิตฺถาริยมาเน สาฏฺฐกถํ สกลํ พฺรหฺมชาลสุตฺตํ วตฺตพฺพํ โหติฯ เอวญฺจ สติ อติปปโญฺจ โหตีติ น วิตฺถาริโตฯ ตทตฺถิเกหิ ตํ อเปกฺขิตฺวา คเหตโพฺพฯ

อปรนฺตานุทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๐-๑๒. สโญฺญชนิกาทิทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๔๓. ยสฺมา สโญฺญชนิกา ทิฏฺฐิ สพฺพทิฏฺฐิสาธารณา, ตสฺมา ตสฺสา สพฺพทิฏฺฐิสโญฺญชนตฺตา สพฺพทิฏฺฐิสาธารโณ อโตฺถ นิทฺทิโฏฺฐฯ โส เหฏฺฐา วุตฺตทิฏฺฐิปริยุฏฺฐานาเนวฯ

๑๔๔. มานวินิพนฺธทิฏฺฐีสุ **จกฺขุ อหนฺติ อภินิเวสปรามาโส**ติ มานปุพฺพโก อภินิเวสปรามาโสฯ น หิ ทิฏฺฐิ มานสมฺปยุตฺตา โหติฯ เตเนว จ มานวินิพนฺธาติ วุตฺตํ, มานปฏิพนฺธา มานมูลกาติ อโตฺถฯ

๑๔๕. **จกฺขุ มมนฺติ อภินิเวสปรามาโส**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ เอตฺถ ปน ‘‘มมา’’ติ วตฺตเพฺพ ‘‘มม’’นฺติ อนุนาสิกาคโม เวทิตโพฺพฯ ‘‘อห’’นฺติ มานวินิพนฺธาย รูปาทีนิปิ อชฺฌตฺติกาเนวฯ น หิ กสิณรูปํ วินา พาหิรานิ ‘‘อห’’นฺติ คณฺหาติฯ ‘‘มม’’นฺติ มานวินิพนฺธาย ปน พาหิรานิปิ ลพฺภนฺติฯ พาหิรานิปิ หิ ‘‘มม’’นฺติ คณฺหาติฯ ยสฺมา ปน ทุกฺขา เวทนา อนิฏฺฐตฺตา มานวตฺถุ น โหติ, ตสฺมา ฉ เวทนา ตาสํ มูลปจฺจยา ฉ ผสฺสา จ น คหิตาฯ สญฺญาทโย ปน อิธ ปจฺฉินฺนตฺตา น คหิตาติ เวทิตพฺพาฯ

สํโยชนิกาทิทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๓. อตฺตวาทปฏิสํยุตฺตทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๔๖. **อตฺตวาทปฏิสํยุตฺตา ทิฏฺฐิ** อตฺตานุทิฏฺฐิเยวฯ อตฺตาติ วาเทน ปฏิสํยุตฺตตฺตา ปุน เอวํ วุตฺตาฯ

อตฺตวาทปฏิสํยุตฺตทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๔. โลกวาทปฏิสํยุตฺตทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๔๗. **อตฺตา จ โลโก จา**ติ โส เอว อตฺตา จ อาโลกนเฏฺฐน โลโก จาติ อโตฺถฯ **สสฺสโต**ติ สสฺสตวาทานํ ทิฏฺฐิฯ **อสสฺสโต**ติ อุเจฺฉทวาทานํฯ **สสฺสโต จ อสสฺสโต จา**ติ เอกจฺจสสฺสติกานํฯ **เนว สสฺสโต นาสสฺสโต**ติ อมราวิเกฺขปิกานํฯ **อนฺตวา**ติ ปริตฺตกสิณลาภีนํ ตกฺกิกานญฺจ นิคณฺฐาชีวิกานญฺจฯ อถ วา อุเจฺฉทวาทิโน ‘‘สโตฺต ชาติยา ปุพฺพนฺตวา, มร

เณน อปรนฺตวา''ติ วทนฺติฯ อธิจฺจสมุปฺปนฺนิกา ''สโตฺต ชาติยา ปุพฺพนฺตวา''ติ วทนฺติฯ **อนนฺตวา**ติ อปฺปมาณกสิณลาภีนํฯ สสฺสตวาทิโน ปน ''ปุพฺพนฺตาปรนฺตา นตฺถิ, เตน อนนฺตวา''ติ วทนฺติฯ อธิจฺจสมุปฺปนฺนิกา ''อปรเนฺตน อนนฺตวา''ติ วทนฺติฯ

อนฺตวา จ อนนฺตวา จาติ อุทฺธมโธ อวฑฺฒิตฺวา ติริยํ วฑฺฒิตกสิณานํฯ **เนว อนฺตวา น อนนฺตวา**ติ อมราวิเกฺขปิกานํฯ

โลกวาทปฏิสํยุตฺตทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๕-๑๖. ภววิภวทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา

๑๔๘. ภววิภวทิฏฺฐีนํ ยถาวุตฺตทิฏฺฐิโต วิสุํ อภินิเวสาภาวโต วิสุํ นิเทฺทสํ อกตฺวา ยถาวุตฺตทิฏฺฐีนํเยว วเสน ''โอลียนํ อติธาวน''นฺติ เอเกกํ อาการํ นิทฺทิสิตุํ ปุจฺฉํ อกตฺวา จ **โอลียนาภินิเวโส ภวทิฏฺฐิ, อติธาวนาภินิเวโส วิภวทิฏฺฐี**ติ อาหฯ ตตฺถ ''ภวนิโรธาย ธเมฺม เทสิยมาเน จิตฺตํ น ปกฺขนฺทตี''ติ (อิติวุ. ๔๙) วุตฺตโอลียนาภินิเวโส, สสฺสตสญฺญาย นิพฺพานโต สโงฺกจนาภินิเวโสติ อโตฺถฯ ''ภเวเนว โข ปเนเก อฎฺฎียมานา หรายมานา ชิคุจฺฉมานา วิภวํ อภินนฺทนฺตี''ติ วุตฺตอติธาวนาภินิเวโส, อุเจฺฉทสญฺญาย นิโรธคามินิปฏิปทาติกฺกมนาภินิเวโสติ อโตฺถฯ

อิทานิ ตาว ภววิภวทิฏฺฐิโย สพฺพทิฏฺฐีสุ โยเชตฺวา ทเสฺสตุํ **อสฺสาททิฏฺฐิยา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ยสฺมา อสฺสาททิฏฺฐิกา สสฺสตํ วา อุเจฺฉทํ วา นิสฺสาย ''นตฺถิ กาเมสุ โทโส''ติ คณฺหนฺติ, ตสฺมา ปญฺจตึสาการาปิ อสฺสาททิฏฺฐิโย **สิยา ภวทิฏฺฐิโย, สิยา วิภวทิฏฺฐิโย**ติ วุตฺตาฯ ตตฺถ ยสฺมา เอเกกาปิ ทิฏฺฐิโย สสฺสตคฺคาหวเสน ภวทิฏฺฐิโย ภเวยฺยุํ, อุเจฺฉทคฺคาหวเสน วิภวทิฏฺฐิโย ภเวยฺยุนฺติ อโตฺถฯ อตฺตานุทิฏฺฐิยา รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, เวทนํ… สญฺญํ… สงฺขาเร… วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติ ปญฺจสุ รูปาทิโต อตฺตโน อนญฺญตฺตา เตสุ อุจฺฉิเนฺนสุ อตฺตา อุจฺฉิโนฺนติ คหณโต **ปญฺจ วิภวทิฏฺฐิโย**ติ วุตฺตํฯ เสเสสุ ปญฺจทสสุ ฐาเนสุ รูปาทิโต อตฺตโน อญฺญตฺตา เตสุ อุจฺฉิเนฺนสุปิ ''อตฺตา สสฺสโตติ คหณโต **ปนฺนรส ภวทิฏฺฐิโย**ติ วุตฺตํฯ

มิจฺฉาทิฏฺฐิยา ''สพฺพาว ตา วิภวทิฏฺฐิโย''ติ อุเจฺฉทวเสน ปวตฺตตฺตา อนฺตวานนฺตวาทิฏฺฐีสุ ปริตฺตารมฺมณอปฺปมาณารมฺมณฌานลาภิโน ทิพฺพจกฺขุนา รูปธาตุยา จวิตฺวา สเตฺต อญฺญตฺถ อุปฺปเนฺน ปสฺสิตฺวา ภวทิฏฺฐึ อปสฺสิตฺวา วิภวทิฏฺฐึ คณฺหนฺติฯ ตสฺมา ตตฺถ **สิยา ภวทิฏฺฐิโย, สิยา วิภวทิฏฺฐิโย**ติ วุตฺตํฯ **โหติ จ น จ โหตี**ติ เอตฺถ **โหติ จา**ติ ภวทิฏฺฐิ, **น จ โหตี**ติ วิภวทิฏฺฐิฯ **เนว โหติ น น โหตี**ติ เอตฺถ **เนว โหตี**ติ วิภวทิฏฺฐิ, **น น โหตี**ติ ภวทิฏฺฐิฯ ตสฺมา ตตฺถ ''สิยา''ติ วุตฺตํฯ

ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐิยา เอกจฺจสสฺสติกา สสฺสตญฺจ ปญฺญเปนฺติ, อสสฺสตญฺจ ปญฺญเปนฺติฯ ตสฺมา สา ภวทิฏฺฐิ จ วิภวทิฏฺฐิ จ โหติฯ จตฺตาโร อนฺตานนฺติกา อนฺตานนฺตํ อตฺตานํ ปญฺญเปนฺติ ฯ ตสฺมา สา อตฺตานุทิฏฺฐิสทิสา ภวทิฏฺฐิ จ วิภวทิฏฺฐิ จฯ จตฺตาโร อมราวิเกฺขปิกา ภวทิฏฺฐึ วา วิภวทิฏฺฐึ วา นิสฺสาย วาจาวิเกฺขปํ อาปชฺชนฺติ, อวเสสา ปน ภวทิฏฺฐิโยวฯ ตสฺมา เต เต สนฺธาย ''สิยา''ติ วุตฺตํฯ อปรนฺตานุทิฏฺฐิยา สตฺต อุเจฺฉทวาทา วิภวทิฏฺฐิโย, อวเสสา ภวทิฏฺฐิโยฯ ตสฺมา เต เต สนฺธาย ''สิยา''ติ วุตฺตํฯ สโญฺญชนิกทิฏฺฐิยา สพฺพทิฏฺฐีนํ วเสน ''สิยา''ติ วุตฺตํฯ อหนฺติ มานวินิพนฺธาย ทิฏฺฐิยา จกฺขาทีนํ อหนฺติ คหิตตฺตา เตสํ วินา

เส อตฺตา วินโฏฺฐ โหตีติ **สพฺพาว ตา วิภวทิฏฺฐิโย**ติ วุตฺตํฯ อตฺตานุทิฏฺฐิโย วิย มมนฺติ มานวินิพนฺธาย ทิฏฺฐิยา จกฺขาทิโต อตฺตโน อญฺญตฺตา เตสํ วินาเสปิ อตฺตา น วินสฺสตีติ **สพฺพาว ตา ภวทิฏฺฐิโย**ติ วุตฺตํฯ โลกวาทปฏิสํยุตฺตาย ทิฏฺฐิยา ‘‘สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๑๔๗) นเยน วุตฺตตฺตา ภววิภวทิฏฺฐิ ปากฏาเยวฯ เอตฺตาวตา อสฺสาททิฏฺฐาทิกา วิภวทิฏฺฐิปริโยสานา โสฬส ทิฏฺฐิโย ตีณิสตญฺจ ทิฏฺฐาภินิเวสา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติฯ อตฺตานุทิฏฺฐิ จ สกฺกายทิฏฺฐิ จ อตฺตวาทปฏิสญฺญุตฺตา ทิฏฺฐิ จ อตฺถโต เอกา ปริยาเยน ติวิธา วุตฺตาฯ สโญฺญชนิกา ปน ทิฏฺฐิ อวตฺถาเภเทน สพฺพาปิ ทิฏฺฐิโย โหนฺติฯ

อิทานิ **สพฺพาว ตา ทิฏฺฐิโย อสฺสาททิฏฺฐิโย**ติอาทิ อเญฺญน ปริยาเยน ยถาโยคํ ทิฏฺฐิสํสนฺทนาฯ ตตฺถ **สพฺพาว ตา ทิฏฺฐิโย**ติ ยถาวุตฺตา อนวเสสา ทิฏฺฐิโยฯ ทิฏฺฐิราครตฺตตฺตา ตณฺหาสฺสาทนิสฺสิตตฺตา จ **อสฺสาททิฏฺฐิโย,** อตฺตสิเนหานุคตตฺตา **อตฺตานุทิฏฺฐิโย,** วิปรีตทสฺสนตฺตา **มิจฺฉาทิฏฺฐิโย,** ขนฺธวตฺถุกตฺตา **สกฺกายทิฏฺฐิโย,** เอเกกสฺส อนฺตสฺส คหิตตฺตา **อนฺตคฺคาหิกา ทิฏฺฐิโย,** อนตฺถสํโยชนิกตฺตา **สโญฺญชนิกา ทิฏฺฐิโย,** อตฺตวาเทน ยุตฺตตฺตา **อตฺตวาทปฏิสํยุตฺตา ทิฏฺฐิโย**ติ อิมา สตฺต ทิฏฺฐิโย สพฺพทิฏฺฐิสงฺคาหิกา, เสสา ปน นว ทิฏฺฐิโย น สพฺพทิฏฺฐิสงฺคาหิกาฯ

อิทานิ วิตฺถารโต วุตฺตา สพฺพาว ตา ทิฏฺฐิโย ทฺวีสุเยว ทิฏฺฐีสุ สงฺขิปิตฺวา สตฺตานํ ทิฏฺฐิทฺวยนิสฺสยํ ทเสฺสโนฺต **ภวญฺจ ทิฏฺฐิ**นฺติคาถมาหฯ สพฺพาปิ หิ ตา ทิฏฺฐิโย ภวทิฏฺฐี วา โหนฺติ วิภวทิฏฺฐี วาฯ **ภวญฺจ ทิฏฺฐึ วิภวญฺจ ทิฏฺฐิ**นฺติ เอตฺถ ปน จ-สโทฺท ทิฏฺฐิเมว สมุจฺจิโนติ, น นิสฺสยํฯ น หิ เอโก ภววิภวทิฏฺฐิทฺวยํ นิสฺสยติฯ ยถาห – ‘‘อิติ ภวทิฏฺฐิสนฺนิสฺสิตา วา สตฺตา โหนฺติ วิภวทิฏฺฐิสนฺนิสฺสิตา วา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๑๓)ฯ **ตกฺกิกา**ติ ตเกฺกน วทนฺตีติ ตกฺกิกาฯ เต หิ ทิฏฺฐิคติกา สภาวปฏิเวธปญฺญาย อภาวา เกวลํ ตเกฺกน วตฺตนฺติฯ เยปิ จ ฌานลาภิโน อภิญฺญาลาภิโน วา ทิฏฺฐึ คณฺหนฺติ, เตปิ ตเกฺกตฺวา คหณโต ตกฺกิกา เอวฯ **นิสฺสิตา เส**ติ นิสฺสิตาติ อโตฺถฯ เอกเมว ปทํ, ‘‘เส’’ติ นิปาตมตฺตํ วาฯ **เตสํ นิโรธมฺหิ น หตฺถิ ญาณ**นฺติ ทิฏฺฐินิสฺสยสฺส การณวจนเมตํฯ สกฺกายทิฏฺฐินิโรเธ นิพฺพาเน ยสฺมา เตสํ ญาณํ นตฺถิ, ตสฺมา เอตํ ทิฏฺฐิทฺวยํ นิสฺสิตาติ อโตฺถฯ ‘‘น หิ อตฺถิ ญาณ’’นฺติ เอตฺถ หิ-กาโร การโณปเทเส นิปาโตฯ **ยตฺถายํ โลโก วิปรีตสญฺญี**ติ ยตฺถ สุเข นิโรธมฺหิ อยํ สเทวโก โลโก ‘‘ทุกฺข’’มิติ วิปรีตสญฺญี โหติ, ตสฺมึ นิโรธมฺหิ น หตฺถิ ญาณนฺติ สมฺพโนฺธฯ ทุกฺขมิติ วิปรีตสญฺญิตาย อิทํ สุตฺตํ –

‘‘รูปา สทฺทา รสา คนฺธา, ผสฺสา ธมฺมา จ เกวลา;
อิฏฺฐา กนฺตา มนาปา จ, ยาวตตฺถีติ วุจฺจติฯ

‘‘สเทวกสฺส โลกสฺส, เอเต โว สุขสมฺมตา;
ยตฺถ เจเต นิรุชฺฌนฺติ, ตํ เนสํ ทุกฺขสมฺมตํฯ

‘‘สุขนฺติ ทิฏฺฐมริเยหิ, สกฺกายสฺสุปโรธนํ;
ปจฺจนีกมิทํ โหติ, สพฺพโลเกน ปสฺสตํฯ

‘‘ยํ ปเร สุขโต อาหุ, ตทริยา อาหุ ทุกฺขโต;
ยํ ปเร ทุกฺขโต อาหุ, ตทริยา สุขโต วิทูฯ

‘‘ปสฺส ธมฺมํ ทุราชานํ, สมฺปมูเฬฺหตฺถวิทฺทสุ;

นิวุตานํ ตโม โหติ, อนฺธกาโร อปสฺสตํฯ

‘‘สตญฺจ วิวฏํ โหติ, อาโลโก ปสฺสตามิว;
สนฺติเก น วิชานนฺติ, มคา ธมฺมสฺสโกวิทาฯ

‘‘ภวราคปเรเตหิ, ภวโสตานุสาริภิ;
มารเธยฺยานุปเนฺนหิ, นายํ ธโมฺม สุสมฺพุโธฯ

‘‘โก นุ อญฺญตฺร อริเยภิ, ปทํ สมฺพุทฺธุมรหติ;
ยํ ปทํ สมฺมทญฺญาย, ปรินิพฺพนฺติ อนาสวา’’ติฯ (สุ. นิ. ๗๖๔-๗๗๑);

๑๔๙. อิทานิ สพฺพาสํ ทิฏฺฐีนํ ทิฏฺฐิทฺวยภาวํ ทิฏฺฐิสมุคฺฆาตกญฺจ สมฺมาทิฏฺฐิํ สุตฺตโต ทเสฺสตุกาโม, **ทฺวีหิ ภิกฺขเว**ติ สุตฺตํ อาหริฯ ตตฺถ **เทวา**ติ พฺรหฺมาโนปิ วุจฺจนฺติฯ **โอลียนฺตี**ติ สงฺกุจนฺติฯ **อติธาวนฺตี**ติ อติกฺกมิตฺวา คจฺฉนฺติฯ **จกฺขุมโนฺต**ติ ปญฺญวโนฺตฯ จ-สโทฺท อติเรกโตฺถฯ **ภวารามา**ติ ภโว อาราโม อภิรมฏฺฐานํ เอเตสนฺติ ภวารามาฯ **ภวรตา**ติ ภเว อภิรตาฯ **ภวสมฺมุทิตา**ติ ภเวน สนฺตุฏฺฐาฯ **เทสิยมาเน**ติ ตถาคเตน วา ตถาคตสาวเกน วา เทสิยมาเนฯ **น ปกฺขนฺทตี**ติ ธมฺมเทสนํ วา ภวนิโรธํ วา น ปวิสติฯ **น ปสีทตี**ติ ตตฺถ ปสาทํ น ปาปุณาติฯ **น สนฺติฏฺฐตี**ติ ตตฺถ น ปติฏฺฐาติฯ **นาธิมุจฺจตี**ติ ตตฺถ ฆนภาวํ น ปาปุณาติฯ เอตฺตาวตา สสฺสตทิฏฺฐิ วุตฺตาฯ

อฏฺฏียมานาติ ทุกฺขํ ปาปุณมานาฯ **หรายมานา**ติ ลชฺชํ ปาปุณมานาฯ **ชิคุจฺฉมานา**ติ ชิคุจฺฉํ ปาปุณมานาฯ **วิภวํ อภินนฺทนฺตี**ติ อุเจฺฉทํ ปฏิจฺจ ตุสฺสนฺติ, อุเจฺฉทํ ปตฺถยนฺตีติ วา อโตฺถฯ **กิรา**ติ อนุสฺสวนเตฺถ นิปาโตฯ **โภ**ติ อาลปนเมตํฯ **สนฺต**นฺติ นิพฺพุตํฯ **ปณีต**นฺติ ทุกฺขาภาวโต ปณีตํ, ปธานภาวํ นีตนฺติ วา ปณีตํฯ **ยาถาว**นฺติ ยถาสภาวํฯ เอตฺตาวตา อุเจฺฉททิฏฺฐิ วุตฺตาฯ

อิธาติ อิมสฺมิํ สาสเนฯ **ภูต**นฺติ เหตุโต สญฺชาตํ ขนฺธปญฺจกสงฺขาตํ ทุกฺขํฯ **ภูตโต ปสฺสตี**ติ อิทํ ภูตํ ทุกฺขนฺติ ปสฺสติฯ **นิพฺพิทายา**ติ วิปสฺสนตฺถายฯ **วิราคายา**ติ อริยมคฺคตฺถายฯ **นิโรธายา**ติ นิพฺพานตฺถายฯ **ปฏิปโนฺน โหตี**ติ ตทนุรูปํ ปฏิปทํ ปฏิปโนฺน โหติฯ **เอวํ ปสฺสนฺตี**ติ อิมินา ปกาเรน ปุพฺพภาเค โลกิยญาเณน, ปฏิเวธกาเล โลกุตฺตรญาเณน ปสฺสนฺติฯ เอตฺตาวตา สมฺมาทิฏฺฐิ วุตฺตาฯ

อิทานิ ทฺวีหิ คาถาหิ ตสฺสา สมฺมาทิฏฺฐิยา อานิสํสํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ **โย ภูตํ ภูตโต ทิสฺวา**ติ ทุกฺขํ ปริญฺญาภิสมเยน อภิสเมตฺวาติ อโตฺถฯ **ภูตสฺส จ อติกฺกม**นฺติ นิโรธํ สจฺฉิกิริยาภิสมเยน อภิสเมตฺวาติ อโตฺถฯ **ยถาภูเตธิมุจฺจตี**ติ มคฺคภาวนาภิสมยวเสน ยถาสภาเว นิโรเธ ‘‘เอตํ สนฺตํ, เอตํ ปณีต’’นฺติ อธิมุจฺจติฯ **ภวตณฺหา ปริกฺขยา**ติ สมุทยสฺส ปหาเนนาติ อโตฺถฯ อสติปิ เจตฺถ สจฺจานํ นานาภิสมยเตฺต ‘‘ทิสฺวา’’ติ ปุพฺพกาลิกวจนํ สทฺทิํ ปุพฺพภาคปฏิปทาย โวหารวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ น หิ ปุพฺพํ ปสฺสิตฺวา ปจฺฉา อธิมุจฺจติฯ จตุสจฺจาภิสมโย สมานกาลเมว โหติฯ สมานกาเลปิ วา ปุพฺพกาลิกานิ ปทานิ ภวนฺตีติ น โทโสฯ **สเว**ติ เอกํเสน โส อรหํฯ **ภูตปริญฺญาโต**ติ ทุกฺขํ ปริญฺญาตวาฯ **วีตตโณฺห**ติ วิคตตโณฺหฯ **ภวาภเว**ติ ขุทฺทเก จ มหเนฺต จ ภเวฯ วุทฺธิอเตฺถปิ หิ อ-การสฺส สมฺภวโต **อภโว**ติ มหาภโวฯ โส ปน ขุทฺทกมหนฺตภาโว อุปาทายุปาทาย เวทิตโพฺพฯ อถ วา **ภเว**ติ สสฺสเตฯ **อภเว**ติ อุ

เจฺฉเทฯ ตทุภเยปิ ทิฏฺฐิราคาภาเวน วีตตโณฺหฯ **ภูตสฺส วิภวา**ติ วฏฺฏทุกฺขสฺส สมุเจฺฉทาฯ **นาคจฺฉติ ปุนพฺภว**นฺติ อรหโต ปรินิพฺพานํ วุตฺตํฯ

๑๕๐. ตโย ปุคฺคลาติอาทิ มิจฺฉาทิฏฺฐิกครหณตฺถํ สมฺมาทิฏฺฐิกปสํสนตฺถํ วุตฺตํฯ ตตฺถ วิรูปภาวํ ปนฺนา คตา ทิฏฺฐิ เอเตสนฺติ **วิปนฺนทิฏฺฐี**ฯ สุนฺทรภาวํ ปนฺนา คตา ทิฏฺฐิ เอเตสนฺติ **สมฺปนฺนทิฏฺฐี**ฯ **ติตฺถิโย**ติ ติตฺถํ วุจฺจติ ทิฏฺฐิ, ตํ ปฏิปนฺนตฺตา ติเตฺถ สาธุ, ติตฺถํ ยสฺส อตฺถีติ วา ติตฺถิโยฯ อิโต พหิทฺธา ปพฺพชฺชูปคโตฯ **ติตฺถิยสาวโก**ติ เตสํ ทิฏฺฐานุคติมาปโนฺน คหโฏฺฐฯ **โย จ มิจฺฉาทิฏฺฐิโก**ติ ตทุภยภาวํ อนุปคนฺตฺวา ยาย กายจิ ทิฏฺฐิยา มิจฺฉาทิฏฺฐิโกฯ

ตถาคโตติ สมฺมาสมฺพุโทฺธฯ ปเจฺจกพุโทฺธปิ เอเตฺถว สงฺคหิโตฯ **ตถาคตสาวโก**ติ มคฺคปฺปโตฺต ผลปฺปโตฺต จฯ **โย จ สมฺมาทิฏฺฐิโก**ติ ตทุภยวินิมุโตฺต โลกิยสมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺมาทิฏฺฐิโกฯ

คาถาสุ **โกธโน**ติ โย อภิณฺหํ กุชฺฌติ, โสฯ **อุปนาหี**ติ ตเมว โกธํ วเฑฺฒตฺวา อุปนนฺธนสีโลฯ **ปาปมกฺขี**ติ ลามกภูตมกฺขวาฯ **มายาวี**ติ กตปาปปฏิจฺฉาทนวาฯ **วสโล**ติ หีนชโจฺจฯ **วิสุโทฺธ**ติ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา วิสุโทฺธฯ **สุทฺธตํ คโต**ติ มคฺคผลสงฺขาตํ สุทฺธภาวํ คโตฯ **เมธาวี**ติ ปญฺญวาฯ อิมาย คาถาย โลกุตฺตรสมฺมาทิฏฺฐิสมฺปโนฺน เอว โถมิโตฯ

วิปนฺนทิฏฺฐิโย สมฺปนฺนทิฏฺฐิโยติ ปุคฺคลโวหารํ ปหาย ธมฺมเมว ครหโนฺต โถเมโนฺต จ อาหฯ **เอตํ มมา**ติ ตณฺหามญฺญนวเสน ทิฏฺฐิฯ **เอโสหมสฺมี**ติ มานมญฺญนมูลิกา ทิฏฺฐิฯ **เอโส เม อตฺตา**ติ ทิฏฺฐิมญฺญนเมวฯ

เอตํ มมาติ กา ทิฏฺฐีติอาทีหิ ติสฺสนฺนํ วิปนฺนทิฏฺฐีนํ วิภาคญฺจ คณนญฺจ กาลสงฺคหญฺจ ปุจฺฉิตฺวา วิสฺสชฺชนํ กตํฯ ตตฺถ **กา ทิฏฺฐี**ติ อเนกาสุ ทิฏฺฐีสุ กตมา ทิฏฺฐีติ อโตฺถฯ **กตมนฺตานุคฺคหิตา**ติ ปุพฺพนฺตาปรนฺตสงฺขาตกาลทฺวเย กตเมน กาเลน อนุคฺคหิตา, อนุพทฺธาติ อโตฺถฯ ยสฺมา ‘‘เอตํ มมา’’ติ ปรามสโนฺต ‘‘เอตํ มม อโหสิ, เอวํ มม อโหสิ, เอตฺตกํ มม อโหสี’’ติ อตีตํ วตฺถุํ อปทิสิตฺวา ปรามสติ, ตสฺมา **ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐิ** โหติฯ **ปุพฺพนฺตานุคฺคหิตา** จ ตา ทิฏฺฐิโย โหนฺติฯ ยสฺมา ‘‘เอโสหมสฺมี’’ติ ปรามสโนฺต ‘‘อิมินาหํ สีเลน วา วเตน วา ตเปน วา พฺรหฺมจริเยน วา เอโสสฺมิ วิสุชฺฌิสฺสามี’’ติ อนาคตผลํ อุปาทาย ปรามสติ, ตสฺมา **อปรนฺตานุทิฏฺฐิ** โหติฯ **อปรนฺตานุคฺคหิตา** จ ตา ทิฏฺฐิโย โหนฺติฯ ยสฺมา ‘‘เอโส เม อตฺตา’’ติ ปรามสโนฺต อตีตานาคตํ อุปาทินฺนสนฺตติํ อุปาทาย ‘‘เอโส เม อตฺตา’’ติ ปรามสติ, สกฺกายทิฏฺฐิวเสน จ ปรามสติ, ตสฺมา สกฺกายทิฏฺฐิ โหติฯ **ปุพฺพนฺตาปรนฺตานุคฺคหิตา** จ ตา ทิฏฺฐิโย โหนฺติฯ ยสฺมา ปน สกฺกายทิฏฺฐิปฺปมุขาเยว ทฺวาสฎฺฐิ ทิฏฺฐิโย โหนฺติ, สกฺกายทิฏฺฐิสมุคฺฆาเตเนว จ ทฺวาสฎฺฐิ ทิฏฺฐิโย สมุคฺฆาตํ คจฺฉนฺติ, ตสฺมา **สกฺกายทิฏฺฐิปฺปมุเขน ทฺวาสฎฺฐิ ทิฏฺฐิคตานี**ติ วุตฺตา, สกฺกายทิฏฺฐิปฺปมุเขน สกฺกายทิฏฺฐิทฺวาเรน ทฺวาสฎฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ โหนฺตีติ อโตฺถฯ สกฺกายทิฏฺฐิปฺปมุขานีติ ปาโฐ สุนฺทรตโรฯ สกฺกายทิฏฺฐิ ปมุขา อาทิ เอเตสนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิปฺปมุขานิฯ กานิ ตานิ? ทฺวาสฎฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิฯ

‘‘กา ทิฏฺฐี’’ติ ปุจฺฉาย วีสติวตฺถุกา อตฺตานุทิฏฺฐิ, วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐีติ วิสฺสชฺชนํฯ ‘‘กติ ทิฏฺฐิโย’’ติ ปุจฺฉาย สกฺกายทิฏฺฐิปฺปมุขานิ ทฺวาสฎฺฐิ ทิฏฺฐิคตานีติ วิสฺสชฺชนํฯ สาเยว ปน สกฺกายทิฏฺฐิ ‘‘เอโส เม อตฺตา’’ติ วจนสามเญฺญน อตฺตานุทิฏฺฐีติ วุตฺตาฯ ตสฺสา วุตฺตาย อตฺตวาทปฏิสญฺญุตฺตา ทิฏฺฐิปิ วุตฺตาเยว โหติฯ

๑๕๑. เย เกจิ, *ภิกฺขเว*ติอาทิสุตฺตาหรณํ สมฺปนฺนทิฏฺฐิปุคฺคลสมฺพเนฺธน สมฺปนฺนทิฏฺฐิปุคฺคลวิภาคทสฺสนตฺถํ กตํฯ ตตฺถ **นิฏฺฐํ คตา**ติ มคฺคญาณวเสน สมฺมาสมฺพุโทฺธ ภควาติ นิจฺฉยํ คตา, นิเพฺพมติกาติ อโตฺถฯ นิฏฺฐาคตาติ ปาโฐ สมาสปทํ โหติ, อโตฺถ ปน โสเยวฯ **ทิฏฺฐิสมฺปนฺนา**ติ ทิฏฺฐิยา สุนฺทรภาวํ คตาฯ **อิธ นิฏฺฐา**ติ อิมิสฺสา กามธาตุยา ปรินิพฺพานํฯ **อิธ วิหาย นิฏฺฐา**ติ อิมํ กามภวํ วิชหิตฺวา สุทฺธาวาสพฺรหฺมโลเก ปรินิพฺพานํฯ **สตฺตกฺขตฺตุปรมสฺสา**ติ สตฺตกฺขตฺตุํปรมา สตฺตวารปรมา ภวูปปตฺติ อตฺตภาวคฺคหณํ อสฺส, ตโต ปรํ อฏฺฐมํ ภวํ นาทิยตีติ สตฺตกฺขตฺตุปรโมฯ ตสฺส สตฺตกฺขตฺตุปรมสฺส โสตาปนฺนสฺสฯ **โกลํโกลสฺสา**ติ กุลโต กุลํ คจฺฉตีติ โกลํโกโลฯ โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยโต หิ ปฏฺฐาย นีเจ กุเล อุปฺปตฺติ นาม นตฺถิ, มหาโภคกุเลสุเยว นิพฺพตฺตตีติ อโตฺถฯ ตสฺส โกลํโกลสฺส โสตาปนฺนสฺสฯ **เอกพีชิสฺสา**ติ ขนฺธพีชํ นาม กถิตํฯ ยสฺส หิ โสตาปนฺนสฺส เอกํเยว ขนฺธพีชํ อตฺถิ, เอกํ อตฺตภาวคฺคหณํ, โส เอกพีชี นามฯ ตสฺส เอกพีชิสฺส โสตาปนฺนสฺสฯ ภควตา คหิตนามวเสเนวตานิ เอเตสํ นามานิฯ เอตฺตกญฺหิ ฐานํ คโต สตฺตกฺขตฺตุปรโม นาม โหติ, เอตฺตกํ โกลํโกโล, เอตฺตกํ เอกพีชีติ ภควตา เอเตสํ นามํ คหิตํฯ ภควา หิ ‘‘อยํ เอตฺตกํ ฐานํ คมิสฺสติ, อยํ เอตฺตกํ ฐานํ คมิสฺสตี’’ติ ญตฺวา เตสํ ตานิ ตานิ นามานิ อคฺคเหสิฯ มุทุปโญฺญ หิ โสตาปโนฺน สตฺต ภเว นิพฺพเตฺตโนฺต สตฺตกฺขตฺตุปรโม นาม, มชฺฌิมปโญฺญ ปรํ ฉฏฺฐํ ภวํ นิพฺพเตฺตโนฺต โกลํโกโล นาม , ติกฺขปโญฺญ เอกํ ภวํ นิพฺพเตฺตโนฺต เอกพีชี นามฯ ตํ ปเนตํ เตสํ มุทุมชฺฌิมติกฺขปญฺญตํ ปุพฺพเหตุ นิยเมติฯ อิเม ตโยปิ โสตาปนฺนา กามภววเสน วุตฺตา, รูปารูปภเว ปน พหุกาปิ ปฏิสนฺธิโย คณฺหนฺติฯ **สกทาคามิสฺสา**ติ ปฏิสนฺธิวเสน สกึ กามภวํ อาคจฺฉตีติ สกทาคามีฯ ตสฺส สกทาคามิสฺสฯ **ทิเฏฺฐว ธเมฺม อรหา**ติ อิมสฺมิํเยว อตฺตภาเว อรหาฯ อรหนฺติปิ ปาโฐฯ **อิธ นิฏฺฐา**ติ กามภวํ สํสรเนฺตเยว สนฺธาย วุตฺตํฯ รูปารูปภเว อุปฺปนฺนา ปน อริยา กามภเว น อุปฺปชฺชนฺติ, ตเตฺถว ปรินิพฺพายนฺติฯ

อนฺตราปรินิพฺพายิสฺสาติ อายุเวมชฺฌสฺส อนฺตราเยว กิเลสปรินิพฺพาเนน ปรินิพฺพายนโต อนฺตราปรินิพฺพายีฯ โส ปน อุปฺปนฺนสมนนฺตรา ปรินิพฺพายี, อายุเวมชฺฌํ อปฺปตฺวา ปรินิพฺพายี, อายุเวมชฺฌํ ปตฺวา ปรินิพฺพายีติ ติวิโธ โหติฯ ตสฺส อนฺตราปรินิพฺพายิสฺส อนาคามิโนฯ **อุปหจฺจปรินิพฺพายิสฺสา**ติ อายุเวมชฺฌํ อติกฺกมิตฺวา วา กาลกิริยํ อุปคนฺตฺวา วา กิเลสปรินิพฺพาเนน ปรินิพฺพายนฺตสฺส อนาคามิโนฯ **อสงฺขารปรินิพฺพายิสฺสา**ติ อสงฺขาเรน อปฺปโยเคน อธิมตฺตปฺปโยคํ อกตฺวาว กิเลสปรินิพฺพาเนน ปรินิพฺพายนธมฺมสฺส อนาคามิโนฯ **สสงฺขารปรินิพฺพายิสฺสา**ติ สสงฺขาเรน ทุเกฺขน กสิเรน อธิมตฺตปฺปโยคํ กตฺวาว กิเลสปรินิพฺพาเนน ปรินิพฺพายนธมฺมสฺส อนาคามิโนฯ **อุทฺธํโสตสฺส อกนิฏฺฐคามิโน**ติ อุทฺธํวาหิภาเวน อุทฺธมสฺส ตณฺหาโสตํ วฏฺฏโสตํ วาติ อุทฺธํโสโต, อุทฺธํ วา คนฺตฺวา ปฏิลภิตพฺพโต อุทฺธมสฺส มคฺคโสตนฺติ อุทฺธํโสโต, อกนิฏฺฐํ คจฺฉตีติ อกนิฏฺฐคามีฯ ตสฺส อุทฺธํโสตสฺส อกนิฏฺฐคามิโน อนาคามิสฺสฯ อยํ ปน อนาคามี จตุปฺปเภโท – โย อวิหโต ปฏฺฐาย จตฺตาโร พฺรหฺมโลเก โสเธตฺวา อกนิฏฺฐํ คนฺตฺวา ปรินิพฺพายติ, อยํ อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี นามฯ โย เหฏฺฐา ตโย พฺรหฺมโลเก โสเธตฺวา สุทสฺสีพฺรหฺมโลเก ฐตฺวา ปรินิพฺพายติ, อยํ อุทฺธํโสโต น อกนิฏฺฐคามี นามฯ โย อิโต อกนิฏฺฐเมว คนฺตฺวา ปรินิพฺพายติ, อยํ น อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี นามฯ โย เหฏฺฐา จตูสุ พฺรหฺมโลเกสุ ตตฺถ ตเตฺถว ปรินิพฺพายติ, อยํ น อุทฺธํโสโต น อกนิฏฺฐคามี นามาติฯ อิเม ปญฺจ อนาคามิโน สุทฺธาวาสํ คเหตฺวา วุตฺตาฯ อนาคามิโน ปน รูปาคารูปราคานํ อปฺปหีนตฺตา อากงฺขมานา เสสรูปารูปภเวสุปิ นิพฺพตฺตนฺติฯ สุทฺธาวาเส นิพฺพตฺตา ปน อญฺญตฺถ น นิพฺพตฺตนฺติฯ **อเวจฺจปฺปสนฺนา**ติ อริยมคฺควเสน ชานิตฺวา พุชฺฌิตฺวา อจลปฺปสาเทน ปสนฺนาฯ **โสตาปนฺนา**ติ อริยมคฺคโสตํ อาปนฺนาฯ อิมินา สเพฺพปิ อริยผลฏฺฐา ปุคฺคลา คหิตาติฯ

ภววิภวทิฏฺฐินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺคฏฺฐกถาย

ทิฏฺฐิกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. อานาปานสฺสติกถา

๑. คณนวารวณฺณนา

๑๕๒. อิทานิ ทิฏฺฐิกถานนฺตรํ กถิตาย **อานาปานสฺสติ**กถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนา อนุปฺปตฺตาฯ อยญฺหิ **อานาปานสฺสติ**กถา ทิฏฺฐิกถาย สุวิทิตทิฏฺฐาทีนวสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิมลวิโสธเนน สุวิสุทฺธจิตฺตสฺส ยถาภูตาวโพธาย สมาธิภาวนา สุกรา โหติ, สพฺพสมาธิภาวนาสุ จ สพฺพสพฺพญฺญุโพธิสตฺตานํ โพธิมูเล อิมินาว สมาธินา สมาหิตจิตฺตานํ ยถาภูตาวโพธโต อยเมว สมาธิภาวนา ปธานาติ จ ทิฏฺฐิกถานนฺตรํ กถิตาฯ ตตฺถ **โสฬสวตฺถุกํ อานาปานสฺสติสมาธึ ภาวยโต สมธิกานิ เทฺว ญาณสตานิ อุปฺปชฺชนฺตี**ติ ญาณคณนุเทฺทโส, **อฏฺฐ ปริปเนฺถ ญาณานี**ติอาทิ ญาณคณนนิเทฺทโส, **กตมานิ อฏฺฐ ปริปเนฺถ ญาณานี**ติอาทิฯ **อิมานิ เอกวีสติ วิมุตฺติสุเข ญาณานี**ติปริยนฺตํ สพฺพญาณานํ วิตฺถารนิเทฺทโส, อเนฺต **โสฬสวตฺถุกํ อานาปานสฺสติสมาธึ ภาวยโต**ติอาทิ นิคมนนฺติ เอวํ ตาว ปาฬิววตฺถานํ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ คณนุเทฺทเส คณนวาเร ตาว **โสฬสวตฺถุก**นฺติ ทีฆํ รสฺสํ สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารนฺติ กายานุปสฺสนาจตุกฺกํ, ปีติปฏิสํเวที สุขปฏิสํเวที จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารนฺติ เวทนานุปสฺสนาจตุกฺกํ, จิตฺตปฏิสํเวที อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ สมาทหํ จิตฺตํ วิโมจยํ จิตฺตนฺติ จิตฺตานุปสฺสนาจตุกฺกํ, อนิจฺจานุปสฺสี วิราคานุปสฺสี นิโรธานุปสฺสี ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีติ ธมฺมานุปสฺสนาจตุกฺกนฺติ อิเมสํ จตุนฺนํ จตุกฺกานํ วเสน โสฬส วตฺถูนิ ปติฏฺฐา อารมฺมณานิ อสฺสาติ โสฬสวตฺถุโกฯ ตํ โสฬสวตฺถุกํฯ สมาสวเสน ปเนตฺถ วิภตฺติโลโป กโตฯ **อาน**นฺติ อพฺภนฺตรํ ปวิสนวาโตฯ **อปาน**นฺติ พหินิกฺขมนวาโตฯ เกจิ ปน วิปริยาเยน วทนฺติฯ อปานญฺหิ อเปตํ อานโตติ อปานนฺติ วุจฺจติ, นิเทฺทเส (ปฏิ. ม. ๑.๑๖๐) ปน นา-การสฺส ทีฆตฺตมชฺฌุเปกฺขิตฺวา อาปานนฺติฯ ตสฺมึ อานาปาเน สติ อานาปานสฺสติ, อสฺสาสปสฺสาสปริคฺคาหิกาย สติยา เอตํ อธิวจนํฯ อานาปานสฺสติยา ยุโตฺต สมาธิ, อานาปานสฺสติยํ วา สมาธิ อานาปานสฺสติสมาธิฯ **ภาวยโต**ติ นิเพฺพธภาคิยํ ภาเวนฺตสฺสฯ **สมธิกานี**ติ สห อธิเกน วตฺตนฺตีติ สมธิกานิ, สาติเรกานีติ อโตฺถฯ ม-กาโร ปเนตฺถ ปทสนฺธิกโรฯ เกจิ ปน ''สํอธิกานี''ติ วทนฺติฯ เอวํ สติ เทฺว ญาณสตานิเยว อธิกานีติ อาปชฺชติ, ตํ น ยุชฺชติฯ อิมานิ หิ วีสติอธิกานิ เทฺว ญาณสตานิ โหนฺตีติฯ

ปริปเนฺถ ญาณานีติ ปริปนฺถํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตญาณานิฯ ตถา **อุปการเร อุปกฺกิเลเส ญาณานิฯ โวทาเน ญาณานี**ติ โวทายติ, เตน จิตฺตํ ปริสุทฺธํ โหตีติ โวทานํฯ กึ ตํ? ญาณํฯ ''โวทานญาณานี''ติ วตฺตเพฺพ ''สุตมเย ญาณ''นฺติอาทีสุ (ปฏิ. ม. มาติกา ๑.๑; ปฏิ. ม. ๑.๑) วิย ''โวทาเน ญาณานี''ติ วุตฺตํฯ สโต สมฺปชาโน หุตฺวา กโรตีติ สโตการี, ตสฺส **สโตการิสฺส ญาณานิฯ นิพฺพิทาญาณานี**ติ นิพฺพิทาภูตานิ ญาณานิฯ **นิพฺพิทานุโลมญาณานี**ติ นิพฺพิทาย อนุกูลานิ ญาณานิฯ นิพฺพิทานุโลมิญาณานีติปิ ปาโฐ, นิพฺพิทานุโลโม เอเตสํ อตฺถีติ นิพฺพิทานุโลมีติ อโตฺถฯ **นิพฺพิทาปฏิปฺปสฺสทฺธิญาณานี**ติ นิพฺพิทายปฏิปฺปสฺสทฺธิยํ ญาณานิฯ **วิมุตฺติสุเข ญาณานี**ติ วิมุตฺติสุเขน สมฺปยุตฺตานิ ญาณานิฯ

กตมานิ อฏฺฐาติอาทีหิ ปริปนฺถอุปการานํ ปฏิปกฺขวิปกฺขยุคลตฺตา เตสุ ญาณานิ สเหว นิทฺทิฏฺฐานิฯ **กามจฺฉนฺทเนกฺขมฺมา**ทีนิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถานิฯ **อุปการ**นฺติ จ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน นปุํสกวจนํ กตํฯ **สเพฺพปิ อกุสลา ธมฺมา**ติ วุตฺตาวเสสา เย เกจิ อกุสลา ธมฺมาฯ ตถา สเพฺพปิ นิเพฺพธภาคิยา **กุสลา ธมฺมา**ฯ ''ปริปโนฺถ อุปการ''นฺติ จ ตํ ตเทว อเปกฺขิตฺวา เอกว

จนํ กตํฯ เอตฺถ จ **ปริปเนฺถ ญาณานิ** จ **อุปกาเร ญาณานิ** จ ปุจฺฉิตฺวา เตสํ อารมฺมณาเนว วิสฺสชฺชิตฺวา เตเหว ตานิ วิสฺสชฺชิตานิ โหนฺตีติ ตทารมฺมณานิ ญาณานิ นิคเมตฺวา ทเสฺสสิฯ **อุปกฺกิเลเส ญาณา**ทีสุปิ เอเสว นโยฯ

คณนวารวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๒. โสฬสญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๕๓. **โสฬสหิ อากาเรหี**ติ อุภยปกฺขวเสน วุตฺตตฺตหิ โสฬสหิ ญาณโกฎฺฐาเสหิฯ **อุทุจิตํ จิตฺตํ สมุทุจิต**นฺติ อุปจารภูมิยํ จิตฺตํ อุทฺธํ อุจิตํ, สมฺมา อุทฺธํ อุจิตํ, อุปรูปริ กตปริจยํ สมฺมา อุปรูปริ กตปริจยนฺติ อโตฺถฯ อุทุชิตํ จิตฺตํ สมุทุชิตนฺติปิ ปาโฐฯ อุปริภาวาย ชิตํ, อุปริภาวกเรหิ วา ญาเณหิ ชิตํ **อุทุชิตํฯ สมุทุชิต**นฺติ สมา อุปริภาวาย, อุปริภาวกเรหิ วา ญาเณหิ ชิตํฯ **สมา**ติ เจตฺถ วิสมภาวปฎิเกฺขโปฯ อิมสฺมิํ ปาเฐ อุ, ทุ-อิติ เทฺว เทฺว อุปสคฺคา โหนฺติฯ อุรูชิตํ จิตฺตํ สมฺมารูชิตนฺติปิ ปาโฐฯ เอตฺถาปิ ชิตโตฺถเยวฯ อุรู อรูติ อิทํ ปน นิปาตมตฺตเมวาติ วทนฺติฯ วีโณปมฎฺฐกถาย ตชฺชิตํ สุตชฺชิตนฺติ จ อโตฺถ วุโตฺต, โส อิธ น ยุชฺชติฯ **เอกเตฺต สนฺติฎฺฐตี**ติ อุปจารภูมิยํ ตาว นานารมฺมณวิเกฺขปาภาเวน เอกเตฺต ปติฎฺฐาติฯ **นิยฺยานาวรณเฎฺฐน นีวรณา**ติ เอตฺถ อรติปิ สเพฺพปิ อกุสลา อาวรณเฎฺฐน นีวรณาติ วุตฺตาฯ **นิยฺยานาวรณเฎฺฐนา**ติ นิยฺยานานํ อาคมนมคฺคปิทหนเฎฺฐนฯ นิยฺยานวารณเฎฺฐนาติปิ ปาโฐ, นิยฺยานานํ ปฎิเกฺขปนเฎฺฐนาติ อโตฺถฯ **เนกฺขมฺมํ อริยานํ นิยฺยาน**นฺติ มคฺคฎฺฐานํ อริยานํ นิยฺยานสงฺขาตสฺส อริยมคฺคสฺส เหตุตฺตา ผลูปจาเรน อริยานํ นิยฺยานํฯ เตน จ เหตุภูเตน มคฺคกฺขเณ อริยา นิยฺยนฺติ นิคจฺฉนฺติฯ เกจิ ปน ''นิยฺยานนฺติ มโคฺค''ติ วทนฺติฯ อิธ อุปจารสฺส อธิเปฺปตตฺตา มคฺคกฺขเณ จ อาโลกสญฺญาย สพฺพกุสลธมฺมานญฺจ อภาวา ตํ น ยุชฺชติฯ **นิวุตตฺตา**ติ ปฎิจฺฉนฺนตฺตาฯ **นปฺปชานาตี**ติ ปุคฺคลวเสน วุตฺตํฯ

วิสุทฺธจิตฺตสฺสาติ อุปจารภูมิยํเยวฯ **ขณิกสโมธานา**ติ จิตฺตกฺขเณ จิตฺตกฺขเณ อุปฺปชฺชนโต ขโณ เอเตสํ อตฺถีติ ขณิกา, อุปกฺกิเลสา, ขณิกานํ สโมธาโน สมาคโม ปพโนฺธ ขณิกสโมธาโนฯ ตสฺมา ขณิกสโมธานา, อุปฺปชฺชมานา อุปกฺกิเลสา ขณิกปฺปพนฺธวเสน ขณิกปรมฺปราวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, น เอกจิตฺตกฺขณวเสนาติ วุตฺตํ โหติฯ

โสฬสญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๓. อุปกฺกิเลสญาณนิเทฺทสวณฺณนา

ปฐมจฺฉกฺกํ

๑๕๔. ปฐมจฺฉเกฺก **อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสาน**นฺติ อพฺภนฺตรปวิสนวาตสฺส นาสิกคฺคํ วา มุขนิมิตฺตํ วา อาทิ, หทยํ มชฺฌํ, นาภิ ปริโยสานํฯ ตํ ตสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต โยคิสฺส ฐานนานตฺตานุคมเนน จิตฺตํ อชฺฌตฺตํ วิเกฺขปํ คจฺฉติ, ตํ อชฺฌตฺตวิเกฺขปคตํ จิตฺตํ เอกเตฺต อสณฺฐหนโต สมาธิสฺส ปริปโนฺถฯ **ปสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสาน**นฺติ พหินิกฺขมนวาตสฺส นาภิ อาทิ, หทยํ มชฺฌํ, นาสิกคฺคํ วา มุขนิมิตฺตํ วา พหิอากาโส วา ปริโยสานํฯ โยชนา ปเนตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ **อสฺสาสปฎิกงฺขนา นิกนฺติตณฺหาจริยา**ติ ''นาสิกาวาตายตฺตมิทํ กมฺมฎฺฐาน''นฺติ สลฺลเกฺขตฺวา โอฬาริโกฬาริกสฺส อสฺสาสสฺส ปตฺถนาสงฺขาตา นิกามนา เอว ตณฺหาปวตฺติฯ ตณฺหาปวตฺติยา สติ เอกเตฺต อสณฺฐหนโต สมาธิสฺส ปริป

โนฺถฯ **ปสฺสาสปฏิกงฺขนา นิกนฺตี**ติ ปุน อสฺสาสปุพฺพกสฺส ปสฺสาสสฺส ปตฺถนาสงฺขาตา นิกนฺติฯ เสสํ วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพํฯ **อสฺสาเสนาภิตุนฺนสฺสา**ติ อติทีฆํ อติรสฺสํ วา อสฺสาสํ กโรนฺตสฺส อสฺสาสมูลกสฺส กายจิตฺตกิลมถสฺส สพฺภาวโต เตน อสฺสาเสน วิทฺธสฺส ปีฬิตสฺสฯ **ปสฺสาสปฏิลาเภ มุจฺฉนา**ติ อสฺสาเสน ปีฬิตตฺตาเยว ปสฺสาเส อสฺสาทสญฺญิโน ปสฺสาสํ ปตฺถยโต ตสฺมึ ปสฺสาสปฏิลาเภ รชฺชนาฯ ปสฺสาสมูลเกปิ เอเสว นโยฯ

วุตฺตเสสว อตฺถสฺส อนุวณฺณนตฺถํ วุเตฺตสุ คาถาพเนฺธสุ **อนุคจฺฉนา**ติ อนุคจฺฉมานาฯ **สตี**ติ อชฺฌตฺตพหิทฺธาวิเกฺขปเหตุภูตา สติฯ วิกฺขิปติ อเนน จิตฺตนฺติ วิเกฺขโปฯ โก โส? อสฺสาโสฯ อชฺฌตฺตํ วิเกฺขโป อชฺฌตฺตวิเกฺขโป, ตสฺส อากงฺขนา **อชฺฌตฺตวิเกฺขปากงฺขนา,** อสมฺมามนสิการวเสน อชฺฌตฺตวิเกฺขปกสฺส อสฺสาสสฺส อากงฺขนาติ วุตฺตํ โหติฯ เอเตเนว นเยน พหิทฺธาวิเกฺขปปตฺถนา เวทิตพฺพาฯ **เยหี**ติ เยหิ อุปกฺกิเลเสหิฯ **วิกฺขิปฺปมานสฺสา**ติ วิกฺขิปิยมานสฺส วิเกฺขปํ อาปาทิยมานสฺสฯ **โน จ จิตฺตํ วิมุจฺจตี**ติ จิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสารมฺมเณ จ นาธิมุจฺจติ, ปจฺจนีกธเมฺมหิ จ น วิมุจฺจติฯ จิตฺตํ โน จ วิมุจฺจติ ปรปตฺติยา จ โหนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ **วิโมกฺขํ อปฺปชานนฺตา**ติ โส วา อโญฺญ วา อารมฺมณาธิมุตฺติวิโมกฺขญฺจ ปจฺจนีกวิมุตฺติวิโมกฺขญฺจ เอวํ อปฺปชานนฺตาฯ **ปรปตฺติยา**ติ ปรปจฺจยํ ปรสทฺทหนํ อรหนฺติ, น อตฺตปจฺจกฺขํ ญาณนฺติ ‘‘ปรปจฺจยิกา’’ติ วตฺตเพฺพ ‘‘ปรปตฺติยา’’ติ วุตฺตํฯ อโตฺถ ปน โสเยวฯ

ทุติยจฺฉกฺกํ

๑๕๕. ทุติยจฺฉเกฺก **นิมิตฺต**นฺติ อสฺสาสปสฺสาสานํ ผุสนฏฺฐานํฯ อสฺสาสปสฺสาสา หิ ทีฆนาสิกสฺส นาสาปุฏํ ฆเฏฺฏนฺตา ปวตฺตนฺติ, รสฺสนาสิกสฺส อุตฺตโรฏฺฐํฯ ยทิ หิ อยํ โยคี ตํ นิมิตฺตเมว อาวชฺชติ, ตสฺส นิมิตฺตเมว อาวชฺชมานสฺส อสฺสาเส จิตฺตํ วิกมฺปติ, น ปติฏฺฐาตีติ อโตฺถฯ ตสฺส ตสฺมึ จิเตฺต อปฺปติฏฺฐิเต สมาธิสฺส อภาวโต ตํ วิกมฺปนํ สมาธิสฺส ปริปโนฺถฯ ยทิ อสฺสาสเมว อาวชฺชติ, ตสฺส จิตฺตํ อพฺภนฺตรปเวสนวเสน วิเกฺขปํ อาวหติ, นิมิเตฺต น ปติฏฺฐาติ, ตสฺมา นิมิเตฺต วิกมฺปติฯ อิมินา นเยน เสเสสุปิ โยชนา กาตพฺพาฯ คาถาสุ **วิกฺขิปฺปเต**ติ วิกฺขิปียติ วิเกฺขปํ อาปาทียติฯ

ตติยจฺฉกฺกํ

๑๕๖. ตติยจฺฉเกฺก **อตีตานุธาวนํ จิตฺต**นฺติ ผุสนฏฺฐานํ อติกฺกมิตฺวา คตํ อสฺสาสํ วา ปสฺสาสํ วา อนุคจฺฉมานํ จิตฺตํฯ **วิเกฺขปานุปติต**นฺติ วิเกฺขเปน อนุคตํ, วิเกฺขปํ วา สยํ อนุปติตํ อนุคตํฯ **อนาคตปฏิกงฺขนํ จิตฺต**นฺติ ผุสนฏฺฐานํ อปฺปตฺตํ อสฺสาสํ วา ปสฺสาสํ วา ปฏิกงฺขมานํ ปจฺจาสีสมานํ จิตฺตํฯ **วิกมฺปิต**นฺติ ตสฺมึ อปฺปติฏฺฐาเนเนว วิเกฺขเปน วิกมฺปิตํฯ **ลีน**นฺติ อติสิถิลวีริยตาทีหิ สงฺกุจิตํฯ **โกสชฺชานุปติต**นฺติ กุสีตภาวานุคตํฯ **อติปคฺคหิต**นฺติ อจฺจารทฺธวีริยตาทีหิ อติอุสฺสาหิตํฯ **อุทฺธจฺจานุปติต**นฺติ วิเกฺขปานุคตํฯ **อภินต**นฺติ อสฺสาทวตฺถูสุ ภุสํ นตํ อลฺลีนํฯ **อปนต**นฺติ นิรสฺสาทวตฺถูสุ ปติหตํ, ตโต อปคตํ วา, อปคตนตํ วา, น ตโต อปคตนฺติ อโตฺถฯ **ราคานุปติต**นฺติ เอตฺถ อสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตํ มนสิกโรโต อุปฺปนฺนปีติสุเข วา ปุเพฺพ หสิตลปิตกีฬิตวตฺถูสุ วา ราโค อนุปตติฯ **พฺยาปาทานุปติต**นฺติ เอตฺถ มนสิกาเร นิรสฺสาทคตจิตฺตสฺส อุปฺปนฺนโทมนสฺสวเสน วา ปุเพฺพ สมฺทาจิเณฺณสุ อาฆาตวตฺถูสุ วา พฺยาปาโท อนุปตติฯ คาถาสุ **น สมาธิยตี**ติ น สมาหิตํ โหติฯ **อธิจิตฺต**นฺติ จิตฺตสีเสน นิทฺทิโฏฺฐ อธิโก สมาธิฯ

๑๕๗. เอตฺตาวตา ตีหิ ฉเกฺกหิ อฏฺฐารส อุปกฺกิเลเส นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ เตสํ อุปกฺกิเลสานํ สมาธิสฺส ปริปนฺถภาวสาธเนน อาทีนวํ ทเสฺสนฺโต ปุน **อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสาน**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺตี**ติ วิกฺเขปสมุฏฺฐานรูปานํ วเสน รูปกาโยปิ, วิกฺเขปสนฺตติวเสน จิตฺตมฺปิ มหตา โขเภน ขุภิตา สทรถา จ โหนฺติฯ ตโต มนฺทตเรน **อิญฺชิตา** กมฺปิตา, ตโต มนฺทตเรน **ผนฺทิตา** จลิตา โหนฺติฯ พลวาปิ มชฺฌิโมปิ มโนฺทปิ โขโภ โหติเยว, น สกฺกา โขเภน น ภวิตุนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **จิตฺตํ วิกมฺปิตตฺตา**ติ จิตฺตสฺส วิกมฺปิตตฺตาฯ คาถาสุ **ปริปุณฺณา อภาวิตา**ติ ยถา ปริปุณฺณา โหติ, ตถา อภาวิตาฯ **อิญฺชิโต**ติ กมฺปิโตฯ **ผนฺทิโต**ติ มนฺทกมฺปิโตฯ เหฏฺฐา นีวรณานํ อนนฺตรตฺตา ''อิเมหิ จ ปน นีวรเณหี''ติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๕๓) อจฺจนฺตสมีปนิทสฺสนวจนํ กตํฯ อิธ ปน นิคมเน นีวรณานํ สนฺตรตฺตา **เตหิ จ ปน นีวรเณหี**ติ ปรมฺมุขนิทสฺสนวจนํ กตํฯ

อุปกฺกิเลสญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. โวทานญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๕๘. **โวทาเน ญาณานี**ติ วิสุทฺธญาณานิฯ **ตํ วิวชฺชยิตฺวา**ติ ยํ ปุเพฺพ วุตฺตํ อตีตานุธาวนํ จิตฺตํ วิกฺเขปานุปติตํ, ตํ วิวชฺชยิตฺวาติ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ **เอกฏฺฐาเน สมาทหตี**ติ อสฺสาสปสฺสาสานํ ผุสนฏฺฐาเน สมํ อาทหติ ปติฏฺฐาเปติฯ **ตเตฺถว อธิโมเจตี**ติ เอกฏฺฐาเนติ วุเตฺต อสฺสาสปสฺสาสานํ ผุสนฏฺฐาเนเยว สนฺนิฏฺฐเปติ สนฺนิฏฺฐานํ กโรติฯ **ปคฺคณฺหิตฺวา**ติ ธมฺมวิจยปีติสโมฺพชฺฌงฺคภาวนาย ปคฺคเหตฺวาฯ **วินิคฺคณฺหิตฺวา**ติ ปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคภาวนาย วินิคฺคณฺหิตฺวาฯ ''สตินฺทฺริยวีริยินฺทฺริเยหิ ปคฺคเหตฺวา, สตินฺทฺริยสมาธินฺทฺริเยหิ วินิคฺคเหตฺวา''ติปิ วทนฺติฯ **สมฺปชาโน หุตฺวา**ติ อสุภภาวนาทีหิฯ ปุน **สมฺปชาโน หุตฺวา**ติ เมตฺตาภาวนาทีหิฯ เยน ราเคน อนุปติตํ, เยน พฺยาปาเทน อนุปติตํ, ตํ ปชหตีติ สมฺพโนฺธฯ ตํ จิตฺตํ อีทิสนฺติ สมฺปชานโนฺต ตปฺปฏิปเกฺขน ราคํ ปชหติ, พฺยาปาทํ ปชหตีติ วา อโตฺถฯ **ปริสุทฺธ**นฺติ นิรุปกฺกิเลสํฯ **ปริโยทาต**นฺติ ปภสฺสรํฯ **เอกตฺตคตํ โหตี**ติ ตํ ตํ วิเสสํ ปตฺตสฺส ตํ ตํ เอกตฺตํ คตํ โหติฯ

กตเม เต เอกตฺตาติ อิธ ยุชฺชมานายุชฺชมาเนปิ เอกเตฺต เอกโต กตฺวา ปุจฺฉติฯ **ทานูปสคฺคุปฏฺฐาเนกตฺต**นฺติ ทานวตฺถุสงฺขาตสฺส ทานสฺส อุปสโคฺค โวสชฺชนํ ทานูปสโคฺค, ทานวตฺถุปริจฺจาคเจตนาฯ ตสฺส อุปฏฺฐานํ อารมฺมณกรณวเสน อุปคนฺตฺวา ฐานํ ทานูปสคฺคุปฏฺฐานํ, ตเทว เอกตฺตํ, เตน วา เอกตฺตํ เอกคฺคภาโว ทานูปสคฺคุปฏฺฐาเนกตฺตํฯ ทานโวสคฺคุปฏฺฐาเนกตฺตนฺติ ปาโฐ สุนฺทรตโร, โส เอวโตฺถฯ เอเตน ปทฺทฺธารวเสน จาคานุสฺสติสมาธิ วุโตฺตฯ ปทฺทฺธารวเสน วุโตฺตปิ เจส อิตเรสํ ติณฺณมฺปิ เอกตฺตานํ อุปนิสฺสยปจฺจโย โหติ, ตสฺมา อิธ นิทฺทิฏฺฐนฺติ วทนฺติฯ วิสาขาปิ หิ มหาอุปาสิกา อาห – ''อิธ, ภเนฺต, ทิสาสุ วสฺสํวุฏฺฐา ภิกฺขู สาวตฺถึ อาคจฺฉิสฺสนฺติ ภควนฺตํ ทสฺสนาย, เต ภควนฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉิสฺสนฺติ 'อิตฺถนฺนาโม, ภเนฺต, ภิกฺขุ กาลงฺกโต, ตสฺส กา คติ, โก อภิสมฺปราโย'ติ? ตํ ภควา พฺยากริสฺสติ โสตาปตฺติผเล วา สกทาคามิผเล วา อนาคามิผเล วา อรหเตฺต วาฯ ตฺยาหํ อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉิสฺสามิ 'อาคตปุพฺพา นุ โข, ภเนฺต, เตน อเยฺยน สาวตฺถี'ติ? สเจ เม วกฺขนฺติ 'อาคตปุพฺพา เตน ภิกฺขุนา สาวตฺถี'ติฯ นิฏฺฐเมตฺถ คจฺฉิสฺสามิ นิสฺสํสยํ ปริภุตฺตํ เตน อเยฺยน วสฺสิกสาฏิกา วา อาคนฺตุกภตฺตํ วา คมิกภตฺตํ วา คิลานภตฺตํ วา คิลานุปฏฺฐากภตฺตํ วา คิลานเภสชฺชํ วา ธุวยาคุ วาติฯ ตสฺสา เม ตทนุสฺสรนฺติยา ปาโมชฺชํ ชายิสฺสติ, ปมุทิตาย ปีติ ชายิสฺสติ, ปีติมนาย กาโย ปสฺสมฺภิสฺสติ, ปสฺสทฺธกายา สุขํ เวทยิสฺสามิ, สุขินิยา จิตฺตํ สมาธิยิสฺสติ, สา เม ภวิสฺ

สติ อินฺทฺริยภาวนา พลภาวนา โพชฺฌงฺคภาวนา’’ติ (มหาว. ๓๕๑)ฯ อถ วา เอกเตฺตสุ ปฐมํ อุปจารสมาธิวเสน วุตฺตํ, ทุติยํ อปฺปนาสมาธิวเสน, ตติยํ วิปสฺสนาวเสน, จตุตฺถํ มคฺคผลวเสนาติ เวทิตพฺพํฯ สมถสฺส นิมิตฺตํ **สมถนิมิตฺตํ**ฯ วโย ภโงฺค เอว ลกฺขณํ **วยลกฺขณํฯ นิโรโธ** นิพฺพานํฯ เสสเมเตสุ ตีสุ วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพํฯ

จาคาธิมุตฺตานนฺติ ทาเน อธิมุตฺตานํฯ **อธิจิตฺต**นฺติ วิปสฺสนาปาทกสมาธิฯ **วิปสฺสกาน**นฺติ ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ตีหิ อนุปสฺสนาหิ สงฺขาเร วิปสฺสนฺตานํฯ **อริยปุคฺคลาน**นฺติ อฏฺฐนฺนํฯ ทุติยาทีนิ ตีณิ เอกตฺตานิ อานาปานสฺสติวเสน เสสกมฺมฏฺฐานวเสน จ ยุชฺชนฺติฯ **จตูหิ ฐาเนหี**ติ จตูหิ การเณหิฯ สมาธิวิปสฺสนามคฺคผลานํ วเสน ‘‘เอกตฺตคตํ จิตฺตํ ปฏิปทาวิสุทฺธิปกฺขนฺทเญฺจว โหติ อุเปกฺขานุพฺรูหิตญฺจ ญาเณน จ สมฺปหํสิต’’นฺติ อุเทฺทสปทานิฯ ‘‘ปฐมสฺส ฌานสฺส โก อาที’’ติอาทีนิ เตสํ อุเทฺทสปทานํ วิตฺถาเรตุกมฺยตาปุจฺฉาปุพฺพงฺคมานิ นิเทฺทสปทานิฯ ตตฺถ **ปฏิปทาวิสุทฺธิปกฺขนฺทน**นฺติ ปฏิปทา เอว นีวรณมลวิโสธนโต วิสุทฺธิ, ตํ ปฏิปทาวิสุทฺธิํ ปกฺขนฺทํ ปวิฏฺฐํฯ **อุเปกฺขานุพฺรูหิต**นฺติ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย พฺรูหิตํ วฑฺฒิตํฯ **ญาเณน จ สมฺปหํสิต**นฺติ ปริโยทาปเกน ญาเณน สมฺปหํสิตํ ปริโยทาปิตํ วิโสธิตํฯ **ปฏิปทาวิสุทฺธิ** นาม สสมฺภาริโก อุปจาโร, **อุเปกฺขานุพฺรูหนา** นาม อปฺปนา, **สมฺปหํสนา** นาม ปจฺจเวกฺขณาติ เอวเมเก วณฺณยนฺติฯ ยสฺมา ปน ‘‘เอกตฺตคตํ จิตฺตํ ปฏิปทาวิสุทฺธิปกฺขนฺทเญฺจว โหตี’’ติอาทิ วุตฺตํ, ตสฺมา อโนฺตอปฺปนายเมว อาคมนวเสน ปฏิปทาวิสุทฺธิ, ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย กิจฺจวเสน อุเปกฺขานุพฺรูหนา, ธมฺมานํ อนติวตฺตนาทิภาวสาธเนน ปริโยทาปกสฺส ญาณสฺส กิจฺจนิปฺผตฺติวเสน สมฺปหํสนา เวทิตพฺพาฯ กถํ? ยสฺมิญฺหิ วาเร อปฺปนา อุปฺปชฺชติ, ตสฺมิํ โย นีวรณสงฺขาโต กิเลสคโณ ตสฺส ฌานสฺส ปริปโนฺถ, ตโต จิตฺตํ วิสุชฺฌติ, วิสุทฺธตฺตา อาวรณวิรหิตํ หุตฺวา มชฺฌิมํ สมถนิมิตฺตํ ปฏิปชฺชติฯ **มชฺฌิมํ สมถนิมิตฺตํ** นาม สมปฺปวโตฺต อปฺปนาสมาธิเยวฯ ตทนนฺตรํ ปน ปุริมจิตฺตํ เอกสนฺตติปริณามนเยน ตถตฺตํ อุปคจฺฉมานํ มชฺฌิมํ สมถนิมิตฺตํ **ปฏิปชฺชติ** นามฯ เอวํ **ปฏิปนฺนตฺตา** ตถตฺตุปคมเนน **ตตฺถ ปกฺขนฺทติ** นามฯ เอวํ ตาว ปุริมจิเตฺต วิชฺชมานาการนิปฺผาทิกา ปฐมสฺส ฌานสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยว อาคมนวเสน ปฏิปทาวิสุทฺธิ เวทิตพฺพาฯ เอวํ วิสุทฺธสฺส ปน ตสฺส ปุน วิโสเธตพฺพาภาวโต วิโสธเน พฺยาปารํ อกโรโนฺต **วิสุทฺธํ จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขติ** นามฯ สมถภาวูปคมเนน สมถปฏิปนฺนสฺส ปุน สมาทาเน พฺยาปารํ อกโรโนฺต **สมถปฏิปนฺนํ อชฺฌุเปกฺขติ** นามฯ สมถปฏิปนฺนภาวโต เอว จสฺส กิเลสสํสคฺคํ ปหาย เอกเตฺตน อุปฏฺฐิตสฺส ปุน เอกตฺตุปฏฺฐาเน พฺยาปารํ อกโรโนฺต **เอกตฺตุปฏฺฐานํ อชฺฌุเปกฺขติ** นามฯ เอวํ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย กิจฺจวเสน อุเปกฺขานุพฺรูหนา เวทิตพฺพาฯ

เย ปเนเต เอวํ อุเปกฺขานุพฺรูหิเต ตตฺถ ชาตา สมาธิปญฺญาสงฺขาตา ยุคนทฺธธมฺมา อญฺญมญฺญํ อนติวตฺตมานา หุตฺวา ปวตฺตา, ยานิ จ สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ นานากิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติรเสน เอกรสานิ หุตฺวา ปวตฺตานิ, ยํ เจส ตทุปคํ เตสํ อนติวตฺตนเอกรสภาวานํ อนุจฺฉวิกํ วีริยํ วาหยติ, ยา จสฺส ตสฺมิํ ขเณ ปวตฺตา อาเสวนา, สเพฺพปิ เต อาการา ยสฺมา ญาเณน สํกิเลสโวทาเนสุ ตํ ตํ อาทีนวญฺจ อานิสํสญฺจ ทิสฺวา ตถา ตถา สมฺปหํสิตตฺตา วิโสธิตตฺตา ปริโยทาปิตตฺตา นิปฺผนฺนา, ตสฺมา ธมฺมานํ อนติวตฺตนาทิภาวสาธเนน ปริโยทาปกสฺส ญาณสฺส กิจฺจนิปฺผตฺติวเสน สมฺปหํสนา เวทิตพฺพาติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ยสฺมา อุเปกฺขาวเสน ญาณํ ปากฏํ โหติ, ยถาห – ‘‘ตถาปคฺคหิตํ จิตฺตํ สาธุกํ อชฺฌุเปกฺขติ, อุเปกฺขาวเสน ปญฺญาวเสน ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติฯ อุเปกฺขาวเสน นานตฺตกิเลเสหิ จิตฺตํ วิมุจฺจติ, วิโมกฺขวเสน ปญฺญาวเสน ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติฯ วิมุตฺตตฺตา เต ธมฺมา เอกรสา โหนฺติ,

เอกรสเฏฺฐน ภาวนา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๐๑)ฯ ตสฺมา ญาณกิจฺจภูตา **สมฺปหํสนา ปริโยสาน**นฺติ วุตฺตาฯ

เอวํ ติวตฺตคตนฺติอาทีนิ ตเสฺสว จิตฺตสฺส โถมนวจนานิฯ ตตฺถ **เอวํ ติวตฺตคต**นฺติ เอวํ ยถาวุเตฺตน วิธินา ปฏิปทาวิสุทฺธิปกฺขนฺทนอุเปกฺขานุพฺรูหนาญาณสมฺปหํสนาวเสน ติวิธภาวํ คตํฯ **วิตกฺกสมฺปนฺน**นฺติ กิเลสโกฺขภวิรหิตตฺตา วิตเกฺกน สุนฺทรภาวํ ปนฺนํ คตํฯ **จิตฺตสฺส อธิฏฺฐานสมฺปนฺน**นฺติ ตสฺมิํเยว อารมฺมเณ จิตฺตสฺส นิรนฺตรปฺปวตฺติสงฺขาเตน อธิฏฺฐาเนน สมฺปนฺนํ อนูนํฯ ยถา อธิฏฺฐานวสิยํ อธิฏฺฐานนฺติ ฌานปฺปวตฺติ, ตถา อิธาปิ จิตฺตสฺส อธิฏฺฐานนฺติ จิเตฺตกคฺคตาปิ ยุชฺชติฯ เตน หิ เอกสฺมิํเยว อารมฺมเณ จิตฺตํ อธิฏฺฐาติ, น เอตฺถ วิกฺขิปตีติฯ ‘‘สมาธิสมฺปนฺน’’นฺติ วิสุํ วุตฺตตฺตา ปน วุตฺตนเยเนว คเหตพฺพํฯ อถ วา สมาธิเสฺสว ฌานสงฺคหิตตฺตา **จิตฺตสฺส อธิฏฺฐานสมฺปนฺน**นฺติ ฌานงฺคปญฺจกวเสน วุตฺตํฯ **สมาธิสมฺปนฺน**นฺติ อินฺทฺริยสงฺคหิตตฺตา อินฺทฺริยปญฺจกวเสน, ทุติยชฺฌานาทีสุ ปน อลพฺภมานานิ ปทานิ ปหาย ลพฺภมานกวเสน **ปีติสมฺปนฺน**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ

อนิจฺจานุปสฺสนาทีสุ อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ วิตกฺกาทโย ปริปุณฺณาเยว ตาสํ กามาวจรตฺตาฯ เอตาสุ จ อปฺปนาย อภาวโต ปฏิปทาวิสุทฺธิอาทโย ขณิกสมาธิวเสน โยเชตพฺพาฯ จตูสุ มเคฺคสุ ปฐมชฺฌานิกวเสน วิตกฺกาทีนํ ลพฺภนโต ลพฺภมานกวเสเนว วิตกฺกาทโย ปริปุณฺณา วุตฺตาฯ ทุติยชฺฌานิกาทีสุ หิ มเคฺคสุ วิตกฺกาทโย ฌาเนสุ วิย ปริหายนฺตีติฯ เอตฺตาวตา เตรส โวทานญาณานิ วิตฺถารโต นิทฺทิฏฺฐานิ โหนฺติฯ กถํ? เอกฏฺฐาเน สมาทหเนน ตเตฺถว อธิมุจฺจเนน โกสชฺชปฺปชหเนน อุทฺธจฺจปฺปชหเนน ราคปฺปชหเนน พฺยาปาทปฺปชหเนน สมฺปยุตฺตานิ ฉ ญาณานิ, จตูหิ เอกเตฺตหิ สมฺปยุตฺตานิ จตฺตาริ ญาณานิ, ปฏิปทาวิสุทฺธิอุเปกฺขานุพฺรูหนาสมฺปหํสนาหิ สมฺปยุตฺตานิ ตีณิ ญาณานีติ เอวํ เตรส ญาณานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ

๑๕๙. เอวํ สเนฺตปิ อานาปานสฺสติสมาธิภาวนาวเสน เตสํ นิปฺผตฺติํ ทเสฺสตุกาโม ตานิ ญาณานิ อนิคเมตฺวาว **นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา**ติอาทินา นเยน โจทนาปุพฺพงฺคมํ อานาปานสฺสติสมาธิภาวนาวิธิํ ทเสฺสตฺวา อเนฺต ตานิ ญาณานิ นิคเมตฺวา ทเสฺสสิฯ ตตฺถ **นิมิตฺตํ** วุตฺตเมวฯ **อนารมฺมณาเมกจิตฺตสฺสา**ติ อนารมฺมณา เอกจิตฺตสฺสฯ ม-กาโร ปเนตฺถ ปทสนฺธิกโรฯ อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺสาติปิ ปาโฐ, เอกสฺส จิตฺตสฺส อารมฺมณํ น ภวนฺตีติ อโตฺถฯ **ตโย ธเมฺม**ติ นิมิตฺตาทโย ตโย ธเมฺมฯ **ภาวนา**ติ อานาปานสฺสติสมาธิภาวนาฯ **กถ**นฺติ ปฐมํ วุตฺตาย โจทนาคาถาย อนนฺตรํ วุตฺตาย ปริหารคาถาย อตฺถํ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาฯ **น จิเม**ติ น จ อิเมฯ น จเมติปิ ปาโฐ, โสเยว ปทเจฺฉโทฯ กถํ น จ อวิทิตา โหนฺติ, กถํ น จ จิตฺตํ วิเกฺขปํ คจฺฉตีติ เอวํ กถํ สโทฺท เสเสหิ ปญฺจหิ โยเชตโพฺพฯ **ปธานญฺจ ปญฺญายตี**ติ อานาปานสฺสติสมาธิภาวนารมฺภกํ วีริยํ สนฺทิสฺสติฯ วีริยญฺหิ ปทหนฺติ เตนาติ ปธานนฺติ วุจฺจติฯ **ปโยคญฺจ สาเธตี**ติ นีวรณวิกฺขมฺภกํ ฌานญฺจ โยคี นิปฺผาเทติฯ ฌานญฺหิ นีวรณวิกฺขมฺภนาย ปยุญฺชียตีติ ปโยโคติ วุตฺตํฯ **วิเสสมธิคจฺฉตี**ติ สํโยชนปฺปหานกรํ มคฺคญฺจ ปฏิลภติฯ มโคฺค หิ สมถวิปสฺสนานํ อานิสํสตฺตา วิเสโสติ วุโตฺตฯ วิเสสสฺส จ ปมุขภูตตฺตา จ-กาเรน สมุจฺจโย นกโตฯ

อิทานิ ตํ ปุจฺฉิตมตฺถํ อุปมาย สาเธเนฺต **เสยฺยถาปิ รุโกฺข**ติอาทิมาหฯ ตสฺสโตฺถ – ยถา นาม กกเจน ผาลนตฺถํ วาสิยา ตจฺฉิตฺวา รุกฺข ผาลนกาเล นิจฺจลภาวตฺถํ **สเม** ภูมิปเทเส ปโยคกฺขมํ กตฺวา ฐปิโตฯ **กกเจนา**ติ หตฺถกกเจนฯ **อาคเต**ติ รุกฺขํ ผุสิตฺวา อตฺตโน สมีป

ภาคํ อาคเตฯ **คเต**ติ รุกฺขํ ผุสิตฺวา ปรภาคํ คเตฯ วา-สโทฺท สมุจฺจยโตฺถฯ **น อวิทิตา โหนฺตี**ติ รุเกฺข กกจทเนฺตหิ ผุฎฺฐํ ปุริเสน เปกฺขมานํ ฐานํ อปฺปตฺวา เตสํ อาคมนคมนาภาวโต สเพฺพปิ กกจทนฺตา วิทิตาว โหนฺติฯ **ปธาน**นฺติ รุกฺขเจฺฉทนวีริยํฯ **ปโยค**นฺติ รุกฺขเจฺฉทนกิริยํฯ ''วิเสสมธิคจฺฉตี''ติ วจนํ อุปมาย นตฺถิฯ **อุปนิพนฺธนา นิมิตฺต**นฺติ อุปนิพนฺธนาย สติยา นิมิตฺตภูตํ การณภูตํ นาสิกคฺคํ วา มุขนิมิตฺตํ วาฯ อุปนิพนฺธติ เอตาย อารมฺมเณ จิตฺตนฺติ อุปนิพนฺธนา นาม สติฯ **นาสิกเคฺค วา**ติ ทีฆนาสิโก นาสิกเคฺคฯ **มุขนิมิเตฺต วา**ติ รสฺสนาสิโก อุตฺตโรเฎฺฐฯ อุตฺตโรโฎฺฐ หิ มุเข สติยา นิมิตฺตนฺติ มุขนิมิตฺตนฺติ วุโตฺตฯ **อาคเต**ติ ผุฎฺฐฎฺฐานโต อพฺภนฺตรํ อาคเตฯ **คเต**ติ ผุฎฺฐฎฺฐานโต พหิทฺธา คเตฯ **น อวิทิตา โหนฺตี**ติ ผุสนฎฺฐานํ อปฺปตฺวา อสฺสาสปสฺสาสานํ อาคมนคมนาภาวโต สเพฺพปิ เต วิทิตา เอว โหนฺติฯ **กมฺมนิยํ โหตี**ติ เยน วีริเยน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ กมฺมนิยํ ภาวนากมฺมกฺขมํ ภาวนากมฺมโยคฺคํ โหติฯ **อิทํ วีริยํ ปธานํ** นามาติ ผเลน การณํ วุตฺตํ โหติฯ **อุปกฺกิเลสา ปหียนฺตี**ติ วิกฺขมฺภนวเสน นีวรณานิ ปหียนฺติฯ **วิตกฺกา วูปสมฺมนฺตี**ติ นานารมฺมณจาริโน อนวฎฺฐิตา วิตกฺกา อุปสมํ คจฺฉนฺติฯ เยน ฌาเนน อุปกฺกิเลสา ปหียนฺติ, วิตกฺกา วูปสมฺมนฺติฯ **อยํ ปโยโค**ติ ปโยคมเปกฺขิตฺวา ปุลฺลิงฺคนิเทฺทโส กโตฯ **สโญฺญชนา ปหียนฺตี**ติ ตํตํมคฺควชฺฌา สโญฺญชนา สมุเจฺฉทปฺปหาเนน ปหียนฺติฯ **อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺตี**ติ ปหีนานํ ปุน อนุปฺปตฺติธมฺมกตฺตา วิคโต อุปฺปาทโนฺต วา วยโนฺต วา เอเตสนฺติ พฺยนฺตา, ปุเพฺพ อพฺยนฺตา พฺยนฺตา โหนฺตีติ พฺยนฺตีโหนฺติ, วินสฺสนฺตีติ อโตฺถฯ สโญฺญชนปฺปหานํ อนุสยปฺปหาเนน โหติ, น อญฺญถาติ ทสฺสนตฺถํ อนุสยปฺปหานมาหฯ เยน มเคฺคน สโญฺญชนา ปหียนฺติ อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺติ, **อยํ วิเสโส**ติ อโตฺถฯ จตฺตฺถจตุเกฺก อริยมคฺคสฺสาปิ นิทฺทิฎฺฐตฺตา อิธ อริยมโคฺค วุโตฺตฯ เอกจิตฺตสฺส อารมฺมณทฺวยาภาวสฺส อวุเตฺตปิ สิทฺธตฺตา ตํ อวิสฺสเชฺชตฺวาว **เอวํ อิเม ตโย ธมฺมา เอกจิตฺตสฺส อารมฺมณา น โหนฺตี**ติ นิคมนํ กตํฯ

๑๖๐. อิทานิ ตํ ภาวนาสิทฺธิสาธกํ โยคาวจรํ ถุนโนฺต **อานาปานสฺสติ ยสฺสา**ติ คาถํ วตฺวา ตสฺสา นิเทฺทสมาหฯ ตตฺถ อานาปานสฺสติโย **ยถา พุเทฺธน เทสิตา,** ตถา **ปริปุณฺณา สุภาวิตา อนุปุพฺพํ ปริจิตา** ยสฺส อตฺถิ สํวิชฺชนฺติฯ **โส อิมํ โลกํ ปภาเสติ**ฯ กึ วิย? **อพฺภา มุโตฺตว จนฺทิมา** ยถา อพฺภาทีหิ มุโตฺต จนฺทิมา อิมํ โอกาสโลกํ ปภาเสติ, ตถา โส โยคาวจโร อิมํ ขนฺธาทิโลกํ ปภาเสตีติ คาถาย สมฺพโนฺธฯ ''อพฺภา มุโตฺตว จนฺทิมา''ติ จ ปทสฺส นิเทฺทเส มหิกาทีนมฺปิ วุตฺตตฺตา เอตฺถ อาทิสทฺทโลโป กโตติ เวทิตโพฺพฯ คาถานิเทฺทเส **โน ปสฺสาโส โน อสฺสาโส**ติ โส โสเยว อโตฺถ ปฎิเสเธน วิเสเสตฺวา วุโตฺตฯ **อุปฎฺฐานํ สตี**ติ อสมฺมุสฺสนตาย ตเมว อสฺสาสํ อุปคนฺตฺวา ฐานํ สติ นามาติ อโตฺถฯ ตถา **ปสฺสาสํ**ฯ เอตฺตาวตา อานาปาเนสุ สติ อานาปานสฺสตีติ อโตฺถ วุโตฺต โหติฯ

อิทานิ สติวเสเนว ''ยสฺสา''ติ วุตฺตํ ปุคฺคลํ นิทฺทิสิตุกาโม **โย อสฺสสติ, ตสฺสุปฎฺฐาติฯ โย ปสฺสสติ, ตสฺสุปฎฺฐาตี**ติ วุตฺตํฯ โย อสฺสสติ, ตสฺส สติ อสฺสาสํ อุปคนฺตฺวา ติฎฺฐติฯ โย ปสฺสสติ, ตสฺส สติ ปสฺสาสํ อุปคนฺตฺวา ติฎฺฐตีติ อโตฺถฯ **ปริปุณฺณา**ติ ฌานวิปสฺสนามคฺคปรมฺปราย อรหตฺตมคฺคปฺปตฺติยา ปริปุณฺณาฯ เตเยว หิ ฌานวิปสฺสนามคฺคธเมฺม สนฺธาย **ปริคฺคหเฎฺฐนา**ติอาทิมาหฯ เต หิ ธมฺมา อิมินา โยคินา ปริคฺคยฺหมานตฺตา ปริคฺคหา, เตน **ปริคฺคหเฎฺฐน ปริปุณฺณา**ฯ ตตฺถ สเพฺพสํ จิตฺตเจตสิกานํ อญฺญมญฺญปริวารตฺตา **ปริวารเฎฺฐน ปริปุณฺณา**ฯ ภาวนาปาริปูริวเสน **ปริปูรเฎฺฐน ปริปุณฺณาฯ จตโสฺส ภาวนา**ติอาทีนิ สุภาวิตาติ วุตฺตปทสฺส อตฺถวเสน วุตฺตานิฯ จตโสฺส ภาวนา เหฎฺฐา วุตฺตาเยวฯ **ยานีกตา**ติ ยุตฺตยานสทิสา กตาฯ **วตฺถุกตา**ติ ปติฎฺฐเฎฺฐน วตฺถุสทิสา กตาฯ **อนุฎฺฐิตา**ติ ปจฺจุปฎฺฐิตาฯ **ปริจิตา**ติ สมนฺตโต จิตา อุปจิตาฯ **สุสมารทฺธา**ติ สุฎฺฐุ สมารทฺธา สุกตาฯ **ยตฺถ ยตฺถ อากงฺข**

ตีติ เยสุ เยสุ ฌาเนสุ ยาสุ ยาสุ วิปสฺสนาสุ สเจ อิจฺฉติฯ **ตตฺถ ตตฺถา**ติ เตสุ เตสุ ฌาเนสุ ตาสุ ตาสุ วิปสฺสนาสุฯ **วสิปฺปตฺโต**ติ วสีภาวํ พหุภาวํ ปตฺโตฯ **พลปฺปตฺโต**ติ สมถวิปสฺสนา พลปฺปตฺโตฯ **เวสารชฺชปฺปตฺโต**ติ วิสารทภาวํ ปฏุภาวํ ปตฺโตฯ **เต ธมฺมา**ติ สมถวิปสฺสนา ธมฺมาฯ **อาวชฺชนปฏิพทฺธา**ติ อาวชฺชนายตฺตา, อาวชฺชิตมตฺเตเยว ตสฺส สนฺตาเนน, ญาเณน วา สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ อตฺโถฯ **อากงฺขปฏิพทฺธา**ติ รุจิอายตฺตา, โรจิตมตฺเตเยว วุตฺตนเยน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ อตฺโถฯ **มนสิกาโร** ปเนตฺถ อาวชฺชนาย จิตฺตุปฺปาโทฯ อากงฺขนาย เววจนวเสน อตฺถวิวรณตฺถํ วุตฺโตฯ **เตน วุจฺจติ ยานีกตา**ติ เอวํ กตตฺตาเยว เต ยุตฺตยานสทิสา กตา โหนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ

ยสฺมึ ยสฺมึ วตฺถุสฺมินฺติ โสฬสสุ วตฺถูสุ เอเกกสฺมึฯ **สฺวาธิฏฺฐิต**นฺติ สุปฺปติฏฺฐิตํฯ **สูปฏฺฐิตา**ติ สุฏฺฐุ อุปฏฺฐิตาฯ สมฺปยุตฺตจิตฺตสตีนํ สเหว สกสกกิจฺจกรณโต อนุโลมปฏิโลมวเสน โยเชตฺวา เต เทฺว ธมฺมา ทสฺสิตาฯ **เตน วุจฺจติ วตฺถุกตา**ติ เอวํ ภูตตฺตาเยว กตปติฏฺฐา โหนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ **เยน เยน จิตฺตํ อภินีหรตี**ติ ปุพฺพปฺปวตฺติโต อปเนตฺวา ยตฺถ ยตฺถ ภาวนาวิเสเส จิตฺตํ อุปเนติฯ **เตน เตน สติ อนุปริวตฺตตี**ติ ตสฺมึ ตสฺมึเยว ภาวนาวิเสเส สติ อนุกูลา หุตฺวา ปุพฺพปฺปวตฺติโต นิวตฺติตฺวา ปวตฺตติฯ ‘‘เยน, เตนา’’ติ เจตฺถ ‘‘เยน ภควา เตนุปสงฺกมี’’ติอาทีสุ (ขุ. ปา. ๕.๑; สุ. นิ. มงฺคลสุตฺต) วิย ภุมฺมโตฺถ เวทิตพฺโพฯ **เตน วุจฺจติ อนุฏฺฐิตา**ติ เอวํ กรณโตเยว ตํ ตํ ภาวนํ อนุคนฺตฺวา ฐิตา โหนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ อานาปานสฺสติยา สติปธานตฺตา วตฺถุกตานุฏฺฐิตปเทสุ สติยา สห โยชนา กตาติ เวทิตพฺพาฯ

ยสฺมา ปน ปริปุณฺณาเยว ปริจิตา โหนฺติ วฑฺฒิตา ลทฺธาเสวนา, ตสฺมา ‘‘ปริปุณฺณา’’ติปเท วุตฺตา ตโย อตฺถา ‘‘ปริจิตา’’ติปเทปิ วุตฺตา, จตุตฺโถ วิเสสโตฺถปิ วุตฺโตฯ ตตฺถ **สติยา ปริคฺคณฺหนฺโต**ติ สมฺปยุตฺตาย, ปุพฺพภาคาย วา สติยา ปริคฺคเหตพฺเพ ปริคฺคณฺหนฺโต โยคีฯ **ชินาติ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม**ติ สมุจฺเฉทวเสน ลามเก กิเลเส ชินาติ อภิภวติฯ อยญฺจ ปุคฺคลาธิฏฺฐานา ธมฺมเทสนาฯ ธมฺมสฺส หิ ชินเนตสฺส ตํธมฺมสมงฺคีปุคฺคโลปิ ชินาติ นามฯ เต จ ธมฺมา สตึ อวิหาย อตฺตโน ปวตฺติกฺขเณ ชินิตฺมารทฺธา ชิตาติ วุจฺจนฺติ ยถา ‘‘ภุญฺชิตุมารโทฺธ ภุโตฺต’’ติ วุจฺจติฯ ลกฺขณํ ปเนตฺถ สทฺทสตฺถโต เวทิตพฺพํฯ เอวํ สเนฺตปิ ‘‘ปริชิตา’’ติ วตฺตเพฺพ ช-การสฺส จ-การํ กตฺวา ‘‘ปริจิตา’’ติ วุตฺตํ, ยถา สมฺมา คโท อสฺสาติ สุคโตติ อตฺถวิกปฺเป ท-การสฺส ต-กาโร นิรุตฺติลกฺขเณน กโต, เอวมิธาปิ เวทิตโพฺพฯ อิมสฺมึ อตฺถวิกเปฺป ปริจิตาติ ปทํ กตฺตุสาธนํ, ปุริมานิ ตีณิ กมฺมสาธนานิฯ

จตฺตาโร สุสมารทฺธาติ จตฺตาโร สุสมารทฺธตฺถาติ วุตฺตํ โหติ, อตฺถสทฺทสฺส โลโป ทฏฺฐโพฺพฯ สุสมารทฺธาติ ปทสฺส อตฺถาปิ หิ อิธ สุสมารทฺธาติ วุตฺตาติ เวทิตพฺพา, สุสมารทฺธธมฺมา วาฯ จตุรตฺถเภทโต จตฺตาโรติ วุตฺตาติ เวทิตพฺพา, น ธมฺมเภทโตฯ ยสฺมา ปน สุภาวิตาเยว สุสมารทฺธา โหนฺติ, น อเญฺญ, ตสฺมา ตโย ภาวนตฺถา อิธาปิ วุตฺตาฯ อาเสวนโตฺถปิ ตีสุ วุเตฺตสุ วุโตฺตเยว โหติ, ตสฺมา ตํ อวตฺวา ตปฺปจฺจนีกานํ สุสมูหตโตฺถ วุโตฺตฯ ปจฺจนีกสมุคฺฆาเตน หิ อารทฺธปริโยสานํ ปญฺญายติ, เตน สุสมารทฺธสฺส สิขาปฺปโตฺต อโตฺถ วุโตฺต โหติฯ ตตฺถ **ตปฺปจฺจนีกาน**นฺติ เตสํ ฌานวิปสฺสนามคฺคานํ ปฏิปกฺขภูตานํฯ **กิเลสาน**นฺติ กามจฺฉนฺทาทีนํ นิจฺจสญฺญาทิสมฺปยุตฺตานํ สกฺกายทิฏฺฐาทีนญฺจฯ **สุสมูหตตฺตา**ติ วิกฺขมฺภนตทงฺคสมุจฺเฉทวเสน สุฏฺฐุ สมูหตตฺตา นาสิตตฺตาฯ โปตฺถเกสุ ปน ‘‘สุสมุคฺฆาตตฺตา’’ติ ลิขนฺติ, ตํ น สุนฺทรํฯ

๑๖๑. ปุน ตเสฺสว ปทสฺส อญฺญมฺปิ อตฺถวิกปฺปํ ทเสฺสนฺโต **สุสม**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ตตฺถ ชาตา**ติ ตสฺมึ สิขาปฺปตฺตภาวนาวิเสเส ชาตาฯ **อนวชฺชา**ติ กิเลสานํ อารมฺมณภาวานุปคมเนน กิเลสโทสวิรหิตาฯ **กุสลา**ติ ชาติวเสน กุสลาฯ **โพธิปกฺขิยา**ติ พุชฺฌนฏฺฐีน โพธีติ ลทฺธนามสฺส อริยสฺส ปเกฺข ภวตฺตา โพธิปกฺขิยาฯ **ปเกฺข ภวตฺตา**ติ หิ อุปการภาเวฐิตตฺตาฯ เต จ ‘‘จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, จตฺตาโร อิทฺธิปาทา, ปญฺจินฺทฺริยานิ, ปญฺจ พลานิ, สตฺต โพชฺฌงฺคา, อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค’’ติ (ม. นิ. ๓.๓๕; จูฬนิ. เมตฺตคูมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๒๒; มิ. ป. ๕.๔.๑) สตฺตตึส ธมฺมาฯ **อิทํ สม**นฺติ อิทํ มคฺคกฺขเณ ธมฺมชาตํ สมุเจฺฉทวเสน กิเลเส สเมติ วินาเสตีติ สมํ นามฯ **นิโรโธ นิพฺพาน**นฺติ ทุกฺขนิโรธตฺตา นิโรโธ, วานสงฺขาตาย ตณฺหาย อภาวา นิพฺพานํฯ **อิทํ สุสม**นฺติ อิทํ นิพฺพานํ สพฺพสงฺขตวิสมาปคตตฺตา สุฏฺฐุ สมนฺติ สุสมํ นามฯ **ญาต**นฺติ โพธิปกฺขิยสงฺขาตํ สมํ อสโมฺมหโต ญาเณน ญาตํ, นิพฺพานสงฺขาตํ สุสมํ อารมฺมณโต ญาเณน ญาตํฯ ตเทว ทฺวยํ เตเนว จกฺขุนา วิย **ทิฏฺฐํฯ วิทิต**นฺติ ตเทว ทฺวยํ สนฺตาเน อุปฺปาทเนน อารมฺมณกรเณน จ ปฏิลทฺธํฯ ญาตํ วิย ปญฺญาย **สจฺฉิกตํ ผสฺสิตญฺจ**ฯ ‘‘อสลฺลีนํ อสมฺมุฏฺฐา อสารโทฺธ เอกคฺค’’นฺติ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปทสฺส อตฺถปฺปกาสนํฯ ตตฺถ **อารทฺธ**นฺติ ปฏฺฐปิตํฯ **อสลฺลีน**นฺติ อสงฺกุจิตํฯ **อุปฏฺฐิตา**ติ อุปคนฺตฺวา ฐิตาฯ **อสมฺมุฏฺฐา**ติ อวินฏฺฐาฯ **ปสฺสโทฺธ**ติ นิพฺพุโตฯ **อสารโทฺธ**ติ นิทฺทรโถฯ **สมาหิต**นฺติ สมํ ฐปิตํฯ **เอกคฺค**นฺติ อวิกฺขิตฺตํฯ

‘‘จตฺตาโร สุสมารทฺธา’’ติอาทิ สกลสฺส สุสมารทฺธวจนสฺส มูลโตฺถฯ ‘‘อตฺถิ สม’’นฺติ อาทิ ปน สุสมวจนสฺส, ‘‘ญาต’’นฺติอาทิ อารทฺธวจนสฺส วิกปฺปตฺถาฯ ตตฺถายํ ปทตฺถสํสนฺทนา – ‘‘สมา จ สุสมา จ สมสุสมา’’ติ วตฺตเพฺพ เอกเทสสรูเปกเสสํ กตฺวา ‘‘สุสมา’’ อิเจฺจว วุตฺตา ยถา นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปนฺติฯ ‘‘อิทํ สมํ, อิทํ สุสม’’นฺติ ปน อนญฺญาเปกฺขํ กตฺวา นปุํสกวจนํ กตํฯ ยสฺมา ปน ญาตมฺปิ ทิฏฺฐนฺติ วุจฺจติ, ทิฏฺฐญฺจ อารทฺธญฺจ อตฺถโต เอกํฯ วิทิตสจฺฉิกตผสฺสิตานิ ปน ญาตเววจนานิ, ตสฺมา ญาตนฺติ อารทฺธโตฺถเยว วุโตฺต โหติฯ

อารทฺธํ โหติ วีริยํ อสลฺลีนนฺติ อยํ ปน อารทฺธวจนสฺส อุชุกโตฺถเยวฯ **อุปฏฺฐิตา สตี**ติ อาทีนิ ปน สมฺปยุตฺตวีริยสฺส อุปการกธมฺมทสฺสนตฺถํ วุตฺตานิ, น อารทฺธวจนสฺส อตฺถทสฺสนตฺถํฯ ปุริเมน อเตฺถน สุฏฺฐุ สมารทฺธาติ สุสมารทฺธา จ, อิมินา อเตฺถน สุสมา อารทฺธาติ สุสมารทฺธา จ เอกเสเส กเต ‘‘สุสมารทฺธา’’ติ วุจฺจนฺติฯ อิมมตฺถํ ปริคฺคเหตฺวา ‘‘เตน วุจฺจติ สุสมารทฺธา’’ติ วุตฺตํฯ

อนุปุพฺพนฺติ ยถานุกฺกเมนาติ อโตฺถ, ปุพฺพํ ปุพฺพํ อนูติ วุตฺตํ โหติฯ **ทีฆํ อสฺสาสวเสนา**ติ ทีฆนฺติ วุตฺตอสฺสาสวเสนฯ **ปุริมา ปุริมา**ติ ปุริมา ปุริมา สติฯ เอเตน ปุพฺพนฺติปทสฺส อโตฺถ วุโตฺต โหติฯ **ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา**ติ สติเยวฯ เอเตน อนูติปทสฺส อโตฺถ วุโตฺต โหติฯ อุภเยน ปุพฺพญฺจ อนุ จ ปริจิตาติ อโตฺถ วุโตฺต โหติฯ อุปริ โสฬส วตฺถูนิ วิตฺถาเรตฺวา วจนโต อิธ สงฺขิปิตฺวา ‘‘ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี’’ติ อนฺติมเมว ทสฺสิตํฯ ยสฺมา สิขาปฺปตฺตภาวนสฺส สพฺพาปิ อานาปานสฺสติโย ปุนปฺปุนํ ยถารุจิ ปวตฺตนโต อนุปริจิตาปิ โหนฺติฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘อญฺญมญฺญํ ปริจิตา เจว โหนฺติ อนุปริจิตา จา’’ติฯ

ยถตฺถาติ ยถาสภาวตฺถาฯ **อตฺตทมถโตฺถ**ติ อรหตฺตมคฺคกฺขเณ อตฺตโน นิพฺพิเสวนโตฺถฯ **สมถโตฺถ**ติ สีติภาวโตฺถฯ **ปรินิพฺพาปนโตฺถ**ติ กิเลสปรินิพฺพาเนนฯ **อภิญฺญโตฺถ**ติ

สพฺพธมฺมวเสนฯ **ปริญฺญตฺถา**ทโย มคฺคญาณกิจฺจวเสนฯ **สจฺจาภิสมยโตฺถ** จตุนฺนํ สจฺจานํ เอกปฏิเวธทสฺสนวเสนฯ **นิโรเธ ปติฏฺฐาปกโตฺถ** อารมฺมณกรณวเสนฯ

พุโทฺธติปทสฺส อภาเวปิ พุเทฺธนาติปเท โย โส พุโทฺธ, ตํ นิทฺทิสิตุกาเมน **พุโทฺธ**ติ วุตฺตํฯ **สยมฺภู**ติ อุปเทสํ วินา สยเมว ภูโตฯ **อนาจริยโก**ติ สยมฺภูปทสฺส อตฺถวิวรณํฯ โย หิ อาจริยํ วินา สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ, โส สยมฺภู นาม โหติฯ **ปุเพฺพ อนนุสฺสุเตสู**ติอาทิ อนาจริยกภาวสฺส อตฺถปฺปกาสนํฯ **อนนุสฺสุเตสู**ติ อาจริยํ อนนุสฺสุเตสุฯ **สามนฺ**ติ สยเมวฯ **อภิสมฺพุชฺฌี**ติ ภุสํ สมฺมา ปฏิวิชฺฌิฯ **ตตฺถ จ สพฺพญฺญุตํ ปาปุณี**ติ เตสุ จ สเจฺจสุ สพฺพญฺญุภาวํ ปาปุณิฯ ยถา สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌนฺตา สพฺพญฺญุโน โหนฺติ, ตถา สจฺจานํ ปฏิวิทฺธตฺตา เอวํ วุตฺตํฯ สพฺพญฺญุตํ ปโตฺตติปิ ปาโฐฯ **พเลสุ จ วสีภาว**นฺติ ทสสุ จ ตถาคตพเลสุ อิสฺสรภาวํ ปาปุณิฯ โย โส เอวํ ภูโต, โส พุโทฺธติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ สเพฺพสุ ธเมฺมสุ อปฺปฏิหตญาณนิมิตฺตานุตฺตรวิโมกฺขาธิคมปริภาวิตํ ขนฺธสนฺตานํ อุปาทาย ปณฺณตฺติโก, สพฺพญฺญุตปทฏฺฐานํ วา สจฺจาภิสโมฺพธิมุปาทาย ปณฺณตฺติโก สตฺตวิเสโส พุโทฺธฯ เอตฺตาวตา อตฺถโต พุทฺธวิภาวนา กตา โหติฯ

๑๖๒. อิทานิ พฺยญฺชนโต วิภาเวโนฺต **พุโทฺธติ เกนเฏฺฐน พุโทฺธ**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ยถา โลเก อวคนฺตา อวคโตติ วุจฺจติ, เอวํ **พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุโทฺธ**ฯ ยถา ปณฺณโสสา วาตา ปณฺณสุสาติ วุจฺจนฺติ, เอวํ **โพเธตา ปชายาติ พุโทฺธฯ สพฺพญฺญุตาย พุโทฺธ**ติ สพฺพธมฺมพุชฺฌนสมตฺถาย พุทฺธิยา พุโทฺธติ วุตฺตํ โหติฯ **สพฺพทสฺสาวิตาย พุโทฺธ**ติ สพฺพธมฺมานํ ญาณจกฺขุนา ทิฏฺฐตฺตา พุโทฺธติ วุตฺตํ โหติฯ **อนญฺญเนยฺยตาย พุโทฺธ**ติ อเญฺญน อโพธนียโต สยเมว พุทฺธตฺตา พุโทฺธติ วุตฺตํ โหติฯ **วิสวิตาย พุโทฺธ**ติ นานาคุณวิสวนโต ปทุมมิว วิกสนเฏฺฐน พุโทฺธติ วุตฺตํ โหติฯ **ขีณาสวสงฺขาเตน พุโทฺธ**ติอาทีหิ ฉหิ ปริยาเยหิ จิตฺตสโงฺกจกรธมฺมปฺปหาเนน นิทฺทกฺขยวิพุโทฺธ ปุริโส วิย สพฺพกิเลสนิทฺทกฺขยวิพุทฺธตฺตา พุโทฺธติ วุตฺตํ โหติฯ สงฺขา สงฺขาตนฺติ อตฺถโต เอกตฺตา **สงฺขาเตนา**ติ วจนสฺส โกฏฺฐาเสนาติ อโตฺถฯ ตณฺหาเลปทิฏฺฐิเลปาภาเวน **นิรุปเลปสงฺขาเตน**ฯ สวาสนานํ สพฺพกิเลสานํ ปหีนตฺตา เอกนฺตวจเนน วิเสเสตฺวา **เอกนฺตวีตราโค**ติอาทิ วุตฺตํฯ **เอกนฺตนิกฺกิเลโส**ติ ราคโทสโมหาวเสเสหิ สพฺพกิเลเสหิ นิกฺกิเลโสฯ **เอกายนมคฺคํ คโตติ พุโทฺธ**ติ คมนตฺถานํ ธาตูนํ พุชฺฌนตฺถตฺตา พุชฺฌนตฺถาปิ ธาตุโย คมนตฺถา โหนฺติ, ตสฺมา เอกายนมคฺคํ คตตฺตา พุโทฺธติ วุตฺตํ โหติฯ **เอกายนมโคฺค**ติ เจตฺถ –

“มโคฺค ปนฺโถ ปโถ ปโชฺช, อญฺชสํ วฎุมายนํ;
นาวา อุตฺตรเสตุ จ, กุโลฺล จ ภิสิ สงฺกโม”ติ ฯ (จูฬนิ. ปารายนตฺถุติคาถานิเทฺทส ๑๐๑) –

มคฺคสฺส พหูสุ นาเมสุ อยนนาเมน วุโตฺตฯ ตสฺมา เอกมคฺคภูโต มโคฺค, น เทฺวธาปถภูโตติ อโตฺถฯ อถ วา เอเกน อยิตโพฺพ มโคฺคติ เอกายนมโคฺคฯ **เอเกนา**ติ คณสงฺคณิกํ ปหาย ปวิเวเกน จิเตฺตนฯ **อยิตโพฺพ**ติ ปฏิปชฺชิตโพฺพฯ อยนฺติ วา เอเตนาติ อยโน, สํสารโต นิพฺพานํ คจฺฉนฺตีติ อโตฺถฯ เอเกสํ อยโน เอกายโนฯ **เอเก**ติ เสฏฺฐา, สพฺพสตฺตเสฏฺฐา จ สมฺมาสมฺพุทฺธา, ตสฺมา เอกายนมโคฺคติ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ อยนภูโต มโคฺคติ วุตฺตํ โหติฯ อยตีติ วา อยโน, คจฺฉติ ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ เอกสฺมึ อยโน มโคฺคติ เอกายนมโคฺค, เอกสฺมึเยว พุทฺธสาสเน ปวตฺตมาโน มโคฺค, น อญฺญตฺถาติ วุตฺตํ โหติฯ อปิ จ เอกํ อยตีติ เอกายโน, ปุพฺพภาเค นานามุขภาวนานยปฺปวโตฺตปิ อปรภาเค เอกํ นิพฺพานเมว คจฺฉตีติ วุตฺตํ โหติ, ตสฺมา เอกาย

นมโคฺคติ เอกนิพฺพานคมนมโคฺคติ อโตฺถฯ **เอโก อนุตฺตรํ สมฺมาสโมฺพธิํ อภิสมฺพุโทฺธติ พุโทฺธ**ติ น ปเรหิ พุทฺธตฺตา พุโทฺธ, กิํ ปน สยเมว อนุตฺตรํ สมฺมาสโมฺพธิํ อภิสมฺพุทฺธตฺตา พุโทฺธติ วุตฺตํ โหติฯ **อพุทฺธิวิหตตฺตา พุทฺธิปฏิลาภา พุโทฺธ**ติ พุทฺธิ พุทฺธํ โพโธติ ปริยายวจนเมตํฯ ตตฺถ ยถา นีลรตฺตคุณโยคา นีโล ปโฏ รโตฺต ปโฏติ วุจฺจติ, เอวํ พุทฺธคุณโยคา พุโทฺธติ ญาเปตุํ วุตฺตํฯ

ตโต ปรํ **พุโทฺธติ เนตํ นาม**นฺติอาทิ ‘‘อตฺถมนุคตา อยํ ปญฺญตฺตี’’ติ ญาปนตฺถํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **มิตฺตา** สหายาฯ **อมจฺจา** ภจฺจาฯ **ญาตี** ปิตุปกฺขิกาฯ **สาโลหิตา** มาตุปกฺขิกาฯ **สมณา** ปพฺพชฺชูปคตาฯ **พฺราหฺมณา** โภวาทิโน, สมิตปาปพาหิตปาปา วาฯ **เทวตา** สกฺกาทโย พฺรหฺมาโน จฯ **วิโมกฺขนฺติก**นฺติ วิโมโกฺข อรหตฺตมโคฺค, วิโมกฺขสฺส อโนฺต อรหตฺตผลํ, ตสฺมิํ วิโมกฺขเนฺต ภวํ วิโมกฺขนฺติกํ นามฯ สพฺพญฺญุภาโว หิ อรหตฺตมเคฺคน สิชฺฌติ, อรหตฺตผโลทเย สิโทฺธ โหติ, ตสฺมา สพฺพญฺญุภาโว วิโมกฺขเนฺต ภโว โหติฯ ตํ เนมิตฺติกมฺปิ นามํ วิโมกฺขเนฺต ภวํ นาม โหติฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘วิโมกฺขนฺติกเมตํ พุทฺธานํ ภควนฺตาน’’นฺติฯ **โพธิยา มูเล สห สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส ปฏิลาภา**ติ มหาโพธิรุกฺขมูเล ยถาวุตฺตกฺขเณ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส ปฏิลาเภน สหฯ **สจฺฉิกา ปญฺญตฺตี**ติ อรหตฺตผลสจฺฉิกิริยาย, สพฺพธมฺมสจฺฉิกิริยาย วา ชาตา ปญฺญตฺติฯ **ยทิทํ พุโทฺธ**ติ ยา อยํ พุโทฺธติ ปญฺญตฺติ, อยํ พฺยญฺชนโต พุทฺธวิภาวนาฯ

‘‘ยถา พุเทฺธน เทสิตา’’ติคาถาปาทสฺส ปน อิมินา ปทภาชนีเย วุตฺตเตฺถน อยํ สํสนฺทนา – อานาปานสฺสติโย จ ยถา พุเทฺธน เทสิตา, เยน ปกาเรน เทสิตาฯ ยถาสเทฺทน สงฺคหิตา ทส ยถตฺถา จ ยถา พุเทฺธน เทสิตา, เยน ปกาเรน เทสิตาติ ปการตฺถสฺส จ ยถาสทฺทสฺส, สภาวตฺถสฺส จ ยถาสทฺทสฺส สรูเปกเสสวเสน เอกเสสํ กตฺวา ‘‘ยถา’’ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปทภาชนีเย ปนสฺส ยถเตฺถสุ เอเกกสฺส โยชนาวเสน ‘‘เทสิโต’’ติ เอกวจนํ กตํฯ

‘‘โสติ คหโฏฺฐ วา โหติ ปพฺพชิโต วา’’ติ วุตฺตตฺตา อาทิปเทปิ ยสฺส คหฏฺฐสฺส วา ปพฺพชิตสฺส วาติ วุตฺตเมว โหติฯ โลกโตฺถ วุโตฺตเยวฯ **ปภาเสตี**ติ อตฺตโน ญาณสฺส ปากฏํ กโรตีติ อโตฺถ ฯ **อภิสมฺพุทฺธตฺตา**ติ สาวกปารมิญาเณนปิ ปฏิวิทฺธภาเวนฯ **โอภาเสตี**ติ กามาวจรภูตํ โลกํฯ **ภาเสตี**ติ รูปาวจรภูตํ โลกํฯ **ปภาเสตี**ติ อรูปาวจรภูตํ โลกํฯ

อริยญาณนฺติ อรหตฺตมคฺคญาณํฯ **มหิกา มุโตฺต**ติ มหิกาย มุโตฺตฯ **มหิกา**ติ นีหาโร วุจฺจติฯ มหิยา มุโตฺตติปิ ปาโฐฯ **ธูมรชา มุโตฺต**ติ ธูมโต จ รชโต จ มุโตฺตฯ **ราหุคหณา วิปฺปมุโตฺต**ติ ราหุโน จนฺทสฺส อาสนฺนุปกฺกิเลสตฺตา ทฺวีหิ อุปเสเคฺคหิ วิเสเสตฺวา วุตฺตํฯ **ภาสเต** อิติ สโอภาสเฏฺฐนฯ **ตปเต** อิติ สเตชเฏฺฐนฯ **วิโรจเต** อิติ รุจิรเฏฺฐนฯ **เอวเมว**นฺติ เอวํ เอวํฯ ยสฺมา ปน จนฺทปิ สยํ ภาสโนฺต ตปโนฺต วิโรจโนฺต อิมํ โอกาสโลกํ โอภาเสติ, ภิกฺขุ จ ปญฺญาย ภาสโนฺต ตปโนฺต วิโรจโนฺต อิมํ ขนฺธาทิโลกํ ปญฺญาย โอภาเสติ, ตสฺมา อุภยตฺราปิ ‘‘ภาเสตี’’ติ อวตฺวา ‘‘ภาสเต’’ อิเจฺจว วุตฺตํฯ เอวญฺหิ วุเตฺต เหตุอโตฺถปิ วุโตฺต โหติฯ อติวิสทตราภสูริโยปมํ อคฺคเหตฺวา กสฺมา จนฺทปมา คหิตาติ เจ? สพฺพกิเลสปริฬาหวูปสเมน สนฺตสฺส ภิกฺขุโน สนฺตคุณยุตฺตจโนฺทปมา อนุจฺฉวิกาติ คหิตาติ เวทิตพฺพํฯ เอวํ อานาปานสฺสติภาวนาสิทฺธิสาธกํ โยคาวจรํ ถุนิตฺวา **อิมานิ เตรส โวทาเน ญาณานี**ติ ตานิ ญาณานิ นิคเมตฺวา ทเสฺสตีติฯ

โวทานญาณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. สโตการิญาณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๖๓. สโตการิญาณนิเทฺทเส มาติกายํ **อิธ ภิกฺขู**ติ อิมสฺมิํ สาสเน ภิกฺขุฯ อยญฺหิ เอตฺถ อิธ-สทฺโท สพฺพปฺปการอานาปานสฺสติสมาธินิพฺพตฺตกสฺส ปุคฺคลสฺส สนฺนิสฺสยภูตสาสนปริทีปโน, อญฺญสาสนสฺส ตถาภาวปฏิเสธโน จฯ วุตฺตเญฺหตํ – ‘‘อิเธว, ภิกฺขเว, สมโณ…เป.… สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมเณภิ อเญฺญหี’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๓๙; อ. นิ. ๔.๒๔๑)ฯ

อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วาติ อิทมสฺส อานาปานสฺสติสมาธิ ภาวนานุรูปเสนาสนปริคฺคหปริทีปนํฯ อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ทีฆรตฺตํ รูปาทีสุ อารมฺมเณสุ อนุวิสฏํ จิตฺตํ อานาปานสฺสติสมาธิอารมฺมณํ อภิรุหิตุํ น อิจฺฉติ, กูฏโคณยุตฺตรโถ วิย อุปฺปถเมว ธาวติฯ ตสฺมา เสยฺยถาปิ นาม โคโป กูฏเธนุยา สพฺพํ ขีรํ ปิวิตฺวา วฑฺฒิตํ กูฏวจฺฉํ ทเมตุกาโม เธนุโต อปเนตฺวา เอกมเนฺต มหนฺตํ ถมฺภํ นิขณิตฺวา ตตฺถ โยเตฺตน พเนฺธยฺย, อถสฺส โส วโจฺฉ อิโต จิโต จ วิปฺผนฺทิตฺวา ปลายิตุํ อสโกฺกโนฺต ตเมว ถมฺภํ อุปนิสีเทยฺย วา อุปนิปเชฺชยฺย วา, เอวเมว อิมินาปิ ภิกฺขุนา ทีฆรตฺตํ รูปารมฺมณาทิรสปานวฑฺฒิตํ ทุฏฺฐจิตฺตํ ทเมตุกาเมน รูปาทิอารมฺมณโต อปเนตฺวา อรญฺญํ วา รุกฺขมูลํ วา สุญฺญาคารํ วา ปเวเสตฺวา ตตฺถ อสฺสาสปสฺสาสถเมฺภ สติโยเตฺตน พนฺธิตพฺพํฯ เอวมสฺส ตํ จิตฺตํ อิโต จิโต จ วิปฺผนฺทิตฺวาปิ ปุเพฺพ อาจิณฺณารมฺมณํ อลภมานํ สติโยตฺตํ ฉินฺทิตฺวา ปลายิตุํ อสโกฺกนฺตํ ตเมวารมฺมณํ อุปจารปฺปนาวเสน อุปนิสีทติ เจว อุปนิปชฺชติ จฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘ยถา ถเมฺภ นิพเนฺธยฺย, วจฺฉํ ทมํ นโร อิธ;
> พเนฺธเยฺยวํ สกํ จิตฺตํ, สติยารมฺมเณ ทฬฺห’’นฺติฯ (วิสุทฺธิ. ๑.๒๑๗; ปารา. อฏฺฐ. ๒.๑๖๕; ที. นิ. อฏฺฐ. ๒.๓๗๔; ม. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑๐๗) –

เอวมสฺส ตํ เสนาสนํ ภาวนานุรูปํ โหติฯ อถ วา ยสฺมา อิทํ กมฺมฏฺฐานปฺปเภเท มุทฺธภูตํ สพฺพพุทฺธปเจฺจกพุทฺธพุทฺธสาวกานํ วิเสสาธิคมทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารปทฏฺฐานํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ อิตฺถิปุริสหตฺถิอสฺสาทิสทฺทสมากุลํ คามนฺตํ อปริจฺจชิตฺวา น สุกรํ ภาเวตุํ สทฺทกณฺฏกตฺตา ฌานสฺสฯ อคามเก ปน อรเญฺญ สุกรํ โยคาวจเรน อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ปริคฺคเหตฺวา อานาปานจตุกฺกชฺฌานํ นิพฺพเตฺตตฺวา ตเทว ปาทกํ กตฺวา สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อคฺคผลํ อรหตฺตํ ปาปุณิตุํฯ ตสฺมา ตสฺส อนุรูปํ เสนาสนํ อุปทิสโนฺต ภควา ‘‘อรญฺญคโต วา’’ติอาทิมาห, ตเถว เถโรฯ

วตฺถุวิชฺชาจริโย วิย หิ ภควา, โส ยถา วตฺถุวิชฺชาจริโย นครภูมิํ ปสฺสิตฺวา สุฏฺฐุ อุปปริกฺขิตฺวา ‘‘เอตฺถ นครํ มาเปถา’’ติ อุปทิสติ, โสตฺถินา จ นคเร นิฏฺฐิเต ราชกุลโต มหาสกฺการํ ลภติ, เอวเมวํ โยคาวจรสฺส อนุรูปํ เสนาสนํ อุปปริกฺขิตฺวา ‘‘เอตฺถ กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชิตพฺพ’’นฺติ อุปทิสติ, ตโต ตตฺถ กมฺมฏฺฐานมนุยุเตฺตน โยคินา กเมน อรหเตฺต ปเตฺต ‘‘สมฺมาสมฺพุโทฺธ วต โส ภควา’’ติ มหนฺตํ สกฺการํ ลภติฯ อยํ ปน ภิกฺขุ ‘‘ทีปิสทิโส’’ติ วุจฺจติฯ ยถา หิ มหาทีปิราชา อรเญฺญ ติณคหนํ วา วนคหนํ วา ปพฺพตคหนํ วา นิสฺสาย นิลียิตฺวา วนมหิํสโคกณฺณสูกราทโย มิเค คณฺหาติ, เอวเมวํ อยํ อรญฺญาทีสุ กมฺมฏฺฐานมนุยุญฺชโนฺต ภิกฺขุ ยถากฺกเมน โสตาปตฺติสกทาคามิอนาคามิอรหตฺตมเคฺค เจว อริยผลานิ จ คณฺหาตีติ เวทิตพฺโพฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘ยถาปิ ทีปิโก นาม, นิลียิตฺวา คณฺหเต มิเค;
> ตเถวายํ พุทฺธปุโตฺต, ยุตฺตโยโค วิปสฺสโก;

อรญฺญํ ปวิสิตฺวาน, คณฺหาติ ผลมุตฺตม’’นฺติฯ (มิ. ป. ๖.๑.๕);

เตนสฺส ปรกฺกมชวโยคฺคภูมึ อรญฺญเสนาสนํ ทเสฺสนฺโต ‘‘อรญฺญคโต วา’’ติอาทิมาหฯ

ตตฺถ **อรญฺญคโต**ติ อุปริ วุตฺตลกฺขณํ ยํกิญฺจิ ปวิเวกสุขํ อรญฺญํ คโตฯ **รุกฺขมูลคโต**ติ รุกฺขสมีปํ คโตฯ **สุญฺญาคารคโต**ติ สุญฺญํ วิวิตฺโตกาสํ คโตฯ เอตฺถ จ ฐเปตฺวา อรญฺญญฺจ รุกฺขมูลญฺจ อวเสสสตฺตวิธเสนาสนํ คโตปิ ‘‘สุญฺญาคารคโต’’ติ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ นววิธญฺหิ เสนาสนํฯ ยถาห – ‘‘โส วิวิตฺตํ เสนาสนํ ภชติ อรญฺญํ รุกฺขมูลํ ปพฺพตํ กนฺทรํ คิริคุหํ สุสานํ วนปตฺถํ อโพฺภกาสํ ปลาลปุญฺช’’นฺติ (วิภ. ๕๐๘)ฯ เอวมสฺส อุตุตฺตยานุกูลํ ธาตุจริยานุกูลญฺจ อานาปานสฺสติภาวนานุรูปํ เสนาสนํ อุปทิสิตฺวา อลีนานุทฺธจฺจปกฺขิกํ สนฺตมิริยาปถํ อุปทิสนฺโต **นิสีทตี**ติ อาหฯ อถสฺส นิสชฺชาย ทฬฺหภาวํ อสฺสาสปสฺสาสานํ ปวตฺตนสมตฺถตํ อารมฺมณปริคฺคหูปายญฺจ ทเสฺสนฺโต **ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปลฺลงฺก**นฺติ สมนฺตโต อูรุพทฺธาสนํฯ **อาภุชิตฺวา**ติ พนฺธิตฺวาฯ **อุชุํ กายํ ปณิธายา**ติ อุปริมสรีรํ อุชุกํ ฐเปตฺวา อฏฺฐารส ปิฏฺฐิกณฺฏเก โกฏิยา โกฏึ ปฏิปาเทตฺวาฯ เอวญฺหิ นิสินฺนสฺส ธมฺมมํสนฺหารูนิ น ปณมนฺติฯ อถสฺส ยา เตสํ ปณมนปจฺจยา ขเณ ขเณ เวทนา อุปฺปเชฺชยฺยุํ, ตา น อุปฺปชฺชนฺติฯ ตาสุ อนุปฺปชฺชมานาสุ จิตฺตํ เอกคฺคํ โหติ, กมฺมฏฺฐานํ น ปริปตติ, วุทฺธึ ผาตึ อุปคจฺฉติฯ

ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวาติ กมฺมฏฺฐานาภิมุขํ สตึ ฐปยิตฺวาฯ **โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสตี**ติ โส ภิกฺขุ เอวํ นิสีทิตฺวา เอวญฺจ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา ตํ สตึ อวิชหนฺโต สโต เอว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ, สโตการี โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ

อิทานิ เยหิ ปกาเรหิ สโตการี โหติ, เต ปกาเร ทเสฺสตุํ **ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต**ติ ทีฆํ วา อสฺสาสํ ปวตฺตยนฺโตฯ ตถา **รสฺสํ**ฯ ยา ปน เนสํ ทีฆรสฺสตา, สา กาลวเสน เวทิตพฺพาฯ กทาจิ หิ มนุสฺสา หตฺถิอหิอาทโย วิย กาลวเสน ทีฆํ อสฺสสนฺติ จ ปสฺสสนฺติ จ, กทาจิ สุนขสสาทโย วิย รสฺสํฯ อญฺญถา หิ จุณฺณวิจุณฺณา อสฺสาสปสฺสาสา ทีฆรสฺสา นาม น โหนฺติ ฯ ตสฺมา เต ทีฆํ กาลํ ปวิสนฺตา จ นิกฺขมนฺตา จ ทีฆา, รสฺสํ กาลํ ปวิสนฺตา จ นิกฺขมนฺตา จ รสฺสาติ เวทิตพฺพาฯ ตตฺรายํ ภิกฺขุ อุปริ วุเตฺตหิ นวหากาเรหิ ทีฆํ อสฺสสนฺโต จ ปสฺสสนฺโต จ **ทีฆํ อสฺสสามิ, ปสฺสสามีติ ปชานาติ,** ตถา **รสฺสํ**ฯ

เอวํ ปชานโต จ –

‘‘ทีโฆ รโสฺส จ อสฺสาโส, ปสฺสาโสปิ จ ตาทิโส;
จตฺตาโร วณฺณา วตฺตนฺติ, นาสิกเคฺคว ภิกฺขุโน’’ติฯ (วิสุทฺธิ. ๑.๒๑๙; ปารา. อฏฺฐ. ๒.๑๖๕);

นวนฺนญฺจสฺส อาการานํ เอเกนากาเรน กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนา สมฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพาฯ **สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติฯ สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี**ติ สกลสฺส อสฺสาสกายสฺสาทิมชฺฌปริโยสานํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติฯ สกลสฺส ปสฺสาสกายสฺสาทิมชฺฌปริโยสานํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติฯ เอวํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต ญาณสมฺปยุตฺตจิเตฺตน อสฺสสติ เจว ปสฺสสติ จฯ ตสฺมา ‘‘อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี’’ติ วุจฺจติฯ เอกสฺส หิ ภิกฺขุโน จุณฺณวิจุณฺณวิสเฏ (วิสุทฺธิ. ๑.๒๑๙; ปารา. ๒.๑๖๕) อสฺสาสกาเย, ปสฺสาสกาเย วา อาทิ ปากโฏ โหติ, น มชฺฌปริโยสานํฯ โส อาทิเมว ปริคฺคเหตุํ สโกฺกติ, มชฺฌปริโยสาเน กิลมติฯ

เอกสฺส มชฺฌํ ปากฏํ โหติ, น อาทิปริโยสานํฯ โส มชฺฌเมว ปริคฺคเหตุํ สโกฺกติ, อาทิปริโยสาเน กิลมติฯ เอกสฺส ปริโยสานํ ปากฏํ โหติ, น อาทิมชฺฌํฯ โส ปริโยสานํเยว ปริคฺคเหตุํ สโกฺกติ, อาทิมเชฺฌ กิลมติฯ เอกสฺส สพฺพํ ปากฏํ โหติ, โส สพฺพมฺปิ ปริคฺคเหตุํ สโกฺกติ , น กตฺถจิ กิลมติฯ ตาทิเสน ภวิตพฺพนฺติ ทเสฺสนฺโต อาห – ''สพฺพกายปฏิสํเวที''ติอาทิฯ

ตตฺถ **สิกฺขตี**ติ เอวํ ฆฏติ วายมติฯ โย วา ตถาภูตสฺส สํวโร, อยเมตฺถ อธิสีลสิกฺขาฯ โย ตถาภูตสฺส สมาธิ, อยํ อธิจิตฺตสิกฺขาฯ ยา ตถาภูตสฺส ปญฺญา, อยํ อธิปญฺญาสิกฺขาติ อิมา ติโสฺส สิกฺขาโย ตสฺมิํ อารมฺมเณ ตาย สติยา เตน มนสิกาเรน สิกฺขติ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรตีติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ ตตฺถ ยสฺมา ปุริมนเยน เกวลํ อสฺสสิตพฺพํ ปสฺสสิตพฺพเมว จ, น อญฺญํ กิญฺจิ กาตพฺพํ, อิโต ปฏฺฐาย ปน ญาณุปฺปาทนาทีสุ โยโค กรณีโยฯ ตสฺมา ตตฺถ ''อสฺสสามีติ ปชานาติ ปสฺสสามีติ ปชานาติ''เจฺจว วตฺตมานกาลวเสน ปาฬิํ วตฺวา อิโต ปฏฺฐาย กตฺตพฺพสฺส ญาณุปฺปาทนาทิโน อา-การสฺส ทสฺสนตฺถํ ''สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามี''ติอาทินา นเยน อนาคตกาลวเสน ปาฬิ อาโรปิตาติ เวทิตพฺพาฯ

ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ...เป.... สิกฺขตีติ โอฬาริกํ อสฺสาสปสฺสาสสงฺขาตํ กายสงฺขารํ ปสฺสเมฺภโนฺต ปฏิปฺปสฺสเมฺภโนฺต นิโรเธโนฺต วูปสเมโนฺต อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติฯ

ตเตฺรวํ โอฬาริกสุขุมตา จ ปสฺสทฺธิ จ เวทิตพฺพา – อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ปุเพฺพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย จ จิตฺตญฺจ สทรถา โหนฺติ โอฬาริกาฯ กายจิตฺตานํ โอฬาริกเตฺต อวูปสเนฺต อสฺสาสปสฺสาสาปิ โอฬาริกา โหนฺติ, พลวตรา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, นาสิกา นปฺปโหติ, มุเขน อสฺสสโนฺตปิ ปสฺสสโนฺตปิ ติฎฺฐติฯ ยทา ปนสฺส กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ปริคฺคหิตา โหนฺติ, ตทา เต สนฺตา โหนฺติ วูปสนฺตาฯ เตสุ วูปสเนฺตสุ อสฺสาสปสฺสาสา สุขุมา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, ''อตฺถิ นุ โข, นตฺถี''ติ วิเจตพฺพาการปฺปตฺตา โหนฺติฯ เสยฺยถาปิ ปุริสสฺส ธาวิตฺวา ปพฺพตา วา โอโรหิตฺวา มหาภารํ วา สีสโต โอโรเปตฺวา ฐิตสฺส โอฬาริกา อสฺสาสปสฺสาสา โหนฺติ, นาสิกา นปฺปโหติ, มุเขน อสฺสสโนฺตปิ ปสฺสสโนฺตปิ ติฎฺฐติฯ ยทา ปเนส ตํ ปริสฺสมํ วิโนเทตฺวา นฺหตฺวา จ ปิวิตฺวา จ อลฺลสาฎกํ หทเย กตฺวา สีตาย ฉายาย นิปโนฺน โหติ, อถสฺส เต อสฺสาสปสฺสาสา สุขุมา โหนฺติ ''อตฺถิ นุ โข, นตฺถี''ติ วิเจตพฺพาการปฺปตฺตา, เอวเมวํ อิมสฺส ภิกฺขุโน อปริคฺคหิตกาเลติ วิตฺถาเรตพฺพํฯ ตถา หิสฺส ปุเพฺพ อปริคฺคหิตกาเล ''โอฬาริโกฬาริเก กายสงฺขาเร ปสฺสเมฺภมี''ติ อาโภคสมนฺนาหารมนสิกาโร นตฺถิ, ปริคฺคหิตกาเล ปน อตฺถิฯ เตนสฺส อปริคฺคหิตกาลโต ปริคฺคหิตกาเล กายสงฺขาโร สุขุโม โหติฯ เตนาหุ โปราณา –

> ''สารเทฺธ กาเย จิเตฺต จ, อธิมตฺตํ ปวตฺตติ;
> อสารทฺธมฺหิ กายมฺหิ, สุขุมํ สมฺปวตฺตตี''ติฯ (วิสุทฺธิ. ๑.๒๒๐; ปารา. อฎฺฐ. ๒.๑๖๕);

ปริคฺคเหปิ โอฬาริโก, ปฐมชฺฌานูปจาเร สุขุโมฯ ตสฺมิมฺปิ โอฬาริโก, ปฐมชฺฌาเน สุขุโมฯ ปฐมชฺฌาเน จ ทุติยชฺฌานูปจาเร จ โอฬาริโก, ทุติยชฺฌาเน สุขุโมฯ ทุติยชฺฌาเน จ ตติยชฺฌานูปจาเร จ โอฬาริโก, ตติยชฺฌาเน สุขุโมฯ ตติยชฺฌาเน จ จตุตฺถชฺฌานูปจาเร จ โอฬาริโก, จตุตฺถชฺฌาเน อติสุขุโม อปฺปวตฺติเมว ปาปุณาติฯ อิทํ ตาว **ทีฆภาณกสํยุตฺตภาณกานํ** มตํฯ

มชฺฌิมภาณกา ปน ‘‘ปฐมชฺฌาเน โอฬาริโก, ทุติยชฺฌานูปจาเร สุขุโม’’ติ เอวํ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต อุปรูปริชฺฌานูปจาเรปิ สุขุมตรํ อิจฺฉนฺติฯ สเพฺพสํเยว ปน มเตน อปริคฺคหิตกาเล ปวตฺตกายสงฺขาโร ปริคฺคหิตกาเล ปฏิปฺปสฺสมฺภติ, ปริคฺคหิตกาเล ปวตฺตกายสงฺขาโร ปฐมชฺฌานูปจาเร…เป.… จตุตฺถชฺฌานูปจาเร ปวตฺตกายสงฺขาโร จตุตฺถชฺฌาเน ปฏิปฺปสฺสมฺภติฯ อยํ ตาว สมเถ นโยฯ

วิปสฺสนายํ ปน อปริคฺคหิตกาเล ปวตฺตกายสงฺขาโร โอฬาริโก, มหาภูตปริคฺคเห สุขุโมฯ โสปิ โอฬาริโก, อุปาทารูปปริคฺคเห สุขุโมฯ โสปิ โอฬาริโก, สกลรูปปริคฺคเห สุขุโมฯ โสปิ โอฬาริโก, อรูปปริคฺคเห สุขุโมฯ โสปิ โอฬาริโก, รูปารูปปริคฺคเห สุขุโมฯ โสปิ โอฬาริโก, ปจฺจยปริคฺคเห สุขุโมฯ โสปิ โอฬาริโก, สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสเน สุขุโมฯ โสปิ โอฬาริโก, ลกฺขณารมฺมณิก วิปสฺสนาย สุขุโมฯ โสปิ ทุพฺพลวิปสฺสนาย โอฬาริโก, พลววิปสฺสนาย สุขุโมฯ ตตฺถ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิเมน ปจฺฉิเมน ปฏิปฺปสฺสทฺธิ เวทิตพฺพาฯ เอวเมตฺถ โอฬาริกสุขุมตา ปฏิปฺปสฺสทฺธิ จ เวทิตพฺพาฯ อยํ ตาเวตฺถ กายานุปสฺสนาวเสน วุตฺตสฺส ปฐมจตุกฺกสฺส อนุปุพฺพปทวณฺณนาฯ

ยสฺมา ปเนตฺถ อิทเมว จตุกฺกํ อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสน วุตฺตํ, อิตรานิ ปน ตีณิ จตุกฺกานิ เอตฺถ ปตฺตชฺฌานสฺส เวทนาจิตฺตธมฺมานุปสฺสนาวเสน, ตสฺมา อิมํ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตฺวา อานาปานจตุกฺกชฺฌานปทฏฺฐานาย วิปสฺสนาย สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน กุลปุเตฺตน วิสุทฺธิมเคฺค วุตฺตนเยน สีลปริโสธนาทีนิ สพฺพกิจฺจานิ กตฺวา สตฺตงฺคสมนฺนาคตสฺส อาจริยสฺส สนฺติเก ปญฺจสนฺธิกํ กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคเหตพฺพํฯ ตตฺริเม ปญฺจสนฺธโย อุคฺคโห ปริปุจฺฉา อุปฏฺฐานํ อปฺปนา ลกฺขณนฺติฯ ตตฺถ **อุคฺคโห** นาม กมฺมฏฺฐานสฺส อุคฺคณฺหนํฯ **ปริปุจฺฉา** นาม กมฺมฏฺฐานสฺส ปริปุจฺฉนํฯ **อุปฏฺฐานํ** นาม กมฺมฏฺฐานสฺส อุปฏฺฐานํฯ **อปฺปนา** นาม กมฺมฏฺฐานสฺส อปฺปนาฯ **ลกฺขณํ** นาม กมฺมฏฺฐานสฺส ลกฺขณํ, ‘‘เอวํลกฺขณมิทํ กมฺมฏฺฐาน’’นฺติ กมฺมฏฺฐานสภาวูปธารณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

เอวํ ปญฺจสนฺธิกํ กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคณฺหโนฺต อตฺตนาปิ น กิลมติ, อาจริยมฺปิ น วิเหเสติฯ ตสฺมา โถกํ อุทฺทิสาเปตฺวา พหุํ กาลํ สชฺฌายิตฺวา เอวํ ปญฺจสนฺธิกํ กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคเหตฺวา อาจริยสฺส สนฺติเก วา อญฺญตฺถ วา อฏฺฐารส โทสยุเตฺต วิหาเร วเชฺชตฺวา ปญฺจงฺคสมนฺนาคเต เสนาสเน วสเนฺตน อุปจฺฉินฺนขุทฺทกปลิโพเธน กตภตฺตกิจฺเจน ภตฺตสมฺมทํ ปฏิวิโนเทตฺวา สุขนิสิเนฺนน รตนตฺตยคุณานุสฺสรเณน จิตฺตํ สมฺปหํเสตฺวา อาจริยุคฺคหโต เอกปทมฺปิ อปริหาเปเนฺตน อิทํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ มนสิ กาตพฺพํฯ ตตฺรายํ มนสิการวิธิ –

‘‘คณนา อนุพนฺธนา, ผุสนา ฐปนา สลฺลกฺขณา;
วิวฏฺฏนา ปาริสุทฺธิ, เตสญฺจ ปฏิปสฺสนา’’ติฯ

ตตฺถ **คณนา**ติ คณนาเยวฯ **อนุพนฺธนา**ติ อนุคมนาฯ **ผุสนา**ติ ผุฏฺฐฏฺฐานํฯ **ฐปนา**ติ อปฺปนาฯ **สลฺลกฺขณา**ติ วิปสฺสนาฯ **วิวฏฺฏนา**ติ มโคฺคฯ **ปาริสุทฺธี**ติ ผลํฯ **เตสญฺจ ปฏิปสฺสนา**ติ ปจฺจเวกฺขณาฯ ตตฺถ อิมินา อาทิกมฺมิเกน กุลปุเตฺตน ปฐมํ คณนาย อิทํ กมฺมฏฺฐานํ มนสิ กาตพฺพํฯ คเณเนฺตน ปน ปญฺจนฺนํ เหฏฺฐา น ฐเปตพฺพํ, ทสนฺนํ อุปริ น เนตพฺพํ, อนฺตรา ขณฺฑํ น ทเสฺสตพฺพํฯ ปญฺจนฺนํ เหฏฺฐา ฐเปนฺตสฺส หิ สมฺพาเธ โอกาเส จิตฺตุปฺปาโท วิปฺผนฺทติ สมฺพาเธ วเช สนฺนิรุทฺธโคคโณ วิยฯ ทสนฺนํ อุปริ เนนฺตสฺส คณนนิสฺสิโตว จิตฺตุปฺปาโท โหติฯ อนฺตรา ขณฺฑํ ทเสฺสนฺตสฺส ‘‘สิขาปฺปตฺตํ นุ โข เม กมฺมฏฺฐานํ, โน’’ติ จิตฺตํ วิกมฺปติ, ตสฺมา เอเต โทเส วเชฺชตฺวา คเณตพฺพํฯ

คเณนฺเตน จ ปฐมํ ทนฺธคณนาย **ธญฺญมาปกคณนาย** คเณตพฺพํฯ ธญฺญมาปโก หิ นาฬึ ปูเรตฺวา ‘‘เอก’’นฺติ วตฺวา โอกิรติ, ปุน ปูเรนฺโต กิญฺจิ กจวรํ ทิสฺวา ฉเฑฺฑนฺโต ‘‘เอกํ เอก’’นฺติ วทติฯ เอเสว นโย เทฺว เทฺวติอาทีสุฯ เอวเมวํ อิมินาปิ อสฺสาสปสฺสาเสสุ โย อุปฏฺฐาติ, ตํ คเหตฺวา ‘‘เอกํ เอก’’นฺติอาทึ กตฺวา ยาว ‘‘ทส ทสา’’ติ ปวตฺตมานํ ปวตฺตมานํ อุปลกฺเขตฺวาว คเณตพฺพํฯ ตสฺส เอวํ คณยโต นิกฺขมนฺตา จ ปวิสนฺตา จ อสฺสาสปสฺสาสา ปากฏา โหนฺติฯ

อถาเนน ตํ ทนฺธคณนํ ธญฺญมาปกคณนํ ปหาย สีฆคณนาย **โคปาลกคณนาย** คเณตพฺพํฯ เฉโก หิ โคปาลโก สกฺขราทโย อุจฺฉเงฺคน คเหตฺวา รชฺชุทณฺฑหตฺโถ ปาโตว วชํ คนฺตฺวา คาโว ปิฏฺฐิยํ ปหริตฺวา ปลิฆตฺถมฺภมตฺถเก นิสิโนฺน ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํเยว คาวํ ‘‘เอโก เทฺว’’ติ สกฺขรํ ขิปิตฺวา ขิปิตฺวา คเณติฯ ติยามรตฺตึ สมฺพาเธ โอกาเส ทุกฺขํ วุตฺถโคคโณ นิกฺขมโนฺต อญฺญมญฺญํ อุปนิฆํสโนฺต เวเคน เวเคน ปุญฺชปุโญฺช หุตฺวา นิกฺขมติฯ โส เวเคน เวเคน ‘‘ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ทสา’’ติ คเณติเยว, เอวมสฺสาปิ ปุริมนเยน คณยโต อสฺสาสปสฺสาสา ปากฏา หุตฺวา สีฆํ สีฆํ ปุนปฺปุนํ สญฺจรนฺติฯ ตโต เตน ‘‘ปุนปฺปุนํ สญฺจรนฺตี’’ติ ญตฺวา อโนฺต จ พหิ จ อคฺคเหตฺวา ทฺวารปฺปตฺตํ ทฺวารปฺปตฺตํเยว คเหตฺวา ‘‘เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ, เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ, เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ สตฺต…เป.… อฏฺฐ นว ทสา’’ติ สีฆํ สีฆํ คเณตพฺพเมวฯ คณนาปฏิพทฺธ หิ กมฺมฏฺฐาเน คณนพเลเนว จิตฺตํ เอกคฺคํ โหติ อริตฺตุปตฺถมฺภนวเสน จณฺฑโสเต นาวาฐปนมิวฯ

ตเสฺสวํ สีฆํ สีฆํ คณยโต กมฺมฏฺฐานํ นิรนฺตรํ ปวตฺตํ วิย หุตฺวา อุปฏฺฐาติฯ อถ ‘‘นิรนฺตรํ ปวตฺตตี’’ติ ญตฺวา อโนฺต จ พหิ จ วาตํ อปริคฺคเหตฺวา ปุริมนเยเนว เวเคน เวเคน คเณตพฺพํฯ อโนฺตปวิสนวาเตน หิ สทฺธึ จิตฺตํ ปเวสยโต อพฺภนฺตรํ วาตพฺภาหตํ เมทปูริตํ วิย โหติฯ พหินิกฺขมนวาเตน สทฺธึ จิตฺตํ นีหรโต พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมเณ จิตฺตํ วิกฺขิปติฯ ผุฏฺฐผุฏฺฐกาเส ปน สตึ ฐเปตฺวา ภาเวนฺตเสฺสว ภาวนา สมฺปชฺชติฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘อโนฺต จ พหิ จ วาตํ อปริคฺคเหตฺวา ปุริมนเยเนว เวเคน เวเคน คเณตพฺพ’’นฺติฯ

กีวจิรํ ปเนตํ คเณตพฺพนฺติ? ยาว วินา คณนาย อสฺสาสปสฺสาสารมฺมเณ สติ สนฺติฏฺฐติฯ พหิ วิสฏวิตกฺกวิเจฺฉทํ กตฺวา อสฺสาสปสฺสาสารมฺมเณ สติ สณฺฐาปนตฺถํเยว หิ คณนาติฯ

เอวํ คณนาย มนสิ กตฺวา **อนุพนฺธนาย** มนสิ กาตพฺพํฯ **อนุพนฺธนา** นาม คณนํ ปฏิสํหริตฺวา สติยา นิรนฺตรํ อสฺสาสปสฺสาสานํ อนุคมนํฯ ตญฺจ โข น อาทิมชฺฌปริโยสานานุคมนวเสนฯ อาทิมชฺฌปริโยสานานิ ตสฺสานุคมเน อาทีนวา จ เหฏฺฐา วุตฺตาเยวฯ

ตสฺมา อนุพนฺธนาย มนสิกโรเนฺตน น อาทิมชฺฌปริโยสานวเสน มนสิ กาตพฺพํ, อปิจ โข **ผุสนาวเสน** จ **ฐปนาวเสน** จ มนสิ กาตพฺพํฯ คณนานุพนฺธนาวเสน วิย หิ ผุสนาฐปนาวเสน วิสุํ มนสิกาโร นตฺถิ, ผุฏฺฐผุฏฺฐฏฺฐาเนเยว ปน คเณโนฺต คณนาย จ ผุสนาย จ มนสิ กโรติ, ตเตฺถว คณนํ ปฏิสํหริตฺวา เต สติยา อนุพนฺธโนฺต, อปฺปนาวเสน จ จิตฺตํ ฐเปโนฺต ‘‘อนุพนฺธนาย จ ผุสนาย จ ฐปนาย จ มนสิ กโรตี’’ติ วุจฺจติฯ สฺวายมโตฺถ **อฏฺฐกถาสุ** วุตฺตปงฺคุฬโทวาริโกปมาหิ อิเธว ปาฬิยํ วุตฺตกกจูปมาย จ เวทิตโพฺพฯ

ตตฺรายํ **ปงฺคุโฬปมา** – เสยฺยถาปิ ปงฺคุโฬ โทลาย กีฬตํ มาตาปุตฺตานํ โทลํ ขิปิตฺวา ตเตฺถว โทลาถมฺภมูเล นิสิโนฺน กเมน อาคจฺฉนฺตสฺส จ คจฺฉนฺตสฺส จ โทลาผลกสฺส อุโภ โกฏิโย มชฺฌญฺจ ปสฺสติ, น จ อุโภโกฏิมชฺฌานํ ทสฺสนตฺถํ พฺยาวโฏ โหติ, เอวเมว ภิกฺขุ สติวเสน

อุปนิพนฺธนตฺถมฺภมูเล ฐตฺวา อสฺสาสปสฺสาสโทลํ ขิปิตฺวา ตเตฺถว นิมิเตฺต สติยา นิสีทโนฺต กเมน อาคจฺฉนฺตานญฺจ คจฺฉนฺตานญฺจ ผุฏฺฐฏฺฐาเน อสฺสาสปสฺสาสานํ อาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโนฺต ตเตฺถว (วิสุทฺธิ. ๑.๒๒๕) จิตฺตํ ฐเปตฺวา ปสฺสติ, น จ เตสํ ทสฺสนตฺถํ พฺยาวโฏ โหติฯ อยํ ปงฺคุโฬปมาฯ

อยํ ปน **โทวาริโกปมา** – เสยฺยถาปิ โทวาริโก นครสฺส อโนฺต จ พหิ จ ปุริเส ''โก ตฺวํ, กุโต วา อาคโต, กุหิํ วา คจฺฉสิ, กิํ วา เต หเตฺถ''ติ น วีมํสติฯ น หิ ตสฺส เต ภารา, ทฺวารปฺปตฺตํ ทฺวารปฺปตฺตํเยว ปน วีมํสติ, เอวเมว อิมสฺส ภิกฺขุโน อโนฺตปวิฏฺฐวาตา จ พหินิกฺขนฺตวาตา จ น ภารา โหนฺติ, ทฺวารปฺปตฺตา ทฺวารปฺปตฺตาเยว ภาราติ อยํ โทวาริโกปมาฯ

กกจูปมา ปน ''นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา''ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๑๕๙) นเยน อิธ วุตฺตาเยวฯ อิธ ปนสฺส อาคตาคตวเสน อมนสิการมตฺตเมว ปโยชนนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อิทํ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกโรโต กสฺสจิ น จิเรเนว นิมิตฺตญฺจ อุปฺปชฺชติ, อวเสสฌานงฺคปฏิมณฺฑิตา อปฺปนาสงฺขาตา ฐปนา จ สมฺปชฺชติฯ กสฺสจิ ปน คณนาวเสเนว มนสิการกาลโต ปภุติ ยถา สารทฺธกายสฺส มเญฺจ วา ปีเฐ วา นิสีทโต มญฺจปีฐํ โอนมติ วิกูชติ, ปจฺจตฺถรณํ วลิํ คณฺหาติ, อสารทฺธกายสฺส ปน นิสีทโต เนว มญฺจปีฐํ โอนมติ น วิกูชติ, น ปจฺจตฺถรณํ วลิํ คณฺหาติ, ตูลปิจุปูริตํ วิย มญฺจปีฐํ โหติ ฯ กสฺมา? ยสฺมา อสารทฺธ กาโย ลหุโก โหติ, เอวเมวํ คณนาวเสน มนสิการกาลโต ปภุติ อนุกฺกมโต โอฬาริกอสฺสาสปสฺสาสนิโรธวเสน กายทรเถ วูปสเนฺต กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ลหุกํ โหติ, สรีรํ อากาเส ลงฺฆนาการปฺปตฺตํ วิย โหติฯ

ตสฺส โอฬาริเก อสฺสาสปสฺสาเส นิรุเทฺธ สุขุมอสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณํ จิตฺตํ ปวตฺตติ ฯ ตสฺมิมฺปิ นิรุเทฺธ อปราปรํ ตโต สุขุมตรํ สุขุมตรํ อสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณํ ปวตฺตติเยวฯ สฺวายมโตฺถ อุปริ วุตฺตกํสถาโลปมาย เวทิตโพฺพฯ

ยถา หิ อญฺญานิ กมฺมฏฺฐานานิ อุปรูปริ วิภูตานิ โหนฺติ, น ตถา อิทํฯ อิทํ ปน อุปรูปริ ภาเวนฺตสฺส สุขุมตฺตํ คจฺฉติ, อุปฏฺฐานมฺปิ น อุปคจฺฉติฯ เอวํ อนุปฏฺฐหเนฺต ปน ตสฺมิํ เตน ภิกฺขุนา ''อาจริยํ ปุจฺฉิสฺสามี''ติ วา ''นฏฺฐํ ทานิ เม กมฺมฏฺฐาน''นฺติ วา อุฏฺฐายาสนา น คนฺตพฺพํฯ อิริยาปถํ วิโกเปตฺวา คจฺฉโต หิ กมฺมฏฺฐานํ นวนวเมว โหติฯ ตสฺมา ยถานิสิเนฺนเนว เทสโต อาหริตพฺพํฯ

ตตฺรายํ อาหรณูปาโย – เตน ภิกฺขุนา กมฺมฏฺฐานสฺส อนุปฏฺฐานภาวํ ญตฺวา อิติ ปฏิสญฺจิกฺขิตพฺพํ ''อิเม อสฺสาสปสฺสาสา นาม กตฺถ อตฺถิ, กตฺถ นตฺถิฯ กสฺส วา อตฺถิ, กสฺส วา นตฺถี''ติฯ อเถวํ ปฏิสญฺจิกฺขโต ''อิเม อโนฺตมาตุกุจฺฉิยํ นตฺถิ, อุทเก นิมุคฺคานํ นตฺถิ, ตถา อสญฺญีภูตานํ มตานํ จตุตฺถชฺฌานสมาปนฺนานํ รูปารูปภวสมงฺคีนํ นิโรธสมาปนฺนาน''นฺติ ญตฺวา เอวํ อตฺตนาว อตฺตา ปฏิโจเทตโพฺพ ''นนุ, ตฺวํ ปณฺฑิต, เนว มาตุกุจฺฉิคโต, น อุทเก นิมุโคฺค, น อสญฺญีภูโต, น มโต, น จตุตฺถชฺฌานสมาปโนฺน, น รูปารูปภวสมงฺคี, น นิโรธสมาปโนฺนฯ อตฺถิเยว เต อสฺสาสปสฺสาสา, มนฺทปญฺญตาย ปน ปริคฺคเหตุํ น สโกฺกสี''ติฯ อถาเนน ปกติผุฏฺฐวเสน จิตฺตํ ฐเปตฺวา มนสิกาโร ปวเตฺตตโพฺพฯ อิเม หิ ทีฆนาสิกสฺส นาสาปุฏํ ฆเฎฺฎนฺตา ปวตฺตนฺติ, รสฺสนาสิกสฺส อุตฺตโรฏฺฐํฯ ตสฺมาเนน อิมํ นาม ฐานํ ฆเฎฺฎนฺตีติ นิมิตฺตํ ฐเปตพฺพํฯ อิมเมว หิ อตฺถวสํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ ภควตา – ''นาหํ, ภิกฺขเว, มุฏฺฐสฺสติสฺส อสมฺปชานสฺส อานาปานสฺสติภาวนํ วทามี''ติ (ม. นิ. ๓.๑๔๙; สํ. นิ. ๕.๙๙๒)ฯ กิญฺจาปิ หิ ยํกิญฺจิ

กมฺมฏฺฐานํ สตสฺส สมฺปชานเสฺสว สมฺปชฺชติ, อิโต อญฺญํ ปน มนสิกโรนฺตสฺส ปากฏํ โหติฯ อิทํ ปน อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ ครุกํ ครุกภาวนํ พุทฺธปจฺเจกพุทฺธพุทฺธปุตฺตานํ มหาปุริสานํเยว มนสิการภูมิภูตํ, น เจว อิตฺตรํ, น จ อิตฺตรสตฺตสมาเสวิตํฯ ยถา ยถา มนสิ กรียติ, ตถา ตถา สนฺตเญฺจว โหติ สุขุมญฺจฯ ตสฺมา เอตฺถ พลวตี สติ จ ปญฺญา จ อิจฺฉิตพฺพาฯ

ยถา หิ มฏฺฐสาฏกสฺส ตุนฺนกรณกาเล สูจิปิ สุขุมา อิจฺฉิตพฺพา, สูจิปาสเวธนมฺปิ ตโต สุขุมตรํ, เอวเมวํ มฏฺฐสาฏกสทิสสฺส อิมสฺส กมฺมฏฺฐานสฺส ภาวนากาเล สูจิปฏิภาคา สติปิ สูจิปาสเวธนปฏิภาคา ตํสมฺปยุตฺตา ปญฺญาปิ พลวตี อิจฺฉิตพฺพาฯ ตาหิ จ ปน สติปญฺญาหิ สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา น เต อสฺสาสปสฺสาสา อญฺญตฺร ปกติผุฏฺฐกาสา ปริเยสิตพฺพาฯ

ยถา หิ กสฺสโก เขตฺตํ กสิตฺวา พลีพทฺเท มุญฺจิตฺวา โคจรมุเข กตฺวา ฉายาย นิสิโนฺน วิสฺสเมยฺย, อถสฺส เต พลีพทฺทา เวเคน อฏวิํ ปวิเสยฺยุํฯ โย โหติ เฉโก กสฺสโก, โส ปุน เต คเหตฺวา โยเชตุกาโม น เตสํ อนุปทํ คนฺตฺวา อฏวิํ อาหิณฺฑติฯ อถ โข รสฺมิญฺจ ปโตทญฺจ คเหตฺวา อุชุกเมว เตสํ นิปาตนติตฺถํ คนฺตฺวา นิสีทติ วา นิปชฺชติ วาฯ อถ เต โคเณ ทิวสภาคํ จริตฺวา นิปาตนติตฺถํ โอตริตฺวา นฺหตฺวา จ ปิวิตฺวา จ ปจฺจุตฺตริตฺวา ฐิเต ทิสฺวา รสฺมิยา พนฺธิตฺวา ปโตเทน วิชฺฌโนฺต อาเนตฺวา โยเชตฺวา ปุน กมฺมํ กโรติฯ เอวเมวํ เตน ภิกฺขุนา น เต อสฺสาสปสฺสาสา อญฺญตฺร ปกติผุฏฺฐกาสา ปริเยสิตพฺพาฯ สติรสฺมิํ ปน ปญฺญาปโตทญฺจ คเหตฺวา ปกติผุฏฺฐกาเส จิตฺตํ ฐเปตฺวา มนสิกาโร ปวเตฺตตโพฺพฯ เอวํ หิสฺส มนสิกโรโต น จิรเสฺสว เต อุปฏฺฐหนฺติ นิปาตนติเตฺถ วิย โคณาฯ ตโต เตน สติรสฺมิยา พนฺธิตฺวา ตสฺมิํเยว ฐาเน โยเชตฺวา ปญฺญาปโตเทน วิชฺฌเนฺตน ปุนปฺปุนํ กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชิตพฺพํฯ ตเสฺสวมนุยุญฺชโต น จิรเสฺสว นิมิตฺตํ อุปฏฺฐาติฯ ตํ ปเนตํ น สเพฺพสํ เอกสทิสํ โหติ, อปิจ โข กสฺสจิ สุขสมฺผสฺสํ อุปฺปาทยมาโน ตูลปิจุ วิย กปฺปาสปิจุ วิย วาตธารา วิย จ อุปฏฺฐาตีติ เอกเจฺจ อาหุฯ

อยํ ปน **อฏฺฐกถาสุ วินิจฺฉโย** – อิทญฺหิ กสฺสจิ ตารกรูปํ วิย มณิคุฬิกา วิย มุตฺตาคุฬิกา วิย จ, กสฺสจิ ขรสมฺผสฺสํ หุตฺวา กปฺปาสฏฺฐิ วิย ทารุสารสูจิ วิย จ, กสฺสจิ ทีฆปามงฺคสุตฺตํ วิย กุสุมทามํ วิย ธูมสิขา วิย จ, กสฺสจิ วิตฺถตํ มกฺกฏกสุตฺตํ วิย วลาหกปฏลํ วิย ปทุมปุปฺผํ วิย รถจกฺกํ วิย จนฺทมณฺฑลํ วิย สูริยมณฺฑลํ วิย จ อุปฏฺฐาติ, ตญฺจ ปเนตํ ยถา สมฺพหุเลสุ ภิกฺขูสุ สุตฺตนฺตํ สชฺฌายิตฺวา นิสิเนฺนสุ เอเกน ภิกฺขุนา ‘‘ตุมฺหากํ กีทิสํ หุตฺวา อิทํ สุตฺตํ อุปฏฺฐาตี’’ติ วุเตฺต เอโก ‘‘มยฺหํ มหตี ปพฺพเตยฺยา นที วิย หุตฺวา อุปฏฺฐาตี’’ติ อาหฯ อปโร ‘‘มยฺหํ เอกา วนราชิ วิย’’ฯ อโญฺญ ‘‘มยฺหํ เอโก สีตจฺฉาโย สาขาสมฺปโนฺน ผลภารภริโต รุโกฺข วิยา’’ติฯ เตสญฺหิ ตํ เอกเมว สุตฺตํ สญฺญานานตาย นานโต อุปฏฺฐาติฯ เอวํ เอกเมว กมฺมฏฺฐานํ สญฺญานานตาย นานโต อุปฏฺฐาติฯ สญฺญชญฺหิ เอตํ สญฺญานิทานํ สญฺญาปภวํ, ตสฺมา สญฺญานานตาย นานโต อุปฏฺฐาตีติ เวทิตพฺพํฯ

เอวํ อุปฏฺฐิเต ปน นิมิเตฺต เตน ภิกฺขุนา อาจริยสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา อาโรเจตพฺพํ ‘‘มยฺหํ, ภเนฺต, เอวรูปํ นาม อุปฏฺฐาตี’’ติฯ อาจริเยน ปน ‘‘นิมิตฺตมิทํ, อาวุโส, กมฺมฏฺฐานํ ปุนปฺปุนํ มนสิ กโรหิ สปฺปุริสา’’ติ วตฺตโพฺพฯ อถาเนน นิมิเตฺตเยว จิตฺตํ ฐเปตพฺพํฯ เอวมสฺสายํ อิโต ปภุติ ฐปนาวเสน ภาวนา โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ โปราเณหิ –

> ‘‘นิมิเตฺต ฐปยํ จิตฺตํ, นานาการํ วิภาวยํ;
> ธีโร อสฺสาสปสฺสาเส, สกํ จิตฺตํ นิพนฺธตี’’ติฯ (ปารา. อฏฺฐ. ๒.๑๖๕; วิสุทฺธิ. ๑.๒๓๒);

ตเสฺสวํ นิมิตฺตุปฏฺฐานโต ปภุติ นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตาเนว โหนฺติ, กิเลสา สนฺนิสินฺนาว, จิตฺตํ อุปจารสมาธินา สมาหิตเมวฯ อถาเนน ตํ นิมิตฺตํ เนว วณฺณโต มนสิ กาตพฺพํ, น ลกฺขณโต ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ, อปิจ โข ขตฺติยมเหสิยา จกฺกวตฺติคพฺโภ วิย กสฺสเกน สาลิยวคพฺโภ วิย จ อาวาสาทีนิ สตฺต อสปฺปายานิ วเชฺชตฺวา ตาเนว สตฺต สปฺปายานิ เสวเนฺตน สาธุกํ รกฺขิตพฺพํ, อถ นํ เอวํ รกฺขิตฺวา ปุนปฺปุนํ มนสิการวเสน วุทฺธิํ วิรูฬฺหิํ คมยิตฺวา ทสวิธํ อปฺปนาโกสลฺลํ สมฺปาเทตพฺพํ, วีริยสมตา โยเชตพฺพาฯ ตเสฺสวํ ฆเฏนฺตสฺส วิสุทฺธิมเคฺค วุตฺตานุกฺกเมน ตสฺมิํ นิมิเตฺต จตุกฺกปญฺจกชฺฌานานิ นิพฺพตฺตนฺติฯ เอวํ นิพฺพตฺตจตุกฺกปญฺจกชฺฌาโน ปเนตฺถ ภิกฺขุ สลฺลกฺขณาวิวฏฺฏนาวเสน กมฺมฏฺฐานํ วเฑฺฒตฺวา ปาริสุทฺธิํ ปตฺตุกาโม ตเทวฌานํ ปญฺจหากาเรหิ วสิปฺปตฺตํ ปคุณํ กตฺวา นามรูปํ ววตฺถเปตฺวา วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปติฯ กถํ? โส หิ สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย อสฺสาสปสฺสาสานํ สมุทโย กรชกาโย จ จิตฺตญฺจาติ ปสฺสติฯ ยถา หิ กมฺมารคฺคคฺคริยา ธมมานาย ภสฺตญฺจ ปุริสสฺส จ ตชฺชํ วายามํ ปฏิจฺจ วาโต สญฺจรติ, เอวเมวํ กายญฺจ จิตฺตญฺจ ปฏิจฺจ อสฺสาสปสฺสาสาติฯ ตโต อสฺสาสปสฺสาเส จ กายญฺจ รูปนฺติ, จิตฺตญฺจ ตํสมฺปยุเตฺต จ ธเมฺม อรูปนฺติ ววตฺถเปติฯ

เอวํ นามรูปํ ววตฺถเปตฺวา ตสฺส ปจฺจยํ ปริเยสติ, ปริเยสโนฺต จ ตํ ทิสฺวา ตีสฺุปิ อทฺธาสุ นามรูปสฺส ปวตฺติํ อารพฺภ กงฺขํ วิตรติ, วิติณฺณกโงฺข กลาปสมฺมสนวเสน ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา อุทยพฺพยานุปสฺสนาย ปุพฺพภาเค อุปฺปเนฺน โอภาสาทโย ทส วิปสฺสนุปกฺกิเลเส ปหาย อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณํ ‘‘มโคฺค’’ติ ววตฺถเปตฺวา อุทยํ ปหาย ภงฺคานุปสฺสนํ ปตฺวา นิรนฺตรํ ภงฺคานุปสฺสเนน ภยโต อุปฏฺฐิเตสุ สพฺพสงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทโนฺต วิรชฺชโนฺต วิมุจฺจโนฺต ยถากฺกเมน จตฺตาโร อริยมเคฺค ปาปุณิตฺวา อรหตฺตผเล ปติฏฺฐาย เอกูนวีสติเภทสฺส ปจฺจเวกฺขณาญาณสฺส ปริยนฺตํ ปโตฺต สเทวกสฺส โลกสฺส อคฺคทกฺขิเณโยฺย โหติฯ เอตฺตาวตา จสฺส คณนํ อาทิํ กตฺวา วิปสฺสนาปริโยสานา อานาปานสฺสติสมาธิภาวนา สมตฺตา โหตีติฯ อยํ สพฺพาการโต ปฐมจตุกฺกวณฺณนาฯ

อิตเรสุ ปน ตีสุ จตุเกฺกสุ ยสฺมา วิสุํ กมฺมฏฺฐานภาวนานโย นาม นตฺถิ, ตสฺมา อนุปทวณฺณนานเยเนว เตสํ เอวมโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **ปีติปฏิสํเวที**ติ ปีติํ ปฏิสํวิทิตํ กโรโนฺต ปากฏํ กโรโนฺต อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติฯ ตตฺถ ทฺวีหากาเรหิ ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ อารมฺมณโต จ อสโมฺมหโต จฯ

กถํ **อารมฺมณโต** ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ? สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชติ, ตสฺส สมาปตฺติกฺขเณ ฌานปฏิลาเภน อารมฺมณโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ อารมฺมณสฺส ปฏิสํวิทิตตฺตาฯ

กถํ **อสโมฺมหโต**? สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีติํ ขยโต วยโต สมฺมสติ, ตสฺส วิปสฺสนากฺขเณ ลกฺขณปฏิเวเธน อสโมฺมหโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติฯ เอเตเนว นเยน อวเสสปทานิปิ อตฺถโต เวทิตพฺพานิฯ อิทํ ปเนตฺถ วิเสสมตฺตํ – ติณฺณํ ฌานานํ วเสน สุขปฏิสํวิทิตา โหติฯ จตุนฺนมฺปิ ฌานานํ วเสน จิตฺตสงฺขารปฏิสํวิทิตา เวทิตพฺพาฯ **จิตฺตสงฺขาโร**ติ เวทนาสญฺญากฺขนฺธาฯ **ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขาร**นฺติ โอฬาริกํ โอฬาริกํ จิตฺตสงฺขารํ ปสฺสเมฺภโนฺต, นิโรเธโนฺตติ อโตฺถฯ โส วิตฺถารโต กายสงฺขาเร วุตฺตนเยน เวทิตโพฺพฯ อปิเจตฺถ **ปีติ**ปเท ปีติสีเสน เวทนา วุตฺตา, **สุข**ปเท สรูเปเนว เวทนาฯ ทฺวีสุ จิตฺตสงฺขารปเทสุ ‘‘สญฺญา จ เวทนา จ เจตสิกา, เอเต ธมฺมา จิตฺตปฏิพทฺธา จิตฺตสงฺขารา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๗๔; ม. นิ. ๑.๔๖๓) วจนโต สญฺญาสมฺปยุตฺตา เวทนาติ เอวํ เวทนานุปสฺสนานเยน อิทํ จตุกฺกํ ภาสิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

ตติยจตุกฺกปิ จตุนฺนํ ฌานานํ วเสน จิตฺตปฏิสํวิทิตา เวทิตพฺพาฯ **อภิปฺปโมทยํ จิตฺต**นฺติ จิตฺตํ โมเทโนฺต ปโมเทโนฺต หาเสโนฺต ปหาเสโนฺต อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติฯ ตตฺถ ทฺวีหากาเรหิ อภิปฺปโมโท โหติ สมาธิวเสน จ วิปสฺสนาวเสน จฯ

กถํ **สมาธิวเสน**? สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชติ, โส สมาปตฺติกฺขเณ สมฺปยุตฺตาย ปีติยา จิตฺตํ อาโมเทติ ปโมเทติฯ กถํ **วิปสฺสนาวเสน**? สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีติํ ขยโต วยโต สมฺมสติฯ เอวํ วิปสฺสนากฺขเณ ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีติํ อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตํ อาโมเทติ ปโมเทติฯ เอวํ ปฏิปโนฺน ''อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี''ติ วุจฺจติฯ

สมาทหํ จิตฺตนฺติ ปฐมชฺฌานาทิวเสน อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาทหโนฺต สมํ ฐเปโนฺต, ตานิ วา ปน ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ ขยโต วยโต สมฺมสโต วิปสฺสนากฺขเณ ลกฺขณปฏิเวเธน อุปฺปชฺชติ ขณิกจิเตฺตกคฺคตา, เอวํ อุปฺปนฺนาย ขณิกจิเตฺตกคฺคตาย วเสนปิ อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาทหโนฺต สมํ ฐเปโนฺต ''สมาทหํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี''ติ วุจฺจติฯ

วิโมจยํ จิตฺตนฺติ ปฐมชฺฌาเนน นีวรเณหิ จิตฺตํ โมเจโนฺต วิโมเจโนฺต, ทุติเยน วิตกฺกวิจาเรหิ, ตติเยน ปีติยา, จตุเตฺถน สุขทุเกฺขหิ จิตฺตํ โมเจโนฺต วิโมเจโนฺต, ตานิ วา ปน ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ ขยโต วยโต สมฺมสติฯ โส วิปสฺสนากฺขเณ อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาโต จิตฺตํ โมเจโนฺต วิโมเจโนฺต, ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญาโต, อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาโต, นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิโต, วิราคานุปสฺสนาย ราคโต, นิโรธานุปสฺสนาย สมุทยโต, ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทานโต จิตฺตํ โมเจโนฺต วิโมเจโนฺต อสฺสสติ เจว ปสฺสสติ จฯ เตน วุจฺจติ – ''วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี''ติฯ เอวํ จิตฺตานุปสฺสนาวเสน อิทํ จตุกฺกํ ภาสิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

จตุตฺถจตุเกฺก ปน **อนิจฺจานุปสฺสี**ติ เอตฺถ ตาว อนิจฺจํ เวทิตพฺพํ, อนิจฺจตา เวทิตพฺพา, อนิจฺจานุปสฺสนา เวทิตพฺพา, อนิจฺจานุปสฺสี เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **อนิจฺจ**นฺติ ปญฺจกฺขนฺธาฯ กสฺมา? อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวาฯ **อนิจฺจตา**ติ เตสํเยว อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ, หุตฺวา อภาโว วา, นิพฺพตฺตานํ เตเนวากาเรน อฏฺฐตฺวา ขณภเงฺคน เภโทติ อโตฺถฯ **อนิจฺจานุปสฺสนา**ติ ตสฺสา อนิจฺจตาย วเสน รูปาทีสุ ''อนิจฺจ''นฺติ อนุปสฺสนาฯ **อนิจฺจานุปสฺสี**ติ ตาย อนุปสฺสนาย สมนฺนาคโตฯ ตสฺมา เอวํภูโต อสฺสสโนฺต จ ปสฺสสโนฺต จ อิธ ''อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี''ติ เวทิตโพฺพฯ

วิราคานุปสฺสีติ เอตฺถ ปน เทฺว วิราคา ขยวิราโค จ อจฺจนฺตวิราโค จฯ ตตฺถ **ขยวิราโค**ติ สงฺขารานํ ขณภโงฺคฯ **อจฺจนฺตวิราโค**ติ นิพฺพานํฯ **วิราคานุปสฺสนา**ติ ตทุภยทสฺสนวเสน ปวตฺตา วิปสฺสนา จ มโคฺค จฯ ตาย ทุวิธายปิ อนุปสฺสนาย สมนฺนาคโต หุตฺวา อสฺสสโนฺต จ ปสฺสสโนฺต จ ''วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี''ติ เวทิตโพฺพฯ **นิโรธานุปสฺสี**ปเทปิ เอเสว นโยฯ

ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีติ เอตฺถาปิ เทฺว ปฏินิสฺสคฺคา ปริจฺจาคปฏินิสฺสโคฺค จ ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสโคฺค จฯ ปฏินิสฺสโคฺคเยว อนุปสฺสนา ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา, วิปสฺสนามคฺคานเมตํ อธิวจนํฯ **วิปสฺสนา**ติ ตทงฺควเสน สทฺธิํ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชติ, สงฺขตโทสทสฺสเนน จ ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย ปกฺขนฺทตีติ **ปริจฺจาคปฏินิสฺสโคฺค** เจว **ปกฺ**

ขนฺทนปฏินิสฺสโคฺค จาติ วุจฺจติฯ **มโคฺค** สมุเจฺฉทวเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชติ, อารมฺมณกรเณน จ นิพฺพาเน ปกฺขนฺทตีติ **ปริจฺจาคปฏินิสฺสโคฺค** เจว **ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสโคฺค** จาติ วุจฺจติฯ อุภยมฺปิ ปน ปุริมปุริมญาณานํ อนุอนุ ปสฺสนโต อนุปสฺสนาติ วุจฺจติฯ ตาย ทุวิธายปิ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย สมนฺนาคโต หุตฺวา อสฺสสโนฺต จ ปสฺสสโนฺต จ ‘‘ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี’’ติ เวทิตโพฺพฯ

เอตฺถ จ ‘‘อนิจฺจานุปสฺสี’’ติ ตรุณวิปสฺสนาย วเสน วุตฺตํ, ‘‘วิราคานุปสฺสี’’ติ ตโต พลวตราย สงฺขาเรสุ วิรชฺชนสมตฺถาย วิปสฺสนาย วเสน, ‘‘นิโรธานุปสฺสี’’ติ ตโต พลวตราย กิเลสนิโรธนสมตฺถาย วิปสฺสนาย วเสน , ‘‘ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี’’ติ มคฺคสฺส อาสนฺนภูตาย อติติกฺขาย วิปสฺสนาย วเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยตฺถ ปน มโคฺคปิ ลพฺภติ, โส อภิโนฺนเยวฯ เอวมิทํ จตุกฺกํ สุทฺธวิปสฺสนาวเสน วุตฺตํ, ปุริมานิ ปน ตีณิ สมถวิปสฺสนาวเสนาติฯ

อานาปานสฺสติมาติกาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๖๔. อิทานิ ยถานิกฺขิตฺตํ มาติกํ ปฏิปาฏิยา ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ **อิธาติ อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา**ติอาทีหิ ทสหิ ปเทหิ สิกฺขตฺตยสงฺขาตํ สพฺพญฺญุพุทฺธสาสนเมว กถิตํฯ ตญฺหิ พุเทฺธน ภควตา ทิฏฺฐตฺตา **ทิฏฺฐี**ติ วุจฺจติ, ตเสฺสว ขมนวเสน **ขนฺติ,** รุจฺจนวเสน **รุจิ,** คหณวเสน **อาทาโย,** สภาวเฏฺฐน **ธโมฺม,** สิกฺขิตพฺพเฏฺฐน **วินโย,** ตทุภเยนปิ **ธมฺมวินโย,** ปวุตฺตวเสน **ปาวจนํ,** เสฏฺฐจริยเฏฺฐน **พฺรหฺมจริยํ** , อนุสิฏฺฐิทานวเสน **สตฺถุสาสน**นฺติ วุจฺจติฯ ตสฺมา ‘‘อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา’’ติอาทีสุ อิมิสฺสา พุทฺธทิฏฺฐิยา, อิมิสฺสา พุทฺธขนฺติยา, อิมิสฺสา พุทฺธรุจิยา, อิมสฺมึ พุทฺธอาทาเย, อิมสฺมึ พุทฺธธเมฺม, อิมสฺมึ พุทฺธวินเย, อิมสฺมึ พุทฺธธมฺมวินเย, อิมสฺมึ พุทฺธปาวจเน, อิมสฺมึ พุทฺธพฺรหฺมจริเย, อิมสฺมึ พุทฺธสตฺถุสาสเนติ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อปิเจตํ สิกฺขตฺตยสงฺขาตํ สกลํ ปาวจนํ ภควตา ทิฏฺฐตฺตา สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยตฺตา สมฺมาทิฏฺฐิปุพฺพงฺคมตฺตา จ ทิฏฺฐิฯ ภควโต ขมนวเสน ขนฺติฯ รุจฺจนวเสน รุจิฯ คหณวเสน อาทาโย ฯ อตฺตโน การกํ อปาเย อปตมานํ ธาเรตีติ ธโมฺมฯ โสว สํกิเลสปกฺขํ วิเนตีติ วินโยฯ ธโมฺม จ โส วินโย จาติ ธมฺมวินโย, กุสลธเมฺมหิ วา อกุสลธมฺมานํ เอส วินโยติ ธมฺมวินโยฯ เตเนว วุตฺตํ – ‘‘เย จ โข ตฺวํ, โคตมิ, ธเมฺม ชาเนยฺยาสิ อิเม ธมฺมา วิราคาย สํวตฺตนฺติ, โน สราคาย…เป.… เอกํเสน, โคตมิ, ธาเรยฺยาสิ เอโส ธโมฺม เอโส วินโย เอตํ สตฺถุสาสน’’นฺติ (อ. นิ. ๘.๕๓; จูฬว. ๔๐๖)ฯ ธเมฺมน วา วินโย, น ทณฺฑาทีหีติ ธมฺมวินโยฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ –

‘‘ทเณฺฑเนเก ทมยนฺติ, องฺกุเสหิ กสาหิ จ;
อทเณฺฑน อสเตฺถน, นาโค ทโนฺต มเหสินา’’ติฯ (ม. นิ. ๒.๓๕๒; จูฬว. ๓๔๒);

ตถา ‘‘ธเมฺมน นยมานานํ, กา อุสูยา วิชานต’’นฺติ (มหาว. ๖๓)ฯ ธมฺมาย วา วินโย ธมฺมวินโยฯ อนวชฺชธมฺมตฺถํ เหส วินโย, น ภวโภคามิสตฺถํฯ เตนาห ภควา – ‘‘นยิทํ, ภิกฺขเว, พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ชนกุหนตฺถ’’นฺติ (อิติวุ. ๓๕; อ. นิ. ๔.๒๕) วิตฺถาโรฯ ปุณฺณเตฺถโรปิ อาห – ‘‘อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถํ โข, อาวุโส, ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๕๙)ฯ วิสุทฺธํ วา นยตีติ วินโย, ธมฺมโต วินโย ธมฺมวินโยฯ สํสารธมฺมโต หิ โสกาทิธมฺมโต วา เอส วิสุทฺธํ นิพฺพานํ นยติ, ธมฺมสฺส วา วินโย, น ติตฺถกรานนฺติ ธมฺมวินโยฯ ธมฺมภูโต หิ ภควา, ตเสฺสว เอส วินโยฯ ยสฺมา วา ธมฺมา เอว อภิเญฺญยฺยา ปริเญฺญยฺยา ปหาตพฺพา ภาเวตพฺพา สจฺฉิกาตพฺพา จ, ตสฺมา เอส ธเมฺมสุ วินโย, น สเตฺตสุ น ชีเวสุ จาติ ธมฺมวินโยฯ สาตฺถสพฺยญฺชนตาทีหิ อเญฺญสํ วจนโต ปธานํ วจนนฺติ ปวจนํ, ปวจนเมว ปาวจนํฯ สพฺพจริยาหิ วิสิฏฺฐจริย

ภาเวน พฺรหฺมจริยํฯ เทวมนุสฺสานํ สตฺถุภูตสฺส ภควโต สาสนนฺติ สตฺถุสาสนํ, สตฺถุภูตํ วา สาสนนฺติปิ สตฺถุสาสนํฯ ‘‘โย โว, อานนฺท, มยา ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว มมจฺจเยน สตฺถา’’ติ (ที. นิ. ๒.๒๑๖) หิ ธมฺมวินโยว สตฺถาติ วุตฺโตฯ เอวเมเตสํ ปทานํ อตฺโถ เวทิตพฺโพฯ ยสฺมา ปน อิมสฺมิํเยว สาสเน สพฺพาการอานาปานสฺสติสมาธินิพฺพตฺตโก ภิกฺขุ วิชฺชติ, น อญฺญตฺร, ตสฺมา ตตฺถ ตตฺถ ‘‘อิมิสฺสา’’ติ จ ‘‘อิมสฺมิ’’นฺติ จ อยํ นิยโม กโตติ เวทิตพฺโพฯ อยํ ‘‘อิธา’’ติมาติกาย นิทฺเทสสฺส อตฺโถฯ

ปุถุชฺชนกลฺยาณโก วาติอาทินา จ ภิกฺขุสทฺทสฺส วจนตฺถํ อวตฺวา อิธาธิเปฺปตภิกฺขุเยว ทสฺสิโตฯ ตตฺถ ปุถุชฺชโน จ โส กิเลสานํ อสมุจฺฉินฺนตฺตา, กลฺยาโณ จ สีลาทิปฏิปตฺติยุตฺตตฺตาติ ปุถุชฺชนกลฺยาโณ, ปุถุชฺชนกลฺยาโณว **ปุถุชฺชนกลฺยาณโก**ฯ อธิสีลาทีนิ สิกฺขตีติ **เสโกฺข**ฯ โสตาปโนฺน วา สกทาคามี วา อนาคามี วาฯ อกุโปฺป จลยิตุมสกฺกุเณโยฺย อรหตฺตผลธโมฺม อสฺสาติ **อกุปฺปธโมฺม**ฯ โสปิ หิ อิมํ สมาธิํ ภาเวติฯ

อรญฺญนิทฺเทเส วินยปริยาเยน ตาว ‘‘ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ อวเสสํ อรญฺญ’’นฺติ (ปารา. ๙๒) อาคตํฯ สุตฺตนฺตปริยาเยน อารญฺญกํ ภิกฺขุํ สนฺธาย ‘‘อารญฺญกํ นาม เสนาสนํ ปญฺจธนุสติกํ ปจฺฉิม’’นฺติ (ปาจิ. ๕๗๓) อาคตํฯ วินยสุตฺตนฺตา ปน อุโภปิ ปริยายเทสนา นาม, อภิธโมฺม นิปฺปริยายเทสนาติ อภิธมฺมปริยาเยน (วิภ. ๕๒๙) อรญฺญํ ทเสฺสตุํ **นิกฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา**ติ วุตฺตํ, อินฺทขีลโต พหิ นิกฺขมิตฺวาติ อโตฺถฯ นิกฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลนฺติปิ ปาโฐ, อินฺทขีลํ อติกฺกมิตฺวา พหีติ วุตฺตํ โหติฯ **อินฺทขีโล**ติ เจตฺถ คามสฺส วา นครสฺส วา อุมฺมาโรฯ

รุกฺขมูลนิทฺทเส รุกฺขมูลสฺส ปากฏตฺตา ตํ อวตฺวาว **ยตฺถา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ยตฺถา**ติ ยสฺมิํ รุกฺขมูเลฯ อาสนฺติ นิสีทนฺติ เอตฺถาติ **อาสนํฯ ปญฺญตฺต**นฺติ ฐปิตํฯ **มโญฺจ วา**ติอาทีนิ อาสนสฺส ปเภทวจนานิฯ มโญฺจปิ หิ นิสชฺชายปิ โอกาสตฺตา อิธ อาสเนสุ วุโตฺตฯ โส ปน มสารกพุนฺทิกาพทฺธกุฬีรปาทกอาหจฺจปาทกานํ อญฺญตโรฯ **ปีฐํ** เตสํ อญฺญตรเมวฯ **ภิสี**ติ อุณฺณาภิสิโจฬภิสิวากภิสิติณภิสิปณฺณภิสีนํ อญฺญตราฯ **ตฏฺฏิกา**ติ ตาลปณฺณาทีหิ จินิตฺวา กตาฯ **จมฺมขโณฺฑ**ติ นิสชฺชารโห โย โกจิ จมฺมขโณฺฑฯ **ติณสนฺถรา**ทโย ติณาทีนิ คุเมฺพตฺวา กตาฯ **ตตฺถา**ติ ตสฺมิํ รุกฺขมูเลฯ **จงฺกมติ วา**ติอาทีหิ รุกฺขมูลสฺส จตุอิริยาปถปวตฺตนโยคฺยตา กถิตาฯ ‘‘ยตฺถา’’ติอาทีหิ สพฺพปเทหิ รุกฺขมูลสฺส สนฺทจฺฉายตา ชนวิวิตฺตตา จ วุตฺตา โหติฯ **เกนจี**ติ เกนจิ สมูเหนฯ ตํ สมูหํ ภินฺทิตฺวา วิตฺถาเรโนฺต **คหเฏฺฐหิ วา ปพฺพชิเตหิ วา**ติ อาหฯ **อนากิณฺณ**นฺติ อสํกิณฺณํ อสมฺพาธํฯ ยสฺส เสนาสนสฺส สมนฺตา คาวุตมฺปิ อฑฺฒโยชนมฺปิ ปพฺพตคหนํ วนคหนํ นทีคหนํ โหติ, น โกจิ อเวลาย อุปสงฺกมิตุํ สโกฺกติ, อิทํ สนฺติเกปิ อนากิณฺณํ นามฯ ยํ ปน อฑฺฒโยชนิกํ วา โยชนิกํ วา โหติ, อิทํ ทูรตาย เอว อนากิณฺณํ นามฯ

วิหาโรติ อฑฺฒโยคาทิมุตฺตโก อวเสสาวาโสฯ **อฑฺฒโยโค**ติ สุปณฺณวงฺกเคหํฯ **ปาสาโท**ติ เทฺว กณฺณิกา คเหตฺวา กโต ทีฆปาสาโทฯ **หมฺมิย**นฺติ อุปริอากาสตเล ปติฏฺฐิตกูฏาคารปาสาโทเยวฯ **คุหา**ติ อิฏฺฐกาคุหา สิลาคุหา ทารุคุหา ปํสุคุหาติ เอวญฺหิ ขนฺธกฏฺฐกถายํ (จูฬว. อฏฺฐ. ๒๙๔) วุตฺตํฯ วิภงฺคฏฺฐกถายํ ปน **วิหาโร**ติ สมนฺตา ปริหารปถํ อโนฺตเยว รตฺติฏฺฐานทิวาฏฺฐานานิ จ ทเสฺสตฺวา กตเสนาสนํฯ **คุหา**ติ ภูมิคุหา, ยตฺถ รตฺตินฺทิวํ ทีปํ ลทฺธุํ วฏฺฏติฯ ปพฺพตคุหา วา ภูมิคุหา วาติ อิทํ ทฺวยํ วิเสเสตฺวา วุตฺตํฯ มาติกาย สพฺพกาลสาธารณลกฺขณวเสน ‘‘นิสีทตี’’ติ วตฺตมานวจนํ กตํ, อิธ ปน นิสิโนฺนสฺส ภาวนารมฺภสพฺภาวโต นิสชฺชา

รมฺภปริโยสานทสฺสนตฺถํ **นิสีโนนฺ**ติ นิฎฺฐานวจนํ กตํฯ ยสฺมา ปน อุชุํ กายํ ปณิธาย นิสินฺนสฺส กาโย อุชุโก โหติ, ตสฺมา พฺยญฺชเน อาทรํ อกตฺวา อธิเปฺปตม เอว ทเสฺสโนฺต **อุชุโก**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ฐิโต สุปฺปณิหิโต**ติ อุชุกํ ปณิหิตตฺตา อุชุโก หุตฺวา ฐิโต, น สยเมวาติ อโตฺถฯ **ปริคฺคหโฎฺฐ**ติ ปริคฺคหิตโฎฺฐฯ กึ ปริคฺคหิตํ? นิยฺยานํฯ กึ นิยฺยานํ? อานาปานสฺสติสมาธิเยว ยาว อรหตฺตมคฺคา นิยฺยานํฯ เตนาห**นิยฺยานโฎฺฐ**ติ มุขสทฺทสฺส เชฎฺฐกตฺถวเสน สํสารโต นิยฺยานโฎฺฐ วุโตฺตฯ **อุปฎฺฐานโฎฺฐ**ติ สภาวโฎฺฐเยวฯ สเพฺพหิ ปเนเตหิ ปเทหิ ปริคฺคหิตนิยฺยานํ สตึ กตฺวาติ อโตฺถ วุโตฺต โหติฯ เกจิ ปน ‘‘ปริคฺคหโฎฺฐติ สติยา ปริคฺคหโฎฺฐ, นิยฺยานโฎฺฐติ อสฺสาสปสฺสาสานํ ปวิสนนิกฺขมนทฺวารโฎฺฐ’’ติ วณฺณยนฺติฯ ปริคฺคหิตอสฺสาสปสฺสาสนิยฺยานํ สตึ อุปฎฺฐเปตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ

๑๖๕. **พาตฺตึสาย อากาเรหี**ติ ตาสุ ตาสุ อวตฺถาสุ ยถากฺกเมน ลพฺภมานานํ อนวเสสปริยาทานวเสน วุตฺตํฯ **ทีฆํ อสฺสาสวเสนา**ติ มาติกาย ‘‘ทีฆ’’นฺติวุตฺตอสฺสาสวเสนฯ เอวํ เสเสสุฯ **เอกคฺคต**นฺติ เอกคฺคภาวํฯ **อวิเกฺขป**นฺติ อวิกฺขิปนํฯ เอกคฺคตา เอว หิ นานารมฺมเณสุ จิตฺตสฺส อวิกฺขิปนโต อวิเกฺขโปติ วุจฺจติฯ **ปชานโต**ติ อสโมฺมหวเสน ปชานนฺตสฺส, วินฺทนฺตสฺสาติ วา อโตฺถฯ ‘‘อวิเกฺขโป เม ปฎิลโทฺธ’’ติ อารมฺมณกรณวเสน ปชานนฺตสฺส วาฯ **ตาย สติยา**ติ ตาย อุปฎฺฐิตาย สติยาฯ **เตน ญาเณนา**ติ เตน อวิเกฺขปชานนญาเณนฯ **สโต การี โหตี**ติ เอตฺถ ยสฺมา ญาณสมฺปยุตฺตา เอว สติ สตีติ อธิเปฺปตา, ยถาห – ‘‘สติมา โหติ ปรเมน สติเนปเกฺกน สมนฺนาคโต’’ติ (วิภ. ๔๖๗)ฯ ตสฺมา ‘‘สโต’’ติ วจเนเนว ญาณมฺปิ คหิตเมว โหติฯ

๑๖๖. **อทฺธานสงฺขาเต**ติ ทีฆสงฺขาเต กาเลฯ ทีโฆ หิ มโคฺค อทฺธาโนติ วุจฺจติฯ อยมฺปิ กาโล ทีฆตฺตา อทฺธาโน วิย อทฺธาโนติ วุโตฺตฯ ‘‘อสฺสสตี’’ติ จ ‘‘ปสฺสสตี’’ติ จ อสฺสาสญฺจ ปสฺสาสญฺจ วิสุํ วิสุํ วตฺวาปิ ภาวนาย นิรนฺตรปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ ‘‘อสฺสสติปิ ปสฺสสติปี’’ติ ปุน สมาเสตฺวา วุตฺตํฯ **ฉโนฺท อุปฺปชฺชตี**ติ ภาวนาภิวุฑฺฒิยา ภิโยฺยภาวาย ฉโนฺท ชายติฯ **สุขุมตร**นฺติ ปสฺสมฺภนสพฺภาวโต วุตฺตํฯ **ปาโมชฺชํ อุปฺปชฺชตี**ติ ภาวนาปาริปูริยา ปีติ ชายติฯ **อสฺสาสปสฺสาสาปิ จิตฺตํ วิวตฺตตี**ติ อสฺสาสปสฺสาเส นิสฺสาย ปฎิภาคนิมิเตฺต อุปฺปชฺชเนฺต ปกติอสฺสาสปสฺสาสโต จิตฺตํ นิวตฺตติฯ **อุเปกฺขา สณฺฐาตี**ติ ตสฺมึ ปฎิภาคนิมิเตฺต อุปจารปฺปนาสมาธิปตฺติยา ปุน สมาธาเน พฺยาปาราภาวโต ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา สณฺฐาติ นามฯ **นวหากาเรหี**ติ เอตฺถ ภาวนารมฺภโต ปภุติ ปุเร ฉนฺทุปฺปาทา ‘‘อสฺสสติปิ ปสฺสสติปี’’ติ วุตฺตา ตโย อาการา, ฉนฺทุปฺปาทโต ปภุติ ปุเร ปาโมชฺชุปฺปาทา ตโย, ปาโมชฺชุปฺปาทโต ปภุติ ตโยติ นว อาการาฯ **กาโย**ติ จุณฺณวิจุณฺณาปิ อสฺสาสปสฺสาสา สมูหเฎฺฐน กาโยฯ ปกติอสฺสาสปกติปสฺสาเส นิสฺสาย อุปฺปนฺนนิมิตฺตมฺปิ อสฺสาสปสฺสาสาติ นามํ ลภติฯ **อุปฎฺฐานํ สตี**ติ ตํ อารมฺมณํ อุเปจฺจ ติฎฺฐตีติ สติ อุปฎฺฐานํ นามฯ **อนุปสฺสนา ญาณ**นฺติ สมถวเสน นิมิตฺตกายานุปสฺสนา, วิปสฺสนาวเสน นามกายรูปกายานุปสฺสนา ญาณนฺติ อโตฺถฯ **กาโย อุปฎฺฐาน**นฺติ โส กาโย อุเปจฺจ ติฎฺฐติ เอตฺถ สตีติ อุปฎฺฐานํ นามฯ **โน สตี**ติ โส กาโย สติ นาม น โหตีติ อโตฺถฯ **ตาย สติยา**ติ อิทานิ วุตฺตาย สติยาฯ **เตน ญาเณนา**ติ อิทาเนว วุเตฺตน ญาเณนฯ **ตํ กายํ อนุปสฺสตี**ติ สมถวิปสฺสนาวเสน ยถาวุตฺตํ กายํ อนุคนฺตฺวา ฌานสมฺปยุตฺตญาเณน วา วิปสฺสนาญาเณน วา ปสฺสติฯ

มาติกาย กายาทีนํ ปทานํ อภาเวปิ อิมสฺส จตุกฺกสฺส กายานุปสฺสนาวเสน วุตฺตตฺตา อิทานิ วตฺตพฺพํ ‘‘กาเย กายานุปสฺสนาสติปฎฺฐานภาวนา’’ติ วจนํ สนฺธาย กายปทนิเทฺทโส กโตฯ **กาเย กายานุปสฺสนา**ติ พหุวิเธ กาเย ตสฺส ตสฺส กายสฺส อนุปสฺสนาฯ อถ วา กาเย

กายานุปสฺสนา, น อญฺญธมฺมานุปสฺสนาติ วุตฺตํ โหติฯ อนิจฺจทุกฺขานตฺตาสุภภูเต กาเย น นิจฺจสุขตฺตสุภานุปสฺสนา, อถ โข อนิจฺจทุกฺขานตฺตาสุภโต กายเสฺสว อนุปสฺสนาฯ อถ วา กาเย อหนฺติ วา มมนฺติ วา อิตฺถีติ วา ปุริโสติ วา คเหตพฺพสฺส กสฺสจิ อนนุปสฺสนโต ตเสฺสว กายมตฺตสฺส อนุปสฺสนาติ วุตฺตํ โหติฯ อุปริ **เวทนาสุ เวทนานุปสฺสนา**ติอาทีสุ ตีสุปิ เอเสว นโยฯ สติเยว อุปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํ, กายานุปสฺสนาย สมฺปยุตฺตํ สติปฏฺฐานํ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, ตสฺส ภาวนา **กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานภาวนา**ฯ

๑๖๗. **ตํ กาย**นฺติ อนิทฺทิเฏฺฐปิ นามรูปกาเย กายสเทฺทน ตสฺสาปิ สงฺคหิตตฺตา นิทฺทิฏฺฐํ วิย กตฺวา วุตฺตํฯ อนิจฺจานุปสฺสนาทโย หิ นามรูปกาเย เอว ลพฺภนฺติ, น นิมิตฺตกาเยฯ อนุปสฺสนา จ ภาวนา จ วุตฺตตฺถา เอวฯ **ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสวเสนา**ติอาทิ อานาปานสฺสติภาวนาย อานิสํสํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ตสฺสา หิ สติเวปุลฺลตาญาณเวปุลฺลตา จ อานิสํโสฯ ตตฺถ **จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิเกฺขปํ ปชานโต**ติ ปฏิลทฺธชฺฌานสฺส วิปสฺสนากาเล จิเตฺตกคฺคตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **วิทิตา เวทนา**ติ สามญฺญโต อุทยทสฺสเนน วิทิตา เวทนาฯ **วิทิตา อุปฏฺฐหนฺตี**ติ ขยโต วยโต สุญฺญโต วิทิตา อุปฏฺฐหนฺติฯ **วิทิตา อพฺภตฺถํ คจฺฉนฺตี**ติ สามญฺญโต วยทสฺสเนน วิทิตา วินาสํ คจฺฉนฺติ, ภิชฺชนฺตีติ อโตฺถฯ **สญฺญาวิตเกฺกสุปิ** เอเสว นโยฯ อิเมสุ ปน ตีสุ วุเตฺตสุ เสสา รูปธมฺมาปิ วุตฺตา โหนฺติฯ กสฺมา ปน อิเม ตโย เอว วุตฺตาติ เจ? ทุปฺปริคฺคหตฺตาฯ เวทนาสุ ตาว สุขทุกฺขา ปากฏา, อุเปกฺขา ปน สุขุมา ทุปฺปริคฺคหา, น สุฏฺฐุ ปากฏาฯ สาปิ จสฺส ปากฏา โหติ, สญฺญา อาการมตฺตคฺคาหกตฺตา น ยถาสภาวคฺคาหินี ฯ สา จ สภาวสามญฺญลกฺขณคฺคาหเกน วิปสฺสนาญาเณน สมฺปยุตฺตา อติ วิย อปากฏาฯ สาปิ จสฺส ปากฏา โหติ, วิตโกฺก ญาณปติรูปกตฺตา ญาณโต วิสุํ กตฺวา ทุปฺปริคฺโคฯ ญาณปติรูปโก หิ วิตโกฺกฯ ยถาห – ''ยา จาวุโส วิสาข, สมฺมาทิฏฺฐิ โย จ สมฺมาสงฺกโปฺป, อิเม ธมฺมา ปญฺญากฺขเนฺธ สงฺคหิตา''ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒)ฯ โสปิ จสฺส วิตโกฺก ปากโฏ โหตีติ เอวํ ทุปฺปริคฺคเหสุ วุเตฺตสุ เสสา วุตฺตาว โหนฺตีติฯ อิเมสํ ปน ปทานํ นิเทฺทเส **กถํ วิทิตา เวทนา อุปฺปชฺชนฺตี**ติ ปุจฺฉิตฺวา ตํ อวิสฺสเชฺชตฺวาว เวทนุปฺปาทสฺส วิทิตเตฺตเยว วิสฺสชฺชิเต เวทนาย วิทิตตฺตํ วิสฺสชฺชิตํ โหตีติ **กถํ เวทนาย อุปฺปาโท วิทิโต โหตี**ติอาทิมาหฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **อวิชฺชาสมุทยา อวิชฺชานิโรธา**ติอาทโย เหฏฺฐา วุตฺตตฺถา เอวฯ อิมินาว นเยน สญฺญาวิตกฺกาปิ เวทิตพฺพาฯ วิตกฺกวาเร ปน ''ผสฺสสมุทยา ผสฺสนิโรธา''ติ อวตฺวา ผสฺสฏฺฐาเน **สญฺญาสมุทยา สญฺญานิโรธา**ติ วุตฺตํฯ ตํ กสฺมา อิติ เจ? สญฺญามูลกตฺตา วิตกฺกสฺสฯ ''สญฺญานานตฺตํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สงฺกปฺปนานตฺต''นฺติ (ที. นิ. ๓.๓๕๙) หิ วุตฺตํฯ

อนิจฺจโต มนสิกโรโตติอาทีสุ จ ''เวทนํ อนิจฺจโต มนสิกโรโต''ติอาทินา นเยน ตสฺมิํ ตสฺมิํ วาเร โส โสเยว ธโมฺม โยเชตโพฺพฯ ยสฺมา ปน วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา เวทนา วิปสฺสนากิจฺจกรเณ อสมตฺถตฺตา วิปสฺสนาย อนุปการิกา, ตสฺมาเยว จ โพธิปกฺขิยธเมฺมสุ นาคตาฯ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตาย ปน สญฺญาย กิจฺจเมว อปริพฺยตฺตํ, ตสฺมา สา วิปสฺสนาย เอกนฺตมนุปการิกา เอวฯ วิตกฺกํ ปน วินา วิปสฺสนากิจฺจเมว นตฺถิฯ วิตกฺกสหายา หิ วิปสฺสนา สกกิจฺจํ กโรติฯ ยถาห –

> ''ปญฺญา อตฺตโน ธมฺมตาย อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ อารมฺมณํ นิเจฺฉตุํ น สโกฺกติ, วิตเกฺก ปน อาโกเฏตฺวา อาโกเฏตฺวา เทเนฺต สโกฺกติฯ กถํ? ยถา หิ เหรญฺญิโก กหาปณํ หเตฺถ ฐเปตฺวา สพฺพภาเคสุ โอโลเกตุกาโม สมาโนปิ น จกฺขุตเลเนว ปริวเตฺตตุํ สโกฺกติ, องฺคุลิปเพฺพหิ ปน ปริวเตฺตตฺวา ปริวเตฺตตฺวา อิโต จิโต จ โอโลเกตุํ สโกฺกติ, เอวเมว น ปญฺญา อตฺตโน ธมฺมตาย อนิจฺจาทิวเสน อารมฺมณํ นิเจฺฉตุํ สโกฺกติ,

อภินิโรปนลกฺขเณน ปน อาหนนปริยาหนนรเสน วิตกฺเกน อาโกฏฺเฏนฺเตน วิย ปริวตฺเตนฺเตน วิย จ อาทายาทาย ทินฺนเมว นิเจฺฉตุํ สโกฺกตี’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๕๖๘)ฯ

ตสฺมา เวทนาสญฺญานํ วิปสฺสนาย อนุปการตฺตา ลกฺขณมตฺตวเสเนว ทเสฺสตุํ ‘‘เวทนาย สญฺญายา’’ติ ตตฺถ ตตฺถ เอกวจเนน นิเทฺทโส กโตฯ ยตฺตโก ปน วิปสฺสนาย เภโท, ตตฺตโก เอว วิตกฺกสฺสาติ ทเสฺสตุํ ‘‘วิตกฺกาน’’นฺติ ตตฺถ ตตฺถ พหุวจเนน นิเทฺทโส กโตติ วตฺตุํ ยุชฺชติฯ

๑๖๘. ปุน **ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสวเสนา**ติอาทิ อานาปานสฺสติภาวนาย สมฺปตฺติํ ภาวนาผลญฺจ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สโมธาเนตี**ติ อารมฺมณํ ฐเปติ, อารมฺมณํ ปติฏฺฐาเปตีติ วา อโตฺถฯ สโมทหนพฺยาปาราภาเวปิ ภาวนาปาริปูริยา เอว สโมทหติ นามฯ **โคจร**นฺติ วิปสฺสนากฺขเณ สงฺขารารมฺมณํ, มคฺคกฺขเณ ผลกฺขเณ จ นิพฺพานารมฺมณํฯ **สมตฺถ**นฺติ สมเมว อโตฺถ, สมสฺส วา อโตฺถติ สมโตฺถฯ ตํ สมตฺถํฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **มคฺคํ สโมธาเนตี**ติ มคฺคผลกฺขเณเยว โคจรํ นิพฺพานเมวฯ **อยํ ปุคฺคโล**ติ อานาปานสฺสติภาวนํ อนุยุโตฺต โยคาวจโรวฯ **อิมสฺมิํ อารมฺมเณ**ติ เอตฺถ ปน ‘‘กาเย’’ติปเทน สงฺคหิเต นามรูปกายสงฺขาเต สงฺขตารมฺมเณ เตเนว กเมน มเคฺค นิพฺพานารมฺมเณ จฯ **ยํ ตสฺสา**ติอาทีหิ อารมฺมณโคจรสทฺทานํ เอกตฺถตา วุตฺตาฯ **ตสฺสา**ติ ตสฺส ปุคฺคลสฺสฯ **ปชานาตีติ ปุคฺคโล ปชานนา ปญฺญา**ติ ปุคฺคโล ปญฺญาย ปชานาตีติ วุตฺตํ โหติฯ **อารมฺมณสฺส อุปฏฺฐาน**นฺติ วิปสฺสนากฺขเณ สงฺขารารมฺมณสฺส, มคฺคผลกฺขเณ นิพฺพานารมฺมณสฺส อุปฏฺฐานํ สติฯ เอตฺถ จ กมฺมเตฺถ สามิวจนํ ยถา รโญฺญ อุปฏฺฐานนฺติฯ **อวิเกฺขโป**ติ สมาธิฯ **อธิฏฺฐาน**นฺติ ยถาวุตฺตสงฺขารารมฺมณํ นิพฺพานารมฺมณญฺจ ฯ ตญฺหิ อธิฏฺฐาติ เอตฺถ จิตฺตนฺติ อธิฏฺฐานํฯ **โวทาน**นฺติ ญาณํฯ ตญฺหิ โวทายติ วิสุชฺฌติ เตน จิตฺตนฺติ โวทานํฯ ลีนปกฺขิโก สมาธิ อลีนภาวปฺปตฺติยา สมภูตตฺตา **สมํ,** อุทฺธจฺจปกฺขิกํ ญาณํ อนุทฺธตภาวปฺปตฺติยา สมภูตตฺตา สมํฯ เตน วิปสฺสนามคฺคผลกฺขเณสุ สมถวิปสฺสนานํ ยุคนทฺธตา วุตฺตา โหติฯ สติ ปน สพฺพตฺถิกตฺตา ตทุภยสมตาย อุปการิกาติ สมํ, อารมฺมณํ สมตาธิฏฺฐานตฺตา สมํฯ **อนวชฺชโฏฺฐ**ติ วิปสฺสนาย อนวชฺชสภาโวฯ **นิเกฺลสโฏฺฐ**ติ มคฺคสฺส นิกฺกิเลสสภาโวฯ นิกฺกิเลสโฏฺฐติ วา ปาโฐฯ **โวทานโฏฺฐ**ติ ผลสฺส ปริสุทฺธสภาโวฯ **ปรมโฏฺฐ**ติ นิพฺพานสฺส สพฺพธมฺมุตฺตมสภาโวฯ **ปฏิวิชฺฌตี**ติ ตํ ตํ สภาวํ อสโมฺมหโต ปฏิวิชฺฌติฯ เอตฺถ จ ‘‘อารมฺมณสฺส อุปฏฺฐาน’’นฺติอาทีหิ สมฺมา ปฏิเวโธ วุโตฺตฯ เอเตฺถว จ โวทานฏฺฐปฏิเวธสฺส วุตฺตตฺตา เตน เอกลกฺขณา อนวชฺชฏฺฐนิกฺกิเลสฏฺฐปรมฏฺฐาลกฺขณหารวเสน วุตฺตาเยว โหนฺติฯ ยถาห –

> ‘‘วุตฺตมฺหิ เอกธเมฺม, เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เกจิ;
> วุตฺตา ภวนฺติ สเพฺพ, โส หาโร ลกฺขโณ นามา’’ติฯ (เนตฺติ. ๔.๕ นิเทฺทสวาร);

อนวชฺชโฏฺฐ นิกฺกิเลสโฏฺฐ เจตฺถ อวิเกฺขปสงฺขาตสฺส สมสฺส อโตฺถ ปโยชนนฺติ สมโตฺถ, โวทานโฏฺฐ วิปสฺสนามคฺคโวทานํ สนฺธาย สมเมว อโตฺถติ สมโตฺถ, ผลโวทานํ สนฺธาย มคฺคโวทานสงฺขาตสฺส สมสฺส อโตฺถติ สมโตฺถ, ปรมโฏฺฐ ปน สมเมว อโตฺถติ วา นิพฺพานปโยชนตฺตา สพฺพสฺส สมสฺส อโตฺถติ วา สมโตฺถ, ตํ วุตฺตปฺปการํ สมญฺจ สมตฺถญฺจ เอกเทสสรูเปกเสสํ กตฺวา **สมตฺถญฺจ ปฏิวิชฺฌตี**ติ วุตฺตํฯ อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคธมฺมา วิปสฺสนามคฺคผลกฺขเณปิ ลพฺภนฺติ, มโคฺค จ ติโสฺส จ วิสุทฺธิโย มคฺคผลกฺขเณเยว, วิโมโกฺข จ วิชฺชา จ ขเย ญาณญฺจ มคฺคกฺขเณเยว, วิมุตฺติ จ อนุปฺปาเท ญาณญฺจ ผลกฺขเณเยว, เสสา วิปสฺสนากฺขเณปีติฯ ธมฺมวาเร **อิเม ธเมฺม อิมสฺมิํ อารมฺมเณ สโมธาเนตี**ติ นิพฺพานํ ฐเปตฺวา

เสสา ยถาโยคํ เวทิตพฺพาฯ อิทํ ปน เยภุยฺยวเสน วุตฺตํฯ อวุตฺตตฺถา ปเนตฺถ เหฏฺฐา วุตฺตา เอวฯ เอเกกจตุกฺกวเสเนตฺถ นิยฺยาเน ทสฺสิเตปิ จตุกฺกโนฺตคธสฺส เอเกกสฺสาปิ ภาคสฺส นิยฺยานสฺส อุปนิสฺสยตฺตา เอเกกภาควเสน นิยฺยานํ ทสฺสิตํฯ น หิ เอเกกํ วินา นิยฺยานํ โหตีติฯ

ทีฆํอสฺสาสปสฺสาสนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๖๙. รสฺสนิเทฺทเส **อิตฺตรสงฺขาเต**ติ ปริตฺตสงฺขาเต กาเลฯ เสสเมตฺถ วุตฺตนเยน เวทิตพฺพํฯ

๑๗๐. สพฺพกายปฏิสํเวทินิเทฺทเส อรูปธมฺเมสุ เวทนาย โอฬาริกตฺตา สุขคฺคหณตฺถํ ปฐมํ อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมณสํเวทิกา เวทนา วุตฺตา, ตโต ยํ เวเทติ, ตํ สญฺชานาตีติ เอวํ เวทนาวิสยสฺส อาการคฺคาหิกา สญฺญา, ตโต สญฺญาวเสน อภิสงฺขาริกา เจตนา, ตโต ''ผุฏฺโฐ เวเทติ, ผุฏฺโฐ สญฺชานาติ, ผุฏฺโฐ เจเตตี''ติ (สํ. นิ. ๔.๙๓) วจนโต ผโสฺส, ตโต สเพฺพสํ สาธารณลกฺขโณ มนสิกาโร, เจตนาทีหิ สงฺขารกฺขโนฺธ วุโตฺตฯ เอวํ ตีสุ ขเนฺธสุ วุเตฺตสุ ตํนิสฺสโย วิญฺญาณกฺขโนฺธ วุโตฺตว โหติฯ **นามญฺจา**ติ วุตฺตปฺปการํ นามญฺจฯ **นามกาโย จา**ติ อิทํ ปน นาเมน นิพฺพานสฺสปิ สงฺคหิตตฺตา โลกุตฺตรานญฺจ อวิปสฺสนุปคตฺตา ตํ อปเนตุํ วุตฺตํฯ ''กาโย''ติ หิ วจเนน นิพฺพานํ อปนีตํ โหติ นิพฺพานสฺส ราสิวินิมุตฺตตฺตาฯ **เย จ วุจฺจนฺติ จิตฺตสงฺขารา**ติ ''สญฺญา จ เวทนา จ เจตสิกา เอเต ธมฺมา จิตฺตปฏิพทฺธา จิตฺตสงฺขารา''ติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๗๔; ม. นิ. ๑.๔๖๓) เอวํ วุจฺจมานาปิ จิตฺตสงฺขารา อิธ นามกาเยเนว สงฺคหิตาติ วุตฺตํ โหติฯ **มหาภูตา**ติ มหนฺตปาตุภาวโต มหาภูตสามญฺญโต มหาปริหารโต มหาวิการโต มหนฺตภูตตฺตา จาติ มหาภูตาฯ เต ปน – ปถวี อาโป เตโช วาโยติ จตฺตาโรฯ **จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูป**นฺติ อุปโยคเตฺถ สามิวจนํ, จตฺตาโร มหาภูเต อุปาทาย นิสฺสาย อมุญฺจิตฺวา ปวตฺตรูปนฺติ อโตฺถฯ ตํ ปน – จกฺขุ โสตํ ฆานํ ชิวฺหา กาโย รูปํ สโทฺท คโนฺธ รโส อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ หทยวตฺถุ โอชา กายวิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ อากาสธาตุ รูปสฺส ลหุตา มุทุตา กมฺมญฺญตา อุปจโย สนฺตติ ชรตา อนิจฺจตาติ จตุวีสติวิธํฯ **อสฺสาโส จ ปสฺสาโส จา**ติ ปากติโกเยวฯ อสฺสาสปสฺสาเส นิสฺสาย อุปฺปนฺนํ ปฏิภาคนิมิตฺตมฺปิ ตเทว นามํ ลภติ ปถวีกสิณาทีนิ วิยฯ รูปสริกฺขกตฺตา รูปนฺติ จ นามํ ลภติ ''พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี''ติ อาทีสุ (ธ. ส. ๒๐๔; ที. นิ. ๓.๓๓๘) วิยฯ **นิมิตฺตญฺจ อุปนิพนฺธนา**ติ สติอุปนิพนฺธนาย นิมิตฺตภูตํ อสฺสาสปสฺสาสานํ ผุสนฏฺฐานํฯ **เย จ วุจฺจนฺติ กายสงฺขารา**ติ ''อสฺสาสปสฺสาสา กายิกา เอเต ธมฺมา กายปฏิพทฺธา กายสงฺขารา''ติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๗๑; ม. นิ. ๑.๔๖๓) เอวํ วุจฺจมานาปิ กายสงฺขารา อิธ รูปกาเยเนว สงฺคหิตาติ วุตฺตํ โหติฯ

เต กายา ปฏิวิทิตา โหนฺตีติ ฌานกฺขเณ อสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตกายา วิปสฺสนากฺขเณ อวเสสรูปารูปกายา อารมฺมณโต ปฏิวิทิตา โหนฺติ, มคฺคกฺขเณ อสโมฺมหโต ปฏิวิทิตา โหนฺติฯ อสฺสาสปสฺสาสวเสน ปฏิลทฺธชฺฌานสฺส โยคิสฺส อุปฺปนฺนวิปสฺสนามเคฺคปิ สนฺธาย **ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสวเสนา**ติอาทิ วุตฺตํฯ

อาวชฺชโต ปชานโตติอาทีนิ สีลกถายํ วุตฺตตฺถานิฯ เต วุตฺตปฺปกาเร กาเย อโนฺตกริตฺวา ''สพฺพกายปฏิสํเวที''ติ วุตฺตํฯ

สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสาสปสฺสาสานํ สํวรเฏฺฐนาติอาทีสุ ''สพฺพกายปฏิสํเวที''ติวุตฺตอสฺสาสปสฺสาสโต อุปฺปนฺนชฺฌานวิปสฺสนามเคฺคสุ สํวโรเยว **สํวรเฏฺฐน สีลวิสุทฺธิ**ฯ อวิ

เกฺขโปเยว **อวิเกฺขปเฏฺฐน จิตฺตวิสุทฺธิ**ฯ ปญฺญาเยว **ทสฺสนเฏฺฐน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ**ฯ ฌานวิปสฺสนาสุ วิรติอภาเวปิ ปาปาภาวมตฺตเมว **สํวโร** นามาติ เวทิตพฺพํฯ

๑๗๑. **ปสฺสมฺภย**นฺติอาทีนํ นิเทฺทเส **กายิกา**ติ รูปกาเย ภวาฯ **กายปฏิพทฺธา**ติ กายํ ปฏิพทฺธา กายํ นิสฺสิตา, กาเย สติ โหนฺติ, อสติ น โหนฺติ, ตสฺมาเยว เต กาเยน สงฺขรียนฺตีติ **กายสงฺขาราฯ ปสฺสเมฺภนฺโต**ติ นิพฺพาเปนฺโต สนฺนิสีทาเปนฺโตฯ ปสฺสมฺภนวจเนเนว โอฬาริกานํ ปสฺสมฺภนํ สิทฺธํฯ **นิโรเธนฺโต**ติ โอฬาริกานํ อนุปฺปาทเนน นิโรเธนฺโตฯ **วูปสเมนฺโต**ติ โอฬาริเกเยว เอกสนฺตติปริณามนเยน สนฺตภาวํ นยนฺโตฯ **สิกฺขตี**ติ อธิการวเสน อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ สมฺพนฺโธ, ติโสฺส สิกฺขา สิกฺขตีติ วา อตฺโถฯ

อิทานิ โอฬาริกปสฺสมฺภนํ ทเสฺสตุํ **ยถารูเปหี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ยถารูเปหี**ติ ยาทิเสหิฯ **อานมนา**ติ ปจฺฉโต นมนาฯ **วินมนา**ติ อุภยปสฺสโต นมนาฯ **สนฺนมนา**ติ สพฺพโตปิ นมนฺตสฺส สุฏฺฐุ นมนาฯ **ปณมนา**ติ ปุรโต นมนาฯ **อิญฺชนา**ติ กมฺปนาฯ **ผนฺทนา**ติ อีสกํ จลนาฯ **ปกมฺปนา**ติ ภุสํ กมฺปนาฯ ยถารูเปหิ กายสงฺขาเรหิ กายสฺส อานมนา…เป…. ปกมฺปนา, ตถารูปํ กายสงฺขารํ ปสฺสมฺภยนฺติ จ, ยา กายสฺส อานมนา…เป…. ปกมฺปนา, ตญฺจ ปสฺสมฺภยนฺติ จ สมฺพนฺโธ กาตโพฺพฯ กายสงฺขาเรสุ หิ ปสฺสมฺภิเตสุ กายสฺส อานมนาทโย จ ปสฺสมฺภิตาเยว โหนฺตีติฯ ยถารูเปหิ กายสงฺขาเรหิ กายสฺส น อานมนาทิกา โหติ, ตถารูปํ สนฺตํ สุขุมมฺปิ กายสงฺขารํ ปสฺสมฺภยนฺติ จ, ยา กายสฺส น อานมนาทิกา, ตญฺจ สนฺตํ สุขุมํ ปสฺสมฺภยนฺติ จ สมฺพนฺธโต เวทิตพฺพํฯ **สนฺตํ สุขุม**นฺติ จ ภาวนปุํสกวจนเมตํฯ **อิติ กิรา**ติ เอตฺถ **อิติ** เอวมตฺถ, **กิร** ยทิอตฺถฯ ยทิ เอวํ สุขุมเกปิ อสฺสาสปสฺสาเส ปสฺสมฺภยํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ โจทเกน โจทนา อารทฺธา โหติฯ อถ วา **กิรา**ติ โจทกวจนตฺตา อสทฺทหนตฺถ อสหนตฺถ ปโรกฺขตฺถ จ ยุชฺชติเยว, เอวํ สุขุมานมฺปิ ปสฺสมฺภนํ สิกฺขตีติ น สทฺทหามิ น สหามิ อปจฺจกฺขํ เมติ วุตฺตํ โหติฯ

เอวํ สเนฺตติ เอวํ สุขุมานํ ปสฺสมฺภเน สเนฺตฯ **วาตูปลทฺธิยา จ ปภาวนา น โหตี**ติ อสฺสาสปสฺสาสวาตสฺส อุปลทฺธิยาฯ **อุปลทฺธี**ติ วิญฺญาณํฯ อสฺสาสปสฺสาสวาตํ อุปลพฺภมานสฺส ตทารมฺมณสฺส ภาวนาวิญฺญาณสฺส ปภาวนา อุปฺปาทนา น โหติ, ตสฺส อารมฺมณสฺส ภาวนา น โหตีติ อโตฺถฯ **อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา น โหตี**ติ ภาวนาย สุขุมกานมฺปิ อสฺสาสปสฺสาสานํ นิโรธนโต เตสญฺจ อุปฺปาทนา ปวตฺตนา น โหตีติ อโตฺถฯ **อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา น โหตี**ติ อสฺสาสปสฺสาสาภาวโตเยว ตทารมฺมณาย ภาวนาวิญฺญาณสมฺปยุตฺตาย สติยา จ ปวตฺตนา น โหติฯ ตสฺมาเยว ตํสมฺปยุตฺตสฺส อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ภาวนา น โหติฯ **น จ นํ ต**นฺติ เอตฺถ **จ น**นฺติ นิปาตมตฺตํ ‘‘ภิกฺขุ จ น’’นฺติอาทีสุ (ปารา. ๒๗๓) วิยฯ ตํ วุตฺตวิธึ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา น สมาปชฺชนฺติปิ ตโต น วุฏฺฐหนฺติปีติ สมฺพนฺโธฯ โจทนา ปกฺขสฺส ปริหารวจเน **อิติ กิรา**ติ เอวเมวฯ เอตฺถ เอวการตฺถ กิรสโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ **เอวํ สเนฺต**ติ เอวํ ปสฺสมฺภเน สเนฺต เอวฯ

ยถา กถํ วิยาติ ยถา ตํ วุตฺตวิธานํ โหติ, ตถา ตํ กถํ วิยาติ อุปมํ ปุจฺฉติฯ อิทานิ **เสยฺยถาปี**ติ ตํ อุปมํ ทเสฺสติฯ **กํเส**ติ กํสมยภาชเนฯ **นิมิตฺต**นฺติ เตสํ สทฺทานํ อาการํฯ ‘‘นิมิตฺต’’นฺติ จ สามิอตฺถ อุปโยควจนํ, นิมิตฺตสฺสาติ อโตฺถฯ สทฺทนิมิตฺตญฺจ สทฺทโต อนญฺญํฯ **สุคฺคหิตตฺตา**ติ สุฏฺฐุ อุคฺคหิตตฺตาฯ สุคหิตตฺตาติปิ ปาโฐ, สุฏฺฐุ คหิตตฺตาติ อโตฺถฯ **สุมนสิกตตฺตา**ติ สุฏฺฐุ อาวชฺชิตตฺตาฯ **สูปธาริตตฺตา**ติ สุฏฺฐุ จิเตฺต ฐปิตตฺตาฯ **สุขุมสทฺทนิมิตฺตารมฺมณตาปี**ติ ตทา สุขุมานมฺปิ สทฺทานํ นิรุทฺธตฺตา อนุคฺคหิตสทฺทนิมิตฺตสฺส อนารมฺมณมฺปิ

สุขุมตรํ สทฺทนิมิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา สุขุมตรํ สทฺทนิมิตฺตารมฺมณมฺปิ จิตฺตํ ปวตฺตติ, สุขุมตรสทฺทนิมิตฺตารมฺมณภาวโตปีติ วา อโตฺถฯ อิมินาว นเยน อปฺปนายมฺปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

ปสฺสมฺภยนฺติอาทีสุ ‘‘ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขาร’’นฺติ วุตฺตา อสฺสาสปสฺสาสา กาโยติ วา ‘‘ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขาร’’นฺติ เอตฺถ อสฺสาสปสฺสาสา กาโยติ วา โยชนา เวทิตพฺพาฯ ภาวนาวิสุทฺธิยา กายสงฺขาเร ปสฺสมฺภมาเนปิ โอฬาริกํ กายสงฺขารํ ปสฺสเมฺภมีติ โยคิโน อาโภเคสติ เตนาทเรน อติวิย ปสฺสมฺภติฯ อนุปฏฺฐหนฺตมฺปิ สุขุมํ สุอานยํ โหติฯ

อฏฺฐ อนุปสฺสนาญาณานีติ ‘‘ทีฆํ รสฺสํ สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขาร’’นฺติ วุเตฺตสุ จตูสุ วตฺถูสุ อสฺสาสวเสน จตโสฺส, ปสฺสาสวเสน จตโสฺสติ อฏฺฐ อนุปสฺสนาญาณานิฯ **อฏฺฐ จ อุปฏฺฐานานุสฺสติโย**ติ ‘‘ทีฆํ อสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิเกฺขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหตี’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๑๗๐) นเยน วุเตฺตสุ จตูสุ วตฺถูสุ อสฺสาสวเสน จตโสฺส, ปสฺสาสวเสน จตโสฺสติ อฏฺฐ จ อุปฏฺฐานานุสฺสติโยฯ อฏฺฐ จุปฏฺฐานานุสฺสติโยติปิ ปาโฐฯ **จตฺตาริ สุตฺตนฺติกวตฺถูนี**ติ ภควตา อานาปานสฺสติสุตฺตเนฺต (ม. นิ. ๓.๑๔๔ อาทโย) วุตฺตตฺตา ปฐมจตุกฺกวเสน จตฺตาริ สุตฺตนฺติกวตฺถูนีติฯ

ปฐมจตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๗๒. ทุติยจตุกฺกสฺส ปีติปฏิสํเวทินิเทฺทเส **อุปฺปชฺชติ ปีติ ปาโมชฺช**นฺติ เอตฺถ **ปีตี**ติ มูลปทํฯ **ปาโมชฺช**นฺติ ตสฺส อตฺถปทํ, ปมุทิตภาโวติ อโตฺถฯ **ยา ปีติ ปาโมชฺช**นฺติอาทีสุ ยา ‘‘ปีตี’’ติ จ ‘‘ปาโมชฺช’’นฺติ จ เอวมาทีนิ นามานิ ลภติ, สา ปีตีติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ **ปีตี**ติ สภาวปทํฯ ปมุทิตสฺส ภาโว **ปาโมชฺชํ**ฯ อาโมทนากาโร **อาโมทนา**ฯ ปโมทนากาโร **ปโมทนา**ฯ ยถา วา เภสชฺชานํ วา เตลานํ วา อุโณฺหทกสีโตทกานํ วา เอกโตกรณํ โมทนาติ วุจฺจติ, เอวมยมฺปิ ธมฺมานํ เอกโตกรเณน **โมทนา,** อุปสคฺควเสน ปน ปทํ มเณฺฑตฺวา **อาโมทนา ปโมทนา**ติ วุตฺตํฯ หาเสตีติ **หาโส,** ปหาเสตีติ **ปหาโส,** หฏฺฐปหฏฺฐาการานเมตํ อธิวจนํฯ **วิตฺตี**ติ วิตฺตํ, ธนเสฺสตํ นามํฯ อยํ ปน โสมนสฺสปจฺจยตฺตา วิตฺติสริกฺขตาย วิตฺติฯ ยถา หิ ธนิโน ธนํ ปฏิจฺจ โสมนสฺสํ อุปฺปชฺชติ, เอวํ ปีติมโตปิ ปีติํ ปฏิจฺจ โสมนสฺสํ อุปฺปชฺชติฯ ตสฺมา ‘‘วิตฺตี’’ติ วุตฺตาฯ ตุฏฺฐิสภาวสณฺฐิตาย หิ ปีติยา เอตํ นามํฯ ปีติมา ปน ปุคฺคโล กายจิตฺตานํ อุคฺคตตฺตา อพฺภุคฺคตตฺตา ‘‘อุทโคฺค’’ติ วุจฺจติ, อุทคฺคสฺส ภาโว **โอทคฺยํ**ฯ อตฺตโน มนตา **อตฺตมนตา**ฯ อนภิรทฺธสฺส หิ มโน ทุกฺขปทฏฺฐานตฺตา น อตฺตโน มโน นาม โหติ, อภิรทฺธสฺส สุขปทฏฺฐานตฺตา อตฺตโน มโน นาม โหติ, อิติ อตฺตโน มนตา อตฺตมนตา, สกมนตา สกมนสฺส ภาโวติ อโตฺถฯ สา ปน ยสฺมา น อญฺญสฺส กสฺสจิ อตฺตโน มนตา, จิตฺตเสฺสว ปเนโส ภาโว เจตสิโก ธโมฺม, ตสฺมา **อตฺตมนตา จิตฺตสฺสา**ติ วุตฺตาฯ เสสเมตฺถ จ อุปริ จ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน โยเชตฺวา เวทิตพฺพํฯ

๑๗๓. สุขปฏิสํเวทินิเทฺทเส **เทฺว สุขานี**ติ สมถวิปสฺสนาภูมิทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ กายิกญฺหิ สุขํ วิปสฺสนาย ภูมิ, เจตสิกํ สุขํ สมถสฺส จ วิปสฺสนาย จ ภูมิฯ **กายิก**นฺติ ปสาทกายํ วินา อนุปฺปตฺติโต กาเย นิยุตฺตนฺติ กายิกํฯ **เจตสิก**นฺติ อวิปฺปโยควเสน เจตสิ นิยุตฺตนฺติ เจตสิกํฯ ตตฺถ กายิกปเทน เจตสิกํ สุขํ ปฏิกฺขิปติ, สุขปเทน กายิกํ ทุกฺขํฯ ตถา เจตสิกปเทน กายิกํ สุขํ ปฏิกฺขิปติ, สุขปเทน เจตสิกํ ทุกฺขํฯ **สาต**นฺติ มธุรํ สุมธุรํฯ **สุข**นฺติ สุขเมว, น ทุกฺขํฯ **กายสมฺผสฺสช**นฺติ กายสมฺผเสฺส ชาตํฯ **สาตํ สุขํ เวทยิต**นฺติ สาตํ เวทยิตํ, น อสาตํ เวทยิตํฯ สุขํ เวทยิตํ, น ทุกฺขํ เวทยิตํฯ ปรโต ตีณิ ปทานิ อิตฺถิลิงฺควเสน วุตฺตานิฯ สาตา เวทนา, น อสาตาฯ สุขา เวทนา, น ทุกฺขาติ อยเมว ปเนตฺถ อโตฺถฯ

เจตสิกสุขนิเทฺทโส วุตฺตปฏิปกฺขนเยน โยเชตโพฺพฯ **เต สุขา**ติ ลิงฺควิปลฺลาโส กโต, ตานิ สุขานีติ วุตฺตํ โหติฯ เสสเมตฺถ จตุเกฺก เหฏฺฐา ปฐมจตุเกฺก วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ จตฺตาริ สุตฺตนฺติกวตฺถูนิ ทุติยจตุกฺกวเสน เวทิตพฺพานีติฯ

ทุติยจตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๗๖. ตติยจตุกฺกนิเทฺทเส **จิตฺต**นฺติ มูลปทํฯ **วิญฺญาณ**นฺติ อตฺถปทํฯ **ยํ จิตฺต**นฺติอาทิ ปีติยํ วุตฺตนเยน โยเชตพฺพํฯ ตตฺถ **จิตฺต**นฺติอาทีสุ จิตฺตวิจิตฺตตาย จิตฺตํฯ อารมฺมณํ มินมานํ ชานาตีติ **มโนฯ มานส**นฺติ มโนเยวฯ ‘‘อนฺตลิกฺขจโร ปาโส, ยฺวายํ จรติ มานโส’’ติ (สํ. นิ. ๑.๑๕๑; มหาว. ๓๓) หิ เอตฺถ ปน สมฺปยุตฺตกธโมฺม มานโสติ วุโตฺตฯ

‘‘กถญฺหิ ภควา ตุยฺหํ, สาวโก สาสเน รโต;
อปฺปตฺตมานโส เสโกฺข, กาลํ กยิรา ชเน สุตา’’ติฯ (สํ. นิ. ๑.๑๕๙) –

เอตฺถ อรหตฺตํ มานสนฺติ วุตฺตํฯ อิธ ปน มโนว มานสํฯ พฺยญฺชนวเสน เหตํ ปทํ วฑฺฒิตํฯ

หทยนฺติ จิตฺตํฯ ‘‘จิตฺตํ วา เต ขิปิสฺสามิ, หทยํ วา เต ผาเลสฺสามี’’ติ (สํ. นิ. ๑.๒๓๗; สุ. นิ. อาฬวกสุตฺต) เอตฺถ อุโร หทยนฺติ วุตฺตํฯ ‘‘หทยา หทยํ มเญฺญ อญฺญาย ตจฺฉตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๖๓) เอตฺถ จิตฺตํฯ ‘‘วกฺกํ หทย’’นฺติ (ที. นิ. ๒.๓๗๗; ม. นิ. ๑.๑๑๐) เอตฺถ หทยวตฺถุฯ อิธ ปน จิตฺตเมว อพฺภนฺตรเฏฺฐน ‘‘หทย’’นฺติ วุตฺตํฯ ตเทว ปริสุทฺธเฏฺฐน **ปณฺฑรํ**ฯ ภวงฺคํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํฯ ยถาห – ‘‘ปภสฺสรมิทํ, ภิกฺขเว, จิตฺตํ, ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐ’’นฺติ (อ. นิ. ๑.๔๙)ฯ ตโต นิกฺขนฺตตฺตา ปน อกุสลมฺปิ คงฺคาย นิกฺขนฺตา นที คงฺคา วิย, โคธาวริโต นิกฺขนฺตา โคธาวรี วิย จ ‘‘ปณฺฑร’’เนฺตฺวว วุตฺตํฯ ยสฺมา ปน อารมฺมณวิชานนลกฺขณํ จิตฺตํ อุปกฺกิเลเสน กิเลโส น โหติ, สภาวโต ปริสุทฺธเมว โหติ, อุปกฺกิเลสโยเค ปน สติ อุปกฺกิลิฏฺฐํ นาม โหติ, ตสฺมาปิ ‘‘ปณฺฑร’’นฺติ วตฺตุํ ยุชฺชติฯ

มโน มนายตนนฺติ อิธ ปน มโนคหณํ มนเสฺสว อายตนภาวทีปนตฺถํฯ เตเนตํ ทีเปติ – ‘‘นยิทํ เทวายตนํ วิย มนสฺส อายตนตฺตา มนายตนํ, อถ โข มโน เอว อายตนํ มนายตน’’นฺติฯ

อายตนโฏฺฐ เหฏฺฐา วุโตฺตเยวฯ มนเต อิติ มโน, วิชานาตีติ อโตฺถฯ อฏฺฐกถาจริยา ปนาหุ – นาฬิยา มินมาโน วิย มหาตุลาย ธารยมาโน วิย จ อารมฺมณํ ชานาตีติ มโน, ตเทว มนนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํ, มโนว อินฺทฺริยํ **มนินฺทฺริยํ**ฯ

วิชานาตีติ **วิญฺญาณํ**ฯ วิญฺญาณเมว ขนฺธ **วิญฺญาณกฺขนฺโธ**ฯ รุฬฺหิโต ขนฺธ วุโตฺตฯ ราสเฏฺฐน หิ วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส เอกเทโส เอกํ วิญฺญาณํฯ ตสฺมา ยถา รุกฺขสฺส เอกเทสํ ฉินฺทโนฺต รุกฺขํ ฉินฺทตีติ วุจฺจติ, เอวเมว วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส เอกเทสภูตํ เอกมฺปิ วิญฺญาณํ รุฬฺหิโต ‘‘วิญฺญาณกฺขโนฺธ’’ติ วุตฺตํฯ ยสฺมา ปน ราสโฏฺฐเยว ขนฺธโฏฺฐ น โหติ, โกฏฺฐาสโฏฺฐปิ ขนฺธโฏฺฐเยว, ตสฺมา โกฏฺฐาสเฏฺฐน วิญฺญาณโกฏฺฐาโสติปิ อโตฺถฯ **ตชฺชา มโนวิญฺญาณธาตู**ติ เตสํ ผสฺสาทีนํ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อนุจฺฉวิกา มโนวิญฺญาณธาตุฯ อิมสฺมิญฺหิ ปเท เอกเมว จิตฺตํ มินนเฏฺฐน มโน, วิชานนเฏฺฐน วิญฺญาณํ, สภาวเฏฺฐน, นิสฺสตฺตเฏฺฐน วา ธาตูติ ตีหิ นาเมหิ วุตฺตํฯ

๑๗๗. **อภิปฺปโมโท**ติ อธิกา ตุฏฺฐิฯ

๑๗๘. สมาธินิเทฺทเส อจลภาเวน อารมฺมเณ ติฏฺฐตีติ **ฐิติ**ฯ ปรโต ปททฺวยํ อุปสคฺควเสน วฑฺฒิตํ ฯ อปิจ สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมณมฺหิ สมฺปิเณฺฑตฺวา ติฏฺฐตีติ **สณฺฐิติ**ฯ อารมฺมณํ โอคาเหตฺวา อนุปวิสิตฺวา ติฏฺฐตีติ **อวฏฺฐิติ**ฯ กุสลปกฺขสฺมึ หิ จตฺตาโร ธมฺมา อารมฺมณํ โอคาหนฺติ สทฺธา สติ สมาธิ ปญฺญาติฯ เตเนว สทฺธา ‘‘โอกปฺปนา’’ติ วุตฺตา, สติ ‘‘อปิลาปนตา’’ติ, สมาธิ ‘‘อวฏฺฐิตี’’ติ, ปญฺญา ‘‘ปริโยคาหนา’’ติฯ อกุสลปเกฺข ปน ตโย ธมฺมา อารมฺมณํ โอคาหนฺติ ตณฺหา ทิฏฺฐิ อวิชฺชาติฯ เตเนว เต ‘‘โอฆา’’ติ วุตฺตาฯ อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสน ปวตฺตสฺส วิสาหารสฺส ปฏิปกฺขโต **อวิสาหาโร,** อวิสาหรณนฺติ อโตฺถฯ อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสเนว คจฺฉนฺตํ จิตฺตํ วิกฺขิปติ นาม, อยํ ปน ตถา น โหตีติ **อวิเกฺขโป**ฯ อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสเนว จิตฺตํ วิสาหฏํ นาม โหติ, อิโต จิโต จ หรียติ, อยํ ปน อวิสาหฏสฺส มานสสฺส ภาโวติ **อวิสาหฏมานสตา**ฯ

สมโถติ ติวิโธ สมโถ จิตฺตสมโถ อธิกรณสมโถ สพฺพสงฺขารสมโถติฯ ตตฺถ อฏฺฐสุ สมาปตฺตีสุ จิเตฺตกคฺคตา **จิตฺตสมโถ** นามฯ ตญฺหิ อาคมฺม จิตฺตจลนํ จิตฺตวิปฺผนฺทนํ สมฺมติ วูปสมฺมติ, ตสฺมา โส ‘‘จิตฺตสมโถ’’ติ วุจฺจติฯ สมฺมุขาวินยาทิสตฺตวิโธ **อธิกรณสมโถ** นามฯ ตญฺหิ อาคมฺม ตานิ ตานิ อธิกรณานิ สมฺมนฺติ วูปสมฺมนฺติ, ตสฺมา โส ‘‘อธิกรณสมโถ’’ติ วุจฺจติฯ ยสฺมา ปน สเพฺพ สงฺขารา นิพฺพานํ อาคมฺม สมฺมนฺติ วูปสมฺมนฺติ, ตสฺมา ตํ **สพฺพสงฺขารสมโถ**ติ วุจฺจติฯ อิมสฺมึ อเตฺถ จิตฺตสมโถ อธิเปฺปโตฯ สมาธิลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **สมาธินฺทฺริยํ**ฯ อุทฺธเจฺจ น กมฺปตีติ **สมาธิพลํ**ฯ **สมฺมาสมาธี**ติ ยาถาวสมาธิ นิยฺยานิกสมาธิ กุสลสมาธิฯ

๑๗๙. **ราคโต วิโมจยํ จิตฺต**นฺติอาทีหิ ทสหิ กิเลสวตฺถูหิ วิโมจนํ วุตฺตํฯ ถินคฺคหเณเนว เจตฺถ มิทฺธคฺคหณํ, อุทฺธจฺจคฺคหเณเนว จ กุกฺกุจฺจคฺคหณํ กตํ โหตีติ อเญฺญสุ ปาเฐสุ สหจาริตฺตา กิเลสวตฺถุโต วิโมจนวจเนเนว ปฐมชฺฌานาทีหิ นีวรณาทิโต วิโมจนํ, อนิจฺจานุปสฺสนาทีหิ นิจฺจสญฺญาทิโต จ วิโมจนํ วุตฺตเมว โหตีติฯ **กถํ ตํ จิตฺตํ อนุปสฺสตี**ติ เอตฺถ เปยฺยาเล จ อนิจฺจานุปสฺสนาทีหิ นิจฺจสญฺญาทีนํ ปหานํ วุตฺตเมวฯ จตฺตาริ สุตฺตนฺติกวตฺถูนิ ตติยจตุกฺกวเสน เวทิตพฺพานีติฯ

ตติยจตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๘๐. จตุตฺถจตุกฺกนิเทฺทเส ‘‘อนิทฺทิเฏฺฐ นปุํสก’’นฺติ วจนโต อสุกนฺติ อนิทฺทิฏฺฐตฺตา ‘‘อนิจฺจนฺติ กึ อนิจฺจ’’นฺติ นปุํสกวจเนน ปุจฺฉา กตาฯ **อุปฺปาทวยเฏฺฐนา**ติ อุปฺปาทวยสงฺขาเตน อเตฺถน, อุปฺปาทวยสภาเวนาติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ ปญฺจกฺขนฺธา สภาวลกฺขณํ, ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อุปฺปาทวยา วิการลกฺขณํฯ เอเตน หุตฺวา อภาเวน อนิจฺจาติ วุตฺตํ โหติฯ เตเนว จ อฏฺฐกถายํ ‘‘สงฺขตลกฺขณวเสน อนิจฺจตาติ เตสํเยว อุปฺปาทวยญฺญถตฺต’’นฺติ จ วตฺวาปิ ‘‘หุตฺวา อภาโว วา’’ติ วุตฺตํฯ เอเตน หุตฺวา อภาวากาโร อนิจฺจลกฺขณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ ปสฺสโนฺต อิมานิ ปญฺญาย ลกฺขณานี’’ติ เปยฺยาลํ กตฺวา วุตฺตํฯ **ธมฺมา**ติ รูปกฺขนฺธาทโย ยถาวุตฺตธมฺมาฯ

วิราคานุปสฺสีนิเทฺทเส **รูเป อาทีนวํ ทิสฺวา**ติ ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ปรโต วุเตฺตหิ อนิจฺจฏฺฐาทีหิ รูปกฺขเนฺธ อาทีนวํ ทิสฺวาฯ **รูปวิราเค**ติ นิพฺพาเนฯ นิพฺพานญฺหิ อาคมฺม รูปํ วิรชฺชติ อปุนรุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปชฺชเนน นิรุชฺฌติ, ตสฺมา นิพฺพานํ ‘‘รูปวิราโค’’ติ วุจฺจติฯ **ฉนฺทชาโต โหตี**ติ อนุสฺสววเสน อุปฺปนฺนธมฺมจฺฉโนฺท โหติฯ **สทฺธาธิมุโตฺต**ติ ตสฺมึเยว นิพฺพาเน สทฺธาย จ อธิมุโตฺต นิจฺฉิโตฯ **จิตฺตญฺจสฺส สฺวาธิฏฺฐิต**นฺติ อสฺส โยคิสฺส จิตฺตํ ขยวิราคสงฺขา

เต รูปภงฺเค อารมฺมณวเสน , อจฺจนฺต วิราคสงฺขาเต รูปวิราเค นิพฺพาเน อนุสฺสววเสน สุฏฺฐุ อธิฏฺฐิตํ สุฏฺฐุ ปติฏฺฐิตํ โหตีติ สมฺพนฺธโต เวทิตพฺพํฯ **รูเป วิราคานุปสฺสี**ติ รูปสฺส ขยวิราโค รูเป วิราโคติ ปกติภุมฺมวจเนน วุตฺโตฯ รูปสฺส อจฺจนฺตวิราโค รูเป วิราโคติ นิมิตฺตเตฺถ ภุมฺมวจเนน วุตฺโตฯ ตํ ทุวิธมฺปิ วิราคํ อารมฺมณโต อชฺฌาสยโต จ อนุปสฺสนสีโล ‘‘รูเป วิราคานุปสฺสี’’ติ วุตฺโตฯ เอส นโย เวทนาทีสุฯ นิโรธานุปสฺสีปทนิเทฺทเสปิ เอเสว นโยฯ

๑๘๑. **กติหากาเรหี**ติอาทิ ปเนตฺถ วิเสโส – ตตฺถ อวิชฺชาทีนํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานํ อาทีนวนิโรธทสฺสเนเนว รูปาทีนมฺปิ อาทีนวนิโรธา ทสฺสิตา โหนฺติ เตสมฺปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานติวตฺตนโตฯ อิมินา เอว จ วิเสสวจเนน วิราคานุปสฺสนโต นิโรธานุปสฺสนาย วิสิฏฺฐภาโว วุตฺโต โหติฯ ตตฺถ **อนิจฺจเฏฺฐนา**ติ ขยเฏฺฐน, หุตฺวา อภาวเฏฺฐน วาฯ **ทุกฺขเฏฺฐนา**ติ ภยเฏฺฐน, ปฏิปีฬนเฏฺฐน วาฯ **อนตฺตเฏฺฐนา**ติ อสารกเฏฺฐน, อวสวตฺตนเฏฺฐน วาฯ **สนฺตาปเฏฺฐนา**ติ กิเลสสนฺตาปนเฏฺฐนฯ **วิปริณามเฏฺฐนา**ติ ชราภงฺควเสน ทฺวิธา ปริณามนเฏฺฐนฯ **นิทานนิโรเธนา**ติ มูลปจฺจยาภาเวนฯ **นิรุชฺฌตี**ติ น ภวติฯ **สมุทยนิโรเธนา**ติ อาสนฺนปจฺจยาภาเวนฯ มูลปจฺจโย หิ พฺยาธิสฺส อสปฺปายโภชนํ วิย นิทานนฺติ วุตฺโต, อาสนฺนปจฺจโย พฺยาธิสฺส วาตปิตฺตเสมฺหา วิย สมุทโยติ วุตฺโตฯ นิทานญฺหิ นิจฺฉเยน ททาติ ผลมิติ นิทานํ, สมุทโย ปน สุฏฺฐุ อุเทติ เอตสฺมา ผลมิติ สมุทโยฯ **ชาตินิโรเธนา**ติ มูลปจฺจยสฺส อุปฺปตฺติอภาเวนฯ **ปภวนิโรเธนา**ติ อาสนฺนปจฺจยสฺส อุปฺปตฺติอภาเวนฯ ชาติเยว หิ ปภวติ เอตสฺมา ทุกฺขนฺติ ปภโวติ วตฺตุํ ยุชฺชติฯ **เหตุนิโรเธนา**ติ ชนกปจฺจยาภาเวนฯ **ปจฺจยนิโรเธนา**ติ อุปตฺถมฺภกปจฺจยาภาเวนฯ มูลปจฺจโยปิ หิ อาสนฺนปจฺจโย จ ชนกปจฺจโย อุปตฺถมฺภกปจฺจโย จ โหติเยวฯ เอเตหิ ติกฺขวิปสฺสนากฺขเณ ตทงฺคนิโรโธ, มคฺคกฺขเณ สมุเจฺฉทนิโรโธ วุตฺโต โหติฯ **ญาณุปฺปาเทนา**ติ ติกฺขวิปสฺสนาญาณสฺส วา มคฺคญาณสฺส วา อุปฺปาเทนฯ **นิโรธุปฏฺฐาเนนา**ติ วิปสฺสนากฺขเณ ปจฺจกฺขโต ขยนิโรธสฺส อนุสฺสววเสน นิโรธสงฺขาตสฺส นิพฺพานสฺส อุปฏฺฐาเนน, มคฺคกฺขเณ ปจฺจกฺขโต จ นิพฺพานสฺส อุปฏฺฐาเนนฯ เอเตหิ วิสยวิสยินิยโมว กโต โหติ, ตทงฺคสมุเจฺฉทนิโรโธ จ วุตฺโต โหติฯ

๑๘๒. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีปทนิเทฺทเส **รูปํ ปริจฺจชตี**ติ อาทีนวทสฺสเนน นิรเปกฺขตาย รูปกฺขนฺธํ ปริจฺจชติฯ **ปริจฺจาคปฏินิสฺสโคฺค**ติ ปริจฺจาคเฏฺฐน ปฏินิสฺสโคฺคติ วุตฺตํ โหติฯ เอเตน ปฏินิสฺสคฺคปทสฺส ปริจฺจาคโฏฺฐ วุโตฺต, ตสฺมา กิเลสานํ ปชหนนฺติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา กิเลเส ตทงฺควเสน ปริจฺจชติ, มโคฺค สมุเจฺฉทวเสนฯ **รูปนิโรเธ นิพฺพาเน จิตฺตํ ปกฺขนฺทตี**ติ วุฏฺฐานคามินี ตํนินฺนตาย ปกฺขนฺทติ, มโคฺค อารมฺมณกรเณนฯ **ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสโคฺค**ติ ปกฺขนฺทนเฏฺฐน ปฏินิสฺสโคฺคติ วุตฺตํ โหติฯ เอเตน ปฏินิสฺสคฺคปทสฺส ปกฺขนฺทนโฏฺฐ วุโตฺต, ตสฺมา จิตฺตสฺส นิพฺพาเน วิสฺสชฺชนนฺติ อโตฺถฯ จตฺตาริ สุตฺตนฺติกวตฺถูนิ จตุตฺถจตุกฺกวเสน เวทิตพฺพานิฯ อิมสฺมิํ จตุเกฺก ชรามรเณ วตฺตพฺพํเหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ สติปฏฺฐาเนสุ จ ‘‘กาเย กายานุปสฺสนา, จิเตฺต จิตฺตานุปสฺสนา’’ติ กายจิตฺตานํ เอกตฺตโวหารวเสน เอกวจนนิเทฺทโส กโตฯ ‘‘เวทนาสุ เวทนานุปสฺสนา, ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสนา’’ติ เวทนาธมฺมานํ นานตฺตโวหารวเสน พหุวจนนิเทฺทโส กโตติ เวทิตโพฺพติฯ

จตุตฺถจตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิฏฺฐิตา จ สโตการิญาณนิเทฺทสวณฺณนาฯ

๖. ญาณราสิฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๑๘๓. อิทานิ ฉหิ ราสีหิ อุทฺทิฏฺฐญาเณสุ จตุวีสติสมาธิญาณนิเทฺทเส ตาว กายานุปสฺสนาทีนํ ติณฺณํ จตุกฺกานํ วเสน ทฺวาทสนฺนํ วตฺถูนํ เอเกกสฺมึ อสฺสาสวเสน เอโก , ปสฺสาสวเสน เอโกติ เทฺว เทฺว สมาธีติ ทฺวาทสสุ วตฺถูสุ จตุวีสติ สมาธโย โหนฺติฯ ฌานกฺขเณ เตหิ สมฺปยุตฺตานิ จตุวีสติสมาธิวเสน ญาณานิฯ

ทฺวาสตฺตติวิปสฺสนาญาณนิเทฺทเส **ทีฆํ อสฺสาสา**ติ ‘‘ทีฆ’’นฺติวุตฺตอสฺสาสโตฯ กึ วุตฺตํ โหติ? ทีฆํ อสฺสาสเหตุ ฌานํ ปฏิลภิตฺวา สมาหิเตน จิตฺเตน วิปสฺสนากฺขเณ อนิจฺจโต อนุปสฺสนฏฺเฐน วิปสฺสนาติ วุตฺตํ โหติฯ เอส นโย อุตฺตรตฺราปิฯ เตสํเยว ทฺวาทสนฺนํ วตฺถูนํ เอเกกสฺมึ อสฺสาสวเสน ติโสฺส, ปสฺสาสวเสน ติโสฺสติ ฉ ฉ อนุปสฺสนาติ ทฺวาทสสุ วตฺถูสุ ทฺวาสตฺตติ อนุปสฺสนา โหนฺติฯ ตา เอว ทฺวาสตฺตติ อนุปสฺสนา ทฺวาสตฺตติวิปสฺสนาวเสน ญาณานิฯ

นิพฺพิทาญาณนิเทฺทเส **อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสส**นฺติ อนิจฺจานุปสฺสี หุตฺวา อสฺสสโนฺต, อนิจฺจานุปสฺสี หุตฺวา วเสฺสโนฺตติ อโตฺถฯ ‘‘อสฺสส’’นฺติ จ อิทํ วจนํ เหตุอเตฺถ ทฏฺฐพฺพํฯ **ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตีติ นิพฺพิทาญาณ**นฺติ กลาปสมฺมสนโต ปฏฺฐาย ยาว ภงฺคานุปสฺสนา ปวตฺตวิปสฺสนาญาเณน สงฺขารานํ ยถาสภาวํ ชานาติ, จกฺขุนา ทิฏฺฐมิว จ เตเนว ญาณจกฺขุนา ปสฺสติฯ ตสฺมา นิพฺพิทาญาณํ นามาติ อโตฺถ, สงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทญาณํ นามาติ วุตฺตํ โหติฯ อุปริ ภยตูปฏฺฐานาทีนํ มุญฺจิตุกมฺยตาทีนญฺจ ญาณานํ วิสุํ อาคตตฺตา อิธ ยถาวุตฺตาเนว วิปสฺสนาญาณานิ นิพฺพิทาญาณานีติ เวทิตพฺพานิฯ

นิพฺพิทานุโลมญาณนิเทฺทเส **อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสส**นฺติ อนิจฺจานุปสฺสิโน อสฺสสนฺตสฺสฯ สามิอเตฺถ ปจฺจตฺตวจนํฯ **ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา**ติวจเนเนว ภยตุปฏฺฐานอาทีนวานุปสฺสนานิพฺพิทานุปสฺสนาญาณานิ วุตฺตานิ โหนฺติ ติณฺณํ เอกลกฺขณตฺตาฯ อิมานิ ตีณิ ญาณานิ อนนฺตรา วุตฺตานํ นิพฺพิทาญาณานํ อนุกูลภาเวน อนุโลมโต นิพฺพิทานุโลมญาณานีติ วุตฺตานิฯ

นิพฺพิทาปฏิปฺปสฺสทฺธิญาณนิเทฺทเส **อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสส**นฺติ อนนฺตรสทิสเมวฯ **ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา ปญฺญา**ติวจเนเนว มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขานุปสฺสนาสงฺขารุเปกฺขาญาณานิ วุตฺตานิ โหนฺติ ติณฺณํ เอกลกฺขณตฺตาฯ ‘‘ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา’’ติวจเนเนว อนุโลมญาณมคฺคญาณานิปิ คหิตานิ โหนฺติ ฯ สงฺขารุเปกฺขาญาณอนุโลมญาณานิปิ หิ นิพฺพิทาย สิขาปฺปตฺตตฺตา นิพฺพิทาชนนพฺยาปารปฺปหาเนน นิพฺพิทาปฏิปฺปสฺสทฺธิญาณานิ นาม โหนฺติฯ มคฺคญาณํ ปน นิพฺพิทาปฏิปฺปสฺสทฺธเนฺต อุปฺปชฺชนโต นิพฺพิทาปฏิปฺปสฺสทฺธิญาณํ นาม โหตีติ อติวิย ยุชฺชตีติฯ นิพฺพิทานุโลมญาเณสุ วิย อาทิภูตํ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ อคฺคเหตฺวา ‘‘ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา’’ติ อเนฺต ญาณทฺวยคฺคหณํ มคฺคญาณสงฺคหณตฺถํฯ มุญฺจิตุกมฺยตาติ หิ วุเตฺต อนุโลมญาณํ สงฺคยฺหติ, น มคฺคญาณํฯ มคฺคญาณญฺหิ มุญฺจิตุกมฺยตา นาม น โหติ, กิจฺจสิทฺธิยํ สนฺติฏฺฐนโต ปน สนฺติฏฺฐนา นาม โหติฯ อฏฺฐกถายมฺปิ จ ‘‘ผุสนาติ อปฺปนา’’ติ วุตฺตํฯ อิทญฺจ มคฺคญาณํ นิพฺพาเน อปฺปนาติ กตฺวา สนฺติฏฺฐนา นาม โหตีติ ‘‘สนฺติฏฺฐนา’’ติวจเนน มคฺคญาณมฺปิ สงฺคยฺหติฯ นิพฺพิทานุโลมญาณานิปิ อตฺถโต นิพฺพิทาญาณาเนว โหนฺตีติ ตานิปิ นิพฺพิทาญาเณหิ สงฺคเหตฺวา นิพฺพิทาปฏิปฺปสฺสทฺธิญาณานีติ นิพฺพิทาคหณเมว กตํ, น นิพฺพิทานุโลมคฺคหณํฯ ตีสุปิ เจเตสุ ญาณฏฺฐกนิเทฺทเสสุ จตุตฺถสฺส ธมฺมานุปสฺสนาจตุกฺกสฺส วเสน วุตฺตานํ จตุนฺนํ วตฺถูนํ เอเกกสฺมึ อสฺสาสวเสน เอกํ, ปสฺสาสวเสน เอกนฺติ เทฺว เทฺว ญาณานีติ จตูสุ วตฺถูสุ อฏฺฐ ญาณานิ โหนฺติฯ

วิมุตฺติสุขญาณนิเทฺทเส **ปหีนตฺตา**ติ ปหานํ ทเสฺสตฺวา ตสฺส ปหานสฺส สมุเจฺฉทปฺปหานตฺตํ ทเสฺสโนฺต **สมุจฺฉินฺนตฺตา**ติ อาหฯ **วิมุตฺติสุเข ญาณ**นฺติ ผลวิมุตฺติสุขสมฺปยุตฺตญาณญฺจ ผลวิมุตฺติสุขารมฺมณปจฺจเวกฺขณญาณญฺจฯ อนุสยวตฺถุสฺส กิเลสสฺส ปหาเนน ปริยุฏฺฐานทุจฺจริตวตฺถุปฺปหานํ โหตีติ ทสฺสนตฺถํ ปุน อนุสยานํ ปหานํ วุตฺตํฯ เอกวีสติผลญาณํ สนฺธาย ปหีนกิเลสคณนายปิ ญาณคณนา กตา โหติ, ปจฺจเวกฺขณญาณญฺจ สนฺธาย ปหีนกิเลสปจฺจเวกฺขณคณนาย ผลปจฺจเวกฺขณญาณคณนา กตา โหตีติฯ

ญาณราสิฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺคฏฺฐกถาย

อานาปานสฺสติกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. อินฺทฺริยกถา

๑. ปฐมสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา

๑๘๔. อิทานิ อานาปานสฺสติกถานนฺตรํ กถิตาย อินฺทฺริยกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนา อนุปฺปตฺตาฯ อยญฺหิ อินฺทฺริยกถา อานาปานสฺสติภาวนาย อุปการกานํ อินฺทฺริยานํ อภาเว อานาปานสฺสติภาวนาย อภาวโต ตทุปการกานํ อินฺทฺริยานํ วิโสธนาทิวิธิทสฺสนตฺถํ อานาปานสฺสติกถานนฺตรํ กถิตาติ ตญฺจ กเถตพฺพํ อินฺทฺริยกถํ อตฺตนา ภควโต สมฺมุขา สุตํ วิญฺญาตาธิปฺปายสุตฺตนฺติกเทสนํ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา ตทตฺถปฺปกาสนวเสน กเถตุกาโม ปฐมํ ตาว **เอวํ เม สุต**นฺติอาทิมาหฯ

ตตฺถ **เอว**นฺติ นิปาตปทํฯ **เม**ติอาทีนิ นามปทานิฯ **วิหรตี**ติ เอตฺถ **วิ**-อิติ อุปสคฺคปทํ, **หรตี**ติ อาขฺยาตปทนฺติ อิมินา ตาว นเยน ปทวิภาโค เวทิตโพฺพฯ

อตฺถโต ปน อุปมูปเทสครหปสํสนาการวจนคฺคหเณสุ **เอวํ**-สโทฺท ทิสฺสติ นิทสฺสนเตฺถ จ อวธารณเตฺถ จฯ อิธ ปน เอวํสโทฺท อาการเตฺถ นิทสฺสนเตฺถ จ วิญฺญุชเนน ปวุโตฺต, ตเถว อวธารณเตฺถ จฯ

ตตฺถ อาการเตฺถน **เอวํ**สเทฺทน เอตมตฺถํ ทีเปติ – นานานยนิปุณมเนกชฺฌาสยสมุฏฺฐานํ อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนํ วิวิธปาฏิหาริยํ ธมฺมตฺถเทสนาปฏิเวธคมฺภีรํ สพฺพสตฺตานํ สกสกภาสานุรูปโต โสตปถมาคจฺฉนฺตํ ตสฺส ภควโต วจนํ สพฺพปฺปกาเรน โก สมโตฺถ วิญฺญาตุํ, สพฺพถาเมน ปน โสตุกามตํ ชเนตฺวาปิ เอวํ เม สุตํ, มยาปิ เอเกนากาเรน สุตนฺติฯ

นิทสฺสนเตฺถน ''นาหํ สยมฺภู, น มยา อิทํ สจฺฉิกต''นฺติ อตฺตานํ ปริโมเจโนฺต ''เอวํ เม สุตํ, มยาปิ เอวํ สุต''นฺติ อิทานิ วตฺตพฺพํ สกลํ สุตฺตํ นิทเสฺสติฯ

อวธารณเตฺถน เถโร สาริปุโตฺต ''เอตทคฺคํ, ภิกฺขเว, มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ มหาปญฺญานํ ยทิทํ สาริปุโตฺต''ติ (อ. นิ. ๑.๑๘๘-๑๘๙), ''นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกปุคฺคลมฺปิ สมนุปสฺสามิ, โย เอวํ ตถาคเตน อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ สมฺมเทว อนุปฺปวเตฺตติ ยถยิทํ, ภิกฺขเว, สาริปุโตฺตฯ สาริปุโตฺต, ภิกฺขเว, ตถาคเตน อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ สมฺมเทว อนุปฺปวเตฺตตี''ติ เอวมาทินา (อ. นิ. ๑.๑๘๗) นเยน ภควตา ปสตฺถภาวานุรูปํ อตฺตโน ธารณพลํ ทเสฺสโนฺต สตฺตานํ โสตุกามตํ ชเนติ ''เอวํ เม สุตํ, ตญฺจ โข อตฺถโต วา พฺยญฺชนโต วา อนูนมนธิกํ, เอวเมว, น อญฺญถา ทฏฺฐพฺพ''นฺติฯ

เมสโทฺท กรณสมฺปทานสามิอเตฺถสุ ทิสฺสติฯ อิธ ปน ''มยา สุตํ, มม สุต''นฺติ จ อตฺถทฺวเย ยุชฺชติฯ

สุตนฺติ อยํสโทฺท สอุปสโคฺค อนุปสโคฺค จ วิสฺสุตคมนกิลินฺนอุปจิตอนุโยคโสตวิเญฺญยฺยสุ ทิสฺสติ วิญฺญาเตปิ จ โสตทฺวารานุสาเรนฯ อิธ ปนสฺส โสตทฺวารานุสาเรน อุปธาริตนฺติ วา อุปธารณนฺติ วา อโตฺถฯ เม-สทฺทสฺส หิ มยาติอเตฺถ สติ ''เอวํ มยา สุตํ โสตทฺวารานุสาเรน อุปธาริต''นฺติ ยุชฺชติ, มมาติอเตฺถ สติ ''เอวํ มม สุตํ โสตทฺวารานุสาเรน อุปธารณ''นฺติ ยุชฺชติฯ

อปิจ ‘‘เอวํ เม สุต’’นฺติ อตฺตนา อุปฺปาทิตภาวํ อปฺปฏิชานนฺโต ปุริมสวนํ วิวรนฺโต ‘‘สมฺมุขา ปฏิคฺคหิตมิทํ มยา ตสฺส ภควโต จตุเวสารชฺชวิสารทสฺส ทสพลธรสฺส อาสภฏฺฐานฏฺฐายิโน สีหนาทนาทิโน สพฺพสตฺตุตฺตมสฺส ธมฺมิสฺสรสฺส ธมฺมราชสฺส ธมฺมาธิปติโน ธมฺมทีปสฺส ธมฺมสรณสฺส สทฺธมฺมวรจกฺกวตฺติโน สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส วจนํ, น เอตฺถ อตฺเถ วา ธมฺเม วา ปเท วา พฺยญฺชเน วา กงฺขา วา วิมติ วา กาตพฺพา’’ติ อิมสฺมึ ธมฺเม อสฺสทฺธิยํ วินาเสติ, สทฺธาสมฺปทํ อุปฺปาเทตีติฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘วินาสยติ อสฺสทฺธํ, สทฺธํ วฑฺเฒติ สาสเน;
เอวํ เม สุตมิเจฺจวํ, วทํ โคตมสาวโก’’ติฯ

เอกนฺติ คณนปริเจฺฉทนิเทฺทโสฯ **สมย**นฺติ ปริจฺฉินฺนนิเทฺทโสฯ **เอกํ สมย**นฺติ อนิยมิตปริทีปนํฯ ตตฺถ **สมย**สโทฺท –

สมวาเย ขเณ กาเล, สมูเห เหตุทิฏฺฐิสุ;
ปฏิลาเภ ปหาเน จ, ปฏิเวเธ จ ทิสฺสติฯ

อิธ ปนสฺส กาโล อโตฺถฯ เตน สํวจฺฉรอุตุมาสทฺธมาสรตฺตินฺทิวปุพฺพณฺหมชฺฌนฺหิกสายนฺหปฐม- มชฺฌิมปจฺฉิมยามมุหุตฺตาทีสุ กาลปฺปเภทภูเตสุ สมเยสุ เอกํ สมยนฺติ ทีเปติฯ

ตตฺถ กิญฺจาปิ เอเตสุ สํวจฺฉราทีสุ สมเยสุ ยํ ยํ สุตฺตํ ยมฺหิ ยมฺหิ สํวจฺฉเร อุตุมฺหิ มาเส ปเกฺข รตฺติภาเค ทิวสภาเค วา วุตฺตํ, สพฺพํ ตํ เถรสฺส สุวิทิตํ สุววตฺถาปิตํ ปญฺญายฯ ยสฺมา ปน ‘‘เอวํ เม สุตํ อสุกสํวจฺฉเร อสุกอุตุมฺหิ อสุกมาเส อสุกปเกฺข อสุกรตฺติภาเค อสุกทิวสภาเค วา’’ติ เอวํ วุเตฺต น สกฺกา สุเขน ธาเรตุํ วา อุทฺทิสิตุํ วา อุทฺทิสาเปตุํ วา, พหุ จ วตฺตพฺพํ โหติ, ตสฺมา เอเกเนว ปเทน ตมตฺถํ สโมธาเนตฺวา ‘‘เอกํ สมย’’นฺติ อาหฯ

เย วา อิเม คโพฺภกฺกนฺติสมโย ชาติสมโย สํเวคสมโย อภินิกฺขมนสมโย ทุกฺกรการิกสมโย มารวิชยสมโย อภิสโมฺพธิสมโย ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารสมโย เทสนาสมโย ปรินิพฺพานสมโยติเอวมาทโย ภควโต เทวมนุเสฺสสุ อติวิย ปกาสา อเนกกาลปฺปเภทา เอว สมยา, เตสุ สมเยสุ เทสนาสมยสงฺขาตํ เอกํ สมยนฺติ ทีเปติฯ โย จายํ ญาณกรุณากิจฺจสมเยสุ กรุณากิจฺจสมโย, อตฺตหิตปรหิตปฏิปตฺติสมเยสุ ปรหิตปฏิปตฺติสมโย, สนฺนิปติตานํ กรณียทฺวยสมเยสุ ธมฺมิกถาสมโย, เทสนาปฏิปตฺติสมเยสุ เทสนาสมโย, เตสุปิ สมเยสุ อญฺญตรํ สมยํ สนฺธาย ‘‘เอกํ สมย’’นฺติ อาหฯ

ยสฺมา ปน ‘‘เอกํ สมย’’นฺติ อจฺจนฺตสํโยคโตฺถ สมฺภวติฯ ยญฺหิ สมยํ ภควา อิมํ อญฺญํ วา สุตฺตนฺตํ เทเสสิ, อจฺจนฺตเมว ตํ สมยํ กรุณาวิหาเรน วิหาสิ, ตสฺมา ตทตฺถโชตนตฺถํ อิธ อุปโยควจนนิเทฺทโส กโตติฯ

เตเนตํ วุจฺจติ –

‘‘ตํ ตํ อตฺถมเปกฺขิตฺวา, ภุเมฺมน กรเณน จ;
อญฺญตฺร สมโย วุโตฺต, อุปโยเคน โส อิธา’’ติฯ

โปราณา ปน วณฺณยนฺติ – ‘‘ตสฺมึ สมเย’’ติ วา ‘‘เตน สมเยนา’’ติ วา ‘‘ตํ สมย’’นฺติ วา อภิลาปมตฺตเภโท เอส, สพฺพตฺถ ภุมฺมเมวโตฺถติฯ ตสฺมา ‘‘เอกํ สมย’’นฺติ วุเตฺตปิ ‘‘เอกสฺมึ

สมเย’’ติ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

ภควาติ ครุฯ ครุํ หิ โลเก ‘‘ภควา’’ติ วทนฺติฯ อยญฺจ สพฺพคุณวิสิฏฺฐตาย สพฺพสตฺตานํ ครุ, ตสฺมา ‘‘ภควา’’ติ เวทิตโพฺพฯ โปราเณหิปิ วุตฺตํ –

‘‘ภควาติ วจนํ เสฏฺฐํ, ภควาติ วจนมุตฺตมํ;
ครุ คารวยุโตฺต โส, ภควา เตน วุจฺจตี’’ติฯ

อปิจ –

‘‘ภาคฺยวา ภคฺควา ยุโตฺต, ภเคหิ จ วิภตฺตวา;
ภตฺตวา วนฺตคมโน, ภเวสุ ภควา ตโต’’ติฯ –

อิมิสฺสาปิ คาถาย วเสน อสฺส ปทสฺส วิตฺถารโต อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ โส จ **วิสุทฺธิมเคฺค** พุทฺธานุสฺสตินิเทฺทเส (วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๓ อาทโย) วุโตฺตเยวฯ

เอตฺตาวตา เจตฺถ **เอว**นฺติ วจเนน เทสนาสมฺปตฺติํ นิทฺทิสติ, **เม สุต**นฺติ สาวกสมฺปตฺติํ, **เอกํ สมย**นฺติ กาลสมฺปตฺติํ, ***ภควา***ติ เทสกสมฺปตฺติํฯ

สาวตฺถิยนฺติ เอตฺถ จ สวตฺถสฺส อิสิโน นิวาสฏฺฐานภูตา นครี สาวตฺถี, ยถา กากนฺที มากนฺทีติ เอวํ ตาว อกฺขรจินฺตกาฯ อฏฺฐกถาจริยา ปน ภณนฺติ – ยํ กิญฺจิ มนุสฺสานํ อุปโภคปริโภคํ สพฺพเมตฺถ อตฺถีติ สาวตฺถี, สตฺถสมาโยเค จ กิํ ภณฺฑมตฺถีติ ปุจฺฉิเต สพฺพมตฺถีติปิ วจนมุปาทาย สาวตฺถีฯ

‘‘สพฺพทา สพฺพูปกรณํ, สาวตฺถิยํ สโมหิตํ;
ตสฺมา สพฺพมุปาทาย, สาวตฺถีติ ปวุจฺจตี’’ติฯ –

ตสฺสํ **สาวตฺถิยํ**ฯ สมีปเตฺถ ภุมฺมวจนํฯ **วิหรตี**ติ อวิเสเสน อิริยาปถทิพฺพพฺรหฺมอริยวิหาเรสุ อญฺญตรวิหารสมงฺคิปริทีปนเมตํ, อิธ ปน ฐานคมนาสนสยนปฺปเภเทสุ อิริยาปเถสุ อญฺญตรอิริยาปถสมาโยคปริทีปนํฯ เตน ฐิโตปิ คจฺฉโนฺตปิ นิสิโนฺนปิ สยาโนปิ ภควา ‘‘วิหรติ’’เจฺจว เวทิตโพฺพฯ โส หิ ภควา เอกํ อิริยาปถพาธนํ อเญฺญน อิริยาปเถน วิจฺฉินฺทิตฺวา อปริปตนฺตมตฺตภาวํ หรติ ปวเตฺตติ, ตสฺมา ‘‘วิหรตี’’ติ วุจฺจติฯ

เชตวเนติ เอตฺถ อตฺตโน ปจฺจตฺถิกชนํ ชินาตีติ เชโต, รโญฺญ วา อตฺตโน ปจฺจตฺถิกชเน ชิเต ชาโตติ เชโต, มงฺคลกมฺยตาย วา ตสฺส เอวํนามเมว กตนฺติ เชโต, วนยตีติ วนํ, อตฺตสมฺปทาย สตฺตานํ ภตฺติํ กาเรติ, อตฺตนิ สิเนหํ อุปฺปาเทตีติ อโตฺถฯ วนุเต อิติ วา วนํ, นานาวิธกุสุมคนฺธสโมฺมทมตฺตโกกิลาทิวิหงฺคาภิรุเตหิ มนฺทมารุตจลิตรุกฺขสาขาวิฏปปลฺลวปลาเสหิ ‘‘เอถ มํ ปริภุญฺชถา’’ติ ปาณิโน ยาจติ วิยาติ อโตฺถฯ เชตสฺส วนํ เชตวนํฯ ตญฺหิ เชเตน ราชกุมาเรน โรปิตํ สํวทฺธิตํ ปริปาลิตํ, โส จ ตสฺส สามี อโหสิ, ตสฺมา เชตวนนฺติ วุจฺจติฯ ตสฺมิํ เชตวเนฯ วนญฺจ นาม โรปิมํ สยํชาตนฺติ ทุวิธํฯ อิทญฺจ เวฬุวนาทีนิ จ โรปิมานิ, อนฺธวนมหาวนาทีนิ สยํชาตานิฯ

อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเมติ สุทโตฺต นาม โส คหปติ มาตาปิตูหิ กตนามวเสนฯ สพฺพกามสมิทฺธตาย ปน วิคตมเจฺฉรตาย กรุณาทิคุณสมงฺคิตาย จ นิจฺจกาลํ อนาถานํ ปิณฺฑม

ทาสิ, เตน อนาถปิณฺฑิโกติ สงฺขํ คโตฯ อารมนฺติ เอตฺถ ปาณิโน, วิเสเสน วา ปพฺพชิตาติ อาราโม, ตสฺส ปุปฺผผลาทิโสภาย นาติทูรนจฺจาสนฺนตาทิปญฺจวิธเสนาสนงฺคสมฺปตฺติยา จ ตโต ตโต อาคมฺม รมนฺติ อภิรมนฺติ, อนุกฺกณฺฐิตา หุตฺวา นิวสนฺตีติ อโตฯ วุตฺตปฺปการาย วา สมฺปตฺติยา ตตฺถ ตตฺถ คเตปิ อตฺตโน อพฺภนฺตรํ อาเนตฺวา รมาเปตีติ อาราโมฯ โส หิ อนาถปิณฺฑิเกน คหปตินา เชตสฺส ราชกุมารสฺส หตฺถโต อฏฺฐารสหิ หิรญฺญโกฏีหิ โกฏิสนฺถเรน กีณิตฺวา อฏฺฐารสหิ หิรญฺญโกฏีหิ เสนาสนานิ การาเปตฺวา อฏฺฐารสหิ หิรญฺญโกฏีหิ วิหารมหํ นิฏฺฐาเปตฺวา เอวํ จตุปญฺญาสหิรญฺญโกฏิปริจฺจาเคน พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส นิยฺยาทิโต, ตสฺมา ‘‘อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราโม’’ติ วุจฺจติฯ ตสฺมึ **อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม**ฯ

เอตฺถ จ ‘‘เชตวเน’’ติวจนํ ปุริมสามิปริกิตฺตนํ, ‘‘อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม’’ติ ปจฺฉิมสามิปริกิตฺตนํฯ กิเมเตสํ ปริกิตฺตเน ปโยชนนฺติ? ปุญฺญกามานํ ทิฏฺฐานุคติอาปชฺชนํฯ ตตฺถ หิ ทฺวารโกฏฺฐกปาสาทมาปเน ภูมิวิกฺกยลทฺธา อฏฺฐารส หิรญฺญโกฏิโย อเนกโกฏิอคฺฆนกา รุกฺขา จ เชตสฺส ปริจฺจาโค, จตุปญฺญาส หิรญฺญโกฏิโย อนาถปิณฺฑิกสฺส ฯ อิติ เตสํ ปริกิตฺตเนน เอวํ ปุญฺญกามา ปุญฺญานิ กโรนฺตีติ ทเสฺสโนฺต อายสฺมา สาริปุโตฺต อเญฺญปิ ปุญฺญกาเม เตสํ ทิฏฺฐานุคติอาปชฺชเน นิโยเชติฯ

ตตฺถ สิยา – ยทิ ตาว ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ, ‘‘เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม’’ติ น วตฺตพฺพํฯ อถ ตตฺถ วิหรติ, ‘‘สาวตฺถิย’’นฺติ น วตฺตพฺพํฯ น หิ สกฺกา อุภยตฺถ เอกํ สมยํ วิหริตุนฺติฯ น โข ปเนตํ เอวํ ทฏฺฐพฺพํ, นนุ อโวจุมฺห ‘‘สมีปเตฺถ ภุมฺมวจน’’นฺติฯ ตสฺมา ยถา คงฺคายมุนาทีนํ สมีเป โคยูถานิ จรนฺตานิ ‘‘คงฺคาย จรนฺติ, ยมุนาย จรนฺตี’’ติ วุจฺจนฺติ, เอวมิธาปิ ยทิทํ สาวตฺถิยา สมีเป เชตวนํ อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราโม, ตตฺถ วิหรโนฺต วุจฺจติ ‘‘สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม’’ติฯ โคจรคามนิทสฺสนตฺถํ หิสฺส สาวตฺถิวจนํ, ปพฺพชิตานุรูปนิวาสฏฺฐานนิทสฺสนตฺถํ เสสวจนํฯ

ตตฺถ สาวตฺถิกิตฺตเนน อายสฺมา สาริปุโตฺต ภควโต คหฏฺฐานุคฺคหกรณํ ทเสฺสติ, เชตวนาทิกิตฺตเนน ปพฺพชิตานุคฺคหกรณํฯ ตถา ปุริเมน ปจฺจยคฺคหณโต อตฺตกิลมถานุโยควิวชฺชนํ, ปจฺฉิเมน วตฺถุกามปฺปหานโต กามสุขลฺลิกานุโยควิวชฺชนูปายํฯ อถ วา ปุริเมน จ ธมฺมเทสนาภิโยคํ, ปจฺฉิเมน วิเวกาธิมุตฺตึฯ ปุริเมน กรุณาย อุปคมนํ, ปจฺฉิเมน ปญฺญาย อปคมนํฯ ปุริเมน สตฺตานํ หิตสุขนิปฺผาทนาธิมุตฺตตํ, ปจฺฉิเมน ปรหิตสุขกรเณ นิรุปเลปตํฯ ปุริเมน ธมฺมิกสุขาปริจฺจาคนิมิตฺตํ ผาสุวิหารํ, ปจฺฉิเมน อุตฺตริมนุสฺสธมฺมานุโยคนิมิตฺตํฯ ปุริเมน มนุสฺสานํ อุปการพหุลตํ, ปจฺฉิเมน เทวานํฯ ปุริเมน โลเก ชาตสฺส โลเก สํวทฺธภาวํ, ปจฺฉิเมน โลเกน อนุปลิตฺตตํฯ ปุริเมน ‘‘เอกปุคฺคโล, ภิกฺขเว, โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํฯ กตโม เอกปุคฺคโล? ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธ’’ติ (อ. นิ. ๑.๑๗๐) วจนโต ยทตฺถํ ภควา อุปฺปโนฺน, ตทตฺถปริทีปนํ, ปจฺฉิเมน ยตฺถ อุปฺปโนฺน, ตทนุรูปวิหารปริทีปนํฯ ภควา หิ ปฐมํ ลุมฺพินิวเน, ทุติยํ โพธิมเณฺฑติ โลกิยโลกุตฺตรสฺส อุปฺปตฺติยา วเนเยว อุปฺปโนฺน, เตนสฺส วเนเยว วิหารํ ทเสฺสตีติ เอวมาทินา นเยเนตฺถ อตฺถโยชนา เวทิตพฺพาฯ

ตตฺราติ เทสกาลปริทีปนํฯ ตญฺหิ ยํ สมยํ วิหรติ, ตตฺร สมเย, ยสฺมิญฺจ เชตวเน วิหรติ, ตตฺร เชตวเนติ ทีเปติฯ ภาสิตพฺพยุเตฺต วา เทสกาเล ทีเปติฯ น หิ ภควา อยุเตฺต เทเส กาเล วา ธมฺมํ เทเสติฯ ‘‘อกาโล โข ตาว พาหิยา’’ติอาทิ (อุทา. ๑๐) เจตฺถ สาธกํฯ **โข**ติ ปทปูรณมเตฺต อวธารณเตฺถ อาทิกาลเตฺถ วา นิปาโตฯ **ภควา**ติ โลกครุทีปนํฯ **ภิกฺขู**ติ กถาสวนยุตฺต

ปุคฺคลวจนํฯ อปิเจตฺถ ‘‘ภิกฺขโกติ ภิกฺขุ, ภิกฺขาจริยํ อชฺฌุปคโตติ ภิกฺขู’’ติอาทินา (วิภ. ๕๑๐; ปารา. ๔๕) นเยน วจนโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **อามเนฺตสี**ติ อาลปิ อภาสิ สโมฺพเธสิ, อยเมตฺถ อโตฺถฯ อญฺญตฺร ปน ญาปเนปิ ปโกฺกสเนปิฯ **ภิกฺขโว**ติ อามนฺตนาการทีปนํฯ เตน เตสํ ภิกฺขูนํ ภิกฺขนสีลตาภิกฺขนธมฺมตาภิกฺขเนสาธุการิตาทิคุณโยคสิเทฺธน วจเนน หีนาธิกชนเสวิตํ วุตฺติํ ปกาเสโนฺต อุทฺธตทีนภาวนิคฺคหํ กโรติฯ ‘‘ภิกฺขโว’’ติ อิมินา จ กรุณาวิปฺผารโสมฺมหทยนยนนิปาตปุพฺพงฺคเมน วจเนน เต อตฺตโน มุขาภิมุเข กโรโนฺต เตเนว กเถตุกมฺยตาทีปเกน วจเนน เนสํ โสตุกมฺยตํ ชเนติฯ เตเนว จ สโมฺพธนเตฺถน วจเนน สาธุกสวนมนสิกาเรปิ เต นิโยเชติฯ สาธุกสวนมนสิการายตฺตา หิ สาสนสมฺปตฺติฯ

อปเรสุ เทวมนุเสฺสสุ วิชฺชมาเนสุ กสฺมา ภิกฺขูเยว อามเนฺตสีติ เจ? เชฎฺฐเสฎฺฐาสนฺนสทาสนฺนิหิตภาชนภาวโตฯ สพฺพปริสสาธารณา หิ ภควโต ธมฺมเทสนาฯ ปริสาย จ เชฎฺฐา ภิกฺขู ปฐมุปฺปนฺนตฺตา, เสฎฺฐา อนคาริยภาวํ อาทิํ กตฺวา สตฺถุ จริยานุวิธายกตฺตา สกลสาสนปฏิคฺคาหกตฺตา จ, อาสนฺนา ตตฺถ นิสิเนฺนสุ สตฺถุสนฺนิกตฺตา, สทาสนฺนิหิตา สตฺถุสนฺติกาวจรตฺตา, ธมฺมเทสนาย จ เต เอว ภาชนํ ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปตฺติสพฺภาวโตฯ

ตตฺถ สิยา – กิมตฺถํ ปน ภควา ธมฺมํ เทเสโนฺต ปฐมํ ภิกฺขู อามเนฺตสิ, น ธมฺมเมว เทเสสีติ? สติชนนตฺถํฯ ปริสาย หิ ภิกฺขู อญฺญํ จิเนฺตนฺตาปิ วิกฺขิตฺตจิตฺตาปิ ธมฺมํ ปจฺจเวกฺขนฺตาปิ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกโรนฺตาปิ นิสินฺนา โหนฺติ, เต อนามเนฺตตฺวา ธเมฺม เทสิยมาเน ‘‘อยํ เทสนา กิํนิทานา กิํปจฺจยา กตมาย อตฺถุปฺปตฺติยา เทสิตา’’ติ สลฺลเกฺขตุํ อสโกฺกนฺตา วิเกฺขปํ อาปเชฺชยฺยุํ, ทุคฺคหิตํ วา คเณฺหยฺยุํฯ เตน เตสํ สติชนนตฺถํ ภควา ปฐมํ อามเนฺตตฺวา ปจฺฉา ธมฺมํ เทเสติฯ

ภทเนฺตติ คารววจนเมตํ, สตฺถุโน ปฏิวจนทานํ วาฯ อปิเจตฺถ ‘‘ภิกฺขโว’’ติ วทมาโน ภควา เต ภิกฺขู อาลปติ, ‘‘ภทเนฺต’’ติ วทมานา เต ภควนฺตํ ปจฺจาลปนฺติฯ ตถา ‘‘ภิกฺขโว’’ติ ภควา อาภาสติ, ‘‘ภทเนฺต’’ติ เต ปจฺจาภาสนฺติฯ ‘‘ภิกฺขโว’’ติ ปฏิวจนํ ทาเปติ, ภทเนฺตติ ปฏิวจนํ เทนฺติฯ **เต ภิกฺขู**ติ เย ภควา อามเนฺตสิฯ **ภควโต ปจฺจโสฺสสุ**นฺติ ภควโต อามนฺตนํ ปฏิอโสฺสสุํ, อภิมุขา หุตฺวา สุณิํสุ สมฺปฏิจฺฉิํสุ ปฏิคฺคเหสุนฺติ อโตฺถฯ **ภควา เอตทโวจา**ติ ภควา เอตํ อิทานิ วตฺตพฺพํ สกลสุตฺตํ อโวจฯ

เอตฺตาวตา จ ยํ อายสฺมตา สาริปุเตฺตน กมลกุวลยุชฺชลวิมลสาทุรสสลิลาย โปกฺขรณิยา สุขาวตรณตฺถํ นิมฺมลสิลาตลรจนวิลาสโสปานํ วิปฺปกิณฺณมุตฺตาชาลสทิสวาลิกากิณฺณปณฺฑรภูมิภาคํ ติตฺถํ วิย, สุวิภตฺตภิตฺติวิจิตฺรเวทิกาปริกฺขิตฺตสฺส นกฺขตฺตปถํ ผุสิตุกามตาย วิย, วิชมฺภิตสมุสฺสยสฺส ปาสาทวรสฺส สุขาโรหณตฺถํ ทนฺตมยสณฺหมุทุผลกกญฺจนลตาวินทฺธมณิคณปฺปภาสมุทยุชฺชลโสภํ โสปานํ วิย, สุวณฺณวลยนูปุราทิสงฺฆฏฺฏนสทฺทสมฺมิสฺสิตกถิตหสิตมธุรสฺสรเคหชนวิจริตสฺส อุฬาริสฺสริยวิภวโสภิตสฺส มหาฆรสฺส สุขปฺปเวสนตฺถํ สุวณฺณรชตมณิมุตฺตาปวาฬาทิชุติวิสทวิโชฺชติตสุปฺปติฏฺฐิตวิสาลทฺวารกวาฏํ มหาทฺวารํ วิย อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนสฺส พุทฺธานํ เทสนาญาณคมฺภีรภาวสํสูจกสฺส อิมสฺส สุตฺตสฺส สุขาวคาหณตฺถํ กาลเทสเทสกปริสาปเทสปฏิมณฺฑิตํ นิทานํ ภาสิตํ, ตสฺส อตฺถวณฺณนา สมตฺตาฯ

สุตฺตเนฺต **ปญฺจา**ติ คณนปริเจฺฉโทฯ **อิมานิ อินฺทฺริยานี**ติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํฯ อินฺทฺริยโฏฺฐ เหฎฺฐา วุโตฺตฯ

๑๘๕. อิทานิ อิมํ สุตฺตนฺตํ ทเสฺสตฺวา อิมสฺมึ สุตฺตเนฺต วุตฺตานํ อินฺทฺริยานํ วิสุทฺธิภาวนาวิธานํ ภาวิตตฺตํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิญฺจ ทเสฺสตุกาโม **อิมานิ ปญฺจินฺทฺริยานี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **วิสุชฺฌนฺตี**ติ วิสุทฺธึ ปาปุณนฺติฯ **อสฺสเทฺธ**ติ ตีสุ รตเนสุ สทฺธาวิรหิเตฯ **สเทฺธ**ติ ตีสุ รตเนสุ สทฺธาสมฺปเนฺนฯ **เสวโต**ติ จิเตฺตน เสวนฺตสฺสฯ **ภชโต**ติ อุปสงฺกมนฺตสฺสฯ **ปยิรุปาสโต**ติ สกฺกจฺจํ อุปนิสีทนฺตสฺสฯ **ปสาทนีเย สุตฺตเนฺต**ติ ปสาทชนเก รตนตฺตยคุณปฏิสํยุเตฺต สุตฺตเนฺตฯ **กุสีเต**ติ กุจฺฉิเตน อากาเรน สีทนฺตีติ กุสีทา, กุสีทา เอว กุสีตาฯ เต กุสีเตฯ **สมฺมปฺปธาเน**ติ จตุกิจฺจสาธกวีริยปฏิสํยุตฺตสุตฺตเนฺตฯ **มุฏฺฐสฺสตี**ติ นฏฺฐสฺสติเกฯ **สติปฏฺฐาเน**ติ สติปฏฺฐานาธิการเก สุตฺตเนฺตฯ **ฌานวิโมเกฺข**ติ จตุตฺถชฺฌานอฏฺฐวิโมกฺขติวิธวิโมกฺขาธิการเก สุตฺตเนฺตฯ **ทุปฺปเญฺญ**ติ นิปฺปเญฺญ, ปญฺญาภาวโต วา ทุฏฺฐา ปญฺญา เอเตสนฺติ ทุปฺปญฺญาฯ เต ทุปฺปเญฺญฯ **คมฺภีรญาณจริย**นฺติ จตุสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิปฏิสํยุเตฺต สุตฺตเนฺต, ญาณกถาสทิเส วาฯ **สุตฺตนฺตกฺขเนฺธ**ติ สุตฺตนฺตโกฏฺฐาเสฯ **อสฺสทฺธิย**นฺติอาทีสุ **อสฺสทฺธิย**นฺติ อสฺสทฺธภาวํฯ อสฺสทฺธิเย อาทีนวทสฺสาวี อสฺสทฺธิยํ ปชหนฺโต สทฺธินฺทฺริยํ ภาเวติ, สทฺธินฺทฺริเย อานิสํสทสฺสาวี สทฺธินฺทฺริยํ ภาเวนฺโต อสฺสทฺธิยํ ปชหติฯ เอส นโย เสเสสุฯ **โกสชฺช**นฺติ กุสีตภาวํฯ **ปมาท**นฺติ สติวิปฺปวาสํฯ **อุทฺธจฺจ**นฺติ อุทฺธตภาวํ, วิเกฺขปนฺติ อโตฺถฯ **ปหีนตฺตา**ติ อปฺปนาวเสน ฌานปาริปูริยา ปหีนตฺตาฯ **สุปฺปหีนตฺตา**ติ วุฏฺฐานคามินิวเสน วิปสฺสนาปาริปูริยา สุฏฺฐุ ปหีนตฺตาฯ **ภาวิตํ โหติ สุภาวิต**นฺติ วุตฺตกฺกเมเนว โยเชตพฺพํฯ วิปสฺสนาย หิ วิปกฺขวเสน ปหีนตฺตา ‘‘สุปฺปหีนตฺตา’’ติ วตฺตุํ ยุชฺชติฯ ตสฺมาเยว จ ‘‘สุภาวิต’’นฺติ, น ตถา ฌาเนนฯ ยสฺมา ปน ปหาตพฺพานํ ปหาเนน ภาวนาสิทฺธิ, ภาวนาสิทฺธิยา จ ปหาตพฺพานํ ปหานสิทฺธิ โหติ, ตสฺมา ยมกํ กตฺวา นิทฺทิฏฺฐํฯ

๑๘๖. ปฏิปฺปสฺสทฺธิวาเร **ภาวิตานิ เจว โหนฺติ สุภาวิตานิ จา**ติ ภาวิตานํเยว สุภาวิตตาฯ **ปฏิปฺปสฺสทฺธานิ จ สุปฺปฏิปฺปสฺสทฺธานิ จา**ติ ปฏิปฺปสฺสทฺธานํเยว สุปฺปฏิปฺปสฺสทฺธตา วุตฺตาฯ ผลกฺขเณ มคฺคกิจฺจนิพฺพตฺติวเสน ภาวิตตา ปฏิปฺปสฺสทฺธตา จ เวทิตพฺพาฯ **สมุเจฺฉทวิสุทฺธิโย**ติ มคฺควิสุทฺธิโยเยวฯ **ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิสุทฺธิโย**ติ ผลวิสุทฺธิโย เอวฯ

อิทานิ ตถา วุตฺตวิธานานิ อินฺทฺริยานิ การกปุคฺคลวเสน โยเชตฺวา ทเสฺสตุํ **กตินํ ปุคฺคลาน**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สวเนน พุโทฺธ**ติ สมฺมาสมฺพุทฺธโต ธมฺมกถาสวเนน จตุสจฺจํ พุทฺธวา, ญาตวาติ อโตฺถฯ อิทํ ภาวิตินฺทฺริยภาวสฺส การณวจนํฯ ภาวนาภิสมยวเสน หิ มคฺคสฺส พุทฺธตฺตา ผลกฺขเณ ภาวิตินฺทฺริโย โหติฯ อฏฺฐนฺนมฺปิ อริยานํ ตถาคตสฺส สาวกตฺตา วิเสเสตฺวา อรหตฺตผลฏฺฐเมว ทเสฺสโนฺต **ขีณาสโว**ติ อาหฯ โสเยว หิ สพฺพกิจฺจนิปฺผตฺติยา **ภาวิตินฺทฺริโย**ติ วุโตฺตฯ อิตเรปิ ปน ตํตํมคฺคกิจฺจนิปฺผตฺติยา ปริยาเยน ภาวิตินฺทฺริยา เอวฯ ตสฺมาเอว จ จตูสุ ผลกฺขเณสุ ‘‘ปญฺจินฺทฺริยานิ ภาวิตานิ เจว โหนฺติ สุภาวิตานิ จา’’ติ วุตฺตํฯ ยสฺมา ปน เตสํ อุปริมคฺคตฺถาย อินฺทฺริยภาวนา อตฺถิเยว, ตสฺมา เต น นิปฺปริยาเยน ภาวิตินฺทฺริยาฯ **สยํ ภูตเฏฺฐนา**ติ อนาจริโย หุตฺวา สยเมว อริยาย ชาติยา ภูตเฏฺฐน ชาตเฏฺฐน ภควาฯ โสปิ หิ ภาวนาสิทฺธิวเสน ผลกฺขเณ สยมฺภู นาม โหติฯ เอวํ สยํ ภูตเฏฺฐน ภาวิตินฺทฺริโยฯ **อปฺปเมยฺยเฏฺฐนา**ติ อนนฺตคุณโยคโต ปมาเณตุํ อสกฺกุเณยฺยเฏฺฐนฯ ภควา ผลกฺขเณ ภาวนาสิทฺธิโต อปฺปเมโยฺยติฯ ตสฺมาเยว ภาวิตินฺทฺริโยฯ

ปฐมสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. ทุติยสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา

๑๘๗. ปุน อญฺญํ สุตฺตนฺตํ นิกฺขิปิตฺวา อินฺทฺริยวิธานํ นิทฺทิสิตุกาโม **ปญฺจิมานิ, ภิกฺขเว**ติอาทิกํ สุตฺตนฺตํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ **เย หิ เกจี**ติ อนวเสสปริยาทานํ, หิ-กาโร ปทปูรณม เตฺต นิปาโตฯ **สมณา วา พฺราหฺมณา วา**ติ โลกโวหารวเสน วุตฺตํฯ **สมุทย**นฺติ ปจฺจยํฯ **อตฺถงฺคม**นฺติ อุปฺปนฺนานํ อภาวคมนํ, อนุปฺปนฺนานํ อนุปฺปาทํ วาฯ **อสฺสาท**นฺติ อานิสํสํฯ **อาทีนว**นฺติ โทสํฯ **นิสฺสรณ**นฺติ นิคฺคมนํฯ **ยถาภูต**นฺติ ยถาสภาวํฯ **สมเณสู**ติ สมิตปาเปสุฯ **สมณสมฺมตา**ติ น มยา สมณาติ สมฺมตาฯ ‘‘สมฺมตา’’ติ วตฺตมานกาลวเสน วุจฺจมาเน สทฺทลกฺขณวเสน ‘‘เม’’ติ เอตฺถ สามิวจนเมว โหติฯ **พฺราหฺมเณสู**ติ พาหิตปาเปสุฯ **สามญฺญตฺถ**นฺติ สมณภาวสฺส อตฺถํฯ **พฺรหฺมญฺญตฺถ**นฺติ พฺราหฺมณภาวสฺส อตฺถํฯ ทฺวเยนาปิ อรหตฺตผลเมว วุตฺตํฯ อถ วา **สามญฺญตฺถ**นฺติ เหฏฺฐา ตีณิ ผลานิฯ **พฺรหฺมญฺญตฺถ**นฺติ อรหตฺตผลํฯ สามญฺญพฺรหฺมญฺญนฺติ หิ อริยมคฺคเยวฯ **ทิเฏฺฐว ธเมฺม**ติ ปจฺจเกฺขเยว อตฺตภาเวฯ **สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา**ติ อตฺตนาเยว อธิเกน ญาเณน ปจฺจกฺขํ กตฺวาฯ **อุปสมฺปชฺชา**ติ ปาปุณิตฺวา, นิปฺผาเทตฺวา วาฯ

๑๘๘. สุตฺตนฺตนิเทฺทเส ปฐมํ อินฺทฺริยสมุทยาทีนํ ปเภทคณนํ ปุจฺฉิตฺวา ปุน ปเภทคณนา วิสฺสชฺชิตาฯ ตตฺถ **อสีติสต**นฺติ อสีติอุตฺตรํ สตํฯ ปญฺหิเตหิ ‘‘อสีติสต’’นฺติ วุเตฺตหิ อากาเรหีติ โยชนาฯ

ปุน ปเภทคณนาปุจฺฉาปุพฺพงฺคเม คณนานิเทฺทเส **อธิโมกฺขตฺถาย**าติ อธิมุจฺจนตฺถาย สทฺทหนตฺถายฯ **อาวชฺชนาย สมุทโย**ติ มโนทฺวาราวชฺชนจิตฺตสฺส สมุทโยฯ **สทฺธินฺทฺริยสฺส สมุทโย**ติ สทฺธินฺทฺริยสฺส ปจฺจโย, สทฺธํ อุปฺปาเทสฺสามีติ ปุพฺพภาคาวชฺชนํ สทฺธินฺทฺริยสฺส อุปนิสฺสยปจฺจโย, สทฺธินฺทฺริยชวนสฺส อาวชฺชนํ ปฐมสฺส ชวนสฺส อนนฺตรปจฺจโย, ทุติยชวนาทีนํ อุปนิสฺสยปจฺจโยฯ **อธิโมกฺขวเสนา**ติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตอธิโมกฺขวเสนฯ **ฉนฺทสฺส สมุทโย**ติ ปุพฺพภาคาวชฺชนปจฺจยา อุปฺปนฺนสฺส อธิโมกฺขสมฺปยุตฺตสฺส เยวาปนกภูตสฺส ธมฺมจฺฉนฺทสฺส สมุทโยฯ โส ปน สทฺธินฺทฺริยสฺส สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน ปจฺจโย โหติ, ฉนฺทาธิปติกาเล อธิปติปจฺจโย จ โหติ, โสเยว ทุติยสฺส อนนฺตรสมนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสยาเสวนนตฺถิวิคตวเสน ปจฺจโย โหติฯ อิมินาว นเยน มนสิการสฺสปิ โยชนา กาตพฺพาฯ เกวลเญฺหตฺถ **มนสิกาโร**ติ สารณลกฺขโณ เยวาปนกมนสิกาโรฯ อธิปติปจฺจยตา ปนสฺส น โหติฯ สมฺปยุเตฺตสุ อิเมสํ ทฺวินฺนํเยว คหณํ พลวปจฺจยตฺตาติ เวทิตพฺพํ ฯ **สทฺธินฺทฺริยสฺส วเสนา**ติ ภาวนาภิวุทฺธิยา อินฺทฺริยภาวํ ปตฺตสฺส สทฺธินฺทฺริยสฺส วเสนฯ **เอกตฺตุปฏฺฐาน**นฺติ เอการมฺมเณ อจลภาเวน ภุสํ ฐานํ อุปรูปริ สทฺธินฺทฺริยสฺส ปจฺจโย โหติฯ สทฺธินฺทฺริเย วุตฺตนเยเนว เสสินฺทฺริยานิปิ เวทิตพฺพานิฯ เอวเมเกกสฺส อินฺทฺริยสฺส จตฺตาโร จตฺตาโร สมุทยาติ ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ วีสติ สมุทยา โหนฺติฯ ปุน จตุนฺนํ สมุทยานํ เอเกกสฺมึ สมุทเย ปญฺจ ปญฺจ อินฺทฺริยานิ โยเชตฺวา วีสติ สมุทยา วุตฺตาฯ ปฐมวีสติ นานามคฺควเสน ทฏฺฐพฺพา, ทุติยวีสติ เอกมคฺควเสน ทฏฺฐพฺพาติ วทนฺติฯ เอวํ จตฺตาลีส อาการา โหนฺติฯ อตฺถงฺคมวาโรปิ อิมินาว นเยน เวทิตโพฺพฯ โส ปน อตฺถงฺคโม อินฺทฺริยภาวนํ อนนุยุตฺตสฺส อปฺปฏิลทฺธา ปฏิลาภตฺถงฺคโม, อินฺทฺริยภาวนาย ปริหีนสฺส ปฏิลทฺธปริหานิ อตฺถงฺคโม, ผลปฺปตฺตสฺส ปฏิปฺปสฺสทฺธิอตฺถงฺคโมฯ **เอกตฺตอนุปฏฺฐาน**นฺติ เอกเตฺต อนุปฏฺฐานํฯ

ก. อสฺสาทนิเทฺทสวณฺณนา

๑๘๙. อสฺสาทนิเทฺทเส **อสฺสทฺธิยสฺส อนุปฏฺฐาน**นฺติ อสฺสเทฺธ ปุคฺคเล ปริวชฺชยโต สเทฺธ ปุคฺคเล เสวโต ปสาทนียสุตฺตเนฺต ปจฺจเวกฺขโต ตตฺถ โยนิโสมนสิการํ พหุลีกโรโต จ

อสฺสทฺธิยสฺส อนุปฏฺฐานํ โหติฯ **อสฺสทฺธิยปริฬาหสฺส อนุปฏฺฐาน**นฺติ เอตฺถ อสฺสทฺธสฺส สทฺธากถาย ปวตฺตมานาย ทุกฺขํ โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชติฯ อยํ อสฺสทฺธิยปริฬาโหฯ **อธิโมกฺขจริยาย เวสารชฺช**นฺติ สทฺธาวตฺถุวเสน วา ภาวนาย วา วสิปฺปตฺตสฺส สทฺธาปวตฺติยา วิสารทภาโว โหติฯ **สโนฺต จ วิหาราธิคโม**ติ สมถสฺส วา วิปสฺสนาย วา ปฏิลาโภฯ **สุขํ โสมนสฺส**นฺติ เอตฺถ เจตสิกสุขภาวทสฺสนตฺถํ โสมนสฺสวจนํฯ สทฺธินฺทฺริยสมุฏฺฐิตปณีตรูปผุฏฺฐกายสฺส กายิกสุขมฺปิ ลพฺภติเยวฯ สุขโสมนสฺสสฺส ปธานสฺสาทตฺตา ‘‘อยํ สทฺธินฺทฺริยสฺส อสฺสาโท’’ติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํฯ อิมินาว นเยน เสสินฺทฺริยสฺสาทาปิ โยเชตฺวา เวทิตพฺพาฯ

ข. อาทีนวนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๐. อาทีนวนิเทฺทเส **อนิจฺจเฏฺฐนา**ติ สทฺธินฺทฺริยสฺส อนิจฺจเฏฺฐนฯ โส อนิจฺจโฏฺฐ สทฺธินฺทฺริยสฺส อาทีนโวติ วุตฺตํ โหติฯ อิตรทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ อิเม สมุทยตฺถงฺคมสฺสาทาทีนวา โลกิยอินฺทฺริยานเมวาติ เวทิตพฺพาฯ

ค. นิสฺสรณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๑. นิสฺสรณนิเทฺทเส **อธิโมกฺขเฏฺฐนา**ติอาทีสุ เอเกกสฺมึ อินฺทฺริเย ปญฺจ ปญฺจ กตฺวา ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ ปญฺจวีสติ นิสฺสรณานิ มคฺคผลวเสน นิทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถ **ตโต ปณีตตรสทฺธินฺทฺริยสฺส ปฏิลาภา**ติ ตโต วิปสฺสนากฺขเณ ปวตฺตสทฺธินฺทฺริยโต มคฺคกฺขเณ ปณีตตรสฺส สทฺธินฺทฺริยสฺส ปฏิลาภวเสนฯ **ปุริมตรสทฺธินฺทฺริยา นิสฺสฏํ โหตี**ติ ตสฺมึ มคฺคกฺขเณ สทฺธินฺทฺริยํ ปุริมตรโต วิปสฺสนากฺขเณ ปวตฺตสทฺธินฺทฺริยโต นิกฺขนฺตํ โหติฯ อิมินาว นเยน ผลกฺขเณ สทฺธินฺทฺริยมฺปิ อุภยตฺถ เสสินฺทฺริยานิปิ โยเชตพฺพานิฯ

๑๙๒. **ปุพฺพภาเค ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหี**ติ ปฐมชฺฌานูปจาเร ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ ปฐมชฺฌานาทิอฏฺฐสมาปตฺติวเสน อฏฺฐ นิสฺสรณานิ, อนิจฺจานุปสฺสนาทิอฏฺฐารสมหาวิปสฺสนาวเสน อฏฺฐารส นิสฺสรณานิ, โสตาปตฺติมคฺคาทิวเสน อฏฺฐ โลกุตฺตรนิสฺสรณานิฯ เอวํ ฌานสมาปตฺติมหาวิปสฺสนามคฺคผลวเสน จตุตฺตึส นิสฺสรณานิ ปุริมปุริมสมติกฺกมโต นิทฺทิฏฺฐานิฯ **เนกฺขเมฺม ปญฺจินฺทฺริยานี**ติอาทีนิ ปน สตฺตตึส นิสฺสรณานิ ปฏิปกฺขปหานวเสน ปฏิปกฺขโต นิทฺทิฏฺฐานิฯ ตตฺถ เนกฺขมฺมาทีสุ สตฺตสุ สตฺต นิสฺสรณานิ อุปจารภูมิวเสน วุตฺตานิ, ผลานิ ปน ปฏิปกฺขปหานาภาวโต น วุตฺตานิฯ

๑๙๓. **ทิเฏฺฐกเฏฺฐหี**ติ ยาว โสตาปตฺติมคฺคา ทิฏฺฐิยา สห เอกสฺมึ ปุคฺคเล ฐิตาติ ทิเฏฺฐกฏฺฐาฯ เตหิ ทิเฏฺฐกเฏฺฐหิฯ **โอฬาริเกหี**ติ ถูเลหิ กามราคพฺยาปาเทหิฯ **อณุสหคเตหี**ติ สุขุมภูเตหิ กามราคพฺยาปาเทหิเยวฯ **สพฺพกิเลเสหี**ติ รูปราคาทีหิฯ เตสุ หิ ปหีเนสุ สพฺพกิเลสา ปหีนา โหนฺติ, ตสฺมา ‘‘สพฺพกิเลเสหี’’ติ วุตฺตํฯ อวุตฺตตฺถานิ ปเนตฺถ ปทานิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถาเนวาติฯ **สเพฺพสเญฺญว ขีณาสวานํ ตตฺถ ตตฺถ ปญฺจินฺทฺริยานี**ติ ‘‘อธิโมกฺขเฏฺฐนา’’ติอาทีสุ ปุเพฺพ วุเตฺตสุ ฐาเนสุ ตสฺมึ ตสฺมึ ฐาเน ปญฺจินฺทฺริยานิ พุทฺธปเจฺจกพุทฺธสาวกานํ ขีณาสวานํ ยถาโยคํ ตโต ตโต นิสฺสฏานิ โหนฺติฯ อิมสฺมึ วาเร ปฐมํ วุตฺตนยา เอว ยถาโยคํ ขีณาสววเสน วุตฺตาฯ

กถํ ปเนตานิ นิสฺสรณานิ อสีติสตํ โหนฺตีติ? วุจฺจเต – มคฺคผลวเสน วุตฺตานิ ปญฺจวีสติ, สมติกฺกมวเสน วุตฺตานิ จตุตฺตึส, ปฏิปกฺขวเสน วุตฺตานิ สตฺตตึสาติ ปฐมวาเร สพฺพานิ ฉนฺนวุติ นิสฺสรณานิ โหนฺติ, เอตานิเยว ทุติยวาเร ขีณาสวานํ วเสน ทฺวาทสสุ อปนีเตสุ จตุราสีติ

โหนฺติฯ อิติ ปุริมานิ ฉนฺนวุติ, อิมานิ จ จตุราสีตีติ อสีติสตํ โหนฺติฯ กตมานิ ปน ทฺวาทส ขีณาสวานํ อปเนตพฺพานิ? สมติกฺกมโต วุเตฺตสุ มคฺคผลวเสน วุตฺตานิ อฏฺฐ นิสฺสรณานิ, ปฏิปกฺขโต วุเตฺตสุ มคฺควเสน วุตฺตานิ จตฺตารีติ อิมานิ ทฺวาทส อปเนตพฺพานิฯ อรหตฺตผลวเสน วุตฺตานิ กสฺมา อปเนตพฺพานีติ เจ? สพฺพปฐมํ วุตฺตานํ ปญฺจวีสติยา นิสฺสรณานํ มคฺคผลวเสเนว ลพฺภนโตฯ อรหตฺตผลวเสน นิสฺสรณานิ วุตฺตาเนว โหนฺติ ฯ เหฏฺฐิมํ เหฏฺฐิมํ ปน ผลสมาปตฺตึ อุปริมา อุปริมา น สมาปชฺชนฺติเยวาติ เหฏฺฐา ตีณิปิ ผลานิ น ลพฺภนฺติเยวฯ ฌานสมาปตฺติวิปสฺสนาเนกฺขมฺมาทีนิ จ กิริยาวเสน ลพฺภนฺติฯ ปญฺจปิ เจตานิ อินฺทฺริยานิ ปุพฺพเมว ปฏิปกฺขานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา ปฏิปกฺขโต นิสฺสฏาเนว โหนฺตีติฯ

ทุติยสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ตติยสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๔. ปุน อญฺญํ สุตฺตนฺตํ นิกฺขิปิตฺวา อินฺทฺริยวิธานํ นิทฺทิสิตุกาโม **ปญฺจิมานิ, ภิกฺขเว**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **โสตาปตฺติยงฺคสู**ติ เอตฺถ โสโต อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค, โสตสฺส อาปตฺติ ภุสํ ปาปุณนํ โสตาปตฺติ, โสตาปตฺติยา องฺคานิ สมฺภารานิ โสตาปตฺติองฺคานิฯ โสตาปนฺนตาย ปุพฺพภาคปฏิลาภองฺคานิฯ สปฺปุริสสํเสโว โสตาปตฺติองฺคํ, สทฺธมฺมสฺสวนํ โสตาปตฺติองฺคํ, โยนิโสมนสิกาโร โสตาปตฺติองฺคํ, ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ โสตาปตฺติองฺคํ, อิมานิ จตฺตาริ โสตาปตฺติองฺคานิฯ เสสา เหฏฺฐา วุตฺตา เอวฯ อิทญฺจ อิเมสํ อินฺทฺริยานํ สกวิสเย เชฏฺฐกภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ยถา หิ จตฺตาโร เสฏฺฐิปุตฺตา ราชาติราชปญฺจเมสุ สหาเยสุ ‘‘นกฺขตฺตํ กีฬิสฺสามา’’ติ วีถึ โอติเณฺณสุ เอกสฺส เสฏฺฐิปุตฺตสฺส เคหํ คตกาเล อิตเร จตฺตาโร ตุณฺหี นิสีทนฺติ, เคหสามิโกว ‘‘อิเมสํ ขาทนียํ โภชนียํ เทถ, อิเมสํ คนฺธมาลาลงฺการาทีนิ เทถา’’ติ เคเห วิจาเรติ, ทุติยสฺส ตติยสฺส จตุตฺถสฺส เคหํ คตกาเล อิตเร จตฺตาโร ตุณฺหี นิสีทนฺติ, เคหสามิโกว ‘‘อิเมสํ ขาทนียํ โภชนียํ เทถ, อิเมสํ คนฺธมาลาลงฺการาทีนิ เทถา’’ติ เคเห วิจาเรติ, อถ สพฺพปจฺฉา รโญฺญ เคหํ คตกาเล กิญฺจาปิ ราชา สพฺพตฺถ อิสฺสโรว, อิมสฺมึ ปน กาเล อตฺตโน เคเหเยว ‘‘อิเมสํ ขาทนียํ โภชนียํ เทถ, อิเมสํ คนฺธมาลาลงฺการาทีนิ เทถา’’ติ วิจาเรติ, เอวเมว สทฺธาปญฺจมเกสุ อินฺทฺริเยสุ เตสุ สหาเยสุ เอกโต วีถึ โอตรเนฺตสุ วิย เอการมฺมเณ อุปฺปชฺชมาเนสุปิ ยถา ปฐมสฺส เคเห อิตเร จตฺตาโร ตุณฺหี นิสีทนฺติ, เคหสามิโกว วิจาเรติ , เอวํ โสตาปตฺติองฺคานิ ปตฺวา อธิโมกฺขลกฺขณํ สทฺธินฺทฺริยเมว เชฏฺฐกํ โหติ ปุพฺพงฺคมํ, เสสานิ ตทนฺวยานิ โหนฺติฯ ยถา ทุติยสฺส เคเห อิตเร จตฺตาโร ตุณฺหี นิสีทนฺติ, เคหสามิโกว วิจาเรติ, เอวํ สมฺมปฺปธานานิ ปตฺวา ปคฺคหณลกฺขณํ วีริยินฺทฺริยเมว เชฏฺฐกํ โหติ ปุพฺพงฺคมํ, เสสานิ ตทนฺวยานิ โหนฺติฯ ยถา ตติยสฺส เคเห อิตเร จตฺตาโร ตุณฺหี นิสีทนฺติ, เคหสามิโกว วิจาเรติ, เอวํ สติปฏฺฐานานิ ปตฺวา อุปฏฺฐานลกฺขณํ สตินฺทฺริยเมว เชฏฺฐกํ โหติ ปุพฺพงฺคมํ, เสสานิ ตทนฺวยานิ โหนฺติฯ ยถา จตุตฺถสฺส เคเห อิตเร จตฺตาโร ตุณฺหี นิสีทนฺติ, เคหสามิโกว วิจาเรติ, เอวํ ฌานานิ ปตฺวา อวิกฺเขปลกฺขณํ สมาธินฺทฺริยเมว เชฏฺฐกํ โหติ ปุพฺพงฺคมํ, เสสานิ ตทนฺวยานิ โหนฺติฯ สพฺพปจฺฉา รโญฺญ เคหํ คตกาเล ปน ยถา อิตเร จตฺตาโร ตุณฺหี นิสีทนฺติ, ราชาว วิจาเรติ, เอวํ อริยสจฺจานิ ปตฺวา ปชานนลกฺขณํ ปญฺญินฺทฺริยเมว เชฏฺฐกํ โหติ ปุพฺพงฺคมํ, เสสานิ ตทนฺวยานิ โหนฺตีติฯ

ก. ปเภทคณนนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๕. สุตฺตนฺตสฺส ปเภทคณนาปุจฺฉาปุพฺพงฺคเมว ปเภทคณนนิเทฺทเส **สปฺปุริสสํเสเว**ติ โสภนานํ ปุริสานํ สมฺมา เสวเนฯ **อธิโมกฺขาธิปเตยฺยเฏฺฐนา**ติ อธิโมกฺขสงฺขาเตน

เสสินฺทฺริเยสุ อธิปติภาวเฏฺฐน, เสสินฺทฺริยานํ ปุพฺพงฺคมเฏฺฐนาติ อโตฺถฯ **สทฺธมฺมสวเน**ติ สตํ ธโมฺม, โสภโน วา ธโมฺมติ สทฺธโมฺมฯ ตสฺส สทฺธมฺมสฺส สวเนฯ **โยนิโสมนสิกาเร**ติ อุปาเยน มนสิกาเรฯ **ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติยา**ติ เอตฺถ นว โลกุตฺตรธเมฺม อนุคโต ธโมฺม ธมฺมานุธ โมฺม, สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาตสฺส ธมฺมานุธมฺมสฺส ปฏิปตฺติ ปฏิปชฺชนํ ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติฯ **สมฺมปฺปธานา**ทีสุปิ เอเสว นโยฯ

ข. จริยาวารวณฺณนา

๑๙๖. จริยาวาเรปิ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ เกวลํ ปฐมวาโร อินฺทฺริยานํ อุปฺปา ทนกาลวเสน วุโตฺต, จริยาวาโร อุปฺปนฺนานํ อาเสวนกาลวเสน จ ปาริปูริกาลวเสน จ วุโตฺตฯ จริยา ปกติ อุสฺสนฺนตาติ หิ อตฺถโต เอกํฯ

จารวิหารนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๗. อิทานิ จริยาสมฺพเนฺธเนว จารวิหารนิเทฺทสวเสน อปเรน ปริยาเยน อินฺทฺริย วิธานํ นิทฺทิสิตุกาโม **จาโร จ วิหาโร จา**ติอาทิกํ อุเทฺทสํ อุทฺทิสิตฺวา ตสฺส นิเทฺทสมาหฯ ตตฺถ อุเทฺทเส ตาว ยถา จรนฺตํ วิหรนฺตํ วิญฺญู สพฺรหฺมจารี คมฺภีเรสุ ฐาเนสุ โอกเปฺปยฺยุํ – อทฺธา อยมายสฺมา ปโตฺต วา ปาปุณิสฺสติ วาติ, ตถา อินฺทฺริยสมฺปนฺนสฺส จาโร จ วิหาโร จ วิญฺญูหิ สพฺรหฺมจารีหิ อนุพุโทฺธ โหติ ปฏิวิโทฺธติ อุเทฺทสสฺส สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ อุเทฺท สนิเทฺทเส จริยา จาโรเยวฯ จาโร จริยาติ หิ อตฺถโต เอกํฯ ตสฺมา ‘‘จาโร’’ติปทสฺส นิเทฺทเส ‘‘จริยา’’ติ วุตฺตํฯ **อิริยาปถจริยา**ติ อิริยาปถานํ จริยา, ปวตฺตนนฺติ อโตฺถฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **อายตนจริยา** ปน อายตเนสุ สติสมฺปชญฺญานํ จริยาฯ **ปตฺตี**ติ ผลานิฯ ตานิ หิ ปา ปุณิยนฺตีติ ‘‘ปตฺตี’’ติ วุตฺตาฯ สตฺตโลกสฺส ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกา อตฺถา **โลกตฺถา**ติ อยํ วิเส โสฯ

อิทานิ ตาสํ จริยานํ ภูมิํ ทเสฺสโนฺต **จตูสุ อิริยาปเถสู**ติอาทิมาหฯ **สติปฏฺฐาเนสู**ติ อา รมฺมณสติปฏฺฐาเนสุฯ สติปฏฺฐาเนสุปิ วุจฺจมาเนสุ สติโต อนญฺญานิ โวหารวเสน อญฺญานิ วิย กตฺวา วุตฺตํฯ **อริยสเจฺจสู**ติ ปุพฺพภาคโลกิยสจฺจญาเณน วิสุํ วิสุํ สจฺจปริคฺคหวเสน วุตฺตํฯ **อริยมเคฺคสุ สามญฺญผเลสู**ติ จ โวหารวเสเนว วุตฺตํฯ **ปเทเส**ติ โลกตฺถจริยาย เอกเทเสฯ นิปฺปเทสโต หิ โลกตฺถจริยํ พุทฺธา เอว กโรนฺติฯ ปุน ตา เอว จริยาโย การกปุคฺคลวเสน ท เสฺสโนฺต **ปณิธิสมฺปนฺนาน**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ ปณิธิสมฺปนฺนา นาม อิริยาปถานํ สนฺตตฺตา อิริยาปถคุตฺติยา สมฺปนฺนา อกมฺปิตอิริยาปถา ภิกฺขุภาวานุรูเปน สเณฺตน อิริยาปเถน สมฺปนฺ นาฯ อินฺทฺริเยสุ **คุตฺตทฺวาราน**นฺติ จกฺขาทีสุ ฉสุ อินฺทฺริเยสุ อตฺตโน อตฺตโน วิสเย ปวตฺตเอ เกกทฺวารวเสน คุตฺตํ ทฺวารํ เอเตสนฺติ คุตฺตทฺวาราฯ เตสํ คุตฺตทฺวารานํฯ **ทฺวาร**นฺติ เจตฺถ อุปฺ ปตฺติทฺวารวเสน จกฺขาทโย เอวฯ **อปฺปมาทวิหารีน**นฺติ สีลาทีสุ อปฺปมาทวิหารวตํฯ **อธิจิตฺ ตมนุยุตฺตาน**นฺติ วิปสฺสนาย ปาทกภาเวน อธิจิตฺตสงฺขาตํ สมาธิมนุยุตฺตานํฯ **พุทฺธิสมฺปนฺ นาน**นฺติ นามรูปววตฺถานํ อาทิํ กตฺวา ยาว โคตฺรภุ, ตาว ปวเตฺตน ญาเณน สมฺปนฺนานํฯ **สมฺ มาปฏิปนฺนาน**นฺติ จตุมคฺคกฺขเณฯ **อธิคตผลาน**นฺติ จตุผลกฺขเณฯ

อธิมุจฺจโนฺตติ อธิโมกฺขํ กโรโนฺตฯ **สทฺธาย จรตี**ติ สทฺธาวเสน ปวตฺตติฯ **ปคฺคณฺห โนฺต**ติ จตุสมฺมปฺปธานวีริเยน ปทหโนฺตฯ **อุปฏฺฐาเปโนฺต**ติ สติยา อารมฺมณํ อุปฏฺฐาเป โนฺตฯ **อวิเกฺขปํ กโรโนฺต**ติ สมาธิวเสน วิเกฺขปํ อกโรโนฺตฯ **ปชานโนฺต**ติ จตุสจฺจปชาน นปญฺญาย ปกาเรน ชานโนฺตฯ **วิชานโนฺต**ติ อินฺทฺริยสมฺปยุตฺตชวนปุพฺพงฺคเมน อาวชฺชน

วิญฺญาเณน อารมฺมณํ วิชานโนฺตฯ **วิญฺญาณจริยายา**ติ อาวชฺชนวิญฺญาณจริยวเสนฯ **เอวํ ปฏิปนฺนสฺสา**ติ สหชวนาย อินฺทฺริยจริยาย ปฏิปนฺนสฺสฯ **กุสลา ธมฺมา อายาเปนฺตี**ติ สมถวิปสฺสนาวเสน ปวตฺตา กุสลา ธมฺมา ภุสํ ยาเปนฺติ, ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ **อายตนจริยายา**ติ กุสลานํ ธมฺมานํ ภุสํ ยตนจริยาย, ฆฏนจริยาย ปวตฺตนจริยายาติ วุตฺตํ โหติฯ **วิเสสมธิคจฺฉตี**ติ วิกฺขมฺภนตทงฺคสมุเจฺฉทปฏิปฺปสฺสทฺธิวเสน วิเสสํ อธิคจฺฉติฯ **ทสฺสนจริยา**ทโย วุตฺตตฺถาเยวฯ

สทฺธาย วิหรตีติอาทีสุ สทฺธาทิสมงฺคิสฺส อิริยาปถวิหาโร ทฏฺฐโพฺพฯ **อนุพุโทฺธ**ติ อนุมานพุทฺธิยาฯ **ปฏิวิโทฺธ**ติ ปจฺจกฺขพุทฺธิยาฯ ยสฺมา อธิโมกฺขฏฺฐาทีสุ อนุพุเทฺธสุ ปฏิวิเทฺธสุ จ จาโร จ วิหาโร จ อนุพุโทฺธ โหติ ปฏิวิโทฺธ, ตสฺมา อนุโพธปฏิเวเธสุ อธิโมกฺขฏฺฐาทโย จ นิทฺทิฏฺฐาฯ

เอวํ สทฺธาย จรนฺตนฺติอาทีสุ **เอว**นฺติ วุตฺตปฺปการํ นิทฺทิสโนฺต ยถาสทฺทสฺส อตฺถํ นิทฺทิสติฯ **วิญฺญู**ติอาทีสุปิ ยถาสภาวํ ชานนฺตีติ วิญฺญูฯ วิญฺญาตํ สภาวํ วิภาเวนฺติ ปากฏํ กโรนฺตีติ **วิภาวี**ฯ อสนิ วิย สิลุจฺจเย กิเลเส เมธติ หิํสตีติ เมธา, ขิปฺปํ คหณธารณเฏฺฐน วา เมธา, เมธา เอเตสํ อตฺถีติ **เมธาวี**ฯ ญาณคติยา ปณฺฑนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ **ปณฺฑิตา**ฯ พุทฺธิสมฺปทาย สมนฺนาคตตฺตา **พุทฺธิสมฺปนฺนา**ฯ สห พฺรหฺมํ จริยํ อุตฺตมํ ปฏิปทํ จรนฺตีติ **สพฺรหฺมจาริโน**ฯ อปโลกนกมฺมาทิจตุพฺพิธํ กมฺมํ เอกโต กรณวเสน **เอกํ กมฺมํ**ฯ ตถา ปญฺจวิโธ ปาติโมกฺขุเทฺทโส **เอกุเทฺทโส**ฯ สมา สิกฺขา เอเตสนฺติ สมสิกฺขา, สมสิกฺขานํ ภาโว **สมสิกฺขตา**ฯ สมสิกฺขาตาติปิ ปฐนฺติฯ เยสํ เอกํ กมฺมํ เอโก อุเทฺทโส สมสิกฺขตา, เต สพฺรหฺมจารีติ วุตฺตํ โหติฯ ''ฌานานี''ติ วตฺตเพฺพ **ฌานา**ติ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตฯ **วิโมกฺขา**ติ ตโย วา อฏฺฐ วา วิโมกฺขาฯ **สมาธี**ติ สวิตกฺกสวิจารอวิตกฺกวิจารมตฺตอวิตกฺกาวิจารา ตโย สมาธีฯ **สมาปตฺติโย**ติ สุญฺญตานิมิตฺตาปฺปณิหิตาฯ **อภิญฺญาโย**ติ ฉ อภิญฺญาฯ

เอโก อํโส ภาโค, น ทุติโยติ เอกํโส, เอกํสสฺส อตฺถสฺส วจนํ **เอกํสวจนํ**ฯ เอวํ เสเสสุปิ โยชนา กาตพฺพาฯ วิเสสโต ปน สมํ, สมนฺตา วา เสติ ปวตฺตตีติ สํสโย, นเตฺถตฺถ สํสโยติ **นิสฺสํสโย**ฯ เอกสฺมิํเยว อนิจฺฉยตา หุตฺวา อิตรมฺปิ กงฺขตีติ กงฺขา, นเตฺถตฺถ กงฺขาติ **นิกฺกโงฺข**ฯ ทฺวิธา ภาโว เทฺวชฺฌํ, นเตฺถตฺถ เทฺวชฺฌนฺติ **อเทฺวโชฺฌ**ฯ ทฺวิธา เอลยติ กเมฺปตีติ เทฺวฬฺหกํ, นเตฺถตฺถ เทฺวฬฺหกนฺติ **อเทฺวฬฺหโก**ฯ นิโยเคน นิยเมน วจนํ **นิโยควจนํ**ฯ นิโยยควจนนฺติปิ ปฐนฺติฯ อปณฺณกสฺส อวิรทฺธสฺส นิยฺยานิกสฺส อตฺถสฺส วจนํ **อปณฺณกวจนํฯ อวตฺถาปนวจน**นฺติ นิจฺฉยวจนํฯ สพฺพมฺปิ เหตํ วิจิกิจฺฉาภาวสฺส เววจนํฯ ปิยสฺส อตฺถสฺส สพฺภาวโต วจนํ, ปิยเมวาติ **ปิยวจนํ**ฯ ตถา **ครุวจนํ**ฯ สห คารเวน ครุภาเวน สคารวํฯ ปติสฺสยนํ ปติสฺสโย ปรํ ครุํ กตฺวา นิสฺสยนํ อปสฺสยนนฺติ อโตฺถฯ ปติสฺสวนํ วา ปติสฺสโว, นิวาตวุตฺติตาย ปรวจนสวนนฺติ อโตฺถฯ อุภยถาปิ ปรเชฏฺฐกภาวเสฺสตํ นามํฯ สห คารเวน วตฺตตีติ สคารวํฯ สห ปติสฺสเยน, ปติสฺสเวน วา วตฺตตีติ สปฺปติสฺสยํฯ ''สปฺปติสฺสว''นฺติ วา วตฺตเพฺพ ย-การํ, ว-การํ วา โลปํ กตฺวา ''สปฺปติสฺส''นฺติ วุตฺตํฯ อธิกํ วิสิฏฺฐํ วจนํ อธิวจนํ, สคารวญฺจ ตํ สปฺปติสฺสญฺจาติ สคารวสปฺปติสฺสํ, สคารวสปฺปติสฺสํ อธิวจนํ **สคารวสปฺปติสฺสาธิวจนํ**ฯ อุภยตฺถาปิ เววจนวิกปฺปนานตฺตวเสน ปุนปฺปุนํ **เอต**นฺติ วุตฺตํฯ **ปโตฺต วา ปาปุณิสฺสติ วา**ติ ฌานาทีนิเยวาติฯ

ตติยสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. จตุตฺถสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๘. ปุน ปฐมสุตฺตเมว นิกฺขิปิตฺวา อปเรน อากาเรน อินฺทฺริยานิ นิทฺทิสติฯ ตตฺถ **กติหากาเรหิ เกนฏฺเฐน ทฏฺฐพฺพานี**ติ กติหิ อากาเรหิ ทฏฺฐพฺพานิฯ **เกนฏฺเฐน ทฏฺฐพฺพานี**ติ ทฏฺฐพฺพากาเร จ ทฏฺฐพฺพฏฺฐญฺจ ปุจฺฉติฯ **ฉหากาเรหิ เตนฏฺเฐน ทฏฺฐพฺพานี**ติ ฉหิ อากาเรหิ ทฏฺฐพฺพานิ, เตเนว ฉอาการสงฺขาเตนฏฺเฐน ทฏฺฐพฺพานิฯ **อาธิปเตยฺยฏฺเฐนา**ติ อธิปติภาวฏฺเฐนฯ **อาทิวิโสธนฏฺเฐนา**ติ กุสลานํ ธมฺมานํ อาทิภูตสฺส สีลสฺส วิโสธนฏฺเฐนฯ **อธิมตฺตฏฺเฐนา**ติ พลวฏฺเฐน ฯ พลวญฺหิ อธิกา มตฺตา ปมาณํ อสฺสาติ อธิมตฺตนฺติ วุจฺจติฯ **อธิฏฺฐานฏฺเฐนา**ติ ปติฏฺฐานฏฺเฐนฯ **ปริยาทานฏฺเฐนา**ติ เขปนฏฺเฐนฯ **ปติฏฺฐาปกฏฺเฐนา**ติ ปติฏฺฐาปนฏฺเฐนฯ

ก. อาธิปเตยฺยฏฺฐนิทฺเทสวณฺณนา

๑๙๙. อาธิปเตยฺยฏฺฐนิทฺเทเส **อสฺสทฺธิยํ ปชหโต**ติอาทิ เอเกกเสฺสว อินฺทฺริยสฺส ปฏิปกฺขปชหนวจนํ เอกกฺขเณปิ อตฺตโน อตฺตโน ปฏิปกฺขปหานกิจฺจสาธเน อธิปติภาวสาธนตฺถํ วุตฺตํฯ เสสานิ จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ ตํสมฺปยุตฺตาเนว วุตฺตานิฯ นานากฺขเณสุ วา เอเกกํ อินฺทฺริยํ ธุรํ กตฺวา ตสฺส ตสฺส ปฏิปกฺขสฺส ตํ ตํ อินฺทฺริยํ เชฏฺฐกํ กตฺวา เสสานิ ตทนฺวยานิ กตฺวา วุตฺตนฺติปิ เวทิตพฺพํฯ **กามจฺฉนฺทํ ปชหโต**ติอาทิ ปน เอกกฺขณวเสเนว วุตฺตํฯ

ข. อาทิวิโสธนฏฺฐนิทฺเทสวณฺณนา

๒๐๐. อาทิวิโสธนฏฺฐนิทฺเทเส **อสฺสทฺธิยสํวรฏฺเฐน สีลวิสุทฺธี**ติ อสฺสทฺธิยสฺส นิวารณฏฺเฐน วิรติอเตฺถน สีลมลวิโสธนโต สีลวิสุทฺธิ นามฯ **สทฺธินฺทฺริยสฺส อาทิวิโสธนา**ติ สทฺธินฺทฺริยสฺส อุปนิสฺสยวเสน อาทิภูตสฺส สีลสฺส วิโสธนาฯ อิมินาว นเยน เสสานิปิ กามจฺฉนฺทาทิสํวรณมูลกานิ จ อินฺทฺริยานิ เวทิตพฺพานิฯ

ค. อธิมตฺตฏฺฐนิทฺเทสวณฺณนา

๒๐๑. อธิมตฺตฏฺฐนิทฺเทเส **สทฺธินฺทฺริยสฺส ภาวนาย ฉนฺโท อุปฺปชฺชตี**ติ สทฺธสฺส ปุคฺคลสฺส สทฺธาปฏิสํยุตฺตํ ธมฺมํ สุตฺวา วา สทฺธินฺทฺริยภาวนาย อสฺสาทํ ทิสฺวา วา สทฺธินฺทฺริเย กุสโล ธมฺมจฺฉนฺโท ชายติฯ **ปาโมชฺชํ อุปฺปชฺชตี**ติ ฉนฺทชาตตฺตา ทุพฺพลปีติ อุปฺปชฺชติฯ **ปีติ อุปฺปชฺชตี**ติ ปมุทิตตฺตา พลวปีติ อุปฺปชฺชติฯ **ปสฺสทฺธิ อุปฺปชฺชตี**ติ ปีติยา ปีณิตตฺตา กายจิตฺตปสฺสทฺธิ อุปฺปชฺชติฯ **สุขํ อุปฺปชฺชตี**ติ ปสฺสทฺธกายจิตฺตตฺตา เจตสิกํ สุขํ อุปฺปชฺชติ ฯ **โอภาโส อุปฺปชฺชตี**ติ สุเขน อภิสนฺนตฺตา ญาโณภาโส อุปฺปชฺชติฯ **สํเวโค อุปฺปชฺชตี**ติ ญาโณภาเสน วิทิตสงฺขาราทีนวตฺตา สงฺขารปวตฺติยํ สํเวโค อุปฺปชฺชติฯ **สํเวเชตฺวา จิตฺตํ สมาทหตี**ติ สํเวคํ อุปฺปาเทตฺวา เตเนว สํเวเคน จิตฺตํ สมาหิตํ กโรติฯ **สาธุกํ ปคฺคณฺหาตี**ติ ลีนุทฺธตภาวํ โมเจตฺวา สุฏฺฐุ ปคฺคณฺหาติฯ **สาธุกํ อชฺฌุเปกฺขตี**ติ วีริยสฺส สมํ หุตฺวา ปวตฺตตฺตา ปุน วีริยสมตานิโยชเน พฺยาปารํ อกโรนฺโต ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาวเสน สาธุกํ อชฺฌุเปกฺขติ นามฯ **อุเปกฺขาวเสนา**ติ สมวาหิตลกฺขณาย ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย วเสนฯ **นานตฺตกิเลเสหี**ติ วิปสฺสนาย ปฏิปกฺขภูเตหิ นานาสภาเวหิ กิเลเสหิฯ **วิโมกฺขวเสนา**ติ ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย นานตฺตกิเลเสหิ วิมุจฺจนวเสนฯ **วิมุตฺตตฺตา**ติ นานตฺตกิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตาฯ

เต ธมฺมาติ ฉนฺทาทโย ธมฺมาฯ **เอกรสา โหนฺตี**ติ วิมุตฺติรเสน เอกรสา โหนฺติฯ **ภาวนาวเสนา**ติ เอกรสภาวนาวเสนฯ **ตโต ปณีตตเร วิวฏฺฏนฺตี**ติ เตน การเณน วิปสฺสนา

รมฺมณโต ปณีตตเร นิพฺพานารมฺมเณ วิวฏฺฏนานุปสฺสนาสงฺขาเตน โคตฺรภุญาเณน ฉนฺทาท โย ธมฺมา นิวตฺตนฺติ, สงฺขารารมฺมณโต อปคนฺตฺวา นิพฺพานารมฺมเณ ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ **วิว ฏฺฏนาวเสนา**ติ เอวํ โคตฺรภุขเณ สงฺขารารมฺมณโต วิวฏฺฏนวเสนฯ **วิวฏฺฏิตตฺตา ตโต โวสชฺชตี**ติ มคฺคสมงฺคิปุคฺคโล มคฺคสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยว ทุภโตวุฏฺฐานวเสน วิวฏฺฏิตตฺตา เตเนว การเณน กิเลเส จ ขเนฺธ จ โวสชฺชติฯ **โวสชฺชิตตฺตา ตโต นิรุชฺฌนฺตี**ติ มคฺคสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยว กิเลเส จ ขเนฺธ จ โวสชฺชิตตฺตา เตเนว การเณน กิเลสา จ ขนฺธา จ อนุปฺปตฺติ นิโรธวเสน นิรุชฺฌนฺติฯ **โวสชฺชิตตฺตา**ติ จ อาสํสายํ ภูตวจนํ กตํฯ กิเลสนิโรเธ สติ ขนฺธนิ โรธสพฺภาวโต จ ขนฺธนิโรโธ วุโตฺตฯ **นิโรธวเสนา**ติ ยถาวุตฺตนิโรธวเสนฯ ตเสฺสว มคฺคสฺส อุปฺปาทกฺขเณ เทฺว โวสเคฺค ทเสฺสตุกาโม **นิโรธวเสน เทฺว โวสคฺคา**ติอาทิมาหฯ เทฺวปิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถา เอวฯ **อสฺสทฺธิยสฺส ปหานาย ฉโนฺท อุปฺปชฺชตี**ติอาทีสุปิ อิมินาว นเยน วิตฺถารโต อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ วีริยินฺทฺริยาทิมูลเกสุปิ วาเรสุ เอเสว นโยฯ อิมินาว นเยน อธิฏฺ ฐานฏฺฐนิเทฺทโสปิ วิตฺถารโต เวทิตโพฺพฯ เกวลเญฺหตฺถ **อธิฏฺฐาตี**ติ วิเสโส, ปติฏฺฐาตีติ อ โตฺถฯ

๒-๓. ปริยาทานฏฺฐปติฏฺฐาปกฏฺฐนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๒-๒๐๓. ปริยาทานฏฺฐนิเทฺทเส **ปริยาทิยตี**ติ เขเปติฯ ปติฏฺฐาปกฏฺฐนิเทฺทเส **ส โทฺธ สทฺธินฺทฺริยํ อธิโมเกฺข ปติฏฺฐาเปตี**ติ สทฺธาสมฺปโนฺน ‘‘สเพฺพ สงฺขารา อนิจฺจา ทุกฺ ขา อนตฺตา’’ติ อธิมุจฺจโนฺต สทฺธินฺทฺริยํ อธิโมเกฺข ปติฏฺฐาเปติฯ อิมินา ปุคฺคลวิเสเสน อินฺทฺ ริยภาวนาวิเสโส นิทฺทิโฏฺฐฯ **สทฺธสฺส สทฺธินฺทฺริยํ อธิโมเกฺข ปติฏฺฐาเปตี**ติ สทฺธาสมฺ ปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส สทฺธินฺทฺริยํ ตํเยว สทฺธํ ปติฏฺฐาเปติฯ ตถา อธิมุจฺจนฺตํ อธิโมเกฺข ปติฏฺฐา เปตีติฯ อิมินา อินฺทฺริยภาวนาวิเสเสน ปุคฺคลวิเสโส นิทฺทิโฏฺฐฯ เอวํ จิตฺตํ ปคฺคณฺหโนฺต ปคฺค เห ปติฏฺฐาเปติ, สตึ อุปฏฺฐาเปโนฺต อุปฏฺฐาเน ปติฏฺฐาเปติ, จิตฺตํ สมาทหโนฺต อวิเกฺขเป ปติ ฏฺฐาเปติ, อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ปสฺสโนฺต ทสฺสเน ปติฏฺฐาเปตีติ เสเสสุปิ โยชนา เวทิตพฺ พาฯ **โยคาวจโร**ติ สมถโยเค, วิปสฺสนาโยเค วา อวจรตีติ โยคาวจโรฯ **อวจรตี**ติ ปวิสิตฺวา จรตีติฯ

จตุตฺถสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. อินฺทฺริยสโมธานวณฺณนา

๒๐๔. อิทานิ สมาธึ ภาวยโต วิปสฺสนํ ภาวยโต จ อินฺทฺริยสโมธานํ ทเสฺสตุกาโม ปฐมํ ตาว อุปฏฺฐานโกสลฺลปฺปเภทํ นิทฺทิสิตุํ **ปุถุชฺชโน สมาธึ ภาเวโนฺต**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปุ ถุชฺชโน สมาธึ ภาเวโนฺต**ติ นิเพฺพธภาคิยํ สมาธึ ภาเวโนฺตฯ เสกฺขสฺส วีตราคสฺส จ ปน โลกุตฺตโรปิ สมาธิ ลพฺภติฯ **อาวชฺชิตตฺตา**ติ กสิณาทินิมิตฺตสฺส อาวชฺชิตตฺตา, กสิณาทิปริ กมฺมํ กตฺวา ตตฺถ อุปฺปาทิตนิมิตฺตตฺตาติ วุตฺตํ โหติฯ **อารมฺมณูปฏฺฐานกุสโล**ติ ตสฺส อุปฺปา ทิตสฺส นิมิตฺตเสฺสว อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **สมถนิมิตฺตูปฏฺฐานกุสโล**ติ อจฺจารทฺธวีริยตาทีหิ อุทฺธเต จิเตฺต ปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคภาวนาวเสน จิโตฺตปสมนิมิตฺตสฺส อุป ฏฺฐาเน กุสโลฯ **ปคฺคหนิมิตฺตูปฏฺฐานกุสโล**ติ อติสิถิลวีริยตาทีหิ ลีเน จิเตฺต ธมฺมวิจยวีริยปี ติสโมฺพชฺฌงฺคภาวนาวเสน จิตฺตปคฺคหนิมิตฺตสฺส อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **อวิเกฺขปูปฏฺฐานกุ สโล**ติ อนุทฺธตาลีนจิตฺตสฺส สมฺปยุตฺตสฺส สมาธิสฺส อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **โอภาสูปฏฺฐานกุ สโล**ติ ปญฺญาปโยคมนฺทตาย นิรสฺสาเท จิเตฺต อฏฺฐสํเวควตฺถุปจฺจเวกฺขเณน จิตฺตํ สํเวเชตฺ วา ญาโณภาสสฺส อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **อฏฺฐ สํเวควตฺถูนิ** นาม ชาติชราพฺยาธิมรณานิ จตฺตา

ริ, อปายทุกฺขํ ปญฺจมํ, อตีเต วฏฺฏมูลกํ ทุกฺขํ, อนาคเต วฏฺฏมูลกํ ทุกฺขํ, ปจฺจุปฺปนฺเน อาหารปริเยฏฺฐิมูลกํ ทุกฺขนฺติฯ **สมฺปหํสนูปฏฺฐานกุสโล**ติ อุปสมสุขานธิคเมน นิรสฺสาเท จิตฺเต พุทฺธธมฺมสงฺฆคุณานุสฺสรเณน จิตฺตํ ปสาเทนฺโต สมฺปหํสนสฺส อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **อุเปกฺขูปฏฺฐานกุสโล**ติ อุทฺธตาทิโทสวิรหิเต จิตฺเต นิคฺคหปคฺคหาทีสุ พฺยาปาราภาวกรเณน อุเปกฺขาย อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **เสโกฺข**ติ ติโสฺส สิกฺขา สิกฺขตีติ เสโกฺขฯ **เอกตฺตูปฏฺฐานกุสโล**ติ สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ ปหีนตฺตา เนกฺขมฺมาทิโน เอกตฺตสฺส อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ

วีตราโคติ สพฺพโส ปหีนราคตฺตา วีตราโค ขีณาสโวฯ **ญาณูปฏฺฐานกุสโล**ติ อรหา ธเมฺมสุ วิคตสโมฺมหตฺตา ตตฺถ ตตฺถ อสโมฺมหญาณสฺส อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **วิมุตฺตูปฏฺฐานกุสโล**ติ อรหตฺตผลวิมุตฺติยา อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **วิมุตฺตี**ติ หิ สพฺพกิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา อรหตฺตผลวิมุตฺติ อธิเปฺปตาฯ

๒๐๕. วิปสฺสนาภาวนาย อุปฏฺฐานานุปฏฺฐาเนสุ **อนิจฺจโต**ติอาทีนิ **นิจฺจโต**ติอาทีนิ จ สีลกถายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ ปาฬโต ปน ‘‘อายูหนานุปฏฺฐานกุสโล วิปริณามูปฏฺฐานกุสโล อนิมิตฺตูปฏฺฐานกุสโล นิมิตฺตานุปฏฺฐานกุสโล อปฺปณิหิตูปฏฺฐานกุสโล ปณิธิอนุปฏฺฐานกุสโล อภินิเวสานุปฏฺฐานกุสโล’’ติ เอเตสุ สามิวจเนน สมาสปทเจฺฉโท กาตโพฺพฯ เสเสสุ ปน นิสฺสกฺกวจเนน ปาโฐฯ

๒๐๖. **สุญฺญตูปฏฺฐานกุสโล**ติ ปเนตฺถ สุญฺญโต อุปฏฺฐานกุสโลติ วา สุญฺญตาย อุปฏฺฐานกุสโลติ วา ปทเจฺฉโท กาตโพฺพฯ ยสฺมา ปน นิพฺพิทาวิราคนิโรธปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนา ยถาภูตญาณทสฺสนํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนา วิวฏฺฏนานุปสฺสนาติ อิมา อฏฺฐ มหาวิปสฺสนา อตฺตโน สภาววิเสเสน วิเสสิตา, น อารมฺมณวิเสเสน, ตสฺมา อิมาสํ อฏฺฐนฺนํ ‘‘อนิจฺจโต อุปฏฺฐานกุสโล โหตี’’ติอาทีนิ วจนานิ วิย ‘‘นิพฺพิทาโต อุปฏฺฐานกุสโล โหตี’’ติอาทีนิ วจนานิ น ยุชฺชนฺติฯ ตสฺมา เอว อิมา อฏฺฐ น โยชิตาฯ อาทีนวานุปสฺสนา ปน ‘‘สุญฺญตูปฏฺฐานกุสโล โหติ, อภินิเวสานุปฏฺฐานกุสโล โหตี’’ติ อิมินา ยุคลกวจเนเนว อตฺถโต ‘‘อาทีนวโต อุปฏฺฐานกุสโล โหติ, อาลยาภินิเวสานุปฏฺฐานกุสโล โหตี’’ติ โยชิตาว โหตีติ สรูเปน น โยชิตาฯ อิติ ปุริมา จ อฏฺฐ, อยญฺจ อาทีนวานุปสฺสนาติ อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ อิมา นว อโยเชตฺวา อิตรา เอว นว โยชิตาติ เวทิตพฺพาฯ **ญาณูปฏฺฐานกุสโล**ติ เสโกฺข วิปสฺสนูปกฺกิเลสานํ อภาวโต วิปสฺสนาภาวนาย ญาณสฺส อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ สมาธิภาวนาย ปน นิกนฺติสพฺภาวโต ญาณูปฏฺฐาเน กุสโลติ น วุโตฺตฯ

วิสโญฺญคูปฏฺฐานกุสโลติ ‘‘กามโยควิสโญฺญโค ภวโยควิสโญฺญโค ทิฏฺฐิโยควิสโญฺญโค อวิชฺชาโยควิสโญฺญโค’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๑๒) จตุธา วุตฺตสฺส วิสโญฺญคสฺส อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **สโญฺญคานุปฏฺฐานกุสโล**ติ กามโยคภวโยคทิฏฺฐิโยคาวิชฺชาโยควเสน จตุธา วุตฺตสฺส สโญฺญคสฺส อนุปฏฺฐาเน กุสโลฯ **นิโรธูปฏฺฐานกุสโล**ติ ‘‘ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน นิพฺพานนินฺนํ จิตฺตํ โหติ นิพฺพานโปณํ นิพฺพานปพฺภารํ วิเวกฏฺฐํ เนกฺขมฺมาภิรตํ พฺยนฺตีภูตํ สพฺพโส อาสวฏฺฐานิเยหิ ธเมฺมหี’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๙๐; ปฏิ. ม. ๒.๔๔ อตฺถโต สมานํ) วุตฺตขีณาสวพลวเสน นิพฺพานนินฺนจิตฺตตฺตา ขีณาสโวว นิโรธสงฺขาตสฺส นิพฺพานสฺส อุปฏฺฐาเน กุสโลฯ

อารมฺมณูปฏฺฐานกุสลวเสนาติอาทีสุ **กุสล**นฺติ ญาณํฯ ญาณมฺปิ หิ กุสลปุคฺคลโยคโต กุสลํ ยถา ปณฺฑิตปุคฺคลโยคโต ‘‘ปณฺฑิตา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๐๓)ฯ ตสฺมา โกสลฺลวเสนาติ อโตฺถฯ

๒๐๗. อิทานิ **จตุสฏฺฐิยา อากาเรหี**ติอาทิ ญาณกถายํ (ปฏิ. ม. ๑.๑๐๗) วุตฺตมฺปิ อินฺทฺริยกถาสมฺพนฺเธน อิธาเนตฺวา วุตฺตํฯ ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๒๐๘. ปุน สมนฺตจกฺขุสมฺพนฺเธน อินฺทฺริยวิธานํ วตฺตุกาโม **น ตสฺส อทฺทิฏฺฐมิธตฺถิ กิญฺจี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สมนฺตจกฺขู**ติ สพฺพญฺญุตญฺญาณํฯ **ปญฺญินฺทฺริยสฺส วเสนา**ติอาทินา ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ อวิโยคิตํ ทเสฺสติฯ **สทฺทหโนฺต ปคฺคณฺหาตี**ติอาทีหิ เอเกกินฺทฺริยมูลเกหิ ปญฺจหิ จตุเกฺกหิ ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ นินฺนปโยคกาเล วา มคฺคกฺขเณ วา เอกรสภาวํ อญฺญมญฺญปจฺจยภาวญฺจ ทเสฺสติฯ **สทฺทหิตตฺตา ปคฺคหิตนฺ**ติอาทีหิ เอเกกินฺทฺริยมูลเกหิ ปญฺจหิ จตุเกฺกหิ ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ นิพฺพตฺติกาเล วา ผลกาเล วา เอกรสภาวํ อญฺญมญฺญปจฺจยภาวญฺจ ทเสฺสติฯ ปุน พุทฺธจกฺขุสมฺพนฺเธน อินฺทฺริยวิธานํ วตฺตุกาโม **ยํ พุทฺธจกฺขู**ติอาทิมาห ฯ ตตฺถ **พุทฺธจกฺขู**ติ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณํ อาสยานุสยญาณญฺจฯ **พุทฺธญาณนฺ**ติ จ อิทํ ตเทว ทฺวยํ, เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถเมวาติฯ

อินฺทฺริยสโมธานวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺค-อฏฺฐกถาย

อินฺทฺริยกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. วิโมกฺขกถา

๑. วิโมกฺขุเทฺทสวณฺณนา

๒๐๙. อิทานิ อินฺทฺริยกถานนฺตรํ กถิตาย วิโมกฺขกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนา อนุปฺปตฺตาฯ อยญฺหิ วิโมกฺขกถา อินฺทฺริยภาวนานุยุตฺตสฺส วิโมกฺขสพฺภาวโต อินฺทฺริยกถานนฺตรํ กถิตาฯ ตญฺจ กเถนฺโต ภควโต สมฺมุขา สุตสุตฺตนฺตเทสนาปุพฺพงฺคมํ กตฺวา กเถสิฯ ตตฺถ สุตฺตเนฺต ตาว **สุญฺญโต วิโมโกฺข**ติอาทีสุ สุญฺญตากาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวโตฺต อริยมโคฺค สุญฺญโต วิโมโกฺขฯ โส หิ สุญฺญตาย ธาตุยา อุปฺปนฺนตฺตา สุญฺญโต, กิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิโมโกฺขฯ เอเตเนว นเยน อนิมิตฺตากาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวโตฺต **อนิมิโตฺต,** อปฺปณิหิตากาเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวโตฺต **อปฺปณิหิโต**ติ เวทิตโพฺพฯ

เอโก หิ อาทิโตว อนิจฺจโต สงฺขาเร สมฺมสติฯ ยสฺมา ปน น อนิจฺจโต สมฺมสนมเตฺตเนว มคฺควุฎฺฐานํ โหติ, ทุกฺขโตปิ อนตฺตโตปิ สมฺมสิตพฺพเมว, ตสฺมา ทุกฺขโตปิ อนตฺตโตปิ สมฺมสติฯ ตสฺส เอวํ ปฏิปนฺนสฺส อนิจฺจโต เจ สมฺมสนกาเล มคฺควุฎฺฐานํ โหติ, อยํ **อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา อนิจฺจโต วุฎฺฐาติ** นามฯ สเจ ปนสฺส ทุกฺขโต อนตฺตโต สมฺมสนกาเล มคฺควุฎฺฐานํ โหติ, อยํ **อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต, อนตฺตโต วุฎฺฐาติ** นามฯ เอส นโย ทุกฺขโต อนตฺตโต อภินิวิสิตฺวา วุฎฺฐาเนสุปิฯ เอตฺถ จ โยปิ อนิจฺจโต อภินิวิโฎฺฐ, โยปิ ทุกฺขโต, โยปิ อนตฺตโตฯ วุฎฺฐานกาเล เจ อนิจฺจโต วุฎฺฐานํ โหติ, ตโยปิ ชนา อธิโมกฺขพหุลา โหนฺติ, สทฺธินฺทฺริยํ ปฏิลภนฺติ, อนิมิตฺตวิโมเกฺขน วิมุจฺจนฺติ, ปฐมมคฺคกฺขเณ สทฺธานุสาริโน โหนฺติ, สตฺตสุ ฐาเนสุ สทฺธาวิมุตฺตาฯ สเจ ปน ทุกฺขโต วุฎฺฐานํ โหติ, ตโยปิ ชนา ปสฺสทฺธิพหุลา โหนฺติ, สมาธินฺทฺริยํ ปฏิลภนฺติ, อปฺปณิหิตวิโมเกฺขน วิมุจฺจนฺติ, สพฺพตฺถ กายสกฺขิโน โหนฺติฯ ยสฺส ปเนตฺถ อรูปชฺฌานํ ปาทกํ โหติ, โส อคฺคผเล อุภโตภาควิมุโตฺต โหติฯ อถ เนสํ อนตฺตโต วุฎฺฐานํ โหติ, ตโยปิ ชนา เวทพหุลา โหนฺติ, ปญฺญินฺทฺริยํ ปฏิลภนฺติ, สุญฺญตวิโมเกฺขน วิมุจฺจนฺติ, ปฐมมคฺคกฺขเณ ธมฺมานุสาริโน โหนฺติ, ฉสุ ฐาเนสุ ทิฎฺฐิปฺปตฺตา, อคฺคผเล ปญฺญาวิมุตฺตาติฯ

อปิจ มโคฺค นาม ปญฺจหิ การเณหิ นามํ ลภติ สรเสน วา ปจฺจนีเกน วา สคุเณน วา อารมฺมเณน วา อาคมเนน วาฯ สเจ หิ สงฺขารุเปกฺขา อนิจฺจโต สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา วุฎฺฐาติ, อนิมิตฺตวิโมเกฺขน วิมุจฺจติฯ สเจ ทุกฺขโต สมฺมสิตฺวา วุฎฺฐาติ, อปฺปณิหิตวิโมเกฺขน วิมุจฺจติฯ สเจ อนตฺตโต สมฺมสิตฺวา วุฎฺฐาติ, สุญฺญตวิโมเกฺขน วิมุจฺจติฯ อิทํ **สรสโต** นามํ นามฯ อนิจฺจานุปสฺสนาย ปน สงฺขารานํ ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา นิจฺจนิมิตฺตธุวนิมิตฺตสสฺสตนิมิตฺตานิ ปหาย อาคตตฺตา อนิมิโตฺต, ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญํ ปหาย ปณิธิปตฺถนํ สุกฺขาเปตฺวา อาคตตฺตา อปฺปณิหิโต, อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสตฺตปุคฺคลสญฺญํ ปหาย สงฺขาเร สุญฺญโต ทิฎฺฐตฺตา สุญฺญโตติ อิทํ **ปจฺจนีกโต** นามํ นามฯ ราคาทีหิ ปน สุญฺญตฺตา สุญฺญโต, รูปนิมิตฺตาทีนํ, ราคนิมิตฺตาทีนํเยว วา อภาเวน อนิมิโตฺต, ราคปณิธิอาทีนํ อภาวโต อปฺปณิหิโตติ อิทมสฺส **สคุณโต** นามํ นามฯ โสยํ สุญฺญํ อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตญฺจ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กโรตีติปิ สุญฺญโต อนิมิโตฺต อปฺปณิหิโตติ วุจฺจติฯ อิทมสฺส **อารมฺมณโต** นามํ นามฯ อาคมนํ ปน ทุวิธํ วิปสฺสนาคมนํ มคฺคาคมนญฺจฯ ตตฺถ มเคฺค วิปสฺสนาคมนํ ลพฺภติ, ผเล มคฺคาคมนํฯ อนตฺตานุปสฺสนา หิ สุญฺญตา นาม, สุญฺญตวิปสฺสนาย มโคฺค สุญฺญโต, สุญฺญตมคฺคสฺส ผลํ สุญฺญตํฯ อนิจฺจานุปสฺสนา อนิมิตฺตา นาม, อนิมิตฺตวิปสฺสนาย มโคฺค อนิมิโตฺตฯ อิทํ ปน นามํ อภิธมฺมปริยาเย น ลพฺภติ, สุตฺตนฺตปริยาเย ปน ลพฺภติฯ ตตฺถ หิ โคตฺรภุญาณํ อนิมิตฺตํ นิพฺพานํ อา

รมฺมณํ กตฺวา อนิมิตฺตนามกํ หุตฺวา สยํ อาคมนียฎฺฐาเน ฐตฺวา มคฺคสฺส นามํ เทตีติ วทนฺติฯ เตน มโคฺค อนิมิโตฺตติ วุโตฺตฯ มคฺคาคมเนน ผลํ อนิมิตฺตนฺติ ยุชฺชติเยวฯ ทุกฺขานุปสฺสนา สงฺขาเรสุ ปณิธึ สุกฺขาเปตฺวา อาคตตฺตา อปฺปณิหิตา นาม, อปฺปณิหิตวิปสฺสนาย มโคฺค อปฺปณิหิโต, อปฺปณิหิตมคฺคสฺส ผลํ อปฺปณิหิตนฺติ เอวํ วิปสฺสนา อตฺตโน นามํ มคฺคสฺส เทติ, มโคฺค ผลสฺสาติ อิทํ **อาคมนโต** นามํ นามฯ เอวํ สงฺขารุเปกฺขา วิโมกฺขวิเสสํ นิยเมตีติฯ

เอวํ ภควตา เทสิเต ตโย มหาวตฺถุเก วิโมเกฺข อุทฺทิสิตฺวา ตํนิเทฺทสวเสเนว อปเรปิ วิโมเกฺข นิทฺทิสิตุกาโม **อปิจ อฎฺฐสฎฺฐิ วิโมกฺขา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อปิจา**ติ อปรปริยายทสฺสนํฯ กถํ เต อฎฺฐสฎฺฐิ โหนฺติ, นนุ เต ปญฺจสตฺตตีติ? สจฺจํ ยถารุตวเสน ปญฺจสตฺตติฯ ภควตา ปน เทสิเต ตโย วิโมเกฺข ฐเปตฺวา อญฺญวิโมเกฺข นิทฺทิสนโต อิเมสํ ตทวโรธโต จ อิเม ตโย น คเณตพฺพา, อชฺฌตฺตวิโมกฺขาทโย ตโยปิ วิโมกฺขา จตฺธา วิตฺถารวจเนเยว อโนฺตคธตฺตา น คเณตพฺพา, ‘‘ปณิหิโต วิโมโกฺข, อปฺปณิหิโต วิโมโกฺข’’ติ เอตฺถ อปฺปณิหิโต วิโมโกฺข ปฐมํ อุทฺทิเฎฺฐน เอกนามิกตฺตา น คเณตโพฺพ, เอวํ อิเมสุ สตฺตสุ อปนีเตสุ เสสา อฎฺฐสฎฺฐิ วิโมกฺขา โหนฺติฯ เอวํ สเนฺต สุญฺญตวิโมกฺขาทโย ตโย ปุน กสฺมา อุทฺทิฎฺฐาติ เจ? อุเทฺทเสน สงฺคเหตฺวา เตสมฺปิ นิเทฺทสกรณตฺถํฯ อชฺฌตฺตวุฎฺฐานาทโย ปน ตโย ปเภทํ วินา มูลราสิวเสน อุทฺทิฎฺฐา, ปณิหิตวิโมกฺขปฎิปกฺขวเสน ปุน อปฺปณิหิโต วิโมโกฺข อุทฺทิโฎฺฐติ เวทิตโพฺพฯ

อชฺฌตฺตวุฎฺฐานาทีสุ อชฺฌตฺตโต วุฎฺฐาตีติ **อชฺฌตฺตวุฎฺฐาโน**ฯ อนุโลเมนฺตีติ **อนุโลมา**ฯ อชฺฌตฺตวุฎฺฐานานํ ปฎิปฺปสฺสทฺธิ อปคมา **อชฺฌตฺตวุฎฺฐานปฎิปฺปสฺสทฺธิฯ รูปี**ติ อชฺฌตฺตํ เกสาทีสุ อุปฺปาทิตํ รูปชฺฌานํ รูปํ, ตํ รูปมสฺส อตฺถีติ รูปี **รูปานิ ปสฺสตี**ติ พหิทฺธา นีลกสิณาทิรูปานิ ฌานจกฺขุนา ปสฺสติฯ อิมินา อชฺฌตฺตพหิทฺธาวตฺถุเกสุ กสิเณสุ ฌานปฎิลาโภ ทสฺสิโตฯ **อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี**ติ อชฺฌตฺตํ น รูปสญฺญี, อตฺตโน เกสาทีสุ อนุปฺปาทิตรูปาวจรชฺฌาโนติ อโตฺถฯ อิมินา พหิทฺธา ปริกมฺมํ กตฺวา พหิทฺธาว ปฎิลทฺธชฺฌานตา ทสฺสิตาฯ **สุภเนฺตว อธิมุโตฺต**ติ ‘‘สุภ’’มิเจฺจว อารมฺมเณ อธิมุโตฺตฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ อโนฺตอปฺปนายํ ‘‘สุภ’’นฺติ อาโภโค นตฺถิ, โย ปน อปฺปฎิกูลากาเรน สตฺตารมฺมณํ ผรโนฺต วิหรติ, โส ยสฺมา ‘‘สุภ’’เนฺตว อธิมุโตฺต โหติ, ตสฺมา เอวํ อุเทฺทโส กโตติฯ อปฺปิตปฺปิตสมเย เอว วิกฺขมฺภนวิมุตฺติสพฺภาวโต **สมยวิโมโกฺข**ฯ โสเยว สกิจฺจกรณวเสน อปฺปิตสมเย เอว นิยุโตฺตติ **สามยิโก**ฯ สามายิโกติปิ ปาโฐฯ โกเปตุํ ภญฺชิตุํ สกฺกุเณยฺยตาย **กุโปฺป**ฯ โลกํ อนติกฺกมนโต โลเก นิยุโตฺตติ **โลกิโก**ฯ โลกิโยติปิ ปาโฐฯ โลกํ อุตฺตรติ, อุตฺติโณฺณติ วา **โลกุตฺตโร**ฯ อารมฺมณกรณวเสน สห อาสเวหีติ **สาสโว**ฯ อารมฺมณกรณวเสน สมฺปโยควเสน จ นเตฺถตฺถ อาสวาติ **อนาสโว**ฯ รูปสงฺขาเตน สห อามิเสนาติ **สามิโส**ฯ สพฺพโส รูปารูปปฺปหานา นิรามิสโตปิ นิรามิสตโรติ **นิรามิสา นิรามิสตโรฯ ปณิหิโต**ติ ตณฺหาวเสน ปณิหิโต ปตฺถิโตฯ อารมฺมณกรณวเสน สโญฺญชเนหิ สํยุตฺตตฺตา **สญฺญุโตฺตฯ เอกตฺตวิโมโกฺข**ติ กิเลเสหิ อนชฺฌารุฬฺหตฺตา เอกสภาโว วิโมโกฺขฯ **สญฺญาวิโมโกฺข**ติ วิปสฺสนาญาณเมว วิปรีตสญฺญาย วิมุจฺจนโต สญฺญาวิโมโกฺขฯ ตเทว วิปสฺสนาญาณํ สโมฺมหโต วิมุจฺจนวเสน ญาณเมว วิโมโกฺขติ **ญาณวิโมโกฺขฯ สีติสิยาวิโมโกฺข**ติ วิปสฺสนาญาณเมว สีติ ภเวยฺยาติ ปวโตฺต วิโมโกฺข สีติสิยาวิโมโกฺข ฯ สีติสิกาวิโมโกฺขติปิ ปาโฐ, สีติภาวิกาย วิโมโกฺขติ ตสฺส อตฺถํ วณฺณยนฺติฯ **ฌานวิโมโกฺข**ติ อุปจารปฺปนาเภทํ โลกิยโลกุตฺตรเภทญฺจ ฌานเมว วิโมโกฺขฯ **อนุปาทา จิตฺตสฺส วิโมโกฺข**ติ อนุปาทิยิตฺวา คหณํ อกตฺวา จิตฺตสฺส วิโมโกฺขฯ เสสํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพนฺติฯ

๒. วิโมกฺขนิเทฺทสวณฺณนา

๒๑๐. **กตโม**ติอาทิเก อุเทฺทสสฺส นิเทฺทเส **อิติ ปฏิสญฺจิกฺขตี**ติ เอวํ อุปปริกฺขติฯ **สุญฺญมิทนฺ**ติ อิทํ ขนฺธปญฺจกํ สุญฺญํฯ เกน สุญฺญํ? อเตฺตน วา อตฺตนิเยน วาฯ ตตฺถ **อเตฺตน วา**ติ พาลชนปริกปฺปิตสฺส อตฺตโน อภาวา เตน อตฺตนา จ สุญฺญํฯ **อตฺตนิเยน วา**ติ ตสฺส ปริกปฺปิตสฺส อตฺตโน สนฺตเกน จ สุญฺญํฯ อตฺตโน อภาเวเนว อตฺตนิยาภาโวฯ อตฺตนิยญฺจ นาม นิจฺจํ วา สิยา สุขํ วา, ตทุภยมฺปิ นตฺถิฯ เตน นิจฺจปฏิเกฺขเปน อนิจฺจานุปสฺสนา, สุขปฏิเกฺขเปน ทุกฺขานุปสฺสนา จ วุตฺตา โหติฯ **สุญฺญมิทํ อเตฺตน วา**ติ อนตฺตานุปสฺสนาเยว วุตฺตาฯ **โส**ติ โส เอวํ ตีหิ อนุปสฺสนาหิ วิปสฺสมาโน ภิกฺขุฯ **อภินิเวสํ น กโรตี**ติ อนตฺตานุปสฺสนาวเสน อตฺตาภินิเวสํ น กโรติฯ

นิมิตฺตํ น กโรตีติ อนิจฺจานุปสฺสนาวเสน นิจฺจนิมิตฺตํ น กโรติฯ **ปณิธึ น กโรตี**ติ ทุกฺขานุปสฺสนาวเสน ปณิธึ น กโรติฯ อิเม ตโย วิโมกฺขา ปริยาเยน วิปสฺสนากฺขเณ ตทงฺควเสนาปิ ลพฺภนฺติ, นิปฺปริยาเยน ปน สมุเจฺฉทวเสน มคฺคกฺขเณเยวฯ จตฺตาริ ฌานานิ อชฺฌตฺตํ นีวรณาทีหิ วุฏฺฐานโต **อชฺฌตฺตวุฏฺฐาโน วิโมโกฺข**ฯ จตโสฺส อรูปสมาปตฺติโย อารมฺมเณหิ วุฏฺฐานโต **พหิทฺธาวุฏฺฐาโน วิโมโกฺข**ฯ อารมฺมณมฺปิ หิ พาหิรายตนานิ วิย อิธ ‘‘พหิทฺธา’’ติ วุตฺตํฯ อิเม เทฺว วิกฺขมฺภนวิโมกฺขา, ทุภโต วุฏฺฐาโน ปน สมุเจฺฉทวิโมโกฺขฯ

นีวรเณหิ วุฏฺฐาตีติอาทีหิ อชฺฌตฺตวุฏฺฐานํ สรูปโต วุตฺตํฯ **รูปสญฺญายา**ติอาทีหิ กสิณาทิอารมฺมณสมติกฺกมสฺส ปากฏตฺตา ตํ อวตฺวา สุตฺตเนฺตสุ วุตฺตรูปสญฺญาทิสมติกฺกโม วุโตฺตฯ **สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสา**ติ สมาสปทํ, สกฺกายทิฏฺฐิยา วิจิกิจฺฉาย สีลพฺพตปรามาสาติ วิเจฺฉโทฯ อยเมว วา ปาโฐฯ

๒๑๑. **วิตโกฺก จา**ติอาทีหิ ฌานานํ สมาปตฺตีนญฺจ อุปจารภูมิโย วุตฺตาฯ **อนิจฺจานุปสฺสนา**ติอาทีหิ จตุนฺนํ มคฺคานํ ปุพฺพภาควิปสฺสนา วุตฺตาฯ **ปฏิลาโภ วา**ติ ปญฺจวิธวสิปฺปตฺติยา พฺยาปิโต ปตฺถโฏ ลาโภติ ปฏิลาโภฯ วสิปฺปตฺติยา หิ สโพฺพ ฌานปโยโค จ สมาปตฺติปโยโค จ ปฏิปฺปสฺสโทฺธ โหติ, ตสฺมา ปฏิลาโภ ‘‘ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิโมโกฺข’’ติ วุโตฺตฯ วิปาโก ปน ฌานสฺส สมาปตฺติยา จ ปฏิปฺปสฺสทฺธิ โหตีติ อุชุกเมวฯ เกจิ ปน ‘‘อุปจารปโยคสฺส ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา ฌานสฺส สมาปตฺติยา จ ปฏิลาโภ โหติ, ตสฺมา ฌานสมาปตฺติปฏิลาโภ ‘ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิโมโกฺข’ติ วุจฺจตี’’ติ วทนฺติฯ

๒๑๒. **อชฺฌตฺต**นฺติ อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตํฯ **ปจฺจตฺต**นฺติ อตฺตานํ ปฏิจฺจ ปวตฺตํฯ อุภเยนาปิ นิยกชฺฌตฺตเมว ทีเปติ **นีลนิมิตฺต**นฺติ นีลเมวฯ **นีลสญฺญํ ปฏิลภตี**ติ ตสฺมิํ นีลนิมิเตฺต นีลมิติสญฺญํ ปฏิลภติฯ **สุคฺคหิตํ กโรตี**ติ ปริกมฺมภูมิยํ สุฏฺฐุ อุคฺคหิตํ กโรติฯ **สูปธาริตํ อุปธาเรตี**ติ อุปจารภูมิยํ สุฏฺฐุ อุปธาริตํ กตฺวา อุปธาเรติฯ **สฺวาวตฺถิตํ อวตฺถาเปตี**ติ อปฺปนาภูมิยํ สุฏฺฐุ นิจฺฉิตํ นิจฺฉินาติฯ ววตฺถาเปตีติปิ ปาโฐฯ อชฺฌตฺตญฺหิ นีลปริกมฺมํ กโรนฺโต เกเส วา ปิเตฺต วา อกฺขิตารกาย วา กโรติฯ **พหิทฺธา นีลนิมิเตฺต**ติ นีลปุปฺผนีลวตฺถนีลธาตูนํ อญฺญตเร นีลกสิเณฯ **จิตฺตํ อุปสํหรตี**ติ จิตฺตํ อุปเนติฯ **ปีตา**ทีสุปิ เอเสว นโยฯ **อาเสวตี**ติ ตเมว สญฺญํ อาทิโต เสวติฯ **ภาเวตี**ติ วเฑฺฒติฯ **พหุลีกโรตี**ติ ปุนปฺปุนํ กโรติฯ **รูป**นฺติ นีลนิมิตฺตํ รูปํฯ **รูปสญฺญี**ติ ตสฺมิํ รูเป สญฺญา รูปสญฺญา, สา อสฺส อตฺถีติ รูปสญฺญีฯ **อชฺฌตฺตํ ปีตนิมิตฺตา**ทีสุ ปีตปริกมฺมํ กโรนฺโต เมเท วา ฉวิยา วา อกฺขีนํ ปีตฏฺฐาเน วา กโรติฯ โลหิตปริ

กมฺมํ กโรโนฺต มํเส วา โลหิเต วา ชิวฺหาย วา หตฺถตลปาทตเลสุ วา อกฺขีนํ รตฺตฏฺฐาเน วา ก โรติฯ โอทาตปริกมฺมํ กโรโนฺต อฏฺฐิมฺหิ วา ทเนฺต วา นเข วา อกฺขีนํ เสตฏฺฐาเน วา กโรติฯ **อชฺฌตฺตํ อรูป**นฺติ อชฺฌตฺตํ รูปนิมิตฺตํ นตฺถีติ อโตฺถฯ

เมตฺตาสหคเตนาติ ปฐมทุติยตติยชฺฌานวเสน เมตฺตาย สมนฺนาคเตนฯ **เจตสา**ติ จิเตฺตนฯ **เอกํ ทิส**นฺติ เอกํ เอกิสฺสา ทิสาย ปฐมปริคฺคหิตํ สตฺตํ อุปาทาย เอกทิสาปริยาปนฺนสตฺตผรณวเสน วุตฺตํฯ **ผริตฺวา**ติ ผุสิตฺวา อารมฺมณํ กตฺวาฯ **วิหรตี**ติ พฺรหฺมวิหาราธิฏฺฐิตํ อิริยาปถวิหารํ ปวเตฺตติฯ **ตถา ทุติย**นฺติ ยถา ปุรตฺถิมาทีสุ ยํกิญฺจิ เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ, ตเถว ตทนนฺตรํ ทุติยํ ตติยํ จตุตฺถํ วาติ อโตฺถฯ **อิติ อุทฺธ**นฺติ เอเตเนว นเยน อุปริมํ ทิสนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **อโธ ติริย**นฺติ อโธทิสมฺปิ ติริยํ ทิสมฺปิ เอวเมว ฯ ตตฺถ จ **อโธ**ติ เหฏฺฐาฯ **ติริย**นฺติ อนุทิสาฯ เอวํ สพฺพทิสาสุ อสฺสมณฺฑลิกาย อสฺสมิว เมตฺตาสหคตํ จิตฺตํ สาเรติปิ ปจฺจาสาเรติปีติฯ เอตฺตาวตา เอกเมกํ ทิสํ ปริคฺคเหตฺวา โอธิโส เมตฺตาผรณํ ทสฺสิตํฯ **สพฺพธี**ติอาทิ ปน อโนธิโส ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สพฺพธี**ติ สพฺพตฺถฯ **สพฺพตฺตตายา**ติ สเพฺพสุ หีนมชฺฌิมุกฺกฏฺฐมิตฺตสปตฺตมชฺฌตฺตาทิปฺปเภเทสุ อตฺตตาย, ‘‘อยํ ปรสโตฺต’’ติ วิภาคํ อกตฺวา อตฺตสมตายาติ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา **สพฺพตฺตตายา**ติ สเพฺพน จิตฺตภาเวน, อีสกมฺปิ พหิ อวิกฺขิปมาโนติ วุตฺตํ โหติฯ **สพฺพาวนฺต**นฺติ สพฺพสตฺตวนฺตํ, สพฺพสตฺตยุตฺตนฺติ อโตฺถฯ สพฺพวนฺตนฺติปิ ปาโฐฯ **โลก**นฺติ สตฺตโลกํฯ

วิปุเลนาติ เอวมาทิปริยายทสฺสนโต ปเนตฺถ ปุน ‘‘เมตฺตาสหคเตนา’’ติ วุตฺตํฯ ยสฺมา วา เอตฺถ โอธิโส ผรเณ วิย ปุน ตถาสโทฺท วา อิติ-สโทฺท วา น วุโตฺต, ตสฺมา ปุน ‘‘เมตฺตาสหคเตน เจตสา’’ติ วุตฺตํ, นิคมนวเสน วา เอตํ วุตฺตํฯ **วิปุเลนา**ติ เอตฺถ ผรณวเสน วิปุลตา ทฏฺฐพฺพาฯ ภูมิวเสน ปน ตํ **มหคฺคตํ**ฯ ตญฺหิ กิเลสวิกฺขมฺภนสมตฺถตาย วิปุลผลตาย ทีฆสนฺตานตาย จ มหนฺตภาวํ คตํ, มหเนฺตหิ วา อุฬารจฺฉนฺทวีริยจิตฺตปเญฺญหิ คตํ ปฏิปนฺนนฺติ มหคฺคตํฯ ปคุณวเสน อปฺปมาณสตฺตารมฺมณวเสน จ **อปฺปมาณํ**ฯ พฺยาปาทปจฺจตฺถิกปฺปหาเนน **อเวรํ**ฯ โทมนสฺสปฺปหานโต **อพฺยาปชฺชํ,** นิทฺทุกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **อปฺปฏิกูลา โหนฺตี**ติ ภิกฺขุโน จิตฺตสฺส อปฺปฏิกูลา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติฯ เสเสสุปิ วุตฺตนเยเนว กรุณามุทิตาอุเปกฺขาวเสน โยเชตพฺพํฯ กรุณาย วิเหสาปจฺจตฺถิกปฺปหาเนน อเวรํ, มุทิตาย อรติปจฺจตฺถิกปฺปหาเนนฯ

อุเปกฺขาสหคเตนาติ จตุตฺถชฺฌานวเสน อุเปกฺขาย สมนฺนาคเตนฯ ราคปจฺจตฺถิกปฺปหาเนน อเวรํ, เคหสิตโสมนสฺสปฺปหานโต อพฺยาปชฺชํฯ สพฺพมฺปิ หิ อกุสลํ กิเลสปริฬาหโยคโต สพฺยาปชฺชเมวาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

๒๑๓. **สพฺพโส**ติ สพฺพากาเรน, สพฺพาสํ วา, อนวเสสานนฺติ อโตฺถฯ **รูปสญฺญาน**นฺติ สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานานเญฺจว ตทารมฺมณานญฺจฯ รูปาวจรชฺฌานมฺปิ หิ รูปนฺติ วุจฺจติ ‘‘รูปี รูปานิ ปสฺสตี’’ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๑.๒๐๙; ธ. ส. ๒๔๘), ตสฺส อารมฺมณมฺปิ พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ‘‘สุวณฺณทุพฺพณฺณานี’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๒๒๓)ฯ ตสฺมา อิธ รูเป สญฺญา รูปสญฺญาติ เอวํ สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานเสฺสตํ อธิวจนํฯ รูปํ สญฺญา อสฺสาติ รูปสญฺญํ, รูปมสฺส นามนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เอวํ ปถวีกสิณาทิเภทสฺส ตทารมฺมณสฺส เจตํ อธิวจนนฺติ เวทิตพฺพํฯ **สมติกฺกมา**ติ วิราคา นิโรธา จฯ กึ วุตฺตํ โหติ? เอตาสํ กุสลวิปากกิริยาวเสน ปญฺจทสนฺนํ ฌานสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ, เอเตสญฺจ ปถวีกสิณาทิวเสน นวนฺนํ อารมฺมณสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ สพฺพากาเรน, อนวเสสานํ วา วิราคา จ นิโรธา จ วิราคเหตุ เจว นิโรธ

เหตุ จ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ น หิ สกฺกา สพฺพโส อนติกฺกนฺตรูปสญฺญิน เอตํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุนฺติฯ ยสฺมา ปน อารมฺมณสมติกฺกเมน ปตฺตพฺพา เอตา สมาปตฺติโย, น เอกสฺมึเยว อารมฺมเณ ปฐมชฺฌานาทีนิ วิยฯ อารมฺมเณ อวิรตฺตสฺส จ สญฺญาสมติกฺกโม น โหติ, ตสฺมา อยํ อารมฺมณสมติกฺกมวเสนาปิ อตฺถวณฺณนา กตาติ เวทิตพฺพาฯ

ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมาติ จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ รูปาทีนํ อารมฺมณานญฺจ ปฏิฆาเตน อุปฺปนฺนา สญฺญา ปฏิฆสญฺญา, รูปสญฺญาทีนํ เอตํ อธิวจนํฯ ตาสํ กุสลวิปากานํ ปญฺจนฺนํ, อกุสลวิปากานํ ปญฺจนฺนนฺติ สพฺพโส ทสนฺนมฺปิ ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา ปหานา อสมุปฺปาทา, อปฺปวตฺตึ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ กามเญฺจตา ปฐมชฺฌานาทีนิ สมาปนฺนสฺสปิ น สนฺติ, น หิ ตสฺมึ สมเย ปญฺจทฺวารวเสน จิตฺตํ ปวตฺตติ, เอวํ สเนฺตปิ อญฺญตฺถ ปหีนานํ สุขทุกฺขานํ จตุตฺถชฺฌาเน วิย สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ ตติยมเคฺค วิย จ อิมสฺมึ ฌาเน อุสฺสาหชนนตฺถํ อิมสฺส ฌานสฺส ปสํสาวเสน เอตาสํ เอตฺถ วจนํ เวทิตพฺพํฯ อถ วา กิญฺจาปิ ตา รูปาวจรํ สมาปนฺนสฺส น สนฺติ, อถ โข น ปหีนตฺตา น สนฺติฯ น หิ รูปวิราคาย รูปาวจรภาวนา สํวตฺตติ, รูปายตฺตาเยว จ เอตาสํ ปวตฺติฯ อยํ ปน ภาวนา รูปวิราคาย สํวตฺตติ, ตสฺมา ตา เอตฺถ ปหีนาติ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ น เกวลญฺจ วตฺตุํ, เอกํเสเนว เอวํ ธาเรตุมฺปิ วฏฺฏติฯ ตาสญฺหิ อิโต ปุเพฺพ อปฺปหีนตฺตาเยว ''ปฐมชฺฌานํ สมาปนฺนสฺส สโทฺท กณฺฏโก''ติ (อ. นิ. ๑๐.๗๒) วุโตฺต ภควตาฯ อิธ จ ปหีนตฺตาเยว อรูปสมาปตฺตีนํ อาเนญฺชตา สนฺตวิโมกฺขตา จ วุตฺตาฯ

นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการาติ นานเตฺต วา โคจเร ปวตฺตานํ สญฺญานํ, นานตฺตานํ วา สญฺญานํฯ ยสฺมา เหตา รูปสทฺทาทิเภเท นานเตฺต นานาสภาเว โคจเร ปวตฺตนฺติ, ยสฺมา เจตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลสญฺญา, ทฺวาทส อกุสลสญฺญา, เอกาทส กามาวจรกุสลวิปากสญฺญา, เทฺว อกุสลวิปากสญฺญา, เอกาทส กามาวจรกิริยาสญฺญาติ เอวํ จตุจตฺตาลีสมฺปิ สญฺญา นานตฺตา นานาสภาวา อญฺญมญฺญวิสทิสา, ตสฺมา ''นานตฺตสญฺญา''ติ วุตฺตาฯ ตาสํ สพฺพโส นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา อนาวชฺชนา จิเตฺต จ อนุปฺปาทนาฯ ยสฺมา ตา นาวชฺชติ จิเตฺต จ น อุปฺปาเทติ น มนสิกโรติ น ปจฺจเวกฺขติ, ตสฺมาติ วุตฺตํ โหติฯ ยสฺมา เจตฺถ ปุริมา รูปสญฺญา ปฏิฆสญฺญา จ อิมินา ฌาเนน นิพฺพเตฺต ภเวปิ น วิชฺชนฺติ, ปเคว ตสฺมึ ภเว อิมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรณกาเล, ตสฺมา ตาสํ สมติกฺกมา อตฺถงฺคมาติ เทฺวธาปิ อภาโวเยว วุโตฺตฯ นานตฺตสญฺญาสุ ปน ยสฺมา อฏฺฐ กามาวจรกุสลสญฺญา, นว กิริยาสญฺญา, ทสากุสลสญฺญาติ อิมา สตฺตวีสติ สญฺญา อิมินา ฌาเนน นิพฺพเตฺต ภเว วิชฺชนฺติ, ตสฺมา ตาสํ อมนสิการาติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตตฺถาปิ หิ อิมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรโนฺต ตาสํ อมนสิการาเยว อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ ตา ปน มนสิกโรโนฺต อสมาปโนฺน โหตีติฯ สเงฺขปโต เจตฺถ ''รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา''ติอิมินา สพฺพรูปาวจรธมฺมานํ ปหานํ วุตฺตํฯ ''ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา''ติอิมินา สเพฺพสํ กามาวจรจิตฺตเจตสิกานํ ปหานญฺจ อมนสิกาโร จ วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

อนโนฺต อากาโสติ เอตฺถ ปญฺญตฺติมตฺตตฺตา นาสฺส อุปฺปาทโนฺต วา วยโนฺต วา ปญฺญายตีติ อนโนฺต, อนนฺตผรณวเสนาปิ อนโนฺตฯ น หิ โส โยคี เอกเทสวเสน ผรติ, สกลวเสเนว ผรติฯ **อากาโส**ติ กสิณุคฺฆาฏิมากาโสฯ **อากาสานญฺจายตนา**ทีนิ วุตฺตตฺถานิฯ **อุปสมฺปชฺช วิหรตี**ติ ตํ ปตฺวา นิปฺผาเทตฺวา ตทนุรูเปน อิริยาปเถน วิหรติฯ ตเทว สมาปชฺชิตพฺพโต **สมาปตฺติ**ฯ

อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมาติ ปุเพฺพ วุตฺตนเยน ฌานมฺปิ อากาสานญฺจายตนํ อารมฺมณมฺปิฯ อารมฺมณมฺปิ หิ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว อากาสานญฺจํ จ ตํ ปฐมสฺส อารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณตฺตา เทวานํ เทวายตนํ วิย อธิฏฺฐานฏฺฐน อายตนญฺจาติ อากาสานญฺจายตนํ, ตถา อากาสานญฺจํ จ ตํ ตสฺส ฌานสฺส สญฺชาติเหตุตฺตา ''กโมฺพชา อสฺสานํ อายตน''นฺติอาทีนิ วิย สญฺชาติเทสฏฺฐน อายตนญฺจาติปิ อากาสานญฺจายตนํฯ เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกรเณน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, ตสฺมา อุภยเมฺปตเมกชฺฌํ กตฺวา ''อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมา''ติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อนนฺตํ วิญฺญาณ**นฺติ ตํเยว ''อนโนฺต อากาโส''ติ ผริตฺวา ปวตฺตํ วิญฺญาณํ ''อนนฺตํ วิญฺญาณ''นฺติ มนสิกโรโนฺตติ วุตฺตํ โหติฯ มนสิการวเสน วา อนนฺตํฯ โส หิ ตํ อากาสารมฺมณํ วิญฺญาณํ อนวเสสโต มนสิกโรโนฺต อนนฺตํ มนสิ กโรติฯ

วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมาติ เอตฺถาปิ จ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว ฌานมฺปิ วิญฺญาณญฺจายตนํ อารมฺมณมฺปิฯ อารมฺมณมฺปิ หิ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว วิญฺญาณญฺจํ จ ตํ ทุติยสฺส อารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณตฺตา อธิฏฺฐานฏฺฐน อายตนญฺจาติ วิญฺญาณญฺจายตนํ, ตถา วิญฺญาณญฺจํ จ ตํ ตเสฺสว ฌานสฺส สญฺชาติเหตุตฺตา สญฺชาติเทสฏฺฐน อายตนญฺจาติปิ วิญฺญาณญฺจายตนํฯ เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกรเณน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, ตสฺมา อุภยเมฺปตเมกชฺฌํ กตฺวา ''วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมา''ติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **นตฺถิ กิญฺจี**ติ นตฺถิ นตฺถิ, สุญฺญํ สุญฺญํ, วิวิตฺตํ วิวิตฺตนฺติ เอวํ มนสิกโรโนฺตติ วุตฺตํ โหติฯ

อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺมาติ เอตฺถาปิ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว ฌานมฺปิ อากิญฺจญฺญายตนํ อารมฺมณมฺปิฯ อารมฺมณมฺปิ หิ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว อากิญฺจญฺญญฺจ ตํ ตติยสฺส อารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณตฺตา อธิฏฺฐานฏฺฐน อายตนญฺจาติ อากิญฺจญฺญายตนํ, ตถา อากิญฺจญฺญญฺจ ตํ ตเสฺสว ฌานสฺส สญฺชาติเหตุตฺตา สญฺชาติเทสฏฺฐน อายตนญฺจาติปิ อากิญฺจญฺญายตนํฯ เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกรเณน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, ตสฺมา อุภยเมฺปตเมกชฺฌํ กตฺวา ''อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺมา''ติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ สญฺญาเวทยิตนิโรธกถา เหฏฺฐา กถิตาวฯ

''รูปี รูปานิ ปสฺสตี''ติอาทิกา สตฺต วิโมกฺขา ปจฺจนีกธเมฺมหิ สุฏฺฐุ วิมุจฺจนฏฺฐน อารมฺมเณ อภิรติวเสน สุฏฺฐุ มุจฺจนฏฺฐน จ วิโมกฺขา, นิโรธสมาปตฺติ ปน จิตฺตเจตสิเกหิ วิมุตฺตฏฺฐน วิโมโกฺขฯ สมาปตฺติสมาปนฺนสมเย วิมุโตฺต โหติ, วุฏฺฐิตสมเย อวิมุโตฺต โหตีติ **สมยวิโมโกฺข**ฯ สมุเจฺฉทวิมุตฺติวเสน อจฺจนฺตวิมุตฺตตฺตา อริยมคฺคา, ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิมุตฺติวเสน อจฺจนฺตวิมุตฺตตฺตา สามญฺญผลานิ, นิสฺสรณวิมุตฺติวเสน อจฺจนฺตวิมุตฺตตฺตา นิพฺพานํ **อสมยวิโมโกฺข**ฯ ตถา **สามยิกาสามยิกวิโมกฺขา**ฯ

ปมาทํ อาคมฺม ปริหายตีติ **กุโปฺป**ฯ ตถา น ปริหายตีติ **อกุโปฺป**ฯ โลกาย สํวตฺตตีติ **โลกิโย**ฯ อริยมคฺคา โลกํ อุตฺตรนฺตีติ **โลกุตฺตรา,** สามญฺญผลานิ นิพฺพานญฺจ โลกโต อุตฺติณฺณาติ โลกุตฺตราฯ อาทิตฺตํ อโยคุฬํ มกฺขิกา วิย เตชุสฺสทํ โลกุตฺตรํ ธมฺมํ อาสวา นาลมฺพนฺตีติ **อนาสโว**ฯ **รูปปฺปฏิสญฺญุโตฺต**ติ รูปชฺฌานานิฯ **อรูปปฺปฏิสญฺญุโตฺต**ติ อรูปสมาปตฺติโยฯ ตณฺหาย อาลมฺพิโต **ปณิหิโต**ฯ อนาลมฺพิโต **อปฺปณิหิโต**ฯ มคฺคผลานิ เอการมฺมณตฺตา เอ

กนิฏฺฐตฺตา จ **เอกตฺตวิโมโกฺข,** นิพฺพานํ อทุติยตฺตา **เอกตฺตวิโมโกฺข,** อารมฺมณนานตฺตา วิปากนานตฺตา จ **นานตฺตวิโมโกฺข**ฯ

๒๑๔. **สิยา**ติ ภเวยฺย, ทส โหนฺตีติ จ เอโก โหตีติ จ ภเวยฺยาติ อโตฺถฯ ‘‘สิยา’’ติ จ เอตํ วิธิวจนํ, น ปุจฺฉาวจนํฯ **วตฺถุวเสนา**ติ นิจฺจสญฺญาทิทสวตฺถุวเสน ทส โหนฺติฯ **ปริยาเยนา**ติ วิมุจฺจนปริยาเยน เอโก โหติฯ **สิยาติ กถญฺจ สิยา**ติ ยํ วา สิยาติ วิหิตํ, ตํ กถํ สิยาติ ปุจฺฉติฯ **อนิจฺจานุปสฺสนญาณ**นฺติ สมาสปทํฯ อนิจฺจานุปสฺสนาญาณนฺติ วา ปาโฐฯ ตถา เสเสสุปิฯ **นิจฺจโต สญฺญายา**ติ นิจฺจโต ปวตฺตาย สญฺญาย, ‘‘นิจฺจ’’นฺติ ปวตฺตาย สญฺญายาติ อโตฺถฯ เอส นโย **สุขโต อตฺตโต นิมิตฺตโต สญฺญายา**ติ เอตฺถาปิฯ **นิมิตฺตโต**ติ จ นิจฺจนิมิตฺตโตฯ **นนฺทิยา สญฺญายา**ติ นนฺทิวเสน ปวตฺตาย สญฺญาย, นนฺทิสมฺปยุตฺตาย สญฺญายาติ อโตฺถฯ เอส นโย **ราคโต สมุทยโต อาทานโต ปณิธิโต อภินิเวสโต สญฺญายา**ติ เอตฺถาปิฯ ยสฺมา ปน ขยวยวิปริณามานุปสฺสนา ติโสฺส อนิจฺจานุปสฺสนาทีนํ พลวภาวาย พลวปจฺจยภูตา ภงฺคานุปสฺสนาวิเสสาฯ ภงฺคทสฺสเนน หิ อนิจฺจานุปสฺสนา พลวตี โหติฯ อนิจฺจานุปสฺสนาย จ พลวติยา ชาตาย ‘‘ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๑๕) ทุกฺขานตฺตานุปสฺสนาปิ พลวติโย โหนฺติฯ ตสฺมา อนิจฺจานุปสฺสนาทีสุ วุตฺตาสุ ตาปิ ติโสฺส วุตฺตาว โหนฺติฯ ยสฺมา จ สุญฺญตานุปสฺสนา ‘‘อภินิเวสโต สญฺญาย มุจฺจตี’’ติ วจเนเนว สาราทานาภินิเวสสโมฺมหาภินิเวสอาลยาภินิเวสสโญฺญคาภินิเวสโต สญฺญาย มุจฺจตีติ วุตฺตเมว โหติ, อภินิเวสาภาเวเนว อปฺปฏิสงฺขาโต สญฺญาย มุจฺจตีติ วุตฺตเมว โหติ, ตสฺมา อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนาทโยปญฺจปิ อนุปสฺสนา น วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ เอวํ อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ เอตา อฏฺฐ อนุปสฺสนา อวตฺวา ทเสว อนุปสฺสนา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

๒๑๕. **อนิจฺจานุปสฺสนา ยถาภูตํ ญาณ**นฺติ อนิจฺจานุปสฺสนาเยว ยถาภูตญาณํฯ อุภยมฺปิ ปจฺจตฺตวจนํฯ **ยถาภูตญาณ**นฺติ ญาณโตฺถ วุโตฺตฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **สโมฺมหา อญฺญาณา**ติ สโมฺมหภูตา อญฺญาณาฯ **มุจฺจตี**ติ วิโมกฺขโตฺถ วุโตฺตฯ

๒๑๖. **อนิจฺจานุปสฺสนา อนุตฺตรํ สีติภาวญาณ**นฺติ เอตฺถ สาสเนเยว สพฺภาวโต อุตฺตมเฏฺฐน อนุตฺตรํ, อนุตฺตรสฺส ปจฺจยตฺตา วา อนุตฺตรํ, สีติภาโว เอว ญาณํ สีติภาวญาณํฯ ตํ อนิจฺจานุปสฺสนาสงฺขาตํ อนุตฺตรํ สีติภาวญาณํฯ ‘‘ฉหิ, ภิกฺขเว, ธเมฺมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภโพฺพ อนุตฺตรํ สีติภาวํ สจฺฉิกาตุ’’นฺติ (อ. นิ. ๖.๘๕) เอตฺถ นิพฺพานํ อนุตฺตโร สีติภาโว นามฯ อิธ ปน วิปสฺสนา อนุตฺตโร สีติภาโวฯ **นิจฺจโต สนฺตาปปริฬาหทรถา มุจฺจตี**ติ เอตฺถาปิ ‘‘นิจฺจ’’นฺติ ปวตฺตกิเลสา เอว อิธ จามุตฺร จ สนฺตาปนเฏฺฐน สนฺตาโป, ปริทหนเฏฺฐน ปริฬาโห, อุณฺหเฏฺฐน ทรโถติ วุจฺจนฺติฯ

๒๑๗. **เนกฺขมฺมํ ฌายตีติ ฌาน**นฺติอาทโย เหฏฺฐา วุตฺตตฺถาฯ เนกฺขมฺมาทีนิ เจตฺถ อฏฺฐ สมาปตฺติโย จ นิเพฺพธภาคิยาเนวฯ

๒๑๘. **อนุปาทา จิตฺตสฺส วิโมโกฺข**ติ อิธ วิปสฺสนาเยวฯ ‘‘เอตทตฺถา กถา, เอตทตฺถา มนฺตนา, ยทิทํ อนุปาทา จิตฺตสฺส วิโมโกฺข’’ติ (ปริ. ๓๖๖; อ. นิ. ๓.๖๘) เอตฺถ ปน นิพฺพานํ อนุปาทา จิตฺตสฺส วิโมโกฺขฯ **กติหุปาทาเนหี**ติ กติหิ อุปาทาเนหิฯ **กตมา เอกุปาทานา**ติ กตมโต เอกุปาทานโตฯ **อิทํ เอกุปาทานา**ติ อิโต เอกโต อุปาทานโตฯ **อิท**นฺติ ปุพฺพญาณาเปกฺขํ วาฯ อุปาทานโต มุจฺจเนสุ ยสฺมา อาทิโต สงฺขารานํ อุทยพฺพยํ ปสฺสิตฺวา ปสฺสิตฺวา อนิจฺจานุปสฺสนาย วิปสฺสติ, ปจฺฉา สงฺขารานํ ภงฺคเมว ปสฺสิตฺวา อนิมิตฺตานุปสฺสนาย วิปสฺสติฯ อนิจฺจานุปสฺสนาวิเสโสเยว หิ อนิมิตฺตานุปสฺสนาฯ สงฺขารานํ อุทยพฺพยทสฺสเนน จ

ภงฺคทสฺสเนน จ อตฺตาภาโว ปากโฏ โหติฯ เตน ทิฏฺฐุปาทานสฺส จ อตฺตวาทุปาทานสฺส จ ปหานํ โหติฯ ทิฏฺฐิปฺปหาเนเนว จ ‘‘สีลพฺพเตน อตฺตา สุชฺฌตี’’ติ ทสฺสนสฺส อภาวโต สีลพฺพตุปาทานสฺส ปหานํ โหติฯ ยสฺมา จ อนตฺตานุปสฺสนาย อุชุกเมว อตฺตาภาวํ ปสฺสติ, อนตฺตานุปสฺสนาวิเสโสเยว จ สุญฺญตานุปสฺสนา, ตสฺมา อิมานิ จตฺตาริ ญาณานิ ทิฏฺฐุปาทานาทีหิ ตีหิ อุปาทาเนหิ มุจฺจนฺติฯ ทุกฺขานุปสฺสนาทีนํเยว ปน จตสฺสนฺนํ ตณฺหาย อุชุวิปจฺจนีกตฺตา อนิจฺจานุปสฺสนาทีนํ จตสฺสนฺนํ กามุปาทานโต มุจฺจนํ น วุตฺตํฯ ยสฺมา อาทิโต ทุกฺขานุปสฺสนาย ‘‘สงฺขารา ทุกฺขา’’ติ ปสฺสโต ปจฺฉา อปฺปณิหิตานุปสฺสนาย จ ‘‘สงฺขารา ทุกฺขา’’ติ ปสฺสโต สงฺขารานํ ปตฺถนา ปหียติฯ ทุกฺขานุปสฺสนาวิเสโสเยว หิ อปฺปณิหิตานุปสฺสนาฯ ยสฺมา จ สงฺขาเรสุ นิพฺพิทานุปสฺสนาย นิพฺพินฺทนฺตสฺส วิราคานุปสฺสนาย วิรชฺชนฺตสฺส สงฺขารานํ ปตฺถนา ปหียติ, ตสฺมา อิมานิ จตฺตาริ ญาณานิ กามุปาทานโต มุจฺจนฺติฯ ยสฺมา นิโรธานุปสฺสนาย กิเลเส นิโรเธติ, ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย กิเลเส ปริจฺจชติ, ตสฺมา อิมานิ เทฺว ญาณานิ จตูหิ อุปาทาเนหิ มุจฺจนฺตีติ เอวํ สภาวนานตฺเตน จ อาการนานตฺเตน จ อฏฺฐสฏฺฐิ วิโมกฺขา นิทฺทิฏฺฐาฯ

๒๑๙. อิทานิ อาทิโต อุทฺทิฏฺฐานํ ติณฺณํ วิโมกฺขานํ มุขานิ ทเสฺสตฺวา วิโมกฺขมุขปุพฺพงฺคมํ อินฺทฺริยวิเสสํ ปุคฺคลวิเสสญฺจ ทเสฺสตุกาโม **ตีณิ โข ปนิมานี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **วิโมกฺขมุขานี**ติ ติณฺณํ วิโมกฺขานํ มุขานิฯ **โลกนิยฺยานาย สํวตฺตนฺตี**ติ เตธาตุกโลกโต นิยฺยานาย นิคฺคมนาย สํวตฺตนฺติฯ **สพฺพสงฺขาเร ปริเจฺฉทปริวฏุมโต สมนุปสฺสนตายา**ติ สเพฺพสํ สงฺขารานํ อุทยพฺพยวเสน ปริเจฺฉทโต เจว ปริวฏุมโต จ สมนุปสฺสนตายฯ โลกนิยฺยานํ โหตีติ ปาฐเสโสฯ อนิจฺจานุปสฺสนา หิ อุทยโต ปุเพฺพ สงฺขารา นตฺถีติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา เตสํ คตึ สมเนฺนสมานา วยโต ปรํ น คจฺฉนฺติ, เอเตฺถว อนฺตรธายนฺตีติ ปริวฏุมโต ปริยนฺตโต สมนุปสฺสติฯ สพฺพสงฺขารา หิ อุทเยน ปุพฺพนฺตปริจฺฉินฺนา, วเยน อปรนฺตปริจฺฉินฺนาฯ **อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตายา**ติ วิปสฺสนากฺขเณปิ นิพฺพานนินฺนตาย อนิมิตฺตากาเรน อุปฏฺฐานโต อนิมิตฺตสงฺขาตาย นิพฺพานธาตุยา จิตฺตปวิสนตาย จ โลกนิยฺยานํ โหติฯ **มโนสมุเตฺตชนตายา**ติ จิตฺตสํเวชนตายฯ ทุกฺขานุปสฺสนาย หิ สงฺขาเรสุ จิตฺตํ สํวิชฺชติฯ **อปฺปณิหิตาย จ ธาตุยา**ติ วิปสฺสนากฺขเณปิ นิพฺพานนินฺนตาย อปฺปณิหิตากาเรน อุปฏฺฐานโต อปฺปณิหิตสงฺขาตาย นิพฺพานธาตุยาฯ **สพฺพธเมฺม**ติ นิพฺพานสฺส อวิปสฺสนุปคเตฺตปิ อนตฺตสภาวสพฺภาวโต ‘‘สพฺพสงฺขาเร’’ติ อวตฺวา ‘‘สพฺพธเมฺม’’ติ วุตฺตํฯ **ปรโต สมนุปสฺสนตายา**ติ ปจฺจยายตฺตตฺตา อวสตาย อวิเธยฺยตาย จ ‘‘นาหํ น มม’’นฺติ เอวํ อนตฺตโต สมนุปสฺสนตายฯ **สุญฺญตาย จ ธาตุยา**ติ วิปสฺสนากฺขเณปิ นิพฺพานนินฺนตาย สุญฺญตากาเรน อุปฏฺฐานโต สุญฺญตาสงฺขาตาย นิพฺพานธาตุยาฯ อิติ อิมานิ ตีณิ วจนานิ อนิจฺจทุกฺขานตฺตานุปสฺสนานํ วเสน วุตฺตานิฯ เตเนว ตทนนฺตรํ **อนิจฺจโต มนสิกโรโต**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ขยโต**ติ ขียนโตฯ **ภยโต**ติ สภยโตฯ **สุญฺญโต**ติ อตฺตรหิตโตฯ

อธิโมกฺขพหุลนฺติ อนิจฺจานุปสฺสนาย ‘‘ขณภงฺควเสน สงฺขารา ภิชฺชนฺตี’’ติ สทฺธาย ปฏิปนฺนสฺส ปจฺจกฺขโต ขณภงฺคทสฺสเนน ‘‘สจฺจํ วตาห ภควา’’ติ ภควติ สทฺธาย สทฺธาพหุลํ จิตฺตํ โหติฯ อถ วา ปจฺจุปฺปนฺนานํ ปเทสสงฺขารานํ อนิจฺจตํ ปสฺสิตฺวา ‘‘เอวํ อนิจฺจา อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา สเพฺพ สงฺขารา’’ติ อธิมุจฺจนโต อธิโมกฺขพหุลํ จิตฺตํ โหติฯ **ปสฺสทฺธิพหุล**นฺติ ทุกฺขานุปสฺสนาย จิตฺตโกฺขภกราย ปณิธิยา ปชหนโต จิตฺตทรถาภาเวน ปสฺสทฺธิพหุลํ จิตฺตํ โหติฯ อถ วา ทุกฺขานุปสฺสนาย สํเวคชนนโต สํวิคฺคสฺส จ โยนิโส ปทหนโต วิเกฺขปาภาเวน ปสฺสทฺธิพหุลํ จิตฺตํ โหติฯ **เวทพหุล**นฺติ อนตฺตานุปสฺสนาย พาหิรเกหิ อทิฏฺฐํ คมฺภีรํ อนตฺ

ตลกฺขณํ ปสฺสโต ญาณพหุลํ จิตฺตํ โหติฯ อถ วา ‘‘สเทวเกน โลเกน อทิฏฺฐํ อนตฺตลกฺขณํ ทิฏฺฐ’’นฺติ ตุฏฺฐสฺส ตุฏฺฐิพหุลํ จิตฺตํ โหติฯ

อธิโมกฺขพหุโล สทฺธินฺทฺริยํ ปฏิลภตีติ ปุพฺพภาเค อธิโมโกฺข พหุลํ ปวตฺตมาโน ภาวนาปาริปูริยา สทฺธินฺทฺริยํ นาม โหติ, ตํ โส ปฏิลภติ นามฯ **ปสฺสทฺธิพหุโล สมาธินฺทฺริยํ ปฏิลภตี**ติ ปุพฺพภาเค ปสฺสทฺธิพหุลสฺส ‘‘ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๗๓; อ. นิ. ๕.๒๖) วจนโต ภาวนาปาริปูริยา ปสฺสทฺธิปจฺจยา สมาธินฺทฺริยํ โหติ, ตํ โส ปฏิลภติ นามฯ **เวทพหุโล ปญฺญินฺทฺริยํ ปฏิลภตี**ติ ปุพฺพภาเค เวโท พหุลํ ปวตฺตมาโน ภาวนาปาริปูริยา ปญฺญินฺทฺริยํ นาม โหติ, ตํ โส ปฏิลภติ นามฯ

อาธิปเตยฺยํ โหตีติ ฉนฺทาทิเก อธิปติภูเตปิ สกิจฺจนิปฺผาทนวเสน อธิปติ โหติ ปธาโน โหติฯ **ภาวนายา**ติ ภุมฺมวจนํ, อุปรูปริ ภาวนตฺถาย วาฯ **ตทนฺวยา โหนฺตี**ติ ตํ อนุคามินี ตํ อนุวตฺตินี โหนฺติฯ **สหชาตปจฺจยา โหนฺตี**ติ อุปฺปชฺชมานา จ สหอุปฺปาทนภาเวน อุปการกา โหนฺติ ปกาสสฺส ปทีโป วิยฯ **อญฺญมญฺญปจฺจยา โหนฺตี**ติ อญฺญมญฺญํ อุปฺปาทนุปตฺถมฺภนภาเวน อุปการกา โหนฺติ อญฺญมญฺญูปตฺถมฺภกํ ติทณฺฑํ วิยฯ **นิสฺสยปจฺจยา โหนฺตี**ติ อธิฏฺฐานากาเรน นิสฺสยากาเรน จ อุปการกา โหนฺติ ตรุจิตฺตกมฺมานํ ปถวีปฏาทิ วิยฯ **สมฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺตี**ติ เอกวตฺถุกเอการมฺมณเอกุปฺปาทเอกนิโรธสงฺขาเตน สมฺปยุตฺตภาเวน อุปการกา โหนฺติฯ

๒๒๐. **ปฏิเวธกาเล**ติ มคฺคกฺขเณ สจฺจปฏิเวธกาเลฯ **ปญฺญินฺทฺริยํ อาธิปเตยฺยํ โหตี**ติ มคฺคกฺขเณ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา สจฺจทสฺสนกิจฺจกรณวเสน จ กิเลสปฺปหานกิจฺจกรณวเสน จ ปญฺญินฺทฺริยเมว เชฏฺฐกํ โหติฯ **ปฏิเวธายา**ติ สจฺจปฏิวิชฺฌนตฺถายฯ **เอกรสา**ติ วิมุตฺติรเสนฯ **ทสฺสนเฏฺฐนา**ติ สจฺจทสฺสนเฏฺฐนฯ **เอวํ ปฏิวิชฺฌโนฺตปิ ภาเวติ, ภาเวโนฺตปิ ปฏิวิชฺฌตี**ติ มคฺคกฺขเณ สกึเยว ภาวนาย จ ปฏิเวธสฺส จ สพฺภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ อนตฺตานุปสฺสนาย วิปสฺสนากฺขเณปิ ปญฺญินฺทฺริยเสฺสว อาธิปเตยฺยตฺตา ‘‘ปฏิเวธกาเลปี’’ติ อปิสโทฺท ปยุโตฺตฯ

๒๒๑. **อนิจฺจโต มนสิกโรโต กตมินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหตี**ติอาทิ อินฺทฺริยวิเสเสน ปุคฺคลวิเสสํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อธิมตฺต**นฺติ อธิกํฯ ตตฺถ สทฺธินฺทฺริยสมาธินฺทฺริยปญฺญินฺทฺริยานํ อธิมตฺตตา สงฺขารุเปกฺขาย เวทิตพฺพาฯ **สทฺธาวิมุโตฺต**ติ เอตฺถ อวิเสเสตฺวา วุเตฺตปิ อุปริ วิเสเสตฺวา วุตฺตตฺตา โสตาปตฺติมคฺคํ ฐเปตฺวา เสเสสุ สตฺตสุ ฐาเนสุ สทฺธาวิมุโตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ สทฺธาวิมุโตฺต สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา โหติ, น สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา สพฺพตฺถ สทฺธาวิมุโตฺตติปิ วุตฺตํ โหติฯ โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตาเยว เสเสสุ สมาธินฺทฺริยปญฺญินฺทฺริยาธิมตฺตเตฺตปิ สติ สทฺธาวิมุโตฺตเยว นาม โหตีติ วทนฺติฯ **กายสกฺขี โหตี**ติ อฏฺฐสุปิ ฐาเนสุ กายสกฺขี นาม โหติฯ **ทิฏฺฐิปฺปโตฺต โหตี**ติ สทฺธาวิมุเตฺต วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

สทฺทหโนฺต วิมุโตฺตติ สทฺธาวิมุโตฺตติ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ สทฺทหโนฺต จตูสุปิ ผลกฺขเณสุ วิมุโตฺตติ สทฺธาวิมุโตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ อุปริมคฺคตฺตยกฺขเณ สทฺธาวิมุตฺตตฺตํ อิทานิ วกฺขติฯ โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ปน สทฺธานุสาริตฺตํ ปจฺฉา วกฺขติฯ **ผุฏฺฐตฺตา สจฺฉิกโตติ กายสกฺขี**ติ สุกฺขวิปสฺสกเตฺต สติ อุปจารชฺฌานผสฺสสฺส รูปารูปชฺฌานลาภิเตฺต สติ รูปารูปชฺฌานผสฺสสฺส ผุฏฺฐตฺตา นิพฺพานํ สจฺฉิกโตติ กายสกฺขี, นามกาเยน วุตฺตปฺปกาเร ฌานผเสฺส จ นิพฺพาเน จ สกฺขีติ วุตฺตํ โหติฯ **ทิฏฺฐตฺตา**

ปโตฺตติ ทิฏฺฐิปฺปโตฺตติ โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ สมฺปยุเตฺตน ปญฺญินฺทฺริเยน ปฐมํ นิพฺพานสฺส ทิฏฺฐตฺตา ปจฺฉา โสตาปตฺติผลาทิวเสน นิพฺพานํ ปโตฺตติ ทิฏฺฐิปฺปโตฺต, ปญฺญินฺทฺริยสงฺขาตาย ทิฏฺฐิยา นิพฺพานํ ปโตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ปน ธมฺมานุสาริตฺตํ ปจฺฉา วกฺขติฯ **สทฺทหโนฺต วิมุจฺจตีติ สทฺธาวิมุโตฺต**ติ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา สกทาคามิอนาคามิอรหตฺตมคฺคกฺขเณสุ สทฺทหโนฺต วิมุจฺจตีติ สทฺธาวิมุโตฺตฯ เอตฺถ วิมุจฺจมาโนปิ อาสํสาย ภูตวจนวเสน ''วิมุโตฺต''ติ วุโตฺตฯ **ฌานผสฺสนฺ**ติ ติวิธํ ฌานผสฺสํฯ ''ฌานผสฺส''นฺติ อาทีนิ ''ทุกฺขา สงฺขารา''ติอาทีนิ จ ปฐมํ วุตฺตํ ทฺวยเมว วิเสเสตฺวา วุตฺตานิฯ **ญาตํ โหตี**ติอาทีนิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถานิฯ เอตฺถ จ ฌานลาภี ปุคฺคโล สมาธินฺทฺริยสฺส อนุกูลาย ทุกฺขานุปสฺสนาย เอว วุฏฺฐหิตฺวา มคฺคผลานิ ปาปุณาตีติ อาจริยานํ อธิปฺปาโยฯ

สิยาติ สิยุํ, ภเวยฺยุนฺติ อโตฺถฯ ''สิยา''ติ เอตํ วิธิวจนเมวฯ **ตโย ปุคฺคลา**ติ วิปสฺสนานิยเมน อินฺทฺริยนิยเมน จ วุตฺตา ตโย ปุคฺคลาฯ **วตฺถุวเสนา**ติ ตีสุ อนุปสฺสนาสุ เอเกกอินฺทฺริยวตฺถุวเสนฯ **ปริยาเยนา**ติ เตเนว ปริยาเยนฯ อิมินา วาเรน กึ ทสฺสิตํ โหติ ? เหฏฺฐา เอเกกิสฺสา อนุปสฺสนาย เอเกกสฺส อินฺทฺริยสฺส อาธิปจฺจํ เยภุยฺยวเสน วุตฺตนฺติ จ, กทาจิ ตีสุปิ อนุปสฺสนาสุ เอเกกเสฺสว อินฺทฺริยสฺส อาธิปจฺจํ โหตีติ จ ทสฺสิตํ โหติฯ อถ วา ปุพฺพภาควิปสฺสนากฺขเณ ติสฺสนฺนมฺปิ อนุปสฺสนานํ สพฺภาวโต ตาสุ ปุพฺพภาควิปสฺสนาสุ เตสํ เตสํ อินฺทฺริยานํ อาธิปจฺจํ อเปกฺขิตฺวา มคฺคผลกฺขเณสุ สทฺธาวิมุตฺตาทีนิ นามานิ โหนฺตีติฯ เอวญฺหิ วุจฺจมาเน เหฏฺฐา วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาย อุปริ จ กโต อินฺทฺริยาธิปจฺจปุคฺคลนิยโม สุกโตเยว นิจฺจโลเยว จ โหติฯ อนนฺตรวาเร **สิยา**ติ **อโญฺญเยวา**ติ เอวํ สิยาติ อโตฺถฯ เอตฺถ ปุเพฺพ วุโตฺตเยว นิยโมฯ

อิทานิ มคฺคผลวเสน ปุคฺคลวิเสสํ วิภชิตฺวา ทเสฺสตุํ **อนิจฺจโต มนสิกโรโต...เป.... โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏิลภตี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ สทฺธํ อนุสฺสรติ อนุคจฺฉติ, สทฺธาย วา นิพฺพานํ อนุสฺสรติ อนุคจฺฉตีติ **สทฺธานุสารีฯ สจฺฉิกต**นฺติ ปจฺจกฺขกตํฯ **อรหตฺต**นฺติ อรหตฺตผลํฯ ปญฺญาสงฺขาตํ ธมฺมํ อนุสฺสรติ, เตน วา ธเมฺมน นิพฺพานํ อนุสฺสรตีติ **ธมฺมานุสารี**ฯ

๒๒๒. ปุน อปเรหิ ปริยาเยหิ อินฺทฺริยตฺตยวิเสเสน ปุคฺคลวิเสสํ วเณฺณตุกาโม **เย หิ เกจี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ภาวิตา วา**ติ อตีเต ภาวยึสุ วาฯ **ภาเวนฺติ วา**ติ ปจฺจุปฺปเนฺนฯ **ภาวิสฺสนฺติ วา**ติ อนาคเตฯ **อธิคตา วา**ติอาทิ เอเกกนฺติกํ ปุริมสฺส ปุริมสฺส อตฺถวิวรณตฺถํ วุตฺตํฯ **ผสฺสิตา วา**ติ ญาณผุสนาย ผุสึสุ วาฯ **วสิปฺปตฺตา**ติ อิสฺสรภาวํ ปตฺตาฯ **ปารมิปฺปตฺตา**ติ โวสานํ ปตฺตาฯ **เวสารชฺชปฺปตฺตา**ติ วิสารทภาวํ ปตฺตาฯ สพฺพตฺถ สทฺธาวิมุตฺตาทโย เหฏฺฐา วุตฺตกฺขเณสุเยว, สติปฏฺฐานาทโย มคฺคกฺขเณเยวฯ **อฏฺฐ วิโมเกฺข**ติ ''รูปี รูปานิ ปสฺสตี''ติ อาทิเก (ปฏิ. ม. ๑.๒๐๙; ธ. ส. ๒๔๘) ปฏิสมฺภิทามคฺคปฺปตฺติยา เอว ปตฺตาฯ

ติโสฺส สิกฺขาติ อธิสีลสิกฺขา อธิจิตฺตสิกฺขา อธิปญฺญาสิกฺขา มคฺคปฺปตฺตา เอว สิกฺขมานาฯ **ทุกฺขํ ปริชานนฺตี**ติอาทีนิ มคฺคกฺขเณเยวฯ **ปริญฺญาปฏิเวธํ ปฏิวิชฺฌตี**ติ ปริญฺญาปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติ, ปริญฺญาย ปฏิวิชฺฌิตพฺพนฺติ วา ปริญฺญาปฏิเวธํฯ เอวํ เสเสสุปิฯ สพฺพธมฺมาทีหิ วิเสเสตฺวา **อภิญฺญาปฏิเวธา**ทโย วุตฺตาฯ **สจฺฉิกิริยาปฏิเวโธ** ปน มคฺคกฺขเณเยว นิพฺพานปจฺจเวกฺขณญาณสิทฺธิวเสน เวทิตโพฺพติฯ เอวมิธ ปญฺจ อริยปุคฺคลา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ, อุภโตภาควิมุโตฺต จ ปญฺญาวิมุโตฺต จาติ อิเม เทฺว อนิทฺทิฏฺฐาฯ อญฺญตฺถ (วิสุทฺธิ. ๒.๗๗๓) ปน ''โย ปน ทุกฺขโต มนสิกโรโนฺต ปสฺสทฺธิพหุโล สมาธินฺทฺริยํ ปฏิลภติ, โส สพฺพตฺถ กายสกฺขี นาม โหติ, อรูปชฺฌานํ ปน ปตฺวา อคฺคผลํ ปโตฺต อุภโตภาควิมุโตฺต

นาม โหติฯ โย ปน อนตฺตโต มนสิกโรนฺโต เวทพหุโล ปญฺญินฺทฺริยํ ปฏิลภติ, โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ธมฺมานุสารี โหติ, ฉสุ ฐาเนสุ ทิฏฺฐิปฺปตฺโต, อคฺคผเล ปญฺญาวิมุตฺโต''ติ วุตฺตํฯ เต อิธ กายสกฺขิทิฏฺฐิปฺปตฺตหิเยว สงฺคหิตาฯ อตฺถโต ปน อรูปชฺฌาเนน เจว อริยมคฺเคน จาติ อุภโตภาเคน วิมุตฺตตฺติ อุภโตภาควิมุตฺโตฯ ปชานนฺโต วิมุตฺตตฺติ ปญฺญาวิมุตฺโตตฺติฯ เอตฺตาวตา อินฺทฺริยปุคฺคลวิเสสา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติฯ

๒๒๓-๒๒๖. อิทานิ วิโมกฺขปุพฺพงฺคมเมว วิโมกฺขวิเสสํ ปุคฺคลวิเสสญฺจ ทเสฺสตุกาโม **อนิจฺจโต มนสิกโรโต**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **เทฺว วิโมกฺขา**ติ อปฺปณิหิตสุญฺญตวิโมกฺขาฯ อนิจฺจานุปสฺสนาคมนวเสน หิ อนิมิตฺตวิโมโกฺขติ ลทฺธนาโม มโคฺค ราคโทสโมหปณิธีนํ อภาวา สคุณโต จ เตสํเยว ปณิธีนํ อภาวา อปฺปณิหิตนฺติ ลทฺธนามํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กโรตีติ อารมฺมณโต จ อปฺปณิหิตวิโมโกฺขติ นามมฺปิ ลภติฯ ตถา ราคโทสโมเหหิ สุญฺญตฺตา สคุณโต จ ราคาทีหิเยว สุญฺญตฺตา สุญฺญตนฺติ ลทฺธนามํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กโรตีติ อารมฺมณโต จ สุญฺญตวิโมโกฺขติ นามมฺปิ ลภติฯ ตสฺมา เต เทฺว วิโมกฺขา อนิมิตฺตวิโมกฺขนฺวยา นาม โหนฺติฯ อนิมิตฺตมคฺคโต อนเญฺญปิ อฏฺฐนฺนํ มคฺคงฺคานํ เอเกกสฺส มคฺคงฺคสฺส วเสน สหชาตาทิปจฺจยา จ โหนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ ปุน **เทฺว วิโมกฺขา**ติ สุญฺญตานิมิตฺตวิโมกฺขาฯ ทุกฺขานุปสฺสนาคมนวเสน หิ อปฺปณิหิตวิโมโกฺขติ ลทฺธนาโม มโคฺค รูปนิมิตฺตาทีนํ ราคนิมิตฺตาทีนํ นิจฺจนิมิตฺตาทีนญฺจ อภาวา สคุณโต จ เตสํเยว นิมิตฺตานํ อภาวา อนิมิตฺตสงฺขาตํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กโรตีติ อารมฺมณโต จ อนิมิตฺตวิโมโกฺขติ นามมฺปิ ลภติฯ เสสํ วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพํฯ ปุน **เทฺว วิโมกฺขา**ติ อนิมิตฺตอปฺปณิหิตวิโมกฺขาฯ โยชนา ปเนตฺถ วุตฺตนยา เอวฯ

ปฏิเวธกาเลติ อินฺทฺริยานํ วุตฺตกฺกเมเนว วุตฺตํฯ มคฺคกฺขณํ ปน มุญฺจิตฺวา วิปสฺสนากฺขเณ วิโมโกฺข นาม นตฺถิ ฯ ปฐมํ วุโตฺตเยว ปน มคฺควิโมโกฺข ''ปฏิเวธกาเล''ติ วจเนน วิเสเสตฺวา ทสฺสิโตฯ ''โย จายํ ปุคฺคโล สทฺธาวิมุโตฺต''ติอาทิกา เทฺว วารา จ ''อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต โสตาปตฺติมคฺคํ ปฏิลภตี''ติอาทิโก วาโร จ สงฺขิโตฺต, วิโมกฺขวเสน ปน โยเชตฺวา วิตฺถารโต เวทิตโพฺพฯ **เย หิ เกจิ เนกฺขมฺมน**ฺติอาทิโก วาโร วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพติฯ เอตฺตาวตา วิโมกฺขปุคฺคลวิเสสา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺตีติฯ

๒๒๗. ปุน วิโมกฺขมุขานิ จ วิโมเกฺข จ อเนกธา นิทฺทิสิตุกาโม **อนิจฺจโต มนสิกโรนฺโต**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ยถาภูตน**ฺติ ยถาสภาเวนฯ **ชานาตี**ติ ญาเณน ชานาติฯ **ปสฺสตี**ติ เตเนว ญาเณน จกฺขุนา วิย ปสฺสติฯ **ตทนฺวเยนา**ติ ตทนุคมเนน, ตสฺส ปจฺจกฺขโต ญาเณน ทิฏฺฐสฺส อนุคมเนนาติ อโตฺถฯ **กงฺขา ปหียตี**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจานิจฺจกงฺขา, อิตราหิ อิตรกงฺขาฯ **นิมิตฺตน**ฺติ สนฺตติฆนวินิโพฺภเคน นิจฺจสญฺญาย ปหีนตฺตา อารมฺมณภูตํ สงฺขารนิมิตฺตํ ยถาภูตํ ชานาติฯ **เตน วุจฺจติ สมฺมาทสฺสนน**ฺติ เตน ยถาภูตชานเนน ตํ ญาณํ ''สมฺมาทสฺสน''นฺติ วุจฺจติฯ **ปวตฺตน**ฺติ ทุกฺขปฺปตฺตากาเร สุขสญฺญํ อุคฺฆาเฏตฺวา สุขสญฺญาย ปหาเนน ปณิธิสงฺขาตาย ตณฺหาย ปหีนตฺตา สุขสมฺมตมฺปิ วิปากปวตฺตํ ยถาภูตํ ชานาติฯ **นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจา**ติ นานาธาตุมนสิการสมฺภเวน สมูหฆนวินิโพฺภเคน อุภยถาปิ อตฺตสญฺญาย ปหีนตฺตา สงฺขารนิมิตฺตญฺจ วิปากปวตฺตญฺจ ยถาภูตํ ชานาติฯ **ยญฺจ ยถาภูตํ ญาณน**ฺติอาทิตฺตยํ อิทานิ วุตฺตเมว, น อญฺญํฯ **ภยโต อุปฏฺฐาตี**ติ นิจฺจสุขอตฺตาภาวทสฺสนโต ยถากฺกมํ ตํ ตํ ภยโต อุปฏฺฐาติฯ **ยา จ ภยตุปฏฺฐาเน ปญฺญา**ติอาทินา ''อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณํ ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ ภยตุปฏฺฐานญาณํ อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อนุโลม

ญาณ''นฺติ วุตฺตสุ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิสงฺขาเตสุ นวสุ วิปสฺสนาญาเณสุ ภยตุปฏฺฐาน สมฺพเนฺธน อวตฺถาเภเทน ภินฺนานิ เอกฏฺฐานิ ตีณิ ญาณานิ วุตฺตานิ, น เสสานิฯ

ปุน ตีสุ อนุปสฺสนาสุ อเนฺต ฐิตาย อนนฺตราย อนตฺตานุปสฺสนาย สมฺพเนฺธน ตาย สห สุญฺญตานุปสฺสนาย เอกฏฺฐตํ ทเสฺสตุํ **ยา จ อนตฺตานุปสฺสนา ยา จ สุญฺญตานุปสฺสนา**ติ อาทิมาหฯ อิมานิ หิ เทฺว ญาณานิ อตฺถโต เอกเมว, อวตฺถาเภเทน ปน ภินฺนานิฯ ยถา จ อิมานิ, ตถา อนิจฺจานุปสฺสนา จ อนิมิตฺตานุปสฺสนา จ อตฺถโต เอกเมว ญาณํ, ทุกฺขานุปสฺสนา จ อปฺปณิหิตานุปสฺสนา จ อตฺถโต เอกเมว ญาณํ, เกวลํ อวตฺถาเภเทเนว ภินฺนานิฯ อนตฺตานุปสฺสนาสุญฺญตานุปสฺสนานญฺจ เอกฏฺฐตาย วุตฺตาย เตสํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนมฺปิ ญาณานํ เอกลกฺขณตฺตา เอกฏฺฐตา วุตฺตาว โหตีติฯ **นิมิตฺตํ ปฏิสงฺขา ญาณํ อุปฺปชฺชตี**ติ ''สงฺขารนิมิตฺตํ อทฺธุวํ ตาวกาลิก''นฺติ อนิจฺจลกฺขณวเสน ชานิตฺวา ญาณํ อุปฺปชฺชติฯ กามญฺจ น ปฐมํ ชานิตฺวา ปจฺฉา ญาณํ อุปฺปชฺชติ, โวหารวเสน ปน ''มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณ''นฺติอาทีนิ (สํ. นิ. ๔.๖๐; ม. นิ. ๑.๔๐๐; ๓.๔๒๑) วิย เอวํ วุจฺจติฯ สทฺทสตฺถวิทูปิ จ ''อาทิจฺจํ ปาปุณิตฺวา ตโม วิคจฺฉตี''ติอาทีสุ วิย สมานกาเลปิ อิมํ ปทํ อิจฺฉนฺติฯ เอกตฺตเนยน วา ปุริมญฺจ ปจฺฉิมญฺจ เอกํ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อิมินา นเยน อิตรสฺมิมฺปิ ปททฺวเย อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **มุญฺจิตุกมฺยตา**ทีนํ ติณฺณํ ญาณานํ เอกฏฺฐตา เหฏฺฐา วุตฺตนยา เอวฯ

นิมิตฺตา จิตฺตํ วุฏฺฐาตีติ สงฺขารนิมิเตฺต โทสทสฺสเนน ตตฺถ อนลฺลีนตาย สงฺขารนิมิตฺตา จิตฺตํ วุฏฺฐาติ นามฯ **อนิมิเตฺต จิตฺตํ ปกฺขนฺทตี**ติ สงฺขารนิมิตฺตปฏิปเกฺขน อนิมิตฺตสงฺขาเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย จิตฺตํ ปวิสติฯ เสสานุปสฺสนาทฺวเยปิ อิมินา นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **นิโรเธ นิพฺพานธาตุยา**ติ อิธ วุเตฺตเนว ปฐมานุปสฺสนาทฺวยมฺปิ วุตฺตเมว โหติฯ นิโรเธติปิ ปาโฐฯ **พหิทฺธาวุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา**ติ วุฏฺฐานสมฺพเนฺธน โคตฺรภุญาณํ วุตฺตํฯ **โคตฺรภู ธมฺมา**ติ โคตฺรภุญาณเมวฯ อิตรถา หิ เอกฏฺฐตา น ยุชฺชติฯ ''อสงฺขตา ธมฺมา, อปฺปจฺจยา ธมฺมา''ติอาทีสุ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๗, ๘) วิย วา จตุมคฺควเสน วา พหุวจนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยสฺมา วิโมโกฺขติ มโคฺค, มโคฺค จ ทุภโตวุฏฺฐาโน, ตสฺมา เตน สมฺพเนฺธน **ยา จ ทุภโตวุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา**ติอาทิ วุตฺตํฯ

๒๒๘. ปุน วิโมกฺขานํ นานากฺขณานํ เอกกฺขณปริยายํ ทเสฺสตุกาโม **กติหากาเรหี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อาธิปเตยฺยเฏฺฐนา**ติ เชฏฺฐกเฏฺฐนฯ **อธิฏฺฐานเฏฺฐนา**ติ ปติฏฺฐานเฏฺฐนฯ **อภินีหารเฏฺฐนา**ติ วิปสฺสนาวีถิโต นีหรณเฏฺฐนฯ **นิยฺยานเฏฺฐนา**ติ นิพฺพานุปคมนเฏฺฐนฯ **อนิจฺจโต มนสิกโรโต**ติ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนากฺขเณเยว ฯ **อนิมิโตฺต วิโมโกฺข**ติ มคฺคกฺขเณเยวฯ เอส นโย เสเสสุฯ **จิตฺตํ อธิฏฺฐาตี**ติ จิตฺตํ อธิกํ กตฺวา ฐาติ, จิตฺตํ ปติฏฺฐาเปตีติ อธิปฺปาโยฯ **จิตฺตํ อภินีหรตี**ติ วิปสฺสนาวีถิโต จิตฺตํ นีหรติฯ **นิโรธํ นิพฺพานํ นิยฺยาตี**ติ นิโรธสงฺขาตํ นิพฺพานํ อุปคจฺฉตีติ เอวํ อาการนานตฺตโต จตุธา นานากฺขณตา ทสฺสิตาฯ

เอกกฺขณตาย **สโมธานเฏฺฐนา**ติ เอกชฺฌํ สโมสรณเฏฺฐนฯ **อธิคมนเฏฺฐนา**ติ วินฺทนเฏฺฐนฯ **ปฏิลาภเฏฺฐนา**ติ ปาปุณนเฏฺฐนฯ **ปฏิเวธเฏฺฐนา**ติ ญาเณน ปฏิวิชฺฌนเฏฺฐนฯ **สจฺฉิกิริยเฏฺฐนา**ติ ปจฺจกฺขกรณเฏฺฐนฯ **ผสฺสนเฏฺฐนา**ติ ญาณผุสนาย ผุสนเฏฺฐนฯ **อภิสมยเฏฺฐนา**ติ อภิมุขํ สมาคมนเฏฺฐนฯ เอตฺถ ''สโมธานเฏฺฐนา''ติ มูลปทํ, เสสานิ อธิคมเววจนานิฯ ตสฺมาเยว หิ สเพฺพสํ เอกโต วิสฺสชฺชนํ กตํฯ **นิมิตฺตา มุจฺจตี**ติ นิจฺจนิมิตฺตโต มุจฺจติฯ อิมินา วิโมกฺขโฏฺฐ วุโตฺตฯ **ยโต มุจฺจตี**ติ ยโต นิมิตฺตโต มุจฺจติฯ **ตตฺถ น ปณิทหตี**ติ

ตสฺมึ นิมิตฺเต ปตฺถนํ น กโรติฯ **ยตฺถ น ปณิทหตี**ติ ยสฺมึ นิมิตฺเต น ปณิทหติฯ **เตน สุโญฺญ**ติ เตน นิมิตฺเตน สุโญฺญฯ **เยน สุโญฺญ**ติ เยน นิมิตฺเตน สุโญฺญฯ **เตน นิมิตฺเตน อนิมิโตฺต**ติ อิมินา อนิมิตฺตโฎฺฐ วุโตฺตฯ

ปณิธิยา มุจฺจตีติ ปณิธิโต มุจฺจติฯ ‘‘ปณิธิ มุจฺจตี’’ติ ปาโฐ นิสฺสกฺกโตฺถเยวฯ อิมินา วิโมกฺขโฎฺฐ วุโตฺตฯ **ยตฺถ น ปณิทหตี**ติ ยสฺมึ ทุเกฺข น ปณิทหติฯ **เตน สุโญฺญ**ติ เตน ทุเกฺขน สุโญฺญฯ **เยน สุโญฺญ**ติ เยน ทุกฺขนิมิเตฺตน สุโญฺญฯ **เยน นิมิเตฺตนา**ติ เยน ทุกฺขนิมิเตฺตนฯ **ตตฺถ น ปณิทหตี**ติ อิมินา อปฺปณิหิตโฎฺฐ วุโตฺตฯ **อภินิเวสา มุจฺจตี**ติ อิมินา วิโมกฺขโฎฺฐ วุโตฺตฯ **เยน สุโญฺญ**ติ เยน อภินิเวสนิมิเตฺตน สุโญฺญฯ **เยน นิมิเตฺตนา**ติ เยน อภินิเวสนิมิเตฺตนฯ **ยตฺถ น ปณิทหติ, เตน สุโญฺญ**ติ ยสฺมึ อภินิเวสนิมิเตฺต น ปณิทหติ, เตน อภินิเวสนิมิเตฺตน สุโญฺญฯ อิมินา สุญฺญตโฎฺฐ วุโตฺตฯ

๒๒๙. ปุน อฎฺฐวิโมกฺขาทีนิ นิทฺทิสิตุกาโม **อตฺถิ วิโมโกฺข**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **นิจฺจโต อภินิเวสา**ติอาทีนิ สญฺญาวิโมเกฺข วุตฺตนเยน เวทิตพฺพานิฯ **สพฺพาภินิเวเสหี**ติ วุตฺตปฺปการเรหิ อภินิเวเสหิฯ อิติ อภินิเวสมุจฺจนวเสน สุญฺญตวิโมกฺขา นาม ชาตา, เตเยว นิจฺจาทินิมิตฺตมุจฺจนวเสน อนิมิตฺตวิโมกฺขา, นิจฺจนฺติอาทิปณิธีหิ มุจฺจนวเสน อปฺปณิหิตวิโมกฺขาฯ เอตฺถ จ **ปณิธิ มุจฺจตี**ติ สพฺพตฺถ นิสฺสกฺกโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ปณิธิยา มุจฺจตีติ วา ปาโฐฯ ‘‘สพฺพปณิธีหิ มุจฺจตี’’ติ เจตฺถ สาธกํฯ เอวํ ติโสฺส อนุปสฺสนา ตทงฺควิโมกฺขตฺตา จ สมุเจฺฉทวิโมกฺขสฺส ปจฺจยตฺตา จ ปริยาเยน วิโมกฺขาติ วุตฺตาฯ

๒๓๐. **ตตฺถ ชาตา**ติ อนนฺตเร วิปสฺสนาวิโมเกฺขปิ สติ อิมิสฺสา กถาย มคฺควิโมกฺขาธิการตฺตา ตสฺมึ มคฺควิโมเกฺข ชาตาติ วุตฺตํ โหติฯ **อนวชฺชกุสลา**ติ ราคาทิวชฺชวิรหิตา กุสลาฯ วิเจฺฉทํ กตฺวา วา ปาโฐฯ **โพธิปกฺขิยา ธมฺมา**ติ ‘‘จตฺตาโร สติปฎฺฐานา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, จตฺตาโร อิทฺธิปาทา, ปญฺจินฺทฺริยานิ, ปญฺจ พลานิ, สตฺต โพชฺฌงฺคา , อริโย อฎฺฐงฺคิโก มโคฺค’’ติ (ม. นิ. ๓.๓๕, ๔๓; จูฬนิ. เมตฺตคูมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๒๒; มิ. ป. ๕.๔.๑) วุตฺตา สตฺตตึส โพธิปกฺขิยธมฺมาฯ **อิทํ มุขนฺ**ติ อิทํ วุตฺตปฺปการํ ธมฺมชาตํ อารมฺมณโต นิพฺพานปเวสาย มุขตฺตา มุขํ นามาติ วุตฺตํ โหติฯ **เตสํ ธมฺมานนฺ**ติ เตสํ โพธิปกฺขิยานํ ธมฺมานํฯ **อิทํ วิโมกฺขมุขนฺ**ติ นิพฺพานํ วิกฺขมฺภนตทงฺคสมุเจฺฉทปฎิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณวิโมเกฺขสุ นิสฺสรณวิโมโกฺขว, ‘‘ยาวตา, ภิกฺขเว , ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายตี’’ติ (อิติวุ. ๙๐; อ. นิ. ๔.๓๔) วุตฺตตฺตา อุตฺตมเฎฺฐน มุขญฺจาติ วิโมกฺขมุขํฯ วิโมกฺขญฺจ ตํ มุขญฺจ วิโมกฺขมุขนฺติ กมฺมธารยสมาสวเสน อยเมว อโตฺถ วุโตฺตฯ **วิโมกฺขญฺจา**ติ เอตฺถ ลิงฺควิปลฺลาโส กโตฯ **ตีณิ อกุสลมูลานี**ติ โลภโทสโมหาฯ **ตีณิ ทุจฺจริตานี**ติ กายวจีมโนทุจฺจริตานิฯ **สเพฺพปิ อกุสลา ธมฺมา**ติ อกุสลมูเลหิ สมฺปยุตฺตา ทุจฺจริเตหิ สมฺปยุตฺตา จ อสมฺปยุตฺตา จ เสวิตพฺพโทมนสฺสาทีนิ ฐเปตฺวา สเพฺพปิ อกุสลา ธมฺมาฯ **กุสลมูลสุจริตานิ** วุตฺตปฎิปเกฺขน เวทิตพฺพานิฯ **สเพฺพปิ กุสลา ธมฺมา**ติ วุตฺตนเยเนว สมฺปยุตฺตา อสมฺปยุตฺตา จ วิโมกฺขสฺส อุปนิสฺสยภูตา สเพฺพปิ กุสลา ธมฺมาฯ วิวฎฺฎกถา เหฎฺฐา วุตฺตาฯ วิโมกฺขวิวฎฺฎสมฺพเนฺธน ปเนตฺถ เสสวิวฎฺฎาปิ วุตฺตาฯ **อาเสวนา**ติ อาทิโต เสวนาฯ **ภาวนา**ติ ตเสฺสว วฑฺฒนาฯ **พหุลีกมฺมนฺ**ติ ตเสฺสว วสิปฺปตฺติยา ปุนปฺปุนํ กรณํฯ มคฺคสฺส ปน เอกกฺขเณเยว กิจฺจสาธนวเสน อาเสวนาทีนิ เวทิตพฺพานิฯ **ปฎิลาโภ วา วิปาโก วา**ติอาทีนิ เหฎฺฐา วุตฺตตฺถาเนวาติฯ

วิโมกฺขนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺค-อฏฺฐกถาย

วิโมกฺขกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖. คติกถา

คติกถาวณฺณนา

๒๓๑. อิทานิ ตสฺสา วิโมกฺขุปฺปตฺติยา เหตุภูตํ เหตุสมฺปตฺตึ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย คติกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ทุเหตุกปฏิสนฺธิกสฺสาปิ หิ ‘‘นตฺถิ ฌานํ อปญฺญสฺสา’’ติ (ธ. ป. ๓๗๒) วจนโต ฌานมฺปิ น อุปฺปชฺชติ, กึ ปน วิโมโกฺขฯ ตตฺถ **คติสมฺปตฺติยา**ติ นิรยติรจฺฉานโยนิเปตฺติวิสยมนุสฺสเทวสงฺขาตาสุ ปญฺจสุ คตีสุ มนุสฺสเทวสงฺขาตาย คติสมฺปตฺติยาฯ เอเตน ปุริมา ติโสฺส คติวิปตฺติโย ปฏิกฺขิปติฯ คติยา สมฺปตฺติ คติสมฺปตฺติ, สุคตีติ วุตฺตํ โหติฯ **คตี**ติ จ สโหกาสา ขนฺธาฯ ปญฺจสุ จ คตีสุ เปตฺติวิสยคฺคหเณเนว อสุรกาโยปิ คหิโตฯ **เทวา**ติ ฉ กามาวจรเทวา พฺรหฺมาโน จฯ เทวคฺคหเณน อสุราปิ สงฺคหิตาฯ **ญาณสมฺปยุเตฺต**ติ ญาณสมฺปยุตฺตปฏิสนฺธิกฺขเณฯ ขโณปิ หิ ญาณสมฺปยุตฺตโยเคน เตเนว โวหาเรน วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ **กตินํ เหตูน**นฺติ อโลภาโทสาโมหเหตูสุ กตินํ เหตูนํฯ **อุปฺปตฺตี**ติ อุปฺปชฺชนํ, นิพฺพตฺตีติ อโตฺถฯ

ยสฺมา ปน สุทฺทกุลชาตาปิ ติเหตุกา โหนฺติ, ตสฺมา เต สนฺธาย ปฐมปุจฺฉาฯ ยสฺมา จ เยภุเยฺยน มหาปุญฺญา ตีสุ มหาสาลกุเลสุ ชายนฺติ, ตสฺมา เตสํ ติณฺณํ กุลานํ วเสน ติโสฺส ปุจฺฉาฯ ปาโฐ ปน สงฺขิโตฺตฯ มหตี สาลา เอเตสนฺติ มหาสาลา, มหาฆรา มหาวิภวาติ อโตฺถฯ อถ วา มหา สาโร เอเตสนฺติ มหาสาราติ วตฺตเพฺพ ร-การสฺส ล-การํ กตฺวา ‘‘มหาสาลา’’ติ วุตฺตํฯ ขตฺติยา มหาสาลา, ขตฺติเยสุ วา มหาสาลาติ **ขตฺติยมหาสาลา**ฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ ตตฺถ ยสฺส ขตฺติยสฺส เคเห ปจฺฉิมเนฺตน โกฏิสตํ ธนํ นิธานคตํ โหติ, กหาปณานญฺจ วีสติ อมฺพณานิ ทิวสํ วลเญฺช นิกฺขมนฺติ, อยํ **ขตฺติยมหาสาโล** นามฯ ยสฺส พฺราหฺมณสฺส เคเห ปจฺฉิมเนฺตน อสีติโกฏิธนํ นิธานคตํ โหติ, กหาปณานญฺจ ทส อมฺพณานิ ทิวสํ วลเญฺช นิกฺขมนฺติ, อยํ **พฺราหฺมณมหาสาโล** นามฯ ยสฺส คหปติสฺส เคเห ปจฺฉิมเนฺตน จตฺตาลีสโกฏิธนํ นิธานคตํ โหติ, กหาปณานญฺจ ปญฺจ อมฺพณานิ ทิวสํ วลเญฺช นิกฺขมนฺติ, อยํ **คหปติมหาสาโล** นามฯ

รูปาวจรานํ อรูปาวจรานญฺจ เอกนฺตติเหตุกตฺตา ‘‘ญาณสมฺปยุเตฺต’’ติ น วุตฺตํ, มนุเสฺสสุ ปน ทุเหตุกาเหตุกานญฺจ สพฺภาวโต, กามาวจเรสุ เทเวสุ ทุเหตุกานญฺจ สพฺภาวโต เสเสสุ ‘‘ญาณสมฺปยุเตฺต’’ติ วุตฺตํฯ เอตฺถ จ กามาวจรเทวา ปญฺจกามคุณรติยา กีฬนฺติ, สรีรชุติยา จ โชตนฺตีติ **เทวา,** รูปาวจรพฺรหฺมาโน ฌานรติยา กีฬนฺติ , สรีรชุติยา จ โชตนฺตีติ เทวา, อรูปาวจรพฺรหฺมาโน ฌานรติยา กีฬนฺติ, ญาณชุติยา จ โชตนฺตีติ เทวาฯ

๒๓๒. **กุสลกมฺมสฺส ชวนกฺขเณ**ติ อตีตชาติยา อิธ ติเหตุกปฏิสนฺธิชนกสฺส ติเหตุกกามาวจรกุสลกมฺมสฺส จ ชวนวีถิยํ ปุนปฺปุนํ อุปฺปตฺติวเสน สตฺตวารํ ชวนกฺขเณ, ปวตฺตนกาเลติ อโตฺถฯ **ตโย เหตู กุสลา**ติ อโลโภ กุสลเหตุ อโทโส กุสลเหตุ อโมโห กุสลเหตุฯ **ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนายา**ติ ตสฺมึ วุตฺตกฺขเณเยว ชาตาย กุสลเจตนายฯ **สหชาตปจฺจยา โหนฺตี**ติ อุปฺปชฺชมานา จ สหอุปฺปาทนภาเวน อุปการกา โหนฺติฯ **เตน วุจฺจตี**ติ เตน สหชาตปจฺจยภาเวเนว วุจฺจติฯ **กุสลมูลปจฺจยาปิ สงฺขารา**ติ เอกจิตฺตกฺขณิกปจฺจยาการนเยน วุตฺตํฯ ‘‘สงฺขารา’’ติ จ พหุวจเนน ตตฺถ สงฺขารกฺขนฺธสงฺคหิตา สเพฺพ เจตสิกา คหิตาติ เวทิตพฺพํฯ อปิสเทฺทน สงฺขารปจฺจยาปิ กุสลมูลานีติปิ วุตฺตํ โหติฯ

นิกนฺติกฺขเณติ อตฺตโน วิปากํ ทาตุํ ปจฺจุปฏฺฐิตกมฺม วา ตถา ปจฺจุปฏฺฐิตกมฺมน อุปฏฺฐาปิเต กมฺมนิมิตฺต วา คตินิมิตฺต วา อุปฺปชฺชมานานํ นิกนฺติกฺขเณฯ **นิกนฺตี**ติ นิกามนา ปตฺถนาฯ อาสนฺนมรณสฺส หิ โมเหน อากุลจิตฺตตฺตา อวีจิชาลายปิ นิกนฺติ อุปฺปชฺชติ, กึ ปน เสเสสุ นิมิตฺเตสุฯ **เทฺว เหตู**ติ โลโภ อกุสลเหตุ โมโห อกุสลเหตุฯ ภวนิกนฺติ ปน ปฏิสนฺธิอนนฺตรํ ปวตฺตภวงฺควีถิโต วุฏฺฐิตมตฺตเสฺสว อตฺตโน ขนฺธสนฺตานํ อารพฺภ สเพฺพสมฺปิ อุปฺปชฺชติฯ ‘‘ยสฺส วา ปน ยตฺถ อกุสลา ธมฺมา น อุปฺปชฺชิตฺถ, ตสฺส ตตฺถ กุสลา ธมฺมา น อุปฺปชฺชิตฺถาติ อามนฺตา’’ติ เอวมาทิ อิทเมว สนฺธาย วุตฺตํฯ **ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนายา**ติ อกุสลเจตนายฯ

ปฏิสนฺธิกฺขเณติ เตน กมฺมุน คหิตปฏิสนฺธิกฺขเณฯ **ตโย เหตู**ติ อโลโภ อพฺยากตเหตุ อโทโส อพฺยากตเหตุ อโมโห อพฺยากตเหตุฯ **ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนายา**ติ วิปากาพฺยากตเจตนายฯ **นามรูปปจฺจยาปิ วิญฺญาณ**นฺติ เอตฺถ ตสฺมึ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ตโย วิปากเหตู เสสเจตสิกา จ นามํ, หทยวตฺถุ รูปํฯ ตโต นามรูปปจฺจยโตปิ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ ปวตฺตติฯ **วิญฺญาณปจฺจยาปิ นามรูป**นฺติ เอตฺถาปิ นามํ วุตฺตปฺปการเมว, รูปํ ปน อิธ สเหตุกมนุสฺสปฏิสนฺธิยา อธิเปฺปตตฺตา คพฺภเสยฺยกานํ วตฺถุทสกํ กายทสกํ ภาวทสกนฺติ สมตึส รูปานิ, สํเสทชานํ โอปปาติกานญฺจ ปริปุณฺณายตนานํ จกฺขุทสกํ โสตทสกํ ฆานทสกํ ชิวฺหาทสกญฺจาติ สมสตฺตติ รูปานิฯ ตํ วุตฺตปฺปการํ นามรูปํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณปจฺจยา ปวตฺตติฯ

ปญฺจกฺขนฺธาติ เอตฺถ ปฏิสนฺธิจิตฺเตน ปฏิสนฺธิกฺขเณ ลพฺภมานานิ รูปานิ รูปกฺขนฺโธ, สหชาตา เวทนา เวทนากฺขนฺโธ, สญฺญา สญฺญากฺขนฺโธ, เสสเจตสิกา สงฺขารกฺขนฺโธ, ปฏิสนฺธิจิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธฯ **สหชาตปจฺจยา โหนฺตี**ติ จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา อญฺญมญฺญํ สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, รูปกฺขเนฺธ จตฺตาโร มหาภูตา อญฺญมญฺญํ สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, อรูปิโน ขนฺธา จ หทยรูปญฺจ อญฺญมญฺญํ สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, มหาภูตาปิ อุปาทารูปานํ สหชาตปจฺจยา โหนฺติฯ **อญฺญมญฺญปจฺจยา โหนฺตี**ติ อญฺญมญฺญํ อุปฺปาทนุปตฺถมฺภนภาเวน อุปการกา โหนฺติ, จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา จ อญฺญมญฺญปจฺจยา โหนฺติ, จตฺตาโร มหาภูตา อญฺญมญฺญปจฺจยา โหนฺติฯ **นิสฺสยปจฺจยา โหนฺตี**ติ อธิฏฺฐานากาเรน นิสฺสยากาเรน จ อุปการกา โหนฺติ, จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา จ อญฺญมญฺญํ นิสฺสยปจฺจยา โหนฺตีติ สหชาตา วิยวิตฺถาเรตพฺพาฯ **วิปฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺตี**ติ เอกวตฺถุกาทิภาวานุปคมเนน วิปฺปยุตฺตภาเวน อุปการกา โหนฺติ, อรูปิโน ขนฺธา ปฏิสนฺธิรูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺติ, หทยรูปํ อรูปีนํ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย โหติฯ ‘‘ปญฺจกฺขนฺธา’’ติ เหตฺถ เอวํ ยถาลาภวเสน วุตฺตํฯ

จตฺตาโร มหาภูตาติ เอตฺถ ตโย ปจฺจยา ปฐมํ วุตฺตาเยวฯ **ตโย ชีวิตสงฺขารา**ติ อายุ จ อุสฺมา จ วิญฺญาณญฺจฯ **อายู**ติ รูปชีวิตินฺทฺริยํ อรูปชีวิตินฺทฺริยญฺจฯ **อุสฺมา**ติ เตโชธาตุฯ **วิญฺญาณ**นฺติ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํฯ เอตานิ หิ อุปรูปริ ชีวิตสงฺขารํ สงฺขโรนฺติ ปวเตฺตนฺตีติ ชีวิตสงฺขาราฯ **สหชาตปจฺจยา โหนฺตี**ติ อรูปชีวิตินฺทฺริยํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณญฺจ สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานญฺจ หทยรูปสฺส จ อญฺญมญฺญสหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตโชธาตุ ติณฺณํ มหาภูตานํ อญฺญมญฺญสหชาตปจฺจโย โหติ, อุปาทารูปานํ สหชาตปจฺจโยว, รูปชีวิตินฺทฺริยํ สหชาตรูปานํ ปริยาเยน สหชาตปจฺจโย โหตีติ เวทิตพฺพํฯ **อญฺญมญฺญปจฺจยา โหนฺติ, นิสฺสยปจฺจยา โหนฺตี**ติ ทฺวยํ อรูปชีวิตินฺทฺริยํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณญฺจ สมฺปยุตฺตขนฺธานํ อญฺญมญฺญปจฺจยา โหนฺติฯ อญฺญมญฺญนิสฺสยปจฺจยา โหนฺตีติ วุตฺตนเยเนว โยเชตฺวา เวทิตพฺพํฯ **วิปฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺตี**ติ อรูปชีวิตินฺทฺริยํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณญฺจ ปฏิสนฺธิรูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺติฯ รูปชีวิตินฺทฺริยํ ปน อญฺญมญฺญนิสฺสยวิปฺปยุตฺตปจฺจยเตฺต น ยุชฺชติฯ ตสฺมา ‘‘ตโย ชี

วิตสงฺขารา’’ติ ยถาลาภวเสน วุตฺตํฯ นามญฺจ รูปญฺจ วุตฺตนเยเนว จตุปจฺจยเตฺต โยเชตพฺพํฯ **จุทฺทส ธมฺมา**ติ ปญฺจกฺขนฺธา, จตฺตาโร มหาภูตา, ตโย ชีวิตสงฺขารา, นามญฺจ รูปญฺจาติ เอวํ คณนาวเสน จุทฺทส ธมฺมาฯ เตสญฺจ อุปริ อเญฺญสญฺจ สหชาตาทิปจฺจยภาโว วุตฺตนโย เอวฯ **สมฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺตี**ติ ปุน เอกวตฺถุกเอการมฺมณเอกุปฺปาทเอกนิโรธสงฺขาเตน สมฺปยุตฺตภาเวน อุปการกา โหนฺติฯ

ปญฺจินฺทฺริยานีติ สทฺธินฺทฺริยาทีนิฯ **นามญฺจา**ติ อิธ เวทนาทโย ตโย ขนฺธาฯ **วิญฺญาณญฺจา**ติ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํฯ ปุน **จุทฺทส ธมฺมา**ติ จตฺตาโร ขนฺธา, ปญฺจินฺทฺริยานิ, ตโย เหตู, นามญฺจ วิญฺญาณญฺจาติ เอวํ คณนาวเสน จุทฺทส ธมฺมาฯ **อฎฺฐวีสติ ธมฺมา**ติ ปุริมา จ จุทฺทส, อิเม จ จุทฺทสาติ อฎฺฐวีสติฯ อิธ รูปสฺสาปิ ปวิฎฺฐตฺตา สมฺปยุตฺตปจฺจยํ อปเนตฺวา วิปฺปยุตฺตปจฺจโย วุโตฺตฯ

เอวํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิชฺชมานสฺส ตสฺส ตสฺส ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส ตํ ตํ ปจฺจยเภทํ ทเสฺสตฺวา ปฐมํ นิทฺทิเฎฺฐ เหตู นิคเมตฺวา ทเสฺสโนฺต **อิเมสํ อฎฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหตี**ติ อาหฯ กมฺมายูหนกฺขเณ ตโย กุสลเหตู, นิกนฺติกฺขเณ เทฺว อกุสลเหตู, ปฏิสนฺธิกฺขเณ ตโย อพฺยากตเหตูติ เอวํ อฎฺฐ เหตูฯ ตตฺถ ตโย กุสลเหตู, เทฺว อกุสลเหตู จ อิธ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปวตฺติยา อุปนิสฺสยปจฺจยา โหนฺติฯ ตโย อพฺยากตเหตู ยถาโยคํ เหตุปจฺจยสหชาตปจฺจยวเสน ปจฺจยา โหนฺติฯ เสสวาเรสุปิ เอเสว นโยฯ

อรูปาวจรานํ ปน รูปาภาวา **นามปจฺจยาปิ วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยาปิ นามนฺ**ติ วุตฺตํฯ รูปมิสฺสกจุทฺทสโกปิ จ ปริหีโนฯ ตสฺส ปริหีนตฺตา ‘‘อฎฺฐวีสติ ธมฺมา’’ติ วาโร จ น ลพฺภติฯ

๒๓๓. อิทานิ วิโมกฺขสฺส ปจฺจยภูตํ ติเหตุกปฏิสนฺธิํ ทเสฺสตฺวา เตเนว สมฺพเนฺธน ทุเหตุกปฏิสนฺธิวิเสสญฺจ ทเสฺสตุกาโม **คติสมฺปตฺติยา ญาณวิปฺปยุเตฺต**ติอาทิมาหฯ **กุสลกมฺมสฺส ชวนกฺขเณ**ติ อตีตชาติยา อิธ ปฏิสนฺธิชนกสฺส ทุเหตุกกุสลกมฺมสฺส วุตฺตนเยเนว ชวนกฺขเณฯ **เทฺว เหตู**ติ ญาณวิปฺปยุตฺตตฺตา อโลโภ กุสลเหตุ อโทโส กุสลเหตุฯ เทฺว อพฺยากตเหตูปิ อโลภาโทสาเยวฯ

จตฺตาริ อินฺทฺริยานีติ ปญฺญินฺทฺริยวชฺชานิ สทฺธินฺทฺริยาทีนิ จตฺตาริฯ **ทฺวาทส ธมฺมา**ติ ปญฺญินฺทฺริยสฺส อโมหเหตุสฺส จ ปริหีนตฺตา ทฺวาทสฯ เตสํ ทฺวินฺนํเยว ปริหีนตฺตา ฉพฺพีสติฯ **ฉนฺนํ เหตูนนฺ**ติ ทฺวินฺนํ กุสลเหตูนํ, ทฺวินฺนํ อกุสลเหตูนํ, ทฺวินฺนํ วิปากเหตูนนฺติ เอวํ ฉนฺนํ เหตูนํฯ รูปารูปาวจรา ปเนตฺถ เอกนฺตติเหตุกตฺตา น คหิตาฯ เสสํ ปฐมวาเร วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อิมสฺมิํ วาเร ทุเหตุกปฏิสนฺธิยา ทุเหตุกกมฺมเสฺสว วุตฺตตฺตา ติเหตุกกเมฺมน ทุเหตุกปฏิสนฺธิ น โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ ตสฺมา ยํ ธมฺมสงฺคหฎฺฐกถายํ (ธ. ส. อฎฺฐ. ๔๙๘) ติปิฎกมหาธมฺมรกฺขิตเตฺถรวาเท ‘‘ติเหตุกกเมฺมน ปฏิสนฺธิ ติเหตุกาว โหติ, ทุเหตุกาเหตุกา น โหติฯ ทุเหตุกกเมฺมน ทุเหตุกาเหตุกา โหติ, ติเหตุกา น โหตี’’ติ วุตฺตํ, ตํ อิมาย ปาฬิยา สเมติฯ ยํ ปน ติปิฎกจูฬนาคเตฺถรสฺส จ โมรวาปิวาสิมหาทตฺตเตฺถรสฺส จ วาเทสุ ‘‘ติเหตุกกเมฺมน ปฏิสนฺธิ ติเหตุกาปิ โหติ ทุเหตุกาปิ, อเหตุกา น โหติฯ ทุเหตุกกเมฺมน ทุเหตุกาปิ โหติ อเหตุกาปิ, ติเหตุกา น โหตี’’ติ วุตฺตํ, ตํ อิมาย ปาฬิยา วิรุทฺธํ วิย ทิสฺสติฯ อิมิสฺสา กถาย เหตุอธิการตฺตา อเหตุกปฏิสนฺธิ น วุตฺตาติฯ

คติกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๗. กมฺมกถาวณฺณนา

กมฺมกถาวณฺณนา

๒๓๔. อิทานิ ตสฺสา เหตุสมฺปตฺติยา ปจฺจยภูตํ กมฺมํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย กมฺมกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ **อโหสิ กมฺมํ อโหสิ กมฺมวิปาโก**ติอาทีสุ อตีตภเวสุ กตสฺส กมฺมสฺส อตีตภเวสุเยว วิปกฺกวิปากํ คเหตฺวา ‘‘อโหสิ กมฺมํ อโหสิ กมฺมวิปาโก’’ติ วุตฺตํฯ ตเสฺสว อตีตสฺส กมฺมสฺส ทิฎฺฐธมฺมเวทนียสฺส อุปปชฺชเวทนียสฺส จ ปจฺจยเวกลฺเลน อตีตภเวสุเยว อวิปกฺกวิปากญฺจ อตีเตเยว ปรินิพฺพุตสฺส จ ทิฎฺฐธมฺมเวทนียอุปปชฺชเวทนียอปรปริยายเวทนียสฺส กมฺมสฺส อวิปกฺกวิปากญฺจ คเหตฺวา **อโหสิ กมฺมํ นาโหสิ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ อตีตเสฺสว กมฺมสฺส อวิปกฺกวิปากสฺส ปจฺจุปฺปนฺนภเว ปจฺจยสมฺปตฺติยา วิปจฺจมานํ วิปากํ คเหตฺวา **อโหสิ กมฺมํ อตฺถิ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ อตีตเสฺสว กมฺมสฺส อติกฺกนฺตวิปากกาลสฺส จ ปจฺจุปฺปนฺนภเว ปรินิพฺพายนฺตสฺส จ อวิปจฺจมานํ วิปากํ คเหตฺวา **อโหสิ กมฺมํ นตฺถิ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ อตีตเสฺสว กมฺมสฺส วิปาการหสฺส อวิปกฺกวิปากสฺส อนาคเต ภเว ปจฺจยสมฺปตฺติยา วิปจฺจิตพฺพํ วิปากํ คเหตฺวา **อโหสิ กมฺมํ ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ อตีตเสฺสว กมฺมสฺส อติกฺกนฺตวิปากกาลสฺส จ อนาคตภเว ปรินิพฺพายิตพฺพสฺส จ อวิปจฺจิตพฺพํ วิปากํ คเหตฺวา **อโหสิ กมฺมํ น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ เอวํ อตีตกมฺมํ อตีตปจฺจุปฺปนฺนานาคตวิปากาวิปากวเสน ฉธา ทสฺสิตํฯ

ปจฺจุปฺปนฺนภเว กตสฺส ทิฎฺฐธมฺมเวทนียสฺส กมฺมสฺส อิเธว วิปจฺจมานํ วิปากํ คเหตฺวา **อตฺถิ กมฺมํ อตฺถิ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ ตเสฺสว ปจฺจุปฺปนฺนสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยเวกลฺเลน อิธ อวิปจฺจมานญฺจ ทิเฎฺฐว ธเมฺม ปรินิพฺพายนฺตสฺส อิธ อวิปจฺจมานญฺจ วิปากํ คเหตฺวา **อตฺถิ กมฺมํ นตฺถิ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ ปจฺจุปฺปนฺนเสฺสว กมฺมสฺส อุปปชฺชเวทนียสฺส จ อปรปริยายเวทนียสฺส จ อนาคตภเว วิปจฺจิตพฺพํ วิปากํ คเหตฺวา **อตฺถิ กมฺมํ ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ ปจฺจุปฺปนฺนเสฺสว กมฺมสฺส อุปปชฺชเวทนียสฺส ปจฺจยเวกลฺเลน อนาคตภเว อวิปจฺจิตพฺพญฺจ อนาคตภเว ปรินิพฺพายิตพฺพสฺส อปรปริยายเวทนียสฺส อวิปจฺจิตพฺพญฺจ วิปากํ คเหตฺวา **อตฺถิ กมฺมํ น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ เอวํ ปจฺจุปฺปนฺนกมฺมํ ปจฺจุปฺปนฺนานาคตวิปากาวิปากวเสน จตุธา ทสฺสิตํฯ

อนาคตภเว กาตพฺพสฺส กมฺมสฺส อนาคตภเว วิปจฺจิตพฺพํ วิปากํ คเหตฺวา **ภวิสฺสติ กมฺมํ ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ ตเสฺสว อนาคตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยเวกลฺเลน อวิปจฺจิตพฺพญฺจ อนาคตภเว ปรินิพฺพายิตพฺพสฺส อวิปจฺจิตพฺพญฺจ วิปากํ คเหตฺวา **ภวิสฺสติ กมฺมํ น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก**ติ วุตฺตํฯ เอวํ อนาคตกมฺมํ อนาคตวิปากาวิปากวเสน ทฺวิธา ทสฺสิตํฯ ตํ สพฺพํ เอกโต กตฺวา ทฺวาทสวิเธน กมฺมํ ทสฺสิตํ โหติฯ

อิมสฺมิํ ฐาเน ฐตฺวา ตีณิ กมฺมจตุกฺกานิ อาหริตฺวา วุจฺจนฺติ – เตสุ หิ วุเตฺตสุ อยมโตฺถ ปากฎตโร ภวิสฺสตีติฯ จตุพฺพิธญฺหิ กมฺมํ ทิฎฺฐธมฺมเวทนียํ อุปปชฺชเวทนียํ อปรปริยายเวทนียํ อโหสิกมฺมนฺติฯ เตสุ เอกชวนวีถิยํ สตฺตสุ จิเตฺตสุ กุสลา วา อกุสลา วา ปฐมชวนเจตนา **ทิฎฺฐธมฺมเวทนียกมฺมํ** นามฯ ตํ อิมสฺมิํเยว อตฺตภาเว วิปากํ เทติฯ ตถา อสโกฺกนฺตํ ปน ‘‘อโหสิ กมฺมํ นาโหสิ กมฺมวิปาโก, น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก, นตฺถิ กมฺมวิปาโก’’ติ อิมสฺส ติกสฺส วเสน **อโหสิกมฺมํ** นาม โหติฯ อตฺถสาธิกา ปน สตฺตมชวนเจตนา **อุปปชฺชเวทนียกมฺมํ** นามฯ ตํ อนนฺตเร อตฺตภาเว วิปากํ เทติฯ ตถา อสโกฺกนฺตํ วุตฺตนเยเนว อโหสิกมฺมํ นาม โห

ติฯ อุภินฺนํ อนฺตเร ปน ปญฺจชวนเจตนา อปรปริยายเวทนียกมฺมํ นามฯ ตํ อนาคเต ยทา โอกาสํ ลภติ, ตทา วิปากํ เทติฯ สติ สํสารปฺปวตฺติยา อโหสิกมฺมํ นาม น โหติฯ

อปรมฺปิ จตุพฺพิธํ กมฺมํ ยคฺครุกํ ยพฺพหุลํ ยทาสนฺนํ กฎตฺตา วา ปน กมฺมนฺติฯ ตตฺถ กุสลํ วา โหตุ อกุสลํ วา, ครุกาครุเกสุ ยํ ครุกํ มาตุฆาตาทิกมฺมํ วา มหคฺคตกมฺมํ วา, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติฯ ตถา พหุลาพหุเลสุปิ ยํ พหุลํ โหติ สุสีลฺยํ วา ทุสฺสีลฺยํ วา, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติฯ ยทาสนฺนํ นาม มรณกาเล อนุสฺสริตกมฺมํ วา กตกมฺมํ วาฯ ยญฺหิ อาสนฺนมรเณ อนุสฺสริตุํ สโกฺกติ กาตุํ วา, เตเนว อุปฺปชฺชติฯ เอเตหิ ปน ตีหิ มุตฺตํ ปุนปฺปุนํ ลทฺธาเสวนํ กฎตฺตา วา ปน กมฺมํ นาม โหติฯ เตสํ อภาเว ตํ ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติฯ

อปรํ วา จตุพฺพิธํ กมฺมํ ชนกํ อุปตฺถมฺภกํ อุปปีฬกํ อุปฆาตกนฺติฯ ตตฺถ **ชนกํ** นาม กุสลมฺปิ โหติ อกุสลมฺปิฯ ตํ ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺเตปิ รูปารูปวิปากํ ชเนติฯ **อุปตฺถมฺภกํ** ปน ชเนตุํ น สโกฺกติ, อเญฺญน กมฺมุนา ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา ชนิเต วิปาเก อุปฺปชฺชนกสุขทุกฺขํ อุปตฺถเมฺภติ, อทฺธานํ ปวตฺเตติฯ **อุปปีฬกํ** อเญฺญน กมฺมุนา ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา ชนิเต วิปาเก อุปฺปชฺชนกสุขทุกฺขํ ปีเฬติ พาธติ, อทฺธานํ ปวตฺติตุํ น เทติฯ **อุปฆาตกํ** ปน กุสลมฺปิ อกุสลมฺปิ สมานํ อญฺญํ ทุพฺพลกมฺมํ ฆาเตตฺวา ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กโรติฯ เอวํ ปน กมฺมุนา กเต โอกาเส ตํ วิปากํ อุปฺปนฺนํ นาม วุจฺจติฯ

อิติ อิเมสํ ทฺวาทสนฺนํ กมฺมานํ กมฺมนฺตรญฺจ วิปากนฺตรญฺจ พุทฺธานํ กมฺมวิปากญาณเสฺสว ยาถาวสรสโต ปากฎํ โหติ อสาธารณํ สาวเกหิฯ วิปสฺสเกน ปน กมฺมนฺตรํ วิปากนฺตรญฺจ เอกเทสโต ชานิตพฺพํฯ ตสฺมา อยํ มุขมตฺตทสฺสเนน กมฺมวิเสโส ปกาสิโตติฯ

๒๓๕. เอวํ สุทฺธิกกมฺมวเสน ปฐมวารํ วตฺวา ตเทว กมฺมํ ทฺวิธา วิภชิตฺวา กุสลากุสลาทิยุคลวเสน ทสหิ ปริยาเยหิ อปเร ทส วารา วุตฺตาฯ ตตฺถ อาโรคฺยเฏฺฐน **กุสลํ,** อนาโรคฺยเฏฺฐน **อกุสลํ,** อิทํ ทุกํ ชาติวเสน วุตฺตํฯ อกุสลเมว ราคาทิโทสสํโยเคน **สาวชฺชํ,** กุสลํ ตทภาเวน **อนวชฺชํ**ฯ อกุสลํ อปริสุทฺธตฺตา, กณฺหาภิชาติเหตุตฺตา วา **กณฺหํ,** กุสลํ ปริสุทฺธตฺตา, สุกฺกาภิชาติเหตุตฺตา วา **สุกฺกํ**ฯ กุสลํ สุขวุทฺธิมตฺตา **สุขุทฺรยํ,** อกุสลํ ทุกฺขวุทฺธิมตฺตา **ทุกฺขุทฺรยํ**ฯ กุสลํ สุขผลวตฺตา **สุขวิปากํ,** อกุสลํ ทุกฺขผลวตฺตา **ทุกฺขวิปาก**นฺติ เอวเมเตสํ นานากาโร เวทิตโพฺพติฯ

กมฺมกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๘. วิปลฺลาสกถา

วิปลฺลาสกถาวณฺณนา

๒๓๖. อิทานิ ตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยภูเต วิปลฺลาเส ทเสฺสนฺเตน กถิตาย สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย วิปลฺลาสกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ สุตฺตเนฺต ตาว **สญฺญาวิปลฺลาสา**ติ สญฺญาย วิปลฺลตฺถภาวา วิปรีตภาวา, วิปรีตสญฺญาติ อโตฺถฯ เสสทฺวเยสุปิ เอเสว นโยฯ จิตฺตกิจฺจสฺส ทุพฺพลฏฺฐาเน ทิฏฺฐิวิรหิตาย อกุสลสญฺญาย สกกิจฺจสฺส พลวกาเล **สญฺญาวิปลฺลาโส**ฯ ทิฏฺฐิวิรหิตเสฺสว อกุสลจิตฺตสฺส สกกิจฺจสฺส พลวกาเล **จิตฺตวิปลฺลาโส**ฯ ทิฏฺฐิสมฺปยุเตฺต จิเตฺต **ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส**ฯ ตสฺมา สพฺพทุพฺพโล สญฺญาวิปลฺลาโส, ตโต พลวตโร จิตฺตวิปลฺลาโส, สพฺพพลวตโร ทิฏฺฐิวิปลฺลาโสฯ อชาตพุทฺธิทารกสฺส กหาปณทสฺสนํ วิย หิ สญฺญา อารมฺมณสฺส อุปฏฺฐานาการมตฺตคฺคหณโตฯ คามิกปุริสสฺส กหาปณทสฺสนํ วิย จิตฺตํ ลกฺขณปฏิเวธสฺสาปิ สมฺปาปนโตฯ กมฺมารสฺส มหาสณฺฑาเสน อโยคหณํ วิย ทิฏฺฐิ อภินิวิสฺส ปรามสนโตฯ **อนิเจฺจ นิจฺจนฺติ สญฺญาวิปลฺลาโส**ติ อนิเจฺจ วตฺถุสฺมึ ‘‘นิจฺจํ อิท’’นฺติ เอวํ คเหตฺวา อุปฺปชฺชนกสญฺญา สญฺญาวิปลฺลาโสฯ อิมินา นเยน สพฺพปเทสุ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **น สญฺญาวิปลฺลาโส น จิตฺตวิปลฺลาโส น ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส**ติ จตูสุ วตฺถูสุ ทฺวาทสนฺนํ วิปลฺลาสคฺคาหานํ อภาวา ยาถาวคฺคหณํ วุตฺตํฯ

คาถาสุ **อนตฺตนิ จ อตฺตา**ติ อนตฺตนิ อตฺตาติ เอวํสญฺญิโนติ อโตฺถฯ **มิจฺฉาทิฏฺฐิหตา**ติ น เกวลํ สญฺญิโนว, สญฺญาย วิย อุปฺปชฺชมานาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยาปิ หตาฯ **ขิตฺตจิตฺตา**ติ สญฺญาทิฏฺฐีหิ วิย อุปฺปชฺชมาเนน ขิเตฺตน วิพฺภเนฺตน จิเตฺตน สมนฺนาคตาฯ **วิสญฺญิโน**ติ เทสนามตฺตเมตํ, วิปรีตสญฺญาจิตฺตทิฏฺฐิโนติ อโตฺถฯ อถ วา สญฺญาปุพฺพงฺคมตฺตา ทิฏฺฐิยา ปฐมํ จตูหิ ปเทหิ สญฺญาวิปลฺลาโส วุโตฺต, ตโต **มิจฺฉาทิฏฺฐิหตา**ติ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโส, **ขิตฺตจิตฺตา**ติ จิตฺตวิปลฺลาโสฯ **วิสญฺญิโน**ติ ตีหิ วิปลฺลาสคฺคาเหหิ ปกติสญฺญาวิรหิตา โมหํ คตา ‘‘มุจฺฉิโต วิสเวเคน, วิสญฺญี สมปชฺชถา’’ติเอตฺถ (ชา. ๒.๒๒.๓๒๘) วิยฯ **เต โยคยุตฺตา มารสฺสา**ติ เต ชนา สตฺตา มารสฺส โยเค ยุตฺตา นาม โหนฺติฯ **อโยคเกฺขมิโน**ติ จตูหิ โยเคหิ อีตีหิ เขมํ นิพฺพานํ อปฺปตฺตาฯ **สตฺตา คจฺฉนฺติ สํสาร**นฺติ เตเยว ปุคฺคลา สํสารํ สํสรนฺติฯ กสฺมา? **ชาติมรณคามิโน** หิ เต, ตสฺมา สํสรนฺตีติ อโตฺถฯ **พุทฺธา**ติ จตุสจฺจพุทฺธา สพฺพญฺญุโนฯ กาลตฺตยสาธารณวเสน พหุวจนํฯ **โลกสฺมิ**นฺติ โอกาสโลเกฯ **ปภงฺกรา**ติ โลกสฺส ปญฺญาโลกํ กราฯ **อิมํ ธมฺมํ ปกาเสนฺตี**ติ วิปลฺลาสปฺปหานํ ธมฺมํ โชเตนฺติฯ **ทุกฺขูปสมคามิน**นฺติ ทุกฺขวูปสมํ นิพฺพานํ คจฺฉนฺตํฯ **เตสํ สุตฺวานา**ติ เตสํ พุทฺธานํ ธมฺมํ สุตฺวานฯ **สปฺปญฺญา**ติ ภพฺพภูตา ปญฺญวโนฺตฯ **สจิตฺตํ ปจฺจลทฺธู**ติ วิปลฺลาสวชฺชิตํ สกจิตฺตํ ปฏิลภิตฺวาฯ ปฏิอลทฺธูติ ปทเจฺฉโทฯ อถ วา ปฏิลภึสุ ปฏิอลทฺธุนฺติ ปทเจฺฉโทฯ **อนิจฺจโต ทกฺขุ**นฺติ อนิจฺจวเสเนว อทฺทสํสุฯ **อนตฺตนิ อนตฺตา**ติ อนตฺตานํ อนตฺตาติ อทฺทกฺขุํฯ อถ วา อนตฺตนิ วตฺถุสฺมึ อตฺตา นตฺถีติ อทฺทกฺขุํฯ **สมฺมาทิฏฺฐิสมาทานา**ติ คหิตสมฺมาทสฺสนาฯ **สพฺพํ ทุกฺขํ อุปจฺจคุ**นฺติ สกลํ วฏฺฏทุกฺขํ สมติกฺกนฺตาฯ

ปหีนาปหีนปุจฺฉาย **ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺสา**ติ โสตาปนฺนสฺสฯ **ทุเกฺข สุขนฺติ สญฺญา อุปฺปชฺชติฯ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี**ติ โมหกาลุสฺสิยสฺส อปฺปหีนตฺตา สญฺญามตฺตํ วา จิตฺตมตฺตํ วา อุปฺปชฺชติ, อนาคามิสฺสปิ อุปฺปชฺชติ, กึ ปน โสตาปนฺนสฺสฯ อิเม เทฺว อรหโตเยว ปหีนาฯ **อสุเภ สุภนฺติ สญฺญา อุปฺปชฺชติฯ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี**ติ สกทาคามิสฺสปิ อุปฺปชฺชติ, กึ ปน โสตาปนฺนสฺสฯ อิเม เทฺว อนาคามิสฺส ปหีนาติ อฏฺฐกถายํ วุตฺตํฯ ตสฺมา อิทํ ทฺวยํ โสตาปนฺนสกทา

คามิโน สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อนาคามิโน กามราคสฺส ปหีนตฺตา ‘‘อสุเภ สุภ’’นฺติ สญฺญาจิตฺตวิปลฺลาสานญฺจ ปหานํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ทฺวีสุ วตฺถูสู**ติอาทีหิ ปเทหิ ปหีนาปหีเน นิคเมตฺวา ทเสฺสติฯ ตตฺถ ‘‘อนิเจฺจ นิจฺจ’’นฺติ, ‘‘อนตฺตนิ อตฺตา’’ติ อิเมสุ ทฺวีสุ วตฺถูสุ ฉ วิปลฺลาสา ปหีนาฯ ‘‘ทุเกฺข สุข’’นฺติ, ‘‘อสุเภ สุภ’’นฺติ อิเมสุ ทฺวีสุ วตฺถูสุ เทฺว ทิฎฺฐิวิปลฺลาสา ปหีนาฯ เกสุจิ โปตฺถเกสุ เทฺวติ ปฐมํ ลิขิตํ, ปจฺฉา ฉาติฯ **จตูสุ วตฺถูสู**ติ จตฺตาริ เอกโต กตฺวา วุตฺตํฯ **อฎฺฐา**ติ ทฺวีสุ ฉ, ทฺวีสุ เทฺวติ อฎฺฐฯ **จตฺตาโร**ติ ทุกฺขาสุภวตฺถูสุ เอเกกสฺมิํ เทฺว เทฺว สญฺญาจิตฺตวิปลฺลาสาติ จตฺตาโรฯ เกสุจิ โปตฺถเกสุ ‘‘ฉ ทฺวีสู’’ติ วุตฺตฎฺฐาเนสุปิ เอวเมว ลิขิตนฺติฯ

วิปลฺลาสกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๙. มคฺคกถา

มคฺคกถาวณฺณนา

๒๓๗. อิทานิ เตสํ ติณฺณํ วิปลฺลาสานํ ปหานกรํ อริยมคฺคํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย มคฺคกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ **มโคฺคติ เกนเฎฺฐน มโคฺค**ติ โย พุทฺธสาสเน มโคฺคติ วุจฺจติ, โส เกนเฎฺฐน มโคฺค นาม โหตีติ อโตฺถฯ **มิจฺฉาทิฎฺฐิยา ปหานายา**ติอาทีสุ ทสสุ ปริยาเยสุ ปฐโม ปฐโม ตสฺส ตสฺส มคฺคงฺคสฺส อุชุวิปจฺจนีกวเสน วุโตฺตฯ **มโคฺค เจว เหตุ จา**ติ ตสฺส ตสฺส กิจฺจสฺส กรณาย ปฎิปทเฎฺฐน มโคฺค, สมฺปาปกเฎฺฐน เหตุฯ เตน มคฺคสฺส ปฎิปทโฎฺฐ สมฺปาปกโฎฺฐ จ วุโตฺต โหติฯ ‘‘อยํ มโคฺค อยํ ปฎิปทา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๕.๕, ๔๘) หิ ปฎิปทา มโคฺค, ‘‘มคฺคสฺส นิยฺยานโฎฺฐ เหตุโฎฺฐ’’ติอาทีสุ (ปฎิ. ม. ๒.๘) สมฺปาปโก เหตุฯ เอวํ ทฺวีหิ ทฺวีหิ ปเทหิ ‘‘มโคฺคติ เกนเฎฺฐน มโคฺค’’ติ ปุจฺฉาย วิสฺสชฺชนํ กตํ โหติฯ **สหชาตานํ ธมฺมานํ อุปตฺถมฺภนายา**ติ อตฺตนา สหชาตานํ อรูปธมฺมานํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยาทิภาเวน อุปตฺถมฺภนภาวายฯ **กิเลสานํ ปริยาทานายา**ติ ตํตํมคฺควชฺฌานํ วุตฺตาวเสสกิเลสานํ เขปนายฯ **ปฎิเวธาทิวิโสธนายา**ติ เอตฺถ ยสฺมา ‘‘โก จาทิ กุสลานํ ธมฺมานํ, สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ ทิฎฺฐิ จ อุชุกา’’ติ (สํ. นิ. ๕.๓๖๙, ๓๘๑) วจนโต สีลญฺจ ทิฎฺฐิ จ สจฺจปฎิเวธสฺส อาทิฯ โส จ อาทิมคฺคกฺขเณ วิสุชฺฌติฯ ตสฺมา ‘‘ปฎิเวธาทิวิโสธนายา’’ติ วุตฺตํฯ **จิตฺตสฺส อธิฎฺฐานายา**ติ สมฺปยุตฺตจิตฺตสฺส สกกิเจฺจ ปติฎฺฐานายฯ **จิตฺตสฺส โวทานายา**ติ จิตฺตสฺส ปริสุทฺธภาวายฯ **วิเสสาธิคมายา**ติ โลกิยโต วิเสสปฎิลาภายฯ **อุตฺตริปฎิเวธายา**ติ โลกิยโต อุตฺตริ ปฎิวิชฺฌนตฺถายฯ **สจฺจาภิสมยายา**ติ จตุนฺนํ สจฺจานํ เอกาภิสมยาย กิจฺจนิปฺผตฺติวเสน เอกปฎิเวธายฯ **นิโรเธ ปติฎฺฐาปนายา**ติ จิตฺตสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา นิพฺพาเน ปติฎฺฐาปนตฺถายฯ สกทาคามิมคฺคกฺขณาทีสุ อฎฺฐ มคฺคงฺคานิ เอกโต กตฺวา ตํตํมคฺควชฺฌกิเลสปฺปหานํ วุตฺตํฯ เอวํ วจเน การณํ เหฎฺฐา วุตฺตเมวฯ ยสฺมา อุปรูปริมเคฺคนาปิ สุฎฺฐุ อาทิวิโสธนา สุฎฺฐุ จิตฺตโวทานญฺจ โหติ, ตสฺมา ตานิปิ ปทานิ วุตฺตานิฯ

ทสฺสนมโคฺคติอาทีหิ ยาว ปริโยสานา ตสฺส ธมฺมสฺส ลกฺขณวเสน มคฺคโฎฺฐ วุโตฺตฯ ตานิ สพฺพานิปิ ปทานิ อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส วุตฺตตฺถาเนวฯ เอวเมตฺถ ยถาสมฺภวํ โลกิยโลกุตฺตโร มโคฺค นิทฺทิโฎฺฐฯ **เหตุเฎฺฐน มโคฺค**ติ จ อฎฺฐงฺคิโก มโคฺค นิทฺทิโฎฺฐฯ นิปฺปริยายมคฺคตฺตา จสฺส ปุน ‘‘มโคฺค’’ติ น วุตฺตํฯ **อาธิปเตยฺยเฎฺฐน อินฺทฺริยา**ติ อาทีนิ จ อินฺทฺริยาทีนํ อตฺถวเสน วุตฺตานิ, น มคฺคฎฺฐวเสนฯ **สจฺจานี**ติ เจตฺถ สจฺจญาณานิฯ สเพฺพปิ เต ธมฺมา นิพฺพานสฺส ปฎิปทเฎฺฐน **มโคฺค**ฯ อเนฺต วุตฺตํ **นิพฺพานํ** ปน สํสารทุกฺขาภิภูเตหิ ทุกฺขนิสฺสรณตฺถิเกหิ สปฺปุริเสหิ มคฺคียติ คเวสียตีติ **มโคฺค**ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพนฺติฯ

มคฺคกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๑๐. มณฺฑเปยฺยกถา

มณฺฑเปยฺยกถาวณฺณนา

๒๓๘. อิทานิ ตสฺส มคฺคสฺส มณฺฑเปยฺยตฺตํ ทเสฺสนฺเตน กถิตาย ภควโต วจเนกเทส ปุพฺพงฺคมาย มณฺฑเปยฺยกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ **มณฺฑเปยฺย**นฺติ ยถา สมฺปนฺนํ นิมฺมลํ วิปฺปสนฺนํ สปฺปิ สปฺปิมโณฺฑติ วุจฺจติ, เอวํ วิปฺปสนฺนเฏฺฐน มโณฺฑ, ปาตพฺพเฏฺฐน เปยฺยํฯ ยญฺหิ ปิวิตฺวา อนฺตรวีถิยํ ปติตา วิสญฺญิโน อตฺตโน สาฏกาทีนมฺปิ อสฺสามิกา โหนฺติ, ตํ ปสนฺนมฺปิ น ปาตพฺพํฯ มยฺหํ ปน อิทํ สิกฺขตฺตยสงฺคหิตํ สาสนพฺรหฺมจริยํ สมฺปนฺนตฺตา นิมฺมลตฺตา วิปฺปสนฺนตฺตา มณฺฑญฺจ หิตสุขาวหตฺตา เปยฺยญฺจาติ มณฺฑเปยฺยนฺติ ทีเปติฯ มโณฺฑ เปโยฺย เอตฺถาติ มณฺฑเปยฺยํฯ กึ ตํ? สาสน**พฺรหฺมจริยํ**ฯ กสฺมา สิกฺขตฺตยํ พฺรหฺมจริยํ นาม? อุตฺตมเฏฺฐน นิพฺพานํ พฺรหฺมํ นาม, สิกฺขตฺตยํ นิพฺพานตฺถาย ปวตฺตนโต พฺรหฺมตฺถาย จริยาติ พฺรหฺมจริยนฺติ วุจฺจติฯ สาสนพฺรหฺมจริยนฺติ ตํเยวฯ **สตฺถา สมฺมุขีภูโต**ติ อิทเมตฺถ การณวจนํฯ ยสฺมา ปน สตฺถา สมฺมุขีภูโต, ตสฺมา วีริยปโยคํ กตฺวา ปิวเถตํ มณฺฑํฯ พาหิรกญฺหิ เภสชฺชมณฺฑํ เวชฺชสฺส อสมฺมุขา ปิวนฺตานํ ปมาณํ วา อุคฺคมนนิคฺคมนํ วา น ชานามาติ อาสงฺกา โหติฯ เวชฺชสฺส สมฺมุขา ปน เวโชฺช ชานิสฺสตีติ นิราสงฺกา ปิวนฺติฯ เอวเมวํ อมฺหากญฺจ ธมฺมสฺสามี สตฺถา สมฺมุขีภูโตติ วีริยํ กตฺวา ปิวถาติ มณฺฑปาเน สนฺนิโยเชติฯ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกปรมเตฺถหิ ยถารหํ อนุสาสตีติ สตฺถาฯ อปิจ ''สตฺถา ภควา สตฺถวาโห''ติอาทินา (มหานิ. ๑๙๐) นิเทฺทสนเยนเปตฺถ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ สนฺทิสฺสมาโน มุโข ภูโตติ สมฺมุขีภูโตฯ

มณฺฑเปยฺยนิเทฺทเส **ติธตฺตมโณฺฑ**ติ ติธาภาโว ติธตฺตํฯ ติธเตฺตน มโณฺฑ ติธตฺตมโณฺฑ, ติวิเธน มโณฺฑติ อโตฺถฯ **สตฺถริ สมฺมุขีภูเต**ติ อิทํ สพฺพาการปริปุณฺณมณฺฑตฺตยทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ปรินิพฺพุเตปิ ปน สตฺถริ เอกเทเสน มณฺฑตฺตยํ ปวตฺตติเยวฯ เตเนว จสฺส นิเทฺทเส ''สตฺถริ สมฺมุขีภูเต''ติ อวตฺวา **กตโม เทสนามโณฺฑ**ติอาทิ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เทสนามโณฺฑติ ธมฺมเทสนา เอว มโณฺฑฯ **ปฏิคฺคหมโณฺฑ**ติ เทสนาปฏิคฺคาหโก เอว มโณฺฑฯ **พฺรหฺมจริยมโณฺฑ**ติ มคฺคพฺรหฺมจริยเมว มโณฺฑฯ

อาจิกฺขนาติ เทเสตพฺพานํ สจฺจาทีนํ อิมานิ นามานีติ นามวเสน กถนาฯ **เทสนา**ติ ทสฺสนาฯ **ปญฺญาปนา**ติ ชานาปนา, ญาณมุเข ฐปนา วาฯ อาสนํ ฐเปโนฺต หิ ''อาสนํ ปญฺญาเปตี''ติ วุจฺจติฯ **ปฏฺฐปนา**ติ ปญฺญาปนา, ปวตฺตนาติ อโตฺถ, ญาณมุเข ฐปนา วาฯ **วิวรณา**ติ วิวฏกรณํ, วิวริตฺวา ทสฺสนาติ อโตฺถฯ **วิภชนา**ติ วิภาคกิริยา, วิภาคโต ทสฺสนาติ อโตฺถฯ **อุตฺตานีกมฺม**นฺติ ปากฏภาวกรณํฯ อถ วา **อาจิกฺขนา**ติ เทสนาทีนํ ฉนฺนํ ปทานํ มูลปทํฯ เทสนาทีนิ ฉ ปทานิ ตสฺส อตฺถวิวรณตฺถํ วุตฺตานิฯ ตตฺถ **เทสนา**ติ อุคฺฆฏิตญฺญูนํ วเสน สเงฺขปโต ปฐมํ อุเทฺทสวเสน เทสนาฯ อุคฺฆฏิตญฺญู หิ สเงฺขเปน วุตฺตํ ปฐมํ วุตฺตญฺจ ปฏิวิชฺฌนฺติฯ **ปญฺญาปนา**ติ วิปญฺจิตญฺญูนํ วเสน เตสํ จิตฺตโตสเนน พุทฺธินิสาเนน จ ปฐมํ สงฺขิตฺตสฺส วิตฺถารโต นิเทฺทสวเสน ปญฺญาปนาฯ **ปฏฺฐปนา**ติ เตสํเยว นิทฺทิฏฺฐสฺส นิเทฺทสสฺส ปฏินิเทฺทสวเสน วิตฺถารตรวจเนน ปญฺญาปนาฯ **วิวรณา**ติ นิทฺทิฏฺฐสฺสาปิ ปุนปฺปุนํ วจเนน วิวรณาฯ **วิภชนา**ติ ปุนปฺปุนํ วุตฺตสฺสาปิ วิภาคกรเณน วิภชนาฯ **อุตฺตานีกมฺม**นฺติ วิวฏสฺส วิตฺถารตรวจเนน, วิภตฺตสฺส จ นิทสฺสนวจเนน อุตฺตานีกรณํฯ อยํ เทสนา เนยฺยานมฺปิ ปฏิเวธาย

โหติฯ **เยวาปนเญฺญปิ เกจี**ติ ปิยงฺกรมาตาทิกา วินิปาติกา คหิตาฯ **วิญฺญาตาโร**ติ ปฏิเวธวเสน โลกุตฺตรธมฺมํ วิญฺญาตาโรฯ เอเต หิ ภิกฺขุอาทโย ปฏิเวธวเสน ธมฺมเทสนํ ปฏิคฺคณฺหนฺตีติ **ปฏิคฺคหาฯ อยเมวา**ติอาทีนิ ปฐมญาณนิเทฺทเส วุตฺตตฺถานิฯ อริยมคฺค นิพฺพาเนน สํสนฺทนโต พฺรหฺมตฺถาย จริยาติ **พฺรหฺมจริย**นฺติ วุจฺจติฯ

๒๓๙. อิทานิ **อธิโมกฺขมโณฺฑ**ติอาทีหิ ตสฺมึ มคฺคกฺขเณ วิชฺชมานานิ อินฺทฺริยพล โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคานิ มณฺฑเปยฺยวิธาเนน โยเชตฺวา ทเสฺสติฯ ตตฺถ **อธิโมกฺขมโณฺฑ**ติ อธิ โมกฺขสงฺขาโต มโณฺฑฯ **กสโฏ**ติ ปสาทวิรหิโต อาวิโลฯ **ฉเฑฺฑตฺวา**ติ สมุเจฺฉทวเสน ป หายฯ **สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิโมกฺขมณฺฑํ ปิวตีติ มณฺฑเปยฺย**นฺติ สทฺธินฺทฺริยโต อธิโมกฺ ขมณฺฑสฺส อนญฺญเตฺตปิ สติ อญฺญํ วิย กตฺวา โวหารวเสน วุจฺจติ, ยถา โลเก นิสทโปตโก นิ สทโปตสรีรสฺส อนญฺญเตฺตปิ สติ นิสทโปตสฺส สรีรนฺติ วุจฺจติ, ยถา จ ปาฬิยํ ‘‘ผุสิตตฺต’’นฺติ อาทีสุ ธมฺมโต อนโญฺญปิ ภาโว อโญฺญ วิย วุโตฺต, ยถา จ อฏฺฐกถายํ ‘‘ผุสนลกฺขโณ ผโสฺส’’ติอาทีสุ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑ ธมฺมุเทฺทสวาร ผสฺสปญฺจมกราสิวณฺณนา) ธมฺมโต อนญฺญมฺปิ ลกฺขณํ อญฺญํ วิย วุตฺตํ, เอวมิทนฺติ เวทิตพฺพํ ฯ **ปิวตี**ติ เจตฺถ ตํสมงฺคิปุคฺคโลติ วุตฺตํ โหติฯ ตํสมงฺคิปุคฺคโล ตํ มณฺฑํ ปิวตีติ กตฺวา เตน ปุคฺคเลน โส มโณฺฑ ปาตพฺพโต มณฺฑเปยฺยํ นาม โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘มณฺฑเปโยฺย’’ติ จ วตฺตเพฺพ ‘‘มณฺฑเปยฺย’’นฺติ ลิงฺควิ ปลฺลาโส กโตฯ เสสานมฺปิ อิมินา นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อปฺเปฺพสุ ปน **ปริฬาโห**ติ ปีณนลกฺขณาย ปีติยา ปฏิปโกฺข กิเลสสนฺตาโปฯ **ทุฏฺฐุลฺล**นฺติ อุปสมปฏิปโกฺข กิเลสวเสน โอฬาริกภาโว อสนฺตภาโวฯ **อปฺปฏิสงฺขา**ติ ปฏิสงฺขานปฏิปโกฺข กิเลสวเสน อสมวาหิตภา โวฯ

๒๔๐. ปุน อเญฺญน ปริยาเยน มณฺฑเปยฺยวิธึ นิทฺทิสิตุกาโม **อตฺถิ มโณฺฑ**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ตตฺถา**ติ ตสฺมึ สทฺธินฺทฺริเยฯ **อตฺถรโส**ติอาทีสุ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมุจฺจนํ อโตฺถ, สทฺธินฺทฺริยํ ธโมฺม, ตเทว นานากิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติ, ตสฺส อตฺถสฺส สมฺปตฺติ **อตฺถรโส**ฯ ตสฺส ธมฺมสฺส สมฺปตฺติ **ธมฺมรโส**ฯ ตสฺสา วิมุตฺติยา สมฺปตฺติ **วิมุตฺติรโส**ฯ อถ วา อตฺถปฏิลาภรติ อตฺถรโส, ธมฺมปฏิลาภรติ ธมฺมรโส, วิมุตฺติปฏิลาภรติ วิมุตฺติรโสฯ **รตี**ติ จ ตํ สมฺปยุตฺตา, ตทารมฺมณา วา ปีติฯ อิมินา นเยน เสสปเทสุปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อิมสฺมึ ปริ ยาเย มณฺฑสฺส เปยฺยํ มณฺฑเปยฺยนฺติ อโตฺถ วุโตฺต โหติฯ

เอวํ อินฺทฺริยาทิโพธิปกฺขิยธมฺมปฏิปาฏิยา อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺคานํ วเสน มณฺฑเปยฺยํ ทเสฺสตฺวา ปุน อเนฺต ฐิตํ พฺรหฺมจริยมณฺฑํ ทเสฺสโนฺต มคฺคสฺส ปธานตฺตา มคฺคํ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา อุปฺปฏิปาฏิวเสน มคฺคงฺคโพชฺฌงฺคพลอินฺทฺริยานิ ทเสฺสสิ ฯ **อาธิปเตยฺยเฏฺฐน อินฺทฺริยา มโณฺฑ**ติอาทโย ยถาโยคํ โลกิยโลกุตฺตรา มณฺฑาฯ ตํ เหฏฺฐา วุตฺตน เยน เวทิตพฺพํฯ **ตถเฏฺฐน สจฺจา มโณฺฑ**ติ เอตฺถ ปน ทุกฺขสมุทยานํ มณฺฑตฺตาภาวา มหา หตฺถิปทสุเตฺต (ม. นิ. ๑.๓๐๐) วิย สจฺจญาณานิ สจฺจาติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺค-อฏฺฐกถาย

มณฺฑเปยฺยกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิฏฺฐิตา จ มหาวคฺควณฺณนาฯ

(๒) ยุคนทฺธวโคฺค

๑. ยุคนทฺธกถา

ยุคนทฺธกถาวณฺณนา

๑. อิทานิ มณฺฑเปยฺยคุณสฺส อริยมคฺคสฺส ยุคนทฺธคุณํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย สุตฺตนฺต ปุพฺพงฺคมาย ยุคนทฺธกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ยสฺมา ปน ธมฺมเสนาปติ ธมฺมราเช ธรมา เนเยว ธมฺมราชสฺส ปรินิพฺพานสํวจฺฉเร ปรินิพฺพุโต, ตสฺมา ธมฺมราเช ธรมาเนเยว ธมฺมภณฺฑาคาริเกน เทสิตํ อิทํ สุตฺตนฺตํ ตเสฺสว สมฺมุขา สุตฺวา **เอวํ เม สุต**นฺติอาทิมาหาติ เวทิตพฺพํฯ ตตฺถ **อายสฺมา**ติ ปิยวจนํ ครุวจนํ สคารวสปฺปติสฺสวจนํ, อายุมาติ อโตฺถฯ **อานโนฺท**ติ ตสฺส เถรสฺส นามํฯ โส หิ ชายมาโนเยว กุเล อานนฺทํ ภุสํ ตุฏฺฐึ อกาสิฯ ตสฺมาสฺส ‘‘อานโนฺท’’ติ นามํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **โกสมฺพิย**นฺติ เอวํนามเก นคเรฯ ตสฺส หิ นครสฺส อารามโปกฺขรณีอาทีสุ เตสุ เตสุ ฐาเนสุ โกสมฺพรุกฺขา อุสฺสนฺนา อเหสุํ, ตสฺมา ตํ โกสมฺพีติ สงฺขํ อคมาสิฯ ‘‘กุสมฺพสฺส อิสิโน อสฺสมโต อวิทูเร มาปิตตฺตา’’ติ เอเกฯ

โฆสิตาราเมติ โฆสิตเสฏฺฐินา การิเต อาราเมฯ โกสมฺพิยญฺหิ ตโย เสฏฺฐิโน อเหสุํ โฆสิตเสฏฺฐิ กุกฺกุฏเสฏฺฐิ ปาวาริกเสฏฺฐีติฯ เต ตโยปิ ‘‘โลเก พุโทฺธ อุปฺปโนฺน’’ติ สุตฺวา ปญฺจหิ ปญฺจหิ สกฏสเตหิ ทานูปกรณานิ คาหาเปตฺวา สาวตฺถึ คนฺตฺวา เชตวนสมีเป ขนฺธาวารํ พนฺธิตฺวา สตฺถุ สนฺติกํ คนฺตฺวา วนฺทิตฺวา ปฏิสนฺถารํ กตฺวา นิสินฺนา สตฺถุ ธมฺมเทสนํ สุตฺวา โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐหิตฺวา สตฺถารํ นิมเนฺตตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส อฑฺฒมาสมตฺตํ มหาทานํ ทตฺวา ภควโต ปาทมูเล นิปชฺชิตฺวา สกชนปทคมนตฺถํ ภควนฺตํ ยาจิตฺวา ‘‘สุญฺญาคาเร โข คหปตโย ตถาคตา อภิรมนฺตี’’ติ ภควตา วุเตฺต ‘‘ทินฺนา โน ภควตา ปฏิญฺญา’’ติ ญตฺวา อติวิย ตุฏฺฐา ทสพลํ วนฺทิตฺวา นิกฺขนฺตา อนฺตรามเคฺค โยชเน โยชเน ภควโต นิวาสตฺถํ วิหารํ กาเรนฺตา อนุปุเพฺพน โกสมฺพึ ปตฺวา อตฺตโน อตฺตโน อาราเม มหนฺตํ ธนปริจฺจาคํ กตฺวา ภควโต วิหาเร การาปยึสุฯ ตตฺถ โฆสิตเสฏฺฐินา การิโต โฆสิตาราโม นาม อโหสิ, กุกฺกุฏเสฏฺฐินา การิโต กุกฺกุฏาราโม นาม, ปาวาริกเสฏฺฐินา อมฺพวเน การิโต ปาวาริกมฺพวนํ นามฯ ตํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘โฆสิตเสฏฺฐินา การิเต อาราเม’’ติฯ

อาวุโส *ภิกฺขโว*ติ เอตฺถ พุทฺธา ภควโนฺต สาวเก อาลปนฺตา ‘‘*ภิกฺขโว*’’ติ อาลปนฺติฯ สาวกา ปน ‘‘พุเทฺธหิ สทิสา มา โหมา’’ติ ‘‘อาวุโส’’ติ ปฐมํ วตฺวา ปจฺฉา ‘‘*ภิกฺขโว*’’ติ วทนฺติฯ พุเทฺธหิ จ อาลปิเต ภิกฺขุสโงฺฆ ‘‘*ภทเนฺต*’’ติ ปฏิวจนํ เทติ, สาวเกหิ อาลปิเต ‘‘อาวุโส’’ติฯ

โย หิ โกจีติ อนิยมวจนํฯ เอเตน ตาทิสานํ สพฺพภิกฺขูนํ ปริยาทานํฯ **มม สนฺติเก**ติ มม สมีเปฯ **อรหตฺตปฺปตฺต**นฺติ อตฺตนา อรหตฺตสฺส ปตฺตํฯ นปุํสเก ภาเว สิทฺธวจนํฯ อรหตฺตํ ปตฺตนฺติ วา ปทเจฺฉโท, อตฺตนา ปตฺตํ อรหตฺตนฺติ อโตฺถฯ อรหตฺตปฺปตฺตํ อตฺตานนฺติ วา ปาฐเสโสฯ **จตูหิ มเคฺคหี**ติ อุปริ วุจฺจมาเนหิ จตูหิ ปฏิปทามเคฺคหิ, น อริยมเคฺคหิฯ ‘‘จตูหิ มเคฺคหี’’ติ วิสุญฺจ วุตฺตตฺตา กสฺสจิ อรหโต ปฐมสฺส อริยมคฺคสฺส ธมฺมุทฺธจฺจปุพฺพงฺคโม มโคฺค, เอกสฺส อริยมคฺคสฺส สมถปุพฺพงฺคโม, เอกสฺส วิปสฺสนาปุพฺพงฺคโม, เอกสฺส ยุคนทฺธปุพฺพงฺคโมติ เอวํ จตฺตาโรปิ ปฏิปทา มคฺคา โหนฺตีติ เวทิตพฺพํฯ **เอเตสํ วา อญฺญตเรนา**ติ เอเตสํ จตุนฺนํ ปฏิปทานํ มคฺคานํ เอเกน วา, ปฏิปทามเคฺคน อรหตฺตปฺปตฺตํ พฺยากโรตีติ อโตฺถฯ สุกฺ

ขวิปสฺสกสฺส หิ อรหโต ธมฺมุทฺธจฺจปุพฺพงฺคมํ โสตาปตฺติมคฺคํ ปตฺวา เสสมคฺคตฺตยมฺปิ สุทฺธวิปสฺสนาหิเยว ปตฺตสฺส อรหตฺตปฺปตฺติ ธมฺมุทฺธจฺจปุพฺพงฺคมมคฺคา โหติฯ ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหํ ปตฺวา วา อปฺปตฺวา วา สมถปุพฺพงฺคมาทีนํ ติณฺณํ ปฏิปทานํ มคฺคานํ เอเกกสฺส วเสน ปตฺตจตุมคฺคสฺส อรหโต อรหตฺตปฺปตฺติ อิตรเอเกกมคฺคปุพฺพงฺคมา โหติฯ ตสฺมา อาห – ‘‘เอเตสํ วา อญฺญตเรนา’’ติฯ

สมถปุพฺพงฺคมํ วิปสฺสนํ ภาเวตีติ สมถํ ปุพฺพงฺคมํ ปุเรจาริกํ กตฺวา วิปสฺสนํ ภาเวติ, ปฐมํ สมาธึ อุปฺปาเทตฺวา ปจฺฉา วิปสฺสนํ ภาเวตีติ อตฺโถฯ **มโคฺค สญฺชายตี**ติ ปฐโม โลกุตฺตรมโคฺค นิพฺพตฺตตีติฯ **โส ตํ มคฺค**นฺติอาทีสุ เอกจิตฺตกฺขณิกสฺส มคฺคสฺส อาเสวนาทีนิ นาม นตฺถิ, ทุติยมคฺคาทโย ปน อุปฺปาเทโนฺต ตเมว มคฺคํ ‘‘อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรตี’’ติ วุจฺจติฯ **สโญฺญชนานิ ปหียนฺติ, อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺตี**ติ ยาว อรหตฺตมคฺคา กเมน สเพฺพ สโญฺญชนา ปหียนฺติ, อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺติฯ **อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺตี**ติ จ ปุน อนุปฺปตฺติยา วิคตนฺตา โหนฺตีติ อตฺโถฯ

ปุน จปรนฺติ ปุน จ อปรํ การณํฯ **วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมํ สมถํ ภาเวตี**ติ วิปสฺสนํ ปุพฺพงฺคมํ ปุเรจาริกํ กตฺวา สมถํ ภาเวติ, ปฐมํ วิปสฺสนํ อุปฺปาเทตฺวา ปจฺฉา สมาธึ ภาเวตีติ อตฺโถฯ **ยุคนทฺธํ ภาเวตี**ติ ยุคนทฺธํ กตฺวา ภาเวติฯ เอตฺถ เตเนว จิเตฺตน สมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา เตเนว สงฺขาเร สมฺมสิตุํ น สกฺกาฯ อยํ ปน ยาวตา สมาปตฺติโย สมาปชฺชติ, ตาวตา สงฺขาเร สมฺมสติฯ ยาวตา สงฺขาเร สมฺมสติ, ตาวตา สมาปตฺติโย สมาปชฺชติฯ กถํ? ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชติ, ตโต วุฎฺฐาย สงฺขาเร สมฺมสติฯ สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา ทุติยชฺฌานํ สมาปชฺชติ, ตโต วุฎฺฐาย สงฺขาเร สมฺมสติฯ สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา ตติยชฺฌานํ…เป.… เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ สมาปชฺชติ, ตโต วุฎฺฐาย สงฺขาเร สมฺมสติฯ เอวํ สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวติ นามฯ

ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตํ มานสํ โหตีติ เอตฺถ มนฺทปญฺญานํ วิปสฺสกานํ อุปกฺกิเลสวตฺถุตฺตา วิปสฺสนุปกฺกิเลสสญฺญิเตสุ โอภาสาทีสุ ทสสุ ธเมฺมสุ ภนฺตตาวเสน อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปตฺติยา วิเกฺขปสงฺขาตํ อุทฺธจฺจํ ธมฺมุทฺธจฺจํ, เตน ธมฺมุทฺธเจฺจน วิคฺคหิตํ วิรูปคฺคหิตํ วิโรธมาปาทิตํ มานสํ จิตฺตํ ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตํ มานสํ โหติ, เตน วา ธมฺมุทฺธเจฺจน การณภูเตน ตมฺมูลกตณฺหามานทิฎฺฐุปฺปตฺติยา วิคฺคหิตํ มานสํ โหติฯ ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตมานสนฺติ วา ปาโฐฯ **โหติ โส อาวุโส สมโย**ติ อิมินา มคฺคามคฺคววตฺถาเนน ตํ ธมฺมุทฺธจฺจํ ปฏิพาหิตฺวา ปุน วิปสฺสนาวีถึ ปฏิปนฺนกาลํ ทเสฺสติฯ **ยํ ตํ จิตฺต**นฺติ ยสฺมึ สมเย ตํ วิปสฺสนาวีถึ โอกฺกมิตฺวา ปวตฺตํ จิตฺตํฯ **อชฺฌตฺตเมว สนฺติฎฺฐตี**ติ วิปสฺสนาวีถึ ปโจฺจตริตฺวา ตสฺมึ สมเย โคจรชฺฌตฺตสงฺขาเต อารมฺมเณ สนฺติฎฺฐติ ปติฎฺฐาติฯ **สนฺนิสีทตี**ติ ตเตฺถว ปวตฺติวเสน สมฺมา นิสีทติฯ **เอโกทิ โหตี**ติ เอกคฺคํ โหติฯ **สมาธิยตี**ติ สมฺมา อาธิยติ สุฎฺฐุ ฐิตํ โหตีติฯ

อยํ สุตฺตนฺตวณฺณนาฯ

๑. สุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา

๒. ตสฺส สุตฺตนฺตสฺส นิเทฺทสกถาย **ตตฺถ ชาเต ธเมฺม**ติ ตสฺมึ สมาธิสฺมึ ชาเต จิตฺตเจตสิเก ธเมฺมฯ **อนิจฺจโต อนุปสฺสนเฎฺฐนา**ติอาทินา วิปสฺสนาย เภทํ ทเสฺสติฯ **สมฺมาทิฎฺฐิ มโคฺค**ติ สมฺมาทิฎฺฐิสงฺขาโต มโคฺคฯ อฎฺฐสุ มคฺคเงฺคสุ เอเกโกปิ หิ มโคฺคติ วุจฺจติฯ**อาเสวตี**ติ โสตาปตฺติมคฺควเสนฯ **ภาเวตี**ติ สกทาคามิมคฺคุปฺปาทเนนฯ **พหุลีกโรตี**ติ อนาคามิอรหตฺ

ตมคฺคุปฺปาทเนนฯ อิเมสํ ติณฺณํ อวตฺถาเภเทปิ สติ อาวชฺชนาทีนํ สาธารณตฺตา สทิสเมว วิสฺสชฺชนํ กตํฯ

๓. อาโลกสญฺญาปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนานํ อนฺตราเปยฺยาเล อวิเกฺขปาทีนิ จ ฌาน สมาปตฺติกสิณานุสฺสติอสุภา จ ทีฆํ อสฺสาสาทีนิ จ อานนฺตริกสมาธิญาณนิเทฺทเส (ปฏิ. ม. ๑.๘๐-๘๑) นิทฺทิฏฺฐตฺตา สงฺขิตฺตานิฯ ตตฺถ จ **อวิเกฺขปวเสนา**ติ ปุพฺพภาคาวิเกฺขปวเสน คเหตพฺพํฯ **อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสาสวเสนา**ติอาทิเก สุทฺธวิปสฺสนาวเสน วุตฺตจตุเกฺก ปน ตรุณวิปสฺสนากาเล วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตสมาธิปุพฺพงฺคมา พลววิปสฺสนา เวทิตพฺพาฯ

๔. วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมวาเร ปฐมํ **อนิจฺจโต**ติอาทินา อารมฺมณํ อนิยเมตฺวา วิปสฺสนา วุตฺตา, ปจฺฉา **รูปํ อนิจฺจโต**ติอาทินา อารมฺมณํ นิยเมตฺวา วุตฺตาฯ **ตตฺถ ชาตาน**นฺติ ตสฺสา วิปสฺสนาย ชาตานํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํฯ **โวสคฺคารมฺมณตา**ติ เอตฺถ โวสโคฺค นิพฺพานํฯ นิพฺพานญฺหิ สงฺขตโวสคฺคโต ปริจฺจาคโต ''โวสโคฺค''ติ วุโตฺตฯ วิปสฺสนา จ ตํสมฺปยุตฺตธมฺมา จ นิพฺพานนินฺนตาย อชฺฌาสยวเสน นิพฺพาเน ปติฏฺฐิตตฺตา นิพฺพานปติฏฺฐา นิพฺพานารมฺมณาฯ ปติฏฺฐาปิ หิ อาลมฺพียตีติ อารมฺมณํ นาม โหติ, นิพฺพาเน ปติฏฺฐเฏฺฐเนว นิพฺพานารมฺมณาฯ อญฺญตฺถ ปาฬิยมฺปิ หิ ปติฏฺฐา ''อารมฺมณ''นฺติ วุจฺจนฺติฯ ยถาห – ''เสยฺยถาปิ, อาวุโส, นฬาคารํ วา ติณาคารํ วา สุกฺขํ โกฬาปํ เตโรวสฺสิกํ ปุรตฺถิมาย เจปิ ทิสาย ปุริโส อาทิตฺตาย ติณุกฺกาย อุปสงฺกเมยฺย, ลเภถ อคฺคิ โอตารํ, ลเภถ อคฺคิ อารมฺมณ''นฺติอาทิ (สํ. นิ. ๔.๒๔๓)ฯ ตสฺมา ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานํ โวสคฺคารมฺมณตาย นิพฺพานปติฏฺฐาภาเวน เหตุภูเตน อุปฺปาทิโต โย จิตฺตสฺส เอกคฺคตาสงฺขาโต อุปจารปฺปนาเภโท อวิเกฺขโป, โส สมาธีติ วิปสฺสนาโต ปจฺฉา อุปฺปาทิโต นิเพฺพธภาคิโย สมาธิ นิทฺทิโฏฺฐ โหติฯ ตสฺมาเยว หิ **อิติ ปฐมํ วิปสฺสนา, ปจฺฉา สมโถ**ติ วุตฺตํฯ

๕. ยุคนทฺธนิเทฺทเส ยสฺมา เหฏฺฐา สุตฺตนฺตวณฺณนายํ วุโตฺต ยุคนทฺธกฺกโม ปุริมทฺวยนิเทฺทสนเยเนว ปากโฏ, มคฺคกฺขเณ ยุคนทฺธกฺกโม ปน น ปากโฏ, ตสฺมา ปุพฺพภาเค อเนกนฺติกํ ยุคนทฺธภาวนํ อวตฺวา มคฺคกฺขเณ เอกเนฺตน ลพฺภมานยุคนทฺธภาวนเมว ทเสฺสโนฺต **โสฬสหิ อากาเรหี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อารมฺมณเฏฺฐนา**ติอาทีสุ สตฺตรสสุ อากาเรสุ อเนฺต อุทฺทิฏฺฐํ ยุคนทฺธํ มูลปเทน เอกฏฺฐตฺตา ตํ วิปฺปหาย เสสานํ วเสน ''โสฬสหี''ติ วุตฺตํฯ **อารมฺมณเฏฺฐนา**ติ อาลมฺพนเฏฺฐน, อารมฺมณวเสนาติ อโตฺถฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **โคจรเฏฺฐนา**ติ อารมฺมณเฏฺฐปิ สติ นิสฺสยิตพฺพฏฺฐานเฏฺฐนฯ **ปหานเฏฺฐนา**ติ ปชหนเฏฺฐนฯ **ปริจฺจาคเฏฺฐนา**ติ ปหาเนปิ สติ ปุน อนาทิยเนน ปริจฺจาคเฏฺฐนฯ **วุฏฺฐานเฏฺฐนา**ติ อุคฺคมนเฏฺฐนฯ **วิวฏฺฏนเฏฺฐนา**ติ อุคฺคมเนปิ สติ อปุนราวฏฺฏเนน นิวตฺตนเฏฺฐนฯ **สนฺตเฏฺฐนา**ติ นิพฺพุตเฏฺฐนฯ **ปณีตเฏฺฐนา**ติ นิพฺพุตเฏฺฐปิ สติ อุตฺตมเฏฺฐน, อตปฺปกเฏฺฐน วาฯ **วิมุตฺตเฏฺฐนา**ติ พนฺธนาปคตเฏฺฐนฯ **อนาสวเฏฺฐนา**ติ พนฺธนโมเกฺขปิ สติ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมานาสววิรหิตเฏฺฐนฯ **ตรณเฏฺฐนา**ติ อโนสีทิตฺวา ปิลวนเฏฺฐน, อติกฺกมนเฏฺฐน วาฯ **อนิมิตฺตเฏฺฐนา**ติ สงฺขารนิมิตฺตวิรหิตเฏฺฐนฯ **อปฺปณิหิตเฏฺฐนา**ติ ปณิธิวิรหิตเฏฺฐนฯ **สุญฺญตเฏฺฐนา**ติ อภินิเวสวิรหิตเฏฺฐนฯ **เอกรสเฏฺฐนา**ติ เอกกิจฺจเฏฺฐนฯ **อนติวตฺตนเฏฺฐนา**ติ อญฺญมญฺญํ อนติกฺกมนเฏฺฐนฯ **ยุคนทฺธเฏฺฐนา**ติ ยุคลกเฏฺฐนฯ

อุทฺธจฺจํ ปชหโต, อวิชฺชํ ปชหโตติ โยคิโน ตสฺส ตสฺส ปฏิปกฺขปฺปหานวเสน วุตฺตํฯ นิโรโธ เจตฺถ นิพฺพานเมวฯ **อญฺญมญฺญํ นาติวตฺตนฺตี**ติ สมโถ เจ วิปสฺสนํ อติวเตฺตยฺย, ลีนปกฺขิกตฺตา สมถสฺส จิตฺตํ โกสชฺชาย สํวเตฺตยฺยฯ วิปสฺสนา เจ สมถํ อติวเตฺตยฺย, อุทฺธจฺจปกฺ

ขิกตฺตา วิปสฺสนาย จิตฺตํ อุทฺธจฺจาย สํวตฺตยฺยฯ ตสฺมา สมโถ จ วิปสฺสนํ อนติวตฺตมาโน โกสชฺชปาตํ น กโรติ, วิปสฺสนา สมถํ อนติวตฺตมานา อุทฺธจฺจปาตํ น กโรติฯ สมโถ สมํ ปวตฺตมาโน วิปสฺสนํ อุทฺธจฺจปาตโต รกฺขติ, วิปสฺสนา สมํ ปวตฺตมานา สมถํ โกสชฺชปาตโต รกฺขติฯ เอวมิเม อุโภ อญฺญมญฺญํ อนติวตฺตนกิเจฺจน เอกกิจฺจา, สมา หุตฺวา ปวตฺตมาเนน อญฺญมญฺญํ อนติวตฺตมานา อตฺถสิทฺธิกรา โหนฺติฯ เตสํ มคฺคกฺขเณ ยุคนทฺธตฺตํ วุฎฺฐานคามินิวิปสฺสนากฺขเณ ยุคนทฺธตฺตาเยว โหติฯ ปหานปริจฺจาควุฎฺฐานวิวฎฺฎนกรณานํ มคฺคกิจฺจวเสน วุตฺตตฺตา สกลสฺส มคฺคกิจฺจสฺส ทสฺสนตฺถํ อุทฺธจฺจสหคตกิเลสา จ ขนฺธา จ อวิชฺชาสหคตกิเลสา จ ขนฺธา จ นิทฺทิฎฺฐาฯ เสสานํ น ตถา วุตฺตตฺตา ปฎิปกฺขธมฺมมตฺตทสฺสนวเสน อุทฺธจฺจาวิชฺชา เอว นิทฺทิฎฺฐาฯ **วิวฎฺฎโต**ติ นิวตฺตนฺตสฺสฯ

สมาธิ กามาสวา วิมุโตฺต โหตีติ สมาธิสฺส กามจฺฉนฺทปฎิปกฺขตฺตา วุตฺตํฯ **ราควิราคา**ติ ราคสฺส วิราโค สมติกฺกโม เอติสฺสา อตฺถีติ ราควิราคา, ‘‘ราควิราคโต’’ติ นิสฺสกฺกวจนํ วาฯ ตถา **อวิชฺชาวิราคาฯ เจโตวิมุตฺตี**ติ มคฺคสมฺปยุโตฺต สมาธิฯ **ปญฺญาวิมุตฺตี**ติ มคฺคสมฺปยุตฺตา ปญฺญาฯ **ตรโต**ติ ตรนฺตสฺสฯ **สพฺพปณิธีหี**ติ ราคโทสโมหปณิธีหิ, สพฺพปตฺถนาหิ วาฯ เอวํ จุทฺทส อากาเร วิสฺสชฺชิตฺวา เอกรสฎฺฐญฺจ อนติวตฺตนฎฺฐญฺจ อวิภชิตฺวาว **อิเมหิ โสฬสหิ อากาเรหี**ติ อาหฯ กสฺมา? เตสํ จุทฺทสนฺนํ อาการานํ เอเกกสฺส อวสาเน ‘‘เอกรสา โหนฺติ, ยุคนทฺธา โหนฺติ, อญฺญมญฺญํ นาติวตฺตนฺตี’’ติ นิทฺทิฎฺฐตฺตา เตเทฺวปิ อาการา นิทฺทิฎฺฐาว โหนฺติฯ ตสฺมา ‘‘โสฬสหี’’ติ อาหฯ ยุคนทฺธโฎฺฐ ปน อุเทฺทเสปิ น ภณิโตเยวาติฯ

๒. ธมฺมุทฺธจฺจวารนิเทฺทสวณฺณนา

๖. ธมฺมุทฺธจฺจวาเร **อนิจฺจโต มนสิกโรโต โอภาโส อุปฺปชฺชตี**ติ อุทยพฺพยานุปสฺสนาย ฐิตสฺส ตีหิ อนุปสฺสนาหิ ปุนปฺปุนํ สงฺขาเร วิปสฺสนฺตสฺส วิปสฺสนฺตสฺส วิปสฺสนาญาเณสุ ปริปากคเตสุ ตทงฺควเสน กิเลสปฺปหาเนน ปริสุทฺธจิตฺตสฺส อนิจฺจโต วา ทุกฺขโต วา อนตฺตโต วา มนสิการกฺขเณ วิปสฺสนาญาณานุภาเวน ปกติยาว โอภาโส อุปฺปชฺชตีติ ปฐมํ ตาว อนิจฺจโต มนสิกโรโต โอภาโส กถิโตฯ อกุสโล วิปสฺสโก ตสฺมิํ โอภาเส อุปฺปเนฺน ‘‘น จ วต เม อิโต ปุเพฺพ เอวรูโป โอภาโส อุปฺปนฺนปุโพฺพ, อทฺธา มคฺคํ ปโตฺตมฺหิ, ผลํ ปโตฺตมฺหี’’ติ อมคฺคํเยว ‘‘มโคฺค’’ติ, อผลเมว ‘‘ผล’’นฺติ คณฺหาติฯ ตสฺส อมคฺคํ ‘‘มโคฺค’’ติ, อผลํ ‘‘ผล’’นฺติ คณฺหโต วิปสฺสนาวีถิ อุกฺกนฺตา โหติฯ โส อตฺตโน วิปสฺสนาวีถิํ วิสฺสเชฺชตฺวา วิเกฺขปมาปโนฺน วา โอภาสเมว ตณฺหาทิฎฺฐิมญฺญนาหิ มญฺญมาโน วา นิสีทติฯ โส โข ปนายํ โอภาโส กสฺสจิ ภิกฺขุโน ปลฺลงฺกฎฺฐานมตฺตเมว โอภาเสโนฺต อุปฺปชฺชติ, กสฺสจิ อโนฺตคพฺภํ, กสฺสจิ พหิคพฺภมฺปิ, กสฺสจิ สกลวิหารํ, คาวุตํ อฑฺฒโยชนํ โยชนํ ทฺวิโยชนํ…เป.… กสฺสจิ ปถวิตลโต ยาว อกนิฎฺฐพฺรหฺมโลกา เอกาโลกํ กุรุมาโนฯ ภควโต ปน ทสสหสฺสิโลกธาตุํ โอภาเสโนฺต อุทปาทิฯ อยญฺหิ โอภาโส จตุรงฺคสมนฺนาคเตปิ อนฺธกาเร ตํ ตํ ฐานํ โอภาเสโนฺต อุปฺปชฺชติฯ

โอภาโส ธโมฺมติ โอภาสํ อาวชฺชตีติ อยํ โอภาโส มคฺคธโมฺม ผลธโมฺมติ วา ตํ ตํ โอภาสํ มนสิ กโรติฯ **ตโต วิเกฺขโป อุทฺธจฺจ**นฺติ ตโต โอภาสโต ธโมฺมติ อาวชฺชนกรณโต วา โย อุปฺปชฺชติ วิเกฺขโป, โส อุทฺธจฺจํ นามาติ อโตฺถฯ **เตน อุทฺธเจฺจน วิคฺคหิตมานโส**ติ เตน เอวํ อุปฺปชฺชมาเนน อุทฺธเจฺจน วิโรธิตจิโตฺต, เตน วา อุทฺธเจฺจน การณภูเตน ตมฺมูลกกิเลสุปฺปตฺติยา วิโรธิตจิโตฺต วิปสฺสโก วิปสฺสนาวีถิํ โอกฺกมิตฺวา วิเกฺขปํ วา ตมฺมูลกกิเลเสสุ วา

ฐิตตฺตา อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต อุปฏฺฐานานิ ยถาภูตํ นปฺปชานาติฯ ‘‘เตน วุจฺจติ ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตมานโส’’ติ เอวํ อิติ-สโทฺท โยเชตโพฺพฯ **โหติ โส สมโย**ติ เอวํ อสฺสาทวเสน อุปกฺกิลิฏฺฐจิตฺตสฺสาปิ โยคิโน สเจ อุปปริกฺขา อุปฺปชฺชติ, โส เอวํ ปชานาติ – ‘‘วิปสฺสนา นาม สงฺขารารมฺมณา, มคฺคผลานิ นิพฺพานารมฺมณานิ, อิมานิ จ จิตฺตานิ สงฺขารารมฺมณานิ, ตสฺมา นายโมภาโส มโคฺค, อุทยพฺพยานุปสฺสนาเยว นิพฺพานสฺส โลกิโก มโคฺค’’ติ มคฺคามคฺคํ ววตฺถเปตฺวา ตํ วิเกฺขปํ ปริวชฺชยิตฺวา อุทยพฺพยานุปสฺสนาย ฐตฺวา สาธุกํ สงฺขาเร อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติฯ เอวํ อุปปริกฺขนฺตสฺส โส สมโย โหติฯ เอวํ อปสฺสโนฺต ปน ‘‘มคฺคผลปฺปโตฺตมฺหี’’ติ อธิมานิโก โหติฯ

ยํ ตํ จิตฺตนฺติ ยํ ตํ วิปสฺสนาจิตฺตํฯ **อชฺฌตฺตเมวา**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาย อารมฺมเณ โคจรชฺฌเตฺตเยวฯ **ญาณํ อุปฺปชฺชตี**ติ ตเสฺสว โยคาวจรสฺส รูปารูปธเมฺม ตุลยนฺตสฺส ตีรยนฺตสฺส วิสฺสฏฺฐอินฺทวชิรมิว อวิหตเวคํ ติขิณํ สูรมติวิสทํ วิปสฺสนาญาณํ อุปฺปชฺชติฯ **ปีติ อุปฺปชฺชตี**ติ ตเสฺสว ตสฺมิํ สมเย ขุทฺทิกา ปีติ, ขณิกา ปีติ, โอกฺกนฺติกา ปีติ, อุเพฺพคา ปีติ, ผรณา ปีตีติ อยํ ปญฺจวิธา วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา ปีติ สกลสรีรํ ปูรยมานา อุปฺปชฺชติฯ **ปสฺสทฺธิ อุปฺปชฺชตี**ติ ตเสฺสว ตสฺมิํ สมเย กายจิตฺตานํ เนว ทรโถ, น คารวตา, น กกฺขฬตา , น อกมฺมญฺญตา, น เคลญฺญตา, น วงฺกตา โหติฯ อถ โข ปนสฺส กายจิตฺตานิ ปสฺสทฺธานิ ลหูนิ มุทูนิ กมฺมญฺญานิ ปคุณานิ สุวิสทานิ อุชุกานิเยว โหนฺติฯ โส อิเมหิ ปสฺสทฺธาทีหิ อนุคฺคหิตกายจิโตฺต ตสฺมิํ สมเย อมานุสิํ นาม รติํ อนุภวติฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ –

‘‘สุญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส, สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน;
อมานุสี รตี โหติ, สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโตฯ

‘‘ยโต ยโต สมฺมสติ, ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ;
ลภตี ปีติปาโมชฺชํ, อมตํ ตํ วิชานต’’นฺติฯ (ธ. ป. ๓๗๓-๔) –

เอวมสฺส อิมํ อมานุสิํ รติํ สาธยมานา ลหุตาทีหิ สหิตา วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา กายจิตฺตปสฺสทฺธิ อุปฺปชฺชติฯ **สุขํ อุปฺปชฺชตี**ติ ตเสฺสว ตสฺมิํ สมเย สกลสรีรํ อภิสนฺทยมานํ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตํ สุขํ อุปฺปชฺชติฯ **อธิโมโกฺข อุปฺปชฺชตี**ติ ตเสฺสว ตสฺมิํ สมเย จิตฺตเจตสิกานํ อติสยปสาทภูตา วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา สทฺธา อุปฺปชฺชติฯ **ปคฺคโห อุปฺปชฺชตี**ติ ตเสฺสว ตสฺมิํ สมเย อสิถิลมนจฺจารทฺธํ สุปคฺคหิตํ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตํ วีริยํ อุปฺปชฺชติฯ **อุปฏฺฐานํ อุปฺปชฺชตี**ติ ตเสฺสว ตสฺมิํ สมเย สูปฏฺฐิตา สุปฺปติฏฺฐิตา นิขาตา อจลา ปพฺพตราชสทิสา วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา สติ อุปฺปชฺชติฯ โส ยํ ยํ ฐานํ อาวชฺชติ สมนฺนาหรติ มนสิ กโรติ ปจฺจเวกฺขติ, ตํ ตํ ฐานมสฺส โอกฺกนฺติตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา ทิพฺพจกฺขุโน ปรโลโก วิย สติยา อุปฏฺฐาติ (วิสุทฺธิ. ๒.๗๓๔)ฯ

อุเปกฺขาติ วิปสฺสนุเปกฺขา เจว อาวชฺชนุเปกฺขา จฯ ตสฺมิญฺหิ สมเย สพฺพสงฺขาเรสุ มชฺฌตฺตภูตา วิปสฺสนุเปกฺขาปิ พลวตี อุปฺปชฺชติ, มโนทฺวาเร อาวชฺชนุเปกฺขาปิฯ สา หิสฺส ตํ ตํ ฐานํ อาวชฺชนฺตสฺส วิสฺสฏฺฐอินฺทวชิรมิว ปตฺตปุเฏ ปกฺขนฺทตตฺตนาราโจ วิย จ สูรา ติขิณา หุตฺวา วหติ ฯ เอวญฺหิ วิสุทฺธิมเคฺค (วิสุทฺธิ. ๒.๗๓๔) วุตฺตํฯ **วิปสฺสนุเปกฺขา**ติ เจตฺถ ‘‘วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา’’ติ อาจริยา วทนฺติฯ วิปสฺสนาญาเณ หิ คยฺหมาเน ‘‘ญาณํ อุปฺปชฺชตี’’ติ วิปสฺสนาญาณสฺส อาคตตฺตา ปุนรุตฺติโทโส โหติฯ ตติยชฺฌานวณฺณนายญฺจ ‘‘สงฺขารุเปกฺขาวิปสฺสนุเปกฺขานมฺปิ อตฺถโต เอกีภาโวฯ ปญฺญา เอว หิ สา, กิจฺจวเสน ทฺวิธา ภินฺนา’’ติ วุตฺตํฯ ตสฺมา วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตาย ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย วุจฺจมานาย ปุนรุตฺติโทโส จ น โหติ, ตติยชฺฌานวณฺณนาย จ สเมติฯ ยสฺมา จ ปญฺจสุ อินฺทฺริเยสุ ‘‘ญาณํ

อธิโมกฺข ปคฺคโห อุปฏฺฐาน’’นฺติ ปญฺญินฺทฺริยสทฺธินฺทฺริยวีริยินฺทฺริยสตินฺทฺริยานิ นิทฺทิฏฺฐานิ, สมาธินฺทฺริยํ ปน อนิทฺทิฏฺฐํ โหติ, ยุคนทฺธวเสนาปิ จ สมาธินฺทฺริยํ นิทฺทิสิตพฺพเมว โหติ, ตสฺมา สมปฺปวตฺโต สมาธิ ปุน สมาธาเน พฺยาปารปฺปหานกรเณน ‘‘อุเปกฺขา’’ติ วุตฺโตติ เวทิตพฺพํฯ

นิกนฺติ อุปฺปชฺชตีติ เอวํ โอภาสาทิปฏิมณฺฑิตาย วิปสฺสนาย อาลยํ กุรุมานา สุขุมา สนฺตาการา นิกนฺติ อุปฺปชฺชติ, ยา กิเลโสติ ปริคฺคเหตุมฺปิ น สกฺกา โหติฯ ยถา จ โอภาเส, เอวํ เอเตสุปิ อญฺญตรสฺมึ อุปฺปนฺเน โยคาวจโร ‘‘น จ วต เม อิโต ปุพฺเพ เอวรูปํ ญาณํ อุปฺปนฺนปุพฺพํ, เอวรูปา ปีติ ปสฺสทฺธิ สุขํ อธิโมกฺข ปคฺคโห อุปฏฺฐานํ อุเปกฺขา นิกนฺติ อุปฺปนฺนปุพฺพา, อทฺธา มคฺคํ ปตฺโตมฺหิ, ผลํ ปตฺโตมฺหี’’ติ อมคฺคเมว ‘‘มโคฺค’’ติ, อผลเมว ‘‘ผล’’นฺติ คณฺหาติฯ ตสฺส อมคฺคํ ‘‘มโคฺค’’ติ, อผลญฺจ ‘‘ผล’’นฺติ คณฺหโต วิปสฺสนาวีถิ อุกฺกนฺตา โหติฯ โส อตฺตโน มูลกมฺมฏฺฐานํ วิสฺสเชฺชตฺวา นิกนฺติเมว อสฺสาเทนฺโต นิสีทติฯ เอตฺถ จ โอภาสาทโย อุปกฺกิเลสวตฺถุตาย อุปกฺกิเลสาติ วุตฺตา, น อกุสลตฺตาฯ นิกนฺติ ปน อุปกฺกิเลโส เจว อุปกฺกิเลสวตฺถุ จฯ วตฺถุวเสเนว เจเต ทส, คาหวเสน ปน สมตึส โหนฺติฯ กถํ? ‘‘มม โอภาโส อุปฺปโนฺน’’ติ คณฺหโต หิ ทิฏฺฐิคฺคาโห โหติ, ‘‘มนาโป วต โอภาโส อุปฺปโนฺน’’ติ คณฺหโต มานคฺคาโห, โอภาสํ อสฺสาทยโต ตณฺหาคฺคาโหฯ อิติ โอภาเส ทิฏฺฐิมานตณฺหาวเสน ตโย คาหาฯ ตถา เสเสสุปีติ เอวํ คาหวเสน สมตึส อุปกฺกิเลสา โหนฺติฯ **ทุกฺขโต มนสิกโรโต, อนตฺตโต มนสิกโรโต**ติ วาเรสุปิ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ เอเกกอนุปสฺสนาวเสน เหตฺถ เอเกกสฺส วิปสฺสนุปกฺกิเลสุปฺปตฺติ เวทิตพฺพา, น เอกเสฺสวฯ

ตีสุ อนุปสฺสนาสุฯ เอวํ อเภทโต วิปสฺสนาวเสน อุปกฺกิเลเส ทเสฺสตฺวา ปุน เภทวเสน ทเสฺสโนฺต **รูปํ อนิจฺจโต มนสิกโรโต**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ชรามรณํ อนิจฺจโต อุปฏฺฐาน**นฺติ ชรามรณสฺส อนิจฺจโต อุปฏฺฐานํฯ

๗. ยสฺมา ปุเพฺพ วุตฺตานํ สมตึสาย อุปกฺกิเลสานํ วเสน อกุสโล อพฺยโตฺต โยคาวจโร โอภาสาทีสุ วิกมฺปติ, โอภาสาทีสุ เอเกกํ ‘‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’’ติ สมนุปสฺสติ, ตสฺมา ตมตฺถํ ทเสฺสโนฺต **โอภาเส เจว ญาเณ จา**ติอาทิคาถาทฺวยมาหฯ ตตฺถ **วิกมฺปตี**ติ โอภาสาทิเก อารมฺมเณ นานากิเลสวเสน วิวิธา กมฺปติ เวธติฯ **เยหิ จิตฺตํ ปเวธตี**ติ เยหิ ปสฺสทฺธิสุเขหิ จิตฺตํ นานากิเลสวเสน นานปฺปกาเรน เวธติ กมฺปติฯ ตสฺมา **ปสฺสทฺธิยา สุเข เจว** โยคาวจโร วิกมฺปตีติ สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ **อุเปกฺขาวชฺชนาย เจวา**ติ อุเปกฺขาสงฺขาตาย อาวชฺชนาย เจว วิกมฺปติ, อาวชฺชนุเปกฺขาย เจว วิกมฺปตีติ อโตฺถฯ วิสุทฺธิมเคฺค (วิสุทฺธิ. ๒.๗๓๖) ปน ‘‘อุเปกฺขาวชฺชนายญฺจา’’ติ วุตฺตํฯ **อุเปกฺขาย จา**ติ เหฏฺฐา วุตฺตปฺปการาย อุเปกฺขาย จ วิกมฺปติ, นิกนฺติยา จ วิกมฺปตีติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ ทฺวินฺนํ อุเปกฺขานํ นิทฺทิฏฺฐตฺตา เหฏฺฐา ‘‘อุเปกฺขา อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตฏฺฐาเน จ อุภยถา อโตฺถ วุโตฺตฯ อนิจฺจานุปสฺสนาทีสุ จ เอเกกิสฺสาเยว อาวชฺชนุเปกฺขาย สพฺภาวโต เอเกกาเยว อนุปสฺสนา อนิจฺจํ อนิจฺจํ, ทุกฺขํ ทุกฺขํ, อนตฺตา อนตฺตาติ ปุนปฺปุนํ ภาวียตีติ วุตฺตํ โหติฯ ยสฺมา ปน กุสโล ปณฺฑิโต พฺยโตฺต พุทฺธิสมฺปโนฺน โยคาวจโร โอภาสาทีสุ อุปฺปเนฺนสุ ‘‘อยํ โข เม โอภาโส อุปฺปโนฺน, โส โข ปนายํ อนิโจฺจ สงฺขโต ปฏิจฺจสมุปฺปโนฺน ขยธโมฺม วยธโมฺม วิราคธโมฺม นิโรธธโมฺม’’ติ อิติ วา นํ ปญฺญาย ปริจฺฉินฺทติ อุปปริกฺขติฯ อถ วา ปนสฺส เอวํ โหติ – สเจ โอภาโส อตฺตา ภเวยฺย, ‘‘อตฺตา’’ติ คเหตุํ วเฏฺฏยฺยฯ อนตฺตาว ปนายํ ‘‘อตฺตา’’ติ คหิโตฯ ตสฺมายํ อวสวตฺตนเฏฺฐน อนตฺตาติ ปสฺสโนฺต ทิฏฺฐึ อุคฺฆาเฏติฯ สเจ โอภาโส นิโจฺจ ภเวยฺย, ‘‘นิโจฺจ’’ติ คเหตุํ วเฏฺฏยฺยฯ อนิโจฺจว ปนายํ ‘‘นิโจฺจ’’ติ คหิโตฯ ตสฺมายํ หุตฺวา อภาวเฏฺฐน อนิจฺจติ ปสฺส

โนฺต มานํ สมุคฺฆาเฏติฯ สเจ โอภาโส สุโข ภเวยฺย, ‘‘สุโข’’ติ คเหตุํ วเฏฺฏยฺยฯ ทุกฺขว ปนายํ ‘‘สุโข’’ติ คหิโตฯ ตสฺมายํ อุปฺปาทวยปฏิปีฬนเฏฺฐน ทุกฺขติ ปสฺสโนฺต นิกนฺติํ ปริยาทิยติฯ ยถา จ โอภาเส, เอวํ เสเสสุปิฯ

เอวํ อุปปริกฺขิตฺวา โอภาสํ ‘‘เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’’ติ สมนุปสฺสติฯ ญาณํ…เป…. นิกนฺติํ ‘‘เนตํ มม, เนโสหมสฺมิ, น เมโส อตฺตา’’ติ สมนุปสฺสติฯ เอวํ สมนุปสฺสโนฺต โอภาสาทีสุ น กมฺปติ น เวธติฯ ตสฺมา ตมตฺถํ ทเสฺสโนฺต **อิมานิ ทส ฐานานี**ติ คาถมาหฯ ตตฺถ **ทส ฐานานี**ติ โอภาสาทีนิฯ **ปญฺญา ยสฺส ปริจฺจิตา**ติ ยสฺส อุปกฺกิเลสวิมุตฺตาย ปญฺญาย ปริจิตานิ ปุนปฺปุนํ ผุฏฺฐานิ ปริภาวิตานิฯ **ธมฺมุทฺธจฺจกุสโล โหตี**ติ โส ปญฺญาย ปริจิตทสฏฺฐาโน โยคาวจโร ปุเพฺพ วุตฺตปฺปการสฺส ธมฺมุทฺธจฺจสฺส ยถาสภาวปฏิเวเธน เฉโก โหติฯ **น จ สโมฺมห คจฺฉตี**ติ ธมฺมุทฺธจฺจกุสลตฺตาเยว ตณฺหามานทิฎฺฐุคฺฆาฏวเสน สโมฺมหญฺจ น คจฺฉติฯ

อิทานิ ปุเพฺพ วุตฺตเมว วิธิํ อปเรน ปริยาเยน วิภาเวตฺวา ทเสฺสโนฺต **วิกฺขิปติ เจว กิลิสฺสติ จา**ติอาทิคาถมาหฯ ตตฺถ มนฺทปโญฺญ โยคาวจโร โอภาสาทีสุ วิเกฺขปญฺจ อวเสสกิเลสุปฺปตฺติญฺจ ปาปุณาติฯ มชฺฌิมปโญฺญ วิเกฺขปเมว ปาปุณาติ, นาวเสสกิเลสุปฺปตฺติํ, โส อธิมานิโก โหติฯ ติกฺขปโญฺญ วิเกฺขปํ ปาปุณิตฺวาปิ ตํ อธิมานํ ปหาย วิปสฺสนํ อารภติฯ อติติกฺขปโญฺญ น วิเกฺขปํ ปาปุณาติ, น จาวเสสกิเลสุปฺปตฺติํฯ **วิกฺขิปฺปติ เจวา**ติ เตสุ มนฺทปโญฺญ ธมฺมุทฺธจฺจสงฺขาตํ วิเกฺขปเญฺจว ปาปุณียติฯ **กิลิสฺสติ จา**ติ ตณฺหามานทิฏฺฐิกิเลเสหิ กิเลสียติ จ, อุปตาปียติ วิพาธียตีติ อโตฺถฯ **จวติ จิตฺตภาวนา**ติ ตสฺส มนฺทปญฺญสฺส วิปสฺสนาจิตฺตภาวนา กิเลเสสฺเยว ฐานโต ปฏิปกฺขาวิหตตฺตา จวติ, ปริปตตีติ อโตฺถฯ **วิกฺขิปติ น กิลิสฺสตี**ติ มชฺฌิมปโญฺญ วิเกฺขเปน วิกฺขิปติ, กิเลเสหิ น กิลิสฺสติฯ **ภาวนา ปริหายตี**ติ ตสฺส มชฺฌิมปญฺญสฺส อธิมานิกตฺตา วิปสฺสนารมฺภาภาเวน วิปสฺสนา ปริหายติ, นปฺปวตฺตตีติ อโตฺถฯ **วิกฺขิปติ น กิลิสฺสตี**ติ ติกฺขปโญฺญปิ วิเกฺขเปน วิกฺขิปติ, กิเลเสหิ น กิลิสฺสติฯ **ภาวนา น ปริหายตี**ติ ตสฺส ติกฺขปญฺญสฺส สเนฺตปิ วิเกฺขเป ตํ อธิมานวิเกฺขปํ ปหาย วิปสฺสนารมฺภสพฺภาเวน วิปสฺสนาภาวนา น ปริหายติ, ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ **น จ วิกฺขิปเต จิตฺตํ น กิลิสฺสตี**ติ อติติกฺขปญฺญสฺส จิตฺตํ น วิเกฺขเปน วิกฺขิปติ, น จ กิเลเสหิ กิลิสฺสติฯ **น จวติ จิตฺตภาวนา**ติ ตสฺส วิปสฺสนาจิตฺตภาวนา น จวติ, วิเกฺขปกิเลสาภาเวน ยถาฐาเน ติฏฺฐตีติ อโตฺถฯ

อิเมหิ จตูหิ ฐาเนหีติอาทีสุ อิทานิ วุเตฺตหิ อิเมหิ จตูหิ ฐาเนหิ เหตุภูเตหิ, กรณภูเตหิ วา โอภาสาทิเก ทส ฐาเน จิตฺตสฺส สเงฺขเปน จ วิเกฺขเปน จ วิคฺคหิตํ มานสํ วิเกฺขปกิเลสุปฺปตฺติวิรหิโต จตุโตฺถ กุสโล มหาปโญฺญ โยคาวจโร มนฺทปญฺญาทีนํ ติณฺณํ โยคาวจรานํ มานสํ เอวญฺจ เอวญฺจ โหตีติ นานปฺปการโต ชานาตีติ สมฺพนฺธโต อตฺถวณฺณนา เวทิตพฺพาฯ **สเงฺขโป**ติ เจตฺถ วิเกฺขปสฺส เจว กิเลสานญฺจ อุปฺปตฺติวเสน จิตฺตสฺส ลีนภาโว เวทิตโพฺพฯ **วิเกฺขโป**ติ ‘‘วิกฺขิปติ น กิลิสฺสตี’’ติ ทฺวีสุ ฐาเนสุ วุตฺตวิเกฺขปวเสน จิตฺตสฺส อุทฺธตภาโว เวทิตโพฺพติฯ

ยุคนทฺธกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. สจฺจกถา

สจฺจกถาวณฺณนา

๘. อิทานิ ยุคนทฺธคุณสฺส อริยมคฺคสฺส วเสน สจฺจฏฺฐํ สจฺจปฏิเวธวิเสสํ สจฺจลกฺขณาทิวิธานญฺจ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย สจฺจกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ สุตฺตเนฺต ตาว **ตถานี**ติ ยถาสภาววเสน ตจฺฉานิฯ ยถาสภาวภูตาเนว หิ ธมฺมชาตานิ สจฺจเฏฺฐน สจฺจานิฯ สจฺจโฏฺฐ ปฐมญาณนิเทฺทสวณฺณนายํ วุโตฺตฯ **อวิตถานี**ติ วุตฺตสภาเว วิปริยายวิรหิตานิฯ น หิ สจฺจานิ อสจฺจานิ นาม โหนฺติฯ **อนญฺญถานี**ติ อญฺญสภาววิรหิตานิฯ น หิ อสจฺจานิ สจฺจานิ นาม โหนฺติฯ **อิทํ ทุกฺขนฺติ, ภิกฺขเว, ตถเมต**นฺติ ภิกฺขเว, อิทํ ทุกฺขนฺติ ยํ วุจฺจติ, เอตํ ยถาสภาวตฺตา ตถํฯ ทุกฺขเมว หิ ทุกฺขํฯ วุตฺตสภาเว วิปริยาภาวโต **อวิตถํ**ฯ น หิ ทุกฺขํ อทุกฺขํ นาม โหติฯ อญฺญสภาววิรหิตตฺตา **อนญฺญถํ**ฯ น หิ ทุกฺขํ สมุทยาทิสภาวํ โหติฯ สมุทยาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

๑. ปฐมสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา

ตถเฏฺฐนาติ ยถาสภาวเฏฺฐนฯ **ปีฬนฏฺฐา**ทโย ญาณกถายํ วุตฺตตฺถาเยวฯ

๙. **เอกปฺปฏิเวธานี**ติ เอเกน มคฺคญาเณน ปฏิเวโธ, เอกโต วา ปฏิเวโธ เอเตสนฺติ เอกปฺปฏิเวธานิฯ **อนตฺตเฏฺฐนา**ติ จตุนฺนมฺปิ สจฺจานํ อตฺตวิรหิตตฺตา อนตฺตเฏฺฐนฯ วุตฺตเญฺหตํ วิสุทฺธิมเคฺค (วิสุทฺธิ. ๒.๕๖๗) – ปรมตฺถโต หิ สพฺพาเนว สจฺจานิ เวทกการกนิพฺพุตคมกาภาวโต สุญฺญานีติ เวทิตพฺพานิฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘ทุกฺขเมว หิ, น โกจิ ทุกฺขิโต, การโก น, กิริยาว วิชฺชติ;
> อตฺถิ นิพฺพุติ, น นิพฺพุโต ปุมา, มคฺคมตฺถิ, คมโก น วิชฺชตี’’ติฯ (วิสุทฺธิ. ๒.๕๖๗);

อถ วา –

> ‘‘ธุวสุภสุขตฺตสุญฺญํ, ปุริมทฺวยมตฺตสุญฺญมมตปทํ;
> ธุวสุขอตฺตวิรหิโต, มโคฺค อิติ สุญฺญตา เตสู’’ติฯ (วิสุทฺธิ. ๒.๕๖๗);

สจฺจเฏฺฐนาติ อวิสํวาทกเฏฺฐนฯ **ปฏิเวธเฏฺฐนา**ติ มคฺคกฺขเณ ปฏิวิชฺฌิตพฺพเฏฺฐนฯ **เอกสงฺคหิตานี**ติ ตถฏฺฐาทินา เอเกเกนว อเตฺถน สงฺคหิตานิ, เอกคณนํ คตานีติ อโตฺถฯ **ยํ เอกสงฺคหิตํ, ตํ เอกตฺต**นฺติ ยสฺมา เอเกน สงฺคหิตํ, ตสฺมา เอกตฺตนฺติ อโตฺถฯ สจฺจานํ พหุเตฺตปิ เอกตฺตมเปกฺขิตฺวา เอกวจนํ กตํฯ **เอกตฺตํ เอเกน ญาเณน ปฏิวิชฺฌตี**ติ ปุพฺพภาเค จตุนฺนํ สจฺจานํ นานเตฺตกตฺตํ สุวาวตฺถิตํ ววตฺถเปตฺวา ฐิโต มคฺคกฺขเณ เอเกน มคฺคญาเณน ตถฏฺฐาทิตํตํเอกตฺตํ ปฏิวิชฺฌติฯ กถํ? นิโรธสจฺจสฺส ตถฏฺฐาทิเก เอกเตฺต ปฏิเวเทฺธ เสสสจฺจานมฺปิ ตถฏฺฐาทิกํ เอกตฺตํ ปฏิวิทฺธเมว โหติฯ ยถา ปุพฺพภาเค ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นานเตฺตกตฺตํ สุวาวตฺถิตํ ววตฺถเปตฺวา ฐิตสฺส มคฺควุฏฺฐานกาเล อนิจฺจโต วา ทุกฺขโต วา อนตฺตโต วา วุฏฺฐหนฺตสฺส เอกสฺมิมฺปิ ขเนฺธ อนิจฺจาทิโต ทิเฏฺฐ เสสขนฺธาปิ อนิจฺจาทิโต ทิฏฺฐาว โหนฺติ, เอวมิทนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **ทุกฺขสฺส ทุกฺขโฏฺฐ ตถโฏฺฐ**ติ ทุกฺขสจฺจสฺส ปีฬนฏฺฐาทิโก จตุพฺพิโธ อโตฺถ สภาวเฏฺฐน ตถโฏฺฐฯ เสสสเจฺจสุปิ เอเสว นโยฯ โสเยว จตุพฺพิโธ อโตฺถ อตฺตาภาวโต **อนตฺตโฏฺฐ**ฯ วุตฺตสภาเว อวิสํวาทกโต **สจฺจโฏฺฐ**ฯ มคฺคกฺขเณ ปฏิวิชฺฌิตพฺพโต **ปฏิเวธโฏฺฐ** วุโตฺตติ เวทิตพฺพํฯ

๑๐. **ยํ อนิจฺจ**นฺติอาทิ สามญฺญลกฺขณปุพฺพงฺคมํ กตฺวา ทสฺสิตํฯ ตตฺถ **ยํ อนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํฯ ยํ ทุกฺขํ, ตํ อนิจฺจ**นฺติ ทุกฺขสมุทยมคฺคา คหิตาฯ ตานิ หิ ตีณิ สจฺจานิ อนิจฺจานิ เจว อนิจฺ

จตฺตา ทุกฺขานิ จฯ **ยํ อนิจฺจญฺจ ทุกฺขญฺจ, ตํ อนตฺตา**ติ ตานิเยว ตีณิ คหิตานิฯ **ยํ อนิจฺจญฺจ ทุกฺขญฺจ อนตฺตา จา**ติ เตหิ ตีหิ สห นิโรธสจฺจญฺจ สงฺคหิตํฯ จตฺตาริปิ หิ อนตฺตาเยวฯ **ตํ ตถ**นฺติ ตํ สจฺจจตุกฺกํ สภาวภูตํฯ **ตํ สจฺจ**นฺติ ตเทว สจฺจจตุกฺกํ ยถาสภาเว อวิสํวาทกํฯ **นวหากาเรหี**ติอาทีสุ ''สพฺพํ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺย''นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๓; สํ. นิ. ๔.๔๖) วจนโต อภิญฺญเฏฺฐน, ทุกฺขสฺส ปริญฺญเฏฺฐ, สมุทยสฺส ปหานเฏฺฐ, มคฺคสฺส ภาวนเฏฺฐ, นิโรธสฺส สจฺฉิกิริยเฏฺฐ อาเวนิเกปิ อิธ จตูสุปิ สเจฺจสุ ญาตปริญฺญาสพฺภาวโต ปริญฺญเฏฺฐน, จตุสจฺจทสฺสเนน ปหานสพฺภาวโต ปหานเฏฺฐน, จตุสจฺจภาวนาสพฺภาวโต ภาวนเฏฺฐน, จตุนฺนํ สจฺจานํ สจฺฉิกิริยสพฺภาวโต สจฺฉิกิริยเฏฺฐนาติ นิทฺทิฏฺฐนฺติ เวทิตพฺพํฯ **นวหากาเรหิ ตถเฏฺฐนา**ติอาทีสุ ปฐมํ วุตฺตนเยเนว โยชนา กาตพฺพาฯ

๑๑. **ทฺวาทสหิ อากาเรหี**ติอาทีสุ ตถฏฺฐาทโย ญาณกถายํ วุตฺตตฺถาฯ เอเตสํ นิเทฺทเสปิ วุตฺตนเยเนว โยชนา เวทิตพฺพาฯ

๑๒. **สจฺจานํ กติ ลกฺขณานี**ติอาทีสุ อุปริ วตฺตพฺพานิ ฉ ลกฺขณานิ สงฺขตาสงฺขตวเสน ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา **เทฺว ลกฺขณานี**ติ อาหฯ ตตฺถ **สงฺขตลกฺขณญฺจ อสงฺขตลกฺขณญฺจา**ติ ''ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ อุปฺปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติฯ ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, อสงฺขตสฺส อสงฺขตลกฺขณานิ น อุปฺปาโท ปญฺญายติ, น วโย ปญฺญายติ, น ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตี''ติ (อ. นิ. ๓.๔๗-๔๘) เอวํ วุตฺตํ สงฺขตสฺส สงฺขตมิติ ลกฺขณญฺจ อสงฺขตสฺส อสงฺขตมิติ ลกฺขณญฺจฯ สงฺขตํ ปน น ลกฺขณํ, ลกฺขณํ น สงฺขตํฯ น จ สงฺขตํ วินา ลกฺขณํ ปญฺญาเปตุํ สกฺกา, นปิ ลกฺขณํ วินา สงฺขตํฯ ลกฺขเณน ปน สงฺขตํ ปากฏํ โหติฯ

ปุน ตเทว ลกฺขณทฺวยํ วิตฺถารโต ทเสฺสโนฺต **ฉ ลกฺขณานี**ติ อาหฯ **สงฺขตานํ สจฺจาน**นฺติ ทุกฺขสมุทยมคฺคสจฺจานํฯ ตานิ หิ ปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กตตฺตา สงฺขตานิฯ **อุปฺปาโท**ติ ชาติฯ **ปญฺญายตี**ติ ชานียติฯ **วโย**ติ ภโงฺคฯ **ฐิตานํ อญฺญถตฺต**นฺติ ฐิติปฺปตฺตานํ อญฺญถาภาโว ชราฯ ติณฺณํ สงฺขตสจฺจานํ นิปฺผนฺนตฺตา อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ วุตฺตํ, เตสํเยว ปน อุปฺปาทสฺส, ชราย ภงฺคสฺส จ อนิปฺผนฺนตฺตา อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ น วตฺตพฺพํฯ สงฺขตนิสฺสิตตฺตา อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ น ปญฺญายตีติ น วตฺตพฺพํฯ สงฺขตวิการตฺตา ปน สงฺขตนฺติ วตฺตพฺพํฯ ทุกฺขสมุทยานํ อุปฺปาทชราภงฺคา สจฺจปริยาปนฺนา, มคฺคสจฺจสฺส อุปฺปาทชราภงฺคา น สจฺจปริยาปนฺนาติ วทนฺติฯ ตตฺถ ''สงฺขตานํ อุปฺปาทกฺขเณ สงฺขตาปิ อุปฺปาทลกฺขณมฺปิ กาลสงฺขาโต ตสฺส ขโณปิ ปญฺญายติ, อุปฺปาเท วีติวเตฺต สงฺขตาปิ ชราลกฺขณมฺปิ กาลสงฺขาโต ตสฺส ขโณปิ ปญฺญายติ, ภงฺคกฺขเณ สงฺขตาปิ ชราปิ ภงฺคลกฺขณมฺปิ กาลสงฺขาโต ตสฺส ขโณปิ ปญฺญายตี''ติ ขนฺธกวคฺคฏฺฐกถายํ (สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๓.๓๗-๓๘) วุตฺตํฯ **อสงฺขตสฺส สจฺจสฺสา**ติ นิโรธสจฺจสฺสฯ ตญฺหิ ปจฺจเยหิ สมาคมฺม อกตตฺตา สยเมว นิปฺผนฺนนฺติ อสงฺขตํฯ **ฐิตสฺสา**ติ นิจฺจตฺตา ฐิตสฺส, น ฐานปฺปตฺตตฺตาฯ ปุน ตเทว ลกฺขณทฺวยํ วิตฺถารโต ทเสฺสโนฺต **ทฺวาทส ลกฺขณานี**ติ อาหฯ

จตุนฺนํ สจฺจานํ กติ กุสลาติอาทีสุ **อพฺยากต**นฺติ วิปากาพฺยากตํ กิริยาพฺยากตํ รูปาพฺยากตํ นิพฺพานาพฺยากตนฺติ จตูสุ อพฺยากเตสุ นิพฺพานาพฺยากตํฯ จตฺตาริปิ หิ กุสลากุสลลกฺขเณน น พฺยากตตฺตา อพฺยากตานิฯ **สิยา กุสล**นฺติ กามาวจรรูปาวจรารูปาวจรกุสลานํ วเสน กุสลมฺปิ ภเวยฺยฯ **สิยา อกุสล**นฺติ ตณฺหํ ฐเปตฺวา เสสากุสลวเสนฯ **สิยา อพฺยากต**นฺติ กามาวจรรูปาวจรารูปาวจรวิปากกิริยานํ รูปานญฺจ วเสนฯ **สิยา ตีณิ สจฺจานี**ติอาทีสุ **สงฺคหิ**

ตานีติ คณิตานิฯ **วตฺถุวเสนา**ติ อกุสลกุสลาพฺยากตทุกฺขสมุทยนิโรธมคฺคสงฺขาตวตฺถุว เสนฯ **ยํ ทุกฺขสจฺจํ อกุสล**นฺติ ฐเปตฺวา ตณฺหํ อวเสสํ อกุสลํฯ **อกุสลเฏฺฐน เทฺว สจฺจานิ เอกสเจฺจน สงฺคหิตานี**ติ อิมานิ เทฺว ทุกฺขสมุทยสจฺจานิ อกุสลเฏฺฐน เอกสเจฺจน สงฺคหิตา นิ, อกุสลสจฺจํ นาม โหตีติ อโตฺถฯ **เอกสจฺจํ ทฺวีหิ สเจฺจหิ สงฺคหิต**นฺติ เอกํ อกุสลสจฺจํ ทฺ วีหิ ทุกฺขสมุทยสเจฺจหิ สงฺคหิตํฯ **ยํ ทุกฺขสจฺจํ กุสล**นฺติ เตภูมกํ กุสลํฯ อิมานิ เทฺว ทุกฺ ขมคฺคสจฺจานิ กุสลเฏฺฐน เอกสเจฺจน สงฺคหิตานิ, กุสลสจฺจํ นาม โหติฯ เอกํ กุสลสจฺจํ ทฺวีหิ ทุกฺขมคฺคสเจฺจหิ สงฺคหิตํฯ **ยํ ทุกฺขสจฺจํ อพฺยากต**นฺติ เตภูมกวิปากกิริยา รูปญฺจฯ อิมานิ เทฺว ทุกฺขนิโรธสจฺจานิ อพฺยากตเฏฺฐน เอกสเจฺจน สงฺคหิตานิ, เอกํ อพฺยากตสจฺจํ นาม โห ติฯ เอกํ อพฺยากตสจฺจํ ทฺวีหิ ทุกฺขนิโรธสเจฺจหิ สงฺคหิตํฯ **ตีณิ สจฺจานิ เอกสเจฺจน สงฺคหิ ตานี**ติ สมุทยมคฺคนิโรธสจฺจานิ เอเกน อกุสลกุสลาพฺยากตภูเตน ทุกฺขสเจฺจน สงฺคหิตานิฯ **เอกํ สจฺจํ ตีหิ สเจฺจหิ สงฺคหิต**นฺติ เอกํ ทุกฺขสจฺจํ วิสุํ อกุสลกุสลอพฺยากตภูเตหิ สมุทยมคฺ คนิโรธสเจฺจหิ สงฺคหิตํฯ เกจิ ปน ‘‘ทุกฺขสมุทยสจฺจานิ อกุสลเฏฺฐน สมุทยสเจฺจน สงฺคหิตา นิ, ทุกฺขมคฺคสจฺจานิ กุสลเฏฺฐน มคฺคสเจฺจน สงฺคหิตานิ, น ทสฺสนเฏฺฐนฯ ทุกฺขนิโรธสจฺจานิ อพฺยากตเฏฺฐน นิโรธสเจฺจน สงฺคหิตานิ, น อสงฺขตเฏฺฐนา’’ติ วณฺณยนฺติฯ

๒. ทุติยสุตฺตนฺตปาฬิวณฺณนา

๑๓. ปุน อญฺญสฺส สุตฺตนฺตสฺส อตฺถวเสน สจฺจปฺปฏิเวธํ นิทฺทิสิตุกาโม **ปุเพฺพ เม, ภิกฺขเว**ติอาทิกํ สุตฺตนฺตํ อาหริตฺวา ทเสฺสสิฯ ตตฺถ **ปุเพฺพ เม, ภิกฺขเว, สโมฺพธา**ติ ภิกฺขเว, มม สโมฺพธิโต สพฺพญฺญุตญฺญาณโต ปุเพฺพฯ **อนภิสมฺพุทฺธสฺสา**ติ สพฺพธเมฺม อปฺปฏิ วิทฺธสฺสฯ **โพธิสตฺตเสฺสว สโต**ติ โพธิสตฺตภูตเสฺสวฯ **เอตทโหสี**ติ โพธิปลฺลเงฺก นิสินฺนสฺส เอตํ ปริวิตกฺกิตํ อโหสิฯ **อสฺสาโท**ติ อสฺสาทียตีติ อสฺสาโทฯ **อาทีนโว**ติ โทโส ฯ **นิสฺสรณ**นฺ ติ อปคมนํฯ **สุข**นฺติ สุขยตีติ สุขํ, ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ สุขิตํ กโรตีติ อโตฺถฯ **โสมนสฺส**นฺติ ปีติ โสมนสฺสโยคโต โสภนํ มโน อสฺสาติ สุมโน, สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ , สุขเมว ปีติโยคโต วิ เสสิตํฯ **อนิจฺจ**นฺติ อทฺธุวํฯ **ทุกฺข**นฺติ ทุกฺขวตฺถุตฺตา สงฺขารทุกฺขตฺตา จ ทุกฺขํฯ **วิปริณาม ธมฺม**นฺติ อวสี หุตฺวา ชราภงฺควเสน ปริวตฺตนปกติกํฯ เอเตน อนตฺตภาโว วุโตฺต โหติฯ **ฉนฺ ทราควินโย**ติ ฉนฺทสงฺขาตสฺส ราคสฺส สํวรณํ, น วณฺณราคสฺสฯ **ฉนฺทราคปฺปหาน**นฺติ ต เสฺสว ฉนฺทราคสฺส ปชหนํฯ

ยาวกีวญฺจาติอาทีสุ ยาว อิเมสํ ปญฺจนฺนํ อุปาทานกฺขนฺธานํ…เป.… **ยถาภูตํ นาพฺภญฺญาสิํ** น อธิเกน ญาเณน ปฏิวิชฺฌิํ, ตาว **อนุตฺตรํ สมฺมาสโมฺพธิํ** อนุตฺตรํ สพฺพญฺญุ ภาวํ **อภิสมฺพุโทฺธ** อภิสเมตาวี อรหนฺติ **เนวาหํ ปจฺจญฺญาสิํ** เนว ปฏิญฺญํ อกาสินฺติ สมฺ พนฺธโต อโตฺถฯ **กีวญฺจา**ติ นิปาตมตฺตํฯ **ยโต**ติ ยสฺมา, ยทา วาฯ **อถา**ติ อนนฺตรํฯ **ญาณ ญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาที**ติ ทสฺสนกิจฺจกรเณน ทสฺสนสงฺขาตํ ปจฺจเวกฺขณญาณญฺจ เม อุปฺปชฺชิฯ **อกุปฺปา**ติ โกเปตุํ จาเลตุํ อสกฺกุเณยฺยาฯ **วิมุตฺตี**ติ อรหตฺตผลวิมุตฺติฯ เอตาย เอว ผลปจฺจเวกฺขณาย มคฺคนิพฺพานปจฺจเวกฺขณาปิ วุตฺตาว โหนฺติฯ **อยมนฺติมา ชาตี**ติ อยํ ปจฺฉิมา ขนฺธปฺปวตฺติฯ **นตฺถิทานิ ปุนพฺภโว**ติ อิทานิ ปุน อุปฺปตฺติ นตฺถิฯ เอเตน ปหี นกิเลสปจฺจเวกฺขณา วุตฺตาฯ อรหโต หิ อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณา น โหติฯ

๓. ทุติยสุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา

๑๔. สจฺจปฺปฏิเวธญาณโยชนกฺกเม จ **อยํ รูปสฺส อสฺสาโทติ ปหานปฺปฏิเวโธ**ติ ปุพฺพ ภาเค ‘‘อยํ ตณฺหาสมฺปยุโตฺต รูปสฺส อสฺสาโท’’ติ ญตฺวา มคฺคกฺขเณ สมุทยปฺปหานสงฺขาโต

สมุทยสจฺจปฺปฏิเวโธฯ **สมุทยสจฺจ**นฺติ สมุทยสจฺจปฺปฏิเวธญาณํฯ อริยสจฺจารมฺมณญาณมฺปิ หิ ‘‘เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สเพฺพ เต จตูสุ อริยสเจฺจสุ สงฺคหํ คจฺฉนฺตี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๓๐๐) วิย ‘‘สจฺจ’’นฺติ วุจฺจติฯ **อยํ รูปสฺส อาทีนโวติ ปริญฺญาปฏิเวโธ**ติ ปุพฺพภาเค ‘‘อยํ รูปสฺส อาทีนโว’’ติ ญตฺวา มคฺคกฺขเณ ทุกฺขปริญฺญาสงฺขาโต ทุกฺขสจฺจปฺปฏิเวโธฯ **ทุกฺขสจฺจ**นฺติ ทุกฺขสจฺจปฺปฏิเวธญาณํฯ **อิทํ รูปสฺส นิสฺสรณนฺติ สจฺฉิกิริยาปฏิเวโธ**ติ ปุพฺพภาเค ‘‘อิทํ รูปสฺส นิสฺสรณ’’นฺติ ญตฺวา มคฺคกฺขเณ นิโรธสจฺฉิกิริยาสงฺขาโต นิโรธสจฺจปฺปฏิเวโธฯ **นิโรธสจฺจ**นฺติ นิโรธสจฺจารมฺมณํ นิโรธสจฺจปฺปฏิเวธญาณํ ฯ **ยา อิเมสุ ตีสุ ฐาเนสู**ติ อิเมสุ ยถาวุเตฺตสุ ตีสุ สมุทยทุกฺขนิโรเธสุ ปฏิเวธวเสน ปวตฺตา ยา **ทิฏฺฐิ** โย **สงฺกโปฺป**ติ โยชนาฯ **ภาวนาปฏิเวโธ**ติ อยํ มคฺคภาวนาสงฺขาโต มคฺคสจฺจปฺปฏิเวโธฯ **มคฺคสจฺจ**นฺติ มคฺคสจฺจปฺปฏิเวธญาณํฯ

๑๕. ปุน อปเรน ปริยาเยน สจฺจานิ จ สจฺจปฺปฏิเวธญฺจ ทเสฺสโนฺต **สจฺจนฺติ กติหากาเรหิ สจฺจ**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ ยสฺมา สเพฺพปิ สพฺพญฺญุโพธิสตฺตา โพธิปลฺลเงฺก นิสินฺนา ชรามรณาทิกสฺส ทุกฺขสจฺจสฺส ชาติอาทิกํ สมุทยสจฺจํ ‘‘กิํ นุ โข’’ติ เอสนฺติ, ตถา เอสนฺตา จ ชรามรณาทิกสฺส ทุกฺขสจฺจสฺส ชาติอาทิกํ สมุทยสจฺจํ ‘‘ปจฺจโย’’ติ ววตฺถเปโนฺต ปริคฺคณฺหนฺติ, ตสฺมา สา จ เอสนา โส จ ปริคฺคโห สจฺจานํ เอสนตฺตา ปริคฺคหตฺตา จ ‘‘สจฺจ’’นฺติ กตฺวา **เอสนเฏฺฐน ปริคฺคหเฏฺฐนา**ติ วุตฺตํฯ อยญฺจ วิธิ ปเจฺจกพุทฺธานมฺปิ ปจฺจยปริคฺคเห ลพฺภติเยว, สาวกานํ ปน อนุสฺสววเสน ปจฺจยปริคฺคเห ลพฺภติฯ **ปฏิเวธเฏฺฐนา**ติ ปุพฺพภาเค ตถา เอสิตานํ ปริคฺคหิตานญฺจ มคฺคกฺขเณ เอกปฏิเวธเฏฺฐนฯ

กิํนิทานนฺติอาทีสุ นิทานาทีนิ สพฺพานิ การณเววจนานิฯ การณญฺหิ ยสฺมา ผลํ นิเทติ ‘‘หนฺท นํ คณฺหถา’’ติ อเปฺปติ วิย, ตสฺมา ‘‘นิทาน’’นฺติ วุจฺจติฯ ยสฺมา ผลํ ตโต สมุเทติ, ชายติ, ปภวติ; ตสฺมา สมุทโย, ชาติ, ปภโวติ วุจฺจติฯ อยํ ปเนตฺถ อโตฺถ – กิํ นิทานํ เอตสฺสาติ **กิํนิทานํ**ฯ โก สมุทโย เอตสฺสาติ **กิํสมุทยํ**ฯ กา ชาติ เอตสฺสาติ **กิํชาติกํ**ฯ โก ปภโว เอตสฺสาติ **กิํปภวํ**ฯ ยสฺมา ปน ตสฺส ชาติ ยถาวุเตฺตน อเตฺถน นิทานเญฺจว สมุทโย จ ชาติ จ ปภโว จ, ตสฺมา **ชาตินิทาน**นฺติอาทิมาหฯ **ชรามรณ**นฺติ ทุกฺขสจฺจํฯ **ชรามรณสมุทย**นฺติ ตสฺส ปจฺจยํ สมุทยสจฺจํฯ **ชรามรณนิโรธ**นฺติ นิโรธสจฺจํฯ **ชรามรณนิโรธคามินิํ ปฏิปท**นฺติ มคฺคสจฺจํฯ อิมินาว นเยน สพฺพปเทสุ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

๑๖. **นิโรธปฺปชานนา**ติ อารมฺมณกรเณน นิโรธสฺส ปชานนาฯ **ชาติ สิยา ทุกฺขสจฺจํ, สิยา สมุทยสจฺจ**นฺติ ภวปจฺจยา ปญฺญายนเฏฺฐน ทุกฺขสจฺจํ , ชรามรณสฺส ปจฺจยเฏฺฐน สมุทยสจฺจํฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **อวิชฺชา สิยา ทุกฺขสจฺจ**นฺติ ปน อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทยเฏฺฐนาติฯ

สจฺจกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. โพชฺฌงฺคกถา

โพชฺฌงฺคกถาวณฺณนา

๑๗. อิทานิ สจฺจปฺปฏิเวธสิทฺธํ โพชฺฌงฺควิเสสํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย โพชฺฌงฺคกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ สุตฺตเนฺต ตาว **โพชฺฌงฺคา**ติ โพธิยา, โพธิสฺส วา องฺคาติ โพชฺฌงฺคาฯ กิํ วุตฺตํ โหติ (สํ. นิ. อฏฺฐ. ๓.๕.๑๘๒) – ยา หิ อยํ ธมฺมสาม

คฺคี, ยาย โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ อุปฺปชฺชมานาย ลีนุทฺธจฺจปติฏฺฐานายูหนกามสุขตฺตกิลมถานุโยคอุเจฺฉทสสฺสตาภินิเวสาทีนํ อเนเกสํ อุปทฺทวานํ ปฏิปกฺขภูตาย สติธมฺมวิจยวีริยปีติปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสงฺขาตาย ธมฺมสามคฺคิยา อริยสาวโก พุชฺฌตีติ กตฺวา โพธีติ วุจฺจติ, **พุชฺฌตี**ติ กิเลสสนฺตานนิทฺทาย วุฏฺฐหติ, จตฺตาริ วา อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ, นิพฺพานเมว วา สจฺฉิกโรตีติ วุตฺตํ โหติฯ ยถาห – ''สตฺต โพชฺฌงฺเค ภาเวตฺวา อนุตฺตรํ สมฺมาสโมฺพธึ อภิสมฺพุโทฺธ''ติ (สํ. นิ. ๕.๓๗๘; ที. นิ. ๓.๑๔๓)ฯ ตสฺสา ธมฺมสามคฺคีสงฺขาตาย โพธิยา องฺคาติ โพชฺฌงฺคา ฌานงฺคมคฺคงฺคาทโย วิยฯ โยเปส ยถาวุตฺตปฺปการาย เอตาย ธมฺมสามคฺคิยา พุชฺฌตีติ กตฺวา อริยสาวโก โพธีติ วุจฺจติ, ตสฺส โพธิสฺส องฺคาติปิ โพชฺฌงฺคา เสนงฺครถงฺคาทโย วิยฯ เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา ''พุชฺฌนกสฺส ปุคฺคลสฺส องฺคาติ โพชฺฌงฺคา''ติฯ สติสโมฺพชฺฌงฺคาทีนํ อโตฺถ อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส วุโตฺตฯ

โพชฺฌงฺคตฺถนิเทฺทเส **โพธาย สํวตฺตนฺตี**ติ พุชฺฌนตฺถาย สํวตฺตนฺติฯ กสฺส พุชฺฌนตฺถาย? มคฺคผลเลหิ นิพฺพานสฺส ปจฺจเวกฺขณาย กตกิจฺจสฺส พุชฺฌนตฺถาย, มเคฺคน วา กิเลสนิทฺทาโต ปพุชฺฌนตฺถาย ผเลน ปพุทฺธภาวตฺถายาปีติ วุตฺตํ โหติฯ พลววิปสฺสนายปิ โพชฺฌงฺคา โพธาย สํวตฺตนฺติ ฯ ตสฺมา อยํ วิปสฺสนามคฺคผลโพชฺฌงฺคานํ สาธารณโตฺถฯ ตีสุปิ หิ ฐาเนสุ โพธาย นิพฺพานปฏิเวธาย สํวตฺตนฺติฯ เอเตน โพธิยา องฺคาติ โพชฺฌงฺคาติ วุตฺตํ โหติฯ **พุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา**ติอาทีหิ ปญฺจหิ จตุเกฺกหิ วุตฺตานํ โพชฺฌงฺคานํ อุปฺปตฺติฏฺฐานํ อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส วุตฺตํฯ อปิ จ **พุชฺฌนฺตี**ติ โพชฺฌงฺคานํ สกิจฺจกรเณ สมตฺถภาวทสฺสนตฺถํ กตฺตุนิเทฺทโส ฯ **พุชฺฌนเฏฺฐนา**ติ สกิจฺจกรณสมตฺถเตฺตปิ สติ กตฺตุโน อภาวทสฺสนตฺถํ ภาวนิเทฺทโสฯ **โพเธนฺตี**ติ โพชฺฌงฺคภาวนาย พุชฺฌนฺตานํ โยคีนํ ปโยชกตฺตา โพชฺฌงฺคานํ เหตุกตฺตุนิเทฺทโสฯ **โพธนเฏฺฐนา**ติ ปฐมํ วุตฺตนเยเนว ปโยชกเหตุกตฺตุนา ภาวนิเทฺทโสฯ เอเตหิ โพธิยา องฺคา โพชฺฌงฺคาติ วุตฺตํ โหติฯ **โพธิปกฺขิยเฏฺฐนา**ติ พุชฺฌนเฏฺฐน โพธีติ ลทฺธนามสฺส โยคิสฺส ปเกฺข ภวตฺตาฯ อยเมเตสํ โยคิโน อุปการกตฺตนิเทฺทโสฯ เอเตหิ โพธิสฺส องฺคาติ โพชฺฌงฺคาติ วุตฺตํ โหติฯ **พุทฺธิลภนเฏฺฐนา**ติอาทิเก ฉเกฺก **พุทฺธิลภนเฏฺฐนา**ติ โยคาวจเรน พุทฺธิยา ปาปุณนเฏฺฐนฯ **โรปนเฏฺฐนา**ติ สตฺตานํ ปติฏฺฐาปนเฏฺฐน ฯ **ปาปนเฏฺฐนา**ติ ปติฏฺฐาปิตาย นิฏฺฐาปนเฏฺฐนฯ อิเม วิปสฺสนาโพชฺฌงฺคา ปติ-อภิ-สํ-อิติ ตีหิ อุปสเคฺคหิ วิเสสิตา มคฺคผลโพชฺฌงฺคาติ วทนฺติฯ สเพฺพสมฺปิ ธมฺมโวหาเรน นิทฺทิฏฺฐานํ โพชฺฌงฺคานํ โพธิยา องฺคาติ โพชฺฌงฺคาติ วุตฺตํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ

มูลมูลกาทิทสกวณฺณนา

๑๘. มูลเฏฺฐนาติอาทิเก มูลมูลเก ทสเก **มูลเฏฺฐนา**ติ วิปสฺสนาทีสุ ปุริมา ปุริมา โพชฺฌงฺคา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ โพชฺฌงฺคานญฺจ สหชาตธมฺมานญฺจ อญฺญมญฺญญฺจ มูลเฏฺฐนฯ **มูลจริยเฏฺฐนา**ติ มูลํ หุตฺวา จริยา ปวตฺติ มูลจริยาฯ เตน มูลจริยเฏฺฐน, มูลํ หุตฺวา ปวตฺตนเฏฺฐนาติ อโตฺถฯ **มูลปริคฺคหเฏฺฐนา**ติ เต เอว โพชฺฌงฺคา อาทิโต ปภุติ อุปฺปาทนตฺถาย ปริคยฺหมานตฺตา ปริคฺคหา, มูลานิเยว ปริคฺคหา มูลปริคฺคหาฯ เตน มูลปริคฺคหเฏฺฐนฯ เต เอว อญฺญมญฺญํ ปริวารวเสน **ปริวารเฏฺฐน**ฯ ภาวนาปาริปูริวเสน **ปริปูรณเฏฺฐน**ฯ นิฏฺฐํ ปาปุณนวเสน **ปริปากเฏฺฐน**ฯ เต เอว มูลานิ จ ฉพฺพิธา ปเภทภินฺนตฺตา ปฏิสมฺภิทา จาติ มูลปฏิสมฺภิทาฯ เตน **มูลปฏิสมฺภิทเฏฺฐนฯ มูลปฏิสมฺภิทาปาปนเฏฺฐนา**ติ โพชฺฌงฺคภาวนานุยุตฺตสฺส โยคิโน ตํ มูลปฏิสมฺภิทํ ปาปนเฏฺฐน ฯ ตเสฺสว โยคิโน ตสฺสา มูลปฏิสมฺภิทาย **วสีภาวเฏฺฐน**ฯ เสเสสุปิ อีทิเสสุ ปุคฺคลโวหาเรสุ โพธิสฺส องฺคาติ โพชฺฌงฺคาติ วุตฺตํ โหตีติ

เวทิตพฺพํฯ **มูลปฏิสมฺภิทาย วสีภาวปฺปตฺตานมฺปี**ติ อีทิเสสุปิ นิฏฺฐาวจเนสุ ผลโพชฺฌงฺคาติ เวทิตพฺพํฯ วสีภาวํ ปตฺตานนฺติปิ ปาโฐฯ

มูลมูลกทสกํ นิฏฺฐิตํฯ

เสเสสุปิ เหตุมูลกาทีสุ นวสุ ทสเกสุ อิมินาว นเยน สาธารณวจนานํ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อสาธารเณสุ ปน ยถาวุตฺตา เอว โพชฺฌงฺคา ยถาวุตฺตานํ ธมฺมานํ ชนกตฺตา **เหตู** นาม โหนฺติฯ อุปตฺถมฺภกตฺตา **ปจฺจยา** นามฯ เต เอว ตทงฺคสมุเจฺฉทปฏิปฺปสฺสทฺธิวิสุทฺธิภูตตฺตา **วิสุทฺธิ** นามฯ วชฺชวิรหิตตฺตา **อนวชฺชา** นามฯ ‘‘สเพฺพปิ กุสลา ธมฺมา เนกฺขมฺม’’นฺติ วจนโต **เนกฺขมฺมํ** นามฯ กิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา ตทงฺควิมุตฺติอาทิวเสน **วิมุตฺติ** นามฯ มคฺคผลโพชฺฌงฺคา วิสยีภูเตหิ อาสเวหิ วิรหิตตฺตา **อนาสวา**ฯ ติวิธาปิ โพชฺฌงฺคา กิเลเสหิ สุญฺญตฺตา ตทงฺควิเวกาทิวเสน **วิเวกา**ฯ วิปสฺสนามคฺคโพชฺฌงฺคา ปริจฺจาคโวสคฺคตฺตา ปกฺขนฺทนโวสคฺคตฺตา จ **โวสคฺคา**ฯ ผลโพชฺฌงฺคา ปกฺขนฺทนโวสคฺคตฺตา โวสคฺคาฯ

๑๙. **มูลฏฺฐํ พุชฺฌนฺตี**ติอาทโย เอเกกปทวเสน นิทฺทิฏฺฐา นว ทสกา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ **วสีภาวปฺปตฺตาน**นฺติ ปทํ ปน วตฺตมานวจนาภาเวน น โยชิตํฯ **ปริคฺคหฏฺฐา**ทโย อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส วุตฺตตฺถาฯ

๒๐. ปุน เถโร อตฺตนา เทสิตํ สุตฺตนฺตํ อุทฺทิสิตฺวา ตสฺส นิเทฺทสวเสน โพชฺฌงฺควิธึ ทเสฺสตุกาโม **เอกํ สมย**นฺติอาทิกํ นิทานํ วตฺวา สุตฺตนฺตํ ตาว อุทฺทิสิฯ อตฺตนา เทสิตสุตฺตตฺตา เอว เจตฺถ **เอวํ เม สุต**นฺติ น วุตฺตํฯ **อายสฺมา สาริปุโตฺต**ติ ปเนตฺถ เทสกพฺยตฺติภาวตฺถํ อตฺตานํ ปรํ วิย กตฺวา วุตฺตํฯ อีทิสญฺหิ วจนํ โลเก คเนฺถสุ ปยุชฺชนฺติฯ **ปุพฺพณฺหสมย**นฺติ สกลํ ปุพฺพณฺหสมยํฯ อจฺจนฺตสํโยคเตฺถ อุปโยควจนํฯ เสสทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ **สติสโมฺพชฺฌโงฺค อิติ เจ เม โหตี**ติ สติสโมฺพชฺฌโงฺคติ เอวเญฺจ มยฺหํ โหติฯ **อปฺปมาโณติ เม โหตี**ติ อปฺปมาโณติ เอวํ เม โหติฯ **สุสมารทฺโธติ เม โหตี**ติ สุฏฺฐุ ปริปุโณฺณติ เอวํ เม โหติฯ **ติฏฺฐนฺต**นฺติ นิพฺพานารมฺมเณ ปวตฺติวเสน ติฏฺฐนฺตํฯ **จวตี**ติ นิพฺพานารมฺมณโต อปคจฺฉติฯ เสสโพชฺฌเงฺคสุปิ เอเสว นโยฯ

ราชมหามตฺตสฺสาติ รโญฺญ มหาอมจฺจสฺส, มหติยา วา โภคมตฺตาย โภคปฺปมาเณน สมนฺนาคตสฺสฯ **นานารตฺตาน**นฺติ นานารงฺครตฺตานํ, ปูรณเตฺถ สามิวจนํ, นานารเตฺตหีติ อโตฺถฯ **ทุสฺสกรณฺฑโก**ติ ทุสฺสเปฬาฯ **ทุสฺสยุค**นฺติ วตฺถยุคลํฯ **ปารุปิตุ**นฺติ อจฺฉาเทตุํฯ อิมสฺมึ สุตฺตเนฺต เถรสฺส ผลโพชฺฌงฺคา กถิตาฯ ยทา หิ เถโร สติสโมฺพชฺฌงฺคํ สีสํ กตฺวา ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชติ, ตทา อิตเร ตทนฺวยา โหนฺติฯ ยทา ธมฺมวิจยาทีสุ อญฺญตรํ, ตทา เสสาปิ ตทนฺวยา โหนฺตีติ เอวํ ผลสมาปตฺติยา อตฺตโน จิณฺณวสีภาวํ ทเสฺสโนฺต เถโร อิมํ สุตฺตนฺตํ กเถสีติฯ

สุตฺตนฺตนิเทฺทสวณฺณนา

๒๑. **กถํ สติสโมฺพชฺฌโงฺค อิติ เจ โหตีติ โพชฺฌโงฺค**ติ สติสโมฺพชฺฌงฺคํ สีสํ กตฺวา ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺตสฺส อเญฺญสุ โพชฺฌเงฺคสุ วิชฺชมาเนสุ เอวํ อยํ สติสโมฺพชฺฌโงฺค โหตีติ อิติ เจ ปวตฺตสฺส กถํ โส สติสโมฺพชฺฌโงฺค โหตีติ อโตฺถฯ **ยาวตา นิโรธูปฏฺฐาตี**ติ ยตฺตเกน กาเลน นิโรโธ อุปฏฺฐาติ, ยตฺตเก กาเล อารมฺมณโต นิพฺพานํ อุปฏฺฐาตีติ อโตฺถฯ **ยาวตา อจฺจี**ติ ยตฺตเกน ปริมาเณน ชาลาฯ **กถํ อปฺปมาโณ อิติ เจ โหตีติ โพชฺฌโงฺค**ติ น

อปฺปมาเณปิ สติสโมฺพชฺฌงฺเค วิชฺชมาเน เอวํ อยํ อปฺปมาโณ โหตีติ อิติ เจ ปวตฺตสฺส โส อปฺปมาโณ สติสโมฺพชฺฌโงฺค กถํ โหตีติ อโตฺถฯ **ปมาณพทฺธา**ติ กิเลสา จ ปริยุฏฺฐานา จ โปโนภวิกสงฺขารา จ ปมาณพทฺธา นาม โหนฺติฯ ‘‘ราโคปมาณกรโณ, โทโส ปมาณกรโณ, โมโห ปมาณกรโณ’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๙) วจนโต ราคาทโย ยสฺส อุปฺปชฺชนฺติ, ‘‘อยํ เอตฺตโก’’ติ ตสฺส ปมาณกรณโต ปมาณํ นามฯ ตสฺมึ ปมาเณ พทฺธา ปฏิพทฺธา อายตฺตาติ กิเลสาทโย ปมาณพทฺธา นาม โหนฺติฯ **กิเลสา**ติ อนุสยภูตา, **ปริยุฏฺฐานา**ติ สมุทาจารปฺปตฺตกิเลสาฯ **สงฺขารา โปโนภวิกา**ติ ปุนปฺปุนํ ภวกรณํ ปุนภโว, ปุนภโว สีลเมเตสนฺติ โปนภวิกา, โปนภวิกา เอว โปโนภวิกาฯ กุสลากุสลกมฺมสงฺขาตา สงฺขาราฯ **อปฺปมาโณ**ติ วุตฺตปฺปการสฺส ปมาณสฺส อภาเวน อปฺปมาโณฯ มคฺคผลานมฺปิ อปฺปมาณตฺตา ตโต วิเสสนตฺถํ **อจลเฏฺฐน อสงฺขตเฏฺฐนา**ติ วุตฺตํฯ ภงฺคาภาวโต อจโล, ปจฺจยาภาวโต อสงฺขโตฯ โย หิ อจโล อสงฺขโต จ, โส อติวิย ปมาณวิรหิโต โหติฯ

กถํ สุสมารโทฺธ อิติ เจ โหตีติ โพชฺฌโงฺคติ อนนฺตรํ วุตฺตนเยน โยเชตพฺพํฯ **วิสมา**ติ สยญฺจ วิสมตฺตา, วิสมสฺส จ ภาวสฺส เหตุตฺตา วิสมาฯ **สมธโมฺม**ติ สนฺตเฏฺฐน ปณีตเฏฺฐน สโม ธโมฺมฯ ปมาณาภาวโต **สโนฺต**ฯ ‘‘ยาวตา, ภิกฺขเว, ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๓๔; อิติวุ. ๙๐) วจนโต สพฺพธมฺมุตฺตมเฏฺฐน **ปณีโต**ฯ ตสฺมึ สมธโมฺมติ วุเตฺต สุสเม อารโทฺธ **สุสมารโทฺธฯ อาวชฺชิตตฺตา**ติ ผลสมาปตฺติยา ปวตฺตกาลํ สนฺธาย วุตฺตํฯ อนุปฺปาทาทิสงฺขาเต นิพฺพาเน มโนทฺวาราวชฺชนสฺส อุปฺปนฺนตฺตาติ วุตฺตํ โหติฯ **ติฏฺฐตี**ติ ปวตฺตติฯ **อุปฺปาทา**ทีนิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถานิฯ เสสโพชฺฌงฺคมูลเกสุปิ วาเรสุ เอเสว นโยฯ

โพชฺฌงฺคกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. เมตฺตากถา

เมตฺตากถาวณฺณนา

๒๒. อิทานิ โพชฺฌงฺคกถานนฺตรํ กถิตาย โพชฺฌงฺคกถาคติยา สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย เมตฺตากถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ สุตฺตเนฺต ตาว **อาเสวิตายา**ติ อาทเรน เสวิตายฯ **ภาวิตายา**ติ วฑฺฒิตายฯ **พหุลีกตายา**ติ ปุนปฺปุนํ กตายฯ **ยานีกตายา**ติ ยุตฺตยานสทิสายกตายฯ **วตฺถุกตายา**ติ ปติฏฺฐานเฏฺฐน วตฺถุ วิย กตายฯ **อนุฏฺฐิตายา**ติ ปจฺจุปฏฺฐิตายฯ **ปริจิตายา**ติ สมนฺตโต จิตาย อุปจิตายฯ **สุสมารทฺธายา**ติ สุฏฺฐุ สมารทฺธาย สุกตาย ฯ **อานิสํสา**ติ คุณาฯ **ปาฏิกงฺขา**ติ ปฏิกงฺขิตพฺพา อิจฺฉิตพฺพาฯ **สุขํ สุปตี**ติ ยถา เสสชนา สมฺปริวตฺตมานา กากจฺฉมานา ทุกฺขํ สุปนฺติ, เอวํ อสุปิตฺวา สุขํ สุปติฯ นิทฺทํ โอกฺกโนฺตปิ สมาปตฺตึ สมาปโนฺน วิย โหติฯ **สุขํ ปฏิพุชฺฌตี**ติ ยถา อเญฺญ นิตฺถุนนฺตา วิชมฺภนฺตา สมฺปริวตฺตนฺตา ทุกฺขํ ปฏิพุชฺฌนฺติ, เอวํ อปฏิพุชฺฌิตฺวา วิกสมานมิว ปทุมํ สุขํ นิพฺพิการํ ปฏิพุชฺฌติฯ **น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสตี**ติ สุปินํ ปสฺสโนฺตปิ ภทฺทกเมว สุปินํ ปสฺสติฯ เจติยํ วนฺทโนฺต วิย ปูชํ กโรโนฺต วิย ธมฺมํ สุณโนฺต วิย จ โหติฯ ยถา ปนเญฺญ อตฺตานํ โจเรหิ ปริวาริตํ วิย วาเฬหิ อุปทฺทุตํ วิย ปปาเต ปตนฺตํ วิย จ ปสฺสนฺติ, น เอวํ ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติฯ **มนุสฺสานํ ปิโย โหตี**ติ อุเร อามุตฺตมุตฺตาหาโร วิย สีเส ปิฬนฺธมาลา วิย จ มนุสฺสานํ ปิโย โหติ มนาโปฯ **อมนุสฺสานํ ปิโย โหตี**ติ ยเถว จ มนุสฺสานํ, เอวํ อมนุสฺสานมฺปิ ปิโย โหติฯ **เทวตา รกฺขนฺตี**ติ ปุตฺตมิว มาตาปิตโร เทวตา รกฺขนฺติฯ **นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมตี**ติ เมตฺตาวิหาริสฺส กาเย อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา น กมติ น ปวิสติ, นาสฺส กายํ วิโกเปตีติ วุตฺตํ โหติฯ **ตุวฏํ จิตฺตํ**

สมาธิยตีติ เมตฺตาวิหาริโน ขิปฺปเมว จิตฺตํ สมาธิยติ, นตฺถิ ตสฺส ทนฺธายิตตฺตํฯ **มุขวโณฺณ วิปฺปสีทตี**ติ พนฺธนา ปมุตฺตตาลปกฺกํ วิย จสฺส วิปฺปสนฺนวณฺณํ มุขํ โหติฯ **อสมฺมูโฬฺห กาลํ กโรตี**ติ เมตฺตาวิหาริโน สโมฺมหมรณํ นาม นตฺถิ, อสมฺมูโฬฺห นิทฺทํ โอกฺกมโนฺต วิย กาลํ กโรติฯ **อุตฺตริ อปฺปฎิวิชฺฌโนฺต**ติ เมตฺตาสมาปตฺติโต อุตฺตริํ อรหตฺตํ อธิคนฺตุํ อสโกฺกโนฺต อิโต จวิตฺวา สุตฺตปฺปพุโทฺธ วิย **พฺรหฺมโลกูปโค โหตี**ติ พฺรหฺมโลกํ อุปปชฺชตีติ อโตฺถฯ

เมตฺตานิเทฺทเส **อโนธิโส ผรณา**ติ โอธิ มริยาทา, น โอธิ อโนธิฯ ตโต อโนธิโส, อโนธิโตติ อโตฺถ, นิปฺปเทสโต ผุสนาติ วุตฺตํ โหติฯ **โอธิโส**ติ ปเทสวเสนฯ **ทิสาผรณา**ติ ทิสาสุ ผรณาฯ **สเพฺพ**ติ อนวเสสปริยาทานํฯ **สตฺตา**ติปทสฺส อโตฺถ ญาณกถามาติกาวณฺณนายํ วุโตฺต, รุฬฺหีสเทฺทน ปน วีตราเคสุปิ อยํ โวหาโร วตฺตติ วิลีวมเยปิ พีชนิวิเสเส ตาลวณฺฎโวหาโร วิยฯ **อเวรา**ติ เวรรหิตาฯ **อพฺยาปชฺชา**ติ พฺยาปาทรหิตาฯ **อนีฆา**ติ นิทฺทุกฺขาฯ อนิคฺฆาติปิ ปาโฐฯ **สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตู**ติ สุขิตา หุตฺวา อตฺตภาวํ วตฺตยนฺตุฯ ''อเวรา''ติ จ สกสนฺตาเน จ ปเร ปฎิจฺจ, ปรสนฺตาเน จ อิตเร ปฎิจฺจ เวราภาโว ทสฺสิโต, ''อพฺยาปชฺชา''ติอาทีสุ เวราภาวา ตมฺมูลกพฺยาปาทาภาโว, ''อนีฆา''ติ พฺยาปาทาภาวา ตมฺมูลกทุกฺขาภาโว, ''สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตู''ติ ทุกฺขาภาวาสุเขน อตฺตภาวปริหรณํ ทสฺสิตนฺติ เอวเมตฺถ วจนสมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพติฯ อิเมสุ จ ''อเวรา โหนฺตู''ติอาทีสุ จตูสุปิ วจเนสุ ยํ ยํ ปากฎํ โหติ, ตสฺส ตสฺส วเสน เมตฺตาย ผรติฯ

ปาณาติอาทีสุ ปาณนตาย ปาณา, อสฺสาสปสฺสาสายตฺตวุตฺติตายาติ อโตฺถฯ ภูตตฺตา **ภูตา,** อภินิพฺพตฺตาติ อโตฺถฯ ปุํ วุจฺจติ นิรโย, ตํ ปุํ คลนฺติ คจฺฉนฺตีติ **ปุคฺคลา**ฯ อตฺตภาโว วุจฺจติ สรีรํ, ขนฺธปญฺจกเมว วา, ตํ อุปาทาย ปญฺญตฺติมตฺตสพฺภาวโต, ตสฺมิํ อตฺตภาเว ปริยาปนฺนา ปริจฺฉินฺนา อโนฺตคธาติ **อตฺตภาวปริยาปนฺนา**ฯ ยถา จ สตฺตาติ วจนํ, เอวํ เสสานิปิ รุฬฺหีวเสน อาโรเปตฺวา สพฺพาเนตานิ สพฺพสตฺตเววจนานีติ เวทิตพฺพานิฯ กามญฺจ อญฺญานิปิ ''สเพฺพ ชนฺตู สเพฺพ ชีวา''ติอาทีนิ สพฺพสตฺตเววจนานิ อตฺถิ, ปากฎวเสน ปน อิมาเนว ปญฺจ คเหตฺวา ''ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตาเจโตวิมุตฺตี''ติ วุจฺจติฯ เย ปน ''สตฺตา ปาณา''ติอาทีนํ น เกวลํ วจนมตฺตโตว, อถ โข อตฺถโตปิ นานตฺตเมว อิเจฺฉยฺยุํ, เตสํ อโนธิโส ผรณา วิรุชฺฌติฯ ตสฺมา ตถา อตฺถํ อคฺคเหตฺวา อิเมสุ ปญฺจสุ อาการเสุ อญฺญตรวเสน อโนธิโส เมตฺตาย ผรติฯ

โอธิโส ผรเณ ปน **อิตฺถิโย ปุริสา**ติ ลิงฺควเสน วุตฺตํ, **อริยา อนริยา**ติ อริยปุถุชฺชนวเสน, **เทวามนุสฺสา วินิปาติกา**ติ อุปปตฺติวเสนฯ ทิสาผรเณปิ ทิสาวิภาคํ อกตฺวา สพฺพทิสาสุ ''สเพฺพ สตฺตา''ติอาทินา นเยน ผรณโต อโนธิโส ผรณา โหติ, สพฺพทิสาสุ ''สพฺพา อิตฺถิโย''ติอาทินา นเยน ผรณโต โอธิโส ผรณาฯ

ยสฺมา ปน อยํ ติวิธาปิ เมตฺตาผรณา อปฺปนาปตฺตจิตฺตสฺส วเสน วุตฺตา, ตสฺมา ตีสุ วาเรสุ อปฺปนา คเหตพฺพาฯ อโนธิโส ผรเณ ตาว ''สเพฺพ สตฺตา อเวรา โหนฺตู''ติ เอกา, ''อพฺยาปชฺชา โหนฺตู''ติ เอกา ''อนีฆา โหนฺตู''ติ เอกา, ''สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตู''ติ เอกาฯ ตานิปิ หิ จตฺตาริ หิโตปสํหารวเสเนว วุตฺตานิฯ หิโตปสํหารลกฺขณา หิ เมตฺตาฯ อิติ ''สตฺตา''ติอาทีสุ ปญฺจสุ อาการเสุ จตสฺสนฺนํ จตสฺสนฺนํ อปฺปนานํ วเสน วีสติ อปฺปนา โหนฺติ, โอธิโส ผรเณ ''สพฺพา อิตฺถิโย''ติอาทีสุ สตฺตสุ อาการเสุ จตสฺสนฺนํ จตสฺสนฺนํ วเสน อฎฺฐวีสติ อปฺปนาฯ ทิสาผรเณ ปน ''สเพฺพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา''ติอาทินา นเยน เอกเมกิสฺสา ทิสาย วีสติ วีสติ กตฺวา เทฺว สตานิ, ''สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโย''ติอาทินา นเยน เอกเมกิสฺสา ทิ

สาย อฏฺฐวีสติ อฏฺฐวีสติ กตฺวา อสีติ เทฺว สตานีติ จตฺตาริ สตานิ อสีติ จ อปฺปนาฯ อิติ สพฺพานิปิ อิธ วุตฺตานิ อฏฺฐวีสาธิกานิ ปญฺจ อปฺปนาสตานิ โหนฺติฯ ยถา จ เมตฺตาย ติวิเธน ผรณา วุตฺตา, ตถา กรุณามุทิตาอุเปกฺขานมฺปิ วุตฺตาว โหตีติ เวทิตพฺพํฯ

๑. อินฺทฺริยวารวณฺณนา

๒๓. อถ เมตฺตูปสํหาราการํ อินฺทฺริยาทิปริภาวนญฺจ ทเสฺสตุํ **สเพฺพสํ สตฺตานํ ปีฬนํ วเชฺชตฺวา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปีฬน**นฺติ อพฺภนฺตรโต สรีรปีฬนํฯ **อุปฆาต**นฺติ พาหิรโต สรีโรปฆาตํฯ **สนฺตาป**นฺติ ยถา ตถา วา จิตฺตสนฺตาปนํฯ **ปริยาทาน**นฺติ ปกติยา ชีวิตาทิปริกฺขยํฯ **วิเหส**นฺติ ปรโต ชีวิตวิเหฐนํฯ **วเชฺชตฺวา**ติ ปีฬนาทีสุ เอเกกํ อตฺตโน จิเตฺตเนว อปเนตฺวาฯ อิมานิ ปีฬนาทีนิ ปญฺจ ปทานิ เมโตฺตปสํหารสฺส ปฏิปกฺขวิวชฺชนวเสน วุตฺตานิ, **อปีฬนายา**ติ อาทีนิ เมโตฺตปสํหารวเสนฯ **อปีฬนายา**ติ อปีฬนากาเรน, สเพฺพ สเตฺต เมตฺตายตีติ สมฺพโนฺธฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **มา เวริโน มา ทุกฺขิโน มา ทุกฺขิตตฺตา**ติ อิมานิปิ ตีณิ เมโตฺตปสํหารสฺส ปฏิปกฺขปฏิเกฺขปวจนานิฯ มา-วจนสฺส มา โหนฺตูติ อโตฺถฯ **อเวริโน สุขิโน สุขิตตฺตา**ติ อิมานิ ตีณิ เมโตฺตปสํหารวจนานิฯ ''อพฺยาปชฺชา อนีฆา''ติ อิทํ ทฺวยํ ''สุขิโน''ติ วจเนน สงฺคหิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **สุขิตตฺตา**ติ ตเสฺสว สุขสฺส นิจฺจปฺปวตฺติทสฺสนํฯ ''สุขิตตฺตา''ติ จ ''สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตู''ติ จ อตฺถโต เอกํฯ ''อปีฬนายา''ติอาทีหิ วา อพฺยาปชฺชานีฆวจนานิ สงฺคหิตานิฯ **อฏฺฐหากาเรหี**ติ ''อปีฬนายา''ติอาทโย ปญฺจ เมโตฺตปสํหาราการา ''อเวริโน โหนฺตู''ติอาทโย ตโย เมโตฺตปสํหาราการาติ อิเมหิ อฏฺฐหากาเรหิฯ **เมตฺตายตี**ติ สินิยฺหติฯ **ตํ ธมฺมํ เจตยตี**ติ ตํ หิโตปสํหารํ เจตยติ อภิสนฺทหติ, ปวเตฺตตีติ อโตฺถฯ **สพฺพพฺยาปาทปริยุฎฺฐาเนหิ วิมุจฺจตี**ติ เมตฺตาย ปฏิปกฺขภูเตหิ สเพฺพหิ พฺยาปาทสมุทาจาเรหิ วิกฺขมฺภนโต วิมุจฺจติฯ **เมตฺตา จ เจโต จ วิมุตฺติ จา**ติ เอกาเยว เมตฺตา ติธา วณฺณิตาฯ

อเวริโน เขมิโน สุขิโนติ อิมานิ ตีณิ ปทานิ ปุเพฺพ วุเตฺต อากาเร สเงฺขเปน สงฺคเหตฺวา วุตฺตานิฯ **สทฺธาย อธิมุจฺจตี**ติอาทินา นเยน วุตฺตานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ เมตฺตาย สมฺปยุตฺตานิเยวฯ **อาเสวนา**ติอาทีสุ ฉสุ วาเรสุ อาเสวียติ เอเตหิ เมตฺตาติ อาเสวนาฯ ตถา **ภาวนา พหุลีกมฺมํฯ อลงฺการา**ติ วิภูสนาฯ **สฺวาลงฺกตา**ติ สุฏฺฐุ อลงฺกตา ภูสิตาฯ **ปริกฺขารา**ติ สมฺภาราฯ **สุปริกฺขตา**ติ สุฏฺฐุ สมฺภตาฯ **ปริวารา**ติ รกฺขนเฏฺฐนฯ ปุน อาเสวนาทีนิ อฏฺฐวีสติ ปทานิ เมตฺตาย วณฺณภณนตฺถํ วุตฺตานิฯ ตตฺถ **ปาริปูรี**ติ ปริปุณฺณภาวาฯ **สหคตา**ติ เมตฺตาย สหคตาฯ ตถา **สหชาตา**ทโยฯ **ปกฺขนฺทนา**ติ เมตฺตาย ปวิสนา, ปกฺขนฺทติ เอเตหิ เมตฺตาติ วา ปกฺขนฺทนาฯ ตถา **สํสีทนา**ทโยฯ **เอตํ สนฺตนฺติ ผสฺสนา**ติ เอสา เมตฺตา สนฺตาติ เอเตหิ ผสฺสนา โหตีติ เอตํ สนฺตนฺติ ผสฺสนา ''เอตทคฺค''นฺติอาทีสุ (อ. นิ. ๑.๑๘๘ อาทโย) วิย นปุํสกวจนํฯ **สฺวาธิฏฺฐิตา**ติ สุฏฺฐุ ปติฏฺฐิตาฯ **สุสมุคฺคตา**ติ สุฏฺฐุ สมุสฺสิตาฯ **สุวิมุตฺตา**ติ อตฺตโน อตฺตโน ปจฺจนีเกหิ สุฏฺฐุ วิมุตฺตาฯ **นิพฺพเตฺตนฺตี**ติ เมตฺตาสมฺปยุตฺตา หุตฺวา เมตฺตํ นิพฺพเตฺตนฺติฯ **โชเตนฺตี**ติ ปากฏํ กโรนฺติฯ **ปตาเปนฺตี**ติ วิโรเจนฺติฯ

๒-๔. พลาทิวารตฺตยวณฺณนา

๒๔-๒๗. อินฺทฺริยวาเร วุตฺตนเยเนว พลวาโรปิ เวทิตโพฺพฯ โพชฺฌงฺคมคฺคงฺควารา ปริยาเยน วุตฺตา, น ยถาลกฺขณวเสนฯ มคฺคงฺควาเร สมฺมาวาจากมฺมนฺตาชีวา เมตฺตาย ปุพฺพภาควเสน วุตฺตา, น อปฺปนาวเสนฯ น หิ เอเต เมตฺตาย สห ภวนฺติฯ **สเพฺพสํ ปาณาน**นฺติอาทีนํ เสสวารานมฺปิ สตฺตวาเร วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ เมตฺตาภาวนาวิธานํ ปน วิสุทฺธิมคฺคโต (วิสุทฺธิ. ๑.๒๔๐ อาทโย) คเหตพฺพนฺติฯ

๕. วิราคกถา

วิราคกถาวณฺณนา

๒๘. อิทานิ มคฺคปโยชนปริโยสานาย เมตฺตากถาย อนนฺตรํ กถิตาย วิราคสงฺขาตมคฺคปุพฺพงฺคมาย วิราคกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ ปฐมํ ตาว ‘‘นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ วิราคา วิมุจฺจตี’’ติ (มหาว ๒๓) วุตฺตานํ ทฺวินฺนํ สุตฺตนฺตปทานํ อตฺถํ นิทฺทิสิตุกาเมน **วิราโค มโคฺค, วิมุตฺติ ผลนฺ**ติ อุทฺเทโส ฐปิโตฯ ตตฺถ ปฐมํ วจนตฺถํ ตาว นิทฺทิสิตุกาโม **กถํ วิราโค มโคฺค**ติ อาทิมาหฯ ตตฺถ **วิรชฺชตี**ติ วิรตฺตา โหติฯ เสสานิ มคฺคญาณนิเทฺทเส วุตฺตตฺถานิฯ **วิราโค**ติ ยสฺมา สมฺมาทิฏฺฐิ วิรชฺชติ, ตสฺมา วิราโค นามาติ อโตฺถ ฯ โส จ วิราโค ยสฺมา วิราคารมฺมโณ…เป.… วิราเค ปติฏฺฐิโต, ตสฺมา จ วิราโคติ เอวํ ‘‘วิราคารมฺมโณ’’ติอาทีนํ ปญฺจนฺนํ วจนานํ สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **วิราคารมฺมโณ**ติ นิพฺพานารมฺมโณฯ **วิราคโคจโร**ติ นิพฺพานวิสโยฯ **วิราเค สมุทาคโต**ติ นิพฺพาเน สมุปฺปโนฺนฯ **วิราเค ฐิโต**ติ ปวตฺติวเสน นิพฺพาเน ฐิโตฯ **วิราเค ปติฏฺฐิโต**ติ อนิวตฺตนวเสน นิพฺพาเน ปติฏฺฐิโตฯ

นิพฺพานญฺจ วิราโคติ นิพฺพานํ วิราคเหตุตฺตา วิราโคฯ **นิพฺพานารมฺมณตาชาตา**ติ นิพฺพานารมฺมเณ ชาตา, นิพฺพานารมฺมณภาเวน วา ชาตาฯ เต มคฺคสมฺปยุตฺตา สเพฺพว ผสฺสาทโย ธมฺมา วิรชฺชนเฏฺฐน **วิราคา โหนฺตี**ติ วิราคา นาม โหนฺติฯ **สหชาตานี**ติ สมฺมาทิฏฺฐิสหชาตานิ สมฺมาสงฺกปฺปาทีนิ สตฺต มคฺคงฺคานิฯ **วิราคํ คจฺฉนฺตีติ วิราโค มโคฺค**ติ วิราคํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา คจฺฉนฺตีติ วิราคารมฺมณตฺตา วิราโค นาม, มคฺคนเฏฺฐน มโคฺค นาม โหตีติ อโตฺถฯ เอเกกมฺปิ มคฺคงฺคํ มโคฺคติ นามํ ลภติฯ อิติ เอเกกสฺส องฺคสฺส มคฺคเตฺต วุเตฺต สมฺมาทิฏฺฐิยาปิ มคฺคตฺตํ วุตฺตเมว โหติฯ ตสฺมาเยว จ **เอเตน มเคฺคนา**ติ อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ คเหตฺวา วุตฺตํฯ **พุทฺธา จา**ติ ปเจฺจกพุทฺธาปิ สงฺคหิตาฯ เตปิ หิ ‘‘เทฺวเม, ภิกฺขเว, พุทฺธา ตถาคโต จ อรหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธ ปเจฺจกพุโทฺธ จา’’ติ (อ. นิ. ๒.๕๗) วุตฺตตฺตา พุทฺธาเยว ฯ **อคตนฺ**ติ อนมตเคฺค สํสาเร อคตปุพฺพํฯ **ทิสนฺ**ติ สกลายปฏิปตฺติยา ทิสฺสติ อปทิสฺสติ อภิสนฺทหียตีติ ทิสา, สพฺพพุเทฺธหิ วา ปรมํ สุขนฺติ ทิสฺสติ อปทิสฺสติ กถียตีติ ทิสา , สพฺพทุกฺขํ วา ทิสฺสนฺติ วิสฺสเชฺชนฺติ อุชฺฌนฺติ เอตายาติ ทิสาฯ ตํ ทิสํฯ **อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค**ติ กึ วุตฺตํ โหติ? โย โส อฏฺฐงฺคิโก ธมฺมสมูโห, โส เอเตน นิพฺพานํ คจฺฉนฺตีติ คมนเฏฺฐน มโคฺค นามาติ วุตฺตํ โหติฯ **ปุถุสมณพฺราหฺมณานํ ปรปฺปวาทานนฺ**ติ วิสุํ วิสุํ สมณานํ พฺราหฺมณานญฺจ อิโต อญฺญลทฺธิกานํฯ **อโคฺค**ติ เตสํ เสสมคฺคานํ วิสิโฏฺฐฯ **เสโฏฺฐ**ติ เสสมคฺคโต อติวิย ปสํสนีโยฯ **โมโกฺข**ติ มุเข สาธุ, เสสมคฺคานํ อภิมุเข อยเมว สาธูติ อโตฺถฯ **อุตฺตโม**ติ เสสมเคฺค อติวิย อุตฺติโณฺณฯ **ปวโร**ติ เสสมคฺคโต นานปฺปกาเรหิ สํภชนีโยฯ **อิตี**ติ การณเตฺถ นิปาโตฯ ตสฺมา ภควตา ‘‘มคฺคานํ อฏฺฐงฺคิโก เสโฏฺฐ’’ติ วุโตฺตติ อธิปฺปาโยฯ วุตฺตญฺหิ ภควตา –

> ‘‘มคฺคานฏฺฐงฺคิโก เสโฏฺฐ, สจฺจานํ จตุโร ปทา;
> วิราโค เสโฏฺฐ ธมฺมานํ, ทฺวิปทานญฺจ จกฺขุมา’’ติฯ (ธ. ป. ๒๗๓);

ตํ อิธ วิจฺฉินฺทิตฺวา ‘‘มคฺคานํ อฏฺฐงฺคิโก เสโฏฺฐ’’ติ วุตฺตํฯ เสสวาเรสุปิ อิมินา จ นเยน เหฏฺฐา วุตฺตนเยน จ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

ทสฺสนวิราโคติอาทีสุ ทสฺสนสงฺขาโต วิราโค ทสฺสนวิราโคฯ อินฺทฺริยฏฺฐโต พลสฺส วิสิฏฺฐตฺตา อิธ อินฺทฺริยโต พลํ ปฐมํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อาธิปเตยฺยเฏฺฐน อินฺทฺริยานี**ติอาทิ อินฺทฺริยาทีนํ อตฺถวิภาวนา, น วิราคสฺสฯ **ตถเฏฺฐน สจฺจา**ติ สจฺจญาณํ เวทิตพฺพํฯ **สีลวิสุทฺธี**ติ สมฺมาวาจากมฺมนฺตาชีวาฯ **จิตฺตวิสุทฺธี**ติ สมฺมาสมาธิฯ **ทิฏฺฐิวิสุทฺธี**ติ สมฺมาทิฏฺฐิสงฺกปฺปาฯ **วิมุตฺตเฏฺฐนา**ติ ตํตํมคฺควชฺฌกิเลเสหิ มุตฺตเฏฺฐนฯ **วิชฺชา**ติ สมฺมาทิฏฺฐิฯ **วิมุตฺตี**ติ สมุจฺเฉทวิมุตฺติฯ **อมโตคธํ นิพฺพานํ ปริโยสานเฏฺฐน มโคฺค**ติ มคฺคผลปจฺจเวกฺขณาหิ มคฺคียตีติ มโคฺคฯ

อิมสฺมิํ วิราคนิเทฺทเส วุตฺตา ธมฺมา สเพฺพปิ มคฺคกฺขเณเยวฯ วิมุตฺตินิเทฺทเส ผลกฺขเณฯ ตสฺมา ฉนฺทมนสิการาปิ มคฺคผลสมฺปยุตฺตาฯ

๒๙. วิราคนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว วิมุตฺตินิเทฺทเสปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ผลํ ปเนตฺถ ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิมุตฺตตฺตา **วิมุตฺติ,** นิพฺพานํ นิสฺสรณวิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติฯ ‘‘สหชาตานิ สตฺตงฺคานี’’ติอาทีนิ วจนานิ อิธ น ลพฺภนฺตีติ น วุตฺตานิฯ สยํ ผลวิมุตฺตตฺตา **ปริจฺจาคเฏฺฐน วิมุตฺตี**ติ เอตฺตกเมว วุตฺตํฯ เสสํ วุตฺตนยเมวาติฯ

วิราคกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖. ปฏิสมฺภิทากถา

๑. ธมฺมจกฺกปวตฺตนวารวณฺณนา

๓๐. อิทานิ วิราคสงฺขาตมคฺควเสน สิทฺธํ ปฏิสมฺภิทาปเภทํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย ปฏิสมฺภิทากถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ สุตฺตเนฺต ตาว **พาราณสิย**นฺติ พาราณสา นาม นที, พาราณสาย อวิทูเร ภวา นครี พาราณสีฯ ตสฺสํ พาราณสิยํฯ **อิสิปตเน มิคทาเย**ติ อิสีนํ ปตนุปฺปตนวเสน เอวํลทฺธนาเม มิคานํ อภยทานทินฺนฏฺฐานตฺตา มิคทายสงฺขาเต อาราเมฯ ตตฺถ หิ อุปฺปนฺนุปฺปนฺนา สพฺพญฺญุอิสโย ปตนฺติ, ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนตฺถํ นิสีทนฺตีติ อโตฺถฯ นนฺทมูลกปพฺภารโต สตฺตาหจฺจเยน นิโรธสมาปตฺติโต วุฏฺฐิตา อโนตตฺตทเห กตมุขโธวนกิจฺจา อากาเสน อาคนฺตฺวา ปเจฺจกพุทฺธอิสโย เปตฺถ สโมสรณวเสน ปตนฺติ , อุโปสถตฺถญฺจ อนุโปสถตฺถญฺจ สนฺนิปตนฺติ, คนฺธมาทนํ ปฏิคจฺฉนฺตา จ ตโต จ อุปฺปตนฺตีติปิ อิมินา อิสีนํ ปตนุปฺปตนวเสน ตํ ‘‘อิสิปตน’’นฺติ วุจฺจติฯ ‘‘อิสิปทน’’นฺติปิ ปาโฐฯ **ปญฺจวคฺคิเย**ติ –

> ‘‘โกณฺฑโญฺญ ภทฺทิโย วโปฺป, มหานาโม จ อสฺสชิ;
> เอเต ปญฺจ มหาเถรา, ปญฺจวคฺคาติ วุจฺจเร’’ติฯ –

เอวํ วุตฺตานํ ปญฺจนฺนํ ภิกฺขูนํ วโคฺค ปญฺจวโคฺคฯ ตสฺมิํ ปญฺจวเคฺค ภวา ตํปริยาปนฺนตฺตาติ ปญฺจวคฺคิยา, เต ปญฺจวคฺคิเยฯ **ภิกฺขู อามเนฺตสี**ติ ทีปงฺกรทสพลสฺส ปาทมูเล กตาภินีหารโต ปฏฺฐาย ปารมิโย ปูเรโนฺต อนุปุเพฺพน ปจฺฉิมภวํ ปตฺวา ปจฺฉิมภเว จ กตาภินิกฺขมโน อนุปุเพฺพน โพธิมณฺฑํ ปตฺวา ตตฺถ อปราชิตปลฺลเงฺก นิสิโนฺน มารพลํ ภินฺทิตฺวา ปฐมยาเม ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสริตฺวา มชฺฌิมยาเม ทิพฺพจกฺขุํ วิโสเธตฺวา ปจฺฉิมยามาวสาเน ทสสหสฺสิโลกธาตุํ อุนฺนาเทโนฺต สมฺปกเมฺปโนฺต สพฺพญฺญุตํ ปตฺวา สตฺต สตฺตาหานิ โพธิมเณฺฑ วีตินาเมตฺ

วา มหาพฺรหฺมุนา อายาจิตธมฺมเทสนา พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกตฺวา โลกานุคฺคเหน พาราณสึ คนฺตฺวา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู สญฺญาเปตฺวา ธมฺมจกฺกํ ปวเตฺตตุกาโม อามเนฺตสิฯ

เทฺวเม, ภิกฺขเว, อนฺตาติ เทฺวเม, ภิกฺขเว, โกฏฺฐาสาฯ อิมสฺส ปน วจนสฺส สมุฏฺฐาหาเรน สมุฏฺฐาหารนิโคฺฆโส เหฏฺฐา อวีจึ อุปริ ภวคฺคํ ปตฺวา ทสสหสฺสึ โลกธาตุํ ปตฺถริตฺวา อฏฺฐาสิ, ตสฺมึเยว สมเย อฏฺฐารสโกฏิสงฺขา พฺรหฺมาโน สมาคจฺฉึสุฯ ปจฺฉิมทิสาย สูริโย อตฺถงฺคเมติ, ปุรตฺถิมาย ทิสาย อุตฺตราสาฬฺหนกฺขเตฺตน ยุโตฺต ปุณฺณจโนฺท อุคฺคจฺฉติฯ ตสฺมึ สมเย ภควา ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสุตฺตนฺตํ อารภโนฺต ''เทฺวเม, ภิกฺขเว, อนฺตา''ติอาทิมาหฯ

ตตฺถ **ปพฺพชิเตนา**ติ คิหิสํโยชนํ วตฺถุกามํ เฉตฺวา ปพฺพชิเตนฯ **น เสวิตพฺพา**ติ น วลเญฺชตพฺพาฯ ปพฺพชิตานํเยว วิเสสโต ปฏิปตฺติยา ภาชนภูตตฺตา ''ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา''ติ วุตฺตํฯ **โย จายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค**ติ โย จ อยํ วตฺถุกาเมสุ กิเลสกามสุขสฺส, กิเลสกามสุขนิสฺสยสฺส วา อนุโยโคฯ **หีโน**ติ ลามโกฯ **คโมฺม**ติ คามวาสีนํ สนฺตโกฯ **โปถุชฺชนิโก**ติ ปุถุชฺชเนน อนฺธพาลชเนน อาจิโณฺณฯ **อนริโย**ติ น อริโยฯ อถ วา น วิสุทฺธานํ อุตฺตมานํ อริยานํ สนฺตโกฯ **อนตฺถสํหิโต**ติ น อตฺถสํหิโต, สุขาวหการณํ อนิสฺสิโตติ อโตฺถฯ **อตฺตกิลมถานุโยโค**ติ อตฺตโน กิลมถสฺส อนุโยโค , อตฺตโน ทุกฺขกรณนฺติ อโตฺถฯ **ทุโกฺข**ติ กณฺฏกาปสฺสยเสยฺยาทีหิ อตฺตมารเณหิ ทุกฺขาวโหฯ ตปสฺสีหิ ''อุตฺตมํ ตโป''ติ คหิตตฺตา เตสํ จิตฺตานุรกฺขนตฺถํ อิธ ''หีโน''ติ น วุตฺตํ, ปพฺพชิตานํ ธมฺมตฺตา ''คโมฺม''ติ จ, คิหีหิ อสาธารณตฺตา ''โปถุชฺชนิโก''ติ จ น วุตฺตํฯ ตตฺถ ปน เกหิจิ ปพฺพชิตปฏิเญฺญหิ ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาเทหิ ''ยโต โข, โภ , อยํ อตฺตา ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต สมงฺคิภูโต ปริจาเรติ, เอตฺตาวตา โข, โภ, อยํ อตฺตา ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานปฺปโตฺต โหตี''ติ (ที. นิ. ๑.๙๘) คหิตตฺตา เตสํ จิตฺตานุรกฺขนตฺถเญฺจ ปจฺจุปฺปเนฺน สุขตฺตา จ ตสฺส ธมฺมสมาทานสฺส ''ทุโกฺข''ติ น วุตฺตํฯ กามสุขลฺลิกานุโยโค ปจฺจุปฺปเนฺน ตณฺหาทิฏฺฐิสํกิลิฏฺฐสุขตฺตา อายติเญฺจ ทุกฺขวิปากตฺตา ตทนุยุตฺตานํ ตณฺหาทิฏฺฐิพนฺธนพทฺธตฺตา จ น เสวิตโพฺพ, อตฺตกิลมถานุโยโค ปจฺจุปฺปเนฺน ทิฏฺฐิสํกิลิฏฺฐทุกฺขตฺตา อายติเญฺจ ทุกฺขวิปากตฺตา ตทนุยุตฺตานํ ทิฏฺฐิพนฺธนพทฺธตฺตา จ น เสวิตโพฺพ, **เอเต โข**ติ เต เอเตฯ **อนุปคมฺมา**ติ น อุปคนฺตฺวาฯ **มชฺฌิมา**ติ สํกิลิฏฺฐสุขทุกฺขานํ อภาวา มเชฺฌ ภวาติ มชฺฌิมาฯ สา เอว นิพฺพานํ ปฏิปชฺชนฺติ เอตายาติ **ปฏิปทาฯ อภิสมฺพุทฺธา**ติ ปฏิวิทฺธาฯ **จกฺขุกรณี**ติอาทีสุ ปญฺญาจกฺขุํ กโรตีติ จกฺขุกรณีฯ **ญาณกรณี**ติ ตเสฺสว เววจนํฯ **อุปสมายา**ติ กิเลสูปสมายฯ **อภิญฺญายา**ติ จตุนฺนํ สจฺจานํ อภิชานนตฺถายฯ **สโมฺพธายา**ติ เตสํเยว สมฺพุชฺฌนตฺถายฯ **นิพฺพานายา**ติ นิพฺพานสจฺฉิกิริยตฺถายฯ อถ วา ทสฺสนมคฺคญาณํ กโรตีติ **จกฺขุกรณี**ฯ ภาวนามคฺคญาณํ กโรตีติ **ญาณกรณี**ฯ สพฺพกิเลสานํ **อุปสมาย**ฯ สพฺพธมฺมานํ **อภิญฺญาย**ฯ อรหตฺตผล**สโมฺพธาย**ฯ กิเลสานเญฺจ ขนฺธานเญฺจ **นิพฺพานาย**ฯ สจฺจกถา อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส วุตฺตาฯ

เอวํ ภควา สจฺจานิ ปกาเสตฺวา อตฺตนิ กตพหุมานานํ เตสํ อตฺตโน ปฏิเวธกฺกมํ สุตฺวา ปฏิปตฺติยา พหุมานาโรปเนน ปฏิปตฺติยํ ฐตฺวา สจฺจปฺปฏิเวธํ ปสฺสโนฺต **อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ เม, ภิกฺขเว**ติอาทินา อตฺตโน ปฏิเวธกฺกมํ ทเสฺสสิฯ ตตฺถ **อนนุสฺสุเตสู**ติ น อนุสฺสุเตสุ, ปรํ อนุคนฺตฺวา อสฺสุเตสูติ อโตฺถฯ **จกฺขู**ติอาทีนํ อโตฺถ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ **อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, อิทํ ทุกฺขสมุทยํ, อิทํ ทุกฺขนิโรธํ, อิทํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจ**นฺติ จตุนฺนํ สจฺจานํ ทสฺสนปฏิเวโธ เสขภูมิยํฯ **ปริเญฺญยฺยํ ปหาตพฺพํ สจฺฉิกาตพฺพํ ภาเวตพฺพ**นฺติ จตุนฺนํ สจฺจานํ ภาวนาปฏิเวโธ เสขภูมิยํเยวฯ **ปริญฺญาตํ ปหีนํ สจฺฉิกตํ ภาวิต**นฺติ จตุนฺนํ สจฺจานํ ปจฺจเวกฺขณา อเสขภูมิยํฯ

ติปริวฏฺฏนฺติ สจฺจญาณกิจฺจญาณกตญาณสงฺขาตานํ ติณฺณํ ปริวฏฺฏานํ วเสน ตโย ปริวฏฺฏา อสฺสาติ ติปริวฏฺฏํฯ เอตฺถ หิ ‘‘อิทํ ทุกฺขํ, อิทํ ทุกฺขสมุทยํ , อิทํ ทุกฺขนิโรธํ, อิทํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจ’’นฺติ เอวํ จตูสุ สเจฺจสุ ยถาภูตญาณํ **สจฺจญาณํ** นามฯ เตสฺเยว ‘‘ปริเญฺญยฺยํ ปหาตพฺพํ สจฺฉิกาตพฺพํ ภาเวตพฺพ’’นฺติ เอวํ กตฺตพฺพกิจฺจชานนญาณํ **กิจฺจญาณํ** นามฯ ‘‘ปริญฺญาตํ ปหีนํ สจฺฉิกตํ ภาวิต’’นฺติ เอวํ ตสฺส กิจฺจสฺส กตภาวชานนญาณํ **กตญาณํ** นามฯ **ทฺวาทสาการ**นฺติ เตสํเยว เอเกกสฺมิํ สเจฺจ ติณฺณํ ติณฺณํ อาการานํ วเสน ทฺวาทส อาการา อสฺสาติ ทฺวาทสาการํฯ **ญาณทสฺสน**นฺติ เอเตสํ ติปริวฏฺฏานํ ทฺวาทสนฺนํ อาการานํ วเสน อุปฺปนฺนํ ญาณสงฺขาตํ ทสฺสนํฯ **อตฺตมนา**ติ สกมนาฯ สตฺตานญฺหิ สุขกามตฺตา ทุกฺขปฏิกูลตฺตา ปีติโสมนสฺสยุตฺตมโน สกมโน นาม, ปีติโสมนเสฺสหิ อตฺตมนา คหิตมนา พฺยาปิตมนาติ วา อโตฺถฯ **อภินนฺทุ**นฺติ อภิมุขา หุตฺวา นนฺทิํสุฯ **เวยฺยากรเณ**ติ สุตฺตเนฺตฯ นิคฺคาถโก หิ สุตฺตโนฺต เกวลํ อตฺถสฺส พฺยากรณโต เวยฺยากรณํ นามฯ **ภญฺญมาเน**ติ กถิยมาเนฯ วตฺตมานสมีเป วตฺตมานวจนํ กตํ, ภณิเตติ อโตฺถฯ **วิรช**นฺติ วิคตราคาทิรชํฯ **วีตมล**นฺติ วิคตราคาทิมลํฯ ราคาทโย หิ อโชฺฌตฺถรณเฏฺฐน รโช นาม, ทูสนเฏฺฐน มลํ นามฯ **ธมฺมจกฺขุ**นฺติ กตฺถจิ ปฐมมคฺคญาณํ, กตฺถจิ อาทีนิ ตีณิ มคฺคญาณานิ, กตฺถจิ จตุตฺถมคฺคญาณมฺปิ ฯ อิธ ปน ปฐมมคฺคญาณเมวฯ **ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺม**นฺติ วิปสฺสนาวเสน เอวํ ปวตฺตสฺส ธมฺมจกฺขุํ อุทปาทีติ อโตฺถฯ

ธมฺมจเกฺกติ ปฏิเวธญาเณ จ เทสนาญาเณ จฯ โพธิปลฺลเงฺก นิสินฺนสฺส หิ ภควโต จตูสุ สเจฺจสุ ทฺวาทสาการํ ปฏิเวธญาณมฺปิ อิสิปตเน นิสินฺนสฺส ทฺวาทสาการเมว สจฺจเทสนาย ปวตฺตกเทสนาญาณมฺปิ ธมฺมจกฺกํ นามฯ อุภยมฺปิ เหตํ ทสพลสฺส ปวตฺตญาณเมวฯ ตํ อิมาย เทสนาย ปกาเสเนฺตน ภควตา ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ นามฯ ตํ ปเนตํ ธมฺมจกฺกํ ยาว อญฺญาตโกณฺฑญฺญเตฺถโร อฎฺฐารสหิ พฺรหฺมโกฏีหิ สทฺธิํ โสตาปตฺติผเล น ปติฏฺฐาติ, ตาว ภควา ปวเตฺตติ นาม, ปติฏฺฐิเต ปน ปวตฺติตํ นามฯ ตํ สนฺธาย ‘‘ปวตฺติเต จ ภควตา ธมฺมจเกฺก’’ติ วุตฺตํฯ

ภุมฺมา เทวาติ ภูมฏฺฐกา เทวาฯ **สทฺทมนุสฺสาเวสุ**นฺติ เอกปฺปหาเรเนว สาธุการํ ทตฺวา **เอตํ ภควตา**ติอาทีนิ วทนฺตา สทฺทํ อนุสฺสาวยิํสุฯ **อปฺปฏิวตฺติย**นฺติ ‘‘นยิทํ ตถา’’ติ ปฏิโลมํ วเตฺตตุํ อสกฺกุเณยฺยํฯ สนฺนิปติตา เจตฺถ เทวพฺรหฺมาโน เทสนาปริโยสาเน เอกปฺปหาเรเนว สาธุการํ อทํสุ, สนฺนิปาตํ อนาคตา ปน ภุมฺมเทวาทโย เตสํ เตสํ สทฺทํ สุตฺวา สาธุการมทํสูติ เวทิตพฺพํฯ เตสุ ปน ปพฺพตรุกฺขาทีสุ นิพฺพตฺตา ภุมฺมเทวาฯ เต จาตุมหาราชิกปริยาปนฺนาโหนฺตาปิ อิธ วิสุํ กตฺวา วุตฺตาฯ **จาตุมหาราชิกา**ติ จ ธตรฏฺฐวิรูฬฺหกวิรูปกฺขกุเวรสงฺขาตา จตุมหาราชา เทวตา เอเตสนฺติ จาตุมหาราชิกาฯ เต สิเนรุเวมเชฺฌ โหนฺติฯ เตสุ ปพฺพตฏฺฐกาปิ อตฺถิ อากาสฏฺฐกาปิฯ เตสํ ปรมฺปรา จกฺกวาฬปพฺพตํ ปตฺตาฯ ขิฑฺฑาปโทสิกา มโนปโทสิกา สีตวลาหกา อุณฺหวลาหกา จนฺทิมา เทวปุโตฺต สูริโย เทวปุโตฺตติ เอเต สเพฺพปิ จาตุมหาราชิกเทวโลกฏฺฐา เอวฯ เตตฺติํส ชนา ตตฺถ อุปฺปนฺนาติ **ตาวติํสา**ฯ อปิจ ‘‘ตาวติํสา’’ติ เตสํ เทวานํ นามเมวาติปิ วุตฺตํฯ เตปิ อตฺถิ ปพฺพตฏฺฐกา อตฺถิ อากาสฏฺฐกาฯ เตสํ ปรมฺปรา จกฺกวาฬปพฺพตํ ปตฺตา, ตถา ยามาทีนํฯ เอกเทวโลเกปิ หิ เทวานํ ปรมฺปรา จกฺกวาฬปพฺพตํ อปฺปตฺตา นาม นตฺถิฯ ทิพฺพํ สุขํ ยาตา ปยาตา สมฺปตฺตาติ **ยามา**ฯ ตุฏฺฐา ปหฏฺฐาติ **ตุสิตา**ฯ ปกติปฏิยตฺตารมฺมณโต อติเรเกน รมิตุกามกาเล ยถารุจิเต โภเค นิมฺมินิตฺวา นิมฺมินิตฺวา รมนฺตีติ **นิมฺมานรตี**ฯ จิตฺตาจารํ ญตฺวา ปรนิมฺมิเตสุ โภเคสุ วสํ วเตฺตนฺตีติ **ปรนิมฺมิตวสวตฺตี**ฯ พฺรหฺมกาเย พฺรหฺมฆฏาย นิยุตฺตาติ **พฺรหฺมกายิกา**ฯ สเพฺพปิ ปญฺจโวการพฺรหฺมาโน คหิตาฯ

เตน ขเณนาติ วจนํ วิเสเสตฺวา **เตน มุหุตฺเตนา**ติ วุตฺตํฯ มุหุตฺตสงฺขาเตน ขเณน, น ปรมตฺถขเณนาติ วุตฺตํ โหติฯ **ยาว พฺรหฺมโลกา**ติ พฺรหฺมโลกํ อโนฺตกตฺวาฯ **สโทฺท**ติ สาธุการสโทฺทฯ **ทสสหสฺสี**ติ ทสสหสฺสจกฺกวาฬวตีฯ **สงฺกมฺปี**ติ อุทฺธํ อุคฺคจฺฉนฺตี สุฏฺฐุ กมฺปิฯ **สมฺปกมฺปี**ติ อุทฺธํ อุคฺคจฺฉนฺตี อโธ โอกฺกมนฺตี สุฏฺฐุ ปกมฺปิฯ **สมฺปเวธี**ติ จตุทิสา คจฺฉนฺตี สุฏฺฐุ ปเวธิฯ สมฺพุทฺธภาวาย มาตุกุจฺฉิํ โอกฺกมเนฺต จ โพธิสเตฺต ตโต นิกฺขมเนฺต จ มหาปถวี ปุญฺญเตเชน อกมฺปิตฺถ, อภิสโมฺพธิยํ ปฏิเวธญาณเตเชนฯ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตเน เทสนาญาณเตเชน สาธุการํ ทาตุกามา วิย ปถวี เทวตานุภาเวน อกมฺปิตฺถ, อายุสงฺขาโรสฺสชฺชเน มหาปรินิพฺพาเน จ การุเญฺญน จิตฺตสโงฺขภํ อสหมานา วิย ปถวี เทวตานุภาเวน อกมฺปิตฺถฯ **อปฺปมาโณ**ติ วุทฺธปฺปมาโณฯ **อุฬาโร**ติ เอตฺถ ‘‘อุฬารานิ อุฬารานิ ขาทนียานิ ขาทนฺตี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๓๖๖) มธุรํ อุฬารนฺติ วุตฺตํฯ ‘‘อุฬาราย วตฺถโภคาย จิตฺตํ น นมตี’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๙.๒๐) ปณีตํ อุฬารนฺติ วุตฺตํฯ ‘‘อุฬาราย ขลุ ภวํ วจฺฉายโน สมณํ โคตมํ ปสํสาย ปสํสตี’’ติอาทีสุ เสฏฺฐํ อุฬารนฺติ วุตฺตํฯ อิธ ปน ‘‘วิปุโล อุฬาโร’’ติ วุโตฺตฯ **โอภาโส**ติ เทสนาญาณานุภาเวน จ เทวตานุภาเวน จ ชาตโอภาโสฯ **โลเก**ติ จกฺกวาฬสฺส ทสสหสฺสิยํเยวฯ **อติกฺกเมฺมว เทวานํ เทวานุภาวนฺ**ติ เทวานํ อยมานุภาโว – นิวตฺถวตฺถปฺปภา ทฺวาทส โยชนานิ ผรติ, ตถา สรีรสฺส อลงฺการสฺส วิมานสฺส จฯ ตํ เทวานํ เทวานุภาวํ อติกฺกมิตฺวาเยวาติ อโตฺถฯ **อุทานนฺ**ติ โสมนสฺสญาณมยิกํ อุทาหารํฯ **อุทาเนสี**ติ อุทาหริฯ **อญฺญาสิ วต, โภ โกณฺฑโญฺญ**ติ อิมสฺสปิ อุทานสฺส อุทาหรณโฆโส ทสสหสฺสิโลกธาตุํ ผริตฺวา อฏฺฐาสิฯ **อญฺญาสิโกณฺฑโญฺญ**ติ ภุสํ ญาตโกณฺฑโญฺญติ อโตฺถฯ

จกฺขุอาทีนํ นิเทฺทเส **ทสฺสนเฏฺฐนา**ติอาทีสุ เอกเมว ญาณํ ยถาวุตฺตสฺส เนยฺยสฺส จกฺขุ วิย ทสฺสนกิจฺจกรเณน **จกฺขุ**ฯ ญาณกิจฺจกรเณน **ญาณํ**ฯ นานปฺปการโต ชานนกิจฺจกรเณน **ปญฺญา**ฯ อนวเสสปฏิเวธกรเณน **วิชฺชา**ฯ สพฺพถา โอภาสกิจฺจกรเณน **อาโลโก** นามาติ อโตฺถฯ **จกฺขุํ ธโมฺม**ติอาทีสุปิ เอกํเยว ญาณํ กิจฺจนานเตฺตน ปญฺจธา วณฺณิตํฯ **อารมฺมณา**ติ อุปตฺถมฺภนเฏฺฐนฯ **โคจรา**ติ วิสยเฏฺฐนฯ **ทสฺสนเฏฺฐนา**ติอาทีสุ ญาณกิจฺจํ ปญฺจธา วุตฺตํฯ อิมินา นเยน ตีสุ วาเรสุ เอเกกสฺมิํ ปญฺจ ปญฺจ กตฺวา ปนฺนรส ธมฺมา, ปนฺนรส อตฺถา, ทฺวีสุ ปนฺนรสเกสุ ติํส นิรุตฺติโย, ปนฺนรสสุ ธเมฺมสุ ปนฺนรสสุ อเตฺถสุ ติํสาย นิรุตฺตีสูติ สฏฺฐิ ญาณานิ เวทิตพฺพานิฯ เสสอริยสเจฺจสุปิ เอเสว นโยฯ จตูสุ อริยสเจฺจสุ เอเกกสฺมิํ อริยสเจฺจ ปนฺนรสนฺนํ ปนฺนรสนฺนํ ธมฺมานํ อตฺถานญฺจ วเสน สฏฺฐิ ธมฺมา, สฏฺฐิ อตฺถา, สฏฺฐิยา ธเมฺมสุ สฏฺฐิยา อเตฺถสุ จ วีสสตํ นิรุตฺติโย, วีสาธิกํ สตนฺติ อโตฺถฯ สฏฺฐิยา ธเมฺมสุ สฏฺฐิยา อเตฺถสุ วีสุตฺตรสเต นิรุตฺตีสูติ เอวํ จตฺตารีสญฺจ เทฺว จ ญาณสตานิฯ

๒-๓. สติปฏฺฐานวาราทิวณฺณนา

๓๑-๓๒. สติปฏฺฐานสุตฺตนฺตปุพฺพงฺคเม อิทฺธิปาทสุตฺตนฺตปุพฺพงฺคเม จ ปฏิสมฺภิทานิเทฺทเส อิมินาว นเยน อโตฺถ จ คณนา จ เวทิตพฺพาฯ

๔-๘. สตฺตโพธิสตฺตวาราทิวณฺณนา

๓๓-๓๗. สตฺตนฺนํ โพธิสตฺตานํ สุตฺตเนฺตสุ เอเกกสฺมิํเยว สมุทเย จกฺขาทโย ปญฺจ, นิโรเธ ปญฺจาติ ทส ธมฺมา, สมุทเย ทสฺสนฏฺฐาทโย ปญฺจ, นิโรเธ ปญฺจาติ ทส อตฺถา, เตสํ วเสน วีสติ นิรุตฺติโย จตฺตารีสํ ญาณานิฯ สตฺต เอกโต กตฺวา วุตฺตคณนา สุวิเญฺญยฺยาเอวฯ สพฺพญฺญุตญฺญาณวเสน วุตฺตปฏิสมฺภิทานิเทฺทเส เอเกกมูลเกสุ ‘‘ญาโต ทิโฏฺฐ วิทิโต สจฺฉิกโต ผสฺสิโต ปญฺญายา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๒๑) อิเมสุ ปญฺจสุ วจเนสุ เอเกกสฺมิํเยว จกฺขา

ทโย ปญฺจ, ทสฺสนฏฺฐาทโย ปญฺจาติ ปญฺจปญฺจกานํ วเสน ปญฺจวีสติ ธมฺมา, ปญฺจวีสติ อตฺถา, ตทฺทิคุณา นิรุตฺติโย, ตทฺทิคุณานิ ญาณานิ เญยฺยานิฯ ปญฺจ เอกโต กตฺวา วุตฺตวาเรปิ ปญฺจกฺขตฺตุํ ปญฺจ ปญฺจวีสติ กตฺวา ปญฺจวีสสตํ ธมฺมา, ปญฺจวีสสตํ อตฺถา, ตทฺทิคุณา นิรุตฺติโย, ตทฺทิคุณานิ ญาณานิ เญยฺยานิฯ **อฑฺฒเตยฺยานี**ติ เจตฺถ เทฺว สตานิ จ ปญฺญาสญฺจฯ ขนฺธาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อิมินาว นเยน สจฺจวารปฏิสมฺภิทาวาเร จ ธมฺมาทิคณนา เวทิตพฺพาฯ

๙. ฉพุทฺธธมฺมวารวณฺณนา

๓๘. พุทฺธธมฺมวาเร **ทิยฑฺฒสต**นฺติ ฉกฺขตฺตุํ ปญฺจวีสติ สตญฺจ ปญฺญาสญฺจ โหนฺติ, ตทฺทิคุณา นิรุตฺติโย ตทฺทิคุณานิ ญาณานิฯ **ปฏิสมฺภิทาธิกรเณ**ติ ปฏิสมฺภิทาธิกาเรฯ **อฑฺฒนวธมฺมสตานี**ติ ปฐมํ วุตฺเตสุ จตูสุ สเจฺจสุ สฏฺฐิ, จตูสุ สติปฏฺฐาเนสุ สฏฺฐิ, จตูสุ สมฺมปฺปธาเนสุ สฏฺฐิ, สตฺตโพธิสตฺตเวยฺยากรเณสุ สตฺตติ, อภิญฺญฏฺฐาทีสุ ปญฺจสุ ปญฺจวีสสตํ, ขนฺธฏฺฐาทีสุ ปญฺจสุ ปญฺจวีสสตํ, ปุน จตูสุ อริยสเจฺจสุ สตํ, จตูสุ ปฏิสมฺภิทาสุ สตํ, ฉสุ พุทฺธธเมฺมสุ ทิยฑฺฒสตนฺติ เอวํ อฏฺฐสตานิ จ ปญฺญาสญฺจ ธมฺมา โหนฺติฯ เอวํ อตฺถาปิ ตตฺตกา เอว โหนฺติฯ เอวเมว สจฺจาทีสุ ตีสุ ฐาเนสุ วีสสตํ นิรุตฺติโย, สตฺตสุ เวยฺยากรเณสุ จตฺตารีสสตํ นิรุตฺติโย, อภิญฺญฏฺฐาทีสุ ขนฺธฏฺฐาทีสุ จ อฑฺฒเตยฺยานิ อฑฺฒเตยฺยานิ นิรุตฺติสตานิ, อริยสเจฺจสุ ปฏิสมฺภิทาสุ จ เทฺว เทฺว นิรุตฺติสตานิ, พุทฺธธเมฺมสุ ตีณิ นิรุตฺติสตานีติ เอวํ นิรุตฺติสหสฺสญฺจ สตฺตนิรุตฺติสตานิ จ โหนฺติฯ เอวเมว สจฺจาทีสุ ตีสุ ฐาเนสุ จตฺตารีสาธิกานิ เทฺว เทฺว ญาณสตานิ, สตฺตสุ เวยฺยากรเณสุ อสีติอธิกานิ เทฺว ญาณสตานิ, อภิญฺญฏฺฐาทีสุ ขนฺธฏฺฐาทีสุ จ ปญฺจปญฺจญาณสตานิ , สเจฺจสุ ปฏิสมฺภิทาสุ จ จตฺตาริ จตฺตาริ ญาณสตานิ, พุทฺธธเมฺมสุ ฉ ญาณสตานีติ เอวํ ตีณิ จ ญาณสหสฺสานิ จตฺตาริ จ ญาณสตานิ โหนฺตีติฯ

ปฏิสมฺภิทากถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗. ธมฺมจกฺกกถา

๑. สจฺจวารวณฺณนา

๓๙. ปุน ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสุตฺตนฺตเมว ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา กถิตาย ธมฺมจกฺกกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ **ทุกฺขวตฺถุกา**ติ เอกาภิสมยวเสน ทุกฺขํ วตฺถุ เอเตสนฺติ ทุกฺขวตฺถุกาฯ ตเทว ทุกฺขํ วิเสเสตฺวา **สจฺจวตฺถุกา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ สจฺจํ อารมฺมณํ อุปตฺถมฺภ เอเตสนฺติ **สจฺจารมฺมณา**ฯ สจฺจํ โคจโร วิสโย เอเตสนฺติ **สจฺจโคจราฯ สจฺจสงฺคหิตา**ติ มคฺคสเจฺจน สงฺคหิตาฯ **สจฺจปริยาปนฺนา**ติ มคฺคสจฺจายตฺตาฯ **สเจฺจ สมุทาคตา**ติ ทุกฺขปริชานเนน ทุกฺขสเจฺจ สมุปฺปนฺนาฯ ตถา ตเตฺถว **ฐิตา ปติฏฺฐิตา** จฯ

๔๐. อิทานิ ‘‘ปวตฺติเต จ ภควตา ธมฺมจเกฺก’’ติ วุตฺตํ ธมฺมจกฺกํ นิทฺทิสิตุกาโม **ธมฺมจกฺก**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ ทุวิธํ ธมฺมจกฺกํ ปฏิเวธธมฺมจกฺกํ เทสนาธมฺมจกฺกญฺจฯ **ปฏิเวธธมฺมจกฺกํ** โพธิปลฺลเงฺก, **เทสนาธมฺมจกฺกํ** อิสิปตเนฯ **ธมฺมญฺจ ปวเตฺตติ จกฺกญฺจา**ติ ปฏิเวธธมฺมจกฺกํ วุตฺตํ, **จกฺกญฺจ ปวเตฺตติ ธมฺมญฺจา**ติ เทสนาธมฺมจกฺกํฯ กถํ? ภควา หิ โพธิปลฺลเงฺก นิสิโนฺน มคฺคกฺขเณ อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺคาทิเภทํ ธมฺมญฺจ ปวเตฺตติ, โสเยว จ ธโมฺม กิเลสสตฺตุฆาตาย ปวตฺตนโต ปหรณจกฺกํ วิยาติ จกฺกญฺจฯ ธมฺมํ ปวเตฺตโนฺตเยว ภควา ตํ จกฺกํ ปวเตฺตติ นามฯ เอเตน ธโมฺมเยว จกฺกนฺติ กมฺมธารยสมาสตา วุตฺตา โหติฯ อิสิ

ปตเน นิสิโนฺน ภควา ธมฺมเทสนกฺขเณ เวเนยฺยสนฺตาเน กิเลสสตฺตุฆาตาย ปวตฺตนโต ปหรณจกฺกสทิสํ เทสนาจกฺกญฺจ ปวเตฺตติ, เวเนยฺยสนฺตาเน อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺคาทิเภทํ ธมฺมจกฺกญฺจ ปวเตฺตติฯ เอเตน ธโมฺม จ จกฺกญฺจ ธมฺมจกฺกนฺติ ทฺวนฺทสมาสตา วุตฺตา โหติฯ ยสฺมา ปน ปวตฺตเก สติ ปวตฺตนา นาม โหติ, ตสฺมา สพฺพตฺถาปิ ‘‘ปวเตฺตตี’’ติ วุตฺตํ, ปวตฺตนเฏฺฐน ปน ‘‘จกฺก’’นฺติ วุตฺตํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ **ธเมฺมน ปวเตฺตตีติ ธมฺมจกฺก**นฺติอาทีนิ เทสนาธมฺมจกฺกเมว สนฺธาย วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ

ตตฺถ **ธเมฺมน ปวเตฺตตี**ติ ยถาสภาวตฺตา ธเมฺมน ปวตฺตํ จกฺกนฺติ ธมฺมจกฺกนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **ธมฺมจริยาย ปวเตฺตตี**ติ เวเนยฺยสนฺตาเน ธมฺมตฺถาย ปวตฺตํ จกฺกนฺติ ธมฺมจกฺกนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **ธเมฺม ฐิโต**ติอาทีหิ ภควโต ธมฺมภูตตา ธมฺมสฺสามิตา จ วุตฺตา โหติฯ ยถาห – ‘‘โส หาวุโส, ภควา ชานํ ชานาติ ปสฺสํ ปสฺสติ จกฺขุภูโต ญาณภูโต ธมฺมภูโต พฺรหฺมภูโต วตฺตา ปวตฺตา อตฺถสฺส นิเนฺนตา อมตสฺส ทาตา ธมฺมสฺสามี ตถาคโต’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๐๓)ฯ ตสฺมา เตหิ ธมฺมสฺส จกฺกนฺติ ธมฺมจกฺกนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **ฐิโต**ติ วิสยีภาเวน ฐิโตฯ **ปติฎฺฐิโต**ติ อจลภาเวน ปติฎฺฐิโตฯ **วสิปฺปโตฺต**ติ อิสฺสรภาวํ ปโตฺตฯ **ปารมิปฺปโตฺต**ติ โกฎิปฺปโตฺตฯ **เวสารชฺชปฺปโตฺต**ติ วิสารทภาวํ ปโตฺตฯ **ธเมฺม ปติฎฺฐาเปโนฺต**ติอาทีหิ เวเนยฺยสนฺตานมเปกฺขิตฺวา วุเตฺตหิ ปน วจเนหิ ธมฺมสฺสามิตาย จ ธมฺมตฺถาย จกฺกนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **ธมฺมํ สกฺกโรโนฺต**ติ หอาทีหิ ธมฺมตฺถาย จกฺกนฺติ วุตฺตํ โหติฯ โย หิ ธมฺมํ สกฺการาทิวเสน ปวเตฺตติ, โส ธมฺมตฺถํ ปวเตฺตติฯ **ธมฺมํ สกฺกโรโนฺต**ติ ยถา กโต โส ธโมฺม สุกโต โหติ, เอวเมว นํ กโรโนฺตฯ **ธมฺมํ ครุํ กโรโนฺต**ติ ตสฺมิํ คารวุปฺปตฺติยา ตํ ครุํ กโรโนฺตฯ **ธมฺมํ มาเนโนฺต**ติ ธมฺมํ ปิยญฺจ ภาวนียญฺจ กตฺวา วิหรโนฺตฯ **ธมฺมํ ปูเชโนฺต**ติ ตํ อปทิสิตฺวา เทสนาปฎิปตฺติปูชาย ปูชํ กโรโนฺตฯ **ธมฺมํ อปจายมาโน**ติ ตเสฺสว ธมฺมสฺส สกฺการครุกาเรหิ นีจวุตฺติตํ กโรโนฺตฯ **ธมฺมทฺธโช ธมฺมเกตู**ติ ตํ ธมฺมํ ธชมิว ปุรกฺขตฺวา เกตุมิว จ อุกฺขิปิตฺวา ปวตฺติยา ธมฺมทฺธโช ธมฺมเกตุ จ หุตฺวาติ อโตฺถฯ **ธมฺมาธิปเตโยฺย**ติ ธมฺมาธิปติโต อาคโต ภาวนาธมฺมวเสเนว จ สพฺพกิริยานํ กรเณน ธมฺมาธิปเตโยฺย หุตฺวาฯ **ตํ โข ปน ธมฺมจกฺกํ อปฺปฎิวตฺติย**นฺติ เกนจิ นิวเตฺตตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย อปฺปฎิหตปวตฺติตา วุตฺตาฯ ตสฺมา โส ธโมฺม ปวตฺตนเฏฺฐน จกฺกนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

สทฺธินฺทฺริยํ ธโมฺม, ตํ ธมฺมํ ปวเตฺตตีติ เวเนยฺยสนฺตาเน มคฺคสมฺปยุตฺตสทฺธินฺทฺริยุปฺปาทเนน ตํ สทฺธินฺทฺริยํ ธมฺมํ ปวเตฺตตีติ อโตฺถฯ เอเสว นโย เสเสสุปิฯ **สจฺจา**ติ สจฺจญาณานิฯ วิปสฺสนา จ วิชฺชา จ มคฺคญาณเมวฯ **อนุปฺปาเท ญาณ**นฺติ อรหตฺตผเล ญาณํฯ ตมฺปิ เวเนยฺยสนฺตาเน ปวเตฺตติเยว, นิพฺพานญฺจ ปฎิเวธํ กโรโนฺต ปวเตฺตติเยว นามฯ

สมุทยวาราทีสุ **สมุทยวตฺถุกา นิโรธวตฺถุกา มคฺควตฺถุกา**ติ วิเสสปทํ ทเสฺสตฺวา สงฺขิตฺตาฯ เอตฺถาปิ วุตฺตสทิสํ ปฐมํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๒-๓. สติปฎฺฐานวาราทิวณฺณนา

๔๑-๔๒. สติปฎฺฐานอิทฺธิปาทปุพฺพงฺคมวาราปิ มคฺคกฺขณวเสน วุตฺตาฯ เตปิ ตตฺถ ตตฺถ วิเสสปทํ ทเสฺสตฺวา สงฺขิตฺตาติฯ

ธมฺมจกฺกกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๘. โลกุตฺตรกถา

โลกุตฺตรกถาวณฺณนา

๔๓. อิทานิ โลกุตฺตรธมฺมวติยา ธมฺมจกฺกกถาย อนนฺตรํ กถิตาย โลกุตฺตรกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ โลกุตฺตรปทสฺส อโตฺถ นิเทฺทสวาเร อาวิ ภวิสฺสติฯ **จตฺตาโร สติปฏฺฐานา**ติอาทโย สตฺตตึส โพธิปกฺขิยธมฺมา ยถาโยคํ มคฺคผลสมฺปยุตฺตาฯ เต พุชฺฌนเฏฺฐน โพธีติ เอวํลทฺธนามสฺส อริยสฺส ปเกฺข ภวตฺตา โพธิปกฺขิยา นามฯ **ปเกฺข ภวตฺตา**ติ อุปการภาเว ฐิตตฺตาฯ เตสุ อารมฺมเณสุ โอกฺกนฺติตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา อุปฏฺฐานโต อุปฏฺฐานํ, สติเยว อุปฏฺฐานํ **สติปฏฺฐานํ**ฯ กายเวทนาจิตฺตธเมฺมสุ ปนสฺส อสุภทุกฺขานิจฺจานตฺตาการคหณวเสน สุภสุขนิจฺจอตฺตสญฺญาปหานกิจฺจสาธนวเสน จ ปวตฺติโต จตุธา เภโท โหติฯ ตสฺมา **จตฺตาโร สติปฏฺฐานา**ติ วุจฺจติฯ ปทหนฺติ เอเตนาติ ปธานํ, โสภนํ ปธานํ **สมฺมปฺปธานํ,** สมฺมา วา ปทหนฺติ เอเตนาติ สมฺมปฺปธานํ, โสภนํ วา ตํ กิเลสวิรูปปวตฺตวิรหิตโต ปธานญฺจ หิตสุขนิปฺผาทกเฏฺฐน เสฏฺฐภาวาวหนโต ปธานภาวกรณโต วาติ สมฺมปฺปธานํฯ วีริยเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตยิทํ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ ปหานานุปฺปตฺติกิจฺจํ, อนุปฺปนฺนุปฺปนฺนานญฺจ กุสลานํ อุปฺปตฺติฏฺฐิติกิจฺจํ สาธยตีติ จตุพฺพิธํ โหติฯ ตสฺมา **จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา**ติ วุจฺจติฯ นิปฺผตฺติปริยาเยน อิชฺฌนเฏฺฐน, อิชฺฌนฺติ เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิมินา วา ปริยาเยน อิทฺธิ, ตสฺสา สมฺปยุตฺตาย ปุพฺพงฺคมเฏฺฐน ผลภูตาย ปุพฺพภาคการณเฏฺฐน จ อิทฺธิยา ปาโทติ **อิทฺธิปาโท**ฯ โส ฉนฺทวีริยจิตฺตวีมํสาวเสน จตุพฺพิโธว โหติฯ ตสฺมา **จตฺตาโร อิทฺธิปาทา**ติ วุจฺจติฯ อสฺสทฺธิยโกสชฺชปมาทวิเกฺขปสโมฺมหานํ อภิภวนโต อภิภวนสงฺขาเตน อธิปติยเฏฺฐน **อินฺทฺริยํ**ฯ อสฺสทฺธิยาทีหิ อนภิภวนียโต อกมฺปิยเฏฺฐน **พลํ**ฯ ตทุภยมฺปิ สทฺธาวีริยสติสมาธิปญฺญาวเสน ปญฺจวิธํ โหติฯ ตสฺมา **ปญฺจินฺทฺริยานิ ปญฺจ พลานี**ติ วุจฺจนฺติฯ พุชฺฌนกสตฺตสฺส ปน องฺคภาเวน สติอาทโย สตฺต ธมฺมา โพชฺฌงฺคา, นิยฺยานเฏฺฐน จ สมฺมาทิฏฺฐิอาทโย อฏฺฐ มคฺคงฺคา โหนฺติฯ เตน วุจฺจติ **สตฺต โพชฺฌงฺคา อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค**ติฯ

อิติ อิเม สตฺตตึส โพธิปกฺขิยา ธมฺมา ปุพฺพภาเค โลกิยวิปสฺสนาย วตฺตมานาย จุทฺทสวิเธน กายํ ปริคฺคณฺหโต จ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, นววิเธน เวทนํ ปริคฺคณฺหโต จ เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, โสฬสวิเธน จิตฺตํ ปริคฺคณฺหโต จ จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ, ปญฺจวิเธน ธเมฺม ปริคฺคณฺหโต จ ธมฺมานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํฯ อิติ อิมสฺมิํ อตฺตภาเว อนุปฺปนฺนปุพฺพํ ปรสฺส อุปฺปนฺนํ อกุสลํ ทิสฺวา ‘‘ยถา ปฏิปนฺนสฺส ตสฺส ตํ อุปฺปนฺนํ, น ตถา ปฏิปชฺชิสฺสามิ, เอวํ เม เอตํ นุปฺปชฺชิสฺสตี’’ติ ตสฺส อนุปฺปาทาย วายมนกาเล ปฐมํ สมฺมปฺปธานํ, อตฺตโน สมุทาจารปฺปตฺตมกุสลํ ทิสฺวา ตสฺส ปหานาย วายมนกาเล ทุติยํ, อิมสฺมิํ อตฺตภาเว อนุปฺปนฺนปุพฺพํ ฌานํ วา วิปสฺสนํ วา อุปฺปาเทตุํ วายมนฺตสฺส ตติยํ, อุปฺปนฺนํ ยถา น ปริหายติ, เอวํ ปุนปฺปุนํ อุปฺปาเทนฺตสฺส จตุตฺถํ สมฺมปฺปธานํฯ ฉนฺทํ ธุรํ กตฺวา กุสลุปฺปาทนกาเล ฉนฺทิทฺธิปาโท, วีริยํ, จิตฺตํ, วีมํสํ ธุรํ กตฺวา กุสลุปฺปาทนกาเล วีมํสิทฺธิปาโทฯ มิจฺฉาวาจาย วิรมณกาเล สมฺมาวาจา , มิจฺฉากมฺมนฺตา, มิจฺฉาชีวา วิรมณกาเล สมฺมาชีโวติ เอวํ นานาจิเตฺตสุ ลพฺภนฺติฯ จตุมคฺคกฺขเณ ปน เอกจิเตฺต ลพฺภนฺติ, ผลกฺขเณ ฐเปตฺวา จตฺตาโร สมฺมปฺปธาเน อวเสสา เตตฺตึส ลพฺภนฺติฯ เอวํ เอกจิเตฺต ลพฺภมาเนสุ เจเตสุ เอกาว นิพฺพานารมฺมณา สติ กายาทีสุ สุภสญฺญาทิปหานกิจฺจสาธนวเสน ‘‘จตฺตาโร สติปฏฺฐานา’’ติ วุจฺจติฯ เอกเมว จ วีริยํ อนุปฺปนฺนุปฺปนฺนานํ อนุปฺปาทาทิกิจฺจสาธนวเสน ‘‘จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา’’ติ วุจฺจติฯ เสเสสุ หาปนวฑฺฒนํ นตฺถิฯ

อปิจ เตสุ –

นว เอกวิธา เอโก, เทฺวธาถ จตุปญฺจธา;
อฏฺฐธา นวธา เจว, อิติ ฉทฺธา ภวนฺติ เตฯ

นว เอกวิธาติ ฉนฺท จิตฺตํ ปีติ ปสฺสทฺธิ อุเปกฺขา สงฺกปฺป วาจา กมฺมนฺต อาชีโวติ อิเม นว ฉนฺทิทฺธิปาทาทิวเสน เอกวิธาว โหนฺติ, อญฺญโกฏฺฐาสํ น ภชนฺติฯ **เอโก เทฺวธา**ติ สทฺธา อินฺทฺริยพลวเสน เทฺวธา ฐิตาฯ **อถ จตุปญฺจธา**ติ อถโญฺญ เอโก จตุธา, อโญฺญ ปญฺจธา ฐิโตติ อโตฺถฯ ตตฺถ สมาธิ เอโก อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺควเสน จตุธา ฐิโต, ปญฺญา เตสํ จตุนฺนํ อิทฺธิปาทโกฏฺฐาสสฺส จ วเสน ปญฺจธาฯ **อฏฺฐธา นวธา เจวา**ติ อปโร เอโก อฏฺฐธา, เอโก นวธา ฐิโตติ อโตฺถฯ จตุสติปฏฺฐานอินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺควเสน สติ อฏฺฐธา ฐิตา, จตุสมฺมปฺปธานอิทฺธิปาทอินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺควเสน วีริยํ นวธาติฯ เอวํ –

จุทฺทเสว อสมฺภินฺนา, โหเนฺตเต โพธิปกฺขิยา;
โกฏฺฐาสโต สตฺตวิธา, สตฺตตึส ปเภทโตฯ

สกิจฺจนิปฺผาทนโต, สรูเปน จ วุตฺติโต;
สเพฺพว อริยมคฺคสฺส, สมฺภเว สมฺภวนฺติ เตฯ

เอวํ มคฺคผลสมฺปยุเตฺต สตฺตตึส โพธิปกฺขิยธเมฺม ทเสฺสตฺวา ปุน เต มคฺคผเลสุ สงฺขิปิตฺวา **จตฺตาโร อริยมคฺคา จตฺตาริ จ สามญฺญผลานี**ติ อาหฯ สมณภาโว สามญฺญํ, จตุนฺนํ อริยมคฺคานเมตํ นามํฯ สามญฺญานํ ผลานิ **สามญฺญผลานิฯ นิพฺพานํ** ปน สเพฺพหิ อสมฺมิสฺสเมวฯ อิติ วิตฺถารโต สตฺตตึสโพธิปกฺขิยจตุมคฺคจตุผลนิพฺพานานํ วเสน ฉจตฺตาลีส โลกุตฺตรธมฺมา, ตโต สเงฺขเปน จตุมคฺคจตุผลนิพฺพานานํ วเสน นว โลกุตฺตรธมฺมา, ตโตปิ สเงฺขเปน มคฺคผลนิพฺพานานํ วเสน ตโย โลกุตฺตรธมฺมาติ เวทิตพฺพํฯ สติปฏฺฐานาทีนํ มคฺคผลานญฺจ โลกุตฺตรเตฺต วุเตฺต ตํสมฺปยุตฺตานํ ผสฺสาทีนมฺปิ โลกุตฺตรตฺตํ วุตฺตเมว โหติฯ ปธานธมฺมวเสน ปน สติปฏฺฐานาทโยว วุตฺตาฯ อภิธเมฺม (ธ. ส. ๒๗๗ อาทโย, ๕๐๕ อาทโย) จ โลกุตฺตรธมฺมนิเทฺทเส มคฺคผลสมฺปยุตฺตานํ ผสฺสาทีนํ โลกุตฺตรตฺตํ วุตฺตเมวาติฯ

โลกํ ตรนฺตีติ โลกํ อติกฺกมนฺติฯ สพฺพมิธ อีทิสํ วตฺตมานกาลวจนํ จตฺตาโร อริยมคฺเค สนฺธาย วุตฺตํฯ โสตาปตฺติมโคฺค หิ อปายโลกํ ตรติ, สกทาคามิมโคฺค กามาวจรโลเกกเทสํ ตรติ, อนาคามิมโคฺค กามาวจรโลกํ ตรติ, อรหตฺตมโคฺค รูปารูปาวจรโลกํ ตรติฯ **โลกา อุตฺตรนฺตี**ติ โลกา อุคฺคจฺฉนฺติฯ **โลกโต**ติ จ **โลกมฺหา**ติ จ ตเทว นิสฺสกฺกวจนํ วิเสเสตฺวา ทสฺสิตํฯ **โลกํ สมติกฺกมนฺตี**ติ ปฐมํ วุตฺตตฺถเมวฯ ตตฺถ อุปสคฺคตฺถํ อนเปกฺขิตฺวา วุตฺตํ, อิธ สห อุปสคฺคเตฺถน วุตฺตํฯ **โลกํ สมติกฺกนฺตา**ติ ยถาวุตฺตํ โลกํ สมฺมา อติกฺกนฺตาฯ สพฺพมิธ อีทิสํ อตีตกาลวจนํ ผลนิพฺพานานิ สนฺธาย วุตฺตํ, โสตาปตฺติผลาทีนิ หิ ยถาวุตฺตํ โลกํ อติกฺกมิตฺวา ฐิตานิ, สทา นิพฺพานํ สพฺพโลกํ อติกฺกมิตฺวา ฐิตํฯ **โลเกน อติเรกา**ติ โลกโต อธิกภูตาฯ อิทํ สเพฺพปิ โลกุตฺตรธเมฺม สนฺธาย วุตฺตํฯ **นิสฺสรนฺตี**ติ นิคจฺฉนฺติฯ **นิสฺสฏา**ติ นิคฺคตาฯ **โลเกน ติฏฺฐนฺตี**ติอาทีนิ อฏฺฐารส วจนานิ สพฺพโลกุตฺตเรสุปิ ยุชฺชนฺติฯ **น ติฏฺฐนฺตี**ติ โลเก อปริยาปนฺนตฺตา วุตฺตํฯ **โลเก น ลิมฺปนฺตี**ติ ขนฺธสนฺตาเน วตฺตมานาปิ ตสฺมึ น ลิมฺปนฺตีติ อโตฺถฯ **โลเกน น ลิมฺปนฺตี**ติ อกตปฏิเวธานํ เกนจิ จิเตฺตน, กตปฏิเวธานํ อกุสเลน อปฺปมเตฺตนปิ จิเตฺตน น ลิมฺปนฺตีติ อโตฺถฯ **อสํลิตฺตา อนุปลิตฺตา**ติ อุปสเคฺคน วิเสสิตํฯ

วิปฺปมุตฺตาติ อลิตฺตตฺตเมว นานาพฺยญฺชเนน วิเสสิตํฯ เย เกจิ หิ ยตฺถ เยน วา อลิตฺตา, เต ตตฺถ เตน วา วิปฺปมุตฺตา โหนฺติฯ **โลกา วิปฺปมุตฺตา**ติอาทีนิ ตีณิ นิสฺสกฺกวเสน วุตฺตานิฯ **วิสญฺญุตฺตา**ติ วิปฺปมุตฺตตฺตวิเสสนํฯ เย เกจิ หิ ยตฺถ เยน ยโต วิปฺปมุตฺตา, เต ตตฺถ เตน ตโต วิสญฺญุตฺตา นาม โหนฺติฯ **โลกา สุชฺฌนฺตี**ติ โลกมลํ โธวิตฺวา โลกา สุชฺฌนฺติฯ **วิสุชฺฌนฺตี**ติ ตเทว อุปสเคฺคน วิเสสิตํฯ **วุฏฺฐหนฺตี**ติ อุฏฺฐิตา โหนฺติฯ **วิวฏฺฏนฺตี**ติ นิวฏฺฏนฺติฯ **น สชฺชนฺตี**ติ น ลคฺคนฺติฯ **น คยฺหนฺตี**ติ น คณฺหียนฺติฯ **น พชฺฌนฺตี**ติ น พาธียนฺติฯ **สมุจฺฉินฺทนฺตี**ติ อปฺปวตฺตึ กโรนฺติฯ ยถา จ **โลกํ สมุจฺฉินฺนตฺตา**ติ, ตเถว ''โลกา วิสุทฺธตฺตา''ติอาทิ วุตฺตเมว โหติฯ **ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺตี**ติ นิโรเธนฺติฯ **อปถา**ติอาทีนิ จตฺตาริ สเพฺพสฺปิ โลกุตฺตเรสุ ยุชฺชนฺติฯ **อปถา**ติ อมคฺคาฯ **อคตี**ติ อปฺปติฏฺฐาฯ **อวิสยา**ติ อนายตฺตาฯ **อสาธารณา**ติ อสมานาฯ **วมนฺตี**ติ อุคฺคิลนฺติฯ **น ปจฺจาวมนฺตี**ติ วุตฺตปฏิปกฺขนเยน วุตฺตํ, วนฺตํ ปุน น อทนฺตีติ อโตฺถฯ เอเตน วนฺตสฺส สฺวนฺตภาโว วุโตฺต โหติฯ อนนฺตรทุกตฺตเยปิ เอเสว นโยฯ **วิสีเนนฺตี**ติ วิกิรนฺติ วิมุจฺจนฺติ, น พนฺธนฺตีติ อโตฺถฯ **น อุสฺสีเนนฺตี**ติ น วิกิรนฺติ น วิมุจฺจนฺติฯ ''วิสิเนนฺตี''ติ ''น อุสฺสิเนนฺตี''ติ รสฺสํ กตฺวา ปาโฐ สุนฺทโรฯ **วิธูเปนฺตี**ติ นิพฺพาเปนฺติฯ **น สํธูเปนฺตี**ติ น อุชฺชลนฺติฯ **โลกํ สมติกฺกมฺม อภิภุยฺย ติฏฺฐนฺตี**ติ สเพฺพปิ โลกุตฺตรา ธมฺมา โลกํ สมฺมา อติกฺกมิตฺวา อภิภวิตฺวา จ ติฏฺฐนฺตีติ โลกุตฺตราฯ สเพฺพหิปิ อิเมหิ ยถาวุเตฺตหิ ปกาเรหิ โลกุตฺตรานํ โลกโต อุตฺตรภาโว อธิกภาโว จ วุโตฺต โหตีติฯ

โลกุตฺตรกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๙. พลกถา

พลกถาวณฺณนา

๔๔. อิทานิ โลกุตฺตรกถาย อนนฺตรํ กถิตาย โลกุตฺตรกถาวติยา สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย พลกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ อาทิโต สุตฺตนฺตวเสน ปญฺจ พลานิ ทเสฺสตฺวา ตทญฺญานิปิ พลานิ ทเสฺสตุกาโม **อปิจ อฏฺฐสฏฺฐิ พลานี**ติอาทิมาหฯ สพฺพานิปิ ตํตํปฏิปเกฺขหิ อกมฺปิยเฏฺฐน พลานิ นาม โหนฺติฯ **หิริพล**นฺติอาทีสุ ปาปโต หิรียนฺติ เอตายาติ **หิรี,** ลชฺชาเยตํ นามํฯ ปาปโต โอตฺตปฺปนฺติ เอเตนาติ **โอตฺตปฺปํ,** ปาปโต อุเพฺพคเสฺสตํ นามํฯ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานา หิรี, พหิทฺธาสมุฏฺฐานํ โอตฺตปฺปํฯ อตฺตาธิปติ หิรี, โลกาธิปติ โอตฺตปฺปํ ฯ ลชฺชาสภาวสณฺฐิตา หิรี, ภยสภาวสณฺฐิตํ โอตฺตปฺปํฯ สปฺปติสฺสวลกฺขณา หิรี, วชฺชภีรุกภยทสฺสาวิลกฺขณํ โอตฺตปฺปํฯ สา เอว หิรี อหิริเกน น กมฺปตีติ **หิริพลํ**ฯ ตเทว โอตฺตปฺปํ อโนตฺตเปฺปน น กมฺปตีติ **โอตฺตปฺปพลํ**ฯ อปฺปฏิสงฺขาเนน น กมฺปตีติ **ปฏิสงฺขานพลํ**ฯ อุปปริกฺขณปญฺญาเยตํ นามํฯ วีริยสีเสน สตฺต โพชฺฌเงฺค ภาเวนฺตสฺส อุปฺปนฺนพลํ **ภาวนาพลํ**ฯ ตถาปวตฺตานํ จตุนฺนํ ขนฺธานเมตํ นามํฯ ปริสุทฺธานิ สีลาทีนิ **อนวชฺชพลํ**ฯ จตฺตาริ สงฺคหวตฺถูนิ **สงฺคหพลํ**ฯ สงฺคเห พลนฺติปิ ปาโฐฯ ทุกฺขมานํ อธิวาสนํ **ขนฺติพลํ**ฯ ธมฺมกถาย ปเรสํ โตสนํ **ปญฺญตฺติพลํ**ฯ อธิตสฺส อตฺถสฺส อธิคมาปนํ **นิชฺฌตฺติพลํ**ฯ กุสเลสุ พหุภาโว **อิสฺสริยพลํ**ฯ กุสเลสุ ยถารุจิ ปติฏฺฐานํ **อธิฏฺฐานพลํ**ฯ หิริพลาทีนํ อโตฺถ มาติกาปเทสุ พฺยญฺชนวเสน วิเสสโต ยุชฺชมานํ คเหตฺวา วุโตฺตฯ **สมถพลํ วิปสฺสนาพล**นฺติ พลปฺปตฺตา สมถวิปสฺสนา เอวฯ

มาติกานิเทฺทเส **อสฺสทฺธิเย น กมฺปตีติ สทฺธาพล**นฺติ มูลพลฏฺฐํ วตฺวา ตเมว อปเรหิ นวหิ ปริยาเยหิ วิเสเสตฺวา ทเสฺสสิฯ โย หิ ธโมฺม อกมฺปิโย พลปฺปโตฺต โหติ, โส สหชาเต อุปตฺถเมฺภติ, อตฺตโน ปฏิปเกฺข กิเลเส ปริยาทิยติ, ปฏิเวธสฺส อาทิภูตํ สีลํ ทิฏฺฐิญฺจ วิโสเธติ,

จิตฺตํ อารมฺมเณ ปติฏฺฐาเปติ, จิตฺตํ ปภสฺสรํ กโรนฺต โวทาเปติ, วสี ปาเปนฺต วิเสสํ อธิคมาเปติ, ตโต อุตฺตรึ ปาเปนฺต อุตฺตริปฏิเวธํ กาเรติ, กเมน อริยมคฺคํ ปาเปตฺวา สจฺจาภิสมยํ กาเรติ, ผลปฺปตฺติยา นิโรเธ ปติฏฺฐาเปติฯ ตสฺมา นวธา พลโฏฺฐ วิเสสิโตฯ เอส นโย **วีริยพลา**ทีสุ จตูสุฯ

กามจฺฉนฺทํ หิรียตีติ เนกฺขมฺมยุตฺต โยคี **เนกฺขเมฺมน** กามจฺฉนฺทโต หิรียติฯ โอตฺตปฺเปปิ เอเสว นโยฯ เอเตหิ สพฺพากุสเลหิปิ หิรียนา โอตฺตปฺปนา วุตฺตาเยว โหนฺติฯ **พฺยาปาท**นฺติอาทีนมฺปิ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **ปฏิสงฺขาตี**ติ อสโมฺมหวเสน อาทีนวโต อุปปริกฺขติฯ **ภาเวตี**ติ วเฑฺฒติฯ **วชฺช**นฺติ ราคาทิวชฺชํฯ **สงฺคณฺหาตี**ติ พนฺธติฯ **ขมตี**ติ ตสฺส โยคิสฺส ขมติ รุจฺจติฯ **ปญฺญาเปตี**ติ โตเสติฯ **นิชฺฌาเปตี**ติ จินฺตาเปติฯ **วสํ วเตฺตตี**ติ จิเตฺต ปหุ หุตฺวา จิตฺตํ อตฺตโน วสํ กตฺวา ปวเตฺตติฯ **อธิฏฺฐาตี**ติ วิทหติฯ ภาวนาพลาทีนิ สพฺพานิปิ เนกฺขมฺมาทีนิเยวฯ มาติกาวณฺณนาย อญฺญถา วุโตฺต, อโตฺถ ปน พฺยญฺชนวเสเนว ปากฏตฺตา อิธ น วุโตฺตติ เวทิตพฺพํฯ สมถพลํ วิปสฺสนาพลญฺจ วิตฺถารโต นิทฺทิสิตฺวา อวสาเน **อุทฺธจฺจสหคตกิเลเส จ ขเนฺธ จ น กมฺปตี**ติอาทิ จ **อวิชฺชาสหคตกิเลเส จ ขเนฺธ จ น กมฺปตี**ติอาทิ จ สมถพลวิปสฺสนาพลานํ ลกฺขณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ

เสขาเสขพเลสุ **สมฺมาทิฏฺฐึ สิกฺขตีติ เสขพล**นฺติ เสขปุคฺคโล สมฺมาทิฏฺฐึ สิกฺขตีติ เสโข, สา สมฺมาทิฏฺฐิ ตสฺส เสขสฺส พลนฺติ เสขพลนฺติ อโตฺถฯ **ตตฺถ สิกฺขิตตฺตา อเสขพล**นฺติ อเสขปุคฺคโล ตตฺถ สมฺมาทิฏฺฐิยา สิกฺขิตตฺตา น สิกฺขตีติ อเสโข, สาเยว สมฺมาทิฏฺฐิ ตสฺส อเสขสฺส พลนฺติ อเสขพลํฯ เอเสว นโย **สมฺมาสงฺกปฺปา**ทีสุฯ **สมฺมาญาณ**นฺติ ปจฺจเวกฺขณญาณํฯ ตมฺปิ หิ โลกิกมฺปิ โหนฺตํ เสขสฺส ปวตฺตตฺตา เสขพลํ, อเสขสฺส ปวตฺตตฺตา อเสขพลนฺติ วุตฺตํฯ **สมฺมาวิมุตฺตี**ติ อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ ฐเปตฺวา เสสา ผลสมฺปยุตฺตา ธมฺมา ฯ เกจิ ปน ‘‘ฐเปตฺวา โลกุตฺตรวิมุตฺตึ อวเสสา วิมุตฺติโย สมฺมาวิมุตฺตี’’ติ วทนฺติฯ ตสฺส เสขาเสขพลตฺตํ วุตฺตนยเมวฯ

ขีณาสวพเลสุ สพฺพานิปิ ญาณพลานิฯ **ขีณาสวสฺส ภิกฺขุโน**ติ กรณเตฺถ สามิวจนํ, ขีณาสเวน ภิกฺขุนาติ อโตฺถฯ **อนิจฺจโต**ติ หุตฺวา อภาวากาเรน อนิจฺจโตฯ **ยถาภูต**นฺติ ยถาสภาวโตฯ **ปญฺญายา**ติ สหวิปสฺสนาย มคฺคปญฺญายฯ อนิจฺจโต สุทิฏฺฐา ทุกฺขโต อนตฺตโต สุทิฏฺฐา โหนฺติ ตมฺมูลกตฺตาฯ **ยนฺ**ติ ภาวนปุํสกวจนํ, เยน การเณนาติ วา อโตฺถฯ **อาคมฺมา**ติ ปฏิจฺจฯ **ปฏิชานาตี**ติ สมฺปฏิจฺฉติ ปฏิญฺญํ กโรติฯ **องฺคารกาสูปมา**ติ มหาภิตาปเฏฺฐน องฺคารกาสุยา อุปมิตาฯ **กามา**ติ วตฺถุกามา จ กิเลสกามา จฯ

วิเวกนินฺนนฺติ ผลสมาปตฺติวเสน อุปธิวิเวกสงฺขาตนิพฺพานนินฺนํฯ ตโย หิ วิเวกา – กายวิเวโก จิตฺตวิเวโก อุปธิวิเวโกติฯ กายวิเวโก จ วิเวกฏฺฐกายานํ เนกฺขมฺมาภิรตานํฯ จิตฺตวิเวโก จ อธิจิตฺตมนุยุตฺตานํฯ อุปธิวิเวโก จ นิรุปธีนํ ปุคฺคลานํ วิสงฺขารคตานํ, นิสฺสรณวิเวกสงฺขาตนิพฺพานนินฺนํ วาฯ ปญฺจ หิ วิเวกา – วิกฺขมฺภนวิเวโก ตทงฺควิเวโก สมุเจฺฉทวิเวโก ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิเวโก นิสฺสรณวิเวโกติฯ **วิเวกนินฺน**นฺติ วิเวเก นินฺนํฯ **วิเวกโปณ**นฺติ วิเวเก นตํฯ **วิเวกปพฺภาร**นฺติ วิเวกสีสภารํฯ เทฺวปิ ปุริมเสฺสว เววจนานิฯ **วิเวกฏฺฐ**นฺติ กิเลสหิ วชฺชิตํ, ทูรีภูตํ วาฯ **เนกฺขมฺมาภิรต**นฺติ นิพฺพาเน อภิรตํ, ปพฺพชฺชาย อภิรตํ วาฯ **พฺยนฺตีภูต**นฺติ วิคตนฺตีภูตํ, เอกเทเสนาปิ อนลฺลีนํ วิปฺปมุตฺตํ วิสํสฏฺฐํฯ **สพฺพโส**ติ สพฺพถาฯ **อาสวฏฺฐานิเยหิ ธเมฺมหี**ติ สํโยควเสน อาสวานํ การณภูเตหิ กิเลสธเมฺมหีติ อโตฺถฯ อถ วา **พฺยนฺตีภูต**นฺติ วิคตนิกนฺติภูตํ, นิตฺตณฺหนฺติ อโตฺถฯ กุโต? **สพฺพโส อาสวฏฺฐานิเยหิ ธเมฺมหิ** ส

เพฺพหิ เตภูมกธมฺมหีติ อโตฺถฯ อิธ ทสหิ ขีณาสวพเลหิ ขีณาสวสฺส โลกิยโลกุตฺตโร มโคฺคกถิโตฯ ‘‘อนิจฺจโต สเพฺพ สงฺขารา’’ติ ทุกฺขปริญฺญาพลํ, ‘‘องฺคารกาสูปมา กามา’’ติ สมุทยปหานพลํ, ‘‘วิเวกนินฺนํ จิตฺตํ โหตี’’ติ นิโรธสจฺฉิกิริยาพลํ, ‘‘จตฺตาโร สติปฏฺฐานา’’ติอาทิสตฺตวิธํ มคฺคภาวนาพลนฺติปิ วทนฺติฯ ทส อิทฺธิพลานิ อิทฺธิกถาย อาวิ ภวิสฺสนฺติฯ

ตถาคตพลนิเทฺทเส **ตถาคตพลานี**ติ อเญฺญหิ อสาธารณานิ ตถาคตเสฺสว พลานิฯ ยถา วา ปุพฺพพุทฺธานํ พลานิ ปุญฺญุสฺสยสมฺปตฺติยา อาคตานิ, ตถา อาคตพลานีติปิ อโตฺถฯ ตตฺถ ทุวิธํ ตถาคตพลํ – กายพลํ ญาณพลญฺจฯ เตสุ กายพลํ หตฺถิกุลานุสาเรน เวทิตพฺพํฯ วุตฺตเญฺหตํ โปราเณหิ –

> ‘‘กาฬาวกญฺจ คเงฺคยฺยํ, ปณฺฑรํ ตมฺพปิงฺคลํ;
> คนฺธมงฺคลเหมญฺจ, อุโปสถฉทฺทนฺติเม ทสา’’ติฯ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๖๐; ม. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑๔๘; สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒.๒๒);

อิมานิ ทส หตฺถิกุลานิฯ ตตฺถ **กาฬาวก**นฺติ ปกติหตฺถิกุลํ ทฏฺฐพฺพํฯ ยํ ทสนฺนํ ปุริสานํ กายพลํ, ตํ เอกสฺส กาฬาวกสฺส หตฺถิโน พลํฯ ยํ ทสนฺนํ กาฬาวกานํ พลํ, ตํ เอกสฺส คเงฺคยฺยสฺส พลํฯ ยํ ทสนฺนํ คเงฺคยฺยานํ, ตํ เอกสฺส ปณฺฑรสฺสฯ ยํ ทสนฺนํ ปณฺฑรานํ , ตํ เอกสฺส ตมฺพสฺสฯ ยํ ทสนฺนํ ตมฺพานํ, ตํ เอกสฺส ปิงฺคลสฺสฯ ยํ ทสนฺนํ ปิงฺคลานํ, ตํ เอกสฺส คนฺธหตฺถิโนฯ ยํ ทสนฺนํ คนฺธหตฺถีนํ, ตํ เอกสฺส มงฺคลหตฺถิโนฯ ยํ ทสนฺนํ มงฺคลหตฺถีนํ, ตํ เอกสฺส เหมวตสฺสฯ ยํ ทสนฺนํ เหมวตานํ, ตํ เอกสฺส อุโปสถสฺสฯ ยํ ทสนฺนํ อุโปสถานํ, ตํ เอกสฺส ฉทฺทนฺตสฺสฯ ยํ ทสนฺนํ ฉทฺทนฺตานํ, ตํ เอกสฺส ตถาคตสฺส พลํฯ นารายนสงฺฆาตพลนฺติปิ อิทเมว วุจฺจติฯ ตเทตํ ปกติหตฺถิโน คณนาย หตฺถีนํ โกฏิสหสฺสสฺส, ปุริสคณนาย ทสนฺนํ ปุริสโกฏิสหสฺสานํ พลํ โหติฯ อิทํ ตาว ตถาคตสฺส **กายพลํ**ฯ

ญาณพลํ ปน อิธ ตาว อณฺณุตฺถ จ ปาฬิยํ อาคตเมว ทสพลญาณํ, มชฺฌิเม (ม. นิ. ๑.๑๕๐) อาคตํ จตุเวสารชฺชญาณํ, อฏฺฐสุ ปริสาสุ อกมฺปนญาณํ, จตุโยนิปริเจฺฉทกญาณํ, ปญฺจคติปริเจฺฉทกญาณํ, สํยุตฺตเก (สํ. นิ. ๒.๓๓-๓๔) อาคตานิ เตสตฺตติ ญาณานิ, สตฺตสตฺตติ ญาณานีติ เอวมญฺญานิปิ อเนกานิ ญาณสหสฺสานิฯ เอตํ **ญาณพลํ** นามฯ อิธาปิ ญาณพลเมว อธิเปฺปตํฯ ญาณญฺหิ อกมฺปิยเฏฺฐน อุปตฺถมฺภนเฏฺฐน จ พลนฺติ วุตฺตํฯ

ฐานญฺจ ฐานโตติ การณญฺจ การณโตฯ การณญฺหิ ยสฺมา ตตฺถ ผลํ ติฏฺฐติ ตทายตฺตวุตฺติตาย อุปฺปชฺชติ เจว ปวตฺตติ จ, ตสฺมา ฐานนฺติ วุจฺจติฯ ตํ ภควา เย เย ธมฺมา เยสํ เยสํ ธมฺมานํ เหตู ปจฺจยา อุปฺปาทาย, ตํ ตํ ฐานนฺติ, เย เย ธมฺมา เยสํ เยสํ ธมฺมานํ น เหตู น ปจฺจยา อุปฺปาทาย, ตํ ตํ อฏฺฐานนฺติ ปชานโนฺต ฐานญฺจ ฐานโต อฏฺฐานญฺจ อฏฺฐานโต ยถาภูตํ ปชานาติฯ **ยมฺปี**ติ เยน ญาเณนฯ **อิทมฺปี**ติ อิทมฺปิ ฐานาฏฺฐานญาณํ, ตถาคตสฺส ตถาคตพลํ นาม โหตีติ อโตฺถฯ เอวํ เสสปเทสุปิ โยชนา เวทิตพฺพาฯ

อาสภํ ฐานนฺติ เสฏฺฐฏฺฐานํ อุตฺตมฏฺฐานํ, อาสภา วา ปุพฺพพุทฺธา, เตสํ ฐานนฺติ อโตฺถฯ อปิจ ควสตเชฏฺฐโก อุสโภ, ควสหสฺสเชฏฺฐโก วสโภ, วชสตเชฏฺฐโก วา อุสโภ, วชสหสฺสเชฏฺฐโก วสโภ, สพฺพควเสโฏฺฐ สพฺพปริสฺสยสโห เสโต ปาสาทิโก มหาภารวโห อสนิสตสเทฺทหิปิ อสนฺตสนีโย นิสโภ, โส อิธ อุสโภติ อธิเปฺปโตฯ อิทมฺปิ หิ ตสฺส ปริยายวจนํฯ อุสภสฺส อิทนฺติ **อาสภํฯ ฐาน**นฺติ จตูหิ ปาเทหิ ปถวึ อุปฺปีเฬตฺวา อวฏฺฐานํฯ อิทํ ปน อาสภํ วิยาติ อาสภํ ยเถว หิ นิสภสงฺขาโต อุสโภ อุสภพเลน สมนฺนาคโต จตูหิ ปาเทหิ ปถวึ

อุปฺปีเฬตฺวา อจลฏฺฐาเนน ติฏฺฐติ, เอวํ ตถาคโตปิ ทสหิ ตถาคตพเลหิ สมนฺนาคโต จตูหิ เวสารชฺชปาเทหิ อฏฺฐปริสปถวิํ อุปฺปีเฬตฺวา สเทวเก โลเก เกนจิ ปจฺจตฺถิเกน ปจฺจามิตฺเตน อกมฺปิโย อจลฏฺฐาเนน ติฏฺฐติ, เอวํ ติฏฺฐมาโน จ ตํ อาสภํ ฐานํ **ปฏิชานาติ** อุปคจฺฉติ น ปจฺจกฺขาติ, อตฺตนิ อาโรเปติฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘อาสภํ ฐานํ ปฏิชานาตี’’ติ (สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒.๒๒; ม. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑๔๘)ฯ

ปริสาสูติ ขตฺติยพฺราหฺมณคหปติสมณจาตุมหาราชิกตาวติํสมารพฺรหฺมานํ วเสน อฏฺฐสุ ปริสาสุฯ **สีหนาทํ นทตี**ติ เสฏฺฐนาทํ อฉมฺภิตนาทํ นทติ, สีหนาทสทิสํ วา นาทํ นทติฯ อยมตฺโถ สีหนาทสุตฺเตน (ม. นิ. ๑.๑๔๖ อาทโย; ที. นิ. ๑.๓๘๑ อาทโย) ทีเปตพฺโพฯ ยถา วา สีโห สหนโต หนนโต จ สีโหติ วุจฺจติ, เอวํ ตถาคโต โลกธมฺมานํ สหนโต ปรปฺปวาทานํ หนนโต สีโหติ วุจฺจติฯ เอวํ วุตฺตสฺส สีหสฺส นาทํ สีหนาทํฯ ตตฺถ ยถา สีโห สีหพเลน สมนฺนาคโต สพฺพตฺถ วิสารโท วิคตโลมหํโส สีหนาทํ นทติ, เอวํ ตถาคตสีโหปิ ตถาคตพเลหิ สมนฺนาคโต อฏฺฐสุ ปริสาสุ วิสารโท วิคตโลมหํโส ‘‘อิติ รูป’’นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๓.๗๘) นเยน นานาวิธเทสนาวิลาสสมฺปนฺนํ สีหนาทํ นทติฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘ปริสาสุ สีหนาทํ นทตี’’ติฯ

พฺรหฺมจกฺกํ ปวตฺเตตีติ เอตฺถ **พฺรหฺม**นฺติ เสฏฺฐํ อุตฺตมํ วิสุทฺธํฯ **จกฺก**สโทฺท ปนายํ –

> สมฺปตฺติยํ ลกฺขเณ จ, รถงฺเค อิริยาปเถ;
> ทาเน รตนธมฺมูร, จกฺกาทีสุ จ ทิสฺสติ;
> ธมฺมจเกฺก อิธ มโต, ตมฺปิ เทฺวธา วิภาวเยฯ

‘‘จตฺตาริมานิ , ภิกฺขเว, จกฺกานิ, เยหิ สมนฺนาคตานํ เทวมนุสฺสาน’’นฺติอาทีสุ (อ. นิ. ๔.๓๑) หิ อยํ สมฺปตฺติยํ ทิสฺสติฯ ‘‘เหฏฺฐา ปาทตเลสุ จกฺกานิ ชาตานิ โหนฺตี’’ติ (ที. นิ. ๒.๓๕) เอตฺถ ลกฺขเณฯ ‘‘จกฺกํว วหโต ปท’’นฺติ (ธ. ป. ๑) เอตฺถ รถงฺเคฯ ‘‘จตุจกฺกํ นวทฺวาร’’นฺติ (สํ. นิ. ๑.๒๙) เอตฺถ อิริยาปเถฯ ‘‘ททํ ภุญฺช มา จ ปมาโท , จกฺกํ วตฺตย โกสลาธิปา’’ติ (ชา. ๑.๗.๑๔๙) เอตฺถ ทาเนฯ ‘‘ทิพฺพํ จกฺกรตนํ ปาตุรโหสี’’ติ (ที. นิ. ๒.๒๔๓) เอตฺถ รตนจเกฺกฯ ‘‘มยา ปวตฺติตํ จกฺก’’นฺติ (สุ. นิ. ๕๖๒) เอตฺถ ธมฺมจเกฺกฯ ‘‘อิจฺฉาหตสฺส โปสสฺส, จกฺกํ ภมติ มตฺถเก’’ติ (ชา. ๑.๑.๑๐๔; ๑.๕.๑๐๓) เอตฺถ อุรจเกฺกฯ ‘‘ขุรปริยเนฺตน เจปิ จเกฺกนา’’ติ (ที. นิ. ๑.๑๖๖) เอตฺถ ปหรณจเกฺกฯ ‘‘อสนิวิจกฺก’’นฺติ (ที. นิ. ๓.๖๑; สํ. นิ. ๒.๑๖๒) เอตฺถ อสนิมณฺฑเลฯ อิธ ปนายํ ธมฺมจเกฺก มโตฯ

ตํ ปเนตํ ธมฺมจกฺกํ ทุวิธํ โหติ ปฏิเวธญาณญฺจ เทสนาญาณญฺจฯ ตตฺถ ปญฺญาปภาวิตํ อตฺตโน อริยผลาวหํ **ปฏิเวธญาณํ,** กรุณาปภาวิตํ สาวกานํ อริยผลาวหํ **เทสนาญาณํ**ฯ ตตฺถ ปฏิเวธญาณํ อุปฺปชฺชมานํ อุปฺปนฺนนฺติ ทุวิธํฯ ตญฺหิ อภินิกฺขมนโต ยาว อรหตฺตมคฺคา อุปฺปชฺชมานํ นาม, ผลกฺขเณ อุปฺปนฺนํ นามฯ ตุสิตภวนโต วา ยาว โพธิปลฺลเงฺก อรหตฺตมคฺคา อุปฺปชฺชมานํ นาม, ผลกฺขเณ อุปฺปนฺนํ นามฯ ทีปงฺกรทสพลโต วา ปฏฺฐาย ยาว อรหตฺตมคฺคา อุปฺปชฺชมานํ นาม, ผลกฺขเณ อุปฺปนฺนํ นามฯ เทสนาญาณมฺปิ ปวตฺตมานํ ปวตฺตนฺติ ทุวิธํฯ ตญฺหิ ยาว อญฺญาตโกณฺฑญฺญเตฺถรสฺส อรหตฺตมคฺคา ปวตฺตมานํ นาม, ผลกฺขเณ ปวตฺตํ นามฯ ตตฺถ ปฏิเวธญาณํ โลกุตฺตรํ, เทสนาญาณํ โลกิยํฯ อุภยมฺปิ ปเนตํ อเญฺญหิ อสาธารณํ, พุทฺธานํเยว โอรสญาณํฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘พฺรหฺมจกฺกํ ปวเตฺตตี’’ติฯ

กมฺมสมาทานานนฺติ สมาทิยิตฺวา กตานํ กุสลากุสลกมฺมานํ, กมฺมเมว วา กมฺมสมาทานํฯ **ฐานโส เหตุโส**ติ ปจฺจยโต เจว เหตุโต จฯ ตตฺถ คติอุปธิกาลปโยคา วิปากสฺส ฐานํฯ

กมฺมํ เหตุฯ

สพฺพตฺถคามินินฺติ สพฺพคติคามินิญฺจ อคติคามินิญฺจฯ **ปฏิปทนฺ**ติ มคฺคํฯ **ยถาภูตํ ปชานาตี**ติ พหูสุปิ มนุสฺเสสุ เอกเมว ปาณํ ฆาเตนฺเตสุ อิมสฺส เจตนา นิรยคามินี ภวิสฺสติ, อิมสฺส ติรจฺฉานโยนิคามินีติ อิมินา นเยน เอกวตฺถุสฺมิมฺปิ กุสลากุสลเจตนาสงฺขาตานํ ปฏิปตฺตีนํ อวิปรีตโต สภาวํ ชานาติฯ

อเนกธาตุนฺติ จกฺขุธาตุอาทีหิ, กามธาตุอาทีหิ วา ธาตูหิ พหุธาตุํฯ **นานาธาตุ**นฺติ ตาสํเยว ธาตูนํ วิลกฺขณตฺตา นานปฺปการธาตุํ ฯ **โลก**นฺติ ขนฺธายตนธาตุโลกํฯ **ยถาภูตํ ปชานาตี**ติ ตาสํ ตาสํ ธาตูนํ อวิปรีตโต สภาวํ ปฏิวิชฺฌติฯ

นานาธิมุตฺติกตนฺติ หีนปณีตาทิอธิมุตฺตีหิ นานาธิมุตฺติกภาวํฯ

ปรสตฺตานนฺติ ปธานสตฺตานํฯ **ปรปุคฺคลาน**นฺติ ตโต ปเรสํ หีนสตฺตานํฯ เอกตฺถเมว วา เอตํ ปททฺวยํ เวเนยฺยวเสน ภควตา เทฺวธา วุตฺตํฯ อิธาปิ ภควตา วุตฺตนเยเนว วุตฺตํฯ **อินฺทฺริยปโรปริยตฺต**นฺติ สทฺธาทีนํ อินฺทฺริยานํ ปรภาวญฺจ อปรภาวญฺจ, วุฑฺฒิญฺจ หานิญฺจาติ อตฺโถฯ

ฌานวิโมกฺขสมาธิสมาปตฺตีนนฺติ ปฐมาทีนํ จตุนฺนํ ฌานานํ, ‘‘รูปี รูปานิ ปสฺสตี’’ติอาทีนํ (ปฏิ. ม. ๑.๒๐๙) อฏฺฐนฺนํ วิโมกฺขานํ, สวิตกฺกสวิจาราทีนํ ติณฺณํ สมาธีนํ, ปฐมชฺฌานสมาปตฺติอาทีนญฺจ นวนฺนํ อนุปุพฺพสมาปตฺตีนํฯ **สํกิเลส**นฺติ หานภาคิยธมฺมํฯ **โวทาน**นฺติ วิเสสภาคิยธมฺมํฯ **วุฏฺฐาน**นฺติ เยน การเณน ฌานาทีหิ วุฏฺฐหนฺติ, ตํ การณํฯ ตํ ปน ‘‘โวทานมฺปิ วุฏฺฐานํ, ตมฺหา ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐานมฺปิ วุฏฺฐาน’’นฺติ (วิภ. ๘๒๘) เอวํ วุตฺตํ ปคุณชฺฌานเญฺจว ภวงฺคผลสมาปตฺติโย จฯ เหฏฺฐิมํ เหฏฺฐิมญฺหิ ปคุณชฺฌานํ อุปริมสฺส อุปริมสฺส ปทฏฺฐานํ โหติ, ตสฺมา ‘‘โวทานมฺปิ วุฏฺฐาน’’นฺติ วุตฺตํฯ ภวงฺเคน ปน สพฺพชฺฌาเนหิ วุฏฺฐานํ โหติ, นิโรธสมาปตฺติโต ผลสมาปตฺติยา วุฏฺฐานํ โหติฯ ตํ สนฺธาย ‘‘ตมฺหา ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐานมฺปิ วุฏฺฐาน’’นฺติ วุตฺตํฯ

ปุเพฺพนิวาสทิพฺพจกฺขุอาสวกฺขยญาณานิ เหฏฺฐา ปกาสิตาเนวฯ

ตตฺถ **อาสวานํ ขยา**ติ อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ขยาฯ **อนาสว**นฺติ อาสววิรหิตํฯ **เจโตวิมุตฺติํ ปญฺญาวิมุตฺติ**นฺติ เอตฺถ เจโตวจเนน อรหตฺตผลสมฺปยุโตฺต สมาธิ, ปญฺญาวจเนน ตํสมฺปยุตฺตา จ ปญฺญา วุตฺตาฯ ตตฺถ จ สมาธิ ราคโต วิมุตฺตตฺตา เจโตวิมุตฺติ, ปญฺญา อวิชฺชาย วิมุตฺตตฺตา ปญฺญาวิมุตฺตีติ เวทิตพฺพาฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา – ‘‘โย หิสฺส, ภิกฺขเว, สมาธิ, ตทสฺส สมาธินฺทฺริยํฯ ยา หิสฺส, ภิกฺขเว, ปญฺญา, ตทสฺส ปญฺญินฺทฺริยํฯ อิติ โข, ภิกฺขเว, ราควิราคา เจโตวิมุตฺติ อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๕๑๖; ๕๒๐)ฯ อปิเจตฺถ สมถผลํ เจโตวิมุตฺติ, วิปสฺสนาผลํ ปญฺญาวิมุตฺตีติ เวทิตพฺพํฯ **ทิเฏฺฐว ธเมฺม**ติ อิมสฺมิํเยว อตฺตภาเวฯ **สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา**ติ อธิกาย ปญฺญาย อตฺตนาเยว ปจฺจกฺขํ กตฺวา, อปรปฺปจฺจเยน ญตฺวาติ อโตฺถฯ **อุปสมฺปชฺชา**ติ อธิคนฺตฺวา, นิปฺผาเทตฺวา วาฯ อิเมสํ ปน ทสนฺนํ ทสพลญาณานํ วิตฺถาโร อภิธเมฺม (วิภ. ๘๐๙ อาทโย) วุตฺตนเยน เวทิตโพฺพฯ

ตตฺถ ปรวาทิกถา โหติ – ทสพลญาณํ นาม ปาฏิเยกฺกํ ญาณํ นตฺถิ, สพฺพญฺญุตญฺญาณเสฺสวายํ ปเภโทติฯ น ตํ ตถา ทฏฺฐพฺพํฯ อญฺญเมว หิ ทสพลญาณํ, อญฺญํ สพฺพญฺญุตญฺ

ญาณํฯ ทสพลญาณญฺหิ สกสกกิจฺจเมว ชานาติ, สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ตมฺปิ, ตโต อวเสสมฺปิ ชานาติฯ ทสพลญาเณสุ หิ ปฐมํ การณาการณเมว ชานาติ, ทุติยํ กมฺมนฺตรวิปากนฺตรเมว, ตติยํ กมฺมปริเจฺฉทเมว, จตุตฺถํ ธาตุนานตฺตการณเมว, ปญฺจมํ สตฺตานํ อชฺฌาสยาธิมุตฺติเมว, ฉฏฺฐํ อินฺทฺริยานํ ติกฺขมุทุภาวเมว, สตฺตมํ ฌานาทีหิ สทฺธึ เตสํ สํกิเลสาทิเมว, อฏฺฐมํ ปุเพฺพนิวุตฺถขนฺธสนฺตติเมว, นวมํ สตฺตานํ จุติปฏิสนฺธิเมว, ทสมํ สจฺจปริเจฺฉทเมวฯ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปน เอเตหิ ชานิตพฺพญฺจ, ตโต อุตฺตริญฺจ ปชานาติฯ เอเตสํ ปน กิจฺจํ น สพฺพํ กโรติฯ ตญฺหิ ฌานํ หุตฺวา อเปฺปตุํ น สโกฺกติ, อิทฺธิ หุตฺวา วิกุพฺพิตุํ น สโกฺกติ, มโคฺค หุตฺวา กิเลเส เขเปตุํ น สโกฺกติฯ

อปิจ ปรวาที เอวํ ปุจฺฉิตโพฺพ ''ทสพลญาณํ นาเมตํ สวิตกฺกสวิจารํ อวิตกฺกวิจารมตฺตํ อวิตกฺกาวิจารํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกิยํ โลกุตฺตร''นฺติฯ ชานโนฺต ''ปฏิปาฏิยา สตฺต ญาณานิ สวิตกฺกสวิจารานี''ติ วกฺขติฯ ''ตโต ปรานิ เทฺว อวิตกฺกอวิจารานี''ติ วกฺขติฯ ''อาสวกฺขยญาณํ สิยา สวิตกฺกสวิจารํ, สิยา อวิตกฺกวิจารมตฺตํ, สิยา อวิตกฺกอวิจาร''นฺติ วกฺขติฯ ตถา ''ปฏิปาฏิยา สตฺต กามาวจรานิ, ตโต ปรานิ เทฺว รูปาวจรานิ, ตโต อวสาเน เอกํ โลกุตฺตร''นฺติ วกฺขติฯ ''สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปน สวิตกฺกสวิจารเมว กามาวจรเมว โลกิยเมวา''ติ วกฺขติฯ

เอวเมตฺถ อปุพฺพตฺถานุวณฺณนํ ญตฺวา อิทานิ ยสฺมา ตถาคโต ปฐมํเยว ฐานาฏฺฐานญาเณน เวเนยฺยสตฺตานํ อาสวกฺขยาธิคมสฺส เจว อนธิคมสฺส จ ฐานาฏฺฐานภูตํ กิเลสาวรณาภาวํ ปสฺสติ โลกิยสมฺมาทิฏฺฐิฏฺฐานทสฺสนโต นิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิฏฺฐานาภาวทสฺสนโต จฯ อถ เนสํ กมฺมวิปากญาเณน วิปากาวรณาภาวํ ปสฺสติ ติเหตุกปฏิสนฺธิทสฺสนโตฯ สพฺพตฺถคามินิปฏิปทาญาเณน กมฺมาวรณาภาวํ ปสฺสติ อานนฺตริกกมฺมาภาวทสฺสนโตฯ เอวํ อนาวรณานํ อเนกธาตุนานาธาตุญาเณน อนุกูลธมฺมเทสนตฺถํ จริยาวิเสสํ ปสฺสติ ธาตุเวมตฺตทสฺสนโตฯ อถ เนสํ นานาธิมุตฺติกตาญาเณน อธิมุตฺตึ ปสฺสติ ปโยคํ อนาทิยิตฺวาปิ อธิมุตฺติวเสน ธมฺมเทสนตฺถํ ฯ อเถวํ ทิฏฺฐาธิมุตฺตีนํ ยถาสตฺติ ยถาพลํ ธมฺมํ เทเสตุํ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาเณน อินฺทฺริยปโรปริยตฺตํ ปสฺสติ สทฺธาทีนํ ติกฺขมุทุภาวทสฺสนโตฯ เอวํ ปริญฺญาตินฺทฺริยปโรปริยตฺตาปิ ปเนเต สเจ ทูเร โหนฺติ, อถ ฌานาทิญาเณน ฌานาทีสุ วสีภูตตฺตา อิทฺธิวิเสเสน ขิปฺปํ อุปคจฺฉติฯ อุปคนฺตฺวา จ เนสํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาเณน ปุพฺพชาติวิภาวนํ ทิพฺพจกฺขานุภาวโต ปตฺตเพฺพน เจโตปริยญาเณน สมฺปติ จิตฺตวิเสสํ ปสฺสโนฺต อาสวกฺขยญาณานุภาเวน อาสวกฺขยคามินิยา ปฏิปทาย วิคตสโมฺมหตฺตา อาสวกฺขยาย ธมฺมํ เทเสติฯ ตสฺมา อิมินานุกฺกเมน อิมานิ ทส พลานิ วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานีติฯ

๔๕. อิทานิ สพฺพพลานิ ลกฺขณโต นิทฺทิสิตุกาโม **เกนเฏฺฐน สทฺธาพล**นฺติอาทินา นเยน ปุจฺฉํ กตฺวา **อสฺสทฺธิเย อกมฺปิยเฏฺฐนา**ติอาทินา นเยน วิสฺสชฺชนํ อกาสิฯ ตตฺถ **หิรียตี**ติอาทิ ปุคฺคลาธิฏฺฐานา เทสนาฯ ภาวนาพลาทีสุ อธิฏฺฐานพลปริยเนฺตสุ ''ตตฺถา''ติ จ, ''เตนา''ติ จ, ''ต''นฺติ จ เนกฺขมฺมาทิกเมว สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **เตน จิตฺตํ เอกคฺค**นฺติ เตน สมาธินา จิตฺตํ เอกคฺคํ โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ **ตตฺถ ชาเต**ติ ตตฺถ สมเถ สมฺปโยควเสน ชาเต, ตสฺมึ วา วิปสฺสนารมฺมณํ หุตฺวา ชาเตฯ **ตตฺถ สิกฺขตี**ติ ตตฺถ เสขพเล เสโข สิกฺขตีติ เสขพลนฺติ อโตฺถฯ **ตตฺถ สิกฺขิตตฺตา**ติ ตตฺถ อเสขพเล อเสขสฺส สิกฺขิตตฺตา อเสขพลํฯ **เตน อาสวา ขีณา**ติ เตน โลกิยโลกุตฺตเรน ญาเณน อาสวา ขีณาติ ตํ ญาณํ ขีณาสวพลํ ฯ โลกิเยนาปิ หิ ญาเณน อาสวา ขีณา นาม วิปสฺสนาย อภาเว โลกุตฺตรมคฺคาภาวโตฯ เอวํ ขีณาสวสฺส พลนฺติ **ขีณาสวพลํฯ ตสฺส อิชฺฌตีติ อิทฺธิพล**นฺติ ตสฺส อิทฺธิมโต อิชฺฌตีติ

อิทฺธิเยว พลํ อิทฺธิพลํฯ **อปฺปเมยฺยเฏฺฐนา**ติ ยสฺมา สาวกา ฐานาฏฺฐานาทีนิ เอกเทเสน ชานนฺติ, สพฺพากาเรน ปชานนํเยว สนฺธาย ‘‘ยถาภูตํ ปชานาตี’’ติ วุตฺตํฯ กิญฺจาปิ ตีสุ วิชฺชาสุ ‘‘ยถาภูตํ ปชานาตี’’ติ น วุตฺตํ, อญฺญตฺถ ปน วุตฺตตฺตา ตาสุปิ วุตฺตเมว โหติฯ **อญฺญตฺถา**ติ เสเสสุ สตฺตสุ ญาณพเลสุ จ อภิธมฺเม (วิภ. ๗๖๐) จ ทสสุปิ พเลสุฯ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตญาณํ ปน สพฺพถาปิ สาวเกหิ อสาธารณเมวฯ ตสฺมา ทสปิ พลานิ สาวเกหิ อสาธารณานีติฯ อธิมตฺตเฏฺฐน อตุลิยเฏฺฐน อปฺปเมยฺยานิ, ตสฺมาเยว จ ‘‘อปฺปเมยฺยเฏฺฐน ตถาคตพล’’นฺติ วุตฺตนฺติฯ

พลกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๐. สุญฺญกถา

สุญฺญกถาวณฺณนา

๔๖. อิทานิ โลกุตฺตรพลปริโยสานาย พลกถาย อนนฺตรํ กถิตาย โลกุตฺตรสุญฺญตาปริโยสานาย สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย สุญฺญตากถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ สุตฺตเนฺต ตาว **อถา**ติ วจโนปาทาเน นิปาโตฯ เอเตน **อายสฺมา**ติอาทิวจนสฺส อุปาทานํ กตํ โหติฯ **โข**ติ ปทปูรณตฺเถ นิปาโตฯ **เยน ภควา เตนุปสงฺกมี**ติ ภุมฺมตฺเถ กรณวจนํฯ ตสฺมา ยตฺถ ภควา, ตตฺถ อุปสงฺกมีติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ เยน วา การเณน ภควา เทวมนุเสฺสหิ อุปสงฺกมิตโพฺพ, เตเนว การเณน อุปสงฺกมีติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ เกน จ การเณน ภควา อุปสงฺกมิตโพฺพ? นานปฺปการคุณวิเสสาธิคมาธิปฺปาเยน, สาทุผลูปโภคาธิปฺปาเยน ทิชคเณหิ นิจฺจผลิตมหารุโกฺข วิย, เตน การเณน อุปสงฺกมีติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ **อุปสงฺกมี**ติ จ คโตติ วุตฺตํ โหติฯ **อุปสงฺกมิตฺวา**ติ อุปสงฺกมนปริโยสานทีปนํฯ อถ วา เอวญฺจ คโต ตโต อาสนฺนตรํ ฐานํ ภควโต สมีปสงฺขาตํ คนฺตฺวาติปิ วุตฺตํ โหติฯ

อภิวาเทตฺวาติ ปญฺจปติฏฺฐิเตน วนฺทิตฺวาฯ อิทานิ เยนเฏฺฐน โลเก อคฺคปุคฺคลสฺส อุปฏฺฐานํ อาคโต, ตํ ปุจฺฉิตุกาโม ทสนขสโมธานสมุชฺชลํ อญฺชลึ สิรสิ ปติฏฺฐเปตฺวา **เอกมนฺตํ นิสีทิฯ เอกมนฺต**นฺติ จ ภาวนปุํสกนิเทฺทโส ‘‘วิสมํ จนฺทิมสูริยา ปริหรนฺตี’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๔.๗๐) วิยฯ ตสฺมา ยถา นิสิโนฺน เอกมนฺตํ นิสิโนฺน โหติ, ตถา **นิสีที**ติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ ภุมฺมตฺเถ วา เอตํ อุปโยควจนํฯ **นิสีที**ติ นิสชฺชํ กเปฺปสิฯ ปณฺฑิตา หิ เทวมนุสฺสา ครุฏฺฐานียํ อุปสงฺกมิตฺวา อาสนกุสลตาย เอกมนฺตํ นิสีทนฺติ, อยญฺจ เถโร เตสํ อญฺญตโร, ตสฺมา เอกมนฺตํ นิสีทิฯ

กถํ นิสิโนฺน ปน เอกมนฺตํ นิสิโนฺน โหตีติ? ฉ นิสชฺชโทเส วเชฺชตฺวาฯ เสยฺยถิทํ – อติทูรํ อจฺจาสนฺนํ อุปริวาตํ อุนฺนตปฺปเทสํ อติสมฺมุขํ อติปจฺฉาติฯ อติทูเร นิสิโนฺน หิ สเจ กเถตุกาโม โหติ, อุจฺจาสเทฺทน กเถตพฺพํ โหติฯ อจฺจาสเนฺน นิสิโนฺน สงฺฆฏฺฏนํ กโรติฯ อุปริวาเต นิสิโนฺน สรีรคเนฺธน พาธติฯ อุนฺนตปฺปเทเส นิสิโนฺน อคารวํ ปกาเสติฯ อติสมฺมุขา นิสิโนฺน สเจ ทฏฺฐุกาโม โหติ, จกฺขุนา จกฺขุํ อาหจฺจ ทฏฺฐพฺพํ โหติฯ อติปจฺฉา นิสิโนฺน สเจ ทฏฺฐุกาโม โหติ, คีวํ ปสาเรตฺวา ทฏฺฐพฺพํ โหติฯ ตสฺมา อยมฺปิ เอเต ฉ นิสชฺชโทเส วเชฺชตฺวา นิสีทิฯ เตน วุตฺตํ ‘‘เอกมนฺตํ นิสีที’’ติฯ **เอตทโวจา**ติ เอตํ อโวจฯ

สุโญฺญ โลโก สุโญฺญ โลโกติ, ภเนฺต, วุจฺจตีติ อิมสฺมึ สาสเน ปฏิปเนฺนหิ เตหิ เตหิ ภิกฺขูหิ ‘‘สุโญฺญ โลโก สุโญฺญ โลโก’’ติ กถียตีติ อโตฺถฯ ตหึ ตหึ ตาทิสานํ วจนานํ พหุกตฺ

ตา เตสํ สเพฺพสํ สงฺคณฺหนตฺถํ อาเมฑิตวจนํ กตํฯ เอวญฺหิ วุตฺเต สพฺพานิ ตานิ วจนานิ สงฺคหิตานิ โหนฺติฯ **กิตฺตาวตา**ติ กิตฺตเกน ปริมาเณนฯ **นุ**-อิติ สํสยตฺเถ นิปาโตฯ **สุญฺญํ อตฺตน วา อตฺตนิเยน วา**ติ ‘‘การโก เวทโก สยํวสี’’ติ เอวํ โลกปริกปฺปิเตน อตฺตนา จ อตฺตาภาวโตเยว อตฺตโน สนฺตเกน ปริกฺขาเรน จ สุญฺญํฯ สพฺพํ จกฺขาทิ โลกิยํ ธมฺมชาตํ, ตํเยว ลุชฺชนปลุชฺชนฏฺเฐน โลโก นามฯ ยสฺมา จ อตฺตา จ เอตฺถ นตฺถิ, อตฺตนิยญฺจ เอตฺถ นตฺถิ, **ตสฺมา สฺโญฺญ โลโกติ วุจฺจตี**ติ อโตฺถฯ โลกุตฺตโรปิ จ ธโมฺม อตฺตตฺตนิเยหิ สฺโญฺญ เอว, ปุจฺฉานุรูเปน ปน โลกิโยว ธโมฺม วุโตฺตฯ **สฺโญฺญ**ติ จ ธโมฺม นตฺถีติ วุตฺตํ น โหติ, ตสฺมิํ ธเมฺม อตฺตตฺตนิยสารสฺส นตฺถิภาโว วุโตฺต โหติฯ โลเก จ ‘‘สุญฺญํ ฆรํ, สฺโญฺญ ฆโฏ’’ติ วุตฺเต ฆรสฺส ฆฏสฺส จ นตฺถิภาโว วุโตฺต น โหติ, ตสฺมิํ ฆเร ฆเฏ จ อญฺญสฺส นตฺถิภาโว วุโตฺต โหติฯ ภควตา จ ‘‘อิติ ยญฺหิ โข ตตฺถ น โหติ, เตน ตํ สุญฺญํ สมนุปสฺสติฯ ยํ ปน ตตฺถ อวสิฏฺฐํ โหติ, ตํ สนฺตํ อิทมตฺถีติ ปชานาตี’’ติ อยเมว อโตฺถ วุโตฺตฯ ตถา ญายคเนฺถ จ สทฺทคเนฺถ จ อยเมว อโตฺถฯ อิติ อิมสฺมิํ สุตฺตเนฺต อนตฺตลกฺขณเมว กถิตํฯ

๔๗. สุตฺตนฺตนิเทฺทเส **สุญฺญสุญฺญ**นฺติอาทีนิ ปญฺจวีสติ มาติกาปทานิ สุญฺญสมฺพเนฺธน อุทฺทิสิตฺวา เตสํ นิเทฺทโส กโตฯ ตตฺถ มาติกาย ตาว สุญฺญสงฺขาตํ สุญฺญํ, น อเญฺญน อุปปเทน วิเสสิตนฺติ **สุญฺญสุญฺญํ**ฯ อสฺกนฺติ อนิทฺทิฏฺฐตฺตา เจตฺถ สุญฺญตฺตเมว วา อเปกฺขิตฺวา นปุํสกวจนํ กตํฯ เอวํ เสเสสฺปิฯ สงฺขาโรเยว เสสสงฺขาเรหิ สฺโญฺญติ **สงฺขารสุญฺญํ**ฯ ชราภงฺควเสน วิรูโป ปริณาโม วิปริณาโม, เตน วิปริณาเมน สุญฺญํ **วิปริณามสุญฺญํ**ฯ อคฺคญฺจ ตํ อตฺตตฺตนิเยหิ, สพฺพสงฺขาเรหิ วา สุญฺญญฺจาติ **อคฺคสุญฺญํ**ฯ ลกฺขณเมว เสสลกฺขเณหิ สุญฺญนฺติ **ลกฺขณสุญฺญํ**ฯ เนกฺขมฺมาทินา วิกฺขมฺภเนน สุญฺญํฯ **วิกฺขมฺภนสุญฺญํฯ ตทงฺคสุญฺญา**ทีสุปิ จตูสุ เอเสว นโยฯ อชฺฌตฺตญฺจ ตํ อตฺตตฺตนิยาทีหิ สุญฺญญฺจาติ **อชฺฌตฺตสุญฺญํ**ฯ พหิทฺธา จ ตํ อตฺตตฺตนิยาทีหิ สุญฺญญฺจาติ **พหิทฺธาสุญฺญํ**ฯ ตทุภยํ อตฺตตฺตนิยาทีหิ สุญฺญนฺติ **ทุภโตสุญฺญํ**ฯ สมาโน ภาโค เอตสฺสาติ สภาคํ, สภาคญฺจ ตํ อตฺตตฺตนิยาทีหิ สุญฺญญฺจาติ **สภาคสุญฺญํ,** สทิสสุญฺญนฺติ อโตฺถฯ วิคตํ สภาคํ วิสภาคํ, วิสภาคญฺจ ตํ อตฺตตฺตนิยาทีหิ สุญฺญญฺจาติ **วิสภาคสุญฺญํ,** วิสทิสสุญฺญนฺติ อโตฺถฯ เกสฺจิ โปตฺถเกสุ สภาคสุญฺญํ วิสภาคสุญฺญํ นิสฺสรณสุญฺญานนฺตรํ ลิขิตํฯ เนกฺขมฺมาทิเอสนา กามจฺฉนฺทาทินา สุญฺญาติ **เอสนาสุญฺญํฯ ปริคฺคหสุญฺญา**ทีสุ ตีสุปิ เอเสว นโยฯ เอการมฺมเณ ปติฏฺฐิตตฺตา นานารมฺมณวิเกฺขปาภาวโต เอกตฺตญฺจ ตํ นานเตฺตน สุญฺญญฺจาติ **เอกตฺตสุญฺญํ**ฯ ตพฺพิปรีเตน นานตฺตญฺจ ตํ เอกเตฺตน สุญฺญญฺจาติ **นานตฺตสุญฺญํ**ฯ เนกฺขมฺมาทิขนฺติ กามจฺฉนฺทาทินา สุญฺญาติ **ขนฺติสุญฺญํฯ อธิฏฺฐานสุเญฺญ ปริโยคาหนสุเญฺญ จ** เอเสว นโยฯ ปริโยคหนสุญฺญนฺติปิ ปาโฐฯ **สมฺปชานสฺสา**ติ สมฺปชเญฺญน สมนฺนาคตสฺส ปรินิพฺพายนฺตสฺส อรหโตฯ **ปวตฺตปริยาทาน**นฺติ อนุปาทาปรินิพฺพานํฯ **สพฺพสุญฺญตาน**นฺติ สพฺพสุญฺญานํฯ **ปรมตฺถสุญฺญ**นฺติ สพฺพสงฺขาราภาวโต อุตฺตมตฺถภูตํ สุญฺญํฯ

๔๘. มาติกานิเทฺทเส **นิเจฺจน วา**ติ ภงฺคํ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺตมานสฺส กสฺสจิ นิจฺจสฺส อภาวโต นิเจฺจน จ สุญฺญํฯ **ธุเวน วา**ติ วิชฺชมานกาเลปิ ปจฺจยายตฺตวุตฺติตาย ถิรสฺส กสฺสจิ อภาวโต ธุเวน จ สุญฺญํฯ **สสฺสเตน วา**ติ อโพฺพจฺฉินฺนสฺส สพฺพกาเล วิชฺชมานสฺส กสฺสจิ อภาวโต สสฺสเตน จ สุญฺญํฯ **อวิปริณามธเมฺมน วา**ติ ชราภงฺควเสน อวิปริณามปกติกสฺส กสฺสจิ อภาวโต อวิปริณามธเมฺมน จ สุญฺญํฯ สุตฺตเนฺต อตฺตสุญฺญตาย เอว วุตฺตายปิ นิจฺจสุญฺญตญฺจ สุขสุญฺญตญฺจ ทเสฺสตุํ อิธ **นิเจฺจน วา**ติอาทีนิปิ วุตฺตานิฯ อนิจฺจเสฺสว หิ ปีฬาโยเคน ทุกฺขตฺตา นิจฺจสุญฺญตาย วุตฺตาย สุขสุญฺญตาปิ วุตฺตาว โหติฯ รูปาทโย ปเนตฺถ ฉ วิสย

า, จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ฉ วิญฺญาณานิ, จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ฉ ผสฺสา, จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนาทโย ฉ เวทนา ฉ สงฺขิตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ

ปุญฺญาภิสงฺขาโรติอาทีสุ ปุนาติ อตฺตโน การกํ, ปูเรติ จสฺส อชฺฌาสยํ, ปุชฺชญฺจ ภวํ นิพฺพเตฺตตีติ ปุญฺญํ, อภิสงฺขโรติ วิปากํ กฏตฺตารูปญฺจาติ อภิสงฺขาโร, ปุญฺญํ อภิสงฺขาโร ปุญฺญาภิสงฺขาโรฯ ปุญฺญปฏิปกฺขโต อปุญฺญํ อภิสงฺขาโร **อปุญฺญาภิสงฺขาโร**ฯ น อิญฺชํ อเนญฺชํ, อเนญฺชํ ภวํ อภิสงฺขโรตีติ **อาเนญฺชาภิสงฺขาโร**ฯ ปุญฺญาภิสงฺขาโร ทานสีลภาวนาวเสน ปวตฺตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลเจตนา, ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา ปญฺจ รูปาวจรกุสลเจตนาติ เตรส เจตนา โหนฺติ, อปุญฺญาภิสงฺขาโร ปาณาติปาตาทิวเสน ปวตฺตา ทฺวาทส อกุสลเจตนา, อาเนญฺชาภิสงฺขาโร ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา จตโสฺส อรูปาวจรเจตนาติ ตโยปิ สงฺขารา เอกูนตึส เจตนา โหนฺติฯ **กายสงฺขาโร**ติอาทีสุ กายโต วา ปวโตฺต, กายสฺส วา สงฺขาโรติ กายสงฺขาโรฯ **วจีสงฺขารจิตฺตสงฺขาเรสุ**ปิ เอเสว นโยฯ อยํ ติโก กมฺมายูหนกฺขเณ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ทฺวารโต ปวตฺติทสฺสนตฺถํ วุโตฺตฯ กายวิญฺญตฺติํ สมุฏฺฐาเปตฺวา หิ กายทฺวารโต ปวตฺตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลเจตนา, ทฺวาทส อกุสลเจตนา, อภิญฺญาเจตนา จาติ เอกวีสติ เจตนา กายสงฺขาโร นาม, ตา เอว จ วจีวิญฺญตฺติํ สมุฏฺฐาเปตฺวา วจีทฺวารโต ปวตฺตา วจีสงฺขาโร นาม, มโนทฺวาเร ปวตฺตา ปน สพฺพาปิ เอกูนตึส เจตนา จิตฺตสงฺขาโร นามฯ **อตีตา สงฺขารา**ติอาทีสุ สเพฺพปิ สงฺขตธมฺมา สกกฺขณํ ปตฺวา นิรุทฺธา อตีตา สงฺขารา, สกกฺขณํ อปฺปตฺตา **อนาคตา สงฺขารา,** สกกฺขณํ ปตฺตา **ปจฺจุปฺปนฺนา สงฺขารา**ติฯ

วิปริณามสุเญฺญ ปจฺจุปฺปนฺนํ ทเสฺสตฺวา ตสฺส ตสฺส วิปริณาโม สุเขน วตฺตุํ สกฺกาติ ปฐมํ ปจฺจุปฺปนฺนธมฺมา ทสฺสิตาฯ ตตฺถ **ชาตํ รูป**นฺติ ปจฺจุปฺปนฺนํ รูปํฯ **สภาเวน สุญฺญ**นฺติ เอตฺถ สยํ ภาโว สภาโว, สยเมว อุปฺปาโทติ อโตฺถฯ สโต วา ภาโว สภาโว, อตฺตโตเยว อุปฺปาโทติ อโตฺถฯ ปจฺจยายตฺตวุตฺติตฺตา ปจฺจยํ วินา สยเมว ภาโว, อตฺตโต เอว วา ภาโว เอตสฺมิํ นตฺถีติ สภาเวน สุญฺญํ, สยเมว ภาเวน, อตฺตโต เอว วา ภาเวน สุญฺญนฺติ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา สกสฺส ภาโว สภาโวฯ ปถวีธาตุอาทีสุ หิ อเนเกสุ รูปารูปธเมฺมสุ เอเกโก ธโมฺม ปรํ อุปาทาย สโก นามฯ **ภาโว**ติ จ ธมฺมปริยายวจนเมตํฯ เอกสฺส จ ธมฺมสฺส อโญฺญ ภาวสงฺขาโต ธโมฺม นตฺถิ, ตสฺมา สกสฺส อเญฺญน ภาเวน สุญฺญํ, สโก อเญฺญน ภาเวน สุโญฺญติ อโตฺถฯ เตน เอกสฺส ธมฺมสฺส เอกสภาวตา วุตฺตา โหติฯ อถ วา **สภาเวน สุญฺญ**นฺติ สุญฺญสภาเวเนว สุญฺญํฯ กิํ วุตฺตํ โหติ? สุญฺญสุญฺญตาย เอว สุญฺญํ, น อญฺญาหิ ปริยายสุญฺญตาหิ สุญฺญนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

สเจ ปน เกจิ วเทยฺยุํ ‘‘สโก ภาโว สภาโว, เตน สภาเวน สุญฺญ’’นฺติฯ กิํ วุตฺตํ โหติ? ภาโวติ ธโมฺม, โส ปรํ อุปาทาย สปเทน วิเสสิโต สภาโว นาม โหติฯ ธมฺมสฺส กสฺสจิ อวิชฺชมานตฺตา ‘‘ชาตํ รูปํ สภาเวน สุญฺญ’’นฺติ รูปสฺส อวิชฺชมานตา วุตฺตา โหตีติฯ เอวํ สติ ‘‘ชาตํ รูป’’นฺติวจเนน วิรุชฺฌติฯ น หิ อุปฺปาทรหิตํ ชาตํ นาม โหติฯ นิพฺพานญฺหิ อุปฺปาทรหิตํ, ตํ ชาตํ นาม น โหติ, ชาติชรามรณานิ จ อุปฺปาทรหิตานิ ชาตานิ นาม น โหนฺติฯ เตเนเวตฺถ ‘‘ชาตา ชาติ สภาเวน สุญฺญา , ชาตํ ชรามรณํ สภาเวน สุญฺญ’’นฺติ เอวํ อนุทฺธริตฺวา ภวเมว อวสานํ กตฺวา นิทฺทิฏฺฐํฯ ยทิ อุปฺปาทรหิตสฺสาปิ ‘‘ชาต’’นฺติวจนํ ยุเชฺชยฺย, ‘‘ชาตา ชาติ, ชาตํ ชรามรณ’’นฺติ วตฺตพฺพํ ภเวยฺยฯ ยสฺมา อุปฺปาทรหิเตสุ ชาติชรามรเณสุ ‘‘ชาต’’นฺติวจนํ น วุตฺตํ, ตสฺมา ‘‘สภาเวน สุญฺญํ อวิชฺชมาน’’นฺติ วจนํ อวิชฺชมานสฺส อุปฺปาทรหิตตฺตา ‘‘ชาต’’นฺติวจเนน วิรุชฺฌติฯ อวิชฺชมานสฺส จ ‘‘สุญฺญ’’นฺติวจนํ เหฏฺฐา วุเตฺตน โลกวจเนน จ ภควโต วจเนน จ ญายสทฺทคนฺถวจเนน จ วิรุชฺฌติ, อเนกาหิ จ ยุตฺตีหิ วิรุชฺฌติ, ตสฺมา ตํ วจนํ กจวรมิว ฉฑฺฑิตพฺพํฯ ‘‘ยํ, ภิกฺขเว, อตฺถิสมฺมตํ โลเก ปณฺฑิตานํ, อหมฺปิ ตํ อตฺถีติ วทา

มิฯ ยํ, ภิกฺขเว, นตฺถิสมฺมตํ โลเก ปณฺฑิตานํ, อหมฺปิ ตํ นตฺถีติ วทามิฯ กิญฺจ, ภิกฺขเว, อตฺถิ สมฺมตํ โลเก ปณฺฑิตานํ, ยมหํ อตฺถีติ วทามิ? รูปํ, ภิกฺขเว, อนิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามธมฺมํ อตฺถิ สมฺมตํ โลเก ปณฺฑิตานํ, อหมฺปิ ตํ อตฺถีติ วทามี''ติอาทีหิ (สํ. นิ. ๓.๙๔) อเนเกหิ พุทฺธวจนปฺปมาเณหิ อเนกาหิ จ ยุตฺตีหิ ธมฺมา สกกฺขเณ วิชฺชมานา เอวาติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ

วิคตํ รูปนฺติ อุปฺปชฺชิตฺวา ภงฺคํ ปตฺวา นิรุทฺธํ อตีตํ รูปํฯ **วิปริณตเญฺจว สุญฺญญฺจา**ติ ชราภงฺควเสน วิรูปํ ปริณามํ ปตฺตญฺจ วตฺตมานเสฺสว วิปริณามสพฺภาวโต อตีตสฺส วิปริณามาภาวโต เตน วิปริณาเมน สุญฺญญฺจาติ อโตฺถฯ **ชาตา เวทนา**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ ชาติชรามรณํ ปน อนิปฺผนฺนตฺตา สกภาเวน อนุปลพฺภนียโต อิธ น ยุชฺชติ, ตสฺมา ''ชาตา ชาติ, ชาตํ ชรามรณ''นฺติอาทิเก เทฺว นเย ปหาย ภวาทิกเมว นยํ ปริโยสานํ กตฺวา ฐปิตํฯ

อคฺคนฺติ อเคฺค ภวํฯ **เสฎฺฐ**นฺติ อติวิย ปสํสนียํฯ **วิสิฎฺฐ**นฺติ อติสยภูตํฯ วิเสฎฺฐนฺติปิ ปาโฐฯ ติธาปิ ปสตฺถํ นิพฺพานํ สมฺมาปฎิปทาย ปฎิปชฺชิตพฺพโต **ปทํ** นามฯ **ยทิท**นฺติ ยํ อิทํฯ อิทานิ วตฺตพฺพํ นิพฺพานํ นิทเสฺสติฯ ยสฺมา นิพฺพานํ อาคมฺม สพฺพสงฺขารานํ สมโถ โหติ, ขนฺธูปธิกิเลสูปธิอภิสงฺขารูปธิกามคุณูปธิสงฺขาตานํ อุปธีนํ ปฎินิสฺสโคฺค โหติ, ตณฺหานํ ขโย วิราโค นิโรโธ จ โหติ, ตสฺมา **สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฎินิสฺสโคฺค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ**ติ วุจฺจติฯ **นิพฺพาน**นฺติ สภาวลกฺขเณน นิคมิตํฯ

ลกฺขเณสุ หิ ''ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, พาลสฺส พาลลกฺขณานิ พาลนิมิตฺตานิ พาลาปทานานิฯ กตมานิ ตีณิ? อิธ, ภิกฺขเว, พาโล ทุจฺจินฺติตจินฺตี จ โหติ ทุพฺภาสิตภาสี จ ทุกฺกฎกมฺมการี จฯ อิมานิ โข, ภิกฺขเว, ตีณิ พาลสฺส พาลลกฺขณานิ พาลนิมิตฺตานิ พาลาปทานานี''ติ (อ. นิ. ๓.๓; ม. นิ. ๓.๒๔๖) วุตฺตํฯ ปณฺฑิเตหิ พาลสฺส พาโลติ สลฺลกฺขณโต ติวิธํ **พาลลกฺขณํ**ฯ ''ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, ปณฺฑิตสฺส ปณฺฑิตลกฺขณานิ ปณฺฑิตนิมิตฺตานิ ปณฺฑิตาปทานานิฯ กตมานิ ตีณิ? อิธ, ภิกฺขเว, ปณฺฑิโต สุจินฺติตจินฺตี จ โหติ สุภาสิตภาสี จ สุกตกมฺมการี จฯ อิมานิ โข, ภิกฺขเว, ตีณิ ปณฺฑิตสฺส ปณฺฑิตลกฺขณานิ ปณฺฑิตนิมิตฺตานิ ปณฺฑิตาปทานานี''ติ (อ. นิ. ๓.๓; ม. นิ. ๓.๒๕๓) วุตฺตํฯ ปณฺฑิเตหิ ปณฺฑิตสฺส ปณฺฑิโตติ สลฺลกฺขณโต ติวิธํ **ปณฺฑิตลกฺขณํ**ฯ

''ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิฯ กตมานิ ตีณิ? อุปฺปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติฯ อิมานิ โข, ภิกฺขเว, ตีณิ สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานี''ติ (อ. นิ. ๓.๔๗-๔๘) วุตฺตํฯ อุปฺปาโท เอว สงฺขตมิติ ลกฺขณนฺติ **สงฺขตลกฺขณํ**ฯ เอวมิตรทฺวเยปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อิมินา อุปฺปาทกฺขเณ เสสทฺวินฺนํ, ฐิติกฺขเณ เสสทฺวินฺนํ, ภงฺคกฺขเณ จ เสสทฺวินฺนํ อภาโว ทสฺสิโตฯ ยํ ปเนตฺถ เปยฺยาลมุเขน ชาติยา จ ชรามรณสฺส จ อุปฺปาทาทิลกฺขณํ วุตฺตํ, ตํ วิปริณามสุญฺญตาย ชาติชรามรณานิ หิตฺวา ภวปริโยสานเสฺสว นยสฺส วจเนน จ อุปฺปาทาทีนํ อุปฺปาทาทิอวจนสมเยน จ วิรุชฺฌติฯ ลกฺขณโสเต ปติตตฺตา ปน โสตปติตํ กตฺวา ลิขิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยถา จ อภิธเมฺม (ธ. ส. ๕๖๒-๕๖๕) อเหตุกวิปากมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ สงฺคหวาเร ลพฺภมานมฺปิ ฌานงฺคํ ปญฺจวิญฺญาณโสเต ปติตฺวา คตนฺติ น อุทฺธฎนฺติ วุตฺตํ, เอวมิธาปิ โสตปติตตา เวทิตพฺพาฯ อถ วา ชาติชรามรณวนฺตานํ สงฺขารานํ อุปฺปาทาทโย ''ชาติชรามรณํ อนิจฺจโต''ติอาทีสุ (ปฎิ. ม. ๑.๗๓; ๒.๔) วิย เตสํ วิย กตฺวา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เนกฺขเมฺมน กามจฺฉโนฺท วิกฺขมฺภิโต เจว สุโญฺญ จาติ กามจฺฉโนฺท เนกฺขเมฺมน วิกฺขมฺภิโต เจว เนกฺขมฺมสฺส ตตฺถ อภาวโต เตเนว วิกฺขมฺภนสงฺขาเตน เนกฺขเมฺมน สุโญฺญ จฯ

เอวํ เสเสสุปิ โยชนา กาตพฺพาฯ ตทงฺคปฺปหานสมุเจฺฉทปฺปหาเนสุปิ เจตฺถ ตทงฺควเสน จ สมุเจฺฉทวเสน จ ปหีนํ ทูรีกตเมว โหตีติ อิมินา ทูรีกรณเฏฺฐน วิกฺขมฺภนํ วุตฺตํฯ

เนกฺขเมฺมน กามจฺฉโนฺท ตทงฺคสุโญฺญติ เนกฺขเมฺมน ปหีโน กามจฺฉโนฺท เตน เนกฺขมฺมสงฺขาเตน องฺเคน สุโญฺญฯ อถ วา โย โกจิ กามจฺฉโนฺท เนกฺขมฺมสฺส ตตฺถ อภาวโต เนกฺขเมฺมน เตน องฺเคน สุโญฺญฯ เอวํ เสเสสุปิ โยชนา กาตพฺพาฯ ตสฺส ตสฺส องฺคสฺส ตตฺถ ตตฺถ อภาวมเตฺตเนว เจตฺถ อุปจารปฺปนาฌานวเสน จ วิปสฺสนาวเสน จ ตทงฺคสุญฺญตา นิทฺทิฏฺฐาฯ ปหานทีปกสฺส วจนสฺส อภาเวน ปน วิวฏฺฏานุปสฺสนํเยว ปริโยสานํ กตฺวา วิปสฺสนา นิทฺทิฏฺฐา, จตฺตาโร มคฺคา น นิทฺทิฏฺฐาฯ **เนกฺขเมฺมน กามจฺฉโนฺท สมุจฺฉิโนฺน เจว สุโญฺญ จา**ติอาทีสุ วิกฺขมฺภเน วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ตทงฺควิกฺขมฺภนวเสน ปหีนานิปิ เจตฺถ สมุทาจาราภาวโต สมุจฺฉินฺนานิ นาม โหนฺตีติ อิมินา ปริยาเยน สมุเจฺฉโท วุโตฺต, ตํตํสมุเจฺฉทกิจฺจสาธนวเสน วา มคฺคสมฺปยุตฺตเนกฺขมฺมาทิวเสน วุตฺตนฺติปิ เวทิตพฺพํฯ ปฏิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณสุเญฺญสุ จ อิธ วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ตทงฺควิกฺขมฺภนสมุเจฺฉทปหาเนสุ ปเนตฺถ ปฏิปฺปสฺสทฺธิมตฺตตฺตํ นิสฺสฏมตฺตตฺตญฺจ คเหตฺวา วุตฺตํฯ ปญฺจสุปิ เอเตสุ สุเญฺญสุ เนกฺขมฺมาทีนิเยว วิกฺขมฺภนตทงฺคสมุเจฺฉทปฏิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณนาเมน วุตฺตานิฯ **อชฺฌตฺต**นฺติ อชฺฌตฺตภูตํฯ **พหิทฺธา**ติ พหิทฺธาภูตํฯ **ทุภโตสุญฺญ**นฺติ อุภยสุญฺญํฯ ปจฺจตฺตาทีสุปิ หิ โต-อิติวจนํ โหติเยวฯ

ฉ อชฺฌตฺติกายตนาทีนิ ฉอชฺฌตฺติกายตนาทีนํ ภาเวน **สภาคานิ**ฯ ปเรหิ **วิสภาคานิฯ วิญฺญาณกายา**ติอาทีสุ เจตฺถ กายวจเนน วิญฺญาณาทีนิเยว วุตฺตานิฯ **เนกฺขเมฺมสนา**ทีสุ เนกฺขมฺมาทีนิเยว ตทตฺถิเกหิ วิญฺญูหิ เอสียนฺตีติ เอสนาฯ อถ วา ปุพฺพภาเค เนกฺขมฺมาทีนํ เอสนาปิ กามจฺฉนฺทาทีหิ สุญฺญา, กึ ปน เนกฺขมฺมาทีนีติปิ วุตฺตํ โหติ? **ปริคฺคหา**ทีสุ เนกฺขมฺมาทีนิเยว ปุพฺพภาเค เอสิตานิ อปรภาเค ปริคฺคยฺหนฺตีติ **ปริคฺคโห**ติ, ปริคฺคหิตานิ ปตฺติวเสน ปฏิลพฺภนฺตีติ **ปฏิลาโภ**ติ, ปฏิลทฺธานิ ญาณวเสน ปฏิวิชฺฌียนฺตีติ **ปฏิเวโธ**ติ จ วุตฺตานิฯ เอกตฺตสุญฺญญฺจ นานตฺตสุญฺญญฺจ สกึเยว ปุจฺฉิตฺวา เอกตฺตสุญฺญํ วิสฺสเชฺชตฺวา นานตฺตสุญฺญํ อวิสฺสเชฺชตฺวาว สกึ นิคมนํ กตํฯ กสฺมา น วิสฺสชฺชิตนฺติ เจ? วุตฺตปริยาเยเนวตฺถ โยชนา ญายตีติ น วิสฺสชฺชิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อยํ ปเนตฺถ โยชนา – เนกฺขมฺมํ เอกตฺตํ, กามจฺฉโนฺท นานตฺตํ, กามจฺฉโนฺท นานตฺตํ, เนกฺขเมฺมกเตฺตน สุญฺญนฺติฯ เอวํ เสเสสุปิ โยชนา เวทิตพฺพาฯ

ขนฺติอาทีสุ เนกฺขมฺมาทีนิเยว ขมนโต รุจฺจนโต **ขนฺตี**ติ, โรจิตานิเยว ปวิสิตฺวา ติฏฺฐนโต **อธิฏฺฐาน**นฺติ, ปวิสิตฺวา ฐิตานํ ยถารุจิเมว เสวนโต **ปริโยคาหน**นฺติ จ วุตฺตานิฯ **อิธ สมฺปชาโน**ติอาทิโก ปรมตฺถสุญฺญนิเทฺทโส ปรินิพฺพานญาณนิเทฺทเส วณฺณิโตเยวฯ

อิเมสุ จ สเพฺพสุ สุเญฺญสุ สงฺขารสุญฺญํ วิปริณามสุญฺญํ ลกฺขณสุญฺญญฺจ ยถาวุตฺตานํ ธมฺมานํ อญฺญมญฺญอสมฺมิสฺสตาทสฺสนตฺถํฯ ยตฺถ ปน อกุสลปกฺขิกานํ กุสลปกฺขิเกน สุญฺญตา วุตฺตา, เตน อกุสเล อาทีนวทสฺสนตฺถํฯ ยตฺถ ปน กุสลปกฺขิกานํ อกุสลปกฺขิเกน สุญฺญตา วุตฺตา, เตน กุสเล อานิสํสทสฺสนตฺถํฯ ยตฺถ อตฺตตฺตนิยาทีหิ สุญฺญตา วุตฺตา, ตํ สพฺพสงฺขาเรสุ นิพฺพิทาชนนตฺถํฯ อคฺคสุญฺญํ ปรมตฺถสุญฺญญฺจ นิพฺพาเน อุสฺสาหชนนตฺถํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เตสุ อคฺคสุญฺญญฺจ ปรมตฺถสุญฺญญฺจาติ เทฺว สุญฺญานิ อตฺถโต เอกเมว นิพฺพานํ อคฺคปรมตฺถวเสน สอุปาทิเสสอนุปาทิเสสวเสน จ ทฺวิธา กตฺวา วุตฺตํฯ ตานิ เทฺว อตฺตตฺตนิยสุญฺ

ญโต สงฺขารสุญฺญโต จ สภาคานิฯ ‘‘สุญฺญสุญฺญํ อชฺฌตฺตสุญฺญํ พหิทฺธาสุญฺญํ ทุภโตสุญฺญํ สภาคสุญฺญํ วิสภาคสุญฺญ’’นฺติ อิมานิ ฉ สุญฺญานิ สุญฺญสุญฺญเมว โหติฯ อชฺฌตฺตาทิเภทโต ปน ฉธา วุตฺตานิฯ ตานิ ฉ จ อตฺตตฺตนิยาทิสุญฺญโต สภาคานิฯ สงฺขารวิปริณามลกฺขณสุญฺญานิ, วิกฺขมฺภนตทงฺคสมุเจฺฉทปฏิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณสุญฺญานิ, เอสนาปริคฺคหปฏิลาภปฏิเวธสุญฺญานิ, เอกตฺตนานตฺตสุญฺญานิ, ขนฺติอธิฏฺฐานปริโยคาหนสุญฺญานิ จาติ สตฺตรส สุญฺญานิ อตฺตนิ อวิชฺชมาเนหิ เตหิ เตหิ ธเมฺมหิ สุญฺญตฺตา อวิชฺชมานานํ วเสน วิสุํ วิสุํ วุตฺตานิฯ สงฺขารวิปริณามลกฺขณสุญฺญานิ ปน อิตเรน อิตเรน อสมฺมิสฺสวเสน สภาคานิ, วิกฺขมฺภนาทีนิ ปญฺจ กุสลปเกฺขน สุญฺญตฺตา สภาคานิ, เอสนาทีนิ จตฺตาริ, ขนฺติอาทีนิ จ ตีณิ อกุสลปเกฺขน สุญฺญตฺตา สภาคานิ, เอกตฺตนานตฺตสุญฺญานิ อญฺญมญฺญปฏิปกฺขวเสน สภาคานิฯ

> สเพฺพ ธมฺมา สมาเสน, ติธา เทฺวธา ตเถกธา;
> สุญฺญาติ สุญฺญตฺถวิทู, วณฺณยนฺตีธ สาสเนฯ

กถํ? สเพฺพ ตาว โลกิยา ธมฺมา ธุวสุภสุขอตฺตวิรหิตตฺตา ธุวสุภสุขอตฺตสุญฺญาฯ มคฺคผลธมฺมา ธุวสุขตฺตวิรหิตตฺตา ธุวสุขตฺตสุญฺญาฯ อนิจฺจตฺตาเยว สุเขน สุญฺญาฯ อนาสวตฺตาน สุเภน สุญฺญาฯ นิพฺพานธโมฺม อตฺตเสฺสว อภาวโต อตฺตสุโญฺญฯ โลกิยโลกุตฺตรา ปน สเพฺพปิ สงฺขตา ธมฺมา สตฺตสฺส กสฺสจิ อภาวโต สตฺตสุญฺญาฯ อสงฺขโต นิพฺพานธโมฺม เตสํ สงฺขารานมฺปิ อภาวโต สงฺขารสุโญฺญฯ สงฺขตาสงฺขตา ปน สเพฺพปิ ธมฺมา อตฺตสงฺขาตสฺส ปุคฺคลสฺส อภาวโต อตฺตสุญฺญาติฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถาย

สุญฺญกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ยุคนทฺธวคฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิฏฺฐิตา จ มชฺฌิมวคฺคสฺส อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ

(๓) ปญฺญาวโคฺค

๑. มหาปญฺญากถา

มหาปญฺญากถาวณฺณนา

๑. อิทานิ วิเสสโต ปญฺญาปทฏฺฐานภูตาย สุญฺญกถาย อนนฺตรํ กถิตาย ปญฺญากถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ อาทิโต ตาว สตฺตสุ อนุปสฺสนาสุ เอเกกมูลกา สตฺต ปญฺญา ปุจฺฉาปุพฺพงฺคมํ กตฺวา นิทฺทิฏฺฐา, ปุน สตฺตานุปสฺสนามูลกา เอเกกุตฺตรมูลกา จ ติโสฬส ปญฺญา ปุจฺฉํ อกตฺวาว นิทฺทิฏฺฐา, เอวมาทิโต ทสปญฺญาปาริปูรี นิทฺทิฏฺฐาฯ ตตฺถ **อนิจฺจานุปสฺสนา** ตาว ยสฺมา อนิจฺจโต ทิเฏฺฐสุ สงฺขาเรสุ ‘‘ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺข’’นฺติ ทุกฺขโต จ ‘‘ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตา’’ติ อนตฺตโต จ ชวติ, ตสฺมา สา **ภาวิตา พหุลีกตา ชวนปญฺญํ ปริปูเรติ**ฯ สา หิ สกวิสเยสุ ชวตีติ ชวนา, ชวนา จ สา ปญฺญา จาติ **ชวนปญฺญาฯ ทุกฺขานุปสฺสนา** สมาธินฺทฺริยนิสฺสิตตฺตา พลวตี หุตฺวา ปณิธึ นิพฺพิชฺฌติ ปทาเลติ, ตสฺมา **นิเพฺพธิกปญฺญํ ปริปูเรติ**ฯ สา หิ นิพฺพิชฺฌตีติ นิเพฺพธิกา, นิเพฺพธิกา จ สา ปญฺญา จาติ **นิเพฺพธิกปญฺญาฯ อนตฺตานุปสฺสนา** สุญฺญตาทสฺสเนน วุทฺธิปฺปตฺติยา มหตฺตปฺปตฺตตฺตา **มหาปญฺญํ ปริปูเรติ**ฯ สา หิ วุทฺธิปฺปตฺตตฺตา มหตี จ สา ปญฺญา จาติ **มหาปญฺญาฯ นิพฺพิทานุปสฺสนา** ยสฺมา ติสฺสนฺนํเยว อนุปสฺสนานํ ปุริมโตปิ อาเสวนาย พลปฺปตฺตาวตฺถตฺตา สพฺพสงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทนสมตฺถา หุตฺวา ติกฺขา โหติ, ตสฺมา **ติกฺขปญฺญํ ปริปูเรติฯ วิราคานุปสฺสนา**ปิ ยสฺมา ติสฺสนฺนํเยว อนุปสฺสนานํ ปุริมโตปิ อาเสวนาพลปฺปตฺตานํ วุทฺธตราวตฺถตฺตา สพฺพสงฺขาเรหิ วิรชฺชนสมตฺถา หุตฺวา วิปุลา โหติ, ตสฺมา **วิปุลปญฺญํ ปริปูเรติ**ฯ

นิโรธานุปสฺสนาปิ ยสฺมา ติสฺสนฺนํเยว อนุปสฺสนานํ ปุริมโตปิ อาเสวนาพลปฺปตฺตานํ วุทฺธตราวตฺถตฺตา วยลกฺขณวเสน สพฺพสงฺขารานํ นิโรธทสฺสนสมตฺถา หุตฺวา คมฺภีรา โหติ, ตสฺมา **คมฺภีรปญฺญํ ปริปูเรติ**ฯ นิโรโธ หิ อุตฺตานปเญฺญหิ อลพฺภเนยฺยปติฏฺฐตฺตา คมฺภีโร, ตสฺมึ คมฺภีเร คาธปฺปตฺตา ปญฺญาปิ คมฺภีราฯ **ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา**ปิ ยสฺมา ติสฺสนฺนํเยว อนุปสฺสนานํ ปุริมโตปิ อาเสวนาพลปฺปตฺตานํ วุทฺธตราวตฺถตฺตา วยลกฺขณวเสน สพฺพสงฺขารปฏินิสฺสชฺชนสมตฺถา หุตฺวา อสามนฺตา โหติ, วุทฺธิปริยนฺตปฺปตฺตตฺตา ฉหิ ปญฺญาหิ ทูเร โหตีติ อโตฺถฯ ตสฺมา สยํ อสามนฺตตฺตา **อสามนฺตปญฺญํ ปริปูเรติ**ฯ สา หิ เหฎฺฐิมปญฺญาหิ ทูรตฺตา อสามนฺตา, อสมีปา วา ปญฺญาติ อสามนฺตปญฺญาฯ **ปณฺฑิจฺจํ ปริปูเรนฺตี**ติ ปณฺฑิตภาวํ ปริปูเรนฺติฯ ยสฺมา ยถาวุตฺตา สตฺต ปญฺญา ปริปุณฺณา ภาเวตฺวา ปณฺฑิตลกฺขณปฺปโตฺต สิขปฺปตฺตวุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาสงฺขาเตหิ สงฺขารุเปกฺขานุโลมโคตฺรภุญาเณหิ ปณฺฑิโต หุตฺวา ปณฺฑิเจฺจน สมนฺนาคโต โหติ, ตสฺมา ‘‘ปณฺฑิจฺจํ ปริปูเรนฺตี’’ติ วุตฺตํฯ

อฎฺฐ ปญฺญาติ ปณฺฑิจฺจสงฺขาตาย ปญฺญาย สห สพฺพา อฎฺฐ ปญฺญาฯ **ปุถุปญฺญํ ปริปูเรนฺตี**ติ ยสฺมา เตน ปณฺฑิเจฺจน สมนฺนาคโต หุตฺวา โส ปณฺฑิโต โคตฺรภุญาณานนฺตรํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา โลกุตฺตรภาวปฺปตฺติยา โลกิยโต ปุถุภูตตฺตา วิสุํภูตตฺตา ปุถุปญฺญาติ สงฺขาตํ มคฺคผลปญฺญํ ปาปุณาติ, ตสฺมา ‘‘อฎฺฐ ปญฺญา ปุถุปญฺญํ ปริปูเรนฺตี’’ติ วุตฺตํฯ

อิมา นว ปญฺญาติอาทีสุ ตเสฺสว กเมน อธิคตมคฺคผลสฺส อริยปุคฺคลสฺส ปณีตโลกุตฺตรธโมฺมปโยเคน ปณีตจิตฺตสนฺตานตฺตา ปหฏฺฐาการเรเนว จ ปวตฺตมานจิตฺตสนฺตานสฺส ผลานนฺตรํ โอติณฺณภวงฺคโต วุฏฺฐิตสฺส มคฺคปจฺจเวกฺขณา, ตโต จ ภวงฺคํ โอตริตฺวา วุฏฺฐิตสฺส ผลปจฺจเวกฺขณา, อิมินาว นเยน ปหีนกิเลสปจฺจเวกฺขณา, อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณา, นิพฺพานปจฺจเวกฺขณาติ ปญฺจ ปจฺจเวกฺขณา ปวตฺตนฺติฯ ตาสุ ปจฺจเวกฺขณาสุ มคฺคปจฺจเวกฺ

ขณา ผลปจฺจเวกฺขณา จ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา โหติฯ กถํ? ‘‘ยํกิญฺจิ ปจฺจยสมฺภูตํ นิพฺพานํ ภาสิตโตฺถ วิปาโก กิริยาติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อโตฺถ’’ติ อภิธเมฺม ปาฬึ อนุคนฺตฺวา ตทฎฺฐกถายํ วุตฺตํฯ นิพฺพานสฺส จ อตฺถตฺตา ตทารมฺมณํ มคฺคผลญาณํ ‘‘อเตฺถสุ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๑๘; ปฏิ. ม. ๑.๑๑๐) วจนโต อตฺถปฏิสมฺภิทา โหติฯ ตสฺส อตฺถปฏิสมฺภิทาภูตสฺส มคฺคผลญาณสฺส ปจฺจเวกฺขณญาณํ ‘‘ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา’’ติ วจนโต ปฏิภานปฏิสมฺภิทา โหติฯ สา จ ปจฺจเวกฺขณปญฺญา หาสากาเรน ปวตฺตมานจิตฺตสนฺตานสฺส **หาสปญฺญา** นาม โหติฯ ตสฺมา **นว ปญฺญา หาสปญฺญํ ปริปูเรนฺตี**ติ จ **หาสปญฺญา ปฏิภานปฏิสมฺภิทา**ติ จ วุตฺตํฯ สพฺพปฺปการาปิ ปญฺญา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส ปากฎกรณสงฺขาเตน ปญฺญาปนเฎฺฐน ปญฺญา, เตน เตน วา ปกาเรน ธเมฺม ชานาตีติ ปญฺญาฯ

ตสฺสาติ ตสฺส วุตฺตปฺปการสฺส อริยปุคฺคลสฺสฯ กรณเตฺถ สามิวจนํฯ **อตฺถววตฺถานโต**ติ ยถาวุตฺตสฺส ปญฺจวิธสฺส อตฺถสฺส ววตฺถาปนวเสนฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ สมณกรณียกถายํ ‘‘เหตุผลํ นิพฺพานํ วจนโตฺถ อถ วิปากํ กิริยาติ อเตฺถ ปญฺจ ปเภเท ปฐมนฺตปเภทคตํ ญาณ’’นฺติฯ **อธิคตา โหตี**ติ ปฏิลทฺธา โหติฯ สาเยว ปฏิลาภสจฺฉิกิริยาย **สจฺฉิกตา**ฯ ปฏิลาภผเสฺสเนว **ผสฺสิตา ปญฺญาย**ฯ **ธมฺมววตฺถานโต**ติ ‘‘โย โกจิ ผลนิพฺพตฺตโก เหตุ อริยมโคฺค ภาสิตํ กุสลํ อกุสลนฺติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ธโมฺม’’ติ อภิธเมฺม ปาฬิยานุสาเรน วุตฺตานํ ปญฺจนฺนํ ธมฺมานํ ววตฺถาปนวเสนฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ สมณกรณียกถายํ ‘‘เหตุ อริยมโคฺค วจนํ กุสลญฺจ อกุสลญฺจาติ ธเมฺม ปญฺจ ปเภเท ทุติยนฺตปเภทคตํ ญาณ’’นฺติฯ **นิรุตฺติววตฺถานโต**ติ เตสํ เตสํ อตฺถธมฺมานํ อนุรูปนิรุตฺตีนํ ววตฺถาปนวเสนฯ **ปฏิภานววตฺถานโต**ติ ปฏิภานสงฺขาตานํ ติณฺณํ ปฏิสมฺภิทาญาณานํ ววตฺถาปนวเสนฯ **ตสฺสิมา**ติ นิคมนวจนเมตํฯ

๒. เอวํ สพฺพสงฺคาหกวเสน อนุปสฺสนานํ วิเสสํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ วตฺถุเภทวเสน ทเสฺสโนฺต **รูเป อนิจฺจานุปสฺสนา**ติอาทิมาหฯ ตํ เหฎฺฐา วุตฺตตฺถเมวฯ ปุน รูปาทีสฺเยว อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนวเสน ชวนปญฺญํ ทเสฺสตุกาโม เกวลํ รูปาทิวเสน จ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนรูปาทิวเสน จ ปุจฺฉํ กตฺวา ปุจฺฉากเมเนว วิสฺสชฺชนํ อกาสิฯ ตตฺถ สุทฺธรูปาทิวิสฺสชฺชเนสุ ปฐมํ นิทฺทิฎฺฐา เอว ปญฺญา อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนมูลเกสุ สพฺพวิสฺสชฺชเนสุ เตสุ อตีตาทีสุ ชวนวเสน ชวนปญฺญาติ นิทฺทิฎฺฐาฯ

๓. ปุน อเนกสุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมํ ปญฺญาปเภทํ ทเสฺสตุกาโม ปฐมํ ตาว สุตฺตเนฺต อุทฺทิสิฯ ตตฺถ **สปฺปุริสสํเสโว**ติ เหฎฺฐา วุตฺตปฺปการานํ สปฺปุริสานํ ภชนํฯ **สทฺธมฺมสฺสวน**นฺติ เตสํ สปฺปุริสานํ สนฺติเก สีลาทิปฏิปตฺติทีปกสฺส สทฺธมฺมวจนสฺส สวนํฯ **โยนิโสมนสิกาโร**ติ สุตานํ ธมฺมานํ อตฺถูปปริกฺขณวเสน อุปาเยน มนสิกาโรฯ **ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺตี**ติ โลกุตฺตรธเมฺม อนุคตสฺส สีลาทิปฏิปทาธมฺมสฺส ปฏิปชฺชนํฯ **ปญฺญาปฏิลาภาย ปญฺญาวุฑฺฒิยา ปญฺญาเวปุลฺลาย ปญฺญาพาหุลฺลายา**ติ อิมานิ จตฺตาริ ปญฺญาวเสน ภาววจนานิฯ เสสานิ ทฺวาทส ปุคฺคลวเสน ภาววจนานิฯ

๑. โสฬสปญฺญานิเทฺทสวณฺณนา

๔. สุตฺตนฺตนิเทฺทเส **ฉนฺนํ อภิญฺญาญาณาน**นฺติ อิทฺธิวิธทิพฺพโสตเจโตปริยปุเพฺพนิวาสทิพฺพจกฺขุอาสวานํ ขยญาณานํฯ **เตสตฺตตีนํ ญาณาน**นฺติ ญาณกถาย นิทฺทิฎฺฐานํ สาวกสาธารณานํ ญาณานํฯ **สตฺตสตฺตตีนํ ญาณาน**นฺติ เอตฺถ –

‘‘สตฺตสตฺตริ โว, ภิกฺขเว, ญาณวตฺถูนิ เทเสสฺสามิ, ตํ สุณาถ สาธุกํ มนสิ กโรถ, ภาสิสฺสามีติฯ กตมานิ, ภิกฺขเว, สตฺตสตฺตริ ญาณวตฺถูนิ? ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ ญาณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ ญาณํฯ อตีตมฺปิ อทฺธานํ ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ ญาณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ ญาณํ, อนาคตมฺปิ อทฺธานํ ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ ญาณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ ญาณํฯ ยมฺปิสฺส ตํ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ, ตมฺปิ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมนฺติ ญาณํฯ ภวปจฺจยา ชาตีติ ญาณํ…เป.… อุปาทานปจฺจยา ภโวติ ญาณํ… ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺติ ญาณํ… เวทนาปจฺจยา ตณฺหาติ ญาณํ… ผสฺสปจฺจยา เวทนาติ ญาณํ… สฬายตนปจฺจยา ผโสฺสติ ญาณํ… นามรูปปจฺจยา สฬายตนนฺติ ญาณํ… วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ ญาณํ… สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ ญาณํ… อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ ญาณํ, อสติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ ญาณํฯ อตีตมฺปิ อทฺธานํ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ ญาณํ, อสติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ ญาณํ, อนาคตมฺปิ อทฺธานํ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ ญาณํ, อสติ อวิชฺชาย นตฺถิ สงฺขาราติ ญาณํฯ ยมฺปิสฺส ตํ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ, ตมฺปิ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมนฺติ ญาณํฯ อิมานิ วุจฺจนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตสตฺตริ ญาณวตฺถูนี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๓๔) –

เอวํ ภควตา นิทานวเคฺค วุตฺตานิ สตฺตสตฺตติ ญาณานิฯ ‘‘ชรามรเณ ญาณํ, ชรามรณสมุทเย ญาณํ, ชรามรณนิโรเธ ญาณํ, ชรามรณนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณ’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๓๓) อิมินา นเยน เอกาทสสุ อเงฺคสุ จตฺตาริ จตฺตาริ กตฺวา วุตฺตานิ จตุจตฺตารีส ญาณวตฺถูนิ ปน อิธ น คหิตานิฯ อุภยตฺถ จ ญาณานิเยว หิตสุขสฺส วตฺถูนีติ **ญาณวตฺถูนิฯ ลาโภ**ติอาทีสุ ลาโภเยว อุปสเคฺคน วิเสเสตฺวา **ปฏิลาโภ**ติ วุโตฺตฯ ปุน ตเสฺสว อตฺถวิวรณวเสน **ปตฺติ สมฺปตฺตี**ติ วุตฺตํฯ **ผสฺสนา**ติ อธิคมวเสน ผุสนาฯ **สจฺฉิกิริยา**ติ ปฏิลาภสจฺฉิกิริยาฯ **อุปสมฺปทา**ติ นิปฺผาทนาฯ

สตฺตนฺนญฺจ เสกฺขานนฺติ ติโสฺส สิกฺขา สิกฺขนฺตีติ เสกฺขสญฺญิตานํ โสตาปตฺติมคฺคฏฺฐาทีนํ สตฺตนฺนํฯ **ปุถุชฺชนกลฺยาณกสฺส จา**ติ นิพฺพานคามินิยา ปฏิปทาย ยุตฺตตฺตา สุนฺทรเฏฺฐน กลฺยาณสญฺญิตสฺส ปุถุชฺชนสฺสฯ วฑฺฒิตํ วฑฺฒนํ เอตายาติ **วฑฺฒิตวฑฺฒนา**ฯ ยถาวุตฺตานํ อฏฺฐนฺนมฺปิ ปญฺญานํ วเสน วิเสสโต จ อรหโต ปญฺญาวเสน **ปญฺญาวุทฺธิยา**ฯ ตถา **ปญฺญาเวปุลฺลายฯ มหเนฺต อเตฺถ ปริคฺคณฺหาตี**ติอาทีสุ ปฏิสมฺภิทปฺปโตฺต อริยสาวโก อตฺถาทโย อารมฺมณกรเณน ปริคฺคณฺหาติฯ สพฺพาปิ มหาปญฺญา อริยสาวกานํเยวฯ ตสฺสา จ ปญฺญาย วิสยา เหฏฺฐา วุตฺตตฺถา เอวฯ

ปุถุนานาขเนฺธสูติอาทีสุ **นานา**สโทฺท ปุถุสทฺทสฺส อตฺถวจนํฯ **ญาณํ ปวตฺตตีติ ปุถุปญฺญา**ติ เตสุ ตถาวุเตฺตสุ ขนฺธาทีสุ ญาณํ ปวตฺตตีติ กตฺวา ตํ ญาณํ ปุถุปญฺญา นามาติ อโตฺถฯ **นานาปฏิจฺจสมุปฺปาเทสู**ติ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ วเสน ปจฺจยพหุตฺตา วุตฺตํฯ **นานาสุญฺญตมนุปลเพฺภสู**ติ อุปลพฺภนํ อุปลโพฺภ, คหณนฺติ อโตฺถฯ น อุปลโพฺภ อนุปลโพฺภ, อนุปลพฺภานํ พหุตฺตา พหุวจเนน อนุปลพฺภา, ปญฺจวีสติสุญฺญตาวเสน วา นานาสุญฺญตาสุ อตฺตตฺตนิยาทีนํ อนุปลพฺภา นานาสุญฺญตานุปลพฺภา, เตสุฯ ‘‘นานาสุญฺญตานุปลเพฺภสู’’ติ วตฺตเพฺพ ‘‘อทุกฺขมสุขา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ติกมาติกา ๒) วิย ม-กาโร ปทสนฺธิวเสน วุโตฺตฯ อิมา ปญฺจ ปญฺญา กลฺยาณปุถุชฺชเนหิ สาธารณา, **นานาอตฺถา**ทีสุ ปญฺญา อริยานํเยวฯ **ปุถุชฺชนสาธารเณ ธเมฺม**ติ โลกิยธเมฺมฯ อิมินา อวสานปริยาเยน โลกิยโต ปุถุภูตนิพฺพานารมฺมณตฺตา ปุถุภูตา วิสุํภูตา ปญฺญาติ ปุถุปญฺญา นามาติ วุตฺตํ โหติฯ

วิปุลปญฺญา มหาปญฺญานเยน เวทิตพฺพาฯ ยถาวุเตฺต ธเมฺม ปริคฺคณฺหนฺตสฺส คุณม หนฺตตาย เตสํ ธมฺมานํ ปริคฺคาหิกาย จ ปญฺญาย มหนฺตตา, เตสํ ธมฺมานํ สยเมว มหนฺตตฺตา อุฬารตฺตา ธมฺมานญฺจ ปญฺญาย จ วิปุลตา เวทิตพฺพาฯ **คมฺภีรปญฺญา** ปุถุปญฺญานเยน เวทิตพฺพาฯ เต จ ธมฺมา เต จ อนุปลพฺภา สา จ ปญฺญา ปกติชเนน อลพฺภเนยฺยปติฏฺฐตฺตา คมฺภีราฯ

ยสฺส ปุคฺคลสฺสาติ อริยปุคฺคลเสฺสวฯ **อโญฺญ โกจี**ติ ปุถุชฺชโนฯ **อภิสมฺภวิตุ**นฺติ สมฺปาปุณิตุํฯ **อนภิสมฺภวนีโย**ติ สมฺปาปุณิตุํ อสกฺกุเณยฺโยฯ **อเญฺญหี**ติ ปุถุชฺชเนเหวฯ **อฏฺฐมกสฺสา**ติ อรหตฺตผลฏฺฐโต ปฏฺฐาย คณิยมาเน อฏฺฐมภูตสฺส โสตาปตฺติมคฺคฏฺฐสฺสฯ **ทูเร**ติ วิปฺปกเฏฺฐฯ **วิทูเร**ติ วิเสเสน วิปฺปกเฏฺฐฯ **สุวิทูเร**ติ สุฏฺฐุ วิเสเสน วิปฺปกเฏฺฐฯ **น สนฺติเก**ติ น สมีเปฯ **น สามนฺตา**ติ น สมีปภาเคฯ อิมานิ เทฺว ปฏิเสธสหิตานิ วจนานิ ทูรภาวเสฺสว นิยมนานิฯ **อุปาทายา**ติ ปฏิจฺจฯ **โสตาปนฺนสฺสา**ติ โสตาปตฺติผลฏฺฐสฺสฯ เอเตเนว ตํตํมคฺคปญฺญา ตํตํผลปญฺญาย ทูเรติ วุตฺตํ โหติฯ **ปเจฺจกสมฺพุโทฺธ**ติ อุปสเคฺคน วิเสสิตํฯ อิตรทฺวยํ ปน สุทฺธเมว อาคตํฯ

๕. ‘‘ปเจฺจกพุทฺธสฺส สเทวกสฺส จ โลกสฺส ปญฺญา ตถาคตสฺส ปญฺญาย ทูเร’’ติอาทีนิ วตฺวา ตเมว ทูรฏฺฐํ อเนกปฺปการโต ทเสฺสตุกาโม **ปญฺญาปเภทกุสโล**ติอาทิมาห ฯ ตตฺถ **ปญฺญาปเภทกุสโล**ติ อตฺตโน อนนฺตวิกเปฺป ปญฺญาปเภเท เฉโกฯ **ปภินฺนญาโณ**ติ อนนฺตปฺปเภทปตฺตญาโณฯ เอเตน ปญฺญาปเภทกุสลเตฺตปิ สติ ตาสํ ปญฺญานํ อนนฺตเภทตฺตํ ทเสฺสติฯ **อธิคตปฏิสมฺภิโท**ติ ปฏิลทฺธจตุปฏิสมฺภิทาญาโณฯ **จตุเวสารชฺชปฺปโตฺต**ติ จตฺตาริ วิสารทภาวสงฺขาตานิ ญาณานิ ปโตฺตฯ ยถาห –

> ‘‘สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฏิชานโต ‘อิเม ธมฺมา อนภิสมฺพุทฺธา’ติ, ตตฺร วต มํ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา เทโว วา มาโร วา พฺรหฺมา วา โกจิ วา โลกสฺมิํ สห ธเมฺมน ปฏิโจเทสฺสตีติ นิมิตฺตเมตํ, ภิกฺขเว, น สมนุปสฺสามิ, เอตมหํ, ภิกฺขเว, นิมิตฺตํ อสมนุปสฺสโนฺต เขมปฺปโตฺต อภยปฺปโตฺต เวสารชฺชปฺปโตฺต วิหรามิฯ ขีณาสวสฺส เต ปฏิชานโต ‘อิเม อาสวา อปริกฺขีณา’ติ, ‘เย โข ปน เต อนฺตรายิกา ธมฺมา วุตฺตา, เต ปฏิเสวโต นาลํ อนฺตรายายา’ติ, ‘ยสฺส โข ปน เต อตฺถาย ธโมฺม เทสิโต, โส น นิยฺยาติ ตกฺกรสฺส สมฺมา ทุกฺขกฺขยายา’ติ, ตตฺร วต มํ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา เทโว วา มาโร วา พฺรหฺมา วา โกจิ วา โลกสฺมิํ สห ธเมฺมน ปฏิโจเทสฺสตีติ นิมิตฺตเมตํ, ภิกฺขเว, น สมนุปสฺสามิ, เอตมหํ, ภิกฺขเว, นิมิตฺตํ อสมนุปสฺสโนฺต เขมปฺปโตฺต อภยปฺปโตฺต เวสารชฺชปฺปโตฺต วิหรามี’’ติ (อ. นิ. ๔.๘; ม. นิ. ๑.๑๕๐)ฯ

ทสพลพลธารีติ ทส พลานิ เอเตสนฺติ ทสพลา, ทสพลานํ พลานิ ทสพลพลานิ, ตานิ ทสพลพลานิ ธารยตีติ ทสพลพลธารี, ทสพลญาณพลธารีติ อโตฺถฯ เอเตหิ ตีหิ วจเนหิ อนนฺตปฺปเภทานํ เนยฺยานํ ปเภทมุขมตฺตํ ทสฺสิตํฯ โสเยว ปญฺญาปโยควเสน อภิมงฺคลสมฺมตเฏฺฐน **ปุริสาสโภ**ฯ อสนฺตาสเฏฺฐน **ปุริสสีโห**ฯ มหนฺตเฏฺฐน **ปุริสนาโค**ฯ ปชานนเฏฺฐน **ปุริสาชโญฺญ**ฯ โลกกิจฺจธุรวหนเฏฺฐน **ปุริสโธรโยฺห**ฯ

อถ เตชาทิกํ อนนฺตญาณโต ลทฺธํ คุณวิเสสํ ทเสฺสตุกาโม เตสํ เตชาทีนํ อนนฺตญาณมูลกภาวํ ทเสฺสโนฺต **อนนฺตญาโณ**ติ วตฺวา **อนนฺตเตโช**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อนนฺตญาโณ**ติ คณนวเสน จ ปภาววเสน จ อนฺตวิรหิตญาโณฯ **อนนฺตเตโช**ติ เวเนยฺยสนฺตาเน โมหตมวิธมเนน อนนฺตญาณเตโชฯ **อนนฺตยโส**ติ ปญฺญาคุเณเหว โลกตฺตยวิตฺถตานนฺตกิตฺติโฆโสฯ

อโฑฺฒติ ปญฺญาธนสมิทฺธิยา สมิโทฺธฯ **มหทฺธโน**ติ ปญฺญาธนวฑฺฒเตฺตปิ ปภาวมหเตฺตน มหนฺตํ ปญฺญาธนมสฺสาติ มหทฺธโน ฯ มหาธโนติปิ ปาโฐฯ **ธนวา**ติ ปสํสิตพฺพปญฺญาธนวตฺตา นิจฺจยุตฺตปญฺญาธนวตฺตา อติสยภูตปญฺญาธนวตฺตา ธนวาฯ เอเตสุปิ หิ ตีสุ อเตฺถสุ อิทํ วจนํ สทฺทวิทู อิจฺฉนฺติฯ

เอวํ ปญฺญาคุเณน ภควโต อตฺตสมฺปตฺติสิทฺธึ ทเสฺสตฺวา ปุน ปญฺญาคุเณเนว โลกหิตสมฺปตฺติสิทฺธึ ทเสฺสโนฺต **เนตา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ เวเนยฺเย สํสารสงฺขาตภยฏฺฐานโต นิพฺพานสงฺขาตเขมฏฺฐานํ **เนตา**ฯ ตตฺถ นยนกาเล เอว สํวรวินยปหานวินยวเสน เวเนยฺเย **วิเนตา**ฯ ธมฺมเทสนากาเล เอว สํสยเจฺฉทเนน **อนุเนตา**ฯ สํสยํ ฉินฺทิตฺวา ปญฺญาเปตพฺพํ อตฺถํ **ปญฺญาเปตา**ฯ ตถา ปญฺญาปิตานํ นิจฺฉยกรเณน **นิชฺฌาเปตา**ฯ ตถา นิชฺฌายิตสฺส อตฺถสฺส ปฏิปตฺติปโยชนวเสน **เปเกฺขตา**ฯ ตถาปฏิปเนฺน ปฏิปตฺติผเลน **ปสาเทตาฯ โส หิ ภควา**ติ เอตฺถ หิ-กาโร อนนฺตรํ วุตฺตสฺส อตฺถสฺส การโณปเทเส นิปาโตฯ **อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส อุปฺปาเทตา**ติ สกสนฺตาเน น อุปฺปนฺนปุพฺพสฺส ฉอสาธารณญาณเหตุภูตสฺส อริยมคฺคสฺส โพธิมูเล โลกหิตตฺถํ สกสนฺตาเน อุปฺปาเทตาฯ **อสญฺชาตสฺส มคฺคสฺส สญฺชเนตา**ติ เวเนยฺยสนฺตาเน อสญฺชาตปุพฺพสฺส สาวกปารมิญาณเหตุภูตสฺส อริยมคฺคสฺส ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนโต ปฏฺฐาย ยาวชฺชกาลา เวเนยฺยสนฺตาเน สญฺชเนตาฯ สาวกเวเนยฺยานมฺปิ หิ สนฺตาเน ภควโต วุตฺตวจเนเนว อริยมคฺคสฺส สญฺชนนโต ภควา สญฺชเนตา นาม โหติฯ **อนกฺขาตสฺส มคฺคสฺส อกฺขาตา**ติ อฏฺฐธมฺมสมนฺนาคตานํ พุทฺธภาวาย กตาภินีหารานํ โพธิสตฺตานํ พุทฺธภาวาย พฺยากรณํ ทตฺวา อนกฺขาตปุพฺพสฺส ปารมิตามคฺคสฺส, ''พุโทฺธ ภวิสฺสตี''ติ พฺยากรณมเตฺตเนว วา โพธิมูเล อุปฺปชฺชิตพฺพสฺส อริยมคฺคสฺส อกฺขาตาฯ อยํ นโย ปเจฺจกโพธิสตฺตพฺยากรเณปิ ลพฺภติเยวฯ

มคฺคญฺญูติ ปจฺจเวกฺขณาวเสน อตฺตนา อุปฺปาทิตอริยมคฺคสฺส ญาตาฯ **มคฺควิทู**ติ เวเนยฺยสนฺตาเน ชเนตพฺพสฺส อริยมคฺคสฺส กุสโลฯ **มคฺคโกวิโท**ติ โพธิสตฺตานํ อกฺขาตพฺพมเคฺค วิจกฺขโณฯ อถ วา อภิสโมฺพธิปฏิปตฺติมคฺคญฺญู, ปเจฺจกโพธิปฏิปตฺติมคฺควิทู, สาวกโพธิปฏิปตฺติมคฺคโกวิโทฯ อถ วา ''เอเตน มเคฺคน อตํสุ ปุเพฺพ, ตริสฺสนฺติเยว ตรนฺติ โอฆ''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๔๐๙) วจนโต ยถาโยคํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนพุทฺธปเจฺจกพุทฺธสาวกานํ มคฺควเสน จ สุญฺญตานิมิตฺตอปฺปณิหิตมคฺควเสน จ อุคฺฆฏิตญฺญูวิปญฺจิตญฺญูเนยฺยปุคฺคลานํ มคฺควเสน จ ยถากฺกเมนตฺถโยชนํ กโรนฺติฯ **มคฺคานุคามี จ ปนา**ติ ภควตา คตมคฺคานุคามิโน หุตฺวา ฯ เอตฺถ จ-สโทฺท เหตุอเตฺถ นิปาโตฯ เอเตน จ ภควโต มคฺคุปฺปาทนาทิคุณาธิคมาย เหตุ วุโตฺต โหติฯ ปน-สโทฺท กตเตฺถ นิปาโตฯ เตน ภควตา กตมคฺคกรณํ วุตฺตํ โหติฯ **ปจฺฉา สมนฺนาคตา**ติ ปฐมํ คตสฺส ภควโต ปจฺฉาคตสีลาทิคุเณน สมนฺนาคตาฯ อิติ เถโร ''อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส อุปฺปาเทตา''ติอาทีหิ ยสฺมา สเพฺพปิ ภควโต สีลาทโย คุณา อรหตฺตมคฺคเมว นิสฺสาย อาคตา, ตสฺมา อรหตฺตมคฺคเมว นิสฺสาย คุณํ กเถสิฯ

ชานํ ชานาตีติ ชานิตพฺพํ ชานาติ, สพฺพญฺญุตาย ยํกิญฺจิ ปญฺญาย ชานิตพฺพํ นาม อตฺถิ, ตํ สพฺพํ ปญฺจเนยฺยปถภูตํ ปญฺญาย ชานาตีติ อโตฺถฯ **ปสฺสํ ปสฺสตี**ติ ปสฺสิตพฺพํ ปสฺสติ, สพฺพทสฺสาวิตาย ตํเยว เนยฺยปถํ จกฺขุนา ทิฏฺฐํ วิย กโรโนฺต ปญฺญาจกฺขุนา ปสฺสตีติ อโตฺถฯ ยถา วา เอกโจฺจ วิปรีตํ คณฺหโนฺต ชานโนฺตปิ น ชานาติ, ปสฺสโนฺตปิ น ปสฺสติ, น เอวํ ภควาฯ ภควา ปน ยถาสภาวํ คณฺหโนฺต ชานโนฺต ชานาติเยว, ปสฺสโนฺต ปสฺสติเยวฯ สฺวายํ ทสฺสนปริณายกเฏฺฐน **จกฺขุภูโต**ฯ วิทิตตาทิอเตฺถน **ญาณภูโต**ฯ อวิปรีตสภาวเฏฺฐน วา ปริยตฺติธมฺมปวตฺตนโต หทเยน จินฺเตตฺวา วาจาย นิจฺฉาริตธมฺมมโยติ วา **ธมฺมภูโต**ฯ

เสฏฺฐเฏฺฐน **พฺรหฺมภูโต**ฯ อถ วา จกฺขุ วิย ภูโตติ **จกฺขุภูโต**ฯ ญาณํ วิย ภูโตติ **ญาณภูโต**ฯ ธโมฺม วิย ภูโตติ **ธมฺมภูโต**ฯ พฺรหฺมา วิย ภูโตติ **พฺรหฺมภูโต**ฯ สฺวายํ ธมฺมสฺส วจนโต, วตฺตนโต วา **วตฺตา**ฯ นานปฺปการเรหิ วจนโต, วตฺตนโต วา **ปวตฺตา**ฯ อตฺถํ นีหริตฺวา นีหริตฺวา นยนโต **อตฺถสฺส นิเนฺนตา**ฯ อมตาธิคมาย ปฏิปตฺติเทสนโต, อมตปฺปกาสนาย วา ธมฺมเทสนาย อมตสฺส อธิคมาปนโต **อมตสฺส ทาตา**ฯ โลกุตฺตรธมฺมสฺส อุปฺปาทิตตฺตา เวเนยฺยานุรูเปน ยถาสุขํ โลกุตฺตรธมฺมสฺส ทาเนน จ, ธเมฺมสุ จ อิสฺสโรติ **ธมฺมสฺสามีฯ ตถาคต**ปทํ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถํฯ

อิทานิ ‘‘ชานํ ชานาตี’’ติอาทีหิ วุตฺตํ คุณํ สพฺพญฺญุตาย วิเสเสตฺวา ทเสฺสตุกาโม สพฺพญฺญุตํ สาเธโนฺต **นตฺถี**ติอาทิมาหฯ เอวํภูตสฺส หิ ตสฺส ภควโต ปารมิตาปุญฺญพลปฺปภาวนิปฺผเนฺนน อรหตฺตมคฺคญาเณน สพฺพธเมฺมสุ สวาสนสฺส สโมฺมหสฺส วิหตตฺตา **อสจฺฉิกตํ** นาม นตฺถิฯ อสโมฺมหโต สพฺพธมฺมานํ ญาตตฺตา **อญฺญาตํ** นาม นตฺถิฯ ตเถว จ สพฺพธมฺมานํ จกฺขุนา วิย ญาณจกฺขุนา ทิฏฺฐตฺตา **อทิฏฺฐํ** นาม นตฺถิฯ ญาเณน ปน ปตฺตตฺตา **อวิทิตํ** นาม นตฺถิฯ อสโมฺมหสจฺฉิกิริยาย สจฺฉิกตตฺตา **อสจฺฉิกตํ** นาม นตฺถิฯ อสโมฺมหปญฺญาย ผุฏฺฐตฺตา ปญฺญาย **อผสฺสิตํ** นาม นตฺถิฯ **ปจฺจุปฺปนฺนนฺ**ติ ปจฺจุปฺปนฺนํ กาลํ วา ธมฺมํ วาฯ **อุปาทายา**ติ อาทาย, อโนฺตกตฺวาติ อโตฺถฯ ‘‘อุปาทายา’’ติ วจเนเนว กาลวินิมุตฺตํ นิพฺพานมฺปิ คหิตเมว โหติฯ ‘‘อตีตา’’ทิวจนานิ จ ‘‘นตฺถี’’ติอาทิวจเนเนว ฆฏียนฺติ, ‘‘สเพฺพ’’ติอาทิวจเนน วาฯ **สเพฺพ ธมฺมา**ติ สพฺพสงฺขตาสงฺขตธมฺมปริยาทานํฯ **สพฺพากาเรนา**ติ สพฺพธเมฺมสุ เอเกกเสฺสว ธมฺมสฺส อนิจฺจาการาทิสพฺพาการปริยาทานํ ฯ **ญาณมุเข**ติ ญาณาภิมุเขฯ **อาปาถํ อาคจฺฉนฺตี**ติ โอสรณํ อุเปนฺติฯ ‘‘ชานิตพฺพ’’นฺติปทํ ‘‘เนยฺย’’นฺติปทสฺส อตฺถวิวรณตฺถํ วุตฺตํฯ

อตฺตโตฺถ วาติอาทีสุ วา-สโทฺท สมุจฺจยโตฺถฯ **อตฺตโตฺถ**ติ อตฺตโน อโตฺถฯ **ปรโตฺถ**ติ ปเรสํ ติณฺณํ โลกานํ อโตฺถฯ **อุภยโตฺถ**ติ อตฺตโน จ ปเรสญฺจาติ สกิํเยว อุภินฺนํ อโตฺถฯ **ทิฏฺฐธมฺมิโก**ติ ทิฏฺฐธเมฺม นิยุโตฺต, ทิฏฺฐธมฺมปฺปโยชโน วา อโตฺถฯ สมฺปราเย นิยุโตฺต, สมฺปรายปฺปโยชโน วา **สมฺปรายิโกฯ อุตฺตาโน**ติอาทีสุ โวหารวเสน วตฺตโพฺพ สุขปติฏฺฐตฺตา อุตฺตาโนฯ โวหารํ อติกฺกมิตฺวา วตฺตโพฺพ สุญฺญตาปฏิสํยุโตฺต ทุกฺขปติฏฺฐตฺตา **คมฺภีโร**ฯ โลกุตฺตโร อจฺจนฺตติโรกฺขตฺตา **คูโฬฺห**ฯ อนิจฺจตาทิโก ฆนาทีหิ ปฏิจฺฉนฺนตฺตา **ปฏิจฺฉโนฺน**ฯ อปฺปจุรโวหาเรน วตฺตโพฺพ ยถารุตํ อคฺคเหตฺวา อธิปฺปายสฺส เนตพฺพตฺตา **เนโยฺย**ฯ ปจุรโวหาเรน วตฺตโพฺพ วจนมเตฺตน อธิปฺปายสฺส นีตตฺตา **นีโต**ฯ สุปริสุทฺธสีลสมาธิวิปสฺสนโตฺถ ตทงฺควิกฺขมฺภนวเสน วชฺชวิรหิตตฺตา **อนวโชฺช**ฯ กิเลสสมุเจฺฉทนโต อริยมคฺคโตฺถ **นิกฺกิเลโส**ฯ กิเลสปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา อริยผลโตฺถ **โวทาโน**ฯ สงฺขตาสงฺขเตสุ อคฺคธมฺมตฺตา นิพฺพานํ **ปรมโตฺถฯ ปริวตฺตตี**ติ พุทฺธญาณสฺส วิสยภาวโต อพหิภูตตฺตา อโนฺตพุทฺธญาเณ พฺยาปิตฺวา วา สมนฺตา วา อาลิงฺคิตฺวา วา วิเสเสน วา วตฺตติฯ

สพฺพํ กายกมฺมนฺติอาทีหิ ภควโต ญาณมยตํ ทเสฺสติฯ **ญาณานุปริวตฺตตี**ติ ญาณํ อนุปริวตฺตติ, ญาณวิรหิตํ น โหตีติ อโตฺถฯ **อปฺปฏิหตนฺ**ติ นิราวรณตํ ทเสฺสติฯ ปุน สพฺพญฺญุตํ อุปมาย สาเธตุกาโม **ยาวตกนฺ**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ชานิตพฺพนฺติ **เนยฺยํ,** เนยฺยปริยโนฺต เนยฺยาวสานมสฺส อตฺถีติ **เนยฺยปริยนฺติกํ**ฯ อสพฺพญฺญูนํ ปน เนยฺยาวสานเมว นตฺถิฯ **ญาณปริยนฺติเก**ปิ เอเสว นโยฯ ปุริมยมเก วุตฺตตฺถเมว อิมินา ยมเกน วิเสเสตฺวา ทเสฺสติ, ตติยยมเกน ปฏิเสธวเสน นิยมิตฺวา ทเสฺสติ ฯ เอตฺถ จ เนยฺยํ ญาณสฺส ปถตฺตา **เนยฺยปโถฯ อญฺญมญฺญปริยนฺตฏฺฐายิโน**ติ เนยฺยญฺจ ญาณญฺจ เขเปตฺวา ฐานโต

อญฺญมญฺญสฺส ปริยเนฺต ฐานสีลาฯ **อาวชฺชนปฺปฏิพทฺธา**ติ มโนทฺวาราวชฺชนายตฺตา, อาวชฺชิตานนฺตรเมว ชานาตีติ อโตฺถฯ **อากงฺขปฺปฏิพทฺธา**ติ รุจิอายตฺตา, อาวชฺชนานนฺตรํ ชวนญาเณน ชานาตีติ อโตฺถฯ อิตรานิ เทฺว ปทานิ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปทานํ ยถากฺกเมน อตฺถปฺปกาสนตฺถํ วุตฺตานิฯ **พุโทฺธ อาสยํ ชานาตี**ติอาทีนิ ญาณกถายํ วณฺณิตานิฯ มหานิเทฺทเส ปน ''ภควา อาสยํ ชานาตี''ติ (มหานิ. ๖๙) อาคตํฯ ตตฺถ ''พุทฺธสฺส ภควโต''ติ (มหานิ. ๖๙) อาคตฎฺฐาเน จ อิธ กตฺถจิ ''พุทฺธสฺสา''ติ อาคตํฯ

อนฺตมโสติ อุปริมเนฺตนฯ **ติมิติมิงฺคล**นฺติ เอตฺถ ติมิ นาม เอกา มจฺฉชาติ, ติมึ คิลิตุํ สมตฺถา ตโต มหนฺตสรีรา ติมิงฺคลา นาม เอกา มจฺฉชาติ, ติมิงฺคลมฺปิ คิลิตุํ สมตฺถา ปญฺจโยชนสติกสรีรา ติมิติมิงฺคลา นาม เอกา มจฺฉชาติฯ อิธ ชาติคฺคหเณน เอกวจนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ครุฬํ เวนเตยฺย**นฺติ เอตฺถ **ครุโฬ**ติ ชาติวเสน นามํ, **เวนเตโยฺย**ติ โคตฺตวเสนฯ **ปเทเส**ติ เอกเทเสฯ **สาริปุตฺตสมา**ติ สพฺพพุทฺธานํ ธมฺมเสนาปติเตฺถเร คเหตฺวา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ เสสสาวกา หิ ปญฺญาย ธมฺมเสนาปติเตฺถเรน สมา นาม นตฺถิฯ ยถาห – ''เอตทคฺคํ, ภิกฺขเว, มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ มหาปญฺญานํ ยทิทํ สาริปุโตฺต''ติ (อ. นิ. ๑.๑๘๘-๑๘๙)ฯ อฎฺฐกถายญฺจ วุตฺตํ –

> ''โลกนาถํ ฐเปตฺวาน, เย จเญฺญ สนฺติ ปาณิโน;
> ปญฺญาย สาริปุตฺตสฺส, กลํ นาคฺฆนฺติ โสฬสิ''นฺติฯ (วิสุทฺธิ. ๑.๑๗๑);

ผริตฺวาติ พุทฺธญาณํ สพฺพเทวมนุสฺสานมฺปิ ปญฺญํ ปาปุณิตฺวา ฐานโต เตสํ ปญฺญํ ผริตฺวา พฺยาปิตฺวา ติฎฺฐติฯ **อติฆํสิตฺวา**ติ พุทฺธญาณํ สพฺพเทวมนุสฺสานมฺปิ ปญฺญํ อติกฺกมิตฺวา เตสํ อวิสยภูตมฺปิ สพฺพํ เนยฺยํ ฆํสิตฺวา ภญฺชิตฺวา ติฎฺฐติฯ มหานิเทฺทเส ปน (มหานิ. ๖๙) ''อภิภวิตฺวา''ติ ปาโฐ, มทฺทิตฺวาติปิ อโตฺถฯ **เยปิ เต**ติอาทีหิ เอวํ ผริตฺวา อติฆํสิตฺวา ฐานสฺส ปจฺจกฺขการณํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ **ปณฺฑิตา**ติ ปณฺฑิเจฺจน สมนฺนาคตาฯ **นิปุณา**ติ สณฺหสุขุมพุทฺธิโน สุขุเม อตฺถนฺตเร ปฎิวิชฺฌนสมตฺถาฯ **กตปรปฺปวาทา**ติ ญาตปรปฺปวาทา เจว ปเรหิ สทฺธึ กตวาทปริจยา จฯ **วาลเวธิรูปา**ติ วาลเวธิธนุคฺคหสทิสาฯ **โวภินฺทนฺตา มเญฺญ จรนฺติ ปญฺญาคเตน ทิฎฺฐิคตานี**ติ วาลเวธี วิย วาลํ สุขุมานิปิ ปเรสํ ทิฎฺฐิคมนานิ อตฺตโน ปญฺญาคมเนน ภินฺทนฺตา วิย จรนฺตีติ อโตฺถฯ อถ วา ''คูถคตํ มุตฺตคต''นฺติอาทีสุ (อ. นิ. ๙.๑๑) วิย ปญฺญา เอว ปญฺญาคตานิ, ทิฎฺฐิโย เอว ทิฎฺฐิคตานิฯ

ปญฺหํ อภิสงฺขริตฺวาติ ทฺวิปทมฺปิ ติปทมฺปิ จตุปฺปทมฺปิ ปุจฺฉํ รจยิตฺวาฯ เตสํ ปญฺหานํ อติพหุกตฺตา สพฺพสงฺคหตฺถํ ทฺวิกฺขตฺตุํ วุตฺตํฯ **คูฬฺหานิ จ ปฎิจฺฉนฺนานิ** อตฺถชาตานีติ ปาฐเสโสฯ เตสํ ตถา วินยํ ทิสฺวา ''อตฺตนา อภิสงฺขตปญฺหํ ปุจฺฉตู''ติ เอวํ ภควตา อธิเปฺปตตฺตา ปญฺหํ ปุจฺฉนฺติฯ อเญฺญสํ ปน ปุจฺฉาย โอกาสเมว อทตฺวา ภควา อุปสงฺกมนฺตานํ ธมฺมํ เทเสติฯ ยถาห –

> ''เต ปญฺหํ อภิสงฺขโรนฺติ 'อิมํ มยํ ปญฺหํ สมณํ โคตมํ อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉิสฺสาม, สเจ โน สมโณ โคตโม เอวํ ปุโฎฺฐ เอวํ พฺยากริสฺสติ, เอวมสฺส มยํ วาทํ อาโรเปสฺสามฯ เอวํ เจปิ โน ปุโฎฺฐ เอวํ พฺยากริสฺสติ, เอวํปิสฺส มยํ วาทํ อาโรเปสฺสามา'ติฯ เต เยน สมโณ โคตโม, เตนุปสงฺกมนฺติ, เต สมโณ โคตโม ธมฺมิยา กถาย สนฺทเสฺสติ สมาทเปติ สมุเตฺตเชติ สมฺปหํเสติฯ เต สมเณน โคตเมน ธมฺมิยา กถาย สนฺทสฺสิตา สมาทปิตา สมุเตฺตชิตา สมฺปหํสิตา น เจว สมณํ โคตมํ ปญฺหํ ปุจฺฉนฺติ, กุโตสฺส วาทํ

อาโรเปสฺสนฺติ? อญฺญทตฺถุ สมณเสฺสว โคตมสฺส สาวกา สมฺปชฺชนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๘๙)ฯ

กสฺมา ปญฺหํ น ปุจฺฉนฺตีติ เจ? ภควา กิร ปริสมชฺฌ ธมฺมํ เทเสโนฺต ปริสาย อชฺฌาสยํ โอโลเกติฯ ตโต ปสฺสติ ‘‘อิเม ปณฺฑิตา คูฬฺหํ รหสฺสํ ปญฺหํ โอวฏฺฏิกสารํ กตฺวา อาคตา’’ติฯ โส เตหิ อปุโฏฺฐเยว ‘‘ปญฺหปุจฺฉาย เอตฺตกา โทสา, วิสฺสชฺชเน เอตฺตกา, อเตฺถ ปเท อกฺขเร เอตฺตกาติ อิเม ปเญฺห ปุจฺฉโนฺต เอวํ ปุเจฺฉยฺย, วิสฺสเชฺชโนฺต เอวํ วิสฺสเชฺชยฺยา’’ติ อิติ โอวฏฺฏิกสารํ กตฺวา อานีเต ปเญฺห ธมฺมกถาย อนฺตเร ปกฺขิปิตฺวา วิทํเสติฯ เต ปณฺฑิตา ‘‘เสยฺยา วต โน, เย มยํ อิเม ปเญฺห น ปุจฺฉิมฺหฯ สเจปิ มยํ ปุเจฺฉยฺยาม, อปฺปติฏฺฐิเต โน กตฺวา สมโณ โคตโม ขิเปยฺยา’’ติ อตฺตมนา ภวนฺติฯ อปิจ พุทฺธา นาม ธมฺมํ เทเสนฺตา ปริสํ เมตฺตาย ผรนฺติฯ เมตฺตาย จ ผรเณน ทสพเลสุ มหาชนสฺส จิตฺตํ ปสีทติฯ พุทฺธา นาม รูปคฺคปฺปตฺตา โหนฺติ ทสฺสนสมฺปนฺนา มธุรสฺสรา มุทุชิวฺหา สุผุสิตทนฺตาวรณา อมเตน หทยํ สิญฺจนฺตา วิย ธมฺมํ กเถนฺติฯ ตตฺร เนสํ เมตฺตาผรเณน ปสนฺนจิตฺตานํ เอวํ โหติ – เอวรูปํ อเทฺวชฺฌกถํ อโมฆกถํ นิยฺยานิกกถํ กเถเนฺตน ภควตา สทฺธึ น สกฺขิสฺสาม ปจฺจนีกคฺคาหํ คณฺหิตุนฺติ อตฺตโน ปสนฺนภาเวเนว ปญฺหํ น ปุจฺฉนฺตีติฯ

กถิตา วิสชฺชิตา จาติ เอวํ ตุเมฺห ปุจฺฉถาติ ปุจฺฉิตปญฺหานํ อุจฺจารเณน เต ปญฺหา ภควตา กถิตา เอว โหนฺติฯ ยถา จ เต วิสเชฺชตพฺพา, ตถา วิสชฺชิตา เอว โหนฺติฯ **นิทฺทิฏฺฐการณา**ติ อิมินา การเณน อิมินา เหตุนา เอวํ โหตีติ เอวํ สเหตุกํ กตฺวา วิสชฺชเนน ภควตา นิทฺทิฏฺฐการณา เอว โหนฺติ เต ปญฺหาฯ **อุปกฺขิตฺตกา จ เต ภควโต สมฺปชฺชนฺตี**ติ เต ขตฺติยปณฺฑิตาทโย ภควโต ปญฺหวิสชฺชเนเนว ภควโต สมีเป ขิตฺตกา ปาทขิตฺตกา สมฺปชฺชนฺติ, สาวกา วา สมฺปชฺชนฺติ อุปาสกา วาติ อโตฺถ, สาวกสมฺปตฺตึ วา ปาปุณนฺติ อุปาสกสมฺปตฺตึ วาติ วุตฺตํ โหติฯ **อถา**ติ อนนฺตรเตฺถ, เตสํ อุปกฺขิตฺตกสมฺปตฺติสมนนฺตรเมวาติ อโตฺถ ฯ **ตตฺถา**ติ ตสฺมึ ฐาเน, ตสฺมึ อธิกาเร วาฯ **อติโรจตี**ติ อติวิย โชเตติ ปกาสติฯ **ยทิทํ ปญฺญายา**ติ ยายํ ภควโต ปญฺญา, ตาย ปญฺญาย ภควาว อติโรจตีติ อโตฺถฯ **อิติ**สโทฺท การณเตฺถ, อิมินา การเณน **อโคฺค อสามนฺตปโญฺญ**ติ อโตฺถฯ

๖. **ราคํ อภิภุยฺยตีติ ภูริปญฺญา**ติ สา สา มคฺคปญฺญา อตฺตนา วชฺฌํ ราคํ อภิภุยฺยติ อภิภวติ มทฺทตีติ ภูริปญฺญาฯ **ภูรี**ติ หิ ผุฏฺโฐฺฐ วิสทโตฺถ ฯ ยา จ ผุฏฺฐา, สา ปฏิปกฺขํ อภิภวติ น อผุฏฺฐา, ตสฺมา ภูริปญฺญาย อภิภวนโตฺถ วุโตฺตฯ **อภิภวิตา**ติ สา สา ผลปญฺญา ตํ ตํ ราคํ อภิภวิตวตี มทฺทิตวตีติ ภูริปญฺญาฯ อภิภวตาติ วา ปาโฐฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ ราคาทีสุ ปน รชฺชนลกฺขโณ **ราโค**ฯ ทุสฺสนลกฺขโณ **โทโส**ฯ มุยฺหนลกฺขโณ **โมโห**ฯ กุชฺฌนลกฺขโณ **โกโธ**ฯ อุปนนฺธนลกฺขโณ **อุปนาโห**ฯ ปุพฺพกาลํ โกโธ, อปรกาลํ อุปนาโหฯ ปรคุณมกฺขนลกฺขโณ **มโกฺข**ฯ ยุคคฺคาหลกฺขโณ **ปฬาโส**ฯ ปรสมฺปตฺติขียนลกฺขณา **อิสฺสา**ฯ อตฺตโน สมฺปตฺตินิคูหณลกฺขณํ **มจฺฉริยํ**ฯ อตฺตนา กตปาปปฏิจฺฉาทนลกฺขณา **มายา**ฯ อตฺตโน อวิชฺชมานคุณปฺปกาสนลกฺขณํ **สาเฐยฺยํ**ฯ จิตฺตสฺส อุทฺธุมาตภาวลกฺขโณ **ถโมฺภ**ฯ กรณุตฺตริยลกฺขโณ **สารโมฺภ**ฯ อุนฺนติลกฺขโณ **มาโน**ฯ อพฺภุนฺนติลกฺขโณ **อติมาโน**ฯ มตฺตภาวลกฺขโณ **มโท**ฯ ปญฺจสุ กามคุเณสุ จิตฺตโวสคฺคลกฺขโณ **ปมาโท**ฯ

ราโค อริ, ตํ อรึ มทฺทนิปญฺญาติอาทีหิ กึ วุตฺตํ โหติ? ราคาทิโก กิเลโส จิตฺตสนฺตาเน ภูโต อรีติ ภู-อริ, ปทสนฺธิวเสน อ-การ โลปํ กตฺวา ภูรีติ วุโตฺตฯ ตสฺส ภูริสฺส มทฺทนี ปญฺญา ภูริมทฺทนิปญฺญาติ วตฺตเพฺพ มทฺทนิ สทฺท โลปํ กตฺวา ‘‘ภูริปญฺญา’’ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ตํ**

อริํ มทฺทนีติ จ เตสํ อรีนํ มทฺทนีติ ปทเจฺฉโท กาตโพฺพฯ **ปถวีสมายา**ติ วิตฺถตวิปุลเฎฺฐเนว ปถวีสมายฯ **วิตฺถตายา**ติ ปชานิตเพฺพ วิสเย ปตฺถฏาย, น เอกเทเส วตฺตมานายฯ **วิปุลายา**ติ โอฬาริกภูตายฯ มหานิเทฺทเส ปน ''วิปุลาย วิตฺถตายา''ติ (มหานิ. ๒๗) อาคตํฯ **สมนฺนาคโต**ติ ปุคฺคโลฯ **อิติ**สโทฺท การณเตฺถ, อิมินา การเณน ปุคฺคลสฺส ภูริปญฺญาย สมนฺนาคตตฺตา ตสฺส ปญฺญา ภูริปญฺญา นามาติ ภูเต อเตฺถ รมตีติ อโตฺถฯ ภูริปญฺญสฺส ปญฺญา ภูริปญฺญปญฺญาติ วตฺตเพฺพ เอกสฺส ปญฺญาสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา ''ภูริปญฺญา''ติ วุตฺตํฯ ภูริสมา ปญฺญาติ วา ภูริปญฺญาฯ **อปิจา**ติ อญฺญปริยายทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ **ปญฺญายเมตนฺ**ติ ปญฺญาย เอตํฯ **อธิวจนนฺ**ติ อธิกวจนํฯ **ภูรี**ติ ภูเต อเตฺถ รมตีติ ภูริฯ **เมธา**ติ อสนิ วิย สิลุจฺจเย กิเลเส เมธติ หึสตีติ เมธา, ขิปฺปํ คหณธารณเฎฺฐน วา เมธาฯ **ปริณายิกา**ติ ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ สตฺตํ หิตปฏิปตฺติยํ สมฺปยุตฺตธเมฺม จ ยาถาวลกฺขณปฏิเวเธ จ ปริเนตีติ ปริณายิกาฯ อิเมเหว อญฺญานิปิ ปญฺญาปริยายวจนานิ วุตฺตานิ โหนฺติฯ

ปญฺญาพาหุลฺลนฺติ ปญฺญา พหุลา อสฺสาติ ปญฺญาพหุโล, ตสฺส ภาโว ปญฺญาพาหุลฺลํฯ ตญฺจ พหุลํ ปวตฺตมานา ปญฺญา เอวฯ **อิเธกโจฺจ**ติอาทีสุ ปุถุชฺชนกลฺยาณโก วา อริโย วาฯ ปญฺญา ครุกา อสฺสาติ **ปญฺญาครุโก**ฯ ปญฺญา จริตํ ปวตฺตํ อสฺสาติ **ปญฺญาจริโต**ฯ ปญฺญา อาสโย อสฺสาติ **ปญฺญาสโย**ฯ ปญฺญาย อธิมุโตฺตติ **ปญฺญาธิมุโตฺต**ฯ ปญฺญา เอว ธชภูตา อสฺสาติ **ปญฺญาธโช**ฯ ปญฺญา เอว เกตุภูตา อสฺสาติ **ปญฺญาเกตุ**ฯ ปญฺญา เอว อธิปติ ปญฺญาธิปติ, ปญฺญาธิปติโต อาคตตฺตา **ปญฺญาธิปเตยฺย**ฯ ธมฺมสภาววิจินนํ พหุลมสฺสาติ **วิจยพหุโล**ฯ นานปฺปกาเรน ธมฺมสภาววิจินนํ พหุลมสฺสาติ **ปวิจยพหุโล**ฯ ปญฺญาย โอคาเหตฺวา ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส ขายนํ ปากฏกรณํ โอกฺขายนํ, โอกฺขายนํ พหุลมสฺสาติ **โอกฺขายนพหุโล**ฯ ปญฺญาย ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส สมฺมา เปกฺขณา สเมฺปกฺขา, สเมฺปกฺขาย อยนํ ปวตฺตนํ สเมฺปกฺขายนํ, สเมฺปกฺขายนํ ธโมฺม ปกติ อสฺสาติ **สเมฺปกฺขายนธโมฺม**ฯ ตํ ตํ ธมฺมํ วิภูตํ ปากฏํ กตฺวา วิหรตีติ **วิภูตวิหารี,** วิภูโต วิหาโร วา อสฺส อตฺถีติ วิภูตวิหารีฯ สา ปญฺญา จริตํ, ครุกา, พหุลา อสฺสาติ **ตจฺจริโต ตคฺครุโก ตพฺพหุโล**ฯ ตสฺสํ ปญฺญายํ นิโนฺน, โปโณ, ปพฺภาโร, อธิมุโตฺตติ **ตนฺนิโนฺน ตโปฺปโณ ตปฺปพฺภาโร ตทธิมุโตฺต**ฯ สา ปญฺญา อธิปติ ตทธิปติ, ตโต อาคโต **ตทธิปเตยฺย**ฯ ''ปญฺญาครุโก''ติอาทีนิ ''กามํ เสวนฺตํเยว ชานาติ อยํ ปุคฺคโล กามครุโก''ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๑.๑๑๓) วิย ปุริมชาติโต ปภุติ วุตฺตานิฯ ''ตจฺจริโต''ติอาทีนิ อิมิสฺสา ชาติยา วุตฺตานิฯ

สีฆปญฺญา จ ลหุปญฺญา จ หาสปญฺญา จ ชวนปญฺญา จ โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสกาฯ ขิปฺปเฎฺฐน **สีฆปญฺญา**ฯ ลหุกเฎฺฐน **ลหุปญฺญา**ฯ หาสพหุลเฎฺฐน **หาสปญฺญา**ฯ วิปสฺสนูปคสงฺขาเรสุ จ วิสงฺขาเร จ ชวนเฎฺฐน **ชวนปญฺญาฯ สีฆํ สีฆนฺ**ติ พหุนฺนํ สีลาทีนํ สงฺคหตฺถํ ทฺวิกฺขตฺตุํ วุตฺตํฯ **สีลานี**ติ จาริตฺตวาริตฺตวเสน ปญฺญตฺตานิ ปาติโมกฺขสํวรสีลานิฯ **อินฺทฺริยสํวรนฺ**ติ จกฺขาทีนํ ฉนฺนํ อินฺทฺริยานํ ราคปฏิฆปฺปเวสํ อกตฺวา สติกวาเฏน วารณํ ถกนํฯ **โภชเน มตฺตญฺญุตนฺ**ติ ปจฺจเวกฺขิตปริโภควเสน โภชเน ปมาณญฺญุภาวํฯ **ชาคริยานุโยคนฺ**ติ ทิวสสฺส ตีสุ โกฎฺฐาเสสุ, รตฺติยา ปฐมปจฺฉิมโกฎฺฐาเสสุ จ ชาครติ น นิทฺทายติ, สมณธมฺมเมว จ กโรตีติ ชาคโร, ชาครสฺส ภาโว, กมฺมํ วา ชาคริยํ, ชาคริยสฺส อนุโยโค ชาคริยานุโยโคฯ ตํ ชาคริยานุโยคํฯ **สีลกฺขนฺธนฺ**ติ เสกฺขํ อเสกฺขํ วา สีลกฺขนฺธํฯ เอวมิตเรปิ ขนฺธา เวทิตพฺพาฯ **ปญฺญากฺขนฺธนฺ**ติ มคฺคปญฺญญฺจ เสกฺขาเสกฺขานํ โลกิยปญฺญญฺจฯ **วิมุตฺติกฺขนฺธนฺ**ติ ผลวิมุตฺติํฯ **วิมุตฺติญาณทสฺสนกฺขนฺธนฺ**ติ ปจฺจเวกฺขณญาณํฯ

หาสพหุโลติ มูลปทํฯ **เวทพหุโล**ติ ตสฺสา เอว ปีติยา สมฺปยุตฺตโสมนสฺสเวทนาวเสน นิเทฺทสปทํฯ **ตุฏฺฐิพหุโล**ติ นาติพลวปีติยา ตุฏฺฐาการวเสนฯ **ปาโมชฺชพหุโล**ติ พลวปีติยา ปมุทิตภาววเสนฯ

๗. **ยํ กิญฺจิ รูป**นฺติอาทิ สมฺมสนญาณนิเทฺทเส วุตฺตตฺถํฯ **ตุลยิตฺวา**ติ กลาปสมฺมสนวเสน ตุเลตฺวาฯ **ตีรยิตฺวา**ติ อุทยพฺพยานุปสฺสนาวเสน ตีรยิตฺวาฯ **วิภาวยิตฺวา**ติ ภงฺคานุปสฺสนาทิวเสน ปากฏํ กตฺวาฯ **วิภูตํ กตฺวา**ติ สงฺขารุเปกฺขานุโลมวเสน ผุฏํ กตฺวาฯ ติกฺขปญฺญา โลกุตฺตรา เอวฯ **อุปฺปนฺน**นฺติ สมถวิปสฺสนาวเสน วิกฺขมฺภนตทงฺควเสน ปหีนมฺปิ อริยมเคฺคน อสมูหตตฺตา อุปฺปตฺติธมฺมตํ อนตีตตาย อสมูหตุปฺปนฺนนฺติ วุจฺจติ, ตํ อิธ อธิเปฺปตํฯ **นาธิวาเสตี**ติ สนฺตานํ อาโรเปตฺวา น วาเสติฯ **ปชหตี**ติ สมุเจฺฉทวเสน ปชหติฯ **วิโนเทตี**ติ ขิปติฯ **พฺยนฺตีกโรตี**ติ วิคตนฺตํ กโรติฯ **อนภาวํ คเมตี**ติ อนุ อภาวํ คเมติ, วิปสฺสนานุกฺกเมน อริยมคฺคํ ปตฺวา สมุเจฺฉทวเสเนว อภาวํ คมยตีติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ กามปฏิสํยุโตฺต วิตโกฺก **กามวิตโกฺก**ฯ ‘‘อิเม สตฺตา มรนฺตู’’ติ ปเรสํ มรณปฏิสํยุโตฺต วิตโกฺก **พฺยาปาทวิตโกฺก**ฯ ‘‘อิเม สตฺตา วิหิํสียนฺตู’’ติ ปเรสํ วิหิํสาปฏิสํยุโตฺต วิตโกฺก **วิหิํสาวิตโกฺกฯ ปาปเก**ติ ลามเกฯ **อกุสเล ธเมฺม**ติ อโกสลฺลสมฺภูเต ธเมฺมฯ

นิเพฺพธิกปญฺญาติ นิพฺพิทาพหุลสฺส ปุคฺคลสฺส อุปฺปนฺนมคฺคปญฺญา เอวฯ **อุเพฺพคพหุโล**ติ ญาณภยวเสน ภยพหุโลฯ **อุตฺตาสพหุโล**ติ พลวภยพหุโล ฯ อิทํ ปุริมเสฺสว อตฺถวิวรณํฯ **อุกฺกณฺฐนพหุโล**ติ สงฺขารโต อุทฺธํ วิสงฺขาราภิมุขตาย อุกฺกณฺฐนพหุโลฯ **อนภิรติพหุโล**ติ อุกฺกณฺฐนวเสเนว อภิรติอภาวํ ทีเปติฯ อิทานิปิ ตมตฺถํ ทฺวีหิ วจเนหิ วิวรติฯ ตตฺถ **พหิมุโข**ติ สงฺขารโต พหิภูตนิพฺพานาภิมุโขฯ **น รมตี**ติ นาภิรมติฯ **อนิพฺพิทฺธปุพฺพ**นฺติ อนมตเคฺค สํสาเร อนฺตํ ปาเปตฺวา อนิพฺพิทฺธปุพฺพํฯ **อปฺปทาลิตปุพฺพ**นฺติ ตเสฺสว อตฺถวจนํ, อนฺตกรเณเนว อปทาลิตปุพฺพนฺติ อโตฺถฯ **โลภกฺขนฺธ**นฺติ โลภราสิํ, โลภโกฏฺฐาสํ วาฯ **อิมาหิ โสฬสหิ ปญฺญาหิ สมนฺนาคโต**ติ อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉเทน อรหาเยว วุโตฺตฯ อุปริ ‘‘เอโก เสกฺขปฏิสมฺภิทปฺปโตฺต’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๘) วุตฺตตฺตา โสตาปนฺนสกทาคามิอนาคามิโนปิ ลพฺภนฺติเยวฯ

๒. ปุคฺคลวิเสสนิเทฺทสวณฺณนา

๘. **เทฺว ปุคฺคลา**ติอาทีหิ ปฏิสมฺภิทปฺปตฺตปุคฺคลวิเสสปฏิปาฏิํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ **ปุพฺพโยโค**ติ อตีตชาตีสุ ปฏิสมฺภิทปฺปตฺติเหตุภูโต ปุญฺญปโยโคฯ **เตนา**ติ เตน ปุพฺพโยคการเณนฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **อติเรโก โหตี**ติ อติริโตฺต โหติ, อติเรกโยคโต วา ‘‘อติเรโก’’ติ วุโตฺตฯ **อธิโก โหตี**ติ อโคฺค โหติฯ **วิเสโส โหตี**ติ วิสิโฏฺฐ โหติ, วิเสสโยคโต วา วิเสโสฯ **ญาณํ ปภิชฺชตี**ติ ปฏิสมฺภิทาญาณปฺปเภทํ ปาปุณาติฯ

พหุสฺสุโตติ พุทฺธวจนวเสนฯ **เทสนาพหุโล**ติ ธมฺมเทสนาวเสนฯ **ครูปนิสฺสิโต**ติ ปญฺญาย อธิกํ ครุํ อุปนิสฺสิโตฯ **วิหารพหุโล**ติ วิปสฺสนาวิหารพหุโล, ผลสมาปตฺติวิหารพหุโล วาฯ **ปจฺจเวกฺขณาพหุโล**ติ วิปสฺสนาวิหาเร สติ วิปสฺสนาปจฺจเวกฺขณาพหุโล, ผลสมาปตฺติวิหาเร สติ ผลสมาปตฺติปจฺจเวกฺขณาพหุโลฯ **เสขปฏิสมฺภิทปฺปโตฺต**ติ เสโข หุตฺวา ปฏิสมฺภิทปฺปโตฺตฯ เอวํ **อเสขปฏิสมฺภิทปฺปโตฺตฯ สาวกปารมิปฺปโตฺต**ติ เอตฺถ มหาปญฺญานํ อคฺคสฺส มหาสาวกสฺส สตฺตสฏฺฐิยา สาวกญาณานํ ปารคมนํ ปารมี, สาวกสฺส ปารมี สาวกปารมี, ตํ สาวกปารมิํ ปโตฺตติ สาวกปารมิปฺปโตฺตฯ สาวกปารมิตาปฺปโตฺตติ วา ปาโฐฯ สตฺตสฏฺฐิยา สาวกญาณานํ ปาลโก ปูรโก จ โส มหาสาวโก ปรโม, ตสฺส ปรมสฺส อยํ

สตฺตสฏฺฐิเภทา ญาณกิริยา ปรมสฺส ภาโว, กมฺมํ วาติ ปารมี, ตสฺส สาวกสฺส ปารมี สาวก ปารมี , ตํ ปโตฺตติ สาวกปารมิปฺปโตฺตฯ **สาวกปารมิปฺปโตฺต**ติ มหาโมคฺคลฺลานเตฺถราทิโก โย โกจิ สาวโกฯ สาวกปารมิปฺปตฺตสาวกโต อติเรกสฺส อณฺญสฺส สาวกสฺส อภาวา **เอโก ปเจฺจกสมฺพุโทฺธ**ติ อาหฯ ปุน **ปญฺญาปเภทกุสโล**ติอาทีหิ วุตฺตตฺถเมว นิคเมตฺวา ทเสฺสสีติฯ ญาณกถาย เยภุเยฺยน อเนกานิ ญาณานิ นิทฺทิฏฺฐานิฯ ปญฺญากถาย เยภุเยฺยน เอกาปิ ปญฺญา นานาการวเสน นานากตฺวา วุตฺตาติ อยํ วิเสโสฯ

มหาปญฺญากถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อิทฺธิกถา

อิทฺธิกถาวณฺณนา

๙. อิทานิ ปญฺญากถาย อนนฺตรํ ปญฺญานุภาวํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย อิทฺธิกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ ปุจฺฉาสุ ตาว **กา อิทฺธี**ติ สภาวปุจฺฉาฯ **กติ อิทฺธิโย**ติ ปเภทปุจฺฉาฯ **กติ ภูมิโย**ติ สมฺภารปุจฺฉาฯ **กติ ปาทา**ติ ปติฏฺฐปุจฺฉาฯ **กติ ปทานี**ติ อาสนฺนการณปุจฺฉาฯ **กติ มูลานี**ติ อาทิการณปุจฺฉาฯ วิสชฺชเนสุ **อิชฺฌนเฏฺฐน อิทฺธี**ติ นิปฺผตฺติอเตฺถน ปฏิลาภเฏฺฐน จาติ อโตฺถฯ ยญฺหิ นิปฺผชฺชติ ปฏิลพฺภติ จ, ตํ อิชฺฌตีติ วุจฺจติฯ ยถาห – ‘‘กามํ กามยมานสฺส, ตสฺส เจตํ สมิชฺฌตี’’ติ (สุ. นิ. ๗๗๒)ฯ ‘‘เนกฺขมฺมํ อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริย’’นฺติอาทิ (ปฏิ. ม. ๓.๓๒)ฯ อปโร นโย – อิชฺฌนเฏฺฐน อิทฺธิ, อุปายสมฺปทาเยตํ อธิวจนํฯ อุปายสมฺปทา หิ อิชฺฌติ อธิเปฺปตผลปฺปสวนโตฯ ยถาห – ‘‘อยํ โข, จิโตฺต คหปติ, สีลวา กลฺยาณธโมฺม, สเจ ปณิทหิสฺสติ ‘อนาคตมทฺธานํ ราชา อสฺสํ จกฺกวตฺตี’ติฯ อิชฺฌิสฺสติ หิ สีลวโต เจโตปณิธิ วิสุทฺธตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๔.๓๕๒)ฯ อปโร นโย – เอตาย สตฺตา อิชฺฌนฺตีติ อิทฺธิฯ **อิชฺฌนฺตี**ติ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ

๑๐. ทสสุ อิทฺธีสุ อธิฏฺฐานวเสน นิปฺผนฺนตฺตา **อธิฏฺฐานา อิทฺธิ**ฯ ปกติวณฺณวิชหนวิการวเสน ปวตฺตตฺตา **วิกุพฺพนา อิทฺธิ**ฯ สรีรพฺภนฺตเร อญฺญสฺส มโนมยสฺส สรีรสฺส นิปฺผตฺติวเสน ปวตฺตตฺตา **มโนมยา อิทฺธิ**ฯ ญาณปฺปวตฺติโต ปุเพฺพ วา ปจฺฉา วา ตํขเณ วา ญาณานุภาวนิพฺพโตฺต วิเสโส **ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ**ฯ สมาธิโต ปุเพฺพ วา ปจฺฉา วา ตํขเณ วา สมถานุภาวนิพฺพโตฺต วิเสโส **สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ**ฯ เจโตวสิปฺปตฺตานํ อริยานํเยว สมฺภวโต **อริยา อิทฺธิ**ฯ กมฺมวิปากวเสน ชาโต วิเสโส **กมฺมวิปากชา อิทฺธิ**ฯ ปุเพฺพ กตปุญฺญสฺส ชาโต วิเสโส **ปุญฺญวโต อิทฺธิ**ฯ วิชฺชาย ชาโต วิเสโส **วิชฺชามยา อิทฺธิ**ฯ เตน เตน สมฺมาปโยเคน ตสฺส ตสฺส กมฺมสฺส อิชฺฌนํ **ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนเฏฺฐน อิทฺธิ**ฯ

อิทฺธิยา จตโสฺส ภูมิโยติ อวิเสเสตฺวา วุเตฺตปิ ยถาลาภวเสน อธิฏฺฐานวิกุพฺพนมโนมยิทฺธิยา เอว ภูมิโย, น เสสานํฯ **วิเวกชา ภูมี**ติ วิเวกโต วา วิเวเก วา ชาตา วิเวกชา ภูมิฯ **ปีติสุขภูมี**ติ ปีติสุขยุตฺตา ภูมิฯ **อุเปกฺขาสุขภูมี**ติ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย จ สุเขน จ ยุตฺตา ภูมิฯ **อทุกฺขมสุขาภูมี**ติ อทุกฺขมสุขเวทนายุตฺตา ภูมิฯ เตสุ ปฐมทุติยานิ ฌานานิ ปีติผรณตา, ตีณิ ฌานานิ สุขผรณตา, จตุตฺถชฺฌานํ เจโตผรณตาฯ เอตฺถ จ ปุริมานิ ตีณิ ฌานานิ ยสฺมา ปีติผรเณน จ สุขผรเณน จ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ลหุมุทุกมฺมญฺญกาโย หุตฺวา อิทฺธึ ปาปุณาติ, ตสฺมา อิมินา ปริยาเยน อิทฺธิลาภาย สํวตฺตนโต สมฺภารภูมิโยติ เวทิตพฺพานิฯ จตุตฺถชฺฌานํ ปน อิทฺธิลาภาย ปกติภูมิเยวฯ **อิทฺธิลาภายา**ติ อตฺตโน สนฺตาเน ปาตุภาววเสน อิทฺธีนํ ลาภายฯ **อิทฺธิปฏิลาภายา**ติ ปริหีนานํ วา อิทฺธีนํ วีริยารมฺภวเสน ปุน ลาภาย, อุปสคฺควเสน วา ปทํ วฑฺฒิตํฯ **อิทฺธิวิกุพฺพนตายา**ติ อิทฺธิยา วิวิธกรณภาวายฯ **อิทฺธิวิสวิตายา**ติ วิวิธํ วิเสสํ สวติ ชเนติ ปวเตฺตตีติ วิสวี, วิวิธํ สวนํ วา อสฺส อตฺถีติ วิสวี, ตสฺส ภาโว วิสวิตาฯ ตสฺสา วิสวิตาย, อิทฺธิยา วิวิธวิเสสปวตฺตนภาวายาติ อโตฺถฯ **อิทฺธิวสีภาวายา**ติ อิทฺธิยา อิสฺสรภาวายฯ **อิทฺธิเวสารชฺชายา**ติ อิทฺธิวิสารทภาวายฯ **อิทฺธิปาทา** ญาณกถายํ วุตฺตตฺถาฯ

ฉนฺทํ เจ ภิกฺขุ นิสฺสายาติ ยทิ ภิกฺขุ ฉนฺทํ นิสฺสาย ฉนฺทํ อธิปตึ กริตฺวาฯ **ลภติ สมาธิ**นฺติ สมาธึ ปฏิลภติ นิพฺพเตฺตตีติฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ ตตฺถ ฉนฺทวีริยจิตฺตวีมํสา จตฺตาริ ปทา

นิ, ตํสมฺปยุตฺตา จตฺตาโร สมาธี จตฺตาริ ปทานีติ เอวํ อฏฺฐ ปทานิฯ ยสฺมา ปน อิทฺธิมุปฺปาเทตุกามตาฉนฺโท สมาธินา เอกโต นิยุโตฺตว อิทฺธิลาภาย สํวตฺตติ, ตถา วีริยาทโย, ตสฺมา อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ

ยํ ตํ ภควตา อภิญฺญา อุปฺปาเทตุกามสฺส โยคิโน กตฺตพฺพโยควิธึ ทเสฺสเนฺตน ‘‘โส เอวํ สมาหิเต จิเตฺต ปริสุเทฺธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปเตฺต’’ติ (ที. นิ. ๑.๒๓๘) จิตฺตสฺส อาเนญฺชํ วุตฺตํ, ตํ เถโร โสฬสธา ทเสฺสโนฺต **โสฬสมูลานี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อโนนต**นฺติ โกสชฺชวเสน อโนนตํ, อสลฺลีนนฺติ อโตฺถฯ **อนุนฺนต**นฺติ อุทฺธจฺจวเสน อุทฺธํ น อารุฬฺหํ, อนุทฺธตนฺติ อโตฺถฯ **อนภินต**นฺติ โลภวเสน น อภินตํ, อนลฺลีนนฺติ อโตฺถฯ อภิกามตาย นตํ อภินตนฺติ, อิทํ ตาทิสํ น โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ **ราคเค**ติ สงฺขารวตฺถุเกน โลเภนฯ **อนปนต**นฺติ โทสวเสน น อปนตํ, น ฆฏฺฏนนฺติ อโตฺถฯ ‘‘นตํ นตี’’ติ อตฺถโต เอกํฯ อปคตนตนฺติ อปนตํ, อิทํ ตาทิสํ น โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ **อนิสฺสิต**นฺติ อนตฺตโต ทิฏฺฐตฺตา ทิฏฺฐิวเสน ‘‘อตฺตา’’ติ วา ‘‘อตฺตนิย’’นฺติ วา กิญฺจิ น นิสฺสิตํฯ **อปฺปฏิพทฺธ**นฺติ ปจฺจุปการาสาวเสน นปฺปฏิพทฺธํฯ **ฉนฺทราเค**ติ สตฺตวตฺถุเกน โลเภนฯ **วิปฺปมุตฺต**นฺติ วิกฺขมฺภนวิมุตฺติวเสน กามราคโต วิปฺปมุตฺตํฯ อถ วา ปญฺจวิมุตฺติวเสน กามราคโต วิปฺปมุตฺตํฯ อถ วา ปญฺจวิมุตฺติวเสน ตโต ตโต ปฏิปกฺขโต วิปฺปมุตฺตํฯ อิทํ ปุถุชฺชนเสขาเสขานมฺปิ อภิญฺญาย อุปฺปาทนโต นิโรธสมาปตฺติญาเณ ‘‘โสฬสหิ ญาณจริยาหี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๘๔) วุตฺตนเยน อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉเทน วุตฺตํ, ยถาลาภวเสน ปน คเหตพฺพํฯ **กามราเค**ติ เมถุนราเคนฯ **วิสญฺญุตฺต**นฺติ วิกฺขมฺภนโต เสสกิเลเสหิ วิสํยุตฺตํ, อุกฺกฏฺฐนเยน สมุเจฺฉทโต วา วิปฺปยุตฺตํฯ **กิเลเส**ติ เสสกิเลเสนฯ **วิมริยาทิกต**นฺติ วิกฺขมฺภิตพฺพมริยาทวเสน วิคตกิเลสมริยาทํ กตํ, เตน เตน มเคฺคน ปหาตพฺพมริยาทวเสน วา วิคตกิเลสมริยาทํ กตํฯ **กิเลสมริยาเท**ติ เตน เตน ปหีเนน กิเลสมริยาเทนฯ ลิงฺควิปลฺลาโส เจตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ **เอกตฺตคต**นฺติ เอการมฺมณคตํฯ **นานตฺตกิเลเสหี**ติ นานารมฺมเณ ปวตฺตมาเนหิ กิเลเสหิฯ อิทํ อารมฺมณมเปกฺขิตฺวา วุตฺตํ, ‘‘อโนนต’’นฺติอาทิ ปน กิเลเส เอว อเปกฺขิตฺวาฯ **โอภาสคต**นฺติ ปญฺญาย วิสทปฺปวตฺติวเสน ปโญฺญภาสํ คตํฯ **อวิชฺชนฺธกาเร**ติ พลวอวิชฺชายฯ จตโสฺส จ ภูมิโย โสฬส จ มูลานิ อิทฺธิยา ปุพฺพภาควเสน วุตฺตานิ, จตฺตาโร จ ปาทา อฏฺฐ จ ปทานิ ปุพฺพภาควเสน จ สมฺปโยควเสน จ วุตฺตานีติฯ

๑๐. เอวํ อิทฺธิยา ภูมิปาทปทมูลภูเต ธเมฺม ทเสฺสตฺวา อิทานิ ตา อิทฺธิโย ทเสฺสโนฺต **กตมา อธิฏฺฐานา อิทฺธี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ อุเทฺทสปทานํ อโตฺถ อิทฺธิวิธญาณนิเทฺทเส วุโตฺตเยวฯ **อิธ ภิกฺขู**ติ อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุฯ เตน สพฺพปการวเสน อิทฺธิวิธการกสฺส อญฺญตฺถ อภาวํ ทีเปติฯ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปทานํ นิเทฺทโส เหฏฺฐา วุตฺตโตฺถฯ เตเนว จ อิทฺธิยา ภูมิปาทปทมูลภูเตหิ ธเมฺมหิ สมนฺนาคโต วิสุทฺธิมเคฺค (วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๕-๓๖๖) วุเตฺตหิ จุทฺทสหิ ปนฺนรสหิ วา อากาเรหิ ปริทมิตจิตฺตตา จ ฉนฺทาทิเอเกกาธิปติสมาปชฺชนวเสน อาวชฺชนาทิวสีภาววเสน จ มุทุกมฺมญฺญกตจิตฺตตา จ วุตฺตา โหติฯ พลวปุพฺพโยคสมฺปโนฺน ปุพฺพโยคสมฺปตฺติยา อรหตฺตปฏิลาเภเนว ปฏิลทฺธาภิญฺญาทิคุโณ ภิกฺขุ ภูมิอาทีหิ ธเมฺมหิ สมนฺนาคโต โหตีติ กตฺวา โสปิ วุโตฺตว โหติฯ

พหุกํ อาวชฺชตีติ ปถวีกสิณารมฺมณํ อภิญฺญาปาทกํ จตุตฺถชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ สตํ อิจฺฉติ, ‘‘สตํ โหมิ, สตํ โหมี’’ติ ปริกมฺมกรณวเสน อาวชฺชติฯ **อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาตี**ติ เอวํ ปริกมฺมํ กตฺวา อภิญฺญาญาเณน อธิฏฺฐาติฯ เอตฺถ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนํ น วุตฺตํฯ กิญฺจาปิ น วุตฺตํ, อถ โข อฏฺฐกถายํ (วิสุทฺธิ. ๒.๓๘๖)

‘‘**อาวชฺชตี**ติ ปริกมฺมวเสเนว วุตฺตํ, **อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาตี**ติ อภิญฺญาญาณวเสน วุตฺตํ, ตสฺมา พหุกํ อาวชฺชติ, ตโต เตสํ ปริกมฺมจิตฺตานํ อวสาเน สมาปชฺชติ, สมาปตฺติโต วุฏฺฐหิตฺวา ปุน ‘พหุโก โหมี’ติ อาวชฺชิตฺวา ตโต ปรํ ปวตฺตานํ ติณฺณํ จตุนฺนํ วา ปุพฺพภาคจิตฺตานํ อนนฺตรา อุปฺปเนฺนน สนฺนิฏฺฐาปนวเสน อธิฏฺฐานนฺติ ลทฺธนาเมน เอเกเนว อภิญฺญาญาเณน อธิฏฺฐาตีติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ’’ติ วุตฺตตฺตา เอวเมว ทฏฺฐพฺพํฯ ยถา ‘‘ภุญฺชิตฺวา สยตี’’ติ วุเตฺต ปานียํ อปิวิตฺวา หตฺถโธวนาทีนิ อกตฺวา ภุตฺตานนฺตรเมว สยตีติ อโตฺถ น โหตีติ อนฺตรา สเนฺตสุปิ อเญฺญสุ กิเจฺจสุ ‘‘ภุตฺวา สยตี’’ติ วุจฺจติ, เอวมิธาปีติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปฐมํ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนมฺปิ หิ ปาฬิยํ อวุตฺตเมวาติฯ เตน ปน อธิฏฺฐานญาเณน สเหว สตํ โหติฯ สหเสฺสปิ สตสหเสฺสปิ เอเสว นโยฯ สเจ เอวํ น อิชฺฌติ, ปุน ปริกมฺมํ กตฺวา ทุติยมฺปิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาตพฺพํฯ สํยุตฺตฏฺฐกถายญฺหิ ‘‘เอกวารํ ทฺวิวารํ สมาปชฺชิตุํ วฏฺฏตี’’ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ นิมิตฺตารมฺมณํ, ปริกมฺมจิตฺตานิ สตารมฺมณานิ วา สหสฺสารมฺมณานิ วาฯ ตานิ จ โข วณฺณวเสน, น ปณฺณตฺติวเสนฯ อธิฏฺฐานจิตฺตมฺปิ ตเถว สตารมฺมณํ วา สหสฺสารมฺมณํ วาฯ ตํ ปุเพฺพ วุตฺตอปฺปนาจิตฺตมิว โคตฺรภุอนนฺตรํ เอกเมว อุปฺปชฺชติ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิกํฯ

ยถายสฺมา จูฬปนฺถโก เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติ พหุธาภาวสฺส กายสกฺขิทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ วตฺตมานวจนํ ปเนตฺถ เถรสฺส ตถากรณปกติกตฺตา ตสฺส ธรมานกาลตฺตา จ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **เอโก โหตี**ติ วาเรปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺริทํ วตฺถุ (วิสุทฺธิ. ๒.๓๘๖) – เต เทฺว ภาตโร กิร เถรา ปเนฺถ ชาตตฺตา ‘‘ปนฺถกา’’ติ นามํ ลภิํสุฯ เตสุ เชโฏฺฐ มหาปนฺถโก ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิฯ โส อรหา หุตฺวา จูฬปนฺถกํ ปพฺพาเชตฺวา –

> ‘‘ปทุมํ ยถา โกกนทํ สุคนฺธํ, ปาโต สิยา ผุลฺลมวีตคนฺธํ;
> องฺคีรสํ ปสฺส วิโรจมานํ, ตปนฺตมาทิจฺจมิวนฺตลิเกฺข’’ติฯ (อ. นิ. ๕.๑๙๕; สํ. นิ. ๑.๑๒๓) –

อิมํ คาถํ อทาสิฯ โส ตํ จตูหิ มาเสหิ ปคุณํ กาตุํ นาสกฺขิฯ อถ นํ เถโร ‘‘อภโพฺพ ตฺวํ อิมสฺมิํ สาสเน, นิกฺขม อิโต’’ติ อาหฯ ตสฺมิญฺจ กาเล เถโร ภตฺตุเทฺทสโก โหติฯ ชีวโก โกมารภโจฺจ พหุํ มาลาคนฺธวิเลปนํ อาทาย อตฺตโน อมฺพวนํ คนฺตฺวา สตฺถารํ ปูเชตฺวา ธมฺมํ สุตฺวา ทสพลํ วนฺทิตฺวา เถรํ อุปสงฺกมิตฺวา ‘‘เสฺว, ภเนฺต, พุทฺธปฺปมุขานิ ปญฺจ ภิกฺขุสตานิ อาทาย อมฺหากํ นิเวสเน ภิกฺขํ คณฺหถา’’ติ อาหฯ เถโรปิ ‘‘ฐเปตฺวา จูฬปนฺถกํ เสสานํ อธิวาเสมี’’ติ อาหฯ ตํ สุตฺวา จูฬปนฺถโก ภิโยฺยโส มตฺตาย โทมนสฺสปฺปโตฺต หุตฺวา ปุนทิวเส ปาโตว วิหารา นิกฺขมิตฺวา สาสเน สาเปกฺขตาย วิหารทฺวารโกฏฺฐเก โรทมาโน อฏฺฐาสิฯ

ภควา ตสฺส อุปนิสฺสยํ ทิสฺวา ตํ อุปสงฺกมิตฺวา ‘‘กสฺมา โรทสี’’ติ อาหฯ โส ตํ ปวตฺติํ อาจิกฺขิฯ ภควา ‘‘น สชฺฌายํ กาตุํ อสโกฺกเนฺต มม สาสเน อภโพฺพ นาม โหติ, มา โสจิ, ปนฺถกา’’ติ จกฺกจิตฺตตเลน ปาณินา ตสฺส สีสํ ปรามสิตฺวา ตํ พาหายํ คเหตฺวา วิหารํ ปวิสิตฺวา คนฺธกุฏิปมุเข นิสีทาเปตฺวา อิทฺธิยา อภิสงฺขตํ ปริสุทฺธํ ปิโลติกขณฺฑํ ‘‘อิมํ ปิโลติกํ ‘รโชหรณํ รโชหรณ’นฺติ หเตฺถน ปริมชฺชเนฺต นิสีท, ปนฺถกา’’ติ วตฺวา ตสฺส ปิโลติกขณฺฑํ ทตฺวา กาเล อาโรจิเต ภิกฺขุสงฺฆปริวุโต ชีวกสฺส เคหํ คนฺตฺวา ปญฺญตฺตาสเน นิสีทิฯ ตสฺส ตํ ปิโลติกขณฺฑํ ตถาปริมชฺชนฺตสฺส กิลิฏฺฐํ หุตฺวา กเมน กาฬวณฺณํ อโหสิฯ โส ‘‘อิทํ ปริสุทฺธํ ปิโลติกขณฺฑํ, นเตฺถตฺถ โทโส, อตฺตภาวํ นิสฺสาย ปนายํ โทโส’’ติ สญฺญํ ปฏิลภิตฺวา ปญฺจสุ

ขเนฺธสุ ญาณํ โอตาเรตฺวา วิปสฺสนํ วเฑฺฒสิฯ อถสฺส ภควา โอภาสํ วิสฺสเชฺชตฺวา ปุรโต นิสิโนฺน วิย ปญฺญายมานรูโป หุตฺวา อิมา โอภาสคาถา อภาสิ –

‘‘ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ, ราคเสฺสตํ อธิวจนํ รโชติ;
เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺว ภิกฺขโว, วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเนฯ

‘‘โทโส…เป.… สาสเนฯ

‘‘โมโห รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ, โมหเสฺสตํ อธิวจนํ รโชติ;
เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺว ภิกฺขโว, วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเนฯ (มหานิ. ๒๐๙);

‘‘อธิเจตโส อปฺปมชฺชโต, มุนิโน โมนปเถสุ สิกฺขโต;
โสกา น ภวนฺติ ตาทิโน, อุปสนฺตสฺส สทา สตีมโต’’ติฯ (อุทา. ๓๗);

คาถาปริโยสาเน เถโร สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิฯ โส มโนมยชฺฌานลาภี หุตฺวา เอโก หุตฺวา พหุธา, พหุธา หุตฺวา เอโก ภวิตุํ สมโตฺถ อโหสิฯ อรหตฺตมเคฺคเนวสฺส ตีณิ ปิฏกานิ ฉ จ อภิญฺญา อาคมิํสุฯ

ชีวโกปิ โข ทสพลสฺส ทกฺขิโณทกํ อุปนาเมสิฯ สตฺถา ปตฺตํ หเตฺถน ปิทหิตฺวา ‘‘กิํ ภเนฺต’’ติ ปุโฎฺฐ ‘‘วิหาเร เอโก ภิกฺขุ อตฺถิ, ชีวกา’’ติ อาหฯ โส ปุริสํ เปเสสิ ‘‘คจฺฉ อยฺยํ คเหตฺวา สีฆํ เอหี’’ติฯ จูฬปนฺถกเตฺถโร ตสฺส ปุริสสฺส ปุเร อาคมนาเยว ภาตรํ อตฺตโน ปตฺตวิเสสํ ญาเปตุกาโม ภิกฺขุสหสฺสํ นิมฺมินิตฺวา เอกมฺปิ เอเกน อสทิสํ, เอกสฺสาปิ จ จีวรวิจารณาทิสามณกกมฺมํ อเญฺญน อสทิสํ อกาสิฯ ปุริโส คนฺตฺวา วิหาเร พหู ภิกฺขู ทิสฺวา ปจฺจาคนฺตฺวา ‘‘พหู, ภเนฺต, วิหาเร ภิกฺขู, ปโกฺกสิตพฺพํ อยฺยํ น ปสฺสามี’’ติ ชีวกสฺส กเถสิฯ ชีวโก สตฺถารํ ปุจฺฉิตฺวา ตสฺส นามํ วตฺวา ปุน ตํ เปเสสิฯ โส คนฺตฺวา ‘‘จูฬปนฺถโก นาม กตโร ภเนฺต’’ติ ปุจฺฉิฯ ‘‘อหํ จูฬปนฺถโก, อหํ จูฬปนฺถโก’’ติ สกิํเยว มุขสหสฺสํ กเถสิฯ โส ปุน คนฺตฺวา ‘‘สเพฺพปิ กิร จูฬปนฺถกา, อหํ ปโกฺกสิตพฺพํ น ชานามี’’ติ อาหฯ ชีวโก ปฏิวิทฺธสจฺจตาย ‘‘อิทฺธิมา ภิกฺขู’’ติ นยโต อญฺญาสิฯ ภควา อาห – ‘‘คจฺฉ, ยํ ปฐมํ ปสฺสสิ, ตํ จีวรกเณฺณ คเหตฺวา สตฺถา ตํ อามเนฺตตีติ วตฺวา อาเนหี’’ติฯ โส คนฺตฺวา ตถา อกาสิฯ ตาวเทว สเพฺพปิ นิมฺมิตา อนฺตรธายิํสุฯ เถโร ตํ อุโยฺยเชตฺวา มุขโธวนาทิสรีรกิจฺจํ นิฎฺฐเปตฺวา ปฐมตรํ คนฺตฺวา ปญฺญตฺตาสเน นิสีทิฯ ตสฺมิํ ขเณ สตฺถา ทกฺขิโณทกํ คณฺหิตฺวา ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา จูฬปนฺถกเตฺถเรเนว ภตฺตานุโมทนํ ธมฺมกถํ กถาเปสิฯ เถโร ทีฆมชฺฌิมาคมปฺปมาณํ ธมฺมกถํ กเถสีติฯ

อเญฺญ ภิกฺขู อธิฎฺฐาเนน มโนมยํ กายํ อภินิมฺมินิตฺวา ตโย วา จตฺตาโร วา อภินิมฺมินนฺติ, พหุเก เอกสทิเสเยว จ กตฺวา นิมฺมินนฺติ เอกวิธเมว กมฺมํ กุรุมาเนฯ จูฬปนฺถกเตฺถโร ปน เอกาวชฺชเนเนว ภิกฺขุสหสฺสํ มาเปสิฯ เทฺวปิ ชเน น เอกสทิเส อกาสิ, น เอกวิธํ กมฺมํ กุรุมาเนฯ ตสฺมา มโนมยํ กายํ อภินิมฺมินนฺตานํ อโคฺค นาม ชาโตฯ อเญฺญ ปน พหู อนิยเมตฺวา นิมฺมิตา อิทฺธิมตา สทิสาว โหนฺติฯ ฐานนิสชฺชาทีสุ จ ภาสิตตุณฺหีภาวาทีสุ จ ยํ ยํ อิทฺธิมา กโรติ, ตํ ตเทว กโรนฺติฯ สเจ ปน นานาวณฺณํ กาตุกาโม โหติ เกจิ ปฐมวเย เกจิ มชฺฌิมวเย เกจิ ปจฺฉิมวเย, ตถา ทีฆเกเส อุปฑฺฒมุเณฺฑ มุเณฺฑ มิสฺสกเกเส อุปฑฺฒรตฺตจีวเร ปณฺฑุกจีวเร ปทภาณธมฺมกถาสรภญฺญปญฺหาปุจฺฉนปญฺหาวิสชฺชนรชนปจนจีวรสิพฺพนโธวนาทีนิ กโรเนฺต อปเรปิ วา นานปฺปการเก กาตุกาโม โหติ, เตน ปาทกชฺฌานโต วุฎฺฐาย ‘‘เอตฺตกา ภิกฺขู ปฐมวยา โหนฺตู’’ติอาทินา นเยน ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐาย อธิฎฺฐาตพฺพํ, อธิ

ฏฺฐานจิเตฺตน สทฺธึ อิจฺฉิติจฺฉิตปฺปการาเยว โหนฺตีติฯ เอเสว นโย **พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหตี**ติอาทีสุฯ

อยํ ปน วิเสโส – **ปกติยา พหุโก**ติ นิมฺมิตกาลพฺภนฺตเร นิมฺมิตปกติยา พหุโกฯ อิมินา จ ภิกฺขุนา เอวํ พหุภาวํ นิมฺมินิตฺวา ปุน ‘‘เอโกว หุตฺวา จงฺกมิสฺสามิ, สชฺฌายํ กริสฺสามิ, ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสามี’’ติ จินฺเตตฺวา วา, ‘‘อยํ วิหาโร อปฺปภิกฺขุโก, สเจ เกจิ อาคมิสฺสนฺติ ‘กุโต อิเม เอตฺตกา เอกสทิสา ภิกฺขู, อทฺธา เถรสฺส เอส อานุภาโว’ติ มํ ชานิสฺสนฺตี’’ติ อปฺปิจฺฉตาย วา อนฺตราว ‘‘เอโก โหมี’’ติ อิจฺฉนฺเตน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘เอโก โหมี’’ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘เอโก โหมี’’ติ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ อธิฏฺฐานจิตฺเตน สทฺธึเยว เอโก โหติฯ เอวํ อกโรนฺโต ปน ยถาปริจฺฉินฺนกาลวเสน สยเมว เอโก โหติฯ

๑๑. **อาวิภาว**นฺติ ปทํ นิกฺขิปิตฺวา **เกนจิ อนาวฏํ โหตี**ติ วุตฺตตฺตา เกนจิ อนาวฏปเทน อาวิภาวปทสฺส ปากฏภาวโตฺถ วุโตฺตฯ ‘‘โหตี’’ติ ปเทน ‘‘กโรตี’’ติ ปาฐเสโส วุโตฺต โหติฯ ปากฏํ โหนฺตญฺหิ อาวิภาเว กเต โหติฯ **เกนจิ อนาวฏ**นฺติ กุฏฺฏาทินา เยน เกนจิ อนาวฏํ อาวรณวิรหิตํฯ **อปฺปฏิจฺฉนฺน**นฺติ อุปริโต อจฺฉาทิตํฯ ตเทว อนาวฏตฺตา **วิวฏํ**ฯ อปฺปฏิจฺฉนฺนตฺตา **ปากฏํ**ฯ **ติโรภาว**นฺติ อนฺตริตภาวํ กโรติฯ อาวฏํเยว เตน อาวรเณน **ปิหิตํ**ฯ ปฏิจฺฉนฺนํเยว เตน ปฏิจฺฉาทเนน **ปฏิกุชฺชิตํ**ฯ

อากาสกสิณสมาปตฺติยาติ ปริเจฺฉทากาสกสิเณ อุปฺปาทิตาย จตุตฺถชฺฌานสมาปตฺติยาฯ **ลาภี**ติ ลาโภ อสฺส อตฺถีติ ลาภีฯ **อปริกฺขิเตฺต**ติ เกนจิ สมนฺตโต อปริกฺขิเตฺต ปเทเสฯ อิธ อากาสกสิณเสฺสว วุตฺตตฺตา ตตฺถ ภาวิตเมว ฌานํ อากาสกรณสฺส ปจฺจโย โหติ, น อญฺญนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ อุปริอาโปกสิณาทีสุปิ ตทารมฺมณเมว ฌานํ ทฏฺฐพฺพํ, น อญฺญํ ฯ **ปถวึ อาวชฺชติ, อุทกํ อาวชฺชติ, อากาสํ อาวชฺชตี**ติ ปกติปถวีอุทกอากาเส อาวชฺชติฯ **อนฺตลิเกฺข**ติ ตสฺส อากาสสฺส ปถวิโต ทูรากาสภาวํ ทีเปติฯ

๑๒. จนฺทิมสูริยปริมชฺชเน กสิณนิยมํ อกตฺวา ‘‘อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโตฺต’’ติ อวิเสเสน วุตฺตตฺตา นเตฺถตฺถ กสิณสมาปตฺตินิยโมติ เวทิตพฺพํฯ **นิสินฺนโก วา นิปนฺนโก วา**ติ นิสิโนฺน วา นิปโนฺน วาฯ อิเมเหว อิตรอิริยาปถทฺวยมฺปิ วุตฺตเมว โหติฯ **หตฺถปาเส โหตู**ติ หตฺถสมีเป โหตุฯ หตฺถปเสฺส โหตูติปิ ปาโฐฯ อิทํ ตถา กาตุกามสฺส วเสน วุตฺตํฯ อยํ ปน ตตฺถ คนฺตฺวาปิ หตฺถํ วเฑฺฒตฺวาปิ อามสติฯ **อามสตี**ติ อีสกํ ผุสติฯ **ปรามสตี**ติ พาฬฺหํ ผุสติฯ **ปริมชฺชตี**ติ สมนฺตโต ผุสติฯ **รูปคต**นฺติ หตฺถปาเส ฐิตรูปเมวฯ

ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตีติ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย ทูเร เทวโลกํ วา พฺรหฺมโลกํ วา อาวชฺชติ ‘‘สนฺติเก โหตู’’ติฯ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ญาเณน อธิฏฺฐาติ ‘‘สนฺติเก โหตู’’ติฯ สนฺติเก โหติฯ เอส นโย เสสปเทสุปิฯ พฺรหฺมโลกํ ปน คนฺตุกามสฺส ทูรสฺส สนฺติกกรณํ วตฺวา พฺรหฺมโลกคมนสฺส อนุปการมฺปิ อิมาย อิทฺธิยา อิชฺฌมานวิเสสํ ทเสฺสโนฺต **สนฺติเกปี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ น เกวลํ โถกกรณพหุกรณเมว, ‘‘อมธุรํ มธุร’’นฺติอาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ สพฺพํ อิทฺธิมโต อิชฺฌติฯ อปโร นโย – **ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตี**ติ ทูเร พฺรหฺมโลกํ วา มนุสฺสโลกสฺส สนฺติเก อธิฏฺฐาติฯ **สนฺติเกปิ ทูเร อธิฏฺฐาตี**ติ สนฺติเก มนุสฺสโลกํ วา ทูเร พฺรหฺมโลเก อธิฏฺฐาติฯ **พหุกมฺปิ โถกํ อธิฏฺฐาตี**ติ สเจ พฺรหฺมาโน พหู สนฺนิปติตา โหนฺติ, มหาอตฺตภาวตฺตา ทสฺสนูปจารํ สวนูปจารํ ปชหนฺติ, ทสฺสนูปจาเร จ สวนูปจาเร จ เอกชฺฌํ สงฺขิปิตฺวา พหุกมฺปิ โถกนฺติ อธิฏฺฐาติฯ **โถกมฺปิ พหุกํ อธิฏฺฐาตี**ติ สเจ มหาปริวา

เรน คนฺตุกาโม โหติ, เอกกตฺตา โถกํ อตฺตานํ พหุกํ อธิฏฺฐหิตฺวา มหาปริวาโร คจฺฉตีติ เอว เมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ เอวํ สติ จตุพฺพิธมฺปิ ตํ พฺรหฺมโลกคมเน อุปกาโร โหติฯ

ทิเพฺพน จกฺขุนา ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสตีติ อิธ ฐิโต อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา ยสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ทฏฺฐุกาโม, ทิเพฺพน จกฺขุนา ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติฯ อิเธว ฐิโต ทิพฺพาย โสตธาตุยา ตสฺส พฺรหฺมุโน ภาสมานสฺส สทฺทํ สุณาติฯ เจโตปริยญาเณน ตสฺส พฺรหฺมุโน จิตฺตํ ปชานาติฯ **ทิสฺสมาเนนา**ติ จกฺขุนา เปกฺขิยมาเนนฯ **กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมตี**ติ รูปกายสฺส วเสน จิตฺตํ ปริณาเมติฯ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา กาเย อาโรเปติ, กายานุคติกํ กโรติ ทนฺธคมนํฯ กายคมนญฺหิ ทนฺธํ โหติฯ **อธิฏฺฐาตี**ติ ตเสฺสว เววจนํ, สนฺนิฏฺฐาเปตีติ อโตฺถฯ **สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา**ติ ปาทกชฺฌานารมฺมเณน อิทฺธิจิเตฺตน สหชาตํ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ปวิสิตฺวา ผุสิตฺวา ปาปุณิตฺวาฯ สุขสญฺญา จ นาม อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตสญฺญาฯ อุเปกฺขา หิ สนฺตํ สุขนฺติ วุตฺตา, สาเยว สญฺญา นีวรเณหิ เจว วิตกฺกาทิปจฺจนีเกหิ จ วิมุตฺตตฺตา ลหุสญฺญาติปิ เวทิตพฺพาฯ ตํ โอกฺกนฺตสฺส ปนสฺส กรชกาโยปิ ตูลปิจุ วิย สลฺลหุโก โหติฯ โส เอวํ วาตกฺขิตฺตตูลปิจุนา วิย สลฺลหุเกน ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติฯ เอวํ คจฺฉโนฺต จ สเจ อิจฺฉติ, ปถวีกสิณวเสน อากาเส มคฺคํ นิมฺมินิตฺวา ปทสา คจฺฉติฯ สเจ อิจฺฉติ, อากาเส ปถวีกสิณวเสเนว ปเท ปเท ปทุมํ นิมฺมินิตฺวา ปทุเม ปทุเม ปทํ นิกฺขิปโนฺต ปทสา คจฺฉติฯ สเจ อิจฺฉติ, วาโยกสิณวเสน วาตํ อธิฏฺฐหิตฺวา ตูลปิจุ วิย วายุนา คจฺฉติฯ อปิจ คนฺตุกามตาว เอตฺถ ปมาณํฯ สติ หิ คนฺตุกามตาย เอวํกตจิตฺตาธิฏฺฐาโน อธิฏฺฐานเวคกฺขิโตฺตว โส ชิยาเวคกฺขิโตฺต สโร วิย ทิสฺสมาโน คจฺฉติฯ

จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตีติ กรชกายํ คเหตฺวา ปาทกชฺฌานจิเตฺต อาโรเปติ, จิตฺตานุคติกํ กโรติ สีฆคมนํฯ จิตฺตคมนญฺหิ สีฆํ โหติฯ **สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา**ติ รูปกายารมฺมเณน อิทฺธิจิเตฺตน สหชาตํ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจฯ เสสํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อิทํ ปน จิตฺตคมนเมว โหติฯ เอวํ อทิสฺสมาเนน กาเยน คจฺฉโนฺต ปนายํ กึ ตสฺสาธิฏฺฐานจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ คจฺฉติ? อุทาหุ ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ วาติ วุเตฺต ‘‘ตีสุปิ ขเณสุ คจฺฉตี’’ติ เถโร อาหฯ กึ ปน โส สยํ คจฺฉติ, นิมฺมิตํ เปเสตีติ? ยถารุจิ กโรติฯ อิธ ปนสฺส สยํ คมนเมว อาคตํฯ

มโนมยนฺติ อธิฏฺฐานมเนน นิมฺมิตตฺตา มโนมยํฯ **สพฺพงฺคปจฺจงฺค**นฺติ สพฺพองฺคปจฺจงฺควนฺตํฯ **อหีนินฺทฺริย**นฺติ อิทํ จกฺขุโสตาทีนํ สณฺฐานวเสน วุตฺตํ, นิมฺมิตรูเป ปน ปสาโท นาม นตฺถิฯ **สเจ โส อิทฺธิมา จงฺกมติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมตี**ติอาทิ สพฺพํ สาวกนิมฺมิตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ พุทฺธนิมฺมิตา ปน ยํ ยํ ภควา กโรติ, ตํ ตมฺปิ กโรนฺติ, ภควโต จิตฺตวเสน อญฺญมฺปิ กโรนฺตีติฯ **ธูมายติ ปชฺชลตี**ติ เตโชกสิณวเสนฯ **ธมฺมํ ภาสตี**ติอาทีนิ ตีณิ อนิยเมตฺวา วุตฺตานิฯ **สนฺติฏฺฐตี**ติ สงฺคมฺม ติฏฺฐติฯ **สลฺลปตี**ติ สงฺคมฺม ลปติฯ **สากจฺฉํ สมาปชฺชตี**ติ อญฺญมญฺญสฺส อุตฺตรปจฺจุตฺตรทานวเสน สํกถํ กโรติฯ เอตฺถ จ ยํ โส อิทฺธิมา อิเธว ฐิโต ทิเพฺพน จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ, ทิพฺพาย โสตธาตุยา สทฺทํ สุณาติ, เจโตปริยญาเณน จิตฺตํ ปชานาติ, ยมฺปิ โส อิเธว ฐิโต เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ , สลฺลปติ, สากจฺฉํ สมาปชฺชติ, ยมฺปิสฺส ‘‘ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตี’’ติอาทิกํ อธิฏฺฐานํ, ยมฺปิ โส ทิสฺสมาเนน วา อทิสฺสมาเนน วา กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ, เอตฺตาวตา น กาเยน วสํ วเตฺตติฯ ยญฺจ โข ‘‘โส ตสฺส พฺรหฺมุโน ปุรโต รูปึ อภินิมฺมินาตี’’ติอาทินา นเยน วุตฺตวิธานํ อาปชฺชติ, เอตฺตาวตา กาเยน วสํ วเตฺตติ นามฯ เสสํ ปน กาเยน วสวตฺตนาย ปุพฺพภาคทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺติฯ อยํ ตาว อธิฏฺฐานา อิทฺธิฯ

๑๓. วิกุพฺพนิทฺธินิเทฺทเส สิขิสฺส ภควโต สาวกนิทสฺสนํ วิกุพฺพนิทฺธิยา กายสกฺขิปุคฺคลทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ตมฺปิ ทเสฺสโนฺต ปฐมํ ตาว **พฺรหฺมโลเก ฐิโต สหสฺสิโลกธาตุํ สเรน วิญฺญาเปสี**ติ อติวิย อจฺฉริยอพฺภุตภูตํ สหสฺสิโลกธาตุยา สทฺทสวนํ อธิฏฺฐานิทฺธึ ทเสฺสสิฯ อิทานิ ตสฺส วตฺถุสฺส ปริทีปนตฺถมิทํ วุจฺจติ – อิมสฺมา หิ กปฺปา เอกตึเส กเปฺป สิขี ภควา อนนุตรชาติยา ตุสิตปุรโต จวิตฺวา อรุณวตีนคเร อรุณวโต รโญฺญ ปภาวติยา นาม มเหสิยา กุจฺฉิสฺมึ นิพฺพตฺติตฺวา ปริปกฺกญาโณ มหาภินิกฺขมนํ นิกฺขมิตฺวา โพธิมเณฺฑ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ปวตฺตวรธมฺมจโกฺก อรุณวตึ นิสฺสาย วิหรโนฺต เอกทิวสํ ปาโตว สรีรปฏิชคฺคนํ กตฺวา มหาภิกฺขุสงฺฆปริวาโร ‘‘อรุณวตึ ปิณฺฑาย ปวิสิสฺสามี’’ติ นิกฺขมิตฺวา วิหารทฺวารโกฏฺฐกสมีเป ฐิโต อภิภุํ นาม อคฺคสาวกํ อามเนฺตสิ – ‘‘อติปฺปโค โข, ภิกฺขุ, อรุณวตึ ปิณฺฑาย ปวิสิตุํฯ เยน อญฺญตโร พฺรหฺมโลโก เตนุปสงฺกมิสฺสามา’’ติฯ ยถาห –

> ‘‘อถ โข, ภิกฺขเว, สิขี ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธ อภิภุํ ภิกฺขุํ อามเนฺตสิ – ‘อายาม, พฺราหฺมณ, เยน อญฺญตโร พฺรหฺมโลโก, เตนุปสงฺกมิสฺสาม ยาว ภตฺตสฺส กาโล ภวิสฺสตี’ติฯ ‘เอวํ ภเนฺต’ติ โข, ภิกฺขเว, อภิภู ภิกฺขุ สิขิสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปจฺจโสฺสสิฯ อถ โข, ภิกฺขเว, สิขี จ ภควา อภิภู จ ภิกฺขุ เยน อญฺญตโร พฺรหฺมโลโก, เตนุปสงฺกมิํสู’’ติ (สํ. นิ. ๑.๑๘๕)ฯ

ตตฺถ มหาพฺรหฺมา สมฺมาสมฺพุทฺธํ ทิสฺวา อตฺตมโน ปจฺจุคฺคมนํ กตฺวา พฺรหฺมาสนํ ปญฺญาเปตฺวา อทาสิฯ เถรสฺสาปิ อนุจฺฉวิกํ อาสนํ ปญฺญาปยิํสุฯ นิสีทิ ภควา ปญฺญเตฺต อาสเน, เถโรปิ อตฺตโน ปตฺตาสเน นิสีทิฯ มหาพฺรหฺมาปิ ทสพลํ วนฺทิตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิฯ เตนาห – อถ โข, ภิกฺขเว, สิขี ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธ อภิภุํ ภิกฺขุํ อามเนฺตสิ – ‘‘ปฏิภาตุ, พฺราหฺมณ, ตํ พฺรหฺมุโน จ พฺรหฺมปริสาย จ พฺรหฺมปาริสชฺชานญฺจ ธมฺมี กถา’’ติฯ ‘‘เอวํ, ภเนฺต’’ติ โข, ภิกฺขเว, อภิภู ภิกฺขุ สิขิสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปฏิสฺสุณิตฺวา พฺรหฺมุโน จ พฺรหฺมปริสาย จ พฺรหฺมปาริสชฺชานญฺจ ธมฺมกถํ กเถสิฯ เถเร ธมฺมกถํ กเถเนฺต พฺรหฺมาโน อุชฺฌายิํสุ ‘‘จิรสฺสญฺจ มยํ สตฺถุ พฺรหฺมโลกาคมนํ ลภิมฺหา, อยญฺจ ภิกฺขุ ฐเปตฺวา สตฺถารํ สยํ ธมฺมกถํ อารภี’’ติฯ สตฺถา เตสํ อนตฺตมนภาวํ ญตฺวา อภิภุํ ภิกฺขุํ เอตทโวจ – ‘‘อุชฺฌายนฺติ โข เต, พฺราหฺมณ, พฺรหฺมา จ พฺรหฺมปริสา จ พฺรหฺมปาริสชฺชา จฯ เตน หิ, ตฺวํ พฺราหฺมณ, ภิโยฺยโส มตฺตาย สํเวเชหี’’ติฯ เถโร สตฺถุ วจนํ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิกุพฺพนํ กตฺวา สหสฺสิโลกธาตุํ สเรน วิญฺญาเปโนฺต –

> ‘‘อารมฺภถ นิกฺกมถ, ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน;
> ธุนาถ มจฺจุโน เสนํ, นฬาคารํว กุญฺชโรฯ
>
> ‘‘โย อิมสฺมิํ ธมฺมวินเย, อปฺปมโตฺต วิหสฺสติ;
> ปหาย ชาติสํสารํ, ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสตี’’ติฯ (อ. นิ. ๑.๑๘๕) –

อิมํ คาถาทฺวยํ อภาสิฯ

กึ ปน กตฺวา เถโร สหสฺสิโลกธาตุํ สเรน วิญฺญาเปสีติ? นีลกสิณํ ตาว สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อภิญฺญาญาเณน จกฺกวาฬสหเสฺส สพฺพตฺถ อนฺธการํ ผริฯ ตโต ‘‘กิมิทํ อนฺธการ’’นฺติ สตฺตานํ อาโภเค อุปฺปเนฺน อาโลกกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อาโลกํ ทเสฺสสิฯ ‘‘กึ อาโลโก อย’’นฺติ วิจินนฺตานํ อตฺตานํ ทเสฺสสิฯ จกฺกวาฬสหเสฺส จ เทวมนุสฺสา อญฺชลึ ปคฺคณฺหิตฺวา เถรํเยว นมสฺสมานา อฏฺฐํสุฯ เถโร ‘‘มหาชโน มยฺหํ ธมฺมํ เทเสนฺตสฺส สทฺทํ สุณาตู’’ติ

อิมา คาถา อภาสิฯ สเพฺพ โอสฏฺฐาย ปริสาย มเชฺฌ นิสีทิตฺวา ธมฺมํ เทเสนฺตสฺส วิย สทฺทํ อโสฺสสุํฯ อโตฺถปิ เตสํ ปากโฏ อโหสิฯ ตํ วิญฺญาปนํ สนฺธาย ‘‘สเรน วิญฺญาเปสี’’ติ วุตฺตํฯ เตน กตํ อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิกุพฺพนํ สนฺธาย ปุน **โส ทิสฺสมาเนนปี**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ธมฺมํ เทเสสี**ติ ปฐมํ วุตฺตปฺปการํ อิทฺธิวิกุพฺพนํ ทเสฺสโนฺต ธมฺมํ เทเสสิ, ตโต ยถาวุตฺตกฺกเมน เทฺว คาถา ภาสโนฺต สเรน วิญฺญาเปสีติ เวทิตพฺพํฯ **ทิสฺสมาเนนปิ กาเยนา**ติอาทีสุ จ อิตฺถํภูตลกฺขเณ กรณวจนํ, เอวํภูตกาโย หุตฺวาติ อโตฺถฯ

อิทานิ ตํ วตฺถุํ ทเสฺสตฺวา อญฺญสฺสาปิ อิทฺธิมโต วิกุพฺพนิทฺธิกรณวิธานํ ทเสฺสโนฺต **โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **โส**ติ เหฏฺฐา วุตฺตวิธาเนน มุทุกมฺมญฺญกตจิโตฺต โส อิทฺธิมา ภิกฺขุฯ สเจ วิกุพฺพนิทฺธึ กาตุกาโม โหติ, อตฺตโน **ปกติวณฺณํ** ปกติสณฺฐานํ **วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา** ทเสฺสติฯ กถํ? ปถวีกสิณารมฺมณาภิญฺญาปาทกจตุตฺถชฺฌานโต วุฏฺฐาย ‘‘เอวรูโป กุมารโก โหมี’’ติ นิมฺมินิตพฺพํ กุมารกวณฺณํ อาวชฺชิตฺวา กตปริกมฺมาวสาเน ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘เอวรูโป นาม กุมารโก โหมี’’ติ อภิญฺญาญาเณน อธิฏฺฐาติ, สห อธิฏฺฐาเนน กุมารโก โหตีติฯ วิสุทฺธิมเคฺค (วิสุทฺธิ. ๑.๑๐๐) กสิณนิเทฺทเส ‘‘ปถวีกสิณวเสน เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติอาทิภาโว…เป.… เอวมาทีนิ อิชฺฌนฺตี’’ติ วจเนน อิธ ปถวีกสิณารมฺมณํ ปาทกชฺฌานํ ยุชฺชติฯ ตเตฺถว ปน อภิญฺญานิเทฺทเส วิกุพฺพนิทฺธิยา ‘‘ปถวีกสิณาทีสุ อญฺญตรารมฺมณโต อภิญฺญาปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐายา’’ติ วุตฺตํ, ตเตฺถว (วิสุทฺธิ. ๒.๓๙๘) จ ‘‘อตฺตโน กุมารกวโณฺณ อาวชฺชิตโพฺพ’’ติ วุตฺตํ, ตํ นาคาทินิมฺมาเน น ยุชฺชติ วิยฯ นาควณฺณาทินิมฺมาเนปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺถ **นาควณฺณ**นฺติ สปฺปสณฺฐานํฯ **สุปณฺณวณฺณ**นฺติ ครุฬสณฺฐานํฯ **อินฺทวณฺณ**นฺติ สกฺกสณฺฐานํฯ **เทววณฺณ**นฺติ เสสเทวสณฺฐานํฯ **สมุทฺทวณฺณํ** ปน อาโปกสิณวเสน อิชฺฌติฯ **ปตฺติ**นฺติ ปทาติํฯ **วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูห**นฺติ หตฺถิอาทีนํ วเสน อเนกวิหิตํ เสนาสมูหํฯ วิสุทฺธิมเคฺค ปน ‘‘หตฺถิมฺปิ ทเสฺสตีติอาทิ ปเนตฺถ พหิทฺธาปิ หตฺถิอาทิทสฺสนวเสน วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘หตฺถี โหมี’ติ อนธิฏฺฐหิตฺวา ‘หตฺถี โหตู’ติ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ อสฺสาทีสุปิ เอเสว นโย’’ติ วุตฺตํ, ตํ ‘‘ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา’’ติ วุตฺตมูลปเทน จ วิกุพฺพนิทฺธิภาเวน จ วิรุชฺฌติฯ ปาฬิยํ วุตฺตกฺกเมน หิ ปกติวณฺณํ อวิชหิตฺวา อธิฏฺฐานวเสน อญฺญสฺส ทสฺสนํ อธิฏฺฐานิทฺธิ นาม, ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา อธิฏฺฐานวเสน อตฺตโน อญฺญถาทสฺสนํ วิกุพฺพนิทฺธิ นามฯ

๑๔. มโนมยิทฺธิญาณนิเทฺทเส **อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาตี**ติอาทีสุ อิทฺธิมา ภิกฺขุ มโนมยิทฺธึ กาตุกาโม อากาสกสิณารมฺมณปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย อตฺตโน รูปกายํ ตาว อาวชฺชิตฺวา วุตฺตนเยเนว ‘‘สุสิโร โหตู’’ติ อธิฏฺฐาติ, สุสิโร โหติ ฯ อถ ตสฺส อพฺภนฺตเร ปถวีกสิณวเสน อญฺญํ กายํ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติ, ตสฺส อพฺภนฺตเร อโญฺญ กาโย โหติฯ โส ตํ มุขโต อพฺพูหิตฺวา พหิ ฐเปติฯ อิทานิ ตมตฺถํ อุปมาหิ ปกาเสโนฺต **เสยฺยถาปี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **มุญฺชมฺหา**ติ มุญฺชติณมฺหาฯ **อีสิกํ ปวาเหยฺยา**ติ กฬีรํ ลุเญฺจยฺยฯ **โกสิยา**ติ โกสกโตฯ **กรณฺฑา**ติ กรณฺฑาย, ปุราณตจกญฺจุกโตติ อโตฺถฯ ตตฺถ จ **อุทฺธเรยฺยา**ติ จิเตฺตเนวสฺส อุทฺธรณํ เวทิตพฺพํฯ อยญฺหิ อหิ นาม สชาติยํ ฐิโต, กฏฺฐนฺตรํ วา รุกฺขนฺตรํ วา นิสฺสาย, ตจโต สรีรํ นิกฺกฑฺฒนปโยคสงฺขาเตน ถาเมน, สรีรํ ขาทยมานํ วิย ปุราณตจํ ชิคุจฺฉโนฺต อิเมหิ จตูหิ การเณหิ สยเมว กญฺจุกํ ปชหาติฯ

เอตฺถ จ ยถา อีสิกาทโย มุญฺชาทีหิ สทิสา โหนฺติ, เอวมิทํ มโนมยํ รูปํ อิทฺธิมตา สพฺพากาเรหิ สทิสเมว โหตีติ ทสฺสนตฺถํ อิมา อุปมา วุตฺตาติฯ ‘‘มโนมเยน กาเยน, อิทฺธิยา อุปสงฺ

กมี’’ติ (เถรคา. ๙๐๑) เอตฺถ อภิญฺญามเนน กตกาโย มโนมยกาโย นามฯ ‘‘อญฺญตรํ มโนมยํ กายํ อุปปชฺชตี’’ติ (จูฬว. ๓๓๓) เอตฺถ ฌานมเนน นิพฺพิตฺติตกาโย เตน มเนน กตตฺตา มโนมยกาโย นามฯ อิธ ปน อภิญฺญามเนน อุปฺปาทิตกาโย เตน มเนน กตตฺตา มโนมยกาโย นามฯ เอวํ สติ อธิฏฺฐานิทฺธิยา วิกุพฺพนิทฺธิยา จ กโต มโนมยกาโย นาม โหตีติ เจ? โหติ เยวฯ อิธ ปน ตาสํ วิสุํ วิสุํ วิเสเสน วิเสเสตฺวา อธิฏฺฐานิทฺธิ วิกุพฺพนิทฺธีติ จ วุตฺตตฺตา อพฺภนฺตรโต นิมฺมานเมว มโนมยิทฺธิ นามฯ

๑๕. ญาณวิปฺผาริทฺธินิเทฺทเส ญาณสฺส วิปฺผาโร เวโค อสฺสา อตฺถีติ **ญาณวิปฺผารา**ฯ เอตฺถ จ สตฺตอนุปสฺสนาวเสเนว อิทฺธิํ ทเสฺสตฺวา เสสา ยาว อรหตฺตมคฺคา สงฺขิตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

อายสฺมโต พากุลสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธีติอาทีสุ พากุลเตฺถโร ตาว ทฺวีสุ กุเลสุ วฑฺฒิตตฺตา เอวํลทฺธนาโม ปุพฺพพุเทฺธสุ กตาธิกาโร ปุญฺญสมฺปทาย สมฺปนฺโน เถโรฯ โส หิ มหาสมฺปตฺติํ อนุภวมาโน เทวมนุเสฺสสุ สํสรนฺโต อมฺหากํ ทสพลสฺส นิพฺพตฺติโต ปุเรตรเมว โกสมฺพิยํ เสฏฺฐิกุเล นิพฺพตฺติฯ ตํ ชาตกาเล มงฺคลตฺถาย มหาปริวาเรน ยมุนํ เนตฺวา สปริวารา ธาตี นิมุชฺชนุมฺมุชฺชนวเสน กีฬาเปนฺตี นฺหาเปติฯ เอโก มหามโจฺฉ ‘‘ภโกฺข เม อย’’นฺติ มญฺญมาโน มุขํ วิวริตฺวา อุปคโตฯ ธาตี ทารกํ ฉเฑฺฑตฺวา ปลาตาฯ มหามโจฺฉ ตํ คิลิฯ ปุญฺญวา สโตฺต สยนคพฺภํ ปวิสิตฺวา นิปนฺโน วิย น กิญฺจิ ทุกฺขํ ปาปุณิฯ มโจฺฉ ทารกสฺส เตเชน ตตฺตกํ ผาลํ คิลิตฺวา วิย ทยฺหมาโน เวเคน ติํสโยชนํ คนฺตฺวา พาราณสิวาสิโน มจฺฉพนฺธสฺส ชาลํ ปาวิสิฯ โส ทารกสฺส เตเชน ชาลโต นีหฏมเตฺตว มโตฯ มจฺฉพนฺธา ตํ สกลเมว อนฺตรกาเชน อาทาย ‘‘สหเสฺสน เทมา’’ติ นคเร จรนฺตา อสีติโกฏิธนสฺส อปุตฺตกสฺส เสฏฺฐิสฺส ฆรทฺวารํ คนฺตฺวา เสฏฺฐิภริยาย เอเกน กหาปเณน อทํสุฯ สา ตํ สยเมว ผลเก ฐเปตฺวา ปิฏฺฐิโต ผาเลนฺตี มจฺฉกุจฺฉิยํ สุวณฺณวณฺณํ ทารกํ ทิสฺวา ‘‘มจฺฉกุจฺฉิยํ เม ปุโตฺต ลโทฺธ’’ติ นาทํ นทิตฺวา ทารกํ อาทาย สามิกํ อุปคจฺฉิฯ เสฏฺฐิ ตาวเทว เภริํ จราเปตฺวา ทารกํ อาทาย รโญฺญ สนฺติกํ อาเนตฺวา ตมตฺถํ อาโรเจสิฯ ราชา ‘‘ปุญฺญวา ทารโก, โปเสหิ น’’นฺติ อาหฯ อิตรมฺปิ เสฏฺฐิกุลํ ตํ ปวตฺติํ สุตฺวา ตตฺถ คนฺตฺวา ‘‘อมฺหากํ ปุโตฺต’’ติ ตํ ทารกํ คณฺหิตุํ วิวทิฯ อุโภปิ ราชกุลํ อคมํสุฯ ราชา ‘‘ทฺวินฺนมฺปิ อปุตฺตกํ กาตุํ น สกฺกา, ทฺวินฺนมฺปิ ทายาโท โหตู’’ติ อาหฯ ตโต ปฏฺฐาย เทฺวปิ กุลานิ ลาภคฺคยสคฺคปฺปตฺตานิ อเหสุํฯ ตสฺส ทฺวีหิ กุเลหิ วฑฺฒิตตฺตา ‘‘พากุลกุมาโร’’ติ นามํ อกํสุฯ ตสฺส วิญฺญุตํ ปตฺตสฺส ทฺวีสุปิ นคเรสุ ตโย ตโย ปาสาเท กาเรตฺวา นาฏกานิ ปจฺจุปฏฺฐเปสุํฯ เอเกกสฺมิํ นคเร จตฺตาโร จตฺตาโร มาเส วสิฯ ตหิํ เอกสฺมิํ นคเร จตฺตาโร มาเส วุฏฺฐสฺส สงฺฆาฏนาวาสุ มณฺฑปํ กาเรตฺวา ตตฺถ นํ นาฏเกหิ สทฺธิํ อาโรเปตฺวา มหาสมฺปตฺติํ อนุภวมานํ ทฺวีหิ มาเสหิ อิตรํ นครํ อุปฑฺฒปถํ เนนฺติฯ อิตรนครวาสิโน นาฏกาปิ ‘‘ทฺวีหิ มาเสหิ อุปฑฺฒปถํ อาคโต ภวิสฺสตี’’ติ ตเถว ปจฺจุคฺคนฺตฺวา ทฺวีหิ มาเสหิ อตฺตโน นครํ อาเนนฺติฯ อิตรนาฏกา มเชฺฌ นิวตฺติตฺวา อตฺตโน นครเมว คจฺฉนฺติฯ ตตฺถ จตฺตาโร มาเส วสิตฺวา เตเนว นิยาเมน ปุน อิตรนครํ คจฺฉติฯ เอวมสฺส สมฺปตฺติํ อนุภวนฺตสฺส อสีติ วสฺสานิ ปริปุณฺณานิฯ

ตสฺมิํ สมเย อมฺหากํ โพธิสโตฺต สพฺพญฺญุตํ ปาปุณิตฺวา ปวตฺตวรธมฺมจโกฺก อนุกฺกเมน จาริกํ จรโนฺต โกสมฺพิํ ปาปุณิฯ ‘‘พาราณสิ’’นฺติ มชฺฌิมภาณกาฯ พากุลเสฏฺฐิปิ โข ‘‘ทสพโล อาคโต’’ติ สุตฺวา พหุํ คนฺธมาลํ อาทาย สตฺถุ สนฺติกํ คนฺตฺวา ธมฺมกถํ สุตฺวา ปฏิลทฺธสโทฺธ ปพฺพชิฯ โส สตฺตาหเมว ปุถุชฺชโน หุตฺวา อฏฺฐเม อรุเณ สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิฯ อถสฺส ทฺวีสุ นคเรสุ ปริจิตมาตุคามา อตฺตโน กุลฆรานิ อาคนฺตฺวา ตเตฺถว ว

สมานา จีวรานิ กริตฺวา ปหิณึสุฯ เถโร เอกํ อฑฺฒมาสํ โกสมฺพิวาสีหิ ปหิตํ จีวรํ ปริภุญฺชติ, เอกํ อฑฺฒมาสํ พาราณสิวาสีหีติ เอเตเนว นิยาเมน ทฺวีสุ นคเรสุ ยํ ยํ อุตฺตมํ, ตํ ตํ เถรเสฺสว อาหรียติฯ ปพฺพชิตสฺสาปิสฺส สฺเขเนว อสีติ วสฺสานิ อคมํสุฯ อุภยตฺถาปิสฺส มุหุตฺตมตฺตมฺปิ อปฺปมตฺตโกปิ อาพาโธ น อุปฺปนฺนปุโพฺพฯ โส ปจฺฉิเม กาเล พากุลสุตฺตํ (ม. นิ. ๓.๒๐๙ อาทโย) กเถตฺวา ปรินิพฺพายีติ ฯ เอวํ มจฺฉกุจฺฉิยํ อโรคภาโว อายสฺมโต พากุลสฺส ปจฺฉิมภวิกสฺส เตน อตฺตภาเวน ปฏิลภิตพฺพอรหตฺตญาณานุภาเวน นิพฺพตฺตตฺตา ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ นามฯ สุจริตกมฺมผลปฺปตฺตสฺส ปฏิสมฺภิทาญาณสฺส อานุภาเวนาติปิ วทนฺติฯ

สํกิจฺจเตฺถโรปิ (วิสุทฺธิ. ๒.๓๗๓) ปุเพฺพ กตปุโญฺญ ธมฺมเสนาปติเตฺถรสฺส อุปฏฺฐากสฺส สาวตฺถิยํ อฑฺฒกุลสฺส ธีตุ กุจฺฉิสฺมึ นิพฺพตฺติฯ สา ตสฺมึ กุจฺฉิคเต เอเกน พฺยาธินา ตํ ขณํเยว กาลมกาสิ, ตสฺสา สรีเร ฌาปิยมาเน ฐเปตฺวา คพฺภมํสํ เสสมํสํ ฌาปยิฯ อถสฺสา คพฺภมํสํ จิตกโต โอตาเรตฺวา ทฺวีสุ ตีสุ ฐาเนสุ สูเลหิ วิชฺฌึสุฯ สูลโกฏิ ทารกสฺส อกฺขิโกฏึ ผุสิฯ เอวํ คพฺภมํสํ วิชฺฌิตฺวา องฺคารราสิมฺหิ ปกฺขิปิตฺวา องฺคาเรเหว ปฏิจฺฉาเทตฺวา ปกฺกมึสุฯ คพฺภมํสํ ฌายิ, องฺคารมตฺถเก ปน สุวณฺณพิมฺพสทิโส ทารโก ปทุมคเพฺภ นิปโนฺน วิย อโหสิฯ ปจฺฉิมภวิกสตฺตสฺส หิ สิเนรุนา โอตฺถริยมานสฺสาปิ อรหตฺตํ อปฺปตฺวา ชีวิตกฺขโย นาม นตฺถิฯ ปุนทิวเส ''จิตกํ นิพฺพาเปสฺสามา''ติ อาคตา ตถา นิปนฺนํ ทารกํ ทิสฺวา อจฺฉริยพฺภุตจิตฺตชาตา ทารกํ อาทาย นครํ คนฺตฺวา เนมิตฺตเก ปุจฺฉึสุฯ เนมิตฺตกา ''สเจ อยํ ทารโก อคารํ อชฺฌาวสิสฺสติ, ยาว สตฺตมา กุลปริวฏฺฏา ญาตกา ทุคฺคตา ภวิสฺสนฺติฯ สเจ ปพฺพชิสฺสติ, ปญฺจหิ สมณสเตหิ ปริวุโต จริสฺสตี''ติ อาหํสุฯ อยฺยกา ตํ ทารกํ วเฑฺฒสิฯ ญาตกาปิ วฑฺฒิตกาเล ''อมฺหากํ อยฺยสฺส สนฺติเก ปพฺพาเชสฺสามา''ติ โปสยึสุฯ โส สตฺตวสฺสิกกาเล ''ตว กุจฺฉิยา วสนกาเล มาตา เต กาลมกาสิ, ตสฺสา สรีเร ฌาปิยมาเนปิ ตฺวํ น ฌายี''ติ กุมารกานํ กถํ สุตฺวา ''อหํ กิร เอวรูปา ภยา มุเตฺต, กึ เม ฆราวาเสน ปพฺพชิสฺสามี''ติ ญาตกานํ อาโรเจสิฯ เต ''สาธุ, ตาตา''ติ ตํ ธมฺมเสนาปติเตฺถรสฺส สนฺติกํ เนตฺวา ''ภเนฺต, อิมํ ปพฺพาเชถา''ติ อทํสุฯ เถโร ตจปญฺจกกมฺมฏฺฐานํ ทตฺวา ปพฺพาเชสิฯ โส ขุรเคฺคเยว สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิฯ ปริปุณฺณวโสฺส จ อุปสมฺปทํ ลภิตฺวา ทสวโสฺส หุตฺวา ปญฺจสตภิกฺขุปริวาโร วิจรีติฯ เอวํ วุตฺตนเยเนว ทารุจิตกาย อโรคภาโว อายสฺมโต สํกิจฺจสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ นามฯ

ภูตปาลเตฺถโรปิ (วิสุทฺธิ. ๒.๓๗๓) ปุพฺพเหตุสมฺปโนฺนฯ ตสฺส ปิตา ราชคเห ทลิทฺทมนุโสฺสฯ โส ตํ ทารกํ คเหตฺวา ทารูนํ อตฺถาย สกเฏน อฏวึ คนฺตฺวา ทารุภารํ กตฺวา สายํ นครทฺวารสมีปํ ปโตฺตฯ อถสฺส โคณา ยุคํ โอสฺสชิตฺวา นครํ ปวิสึสุฯ โส สกฏมูเล ปุตฺตกํ นิสีทาเปตฺวา โคณานํ อนุปทํ คจฺฉโนฺต นครเมว ปาวิสิฯ ตสฺส อนิกฺขนฺตเสฺสว ทฺวารํ ปิทหิฯ ทารโก สกลรตฺตึ สกฏสฺส เหฏฺฐา นิปชฺชิตฺวา นิทฺทํ โอกฺกมิฯ ราชคหํ ปกติยาปิ อมนุสฺสพหุลํ, อิทํ ปน สุสานสมีปฏฺฐานํฯ น จ โกจิ ยโกฺข ตสฺส ปจฺฉิมภวิกสฺส ทารกสฺส อุปทฺทวํ กาตุมสกฺขิฯ โส อปเรน สมเยน ปพฺพชิตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณิตฺวา ภูตปาลเตฺถโร นาม อโหสีติฯ เอวํ วาฬยกฺขานุจริเตปิ ปเทเส วุตฺตนเยเนว อโรคภาโว อายสฺมโต ภูตปาลสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ นามฯ

๑๖. สมาธิวิปฺผาริทฺธินิเทฺทเส **อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส สมาธิวิปฺผารา อิทฺธี**ติอาทีสุ อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส มหาโมคฺคลฺลานเตฺถเรน สทฺธึ กโปตกนฺทรายํ วิหรโต ชุณฺหาย รตฺติยา นโวโรปิเตหิ เกเสหิ อโชฺฌกาเส นิสินฺนสฺส เอโก ทุฏฺฐยโกฺข สหายเกน ยเกฺขน วาริยมาโนปิ สีเส ปหารํ อทาสิฯ ยสฺส เมฆสฺส วิย คชฺชโต สโทฺท อโหสิ, เถโร ตสฺส ปหรณสมเย

สมาปตฺตึ อเปฺปตฺวา นิสิโนฺน โหติฯ อถสฺส เตน ปหาเรน น โกจิ อาพาโธ อโหสิฯ อยํ ตสฺส อายสฺมโต สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิฯ ยถาห –

“เอวํ เม สุตํ (อุทา. ๓๔) – เอกํ สมยํ ภควา ราชคเห วิหรติ เวฬุวเน กลนฺทกนิวาเปฯ เตน โข ปน สมเยน อายสฺมา จ สาริปุโตฺต อายสฺมา จ มหาโมคฺคลฺลาโน กโปตกนฺทรายํ วิหรนฺติฯ เตน โข ปน สมเยน อายสฺมา สาริปุโตฺต ชุณฺหาย รตฺติยา นโวโรปิเตหิ เกเสหิ อโพฺภกาเส นิสิโนฺน โหติ อญฺญตรํ สมาธึ สมาปชฺชิตฺวาฯ

“เตน โข ปน สมเยน เทฺว ยกฺขา สหายกา อุตฺตราย ทิสาย ทกฺขิณํ ทิสํ คจฺฉนฺติ เกนจิเทว กรณีเยนฯ อทฺทสํสุ โข เต ยกฺขา อายสฺมนฺตํ สาริปุตฺตํ ชุณฺหาย รตฺติยา นโวโรปิเตหิ เกเสหิ อโพฺภกาเส นิสินฺนํ, ทิสฺวาน เอโก ยโกฺข ทุติยํ ยกฺขํ เอตทโวจ – ‘ปฏิภาติ มํ, สมฺม, อิมสฺส สมณสฺส สีเส ปหารํ ทาตุ’นฺติฯ เอวํ วุเตฺต โส ยโกฺข ตํ ยกฺขํ เอตทโวจ – ‘อลํ, สมฺม, มา สมณํ อาสาเทสิ, อุฬาโร โส, สมฺม, สมโณ มหิทฺธิโก มหานุภาโว’ติฯ

“ทุติยมฺปิ โข…เป…. ตติยมฺปิ โข โส ยโกฺข ตํ ยกฺขํ เอตทโวจ – ‘ปฏิภาติ มํ, สมฺม, อิมสฺส สมณสฺส สีเส ปหารํ ทาตุ’นฺติฯ ตติยมฺปิ โข โส ยโกฺข ตํ ยกฺขํ เอตทโวจ – ‘อลํ, สมฺม, มา สมณํ อาสาเทสิ, อุฬาโร โส, สมฺม, สมโณ มหิทฺธิโก มหานุภาโว’ติฯ

“อถ โข โส ยโกฺข ตํ ยกฺขํ อนาทิยิตฺวา อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส สีเส ปหารํ อทาสิฯ ตาว มหาปหาโร อโหสิ, อปิ เตน ปหาเรน สตฺตรตนํ วา อฑฺฒฏฺฐมรตนํ วา นาคํ โอสาเรยฺย, มหนฺตํ วา ปพฺพตกูฏํ ปทาเลยฺยฯ อถ จ ปน โส ยโกฺข ‘ฑยฺหามิ ฑยฺหามี’ติ ตเตฺถว มหานิรยํ อปตาสิฯ

“อทฺทสา โข อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน ทิเพฺพน จกฺขุนา วิสุเทฺธน อติกฺกนฺตมานุสเกน เตน ยเกฺขน อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส สีเส ปหารํ ทียมานํ, ทิสฺวา เยน อายสฺมา สาริปุโตฺต เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา อายสฺมนฺตํ สาริปุตฺตํ เอตทโวจ – ‘กจฺจิ เต, อาวุโส สาริปุตฺต, ขมนียํ, กจฺจิ ยาปนียํ, กจฺจิ น กิญฺจิ ทุกฺข’นฺติฯ ‘ขมนียํ เม, อาวุโส โมคฺคลฺลาน, ยาปนียํ เม, อาวุโส โมคฺคลฺลาน, อปิ จ เม สีสํ โถกํ ทุกฺข’นฺติฯ

“อจฺฉริยํ, อาวุโส สาริปุตฺต, อพฺภุตํ, อาวุโส สาริปุตฺต, ยาว มหิทฺธิโก อายสฺมา สาริปุโตฺต มหานุภาโวฯ อิธ เต, อาวุโส สาริปุตฺต, อญฺญตโร ยโกฺข สีเส ปหารํ อทาสิฯ ตาว มหา ปหาโร อโหสิ, อปิ เตน ปหาเรน สตฺตรตนํ วา อฑฺฒฏฺฐมรตนํ วา นาคํ โอสาเรยฺย, มหนฺตํ วา ปพฺพตกูฏํ ปทาเลยฺยฯ อถ จ ปนายสฺมา สาริปุโตฺต เอวมาห – ‘ขมนียํ เม, อาวุโส โมคฺคลฺลาน, ยาปนียํ เม, อาวุโส โมคฺคลฺลาน, อปิ จ เม สีสํ โถกํ ทุกฺข’นฺติฯ

“อจฺฉริยํ, อาวุโส โมคฺคลฺลาน, อพฺภุตํ, อาวุโส โมคฺคลฺลาน, ยาว มหิทฺธิโก อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน มหานุภาโว, ยตฺร หิ นาม ยกฺขมฺปิ ปสฺสิสฺสติ, มยํ ปเนตรหิ ปํสุปิสาจกมฺปิ น ปสฺสามาติฯ

‘‘อโสฺสสิ โข ภควา ทิพฺพาย โสตธาตุยา วิสุทฺธาย อติกฺกนฺตมานุสิกาย เตสํ อุภินฺนํ มหานาคานํ อิมํ เอวรูปํ กถาสลฺลาปํฯ

อถ โข ภควา เอตมตฺถํ วิทิตฺวา ตายํ เวลายํ อิมํ อุทานํ อุทาเนสิ –

‘‘ยสฺส เสลูปมํ จิตฺตํ, ฐิตํ นานุปกมฺปติ;
วิรตฺตํ รชนีเยสุ, โกปนีเย น กุปฺปติ;
ยเสฺสวํ ภาวิตํ จิตฺตํ, กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตี’’ติฯ (อุทา. ๓๔);

เอตฺถ จ ‘‘กุโต ตํ ทุกฺขเมสฺสตี’’ติ ภควตา วุตฺตวจเนน ‘‘เตน ปหาเรน น โกจิ อาพาโธ อโหสี’’ติ อฏฺฐกถาวจนํ อติวิย สเมติฯ ตสฺมา ‘‘อปิจ เม สีสํ โถกํ ทุกฺข’’นฺติ วจเนน ทุกฺขเวทนา น โหติ, สีสสฺส ปน อกมฺมญฺญภาวํ สนฺธาย ‘‘ทุกฺข’’นฺติ วุตฺตํฯ โลเกปิ หิ อกิเจฺฉน ปริหริตุํ สกฺกุเณยฺยํ สุขสีโล, กิเจฺฉน ปริหริตุํ สกฺกุเณยฺยํ ทุกฺขสีโลติ วุจฺจติฯ ตมฺปิ โข อกมฺมญฺญตํ สมาปตฺติโต วุฏฺฐิตสมยตฺตา อโหสีติ เวทิตพฺพํฯ สมาปตฺติอปฺปิตสมเย หิ ตมฺปิ น ภเวยฺยาติฯ ‘‘เอตรหิ ปํสุปิสาจกมฺปิ น ปสฺสามา’’ติ ทฏฺฐุํ อสมตฺถตาย น วุตฺตํ, อภิญฺญาสุ พฺยาปาราภาเวน วุตฺตํฯ เถโร กิร ‘‘ปจฺฉิมา ชนตา โปถุชฺชนิกาย อิทฺธิยา สารสญฺญามาเหสุ’’นฺติ ปจฺฉิมํ ชนตํ อนุกมฺปมาโน เยภุเยฺยน อิทฺธึ น วลเญฺชสิฯ เถรคาถาย จ –

‘‘เนว ปุเพฺพนิวาสาย, นปิ ทิพฺพสฺส จกฺขุโน;
เจโตปริยาย อิทฺธิยา, จุติยา อุปปตฺติยา;
โสตธาตุวิสุทฺธิยา, ปณิธิ เม น วิชฺชตี’’ติฯ (เถรคา. ๙๙๖) –

เถเรน สยเมว อภิญฺญาสุ ปตฺถนาภาโว วุโตฺตฯ เถโร ปน สตฺตสฏฺฐิยา สาวกปารมีญาเณสุ ปารมิปฺปโตฺตติฯ

สญฺชีวเตฺถรํ ปน กกุสนฺธสฺส ภควโต ทุติยอคฺคสาวกํ นิโรธสมาปนฺนํ ‘‘กาลงฺกโต’’ติ สลฺลเกฺขตฺวา โคปาลกาทโย ติณกฏฺฐาทีนิ สํกฑฺฒิตฺวา อคฺคึ อทํสุฯ เถรสฺส จีวเร อํสุมตฺตมฺปิ น ฌายิตฺถฯ อยมสฺสายสฺมโต อนุปุพฺพสมาปตฺติวเสน ปวตฺตสมถานุภาวนิพฺพตฺตตฺตา สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิฯ ยถาห –

‘‘เตน โข ปน, ปาปิม, สมเยน กกุสโนฺธ ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธ โลเก อุปฺปโนฺน โหติฯ กกุสนฺธสฺส โข ปน, ปาปิม, ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส วิธุรสญฺชีวํ นาม สาวกยุคํ อโหสิ อคฺคํ ภทฺทยุคํฯ ยาวตา ปน, ปาปิม, กกุสนฺธสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส สาวกาฯ เตสุ น จ โกจิ อายสฺมตา วิธุเรน สมสโม โหติ ยทิทํ ธมฺมเทสนายฯ อิมินา โข เอตํ, ปาปิม, ปริยาเยน อายสฺมโต วิธุรสฺส วิธุโรเตว สมญฺญา อุทปาทิฯ อายสฺมา ปน, ปาปิม, สญฺชีโว อรญฺญคโตปิ รุกฺขมูลคโตปิ สุญฺญาคารคโตปิ อปฺปกสิเรเนว สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปชฺชติฯ

‘‘ภูตปุพฺพํ, ปาปิม, อายสฺมา สญฺชีโว อญฺญตรสฺมึ รุกฺขมูเล สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปโนฺน นิสิโนฺน โหติฯ อทฺทสํสุ โข, ปาปิม, โคปาลกา ปสุปาลกา กสฺสกา ปถาวิโน อายสฺมนฺตํ สญฺชีวํ อญฺญตรสฺมึ รุกฺขมูเล สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปนฺนํ, ทิสฺวาน เตสํ เอตทโหสิ – ‘อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภุตํ วต โภ, อยํ สมโณ นิสิน฿นโก กาลงฺกโต, หนฺท นํ ทหามา’ติฯ

“อถ โข เต, ปาปิม, โคปาลกา ปสุปาลกา กสฺสกา ปถาวิโน ติณญฺจ กฏฺฐญฺจ โคมยญฺจ สํกฑฺฒิตฺวา อายสฺมโต สญฺชีวสฺส กาเย อุปจินิตฺวา อคฺคึ ทตฺวา ปกฺกมึสุฯ อถ โข, ปาปิม, อายสฺมา สญฺชีโว ตสฺสา รตฺติยา อจฺจเยน ตาย สมาปตฺติยา วุฏฺฐหิตฺวา จีวรานิ ปปฺโผเฏตฺวา ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา ปตฺตจีวรมาทาย คามํ ปิณฺฑาย ปาวิสิฯ อทฺทสํสุ โข เต, ปาปิม, โคปาลกา ปสุปาลกา กสฺสกา ปถาวิโน อายสฺมนฺตํ สญฺชีวํ ปิณฺฑาย จรนฺตํ, ทิสฺวาน เนสํ เอตทโหสิ – ‘อจฺฉริยํ วต โภ, อพฺภุตํ วต โภ, อยํ สมโณ นิสินฺนโกว กาลงฺกโต, สฺวายํ ปฏิสญฺชีวิโต’ติฯ อิมินา โข เอวํ, ปาปิม, ปริยาเยน อายสฺมโต สญฺชีวสฺส สญฺชีโวเตว สมญฺญา อุทปาที”ติ (ม. นิ. ๑.๕๐๗)ฯ

ขาณุโกณฺฑญฺญตฺเถโร ปน ปกติยาว สมาปตฺติพหุโล, โส อญฺญตรสฺมึ อรเญฺญ รตฺตึ สมาปตฺตึ อเปฺปตฺวา นิสีทิ, ปญฺจสตา โจรา ภณฺฑกํ เถเนตฺวา คจฺฉนฺตา “อิทานิ อมฺหากํ อนุปทํ คจฺฉนฺตา นตฺถี”ติ วิสฺสมิตุกามา ภณฺฑกํ โอโรปยมานา “ขาณุโก อย”นฺติ มญฺญมานา เถรสฺเสว อุปริ สพฺพภณฺฑกานิ ฐเปสุํฯ เตสํ วิสฺสมิตฺวา คจฺฉนฺตานํ ปฐมํ ฐปิตภณฺฑกสฺส คหณกาเล กาลปริเจฺฉทวเสน เถโร วุฏฺฐาสิฯ เต เถรสฺส จลนาการํ ทิสฺวา ภีตา วิรวึสุฯ เถโร “มา ภายถ, อุปาสกา, ภิกฺขุ อห”นฺติ อาหฯ เต อาคนฺตฺวา วนฺทิตฺวา เถรคเตน ปสาเทน ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณึสุฯ ตโต ปภุติ จ เถโร ขาณุโกณฺฑญฺญตฺเถโร นาม อโหสิฯ อยเมตฺถ ปญฺจหิ ภณฺฑกสเตหิ อโชฺฌตฺถฏสฺส ตสฺสายสฺมโต อาพาธาภาโว สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิฯ

อุตฺตรา (อ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๒๖๒) ปน อุปาสิกา ราชคเห มหาธนสฺส ปุณฺณสฺส เสฏฺฐิโน ธีตา, กุมาริกกาเลเยว สทฺธึ มาตาปิตูหิ โสตาปตฺติผลํ ปตฺตา, สา วยปฺปตฺตา ราชคหเสฏฺฐิโน มหตา นิพเนฺธน ตสฺส ปุตฺตสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิกสฺส ทินฺนาฯ สา พุทฺธทสฺสนาย ธมฺมสฺสวนาย พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส ทานญฺจ ทาตุํ ธมฺมญฺจ โสตุํ โอกาสํ อลภมานา อุปทฺทุตา หุตฺวา ตสฺมึเยว นคเร สิริมํ นาม คณิกํ ปโกฺกสาเปตฺวา โอกาสกรณตฺถเมว ปิตุ ฆราว อานีตานิ ปญฺจทสกหาปณสหสฺสานิ ตสฺสา ทตฺวา “อิเม กหาปเณ คเหตฺวา อิมํ อฑฺฒมาสํ เสฏฺฐิปุตฺตํ ปริจราหี”ติ ตํ สามิกสฺส อเปฺปตฺวา สยํ อุโปสถงฺคานิ อธิฏฺฐาย “อิมํ อฑฺฒมาสํ พุทฺธทสฺสนาทีนิ ลภิสฺสามี”ติ ตุฏฺฐมานสา ยาว ปวารณาย พุทฺธปฺปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ นิมนฺตาเปตฺวา อฑฺฒมาสํ มหาทานํ อทาสิ, ปจฺฉาภตฺตํ มหานเส ขชฺชโภชฺชาทีนิ สํวิทหาเปติฯ ตสฺสา สามิโก “เสฺว ปวารณา”ติ สิริมาย สห วาตปาเน ฐตฺวา พหิ โอโลเกนฺโต ตํ ตถาวิจรนฺตึ เสทกิลินฺนํ ฉาริกาย โอกิณฺณํ องฺคารมสิมกฺขิตํ ทิสฺวา “อตฺตโน สมฺปตฺตึ อภุญฺชิตฺวา กุสลํ นาม กโรติ พาลา”ติ หสิฯ อุตฺตราปิ ตํ โอโลเกตฺวา “สมฺปรายตฺถํ กุสลํ น กโรติ พาโล”ติ หสิฯ

สิริมา อุภินฺนมฺปิ ตํ กิริยํ ทิสฺวา “อหํ ฆรสามินี”ติ มญฺญมานา อิสฺสาปกตา อุตฺตราย กุชฺฌิตฺวา “ทุกฺขํ อุปฺปาเทสฺสามี”ติ ปาสาทา โอตรติฯ อุตฺตรา ตํ ญตฺวา ปีฐเก นิสีทิตฺวา ตํ เมเตฺตน จิเตฺตน ผริฯ สิริมา ปาสาทา โอรุยฺห มหานสํ ปวิสิตฺวา ปูวปจนโต อุฬุงฺกปูรํ ปกฺกุถิตํ สปฺปึ คเหตฺวา ตสฺสา มตฺถเก โอกิริฯ ตํ ปทุมินิปเณฺณ สีตูทกํ วิย วินิวเฏฺฏตฺวา อคมาสิฯ ทาสิโย สิริมํ หเตฺถหิ ปาเทหิ โปเถตฺวา ภูมิยํ ปาเตสุํฯ อุตฺตรา เมตฺตาฌานโต วุฏฺฐาย ทาสิโย วาเรสิฯ สิริมา อุตฺตรํ ขมาเปสิฯ อุตฺตรา “เสฺว สตฺถุ ปุรโต ขมาเปหี”ติ วตฺวา ตาย กายเวยฺยาวฏิกํ ยาจิตาย พฺยญฺชนสมฺปาทนํ อาจิกฺขิฯ สา ตํ สมฺปาเทตฺวา อตฺตโน ปริวารา ปญฺจสตา คณิกาโย สสงฺฆํ สตฺถารํ ปริวิสิตฺวา “ขมาปนสหายิกา โหถา”ติ วตฺวา ปุนทิวเส ตถา ตาหิ คณิกาหิ สทฺธึ สตฺถุ ภตฺตกิจฺจาวสาเน สตฺถารํ วนฺทิตฺวา “อหํ ภควา อุตฺตราย อปรชฺฌึ, ขมตุ เม อุตฺตรา”ติ อาหฯ สตฺถา “ขม, อุตฺตเร”ติ วตฺวา “ขมามิ, ภควา”ติ วุเตฺต “อโกฺกเธน ชิเน

โกธ’’นฺติอาทิกํ (ธ. ป. ๒๒๓) ธมฺมํ เทเสสิฯ อุตฺตรา ปุเรตรเมว สามิกญฺจ สสฺสุสสุเร จ สตฺถุ สนฺติเก อุปเนสิฯ เทสนาวสาเน เต จ ตโย ชนา, สพฺพา จ คณิกาโย โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐหึสูติฯ เอวํ อุตฺตราย อุปาสิกาย ปกฺกุถิตสปฺปินา ปีฬาภาโว สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิฯ

สามาวตี อุปาสิกา นาม โกสมฺพิยํ อุเทนสฺส รโญฺญ อคฺคมเหสีฯ ตสฺส หิ รโญฺญ ปญฺจสตปญฺจสตอิตฺถิปริวารา ติโสฺส อคฺคมเหสิโย อเหสุํฯ ตาสํ สามาวตี ภทฺทิยนคเร ภทฺทิยเสฏฺฐิโน ธีตาฯ ปิตริ กาลงฺกเต ปิตุ สหายกสฺส โกสมฺพิยํ โฆสิตเสฏฺฐิโน ฆเร ปญฺจสตอิตฺถิปริวารวฑฺฒิตํ วยปฺปตฺตํ ราชา ทิสฺวา สญฺชาตสิเนโห สปริวารมตฺตโน ฆรํ เนตฺวา อภิเสกฏฺฐานํ อทาสิฯ จณฺฑปโชฺชตสฺส รโญฺญ ธีตา วาสุลทตฺตา นาม เอกา มเหสีฯ มาคณฺฑิยพฺราหฺมณสฺส ธีตา ภควโต ปาทปริจาริกํ กตฺวา ปิตรา ทิยฺยมานา –

“ทิสฺวาน ตณฺหํ อรตึ รคญฺจ, นาโหสิ ฉโนฺท อปิ เมถุนสฺมึ;
กิเมวิทํ มุตฺตกรีสปุณฺณํ, ปาทาปิ นํ สมฺผุสิตุํ น อิเจฺฉ’’ติฯ (สุ. นิ. ๘๔๑) –

ภควตา ภาสิตํ คาถํ สุตฺวา ภควติ อาฆาตํ พนฺธิฯ ตสฺสา มาตาปิตโร มาคณฺฑิยสุตฺตเทสนาวสาเน อนาคามิผลํ ปตฺวา ปพฺพชิตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณึสุฯ ตสฺสา จูฬปิตา มาคณฺฑิโย ตํ โกสมฺพึ เนตฺวา รโญฺญ อทาสิฯ สา รโญฺญ เอกา มเหสีฯ

อถ โข โฆสิตเสฏฺฐิ กุกฺกุฏเสฏฺฐิ ปาวาริกเสฏฺฐีติ ตโย เสฏฺฐิโน โลเก ตถาคตุปฺปาทํ สุตฺวา เชตวนํ สตฺถุ สนฺติกํ คนฺตฺวา ธมฺมํ สุตฺวา โสตาปตฺติผลํ ปตฺวา อฑฺฒมาสํ พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส มหาทานํ ทตฺวา สตฺถุ โกสมฺพิคมนํ อายาจิตฺวา โกสมฺพึ คนฺตฺวา โฆสิตาราโม กุกฺกุฏาราโม ปาวาริการาโมติ ตโย ชนา ตโย อาราเม การาเปตฺวา อนุปุเพฺพน ตตฺถ อาคตํ สตฺถารํ ปฏิปาฏิยา เอเกกสฺมึ ทิวเส เอเกกสฺมึ วิหาเร วสาเปตฺวา เอเกโก สสงฺฆสฺส ภควโต มหาทานมทาสิฯ อเถกทิวสํ เตสํ อุปฏฺฐาโก สุมโน นาม มาลาการโร เสฏฺฐิโน อายาจิตฺวา สสงฺฆํ สตฺถารํ โภเชตุํ อตฺตโน ฆเร นิสีทาเปสิฯ ตสฺมึ ขเณ สามาวติยา ปริจาริกา ขุชฺชุตฺตรา นาม ทาสี อฏฺฐ กหาปเณ คเหตฺวา ตสฺส ฆรํ อคมาสิฯ โส “สสงฺฆสฺส ตาว สตฺถุโน ปริเวสนสหายา โหหี’’ติ อาหฯ สา ตถา กตฺวา สตฺถุ ภตฺตกิจฺจาวสาเน ธมฺมเทสนํ สุตฺวา โสตาปนฺนา หุตฺวา อญฺญทา จตฺตาโร กหาปเณ อตฺตโน อาทิยนฺตี อทินฺนํ อาทิยิตุํ อภพฺพตฺตา อฏฺฐหิ กหาปเณหิ ปุปฺผานิ อาทาย สามาวติยา อุปนาเมสิฯ ตาย ปุปฺผานํ พหุภาวการณํ ปุฏฺฐา มุสา ภณิตุํ อภพฺพตฺตา ยถาสภาวํ อาหฯ “อชฺช กสฺมา น คณฺหี’’ติ วุตฺตา “สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ธมฺมํ สุตฺวา อมตํ สจฺฉากาสิ’’นฺติ อาหฯ “อมฺม อุตฺตเร, ตํ ธมฺมํ อมฺหากมฺปิ กเถหี’’ติฯ “เตน หิ มํ นฺหาเปตฺวา สุทฺธํ วตฺถยุคํ ทตฺวา อุเจฺจ อาสเน นิสีทาเปตฺวา สพฺพา นีจาสเนสุ นิสีทถา’’ติ อาหฯ ตา สพฺพาปิ ตถา กรึสุฯ สา เสขปฏิสมฺภิทปฺปตฺตา อริยสาวิกา เอกํ วตฺถํ นิวาเสตฺวา เอกํ อุตฺตราสงฺคํ กตฺวา พีชนึ คเหตฺวา ตาสํ ธมฺมํ เทเสสิฯ สามาวตี จ ปญฺจสตา จ อิตฺถิโย โสตาปตฺติผลํ ปาปุณึสุฯ ตา สพฺพาปิ ขุชฺชุตฺตรํ วนฺทิตฺวา “อมฺม, อชฺชโต ปฏฺฐาย เวยฺยาวจฺจํ อกตฺวา อมฺหากํ มาตุฏฺฐาเน อาจริยฏฺฐาเน จ ฐตฺวา สตฺถารา เทสิตเทสิตํ ธมฺมํ สุตฺวา อมฺหากํ กเถหี’’ติ อาหํสุฯ สา ตถา กโรนฺตี อปรภาเค ติปิฏกธรา หุตฺวา สตฺถารา พหุสฺสุตานํ อุปาสิกานํ อคฺคฏฺฐาเน ฐปิตา อคฺคฏฺฐานํ ลภิฯ สามาวติมิสฺสิกา พุทฺธสฺส ทสฺสนํ ปิเหนฺติ, ทสพเล อนฺตรวีถึ ปฏิปเนฺน วาตปาเนสุ อปฺปโหเนฺตสุ ภิตฺตึ ภินฺทิตฺวา สตฺถารํ โอโลเกนฺติ, วนฺทนปูชนญฺจ กโรนฺติฯ

มาคณฺฑิยา ตตฺถ คตา ตานิ ฉิทฺทานิ ทิสฺวา ตตฺถ การณํ ปุจฺฉนฺตี สตฺถุ อาคตภาวํ ญตฺวา ภควติ อาฆาเตน ตาสมฺปิ กุชฺฌิตฺวา “มหาราช, สามาวติมิสฺสิกานํ พหิทฺธา ปตฺถนา อตฺถิ,

ภิตฺตึ ภินฺทิตฺวา สมณํ โคตมํ โอโลเกนฺติ, กติปาเหน ตํ มาเรสฺสนฺตี’’ติ ราชานํ อาหฯ ราชา ฉิทฺทานิ ทิสฺวาปิ ตสฺสา วจนํ น สทฺทหิ, อุทฺธจฺฉิทฺทกวาตปานานิ การาเปสิฯ ปุน มาคณฺฑิยา ราชานํ ตาสุ ภินฺทิตุกามา อฏฺฐ สชีวกุกฺกุเฏ อาหราเปตฺวา ‘‘มหาราช, ตาสํ วีมํสนตฺถํ อิเม กุกฺกุเฏ มาเรตฺวา ‘มมตฺถาย ปจาหี’ติ เปเสหี’’ติ อาหฯ ราชา ตถา เปเสสิฯ ตาย ‘‘ปาณาติปาตํ น กโรมา’’ติ วุตฺเต ปุน ‘‘ตสฺส สมณสฺส โคตมสฺส ปจิตฺวา เปเสหี’’ติ อาหฯ รญฺญา ตถา เปสิเต มาคณฺฑิยา อฏฺฐ มาริตกุกฺกุเฏ ตถา วตฺวา เปเสสิฯ สามาวตี ปจิตฺวา ทสพลสฺส ปาเหสิฯ มาคณฺฑิยา เตนปิ ราชานํ โกเปตุํ นาสกฺขิฯ

ราชา ปน ตีสุ มเหสีสุ เอเกกิสฺสา วสนฏฺฐาเน สตฺต สตฺต ทิวสานิ วสติฯ ราชา อตฺตโน คมนฏฺฐานํ หตฺถิกนฺตวีณํ อาทาย คจฺฉติฯ มาคณฺฑิยา รโญฺญ สามาวติยา ปาสาทคมนกาเล ทาฐา อคเทน โธวาเปตฺวา เวฬุปเพฺพ ปกฺขิปาเปตฺวา เอกํ กณฺหสปฺปโปตกํ อาหราเปตฺวา อโนฺตวีณาย ปกฺขิปิตฺวา มาลาคุฬเกน ฉิทฺทํ ปิทหิฯ ตํ รโญฺญ ตตฺถ คตกาเล อปราปรํ วิจรนฺตี วิย หุตฺวา วีณาฉิทฺทโต มาลาคุฬกํ อปเนสิฯ สโปฺป นิกฺขมิตฺวา ปสฺสสโนฺต ผณํ กตฺวา สยนปิเฏฺฐ นิปชฺชิฯ สา อาห – ‘‘ธี สโปฺป’’ติ มหาสทฺทมกาสิฯ ราชา สปฺปํ ทิสฺวา กุชฺฌิฯ สามาวตี รโญฺญ กุทฺธภาวํ ญตฺวา ปญฺจนฺนํ อิตฺถิสตานํ สญฺญมทาสิ ‘‘อชฺช โอธิสกเมตฺตา ผรเณน ราชานํ ผรถา’’ติฯ สยมฺปิ ตถา อกาสิฯ ราชา สหสฺสถามธนุํ อาทาย ชิยํ โปเฐตฺวา สามาวตึ ธุเร กตฺวา สพฺพา ตา อิตฺถิโย ปฏิปาฏิยา ฐปาเปตฺวา วิสปีตํ ขุรปฺปํ สนฺนยฺหิตฺวา ธนุํ ปูเรตฺวา อฏฺฐาสิฯ ขุรปฺปํ เนว ขิปิตุํ , น โอโรปิตุํ สโกฺกติ, คเตฺตหิ เสทา มุจฺจนฺติ, สรีรํ เวธติ, มุขโต เขโฬ ปตติ, คณฺหิตพฺพคหณํ น ปสฺสติ, อถ นํ สามาวตี ‘‘กึ, มหาราช, กิลมสี’’ติ อาหฯ ‘‘อาม, เทวิ, กิลมามิ, อวสฺสโย เม โหหี’’ติฯ ‘‘สาธุ, มหาราช, ขุรปฺปํ ปถวีมุขํ กโรหี’’ติฯ ราชา ตถา อกาสิฯ สา ‘‘รโญฺญ หตฺถโต ขุรปฺปํ มุจฺจตู’’ติ อธิฏฺฐาสิฯ ตสฺมึ ขเณ ขุรปฺปํ มุจฺจิฯ ราชา ตํขณเญฺญว อุทเก นิมุชฺชิตฺวา อลฺลวโตฺถ อลฺลเกโส สามาวติยา ปาเทสุ นิปติตฺวา ‘‘ขม, เทวิ, มยฺหํ –

> ‘สมฺมุยฺหามิ ปมุยฺหามิ, สพฺพา มุยฺหนฺติ เม ทิสา;
> สามาวตี มํ ตายสฺสุ, ตฺวญฺจ เม สรณํ ภวา’’’ติฯ – อาห;

สามาวตี –

> ‘‘มา มํ ตฺวํ สรณํ คจฺฉ, ยมหํ สรณํ คตา;
> สรณํ คจฺฉ ตํ พุทฺธํ, ตฺวญฺจ เม สรณํ ภวา’’ติฯ –

อาหฯ ราชา ‘‘เตน หิ ตํ สรณํ คจฺฉามิ สตฺถารญฺจ, วรญฺจ เต ทมฺมี’’ติ อาหฯ สา ‘‘วโร คหิโต โหตุ, มหาราชา’’ติ อาหฯ ราชา สตฺถารํ อุปสงฺกมิตฺวา สรณํ คนฺตฺวา นิมเนฺตตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส สงฺฆสฺส สตฺตาหํ มหาทานํ ทตฺวา ‘‘สามาวตึ วรํ คณฺหาหี’’ติ อาหฯ ‘‘สาธุ, มหาราช, อิมํ เม วรํ เทหิ, สตฺถา ปญฺจหิ ภิกฺขุสเตหิ สทฺธึ อิธาคจฺฉตุ, ธมฺมํ โสสฺสามี’’ติ อาหฯ ราชา สตฺถารํ วนฺทิตฺวา ‘‘ภเนฺต, ปญฺจหิ ภิกฺขุสเตหิ สทฺธึ นิพทฺธํ อิธาคจฺฉถ, สามาวติมิสฺสิกา ‘ธมฺมํ โสสฺสามา’ติ วทนฺตี’’ติ อาหฯ สตฺถา ‘‘มหาราช, พุทฺธานํ นาม เอกฏฺฐานํ นิพทฺธํ คนฺตุํ น วฏฺฏติ, มหาชโนปิ ปจฺจาสีสตี’’ติ อาหฯ ‘‘เตน หิ, ภเนฺต, ภิกฺขู อาณาเปถา’’ติฯ สตฺถา อานนฺทเตฺถรํ อาณาเปสิฯ เถโร ปญฺจ ภิกฺขุสตานิ อาทาย นิพทฺธํ ราชกุลํ คจฺฉติฯ ตาปิ เทวีปมุขา อิตฺถิโย เถรํ โภเชตฺวา ธมฺมํ สุณิํสุฯ สามาวติญฺจ สตฺถา เมตฺตาวิหารีนํ อุปาสิกานํ อคฺคฏฺฐาเน ฐเปสีติฯ เอวํ รโญฺญ ขุรปฺปํ มุญฺจิตุํ อวิสหนภาโว สามาวติยา อุปาสิกาย สมาธิ

วิปฺผารา อิทฺธีติ ฯ เอตฺถ จ อเวจฺจปฺปสาเทน วา โอกปฺปนปสาเทน วา รตนตฺตยสรณคมเนน วา รตนตฺตยํ อุปาสตีติ อุปาสิกาติ วุจฺจตีติฯ

๑๗. อริยิทฺธินิเทฺทเส **อริยา อิทฺธี**ติ เจโตวสิปฺปตฺตานํ ขีณาสวอริยานํเยว สมฺภวโต อริยา อิทฺธีติ วุจฺจตีติฯ **อิธ ภิกฺขู**ติ อิมสฺมึ สาสเน ขีณาสโว ภิกฺขุฯ **อนิฏฺฐ วตฺถุสฺมิ**นฺติ อารมฺมณปกติยา อมนาเป วตฺถุสฺมึ สเตฺต วา สงฺขาเร วาฯ **เมตฺตาย วา ผรตี**ติ สโตฺต เจ โหติ, เมตฺตาภาวนาย ผรติฯ **ธาตุโต วา อุปสํหรตี**ติ สงฺขาโร เจ โหติ, ‘‘ธาตุมตฺต’’นฺติ ธาตุมนสิการํ อุปสํหรติฯ สเตฺตปิ ธาตูปสํหาโร วฏฺฏติฯ **อสุภาย วา ผรตี**ติ สโตฺต เจ, อสุภภาวนาย ผรติฯ **อนิจฺจโต วา อุปสํหรตี**ติ สงฺขาโร เจ, ‘‘อนิจฺจ’’นฺติ มนสิการํ อุปสํหรติฯ **ตทุภย**นฺติ ตํ อุภยํฯ **อุเปกฺขโก**ติ ฉฬงฺคุเปกฺขาย อุเปกฺขโกฯ **สโต**ติ สติเวปุลฺลปฺปตฺตตฺตาฯ **สมฺปชาโน**ติ ปญฺญาย สมฺปชานการิตฺตาฯ **จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา**ติ การณวเสน จกฺขูติ ลทฺธโวหาเรน รูปทสฺสนสมเตฺถน จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวาฯ โปราณา ปนาหุ – ‘‘จกฺขุ รูปํ น ปสฺสติ อจิตฺตกตฺตา, จิตฺตํ น ปสฺสติ อจกฺขุกตฺตา, ทฺวารารมฺมณสงฺฆฏฺฏเน ปน ปสาทวตฺถุเกน จิเตฺตน ปสฺสติฯ อีทิสี ปเนสา ‘ธนุนา วิชฺฌตี’ติอาทีสุ วิย สสมฺภารกถา นาม โหติฯ ตสฺมา จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวาติ อยเมเตฺถ อโตฺถ’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑๓๕๒)ฯ อถ วา จกฺขุนา กรณภูเตน รูปํ ทิสฺวาติ อโตฺถฯ **เนว สุมโน โหตี**ติ เคหสิตโสมนสฺสปฏิเกฺขโป, น กิริยภูตาย โสมนสฺสเวทนายฯ **น ทุมฺมโน**ติ สพฺพโทมนสฺสปฏิเกฺขโปฯ **อุเปกฺขโก วิหรตี**ติ อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมณาปาเถ ปริสุทฺธปกติภาวาวิชหนาการภูตาย ฉสุ ทฺวาเรสุ ปวตฺตนโต ‘‘ฉฬงฺคุเปกฺขา’’ติ ลทฺธนามาย ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย อุเปกฺขโก วิหรติฯ **โสเตน สทฺทํ สุตฺวา**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

๑๘. กมฺมวิปากชิทฺธินิเทฺทเส **สเพฺพสํ ปกฺขีน**นฺติ สเพฺพสํ ปกฺขิชาตานํ ฌานาภิญฺญาวินาเยว อากาเสน คมนํฯ ตถา **สเพฺพสํ เทวานํ** อากาสคมนํ ทสฺสนาทีนิ จฯ **เอกจฺจานํ มนุสฺสาน**นฺติ ปฐมกปฺปิกานํ มนุสฺสานํฯ **เอกจฺจานํ วินิปาติกาน**นฺติ ปิยงฺกรมาตา ปุนพฺพสุมาตา ผุสฺสมิตฺตา ธมฺมคุตฺตาติเอวมาทีนํ สุขสมุสฺสยโต วินิปติตตฺตา วินิปาติกานํ อเญฺญสญฺจ เปตานํ นาคสุปณฺณานญฺจ อากาสคมนาทิกํ กมฺมวิปากชา อิทฺธิฯ

ปุญฺญวโต อิทฺธินิเทฺทเส **ราชา**ติ ธเมฺมน ปเรสํ รญฺชนโต ราชาฯ รตนจกฺกํ วเตฺตตีติ **จกฺกวตฺตีฯ เวหาสํ คจฺฉตี**ติ อจฺจนฺตสํโยคเตฺถ อุปโยควจนํฯ **จตุรงฺคินิยา**ติ หตฺถิอสฺสรถปตฺติสงฺขาตจตุองฺควติยาฯ **เสนา**ติ เตสํ สมูหมตฺตเมวฯ **อนฺตมโส**ติ เหฏฺฐิมนฺตโตฯ **อสฺสพนฺธา** นาม อสฺสานํ รกฺขกาฯ **โคปุริสา** นาม คุนฺนํ รกฺขกาฯ **อุปาทายา**ติ อวิสฺสเชฺชตฺวาฯ เอวํ เตสํ เวหาสคมนญฺจ ปุญฺญวโต อิทฺธีติ อโตฺถฯ

โชติกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธีติ โชติโก นาม ปุเพฺพ ปเจฺจกพุเทฺธสุ กตาธิกาโร ราชคหนคเร เสฏฺฐิฯ ตสฺส กิร ชาตทิวเส สกลนคเร สพฺพาวุธานิ ชลึสุ, สเพฺพสํ กายารุฬฺหานิ อาภรณานิปิ ปชฺชลิตานิ วิย โอภาสํ มุญฺจึสุ, นครํ เอกปโชฺชตํ อโหสิฯ อถสฺส นามคฺคหณทิวเส สกลนครสฺส เอกโชติภูตตฺตา โชติโกติ นามํ กรึสุฯ อถสฺส วยปฺปตฺตกาเล เคหกรณตฺถาย ภูมิตเล โสธิยมาเน สโกฺก เทวราชา อาคนฺตฺวา โสฬสกรีสมเตฺต ฐาเน ปถวึ ภินฺทิตฺวา สตฺตรตนมยํ สตฺตภูมิกํ ปาสาทํ อุฎฺฐาเปสิ, ปาสาทํ ปริกฺขิปิตฺวา สตฺตรตนมเย สตฺตทฺวารโกฏฺฐกยุเตฺต สตฺตปากาเร อุฎฺฐาเปสิ, ปาการปริยเนฺต จตุสฏฺฐิ กปฺปรุเกฺข อุฎฺฐาเปสิ, ปาสาทสฺส จตูสุ กเณฺณสุ โยชนิกติคาวุติกทฺวิคาวุติกเอกคาวุติกา จตโสฺส นิธิกุมฺภิโย อุฎฺฐาเปสิฯ ปาสาทสฺส จตูสุ กเณฺณสุ ตรุณตาลกฺขนฺธปฺปมาณา จตโสฺส สุวณฺณมยา อุจฺฉุยฏฺฐิโย

นิพฺพตฺติํสุฯ ตาสํ มณิมยานิ ปตฺตานิ สุวณฺณมยานิ ปพฺพานิ อเหสุํฯ สตฺตสุ ทฺวารโกฏฺฐเกสุ เอเกกสฺมิํ เอกทฺวิติจตุปญฺจฉสตฺตยกฺขสหสฺสปริวารา สตฺต ยกฺขา อารกฺขํ คณฺหิํสุฯ

พิมฺพิสารมหาราชา ปาสาทาทีนํ อุฏฺฐานํ สุตฺวา เสฏฺฐิฉตฺตํ ปหิณิฯ โส โชติกเสฏฺฐีติ สกลชมฺพุทีเป ปากโฏ หุตฺวา อุตฺตรกุรุโต เทวตาหิ อาเนตฺวา สิริคเพฺภ นิสีทาปิตาย เอกญฺจ ตณฺฑุลนาฬิํ ตโย จ โชติปาสาเณ คเหตฺวา อาคตาย ภริยาย สทฺธิํ ตสฺมิํ ปาสาเท มหาสมฺปตฺติํ อนุภวโนฺต วสิฯ เตสํ ยาวชีวํ ตาย เอกตณฺฑุลนาฬิยา ภตฺตํ ปโหสิฯ สเจ กิร เต สกฏสตมฺปิ ตณฺฑุลานํ ปูเรตุกามา โหนฺติ, สา ตณฺฑุลนาฬิเยว หุตฺวา ติฏฺฐติฯ ภตฺตปจนกาเล ตณฺฑุเล อุกฺขลิยํ ปกฺขิปิตฺวา เตสํ ปาสาณานํ อุปริ ฐเปนฺติฯ ปาสาณา ตาวเทว ปชฺชลิตฺวา ภเตฺต ปกฺกมเตฺต นิพฺพายนฺติฯ เตเนว สญฺญาเณน ภตฺตสฺส ปกฺกภาวํ ชานนฺติฯ สูเปยฺยาทิปจนกาเลปิ เอเสว นโยฯ เอวํ เตสํ โชติปาสาเณหิ อาหาโร ปจฺจติ, มณิอาโลเกน วสนฺติฯ อคฺคิสฺส วา ทีปสฺส วา โอภาสเมว น ชานิํสุฯ โชติกสฺส กิร เอวรูปา สมฺปตฺตีติ สกลชมฺพุทีเป ปากโฏ อโหสิฯ มหาชโน ยานาทีหิ ทสฺสนตฺถาย อาคจฺฉติฯ โชติกเสฏฺฐิ อาคตาคตานํ อุตฺตรกุรุตณฺฑุลานํ ภตฺตํ ทาเปติ, ''กปฺปรุเกฺขหิ วตฺถาภรณานิ คณฺหนฺตู''ติ อาณาเปติ, ''คาวุตฺติกนิธิกุมฺภิยา มุขํ วิวราเปตฺวา ยาปนมตฺตํ คณฺหนฺตู''ติ อาณาเปติฯ สกลชมฺพุทีปวาสิเกสุ ธนํ คเหตฺวา คจฺฉเนฺตสุ นิธิกุมฺภิยา องฺคุลมตฺตมฺปิ อูนํ นาโหสีติ อยมสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ

ชฏิลสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธีติ ชฏิโล นาม กสฺสปสฺส ภควโต ธาตุเจติเย กตาธิกาโร ตกฺกสิลายํ เสฏฺฐิฯ ตสฺส กิร มาตา พาราณสิยํ เสฏฺฐิธีตา อภิรูปา อโหสิ ฯ ตํ ปนฺนรสโสฬสวสฺสุเทฺทสิกกาเล อารกฺขนตฺถาย สตฺตภูมิกสฺส ปาสาทสฺส อุปริตเล วาสยิํสุฯ ตํ เอกทิวสํ วาตปานํ วิวริตฺวา พหิ โอโลกิยมานํ อากาเสน คจฺฉโนฺต วิชฺชาธโร ทิสฺวา อุปฺปนฺนสิเนโห วาตปาเนน ปวิสิตฺวา ตาย สทฺธิํ สนฺถวมกาสิฯ สา เตน คพฺภํ คณฺหิฯ อถ นํ ทาสี ทิสฺวา ''อมฺม, กิํ อิท''นฺติ วตฺวา ''โหตุ, กสฺสจิ มา อาจิกฺขี''ติ วุตฺตา ภเยน ตุณฺหี อโหสิฯ สาปิ ทสเม มาเส ปุตฺตํ วิชายิตฺวา นวภาชนํ อาหราเปตฺวา ตตฺถ ตํ ทารกํ นิปชฺชาเปตฺวา ตํ ภาชนํ ปิทหิตฺวา อุปริ ปุปฺผทามานิ ฐเปตฺวา ''อิมํ สีเสน อุกฺขิปิตฺวา คนฺตฺวา คงฺคาย วิสฺสเชฺชหิ, 'กิํ อิท'นฺติ จ ปุฏฺฐา 'อยฺยาย เม พลิกมฺม'นฺติ วเทยฺยาสี''ติ ทาสิํ อาณาเปสิฯ สา ตถา อกาสิฯ เหฏฺฐาคงฺคายปิ เทฺว อิตฺถิโย นฺหายมานา ตํ ภาชนํ อุทเกน อาหริยมานํ ทิสฺวา เอกา ''มเยฺหตํ ภาชน''นฺติ อาหฯ เอกา ''ยํ เอตสฺส อโนฺต, ตํ มยฺห''นฺติ วตฺวา ภาชเน สมฺปเตฺต ตํ อาทาย ถเล ฐเปตฺวา วิวริตฺวา ทารกํ ทิสฺวา เอกา ''มม ภาชน''นฺติ วุตฺตตฺตา ''ทารโก มเมว โหตี''ติ อาหฯ เอกา ''ยํ ภาชนสฺส อโนฺต, ตํ มมา''ติ วุตฺตตฺตา ''มม ทารโก''ติ อาหฯ ตา วิวทมานา วินิจฺฉยํ คนฺตฺวา อมเจฺจสุ วินิจฺฉินิตุํ อสโกฺกเนฺตสุ รโญฺญ สนฺติกํ อคมํสุฯ ราชา ตาสํ วจนํ สุตฺวา ''ตฺวํ ทารกํ คณฺห, ตฺวํ ภาชน''นฺติ อาหฯ ยาย ปน ทารโก ลโทฺธ, สา มหากจฺจายนเตฺถรสฺส อุปฏฺฐายิกา โหติฯ สา ตํ ทารกํ ''เถรสฺส สนฺติเก ปพฺพาเชสฺสามี''ติ โปเสสิฯ ตสฺส ชาตทิวเส คพฺภมลสฺส โธวิตฺวา อนปนีตตฺตา เกสา ชฏิตา หุตฺวา อฏฺฐํสุฯ เตนสฺส ชฏิโลเตว นามํ อกํสุฯ

ตสฺส ปทสา วิจรณกาเล เถโร ตํ เคหํ ปิณฺฑาย ปาวิสิฯ อุปาสิกา เถรํ นิสีทาเปตฺวา อาหารมทาสิฯ เถโร ทารกํ ทิสฺวา ''อุปาสิเก, ทารโก เต ลโทฺธ''ติ ปุจฺฉิฯ ''อาม, ภเนฺต, อิมาหํ ตุมฺหากํ สนฺติเก ปพฺพาเชสฺสนฺติ โปเสสิ''นฺติ อาหฯ เถโร ''สาธู''ติ ตํ อาทาย คจฺฉโนฺต ''อตฺถิ นุ โข อิมสฺส คิหิสมฺปตฺติํ อนุภวิตุํ ปุญฺญกมฺม''นฺติ โอโลเกโนฺต ''มหาปุโญฺญ สโตฺต มหาสมฺปตฺติํ อนุภวิสฺสติ, ทหโร เอว จ ตาว, ญาณมฺปิ ตาวสฺส ปริปากํ น คจฺฉตี''ติ จิเนฺตตฺวา ตํ อาทาย ตกฺกสิลายํ เอกสฺส อุปฏฺฐากสฺส เคหํ อคมาสิฯ โส เถรํ วนฺทิตฺวา ฐิโต ทารกํ ทิสฺ

วา ‘‘ทารโก, ภนฺต, ลทฺโธ’’ติ ปุจฺฉิฯ ‘‘อาม, อุปาสก, ปพฺพชิสฺสติ, ทหโร ตาว ตว สนฺติเก โหตู’’ติฯ โส ‘‘สาธุ, ภนฺเต’’ติ ตํ ปุตฺตฏฺฐาเน ฐเปตฺวา ปฏิชคฺคิฯ ตสฺส ปน เคเห ทฺวาทส วสฺสานิ ภณฺฑกํ อุสฺสนฺนํ โหติฯ โส คามนฺตรํ คจฺฉนฺโต สพฺพมฺปิ ตํ ภณฺฑกํ อาปณํ อาหริตฺวา ตสฺส ตสฺส ภณฺฑกสฺส มูลํ อาจิกฺขิตฺวา ‘‘อิทญฺจิทญฺจ เอตฺตกํ นาม ธนํ คเหตฺวา ทเทยฺยาสี’’ติ วตฺวา ปกฺกามิฯ

ตํ ทิวสํ นครปริคฺคาหิกา เทวตา อนฺตมโส ชีรกมริจมตฺตเกนาปิ อตฺถิเก ตเสฺสว อาปณาภิมุเข กริํสุฯ โส ทฺวาทส วสฺสานิ อุสฺสนฺนภณฺฑกํ เอกทิวเสเนว วิกฺกิณิฯ กุฏุมฺพิโก อาคนฺตฺวา อาปเณ กิญฺจิ อทิสฺวา ‘‘สพฺพํ เต, ตาต, ภณฺฑกํ นาสิต’’นฺติ อาหฯ ‘‘น นาสิตํ, ตาต, สพฺพํ ตุเมฺหหิ วุตฺตนเยน วิกฺกิณิตํ, อิทํ อสุกสฺส มูลํ, อิทํ อสุกสฺส มูล’’นฺติ สพฺพมูลํ ตเสฺสว อเปฺปสิฯ กุฏุมฺพิโก ปสีทิตฺวา ‘‘อนคฺฆ ปุริโส ยตฺถ กตฺถจิ ชีวิตุํ สมตฺโถ’’ติ อตฺตโน วยปฺปตฺตํ ธีตรํ ตสฺส ทตฺวา ‘‘เคหมสฺส กโรถา’’ติ ปุริเส อาณาเปตฺวา นิฏฺฐิเต เคเห ‘‘คจฺฉถ ตุเมฺห, อตฺตโน เคเห วสถา’’ติ อาหฯ อถสฺส เคหปวิสนกาเล เอเกน ปาเทน อุมฺมาเร อกฺกนฺตมเตฺต เคหสฺส ปจฺฉิมภาเค ภูมิฏฺฐาเน อสีติหตฺถ สุวณฺณปพฺพโต อุฏฺฐหิฯ ราชา กิร ชฏิลสฺส เคเห ภูมิํ ภินฺทิตฺวา สุวณฺณปพฺพโต อุฏฺฐิโตติ สุตฺวา ตสฺส เสฏฺฐิฉตฺตํ เปเสสิฯ โส ชฏิลเสฏฺฐิ นาม อโหสีติ อยมสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ

เมณฺฑกสฺส เสฏฺฐิสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธีติ (มหาว. ๒๙๖) เมณฺฑโก นาม วิปสฺสิมฺหิ ภควติ กตาธิกาโร มคธรฏฺเฐ ภทฺทิยนคเร เสฏฺฐิฯ ตสฺส กิร ปจฺฉิมเคเห อฏฺฐกรีสมเตฺต ฐาเน หตฺถิอสฺสอุสภปฺปมาณา สุวณฺณเมณฺฑกา ปถวิํ ภินฺทิตฺวา ปิฏฺฐิยา ปิฏฺฐิํ ปหรมานา อุฏฺฐหิํสุ, เตสํ มุเขสุ ปญฺจวณฺณานํ สุตฺตานํ เคณฺฑุกา ปกฺขิตฺตา โหนฺติฯ สปฺปิเตลมธุผาณิตาทีหิ จ วตฺถจฺฉาทนหิรญฺญสุวณฺณาทีหิ จ อเตฺถ สติ เตสํ มุขโต เคณฺฑุกํ อปเนนฺติฯ เอกสฺสปิ เมณฺฑกสฺส มุขโต สกลชมฺพุทีปวาสีนํ ปโหนกํ สปฺปิเตลมธุผาณิตวตฺถจฺฉาทนหิรญฺญสุวณฺณํ นิกฺขมติฯ ตโต ปฏฺฐาเยส เมณฺฑกเสฏฺฐีติ ปญฺญายีติ อยมสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ

โฆสิตสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธีติ โฆสิโต (อ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๒๖๐-๒๖๑) นาม ปเจฺจกสมฺพุเทฺธ กตาธิกาโร สกฺกรฏฺเฐ โกสมฺพิยํ เสฏฺฐิฯ โส กิร เทวโลกโต จวิตฺวา โกสมฺพิยํ นครโสภินิยา กุจฺฉิสฺมิํ นิพฺพตฺติฯ สา ตํ วิชาตทิวเส สุเปฺป สยาเปตฺวา สงฺการกูเฏ ฉฑฺฑาเปสิฯ ทารกํ กากสุนขา ปริวาเรตฺวา นิสีทิํสุฯ เอโก ปุริโส ตํ ทิสฺวาว ปุตฺตสญฺญํ ปฏิลภิตฺวา ‘‘ปุโตฺต เม ลทฺโธ’’ติ เคหํ เนสิฯ ตทา โกสมฺพิกเสฏฺฐิ ปุโรหิตํ ทิสฺวา ‘‘กิํ, อาจริย, อชฺช เต ติถิกรณนกฺขตฺตาทโย โอโลกิตา’’ติ ปุจฺฉิตฺวา ‘‘อาม, มหาเสฏฺฐี’’ติ วุเตฺต ‘‘ชนปทสฺส กิํ ภวิสฺสตี’’ติ ปุจฺฉิฯ ‘‘อิมสฺมิํ นคเร อชฺช ชาตทารโก เชฏฺฐเสฏฺฐิ ภวิสฺสตี’’ติ อาหฯ ตทา เสฏฺฐิโน ภริยา ครุคพฺภา โหติ, ตสฺมา โส สีฆํ เคหํ เปเสสิ ‘‘คจฺฉ, ชานาหิ นํ วิชาตา วา, น วา’’ติฯ ‘‘น วิชาตา’’ติ สุตฺวา เคหํ คนฺตฺวา กาฬิํ นาม ทาสิํ ปโกฺกสิตฺวา สหสฺสํ ทตฺวา ‘‘คจฺฉ, อิมสฺมิํ นคเร อุปธาเรตฺวา อชฺช ชาตทารกํ คณฺหิตฺวา เอหี’’ติ อาหฯ สา อุปธาเรนฺตี ตํ เคหํ คนฺตฺวา ตํ ทารกํ ตํ ทิวสํ ชาตํ ญตฺวา สหสฺสํ ทตฺวา อาเนตฺวา เสฏฺฐิโน ทเสฺสสิฯ เสฏฺฐิ ‘‘สเจ เม ธีตา ชายิสฺสติ, ตาย นํ สทฺธิํ นิวาเสตฺวา เสฏฺฐิฏฺฐานสฺส สามิกํ กริสฺสามิฯ สเจ ปุโตฺต ชายิสฺสติ, ฆาเตสฺสามิ น’’นฺติ จิเนฺตตฺวา ตํ เคเห วฑฺฒาเปสิฯ

อถสฺส ภริยา กติปาหจฺจเยน ปุตฺตํ วิชายิฯ เสฏฺฐิ ‘‘อิมสฺมิํ อสติ มม ปุโตฺต เสฏฺฐิฏฺฐานํ ลภิสฺสติฯ อิทาเนว นํ มาเรตุํ วฏฺฏตี’’ติ กาฬิํ อามเนฺตตฺวา ‘‘คจฺฉ เช, วชโต คุนฺนํ นิกฺขมนเวลาย วชทฺวารมเชฺฌ อิมํ ติริยํ นิปชฺชาเปหิ, คาวิโย นํ มทฺทิตฺวา มาเรสฺสนฺติ, มทฺทิตามทฺทิตภาวํ

ปนสฺส ญตฺวา เอหี’’ติ อาหฯ สา คนฺตฺวา โคปาลเกน วชทฺวาเร วิวฏฺฏมเตฺตเยว ตํ ตถา นิปชฺชา เปสิฯ โคคณเชฏฺฐโก อุสโภ อญฺญสฺมึ กาเล สพฺพปจฺฉา นิกฺขมนฺโตปิ ตํทิวสํ สพฺพปฐมํ นิกฺขมิตฺวา ทารกํ จตุนฺนํ ปาทานํ อนฺตเร กตฺวา อฏฺฐาสิฯ อเนกสตา คาโว อุสภสฺส เทฺว ปสฺสานิ ฆํสนฺติโย นิกฺขมึสุฯ โคปาลโกปิ ‘‘อยํ อุสโภ ปุพฺเพ สพฺพปจฺฉา นิกฺขมติ, อชฺช ปน ปฐมํ นิกฺขมิตฺวา ทฺวารมชฺเฌ นิจฺจโลว ฐิโต, กึ นุ โข เอต’’นฺติ จินฺเตตฺวา คนฺตฺวา ตสฺส เหฏฺฐา นิปนฺนํ ทารกํ ทิสฺวา ปุตฺตสิเนหํ ปฏิลภิตฺวา ‘‘ปุตฺโต เม ลทฺโธ’’ติ เคหํ เนสิฯ

กาฬี คนฺตฺวา เสฏฺฐินา ปุจฺฉิตา ตมตฺถํ อาโรเจตฺวา ‘‘คจฺฉ, นํ ปุน อิมํ สหสฺสํ ทตฺวา อาเนหี’’ติ วุตฺตา ปุน อาเนตฺวา อทาสิฯ อถ นํ เสฏฺฐิ อาห – ‘‘อมฺม กาฬิ, อิมสฺมึ นคเร ปญฺจ สกฏสตานิ ปจฺจูสกาเล อุฏฺฐาย วาณิชฺชาย คจฺฉนฺติ, ตฺวํ อิมํ เนตฺวา จกฺกมเคฺค นิปชฺชาเปหิ, โคณา วา นํ มทฺทิสฺสนฺติ, จกฺกํ วา ฉินฺทิสฺสติ, ปวตฺติญฺจสฺส ญตฺวา อาคจฺเฉยฺยาสี’’ติฯ สา คนฺตฺวา จกฺกมเคฺค นิปชฺชาเปสิฯ สากฏิกเชฏฺฐโก ปุรโต อโหสิฯ อถสฺส โคณา ตํ ฐานํ ปตฺวา ธุรํ ฉเฑฺฑสุํ, ปุนปฺปุนํ อาโรเปตฺวา ปาชิยมานาปิ ปุรโต น คจฺฉึสุฯ เอวํ ตสฺส เตหิ สทฺธึ วายมนฺตสฺเสว อรุณํ อุฏฺฐหิฯ โส ‘‘กึ นาม โคณา กรึสู’’ติ มคฺคํ โอโลเกนฺโต ทารกํ ทิสฺวา ‘‘ภาริยํ วต กมฺม’’นฺติ จินฺเตตฺวา ‘‘ปุตฺโต เม ลทฺโธ’’ติ ตุฏฺฐมานโส ตํ เคหํ เนสิฯ

กาฬีปิ คนฺตฺวา เสฏฺฐินา ปุจฺฉิตา ตํ ปวตฺตึ อาจิกฺขิตฺวา ‘‘คจฺฉ, นํ ปุน สหสฺสํ ทตฺวา อาเนหี’’ติ วุตฺตา ตถา อกาสิฯ อถ นํ เสฏฺฐิ อาห – ‘‘อิทานิ นํ อามกสุสานํ เนตฺวา คจฺฉนฺตเร นิปชฺชาเปหิ, ตตฺถ สุนขาทีหิ ขาทิโต, อมนุสฺเสน วา ปหโฏ มริสฺสติ, มตามตภาวญฺจสฺส ชานิตฺวา อาคเจฺฉยฺยาสี’’ติฯ สา ตํ เนตฺวา ตตฺถ นิปชฺชาเปตฺวา เอกมนฺตํ อฏฺฐาสิฯ ตํ สุนขาทโย วา อมนุสฺโส วา อุปสงฺกมิตุํ นาสกฺขึสุฯ อเถโก อชปาโล อชา โคจรํ เนนฺโต สุสานปสฺเสน คจฺฉติฯ เอกา อชา ปณฺณานิ ขาทมานา คจฺฉนฺตรํ ปวิสิตฺวา ทารกํ ทิสฺวา ชณฺณุเกหิ ฐตฺวา ทารกสฺส ถนํ อทาสิฯ อชปาลเกน ‘‘เห เห’’ติ สเทฺท กเตปิ น นิกฺขมิฯ โส ‘‘ยฏฺฐิยา นํ ปหริตฺวา นีหริสฺสามี’’ติ คจฺฉนฺตรํ ปวิฏฺโฐ ชณฺณุเกหิ ฐตฺวา ทารกํ ขีรํ ปายนฺตึ ทิสฺวา ทารเก ปุตฺตสิเนหํ ปฏิลภิตฺวา ‘‘ปุตฺโต เม ลทฺโธ’’ติ อาทาย ปกฺกามิฯ

กาฬี คนฺตฺวา เสฏฺฐินา ปุจฺฉิตา ตํ ปวตฺตึ อาจิกฺขิตฺวา ‘‘คจฺฉ, นํ ปุน สหสฺสํ ทตฺวา อาเนหี’’ติ วุตฺตา ตถา อกาสิฯ อย นํ เสฏฺฐิ อาห – ‘‘อมฺม, อิมํ อาทาย โจรปปาตปพฺพตํ อภิรุหิตฺวา ปปาเต ขิป, ปพฺพตกุจฺฉิยํ ปฏิหญฺญมาโน ขณฺฑาขณฺฑิโก หุตฺวา ภูมิยํ ปติสฺสติ, มตามตภาวญฺจสฺส ญตฺวา อาคเจฺฉยฺยาสี’’ติฯ สา ตํ ตถา เนตฺวา ปพฺพตมตฺถเก ฐตฺวา ขิปิฯ ตํ โข ปน ปพฺพตกุจฺฉึ นิสฺสาย มหาเวฬุคุมฺโพ ปพฺพตานุสาเรเนว วฑฺฒิ, ตสฺส มตฺถกํ ฆนชาโต ชิญฺชุกคุมฺโพ อวตฺถริฯ ทารโก ปตนฺโต โกชเว วิย ตสฺมึ ปติฯ ตํ ทิวสญฺจ นฬการเชฏฺฐกสฺส เวณุพลิ ปตฺโต โหติฯ โส ปุเตฺตน สทฺธึ คนฺตฺวา ตํ เวฬุคุมฺพํ ฉินฺทิตุํ อารภิฯ ตสฺมึ จลิเต ทารโก สทฺทมกาสิฯ โส ทารกสโทฺท วิยาติ เอเกน ปเสฺสน อภิรุหิตฺวา ตํ ทิสฺวา ‘‘ปุตฺโต เม ลทฺโธ’’ติ ตุฏฺฐจิโตฺต อาทาย คโตฯ กาฬี คนฺตฺวา เสฏฺฐินา ปุจฺฉิตา ตํ ปวตฺตึ อาจิกฺขิตฺวา ‘‘คจฺฉ, นํ ปุน สหสฺสํ ทตฺวา อาเนหี’’ติ วุตฺตา ตถา อกาสิฯ

เสฏฺฐิโน อิทญฺจิทญฺจ กโรนฺตเสฺสว ทารโก วฑฺฒิโตฯ มหาโฆสวจนตฺตา จสฺส โฆสิโตเตว นามํ อโหสิฯ โส เสฏฺฐิโน อกฺขิมฺหิ กณฺฏโก วิย ขายิ, อุชุกํ โอโลเกตุมฺปิ น วิสหิฯ อถสฺส มรณูปายํ จินฺเตโนฺต อตฺตโน กุมฺภการสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา ตสฺส ‘‘กทา อาวาปํ อาลิเมฺปสฺสสี’’ติ ปุจฺฉิตฺวา ‘‘เสฺว’’ติ วุเตฺต ‘‘เตน หิ อิทํ สหสฺสํ คณฺหิตฺวา มเมกํ กมฺมํ กโรหี’’ติ อาหฯ ‘‘กึ สามี’’ติ? ‘‘เอโก เม อวชาตปุโตฺต อตฺถิ, ตํ ตว สนฺติกํ เปสิสฺสามิ, อถ นํ คพฺภํ ปเวเสตฺวา ติณฺ

หาย วาสิยา ขณฺฑาขณฺฑิกํ ฉินฺทิตฺวา จาฏิยํ ปกฺขิปิตฺวา อาวาเป ปเวเสยฺยาสีติฯ อิทํ เต สหสฺสํ สจฺจการสทิสํ, อุตฺตริํ ปน เต กตฺตพฺพยุตฺตกํ ปจฺฉา กริสฺสามี''ติฯ กุมฺภกาโร ''สาธู''ติ สมฺปฏิจฺฉิฯ

เสฏฺฐิ ปุนทิวเส โฆสิตํ ปโกฺกสิตฺวา ''หิโยฺย มยา กุมฺภกาโร เอกํ กมฺมํ อาณตฺโต, เอหิ , ตฺวํ ตาต, ตสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา เอวํ วเทหิ 'หิโยฺย กิร เม ปิตรา อาณตฺตํ กมฺมํ นิปฺผาเทหี'''ติ ปหิณิฯ โส ''สาธู''ติ อคมาสิฯ ตํ ตตฺถ คจฺฉนฺตํ อิตโร เสฏฺฐิโน ปุโตฺต ทารเกหิ สทฺธิํ คุฬํ กีฬํ กีฬโนฺต ทิสฺวา ปโกฺกสิตฺวา ''กุหิํ คจฺฉสี''ติ ปุจฺฉิตฺวา ปิตุ สาสนํ คเหตฺวา ''กุมฺภการสฺส สนฺติก''นฺติ วุเตฺต ''อหํ ตตฺถ คมิสฺสามิ, อิเม มํ ทารกา พหุลกฺขํ ชินิํสุ, ตํ เม ปฏิชินิตฺวา เทหี''ติ อาหฯ ''อหํ ปิตุ ภายามี''ติฯ ''มา ภายิ, ภาติก, อหํ ตํ สาสนํ หริสฺสามี''ติฯ ''พหูหิ ชิโต ยาวาหํ อาคจฺฉามิ, ตาว เม ลกฺขํ ปฏิชินาหี''ติฯ โฆสิโต กิร คุฬกีฬายํ เฉโก, เตน นํ เอวํ นิพนฺธิฯ โสปิ ตํ ''เตน หิ คนฺตฺวา กุมฺภการํ วเทหิ 'ปิตรา กิร เม หิโยฺย เอกํ กมฺมํ อาณตฺตํ, ตํ นิปฺผาเทหี'''ติ อุโยฺยเชสิฯ โส ตสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา ตถา อวจฯ อถ นํ กุมฺภกาโร เสฏฺฐินา วุตฺตนิยาเมน มาเรตฺวา อาวาเป ขิปิฯ โฆสิโตปิ ทิวสภาคํ กีฬิตฺวา สายนฺหสมเยว เคหํ คนฺตฺวา ''กิํ, ตาต, น คโตสี''ติ วุเตฺต อตฺตโน อคตการณญฺจ กนิฏฺฐสฺส คตการณญฺจ อาโรเจสิฯ เสฏฺฐิ ''ธี ธี''ติ มหาวิรวํ วิรวิตฺวา สกลสรีเร ปกฺกุถิตโลหิโต วิย หุตฺวา ''อโมฺภ กุมฺภการ, มา นาสยิ, มา นาสยี''ติ พาหา ปคฺคยฺห กนฺทโนฺต ตสฺส สนฺติกํ อคมาสิฯ กุมฺภกาโร ตํ ตถา อาคจฺฉนฺตํ ทิสฺวา ''สามิ, มา สทฺทํ กริ, กมฺมํ นิปฺผนฺน''นฺติ อาหฯ โส ปพฺพเตน วิย มหเนฺตน โสเกน อวตฺถโฏ หุตฺวา อนปฺปกํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทสิฯ

เอวํ สเนฺตปิ ปน เสฏฺฐิ ตํ อุชุกํ โอโลเกตุํ น สโกฺกติฯ ''กินฺติ นํ มาเรยฺย''นฺติ จิเนฺตโนฺต ''มม คามสเต อายุตฺตกสฺส สนฺติกํ เปเสตฺวา มาราเปสฺสามี''ติ อุปายํ ทิสฺวา ''อยํ เม อวชาต ปุโตฺต, อิมํ มาเรตฺวา วจฺจกูเป ขิปตุ, เอวญฺจ กเต อหํ มาตุลสฺส กตฺตพฺพยุตฺตกํ ชานิสฺสามี''ติ ตสฺส ปณฺณํ ลิขิตฺวา ''ตาต โฆสิต, อมฺหากํ คามสเต อายุตฺตโก อตฺถิ, อิมํ ปณฺณํ หริตฺวา ตสฺส เทหี''ติ วตฺวา ปณฺณํ ตสฺส ทุสฺสเนฺต พนฺธิฯ โส ปน อกฺขรสมยํ น ชานาติฯ ทหรกาลโต ปฏฺฐาย หิ ตํ มาราเปโนฺตว เสฏฺฐิ มาเรตุํ นาสกฺขิ, กิํ อกฺขรสมยํ สิกฺขาเปสฺสติฯ โส อตฺตโน มรณปณฺณเมว ทุสฺสเนฺต พนฺธิตฺวา นิกฺขมโนฺต อาห – ''ปาเถยฺยํ เม, ตาต, นตฺถี''ติฯ ''ปาเถยฺเยน กมฺมํ นตฺถิ, อนฺตรามเคฺค อสุกคาเม นาม มม สหายโก เสฏฺฐิ อตฺถิ, ตสฺส ฆเร ปาตราสํ กตฺวา ปุรโต คจฺฉา''ติฯ โส ''สาธู''ติ ปิตรํ วนฺทิตฺวา นิกฺขโนฺต ตํ คามํ ปตฺวา เสฏฺฐิฆรํ ปุจฺฉิตฺวา คนฺตฺวา เสฏฺฐิชายํ ปสฺสิฯ ''กุโต อาคโตสี''ติ จ วุเตฺต ''อโนฺตนครโต''ติ อาหฯ ''กสฺส ปุโตฺตสี''ติ? ''ตุมฺหากํ สหายเสฏฺฐิโน, อมฺมา''ติฯ ''ตฺวํสิ โฆสิโต นามา''ติ? ''อาม, อมฺมา''ติฯ ตสฺสา สห ทสฺสเนเนว ตสฺมิํ ปุตฺตสิเนโห อุปฺปชฺชิฯ เสฏฺฐิโน ปเนกา ธีตา อตฺถิ ปนฺนรสโสฬสวสฺสุเทฺทสิกา อภิรูปา ปาสาทิกา, ตํ รกฺขิตุํ เอกเมว เปสนการิกํ ทาสิํ ทตฺวา สตฺตภูมิกสฺส ปาสาทสฺส อุปริมตเล สิริคเพฺภ วสาเปนฺติฯ เสฏฺฐิธีตา ตสฺมิํ ขเณ ตํ ทาสิํ อนฺตราปณํ เปเสสิฯ อถ นํ เสฏฺฐิชายา ทิสฺวา ''กุหิํ คจฺฉสี''ติ ปุจฺฉิตฺวา ''อยฺยธีตาย เปสเนนา''ติ วุเตฺต ''อิโต ตาว เอหิ, ติฏฺฐตุ เปสนํ, ปุตฺตสฺส เม ปีฐกํ อตฺถริตฺวา อุทกํ อาหริตฺวา ปาเท โธวิตฺวา เตลํ มกฺขิตฺวา สยนํ อตฺถริตฺวา เทหิ, ปจฺฉา เปสนํ กริสฺสสี''ติ อาหฯ สา ตถา อกาสิฯ

อถ นํ จิเรนาคตํ เสฏฺฐิธีตา สนฺตเชฺชสิฯ อถ นํ สา อาห – ''มา เม กุชฺฌิ, เสฏฺฐิปุโตฺต โฆสิโต อาคโต, ตสฺส อิทญฺจิทญฺจ กตฺวา ตตฺถ คนฺตฺวา อาคตามฺหี''ติฯ เสฏฺฐิธีตาย ''เสฏฺฐิปุโตฺต โฆสิโต''ติ นามํ สุตฺวาว ปุพฺพสนฺนิวาสวเสน เปมํ ฉวิอาทีนิ ฉินฺทิตฺวา อฏฺฐิมิญฺชํ

อาหจฺจ ฐิตํฯ อถ นํ ปุจฺฉิ ‘‘กุหึ โส อมฺมา’’ติ? ‘‘สยเน นิปโนฺน นิทฺทายตี’’ติ ฯ ‘‘อตฺถิ ปนสฺส หเตฺถ กิญฺจี’’ติ? ‘‘ทุสฺสเนฺต ปณฺณํ อตฺถี’’ติฯ สา ‘‘กึ ปณฺณํ นุ โข เอต’’นฺติ ตสฺมึ นิทฺทายเนฺต มาตาปิตูนํ อญฺญวิหิตตาย อปสฺสนฺตานํ โอตริตฺวา ตสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา ตํ ปณฺณํ โมเจตฺวา อาทาย อตฺตโน คพฺภํ ปวิสิตฺวา ทฺวารํ ปิธาย วาตปานํ วิวริตฺวา อกฺขรสมเย กุสลตาย ตํ ปณฺณํ วาเจตฺวา ‘‘อโห วต พาโล อตฺตโน มรณปณฺณํ ทุสฺสเนฺต พนฺธิตฺวา วิจรติ, สเจ มยา น ทิฏฺฐํ อสฺส, นตฺถิ ตสฺส ชีวิต’’นฺติฯ ตํ ปณฺณํ ผาเลตฺวา นาเสตฺวา เสฏฺฐิสฺส วจเนน อปรํ ปณฺณํ ลิขิ – ‘‘อยํ มม ปุโตฺต โฆสิโต นาม, คามสตโต ปณฺณาการํ อาหราเปตฺวา อิมสฺส ชนปท เสฏฺฐิโน ธีตรา สทฺธึ มงฺคลํ กตฺวา อตฺตโน วสนคามสฺส มเชฺฌ ทฺวิภูมิกํ เคหํ กาเรตฺวา ปา การปริเกฺขเปน เจว ปุริสคุตฺตีหิ จ สุสํวิหิตารกฺขํ กโรตุ, มยฺหํ อิทญฺจิทญฺจ มยา กตนฺติ สาสนํ เปเสตุฯ เอวํ กเต อหํ มาตุลสฺส กตฺตพฺพยุตฺตกํ ชานิสฺสามี’’ติ ลิขิตฺวา จ ปณฺณํ สงฺฆริตฺวา ทุสฺสเนฺตเยวสฺส พนฺธิฯ

โส ทิวสภาคํ นิทฺทายิตฺวา อุฏฺฐาย ภุญฺชิตฺวา ปกฺกามิ, ปุนทิวเส ปาโตว ตํ คามํ คนฺตฺวา อายุตฺตกํ คามกิจฺจํ กโรนฺตเมว ปสฺสิฯ โส ตํ ทิสฺวา ‘‘กึ ตาตา’’ติ ปุจฺฉิตฺวา ‘‘ปิตรา เม ตุมฺหากํ ปณฺณํ เปสิต’’นฺติ วุเตฺต ปณฺณํ คเหตฺวา วาเจตฺวา ตุฏฺฐมานโส ‘‘ปสฺสถ, โภ, มม สามิโน มยิ สิเนหํ กตฺวา เชฏฺฐปุตฺตสฺส มงฺคลํ กโรตู’’ติ มม สนฺติกํ ปหิณิฯ ‘‘สีฆํ ทารุอาทีนิ อาหรถา’’ติ คหปติเก อาณาเปตฺวา คามมเชฺฌ วุตฺตปฺปการํ เคหํ การาเปตฺวา คามสตโต ปณฺณาการํ อาหราเปตฺวา ชนปทเสฏฺฐิโน ธีตรํ อาเนตฺวา มงฺคลํ กตฺวา เสฏฺฐิสฺส สาสนํ ปหิณิ ‘‘อิทญฺจิทญฺจ มยา กต’’นฺติฯ

ตํ สุตฺวา เสฏฺฐิโน ‘‘ยํ กาเรมิ, ตํ น โหติฯ ยํ น กาเรมิ, ตํ โหตี’’ติ มหนฺตํ โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชิฯ ปุตฺตโสเกน สทฺธึ โส โสโก เอกโต หุตฺวา กุจฺฉิทาหํ อุปฺปาเทตฺวา อติสารํ ชเนสิฯ เสฏฺฐิธีตาปิ ‘‘สเจ โกจิ เสฏฺฐิโน สนฺติกา อาคจฺฉติ, มม อกเถตฺวา เสฏฺฐิปุตฺตสฺส ปฐมตรํ มา กเถถา’’ติ อาณาเปสิฯ เสฏฺฐิปิ โข ‘‘น ทานิ ทุฏฺฐปุตฺตํ มม สาปเตยฺยสฺส สามิกํ กริสฺสามี’’ติ จิเนฺตตฺวา เอกํ อายุตฺตกํ อาห – ‘‘มาตุล, ปุตฺตํ เม ทฏฺฐุกาโมมฺหิ, เอกํ ปาทมูลิกํ เปเสตฺวา เอกํ ปณฺณํ ลิขิตฺวา เปเสตฺวา มม ปุตฺตํ ปโกฺกสาเปหี’’ติฯ โส ‘‘สาธู’’ติ ปณฺณํ ทตฺวา เอกํ ปุริสํ เปเสสิฯ เสฏฺฐิธีตา เสฏฺฐิสฺส พลวคิลานกาเล โฆสิตกุมารํ อาทาย อคมาสิฯ เสฏฺฐิ กาลมกาสิฯ ราชา ปิตริ กาลงฺกเต ปิตรา ภุตฺตโภคํ ทตฺวา สพฺพสเตน เสฏฺฐิฏฺฐานํ อทาสิฯ โฆสิตเสฏฺฐิ นาม หุตฺวา มหาสมฺปตฺติยํ ฐิโต เสฏฺฐิธีตาย กาฬิยา วจเนน อาทิโต ปฏฺฐาย สตฺตสุ ฐาเนสุ อตฺตโน มรณมุตฺตภาวํ ญตฺวา เทวสิกํ สตสหสฺสํ วิสฺสเชฺชตฺวา ทานํ ปฏฺฐเปสีติฯ เอวมสฺส สตฺตสุ ฐาเนสุ อโรคภาโว ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ ตตฺถ คหนฺติ เคหํ วุจฺจติ, คเห ปติ **คหปติ**ฯ มหาสาลกุเล อธิปติเสฺสตํ นามํฯ เกสุจิ โปตฺถเกสุ โฆสิตานนฺตรํ เมณฺฑโก ลิขิโตฯ

ปญฺจนฺนํ มหาปุญฺญานํ ปุญฺญวโต อิทฺธีติ เอตฺถ ปุญฺญิทฺธิ ปญฺจนฺนํ มหาปุญฺญานํ ทฏฺฐพฺพาติ อโตฺถฯ ปญฺจ มหาปุญฺญา นาม เมณฺฑกเสฏฺฐิ, ตสฺส ภริยา จนฺทปทุมา, ปุโตฺต ธนญฺจยเสฏฺฐิ, สุณิสา สุมนเทวี, ทาโส ปุโณฺณ นามาติ อิเม ปญฺจ ชนา ปเจฺจกสมฺพุเทฺธ กตาธิการาฯ เตสุ เมณฺฑกเสฏฺฐิ อฑฺฒเตรสานิ โกฏฺฐสตานิ โสธาเปตฺวา สีสํ นฺหาโต ทฺวาเร นิสีทิตฺวา อุทฺธํ อุโลฺลเกติ, อากาสโต รตฺตสาลิธารา โอปติตฺวา สพฺพโกเฏฺฐ ปูเรติฯ ตสฺส ภริยา ตณฺฑุลํ เอกนาฬิมตฺตํ คเหตฺวา ภตฺตํ ปจาเปตฺวา เอกสฺมึ สูปพฺยญฺชนเก สูปํ กาเรตฺวา สพฺพาลงฺการปฏิมณฺฑิตา ทฺวารโกฏฺฐเก ปญฺญตฺตาสเน นิสีทิตฺวา ‘‘สเพฺพ ภเตฺตน อตฺถิกา อาคจฺฉนฺตู’’ติ โฆสาเปตฺวา ปโกฺกสาเปตฺวา สุวณฺณกฏจฺฉุํ อาทาย อาคตาคตานํ อุปนีตภาชนานิ ปูเรตฺวา เทติ, สกลทิวสมฺปิ เทนฺติยา กฏจฺฉุนา สกึ คหิตฏฺฐานมตฺตเมว ปญฺญายติฯ

ตสฺส ปุโตฺต สีสํ นฺหาโต สหสฺสตฺถวิกํ อาทาย ‘‘กหาปเณหิ อตฺถิกา อาคจฺฉนฺตู’’ติ โฆสาเปตฺวา อาคตาคตานํ คหิตภาชนานิ ปูเรตฺวา เทติฯ ถวิกาย กหาปณสหสฺสเมว โหติฯ ตสฺส สุณิสา สพฺพาลงฺการปฏิมณฺฑิตา จตุโทณิกํ วีหิปิฏกํ อาทาย อาสเน นิสินฺนา ‘‘พีชภเตฺตน อตฺถิกา อาคจฺฉนฺตู’’ติ โฆสาเปตฺวา อาคตาคตานํ คหิตภาชนานิ ปูเรตฺวา เทติ, ปิฏกํ ยถาปูริตเมว โหติฯ ตสฺส ทาโส สพฺพาลงฺการปฏิมณฺฑิโต สุวณฺณยุเค สุวณฺณโยเตฺตหิ โคเณ โยเชตฺวา สุวณฺณปโตทยฏฺฐึ อาทาย โคณานํ คนฺธปญฺจงฺคุลิกานิ ทตฺวา วิสาเณสุ สุวณฺณโกสเก ปฏิมุญฺจิตฺวา เขตฺตํ คนฺตฺวา ปาเชติ , อิโต ติโสฺส, อิโต ติโสฺส, มชฺฌ เอกาติ สตฺต สีตาโย ภิชฺชิตฺวา คจฺฉนฺติฯ ชมฺพุทีปวาสิโน ภตฺตพีชหิรญฺญสุวณฺณาทีสุ ยถารุจิตํ เสฏฺฐิเคหโตเยว คณฺหึสุฯ อนุกฺกเมน ปน ภทฺทิยนครํ อนุปฺปเตฺต ภควติ ภควโต ธมฺมเทสนาย ปญฺจ มหาปุญฺญา จ ธนญฺจยเสฏฺฐิสฺส ธีตา วิสาขา จ โสตาปตฺติผลํ ปาปุณึสุฯ อยํ ปน เนสํ ปญฺจนฺนํ มหาปุญฺญานํ ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ สเงฺขเปน ปน ปริปากคเต ปุญฺญสมฺภาเร อิชฺฌนกวิเสโส ปุญฺญวโต อิทฺธิฯ

วิชฺชามยิทฺธินิเทฺทเส อิชฺฌนาการํ คนฺธาริวิชฺชํ วา อุปจารสิทฺธํ ปตฺถิตสิทฺธํ อญฺญํ วา วิชฺชํ ธาเรนฺตีติ **วิชฺชาธราฯ วิชฺชํ ปริชเปฺปตฺวา**ติ ยโถปจารํ วิชฺชํ มุเขน ปริวเตฺตตฺวาฯ เสสํ วุตฺตตฺถเมวาติฯ

สมฺมาปโยคิทฺธินิเทฺทเส อิชฺฌนาการมตฺตํ ปุจฺฉิตฺวา อญฺญสฺส วิเสสสฺส อภาวโต ‘‘กตมา’’ติ อปุจฺฉิตฺวา ปการมตฺตเมว ปุจฺฉเนฺตน ‘‘กถ’’นฺติ ปุจฺฉา กตา, ตเถว ‘‘เอว’’นฺติ นิคมนํ กตํฯ เอตฺถ จ ปฏิปตฺติสงฺขาตเสฺสว สมฺมาปโยคสฺส ทีปนวเสน ปุริมปาฬิสทิสาว ปาฬิ อาคตาฯ อฏฺฐกถายํ ปน สกฏพฺยูหาทิกรณวเสน ยํกิญฺจิ สํวิทหนํ ยํกิญฺจิ สิปฺปกมฺมํ ยํกิญฺจิ เวชฺชกมฺมํ ติณฺณํ เวทานํ อุคฺคหณํ ติณฺณํ ปิฏกานํ อุคฺคหณํ, อนฺตมโส กสนวปนาทีนิ อุปาทาย ตํ ตํ กมฺมํ กตฺวา นิพฺพตฺตวิเสโส **ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนเฏฺฐน อิทฺธี**ติ อาคตาติฯ

อิทฺธิกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. อภิสมยกถา

อภิสมยกถาวณฺณนา

๑๙ อิทานิ อิทฺธิกถานนฺตรํ ปรมิทฺธิภูตํ อภิสมยํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย อภิสมยกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ **อภิสมโย**ติ สจฺจานํ อภิมุเขน สมาคโม, ปฏิเวโธติ อโตฺถฯ **เกน อภิสเมตี**ติ กึ วุตฺตํ โหติ? ‘‘เอวํ มหตฺถิโย โข, ภิกฺขเว, ธมฺมาภิสมโย’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๒.๗๔) สุตฺตปเทสุ โย โส อภิสมโยติ วุโตฺต, ตสฺมึ อภิสมเย วตฺตมาเน อภิสเมตา ปุคฺคโล เกน ธเมฺมน สจฺจานิ อภิสเมติ, อภิมุโข หุตฺวา สมาคจฺฉติ, ปฏิวิชฺฌตีติ วุตฺตํ โหตีติฯ อยํ ตาว โจทกสฺส ปุจฺฉาฯ **จิเตฺตน อภิสเมตี**ติ จิตฺตํ วินา อภิสมยาภาวโต ตถา วิสฺสชฺชนํฯ **หญฺจี**ติอาทิ ปุน โจทนาฯ **หญฺจิ** ยทีติ อโตฺถฯ ‘‘จิเตฺตนา’’ติ วุตฺตตฺตา **เตน หิ อญฺญาณี อภิสเมตี**ติ อาหฯ **น อญฺญาณี อภิสเมตี**ติ จิตฺตมเตฺตเนว อภิสมยาภาวโต ปฏิเกฺขโปฯ **ญาเณน อภิสเมตี**ติ ปฏิญฺญาฯ ปุน **หญฺจี**ติอาทิ ‘‘ญาเณนา’’ติ วุตฺตตฺตา อญฺญาณี **อจิตฺตโก**ติ โจทนาฯ **น อจิตฺตโก อภิสเมตี**ติ อจิตฺตกสฺส อภิสมยาภาวโต ปฏิเกฺขโปฯ **จิเตฺตน จา**ติอาทิ ปฏิญฺญาฯ ปุน **หญฺจี**ติอาทิ สพฺพจิตฺตญาณสาธารณวเสน โจทนาฯ เสสโจทนาวิสฺสชฺชเนสุปิ เอเสว นโยฯ

ปรโต ปน **กมฺมสฺสกตจิเตฺตน จ ญาเณน จา**ติ กมฺมสฺสกา สตฺตาติ เอวํ กมฺมสฺสกตาย ปวตฺตจิเตฺตน จ ญาเณน จฯ **สจฺจานุโลมิกจิเตฺตน จ ญาเณน จา**ติ สจฺจปฏิเวธสฺส อนุกูลตฺตา สจฺจานุโลมิกสงฺขาเตน วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตจิเตฺตน จ วิปสฺสนาญาเณน จฯ **กถนฺ**ติ ยถา อภิสมโย โหติ, ตถา กเถตุกมฺยตา ปุจฺฉาฯ **อุปฺปาทาธิปเตยฺยนฺ**ติ ยสฺมา จิตฺตสฺส อุปฺปาเท อสติ เจตสิกานํ อุปฺปาโท นตฺถิฯ อารมฺมณคฺคหณญฺหิ จิตฺตํ เตน สห อุปฺปชฺชมานา เจตสิกา กถํ อารมฺมเณ อคฺคหิเต อุปฺปชฺชิสฺสนฺติฯ อภิธเมฺมปิ จิตฺตุปฺปาเทเนว เจตสิกา วิภตฺตา, ตสฺมา มคฺคญาณสฺส อุปฺปาเท อธิปติภูตํ จิตฺตนฺติ อโตฺถฯ **ญาณสฺสา**ติ มคฺคญาณสฺสฯ **เหตุปจฺจโย จา**ติ ชนโก จ อุปตฺถมฺภโก จฯ **ตํสมฺปยุตฺตนฺ**ติ เตน ญาเณน สมฺปยุตฺตํฯ **นิโรธโคจรนฺ**ติ นิพฺพานารมฺมณํฯ **ทสฺสนาธิปเตยฺยนฺ**ติ เสสานํ ทสฺสนกิจฺจาภาวา นิพฺพานทสฺสเน อธิปติภูตํฯ **จิตฺตสฺสา**ติ มคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตสฺสฯ **ตํสมฺปยุตฺตนฺ**ติ เตน จิเตฺตน สมฺปยุตฺตํฯ

๒๐ ยสฺมา เอตมฺปิ ปริยายํ, น เกวลํ จิตฺตญาเณหิเยว อภิสมโย, อถ โข สเพฺพปิ มคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตเจตสิกา ธมฺมา สจฺจาภิสมยกิจฺจสาธนวเสน อภิสมโย นาม โหนฺติ, ตสฺมา ตมฺปิ ปริยายํ ทเสฺสตุกาโม **กึ นุ เอตฺตโกเยว อภิสมโย**ติ ปุจฺฉิตฺวา **น หี**ติ ตํ วจนํ ปฏิกฺขิปิตฺวา **โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ**ติอาทิมาหฯ **ทสฺสนาภิสมโย**ติ ทสฺสนภูโต อภิสมโยฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **สจฺจา**ติ สจฺจญาณานิฯ มคฺคญาณเมว นิพฺพานานุปสฺสนเฏฺฐน **วิปสฺสนาฯ วิโมโกฺข**ติ มคฺควิโมโกฺขฯ **วิชฺชา**ติ มคฺคญาณเมวฯ **วิมุตฺตี**ติ สมุเจฺฉทวิมุตฺติฯ นิพฺพานํ อภิสมียตีติ **อภิสมโย,** เสสา อภิสเมนฺติ เอเตหีติ **อภิสมยา**ฯ

๒๑ ปุน มคฺคผลวเสน อภิสมยํ ภินฺทิตฺวา ทเสฺสตุํ **กึ นู**ติอาทิมาหฯ ผลกฺขเณ ปเนตฺถ ยสฺมา สมุเจฺฉทนเฏฺฐน ขเย ญาณํ น ลพฺภติ, ตสฺมา ปฏิปฺปสฺสทฺธเฏฺฐน **อนุปฺปาเท ญาณนฺ**ติ วุตฺตํฯ เสสํ ปน ยถานุรูปํ เวทิตพฺพนฺติฯ อิทานิ ยสฺมา กิเลสปฺปหาเน สติ อภิสมโย โหติ, อภิสมเย จ สติ กิเลสปฺปหานํ โหติ, ตสฺมา โจทนาปุพฺพงฺคมํ กิเลสปฺปหานํ ทเสฺสตุกาโม **ยุวาย**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ยฺวาย**นฺติ โย อยํ มคฺคโฏฺฐ อริยปุคฺคโลฯ เอวมาทิกานิ ปเนตฺถ จตฺตาริ วจนานิ โจทกสฺส ปุจฺฉาฯ ปุน **อตีเต กิเลเส ปชหตี**ติ อิทํ โจทนาย โอกาสทานตฺถํ วิสฺสชฺชนํฯ **ขีณนฺ**ติ ภงฺควเสน ขีณํฯ **นิรุทฺธนฺ**ติ สนฺตานวเสน ปุนปฺปุนํ อนุปฺปตฺติยา นิรุทฺธํฯ

วิคตนฺติ วตฺตมานกฺขณโต อปคตํฯ **วิคเมตี**ติ อปคมยติฯ **อตฺถงฺคต**นฺติ อภาวํ คตํฯ **อตฺถงฺคเมตี**ติ อภาวํ คมยติฯ ตตฺถ โทสํ ทเสฺสตฺวา **น อตีเต กิเลเส ปชหตี**ติ ปฏิกฺขิตฺตํฯ อนาคตโจทนาย **อชาต**นฺติ ชาตึ อปฺปตฺตํฯ **อนิพฺพตฺต**นฺติ สภาวํ อปฺปตฺตํฯ **อนุปฺปนฺน**นฺติ อุปฺปาทโต ปภุติ อุทฺธํ น ปฏิปนฺนํฯ **อปาตุภูต**นฺติ ปจฺจุปฺปนฺนภาเวน จิตฺตสฺส อปาตุภูตํฯ อตีตานาคเต ปชหโต ปหาตพฺพานํ นตฺถิตาย อผโล วายาโม อาปชฺชตีติ ตทุภยมฺปิ ปฏิกฺขิตฺตํฯ **รโตฺต ราคํ ปชหตี**ติ วตฺตมาเนน ราเคน รโตฺต ตเมว ราคํ ปชหติฯ วตฺตมานกิเลเสสุปิ เอเสว นโยฯ **ถามคโต**ติ ถิรสภาวํ คโตฯ **กณฺหสุกฺกา**ติ อกุสลา จ กุสลา จ ธมฺมา **ยุคนทฺธา สมเมว วตฺตนฺตี**ติ อาปชฺชตีติ อโตฺถฯ **สํกิเลสิกา**ติ เอวํ สํกิเลสานํ สมฺปยุตฺตภาเว สติ สํกิเลเส นิยุตฺตา **มคฺคภาวนา โหตี**ติ อาปชฺชตีติ อโตฺถฯ เอวํ ปจฺจุปฺปเนฺน ปชหโต วายาเมน สทฺธึ ปหาตพฺพานํ อตฺถิตาย สํกิเลสิกา จ มคฺคภาวนา โหติ, วายาโม จ อผโล โหติฯ น หิ ปจฺจุปฺปนฺนานํ กิเลสานํ จิตฺตวิปฺปยุตฺตตา นาม อตฺถีติฯ

น หีติ จตุธา วุตฺตสฺส วจนสฺส ปฏิเกฺขโปฯ **อตฺถี**ติ ปฏิชานนํฯ **ยถา กถํ วิยา**ติ อตฺถิภาวสฺส อุทาหรณทสฺสนตฺถํ ปุจฺฉาฯ ยถา อตฺถิ, ตํ เกน ปกาเรน วิย อตฺถิ, กึ วิย อตฺถีติ อโตฺถฯ **เสยฺยถาปี**ติ ยถา นามฯ **ตรุณรุโกฺข**ติ ผลทายกภาวทีปนตฺถํ ตรุณคฺคหณํฯ **อชาตผโล**ติ ผลทายกเตฺตปิ สติ ผลคฺคหณโต ปุเรกาลคฺคหณํฯ **ตเมน**นฺติ ตํ รุกฺขํฯ **เอน**นฺติ นิปาตมตฺตํ, ตํ เอตนฺติ วา อโตฺถฯ **มูลํ ฉินฺเทยฺยา**ติ มูลโต ฉินฺเทยฺยฯ **อชาตผลา**ติ อชาตานิ ผลานิฯ **เอวเมว**นฺติ เอวํ เอวํฯ **อุปฺปาโท ปวตฺตํ นิมิตฺตํ อายูหนา**ติ จตูหิปิ ปจฺจุปฺปนฺนขนฺธสนฺตานเมว วุตฺตํฯ ยสฺมิญฺหิ ขนฺธสนฺตาเน ยํ ยํ มคฺคญาณํ อุปฺปชฺชติ, เตน เตน มคฺคญาเณน ปหาตพฺพานํ กิเลสานํ ตํ ขนฺธสนฺตานํ อพีชํ โหติ, ตสฺส อพีชภูตตฺตา ตปฺปจฺจยา เต เต กิเลสา อนุปฺปนฺนา เอว น อุปฺปชฺชนฺติฯ **อาทีนวํ ทิสฺวา**ติ อนิจฺจาทิโต อาทีนวํ ทิสฺวาฯ **อนุปฺปาโท**ติอาทีหิ จตูหิ นิพฺพานเมว วุตฺตํฯ **จิตฺตํ ปกฺขนฺทตี**ติ มคฺคสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติฯ **เหตุนิโรธา ทุกฺขนิโรโธ**ติ กิเลสานํ พีชภูตสฺส สนฺตานสฺส อนุปฺปาทนิโรธา อนาคตกฺขนฺธภูตสฺส ทุกฺขสฺส เหตุภูตานํ กิเลสานํ อนุปฺปาทนิโรโธ โหติฯ เอวํ ทุกฺขสฺส เหตุภูตกิเลสานํ อนุปฺปาทนิโรธา ทุกฺขสฺส อนุปฺปาทนิโรโธ โหติฯ เอวํ กิเลสปฺปหานยุตฺติสพฺภาวโต เอว **อตฺถิ มคฺคภาวนา**ติอาทิมาหฯ อฎฺฐกถายํ (วิสุทฺธิ. ๒.๘๓๒) ปน ‘‘เอเตน กึ ทีปิตํ โหติ? ภูมิลทฺธานํ กิเลสานํ ปหานํ ทีปิตํ โหติฯ ภูมิลทฺธา ปน กึ อตีตา อนาคตา, อุทาหุ ปจฺจุปฺปนฺนาติ? ภูมิลทฺธุปฺปนฺนาเยว นามา’’ติ วตฺวา กถิตกิเลสปฺปหานสฺส วิตฺถารกถา สุตมยญาณกถายมคฺคสจฺจนิเทฺทสวณฺณนายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา, อิธ ปน มคฺคญาเณน ปหาตพฺพา กิเลสาเยว อธิเปฺปตาติฯ

อภิสมยกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๔. วิเวกกถา

วิเวกกถาวณฺณนา

๒๒. อิทานิ ปหานาวสานาย อภิสมยกถาย อนนฺตรํ ปหานาการํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย วิเวกกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ สุตฺตเนฺต ตาว **เย เกจี**ติ อนวเสสปริยาทานํฯ **พลกรณียา**ติ อูรุพเลน พาหุพเลน กตฺตพฺพาฯ **กมฺมนฺตา**ติ ธาวนลงฺฆนกสนวปนาทีนิ กมฺมานิฯ **กรียนฺตี**ติ พลวเนฺตหิ กรียนฺติฯ **สีลํ นิสฺสายา**ติ จตุปาริสุทฺธิสีลํ นิสฺสยํ กตฺวาฯ **ภาเวตี**ติ ภินฺนสีลสฺส ภาวนาภาวโต อิธ ปน โลกิยโลกุตฺตรา มคฺคภาวนา อธิเปฺปตาติฯ **วิเวกนิสฺสิต**นฺติ ตทงฺควิเวกํ สมุเจฺฉทวิเวกํ นิสฺสรณวิเวกํ นิสฺสิตํฯ **วิเวโก**ติ วิวิตฺตตาฯ อยญฺหิ อริยมคฺคภาวนานุยุโตฺต โยคี วิปสฺสนากฺขเณ กิจฺจโต ตทงฺควิเวกนิสฺสิตํ, อชฺฌาสยโต นิสฺสรณวิเวกนิสฺสิตํ, มคฺคกฺขเณ กิจฺจโต สมุเจฺฉทวิเวกนิสฺสิตํ, อารมฺมณโต นิสฺสรณวิเวกนิสฺสิตํ ภาเวติฯ เอส นโย **วิราคนิสฺสิตา**ทีสุฯ วิเวโกเยว หิ วิรชฺชนเฏฺฐน วิราโค, นิโรธเฏฺฐน นิโรโธ, โวสชฺชนเฏฺฐน โวสโคฺคฯ อถ วา กิเลเสหิ วิวิตฺตตฺตา วิเวโก, กิเลเสหิ วิรตฺตตฺตา วิราโค, กิเลสานํ นิรุทฺธตฺตา นิโรโธ, กิเลสานญฺจ ปริจฺจตฺตตฺตา วิสฺสฎฺฐตฺตา, นิพฺพาเนจตฺตสฺส จ วิสฺสฎฺฐตฺตา โวสโคฺคฯ โวสโคฺค ปน ทุวิโธ ปริจฺจาคโวสโคฺค จ ปกฺขนฺทนโวสโคฺค จฯ ตตฺถ **ปริจฺจาคโวสโคฺค**ติ วิปสฺสนากฺขเณ ตทงฺควเสน, มคฺคกฺขเณ สมุเจฺฉทวเสน กิเลสปฺปหานํฯ **ปกฺขนฺทนโวสโคฺค**ติ วิปสฺสนากฺขเณ ตนฺนินฺนภาเวน, มคฺคกฺขเณ อารมฺมณกรเณน นิพฺพานปกฺขนฺทนํฯ ตทุภยมฺปิ อิมสฺมิํ โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสเก อตฺถวณฺณนานเย วฎฺฎติฯ ตถา หิ อยํ สมฺมาทิฎฺฐิอาทีสุ เอเกโก ธโมฺม ยถาวุเตฺตน ปกาเรน กิเลเส จ ปริจฺจชติ, นิพฺพานญฺจ ปกฺขนฺทติฯ **โวสคฺคปริณามิ**นฺติ อิมินา ปน สกเลน วจเนน โวสคฺคตฺถํ ปริณามิตํ ปริณตํ, ปริปจฺจิตํ ปริปกฺกญฺจาติ วุตฺตํ โหติฯ อยมฺปิ อริยมคฺคภาวนานุยุโตฺต ภิกฺขุ ยถา สมฺมาทิฎฺฐิอาทีสุ เอเกโก ธโมฺม กิเลสปริจฺจาคโวสคฺคตฺถญฺจ นิพฺพานปกฺขนฺทนโวสคฺคตฺถญฺจ ปริปจฺจติ, ยถา จ ปริปโกฺก โหติ, ตถา นํ ภาเวติฯ

๒๓. **พีชคามภูตคามา**ติ เอตฺถ มูลพีชํ ขนฺธพีชํ อคฺคพีชํ ผฬุพีชํ พีชพีชนฺติ (ปาจิ. ๙๑) ปญฺจวิธํ พีชํ, พีชคาโม นาม พีชสมูโหติ อโตฺถฯ ตเทว ปน สมฺปนฺนนีลงฺกุรปาตุภาวโต ปฎฺฐาย ภูตคาโม นาม, ภูตานํ ชาตานํ นิพฺพตฺตมูลนีลงฺกุรานํ สมูโหติ อโตฺถฯ เทวตาปริคฺคเห สติ นีลงฺกุรกาลโต ปภุติ โหตีติ เตสํ เทวตาสงฺขาตานํ ภูตานํ คาโมติปิ ภูตคาโมติ วทนฺติฯ **วุทฺธิ**นฺติ องฺกุราทิวเสนฯ **วิรุฬฺหิ**นฺติ ขนฺธาทิวเสนฯ **เวปุลฺล**นฺติ ปุปฺผาทิวเสนฯ ธเมฺมสุ ปน **วุทฺธิ**นฺติ อปุพฺพธมฺมปฺปวตฺติวเสนฯ **วิรุฬฺหิ**นฺติ สกิจฺจกรณสาธนวเสนฯ **เวปุลฺล**นฺติ กิจฺจนิปฺผตฺติวเสน วิปุลภาวนฺติ อโตฺถฯ วิปุลตฺตนฺติปิ ปาโฐฯ อถ วา เอตานิ ตีณิ ปทานิ สีลสมาธิปญฺญาหิปิ โยเชนฺติฯ

มคฺคงฺคนิเทฺทสวณฺณนา

๒๔. สุตฺตนฺตนิเทฺทเส **สมฺมาทิฎฺฐิยา**ติ สามิวจนํฯ ฌานวิปสฺสนามคฺคผลนิพฺพาเนสุ โลกิยวิรติสมฺปยุตฺตจิเตฺต จ ยถาโยคํ สมฺปโยคโต จ อารมฺมณโต จ วตฺตมานาย สมฺมาทิฎฺฐิยา สามญฺญลกฺขณโต เอกีภูตาย สมฺมาทิฎฺฐิยาฯ **วิกฺขมฺภนวิเวโก**ติ วิกฺขมฺภนวเสน ทูรีกรณวเสน วิเวโกฯ เกสํ? นีวรณานํฯ ตสฺส **ปฐมํ ฌานํ ภาวยโต**ติอาทิ วิกฺขมฺภนวเสน ปฐมชฺฌานเมว วุตฺตํฯ ตสฺมิํ วุเตฺต เสสชฺฌานานิปิ วุตฺตาเนว โหนฺติฯ ฌาเนสุปิ สมฺมาทิฎฺฐิยา วิชฺชมานตฺตา สมฺมาทิฎฺฐิยา วิเวโก นาม โหติฯ **ตทงฺควิเวโก**ติ เตน เตน วิปสฺสนาญาณเงฺคน วิ

เวโกฯ **ทิฏฺฐิคตาน**นฺติ ทิฏฺฐิวิเวกสฺส ทุกฺกรตฺตา ปธานตฺตา จ ทิฏฺฐิวิเวโกว วุตฺโตฯ ตสฺมึ วุตฺเต นิจฺจสญฺญาทิวิเวโกปิ วุตฺโตว โหติฯ **นิเพฺพธภาคิยํ สมาธิ**นฺติ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตสมาธึฯ **สมุจฺฉทวิเวโก**ติ กิเลสานํ สมุจฺฉเทน วิเวโกฯ **โลกุตฺตรํ ขยคามิมคฺค**นฺติ ขยสงฺขาตนิพฺพานคามิโลกุตฺตรมคฺคํฯ **ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิเวโก**ติ กิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา วิเวโกฯ **นิสฺสรณวิเวโก**ติ สพฺพสงฺขตนิสฺสรณภูโต สงฺขารวิเวโกฯ **ฉนฺทชาโต โหตี**ติ ปุพฺพภาเค ชาตธมฺมจฺฉนฺโท โหติฯ **สทฺธาธิมุตฺโต**ติ ปุพฺพภาเคเยว สทฺธาย อธิมุตฺโต โหติฯ **จิตฺตญฺจสฺส สฺวาธิฏฺฐิต**นฺติ ปุพฺพภาเคเยว จิตฺตญฺจ อสฺส โยคิสฺส สุอธิฏฺฐิตํ สุฏฺฐุ ปติฏฺฐิตํ โหติฯ อิติ ฉนฺโท สทฺธา จิตฺตนฺติ อิเม ตโย ธมฺมา ปุพฺพภาเค อุปฺปนฺนวิเวกานํ อุปนิสฺสยตฺตา นิสฺสยา นามฯ เกจิ ปน ‘‘จิตฺตญฺจสฺส สฺวาธิฏฺฐิตนฺติ สมาธิ วุตฺโต’’ติ วทนฺติฯ **วิราคา**ทีสุปิ เอเสว นโยฯ

นิโรธวาเร ปน นิโรธสทฺทโต อญฺญํ ปริยายวจนํ ทเสฺสเนฺตน **อมตา ธาตู**ติ วุตฺตํ, เสเสสุ **นิโรโธ นิพฺพาน**นฺติ อุภยตฺถาปิ นิพฺพานเมวฯ **ทฺวาทส นิสฺสยา**ติ ฉนฺทสทฺธาจิตฺตานิเยว วิเวกาทีสุ จตูสุ เอเกกสฺมึ ตโย ตโย กตฺวา ทฺวาทส นิสฺสยา โหนฺติฯ

๒๕. สมฺมาสงฺกปฺปวายามสติสมาธีนมฺปิ อิมินาว นเยน อตฺถโยชนา เวทิตพฺพาฯ สมฺมาวาจากมฺมนฺตา ชีวานํ ปน ฌานกฺขเณ วิปสฺสนากฺขเณ จ อภาวา ฌานวิปสฺสนานํ ปุพฺพภาคปรภาควเสน วตฺตมานา วิรติโย ฌานวิปสฺสนา สนฺนิสฺสิตา กตฺวา วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ นีวรณานํ ทิฏฺฐิคตานญฺจ วิเวกวิราคนิโรธปฏินิสฺสคฺคา ตถา ปวตฺตมานานํ วิรตีนํ วิเวกาทโย นามาติ เวทิตพฺพํฯ ยถา อฏฺฐกนิปาเต ‘‘ตโต, ตฺวํ ภิกฺขุ, อิมํ สมาธึ สวิตกฺกํ สวิจารมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, อวิตกฺกวิจารมตฺตมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, อวิตกฺกํ อวิจารมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, สปฺปีติกมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, นิปฺปีติกมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, สาตสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, อุเปกฺขาสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสี’’ติ (อ. นิ. ๘.๖๓) เมตฺตาทโย กายานุปสฺสนาทโย จ นิยกชฺฌตฺตมูลสมาธิวเสน จตุกฺกปญฺจกชฺฌานิกา วิย วุตฺตา, เอวมิธาปิ ปุพฺพภาคปรภาควเสน วิรติโย วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ พฺยญฺชนจฺฉายมตฺตํ คเหตฺวา น ภควา อพฺภาจิกฺขิตโพฺพฯ คมฺภีรญฺหิ พุทฺธวจนํ, อาจริเย ปยิรุปาสิตฺวา อธิปฺปาโย คเหตพฺโพฯ

๒๖-๒๗. โพชฺฌงฺคพลอินฺทฺริยวาเรสุปิ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพติฯ

วิเวกกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. จริยากถา

จริยากถาวณฺณนา

๒๘-๒๙. อิทานิ วิเวกกถานนฺตรํ ปรมวิเวกภูตสฺส นิสฺสรณวิเวกสงฺขาตสฺส นิพฺพานสฺส สจฺฉิกรณียสฺส สจฺฉิกิริโยปายทสฺสนตฺถํ, ตถา สจฺฉิกตนิโรธสฺส โลกหิตสุขกิริยากรณทสฺสนตฺถญฺจ อินฺทฺริยกถาย นิทฺทิฏฺฐาปิ จริยากถา ปุน กถิตาฯ ตสฺสา อตฺถวณฺณนา อินฺทฺริยกถาย กถิตาเยวาติฯ

จริยากถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖. ปาฏิหาริยกถา

ปาฏิหาริยกถาวณฺณนา

๓๐. อิทานิ โลกุตฺตรจริยาปริโยสานาย จริยากถาย อนนฺตรํ โลกุตฺตรานุสาสนปริโยสานํ ปาฏิหาริยํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย ปาฏิหาริยกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ สุตฺตเนฺต ตาว **ปาฏิหาริยานี**ติ ปจฺจนีกปฏิหรณวเสน ปาฏิหาริยานิฯ **อิทฺธิปาฏิหาริย**นฺติ อิชฺฌนวเสน อิทฺธิ, ปฏิหรณวเสน ปาฏิหาริยํ, อิทฺธิเยว ปาฏิหาริยํ อิทฺธิปาฏิหาริยํฯ อิตเรสุ ปน อาทิสฺสนวเสน **อาเทสนํ,** อนุสาสนวเสน **อนุสาสนี**ฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ

อิธาติ อิมสฺมึ โลเกฯ **เอกโจฺจ**ติ เอโก โปโสฯ อิทฺธิปาฏิหาริยนิเทฺทโส เหฏฺฐา วุตฺตโตฺถเยวฯ **นิมิเตฺตน อาทิสตี**ติ อาคตนิมิเตฺตน วา คตนิมิเตฺตน วา ฐิตนิมิเตฺตน วา กเถติฯ **เอวมฺปิ เต มโน**ติ เอวมฺปิ ตว มโน โสมนสฺสิโต วา โทมนสฺสิโต วา กามวิตกฺกาทิสมฺปยุโตฺต วาฯ อปิ-สโทฺท สมฺปิณฺฑนโตฺถฯ **อิตฺถมฺปิ เต มโน**ติ โสมนสฺสิตาทิโต เอเกกวิเธปิ จิเตฺตนานปฺปการปริทีปนํฯ **อิติปิ เต จิตฺต**นฺติ อิติปิ ตว จิตฺตํ, อิมญฺจ อิมญฺจ อตฺถํ จินฺตยมานํ ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ **พหุํ เจปิ อาทิสตี**ติ จิตฺตโต อญฺญํ วา อิทญฺจ อิทญฺจ นาม อโหสิ ภวติ ภวิสฺสตีติ พหุกมฺปิ กเถติฯ **ตเถว ตํ โหติ, โน อญฺญถา**ติ ตํ สพฺพมฺปิ ยถา ยถา กถิตํ, ตเถว โหติ, อญฺญถา น โหติฯ

น เหว โข นิมิเตฺตน อาทิสตีติ นิมิตฺตํ ชานโนฺตปิ เกวลํ นิมิเตฺตเนว น กเถติฯ **อปิจา**ติ อปรปริยายทสฺสนํฯ **มนุสฺสาน**นฺติ จิตฺตํ ชานนกมนุสฺสานํฯ **อมนุสฺสาน**นฺติ สาวิตานํ วา อสฺสาวิตานํ วา ยกฺขปิสาจาทีนํฯ **เทวตาน**นฺติ จาตุมหาราชิกาทีนํ ฯ **สทฺทํ สุตฺวา**ติ อญฺญสฺส จิตฺตํ ญตฺวา กเถนฺตานํ สทฺทํ สุณิตฺวาฯ **ปนา**ติ นิปาโต ปุน อารเมฺภฯ **วิตกฺกยโต**ติ ยํ วา ตํ วา วิตเกฺกน วิตเกฺกนฺตสฺสฯ **วิจารยโต**ติ วิตกฺกสมฺปยุเตฺตเนว วิจาเรน วิจาเรนฺตสฺสฯ **วิตกฺกวิปฺผารสทฺทํ สุตฺวา**ติ วิตกฺกเวควเสน อุปฺปนฺนํ วิปฺปลปนฺตานํ สุตฺตปฺปมตฺตาทีนํ กูชนสทฺทํ สุตฺวาฯ ยํ วิตกฺกยโต โส สโทฺท อุปฺปโนฺน, ตสฺส วเสน ‘‘เอวมฺปิ เต มโน’’ติอาทีนิ อาทิสติฯ

อวิตกฺกํ อวิจารํ สมาธินฺติ วิตกฺกวิจารโกฺขภวิรหิตสนฺตจิตฺตสฺสาปิ ชานนสมตฺถตํ ทเสฺสเนฺตน วุตฺตํ, เสสจิตฺตชานเน ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ **เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานาตี**ติ เจโตปริยญาณลาภีฯ **โภโต**ติ ภวนฺตสฺสฯ **มโนสงฺขารา ปณิหิตา**ติ จิตฺตสงฺขารา ฐปิตาฯ **อมุกํ นาม วิตกฺกํ วิตกฺกยิสฺสตี**ติ กุสลาทิวิตกฺกํ วิตกฺกยิสฺสติ ปวตฺตยิสฺสตีติ ปชานาติฯ ปชานโนฺต จ อาคมเนน ชานาติ, ปุพฺพภาเคน ชานาติ, อโนฺตสมาปตฺติยํ จิตฺตํ โอโลเกตฺวา ชานาติฯ **อาคมเนน ชานาติ** นาม กสิณปริกมฺมกาเลเยว ‘‘เยนาการเรนส กสิณภาวนํ อารโทฺธ ปฐมชฺฌานํ วา ทุติยาทิชฺฌานํ วา อฏฺฐ สมาปตฺติโย วา อุปฺปาเทสฺสตี’’ติ ชานาติฯ **ปุพฺพภาเคน ชานาติ** นาม ปฐมวิปสฺสนาย อารทฺธาย เอวํ ชานาติ, ‘‘เยนาการเรนส วิปสฺสนํ อารโทฺธ โสตาปตฺติมคฺคํ วา อุปฺปาเทสฺสติ…เป.… อรหตฺตมคฺคํ วา อุปฺปาเทสฺสตี’’ติ ชานาติฯ **อโนฺตสมาปตฺติยํ จิตฺตํ โอโลเกตฺวา ชานาติ** นาม ‘‘เยนาการเรน อิมสฺส มโนสงฺขารา ฐปิตา, อิมสฺส นาม จิตฺตสฺส อนนฺตรา อิมํ นาม วิตกฺกํ วิตเกฺกสฺสติ, อิโต วุฏฺฐิตสฺส เอตสฺส หานภาคิโย วา สมาธิ ภวิสฺสติ, ฐิติภาคิโย วา วิเสสภาคิโย วา นิเพฺพธภาคิโย วา, อภิญฺญาโย วา อุปฺปาเทสฺสตี’’ติ ชานาติฯ **พหุํ เจปิ อาทิสตี**ติ เจโตปริยญาณสฺส จิตฺตเจตสิกานํเยว อารมฺมณกรณโต สราคาทิโสฬสปเภทวเสเนว พหุํ เจปิ กเถติ, น อญฺญวเสนาติ เวทิตพฺพํฯ

ตเถว ตํ โหตีติ อิทํ เอกํเสน ตเถว โหติฯ เจโตปริยญาณวเสน ญาตญฺหิ อญฺญถาภาวี นาม นตฺถิฯ

เอวํ วิตเกฺกถาติ เอวํ เนกฺขมฺมวิตกฺกาทโย ปวเตฺตนฺตา วิตเกฺกถฯ **มา เอวํ วิตกฺกยิตฺถา**ติ เอวํ กามวิตกฺกาทโย ปวเตฺตนฺตา มา วิตกฺกยิตฺถ ฯ **เอวํ มนสิ กโรถา**ติ เอวํ อนิจฺจสญฺญเมว, ทุกฺขสญฺญาทีสุ วา อญฺญตรํ มนสิ กโรถฯ **มา เอวํ มนสากตฺถา**ติ เอวํ นิจฺจนฺติ อาทินา นเยน มา มนสิ อกตฺถฯ **อิทํ ปชหถา**ติ อิทํ ปญฺจกามคุณราคาทึ ปชหถฯ **อิทํ อุปสมฺปชฺช วิหรถา**ติ อิทํ จตุมคฺคผลปฺปเภทํ โลกุตฺตรธมฺมเมว ปาปุณิตฺวา นิปฺผาเทตฺวา วิหรถฯ

๓๑. อิทานิ อิทฺธิปาฏิหาริเย อปรํ ปริยายํ วิเสเสน ทเสฺสโนฺต **เนกฺขมฺมํ อิชฺฌตีติ อิทฺธี**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **กามจฺฉนฺทํ ปฏิหรตี**ติ อตฺตโน ปฏิปกฺขภูตํ กามจฺฉนฺทํ ปฏิพลํ หุตฺวา หรติ ปชหตีติ ตเทว เนกฺขมฺมํ ปาฏิหาริยํ นามาติ อโตฺถฯ **เย เตน เนกฺขเมฺมน สมนฺนาคตา**ติ เอวํ กามจฺฉนฺทปฏิหารเกน เตน เนกฺขเมฺมน เย ปุคฺคลา ปฏิลาภวเสน สมนฺนาคตาฯ **วิสุทฺธจิตฺตา**ติ กามจฺฉนฺทาภาวโต วิสุทฺธจิตฺตาฯ **อนาวิลสงฺกปฺปา**ติ กามสงฺกเปฺปน อนาลุลิตเนกฺขมฺมสงฺกปฺปาฯ **อิติ อาเทสนาปาฏิหาริย**นฺติ ปรจิตฺตกุสเลน วา อเญฺญน วา สมฺมาสมฺพุเทฺธน วา พุทฺธสาวเกหิ วา เอวํ อาเทสนา ปาฏิหาริยนฺติ อโตฺถฯ อถ วา อิติ เอวํ อาทิสนํ อาเทสนาปาฏิหาริยนฺติ อาเทสนสโทฺท ปาฐเสสํ กตฺวา ปยุชฺชิตโพฺพฯ **เอวํ อาเสวิตพฺพ**นฺติ อิมินา จ ปกาเรน อิมินา จ ปกาเรน อาทิโต เสวิตพฺพํฯ เสสตฺตเยปิ เอเสว นโยฯ **ตทนุธมฺมตา สติ อุปฺปฏฺฐเปตพฺพา**ติ ตสฺส เนกฺขมฺมสฺส อนุกูลภูตา สติ ภุสํ ฐเปตพฺพาฯ **อิติ อนุสาสนีปาฏิหาริย**นฺติ เอตฺถ อาเทสนาปาฏิหาริยโยชนาย วิย โยชนา กาตพฺพาฯ อพฺยาปาทาทีสุปิ เอเสว นโยฯ ปาโฐ ปน ฌานาทีนิ สงฺขิปิตฺวา อเนฺต อรหตฺตมคฺคเมว ทเสฺสตฺวา ลิขิโตฯ ตตฺถ จตูสุปิ มเคฺคสุ ‘‘เอวํ อาเสวิตโพฺพ’’ติอาทิ เอกจิตฺตกฺขณิกตฺตา มคฺคสฺส ปุพฺพภาควเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ มคฺคสฺส หิ ปุพฺพภาคภูตาย โลกิยมคฺคสงฺขาตาย วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย มคฺคุปฺปาทนตฺถํ อาเสวนาทีสุ กเตสุ ตาย อุปฺปโนฺน มโคฺคปิ อาเสวิโต ภาวิโต พหุลีกโต นาม โหตีติ เวทิตพฺพํฯ สพฺพตฺถิกวาทาจริยา ปน ‘‘เอเกกมโคฺค โสฬสกฺขณิโก’’ติ วทนฺติฯ ตทนุธมฺมตาสติอุปฺปฏฺฐาปนํ ปน ปุพฺพภาเค ยุชฺชติเยวาติฯ

๓๒. ปุน **เนกฺขมฺมํ อิชฺฌตีติ อิทฺธี**ติอาทีนิ ‘‘อิทฺธิปาฏิหาริย’’นฺติปทสฺส กมฺมธารยสมาสตฺตทีปนตฺถํ วุตฺตานิฯ สุตฺตเนฺต วุเตฺตสุ ตีสุ อิทฺธิปาฏิหาริยเสฺสว สมาสเตฺต วุเตฺต เสสานํ ทฺวินฺนมฺปิ วุโตฺตว โหตีติ อิมสฺมึ ปริยาเย มูลภูตสฺส อิทฺธิปาฏิหาริยเสฺสว สมาสโตฺถ วุโตฺตติ เวทิตพฺพนฺติฯ

ปาฏิหาริยกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗. สมสีสกถา

สมสีสกถาวณฺณนา

๓๓. อิทานิ ปาฏิหาริยกถานนฺตรํ อาทิปาฏิหาริยภูตสฺส อิทฺธิปาฏิหาริยสงฺคหิตสฺส สมสีสิภาวสฺส อิทฺธิปาฏิหาริยภาวทีปนตฺถํ ญาณกถาย นิทฺทิฏฺฐาปิ สมสีสกถา อิทฺธิปาฏิหาริยสมฺพนฺเธน ปุน กถิตาฯ ตสฺสา อตฺถวณฺณนา ตตฺถ กถิตาเยวาติฯ

สมสีสกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๘. สติปฏฺฐานกถา

สติปฏฺฐานกถาวณฺณนา

๓๔. อิทานิ สมสีสกถานนฺตรํ อตฺตนา วุตฺตสฺส อิทฺธิปาฏิหาริยสฺส สาธเก สตฺต อนุปสฺสนาวิเสเส ทเสฺสเนฺตน กถิตาย สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย สติปฏฺฐานกถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ สุตฺตเนฺต ตาว **จตฺตาโร**ติ คณนปริเจฺฉโท, เตน น ตโต เหฏฺฐา, น อุทฺธนฺติ สติปฏฺฐานปริเจฺฉทํ ทีเปติฯ **อิเม**ติ นิทฺทิสิตพฺพนิทสฺสนํฯ **ภิกฺขเว**ติ ธมฺมปฏิคฺคาหกปุคฺคลาลปนํฯ **สติปฏฺฐานา**ติ ตโย สติปฏฺฐานา สติโคจโรปิ, ติธา ปฏิปเนฺนสุ สาวเกสุ สตฺถุโน ปฏิฆานุนยวีติวตฺตตาปิ, สติปิฯ ''จตุนฺนํ, ภิกฺขเว, สติปฏฺฐานานํ สมุทยญฺจ อตฺถงฺคมญฺจ เทเสสฺสามี''ติ อาทีสุ (สํ. นิ. ๕.๔๐๘) หิ สติโคจโร ''สติปฏฺฐาน''นฺติ วุโตฺตฯ ตสฺสโตฺถ – ปติฏฺฐาติ ตสฺมินฺติ ปฏฺฐานํฯ กา ปติฏฺฐาติ? สติฯ สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานนฺติฯ

''ตโย สติปฏฺฐานา ยทริโย เสวติ, ยทริโย เสวมาโน สตฺถา คณมนุสาสิตุมรหตี''ติ (ม. นิ. ๓.๓๐๔, ๓๑๑) เอตฺถ ติธา ปฏิปเนฺนสุ สาวเกสุ สตฺถุโน ปฏิฆานุนยวีติวตฺตตา ''สติปฏฺฐาน''นฺติ วุตฺตาฯ ตสฺสโตฺถ – ปฏฺฐเปตพฺพโต ปฏฺฐานํ, ปวตฺตยิตพฺพโตติ อโตฺถฯ เกน ปฏฺฐเปตพฺพโตติ? สติยาฯ สติยา ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานนฺติฯ ''จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ภาวิตา พหุลีกตา สตฺต โพชฺฌเงฺค ปริปูเรนฺตี''ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๑๔๗) ปน สติเยว ''สติปฏฺฐาน''นฺติ วุตฺตาฯ ตสฺสโตฺถ – ปติฏฺฐาตีติ ปฏฺฐานํ, อุปฏฺฐาติ โอกฺกนฺทิตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา วตฺตตีติ อโตฺถฯ สติเยว ปฏฺฐานํ สติปฏฺฐานํฯ อถ วา สรณเฏฺฐน สติ, อุปฏฺฐานเฏฺฐน อุปฏฺฐานํฯ อิติ สติ จ สา อุปฏฺฐานญฺจาติปิ สติปฏฺฐานํฯ อิทมิธ อธิเปฺปตํฯ ยทิ เอวํ กสฺมา สติปฏฺฐานาติ พหุวจนํ กตนฺติ? สติพหุตฺตาฯ อารมฺมณเภเทน หิ พหุกา ตา สติโยติฯ

กตเม จตฺตาโรติ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาฯ **อิธา**ติ อิมสฺมิํ สาสเนฯ **ภิกฺขู**ติ สํสาเร ภยํ อิกฺขตีติ ภิกฺขุฯ เสสปทานํ อตฺถวณฺณนา ปเนตฺถ สุตมยญาณกถาย มคฺคสจฺจนิเทฺทสวณฺณนายํ วุตฺตาเยวาติฯ

กสฺมา ปน ภควตา จตฺตาโรว สติปฏฺฐานา วุตฺตา อนูนา อนธิกาติ? เวเนยฺยหิตตฺตาฯ ตณฺหาจริตทิฏฺฐิจริตสมถยานิกวิปสฺสนายานิเกสุ หิ มนฺทติกฺขวเสน เทฺวธา เทฺวธา ปวเตฺตสุ มนุทสฺส ตณฺหาจริตสฺส โอฬาริกํ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ วิสุทฺธิมโคฺค, ติกฺขสฺส สุขุมํ เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํฯ ทิฏฺฐิจริตสฺสาปิ มนฺทสฺส นาติปฺปเภทคตํ จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ วิสุทฺธิมโคฺค, ติกฺขสฺส อติปฺปเภทคตํ ธมฺมานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํฯ สมถยานิกสฺส จ มนฺทสฺส อกิเจฺฉน อธิคนฺตพฺพนิมิตฺตํ ปฐมํ สติปฏฺฐานํ วิสุทฺธิมโคฺค, ติกฺขสฺส โอฬาริการมฺมเณ อสณฺฐหนโต ทุติยํฯ วิปสฺสนายานิกสฺสปิ มนฺทสฺส นาติปฺปเภทคตารมฺมณํ ตติยํ, ติกฺขสฺส อติปฺปเภทคตารมฺมณํ จตุตฺถํฯ อิติ จตฺตาโรว วุตฺตา อนูนา อนธิกาติฯ

สุภสุขนิจฺจอตฺตวิปลฺลาสปฺปหานตฺถํ วาฯ กาโย หิ อสุโภ, ตตฺถ จ สุภวิปลฺลาสวิปลฺลตฺถา สตฺตาฯ เตสํ ตตฺถ อสุภภาวทสฺสเนน ตสฺส วิปลฺลาสสฺส ปหานตฺถํ ปฐมํ สติปฏฺฐานํ วุตฺตํฯ สุขํ นิจฺจํ อตฺตาติ คหิเตสุปิ จ เวทนาทีสุ เวทนา ทุกฺขา, จิตฺตํ อนิจฺจํ, ธมฺมา อนตฺตา, เตสุ จ สุขนิจฺจอตฺตวิปลฺลาสวิปลฺลตฺถา สตฺตาฯ เตสํ ตตฺถ ทุกฺขาทิภาวทสฺสเนน เตสํ วิปลฺลาสานํ ปหานตฺถํ เสสานิ ตีณิ วุตฺตานีติ เอวํ สุภสุขนิจฺจอตฺตวิปลฺลาสปฺปหานตฺถํ วา จตฺตาโรว วุตฺ

ตาฯ น เกวลญฺจ วิปลฺลาสปฺปหานตฺถเมว, จตุโรฆโยคาสวคนฺถอุปาทานอคติปฺปหานตฺถมฺปิ จตุพฺพิธาหารปริญฺญตฺถมฺปิ จตฺตาโรว วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ

๓๕. (ก) สุตฺตนฺตนิเทฺทเส **ปถวีกาย**นฺติ อิมสฺมึ รูปกาเย ปถวีธาตุฯ สกลสรีเร ปน ปถวีธาตูนํ พหุกตฺตา สพฺพปถวีธาตุสงฺคหตฺถํ สมูหเตฺถน กายคฺคหณํ กตํฯ **อาโปกายา**ทีสุปิ เอเสว นโยฯ **เกสกายา**ทีนมฺปิ พหุกตฺตา เกสกายาทิคหณํ กตํฯ **วกฺกา**ทีนิ ปน ปริจฺฉินฺนตฺตา กายคฺคหณํ นารหนฺตีติ เตสํ คหณํ น กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

(ข) **สุขํ เวทน**นฺติอาทีสุ **สุขํ เวทน**นฺติ กายิกํ วา เจตสิกํ วา สุขํ เวทนํฯ ตถา **ทุกฺขํ เวทนํ**ฯ **อทุกฺขมสุขํ เวทน**นฺติ ปน เจตสิกเมว อุเปกฺขาเวทนํฯ **สามิสํ สุขํ เวทน**นฺติ ฉ เคหสิตโสมนสฺสเวทนาฯ **นิรามิสํ สุขํ เวทน**นฺติ ฉ เนกฺขมฺมสิตโสมนสฺสเวทนา ฯ **สามิสํ ทุกฺขํ เวทน**นฺติ ฉ เคหสิตโทมนสฺสเวทนาฯ **นิรามิสํ ทุกฺขํ เวทน**นฺติ ฉ เนกฺขมฺมสิตโทมนสฺสเวทนาฯ **สามิสํ อทุกฺขมสุขํ เวทน**นฺติ ฉ เคหสิตอุเปกฺขาเวทนาฯ **นิรามิสํ อทุกฺขมสุขํ เวทน**นฺติ ฉ เนกฺขมฺมสิตอุเปกฺขาเวทนาฯ

(ค) **สราคํ จิตฺต**นฺติอาทีนิ ญาณกถายํ วุตฺตตฺถานิฯ

(ฆ) **ตทวเสเส ธมฺเม**ติ เตหิ กายเวทนาจิเตฺตหิ อวเสเส เตภูมกธมฺเมฯ สพฺพตฺถ **เตน ญาเณนา**ติ เตน สตฺตวิเธน อนุปสฺสนาญาเณนฯ ยานิ ปเนตฺถ อนุตฺตรนฺตรา อวุตฺตตฺถานิ, ตานิ เหฎฺฐา ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตตฺถาเนวาติฯ

สติปฏฺฐานกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๙. วิปสฺสนากถา

วิปสฺสนากถาวณฺณนา

๓๖. อิทานิ วิปสฺสนาปฏิสํยุตฺตาย สติปฏฺฐานกถาย อนนฺตรํ วิปสฺสนาปเภทํ ทเสฺสเนฺตน กถิตาย สุตฺตนฺตปุพฺพงฺคมาย วิปสฺสนากถาย อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ ตตฺถ สุตฺตเนฺต ตาว **โส**อิติ สพฺพนามตฺตา โย วา โส วา สโพฺพปิ สงฺคหิโต โหติฯ **วตา**ติ เอกํสเตฺถ นิปาโตฯ **กญฺจิ สงฺขาร**นฺติ อปฺปมตฺตกมฺปิ สงฺขารํฯ **อนุโลมิกาย ขนฺติยา**ติ เอตฺถ วิปสฺสนาญาณเมว โลกุตฺตรมคฺคํ อนุโลเมตีติ อนุโลมิกํ, ตเทว ขนฺติมเปกฺขิตฺวา อนุโลมิกาฯ สพฺพสงฺขารา ตสฺส อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ขมนฺติ รุจฺจนฺตีติ ขนฺติฯ สา มุทุกา มชฺฌิมา ติกฺขาติ ติวิธาฯ กลาปสมฺมสนาทิกา อุทยพฺพยญาณปริโยสานา มุทุกานุโลมิกา ขนฺติฯ ภงฺคานุปสฺสนาทิกา สงฺขารุเปกฺขาญาณปริโยสานา มชฺฌิมานุโลมิกา ขนฺติฯ อนุโลมญาณํ ติกฺขานุโลมิกา ขนฺติฯ **สมนฺนาคโต**ติ อุเปโตฯ **เนตํ ฐานํ วิชฺชตี**ติ ยถาวุตฺตํ เอตํ ฐานํ เอตํ การณํ น วิชฺชติฯ **สมฺมตฺตนิยาม**นฺติ เอตฺถ ‘‘หิตสุขาวโห เม ภวิสฺสตี’’ติ เอวํ อาสีสโต ตเถว สมฺภวโต อสุภาทีสุ จ อสุภนฺติอาทิอวิปรีตปฺปวตฺติสพฺภาวโต จ สมฺมา สภาโวติ สมฺมโตฺต, อนนฺตรผลทานาย อรหตฺตุปฺปตฺติยา จ นิยามภูตตฺตา นิยาโม, นิจฺฉโยติ อโตฺถฯ สมฺมโตฺต จ โส นิยาโม จาติ สมฺมตฺตนิยาโมฯ โก โส? โลกุตฺตรมโคฺค, วิเสสโต ปน โสตาปตฺติมโคฺคฯ เตน หิ มคฺคนิยาเมน นิยตตฺตา ‘‘นิยโต สโมฺพธิปรายโณ’’ติ (ปารา. ๒๑; ที. นิ. ๑.๓๗๓) วุตฺตํฯ ตํ สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมิสฺสติ ปวิสิสฺสตีติ เอตํ อฏฺฐานนฺติ อโตฺถฯ โคตฺรภุโน ปน มคฺคสฺส อาวชฺชนฏฺฐานิยตฺตา ตํ อนาทิยิตฺวา อนุโลมิกขนฺติยา อนนฺตรํ สมฺมตฺตนิยาโมกฺกมนํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา อฏฺฐารสสฺ มหาวิปสฺสนาสุ โคตฺรภุ วิวฏฺฏนานุปสฺสนา โหตีติ อนุโลมิกขนฺติยา เอว สงฺคหิตา โหติฯ จตูสุปิ สุตฺตเนฺตสุ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ เอเตหิ อนุโลมิกขนฺติสมฺมตฺตนิยามจตุอริยผลวเสน จ ฉ ธมฺมาติ ฉกฺกนิปาเต (อ. นิ. ๖.๙๘, ๑๐๑) จตฺตาโร สุตฺตนฺตา วุตฺตาฯ กณฺหปกฺขสุกฺกปกฺขทฺวยวเสน หิ จตฺตาโร สุตฺตนฺตาว โหนฺตีติฯ

๓๗. **กติหากาเรหี**ติอาทิเก ปุจฺฉาปุพฺพงฺคเม สุตฺตนฺตนิเทฺทเส **ปญฺจกฺขเนฺธ อนิจฺจโต**ติอาทีสุ นามรูปญฺจ นามรูปสฺส ปจฺจเย จ ปริคฺคเหตฺวา กลาปสมฺมสนวเสน อารทฺธวิปสฺสโก โยคาวจโร ปญฺจสุ ขเนฺธสุ เอเกกํ ขนฺธํ อนิจฺจนฺติกตาย อาทิอนฺตวตาย จ **อนิจฺจโต** ปสฺสติ ฯ อุปฺปาทวยปฏิปีฬนตาย ทุกฺขวตฺถุตาย จ **ทุกฺขโต**ฯ ปจฺจยยาปนียตาย โรคมูลตาย จ **โรคโต**ฯ ทุกฺขตาสูลโยคิตาย กิเลสาสุจิปคฺฆรณตาย อุปฺปาทชราภงฺเคหิ อุทฺธุมาตปริปกฺกปภินฺนตาย จ **คณฺฑโต**ฯ ปีฬาชนกตาย อโนฺตตุทนตาย ทุนฺนีหรณียตาย จ **สลฺลโต**ฯ วิครหณียตาย อวฑฺฒิอาวหนตาย อฆวตฺถุตาย จ **อฆโต**ฯ อเสริภาวชนกตาย อาพาธปทฏฺฐานตาย จ **อาพาธโต**ฯ อวสตาย อวิเธยฺยตาย จ **ปรโต**ฯ พฺยาธิชรามรเณหิ ลุชฺชนปลุชฺชนตาย **ปโลกโต**ฯ อเนกพฺยสนาวหนตาย **อีติโต**ฯ อวิทิตานํเยว วิปุลานํ อนตฺถานํ อาวหนโต สพฺพูปทฺทววตฺถุตาย จ **อุปทฺทวโต**ฯ สพฺพภยานํ อากรตาย จ ทุกฺขวูปสมสงฺขาตสฺส ปรมสฺสาสสฺส ปฏิปกฺขภูตตาย จ **ภยโต**ฯ อเนเกหิ อนเตฺถหิ อนุพทฺธตาย โทสูปสฏฺฐตาย อุปสโคฺค วิย อนธิวาสนารหตาย จ **อุปสคฺคโต**ฯ พฺยาธิชรามรเณหิ เจว โลภาทีหิ จ โลกธเมฺมหิ ปจลิตตาย **จลโต**ฯ อุปกฺกเมน เจว สรเสน จ ปภงฺคุปคมนสีลตาย **ปภงฺคุโต**ฯ สพฺพาวตฺถนิปาติตาย ถิรภาวสฺส จ อภาวตาย **อทฺธุวโต**ฯ อตายนตาย เจว อลพฺภเนยฺยเขมตาย จ **อตาณโต**ฯ อลฺลียิตุํ อนรหตาย อลฺลีนานมฺปิ จ เลณกิจฺจาการิตาย **อเลณโต** ฯ นิสฺสิตานํ ภยสารกตฺตาภาเวน **อสรณโต**ฯ ยถาปริกปฺปิเตหิ ธุวสุภสุขตฺตภาเวหิ ริตฺตตาย **ริตฺตโต**ฯ ริตฺต

ตาเยว **ตุจฺฉโต,** อปฺปกตฺตา วาฯ อปฺปกมฺปิ หิ โลเก ตุจฺฉนฺติ วุจฺจติฯ สามินิวาสิเวทกการกาธิฏฺฐายกวิรหิตตาย **สุญฺญโต**ฯ สยญฺจ อสามิกภาวาทิตาย **อนตฺตโต**ฯ ปวตฺติทุกฺขตาย ทุกฺขสฺส จ อาทีนวตาย **อาทีนวโต**ฯ อถ วา อาทีนํ วาติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ อาทีนโวฯ กปณมนุสฺสเสฺสตํ อธิวจนํ, ขนฺธาปิ จ กปณาเยวาติ อาทีนวสทิสตาย อาทีนวโตฯ ชราย เจว มรเณน จาติ เทฺวธา ปริณามปกติตาย **วิปริณามธมฺมโต**ฯ ทุพฺพลตาย เผคฺคุ วิย สุขภญฺชนียตาย จ **อสารกโต**ฯ อฆเหตุตาย **อฆมูลโต**ฯ มิตฺตมุขสปตฺต วิย วิสฺสาสฆาติตาย **วธกโต**ฯ วิคตภวตาย วิภวสมฺภูตตาย จ **วิภวโต**ฯ อาสวปทฏฺฐานตาย **สาสวโต**ฯ เหตุปจฺจเยหิ อภิสงฺขตตาย **สงฺขตโต**ฯ มจฺจุมารกิเลสมารานํ อามิสภูตตาย **มารามิสโต**ฯ ชาติชราพฺยาธิมรณปกติตาย **ชาติชราพฺยาธิมรณธมฺมโต**ฯ โสกปริเทวอุปายาสเหตุตาย **โสกปริเทวอุปายาสธมฺมโต**ฯ ตณฺหาทิฏฺฐิทุจฺจริตสํกิเลสานํ วิสยธมฺมตาย **สํกิเลสิกธมฺมโต** ปสฺสติฯ สเพฺพสุ จ อิเมสุ ‘‘ปสฺสตี’’ติ ปาฐเสโส ทฏฺฐโพฺพฯ

๓๘. **ปญฺจกฺขเนฺธ**ติ สมูหโต วุตฺตมฺปิ เอเกกขนฺธวเสน อตฺถวณฺณนา กลาปสมฺมสนญาณนิเทฺทเส วิสุํ วิสุํ อาคตตฺตา ปริโยสาเน จ วิสุํ วิสุํ ขนฺธานํ วเสน อนุปสฺสนานํ คณิตตฺตา สมูเห ปวตฺตวจนานํ อวยเวปิ ปวตฺติสมฺภวโต จ กตาติ เวทิตพฺพา, วิสุํ วิสุํ ปวตฺตสมฺมสนานํ เอกโต สงฺขิปิตฺวา วจนวเสน วา ‘‘ปญฺจกฺขเนฺธ’’ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ‘‘เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขเนฺธหิ วุฏฺฐาตี’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๗๘๓) อฏฺฐกถาวจนสพฺภาวโต วา ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ เอกโต สมฺมสนํ วา ยุชฺชติเยวาติฯ **ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ นิโรโธ นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสโนฺต**ติอาทีนวญาณนิเทฺทเส วุตฺตนเยน วิปสฺสนากาเล สนฺติปทญาณวเสน นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสโนฺตฯ **สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมตี**ติ มคฺคกฺขเณ โอกฺกมติ, ผลกฺขเณ ปน โอกฺกโนฺต นาม โหติฯ เอเสว นโย สเพฺพสุปิ นิยาโมกฺกมนปริยาเยสุฯ **อาโรคฺย**นฺติ อาโรคฺยภูตํฯ **วิสลฺล**นฺติ สลฺลวิรหิตํฯ เอเสว นโย อีทิเสสุฯ **อนาพาธ**นฺติ อาพาธวิรหิตํ, อาพาธปฏิปกฺขภูตํ วาฯ เอส นโย อีทิเสสุฯ **อปรปฺปจฺจย**นฺติ อญฺญปจฺจยวิรหิตํฯ **อุปสฺสคฺคโต**ติ จ **อนุปสฺสคฺค**นฺติ จ เกจิ สํโยคํ กตฺวา ปฐนฺติฯ **ปรมสุญฺญ**นฺติ สพฺพสงฺขารสุญฺญตฺตา อุตฺตมตฺตา จ ปรมสุญฺญํฯ **ปรมตฺถ**นฺติ สงฺขตาสงฺขตานํ อคฺคภูตตฺตา อุตฺตมตฺถํ ฯ ลิงฺควิปลฺลาสวเสน นปุํสกวจนํฯ นิพฺพานสฺส จ สุญฺญตฺตา อนตฺตตฺตา จ อิมสฺมิํ ทฺวเย ปฏิโลมปริยาโย น วุโตฺตฯ **อนาสว**นฺติ อาสววิรหิตํฯ **นิรามิส**นฺติ อามิสวิรหิตํฯ **อชาต**นฺติ ชาติวิรหิตตฺตา อนุปฺปนฺนํฯ **อมต**นฺติ ภงฺคาภาวโต มรณวิรหิตํฯ มรณมฺปิ หิ นปุํสกภาววจนวเสน ‘‘มต’’นฺติ วุจฺจติฯ

๓๙. เอวมิมาย ปฏิปาฏิยา วุตฺตาสุ อาการเภทภินฺนาสุ จตฺตาลีสาย อนุปสฺสนาสุ สภาวสงฺคหวเสน ตีสุเยว อนุปสฺสนาสุ เอกสงฺคหํ กโรโนฺต **อนิจฺจโตติ อนิจฺจานุปสฺสนา**ติอาทิมาหฯ ตาสุ ยถานุรูปํ อนิจฺจทุกฺขานตฺตเตฺต โยชนา กาตพฺพาฯ อวสาเน ปเนตา วิสุํ วิสุํ คณนวเสน ทสฺสิตาฯ คณนาสุ จ คณนปฏิปาฏิวเสน ปฐมํ อนตฺตานุปสฺสนา คณิตาฯ ตตฺถ **ปญฺจวีสตี**ติ ‘‘ปรโต ริตฺตโต ตุจฺฉโต สุญฺญโต อนตฺตโต’’ติ เอเกกสฺมิํ ขเนฺธ ปญฺจ ปญฺจ กตฺวา ปญฺจสุ ขเนฺธสุ ปญฺจวีสติ **อนตฺตานุปสฺสนา**ฯ **ปญฺญาสา**ติ ‘‘อนิจฺจโต ปโลกโต จลโต ปภงฺคุโต อทฺธุวโต วิปริณามธมฺมโต อสารกโต วิภวโต สงฺขตโต มรณธมฺมโต’’ติ เอเกกสฺมิํ ขเนฺธ ทส ทส กตฺวา ปญฺจสุ ขเนฺธสุ ปญฺญาสํ **อนิจฺจานุปสฺสนาฯ สตํ ปญฺจวีสติ เจวา**ติ เสสา ‘‘ทุกฺขโต โรคโต’’ติอาทโย เอเกกสฺมิํ ขเนฺธ ปญฺจวีสติ ปญฺจวีสติ กตฺวา ปญฺจสุ ขเนฺธสุ ปญฺจวีสติสตํ **ทุกฺขานุปสฺสนาฯ ยานิ ทุเกฺข ปวุจฺจเร**ติ ยา อนุปสฺสนา ทุเกฺข ขนฺธปญฺจเก คณนวเสน ปวุจฺจนฺติ, ตา สตํ ปญฺจวีสติ เจวาติ สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ ‘‘ยานี’’ติ เจตฺถ ลิงฺควิปลฺลาโส ทฏฺฐโพฺพติฯ

วิปสฺสนากถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๐. มาติกากถา

มาติกากถาวณฺณนา

๔๐. อิทานิ มหาเถโร วิปสฺสนากถานนฺตรํ สกเล ปฏิสมฺภิทามคฺเค นิทฺทิฏฺเฐ สมถวิปสฺสนามคฺคนิพฺพานธมฺเม อาการนานตฺตวเสน นานาปริยาเยหิ โถเมตุกาโม **นิจฺฉาโต**ติอาทีนิ เอกูนวีสติ มาติกาปทานิ อุทฺทิสิตฺวา เตสํ นิเทฺทสวเสน มาติกากถํ นาม กเถสิฯ ตสฺสา อยํ อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ มาติกาย ตาว **นิจฺฉาโต**ติ อมิลาโตฯ สเพฺพปิ หิ กิเลสา ปีฬาโยคโต มิลาตา, ราโคปิ ตาว นิรนฺตรปฺปวตฺโต สรีรํ ทหติ, กึ ปนเญฺญ กิเลสา ฯ ‘‘ตโยเม, ภิกฺขเว, อคฺคี ราคคฺคิ โทสคฺคิ โมหคฺคี’’ติ (อิติวุ. ๙๓; ที. นิ. ๓.๓๐๕) ปน กิเลสนายกา ตโย เอว กิเลสา วุตฺตา, ตํสมฺปยุตฺตาปิ ปน ทหนฺติเยวฯ เอวํ ฉาตกิเลสาภาวโต นิจฺฉาโตฯ โก โส? วิโมกฺขสมฺพเนฺธน วิโมโกฺขติ ทฏฺฐโพฺพฯ มุจฺจตีติ **โมโกฺข**ฯ วิมุจฺจตีติ **วิโมโกฺข**ติ อโตฺถฯ อิทเมกํ มาติกาปทํฯ **วิชฺชาวิมุตฺตี**ติ วิชฺชาเยว วิมุตฺติฯ อิทเมกํ มาติกาปทํฯ **ฌานวิโมโกฺข**ติ ฌานเมว วิโมโกฺขฯ อิทเมกํ มาติกาปทํฯ เสสานิ เอเกกาเนวาติ เอวํ เอกูนวีสติ มาติกาปทานิฯ

๔๑. เนกฺขเมฺมน กามจฺฉนฺทโต นิจฺฉาโตติ เนกฺขเมฺมน กามจฺฉนฺทโต อเปตตฺตา กามจฺฉนฺทโต นิกฺกิเลโส โยคีฯ เตน ปฏิลทฺธํ เนกฺขมฺมมฺปิ นิจฺฉาโต นิกฺกิเลโส วิโมโกฺขฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **เนกฺขเมฺมน กามจฺฉนฺทโต มุจฺจตีติ วิโมโกฺข**ติ เนกฺขเมฺมน กามจฺฉนฺทโต โยคี มุจฺจตีติ ตํ เนกฺขมฺมํ วิโมโกฺขติ อโตฺถฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **วิชฺชตีติ วิชฺชา**ติ สภาวโต วิชฺชติ อตฺถิ อุปลพฺภตีติ วิชฺชา นามาติ อโตฺถฯ อถ วา สภาวชานนตฺถํ ปฏิปเนฺนหิ โยคีหิ สภาวํ เวทียติ ชานียตีติ วิชฺชา นามาติ อโตฺถฯ อถ วา วิเสสลาภตฺถํ ปฏิปเนฺนหิ โยคีหิ เวทียติ ปฏิลาภียตีติ วิชฺชา นามาติ อโตฺถฯ อถ วา อตฺตนา วินฺทิตพฺพํ ภูมึ วินฺทติ ลภตีติ วิชฺชา นามาติ อโตฺถฯ อถ วา สภาวทสฺสนเหตุตฺตา สภาวํ วิทิตํ กโรตีติ วิชฺชา นามาติ อโตฺถฯ **วิชฺชโนฺต มุจฺจติ, มุจฺจโนฺต วิชฺชตี**ติ ยถาวุโตฺต ธโมฺม ยถาวุเตฺตนเตฺถน วิชฺชมาโน ยถาวุตฺตโต มุจฺจติ, ยถาวุตฺตโต มุจฺจมาโน ยถาวุเตฺตนเตฺถน วิชฺชตีติ วิชฺชาวิมุตฺติ นามาติ อโตฺถฯ

กามจฺฉนฺทํ สํวรเฏฺฐนาติ กามจฺฉนฺทนิวารณเฏฺฐน ตํ เนกฺขมฺมํ **สีลวิสุทฺธิ** นามาติ อโตฺถฯ ตํเยว อวิเกฺขปเหตุตฺตา อวิเกฺขปเฏฺฐน **จิตฺตวิสุทฺธิ**ฯ ทสฺสนเหตุตฺตา ทสฺสนเฏฺฐน **ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ**ฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **ปฏิปฺปสฺสเมฺภตี**ติ เนกฺขมฺมาทินา กามจฺฉนฺทาทิกํ โยคาวจโร ปฏิปฺปสฺสเมฺภตีติ เนกฺขมฺมาทิโก ธโมฺม ปสฺสทฺธิ นามาติ อโตฺถฯ **ปหีนตฺตา**ติ เตน เตน ปหาเนน ปหีนตฺตาฯ **ญาตเฏฺฐน ญาณ**นฺติ ฌานปจฺจเวกฺขณาวเสน วิปสฺสนาวเสน มคฺคปจฺจเวกฺขณาวเสน ญาตเฏฺฐน เนกฺขมฺมาทิกํ ญาณํ นามาติ อโตฺถฯ **ทิฏฺฐตฺตา ทสฺสน**นฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **วิสุชฺฌตี**ติ โยคี, เนกฺขมฺมาทิกา **วิสุทฺธิ**ฯ

เนกฺขมฺมนิเทฺทเส เนกฺขมฺมํ อโลภตฺตา กามราคโต นิสฺสฏนฺติ **นิสฺสรณํ**ฯ ตโต นิกฺขนฺตนฺติ **เนกฺขมฺมํ**ฯ ‘‘รูปานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิทํ เนกฺขมฺม’’นฺติ วุจฺจมาเน อารุปฺปวิเสสสฺส อทิสฺสนโต วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ อญฺญตฺถ วุตฺตปาฐกฺกเมเนว **ยทิทํ อารุปฺป**นฺติ วุตฺตํฯ ตญฺจ อารุปฺปํ รูปโต นิกฺขนฺตตฺตา เนกฺขมฺมํ นามาติ อธิการวเสเนว วุตฺตํ โหติฯ **ภูต**นฺติ อุปฺปาทสมาโยคทีปนํฯ **สงฺขต**นฺติ ปจฺจยพลวิเสสทสฺสนํฯ **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน**นฺติ ปจฺจยสมาโยเคปิ ปจฺจยานํ อพฺยาปารภาวทสฺสนํฯ **นิโรโธ ตสฺส เนกฺขมฺม**นฺติ นิพฺพานํ ตโต สงฺขตโต นิกฺขนฺตตฺตา ตสฺส สงฺขตสฺส เนกฺขมฺมํ นามฯ อารุปฺปสฺส จ นิโรธสฺส จ คหณํ อญฺญตฺถ ปาเฐ วุตฺตกฺกเมเนว กตํฯ ‘‘กามจฺฉนฺทสฺส เนกฺขมฺมํ เนกฺขมฺม’’นฺติ วุจฺจมาเน ปุนรุตฺตํ โหติฯ เนกฺขมฺมวจเนเนว จ

ตสฺส เนกฺขมฺมสิทฺธีติ ตํ อวตฺวา เสสเนกฺขมฺมเมว วุตฺตํฯ ตํ อุชุกเมวฯ นิสฺสรณนิเทฺทเสปิ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ นิสฺสรณียา ธาตุโย ปเนตฺถ อุชุกเมว เนกฺขมฺมนฺติ วุตฺตํฯ **ปวิเวโก**ติ ปวิวิตฺตภาโว เนกฺขมฺมาทิโกเยวฯ **โวสชฺชตี**ติ โยคี, เนกฺขมฺมาทโย **โวสโคฺค**ฯ เนกฺขมฺมํ ปวเตฺตโนฺต โยคี เนกฺขเมฺมน จรตีติ วุจฺจติฯ ตํ ปน เนกฺขมฺมํ **จริยา**ฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ ฌานวิโมกฺขนิเทฺทเส วตฺตพฺพํ วิโมกฺขกถายํ วุตฺตํฯ เกวลํ ตตฺถ ‘‘ชานาตีติ ฌานวิโมโกฺข’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๑๗) วุตฺตํ, อิธ ปน ‘‘ชานาตีติ, ฌายตี’’ติ ปุคฺคลาธิฎฺฐานาว เทสนา กตาติ อยํ วิเสโสฯ

๔๒. ภาวนาธิฎฺฐานชีวิตนิเทฺทเส จ ปุคฺคลาธิฎฺฐานา เทสนา กตาฯ ธมฺมโต ปน **ภาวนา** นาม เนกฺขมฺมาทโยวฯ **อธิฎฺฐานํ** นาม เนกฺขมฺมาทิวเสน ปติฎฺฐาปิตจิตฺตเมวฯ **ชีวิตํ** นาม เนกฺขมฺมาทิวเสน ปติฎฺฐาปิตจิตฺตสฺส สมฺมาอาชีโว นามฯ โก โส สมฺมาอาชีโว นาม ? มิจฺฉาชีวา วิรติ, ธเมฺมน สเมน ปจฺจยปริเยสนวายาโม จฯ ตตฺถ **สมํ ชีวตี**ติ สมํ ชีวิตํ ชีวติ, ภาวนปุํสกวจนํ วา, สเมน ชีวตีติ วุตฺตํ โหติฯ **โน วิสม**นฺติ ‘‘สมํ ชีวตี’’ติ วุตฺตเสฺสว อตฺถสฺส ปฏิเสธวเสน อวธารณํ กตํฯ **สมฺมา ชีวตี**ติ อาการนิทสฺสนํฯ **โน มิจฺฉา**ติ ตเสฺสว นิยมนํฯ **วิสุทฺธํ ชีวตี**ติ สภาววิสุทฺธิยา วิสุทฺธํ ชีวิตํ ชีวติฯ **โน กิลิฎฺฐ**นฺติ ตเสฺสว นิยมนํฯ **ยญฺญเทวา**ติอาทีหิ ยถาวุตฺตานํ ติสฺสนฺนํ สมฺปทานํ อานิสํสํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ **ยญฺญเทวา**ติ ยํ ยํ เอวฯ **ขตฺติยปริส**นฺติ ขตฺติยานํ สนฺนิปาตํฯ โส หิ สมนฺตโต สีทนฺติ เอตฺถ อกตพุทฺธิโนติ ปริสาติ วุจฺจติฯ เอเสว นโย อิตรตฺตเยฯ ขตฺติยาทีนํเยว อาคมนสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปตฺติยา จ สมนฺนาคตตฺตา ตาสํเยว จตสฺสนฺนํ คหณํ , น สุทฺทปริสายฯ **วิสารโท**ติ ตีหิ สมฺปทาหิ สมฺปโนฺน วิคตสารโชฺช, นิพฺภโยติ อโตฺถฯ **อมงฺกุภูโต**ติ อสงฺกุจิโต น นิเตฺตชภูโตฯ **ตํ กิสฺส เหตู**ติ ตํ วิสารทตฺตํ เกน เหตุนา เกน การเณน โหตีติ เจติ อโตฺถฯ อิทานิ **ตถา หี**ติ ตสฺส การณวจนํฯ ยสฺมา เอวํ ติสมฺปทาสมฺปโนฺน, ตสฺมา ‘‘วิสารโท โหตี’’ติ วิสารทภาวสฺส การณํ ทเสฺสตฺวา นิฎฺฐเปสีติฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินิยา ปฏิสมฺภิทามคฺค-อฎฺฐกถาย

มาติกากถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ปญฺญาวคฺควณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

นิฎฺฐิตา จูฬวคฺคสฺส อปุพฺพตฺถานุวณฺณนาฯ

เอตฺตาวตา จ ติวคฺคสงฺคหิตสฺส

สมตึสกถาปฏิมณฺฑิตสฺสฺปฏิสมฺภิทามคฺคสฺส อตฺถวณฺณนา นิฎฺฐิตา โหตีติฯ

นิคมนกถา

มหาวโคฺค มชฺฌิโม จ, จูฬวโคฺค จ นามโต;
ตโย วคฺคา อิธ วุตฺตา, ปมาณปฎิปาฎิยาฯ

วเคฺค วเคฺค ทส ทส, กถา ยา ตา อุทีริตา;
อุทฺทานคาถา สพฺพาสํ, อิมา ตาสํ ยถากฺกมํฯ

ญาณํ ทิฏฺฐิ อานาปานํ, อินฺทฺริยํ วิโมกฺขปญฺจมํ;
คติ กมฺมํ วิปลฺลาโส, มโคฺค มโณฺฑติ ตา ทสฯ

ยุคนทฺธสจฺจโพชฺฌงฺคา, เมตฺตา วิราคปญฺจมา;
ปฏิสมฺภิทา ธมฺมจกฺกํ, โลกุตฺตรพลสุญฺญตาฯ

ปญฺญา อิทฺธิ อภิสมโย, วิเวโก จริยปญฺจโม;
ปาฏิหีรํ สมสีส-สติ วิปสฺสนมาติกาฯ

โย โส สุคตสุตานํ, อธิปติภูเตน ภูตหิตรตินา;
เถเรน ถิรคุณวตา, วุโตฺต **ปฏิสมฺภิทามโคฺค**ฯ

ตสฺส**ตฺถวณฺณนา** ยา, ปุพฺพฏฺฐกถานยํ ตถา ยุตฺตึ;
นิสฺสาย มยารทฺธา, นิฏฺฐานมุปาคตา เอสาฯ

ยํ ตํ อุตฺตรมนฺตี, มนฺติคุณยุโต ยุโต จ สทฺธาย;
การยิ มหาวิหาเร, ปริเวณมเนกสาธุคุณํฯ

เถเรนตฺถ นิวสตา, สมาปิตายํ **มหาภิธาเนน**;
ตติเย วเสฺส จุติโต, โมคฺคลฺลานสฺส ภูปติโนฯ

สมยํ อนุโลเมนฺตี, เถรานํ เถรวาททีปานํ;
นิฏฺฐํ คตา ยถายํ, อฏฺฐกถา โลกหิตชนนีฯ

ธมฺมํ อนุโลเมนฺตา, อตฺตหิตํ ปรหิตญฺจ สาเธนฺตา;
นิฏฺฐํ คจฺฉนฺตุ ตถา, มโนรถา สพฺพสตฺตานํฯ

สทฺธมฺมปกาสินิยา, อฏฺฐกถาเยตฺถ คณิตกุสเลหิ;
คณิตา ตุ ภาณวารา, วิเญฺญยฺยา อฏฺฐปญฺญาสฯ

อานุฏฺฐุเภน อสฺสา, ฉนฺทพเนฺธน คณิยมานา ตุ;
จุทฺทสสหสฺสสงฺขา, คาถาโย ปญฺจ จ สตานิฯ

สาสนจิรฏฺฐิตตฺถํ, โลกหิตตฺถญฺจ สาทเรน มยา;
ปุญฺญํ อิมํ รจยตา, ยํ ปตฺตมนปฺปกํ วิปุลํฯ

ปุเญฺญน เตน โลโก, สทฺธมฺมรสายนํ ทสพลสฺส;
อุปภุญฺชิตฺวา วิมลํ, ปโปฺปตุ สุขํ สุเขนวาติฯ

สทฺธมฺมปฺปกาสินี นาม

ปฏิสมฺภิทามคฺคปฺปกรณสฺส อฏฺฐกถา นิฏฺฐิตาฯ